www.wetinim.org

پروفېسسور دوكتور ئەھمەت ئەنجان

چەتئەلدە جەدىتچىلىكتىن مۇستەقىللىقىچە

تۈركىستان ئۇچۇن كۈرەشلەر

تەرجىمە قىلغۇچى: ئا. بوران

ئىلاۋە:

كىتابنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى ھەققىدە تەرجىمان ئا.بوران ئەپەندىنىڭ ئىزاھاتى يېتەرلىك دەپ ئويلايمەن.

مېنىڭ ئىلاۋە قىلماقچى بولغىنىم؛ ھاياتىنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىگە ئاتىغان، ئازادلىق ۋىسالىمىزغا يېتىشنىڭ ئەڭ ئاقىلانە يوللىرى ئۈستىدە تىنماي ئىزدەن´گېن ۋە قايمۇقۇش ئىچىدە ياشاۋاتقان بىچارە مىللىتىگە دەستۇر خاراكتېرلىك ئەسەرلەرنى ئۈزلۈكسىز تەقدىم قىلىپ كېلىۋاتقان ئا.بوران ئەپەندى توغرىسىدىكى قىسقىچە تەسىراتىمدۇر.

مۇھاجىرەتتە، ئۆزىنى ئۇيغۇرنىڭ پەيلاسوپى چاغلىغانلارنىڭ نەشر قىلدۇرغان كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىنىلا دېگۈدەك كۆرۈپ چىقتىم. مۇبارەك نامىنى مىللىتىمىزنىڭ قەلب تۆرىگە نەقىش قىلىپ ئويۇش تەمەسىدە يېزىلغان مىڭلارچە ماقالىلارنىمۇ نەزىرىمدىن ئۆتكۈزدىم. يولچىلارنىڭ ئازادلىق ئۈچۈن سىزىپ چىققان خەرىتىلىرىنىھەم ئەستايىدىل تەھلىل قىلىپ كۆردۈم. ئەمما دەبدەبىلىك نام، ھەيۋەتلىك ماۋزۇلار ئاستىدا قەلەمگە ئېلىنغان مۇتلەق كۆپ قىسىم ئەسەرلەرنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قۇتۇلۇش غايىسى بىلەن ھېچ ئالاقىسى يوقلۇقىنى ياكى ئازغان ئىدىيە، زەھەرلەن´گېن تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلىدىنلا ئىبارەت بولغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن چاغلىرىمدا ئۈمىدسىزلەنمەي قالمىدىم. ھەشەمەتلىك بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاشۇ جەلپ قىلارلىق تېمىلىرىنىلا ساقلاپ قېلىپ، ئىچىدىكى مەزمۇنلارنى لەھەتكە پۈۋلىۋېتىش زۆرۈرلۈكىنىمۇ تونۇپ يەتكەن چاغلىرىم بولدى.

2000 ـ يىلى بولسا كېرەك، ئا.بوران ئەپەندى تەرىپىدىن يېزىلغان قورال خاراكتېرلىك بىر قىسىم ئەسەرلەرنى ئوقۇش پۇرسىتىگە ئېرىشتىم. ئاپتور بىلەن قىسقىچە ئالاقە ئىمكانىممۇ بولدى. ئۇنىڭ يازمىلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئازاتلىقىغا نىسبەتەن مەن ھاياتىمدا ئۇچراتقان ئەڭ ئەمەلىي نەپ بېرىش رولىغا ئىگە يازما بولغاچ، مۇھاجىرەتتە ۋەتەن ئازادلىقى يولىدا كۈرەش قىلىۋاتقانلارنىڭ بۇ دەستۇردىن پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلدىم. ئەپسۇسكى، مىللىز دەۋانى مەنپىەت قورالى قىلىۋالغان كىشىلەردىن ئۈمىد كۈتكەنلىكىمنى سەزدىم. ئاپتورنىڭمۇ مەزكۇر يازمىلىرى سەۋەبلىك بېسىملارغا دۇچ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىدىم.

دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ ساخاۋەتلىرى بىلەن ۋەتەن ئازاتلىقىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان سىياسىيونلارنىڭ بۇ ئەسەرلەرنى ئوقۇپ چۈشىنىشكىمۇ جور´ئەت قىلالمىغانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم...

ئاپتور خاتالاشتىمۇ؟ مەن خاتا چۈشىنىۋاتامدىمەن؟ ئۇيغۇرنىڭ مەشھۇر سىياسىيونلىرى ئويلىغاننى ئويلاشقا مېنىڭ ئەقلىم يەتمەيۋاتامدۇ؟ ياكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قۇتۇلۇشى ئۈچۈن كېرەك بولغان ئىستراتېگىيە، تاكتىكا، ئەمەلىي ھەرىكەتلەر توغرىسىدا ماڭا قاراڭغۇ بولغان سىرلىق بىر ھادىسە بارمىدۇ؟

بۇ سوئاللارغا جاۋاب تېپىشقا مەجبۇر بولدۇم. بۇنىڭ جاۋابىنى 10 يىللار ئىزدىدىم. مۇھەجىرەتتىكى ئازادلىق يولىدا كۈرەش قىلىۋاتقانلارنىڭ سېپىگە قوشۇلدۇم. سىياسىي دەۋانىڭ ئۈجۈر – بۈجىرىنى بىلىشكە تېرىشتىم. ماڭا ناتونۇش بولغان غەرب دۇنياسىنى ئۆگەندىم. ئۇيغۇر سىياسىي دەۋاسىغا ھىمات بولۇۋاتقان كۈچلەرنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلدىم. ئەركىنلىك، دېموكراتىيىگە ساھىب چىققان كۈچلەرنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى ئويۇنلىرىنى چۈشىنىش ئىمكانلىرىغا ئېرىشتىم....

خۇلاسە ئېتىبارى بىلەن، ئا. بوران ئەپەندىنىڭ يازمىلىرىنىڭ ئۇيغۇر مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشى ئۈچۈن بىر ماياك ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈردۈم. چەت´ئەلدە ئېتىبارغا ئېرىشەلمىگەن، مەشھۇر سىياسىيۇنلىرىمىزدا قورقۇنچ پەيدا قىلغان بۇ ئىدىيە، بۇ تەشەببۇس، بۇ قورالنى ۋەتەن ئىچىگە ھەر خىل يوللار بىلەن تارقىتىشقا تېرىشتىم.....

ئا.بوران زادى كىم؟ ئۇ زات ئۇيغۇر مىللىتىگە زادى نېمىلەرنى تەقدىم قىلغان ئىدى؟ بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىدىغان زامان چوقۇم كېلىدۇ!

بۇ قىممەتلىك ئەمگىكى ئۈچۈن ئا.بوران ئەپەندىگە مىڭلارچە رەھمەت ، تەشەككۈرلەر بولسۇن!

- تارىم

ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچىدىن:

پروفېسسور دوكتور ئەھمەت ئەنجان ئەپەندىنىڭ بۇ كىتابى، بۈگۈنگە كەلگۈچە بولغان مىللىي مۇستەقىللىق ياكى مىللىي ئەركىنلىك ھەرىكەتلىرىمىزگە ئورتاق ئىدىيىۋى مەنبە ياكى ھەرىكەت ئۇلگىسى بولۇپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن چۈشەنچە ياكى ھادىسىلەر ئۈستىدە ئىنتايىن تەپسىلىي مەلۇماتلارنى بەرمەكتە. گەرچە ئاپتور بۇ كىتابىدا شەرقىي تۈركىستانىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئۈستىدە توختىلىشنى شەرقىي تۈركىستانلىق ئاپتورلارنىڭ يازغان كىتابلىرىغا ھاۋالە قىلىپ چەتنەپ ئۆتۈپ كەتكەندەك قىلىسىمۇ، بۇ ئەسەرنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئوقۇپ چىققىنىمىزدا، يەنىلا نۇرغۇن كۆز قاراش ۋە ھەرىكەت ئۇسۇللىرىمىزنىڭ ئەسلىدە ئورتا ئاسىيادىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ يېقىنقى زامان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرەش تارىخىدىكى، بولۇپمۇ بۈگۈنكى كۈندە چەتئەللەردە قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىمىزگە ئالاقىدار ئىدىيە ياكى ھەرىكەت ئۇسۇللىرى بىلەن بۇاستە تومۇرداش ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرۈپ ئالالايمىز. شۇنداق بولغاچقا، ۋەتىنىمىزنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشى ئۈچۈن باش قاتۇرۇپ كېلىۋاتقان ھەر بىر ۋەتەنپەرۋەرىمىزگە نىسبەتەن ئالغاندا، بۇ كىتاب كەلگۈسىدىكى پائالىيەتلىرىمىز ئۈچۈن سەلبىي ياكى ئىجابىي جەھەتلەردە مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىدىن بىرى بولالايدۇ دەپ قارايمەن.

يېقىنقى بىر دەۋردە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم دۆلەت مىنىستىرلىرىدىن بىرسى بولغان ۋە ھازىرغىچە تۈركىيىنىڭ داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدىن بىرسىدە پروفېسسورلۇق قىلىپ كېلىۋاتقان دوكتور ئا. ئەھمەت ئەنجان (ئابدۇللا ئاخات ئاندىچان) ئەپەندىنىڭ تۈركىيە تۈركچىسىدە يېزىلغان بۇ ئەڭ يېڭى يېرىك ئەسىرىنى، ئاپتورنىڭ ئۆزىدىن بۇاستە رۇخسەت ئېلىپ ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ كىتابخانلىرىمىزغا سۇنماقتىمەن.

بۇ كىتابنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدا نۇرغۇنلىغان تارىخىي رەسىم، خەرىتە، پايدىلىنىش ماتېرىيال بەنبەلىرى ۋە ئەسلى ئورىگىنال ھۆججەت نۇسخىلىرى بېرىلگەن بولۇپ، تېخنىكىلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قىسقارتىۋېتىشكە ياكى مۇھىم مەزمونلىرىنى يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلەشكە مەجبور بولدۇم. شۇنىڭدەك يەنە، بۇ كىتابتا ئاپتور ھاشىيىدە ياكى قوشۇمچە بەتلەردە بەرگەن نۇرغۇنلىغان ئىزاھات، پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى ۋە ئىندېكسلار

بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىمۇ قىسقارتىپ قۇر ئارىسىدا تىرناق ئىچىدە بېرىشكە مەجبور بولدۇم. ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇش جەريانىدا كۆرۈلگەن كەمچىلىك ياكى خاتالىقلار بولسا تۈزىتىپ ئوقۇغايسىزلەر.

– ئا. بوران

ئاپتورنىڭ باش سۆزى

تۈركىستان غايىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان بارلىق كىشىلەرنى ھۆرمەت بىلەن،

دادام ھاجى يولداش ۋە ئاپام ببى ھاجىرەنى سېغىنىش بىلەن ئەسلەيمەن.

كىرىش سۆز

ئۆتكەن يىگىرمىنچى ئەسىر – ئۇرۇش ۋە ئىنقىلاب داۋالغۇشلىرى بىلەن تولغان بىر ئەسىر ئىدى. ئۇ ئەسىردە پارتلىغان ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى ۋە ئۇنىڭغا ئۇلۇشۇپلا كەلگەن ئۆزۈنغا سوزۇلغان ئىدىيولوگىيە ساھەسىدىكى سوغۇق ئۇرۇش مەزگىللىرىدە مىليونلىغان ئادەم ھاياتىدىن ئايرىلغان بولسا، يەنە مىليونلىغان كىشىلەر ئانا ۋەتەن تۈپراقلىرىدىن ئايرىلىپ مۇساپىر بولۇشقا مەجبورلاندى. بولۇپمۇ سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى كوممۇنىزم ئىدىيىسىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالغان ھەر مىللەت خەلقى، ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ پاجىئەلىك تراگېدىيىلەرنى باشتىن كۆچۈرۈشكە مەجبور بولدۇ. 'كەلگۈسى' ئۈچۈن دېگەننى باھانە قىلىپ 'بۈگۈن' كى ئىنسانلارنى قۇللارغا ئايلاندۇرۇش مەقسەت قىلىنغان بۇ كوممۇنىزم دېگەن ئوتوپىيە مۇھىتىدا ئۇنىنى چىقارماي جىم تۇرۇپ باش ئېگىپ بەرگەنلەر جېنىنى ساقلاپ قالالىغان بولسا، ئۇنىڭغا بوي سۇنماي قارشى چىققانلار رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇلۇپ يوق قىلىندى.

ئانا ۋەتەنلىرىدىن چەتئەلگە چىقىپ كەتكەن سىياسىي مۇھاجىرلار، ۋەتەن ئىچىدىكى بېشىغا كېلىدىغان شۇنچە ئېغىر خەۋپ-خەتەرلەرگە قارىماي، ئۆز زىممىسىگە ئالغان مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش غايىسى ئۈچۈن تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇپ كۈرەشنى ئاخىرغىچە قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش دەيدىغان بىرلا يولنى ئۆزلىرىگە غايە قىلىپ تاللىۋالىشقان ئىدى. دەرۋەقە، ئۇلار ھەقىقەتەنمۇ بۇ غايىسىدا چىڭ تۇرۇپ كۈرەش قىلدى. بۇ مۇھاجىرلار، قېچىپ بارغان دۆلەتلەردىكى مۇھىتنىڭ شۇنچە مۇشەققەتلىكىگە ۋە قارشى تۇرۇۋاتقان دۈشمىنىنىڭ شۇنچە كۈچلۈكلۈكىگە پەرۋا قىلماي، قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن ئىمكانىيەتلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ بۇ كۈرەشنى ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگۈچە داۋاملاشتۇرۇش يولىدا قەتئىي چىڭ تۇرۇپ كەلگەن ئىدى.

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب، "مۇستەقىل تۈركىستان" غايىسى ئۈچۈن ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ چەت دۆلەتلەرگە مۇساپىر بولۇپ چىقىپ، دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرگە چېچىلىپ كەتكەن ھەمدە 70 يىلغىچە داۋاملاشقان بۇ ئۆزۈنغا سوزۇلغان جاپا-مۇشەققەتلىك دەۋردە ئۆز غايىسى

ئۇچۇن سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى كۈرەشنى داۋام قىلىپ كەلگەن تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ سەرگۈزەشتلىرىنى، ياكى مۇنداق ئېيتقاندا "چەتئەللەردە تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۇچۇن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر" نى كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ.

ئافغانىستاندىن تارتىپ تا ياۋروپاغىچە بولغان بىپايان زېمىنغا يېيىلغان 70 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت داۋاملاشقان بۇ سىياسىي ھەرىكەتلەرنىڭ مەلۇم بىر دەۋرىدە ئاكتىپ رول ئويناش بىلەنلا قالماي، بۇ ھەرىكەتتە بەلگىلىك بىر دەۋرنى شەكىللەندۇرۇش ئۇچۇن تۈرتكىلىك رول ئويناغان بىرسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، شۇنچە كەڭ دائىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر مىللىي مۇستەقىللىق كۈرەش ئىش ئىزلىرىنىڭ تارىخنىڭ قاراڭغۇ بولۇڭ-پوچقاقلىرىدا تۇپا-چاڭ بېسىپ ئۇن-تۇنسىز يوقىلىپ كېتىشىدىن بەكلا ئەنسىرەيتتىم. بۇ كۈرەشنىڭ ئىجابىي ياكى سەلبىي تەرەپلىرى بىلەن توغرا ياكى خاتا تەرەپلىرىنى خۇلاسىلەپ چىقىپ، "چەتئەللەردە تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۇچۇن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر" نى بىتەرەپ ۋە پاكىتقا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا قەلەمگە ئېلىش، شۇ ئاساستا تارىخنىڭ باھالىشىغا سۇنۇش لازىم ئىدى. بۇ مەقسەتتە، تۈركىستان ژۇرنىلىنى نەشر قىلىش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان 1990-يىللىرىدىن تارتىپلا بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنى يىغىشقا كىرىشكەن ئىدىم.

بۇ ئىشتا دۇچ كەلگەن ئاساسلىق قىيىنچىلىقىم، تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلغان بۇ ھەرىكەتنىڭ كۆپىنچە ۋاقىتلاردا مەخپىي تەشكىلات شەكلىدە پائالىيەت قىلىپ كەلگەنلىكى سەۋەبلىك، ئەسلى ھۆججەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئىمكانىيەتلىرى ئاساسەن يوق دېيەرلىك بولۇشىدا ئىدى. بۇ ھەقتىكى يەنە بىر قىيىنچىلىقىم شۇكى، بىر ئەسىرگە يېقىن داۋام قىلدۇرۇلغان بۇ ھەرىكەت بىر-بىرسىدىن يىراق، نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەردە ۋە بىر-بىرسىگە ئوخشىمايدىغان سىياسىي مۇھىتلار ئىچىدە قانات يايدۇرۇلغانلىقى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن غەرب ياكى شەرقتىكى نۇرغۇن ئەللەردىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيال مەنبەلىرىنى تەتقىق قىلىشقا مەجبور بولغان ئىدىم. ئەسلى نۇسخا ھۆججەتلەرگە ئېرىشىش، بۇ ھەرىكەتنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەرنى كۆزدىن كۆچىرىش، ھەمدە ئۇ دەۋرلەرگە شەخسەن قاتناشقان كىشىلەرنىڭ گۇۋاچىلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىشلىرى ئۇچۇن تەخمىنەن ئون يىلغا يېقىن ۋاقىت سەرپ قىلىشىمغا توغرا كەلدى. شۇنداق قىلىپ، شۇنچە ئەجرە قىلىشىمغا چۈشلۈق بىر نەتىجىگە ئېرىشتىم دەپ قارايمەن. ئاخىردا، ئاساسەن ئەسلى نۇسخا ھۆججەتلەر بىلەن ئەمەلىي مەنبەلەرگە تايانغان بىر ئەسەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم.

جەدىتچىلىكتىن مۇستەقىللىققىچە بولغان دەۋر ئىچىدە چەتئەلدە تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان بۇ كۈرەش – يىگىرمىنچى ئەسىر بويىچە بىر قانچە ئەۋلادقىچە داۋاملاشتۇرۇلغان بىر كۈرەش بولغان ئىدى. تۈركىستان تەۋەسىدە سوۋېت ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن يىللاردا، مۇھاجىرەتتىكى كۈرەشلەرنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى مەركىزى ئافغانىستان بولغان ئىدى. بۇ كۈرەشتە يېتەكچىلىك رول ئوينىغان كىشىلەر تۈركىستانلىق زىيالىيلار، باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى، ئىتتىھات ۋە تەرەققىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسىم يېتەكچىلىرى، شۇنىڭدەك يەنە كونا بۇخارا ئەمرى قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى.

سىياسىي ھەرىكەتنىڭ مۇھىم مەركەزلىرى 1920-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ گېرمانىيە، فرانسىيە ۋە پولشا قاتارلىق ئەللەرگە يۆتكەلگەن بولسا، كېيىنچە بۇ ھەرىكەتنىڭ مەركىزى بىر قىسىم ياۋروپا ئەللىرىگە، بولۇپمۇ تۈركىيىنى ئاساس قىلغان غەرب ئەللىرىگە يۆتكىلىدۇ. ئۇلار يەنە سوۋېتلەرگە قۇل قىلىنغان ھەرخىل مىللەت مۇھاجىرلىرى بىلەن بىرلىشىپ پرومېتې فرونتىنىمۇ شەكىللەندۈرىدۇ. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى يېتەكچىلىگىدە قانات يايدۇرۇلغان بۇ خىل پائالىيەتلەر 1940-يىللارغىچە داۋام قىلىدۇ. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ دەسلىپىدە، سوۋېت ئارمىيىسى سېپىدە جەڭ قىلىۋاتقان يۈز مىڭلىغان تۈركىستانلىق جەڭچىلەرنىڭ ناتسىتلار گېرمانىيىسىگە ئەسىرگە چۈشىشى ھەمدە بۇلاردىن "تۈركىستان لېژيونلىرى" (مۇھاجىر ياللانما قىسىملار) تەشكىل قىلىنىشى بىلەن، چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشلەر يېپىيېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ جاھان ئۇرۇشى جەريانىدا، يۈز مىڭلىغان تۈركىستانلىق ئۆزلىرى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان بىر ئۇرۇشنىڭ پېچكىلىرىغا ئايلاندۇرۇلغان ئىدى. ئاقىۋەتتە، بۇ ياللانما ئەسكەرلەر ئۇرۇش سېپىنىڭ ھەر ئىككىلا تەرىپىدە رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىنىپ يوق قىلىنىدى.

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە، سوتسىيالىزم ۋە كاپىتالىزم دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن ئىدىيىۋى لاگېر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر ھەل قىلغۇچ ئامىلغا ئايلىنىدۇ. ئا ق ش بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى باشچىلىقىدا دەۋر سۈرگەن بۇ سوغۇق ئۇرۇش ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ قالغان تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ خادىملىرى ياۋروپا، تۈركىيە، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئافغانىستان سەپلىرى بويىچە قايتىدىن تەشكىللىنىشكە باشلاپ، تۈركىستان مۇستەقىللىق غايىسى ئۈچۈن پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرىدۇ.

ئافغانستاننىڭ ئىشغال قىلىنىشىدىن كېيىن شەكىللەنگەن يېڭى دەۋردە، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن يەنە بىر قېتىم تىنمۇ-تىڭ تاقابىل تۇرۇش جېڭىگە ئاتلىنىش ۋەزىپىسى باسمىچىلارنىڭ نەۋرىلىرى ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئىدى. بۇ قېتىم ئۇرۇش شىمالىي ئافغانستان ئېتراپىغا يېيىلغان ئىدى.

گورباچىيوۋ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئېچۇۋېتىش ۋە ئىسلاھات (گلاستنوست ۋە پېرىسترويكا) سىياسەتلىرى بولسا، سوۋېت ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە شەپە بەرمەكتە ئىدى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە، 1990-يىللارغا كەلگىنىدە تۈركىستان زېمىنىدا مۇستەقىل 5 جۇمھۇرىيەت بارلىققا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 70 يىل داۋام قىلغان "چەت دۆلەتلەردە تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش" ۋەزىپىسى تاماملانغان ھېسابلاندى.

بۈگۈنكى كۈندە، ئورتا ئاسىيا دۆلەتلىرىدە ھەل بولمىغان يەنە مۇنداق بىر مەسىلە قالدى: رۇسىيە فېدراتسىيىسى بىلەن خىتاي ئارىسىدا قىستىلىپ قالغان بۇ يېڭى تۈركىي جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ كىلەچىگى قانداق بولىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ئالدىدا "ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلىپ، كۈچلۈك قوشنا دۆلەتلەرنىڭ خالىغانچە كىرىپ چىقالايدىغان ئارقا بېغى ياكى ئالدى قورۇسىغا ئايلىنىپ قېلىش، ياكى بولمىسا ئورتاق تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلەر گەۋدىسىگە ئۈيۇشۇپ، ئاۋراسىيادىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىيالىغدەك قۇدرەتلىك بىر كۈچكە ئايلىنىش" تىن ئىبارەت ئىككى خىل يول تۇرماقتا.

مانا بۇ، يېگىرمە بىرىنچى ئەسىرنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسىدا تۈركىستان تۇپراقلىرىدا ياشاۋاتقانلار بىلەن چەتئەللەردە تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقانلارنىڭ تاللىۋېلىشىغا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرسى. تەبىئىيكى، تارىخنىڭ بۇ مەسىلىگە بېرىدىغان جاۋابى – بۇنىڭدىن كېيىن تۈركىستان ئۈچۈن تاللاپ ئېلىنىدىغان كۈرەش يولىغا باغلىق بولىدۇ.

بۇ يەردە، مۇنداق بىر مەسىلىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشىمگە توغرا كېلىدۇ: ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇلۇغ تۈركىستان تېررىتورىيىسى، بۈرۈن سوۋېت ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى تۈركىستان (غەربىي) ۋە خىتاي ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى تۈركىستان (شەرقىي) دەپ

ئىككى قىسىمغا ئايرىۋېتىلگەن ئىدى. بۇ كىتابتا، غەربىي تۈركىستان رايونلىرىدىن چەت دۆلەتلەرگە چىقىپ كەتكەن خادىملارنىڭ ئېلىپ بارغان سىياسىي كۈرەشلىرىنى بايان قىلىش بىلەنلا چەكلەندىم. شەرقىي تۈركىستانلىق خادىملارنىڭ چەت دۆلەتلەرگە چىقىپ قانات يايدۇرغان سىياسىي كۈرەشلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار بولسا، ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن بىلەن مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا قاتارلىقلارنىڭ يېتەكچىلەر تەرىپىدىن يېزىلغان ھەرخىل كىتابلاردا تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، شەرقىي تۈركىستانلىقلار تا بۈگۈنگىچە مۇستەملىكە زۇلۇمى ئاستىدا ئېگىرىماقتا، شۇنىڭدەك بۇ رايوننىڭ مۇستەقىللىقىغا مۇناسىۋەتلىك سىياسىي كۈرەشلەر ھېلى ھەم ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلماقتا.

بۇ كىتاۋنى ئۇستىدە ئىشلەش جەريانىدا، ئالدى بىلەن ئۇلۇغ ئۇستازىم دوكتور بايمىرزا ھېيىتى ۋە مەرھۇم ۋەلى قېيۇمخان قاتارلىقلارنىڭ نۇرغۇنلىغان كىشىلەر قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى ئاجرىتىپ، بىلىدىغانلىرىنى ۋە ئەسلىمىلىرىنى مېنىڭ بىلەن ئورتاقلاشقان ئىدى. مەيلى يېزىق شەكلىدە بولسۇن ياكى ئېغىزچە بولسۇن، ماڭا بەرگەن يارەملىرى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىگىلا رەھمەت ئېيتىشنى بوينۇمدىكى بىر قەرزىم دەپ قارايمەن. شۇنىڭدەك يەنە گېرمانىچە مەنبەلەردىن ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش جەھەتلەردە ياردىمىنى ئايىمغان ھامبولدت ئۇنىۋېرسىتېتى مەسئوللىرىدىن ئانكې بېنتزىنگە، ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان مەكتۇپلارنىڭ ھەمدە ئەسلى قول يازما ماتېرىياللارنىڭ ئوقۇلۇشى جەھەتتە بەرگەن يارەملىرى ئۈچۈن سابىر سەيھانغا، قىممەتلىك تەتقىقاتچى يازغۇچى ئۆمەر خاقان ئۆزئالپلارغىمۇ رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن.

ھەر قانداق بىر ئەسەر ئوتتۇرىغا چىقىش جەريانىدا كۆرۈلگىنىگە ئوخشاش، بۇ كىتابنىڭ دۇنياغا كېلىشىدىمۇ نۇرغۇنلىغان كىشىلەر مېھنەت سىڭدۈردى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە بىر-بىرلەپ رەھمەت بىلدۈرۈش، مەن ئۈچۈن باش تارتىپ بولمايدىغان بىر قەرزدۇر. شۇنىڭدەك يەنە، تۈركىستان مىللىي بىرلىك ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، ھەمدە بۈگۈنگىچە ھەر قانداق بىر يەردە ئېلان قىلىنمىغان ئارخىپلارنىڭ بىر قىسمىغا ئېرىشەلىشىم ئۈچۈن كۈچ چىقارغان مەرھۇم سائىدە ئوكتاي خانىم ئەپەندىگە ئالاھىدە رەھمىتىمنى بىلدۈرمەي تۇرالمايمەن.

بۇ يەردە يەنە مۇنداق ئىككى كىشىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتمەكچىمەن. ئۇلاردىن بىرسى سۆيۈملۈك دوستۇم ۋە سىياسىي سەبدىشىم ئېلى دوغان، يەنە بىرسى بولسا ئىسمىنى ئاشكارىلىماسلىغىنى ئالاھىدە تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغان ئىنتايىن قىممەتلىك

ھەمنەپەس بىر دوستۇم بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ بېسىلىشى جەريانىدا قوشقان تۆھپىلىرى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىگە چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

ئەسلى نۇسخا ماتېرىياللار بىلەن كونا رەسىملەرنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرىلىشى، شۇ ئارقىلىق سۈپەتلىك شەكىلدە بېسىلىشى بەكلا مۇھىم بىر ئىش ئىدى. بۇ جەھەتتىكى كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدىكى ياردەملىرى ۋە رام ئىشلىتىشتىكى خىزمەتلىرى ئۈچۈن قىممەتلىك دوستۇم ئۆمەر دولگەرگە رەھمىتىمنى بىلدۈرۈپ ئۆتمەكچىمەن. شۇنىڭدەك يەنە، خۇددى بۇرۇن بېسىلغان «ئۆزگىرىش دەۋرىدىكى تۈرك دۇنياسى» دېگەن كىتاۋىمغا ئوخشاش، بۇ كىتاۋىمنىڭمۇ سۈپەتلىك بېسىلىشى ۋە كىتابخانلىرىمغا يەتكۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلغان ئەمرە نەشرىياتىنىڭ غوجايىنى سامى چەلىككە چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

ئەڭ ئاخىردا، مەيلى بۇ كىتاۋىمنىڭ تەييارلىق باسقۇچىدا ياكى يېزىلىۋاتقان ۋاقىتلاردا بولسۇن، ئالاھىدە قىزغىن ۋە چوڭقۇر مۇھەببەتكە تولغان ئىشلەش مۇھىتى يارىتىپ بېرىش ئارقىلىق مېنى قوللاپ رىغبەتلەندۈرگەن سۆيۈملۈك يولدىشىم دوكتور گۈلنۇر ئەنجانغا، يېزىق ئۈستىلىگە ھەر كېلىپ ئولتۇرۇشۇمدا، كىتاۋىڭنى قاچان يېزىپ بولالايسەن دەپ سوراپ تۇرۇۋېلىپ، بۇ كىتابنى تېزىرەك پۈتتۈرۈشۈمگە تۈرتكە بولۇپ بەرگەن ئوغۇللىرىم ئايبەك بىلەن ئىلبەككىمۇ چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

– ئا. ئەھەت ئەنجان

2003-يىلى فېۋرال.

ئاناكۆي – ئىستانبۇل

بىرىنچى باب

ھەربىكەتنىڭ كېلىش مەنبەلىرى

ۋەتىنىمىز تۈركىستان تۈپراقلىرىغا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى بېسىپ كىرىۋالغان تاجاۋۇزچى دۈشمەن كۈچلىرىدىن قۇتۇلۇپ ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىققا ئېرىشىش – ھەر بىر تۈركىستانلىقنىڭ قەلبىدە ساقلانغان ئەڭ كۈچلۈك غايە ئىكەنلىكىدىن قىلچە گۇمانىم يوق. مانا بۇگۈن، بۇ ئارزۇيىمىزغا يېتىش ۋاقتى كەلدى. قولىدا قورالى بار ۋە قورال تۇتۇش ئىمكانى بار ھەر بىر تۈركىستانلىقنى بۇ شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئورۇنداشقا چاقىرىمەن. ياشىسۇن ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق! ...

– بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى جۇمھۇر رەئىسى
ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ باياناتىدىن ...
1921-يىلى 10-دېكابىر

ھەربىكەتنىڭ نەزەرىيىۋى مەنبەسى

چەتئەللەردە تۈركىستان ئۈچۈن پائالىيەت قىلغۇچىلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئاساسلىرىنى، تەخمىنەن ئالغاندا 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان دېيىش مۇمكىن. بۇ چاغدا ئەسىر جەريانىدا جەدىتچىلىك ھەرىكىتى ئوتتۇرىغا چىقىپ، تۈركىستانىدىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي تەشكىلاتلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۇلارنىڭ تەشكىللىنىشىگە باشلامچى بولغان ئىدى. چارروسىيىدە 1905-

يىلىدىكى خانلىق-پارلامېنت (مەشرۇتىيەت) ھۆكۈمىتى، رۇسىيە تەۋەسىدىكى بارلىق مۇسۇلمان-تۈركي خەلقلىرىگىمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ. بۇنداق ۋەزىيەت، يېڭىدىن بىخلىنىۋاتقان سىياسىي تەشكىلاتلارنىڭ تەشكىل قىلىنىشىغىمۇ ئۆز تەسىرىنى يۈقتۇرماقتا ئىدى. 1917-يىلىدىكى ئۆكتەبىر بولشېۋىكلار سىياسىي ئۆزگىرىشى بولسا، پۈتكۈل رۇسىيە بويىچە تۈپ يىلتىزىدىن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋەزىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى. تۈركىستان تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىدا نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان بۇخارا ۋە خىۋە خانلىقلىرى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا سوۋېتلار تېزگىنى ئاستىدىكى خەلق جۇمھۇرىيەتلىرى قۇرۇلماقتا ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن رۇسىيىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىشلەردىن كېلىپ چىققان قالايماقان ۋەزىيەت، بارلىق مۇسۇلمان-تۈركي خەلقلىرىنى ئومۇمىي يۈزلۈك دېگۈدەك مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش جەھەتتە ئىزدىنىش يولىغا مەجبۇرلىغان ئىدى. رەھبەرلىك سېپى ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر بولشېۋىكلەر بىلەن بىرلىكتە ھەرىكەت قىلغانلىرىدا بۇ غايىسىگە تېخىمۇ ئاسان يېتەلەيدىغانلىقىغا ئىشەنسە، يەنە بەزى كىشىلەر بولشېۋىزمنى مۇستەقىللىق يولىدىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يېڭى ئېقىمغا قارشى سىياسىي ۋە قورالىق كۈرەشلەرنى باشلىۋەتكەن ئىدى. نەتىجىدە، سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە، تۈركي خەلقلەر ياشاۋاتقان تۈپراقلاردا نۇرغۇنلىغان مىللىي ھۆكۈمەتلەر ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئەمما بۇ ھۆكۈمەتلەرنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك بىر مەزگىل پائالىيەت كۆرسەتكەندىن كېيىن بولشېۋىكلار تەرىپىدىن بىرمۇ-بىر باستۇرۇۋېتىلىدۇ. 1920-يىللاردىن باشلاپ، بۇ تۈپراقلاردا سوۋېت ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ، بۈيۈك تۈركىستان تېررىتورىيىسى بىر مۇنچە ئۇششاق پارچىلارغا بۆلۈۋېتىلىپ، ئۇ يەرلەردە ئايرىم-ئايرىم يېڭى سىياسىي ئورگانلار قۇراشتۇرۇپ چىقىرىلىدۇ.

(خەرىتە ئورنى)

خەرىتە-1.

يېگىرمىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تۈركىستان ھەرىكىتىنىڭ كېلىش مەنبەسى

پۈتۈن بۇ دەۋر ئىچىدە، رۇسىيىگە قارام بولۇپ قالغان تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە بىر-بىرسىگە ئوخشىمايدىغان دۇنيا قاراش ۋە ھەرخىل ئۇمىدلەردە بولغان نۇرغۇنلىغان سىياسىي ئەربابلار ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلاپ، بۇ تۈپراقلاردىكى تارىخىي بىر دەۋرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشۇشقا كىرىشىدۇ. بۇ سىياسىي خادىملارنىڭ بىر قىسمى كوممۇنىزم ئىدىيىسىنى تاللاپ ئېلىپ يېڭى قۇرۇلغان ھۆكۈمەت تەركىبىدە بەزى ۋەزىپىلەرگە تەينىلەنگەن بولسا، بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرىدىغان خادىملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇۋېتىلىدۇ. بۇ باستۇرۇلۇشلاردىن قۇتۇلۇپ قالالىغانلىرى چەت دۆلەتلەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتكەن بۇ سىياسىي خادىملار، بۇرۇنقى كۆز قاراش ۋە ھەرىكەت ئۇسۇلى جەھەتلەردىكى پەرقلىق كۆز قاراش ۋە ئىچكى زىددىيەتلىرىنى ياكى بۇنداق مەزھەپلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى چەتئەللەرگىچە بىرگە ئېلىپ چىقىشىدۇ. ئەنە شۇداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 70 يىلغا يېقىن ۋاقىت جەريانىدا ھەرخىل دۆلەتلەردە قانات يايدۇرۇلغان تۈركىستان مۇستەقىللىق پائالىيەتلىرىگە توغرا باھا بېرىش جەھەتتە، بۇ پائالىيەتلەرنى چەتئەللەردە قانات يايدۇرۇشقا مەجبور بولغان خادىملارنىڭ قايسى خىل تارىخىي ھادىسىلەر ۋە قايسى خىل سىياسىي تەسىرلەردىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققانلىقلىرىنى، شۇنىڭدەك يەنە، قايسى خىل شارائىتلار ئاستىدا ۋەتىنىدىن ئايرىلىشقا مەجبور بولغانلىقلىرى بىلەن تەپسىلىي تونۇشۇپ چىقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ كىتابتا، ئەنە شۇ دەۋرلەرنى شەكىللەندۈرۈشكە تەسىر كۆرسەتكەن نۇرغۇن ۋەقەلەرنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانى، چەتئەللەردىكى ھەرىكەتلەرگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتكەن ھادىسىلەر ئۈستىدە نوختىلىق توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇ ھادىسىلەردىن جەدىتچىلىك، چارروسىيىدىكى سىياسىي ۋەقەلەر، 1917-يىلىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىشلەر (كېيىنكى سىياسىي ئۆزگىرىشى بىلەن بولشېۋىكلار قوزغىلىڭى)، تۈركىستاندىكى خانلىقلارنىڭ ئاغدۇرىلىشى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ۋەتىنىدە قۇرۇلغان مىللىي ھۆكۈمەتلەر، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدىن كەلگەن تەسىرلەر، ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىختىلال جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ

قۇرۇلۇشى، باسمىچىلىق ھەرىكىتى ۋە تۈركىستاندىن چەتئەلگە قاراپ كۆچۈش دولقۇنلىرى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىشىمىز مۇمكىن.

جەدىتچىلىك

داڭلىق تۈركشۇناس ئىسمائىل گاسپرالىنىڭ قىرىمدا باشلاتقان ئۇسۇلۇ جەدىت (يېڭى ئۇسۇل) مەكتەپلىرىنىڭ نامى كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۈرك دۇنياسىدىكى بارلىق يېڭىلىقچىلارنىڭ ئورتاق نامى ھالىغا كېلىپ، ئۇلار ئۆزلىرىنى 'جەدىتچىلار' دەپ ئاتاشقا باشلايدۇ. ئوقۇتۇشتا ئەرەبچىنىڭ ئورنىغا تۈركي تىلىنى دەسسىتىش، دىنىي دەرسلەر بىلەن بىرگە ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە قاتارىدىكى زامانىۋى بىلىم دەرسلىرىنىمۇ دەرس سېتىكىسىغا كىرگۈزۈشنى مەقسەت قىلغان بۇ كۆزقاراش، يالغۇز ئوقۇتۇش ساھەلىرى بويىچىلا چەكلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دەرۋەقە ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، جەدىتچىلىك دېگەن بۇ يېڭىلىق ھەرىكىتى چارروسىيە ھۆكۈمرانلىغى تەۋەسىدە ياشايدىغان بارلىق مۇسۇلمان تۈركي قەۋملار ئىچىدە، ئاممىۋى ئىسلاھات ۋە ئۆزگىرىش تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر ئاتالغۇ ئورنىدا ئىستىمال قىلىنىشقا باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، گاسپىرالىنىڭ "تىلدا بىرلىك، پىكىردە بىرلىك ۋە ئىشتا بىرلىك" شوئارى بىلەن بىرگە جەدىتچىلىك دېگەن بۇ كۆز قاراش، پان ئىسلاۋىيانىزمغا قارشى تۇرىدىغان، ھەمدە تۈرك دۇنياسىنى ئەقەللىي جەھەتلەردە بولسىمۇ بىرلەشتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدىغان سىياسىي بىر ئېقىم ھالىغا ئايلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە دىنىي ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلغان ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش سىستېمىسى (ئۇسۇلۇ قەدىم) نى ساقلاپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان سەپلەرمۇ مۇرەككەپ ئەگرى-توقاي ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرمەكتە ئىدى. (كونا سىستېمىدا 5~7 يىل داۋام قىلىدىغان مەكتەپ ئوقۇتۇشى بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىن داۋاملاشتۇرۇلىدىغان 7 يىل ئەتراپىدىكى مەدرىسە ئوقۇتۇشى بويىچە ئىككى باسقۇچتىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. بۇ تۈردىكى مەدرىسىلەر ئادەتتە بىرەر مەسچىت، بىرەر كۇللىيە ياكى باي بىرەرسىنىڭ قوراسىدا ئېچىلاتتى. دەرسلەرنى ئىمامىلار، ئۇلار يوق ۋاقىتلاردا قارى-موللىلار بېرەتتى. قىزلار مەدرىسىلىرىنىڭ دەرسلىرىنى بولسا ئىمامنىڭ ئايالى ياكى ئوقۇغان بىرەر ئايال بېرەتتى. دەرس سېتىكىلىرى 4 كىتابتىن تەشكىل تاپقان چارنامە – نامئىي ھەق، كۇللىييات، مۇھىممات ئەل مۇسلىمىن ۋە پەندنامەئىي ئەتتار – ھەپتى يەك،

ئەخلاقنامە قاتاردىكى كىتابلار بىلەن بەزى شائىرلارنىڭ دىۋان شېئىرلىرىدىن تەشكىل تاپاتتى. مەدرىسە ئوقۇتۇشى جەريانىدا ئوقۇغۇچىلارغا ئىسلام قائىدىلىرى ئۆگۈتىلەتتى، ئىبادەت قىلىش ۋە قۇرئان ئوقۇش دەرسلىرىمۇ بېرىلەتتى. تارىخ، جۇغراپىيە ۋە ماتېماتىكا قاتارلىق دەرسلەر يوق ئىدى. ... – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ۋاقىتنىڭ ئۆتىشى بىلەن قەدىمچىلىق دېگەن سۆز، شەرىئەت ئاساسلىرىغا تايىنىدىغان ئىجتىمائىي ئورگانلارنىڭ ئىزچىللىقىنى ھمايە قىلىش باھانىسى بىلەن ھەرخىل ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرگە توسقۇنلۇق قىلىش دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆزلۈككە ئايلىنىپ قالىدۇ. نەتىجىدە، 1910-يىللارغا كەلگەندە، جەدىتچىلەر قەدىمچىلەرنى 'مۇتەئەسسىپلەر' ۋە "قالاقلار" دەپ قارىغان بولسا، قەدىمچىلەرمۇ جەدىتچىلارنى "دىنسىزلار" ۋە "كاپىرلار" دەپ تەشۋىق قىلىشىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن ئىدى. ئەنە شۇنداق شەكىللەنگەن قۇتۇپلىشىش، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، بارلىق مۇسۇلمان تۈرك دۇنياسىغا تەسىر كۆرسىتىپ، بىر مۇنچە ئاممىۋى توقۇنۇشلارغا سەۋەب بولىدىغان ئامىللارنىڭ بىرىگىمۇ ئايلىنىپ قالغان ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
تۈركىستان جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىلىرىدىن مۇنەۋۋەر قارى، ئايالى ۋە پەرزەنتلىرى بىلەن بىرگە. تاشكەنت، 1917-يىلى

1900-يىللاردىن باشلاپ بۇ تۈردىكى ھادىسىلار تۈركىستانغىمۇ تارقىلىشقا باشلايدۇ.

مۇنەۋۋەر قارى 1901-يىلىدا تۇنجى قېتىم ئۇسۇلۇ جەدىت مەكتىپىنى ئاچقىنىدىن كېيىن، بۇنىڭغا ئوخشاش مەكتەپلەرنىڭ سانى تېز سۈرئەتتە كۆپىيىشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە نەشرى قىلىنىشقا باشلىغان نۇرغۇنلىغان گېزىت-ژۇرناللار، تۈركىستان تەۋەسىدە بىخلىنىشقا باشلىغان بۇ ئىلغار ۋە لىبېرال ئېقىملارنىڭ زورىيىشىغا تۈرتكە بولۇپ بېرىدۇ. (تۈركىستاندا جەدىتچىلار تەرىپىدىن بەكلا كۆپ گېزىت-ژۇرنال نەشرى قىلىنغان ئىدى. بۇ ھەرىكەت باشلانغان كۈنىدىن تارتىپ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا كەلگۈچە نەشرى قىلىنغان گېزىت-ژورناللار تۆۋەندىكىچە: «تەرەققي»، 1905-يىلىدىن باشلاپ تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان بولۇپ، 20 سان چىقىرىلغان < مۇنەۋۋەر قارى ۋە سەبداشلىرى بىرلىكتە چىقارغان >؛ «خۇرشىد»،

1906-يىلى، تاشكەنتتە، 20 سان > مۇنەۋۋەر قارى تەرىپىدىن >؛ «شۆھرەت»، 1907، تاشكەنتتە، 10 سان > ئابدۇللا ئەۋلانى >؛ «ئاسىيا»، 1908، تاشكەنتتە، 6 سان > مۇنەۋۋەر قارى ۋە يېقىنلىرى >؛ «بۇخارائي شەرىف»، 1912، بۇخارادا، پارسچە، 153 سان > مىرزا جالال >؛ «تۇران»، 1912، بۇخارادا، 49 سان > غىياس مەخدۇم ھۈسنىي >؛ «سەمەرقەنت»، 1913، سەمەرقەنتتە، 45 سان > مەخمۇت غوجا بەھبۇدىي >؛ «سادائىي تۈركىستان»، 1914، تاشكەنتتە، 67 سان > ئۇبەيدۇللا غوجا >؛ «سادائىي پەرغانە»، 1914، قوقاندا، 123 سان > ئابىتجان مەھمۇت >؛ «قازاقلار»، 1913، ئورىنبۇرگدا، > مۇستاپا ئورازباي ئوغلى-ئەخمەت بايتۇرسۇن >؛ «تىرىك سۆز»، 1915، قوقاندا، > ئابىتجان مەھمۇت >. ... – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) 1906-يىلىغا كەلگەندە چاغاتاي تىلىدا نەشرى قىلىنىشقا باشلىغان «خۇرشىد» گېزىتىدە، بۇ گېزىتنىڭ قۇرغۇچىسى مۇنەۋۋەر قارى بىلەن ئىلغار بىر دىنىي زات بولغان مەھمۇت غوجا بەھبۇدىي بىر تەرەپتىن چارروسىيىگە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ھەرىكەتكە توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان كىشىلەرگە قارشى ماقالىلەر يېزىشقا باشلايدۇ. بەھبۇدىي، تۈركىستانلىق جەدىتچىلەر ئۈچۈن بىر پروگرامما سۈنۈپ، بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ بىر نۇقتىغا جەم بولۇشى لازىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇلار، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىرەر گېزىتنى تاقىۋېتىش بويىرغىنى چىقارسا، ئۇنىڭ ئورنىغا يەنە بىر گېزىتنى نەشر قىلىشاتتى. بۇخارا ئەمىرلىكى تەۋەسى، جەدىتچىلىك ھەرىكىتى ئەڭ ئاكتىپ پائالىيەت قىلىۋاتقان جايلاردىن بىرى ئىدى. ئابدۇراۋوپ پىتىرات باشلامچىلىقىدىكى جەدىتچىلار، بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ بارلىق توسالغۇ ۋە بېسىملىرىغا قارىماي ئوقۇتۇش ساھەسىگە ئوخشاش سىياسىي ساھەلەردىمۇ ئىسلاھات ۋە ئۇيغۇنۇش ۋەزىيىتىنى يارىتىشقا تىرىشماقتا ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
بۇخارادا نەشرى قىلىنغان «تۇران» گېزىتى، 1912-يىلى دېكابىر

تۈركىستاندىكى جەدىتچى گۇرۇپپىلار، يۇرت ئىچىدە يالغۇز زامانىۋى ئوقۇتۇش مۇھىتىنى بەرپا قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ئۇيۇشتۇرۇلغان تەشكىلاتلار ۋاستىسى ئارقىلىق تۈركىيىنى نۇقتا قىلغان ھالدا نۇرغۇنلىغان ئەللەرگە ئوقۇغۇچى ئۆۋەرتىشكە كىرىشىدۇ. 1908-يىلىغا كەلگەندە، بۇخارادا «تەربىيەئىي ئەتفال» (بالىلار ئوقۇتۇشى) نامىدا بىر مەخپىي جەمئىيەت قۇرۇلىدۇ. (ئوسمان غوجا، ئەخمەتجان مەخدۇم، سەدرىدىن ئەينىي، ئابدۇۋاھىت رافىي ۋە ئابدۇلقادىر مەخدۇملار بۇ

جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) جەمئىيەت ئەزالىرىدىن ئابدۇراۋوپ پىتىرات، ئوسمان غوجا، غۇلجىلىق ئابدۇلئەزىز ۋە سادىق ئاشۇر ئوغلى 1909-يىلىسى يوشۇرۇن شەكىلدە ئىستانبۇلغا بېرىپ، ئۇ يەردە «بۇخارا تاممىئي مائارىف جەمىيەتئى خەيرىيەسى» دېگەن ئىسىم بىلەن بىر شۆبە قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ جەمئىيەت، ئىككى يىل ئىچىدە تۈركىيىگە 25 نەپەر ئوقۇغۇچى ئۇۋەرتىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش قۇرۇلغان يەنە بىر جەمئىيەت بولسا، «تۇران نەشرىي مائارىف جەمىيەتى» ئىدى. (بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى تۆۋەندىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا: مۇقىممىدىن بەگجان، ئابدۇراۋوپ پىتىرات، غۇلجىلىق ئابدۇلئەزىز، ئەخمەتجان مەخدۇم ۋە ئالىمجان ئىدرىسىي قاتارلىقلار. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ ئەزالىرى، ئىستانبۇلدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋاقىتلاردا، ئوسمانلى ئىلغار كۆچلىرى ئىچىدىن چىققان ژۆن تۈرك ھەرىكىتى (ياش تۈركلەر ھەرىكىتى) بىلەن ئىتتىھات تەرەققىي ئېقىمىدىكى كىشىلەر بىلەنمۇ تونۇشقان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، كېيىنكى يىللارغا كەلگىنىدە بۇخارا ۋە خۇە خانلىقلىرىغا قارشى ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋاقىتلىرىدا، ئۇلار ژۆزلىرىنى (تۈركىيىدىكى بۇ ئېقىمغا تەۋە كىشىلەرنىڭ ژۆزلىرىنى جون تۈركلەر ياكى ياش تۈركلەر دەپ ئاتاشقىنىغا ئوخشاش – تەرجىماندىن) "ياش خۇەلىكلەر" ۋە "ياش بۇخارالىقلار" دەپ ئاتىشىدۇ.

بۇ جەمئىيەتلەر تەرىپىدىن تۈركىيىگە ئۇۋەرتىلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ بەكلا ئاز بىر قىسمى تۈركىستانغا قايتىپ كېلەلىگەن بولۇپ، كۆپ قىسىم ئوقۇغۇچىلار بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ كەينىدىنلا باشلانغان بولشېۋىك ئىنقىلابىنىڭ پەيدا قىلغان قالايماقانچىلىقلىرى تۈپەيلىدىن تۈركىيىدىن ئايرىلماي شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ. تۈركىيىدە تۇرۇپ قالغانلارنىڭ بىر قىسمى ھەرخىل ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىنىپ ئانادولۇ (تۈركىيىنىڭ كىچىك ئاسىيا قىسمىنى كۆرسىتىدۇ، بىزدە ئاناتولىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ – تەرجىماندىن) غا تارقىلىپ، ئۇ يەرلەردە ياش تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھەرخىل ئورگانلىرىدا ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. ئىستانبۇلدا قالغانلار بولسا، 1920-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك سىياسىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەرنى باشلاپ، بۇ ھەرىكەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

چار رۇسىيىدىكى سىياسىي ھەربىكەتلەر ۋە تۈركىستانغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرى

چارروسىيە تەۋەسىدىكى سىياسىي پارتىيىلەر 1880-يىللىرىدىن باشلاپلا بارلىققا كەلمەكتە ئىدى. چارروسىيە دائىرىلىرىنىڭ يۇرگىزىۋاتقان بېسىملىرى سەۋەبىدىن پائالىيەتلىرىنى يەر ئاستىدا قانات يايدۇرۇشقا مەجبور بولغان ۋاقىتلاردا بىرىنچى بولۇپ قۇرۇلغان پارتىيە، پلېخانوۋ تەرىپىدىن قۇرۇلغان سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ئىدى. «ئىسكرا» نامىدىكى ژۇرنال ئېتىراپىغا ئۇيۇشقان بۇ گۇروھقا مەنسۇپ كىشىلەر، ئاساسەن ئىشچىلار سىنىپىغا تايىنىپ پائالىيەت قىلىشماقتا ئىدى. 1903-يىلىسى بۇ پارتىيە ياۋروپادا چاقىرىلغان بىر قېتىملىق قۇرۇلتىيىدا لېنىن يېتەكچىلىكىدىكى بولشېۋىكلەر ۋە ماراتوۋ يېتەكچىلىكىدىكى مېنشېۋىكلەر دېگەن ئىككى گۇروھقا بولۇنۇپ كېتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن دېھقانلارغا تايىنىشنى تاللىۋالغان سوتسىيال رېۋولوتسيونېرچىلار (س-ر چىلار ياكى ئېس – ئارچىلار)، يېزا خەلق ئاممىسىغا تايىنىش دەيدىغان پرىنسىپ ئاساسىدا چار پادىشاھ ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆپ قېتىملىق تېررورلۇق ھەرىكەتلەرنى پەيدا قىلىشقان ئىدى.

بۇرژۇئازىيە، يەنى ئوتتۇرا ھال سىنىپنىڭ تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كونىستىتۇتسيونال (ئاساسىي قانۇنچى) دېموكراتلار بولسا، پارلامېنتلىق ۋە ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى ئاساس قىلىدىغان بىر پادىشاھلىق ھۆكۈمەت قۇرۇش يولى ئۇستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشكەن بولۇپ، ئۇلار قىسقارتىلىپ كادېتچىلار دەپ ئاتىلىپ پائالىيەت قىلىشماقتا ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «سەدائىي تۈركىستان» گېزىتى، 1914-يىلى ماي

1905-يىلقى رۇس – ياپون ئۇرۇشىدىكى رۇسىيىنىڭ مەغلۇبىيىتى، ئۇنىڭ كەينىدىنلا پارتلاپ پۈتكۈل دۆلەتكە يېيىلغان نۇرغۇنلىغان قوزغىلاڭلار، چارروسىيە ھاكىمىيىتىنى ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈرۈپ قويغان ئىدى. نەتىجىدە، چار

ئىككىنچى نىكولاي تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان بىر بايانات بىلەن، پارلامېنت – پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئاساس قىلىدىغان بىر ئاساسىي قانۇن ۋە سايلامنى ئاساس قىلىدىغان بىر پارلامېنت (دۇما) نى قوبۇل قىلىشقا مەجبور بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەرخىل سىياسىي پارتىيىلەر قانۇنىي ئورۇنغا ئېرىشىدۇ. كەينىدىنلا پۈتۈن رۇسىيە بويىچە ئومۇمىي سايلام ئۆتكۈزۈلىدۇ. رۇسىيىدە كۆپ پارتىيىلىك پارلامېنت-خانلىق تۈزۈمىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى بىلەن، رۇسىيە ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە ياشايدىغان مۇسۇلمان-تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىلغار كۈچلىرى بىر تەرەپتىن ئۆز يۇرتلىرىدا سىياسىي تەشكىلات قۇرۇش پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن رۇسىيە تەۋەسىدە قۇرۇلتاي ئېچىش بىلەن مەشغۇل ئىدى. قۇرۇلغان تەشكىلاتلارنىڭ پروگراممىلىرى ئاساسەن ئالغاندا رۇسىيە سىياسىي پارتىيىلىرىنىڭ پروگراممىلىرىغا ئوخشىشىپ كەتكەن بولۇپ، كۆپىنچىسى سوتسىيالىست ياكى لىبېرال قاراشلارغا ئىگە ئىدى. ئۆز گۇرۇپپىلىرىغا ۋاكالىتەن ياكى بىتەرەپ ھالدا دۇماغا سايلانغان مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەردىن چىققان ۋەكىللەر، ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭكىگە ئوخشاش كۆز قاراشقا ئىگە پارتىيە پروگراممىسى بولغان رۇسىيە پارتىيىلىرىگە قوشۇلۇپ ئاۋاز بېرىشەتتى. بىر قىسىم خەلق ۋەكىللىرى ھەتتا ئۇدۇل رۇسىيە سىياسىي پارتىيىلىرىگە ئەزا بولۇپ كىرىپ شۇ پارتىيە ئىچىدە تۇرۇپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشنى تاللىۋېلىشقان ئىدى. شۇبھىسىزكى، بۇ تۇردىكى ئىچىگە كىرىۋېلىپ ياكى بىرلىشىپ تۇرۇپ پائالىيەت قىلىشلىرى رۇسىيە پارتىيىلىرىنىڭ مىللىي مەسىلىلەرگە قارىتا قايسى خىل مۇئامىلىدە بولۇشىغا قاراپ بەلگىلەنمەكتە ئىدى.

مىللىي مەسىلىگە تۇتقان پوزىتسىيىلىرىگە ئاساسەن، سوتسىيال ئىنقىلاۋىي پارتىيىسى (ئېس – ئارچىلار) باشقا مىللەتلەر ئۇچۇن ئالغاندا ئۆزلىرىگە ئەڭ يېقىن پارتىيە بولۇپ، ئۇلارنىڭ پارتىيە پروگراممىلىرىدا ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىگە ئەڭ كەڭ دائىرىلىك فېدېراتسىيە ھوقۇقى بېرىلىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان ئىدى. 1905-يىلقى قۇرۇلتىيىدا شەرتسىز سېلىق دېتېرمىناتسىيە (ئۆز ئۆزىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى) قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئەس-ئار چىلار پارتىيىسى، كېيىنكى قۇرۇلتايلىرىدا بۇ قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، ھەر بىر رايون ئۇچۇن ئۆزىگە خاس ھەل قىلىش چارىسىنى تېپىپ چىقىش دەيدىغان بىر تەكلىپنى ماقۇللىشىدۇ. ئەمما بۇ قاراشنى قانداق ئەملىگە ئاشۇرۇش ھەققىدە ئېنىق بىر چۈشەندۈرۈش بەرمىگەن ئىدى. رۇسىيە لىبېرالىزىمچىلىرىنىڭ قۇرغان ئاساسىي قانۇنچى دېموكراتلار پارتىيىسى (كادېت)، رۇسىيىنىڭ ھەر قايسى مىللەتلەرگە

ئاساسەن رايونلارغا بولىنىدىغان بۇنداق فېدېراتىپلىق بىر دۆلەت شەكلىگە قەتئىي قوشۇلماتتى. ئۇلار بىرلا مەركەزنى ھۆكۈمەتكە بوي سۇنىدىغان رۇسىيە پۈتۈنلىگىنى ھىمايە قىلىدىغان بىر تۈزۈمنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇپ، پولەكلەردىن باشقا ھەرقانداق بىر مىللەتكە سىياسىي ئاپتونومىيە (بىر مىللەتنىڭ ئۆز ئۆزىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى) بېرىلىشىنى قەتئىي قوبۇل قىلماسلىق دەيدىغان بىر لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ. شۇنداقتىمۇ رۇسىيىنى شەكىللەندۈرگەن مىللەتلەرنىڭ كۆلتۇر جەھەتتە ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش ھوقۇقى بىلەن ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇتۇش ھوقۇقىنى بېرىشكە قارشى ئەمەسلىكىنى تەكىتلىشەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا بولشېۋىكلار پارتىيىلىرى بولسا، سىياسىي ئاپتونومىيىنىڭ مۇقەررەر ئاقىۋىتى بولغان فېدېراتسىيىگىمۇ، بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي تۈزۈم ئىچىدە كۆلتۇر ساھەلىرى بويىچە ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىلىشىگىمۇ قارشى ئىدى. بۇ ئىككى پارتىيە، فېدېراتسىيە دېگەن شەكىل، دۆلەتنى بىر مۇنچى ئۇششاق مەركەزلەرگە بۆلۈۋېتىدىغانلىقى ئۈچۈن بەكلا خەتەرلىك ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىشى مۇمكىن؛ شۇنىڭدەك يەنە، كۆلتۇر جەھەتتىكى ئاپتونومىيىمۇ ھەر قايسى مىللەت ئىشچىلار سىنىپى (پرولېتارىيات) ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت تېرىۋېتىدۇ؛ بۇ خەلقلەرنىڭ كۆلتۇر ساھەسىدىكى تەرەققىياتى جەريانىدىمۇ بۇرژۇئازىيە تەسىرى كۈچىيىپ كېتىدۇ دەپ ھىساپلىشاتتى. نەتىجىدە، بۇنداق بىر تۈزۈمنى قەتئىي رەت قىلىش لازىم دەپ قارىماقتا ئىدى. بولشېۋىكلارنىڭ قارىشى بويىچە ئالغاندا، كاپىتالىزمنىڭ مەھسۇلى بولغان مىللەتچىلىك بارلىق جەھەتلەردە ئوتتۇراھال بىر سىنىپنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بولغاچقا، سوتسىيالىزىم تۈزۈمى بىلەن ئەسلا چىقىشالمايدىكەن.

يۇقىرىقىدەك قىسقىچە ئىزاھات بېرىپ ئۆتكىنىمىزدىن كېيىن، تۈرك ۋە مۇسۇلمان سىياسىي خادىملىرىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردا نېمە ئۈچۈن كادېت پارتىيىسىدىكىلەر ياكى ئەس-ئار پارتىيىسىدىكىلەر بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىش يولىنى تاللىۋالغانلىقىنى، شۇنىڭدەك قۇرۇلغان مىللىي پارتىيە پروگراممىلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنىڭ نېمە سەۋەبتىن بۇ پارتىيىلەرنىڭ پروگراممىلىرىغا ئوخشاپ قېلىۋاتقانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشىنەلەيمىز. بولشېۋىكلار پارتىيىسىنىڭ مىللىي مەسىلىلەرگە تۇتقان قاتتىق قوللۇق پوزىتسىيىسى تۈپەيلىدىن، مۇسۇلمان-تۈركىي يېتەكچىلىرى بىلەن ئىلغار كۈچلەر 1917-يىلقى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغىچە، يەنى رۇسىيىدە بولشېۋىكلار ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇلارغا يېقىن يولىماسلىق يولىنى تاللىۋېلىشقان ئىدى.

1917-يىلىدىكى ئىنقىلاب مەزگىلىدە 900 ۋەكىل قاتناشقان تۇنجى قېتىملىق پۈتۈن رۇسىيە مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيى، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ئۆز ئىچىدە پەرقلەر شەكىللىنىۋاتقان بىر مۇھىتتا چاقىرىلغان ئىدى. بۇ قۇرۇلتايدا، ئىدىل-ئۇرال تۈركلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان بىر گۇرۇپپا "رۇسىيە ئىمپېرىيىسى ئاساسىي كۈچ بولىدىغان تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىش ۋە مىللىي تېررىتورىيىسىز كۇلتۇر ئاپتونومىيىسىنى تەشكىل قىلىش" دەيدىغان قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان بولسا، تۈركىستان، ئەزەربەيجان ۋە باشقىردىستان ئۇمەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەنە بىر گۇرۇپپا كىشىلەر "تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە" نى، يەنى فېدېراتسىيىلىك بىر رۇسىيە تۈزۈمى ئىچىدە ئاپتونومىيىلىك رايونلارنى شەكىللەندۈرۈش دەيدىغان بىر لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان ئىدى. پۈتات توقتاروپتىن باشقا بارلىق تاتار ئۇمەك ئەزالىرى "پۈتۈن رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى، بىر مەركەزدىن باشقۇرۇلىدىغان سىياسىي تۈزۈم ئىچىدە كۇلتۇر جەھەتتىكى بىر ئاپتونومىيە" گە ئېرىشىشنى تەلەپ قىلىشماقتا ئىدى. ئەگەر بۇنداق بىر مەركەزدىن باشقۇرۇلىدىغان سىياسىي تۈزۈلمە ۋۇجۇدقا چىققىنىدا بۇرۇن كۆرۈلگەنلەرگە ئوخشاش، كەلگۈسىدە ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەر يەنىلا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتەلمەي بوغۇلۇپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان يەنە بىر گۇرۇھتىكى كىشىلەر، بۇنداق بىر مەركەزلىك تېررىتورىيىسىز كۇلتۇر ئاپتونومىيە شەكلىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشى تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ بىر-بىرسى بىلەن زىتلىشىپ قالغان ئۇنۇنىستلار (بىر مەركەزدىن باشقۇرۇلىدىغان بىر پۈتۈن رۇسىيە شەكلىنى تەلەپ قىلىدىغانلار) بىلەن فېدېراتىپچىلار ئورتاق بىرەر كېلىشىمگە كىلەلمەيدۇ. ئەمما بۇ قۇرۇلتايدا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ خىل تالاش-تارتىشلاردىن كېلىپ چىققان زىددىيەتلەر، سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن قېچىپ چىققان سىياسىي مۇساپىرلار بىلەن بىرگە تا چاتئەللەرگىچە بىرگە سۆرىلىپ كېلىپ، تاشقى دۇنيادىكى ئىدىيىۋى توقۇنۇشلاردا، بىر-بىرسىنى تەنقىتلىشىدىغان ۋە بىر-بىرسىگە قارشى سەپلەرگە بۆلۈنىشلەردە بىر-بىرسىنى پاش قىلىش باھانىسى بولۇپ بېرىدۇ.

رۇسىيىدە بولشېۋىكلار ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغىنىدىن كېيىن، مېنشېۋىكلار پارتىيىسىنىڭ باش سېكرېتارى ۋە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ باش مىنىستىرى كېرېنسكى، كادېت پارتىيىسىنىڭ باش سېكرېتارى مىلىيۇكوۋ، ئەس-ئار پارتىيىسىنىڭ باش سېكرېتارى ۋېكتور چېرنوۋ قاتارلىقلار بولشېۋىكلەرگە قارشى لىدېرلەرمۇ، فرانسىيىنى ئاساس قىلغان ھالدا ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقاپ كېتىشىدۇ. ئادەتتە ئاقلار – ئاق ئۇرۇسلار دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەن بۇ سىياسىي

خادىملار، ھەرخىل تەشۋىقات ئەپكارلىرى ئېتىراپىغا جەم بولۇشۇپ بولشېۋىكلارغا قارشى سىياسىي كۈرەشلىرىنى داۋام قىلدۇرىدۇ. بۇ ئاقلار بىلەن بۇرۇندىن مۇناسىۋىتى بولغان ياكى كېيىنكى يىللار ئىچىدە ئورنىتىلغان مۇناسىۋەتلەر، چەتئەللەردىكى مۇساپىر تۈركىي يېتەكچىلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر بولۇش-بولماسلىغىنى باھالايدىغان يەنە بىر سىياسىي ئۆلچەم ھالىغا كەلتۈرۈلۈپ، ئۆز ئىچىدە كۆرۈلگەن ھەرخىل زىددىيەتلەردە بىر-بىرسىگە ھۇجۇم قىلىش قورالى قىلىنىدۇ.

بولشېۋىكلار مىللىي سىياسىتى

تۈركىستان بىلەن ۋولگا ئەتراپىدا قۇرۇلغان ئاپتونومىيىلەرنىڭ ھەممىسىنى 1917-يىلقى بولشېۋىكلار ئىنقىلابىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان ئاپتونومىيىلەر دېيىش مۇمكىن. ئەسلىدە بۇ ئاپتونومىيىلەرنىڭ قۇرۇلۇش جەريانىنى ئاساسەن ئالغاندا سوتسىيالىزم، ئىسلامىزم ۋە مىللەتچىلىكتىن ئىبارەت ئۈچ بۇلۇڭلۇق ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە ئوتتۇرىغا چىققان دېيىش مۇمكىن. تۈركىستانلىق يەرلىك يېتەكچىلەر بىلەن بولشېۋىزم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، چارروسىيىدىكى ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەر ئىچىدە كۆرۈلگىنىگە ئوخشاش، ئىنتايىن دولقۇنسىمان ۋە بەزىدە زىددىيەتلەر بىلەن تولغان بىر ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرمەكتە ئىدى. ئەسلىنى سۈرۈشتە قىلغاندا، تۈركىستانلىق زىيالىيلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ماركسىزم بىلەن لېنىنىزم ھەققىدە ئېنىق بىر ساۋاتقا ئىگە كىشىلەردىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بولشېۋىكلارنىڭ قانداق بىر ھاكىمىيەت سىستېمىسىنى يولغا قويىدىغانلىقى ھەققىدە قىلچىلىكمۇ ئالدىن پەرەزلىرى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇلار بولشېۋىكلارنىڭ قايسى خىل تۈزۈم بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغانلىقىنى ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق بىۋاستە كۆرۈش ۋە ئېغىر خاتالىشىشلار ئارقىلىقلا تونۇشۇپ چىقىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئۇلار بۇنداق بىر تەجرىبىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھەقىقەتەن بەكلا ئېغىر بەدەل تۆلەشكە مەجبور بولغان ئىدى. ئەلۋەتتە بۇ خىل خاتالىشىش جەريانى يالغۇز تۈركىستانلىق يېتەكچىلەرگىلا خاس بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ قالماي، ئىدىل-ئۇرال ۋە باشقىرت تۈركلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تۈركىي قەۋملىرى ئۈچۈنمۇ ئورتاق بىر جەريان دېيىش مۇمكىن ئىدى.

ئەسلىدە، لېنىن تا 1913-يىللىرىدىلا مىللىي مەسىلىلەر ھەققىدىكى ماقالىلىرىدە، بولۇپمۇ كېيىنكى يىللاردا ئىزچىل مۇنازىرىلەرگە سەۋەب بولۇپ قالىدىغان ئاپتونومىيە، سېلىق دېتېرمىناتسىيە (ئۆز-ئۆزىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى) پرىنسىپلىرى ۋە كۇلتۇر دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قالىدىغان ئاپتونومىيە قاتارىدىكى چۈشەنچىلەر ھەققىدە قايسى خىل كۆز قاراشتا ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئوچۇق شەرھلەپ بولغان ئىدى. لېنىن، مەدەنىي جەھەتتىلا چەكلىنىدىغان ئاپتونومىيە ھەققىدە توختالغىنىدا مۇنداق دېگەن ئىدى:

ئادەتتە دېموكراتىيە نۇقتىسىدىن، خۇسۇسەن پرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي كۈرەش تەلىپى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا بۇنداق بىر ئايرىمچىلىققا، بۇنداق بىر ئاپتونومىيىگە يول قۇيۇشقا بولامدۇ-بولمامدۇ؟ مانا بۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىزغا تېگىشلىك مەسىلىدۇر. ... ھەخىل مىللەتلەر بىرلا دۆلەت ئىچىدە ياشىماقچى بولىدىكەن، ئۇلار مىليونلارچە، ھەتتا مىليادلارچە ئىقتىسادىي، قانۇنىي ۋە ئىجتىمائىي باغلار بىلەن بىر-بىرىگە زىچ باغلىنىپ ياشاشقا مەجبور. مائارىپ ئىشلىرىنى ئەنە شۇ باغلاردىن ئايرىپ قانداقمۇ ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن؟ ... ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدىن ئايرىۋەتسەك قانداق بولىدۇ؟ ئەگەر بىرلا دۆلەت تەۋەسىدە ياشايدىغان ھەرخىل مىللەتلەر ئىقتىسادىي باغلار بىلەن ئۆزئارا چەمبەرچەس باغلانغانلا بولىدىكەن، ئۇ مىللەتلەرنى مەدەنىي جەھەتتە، بولۇپمۇ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئىزچىل تۇردە ئايرىم تۇتمەن دېيىش بىھۇدىلىك بولۇپلا قالماي، يەنە قالاقلىقنىڭ بىر ئىپادىسىدۇر. ئەسلىدە، مەكتەپلەر ئەمەلىي تۇرمۇشقا زۆرۈر بولغان ئىشلارغا ئالدىن تەييارلىق قىلىش مەقسىتىدە، مىللىي توپلۇملارنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا بىرلەشتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز لازىم. (لېنىن، «مىللىي مەسىلىلەر ۋە مىللىي مۇستەقىللىق كۈرەشلىرى»)

لېنىن يەنە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى مەسىلىسى ھەققىدە، يەنى سېلىق دېتېرمىناتسىيە ھەققىدە توختالغىنىدىمۇ كەلگۈسىدە ئىجرا قىلىنىدىغان سىياسىي تۈزۈمنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بىرەلىگىدەك بايانلاردا بولغان ئىدى:

پروگراممىزدىكى سىلىق دېتېرمىناتسىيە دېگەن مەزمۇننى يالغۇز سىياسىي جەھەتتىلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر ئابستراكت ئۇقۇم دەپ چۈشىنىشىمىز كېرەك. يەنى ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش دېگەنلىك، مەركەزىي دۆلەتتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ... ئەگەر، بىرەر مىللەت بىر پۈتۈن دۆلەت ئىچىدە ئايرىم بىر مىللەت بولۇپ ياشايمەن دەپ ئويلىغىنىدا، ئۇنىڭ رۇسىيىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت پەقەت ۋە پەقەت بىرلا ھوقۇقى بولىدۇ. ... بۇنداق بىر تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان بىر مىللەت، فېدېراتسىيىلىك مۇناسىۋەت قۇرۇش ياكى زېمىن تەلىپى بولمىغان مەدەنىي ئەركىنلىك دېگەندەك تەلەپلەردە بولۇش لازىقىتىگە ئىگە ئەمەس. ...

شۇنداق قىلىپ رۇسىيىدىن ئايرىلالمىغان، ئېنىغراق ئېيتقاندا بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتەلمىگەن مىللەتلەرنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ئېنىق قىلىپ بەلگىلۈېتىلگەن ئىدى. دېمەك، بۇنداق ئەھۋالدا قالغان مىللەتلەر ئۆز خاھىشلىرى بويىچە بۇيۇك ئۇرۇس مىللىتى (!) ئىچىدە ئېرىپ يوقۇلۇشقا مەھكۇمدۇر. ئۇنداقتا بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىدىغانلار قانداق قىلىشى كېرەك؟ لېنىنىنىڭ بۇ ھەقتە دېگەنلىرىنىمۇ كادېت پارتىيىسىنىڭ باياناتچىسىغا بەرگەن جاۋابىدىن ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

ئۆز تەغدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش ھوقۇقى دېگەن باشقا بىر ئىش، ئۆز تەغدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش ھوقۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش دېگەنلىك، يەنى بىر مىللەتنىڭ بەلگىلىك شارائىتلار ئاستىدا بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش تەلۈىدە بولۇشنىڭ توغرا بولۇش-بولماسلىقى تۈپتىن ئوخشىمايدىغان يەنە باشقا بىر ئىشتۇر. ... پارتىيىمىز بۇ مەسىلىنى ھەرخىل ئەھۋاللاردا بىر پۈتۈنلۈك بويىچە تەھلىل قىلغان ھالدا ئىجتىمائىي ۋەزىيەتنىڭ ھەمدە پرولىتارىياتنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتى ئاستىدىكى سىنىپىي كۈرەش ئېھتىياجىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ھەل قىلىشى لازىم.

بىز سىلىق دېتېرمىناتسىيە تەلىپىنى، ... ئىقتىسادىي جەھەتتىن پارچىلىنىش ۋە ئۇششاق دۆلەتلەرگە بۆلۈنۈش ئارزۇلىرىنى قوبۇل قىلالمايمىز. بۇنىڭ دەل ئەكسىچە، بىز چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىنىلا ئارزۇ قىلىمىز. ئەمما بۇ ئارزۇمۇ دېموكراتىيە ۋە ئىنتېرناتسيونالىزم پرىنسىپلىرىغا تولۇق ئۇيغۇن كېلىشى لازىم. بۇلارنىمۇ بۆلۈنۈپ چىقىش ئارزۇسى بولماي تۇرۇپ قىياس قىلىش ئەسلا مۇمكىن

ئەمەس. ... بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش، بىزنىڭ پىلانىمىز ئىچىدە يوق بىر ئىش. بىز ھەر قانداق بىر تۈردىكى بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشنى ھىمايە قىلالمايمىز.

بۇلاردىن مەلۇم بۆلىدىكى، لېنىنىنىڭ دېگىنى بويىچە ئالغاندا، ئۆز تەغدىرىنى ئۆزىلىرى بەلگىلەش ھوقۇقى دېگەنلىك، رۇسىيەدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش دېگەن مەنىنى بەرمەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. رۇسىيەدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولالىشى ئۈچۈن لازىملىق ئالدىنقى شەرت شۇكى، پرولېتارىياتنىڭ خەلقئارالىق سىنىپى كۈرەش سېپى پارچىلانماسلىغى شەرت ئىكەن. ئۇ ھالدا بۇ ئىشنى ئەمەلىيەتتە قانداق ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچكىم بىر نېمە بىلمەتتى. ئاخىرىدا، لېنىن رۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە مۇنداق ئىككى خىل تاللاش ھەققىنى سۇنىدۇ: بۇنىڭ بىرسى، ئەمەلىيەتتە ھەرگىز ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدىغان ۋە ئۇنىڭ ئۆزىمۇ خالىمايدىغان رۇسىيەدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بىر دۆلەت قۇرۇش يولى؛ يەنە بىرسى بولسا، رۇس مىللىتى ئىچىدە سىڭىپ يوقاپ كېتىش يولى. بۇ ئىككى يولدىن باشا تاللاشقا بولىدىغان ئۇچىنچى بىر يول يوق ئىدى. بۇ ئىككى يولنىڭ بىرىنچىسى پۈتۈنلەي نەزەرىيەۋى بىر گەپ بولۇپ، كىتاب يۈزىدىلا بىر مەنىگە ئىگە بولۇشتىن باشقا قىلچىمۇ ئەمەلىي قىممىتى يوق قۇرۇق گەپ ئىدى. لېنىن ۋە ئۇنىڭ سەبداشلىرى رۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە سۇنغان تاللاش يولى پەقەت ئىككىنچى خىلدىكىلا يول بولۇپ، ئۇلار رۇس مىللىتى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ يوقاپ كېتىشى شەرت ئىدى. ئەمما يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، لېنىنىنىڭ بۇ نەزەرىيىسىنى ئېنىق چۈشىنىپ يېتەلىگەن مۇسۇلمان تۈركىي زىيالىيلىرىنىڭ سانى بارماق بىلەن سانىغۇالغىچىلىك دەرىجىدە ئاز ئىدى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى جەريانىدا بولشېۋىكلار سىلىق دېپلوماتىسىيە پرىنسىپىنى ئۆز رەقىبلىرىگە ھۇجۇم قىلىشتا كۈچلۈك بىر توخماق، روسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە بولسا ئالاھىدە جەلپ قىلارلىق بىر پىسخولوگىيىلىك يەمچۈك ئورنىدا پايدىلىنىدۇ. لېنىن بىلەن ستالىن بىرلىكتە قول قويۇپ 1917-يىلى 15-نويابىردا ئېلان قىلغان "رۇسىيەدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىگە" دېگەن مۇراجىئەتنامىسىدە، مىللىي سىياسەت ئاساس قىلىنىدىغان تۆت مۇھىم نۇقتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. بۇ نوقتىلارغا ئاساسەن رۇسىيەدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ھوقۇقتا باراۋەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دۆلەتنىڭ غوجايىنلىرى دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ مۇستەقىل دۆلەتلىرىنى قۇرۇش ھوقۇقى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدەك، ئۆز تەغدىرىنى ئۆزلىرى ئىختىيارى شەكىلدە بەلگىلەش ھوقۇقىغا

ئىگە دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. مىللىي ۋە دىنىي جەھەتلەردىكى بۇرۇنقى ھەر تۈرلۈك كەمسىتىش مۇئامىلىلەر بىلەن زۇلۇم سېلىشلار بىردەك ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك يەنە ئېتنىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەركىن تەرەققىياتى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ دەپ تەكىتلەنگەن ئىدى.

بۇ بايانات ئېلان قىلىنىپ ئاردىدىن بەش كۈن ئۆتكەندە، بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتى بىۋاستە مۇسۇلمانلار ئاھالىسىگىلا قارىتىپ ئۇلارنىڭ دىنىي ۋە مىللىي ھېسسىياتلىرىنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلىشنى مەقسەت قىلغان يەنە بىر مۇراجىئەتنامە ئېلان قىلىدۇ. ئاتېزىم ياكى ئىنتېرناتسيونالىزمدىن قىلچىمۇ ئېغىز ئاچمىغان بۇ ئىككىنچى مۇراجىئەتنامىسىدە "چارروسىيە دەۋرىدە شەكىللەنگەن بارلىق بېسىم ۋە چەكلىمىلىرىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى، بارلىق مۇسۇلمان خەلقلىرى دىنىي ۋە مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرى بىلەن خالىغانچە شوغۇللىنالايدىغانلىقى" نى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، مۇسۇلمان خەلقلىرىدىن بولشېۋىكلار ئىنقىلابىنى قوللاپ-قۇۋۋەتلەشلىرى تەلەپ قىلىنغان ئىدى. ئۆزىمۇ بىر گروزىن بولغان ستالىن، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى بىلەن بىرگە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇشتا رەقىپلىرىنى يېڭىپ چىقىش ۋە روسىيىدە كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتنى تىكلىۋېلىش ئۈچۈن روس بولمىغان مىللەتلەر ئىچىدىن چىققان يەرلىك ئاكتىپلارغا بەكلا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلەتتى. ستالىننىڭ دېگىنى بويىچە ئالغاندا، بۇ تۈردىكى كىشىلەر بۇرژۇئازلار ئىچىدىن ياكى كۈچلۈك مىللەتچىلىك ئىدىيىسىگە ئىگە بولغان كىشىلەر ئارىسىدىن چىققان بولۇشىنىڭ قىلچە ئەھمىيىتى يوق ئىدى. نىمىلا بولسا بولسۇن، ئۇلار بۇ تۈردىكى كىشىلەردىن پايدىلىنىشلىرى ۋە بۇ جەھەتتە ئاكتىپلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ بېرىدىغان كىشىلەرنى كوممۇنىزم ئىدىيىسى بىلەن ئۆزگەرتىپ چىقىشلىرى شەرت ئىدى. ئەنە شۇنداق مەقسەت بىلەن بۇ مۇراجىتنامىلار ئېلان قىلىنىپ بىرەر ئايمۇ ئۆتمەي تۇرۇپ، يەنى نويابىر ئېيىدا، ستالىن مىللىي ئىشلار كومىسسارىياتى (نارکومناتس) نى قۇردۇرۇپ، بۇ كومىسسارلىقنى بىۋاستە ئۆزىگە قارايدىغان بىر ئورگانغا ئايلاندۇرىدۇ. بۇ كومىسسارلىق، كېيىنكى ۋاقىتلاردا سوۋېت دائىرىلىرى بىلەن ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەش، باشقا دۆلەت خەلقلىرى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەش جەھەتلەردە كۆۋرۈكلۈك رول ئويناىدىغان بىر ئورگان ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئومۇمىي كومىسسارلىق تەۋەسىدە يەھۇدىيلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۇرۇسلاردىن باشقا بارلىق مىللەتلەر ئۈچۈن ئايرىم-ئايرىم كومىسسارلىق بۆلۈملىرى تەسىس قىلىنىدۇ.

نارکومناتسقا قارايدىغان ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ كۈچلۈك بۆلۈم – مەركىزى مۇسۇلمان ئىشلار كومىتېسسارلىقى – مۇسكوم بۆلۈمى بولۇپ، بۇ بۆلۈمدە رۇسىيەدىكى بارلىق مۇسۇلمان خەلقلەرگە دائىر ئىشلار بىر تەرەپ قىلىناتتى. بۇ بۆلۈمگە بولشېۋىكلار ئىدىيەسىنى قوبۇل قىلغان تۈركىي نەسىللىك ئۇچ كىشى مەسئۇل قىلىپ تەيىنلەنگەن ئىدى. بۇ ئۇچ كىشىدىن بىرسى باشقىرتلاردىن بولغان شېرىپ ماناتوۋ بولۇپ، قالغان ئىككىسى تاتار تۈركىلىرىدىن كەلگەن موللانۇر ۋاھىتوۋ بىلەن گالىمجان ئىبراھىموۋ ئىدى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، نارکومناتس ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرنى باشقۇرۇش، مالىيە ۋە ھەربىي ئىشلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا بارلىق ئىشلارنى ئۆز تىزگىنىدە تۇتۇپ باشقۇرىدىغان كۈچلۈك بىر ئورگان ھالىغا كەلتۈرۈلىدۇ. مۇنداقسىغا ئالغاندا بۇ ئورگان دۆلەت ئىچىدىكى بىر دۆلەتتەك ھوقۇققا ئىگە بىر ئورگان ھالىغا كەلتۈرۈلۈپ، لېنىن ئۆلگەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا داھىلىق تالىشىش ئىشلىرىدا ستالىن ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بىر ياردەمچى كۈچكە ئايلاندۇرۇلغان ئىدى.

مۇسۇلمان تۈركىي رەھبەرلىرىنىڭ بولشېۋىكلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان ئامىللار ئىچىدە قىزىللار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئاق ئۇرۇس گېنېرالىلىرىنىڭ باشقا مىللەتلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىلىرىمۇ مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ گېنېرالىلار ئەگەر قىزىللار ئۈستىدىن غەلىبە قازىنالمىغىنىدا، رۇسىيە پادىشالىغىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشىدىغانلىقىنى، ھېچ بولمىغاندا ئۇرۇس شوۋېنىزمى ئاساسىدا قۇرۇلىدىغان بىر تۈزۈمنى تىكلەيدىغانلىقىنى، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق ياكى ئاپتونومىيە دەيدىغان تەلەپلىرىگە قەتئىي يول قويۇشمايدىغانلىقلىرىنى ھەر ۋاقىت تەكىتلەپ كەلمەكتە ئىدى. ئەگەر ئاقلار غەلىبە قىلىپ قالغۇدەك بولغىنىدا ھەممە ئىشلارنىڭ ئۆزگەرمەي بۇرۇنقى ھالىتىدە قالىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەشكەن يەرلىك يېتەكچىلەرنىڭ بىر قىسمى، يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قىزىللار تەرىپىگە ئۆتۈپ ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىش يولىنى تاللىۋېلىشقان ئىدى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىشى بىلەن تەڭ، چارروسىيە تەۋەسىدىكى بارلىق مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر رايونىدا مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى پارتلاشقا باشلايدۇ. باشقىرتلار 15-نويابىردا ئاپتونومىيە قۇرغانلىقىنى ئېلان قىلىشىدۇ. بۇنىڭ كەينىدىنلا، 27-نويابىر كۈنىسى (مىلادىيە بويىچە 13-دېكابىردا) قوقان ئاپتونومىيىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ. دېكابىر ئايلىرىدا تۈركىستانىنىڭ

قازاقستان تەۋەسىدە ئالاش-ئوردا ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئۇلۇشۇپلا ئىدىل-ئۇرال تەۋەسىدە، ئەزەربەيجاندا ۋە قىرىمدا بۇ تۈردىكى ئىشلار كۈن تەرتىپكە قويۇلىدۇ. بەكلا قىسقا ئۆمۈرلۈك قوقان ھۆكۈمىتىدىن باشقىلىرى خېلى ۋاقىتلارغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمما سوۋېت دائىرىلىرى، بولۇپمۇ ستالىن، بۇ جايلاردا بارلىققا كەلگەن مىللىي كومىتېتلارنى مەركەزدىن ئايرىلىشقا ئۇرۇنغان بۇرژۇئا ئاپتونومىيىچى گۇروھلار دەپ ئېلان قىلىپ، بۇ تۈردىكى ھەرىكەتلەرگە قەتئىي يول قويمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ بارلىق ھوقۇقنى ئىشچىلار سىنىپى بىلەن دېھقانلارغا تاپشۇرغان ئاپتونومىيىلەرگە يەنىلا رۇخسەت بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق بىر ئاپتونومىيە – پۈتۈنلەي كومۇنىستىك پارتىيىنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدا تۇرىدىغان سوۋېت خاراكتېرىنى ئالىدىغان بىر ئاپتونومىيە دېگەنلىك ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇخىل كۆزقارىشى 1918-يىلى ماي ئايلىرىدا ئېلان قىلىنغانلىقىغا قارىماي، بۇ ئىشلار خېلى كېچىكىپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. ھالبۇكى، ئۇ ۋاقىتلاردا رۇسىيىدە پۈتۈن سەپلەر بويىچە ئىچكى ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقان بولغاچقا، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئۆزلىرىنى ھىمايە قىلىش ئېھتىمالى بولىدىغان ھەرقانداق بىر كۈچنى ئىتتىپاقدىشى دەپ ھېسابلاپ تۇرۇشقا مەجبور بولۇۋاتقان كۈنلىرى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كومۇنىستىك پارتىيە دائىرىلىرى ستالىنىڭ بۇرژۇئازىيە ئاپتونومىيىلىرى دەپ كۆرسەتكەن بۇ ھۆكۈمەتلەرنى دەرھال باستۇرۇۋېتىمەي، پۇرسەت بولغىنىدا ئۇلارنى كومۇنىستلاشتۇرۇشقا پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشىپ، بولشېۋىكلارنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمايدىغانلارغا قارىتا ئۇ كۈنلەردە يۇمشاق مۇئامىلە قىلىپ تۇرۇشقا تىرىشقان ئىدى.

ئىنقىلاب دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۈركىستان ۋەزىيىتى

يېگىرمىنچى ئەسىرگە قەدەم تاشلىنىۋاتقان كۈنلەردە، تۈركىستان تەۋەسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چارروسىيە تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان بىر ۋەزىيەتتە ئىدى. بۇيۇك تۈركىستانىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان بۇخارا ۋە خىۋە خانلىقلىرى ئىچكى ئىشلاردا ئەركىن، ئەمما تاشقى ئىشلاردا رۇسىيىگە باغلىنىپ تۇرۇۋاتقان بېقىندى بىر دۆلەتكە ئايلاندۇرۇلغان ئىدى. ئۇرۇسلار ئىگىلىۋالغان يەرلەرنى تۈركىستان باش گوبېرنىيىسى بىلەن دالا باش گوبېرنىيىسى دېگەن ئىككى

مەمۇرى رايونغا بۆلۈپ باشقۇرماقتا ئىدى. تۈركىستان گوبېرنىيىسى بولسا سىر دەريا ۋادىسى، پەرغانە، سەمەرقەند، سەمىرەچى (يەتتىسۇ) ۋە كاسپى سىرتىدا قالغان جايلار قاتارىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، دالا گوبېرنىيىسى بولسا ئاقمولىنسك (ئاقمولا) بىلەن سەمىيپالاتىنسك رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. تاشكەنت شەھىرى بولسا بۇ ئىككى گوبېرنىيىنىڭ مەركىزى قىلىپ بېكىتىلگەن ئىدى. بۇيۇك تۈركىستانغا تەۋە بولغان تورغاي بىلەن ئۇرال رايونلىرى بولسا دالا گوبېرناتورلۇغىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ، ئۇ يەرنى بىۋاستە رۇسىيە ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىگە قارايدىغان قىلىشقان ئىدى. بۇ تۈردىكى مەمۇرى ئورگان تۈزۈلۈشى 1917-يىلقى بولشېۋىكلار ئىنقىلابىغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن ئىدى. سوۋېت تەرەپ بۇ رايونلارنى پۈتۈنلەي بېسىۋېلىپ بۇخارا بىلەن خىۋىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قوشۇۋالغىنىدىن كېيىن، تۈركىستان تېررىتورىيىسىنى قايتىدىن پارچىلاپ، تا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سىياسىي رايونلارنى شەكىللەندۈردۇ.

كېرېنسكى يېتەكچىلىكىدە كادېت، ئەس-ئار ۋە سوتسىيال دېموكراتچىلار بىرلىكتە قوزغالغان 1917-يىلقى فېۋرال ئىنقىلابىدىن چارروسىيە تەۋەسىدە ياشايدىغان بارلىق مىللەتلەر رۇسىيە تەۋەسىدە تۇپ يىلتىزىدىن بىر ئۆزگىرىش بارلىققا كېلىدىغان بولدى دەپ قارىشىپ ئۇلاردىن بەكلا زور ئۈمىدلەرنى كۈتكەن ئىدى. بۇ چاغدا ئىمپېرىيىنىڭ بارلىق بولۇڭ پۈچقاقلىرىدا نەچچە ئەسىردىن بېرى ئىجرا قىلىنىپ كېلىنگەن ئىزىش ۋە زۇلۇم سىياسىتىگە ئەمدى خاتىمە بېرىلىدىغان بولدى دەيدىغان بىر ئۈمىد ھەممە كىشىنىڭ ئارزۇسى ئىدى. بۇ قوزغىلاڭ خەۋىرى تاشكەنتكە يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ، تۈركىستان گوبېرناتورى گېنېرال كۇروپاتكىن بارلىق قوراللىق كۈچى بىلەن بىرگە كېرېنسكى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمىرىگە ئۆتىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئەگەر بۇ جايلاردا يېڭى ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلىدىغان بارلىق ئىسيانلارنى قىلچە رەھىم قىلماي قەتئىي باستۇرىدىغانلىقىنى، چارروسىيە دەۋرىدىكى بارلىق مەمۇرى ئورگانلارنى پۈتۈنلەي تاقىۋېتىپ ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت كومىتېتلىرىنى قۇرۇپ چىقىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ قارارغا ئاساسەن تۈركىستان تەۋەسىدىكى ھۆكۈمەت مەھكىمىسى، شۆبېكىنىن باشچىلىقىدىكى 9 كىشىلىك ھەيئەتتىن تەشكىل تاپقان بىر كومىتېتقا بارلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، دالا (ستېپ) گوبېرنىيە تەۋەسىنى پۈتۈنلەي مەركىزى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. (شۆبېكىن رەئىسلىكىدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى پرېوبراسېنسكى، زىيا پوۋىسكى، شىكاپسكى، ئېلىپاتوۋسكى، گېنېرال دەۋلەتشىن، سادىر مەقسۇدىي، مۇھەممەتجان

تىنىشباي ۋە ئەلىخان بۆكەيخان ئوغلى قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپىدۇ – ئاپتونومىيە ئىزاھاتى) ئاپرىل ئېيىدا چاقىرىلغان تۇنجى نۆۋەتلىك ئىشچى-دېھقانلار قۇرۇلتىيى شۆبىسىنىڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا نالىۋكىننى ھۆكۈمەت رەئىسلىكىگە تەيىنلەيدۇ.

فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئاز-تولا ئەركىن نەپەس ئالغىلى بولىدىغان سىياسىي ۋەزىيەت، تۈركىستانلىقلار ئىچىدىكى سىياسىي ئېقىملارنىمۇ ھەرىكەتكە كېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىدۇ. تۈركىستان خەلقىلىرىنىڭ ئىلغار كۈچلىرى، تۈركىستانىدىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىش مەقسىتىدە مارت ئېيىدا يىغىلىپ كۆپ سانلىق ئەزالىرى جەدىتچىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىسلام پارتىيىسى (شۇراسى) نى قۇرۇپ چىقىشىدۇ. بۇ شۇرانىڭ باش سېكرېتارلىغىنى تۈركىستان جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتلىرىدىن بىرى بولغان مۇنەۋۋەر قارىغا تاپشۇرىدۇ. يېڭى قۇرۇلغان بۇ ئىسلام شۇراسى، دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ تۈركىستان تەۋەسىدە بىر قۇرۇلتاي چاقىرىش قارارىنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ دەرھال قۇرۇلتاي چاقىرىش تەييارلىقلىرىغا كىرىشىپ، 1917-يىلى 17-ئاپرىل كۈنىسى تاشكەنت شەھىرىدە 440 نەپەر ۋەكىل قاتناشقان تۇنجى قېتىملىق تۈركىستان مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ. بۇ قۇرۇلتايدا «رۇسىيىدىكى كەلگۈسى ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە تۈركىستانىنىڭ بۇ تۈزۈم ئىچىدىكى ئورنى»، «ئۇرۇس كۆچمەنلىرىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا» دېگەندەك بىرقانچە تېمىنى مەزمۇن قىلغان ھالدا مۇزاكىرىلەر ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ۋەكىللەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك جەدىتچىلىكنى ھىمايە قىلىدىغان كىشىلەر بولۇش بىلەنلا قالماي، ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى دىنىي تۈزۈمنى ھىمايە قىلىشقا مايىل كونسېرۋاتىپ كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. شۇ سەۋەبتىن قۇرۇلتايغا قاتناشقان ۋەكىللەر ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار ئاساسىدا بىر قانچە خىل گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ئىدى. بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنى تۈركىستانىدىكى بارلىق ئىدىيىۋى ئېقىملارنى بىر يەرگە كەلتۈرەلىگەن تۈركىستان تارىخىدىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر ۋەقە دەپ تونۇغان قانۇنشۇناس ئۇبەيدۇللا غوجا، ئىسلام شۇراسىدىكى جەدىتچىلەر بىلەن تېخى رەسمىي بىر تەشكىل بولۇپ ئۇيۇشۇشقا ئۇلگۈرەلمىگەن مۇتەئەسسىپلەرنى ئورتاق بىر پىكىرگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تۈركىستاندا بىر مىللىي مەركەز تەشكىل قىلىش زۆرۈر دېگەن تەكلىپنى ئورتىغا قويىدۇ. بۇ تەكلىپ قۇرۇلتايدا ماقۇللىنىپ، مۇستاپا چوقاي ئوغلى باش سېكرېتارلىقىدا «تۈركىستان مۇسۇلمانلار مەركىزى شۇراسى» تەشكىل قىلىنىدۇ. بۇ

شۇراغا مەھمۇد غوجا بەھبۇدى، ئۇبەيدۇللا غوجا، ئابدجان مەھمۇت، شاھ ئەخمەت شاھ ئىسلام، مىر ئادىل ۋە مۇپتى سەدرىدىن خان قاتارلىقى تۈركىستانلىق داڭلىق زاتلارمۇ قاتناشقان ئىدى. كېيىنكى يىللاردا قۇرۇلغان باشقۇرۇستان ئاپتونومىيىسىگە رەئىس بولىدىغان ئەخمەت زېكى ۋەلىدىيمۇ بۇ مەركەزدە باش كاتىپلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىدۇ. تۈركىستانلىق مۇسۇلمانلار مەركىزى شۇراسى، قۇرۇلغان كۈنىدىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا مىللىي مەركەز دېگەن نام بىلەن تونۇلىدۇ. (بۇ شۇرانىڭ ئەزالىرى ئۇبەيدۇللا غوجا، ئەسەدۇللا غوجا، ئابىتجان مەخمۇت، مىر ئادىل، شاھ ئەخمەت شاھ ئىسلام، مەخمۇت غوجا بەھبۇدى ۋە مۇپتى سەدرىدىن خان قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىدى. مىللىي مەركەزنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى تەشكىلىنىش ئىشلىرىغا ۋاستىچى قىلىپ پەرغانىغا ناسىرخان تۆرە، سەمەرقەنتكە مەخمۇت غوجا بەھبۇدى، ئېزەر دېڭىزى سىرتىدىكى جايلارغا ئوراز سەردار، سىر دەريالىق رايونىغا شاھ ئىسلام ۋە يەتتىسۇ رايونىغا تىنىشبايېۋ مەسئۇل قىلىنغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

ئەمما كېرىنسكى ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىنى يەردە قويۇپ رۇسىيە تەۋەسىدە مۇقىملىقنى ساقلىيالمىغىدەك تۇرۇك بىر ھۆكۈمەت تەشكىللىيەلمەيدۇ. شۇڭا، پۈتكۈل رۇسىيە تەۋەسىدە مەركەز بىلەن يەرلىك ھۆكۈمەت ئارىسىدا ئېغىر ئانارخىزم (ھۆكۈمەتسىزلىك) يامىراپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇس بولمىغان مىللەتلەر ئۆز تەۋەسىدە ھۆكۈمەت تەركىبىدە تېگىشلىك ئورۇنغا ئېرىشىش ئۈمىدلىرىنىمۇ يوقاتقان، چارروسىيە دەۋرىدىن قالغان رۇس شوۋېنىزمى پۈتۈن ساھەلەر بويىچە تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىۋاتقان بىر ۋەزىيەت شەكىللەنمەكتە ئىدى.

تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا تەيىنلەنگەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت كومىتېتى تەركىۋىدىمۇ ئېغىر زىدىيەتلەر كۆرۈلمەكتە ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تاشكەنتتە قۇرۇلغان ئىشچى-ئەسكەر ۋە دېھقانلار سوۋېتىمۇ ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىشنى تەلەپ قىلىپ ھۆكۈمەت تەرەپ بىلەن دۇشمەنلىشىش ھالىتىدە تۇرماقتا ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي مەركەز تەركىبىدە يېتەرلىك ئورۇنغا ئىگە بولالمىغانلىقىنى باھانە قىلىشقان تۈركىستانلىق مۇتەئەسسىپ كۈچلەر 6-ئايدا بىر يەرگە يىغىلىپ شىر ئېلى لاپىن يېتەكچىلىكىدىكى «ئۇلىمالار جەمئىيىتى» نامىدا بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىدۇ. نەتىجىدە، 1917-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىغا كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا تۈركىستان تەۋەسىدە تۈركىستان مەركىزى ھۆكۈمىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت كومىتېتى، ئۇرۇس ئىشچىلىرى بىلەن ئۇرۇس ئەسكەرلىرى

تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئىشچى-ئەسكەر ۋە دېھقانلار سوۋېتى، تۈركىستان جەدىتچىلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئىسلام شۇراسى ۋە شەرىئەت تەرەپتارلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئۇلىمالار جەمئىيىتى قاتارلىق تۆت مۇستەقىل ئورگان بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇۋاتقان بىر ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە جەدىتچىلەر بىلەن مۇتەئەسسىپچىلارنىڭ ئورتاق ۋەكىلى دەپ قارالغان مىللىي مەركەزمۇ پائالىيەتتە ئىدى. 1917-يىلى ئاۋغۇست ئايلىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن تاشكەنتتىكى شەھەرلىك ھۆكۈمەت سايلىمى تۈركىستانلىق ھەر قايسى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ ئوچۇق ئاشكارىلاپ بەرگەن ئىدى. ئۇلىمالار جەمئىيىتى ئۇرۇسلارنىڭ سول قانىتىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ پۈتۈن ئاۋازنىڭ يۈزدە 60 قىسمىغا ئېرىشىدۇ. نەتىجىدە ئۇلاردىن لىكوشىن شەھەر باشلىقى بولۇپ سايلىنىدۇ. قالغان ئاۋازنىڭ يۈزدە 25 قىسمىنى ئەس-ئارچىلار ئالغان بولسا، جەدىتچىلەر ئاران يۈزدە 10 ئاۋازغا ئېرىشىدۇ. بۇ قېتىمقى سايلام، تۈركىستانلىق لىبېرالىستلارغا بەكلا ئېغىر زەربە بولىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
ئۇبەيدۇللا غوجا، 1920-يىللىرى

شۇ يىلى سېنتەبىردە تۈركىستانلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ. رۇسىيىدە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىگە قارىماي تۈركىستاندىكى ئۇرۇسلار ھاكىمىيەتنى قولدىن بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن جان-جەھلى بىلەن تىرىشىشى، ئۇلارغا بۇمۇ ئازلىق قىلىپ كېرېنسكى ھۆكۈمىتىنى قوللاشتا چىڭ تۇرۇۋالغانلىقى، تۈركىستانلىقلارنى رۇسىيە دېموكراتىيىسىدىن پۈتۈنلەي ئۈمىدسىزلەندۈرىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا "رۇسىيىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ئۆز تەغدىرىمىزنى ئۆزىمىز ھەل قىلىش چارىسىنى تېپىپ چىقمىشىمىز كېرەك" دەيدىغان كۆز قاراشتىكىلەرنىڭ سانى كۆپىيىشكە باشلايدۇ. تۈركىستانلىق يەرلىك يېتەكچىلەر ئاپتونومىيىلىك بىر تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى تەشكىللەش ئارقىلىق بۇ ۋەتەندە رۇسىيە قانۇنلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەققىدە مۇنازىرە قوزغايدۇ. مۇنازىرىدە كونسىرۋاتىپلار ئۈستۈنلۈكتە بولغاچقا، يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان ئاپتونومىيىدە قانۇن چىقىرىش ئىشلىرىدا شەرىئەت پرىنسىپلىرىنى ئاساس قىلىش ھەمدە شەرىئەت مەھكىمىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. دۆلەت ئىقتىسادىنى رۇسىيىدىن مۇستەقىل باشقۇرۇش، كېۋەز تېرىش بىلەن بىرگە ئۆز ئېھتىياجىغا ئاساسەن بۇغداي تېرىشقىمۇ

كاپالەتلىك قىلىش دېگەن قارارلار ئېلىنىدۇ. (بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا پاختىغا بولغان تەلەپ ئارتىپ كەتكەچكە، تۈركىستاندىكى ئېتىزلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا كېۋەز تېرىش مەجبورىيىتى يولغا قويۇلغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇ قۇرۇلتايدا، رۇسىيە پارلامېنتىدا تۈركىستانلىقلارغا 35 كىشىلىك ۋەكىل ئورنى ئايرىلغانلىقى ھەققىدىكى مەركىزى ھۆكۈمەت قارارى ماقۇللىنىپ، تۈركىستان بويىچە ئومۇمىي سايلام ئۆتكۈزۈش قارارى ئېلىنىدۇ. قۇرۇلتاي يەنە تۈركىستانلىقلارنىڭ تەلىپىنى ھۆكۈمەت باش مىنىستىرى كېرېنسكىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن مۇستاپا چوقاي ئوغلى، ناربۇتابېك، پولاتجان ۋە شاھ ئىسلاملاردىن تەشكىل تاپقان بىر ھەيئەت قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ ھەيئەت دەرھال رۇسىيىگە ئاتلىنىپ پېتربۇرگدا كېرېنسكى بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئەمما كېرېنسكى بۇ ۋەكىللەرگە كەسكىن قىلىپ مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ:

تۈركىستاندا رۇسىيىگە قارشى بىرەر توپىلاڭ چىقىدىغاندەك قىلىدۇ دەيدىغان گەپ-سۆزلەرگە ئۇنچە بەك ئىشىنىپ كەتمىدىم. ئەگەر راستىنلا شۇنداق بىرەر ۋەقە يۈز بەرگىدەك قىلسا قىلچە رەھىم قىلىنماي قاتتىق باستۇرۇلىدۇ!

بۇ ئارىدا، تۈركىستان تەۋەسىدىكى ئۇرۇسلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇشلارمۇ بارغانسېرى كۈچەيىپ بارماقتا ئىدى. سېنتەبىر ئېيىغا كەلگەندە تاشكەنتتىكى ئۇرۇس بولشېۋىكلىرى نالۇكىن رەئىسلىكىدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە قارشى بىر قېتىملىق قوراللىق سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغان بولسىمۇ غەلىبە قازىنالمىغان ئىدى. ئەمما ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ھەمدە پېتربورگدا ھاكىمىيەتنىڭ بولشېۋىكلەر قولىغا ئۆتىشى، تاشكەنتتىكى بولشېۋىكلارنى جاسارەتلەندۈرۈپ قويىدۇ. يەنى تاشكەنت گازارمىسىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى يېڭى ھۆكۈمەتكە ئەل بولىدۇ. نەتىجىدە ئۇرۇشنىڭ تۆتىنچى كۈنىسى، يەنى 11-نويابىر كۈنىسى بولشېۋىكلار تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئورگىنى جايلاشقان بىنانى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. كولېسوۋ، توبولىن ۋە ئوسپانىسكى باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن «ئىنقىلاۋىي كومىتېت» تاشكەنتنىڭ ھوقۇقىنى تارتىپ ئالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزىلىگىدەك ئىقتىدارغا ئىگە بىرەر كىشىمۇ چىقمايدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار سوتسىيال دېموكراتچىلار بىلەن، يەنى مېنشېۋىك ۋە ئەس-ئارچىلار بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىشقا مەجبور بولىدۇ. نويابىر ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چاقىرىلغان سوۋېت قۇرۇلتىيى، تۈركىستاندا سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىشىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي ئالغان قارارغا ئاساسەن 21 كىشىلىك تۈركىستان

خەلق كومىسسارلىقى (تۈركسوۋناركوم) تەشكىل قىلىنىدۇ. كومىسسارلارنىڭ 5 نەپىرى كومۇنىستلاردىن، 2 نەپىرى سوتسىيال دېموكراتچىلاردىن ۋە 8 نەپىرى سوتسىيال رېۋولوتسىيەچىلاردىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي يەنە، تۈركىستاندا قۇرۇلىدىغان ھۆكۈمەت تەركىبىدە بىرمۇ يەرلىك خەلق ۋەكىلى بولماسلىقى كېرەك دېگەن بىر قارار ماقۇللايدۇ.

تۈركىستاندا يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەلەر تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا قاتتىق نارازىلىقلارنى پەيدا قىلىدۇ. شىر ئېلى لاپىن باشچىلىقىدىكى ئۆلىمالار جەمئىيىتى تاشكەنتتە 515 نەپەر ۋەكىل قاتناشقان بىر قېتىملىق مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيى چاقىرىپ، ھاكىمىيەت تۈركىستانلىقلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلسۇن دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىشىدۇ. لاپىن، تاشكەنت سوۋېت مەسئوللىرىغا ئۇرۇسلار بىلەن مۇسۇلمانلار تەڭ مىقدارىدا ۋەكىل قاتناشتۇرىدىغان بىر بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىش تەكلىۋىنى سۇنىدۇ. كولېسوۋ ئۇلارغا "يەرلىك خەلقلەر ئىچىدە پرولېتارىيات سىنىپى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يەرلىكلەرنىڭ ھۆكۈمەت تەركىبىگە كىرىشىنى قوبۇل قىلالمايمىز" دېگەن جاۋابنى بېرىدۇ. تاشكەنت سوۋېتىنىڭ رەت قىلىش جاۋابى كەلگەندىن كېيىن، تۈركىستانلىق جەدىتچىلار بىلەن كونسېرۋاتىپچىلار ئوتتۇرىسىدا مەجبورى بولسىمۇ بىر ھەمكارلىشىش پۈرسىتى تۇغۇلىدۇ. مىللىي مەركەز بىلەن ئۆلىمالار جەمئىيىتى بىر يەرگە كېلىپ، ئاخىرى قوقان مۇختارىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن نەتىجىلىنىدىغان ئورتاق پائالىيەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ.

مىللىي ئاپتونومىيىلىك ھۆكۈمەتلەر: قوقان مۇختارىيىتى

تاشكەنتتە قۇرۇلغان ھۆكۈمەتكە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىپ سۇنغان تەكلىپى رەت قىلىنغان ئۆلىمالار تەشكىلاتى، مەجبورى ھالدا مۇستاپا چوقاي ئوغلى يېتەكچىلىكىدىكى مىللىي مەركەزدىكىلەر بىلەن ھەمكارلىشىش يولىغا كىرىدۇ. بۇ ئىككى تەشكىلات بىرلىكتە ھەربىكەت قىلىپ قوقان شەھىرىدە تۇنجى قېتىملىق مۇسۇلمانلار ئورتا ئاسىيا قۇرۇلتىيى چاقىرىش قارارى ئېلىشىدۇ. 1917-يىلى 25-نويابىردا 208 نەپەر ۋەكىل قاتنىشىشى بىلەن چاقىرىلغان قۇرۇلتاي، 36 نەپەر

مۇسۇلمان ۋە 18 نەپەر ئۇرۇس ۋەكىلدىن تەشكىل تاپقان بىر ئىجرائىيە قۇرۇلتىيى سايلاپ چىقىدۇ. ئاندىن دەرھال 12 كىشىلىك بىر ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەشكىللەپ، 27-يانۋار كۈنىسى تۈركىستان مۇختارىيىتى (ئاپتونومىيىسى) نىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ.

27-نويابىر كۈنىسى ئېلان قىلىنغان مۇختارىيەت خىتابنامىسىدە، رۇسىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ فېدىراتىپ بىر جۇمھۇرىيەت بولۇشىنى ھمايە قىلىدىغانلىقى، ئەمما تۈركىستان ئۇچۇن تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىدىغانلىقى تەكىتلەنگەن ئىدى. بۇ مۇختارىيەتنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىنى ماقۇللايدىغان بىردىن بىر ھوقۇقلۇق ئورگان تۈركىستان ئىجرائىيە قۇرۇلتىيىدۇر دەپ بېكىتىلگەن ئىدى. بۇ خىتاپنامىدا يەنە تۈركىستاندا ياشاۋاتقان ئاز سانلىق مىللەتلەر ھوقۇقىنى قوغداش مەسىلىسى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن ئىدى. بۇ ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە تۈركىستانلىق قازاقلاردىن تىنىش باي تەيىنلىنىدۇ. (ئاپتونومىيە خىتاپنامىسىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئۇچۇن «ھۆججەتلەر» قىسمىغا قارالسۇن. قوقان ھۆكۈمىتى تۆۋەندىكى ئەزالاردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى: جۇمھۇر رەئىسى ۋە ئىچكى ئىشلار نازىرى: مۇھەممەت تىنىش باي؛ مۇئاۋىن رەئىسى: شاھ ئەخمەت شاھ ئىسلام؛ دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە بىخەتەرلىك نازىرى: ئۇبەيدۇللا غوجا ئەسەدۇللا غوجا ئوغلى < كېيىن مۇئاۋىن رەئىس بولىدۇ >؛ يېزائىگىلىك نازىرى: ھىدايەت يۈرگۈلئاغا؛ سەھىيە نازىرى: مىر ئادىل؛ مائارىپ نازىرى: نادىرخان تۆرە؛ ئىئاشە نازىرى: ئابىتجان مەخمۇت؛ مالىيە نازىرى: سالومون ھەرزفېلد < كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا شاھ ئىسلام تەيىنلىنىدۇ >؛ تاشقى ئىشلار نازىرى: مۇستاپا چوقاي ئوغلى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

بۇ ھادىسىلەر، قىزىللار تەرەپنى بەكلا ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ. دەرۋەقە، ئەگەر قوقان مۇختارىيىتى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزەلىگىنىدە، تۈركىستان تەۋەسىدە سوۋېت ھاكىمىيىتىگە ئېھتىياج بارمۇ-يوق دېگەن بىر سوئال ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇقەررەر ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئاپتونومىيىنى دەرھال ئاغدۇرۇپ تاشلاش شەرت ئىدى. ئەمما بۇنىڭ ئۇچۇن تاشكەنت سوۋېتىنىڭ يېتەرلىك مىقداردا قوراللىق كۈچى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موسكۋا بىلەن تاشكەنت ئوتتۇرىسىدىكى يوللار ئۇرۇس كازاكلىرىنىڭ ئاتامانى گېنېرال دۆتوۋ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۇزۇۋېتىلگەن ئىدى. بۇ ئارىدا تۈركىستانىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن قوقان ھۆكۈمىتىنى قەتئىي ھمايە قىلىش ھەققىدىكى خەۋەرلەر كەينى ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇرماقتا ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
قوقان شەھىرىدە قۇرۇلغان تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتىنى ھىمايە قىلىش كاتتا يىغىنى، تاشكەنت 1917-يىلى 13-دېكابىر

(رەسىم ئورنى)
تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتىنى ھىمايە قىلىش نامايىشى، تاشكەنت. 1917-يىلى 13-دېكابىر

قوقان ھۆكۈمىتى موسكۋاغا خەۋەر يوللاپ، ئۆزلىرىنى "تۈركىستان تەۋەسىدىكى بىردىن-بىر قانۇنلۇق ھۆكۈمەت ئورگىنى" دەپ ئېتىراپ قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلدۇ. ستالىن بۇ تەلەپكە قەتئىي قارشى چىقىپ مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ: "خەلق تەرىپىدىن سايلانغان سوۋېت ھاكىمىيەتلىرىدىن باشقا ھەرقانداق بىر ئورگان بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى قوبۇل قىلالمايمىز!" موسكۋادىن بۇنداق بىر جاۋاب ئالغان قوقان ھۆكۈمىتى، 1918-يىلى يانۋار ئېيىدا ئومۇمىي سايلام ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى، سايلامدا بارلىققا كېلىدىغان قۇرۇلتاي ۋەكىللىرىنىڭ ئۇچتە بىرسى مۇسۇلمان بولىدىغان ۋەكىللەرگە بېرىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدۇ. قوقان ھۆكۈمىتى، يەنە بىر تەرەپتىن پۇل ۋە قورال جەھەتتە ياردەم بېرەلىگىدەك دوست ئىزدىنىشكە كىرىشىدۇ. بۇ مەقسەتتە ھۆكۈمەتنىڭ تاشقى ئىشلارغا مەسئۇل نازىرى مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئاق ئۇرۇس گېنېرالى دۇتوۋ بىلەن ئالاقىلىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ، دۇتوۋ "ئۇرۇس كازاكلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قۇرۇلىدىغان ھۆكۈمەتكىلا ياردەم بېرەلەيمىز" دەپ جاۋاب بەرگەچكە، بۇ كۆرۈشۈشتىنمۇ بىرەر نەتىجە چىقمايدۇ. بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخان بولسا، مېنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنىم بولغان جەدىتچىلارنى ئاساس قىلىپ تەشكىللەنگەن بۇنداق بىر ھۆكۈمەت بىلەن ئۇچۇرۇشۇشنى ھەرگىز خالىمايمەن دېگەن جاۋابنى بېرىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ بارلىق كۆرۈشۈش تەكلىپلىرىنى رەت قىلىدۇ. تۈركىستانىنىڭ قازاقلار ئولتۇراقلاشقان رايونىدا قۇرۇلغان ئالاش-ئوردا ھۆكۈمىتى ئۆز دەرىدىن ئېشىنالمىغىدەك ھالدا ئەمەس ئىدى. نەتىجىدە، قوقان ھۆكۈمىتى كىچىكلىك قورال-ياراغ ۋە ئىقتىسادىي ياردەمدىن مەھرۇم بولۇپ قالغاچقا، رەھبەرلىك ئىچىدە بۇ ھۆكۈمەتنىڭ تەغدىرىدىن ئۈمىدسىزلىنىدىغان خاھىشلار كۆچىيىپ كېتىدۇ. ھۆكۈمەت باشلىقى تىنىشباييۇمۇ 1918-يىلى 17-يانۋار كۈنى ھۆكۈمەت رەئىسلىكىدىن ئىستېپا بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا مۇستاپا چوقاي ئوغلى تەيىنلىنىدۇ. (تىنىشباييۇ ئىستېپا بەرگەندىن كېيىن، خەلق شۇراسى جۇمھۇر رەئىسلىكىگە ئادۇوكات ئۇبەيدۇللانى تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، بۇ ۋەزىپىدىن باش

تارتقان ئۇبەيدۇللا غوجا بۇ ئورۇنغا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزى مۇئاۋىن رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

شۇ يىلىنىڭ يانۋار ئايلىرىدا، قىزىل ئارمىيە ئورېنبۇرگ رايونىنى بېسىۋالغان گېنېرال دۈتوۋ كۈچلىرىنى يېڭىپ، موسكۋا بىلەن تاشكەنت ئوتتۇرىسىدىكى ترانسپورت يوللىرىنى ئېچىۋالىدۇ. بۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىۋاتقان ۋاقىتلاردا تاشكەنت سوۋېتىمۇ 31-يانۋار كۈنىسى بىر يىغىن ئېچىپ قوقان ھۆكۈمىتىنى "بۇرژۇئا ئەكسىلئىنقىلاۋىي ھۆكۈمەت" دەپ ئېلان قىلىشىپ، بۇ ھۆكۈمەتنى دەرھال تارقىتىۋېتىش قارارىنى ئالىدۇ. قىزىل قوغدىغۇچى (قىزىل گۈۋاردىيە) لار ئاۋستىرو-ۋېنگىر ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋە بۇ يەردە تۇرۇۋاتقان ئەرمەن مىللىسلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ 1918-يىلى 14-فېۋرال كۈنىسى قوقان شەھىرىگە ھۇجۇم باشلايدۇ. 18-فېۋرال كۈنىسىگىچە داۋام قىلغان تۆت كۈنلۈك قانلىق جەڭ نەتىجىسىدە تۈركىستان مۇختارىيەت ھۆكۈمىتى مۇنقەرز بولىدۇ. قىزىل گۈۋاردىيىلەر بىلەن ئۇلارغا ياردەملەشكەن ئەرمەن مىللىسلىرى قوقان شەھىرىدە قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزىدۇ. قوقان ھۆكۈمىتى، شۇنچە قىسقا ئۆمۈر كۆرگىنىگە قارىماي تۈركىستان تەۋەسىدىكى "تۇنجى سىياسىي ئاپتونومىيە تەلەۋىنىڭ سىمۋولى" بولۇش جەھەتتىن ئالغاندا، ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ھۆكۈمەت ئىدى.

ھۆكۈمەت باشلىقى مۇستاپا چوقاي ئوغلى ھۆكۈمەت باستۇرۇلغاندا ئاۋۋال ئافغانىستانغا، ئۇ يەردىن باشقىرداستانغا قېچىپ بېرىۋالغان ئىدى. چوقاي ئوغلى باشقىرداستانغا بارغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى باشقىرداستان مىللىي ئاپتونومىيىسىنى قۇرۇش ھەرىكىتىگە قاتنىشىدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئۇ يەرنىمۇ بېسىۋالغىنىدىن كېيىن، گروزىيىگە قېچىپ بېرىپ نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
تىبلىس بولشېۋىكلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغاندىن كېيىن، چوقاي ئوغلى ئۇ يەرنىمۇ تاشلاپ تۈركىيە ئارقىلىق پارىژغا بېرىۋېلىپ ياۋروپادا تۈركىستان ئازادلىق پائالىيەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ. مۇختارىيەتنىڭ تۇنجى رەئىسى بولغان تېنىشبايېۋ قازاقىستانغا بېرىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ يەردە قۇرۇلغان ئالاش-ئوردا ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى ئىشلار نازىرى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.

قوقان مۇختارىيىتى باستۇرۇلغاندا، قوقان شەھىرى ئۇرۇسلار تەرىپىدىن چېقىپ توپ-توز قىلىۋېتىلگەن ئىدى. قوقان ھۆكۈمىتى باستۇرىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئەينى

ۋاقتىدا قوقان شەھەر مۇداپىئەسى بىلەن قوقان ھۆكۈمىتىنى قوغداش ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن ئەرگەش قۇربېشى، قول ئاستىدىكى قالغان قوراللىق كۈچلىرى بىلەن بىرگە تاغلىق رايونلارغا چېكىنىپ بېرىۋېلىپ بولشېۋىكلارغا قارشى قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىنى باشلىۋېتىدۇ. كېيىنكى يىللاردا «باسمىچىلىق» دەپ نام ئالغان بۇ قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى، پۈتۈن تۈركىستان تەۋەسى بويىچە تېز سۈرئەتتە كېڭىيىپ، ئىككى يىل ئىچىدە تۈركىستانىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلىرىغا ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتكەن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، قوقان مۇختارىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلغان كۈنىنى تۈركىستاندىكى باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ باشلانغان كۈنى دەپ قوبۇل قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

تۈركىستان ئاپتونومىيىسى

قوقان شەھىرىدە قۇرۇلغان مۇختارىيات جۇمھۇرىيىتىنى بولشېۋىكلارنىڭ رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇشتىن نەتىجىسىدە بولشېۋىكلار بىلەن تۈركىستان خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىشىش چېكىگە يەتكەن ئىدى. بۇ ۋەقەلەر، تۈركىستان يېتەكچىلىرىگە مۇنتىزىم قوراللىق كۈچكە ئىگە بولماي تۇرۇپ مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرۇشقا بولمايدىكەن دېگەن بىر ھەقىقەتنى ئۆگەتكەن ئىدى. ئۇ كۈنلەردە، يەنە بىر قىسىم تۈركىستانلىق پائالىيەتچىلەر بولشېۋىكلار بىلەن ھەمكارلىشىش يولى ئارقىلىق يېڭى ھۆكۈمەت تەركىبىدە ئەمەلىي تەسىر كۆرسىتەلىگىدەك بىرەر ئورۇنغا ئېرىشىش خىيالىغا كەلگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ كوممۇنىستلار ئىيولدا تاشكەنتتە بىر قېتىملىق كوممۇنىستىك پارتىيە قۇرۇلتىيى چاقىرىشىدۇ. بۇ قۇرۇلتايغا تۈركىستاندىكى 1500 كوممۇنىستقا ۋاكالىتەن 43 نەپەر ۋەكىل قاتنىشىدۇ. بۇ قۇرۇلتايدا، رۇسىيە كومپارتىيىسىگە قاراشلىق تۈركىستان كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى قۇرۇپ چىقىش قارارى ئېلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا تاشكەنت شەھىرى شەرق ئەللىرى كوممۇنىستىك پارتىيىلىرىنىڭ پائالىيە مەركىزىگە ئايلانماقتا ئىدى. مەسىلەن، ئىرانلىقلارنىڭ ئادالەت پارتىيىسى، مۇستاپا سۈپھىنىڭ تۈركىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى، ياش بۇخارالىقلار ۋە ياش خىۋەلىكلەر ئىچىدىكى بولشېۋىزىمغا ھەۋەس قىلىدىغان گۇرۇھلار، ھىندىستان ئىنقىلابچىلىرى ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرى بۇ شەھەرگە يىغىلماقتا ئىدى. (ئۇ يىللاردا تاشكەنت شەھىرى ئىران ۋە ھىندىستان قاتارىدىكى بىر مۇنچە شەرق ئەللەر كومپارتىيىلىرىنىڭ پائالىيەت

مەركىزىگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ئىران كومپارتىيىسىنىڭ «بايراقئىي ئادالەت»، ھىندىستان كومپارتىيىسىنىڭ بولسا «زېمىندارلار» دېگەن گېزىتلىرى تاشكەنتتە نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. تۈركىيە كومپارتىيىسىنىڭ باش سېكرېتارى مۇستاپا سۇپھىمۇ تۈركىيىگە باردىغان ئۈكرائىنا بىلەن كاپكازىيە يوللىرى دېنىكىن بىلەن ژرانگېل قوراللىق قوشۇنلىرى تەرىپىدىن كېسىۋېتىلگەنلىكى ئۈچۈن ئانادولۇغا قايتىپ كېتەلمەي، تۈركستان ئارقىلىق ھەزەر دېڭىزىدىن ئۆتۈپ تۈركىيىگە بېرىۋېلىشنى پىلانلاپ يۈرەتتى. بۇنىڭغىمۇ ئىمكانىيەت يار بەرمىگەندىن كېيىن بۇ يولدىنمۇ ژاز كەچكەن مۇستاپا سۇپھىئوغلى گروزىيىلىك كومۇنىست ئېلىئاژانىڭ تەلىپىگە ئاساسەن بىر مەزگىل تاشكەنتتە تۇرۇپ پائالىيەت قىلىشقا ماقۇل بولغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، مۇستاپا سۇپھىئوغلى تاشكەنتتە قېلىپ ئۇ يىللاردا تۈركىيە كومۇنىستلىرىنىڭ ئورگان گېزىتى بولغان «يېڭى دۇنيا» نى نەشرى قىلدۇرۇپ، ئورتا ئاسىيا تەۋەسىگە تارقىلىپ كەتكەن ئوسمانلى ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئارىسىغا كومۇنىزم ئىدىيىسىنى تارقىتىشنى مەقسەت قىلىپ شەرق ئەللەر كومپارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ ئورتاق پائالىيەت سورۇنى بولغان «بەينەلمىلەل شەرق تەبلىغات شۇراسى» نى قۇرۇپ چىقىش ئىشلىرىغا قاتناشماقتا ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

شۇ يىلىسى پەرغانە رايونىدا باشلانغان باسمىچىلىق ھەرىكىتى تۈركستان تەۋەسىدە تېز سۈرئەت بىلەن كېڭىيىپ بارماقتا ئىدى. يەنە بىر تەرەپتە ئاقلار 1918-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قازانىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا موسكۋا بىلەن تاشكەنت ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم مەركىزى شەھەرلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى بېسىۋالغان بولۇپ، موسكۋا بىلەن ئورتا ئاسىيانى بىر-بىرسىگە باغلاپ تۇرىدىغان يوللار پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلانغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، موسكۋا بىلەن تۈركستان ئوتتۇرىسىدىكى بىپايان زېمىندا ئىدىل-ئۇرال، باشقىردىستان ۋە ئالاش-ئوردا ئاپتونومىيىلىرى كەينى-كەينىدىن ئېلان قىلىنىۋاتقان بىر ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن ئىدى. ئادمىرال كولچاكقا تەۋە بولغان ئاق ئۇرۇس قوراللىق كۈچلىرى، ئاتامان دۇتوۋغا تەۋە ئۇرۇس كازاكلىرى، بولشېۋىك دۈشمىنى بولغان تۇنجى قۇرۇلتايغا تەۋە سوتسىيالىستلار بىلەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاپتونومىيىلەرگە تەۋە قوراللىق ئەسكەرى كۈچلەر، ئۆزئالدىغا ئۇرۇش سېپى تەشكىل قىلىپ قىزىل ئارمىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلماقتا ئىدى. ئەنە شۇنداق بىر ئەھۋال ئاستىدا، ئەگەر موسكۋا دائىرىلىرى يەرلىك كىشىلەردىن پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلماسلىق پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋالسا كومۇنىستىك ھاكىمىيەت بىلەن يەرلىك خەلق ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنلىشىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماسلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، موسكۋا دائىرىلىرى

ئاساسەن كونا جەدىتچىلەردىن تەشكىل تاپقان تۈركىستانلىق زىيالىيلارنى تۈركىستان كومۇنىست پارتىيىسىگە جەلپ قىلىش ئۇچۇن تاشكەنتتىكى ئۇرۇس كومۇنىستلىرىنى مەجبۇرلاشقا باشلايدۇ. دەرۋەقە سىياسىي جەھەتتىكى بۇ خىل پوزىتسىيە ئۆزگەرتىش كومۇنىستلارغا پايدىلىق بولىدۇ. كومۇنىستلار 1918-يىلى دېكابىر ئېيىدا چاقىرىلغان ئىككىنچى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدا 900 گە يېقىن تۈركىستانلىق پارتىيىگە كىرىش ئۇچۇن ئىلتىماس قىلىدۇ. قۇرۇلتايدا يەنە پارتىيە پائالىيەتلىرىنى تۈركىستاننىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇپ قانات يايدۇرۇش، تۈركىستان خەلقىنى پارتىيىگە يېقىنلاشتۇرۇش مەقسىتىدە «مۇسۇلمانلار بىيرۇسى» (مۇسبىرو) قۇرۇش قاتارلىق قارارلارمۇ قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ بىرو، كومپارتىيە مەركىزى كومىتېتىگە بېۋاستە قارايدىغان بولۇپ پائالىيەت قىلىشى لازىم ئىدى. مۇسۇلمانلار بىروسىنىڭ تۇنجى قېتىملىق يىغىنى 1919-يىلى مايدا ئېچىلىپ، بۇ يىغىندا رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرى سايلاپ چىقىرىلىدۇ. (تۈركىستان كومۇنىستىك پارتىيىسى مۇسۇلمانلار بىروسىنىڭ بىرىنچى نۆۋەتلىك ئىجرائىيە ئورگىنى تۆۋەندىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپىدۇ: تۇرار رىزىقۇلوۋ، ئابباس ئەلىيېۋ، ئەپەندىيېۋ، ن. خوجايېۋ، تۇرسۇن خوجايېۋ، پەخرىدىنوۋ، مۇھەممەدىنوۋ ۋە ئەيسايېۋ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) مۇسۇلمانلار بىروسى، تۇنجى قېتىملىق يىغىندىلا رۇسىيە كومۇنىستلىرىنىڭ يەرلىك كىشىلەرگە قارىتا يۇرگۈزۈپ كەلگەن زوراۋانلىق سىياسەتلىرى بىلەن يەرلىكلەرنى كەمسىتىش ھەرىكەتلىرىنى قاتتىق تەنقىتلىشىدۇ.

يۇز بەرگەن بۇ ئىشلاردىن خاتىرجەم بولمىغان موسكۋا رەھبەرلىرى، تۈركىستان رايونىدا سوۋېت ھاكىمىيىتىنى دەسسىتىش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغان بىر ھەيئەت (تۈرك كومىسسىيە) قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. گېنېرال فرۇنزې رەئىسلىكىدە قۇرۇلغان بۇ تۈرك كومىسسىيە ئەزالىرى تەركىبىدە كېيۇبىشېۋ، رۇدزۇتاك قاتارىدىكى داڭلىق كومۇنىستلار بىلەن بىرگە يەنە تۇرار رىزقۇلوۋدەك مۇسۇلمان رەھبەرلەرمۇ بار ئىدى. تۈرك كومىسسىيىسىنى، رۇسىيە كومپارتىيىسىنىڭ ئورتا ئاسىيادىكى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن ئىدى. بۇ كومىسسىيىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى بىلەن ۋەزىپىلىرى تۈركىستان رايونى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، ئۇلارغا يەنە ئىنقىلابنى قوشنا ئەللەرگىچە كېڭەيتىش ۋە ئۇ جايلاردىكى سىياسىي ھەرىكەتلەرنى تىزگىنلەش قاتارلىق ۋەزىپىلىرىمۇ بار ئىدى. تۈرك كومىسسىيىسىنىڭ موسكۋادا چاقىرىلغان 1919-يىلى سىنتەبىردىكى يىغىنىدا ئېلىنغان قارارلار، سوۋېت دائىرىلىرىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى

كۆزقاراشلىرىنى بۇگۈن ئوقۇساقمۇ ھەقىقەتەن كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق بىر ئىش ئىدى:

1. تۈركىستان ۋە ئۇنىڭغا قوشنا ئەللەرگە قارىتىلىدىغان سىياسەتلىرىمىز مۇنداق ئىككى تۈرلۈك غايىنى ئۆزىگە مەقسەت قىلىدۇ: بىرىنچىسى، تۈركىستانغا قوشنا بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئاسىيا ئەللىرىدىكى ئىنقىلاۋي ھەرىكەتلەرگە ياردەم؛ ئىككىنچى ۋەزىپىسى بولسا تۈركىستان بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىش.

2. ھىندىستان بىلەن ئىراندا يۈز بېرىدىغان ئىنقىلاۋي ھەرىكەتلەر سوۋېت رۇسىيىسى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ئۇ ئەللەردە پەيدا قىلىنىدىغان قالايماقانچىلىقلار سەۋەبىدىن، ئىتتىپاقداش كۈچلەر سوۋېت چېگرالىرىدىكى قوراللىق كۈچلىرىنى چېكىندۈرۈشكە مەجبور بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق ھەرىكەتلەر دۇنيا ئىنقىلابىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئاساس تىكلەش ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتىيەلەيدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، تۈركىستان – شەرق ئەللىرىدە قوزغۇتىلىدىغان ئىنقىلاب ۋە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن شەرقىي پەنجىرە بولۇش رولىغا ئىگە.

بۇنداق غايىگە چىن قەلبىدىن ئىشەنگەن فرۇنزې، تا بۇخارا ئەمىرلىكىنى ئىشغال قىلىش پىلانىنى تۈزۈۋاتقان يىللىرىدىلا بۇ ئۇرۇشنى بۇخارانىڭ نېرىلىرىغا، يەنى ئافغانىستانىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىغىچە كېڭەيتىش ھەققىدە تەكلىپ سۇنۇپ كەلگەن ئىدى. ھەتتا تۈرك كومىسسىيە رەئىسىنىڭ ئورۇنباسارى (ۋاكالەتچىسى) كېيۇبىشېۋ، ئافغان كومپارتىيىسىنى قۇرۇش لايىھىلىرىنىمۇ ئاللا بۇرۇن تەييارلاپ قويغان بولۇپ، قۇرۇلغۇسى بۇ پارتىيىنىڭ "ئافغانىستاندىكى قالاق ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر سوۋېت خەلق جۇمھۇرىيىتى تىكلەش" ۋەزىپىسىنىمۇ يېپىدىن-يېڭىسىغىچە پىلانلاپ تەييار قىلىپ قويغان ئىكەن. ئەمما ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى سوۋېت رەھبەرلىرىنىڭ كۈتكىنىدەك بولماي، قىزىل ئارمىيىنىڭ ئىشغالىيەت ھەرىكىتى بۇخارا بىلەن خىۋە خانلىقلىرى تەۋەسىدىلا چەكلىنىپ قالىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
تۇرار رىزقۇلوۋ

بۇ جەريانداﺍ، تۈركىستانلىق خادىملار مۇسۇلمانلار بىيروسىنى ۋاستە قىلغان ھالدا تۈركىستان كومپارتىيىسى ئىچىدە تەشكىللىنىش ۋە كېڭىيىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا ئىدى. بۇ بىيرو، كومپارتىيە مەركىزى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ تۈركىستانلىق كومۇنىستلارغا تاپشۇرغان گېزىت چىقىرىش، تەشۋىقاتچى يېتىشتۈرۈش ۋە كومپارتىيە ھۈججەت-كىتاپلىرىنى تەرجىمە قىلىش قاتارىدىكى ۋەزىپىلىرىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، تۈركىستانىنىڭ كېلەچىكىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش، پىلان-لايىھە تۈزۈش قاتارىدىكى ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر تەتقىقات مەركىزىگە ئايلاندۇرۇلغان ئىدى. بۇ بىيرو يەنە باشقا تۈرۈك قەۋملىرى ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇپ، ئۇلارغىمۇ مىللەتچى سوتسىيالىزم شەكلىدە بىر تۈركىستان قۇرۇپ چىقىش مەقسەت قىلىنغان ۋەزىپىلەرنى تۈزۈش ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانماقتا ئىدى. موسكۋا دائىرىلىرى، تۈركىستانلىق كومۇنىستلارنىڭ بۇ بىيرونى بۇ شەكىلدە پايدىلىنىپ كېتىشىدىن زادىلا خاتىرجەم بولالماي قالىدۇ. ئەمما داۋام قىلىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش سەۋەبىدىن سوۋېتلار دۆچ كەلگەن ئېغىر ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقلار، ئۇلارنى قاتتىق تەدبىر ئېلىپ چەكلەشتىنمۇ توسۇپ تۇرغان ئىدى.

1920-يىلىنىڭ باشلىرىدا، مۇسۇلمانلار بىروسى كەلگۈسى غايىلىرى ۋە تۈركىستاندا ئىجرا قىلماقچى بولۇۋاتقان سىياسەتلەرنى تەپسىلىي ئوتتۇرىغا قويىدۇ. 12-يانۋاردىن 18-يانۋارغىچە بىرلا ۋاقىتتا چاقىرىلغان مۇسۇلمانلار بىيروسى 3-نۆۋەتلىك ۋە تۈركىستان كومپارتىيىسى 5-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدا تۇرار رىزقۇلوۋ «مىللىي مەسىلىلەر ۋە مىللىي كومپارتىيە ياچىكلىرى» دېگەن تېمىدا بىر دوكلات بېرىدۇ. كېيىن يەنە، رىزقۇلوۋ بىلەن ئۇنىڭ يېقىنلىرى تۈركىستان ئاپتونوم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى دېگەن ئىسىمنى تۈرك جۇمھۇرىيىتى دېگەنگە، تۈركىستان كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ناملىنىمۇ تۈرك كومۇنىستىك پارتىيىسى دېگەنگە ئۆزگەرتىش تەكلىۋىنى بېرىدۇ. بۇ تەكلىپ لايىھىلىنىپ، قۇرۇلماقچى بولغان تۈرك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۆزىگە تەۋە ئايرىم ئاساسىي قانۇنى بولۇشى، ئىقتىسادىي، مالىيە، ھەربىي ئىشلار ساھەسى ۋە تاشقى ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك سىياسەت مەسىلىلەردە مۇستەقىل قارار قىلىش ھوقۇقى بولۇش لازىم دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە مۇسۇلمان تۈرك ئارمىيىسىنى قۇرۇپ چىقىش تەلازىم دەيدىغان بىر كىلىپمۇ بار ئىدى. مۇسۇلمان بولمىغان ھەربىي قىسىملار تۈركىستان تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىشى كېرەك دېگەندەك بىر تەلەپمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلىلىدۇ. بۇ تەكلىپلەر

ھەر ئىككىلا قۇرۇلتاي تەرىپىدىن مۇتلەق ئۈستۈن ئاۋاز بىلەن ماقۇللىنىدۇ. بۇ قۇرۇلتايدا قوبۇل قىلىنغان يەنە بىر قارارداردا رۇسىيە تەۋەسىدىكى بارلىق تۈركلەرنىڭ ئورتا ئاسىيادا قۇرۇلىدىغان بۇ تۈرك جۇمھۇرىيىتى ئېتىراپىغا ئۇيۇشۇشلىرى چاقىرىق قىلىنغان ئىدى. تۈركىستانلىق كوممۇنىستلار تەرىپىدىن ئاۋازغا قويۇلۇپ قارارلاشتۇرۇلغان بۇيۇك تۈرك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش غايىسى بىلەن بۇ ھەقتە قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان پائالىيەتلەر موسكۋانى قاتتىق چۆچىتىۋەتتىدۇ. نەتىجىدە، ئۇلار بۇ ھەقتە كەسكىن ھەرىكەت قوللىنىش قارارىغا كېلىدۇ. سوۋېت دائىرىلىرى، تۈركىستان ئالدىنقى سەپ باش قوماندانى گېنېرال فرۇنزېنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن تۈركىستان كومپارتىيە قۇرۇلتىيىدا ماقۇللانغان قارارلارنى پۈتۈنلەي رەت قىلىدۇ. موسكۋا، تۈركىستان كومپارتىيىسىنىڭ رۇسىيە كومپارتىيىسىگە قارايدىغان بىر رايون دەرىجىلىك تەشكىلات بولغاچقا، مەركەزنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي تۇرۇپ ھەرقانداق بىر قارار ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەس دەپ ئېلان قىلىدۇ.

1920-يىلىنىڭ ئىيۇن ئايلىرىغا كەلگەندە، سوۋېت دائىرىلىرى بېشىنى ئاغرىتىپ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىدىن قۇتۇلغان ئىدى. ئۇكرائىنادىكى گېنېرال دېنىكىن بىلەن سىبىرىيىدىكى گېنېرال كولچاك كۈچلىرى تارمار قىلىنىپ، موسكۋا-ئورتا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق توسالغۇلار سۈپۈرۈپ تاشلانغان ئىدى. قىزىل ئارمىيە سىبىرىيىدە قولغا كەلتۈرگەن بۇ غالىبىيىتىدىن كېيىن، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىگە مەسئۇل كومىسسارى تروتسكى نىشانىنى ئۆزگەرتىپ تۈركىستان بىلەن ئۇنىڭ جەنوبىدىكى قوشنا ئەللەرگە كۆز تىكىشكە باشلايدۇ. تروتسكىنىڭ پىكرىچە، خەلقئارا ۋەزىيەت تەرەققىياتى پارىژ بىلەن لوندونغا باردىغان يولنى ئافغانىستان، ھىندىستان ۋە بېنگاللارنىڭ شارائىتى بەلگىلەيدىغان قىلىپ قويغانمىش. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈركىستان تەۋەسىدىكى باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى تولۇق بېسىقتۇرۇپ ئۇ يەرلەردە سوۋېت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش باسقۇچىغا ئۆتۈش، بۇخارا بىلەن خىۋە ئەمىرلىكلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى ئىشقا ئاشۇرۇش زۆرۈر ئىدى. شۇ چاغدىلا ئافغانىستان بىلەن ھىندىستان يوللىرىنى ئېچىشقا بولاتتى. تروتسكى بۇ پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن گېنېرال فرۇنزېنى تولۇق ھوقۇقلۇق تۈرك فرونتى (تۈرك ئالدىنقى سېپى) قوماندانى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. فرونزې، دۇنيا ئىنقىلابى ھەققىدىكى ئۇنداق رومانتىك خىياللىرى يوق، ئۆزىنىڭ تەجرىبىسىدىن باشقىغا ئىشەنمەيدىغان (پراگماتىستىك) بىر كوممۇنىست بولغاچقا، ئۇرۇس بولمىغان مىللەتلەردىن تەشكىللەنگەن قوراللىق كۈچكە تايىنىپ بىرەر غەلىبە قازىنىش مۇمكىنچىلىكىگە

قەتئىي ئىشەنمەيدىغان بىرسى ئىدى. ئۇ، بۇ جايلاردىكى ئىنقىلابلار ئۈرۈس قوراللىق كۈچلىرىگە تايىنىش ئارقىلىقلا ئاساس سالغىلى ۋە راۋاجلاندۇرغىلى بولىدىغان بىر ئىش دەپ ھېسابلايتتى. شۇنداق بولغاچقا، يەرلىك سىياسىي ئەربابلار بىلەن يەرلىك قوراللىق كۈچلەرگە زادىلا ئېھتىياج يوق دەپ قارايتتى.

مۇسكومدا كۆرۈلۈۋاتقان بۇ ئىشلار بىلەن بۇيۇك تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئۇرۇنۇشلىرى، فرۇنزېنى يەرلىكلەرگە ئىشەنمەسلىك كېرەك دېگەن قارىشىدا تېخىمۇ چىڭ تۇرۇۋېلىشىغا سەۋەب بولۇپ بەرگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ، فرۇنزې ئەمدى بۇيۇك تۈرك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش خامخىيالىنى قىلىۋاتقان تۈركىستانلىق كومۇنىستلارغا زەربە بېرىشنىڭ پۇرسىتى پىشىپ يېتىلدى دەپ قارايدۇ. دېگەندەك، ئۇزۇن ئۆتمەيلا رۇسىيە كومۇنىستىك پارتىيە مەركىزى كومىتېتى تۈرك كومىسسىيىسى تەركىبىگە بىرمۇ مۇسۇلمان كىرگۈزمەسلىك كېرەك دەيدىغان قارارنى ماقۇللىشىپ، كومىسسىيە ئەزالىرىنى قايتىدىن تاللاپ ئىشقا سېلىشقا كىرىشىدۇ. كاگانوۋىچ، گېبورگى سافاروۋ ۋە ياكوب پېتېرس قاتارىدىكى داڭلىق كومۇنىستلاردىن تەشكىل تاپقان يېڭى ئەزالار تۈركىستان كومپارتىيىسى ئىچىدە كەڭ كۆلەملىك تازىلاش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشىدۇ. ئاقىۋەت، تۇرار رىزقۇلوۋ بىلەن نىزام خوجايېۋ قاتارىدىكى داڭلىق رەھبەرلەر تۈركىستان كومپارتىيىسىدىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ. كەينىدىنلا ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت ئىجرائىيە كومىتېتىدىكى (تۈرتسك) ۋەزىپىلىرىمۇ ئېلىپ تاشلىنىدۇ. ئۇلاردىن بوشىغان ئورۇنلارغا تەجرىبىسىز، ئېلىپنىڭ سۇنىقىنىمۇ بىلمەيدىغان ساۋاتسىز تۈركىستانلىق كومۇنىستلار سەپلىشىدۇ. يېڭى ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە ئەنە شۇنداق ساۋاتسىز تۈركىستانلىق رەھمبايېۋ تەيىنلىنىدۇ. رۇسىيە كومپارتىيىسى، يېڭىدىن ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن بۇ تۈركىستانلىقلارنى ”ئۆزبېك ۋە قازاق پرولېتارىياتىنىڭ ھەقىقىي ۋەكىللىرى“ دەپ داڭلاپ ئېلان قىلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مىللەتچى كومۇنىستلارنىڭ تۈركىستان تەۋەسىدە مىللىي خاراكتېرگە ئىگە بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇپ چىقىش دېگەن خامخىيالىرىمۇ سۇغا چىلىشىدۇ.

ئالاش-ئوردا ئاپتونومىيىسى

ئالاش ھەربكتى، 1905-يىللىردا تۈركىستانىنىڭ قازاقستان تەۋەسىدە باشلانغان تۇنجى سىياسىي ھەربكەت بولۇشىغا قارىماي ئەينى ۋاقتىدىكى ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ پائالىيەتلىرىنى يەر ئاستىدا يوشۇرۇن قانات يايدۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، 1917-يىلىغا كەلگىنىدىلا ئاندىن ئاشكارا سىياسىي پائالىيەت قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن ئىدى. 1917-يىلى ئىيۇن ئايلىردا چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا قازاقستانغا ئاپتونومىيە بېرىلىشى، بۇ رايونلارغا قارىتا ئۇرۇس مۇھاجىر كۆچۈرۈش ئىشىنى توختىتىلىشى، قازاق ياشلىرىنى ئالدىنقى سەپلەردە قارا ئىشچى ئورنىدا ئىشلىتىشنى توختىتىلىشى قاتارلىق مەسىلىلەر كۈنتەرتىپكە قويۇلغان ئىدى. بۇ جەريانداً ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ، بۇ رايوندا ئېغىر قالايماقانچىلىق ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلايدۇ. شىمالدىكى ئومسىك ۋىلايىتى قىزىللار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئاق ئۇرۇس گېنېرالى كولچاكنىڭ قوراللىق كۈچلەر تەرىپىدىن بېسىپ ئېلىنغان، جەنوبتا بولسا تاشكەنت سوۋېتى بىلەن قوقان ئاپتونومىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشى باشلىنىپ كەتكەن ۋەزىيەتتە ئىدى.

ئەنە شۇنداق قالايماقانچىلىقلار يۈز بەرگەن 1917-يىلىنىڭ دېكابىر ئايلىردا، ئۇچىنچى نۆۋەتلىك قازاق قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي قازاق ئاپتونومىيىسىنى جاكارلاش قارارىنى قوبۇل قىلىپ، 15 ئەزالىق بىر ئالاش-ئوردا ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. ئەلىخان بۇكەيخانئوغلى ھۆكۈمەت رەئىسلىكىگە سايلىنىدۇ. ئۇرۇسلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان قوقان مۇختارىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ تۇنجى رەئىسى بولغان مۇھەممەت تىنىشباي ئوغلىمۇ بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى ئىشلار نازىرلىقىغا تەينىلىنىدۇ. قازاقستانىنىڭ پايانسىز كەتكەن جوغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، غەرب ۋە شەرق دېگەن ئىككى مىللىي مەركەز قۇرۇلىدۇ. ئۇرال رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي ئالاش-ئوردىدا جاھانشاھ بىلەن خېلىل دوست مۇھەممەت ئوغلى ئاكا-ئۇكىلار مەركەزىي ھۆكۈمەتكە ۋەكىل بولۇپ سايلىنىدۇ. ئالاش-ئوردا ھۆكۈمىتى تېز سۈرئەت بىلەن قوراللىق قوشۇن تەشكىللەشكە كىرىشىدۇ. ئورېنبۇرگ، تورغاي، كوستاناي ۋە سەمىپالاتىنسكلاردىمۇ مىللىي قوشۇنلار تەشكىللەنمەكتە ئىدى. بۇ ئاردا باشقىردىستان ھۆكۈمىتىمۇ ھۆكۈمەت مەركىزىنى ئورېنبۇرگقا يۆتكەپ كېلىۋالغان ئىدى. شۇڭا بۇ ئىككى ھۆكۈمەت ئۆزئارا زىچ

ھەمكارلىشىپ ئىشقا كىرىشكەن ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئالاش-ئوردا ھۆكۈمىتى سىبىرىيىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان ئادىمىرال كولچاك، ئۇرۇس كازاكلىرىنىڭ ئاتامانى دۇتوۋ قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ قۇرال-ياراغ ۋە تېخنىكىلىق ياردەم تەلەپ قىلىدۇ. پىۋسكى، ئادىمىرال كولچاك قازاقلار قۇرغان ھۆكۈمەتكە قورال بېرىشنى خالىمايدۇ. ھەتتا قورال بەرمەيلا قالماي ئەكسىچە ئارمىيىسىنىڭ ئېھتىياجى دېگەن باھانىدا ئۇلاردىن پۇل ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ. 1918-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئادىمىرال كولچاك تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ ئالاش-ئوردا قوراللىق كۈچلىرى بىلەن باشقىردىستان قوراللىق كۈچلىرىنى تارقىتىۋېتىش ۋە بۇ ھۆكۈمەتلەرنى ئاغدۇرۇۋېتىش ھەرىكىتىگە ئاتلىنىدۇ. ئەمما كولچاك بۇ خىل زومىلىقىنى ئۇزۇن داۋاملاشتۇرالمايدۇ. 1919-يىلىنىڭ باشلىرىدا فرۇنزې قوماندانلىقىدىكى قىزىل ئارمىيە ئاقلارنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى مەغلوپ قىلىپ، ئاۋۇال ئۇرالسك شەھىرىنى، كەينىدىنلا ئورېنبۇرگ شەھىرىنى بېسىۋالىدۇ. بۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئالاش-ئوردا رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى باشقىردىستان ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىكتە سوۋېت دائىرىلىرى بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە مەجبور بولىدۇ. 1919-يىلىنىڭ 16-فېۋرال كۈنىسى باشقۇرد ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن زېكى ۋەلىدي، ئالاش ئوردا ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن ئەخمەت بايتۇرسۇن موسكۋاغا بېرىپ بىر كېلىشىم ئىمزالىشىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا كېلىشىم تۈزۈشكەنلىكىگە قارىماي، ئىككى تەرەپ يەنىلا بىر-بىرسىگە ئىشەنمەي ئاستىرتىن زىتلىشىپ تۇرىدۇ. ئاخىرى 1919-يىلىنىڭ نويابىر ئېيىدا، سوۋېت ھەربىي ئىشلار ئىنقىلاۋي كومىتېتى ئالاش-ئوردا رەھبەرلىرىگە قارىتا ئومۇمىي يۈزلۈك كېچىرىم ئېلان قىلىدۇ. شۇ يىلىسى دېكابىردا ئورېنبۇرگدا فرۇنزې بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئىككى ھەپتىلىك سۆھبەت نەتىجىسىدە، ئالاش-ئوردا قوراللىق كۈچلىرى ئاقلار بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزۈپ قىزىل ئارمىيە سېپىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
ئالاش ئوردا ئاپتونومىيىسىنىڭ رەئىسى ئەخمەت بايتۇرسۇن

ئەسلىدە، موسكۋا دائىرىلىرىدا ئالاش-ئوردا ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت بىرلىكتە پائالىيەت قىلىش نىيىتى يوق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئالاش-ئوردانىڭ قازاقىستاندىكى تەسىر دائىرىسىنى بەلگىلىك بىر سەۋىيىدە ساقلاپ تۇرۇش، شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە بۇ مىللىي تەشكىلاتنى باستۇرۇۋېتىشنى پىلان قىلىپ ئۆزلىرى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇۋاتقان بەزى قازاق كومۇنىستلىرىنى مۇھىم ئورۇنلارغا

جايلاشتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. خرىستىيانلىقنى قوبۇل قىلغان بىر قازاق تۈركى بولغان ئەلىباي جانكەلدىكنى قازاق ئاپتونومىيىسىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىشلار كومىسسارلىقىغا، يەنە بىر قازاق تۈركى بولغان مۇھەممەت تۇڭگاچىكنى مىللىي مەسىلىلەرگە مەسئۇل خەلق كومىسسارلىقىغا تەيىنلىۋالغان ئىدى. لېنىن، 1919-يىلى ئوتتۇرىلىرىدا قازاق دالالىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بىر ئىنقىلاۋىي كومىتېت (كىرېۋكوم) قۇرۇشنى تەستىقلايدۇ. پېستوۋسكى ئىسىملىك بىر ئۇرۇس رەھبەرلىكىدە قۇرۇلغان بۇ كومىتېتقا ئەلىباي جانكەلدىك بىلەن مىنداش ئوغلىدەك قازاقلارمۇ ۋەزىپىگە قويۇلغان ئىدى. بۇ كومىتېت كەلگۈسىدە قۇرۇلىدىغا قازاق ھۆكۈمىتىنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلىشى پىلانلانماقتا ئىدى. بۇ جەريانىدا دېكابىر ئېيىدا ئىمزالانغان شەرتنامىغا قارىماي ئالاش-ئوردا قوراللىق كۈچلىرى بەزى يەرلەردە قىزىل ئارمىيىگە قوشۇلۇشنى رەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ مەسىلىگە قارىتا كىرېۋكوم 1920-يىلى 11-يانۋار كۈنىسى يىغىن چاقىرىپ ئالاش-ئوردا بىلەن قىرغىز (قازاق) (ئۇ ۋاقىتلاردا بۈگۈنكى قازاقىستان تەۋەسى <qirghiz>، بۈگۈنكى قىرغىز تەۋەسى بولسا <qara qirghiz> رايونى دەپ ئاتالماقتا ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئىنقىلاۋىي كومىتېتنىڭ بىرلەشتۇرۇلگەنلىكىنى جاكارلايدۇ. ئالاش-ئوردا ھۆكۈمىتى چىقارغان بارلىق قانۇنلار ئىناۋەتسىز قىلىنىپ، بۇ ھۆكۈمەت باشقۇرۇپ كەلگەن جايلارنى كىرېۋكوم ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. كىرېۋكوم يەنە قىزىل ئارمىيىگە قوشۇلۇشنى رەت قىلىپ كېلىۋاتقان ئالاش-ئوردا ھەربىي قىسىملىرىغا چاقىرىقنامە چىقىرىپ، ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قوراللىرىنى تاپشۇرۇشى ئۇقتۇرۇلىدۇ. بولشېۋىكلار، قازاقىستانغا بىر ئاپتونومىيە بېرىدىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئورنىدا ئالاش-ئوردا رەھبەرلىرىدىن بىرسى بولغان ئەخمەت بايتۇرسۇنۇنى كىرېۋكوم ھەيئەتلىكىگە كۆرسىتىپ، ئەلىخان بۈكەيخانوۋنى تورغاي ئوبلاستىنىڭ كومىسسارلىقىغا ھەمدە مۇھەممەد تىنىشباييۇنى سەمەرەچى رايونىنىڭ كومىسسارلىقىغا تەيىنلىشىدۇ.

1921-يىلى كوممۇنىستلار ھاكىمىيىتىنىڭ تەلىيى كەلگەن بىر يىل ئىدى. بۇ يىلىنىڭ دەسلەپكى ئايلىرىدا قىزىل ئارمىيە كۈچلىرى بىپايان قازاق دالالىرىدىكى بارلىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى بېسىقتۇرۇپ بولىدۇ. گېنېرال دۈتوۋ بولسا، شەرقىي تۈركىستانغا قېچىپ كېتىدۇ. قازاقىستان رايونىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىۋالغان قىزىل ئارمىيە گېنېرالى فرونزې، تۈركىستان باسمىچىلىرىغا قارشى ھەرىكەتكە ئاتلىنىش ئۈچۈن جەنوپ تەرەپكە ئۆتىدۇ. شۇ يىلىسى قازاقىستانىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە قۇرۇلتاي ئېچىش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان

بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتى، ئافرىل ئېيىدا رۇسىيە بولشېۋىكلار پارتىيىسىنىڭ قىرغىز (قازاق) بىروسى قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. قازاقىستان كومپارتىيىسىنىڭ يادروسىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن قۇرۇلغان بۇ بىرو، كېررېۋكومنىڭ بارلىق ھوقۇقلىرىنى ئۆزىگە ئۆتكۈزۈپ ئالىدۇ. يەنە شۇ يىلى 4-ئۆكتەبىردە قىرغىز (قازاق) ئاپتونومىيىلىك سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ قازاقىستاندا سوۋېت ھاكىمىيىتى رەسمىي تىكلەنگەن ھېسابلىنىدۇ.

بولشېۋىكلار پەيدا قىلغان بارلىق توسالغۇلارغا قارىماي ئالاش-ئوردا ھەرىكىتى مىللىي بىر ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىش مەسىلىسى ئۈستىدە تەۋرەنمەي چىڭ تۇرغان بولۇپ، قازاقىستان ئۈچۈن كۆپلىگەن پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بېرىدۇ. ئارىدىن بەش يىلدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن تۇرار رىزقۇلوۋ ئىچكى ئۇرۇش يىللىرىغا بەرگەن بىر باھاسىدا، "ئالاش-ئوردا، قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا ئىلغارلىققا ۋە ئىنقىلاۋىي خاراكتېرلەرگە ئىگە ئىدى" دەپ كۆرسىتىدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقى دەۋرىدە بېسىلغان قازاق سوۋېت ئانسىكلوپېدىيىسىدە بولسا، "ئالاش پارتىيىسىنىڭ پروگراممىسى پان ئىسلامىزىم ۋە پان تۈركىسىزىم ئىدىيىسىگە ئاساسلىناتتى، قازاقىستاندا بۇرژۇئا ئاپتونومىيىسى قۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. سوۋېتلەرنى قازاقلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرغۇزماسلىقنى مەقسەت قىلىپ مەركىزى ھۆكۈمەتنى ئېتىراپ قىلمىغان ئىدى. ۋىلايەتلەرگە ئۆزلىرىنىڭ شۆبىلىرىنى قۇرۇپ، ئۆز گېزىتلىرىنى چىقىرىشقان ئىدى" دەپ تەنقىدلەش ئارقىلىق، بىر مەنىدە بۇ ئاپتونومىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز ۋەتىنى ئۈچۈن قىلغان ئۇتۇغلىرىنى ۋاسىتىلىك بىر شەكىلدە ئېتىراپ قىلىشقان ئىدى.

باشقىردىستان ئاپتونومىيىسى

1917-يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ ئىككىنچى كۈنىسى ئومۇمىي ۋەزىيەتنى مۇزاكىرە قىلىش ۋە ئالدىنى ئېلىش زۆرۈر بولۇۋاتقان تەدبىرلىرىنى تۈزۈش ئۈچۈن يىغىلغان باشقىرت مەركىزىي شۇراسى، 29-نويابىرنى مۇختارىيەتنى جاكارلاش كۈنى قىلىپ بېكىتىش قارارىنى ئالىدۇ (كونا يىلنامە بويىچە 17-نويابىر). بۇ يىغىندا ئاپتونومىيە قۇرۇش قارارى بىلەن بىرگە يەنە قانۇنشۇناس يۇنۇس بەكوۋ رەئىسلىكىدە

بىر مىللىي باشقۇرۇش ھۆكۈمىتىنىمۇ قۇرۇپ چىقىدۇ. ئىچكى ئىشلار نازارلىقى بىلەن ھەربىي ئىشلار نازىرلىقىنى تارىخچى ئەخمەت زېكى ۋەلىدىگە تاپشۇرۇلىدۇ. ھۆكۈمەت دەرھال باشقۇرۇش ھەربىي ئىشلار ئورگىنى تەسىس قىلىپ، بىر مىللىي ئارمىيە قۇرۇپ چىقىشقا كىرىشىدۇ. بۇ مەقسەتتە يەنە باج يىغىش ئىشلىرىمۇ يولغا قويۇلىدۇ. بۇ جەريانداۋ ئوكرائىنا ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقىنى ئېلان قىلىپ، ئۇكرائىناغا ئۆزلىرىنىڭ رەسمىي ۋەكىللىرىنى ئەۋەتتىدۇ. مۇختارىيەت ئېلان قىلغان جايلار باشقۇرۇش ئاھالىسى زىچ ئولتۇراقلاشقان كىچىك باشقۇرۇلىدىغان دېگەن رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئورۇنبۇرگ شەھىرى پايتەخت قىلىپ تاللانغان ئىدى. قازاقىستان تەۋەسىدە ئېلان قىلىنغان ئالاش-ئوردا مۇختارىيەت ھۆكۈمىتىمۇ بۇ شەھەردە تۇرۇۋاتقان ئىدى. 1918-يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا سوۋېت قوراللىق كۈچلىرى ئورۇنبۇرگ شەھىرىنى ئىشغال قىلغان ۋاقىتدا بۇ ھۆكۈمەتنى تارقىتىۋېتىدۇ. ئاندىن ئەخمەت زېكى ۋەلىدي قاتارىدىكى بارلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى قولغا ئالغان ئىدى. ئافرىل ئېيىدا ئۇرۇس كازاكلىرى بىلەن باشقۇرۇش ئەسكەرلىرى بىرلىشىپ بولشېۋىكلەرگە قارشى ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتدا ئۇلارنى تۇرمىدىن قۇتقۇزۇۋالىدۇ. يەنە شۇ ۋاقىتلاردا چىلىيابىنسكىدە چېخ يالالنما ئەسكەرلىرى باشلاتقان سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغۇلاڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ، باشقۇرۇش ھۆكۈمىتىگە ئىيۇل ئايلىرىدا قايتىدىن ھەركەت باشلىشى ئۈچۈن پۈرسەت تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ ھۆكۈمەت مەملىكەت بويىچە سەپەرۋەرلىك ئېلان قىلىپ، قوزغۇلاڭچى چېخ يالالنما ئەسكەرلىرىدىن ئالغان قورال ۋە ھەربىي مۇلازىمەتلەردىن پايدىلىنىپ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئىككى پىيادىلار دېۋىزىيىسى (تۇمەن) قۇرۇپ چىقىدۇ. قۇرۇلغان بۇ قىسىملار ئاق ئۇرۇس ۋە چېخ يالالنما ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە سوۋېتلەرگە قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. ئىيۇل ئېيىدا قىزىللار ئۇفا بىلەن ئورىنبۇرگنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبور بولىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن باشقۇرۇش مىللىي ھۆكۈمىتى بىلەن ھەربىي ئىشلار قوماندانلىق مەركىزى قايتىدىن چېلىيابىنسكتىن ئورىنبۇرگقا كۆچۈپ كېلىشۋالىدۇ. باشقۇرۇش مىللىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى جەريانىدا تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتى ئەزالىرىدىن بولغان ئۇبەيدۇللا غوجا، شائىر ئابدۇلخەمىت سۇلايمان چولپان، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە نازىرلىقىغا تەيىنلىنىدىغان ئابدۇلخەمىت ئارىپوۋ بىلەن تاشكەنتلىك زىيالىيلاردىن مىر مۇخلىس قاتارلىق بىرمۇنچە داڭلىق كىشىلەر، بۇ يەرگە كېلىپ ھۆكۈمەت پائالىيەتلىرىگەقاتنىشىدۇ.

ئۇ يىللىرى، بۇ جاينىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچ ۋەزىيىتى باشقىرت ۋە ئالاش-ئوردا مۇختارىيەتلىرى ئۇچۇن بەكلا پايدىلىق ۋەزىيەتتە ئىدى. سامارادا دېموكراتىيە تەرەپتارى بولغان سوتسىيال ئىنقىلاۋىي پارتىيە – ئەس-ئارچىلار كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدىغان تۇنجى پارلامېنت ھۆكۈمىتى تەشكىل قىلىنغان ئىدى. سىبىرىيىدە ئاق ئۇرۇس ئادمىرالى كولچاك، ئورېنبۇرگتا بولسا كازاكلارنىڭ ئاتامانى دۇتوۋ قاتارلىقلار قىزىللارغا قارشى ئۇرۇش قىلماقتا ئىدى. بۇ جەريانداا، باشقىرت ھۆكۈمىتى بۇخارا ئەمىرلىكى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئورتا ئاسىياغا باردىغان تۆمۈريوللارنى ئۇزۇۋۇبتىش ھەرىكەتلىرىدە ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ پائالىيەت قىلىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، بۇخارا ئەمىرى ”موسكۋادا ھۆكۈمەت كىمنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولسا مەن شۇلارنى رۇسىيىنىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمىتى دەپ تونۇيمەن، رۇسىيە بىلەن تۈزۈشكەن كىلىشىملەرگە سادىق قېلىشىم كېرەك، شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق بىر قوزغۇلاڭ تەرىپىگە ئۆتۈش خىيالىدا ئەمەسمەن“ دەپ جاۋاب قايتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قويغان تەكلىۋىنى رەت قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالاش-ئوردا ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان سۆھبەتلەرمۇ توختاپ قالمىغان بولۇپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ئورتاق قوراللىق كۈچ تەشكىل قىلىش قارارى ئېلىنىدۇ. بۇ قوراللىق كۈچكە كونا چارروسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېرلىرىدىن ئىبۇلاتوۋ قوماندان قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە 30-ئاۋغۇستتىن 7-سىنتەبىرگىچە ئورېنبۇرگتا باشقىردىستان، قازاغىستان ۋە كونا قوقان مۇختارىيەت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىكىلەر يىغىلىپ «شەرقىي جەنوپ مۇسۇلمان ئەللەر فېدېراتسىيىسى» نى قۇرۇپ چىقىش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىشىدۇ (خەرىتىگە قارالسۇن). ئەگەر سىبىرىيە، سامارا ھۆكۈمەتلىرى بىلەن ئۇرۇس كازاكلىرى بۇ فېدېراتسىيىگە قوشۇلۇشنى خالىسا، بۇ ئىتتىپاقنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ «شەرقىي رۇسىيە ئىتتىپاقى» شەكلىگە ئۆزگەرتىشكىمۇ بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىشىدۇ. (بۇ يىغىنغا ئالاش-ئوردىدىن ئەلىخان بۇكەيخانوۋ، ئەخمەت بايتۇرسۇنوۋ، مىر ياقۇپ دۆلەت، قوقان ھۆكۈمىتىدىن مۇستاپا چوقاي ئوغلى، مۇھەممەتجان تىنىشبايېۋ، ئۇبەيدۇللا غوجا، باشقىردىستاندىن ئەخمەت زېكى ۋەلىدي ۋە باشقا بىر قىسىم ھۆكۈمەت ئەزالىرى قاتناشقان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇ ۋاقىتتا ئابدۇلخەمىت سۇلايمان چولپان، بۇخارالىق ئابدۇلخەمىت ئارىپوۋ، نىزام غوجا، باشقىرتلاردىن ئىلىياس ئالكىن، ئەخمەت زېكى ۋەلىدي، قازاقلاردىن بولسا ئەلىخان بۇكەيخانوۋ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن «تۈرك سوتسىيالىزمچىلار پارتىيىسى» نى قۇرۇپ چىقىش ئىشى باشلىنىدۇ. «مىللىي سوتسىيالىزم» ئاساسلىرىغا تايىنىپ قۇررىماقچى بولغان بۇ پارتىيىنى بارلىق شەرق تۈركلىرىنىڭ ئورتاق پارتىيىسى ھالىتىگە كەلتۈرۈش

ئۇچۇن تىرىشىشىدىغانلىقى پىلانلانغان ئىدى. پارتىيە قۇرغۇچىلىرى دەسلەپكى ئىجرائىتىنى باشقىرىستاندا يولغا قويۇپ، ئۆز كۆز قاراشلىرى ئاساسىدا بىر تېررىتورىيە قانۇنى چىقىرىشىدۇ. ھۆكۈمەت، سامارادىكى سوتسىيالىست ئەس-ئار چىلار ھۆكۈمىتى بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ، قىزىللارغا قارشى ئۇرۇشتا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئىدى.

رۇسىيىدە داۋاملىشىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش يالغۇز چارروسىيە چېگرا تەۋەسىدىكى مىللەتلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان بولماستىن، كومۇنىستىك ھاكىمىيەتكە قارشى جەڭ قىلىۋاتقان ئاق ئۇرۇس گېنېرالىرى، ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر (ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە) بىلەن سىىرىيىنىڭ بىر قىسمىغا كىرگەن ياپونىيىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدىكى ئۇرال ئالدىنقى سەپ 3-كورپۇسىدىكىلەرمۇ بۇ ئۇرۇشقا قاتناشماقتا ئىدى. تەخمىنەن 30 مىڭ كىشىلىك سىبىرىيە كورپۇسى ئاساسەن چېخ ئەسكەرلىرىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، يېكاتېرىنابۇرگ شەھىرىدە چۈشكۈن قىلغان بۇ كورپۇسقا چېخ گېنېرالى گايدا قوماندانلىق قىلماقتا ئىدى. 50 مىڭ كىشىلىك غەربىي كورپۇس ئارمىيىسىگە ئۇرۇس گېنېرالى كخانجىن قوماندانلىق قىلماقتا ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا سوتسىيالىست گۇرۇپپىلارمۇ ساماراغا بېسىۋېلىپ، بۇ يەردە بىر تۈنجى پارلامېنت ھۆكۈمىتى (كومۇچ) نى تەشكىللىگەن ئىدى. بۇ ھۆكۈمەتنى دىرېكتۇارلار دەپ ئاتالغان بىر گۇرۇپپا قۇرۇپ چىققان ئىدى. 1918-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، غەلىبىلىك جەڭ قىلغان ئاقلار قىزىللارغا قارشى كۆرۈنەرلىك ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئاقلار بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ رۇسىيىدە قايتىدىن ھۆكۈم سۈرىدىغان بولدى دەيدىغان قاراش ئومۇمىي قاراش ھالىتىگە ئايلانماقتا ئىدى. ئەمما شۇ يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا فرانسىيە، ئەنگلىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيە ھەربىي ھەيئەتلىرى ئومسكى شەھىرىگە يىغىلىدۇ. بۇ يەردە ئۆتكۈزۈلگەن يىغىندا، غەرب ئەللىرىنىڭ ۋەكىللىرى مۇتىدىل سوتسىيالىست كۈچلەرنى ئاساس قىلىپ تەشكىل قىلىنغان ھۆكۈمەتنى قوللاش ئورنىغا ئاق ئۇرۇس گېنېرالىرىنى قوللاشتا چىڭ تۇرۇپ، مۇتىدىل دېموكراتىك گۇرۇھلارنى تارقىتىۋېتىشكە ئۇرۇنىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ يارىدەمگە ئېرىشكەن ئادمىرال كولچاك خۇددى بىلەلمەي قەتئىي ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدىغان بويرۇقلارنى بېرىشكە كىرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 18-نويابىر كۈنىسىگە كەلگەندە ئۆزىنى پۈتۈن رۇسىيىنىڭ ئىلاھىي غوجايىنى (ۋېرخوۋنىي پراۋىتال) دەپ جاكارلايدۇ. كەينىدىنلا بۇ جايلاردا ئۇنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا بولماي ئۆز ئالدىغا قىزىللارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان بارلىق قوراللىق كۈچلەرنى تارقىتىۋېتىشكە كىرىشىدۇ.

ئۇ تۈنجى ھەربىكىتىنى ئەس-ئار چىلارنى ئاساس قىلغان تۈنجى پارلامېنت ھۆكۈمىتى – كومۇچقا زەربە بېرىشتىن باشلايدۇ. بۇ ھۆكۈمەتنىڭ سوتسىيالىست ئەزالىرىنى قولغا ئالىدۇ. ئۇچ كۈندىن كېيىن ئالاش-ئوردا بىلەن باشقىردىستان ھۆكۈمەتلىرىنى تارقىتىۋەتكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك باشقىرت-قازاق قوراللىق كۈچلىرىنىمۇ بىرگە تارقىتىۋەتكەنلىكىنى جاكارلايدۇ. ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە جەڭ قىلغان 3-باشقىرت پولكىنى قۇرالسىزلاندۇرۇپ بولۇپ دەرھال تارقىتىۋېتىدۇ. بۇ ۋەقەلەر باشقىرت ۋە قازاق مىللىي ھۆكۈمەتلىرىگە بەكلا ئېغىر زەربە بولۇپ تېگىدۇ. بۇ ۋاقىتتا باشقىرت ھۆكۈمىتى ئورېنبۇرگتا كۈچلۈك ھەربىي قۇۋۋەتكە ئىگە ئۇرۇس كازاكلىرىنىڭ ئاتامانى دۇتوۋنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ھەرىكىتىنى پىلانلىغان بولسىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرالمايدۇ. قورال ۋە ماددىي تەمىنات جەھەتتىكى قىينىچىلىقلار رەسمىي ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ. بۇ جەريانىدا قىزىللار سامارا بىلەن ئۇفا شەھەرلىرىنى قايتىدىن ئىگىلىۋالىدۇ. بۇ ھادىسىلار يۈز بەرگەندىن كېيىن، باشقىردىستان ھۆكۈمەت مەركىزى ئورېنبۇرگدىن چېكىنىپ چىقىپ شەرقىي باشقىردىستان رايونىنىڭ تىمبىس ناھىيىسىگە كۆچۈپ بېرىۋالىدۇ.

1919-يىلىنىڭ باشلىرىدا، پۈتۈن رۇسىيەدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىدىغان مۇنداق بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ: ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر 23-يانۋار كۈنىسى بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلغانلىقىنى جاكارلىشىدۇ. ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى 15-فېۋرال كۈنىسى رەسمىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە باشلايدۇ. بۇ ئىش، سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچىيىشى ئۈچۈن تېپىلماس بىر پۇرسەت ئىدى. ئەمما موسكۋاغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان مىللەتلەر ئۈچۈن بۇ ئىش ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى. مۇختارىيەت ئۈچۈن جەڭ قىلىۋاتقان باشقىرت ۋە ئالاش-ئوردا ھۆكۈمەتلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ موسكۋا دائىرىلىرى بىلەن ھەمكارلىشىشتىن باشقا چىقىش يولى قالمىغان ئىدى.

سوۋېتلار بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىش ئۈچۈن، باشقىرت ھۆكۈمىتى مۇنۇ تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: ”ئىچكى ئىشلار بىلەن ئىقتىسادىي ئىشلاردا تولۇق مۇختارىيەت بېرىلىشى؛ مىللىي ئارمىيە ئادەتتە سوۋېت قوماندانلىقى ئاستىدا بولۇش، ئەمما ئىچكى جەھەتتە ئەركىن بولۇش؛ كومۇنىزم ئىدىيىلىرىنى مەجبورى تاڭماسلىق.“ ھەربىي ئىشلار نازىرى ۋە ئارمىيە قوماندانى زېكى ۋەلىدىي، باشقىرت قوراللىق كۈچلىرىنى تۈركىستان ئالدىنقى سېپىغا ئۆتەرتىش تەلىۋىنىمۇ قوشۇمچە

قىلىپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتى بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلمىغانلىقىنى بىلدۈرگىنىدىن كېيىن، 18-فېۋرال كۈنىسى باشقىرت پولكلىرى سوۋېت بىرىنچى كورپۇس ئارمىيە شتابىغا قوشۇتىلىدۇ. ئاندىن قازاق رەھبەر ئەخمەت بايتۇرسۇن بىلەن باشقىرت رەھبىرى ئەخمەت زېكى ۋەلىدي مەسئوللىغىدىكى ئىككى ھەيئەت بىرلىكتە موسكۋاغا بېرىپ، كومۇنىست رەھبەرلىكى بىلەن سۆھبەتكە ئولتۇرىدۇ. 23-مارت كۈنىسى باشقىرت ئارمىيىسى بىلەن باشقىردىستاننىڭ ئىقتىسادي ئەھۋالى توغرىلىق 20 ماددىلىق كېلىشىم تۈزۈلۈپ، لېنىن بىلەن ستالىن ئىككىسىنىڭ تەستىقى بىلەن ئىمزالىنىپ رۇسىيە گېزىتلىرىدا ئېلان قىلىنىدۇ.

شۇ كۈنلەردە، يەنى 21-فېۋرال كۈنىسى باشقىردىستان مىللىي ھۆكۈمىتى جايلاشقان تىمبىستە باشقىردىستان ئومۇمي قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، مىللەتچىلەر ئۇستۇنلۇكتىكى بىر «ئىنقىلاۋي كومىتېت» (رېۋكوم) سايلىنىدۇ. بۇ ئورگان ئاساسىدا بولشېۋىكلار بىلەن بىرلىكتە پىلانلانغان بىر قىسىم ۋەزىپىلەر ئىجرا قىلىنىشقا باشلىنىدۇ. ھۆكۈمەت رەئىسلىكىدىن ئىستېپا بەرگەن كۇلايېۋنىڭ ئورنىغا خارىس يۇماگۇلوۋ تەيىنلىنىدۇ. زېكى ۋەلىدي بولسا ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرلىق ۋەزىپىسىدە قالىدۇ. ۋەلىدىنىڭ شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكىنىگە قارىماي، باشقىرت قوراللىق كۈچلىرى تۈركىستان ئالدىنقى سېپىگە ئەۋەتىلمەي، ئاق ئۇرۇس گېنېرالى دېنىكىنگە قارشى ئۇرۇش بولۇۋاتقان ئۇكرائىنا ئالدىنقى سېپىگە يولغا سېلىۋېتىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن زېكى ۋەلىدي ئۆز يېقىنلىرى بىلەن بىرگە بولشېۋىك رەھبەرلىرىنى مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئىشقا ماقۇل قىلىش ئۈچۈن تىرىشىپ باقىدۇ: بىرىنچى ئىش، قازاق ۋە باشقىرت رايونلىرىنى بىرلا مەمۇرىي ئورگان ئاستىغا توپلاپ، بۇ جايلارنى ئاپتونومىيىلىك رايون دەپ ئېلان قىلدۇرغۇزۇش. بۇ پىلان ھەقتىكى تەكلۈنى سوۋېت تەرەپ رەت قىلۋېتىش بىلەنلا قالماي، ئورىنبۇرگتا بىر ئۇرۇس رايونى شەكىللەندۇرۇش ئارقىلىق قازاقستان بىلەن باشقىردىستاننى جوغراپىيىلىك ۋە مەمۇرى جەھەتلەردە بىر-بىرسىدىن ئايرىۋېتىشقا ئۇرۇنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ۋەلىدى بىلەن ھەمراھلىرى ئورىنبۇرگنى مەركەز قىلغان ئاساستا بىر قازاق-باشقىرت ئاپتونومىيىسى تەشكىل قىلىش ھەققىدىكى ئۇرۇنۇشلىرىمۇ يوققا چىقىدۇ. ئىككىنچى ئىش بولسا، شەرقي قىسىملاردىكى مۇسۇلمان تۈرك يۇرتلىرىدىكى سوتسىيالىزمچىلار پارتىيىسىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈن سىياسىي تەشكىلات ھالىتىگە كەلتۈرۈش پىلانى ئىدى. بۇ پىلان بويىچە تۈركىستان تەۋەسىدىكى تۇدە، قازاقستاندىكى ئۈچ جۈز ۋە ۋەلىدي

يېقىنلىرى بىلەن قۇرۇپ چىققان ئەركىنلىك (ئەرك) پارتىيىسىنى بىر مەركەز ئاستىغا يىغماقچى بولغان ئىدى. بۇ تۈردىكى بىرلىشىشتىن بارلىققا كېلىدىغان ئورگان ئەرك سوتسىيالىستلار پارتىيىسى دېگەن ئىسىم بىلەن رۇسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسىدىن مۇستەقىل هالدا كومىنتېرن (خەلقئارا كوممۇنىستىك پارتىيىلەر مەركىزى ئورگىنى – كومىنىستېچېسكى ئىنتېرناتسيۇنال، يەنى خەلقئارا كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسيۇنال) غا ئەزا بولۇشنى مەقسەت قىلىشقان ئىدى. مۇسۇلمان تۈرك رەهبەرلىرىنى رۇسىيە كومپارتىيىسىگە بېقىنمايدىغان ئايرىم بىر ئورگان هالىغا كەلتۈرۈش مۇددا قىلىنغان بۇ لايىهە سوۋېت دائىرىلىرى تەرىپىدىن هەرگىز قوبۇل قىلىنمايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. دېگەندەك، بۇ تەكلىپ لايىهىسى ئۇرۇسلار تەرىپىدىن دەرهال رەت قىلىۋېتىلدۇ. زېكى ۋەلىدي بىلەن سەبداشلىرى سۇنغان بارلىق تەكلىپ لايىهىلىرى پۈتۈنلەي رەت قىلىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئامالسىز رۇسىيە كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ پائالىيەت قىلىشقا مەجبور بولىدۇ.

موسكۋا دائىرىلىرى بۇ كۈنلەردە ئۆز دەرتلىرىدىن ئېشىنىپ بولالماي ۋاقىتنى كەينىگە سوزۇپ پەيت كۈتۈشنى ئۆزلىرىگە بىردىن-بىر مەقسەت قىلىپ كېلىۋاتقاچقا، باشقىرت مىللىي هۆكۈمىتى بىلەن سۆهبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ رۇسىيىدىكى مۇقىملىقنى قولغا كەلتۈرىۋالغىچە ۋاقىتنى كەينىگە سوزۇشقا تىرىشماقتا ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە باشقىردىستان تەۋەسىدە ساداقەت بىلەن ئىشلەپ بېرىدىغان يەرلىك كومۇنىستلاردىن پايدىلىنىپ مىللىي هۆكۈمەتنى قورچاق سىياسىي ئورگان هالىغا ئايلاندۇرۇۋېلىشنى مەقسەت قىلىدىغان پائالىيەتلىرىنىمۇ توختاتمىغان ئىدى. بولشېۋىكلاردا ئىمزالىغان شەرتنامىلارغا ئەمەل قىلىش نىيىتىنىڭ يوقلۇقى، بۇ شەرتنامىلار ئادەم ئالدايدىغان قىلچە قىممىتى يوق قەغەز پۇزىدىكى ۋاقىتلىق نەرسىلەر ئىكەنلىكى باشقىرت هۆكۈمەت رەهبەرلىرىگە ئاللىمۇ قاچان ئېنىق مەلۇم ئىدى. زېكى ۋەلىدي تۇغان كۈندىلىك خاتىرىلىرىدە لېنىنىڭ ۋەلىدىلار بىلەن سۆهبەتلىشىپ ئىككى كۈن ئۆتكەندە چاقىرىلغان پارتىيە قۇرۇلتىيىدا بۇخارىنغا جاۋابەن سۆزلىگەن نۇتقىدا "تاكتىكىلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇرژۇئا مىللەتچىلىرى بىلەن شەرتنامە تۈزۈشكە مەجبورلىنىدىغان ئەهۋاللارمۇ كۆرۈلۈشى مۇمكىن. فىنلاندىيىدە ئىشچىلار سىنىپىنى قىرغىن قىلغان بۇرژۇئا مىللەتچىسى سۇنىنهاۋدقا يالغاندىن يول قويۇشقا مەجبور بولمىدۇقمۇ؟ تېخى تۇنىگۈنلا باشقىرت هۆكۈمىتىگىمۇ ئەنە شۇنداق يالغان ماقۇل بولۇشقا مەجبور بولدۇق." دېگەن جۈملىلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بۇ نۇقتىغا كەلگەندە، لېنىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن سۈلھى قىلىپ ئۇلارنى مەجبورلىيالمىغىنىمىز قولغا كەلتۈرگەن بىر ئۇتۇقمىزدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەسلىدە ئۇلارنىڭ بىزگە يالغاندىن دوستلۇق ئىپادىلىگەن كۆرۈنۈشكە كىرىۋالغان كىشىلەر ئىكەنلىكىنى، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىزنىمۇ خۇددى ئۆزبېك ئىمام-موللىرى، فىنلاندىيە كاپىتالىست بۇرجۇئالىرىدەك ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشكە تېگىشلىك ئۇنسۇرلار دەپ ئويلاپ يۈرگەنلىكىنى، يەنى يەرلىك كومپارتىيىنى قۇرۇۋالغىنىدىن كېيىن ھاكىمىيەتنى قولىمىزدىن تارتىپ ئېلىپ ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى شۇ كۈنلەردىلا سىزىپ بولغان ئىدۇق. ئەمما لېنىنىنىڭ بۇ نۇقتىدىكى بۇ مەزمۇنلارنى ھېچكىمگە تىنالمىغان ئىدۇق.

ھەقىقەتەنمۇ سوۋېت دائىرىلىرى دەل شۇنداق بىر يالغان ئۇسۇلدىن پايدىلانغان ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى ۋەزىيەتنى ئاساسەن تىزگىنلەپ بولۇپ يەرلىك كوممۇنىستلارغا تايىنىپ مەجبورى تېڭىلغان ئاپتونومىيىلەرنى تىكلەش، ئاخىرىدا بولشېۋىزم ۋاستىسى ئارقىلىق مىللىي دۆلەتلەرنى قۇرۇۋېلىش خىيالىدا بولۇۋاتقان يەرلىك كادىرلارنى رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇش ئىشىغا كىرىشىدۇ. ستالىن، 1920-يىلى ئاپىرىل ئېيىدا باشقىرت ئارمىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىش باھانىسىدە زېكى ۋەلىدىنى موسكۋاغا چاقىرتىدۇ. موسكۋادىكى كۆرۈشۈش جەريانىدا، لېنىن زېكى ۋەلىدىگە مۇنداق بىر مەسلىھەتتە بولىدۇ: ”يەرلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە چىڭ تۇرۇۋالماي، ئومۇمىي رۇسىيە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا تىرىشىڭ!“ لېنىنىڭ ئەسلى مەقسىتى ۋەلىدىنى باشقىردىستاندىن ئايرىۋېتىش ئىدى. دېگەندەك، ئۇزۇنغا قالماي زېكى ۋەلىدىنى گېنېرال دېنىكىنگە قارشى ئۇرۇش بولۇۋاتقان ئۇكرائىنا ئالدىنقى سېپىدىكى تاتار-باشقىرت قىسىملىرىنى رەتكە سېلىش ۋەزىپىسىگە تەيىنلىشىدۇ. بۇ كۈنلەردە، زېكى ۋەلىدىمۇ سۇلتان غالىيېۋگە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنى يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىۋاتقان ئىدى. زېكى ۋەلىدىي، موسكۋانىڭ غالىيېۋگە تۇتقان رەزىل پوزىتسىيىسىگە قاراپ كوممۇنىستلارنىڭ پات ئارىدا مۇسۇلمان تۈرك قەۋىملىرىدىن كەلگەن بارلىق رەھبىرى خادىملارغا قارىتا ئومۇمىي يۈزلۈك تازىلاش ھەرىكىتى باشلاش ئېھتىمالى بارلىقىنى مۆلچەرلەيدۇ. شۇڭا، 29-ئىيۇن كۈنىسى سەھەردە موسكۋادىن ھېچكىمگە خەۋەر بەرمەي جىممىتىلا ئايرىلغان زېكى ۋەلىدىي، تۈيۇقسىز ئوتتۇرىدىن يوقاپ كېتىدۇ. شۇ كۈنىسى تۈركىستاندا تۇرار رىزقۇلوۋ بىلەن ئۇنىڭ يېقىنلىرى كوممۇنىستلار پارتىيىسىدىن ھەيدەپ چىقىرىلىپ، بارلىق ۋەزىپىلىرىدىن ئېلىپ

تاشلىنىدۇ. ئاندىن ئۇلار ئۇجۇقتۇرىۋىتىلىدۇ. بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدىكى، زېكى ۋەلىدي ۋەزىيەتنى ھەقىقەتەنمۇ توغرا مۆلچەرلىيەلەيدىغان بىرسى ئىدى. ۋەلىدي، ئۇزۇنغا قالماي باكۇغا بېرىۋالىدۇ. ئۇ يەردىن تۈركىستان تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۇ يەردە قانات يايدۇرىلىۋاتقان مىللىي ئازادلىق ھەرىكەلىرىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

ئىدىل-ئۇرال ئاپتونومىيىسى

چارروسىيە پايتەختى پېتىربۇرگتا فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئىنقىلاب پارتلاپ ھاكىمىيەت بولشېۋىكلار قولىغا ئۆتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرلەر ئىدىل-ئۇرال تەۋەسىگە يېتىپ كەلگەن كۈنلەردە، كېرېنسكى يىتەكچىلىگىدە قوزغىتىلغان فېۋرال ئىنقىلابى بولغان كۈنلەردىكىدەك ئۇنچىلىك داغ-دۇغا پەيدا قىلىپ كېتەلمىگەن ئىدى. ھەتتا ئۇنىڭ تەتۈرسىچە ھەممە يەردە قاتتىق ئۇمىدسىزلىك، ۋەھىمە ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. بۇنداق بىر پۇرسەتتىن پايدىلىنىشنى ئويلىغان تاتار زىيالىيلىرى دەرھال بىر مىللىي قۇرۇلتاي چاقىرىش قارارىنى ئالىدۇ. قۇرۇلتاي يېرى ئۇچۇن ئۇفا شەھىرى تاللىنىپ، چاقىرىلماقچى بولغان بۇ قۇرۇلتايغا «ئىچكىرى روسىيە ۋە سىبىرىيە مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيى» دەپ نام بېرىدۇ. قۇرۇلتاي، 30-نويابىر كۈنىسى 120 نەپەر ۋەكىلنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئېچىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. ۋەكىللەر ئۇمىگىنىڭ كۆپ قىسمى ھېچقانداق بىر سىياسىي پارتىيىگە مەنسۇپ بولمىغاچقا، ئېنىق بىرەر سىياسىي پروگراما تۇزۇپ ئوتتۇرىغا قۇيالىشىمۇ تەس ئىدى.

يىغىن باشلىنىپ ئۇزۇنغا قالماي، شۇ يىلى مارت ئېيىدا چاقىرىلغان پۇتۇن روسىيە مۇسۇلمانلىرى قۇرۇلتىيىدا ئاساسلىق مۇزاكىرە تېمىسى قىلىنغان تېررىتورىيىلىك مۇختارىيەت تەلەپ قىلىش كېرەكمۇ ياكى تېررىتورىيىسىز مۇختارىيەت تەلەپ قىلىش كېرەك دېگەن مەسىلە بۇ يىغىندىمۇ ئاساسلىق مۇزاكىرە تېمىسىگە ئايلىنىدۇ. قۇرۇلتاي ئەزالىرىنىڭ يېرىمى روسىيە فېدىراتسىيىسى ئىچىدە قېلىپ تېررىتورىيىسى بىلەن چېگرالىرى ئېنىق بەلگىلەنگەن بىر ئىدىل-ئۇرال ئاپتونومىيىسى قۇرۇشتا چىڭ تۇرىدۇ. بۇلار «تېرىتورىيىچىلار» دەپ ئاتالغان ئىدى. چېگرالىرى ئېنىق بەلگىلەنگەن مۇختارىيەت دۆلىتىنى قۇرۇش تەلەپ قىلىنسا روسىيە تەرەپتە قالغان تۈرك قەۋملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىمىزگە

تەسىر يېتىدۇ، بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە تۈرك قەۋملىرىنىڭ پارچىلىنىپ توزۇپ كېتىشىگە سەۋەب بولۇپ قالىدۇ دەپ قارايدىغان يەنە بىر گۇروھتىكىلەر بولسا، ئۇرۇسلارنى مەركەز قىلغان بىر مەركەزىي ھاكىمىيەت تەۋەسىدە مۇسۇلمان تۈركلىرىگە كۇلتۇر ۋە دىنىي جەھەتتىكى مۇختارىيەت بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويىشىدۇ. بۇ گۇروھتىكىلەر «تۈركچىلەر» دەپ ئاتالدى. قازان ئۇنىۋېرسىتېت ئوقۇغۇچىسى ئالىمجان شەرەپ، قۇرۇلغىسى ئىدىل-ئۇرال دۆلىتىنىڭ خەرىتىسىنى تاتار ۋە باشقىرتلار كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدىغان جايلارنى ئاساس قىلىپ سىزىپ قۇرۇلتايغا سۇنىدۇ. بۇ خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنى بىرەر ئايدەك داۋاملىشىدۇ. بولشېۋىكلار بۇ يەردە يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارغا يېقىندىن دىققەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇنىڭ ئۇچۇن تاتار مىللەتچىلىرى بىلەن ئۇچۇرۇشۇش يوللىرىنى ئاختۇرۇشقا كىرىشكەن ئىدى. قۇرۇلتايىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنى، ستالىن تەرىپىدىن سۇنۇلغان مۇسۇلمانلار مەسلىسىگە مەسئۇل بىر مەركىزى كومىسسارلىق ئورگىنى تەشكىل قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى تەرىپىدىن بىردەك رەت قىلىنىدۇ. نەتىجىدە، قۇرۇلتايدا ئىدىل-ئۇرال ئاپتونومىيىسىنى قۇرۇپ چىقىش قارارى قوبۇل قىلىنىپ، مائارىپ، مالىيە ۋە دىنىي جەھەتتىن ئىبارەت ئۇچ نازارەتتىن تەشكىل تاپىدىغان بىر مىللىي ھۆكۈمەت مەھكىمىسى قۇرۇش قارار قىلىنىدۇ. بۇ مىللىي مەھكىمىنىڭ رەئىسلىكىگە سادرى مەقسۇدي (ئارسال) كۆرسىتىلىدۇ.

يەنە شۇ كۈنلەردە، ئىدىل-ئۇرال قۇرۇلتىيىدا رەت قىلىۋېتىلگەن ستالىنىڭ كومپارتىيىگە تەۋە بىر مۇسكوم تەشكىل قىلىش دېگەن تەكلىپى قازان سوتسىيالىستچىلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى موللانۇر ۋاھىتوۋ تەرىپىدىن ماقۇل كۆرۈلىدۇ. نەتىجىدە ستالىن، ۋاھىتوۋنى تاتار زىيالىيلىرىدىن گالىمجان ئىبراھىموۋ ۋە باشقىرتلاردىن شېرىپ ماناتوۋلار بىلەن بىرگە مۇسكومغا، يەنى مۇسۇلمانلار كومىسسىيىسىگە مەسئۇل قىلىپ بېكىتىدۇ. مۇسكوم، خەلق كومىسسارلار كومىتېتىنىڭ 1918-يىلى 17-يانۋار كۈنىدىكى قارارىغا ئاساسەن قۇرۇلغان مىللىي ئىشلار كومىسسارلىقى (ناركومناتس) غا قارايدىغان بىر بۆلۈم بولۇپ ئىش بېجىرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئورگان بىۋاستە ستالىنغا قارايدىغان بىر ئورگانغا ئايلىنىدۇ. بۇ ئىشلار تاتار مىللىي ھەربىكىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئېغىر بۆلۈنۇشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، مىللىي قۇرۇلتاي پۈتۈن رۇسىيە مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيى ئوچۇق ۋاقىتدا قۇرۇلغان «ھەربىي شۇرا» بىلەن بىرگە قوراللىق كۈچ تەشكىللەش ئۇچۇن قايتا بىر يىغىن ئېچىش ھەققىدىمۇ بىر قارار ماقۇللاشقان ئىدى. بۇ قارارغا

ئاساسەن، مۇتلەق كۆپچىلىكى تاتارلار بىلەن باشقىرتلاردىن تەشكىل تاپقان 150 كىشىگە يېقىن قۇرۇلتاي ۋەكىلى 21-يانۋار كۈنى قازان شەھىرىدە يىغىن چاقىرىدۇ. بۇ يىغىندا يىغىن قاتناشقۇچىلىرى ئىدىل-ئۇرال مۇختارىيەتلىك دۆلەت قۇرۇپ چىقىش ھەققىدىكى ئارزۇسىنى يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرىغا قويىشىدۇ. يىغىنغا قاتناشقان بولشېۋىك ھەيئەتلەر يىغىن زالىنى تاشلاپ چىقىش ئارقىلىق بۇ قارارغا نارازىلىق بىلدۈرۈشىدۇ. بۇ ئارىدا، ئىدىل- ئۇرال مۇختارىيىتىگە توسقۇنلۇق قىلماقچى بولغان قازان سوۋېتى، 26-فېۋرال كۈنىسى ئالىي دەرىجىلىك قوراللىق ئىنقىلاۋىي قوماندانلىق شتاب تەشكىللىگەن ئىدى. شېئىكمان رەئىسلىكىدە قۇرۇلغان قوماندانلىق شتاب ھەيئەتلىرى ئارىسىدا تاتارلاردىن ياقۇبوۋ بىلەن سۇلتان غالىيېۋلەرمۇ بار ئىدى. ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قازان سوۋېتى بۇ رايوندا ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ ھەربىي شۇرانىڭ بارلىق ئەزالىرىنى قولغا ئالىدۇ. شۇرا ئەزالىرىغا سوۋېتلەرگە ساداقەت قەسىمى بېرىش ۋە ئىدىل-ئۇرال ئاپتونومىيەسىنى رەت قىلىش شەرتى بىلەن تۇرمىدىن قويۇۋېتىدىغانلىقى ئۇختۇرۇلىدۇ. سەئىد گىراي بىلەن ئىلياس ئالكىن ئاكا-ئۇكىلار، توكۇمبېتوۋ بىلەن مۇزەپپەروۋلاردىن تەشكىللەنگەن ھەربىي شۇرا ھەيئەتلىرى بىر ئامالىنى قىلىپ بولشېۋىكلارنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلۇپ، قازان شەھىرىدىن بۇلاق دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتىۋېلىپ ئىدىل-ئۇرال دۆلىتىنى قۇرۇش تەلۈىدە قەتئىي چىڭ تۇرىدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىشىدۇ (سوۋېتلار بۇ ۋەقەنى كىچىك كۆرسىتىش ئۈچۈن بۇ دۆلەتنى ترانسبۇلاك جۇمھۇرىيىتى دەپ ئاتىۋېلىشقان – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتىدىن). ئەمما بولشېۋىكلار بۇ ئىشقا تاكتىكا ئىشلىتىپ جاۋاب بېرىشنى بەك ئۇزۇنغا سوزمىدى. يەنى، 23-مارت كۈنىسى پراۋدا گېزىتىدە، ستالىن بىلەن بىرلىكتە موللانۇر ۋاھىتوۋ ۋە قالغان مۇسكوم ئەزالىرىنىڭ ئىمزاسى بىلەن، جەنۇبىي ئۇرال ۋە ئوتتۇرا ۋولگا ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەرلەردە رۇسىيە فېدېراتسىيىسىگە قارايدىغان «تاتار-باشقىرت سوۋېت جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىشىدۇ. بۇ ئىشتىن بەش كۈن ئۆتۈپ قىزىل ئارمىيە قازان شەھىرىگە كىرىپ، مىللىي قۇرۇلتايىنىڭ بۇلاق دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقىغا جايلاشقان مەركىزىنى ئىگىلىۋالىدۇ؛ كەينىدىنلا مىللىي قۇرۇلتاي بىلەن ھەربىي ئىشلار شۇراسىنىڭ تارقىتىۋېتىلگەنلىكىنى ئېلان قىلىشىدۇ. قولغا ئېلىنىشتىن قېچىپ قۇتۇلالىغان مىللىي قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى باشقىردىستان رايونى بىلەن سىبىرىيەدىكى ئادمىرال كولچاك ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزى جايلاشقان ئومسك رايونىغا بېرىۋالىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئىدىل-ئۇرال مىللىي مەركىزى ئۆز پائالىيەتلىرىنى ئەنە شۇ يەردە تۇرۇپ قانات يايدۇرىدۇ.

ئۇ كۈنلەردە، بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش بولشېۋىكلارنى بەكلا قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماقتا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار پايدىلىنىشقا بولىدىغان بارلىق ئىمكانلاردىن تولۇق پايدىلىنىشقا مەجبور بولماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بولشېۋىك ھاكىمىيىتى مۇسۇلمان ئىشچىلىرى بىلەن دېھقانلىرىدىن قوراللىق پولكلار تەشكىللەش مەقسىتىدە مۇسكوم رەھبىرى موللانۇر ۋاھىتوۋ رەئىسلىكىدە «مەركىزى مۇسۇلمان قوراللىق كۈچلەر مەھكىمىسى» قۇرۇپ چىقىشنى قارار قىلىشىدۇ. بۇ مەھكىمە، بىر تەرەپتىن ھەربىي ئەترەتلەرنى قۇرۇشقا كىرىشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ئەترەتتىكى ھەربىلەرگە ئىدىيىۋى تەلىم-تەربىيە بېرىش ئىشىغا تۈتۈش قىلىدۇ. بۇ جەريانىدا، ئاق ئۇرۇس قوراللىق كۈچلىرى قازانىنى بېسىۋالىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا موللانۇر ۋاھىتوۋغا ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. بۇ ئەھۋاللار يۈز بەرگەچكە، سوۋېت تەرەپ بۇ پىلاننى ئىجرا قىلىش ئىشىنى ۋاقىتلىق توختىتىشقا مەجبور بولىدۇ. قىزىل ئارمىيە قازان شەھىرىنى قايتا تارتىپ ئالغان سىنتەبىردىن كېيىن، بۇ لايىھىنى قايتا ئىجرا قىلىش ئىشىنى مىرسائىد سۇلتان غالىيېۋگە تاپشۇرىدۇ. غالىيېۋغا يەنە مۇسكوم رەئىسلىكىنىمۇ بەرگەن ئىدى.

سۇلتان غالىيېۋ بىلەن ئۇنىڭ سەبداشلىرى، تاتار-باشقىرت جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش لايىھىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇش پىلانىنىمۇ توختاتمىغان ئىدى. بۇ ئىشنى 1919-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا چاقىرىلغان شەرق خەلقلىرى پۇتۇن رۇسىيە كوممۇنىستىك تەشكىلاتلىرى قۇرۇلتىيىدا قايتا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ موسكۋانىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا، رۇسىيىنىڭ مەركىزى قىسمىدا چوڭ بىر تۈرك دۆلىتى قۇرۇش پىلانىنى بولشېۋىكلار ھەرگىزمۇ قوبۇل قىلالمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، 13-دېكابىر كۈنىسى، لېنىن يېتەكچىلىكىدە ئېچىلغان رۇسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى سىياسىي بىيرو يىغىنىدا بۇ تەكلىپ رەت قىلىنىپ، بۇ ھەقتىكى بارلىق پائالىيەتلەرنى دەرھال توختىتىش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىشىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي پائالىيىتىنى داۋام قىلىۋاتقان شەرق خەلقلىرى كوممۇنىستىك تەشكىلاتلار قۇرۇلتىيى مەركىزى بىيروسى، بۇ مەسىلىنىڭ قايتىدىن قۇرۇلتاي كۈن تەرتىۋىگە ئېلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭدەك، سۇلتان غالىيېۋنىڭ يېقىن خىزمەتدىشى، قازان بۆلۈمى كوممۇنىستلار پارتىيىسى رەئىسى بۇرۇندۇكوۋ، سىياسىي بىيرونىڭ بۇ ھەقتىكى قارارىنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. ئەپسۇسكى، كۆرسىتىلگەن پۇتۇن بۇ تىرىشچانلىقلار ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. 1919-يىلى 23-مارت كۈنىسى ئاپتونومىيىلىك باشقىرت سوتسىيالىستىك

جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى رەسمىي ئېلان قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ۋولگا بويلىرىدا تارىختىن بۇيان بىر-بىرسى بىلەن ئارىلىشىپ ياشاپ كەلگەن تاتارلار بىلەن باشقىرتلارنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇلۇغ تۈرك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش غايىسىگە خاتىمە بېرىلىدۇ. ئورىنبۇرگدا بىر ئۇرۇس رايونى شەكىللەندۈرۈپ قازاغىستان بىلەن باشقىردىستان ئوتتۇرىسىغا بىر سۇنئىي سېپىل سوقۇۋالغان بولشېۋىكلار دائىرىسى، بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىشتىن بىرسىنى ۋولگا بويلىرىدىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، تۈرك قەۋملىرىنى يەنە بىر قېتىم سۇنئى چېگرالار بىلەن ئايرىپ بۆلۈۋېتىدۇ. جاھانگىرلارنىڭ تارىختىن بۇيان يولغا قويۇپ كەلگەن بۆلۈپ پارچىلاپ باشقۇرۇش سىياسىتى قىلچە ئۆزگەرمەي داۋاملىشىپ كەلمەكتە ئىدى. تەخمىنەن بىرەر يىل ئۆتكەندە، يەنى 1920-يىلىنىڭ 27-ماي كۈنىسى سىياسىي بىيرو، ئىدىل-ئۇرال جۇمھۇرىيىتى لايىھىسىدە كۆرسىتىلگەن تېررىتورىيىلەرنىڭ ئۇچتىن بىرىگە تەڭ دېگۈدەك بىر ساھە ئىچىدە ئاپتونومىيىلىك تاتار سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى قوبۇل قىلىشىدۇ. قۇرۇلغان بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ چېگرالىرى ئىچىدە، نوپۇسنىڭ ئاران يېرىمىنى تاتار تۈركلىرى تەشكىل قىلماقتا ئىدى. تاتارلارنىڭ كۆپ سانلىقىنى تەشكىل قىلىدىغان رايونلار بولسا، بۇ جۇمھۇرىيەت چېگراسىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلغان ئىدى.

غالىيېۋنىڭ تاتارىستاندىكى ئىجرائەتلىرى ئالاھىدە نەتىجىلىك كېتىۋاتاتتى. يەرلىك كادىرلارنى تەربىيىلەش بىلەن سىياسىيلاشتۇرۇشتا قوراللىق قىسىملارنىڭ رولى بەكلا مۇھىم بولىدىغانلىقىنى ياخشى بىلىدىغان غالىيېۋ، بۇ ئىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ (بۇنىڭغا ئوخشىغان بىر قاراشنى كېيىنكى بىر يىللىرى ماۋ زەيدوڭ خىتايدا يولغا قويۇپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن ئىدى – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). مۇسۇلمان ئەسكەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان قىزىل ئارمىيە، غالىيېۋنىڭ ‹شەرق كومۇنىزمى› ئىستراتېگىيىسىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ئىدى. سۇلتان غالىيېۋ مۇسۇلمان ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ رەئىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن 1918-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا، قىزىل ئارمىيە ئىچىدىكى تاتار-باشقىرت قوراللىق كۈچلىرىنىڭ سانى 50 مىڭ نەپەر ئېتىراپىغا يەتكەن ئىدى. ئاردىدىن بىرەر يىل ئۆتۈپ 1919-يىلىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، شەرق فرونتىنى تەشكىل قىلغان قىزىل ئارمىيە 6-يۆنىلىش ئارمىيىسىدىكى مۇسۇلمان ئەسكەر سانى 250 مىڭ كىشىگە يېتىپ، قوماندانلىق ھوقۇقى پۈتۈنلەي مۇسۇلمان ئوفىسېرلىرىنىڭ قولىدائىدى.

(رەسىم ئورنى)
مىر سۇلتان غالىيېۋ

سۇلتان غالىيېۋ، مۇسكوم بىلەن مۇسۇلمان ھەربىي ئىشلار ئىدارىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى بىرگە ئۆتەش بىلەن بىرگە «ژىزنناتسيۇنالنوتسىپي» گېزىتىنىڭ تەھرىرلىكىنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە شەرق ئەمگەكچىلەر كومۇنىستىك ئۇنىۋېرسىتېتى (ك ئۇ ت ۋا) دىمۇ دەرس بېرىپ تۇراتتى. 1920-يىلى قۇرۇلغان بۇ ئۇنىۋېرسىتېت، ئاسىيا ۋە ئافرىقا ئەللىرىدىن كەلگەن كومۇنىست كادىرلارنى تەربىيىلەيدىغان بىر ئالىي مەكتەپ ئىدى. ھىندىستانلىق موبېندرا-نات روي، ئىرانلىق سۇلتانزادە، ھىندىنوزىيىلىك كومۇنىست تاڭ مالاكا قاتارلىق داڭلىق كىشىلەرمۇ بۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا دەرس بېرەتتى. بۇنداق پايدىلىق شارائىت، غالىيېۋگە كېيىنكى يىللاردا "ئۇچىنچى دۇنيا سوتسىيالىزمى" دەيدىغان قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم كۆزقاراشلىرىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۇن پۇرسەت بولۇپ بەرگەن ئىدى. «مۇستەملىكە ئەللەر ئىنتېرناتسيۇنالى» بىلەن «شەرق كومۇنىزمى» دېگەن قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان مىرسەئىد سۇلتان غالىيېۋ، ئوتتۇرىغا قويغان بۇ تۇردىكى قاراشلىرى نەتىجىسىدە شەرق مۇسۇلمان-تۈرك كادىرلىرى ئىچىدە تەسىرى كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان بىر نەزىرىيىچىگە ئايلانماقتا ئىدى.

شەرق مۇسۇلمان تۈركلىرى ئىچىدىن چىققان بىر كىشىنىڭ بولشېۋىك نەزەرىيىۋى ئاساسلىرى بىلەن سوتسىيالىزم چۈشەنچىلىرى ئۈستىدە بۇنچە تەسىر قوزغىغان داڭلىق بىرسىگە ئايلىنالىشى، ستالىن قاتارىدىكى بارلىق ئىنقىلاب داھىلىرىنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغاپ، ئۇنىڭغا كۆز تىكىشكە باشلىغان ئىدى. غالىيېۋ ئوتتۇرىغا قويغان نەزەرىيە، ماركسىزمنى يېڭىدىن چۈشەندۈرۈشكە مەجبۇرلايتتى. شۇنىڭدەك يەنە "ئىنقىلابقا ئەڭ كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىل – رۇسىيە ئىشچىلار سىنىپىدۇر" دېگەن قاراشنىمۇ قايتا ئويلىنىشقا مەجبور قىلاتتى. 1920-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا، "موسكۋا ساڭا ئېھتىياجلىق" دېگەن باھانە بىلەن ئۇنى مەركەزگە چاقىرىشىدۇ. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر ئۈچۇن قازاندا قۇرۇلغان بارلىق كورۇس مەركەزلىرىنى مۇسۇلمان ھەربىي ئىشلار ئىدارىسى بىلەن بىرگە قوشۇپ موسكۋاغا يۆتكەپ كېتىدۇ. سۇلتان غالىيېۋنىڭ ئورۇنباسارى بولغان شامىل ئوسمانوۋنىمۇ "ھەربىلەر ئارىسىدا مىللەتچىلىك تەشۋىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان" دېگەن جىنايەتنى ئارتىپ تۈركىستانغا سۈرگۈن قىلىۋېتىدۇ.

كومۇنىستلار ئىچكى ئۇرۇشتا غالىپ كېلىپ رۇسىيەدىكى ھاكىمىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى غايىسى بىلەن، يولغا قويماقچى بولغان پىلانلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا كىرىشىدۇ. دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى سىلىق مۇئامىلىلىرى ئورنىغا رەھىمسىزلىك دەسسىتىلىدۇ. ئۇلار ئۆز كۆزقاراشلىرىغا ئۇيغۇن بولمىغان ھەرقانداق قاراشنى "ئىنقىلاۋىي يولدىن يۈز ئۆرۈگەنلىك، ئەكسىل ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت" دەپ ھۆكۈم قىلىشىدۇ. سۇلتان غالىيېۋنى قولغا ئالغان 1923-يىلىسى مىللەتچى كومۇنىست كادىرلارنى تازىلاش ھەرىكىتىگە ئاتلىنىدۇ. ئاپىرىل ئېيىدا چاقىرىلغان 12-نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدا غالىيېۋنى "مىللىي ئاغمىچى" دەپ تەنقىد قىلىپ بارلىق ۋەزىپىلىرىدىن ئېلىپ تاشلايدۇ. بىرەر ئايدىن كېيىن قولغا ئالغان بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە قويۇۋېتىدۇ. ئۇ يىللىرى، سوۋېتلار ئىتتىپاقى فېدېراتسىيە شەكىلدە رەسمىي ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. بۇ فېدېراتسىيىلىك دۆلەت، مىللىي مەسىلىلەرنى تۇپ يىلتىزىدىن ھەل قىلدۇق دەپ ئېلان قىلىپ، مىللىي ئىشلار كومىسسارلىقىنى تارقىتىۋەتكەن ئىدى. كېيىنكى يىلىسى، رۇسىيە كومۇنىستىك پارتىيە مەركىزى كومۇتىتېتىنىڭ 4-سانلىق يىغىنىدا، ستالىن سۇلتان غالىيېۋ بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان غالىيېۋىزمىگە رەددىيە بېرىدىغان ئۇزۇن بىر نۇتۇق سۆزلەيدۇ. يىغىندىن كېيىن، غالىيېۋنى قايتىدىن تەنقىدلەشكە كىرىشىپ، ئاخىرى ئۇنى كومۇنىستىك پارتىيىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. كېيىن ئۇنى يەنە قايتىدىن قولغا ئېلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇنى بىر مەزگىل تەنقىد قىلغاندىن كېيىن، پارتىيىدىن قوغلانغان مىللەتچى كومۇنىست سەبداشلىرى بىلەن قوشۇپ ستالىن تېرورىغا قۇربانلىق قىلىشىدۇ.

تاتار زىيالىيلىرىدىن بولشېۋىكلەرگە يېقىن كەلمەيدىغانلار يا ئۇجۇقتۇرۇلىدۇ ياكى بولمىسا چەتئەلگە قېچىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. قازان شەھىرىنى بولشېۋىكلار ئىشغال قىلىۋالغاندا ئاق ئۇرۇس ئادمىرالى كولچاكنىڭ يېنىغا پاناھلىق تىلەپ بېرىۋالغان مىللىي قۇرۇلتاي بولسا، ئاقلار مەغلوپ بولغان ۋاقىتنىچە ئۆز پائالىيەتلىرىنى شۇ يەردە داۋاملاشتۇرۇپ، كېيىن تارقىلىپ كېتىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي، 1919-يىلى ئەتىيازدا بىر قېتىملىق يىغىن ئېچىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ. بۇ يىغىندا پارتىزدا چاقىرىلىدىغان خەلقئارالىق تىنچلىق قۇرۇلتىيىغا ئىدىل-ئۇرال ۋە سىبىرىيە تۈركلىرىنىڭ مەسىلىلىرىنى تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە بىر ھەيئەت ئىۋەرتىش قارارى ئېلىنغان ئىدى. مىللىي ھۆكۈمەت باشلىقى سادرى مەقسۇدىي، تەھرىر ئايباز ئىسھاقى ۋە تۇنجى قۇرۇلتاينىڭ ئەزالىرىدىن فۇئات توقتاروۋ

قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن ۋەكىللەر ئومىگى، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئەگرى-توقايلىق يوللارنى بېسىپ ئۆتۈپ مەڭ بىر مۇشەققەت بىلەن پارىژغا يېتىپ بارىدۇ. ئەمما سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر، بۇ ئومەكنىڭ يۈرتىغا قايتىپ كېتىش يولىنى توسۇپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ۋەكىللەر ئومىگىنىڭ ئەزالىرىدىن ئايباز ئىسھاقىي ياۋروپا ئارقىلىق يىراق شەرققە بارماقچى بولغان تاتار كادىرلىرى بىلەن بىرلىكتە چەتئەلدىكى ئىدىل-ئۇرال مىللىي كۆرەش يېتەكچىلەردىن بىرى بولۇپ قالىدۇ.

تۈركىستان خانلىقلىرىنىڭ ئاقىۋىتى ۋە خەلق جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى

14-ئەسىرلەردە ئۇلۇغ تۆمۈر تەرىپىدىن قۇرۇلغان چاغاتاي ئىمپېرىيىسى، 150 يىلدەك ۋاقىتتىن كېيىن ئورنىنى شەيبانى ئۆزبەكخان قۇرغان دۆلەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ئىدى. ئۆزبەكخان، سافاۋىلەر دۆلىتى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ دۆلىتى مۇنقەرز بولىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ جايلاردا نۇرغۇنلىغان ئۇششاق خانلىقلار ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئۆزبېكلەرنىڭ مانگىت قەبىلىسى بۇخارادا، كونگرات قەبىلىسى بولسا خارەزم تەۋەسىدە خانلىق قۇرغان ئىدى. 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇخارا خانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن ئۆزبېك مىڭلار قەبىلىسى پەرغانە رايونىدا قوقان خانلىقىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. 19-ئەسىرگە كەلگەندە بۇ رايوندا يېڭى بىر كۈچ – چارروسىيە پەيدا بولۇشقا باشلايدۇ. ئۇرۇسلار 1868-يىلى سەمەرقەند شەھىرىنى بېسىۋالىدۇ. شۇ يىلى بۇخارا خانلىقى روسىيەنىڭ ھىمايىسىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبور بولىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشىغان ۋەقە خۇە خانلىقىدىمۇ يۈز بېرىپ، 1873-يىلىسى خۇە خانلىقىمۇ روسىيەنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇسلار بۇ تۈپراقلار ئۈستىدە تۈركىستان ئومۇمىي ۋالىلىغى (گوبىرنىيىسى) نى قۇرۇۋالىدۇ. 20-ئەسىرگە قەدەم بېسىۋاتقان يىللاردا تۈركىستان تەۋەسىدە ئىچكى ئىشلاردا قىسمەن مۇستەقىل، ئەمما تاشقى مۇناسىۋەتلەردە پۈتۈنلەي روسىيەنىڭ تېزگىنىدىكى ئىككىلا خانلىق ساقلىنىپ قالغان ئىدى. بۇلاردىن بۇخارا خانلىقى 200000 كىلومېتىر چاسا زېمىنغا ۋە 2 مىليوندەك نوپۇسقا ئىگە ئىدى. خۇە خانلىقى ئۇنىڭدىن كىچىك بولۇپ، 55000 كىلومېتىر چاسا زېمىنگىلا ئىگە ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ ھەر ئىككىسىلا سىياسىي ۋە

قوراللىق كۈچ جەھەتتە تۈركىستان ئومۇمىي ۋالىلىغى تەرىپىدىن تېزگىنلىنەتتى. (1-خەرىتىگە قارالسۇن)

خۇڭ خانلىقى

خۇڭ خانلىقى، 1912-يىلىدىن باشلاپ ئىچكى بۆلۈنۈش دەۋرىگە كىرىپ قالغان ئىدى. خانلىق تەلەپ قىلغان يەر بېجىنىڭ ئېغىرلىقى سەۋەبىدىن ئوتتۇرىغا چىققان نارازلىق ھەرىكەتلەر، يومۇد تۈركمەنلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى مۇھەممەد قۇربان سەردار، يومۇد قەبىلىلىرى تەرىپىدىن خان دەپ ئېلان قىلىنىپ جۇنەيدخان دېگەن نامنى ئالىدۇ. جۇنەيدخان 1916-يىلىنىڭ بېشىدا خۇڭنى بېسىۋېلىپ، ۋەزىرنى ئۆلتۈمگە ھۆكۈم قىلىپ خۇڭ خانى ئىسھەندىيارنى ئۆزىگە بېقىندى قىلىۋالىدۇ. خۇڭ ھاكىمىيىتى جۇنەيدخاندەك بۇنداق قابىلىيەتلىك بىرسىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قېلىشىدىن رۇسىيە زادىلا خاتىرجەم بولالماي قالىدۇ. شۇڭا، رۇسىيە ئۇنى ھاكىمىيەت بېشىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇرلاش ئۈچۈن ھەرجەھەتتە سىياسىي بېسىم ئىشلىتىشكە كىرىشىدۇ. بۇ بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن جۇنەيدخان، ئۇزۇنغا قالماي خۇڭنى بوشىتىپ ئىرانغا چىقىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. بۇ قالايماقانچىلىقلار، جەدىتچىلىكنىڭ بىر مەھسۇلى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن پالۋان نىياز يۈسۈپ يېتەكچىلىكىدىكى ياش خۇڭلىكلەر ھەرىكىتىنىڭ كۈچىيىشىگە پۈرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. 1917-يىلىقى فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن، ياش خۇڭلىكلەر ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش تەلەپلىرىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويۇپ خانغا بېسىم ئىشلىتىشكە باشلايدۇ. ئىسھەندىيار خان، 1917-يىلى 5-ئاپرىلدا بىر بايانات ئېلان قىلىپ خانلىق تۈزۈمى ئاستىدا بىر ئومۇمىي سايلام تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، شۇنىڭدەك بىر قۇرۇلتاي تەشكىل قىلىشنى قوبۇل قىلىشقا مەجبور بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ياش خۇڭلىكلەر بىلەن پومىشچىكلاردىن تەشكىل تاپقان 32 كىشىلىك بىر قۇرۇلتاي تەشكىل قىلىنىدۇ. بۇ قۇرۇلتايىنىڭ رەئىسلىكىگە جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتلىرىدىن بولغان بابا ئاخۇن سايلىنىپ، باش مىنىستىر (باش نازىر) لىككە بولسا مەتمۇرات تەيىنلىنىدۇ. ئەمما جەدىتچىلارنىڭ باشقۇرۇشىدا قۇرۇلغان بىر ھۆكۈمەت، ئۇرۇغداشلىق رەئىسلىرى بىلەن پومىشچىك-بايلار قوبۇل قىلالمايدىغان ھۆكۈمەت ھېسابلىناتتى. بۇ ئاردا جۇنەيدخانمۇ ئىراندىن قايتىپ كەلگەن بولۇپ، ياش خۇڭلىكلەر

ھۆكۈمىتىنى تارقىتىۋېتىش ھەققىدە ئىسفەندىيارخانغا بېسىم ئىشلىتىشكە كىرىشىدۇ. ئىيۇل ئېيىدا خوتۇن خانى ھۆكۈمەتنى تارقىتىۋېتىپ، ياش خوتۇنلىكلەردىن تەشكىل تاپقان قۇرۇلتاي ئەزالىرىنى قاماقتا ئالىدۇ. قولغا ئېلىنىشتىن قېچىپ قۇتۇلغان جەدىتچىلار باشلىقلىرى ئۆز پائالىيەتلىرىنى يەر ئاستىغا كۆچىرىشىدۇ.

1917-يىلى پارتلىغان ئۆكتەبىر ئىنقىلابى خانلىق ئىچىدە قالايماقانچىلىقلارنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىشىگە سەۋەب بولۇپ بېرىدۇ. خوتۇن ھەربىي گازارمىسىدىكى ئۇرۇس ئەسكەرلىرى بولشېۋىك ھاكىمىيىتى تەرىپىگە ئۆتىۋالغان ئىدى. ياش خوتۇنلىكلەر بولسا، خانلىق ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇس ھەربىي قوماندانلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا باشلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتە جۇنەيدخان خوتۇن خانلىقى بىلەن ئۇرۇسلارغا قارشى ئىككى سەپ بويىچە جەڭگە ئاتلانغان ئىدى. 1918-يىلنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا خوتۇن خانى ئىسفەندىيار، جۇنەيدخاننىڭ ئوغلى ئىشىم تەرىپىدىن ئۆلتۈرىلىپ، ئىسفەندىيارخاننىڭ ئىنىسى سەئىد ئابدۇللا ئاكىسىنىڭ ئورنىغا خان دەپ ئېلان قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ خانلىقنىڭ ھوقۇقى ئەمەلىيەتتە جۇنەيدخاننىڭ قولىغا ئۆتكەن ھېسابلىناتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇرگەنچ شەھىرىنى ئۆزلىرىگە بازا قىلىپ تاللىۋالغان ياش خوتۇنلىكلەر، قىزىل ئارمىيە بىلەن بولغان ھەمكارلىقلىرىنى داۋام قىلدۇرماقتا ئىدى. ئۇلار 1918-يىلنىڭ ئىيۇل ئېيىدا بىر يىغىن چاقىرىپ خوتۇن ئىنقىلاۋىي كومىتېتىنىڭ قۇرۇغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ.

1919-يىلنىڭ دېكابىر ئايلىرىدا، تۈركىستان ئالدىنقى سېپى ئىنقىلابى كومىتېتى بىلەن ھەربىي شۇراسى، سوۋېت ھۆكۈمىتى تۈركىستان كومىسسىيىسى بىلەن بىرلىشىپ خوتۇن خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قىلىش قارارىنى ئالىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن "جۇنەيدخان ۋە ئۇنىڭ ھىمايىچىلىرىنىڭ قانلىق دىكتاتۇرلىغىدىن خوتۇن ئەمگەكچىلىرىنى قۇتقۇزىمىز" دېگەن باھانىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان ئىدى. تۆتكۈل دېگەن يەردىن يولغا چىققان ئۇرۇس قوشۇنلىرى خوتۇن خانلىقى تەۋەسىگە كىرىپ كېلىدۇ. ئۇرۇش بىرەر ئايدەك داۋاملىشىپ، 1920-يىلى 25-يانۋار كۈنىگە كەلگەندە خوتۇن شەھىرى سوۋېت قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بېسىپ ئېلىنىدۇ. ئۇرۇسلار بىلەن بىرگە شەھەرگە كىرگەن خوتۇن ئىنقىلاۋىي كومىتېتى، 1920-يىلنىڭ 1-فېۋرال كۈنىسى بىر خەلق قۇرۇلتىيى تەشكىللەپ چىقىدۇ. بۇ قۇرۇلتايدا قوبۇل قىلىنغان بىر قارارغا ئاساسەن خانلىق تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ياش

خۇەلىكلەر ھەربىرىنى يەنە بىر قېتىم ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ. جۇنەيدخان بولسا، يېڭى ھۆكۈمەت بىلەن بولشېۋىكلارغا قارشى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش مەقسىتىدە خۇە سەھرالىرىغا چېكىنىدۇ. بۇ جەريانداً ئەڭ ئاخىرقى خۇە خانى بولغان سەئىد ئابدۇللا، تەختتىن چۈشكەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. ئۇرۇسلار تەرىپىدىن موسكۋاغا ئېلىپ كېتىلگەن سەئىد ئابدۇللا، موسكۋادا يوقسۇللۇق ئىچىدە ئۆلىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
خۇە خانلىقىنىڭ خادىملىرى، مەرۋ، 1897 (ئەھەت ئەنجان ئارخىپى)

بۇخارا خانلىقى

بۇخارا خانلىقى، تۈركىستان خانلىقلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ كونا ۋە ئەڭ كۈچلۈك بىر خانلىق ئىدى. بۇخارا خانلىقى، رۇسىيەلىكلەر تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشقا باشلىغان يىللىرىدىلا بىرمۇنچە شەھەرنى ئۇرۇسلارغا تارتقۇزۇپ قويۇپ، ئاخىرى 1873-يىلىدا ئەمىر سەئىد مۇزەپپەر بىلەن تۈركىستان ئومۇمىي ۋالىسى فون كاۋفمان ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان كېلىشىم بويىچە رۇسىيىگە بېقىندى بىر دۆلەت ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان ئىدى. بۇخارا ئەمىرلىكى، بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن سەمەرقەند شەھىرىنى ئۇرۇسلارغا تاشلاپ بېرىشى، تاشقى سىياسەتتە رۇسىيىنىڭ تېزگىنى ئاستىدا تۇرۇشى، خانلىق چېگرالىرى ئىچىدە رۇسىيە گرازدانلىرىنىڭ سودا ئىشلىرىدىكى ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشى ۋە رۇسىيىنىڭ سىياسىي كومىسسىيە تۇرغۇزۇشىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك ئىدى. شۇنداق قىلىپ رۇسىيىگە قارام ھالغا چۈشۈرۈلگەن بۇخارا خانلىقى، 1885-يىلىغا كەلگۈچە سىياسىي ۋە قورالىق كۈچ جەھەتتە تاشكەنتتىكى تۈركىستان ئومۇمىي ۋالىلىغى تەرىپىدىن قوغدالماقتا ئىدى. 1885-يىلى، گوبېرناتورلۇق تۈيۇقسىز ئالغان بىر قارارغا ئاساسەن بۇخارا شەھىرىنىڭ يېنىدا بىر ئۇرۇس سىياسىي تەشكىلى ئورگىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ ۋاقىتقا كەلگۈچە، ئەمىر مۇزەپپەر بىلەن، كېيىن تەختكە چىققان ئەمىر ئابدۇلئەھەت، رۇسىيە بىلەن بىر خىل تەڭپۇڭلۇق سىياسىتىنى يولغا قويۇپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ئىدى. 1911-يىلىغا كەلگىنىدە، ئەڭ ئاخىرقى بۇخارا ئەمىرى بولىدىغان ئەمىر سەئىد ئالىمخان تەختكە ئولتۇرىدۇ. سەئىد ئالىم، 13 ياش ۋاقىتلىرىدىلا ئاتىسى تەرىپىدىن پېتىربۇرگقا ئۇۋەرتىلىپ ئۇ يەردە 3 يىلدەك

ھەربىي ۋە سىياسىي تەلىم ئېلىپ كەلگەن بىرسى ئىدى. بۇخارا قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن نەسەف ۋە كەرمىنە شەھەرلىرىدە ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ تۇرغان ئىدى. سەئىد ئالىمخان ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشتىن سەل ئاۋۋال، يەنى 1910-يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا، بۇخارادا كەڭ كۆلەملىك سۇنىي-شىئەلەر توقۇنۇشى پارتلاپ، ئىچكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقى ئاساسەن بۇزۇلۇپ كەتكەن ئىدى. بۇنى پۇرسەت بىلگەن ئالىمخان، تەختكە ئولتۇرۇشى ھامان ئاتىسى يولغا قويۇپ كەلگەن قاتتىق قوللۇق سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا بۇخارا خانلىقىدا 3 مىڭغا يېقىن ئادەتتىكى مەمۇرى خادىم ۋە 10 مىڭغا يېقىن قوراللىق كۈچ مەۋجۇت ئىدى. تاشقى مۇداپىئە جەھەتتە ئالىمخان، ئۆزىگە «ئاتىلىق ئەسكەرلەر گېنېرالى» ھەمدە «چارىنىڭ باش ياۋەرى» دېگەن ئۇنۋانلارنى بەرگەن چارپادىشاغا ئىشەنچ قىلاتتى، ھەتتا "ھېچقانداق بىر ئارمىيىگە ئېھتىياجىمىز يوق، بۇخارانىڭ زېمىن پۇتۇنلۈكىدىن پۇتۇنلەي رۇسىيە جاۋابكار، ئەسكەر يېتىشتۇرۇش ئىشى بەكلا قىممەتكە توختايدىغان بىر ئىش" دېيىلگىدەك دەرىجىدە ئۇرۇسلارغا ئىشىنىدىغان بىر كىشى ئىدى. ئالىمخان بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقان پەيتلەردە، چار رۇسىيە پايتەختى پېتېربۇرگتىكى رۇسىيە ھۆكۈمەت كابىنېتىدا بۇخارا خانلىقىنى رۇسىيىگە رەسمىي ئۆتكۈزۈۋېلىش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىنماقتا ئىدى. بۇ ئاردا پارتلىغان بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى، كەينىدىنلا ئۇلۇشۇپ كەلگەن رۇسىيە ئىنقىلابى، بۇخارا خانلىقىنىڭ يەنە بىر مەزگىل داۋام قېلىشى ئۈچۈن پۇرسەت بولۇپ بەرگەن ئىدى.

بۇخارا شەھىرى، ئەسىرلەر بۇيى ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەلىم-تەربىيە ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، باھاۋۇددىن نەقشىبەندى تەرىپىدىن قۇرۇلغان نەقشىبەندىچىلىك ئېقىمىنىڭمۇ مەركىزى بولۇش سەۋەبىدىن، بارلىق ئىسلام دۇنياسىدا بۇخارائى شەرىف دەپ ھۆرمەتلەنمەكتە ئىدى. بۇ تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي جەريان، بۇخارادا مەدرىسە مۇددەرىسلىرى بىلەن دىنىي ئۇلىمالار يېتەكچىلىكىدىكى كۈچلۈك بىر ئادەت (قېدىمچىلىق) ئەقىدىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. بۇ شەھەر، يەنە بىر تەرەپتىن جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭمۇ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرسى ئىدى. تۈركىستان جەدىتچىلىگىنىڭ نەزەرىيە يېتەكچىلىرىدىن ئابدۇرائوف فىترات مەدرىسە ئوقۇشىنى تۈگەتكىنىدىن كېيىن، تېخىمۇ يۇقىرى بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئىستانبۇلغا بارىدۇ. ئۇ يەردە ژون تۈركلەر (ياش تۈركلەر) بىلەن تونۇشىدۇ. فىترات چىقارغان تۇنجى مەتبۇئات ئەسىرىگە «مۇنازەرە» (1911-يىلىسى بىلىم ئېلىش مەقسىتىدە ئىستانبۇلغا كەلگەن فىترات، شۇ چاغلاردىلا «مۇنازەرە» نى يېزىشقا كىرىشكەن ئىدى. فارىس تىلىدا يېزىلغان بۇ ئەسەر،

بۇخارادىن ھەرەمگە قاراپ كېتىۋاتقان بىر مۇددەرىس بىلەن، ھىندىستاندا تونۇشۇپ قالغان ياۋروپالىق بىر ئالىم ئوتتۇرىسىدا بولغان سۆھبەتلەردىن رەتلەنگەن ئىدى. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بولسا، ئۇ ۋاقىتلاردا كەڭ كۆلەمدە تالاش-تارتىش قىلىنىۋاتقان ئۇسۇلىي جەدىت مەكتەپلىرى ھەققىدە بولۇپ، بۇخارادا بىر قېتىملىق مائارىپ ئىسلاھاتىغا ئېھتىياج بولۇش-بولماسلىقىغا دائىر مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. يېغىپ ئېيتقاندا، ياۋروپالىق ئالىم ئىسلام بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە ئەرەپچىگە بولغان ئۇستىلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇخارالىق مۇددەرىسنى مائارىپ ساھەسىدە ئىسلاھات قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىگە قايىل قىلغانلىقى بايان قىلىنغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) دېگەن نام بېرىلگەن بولۇپ، بۇخارالىق جەدىتچىلار ياش بۇخارالىقلار دېگەن نام بىلەن بۇ مەتبۇئات ئەسىرىنى دەستۇر قىلغان ئاساستا بىر يەرگە كەلگەن ئىدى. ياش بۇخارالىقلارنىڭ يېتەكچىلىرىدىن ئوسمان غوجىمۇ، 1908-يىلىسى يېقىن دوستى خەمىت غوجا بىلەن بىرگە ئىستانبۇلغا بارغىنىدا ژون تۈرك ئېقىمىدىكىلەر بىلەنلا تونۇشۇپ قالماي، يەنە ئىتتىھاد ۋە تەرەققىيىنىڭ يېتەكچىلىرى بىلەنمۇ تونۇشقان ئىدى. شۇ ۋاقىتلاردىكى بۇ مۇناسىۋەت ئوسمان غوجىنىڭ كېلەچەكتىكى سىياسىي كۆرەش يولىنى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندۈرۈپ بەرگەن دېيىشكە بولاتتى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى، جەدىتچىلار ئوتتۇرىغا قويغان ئىسلاھات يۈرگۈزۈش ھەققىدىكى تەلەپلىرىنى رەت قىلىش ئۈچۈن ئەمىرگە تېپىلماس بىر باھانە بولۇپ بەرگەن ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئۇزۇندىن بۇيان ئۇسۇلئىي جەدىت مەكتەپلىرىنىڭ چەكلىنىشىنى تەلەپ قىلىپ كېلىۋاتقان دىنىي زاتلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇسۇلئىي جەدىت مەكتەپلىرىنى تاقاش بويرىغىنى چىقىرىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ھەر خىل لىبىرال پائالىيەتلەرنىمۇ بىرگە قوشۇپ چەكلەيدۇ. ئاردىدىن بىر قانچە يىل ئۆتۈپ، 1917-يىلقى فېۋرال ئىنقىلابىدا رۇسىيىدە قۇرۇلغان كېرېنسكى ھۆكۈمىتىنىڭ بېسىم قىلىشى نەتىجىسىدە، ئىلاجسىز بىر پارچە ئەركىنلىك بايانىاتى ئېلان قىلىشقا مەجبور بولىدۇ. ئەمما بۇ بايانىاتتا ۋەدە قىلغان ئىشلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق بىر ئۇرۇنۇشقا قەتئىي يول قويمايدۇ. خانلىققا قارشى تەشكىللەنگەن، ئابدۇررائوف فىتراتنى ئىدىيىۋى داھىيىسى قىلىشىپ ئۇنىڭ يېتەكچىلىگىدە كۆرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان جەدىتچىلار، ھۆرىيەت بايانىاتىدا ئېلان قىلىنغان قارارلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشى كاپالەتلەندۈرۈلسۇن دېگەن تەلەپ بىلەن ئاپىرىل ئېيىدا كەڭ كۆلەملىك بىر نارازلىق نامايىشى ئۆتكۈزىدۇ. ئەمما بۇ نامايىش ئەمىرگە قاراشلىق قوراللىق كۈچلەر تەرىپىدىن تارقىتىۋېتىلىپ، 40 قا

يېقىن جەدىتچىلار يېتەكچىسى قولغا ئېلىنىدۇ، قالغانلىرى ئۈرۈسلار تىزگىنلەپ تۇرغان قاغان شەھىرىگە قېچىپ بېرىۋالىدۇ.

بۇخارا ئەمىرى، 1917-يىلقى بولشېۋىكلار ئىنقىلابى دەۋرىدە بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ بۇ ۋەقەدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشقا تىرىشىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە، تۈركىستان تەۋەسىدە يۈز بېرىۋاتقان مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىگە قەتئىي يېقىن يولىماسلىققا تىرىشىدۇ. 1918-يىلىنىڭ كىرىشلىرىدە قوقان مۇختارىيىتىنى باستۇرۇۋتكەن تاشكەنت سوۋېتى، قولغا كەلتۈرگەن بۇ ئۈگاي غالىبىيىتىدىن ھاياجانلىنىپ نۆۋەتتىكى نىشانىنى بۇخاراغا قاراتقان ئىدى. تاشكەنت سوۋېتىنىڭ يېتەكچىسى كولېسوۋ، قول ئاستىدىكى ئۈرۈس قوراللىق كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىپ بۇخاراغا قارىتا بىر قېتىملىق چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. بۇ چاغدا، قاغاندىكى ياش بۇخارالىقلار مەركىزى كومىتېتىمۇ ئۈرۈس قوراللىق كۈچلىرى بىلەن بىرلىكتە ھەرىكەتكە ئاتلىنىپ، بۇخارادا ۋەزىيەتنى قولغا ئالغىدەك كۈچكە ئىگە بىر ئىنقىلاۋي كومىتېت قۇرۇپ چىقىشىدۇ. ئەمما بۇ ھۇجۇم مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلىشىپ، سوۋېت قوشۇنلىرى ئۈرۈشتا يېڭىلىدۇ. بۇ غالىبىيەتتىن بۇخارا ئەمىرى ئالاھىدە جاسارەتلىنىپ قالغان بولسا، ياش بۇخارالىقلار ھەرىكىتى ئىچىدە ئۆمىدسىزلىك ھۆكۈم سۈرۈپ تارقىلىپ كېتىشكە باشلايدۇ. مەركىزى كومىتېت باشلىقى پەيزۇللا غوجىمۇ ۋەزىپىسىنى تاشلاپ موسكىۋاغا كېتىۋالىدۇ. ئەزالارنىڭ بىر قىسمى تاشكەنتكە، يەنە بەزىلىرى بولسا سەمەرقەنتكە كېتىدۇ. 1919-يىلىسى بۇ ھەرىكەت ئىچىدە ئىدىيىۋى بۆلۈنۈشلەر بارلىققا كېلىپ، قىسمەن ئەزالار تۈركىستان رايونىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن موسكۋا تەيىنلەپ بەرگەن تۈرككومىسسىيە ئېتىراپىغا يىغىلىشقا باشلايدۇ.

بۇ ئەزالارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كومۇنىزم ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ يىلى ئىيۇندا بۇخارا كومۇنىستلار پارتىيىسىنى قۇرۇپ چىقىشىدۇ. ئوسمان غوجائوغلى، پولات غوجا، پەيزۇللا غوجايېۋ قاتارىدىكى كومۇنىست پارتىيىگە يېقىن كەلمەيدىغان بەزى ئەزالار بولسا، ياش بۇخارالىقلار ھەرىكىتىنى تەشكىللەپ پارتىيە شەكلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشماقتا ئىدى.

بولشېۋىكلار رۇسىيىدىكى ۋەزىيەتنى ئاساسەن تىزگىنلەپ بولغان 1920-يىللىرى، خۇددى بىلەن بۇخارا خانلىقلىرىغا قارىتا قايتا ھەرىكەت باشلايدۇ. ئىچكى توقۇنۇشلار

سەۋەبىدىن بەكلا ئاجىزلىشىپ كەتكەن خۇە تەۋسىدە فرونزى قوماندانلىقىدىكى قوراللىق ھەربىكەت بەكلا ئوڭاي غەلىبە قىلىپ، خۇە ئۇرۇسلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. 1920-يىلى ماي ئېيىدا، فرونزى بۇخارا خانلىقىنىڭ چېگرا بويلىرىغا ئەسكەر يىغىشقا كىرىشىدۇ. بۇ ئىشلار يۈز بېرىۋاتقان ئاۋغۇست ئېيىدا، ياش بۇخارالىقلار بۇخارانىڭ يۈز كىلومېتىرىدەك جەنوبىدىكى چارجوي شەھىرىگە يىغىلىپ بىر يىغىن ئاچىدۇ. يىغىندا ئۇلار ئىچكى جەھەتتە ئىككى گۇرۇھ بولۇپ بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. فەيزۇللا غوجا بىلەن ئۇنىڭ سەبداشلىرى مىللەتچىلىك ۋە ئىنقىلاۋىي گۇرۇھنى شەكىللەندۇرمەكتە ئىدى. بولشۇۋىكلارغا يېقىن تۇرىدىغانلار بولسا، ئىشتىراكىيىۇن نامى بىلەن بىر يەرگە يىغىلىدۇ. مىرزا ئابدۇلقادىر مۇھىددىن ئوغلى بىلەن قازانلىق نەجىپ ھۇسەيىن، بۇ گۇرۇھنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى رەھبەرلىرىدىن ئىدى.

بۇ خىل پىكىر ئايرىمچىلىقى، بۇخارا ئەمىرىگە قوللىنىلىدىغان ھەربىكەت ئۇسۇلنى بەلگىلەش جەھەتتىمۇ ئىپادىلەنمەكتە ئىدى. مىللەتچى ۋە ئىنقىلابچى گۇرۇپپا ئەزالىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئەمىرنىڭ بىرلا زەربە بىلەن تەختىدىن چۈشۈرىلىشىنى ھەمدە قىزىل ئارمىيىنىڭ بۇ ۋەقەگە بىۋاستە ئارىلاشماسلىقىنى تەلەپ قىلىشماقتا ئىدى. بۇنىڭغا قوشۇلمايدىغان ئىشتىراكىيىۇم گۇرۇپپىسىدىكىلەر، قىزىل ئارمىيە بىلەن بىرلىشىپ بىر قوراللىق ھەربىكەت ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىشاتتى. تېخى بىر قانچە ئاي ئىلگىرىلا قىزىل ئارمىيىنىڭ خۇە خانلىقىغا قارىتا ھەربىكەت قوللانغانلىقىنىڭ ئۆتۈغلىرى، شۇنىڭدەك بۇ ھەربىكەتتىن كېيىن ياش خۇەلىكلەر تەرىپىدىن خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققانلىق ھەققىدىكى پاكىتلارمۇ كىشىلەرنى قىزىقتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. نەتىجىدە، جەدىتچىلەر ئىچىدە كۈندىن كۈنگە كۈچىيىپ كېتىۋاتقان بولشېۋىكلارغا قىزىقىدىغان سولچى ئېقىمدىكىلەر ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىدۇ. نەتىجىدە ئىككىنچى خىل قاراش، يەنى قىزىل ئارمىيە بىلەن بىرلىكتە ھەربىكەت قىلىش پىكرى قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ يىغىندىن كېيىن، قىزىل ئارمىيىنى بۇخاراغا رەسمىي تەكلىپ قىلىشىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە گېنېرال فرونزى قوماندانلىقىدىكى رۇسىيە قوراللىق قوشۇنى بۇخارا زېمىنىغا كىرىپ كېلىدۇ. ئەمىرنىڭ قوراللىق كۈچلىرى سان جەھەتتىلا يېتەرسىز بولۇپ قالماي، ھەربىي تەلىم-تەربىيە سەۋىيىسىمۇ بەكلا تۆۋەن ئىدى. (1918~1919-يىللاردا تۈركىستاندا تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە ئوفىتسېرى فرېدېرىك بايلېينىڭ دېيىشى بويىچە ئالغاندا، بۇخارا ئارمىيىسىنىڭ يېرىمى لازىم بولغاندا توپلىنىدىغان، قالغان يېرىمى بولسا دائىملىق ئەسكەرلەردىن تەشكىل تاپقان 50 مىڭ كىشىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) شۇنداق

بولغاچقا، ئۇلاردا زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان قىزىل ئارمىيىگە تەڭ كېلەلىگىدەك ئارمىيىسى يوق ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي بۇخارادىكى ئۇرۇش بەكلا شىددەتلىك بولىدۇ. بۇ ئۇرۇش جەمئىي بەش كۈن داۋام قىلىدۇ. بۇخارا ئەمىرى، ئۇرۇشتا بۇنىڭدىن ئارتۇق تىركىشەلمەيدىغانلىقىنى سېزىپ، 1920-يىلى 1-سېنتەبىر كۈنىسى شەھەرنى تاشلاپ چېكىنىپ چىقىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپ شەرقىي بۇخارا تەرەپكە قاراپ چېكىنىدۇ. بۇخارا شەھىرى قولدىن كەتكەندىن كېيىن يىغىلغان ياش بۇخارالىقلار ئىنقىلاۋىي كومىتېتى، دەرھال بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بۇخارا ئەمىرى ئافغانىستان ئەلچىسى ئابدۇشۇكۇرخان ۋە پەۋقۇلئاددە ۋەكىل مۇھەممەد ئېسلامخانلار بىلەن بىرگە، بۇخارا ئارمىيىسىدىن ساق قالغان ئەسكەرلىرىنى ھەمدە بىر قىسىم خىزمەتچىلىرىنى يېنىغا ئېلىپ، شەرقىي بۇخارانىڭ مەركىزى بولغان ھىسار شەھىرىگە بېرىۋالىدۇ. ئەمىر ھىسارغا كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىگە قاراشلىق باسمىچىلار يېتەكچىلىرىنى بىر يەرگە يىغىپ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈچى شەكىللەندۈرۈشكە كىرىشىدۇ. باسمىچىلار ئىچىدە مۇھەممەد سەئىدبەگ پەرۋانىچى، ئابدۇلھاپىز پەرۋانىچى ۋە لاقاي ئىبراھىمبەگ قاتارلىقلار ئەڭ داڭلىق باسمىچى قوماندانلار ئىدى. ئەمىر سەئىد ئالىمخان يەنە چەت دۆلەتلەر ئارىسىدا ئۆزىلىرىگە ياردەم بېرەلىگىدەك ئەللەرنى سۈرۈشتە قىلىشقا كىرىشىدۇ. ھىسار شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان 1920-يىلىنىڭ 12-ئۆكتەبىر كۈنىسى، ئەنگلىيە پادىشاھى بەشىنچى گېئورگقا قارىتىپ بىر پارچە خەت يېزىپ ياردەم بېرىشلىرىنى تەلەپ قىلىپ 15 كىشىلىك بىر ئۈمەك بىلەن قەشقەردە تۇرغۇزۇلغان ئەنگلىيە كونسۇلىغا ئەۋەرتىدۇ. بۇ ئۈمەك، قەشقەر كونسۇلىدىن رۇخسەت ئېلىپ ھىندىستانغا ئۆتمەكچى، ئۇ يەردە ئەمىرنىڭ خېتىنى ئېنگلىيىنىڭ ھىندىستاندىكى ئومۇمىي ۋالىسىغا تاپشۇرماقچى ئىدى. سەئىد ئالىمخان بۇ خەتتە ۋىلسون پرىنسىپلىرىدىن ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ئۇستىدە توختىلىپ كېلىپ تۇۋەندىكىلەرنى تەلەپ قىلماقتا ئىدى:

ياردەمگىزگە موھتاج بولۇۋاتقان بۇ كۈنلەردە، ئالىيلىرىنىڭ، دۆلەت قەرزى ھىساۋىدا يۈز مىڭ پوند سترېرلىڭ، ئوق-دورىلىرى بىلەن بىلەن قوشۇلۇپ 20 مىڭ تال مىلتىق، 30 پىلىموت ۋە ئۇچۇشقا تەييار 10 ئايروپىلان بېرىش ئارقىلىق ئالىلىرىنىڭ ياردەمسۈيەرلىگىنى ئىپادىلەيدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىلدۇر. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن نەرسىلەر ۋەكىللىرىمگە تاپشۇرۇلسا، بەكلا خۇشال بولاتتىم. ئۇرۇسلارغا قارشى جەڭ قىلىشنى سىز مەندىنمۇ ياخشى بىلىدىغانلىقىڭىز ئۈچۈن،

تولۇق قوراللانغان 2 مىڭ نەپەر ئەسكەر بىلەن قاراتەگىن يولى ئارقىلىق ھۇزۇرۇمغا ئىۋەرتىپ بېرەلىسىڭىز بەكلا سۆيۈنگەن بولاتتىم. بۇ ياردىمىڭىز، دوستلۇقىمىزنى مۇستەھكەملەپ، ئۆزئارا ھەمكارلىقىمىزنى كۈچەيتىشكە ئالاھىدە تۈرتكە بولاتتى.

بۇ مەكتۇپ ئەسلىدە ئەنگلىيىنى بۇخاراغا تەكلىپ قىلىش خېتى ئىدى. ئەگەر ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ماقۇل بولغىنىدا، بۇ مەكتۇپكە ئاساسەن بۇخارا ئەمىرلىكى تەۋەسىگە ئەسكەر كىرگۈزەلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلى، ئەمىر تەرىپىدىن ئىۋەرتىلگەن بۇ ئۈمەكنى ھىندىستانغا ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلماي، ئەمىرنىڭ مەكتۈبىنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ دېھلىغا ئىۋەرتىپ بېرىدۇ. شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئەمىر سەئىد ئالىمخان، ئىۋەرتكەن مەكتۈبىنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا قويۇشتىن ئاۋۋال دېھلى ۋە ۋىتېخالدىكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر ئوقۇپ چىقىپ، بۇ مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلىدۇ دەپ مۆلچەرلىگەن بۆلىشى مۇمكىن. ئەمما بۇ رايوندىكى مەسىلىلەرگە مەسئۇل د. ت. مونتىد، ئۆزپىكىرىنى بۇ خەتكە قوشۇمچە قىلىپ ھەرقايسى جايلاردىكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە ئىۋەرتىپ بەرگەنلىكىنى، ئۇ كىشىلەر مونتىدنىڭ قوشۇمچە قىلغان باھاسىنى ئەمىرنىڭ مەكتۈبىدىنمۇ قىممىتلىك دەپ قارايدىغانلىقىنى ئەمىر ھەرگىز ئويلىمىغان بۆلىشى كېرەك. مونتىد بۇ تەكلىپكە مۇنداق باھا بەرگەن ئىدى:

ھەمكارلىق ئورنىتىشنى ھەرگىز قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ. رۇسىيىگە تەۋە دۆلەتلەردىن بىرسىگە بېرىلىدىغان بۇنداق بىر ياردەم، جاسۇس بەللى (ئۇرۇش ئېلان قىلغانلىق) دەپ قارىلىشى مۇمكىن.

ئۇ ۋاقىتلاردىكى شارائىتتا ئەنگلىيە ستراتىگىيىچىلىرىنىڭ نەزىرىدە، بۇخارا ئەمىرلىكى رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تەبىئىي بىر پارچىسى ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئەمىر سەئىد ئالىمخاننى سوۋېتلەرگە قارشى بىر قوزغىلاڭچى دەپلا قارىغان ئىدى. ئىنگلىزلار، سوۋېت تەۋەسىدىكى ۋەقەلەرگە ئارىلىشىش ياكى بۇ رايونلاردا يېڭىدىن بىرەر دۆلەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلىدىغان ھەرىكەتلەرگە يار-يۈلەك بولۇش نىيىتىمۇ يوق ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخان

شۇنداق بولغاچقا، ئىنگلىزلار سەئىد ئالىمنىڭ بۇ تەكلىپ خېتىگە جاۋاب يېزىپ ئاۋارە بولۇشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويمايدۇ.

بۇ ئاردا، تۈركىستاندىكى رۇسىيە قوراللىق كۈچلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى موسكۋادىن ئالغان يارەمگە تايىنىپ ئەمىر ئۆستىدىكى بېسىمنى بارغانسېرى كۈچەيتمەكتە ئىدى. 1921-يىلى فېۋرالنىڭ ئاخىرلىرىدا قىزىل ئارمىيە كۈچلىرى ھىسارغا بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئەمىر كۆلاپقا قاراپ چېكىنىشكە مەجبور بولىدۇ. بۇ يەردە يۈز بەرگەن ئون كۈنلۈك جەڭدە بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن ئەمىر، ئافغانىستان تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىش قارارىغا كېلىدۇ. (بايلىنىڭ دېيىشچە، ئەمىر ئاۋۋال قەلئەئىي ۋامار بىلەن گىلگىت ئارقىلىق ھىندىستانغا ئۆتۈشنى پىلانلىغان ئىكەن. ئەمما خاروگ رايونىغا ئۇچرىتىلگەن بولشېۋىك كۈچلىرى تەرىپىدىن پامىر ئېغىزى ئۈزۈپېتىلگەنلىگى ئۈچۈن يولىنى ئافغانىستانغا بۇراشقا مەجبور بولغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) سەئىد ئالىمخان كۈندىلىك خاتىرىسىدە ئۇ كۈنلەردىكى ھادىسىلارنى تۆۋەندىكىدەك يېزىپ قالدۇرغان ئىدى:

جەڭ باشلانغان ۋاقىتلاردا ئۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل يارەمچىم بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان، شۇنىڭدەك يەنە مېنىڭ تاغام بولغان مۇھەممەد سەئىدبەگ پەرۋانىچى، ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىۋاتقان قوماندان ئابدۇلھاپىز پەرۋانىچى بىلەن ئىبراھىمبەگ قاتارىدىكى كىشىلەر قوشۇنۇمنىڭ ھەربىي قوماندانلىرى ئىدى. شۇنداق قىلىپ 6 ئاي داۋام قىلغان ئۇرۇش جەريانىدا بولشېۋىكلار بىزگە تەڭ كىلىمەيدىغانلىقلىرىنى بىلىپ، موسكۋادىن يېتەرلىك دەرىجىدە ئەسكەر ۋە ئارقا سەپ تەمىنات ماتېرىياللىرىنى كەلتۈرۈپ يېغىشقا كىرىشتى. بولشېۋىكلار ئالغان يېڭى يارەملىرى سايىسىدە ئىسلام ئارمىيىسىگە قارشى ھۇجۇم باشلىدى. ئىسلام جەڭچىلىرىدە قۇرال-ياراغ ۋە ئوق-دورا يېتىشمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئون كۈن بويىچە ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىرىشتۇق. بۇ جەريانىدا پېقىر ئاجىز بەندىمۇ، ھەربىي يارەمگە ئېرىشىش مەقسىتى بىلەن چەت دۆلەتلەر بىلەن ئالاقىلىشىشكە كىرىشتىم. ئاندىن ھىساردىن كولاپ شەھىرىگە ئۆتتۈم. بۇ يەردە مۇھەممەد ئىبراھىم دۇئانبېگى بىلەن دەۋلەتمەند دۇئانبېگى – ئۇلار ئەسلىدە بۇخارانىڭ شەرقىدىكى ئۆزبەكلەردىن ئىدى – قاتارلىقلار بۇخارا دۆلىتىگە ساداقەت كۆرسىتىپ كۆپ قېتىم لاياقەتلىك خىزمەتلەرنى قىلغان ئىدى. ئۇلارنى كۆرسەتكەن تۆھپىلىرىگە ئاساسەن ئارمىيە قوماندانلىقىغا تەيىن قىلىپ، ئاندىن ئۇلارنى ھۇزۇرۇمغا چاقىرتىپ مۇنداق دېدىم:

”پېقىر ئاجىزە بەندە سەلتەنەت دەرۋازىمىز بولغان كابىلغا بېرىپ يارەمم تەلەپ قىلىپ باقماقچىمەن. ئەگەر بۇ يەردىن ئايرىلغىنىمغا چۈشلۈق بىرەر يارەمم كەلتۈرەلىسەم ئۆزىمىزنى خىجىلا ئۆلتۈرالايمىز. ئاڭغىچە سىزلەرمۇ ئەسكىرىڭىز بىلەن بىرگە دۈشمەنگە قارشى تىركىشىپ تۇرغايسىزلەر. بۇ كۈنلەردە دۈشمەننىڭ ھۈجۈملىرى بەكلا كۈچەيىپ كېتىۋاتىدۇ. ئەگەر بۇ ھۈجۈملارنى توسىيالمىساق، پېقىر پۈقرا قۇرقۇش ئىچىگە پېتىپ قالىدۇ. مەن قايتىپ كەلگەنگە قەدەر خەلقنى ئەنسىرەتمەي تۇتۇپ تۇرالىساڭلار بەك ياخشى بولۇر.“

ئەمىر-فەرمان چىقىرىپ ئۇنى بەلگىلىك يەرلەرگە ئىبەرتتىم. مۇھەممەد ئىبراھىمبەگ بىلەن دەۋلەتمەندبەگلەرگە مېنىڭ رۇخسىتىم بويىچە ئىش قىلىشلىرىنى ۋە دۈشمەننىڭ يولىنى ئۆزىۋېتىشلىرىنى ئۇقتۇردۇم. پېقىر ئۆزۈم كولاپ ۋىلايىتىدىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ كېچىك يېرىدىن، 1921-جەمادۇسسىنىسىنىڭ يىگىرمە بىرىنچى چارشەنبە كۈنى ئۆتۈپ ئافغانىستان زېمىنىغا داخىل بولۇندۇم.

شۇنداق قىلىپ، سەئىد ئالىمخان 1921-يىلى مارت كۈنىسى 300 دەك ئەسكىرى بىلەن بىرگە ئافغانىستان تەرىپىگە ئۆتىدۇ. ئافغانىستان ۋە باشقا ئەللەرنىڭ يارىدىمىنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتقان ئىدى؛ ئىبراھىمبەگ لاقاي (لاقاي ئىبراھىمبەگ 1889-يىلى تۇغۇلغان. ئۆزبېكلەرنىڭ لاقاي قەبىلىسى تۇرىدىغان رايونلاردا ئاۋۇال ھىسار بېگى، كېيىن يەنە ساقچى باشلىقى بولىدۇ. بۇخارا ئەمىرى تەرىپىدىن مىرئاۋان بېگى، توپچىبېشى بولۇپ، ئاخىرى لەشكەربېشى – ئارمىيە قوماندانى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخان ۋەتىنىدىن ئايرىلغىنىدىن كېيىن 1926-يىلىغا كەلگۈچە ئەمىر نامىدا بۇخارادىكى جەڭنى داۋاملاشتۇرىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بىلەن دەۋلەتمەندبەگ قاتارىدىكى باسمىچى يېتەكچىلەردىن ئۆز نامىدا ئۇرۇشنى داۋام قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما ئەمىر، بۇ ئارزۇسىنى ھەرگىز ئەملىگەئاشۇرالمايدۇ-دە، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە ۋەتىنىگە قايتالمايدۇ.

خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتى

قىزىل ئارمىيىنى ئارقا تەرەك قىلغان خۇە ئىنقىلابى كومىتېتى خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنى ئاپىرىل ئېيىدا بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنى چاقىرىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي، ياش خۇەلىكلەر ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىسى پالۋان نىياز ھاجى يۈسۈپنى دۆلەت رەئىسلىكىگە، باش نازىرلىققا بولسا يەنە بىر ياش خۇەلىكلەر باشلامچىسى بولغان بابا ئاخۇن سەلىمبايىنى سايلىغان ئىدى. خۇە ئىنقىلابى كومىسسىيىسىنىڭ رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالغان جۇما نىياز سۇلتانمۇرات بولسا ئىچكى ئىشلار نازىرلىقىغا تەيىنلەنگەن ئىدى. سوۋېت دائىرىلىرى رۇسىيىدە داۋاملىشۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش، تۈركىستاندا كۈنسايىن كېڭىيىپ كېتىۋاتقان باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى، خۇە تەۋسىيە يېتەرلىك دەرىجىدە رول ئوينىيالايدىغان بىر كومۇنىستلار ئاساسى تىكلەنمەسلىكى ۋە پات يېقىندا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقان بۇخارا خانلىقى تەۋسىيە ئۆنۈملۈك رول ئوينىيالايدىغان ئورۇنغا ئېرىشىش-ئېرىشەلمەسلىكى قاتارىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، خۇەدە جەدىتچىلاردىن تەشكىل قىلىنىدىغان بىر ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا ۋە قۇرۇلىدىغان بۇ جۇمھۇرىيەتنى يەنە بىر مەزگىل ياشىشىغا يول قۇيۇپ تۇرماقچى بولىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، 1920-يىلىنىڭ 13-سېنتەبىر كۈنىسى سوۋېت رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدا 24 ماددىلىق بىر ھەمكارلىق شەرتنامىسى ئىمزالىنىدۇ.

خارەزم ھۆكۈمىتى، خەلق جۇمھۇرىيىتىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مۇستەقىل بىر ھالغا كەلتۈرۈۋېلىش ۋە مۇستەقىل مىللىي ھاكىمىيەت تىكلىۋېلىشقا تىرىشماقتا ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە سوۋېت دائىرىلىرى بولسا، بۇ دۆلەتكە مۇناسىۋەتلىك ئالدىن تەييارلاپ قويغان ستراتېگىيىسىنى قەدەممۇ قەدەم ئىشقا ئاشۇرۇشقا كىرىشكەن ئىدى. جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن دەرھال خارەزم كومۇنىستلار پارتىيىسى دېگەن بىر پارتىيىنى قۇرغۇزىدۇ. قوچقارئوغلى رەئىسلىكىدە قۇرۇلغان بۇ پارتىيە، موسكۋانىڭ يۆلىشى بىلەن ئۇزۇنغا قالمايلا كۈچىيىشكە باشلايدۇ. 1921-يىلىنىڭ باھار ئايلىرىدا ھۆكۈمەتكە قارشى بىر قېتىملىق سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، دۆلەت رەئىسى پالۋان نىيازنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى قولغا ئالىدۇ. 1921-يىلى ماي ئېيىدا چاقىرىلغان ئىككىنچى نۆۋەتلىك

خەلق قۇرۇلتىيىدا ئاتا مەخدۇم رەئىسلىكىدىكى يېڭى بىر ھۆكۈمەت تەشكىللەپ ۋەزىپە تاپشۇرىدۇ. ئەمما بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئۆمۈرىمۇ ئۇزۇنغا بارالمايدۇ. بۇ قېتىم سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى بىك، بۇ ھۆكۈمەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى قولغا ئالىدۇ. يۇز بېرىۋاتقان بۇ ھادىسىلەرگە قارىماي خۇە جەدىتچىلىرى سوۋېتلەرنىڭ مەركەزلەشتۈرۈش سىياسىتىگە قارشى چىقىش ھەرىكىتىنى داۋام قىلدۇرىدۇ.

خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن كېيىن قاراقۇم سەھرالىرىغا چېكىنىپ بېرىۋالغان جۇنەيدخان ھۆكۈمەتكە قارشى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. ھاجى نىياز بىلەن ئاتا ھاجى قاتارىدىكى تۈرمىدىن قاچقان ياكى باستۇرۇلۇشتىن قۇتۇلۇپ قالالىغان بارلىق كونا ھۆكۈمەت ئەزالىرى جۇنەيدخان كۈچلىرىگە بېرىپ قوشۇلغان ئىدى. 1924-يىلى يانۋاردا خۇەدىكى بولشۇېكلەرگە قارشى كۈچلەر زور كۆلەملىك بىر قوزغىلاڭ باشلىتىدۇ. بۇ ئاردىدا جۇنەيدخانمۇ شەھەرگە ھۇجۇم باشلايدۇ. ئەمما فېۋرال ئېيىنىڭ كىرىشلىرىدە، بۇ يەرلەرگە تېز سۇرئەتتە يۆتكەلگەن قىزىل ئارمىيە كۈچلىرى ۋەزىيەتنى قايتىدىن تىزگىنلىۋالىدۇ. 1924-يىلىنىڭ 29-سېنتەبىر كۈنىسى، قىزىل ئارمىيە تەرىپىدىن قورشاۋغا ئېلىنغان قۇرۇلتاي بىناسىدا يىغىن ئېچىۋاتقان 5-نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتىنى تارقىتىۋېتىش قارارىنى ماقۇللايدۇ. شۇنداق قىلىپ لېنىن ئېيتقان سۆزلەرنىڭ توغرا ئىكەنلىكى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىنىپ، ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەردىن يەنە بىرسى ئۆز خاھىشى بويىچە (!) ئۆز ھاكىمىيىتىنى تارقىتىۋېتىپ 'ئۆز ئىختىيارى بىلەن' سوۋېت رۇسىيىسىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، ياش خۇەلىكلەر ھەرىكىتىنى شەكىللەندۇرگەن زىيالىيلارنىڭ بىر قىسمى سوۋېت دائىرىلىرى بىلەن كېلىشىپ ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىشقا كىرىشىدۇ. ئۇلار بىلەن كېلىشىشنى خالىمىغانلار بولسا، يا باسمىچىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ ياكى بولمىسا ئىرانىنىڭ خۇراسانىدىكى تۈركمەن رايونلىرىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. 1924-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقى تۈركىستانىنى پارچىلاش سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشقا كىرىشىپ، خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتىگە تەۋە زېمىنلارنى يېڭىدىن قۇرۇلغان تۈركمەنىستان بىلەن ئۆزبەكىستان جۇمھۇرىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدا بۆلۈشتۈرىدۇ (4-خەرىتىگە قارالسۇن)

بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى

1920-يىلى 6-ئۆكتەبىر كۈنى چاقىرىلغان بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان ئىدى. مىرزا ئابدۇلقادىر مۇھەددىن جۇمھۇر رەئىسلىكىگە، پەيزۇللا غوجايېۋ بولسا نازىرلار شۇراسى رەئىسلىكىگە، ئابدۇلخەمىت ئارىپ ھەربىي ئىشلار نازىرلىقىغا، ئاتا غوجا ئىچكى ئىشلار نازىرلىقىغا ۋە ئوسمان غوجا بولسا مالىيە نازىرلىقىغا تەيىنلەنگەن ئىدى. كېيىن مۇھاجىرەتتىكى يىللاردا، مۇھاجىرەتتىكى تۈركىستان ھەربىتىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرسى بولىدىغان ئوسمان غوجا، ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي بۇخارا (بۈگۈنكى تاجىكىستان) رايونىنىڭ باشقۇرۇشىغىمۇ مەسئۇل ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا شەرقىي بۇخارا، باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى ئەڭ كۆپ يۈز بېرىۋاتقان رايونلاردىن بىرى بولۇپ، يېڭى قۇرۇلغان ياش بۇخارالىقلار ھۆكۈمىتى ئۇچۇن بۇ رايوننىڭ تەرتىپىنى ساقلاش بەكلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ھۆكۈمەت، سوۋېت سىستېمىسىگە ئاساسلىنىپ قۇرۇلغان بولۇپ، يېڭى قۇرۇلغان بۇخارا كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە قارايتتى. بۇ پارتىيە بولسا قاغان (قاغان – ئەمىرلىك رۇسىيىگە قارام بولغان يىللاردىن باشلاپ ‹1873› بۇخارانىڭ 12 كىلومېتىر سىرتىدا قۇرۇلغان بىر ئاھالىلەر رايونى ئىدى. بۇخارا ئەمىرلىكىنى تىزگىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان چار رۇسىيە ۋاكالەتچىسى بۇ يەردە تۇرۇۋاتقان ئىدى. ترانسئەزەر تۆمۇر يولىنىڭ تۇتاشتۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ، بۇ جاي ئىنتايىن مۇھىم يول ئېغىزلىرىدىن بىرسىگە ئايلىنىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) دا تۇرۇۋاتقان رۇسىيە سىياسىي ۋاكالەتخانىسى تەرىپىدىن نازارەت قىلىنماقتا ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە بۇ يەردە 40 كىشىلىك بىر پارلامېنتمۇ بار ئىدى.

سوۋېت دائىرىلىرى، تاكتىكىلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن جەدىتچىلارنىڭ تېزگىنىدە تۇرىدىغان بىر خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا يول قويۇش بىلەن بىرگە، بۇخارانى تارتىۋېلىش ستراتېگىيىسىدىنمۇ ۋاز كەچمىگەن ئىدى. بۇ جەريانداا، يەنى 1921-يىلىنىڭ 4-مارت كۈنىسى، رۇسىيە دۆلىتى بىلەن بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدا بىر ھەمكارلىق شەرتنامىسى ئىمزالىنىدۇ. موسكۋا دائىرىلىرى بۇ شەرتنامىغا ئاساسەن بۇخارانىڭ تولۇق مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ مەسىلىلەرمۇ ئوتتۇرىغا

چىقىشقا باشلايدۇ. دۆلەت رەئىسى ئابدۇقادىر مۇھەددىننىڭ بۇخارادا ئىجرا قىلىنىۋاتقان سوۋېتلەشتۈرۈش ھەرىكىتىگە قارشى تۇرغانلىقى رۇسىيىلىكلەرنى ئەنسىرەتمەكتە ئىدى. بىر يىلدىن كېيىن چاقىرىلغان ئىككىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئالماشتۇرۇلۇپ، ئوسمان غوجا جۈمھۇر رەئىسلىكىگە سايلىنىدۇ. پەيزۇللا غوجايېف بولسا نازىرلار شۇراسى رەئىسلىكى مەنسۇبىدە خىزمىتىنى داۋام قىلىۋېرىدۇ. (ھۆكۈمەتنىڭ باشقا ئەزالىرى تۆۋەندىكىچە ئىدى: ھەربىي ئىشلار نازىرى ئارىپ ئوغلى ئابدۇلخەمىت، ئەدلىيە نازىرى مىرزا ئابدۇلراخمان، ئىچكى ئىشلار نازىرى ئاتا غوجا، مائارىپ نازىرى قارى يولداش، يېزائىگىلىك نازىرى ئاشۇر ئوغلى خەلىم، سەھىيە نازىرى ئابدۇلۋاھىت، مالىيە نازىرى ئابدۇلقادىر مۇھەددىن ئوغلى. – ئاپتونومىيە ئىزاھاتى) بۇخارا خەلق جۈمھۇرىيىتى، ئىچكى جەھەتتىكى ئىنتايىن زور قىيىنچىلىقلارغا ۋە ئۇرۇسلارنىڭ ئېغىر بېسىمىغا قارىماي ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ھەرىكەتچان بىر ھۆكۈمەت كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ پائالىيەت قىلماقتا ئىدى. ياش بۇخارالىقلار، ھاكىمىيەتنى قانچىكى مۇستەھكەملىسە رۇسىيەدىن شۇنچە ئاسان ئايرىلىپ مۇستەقىل بولالايدىغانلىقىغا، ئەڭ بولمىغاندا ئاپتونومىيىلىرىنى ئىزچىل داۋام قىلدۇرالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. بۇ ئىشەنچىلىرى بىلەن بۇ جەھەتتىكى ئىجرائەتلىرى سەۋەبىدىن، ھەتتا بۇخارا كوممۇنىستلار پارتىيىسىگە ئەزا بولغان ۋاقىتلىرىدىمۇ موسكۋا دائىرىلىرى تەرىپىدىن «گۇمانلىق» دەپ قارىلىپ، ھېچقىقى كوممۇنىست مۇئامىلىسىگە ھەرگىزمۇ ئېرىشەلمەيدۇ. دېگەندەك، موسكۋا تەرىپىدىن تولۇق ھوقۇقلۇق بۇخارا ۋەكىلى قىلىپ تەينىلەنگەن كۇيبىشېۋ، ئەينى ۋاقىتدا يېڭى قۇرۇلغان بۇخارا خەلق جۈمھۇرىيىتىگە قارىتا مۇنداق باھا بەرگەن ئىدى:

كوممۇنىستلار بۇخارادا ئىنقىلابنى ئەملگە ئاشۇردى. ئەمما، ئىقتىسادىي ۋە پىسخولوگىيىلىك شارائىتلار تېخى شەكىللەنمىگەنلىگى ئۈچۈن، قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان، ئەمما ئەملىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «سوتسىيالىزمچى» دەپ قاراشقا بولمايدىغان بىر تۈزۈم قۇرۇپ چىققان ئىدى.

تۈركىستاندا تۇرۇۋاتقان سابىق ئوسمانلى ئوفىتسېرلىرى، بۇخارا ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بىخەتەرلىك ئىشلىرى بىلەن قوراللىق كۈچلەرنىڭ تەلىم-تەربىيىسى قاتارىدىكى ئىشلارغا سەپلەنگەن ئىدى. بۇ ئوفىتسېرلاردىن ئېلى رىزا ئەپەندىگە ھەربىي ئىشلار نازىر يارەمچىلىكى (مەسلىھەتچى) ۋەزىپىسى بېرىلگەن ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ، بۇخرا جۈمھۇرىيىتى قوراللىق كۈچلىرىنى مەركىزى تاشكەنتتە

تۇرىدىغان تۈركىستان فرونتى قوماندانلىق شىتاۋىغا قارايدىغان بولسۇن دېگەن تەلىپىنى بۇخارا ھۆكۈمىتى قەتئىي قوبۇل قىلمايدۇ. بۇ جەرياندا شەرقىي بۇخارادىكى ئەمىر تەرەپتارلىرىدىن بولغان باسمىچى يېتەكچىلەر بۇخارا ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرىشىدۇ. بەلجىۋان رايونىدا دەۋلەتمەندبەگ، كۆلابتا ئاشۇربەگ، قورغانتۆپىدە توغايسېرىق، دارۋازدا ئەشان سۇلتان، قاراتېكىندە فۇزەيىل مەختۇم ۋە قاراتاغ قىسمىدا ئابدۇرراخمان بەگلەر قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئىدى. بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن كېيىن دەرھال بۇ جايلارغا ئىۋەرتىلگەن ئوسمان غوجا، ئۇنىڭ جۇمھۇر رەئىسلىكىگە تەيىنلەنگىنىدىن كېيىن ئورنىغا مەسئۇل قىلىپ ئىۋەرتىلگەن ئىنىسى ئاتا غوجا، نۇرغۇن قېتىملىق سۆھبەتلەر نەتىجىسىدە دەۋلەتمەندبەگنى ئاساس قىلغان بىر قىسىم باسمىچى يېتەكچىلەر بىلەن كېلىشىم تۈزىشىدۇ.

ياش بۇخارالىقلار ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقار-چىقمايلا مۇنەۋۋەر قارى، سەدۇللا غوجا ۋە ئۈبەيدۇللا غوجا قاتارىدىكى جەدىتچىلار ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىلىرىدىن بولغان داڭلىق كىشىلەرنى بۇخاراغا تەكلىپ قىلىپ ھەرخىل ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىشىدۇ. كەلگۈسىنىڭ ئىزباسارلىرىنى يېتىشتۈرۈش ئىشى، ئۇلار ئەڭ بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان غايىلاردىن بىرى ئىدى. ياش بۇخارالىقلار ھەرىكىتىنىڭ ئىدىيىۋى يېتەكچىسى بولغان فىترات، تەلىم-تەربىيە ئىشلىرى بىلەن ئۆزى بىۋاسىتە مەشغۇل بولىدۇ. تۈركچە (تۈركىستاندا ئىشلىتىلىۋاتقان چاغاتاي شېۋىسى) رەسمىي دۆلەت تىلى دەپ ئېلان قىلىنىدۇ. تۈركىيە بىلەن ياۋروپا ئەللىرىگە ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىش پروگراممىسى تەييارلىنىدۇ. سوۋېت ۋەكىللىرى چىقارغان بارلىق توسالغۇلارغا قارىماي، 1921~ 1922-يىللىرى بۇخارا جۇمھۇرىيىتى گېرمانىيىگە 70 نەپەردەك ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە تۈركىيە، ئەزەربەيجان ۋە گرۇزىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگىمۇ رەسمىي ياكى غەيرىي رەسمىي يوللار ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان ئوقۇغۇچى ئوقۇشقا چىقماقتا ئىدى. (جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى، ئۇسۇلىي جەدىت مەكتەپلىرىنىڭ ئېچىلىشقا باشلىغىنىدىن كېيىن نۇرغۇنلىغان ئوقۇغۇچى ئوسمانلى تەۋەسىدە بىلىم ئېلىش مەقسىتىدە، كۆپىنچە ھاللاردا ئۆز ئىمكانىيەتلىرىگە تايىنىپ تۈركىيىگە كېلىپ ئىستانبۇلدىكى مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا كىرگەن ئىدى. ئەمما دۆلەت تەرىپىدىن رەسمىي شەكىلدە گۇرۇپپىلار ھالىدا ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىش ئىشلىرى بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋە تۈركىستان ئا س س ر قۇرۇلغان يىللاردىلا ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ئىدى. تۈركىيىگە ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىش ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ھەققىدە ئەخمەت نائىم ئۆكتەم

ئەسلىمىلىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: ”كېيىن بۇخارادىن تۈركىيىگە 50 نەپەردەك ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مېنىڭ ئۇكاممۇ بار ئىدى. ... بۇخارا ھۆكۈمىتى ئوقۇش راسخوتى ئۈچۈن خېلى كۆپ مىقداردا ئاستراخان ئەلتىر تىرىسىنىمۇ ئىۋەرتىپ بەرگەن ئىدى. ئەنقەرە ھۆكۈمىتىگە بىر ۋەكىللەر ئۆمىگىنىمۇ يوللىغان ئىدى.“ ... تۈركىستاندىكى جەدىتچى مەكتەپلىرىدە ئۇزۇن يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان راجى چېقىرئۆز كۈندىلىك خاتىرىسىدە، 1922-يىلى ئىچىدە بىر ئوقۇغۇچىلار ئۆمىكى گېرمانىيىگە، يەنە بىر ئۆمەك تۈركىيىگە ئىۋەرتىلگەنلىگىنى يازىدۇ. ئانادولۇغا ئىۋەرتىلگەنلەر سامسۇن بىلەن كاستامونو تەۋەسىدە ئوقۇغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇخارادىكى بۇ ئىشلارغا ئوخشاش، تۈركىستان ئاپتونومىيىلىك سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىر قاراش بار بولۇپ، جەدىتچىلار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن «كۆمەك» (ھەمكارلىق) نامىدىكى تەشكىلات نۇرغۇن ساندىكى تۈركىستانلىق ياشنى گېرمانىيىگە ئىۋەرتكەن ئىدى. تۈركىستاندىكى سوۋېتلەشتۈرۈش ئىشلىرىنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن تەڭ، بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى قايتۇرۇپ كېلىنگەن بولسا، يەنە بىر قىسمى قايتىپ كېلەلمەيدۇ. سىرتتا قالغانلار، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ياۋروپا ۋە تۈركىيىدە داۋام قىلدۇرۇلىدىغان تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەردە ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. ياش بۇخارالىقلار ھۆكۈمىتى ئىمكانىيەت يار بەرگىنىچە چەتئەللەر بىلەن سىياسىي مۇناسىۋەت تىكلەشكە كىرىشىدۇ. موسكۋا، باكۇ ۋە كابولغا سىياسىي ۋەكىللىرىنى ئىۋەرتىشىدۇ. قۇرۇلغان تۇنجى ھۆكۈمەتتە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى بولغان ھاشىم سايىق، كېيىنچە ئافغانىستانغا باش ئەلچى قىلىپ ئىۋەرتىلىدۇ.

تۈركىيىگە ياردەم

بۇخارا جۇمھۇرىيىتى، قۇرۇلغان كۈنلىرىدىن باشلاپلا ئەنقەرە ھۆكۈمىتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ئىدى. پارلامېنت ھۆكۈمىتى، بۇخارا خانلىقى ئاغدۇرۇلغان ۋاقىتلاردا موسكۋاغا ئىلىپ كېتىلگەن بۇخارا خانلىق خەزىنىسىنىڭ بىر قىسمىنى ئەنقەرە ھۆكۈمىتىگە ياردەم سۈپىتىدە ئىۋەرتىلىشى ھەققىدە بىر قارارمۇ قوبۇل قىلىشقان ئىدى. بۇ ئىش ھەققىدە تۈركىيە بىلەن رۇسىيىنىڭ رەسمىي ئارخىپ مەنبەلىرىدە ھېچقانداق بىر ھۆججەت

ئۇچۇرماسلىقىدىن قەتئىي نەزەر، تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر بۇ ئىش ئۇچۇن چىڭ تۈرۈپ كۈرەش قىلغانلىقى بىر ئەمەلىيەت ئىدى. بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پىرىزدېنتى ئوسمان غوجائوغلى خاتىرە دەپتىرىدە، پەيزۇللا غوجايېف بىلەن بىرلىكتە موسكۋادا لېنىن بىلەن كۆرۈشكىنىدە ”تۈركىيىگە بېرىلىدىغان ياردەم مەسىلىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ ياردەمنى قىلىشقا كۈچلىرىنىڭ يېتىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان“ لېكىن كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولۇپ، چار رۇسىيە دەۋرىدىن تارتىپ بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ خەزىنىسىدە تۇرغان 100 مىليون ئالتۇن روبلىنى تۈركىيىگە ئۈەرتىپ بېرىش ھەققىدە بىر پىكىرگە كەلگەنلىكىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. ئوسمان غوجائوغلى، ئۇنىڭدىن كېيىن يۇز بەرگەن ۋەقەلەر ئۈستىدە توختىلىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ:

لېنىن بىلەن يۈقىرىقىدەك پىكىرگە كەلگىنىمىزدىن كېيىن بۇخارىغا قايتىپ كەلدۇق. پارلامېنت رەئىسى ئابدۇلقادىر مىرزا ئوغلى بىلەن كۆرۈشۈپ بۇ مەسىلىنى قۇرۇلتاي يىغىنىغا سۇندۇق. مەن، خەلقە ۋە پارلامېنتقا ئانادولۇدىكى قېرىنداشلىرىمىز بىلەن ئىرقداشلىرىمىزنىڭ ئىنتايىن ئېغىر قىينىچىلىق ئاستىدا قالغانلىقلىرىنى، گىرىتسىيىلىكلەر تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە باستۇرىلىۋاتقانلىغىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇلارغا، بىزنىڭ ئاكا قېرىندىشىمىزغا ياردەم قىلىشىمىز لازىملىقىنى ھاياجانلانغان ھالدا سەمىمىيلىك بىلەن تەپسىلىي ئىزاھلاپ ئۆتتۇم. بىزنىڭ ئۇ ۋاقىتتىكى پارلامېنتىمىزدا تۆت پارتىيە بار ئىدى. بۇ پارتىيىلەردىن مىللىي بىرلىك، ئازادلىق ۋە ئاخرار پارتىيىلىرىنىڭ ھەممىسىلا ياردەم قىلىش تەرىپىدە تۇرغان بولۇپ، پەقەت كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەئىسى، ئاۋام خەلق ئىچىدىن كەلگەن، تېگى تاتار نەجىپ ھوسەيىن ئوغلى بۇ ئىشقا ئەقىل يەتكۈزەلمەي، خەلق ئاممىسى ئارىسىدا تەتۇر تەشۋىق قىلىپ ”بۇنداق ياردەم قىلىدىغان ئىش ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان، بىز بۇ پۇلنى ئېنگىلىزلەر بىلەن سۇلھى قىلىپ شەرتنامە تۈزۈشكەن ئوسمانلى سۇلتانلىرىغا بەرمەكتىمىز. ئۇ سۇلتانلار بولسا، مانا بۇگۈن ئىمپېرىيالىستلار بىلەن تىل بىرىكتۈرمەكتە“ دېگىنىچە جاھاننى مالىماتاڭ قىلىپ خەلقنى كۈشكۈرتۈشكە كىرىشتى. تۈركچى سەپتىكىلەر بۇ مەسىلىنى خەلقە چۈشەندۈرۈش ئۇچۇن كەڭ كۆلەمدە تەشۋىقات قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئەمما نەجىپ ھوسەيىن ئوغلى ياردەم قىلىش مەسىلىسىگە قارشى خەلقنى كۈشكۈرتۈش جەھەتتە بەكلا ھەددىدىن ئېشىپ چىچاڭلاپ كەتكەنلىكى ئۇچۇن، ھۆكۈمەت قارار چىقىرىپ ئۇنى بۇخارا چېگرىسىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. ... بۇخارا پارلامېنتى، تۈركىيىگە 100 مىليون ئالتۇن روبلى ياردەمى بېرىشنى دەرھال

ئاۋازغا قويۇپ بىرمۇ قارشى پىكىر بولمىغان هالدا قىزغىن ئالقىش-ساداالر ئىچىده تولۇق ئاۋاز بىلەن قوبۇل قىلىشىدۇ. پارلامېنت ئالغان بۇ قارارغا ئاساسەن، ئەتىسى دەرهال تۈتۈش قىلىپ كېرەكلىك هۆججەتلەرنى پۈتكۈزۈپ، پۈلنى دەرهال ئەنقەره هۆكۈمىتىنىڭ قولىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن رۇسىيە خەزىنىسىگە خەۋەر قىلدۇق.

بۇنىڭغا ئوخشايدىغان يەنه بىر ئىزاهات، بۇخارالىق جەدىتچىلاردىن ئەهمەت نائىم تەرىپىدىنمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. ئەهمەت نائىم، ئۆزى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن بىر سۆهبەتتە مۇنداق دەيدۇ:

بۇخارا ئىنقىلابى جەريانىدا ئەرك (ئەمىرنىڭ ساربىيى) ئىچىده ئەمىرلىك خەزىنىسى بار ئىدى. ... ياش بۇخارالىقلار بىلەن بىرلىشىپ هەربىكەت قىلىۋاتقان ئۇرۇسلار ئەمىر ساربىينى بومباردىمان قىلىشقا باشلايدۇ. ... ئاندىن بۇخارا خەزىنىسىنى ماشىنىلارغا بېسىپ موسكۋاغا توشۇپ كېتىشتى. ... لېنىن تۈركىيىگه ياردەم قىلىش ئويىدا بولسىمۇ، نەدىكى پۇل بىلەن ياردەم قىلىشنى بىلەلمەي تۇراتتى. ... لېنىن، ئوسمان غوجىنى موسكۋاغا تەكلىپ قىلىپ، ئۇنىڭغا "سىز تۈركلەر بىلەن بىر ئىرقتىكى كىشىلەردىن سىز. بۇ پۇلنى ئۇلارغا ئەۋەرتىپ بېرەيلى" دەيدۇ. بۇخارا مەجلىسى، موسكۋادا تۇتۇپ تۇرىلىۋاتقان ئۇ پۇلنى تۈركىيىگه بېرىش قارارىنى ئالىدۇ. ... ئەمما بۇنىڭ قانچىلىك قىسمىنى بەرگەندۇ؟ ... مەسىلەن جەمئىي 200 مىليون دېسەك، ئاران 50 مىليونى بېرىلگەن. ... نېمىلا بولسا بولسۇن، بۇ پۇل تۈركىيىگه بېرىلدى.

بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بارلىق تۈركىستانلىق كۆچمەنلەر ئارىسىدا، "ئەمىرلىكىنىڭ خەزىنىلىرىنى پويىز بىلەن موسكۋاغا توشۇپ كېتىشتى" دېگەن سۆزلەر تارقىلىپ يۈرەتتى. 1918~1919-يىللىرىدا تۈركىستاندا مەخپىي ۋەزىپە بىلەن تۇرۇۋاتقان ئىنگلىز ئوفىتسېرى فرېدېرىك بايلېي، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېلان قىلغان كۈندىلىك خاتىرىسىده، بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ خەزىنىسىگه مۇناسىۋەتلىك يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى تەستىقلايدىغان تۆۋەندىكىدەك پاكىتلارنى خاتىرىلەپ قويغان:

ئۇرۇش ئايروپىلانلىرى ۋە بروۋنىك ۋاگونلار بىلەن قوغدالغان يولداش فرونزى قوماندانلىقىدىكى بولشېۋىك قوشونلىرى، 1920-يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا

شەھەرنى قولغا چۈشۈردۇ. خەزىنىدىن لىق 3 ۋاگون ئالتۇن-ياقۇتلارنى ئېلىپ كېتىشىدۇ.

بۇ ئىش ھەققىدە ئەھمەت نائىم ئۆكتەمنىڭ بەرگەن چۈشەندۈرۈشى كىشىنى تېخىمۇ قايىل قىلارلىق ئىدى. بۇخارا مەجلىسىنىڭ تۈركىيىگە ياردەم قىلىش ھەققىدە ئالغان قارارىنى تەستىقلىغان بۆلۈۋالغان سوۋېت دائىرىلىرى، ئامانەت مال دېگەن باھانە بىلەن موسكۋادا تۇتۇپ تۇرىلۋاتقان، ئەمما، ئەسلىدە ئاللىبۇرۇنلا مۇسادىرە قىلۋېلىشقان بۇ ئالتۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك كەلگۈسىدە ئوتتۇرىغا چىقىش ئېھتىمالى بولىدىغان بىر مال-مۆلۈك مەسىلىسىنى ھەل قىلۋەتكەن ھېسابلاندى. يەنە بىر تەرەپتىن بۇخارا جۇمھۇرىيىتىمۇ ئەسلىدىنلا قايتۇرۇپ ئالالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن بىر پۇلنى تۈركىيىگە ئۆھرتكۈزۈش قارارىنى ئېلىش ئارقىلىق، ھېچ بولمىغاندا شۇ باھانىدا بولسىمۇ ئۆز ئىرقىدىكى قېرىنداشلىرىغا ياردەم قىلىۋېلىشنى ئويلىغان بولۇشلىرى مۇمكىن. 100 مىليون ئالتۇن روبلىدىن ئىبارەت بەكلا كۆپ مىقدارداپ پۇل ياردەم قىلىش قارارى ئېلىنغانلىقىنىڭ سەۋەبىنىمۇ شۇ شەكىلدە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. ئەمما رۇسىيىلىكلەر بۇ پۇلنىڭ ئاران 11 مىليون روبلى قىسمىنلا تۈركىيىگە ئۆھرتىپ بېرىپ، قالغان مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئۆزلىرى خىيانەت قىلىۋالدۇ. (مەركىزى بانكىنىڭ سېلىشتۇرما مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا تۈركىيىگە ياردەم قىلىنغان ۋاقىتلاردىكى 1 ئالتۇن روبلى 0.59 تۇرك لىراسىغا تەڭ ئىدى. بۇ بويىچە ھېسابلىغاندا بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ تۈركىيىگە ئۆھرتىپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلغان پۇلى 59 مىليون تۈرك لىراسىغا تەڭ كېلىدۇ. سۋۆېتلار ئىتتىپاقى بۇ پۇلنىڭ ئاران 11 مىليون روبلىسىنى ‹6.4 مىليون تۈرك لىرا قىسمىنى› تۈركىيىگە تاپشۇرغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

تۈركىيىگە ياردەم قىلىش ئىشىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر شاھىت بولسا، سىبىرىيىدىكى ئەسىرلەر لاگېرىدىن قېچىپ تۈركىستانغا كېلىۋالغان، تاشكەنت ۋە بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇزۇن يىللاپ ئوقۇتقۇچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان بىر تۈركىيە ئوفىتسېرى راجى چاقىرئۆز ئىدى. ئۇنىڭ تۈرك دۇنيا تارىخى ژۇرنىلىنىڭ 1987-يىلقى سانىدا ئېلان قىلىنغان خاتىرىلىرىدە مۇنداق بىر سەھىپە يېزىلغان ئىدى:

مەن تاشكەنتتىكى ۋاقتىمدا، يېڭىدىن قۇرۇلغان بۇخارا مۇۋاققەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئانادولۇدا مۇستەقىللىق كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇۋاتقان ئەنقەرە ھۆكۈمىتىگە پۇل

ياردەم قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئىدىم. ئەپسۇسكى، بۇ ياردەم بىزنىڭ تارىخىمىزغا ”ئۇرۇسلارنىڭ پۇل ياردەم قىلىشى“ دەپ يېزىلماقتا. لېكىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگىنىدە ھوقۇقلۇق كىشىلىرىمىز بۇ ھادىسىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. مەسىلەن ئاتاتۈركنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى يۈسۈف كامال تەڭرىشەنك «ئاقشام» گېزىتىدە ئېلان قىلغان ئەسلىمىلىرىدە (1970- يىلى 4- ماي كۈنىدىكى سانىدا) تارىخىمىزدا ”ئۇرۇس ياردىمى“ دەپ خاتا چۈشىنىۋېلىنغان ھادىسىنىڭ ئەسلىدە قېرىنداش بۇخارا تۈرك ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قىلىنغان ياردەم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى. ... كېيىنچە، تۈركىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئوقۇشۇمچە، بۇخارا ھۆكۈمىتى بەرگەن 100 مىليون ئالتۇنىنىڭ ئاران 10 مىليونلۇق قىسمىلا ئەنقەرەگە يېتىپ كېلەلىگەن ئىكەن. دېمەك بۇ ئىشتا ۋاستىچىلىق رول ئوينىغان موسكۋا، توشۇپ بېرىش ھەققى ئۈچۈن 90 مىليون ئالتۇننى ئۆزىنىڭ خەزىنىسىگە سېلىۋاپتۇ. مانا بۇ – تارىخىمىزدىكى ئۇرۇس ياردىمى دەپ كۆۋزىتۇرۇپ يۈرگەن گېپىمىزنىڭ ئەسلى ماھىيىتى.

تەڭرىشەنك كەچلىك گېزىتتا ئېلان قىلغان ئەسلىمىسىدە بۇ مەسىلە ئۈستىدە ھەقىقەتەنمۇ بەكلا ئېنىق توختالغان ئىدى:

بۈگۈن مەن بۇ يەردە، ھېچ كىمنىڭ خەۋىرى بولمىغان بىر ئىشنى ئاشكارىلىماقچىمەن. بىز مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ۋاقىتلىرىمىزدا ئۇرۇسلار بەرگەن ئالتۇنلار توغرىسىدا يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەن ئىدىم. ئۇرۇسلار بىزگە بۇ ياردەمنى قىلدى، ئەمما بۇ پۇل ياردىمىنى قىلغانلار ئەسلىدە ئۇرۇسلار ئەمەس بەلكى بۇخارا تۈركلىرى ئىدى. ئۇرۇسلار بۇ يەردە پەقەت بىر ۋاستىچىلىق رولىنىلا ئويناپتى، خالاس.

شۇنداق قىلىپ، تارىخىمىزدا سوۋېت ياردىمى دەپ خاتىرلىنىپ كېلىنگەن بۇ ياردەم ئىشى، ئەسلىدە تۈركستان تۈركلىرىنىڭ بىزگە قوشقان بىر تۆھپىسى دەپ تۇزىتىلىشى لازىم دېگەن بۇ پىكىر، يۈسۈف كەمال تەڭرىشەنك تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قۇيۇلماقتا ئىدى. ياش تۈركىيە دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇش يىللىرىدا مالىيە ۋە تاشقى شلار مىنىستىرى بولغان، س س س ر بىلەن 1921-يىلى 16-مارت كۈنىسىدىكى موسكۋا شەرتنامىسىنى ئىمزالىغان ھەيئەتنىڭ باشلىقى تەڭرىشەنك، ئۇ ۋاقىتتىكى ئىشلارغا بىۋاستە قاتناشقان بىرسى بولۇپ، ئۇ پەيتتىكى سىياسىي ھادىسلار ھەققىدە بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ئىگە بىرسى ئىدى. (يۈسۈپ كامال

تەڭرىشەنك ئىستانبۇل ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن ئەنقەرەگە بېرىۋالغان بولۇپ، كاستامونو ۋەكىلى بولۇپ ت ب م م < تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى، تۈركىيە ئالىي خەلق قۇرۇلتىيى > گە سايلىنىدۇ. دەسلىپىدە مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ ‹1920~1921›، كېيىن يەنە تاشقى ئىشلار ۋەكىلى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. س س س ر بىلەن تۈزۈشكەن موسكۋا ئەھدىتنامىسى ‹1920-يىلى 16-مارت› ھەمدە فرانسىيە بىلەن تۈزۈشكەن ئەنقەرە ئەھدىتنامىسى ‹1922-يىلى 20-نويابىر› مۇزاكىرىلىرىدە تۈركىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئەپسۇسكى، پۈتۈن بۇ چۈشەندۈرۈشلەرگە قارىماي تۈركىستان-تۈركىيە مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىدە بەكلا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بۇ ئىش، تارىخنىڭ قاراڭغۇ بۇلۇڭلىرىدا كۆمۈلۈپ قالماقتا.

ئانادولۇ ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركىستان سىياسىتى

تۈركىيە ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقىنىغا قارىماي، مۇستاپا كامال پاشا ئورتا ئاسىيادىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى يېقىندىن كۆزىتىپ كەلمەكتە ئىدى. مۇستاپا كامال پاشا 1920-يىلى ئەسكىشەھەردە ئۇچۇراتقان سىيىت ھەمزە ئىسىملىك بىر تۈركىستانلىققا "تۈركىستانغا قايتىپ بېرىپ ئۇ يەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئىشلاردىن مېنى خەۋەردار قىلغىن" دەپ ۋەزىپە تاپشۇرغان ئىدى. سىيىت ھەمزىنىڭ مۇستاپا كامال پاشاغا ئۆۋەرتكەن 1921-يىلى 16-ئۆكتەبىردىكى خېتى، بۇ رايونلارغا مۇناسىۋەتلىك بەزى كۆزۈتۈشلەر بىلەن بەزى مەسلىھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالماقتا ئىدى. (بۇ خەتنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدا مۇنۇلار يېزىلغان ئىدى: ‹ئۆتكەن يىلى زۇلۇم ئاستىدا ياشاۋاتقان ۋەتىنىمىدىن كېلىپ زاتى فەھمانەلىرى بىلەن ئەسكىشەھىرده مۇشەررەف بولغىنىمدىن كېيىن ئەنقەرەدە بىرىنچى مەۋادتا مۇختەۋى بويرۇقى بىلەن ۋەتەنى ئەسلىم بولغان تۈركىستانغا ئەزىمەت قىلىنغان ئىدىم. ئۇ يەرلەرنى ئايلىنىش جەريانىدا ھال ۋە روھى ھۆكۈمىتى مىللىيەگە مەربۇت بولغان ئۇ ھاۋالى ئاھالىسى خۇە، بۇخارا، تاشكەنتتە بىرەردىن ئەلچى، قازاقلار نامىغا بىر كونسۇل، تۈركىستان ئۈچۈن بىر كونسۇل ئىرسالىنە ئىنايەت بويرۇلىشى ئارقىلىق ئۇ يەرلەرنىڭ ئاھالىسى ھەر تۈرلۈك پىداكارلىقنى ئىختىيار قىلىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلدى ۋە ئۈچ ماھ مۇددەت بىلەن ئاجىزەلىرىنى ئۆۋەرتكەن ھالدا ئالتى ئايدىن بۇيان ئىنتىزار قىلىۋاتقانلىقىنى تەلەپ قىلىپ كۆچلۈك شىتانىڭ تەخمىنى ھاسائەپەندى

بىلەن ھۆكۈمەتنى مىللىيەگە ئەڭ چوڭ پىداكارلىق كۆرسەتمەكتە ئاسىيائى كەبىر تۈركلەرنىڭ ماتلۇپلارنىڭ ئىسافىنى مەنپەئەتنى ئومۇمىيە نامىدا ئىستىرھام ۋە ئۈچ ئاي مۇخلەت بىلەن كەلگەن بولغىنىمغا قارىماي ئالتى ئايدىن بېرى بۇ يەرلەردە تۈرۈۋاتقانلىقىمدىن چىقىم جەھەتىنىمۇ مۇزاياكادا بولغانلىقىمنى ۋە بەزى مۇھىم ماسرۇفاتتا بولۇش ئۈچۈن تايىن بويرۇلغان ۋاقىتقا مۇنتازار بولغانلىقىمنى ئىپادىلىمەكچىمەن.› – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى (تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى، تۈركىيە ئالىي خەلق قۇرۇلتىيى – قىسقارتىلىپ ت ب م م دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ھۆكۈمىتىنىڭ تۇنجى قېتىملىق دىپلوماتىيە سىياسىتىگە مۇناسىۋەتلىك كېلىشىملىرىدىن بىرسى بولغان 1921-يىلى 1-مارت كۈنىسى موسكۋادا ئىمزالانغان تۈركىيە-ئافغانىستان ئىتتىپاقلىق مۇئاھىدەنامەسى (دوستلۇق شەرتنامىسى) نىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا، ”ھەر ئىككى دۆلەت بۇخارا بىلەن خۇە دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ“ دەپ تەكىتلىگەن ئىدى. (1921-يىلى 1-مارت كۈنىسى موسكۋادا تۈركىيە تەرىپىدىن مالىيە ۋەكىلى يۈسۈپ كامال ئەپەندى بىلەن مائارىپ ۋەكىلى دوكتور رىزا نۇر ئەپەندى، ئافغانىستان تەرىپىدىن پەۋقۇلئاددە ئەلچى گېنېرال مەھەممەت ۋەلىخانلارنىڭ قول قويۇپ ئىمزالىغان شەرتنامىنىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: ئىككىنچى ماددا: تارافەينى ئالىيەنى ئاكىدىنىڭ بارلىق شەرق مىللەتلەرنىڭ ئازادى ۋە ھۇرىيەتى كامىلەگە ۋە ھەققى ئىستىقلالغا مالىك بولغانلىقىنى ۋە تارزى ئىدارەئىي ھۆكۈمەت ئىلە ئۆزلىرىنى باشقۇرۇشتا مۇختار بولغانلىقىنى، بۇخارا ۋە خۇە دۆلەتلىرىنىڭ ئىستىقلالىنى تەستىق ئېتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

1921-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا، تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن موسكۋاغا باش ئەلچى قىلىپ ئۇەرتىلگەن ئېلى فۇئات پاشا (جەبەسوي) نىڭ ھەيئىتىدە، ئاتاقتا رەسمىي تۈرك كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى دەپ كۆرسىتىلگەن تۆت نەپەر ئادەمۇ بار ئىدى. دوكتور تەۋفىق رۇشتۇ (ئاراس)، فۇئات (جارىم)، بېسىم (ئاتالاي) ۋە ئىسمائىل سۇپھى قاتارلىق ئەپەندىلەردىن تەشكىللەنگەن بۇ 4 كىشىلىك تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ۋەزىپىسى بولسا، رۇسىيەدىكى يېڭى تۈزۈمنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ چىقىش ئىدى. بۇ ھەيئەت ئەزالىرىدىن سويسىاللىئوغلى ئىسمائىل سۇپھى، 1921-يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا تۈركىستانغا ئۇەرتىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا غەيرىي رەسمىي بىر يول ئېچىلغان ئىدى.

راجى چېقىركۆزنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىگە قارىغاندا، سوۋىياللىئوغلى تۈركىستاندا بىر كۈزەتكۈچىلا بولۇپ قالماي، يەنە نۈرغۇنلىغان پائالىيەتلەر بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ:

تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسىنىڭ بۇردۇر مىللەت ۋەكىلى سوۋىياللىئوغلى ئىسمائىل سۇپھى ئەپەندى، تەتقىقاتئى ئىلمىيە (ئىلمي تەتقىقات) مۇراخھاسى سۇپىتى بىلەن 1921-يىلىدا ئەنقەرەدىن موسكۋا ئارقىلىق تاشكەنتكە كەلگەن ئىدى (چېقىركۆزنىڭ ئەسلىمىلىرىدە 1920-يىلى دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ۋاقىتتا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى ئېلى فۇئات ئەپەندى ھەيئىتى بىلەن موسكۋاغا سەپەر قىلغان ۋاقتى 1921-يىلى 19-فېۋرال كۈنىسى ئىكەنلىكى ئېنىق. بەلكىم، بۇ بىر باسما خاتالىقى بۆلىشىمۇ مۇمكىن – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتىدىن). بىز ئۇنىڭغا، ھەممىمىزدە ۋەتەنگە قايتىش ئارزۇسى بارلىقىنى، بۇ ھەقتە بىزگە يارەم قىلىشىنى تەلەپ قىلدۇق. ئەمما ئىسمائىل سۇپھى ئەپەندى بىزنىڭ تاشكەنتتىكى پائالىيەتلىرىمىزنى كۆرگىنىدىن كېيىن، بۇ يەردە ياخشى ئىش قىلۇاتقانلىغىمىزنى، شۇڭا بۇ يەردە يەنە بىر مەزگىل قېلىشىمىزنىڭ تېخىمۇ پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ بىزگە مۇنداق دېدى:

< ئەزىز قېرىنداشلىرىم! تۈركىستاندا تۈرۈپ بۇ يەردىكى ئىرقداشلىرىمىزغا يارەمچى بولۇشنىڭ ئۆزىمۇ تۈركىيىدىكى خىزمەتلەرگە ئوخشاشلا ئۇلۇغ ئىش ھېسابلىنىدۇ. بۈيۈك مىللەت مەجلىسىدە سىزلەر ئېلىپ بارغان پائالىيەتلەر توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىمەن. بۇ يەردە ئېلىپ بېرىۋاتقان پائالىيەتلىرىڭىزلەرنىڭ تۈركىيىدە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقانغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىمەن. ھەتتا، موسكۋاغا قايتقىنىمدا باش ئەلچىمىز ئېلى فۇئات پاشاغا ئەھۋالىڭىزلاردىن مەلۇمات بېرىپ، سىزلەرگە مائاش بېرىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىمەن.>

ئىسمائىل سۇپھى ئەپەندىنىڭ بۇ سۆزلىرى بىز تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلارغا مەنىۋى رىغبەتلەندۈرۈش بولۇپ، تۈركىستاندا يەنە بىر مەزگىل قېلىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم تەشۋىقات بولغان ئىدى. دېگەندەك ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۈركىيە باش ئەلچىخانىسىدىن بىزگە پۇل كەلدى.

ئىسمائىل سۈپھى سويسالئوغلى تۈركىستاندا تۈرۈۋاتقان ۋاقىتلىرىدا، تۈركىستانلىق زىيالىيلار قۇرۇشقا كىرىشكەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق تەشكىلاتىنىڭ تەشكىللىنىشىدىمۇ ئاكتىپ رول ئويناپدۇ.

ئوسمان غوجائوغلى بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىگە پرېزىدېنت بولغان ۋاقىتتا، تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن رەجەپ ئەپەندى بىلەن نازىرىي ئەپەندىلەرنى سەپىرىدىن ئەپەندى بىلەن قوشۇپ ئۈچ كىشىلىك بىر ھەيئەت تەشكىللەپ ئەنقەرەگە ئۆتەرتىدۇ. 1921-يىلى 31-دېكابىر كۈنىسى ئەنقەرەگە يېتىپ بارغان بۇ ھەيئەت، مۇستاپا كامال پاشا تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ كۆرۈشۈشتە ھەيئەت ئەزالىرى مۇستاپا كامال پاشاغا تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. بۇخاراغا بىر تۈركىيە سەفارەت (ئەلچىلىك) ھەيئىتى ئۆتەرتىلىشى ھەققىدىكى تەلىپى بىلدۈرۈلىدۇ، ئاخىرىدا كامال پاشاغا بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۆتەرتكەن سوغاتلار تەغدىم قىلىنىدۇ. مۇستاپا كامال پاشا كۆرۈشۈشتىن كېيىنكى بىر نۇتقىدا مۇنداق دەيدۇ:

مۆھتەرەم دوستلار، تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمىز ساكارىيا غالىبىيىتىمىزنى تەبرىكلەپ بىزگە 3 تال قىلىچ ۋە بىر قۇرئان كېرىم ئۆتەرتىپتۇ. تۈرك مىللىتى نامىدىن ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىمەن، بۇ مۇقەددەس كىتابنى تۈرك مىللىتىگە سوغا قىلدىم، بۇ ئۈچ تال قىلىچتىن بىر تېلىنى مەن ئۆزۈمگە ئېلىپ قالدىم، ئىككىنچىسىنى غەربىي ئالدىنقى سەپ قوماندانى ئىسمەت پاشاغا تەغدىم قىلىمەن. ئۈچىنچىسىنى بولسا، ئىزمىر فەتىھى ئۈچۈن ساقلاپ قويدۇم. بۇ قىلىچ ئىزمىرگە تۇنجى ئاياق باسقان قوماندانغا تەغدىم قىلىنىدۇ. (ئاتاتۈرككە تەغدىم قىلىنغان قوليازما نۇسخىدىكى قۇرئان كەرىم بۇگۈن قۇرۇلتاي (ت ب م م) كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئالتۇن قىلىچلاردىن ئىككى تېلىنى ئاتاتۈرك بىلەن ئىسمەت پاشا يېنىغا ئېسىپ يۈرگەن. 1922-يىلى 26-ئاۋغۇست كۈنىسى چوڭ قايتۇرما ھۇجۇمغا تەييارلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە قوجاتۆپىدە تارتىلغان داڭلىق رەسىمدىكى ئاتاتۈرك بىلەن ئىسمەت ئىنۆنۈنىڭ بېلىدىكى قىلىچلار سوغات قىلىنغان ئەنە شۇ قىلىچلاردۇر. ئۈچىنچى قىلىچنى بولسا ئىزمىرگە تۇنجى ئاياق باسقان ئاتلىق ئەسكەرلەر ئوفىتسېرى شەرەپ ئەپەندىنىڭ بېلىگە ئاتا تۈرك ئۆز قولى بىلەن ئېسىپ قويغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

بۇخارا ھەيئىتى تۈركىيىدە تۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە خۇددى بىر ئەلچىلىك ھەيئىتى دەرىجىسىدە مۇئامىلە قىلىنىپ، دىپلوماتىيىلىك مۇراسىملارغا تەكلىپ قىلىنىدۇ. (1922-يىلى 3-مارت كۈنىسى ئافغانىستان ئەلچىخانىسى تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلگەن مۇستەقىللىق بايرىمىنى تەبرىكلەش زىياپىتىدە، بۇخارا ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرىمۇ قاتناشقان بولۇپ، ئۇمەك باشلىقى نازىرىي ئەپەندى ‹شەرق – شەرقلىقلارنىڭدۇر› دېگەن پرىنسىپ ياقلانغان بىر نۇتۇق سۆزلەيدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇ جەريانداا، يەنى بۇ ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ زىيارىتىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، تۈركىيىدە بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىگە بىر ئەلچىلىك ھەيئىتى ئۇۋەرتىش ھەققىدە قارار ئېلىنىپ تەييارلىق خىزمەتلەر باشلىنىدۇ. مۇستاپا كامال پاشا 1922-يىلى 1-مارت كۇنىسىدىكى قۇرۇلتايىنىڭ ئىككىنچى ئىجرائەت يىلىنىڭ ئېچىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن سۆزلىگەن نۇتقىدا، بۇخاراغا ئۇۋەرتىلىدىغان ئەلچىلىك ئۆمىكى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

بۇخارا خەلق سوۋېت جۇمھۇرىيىتى ئەنقەرەگە ۋەكىللەر ئۇمىگى ئۇۋەرتىپ مەۋجۇت ھەمكارلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ شەكلەن تەسىپىتىنى ئارزۇ ئەتمىش ۋە بۇ ئارزۇنىڭ ئىفاسى، تەرىپىمىزدىن ئۇيغۇن كۆرۇلمۇشتۇر. ... بۇخاراغا بۇگۇنلەردە مۇھىم رىجالىمىزدىن بىر زاتنىڭ باشقانلىغى ئاستىدا بىر سەفارەت ھەيئەتىمىز سەپەرگە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا.

ئەلچىلىك ۋەزىپىسىگە گالىپ پاشا، ئەلچىلىك مەسئوللىقىغا (مۇستەشارلىقىغا) بولسا، روشەن ئەشرەف (ئۇنئايدىن) تەينىلەنگەن ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، ھەمدۇللا سۇپھى تەڭرىئۆۋەرمۇ بۇ ھەيئەتكە كىرگۈزۈلۈپ، ئۇنىڭغا تۈركىستاندا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى بېجىرىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلىدۇ. (جامال پاشا، بىرەر يىل بۇرۇن تاشكەنتتىن م. كامال پاشاغا ئۇۋەرتكەن بىر پارچە خېتىدە، ھەمدۇللا سۇپھى بىلەن كۆرۈشۈپ روشەن ئەشرەپ ئەپەندىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىر ھەيئەتنىڭ تاشكەنتكە ئۇۋەرتىلىشىنى مەسلىھەت قىلغان ئىدى. بۇخاراغا ئۇۋەرتىلىدىغان ئۇمەكنىڭ جامال پاشا تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن كىشىلەردىن تەشكىل تاپقانلىقى، غازى مۇستاپا كامال پاشىنىڭ بۇ مەسلىھەتلەرگە دىققەت قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) 1922-يىلى 9-مارت كۈنى ئەزەربەيجان باش ئەلچىسى ئابىلوف، ئافغانىستان ئەلچىلىكىگە تەينىلەنگەن فاھرەتتىن پاشا بىلەن بۇخارا باش ئەلچىلىكىگە تەينىلەنگەن غالىپ پاشالار ئۈچۈن بىر زىياپەت ئۇيۇشتۇرغان بولۇپ، بۇ زىياپەتكە رۇسىيە بىلەن ئافغانىستان ئەلچىلىرى

بىلەن بىر قاتاردا بۇخارادىن ئىۋەرتىلگەن ۋەكىللەر ئۈمىگى ئەزالىرىمۇ قاتنىشىدۇ. ئەپسۇسكى، ئەلچىلىك ئۈمىگىنىڭ تەيىنلىنىشى، ئەنۋەر پاشىنىڭ بۇخاراغا كەلگەن ۋاقىتقا توغرا كېلىپ قېلىپ، ئەنۋەر پاشىنىڭ باسمىچىلار تەرىپىگە قوشۇلغان ۋاقىتلىرىدا بولسا، ئەلچىلىك ھەيئىتى يېڭىلا يولغا چىققان بىر ئەھۋالدا ئىدى. ئەنقەرە ھۆكۈمىتى بىلەن موسكۋا ئوتتۇرىسىدىكى شۇنچە يېقىن مۇناسىۋەتلەرگە قارىماي، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بۇخارا جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە بارغانسېرى ئۇلغىيىپ كېتىۋاتقان باسمىچىلىق تىركىشىلىرى سەۋەبىدىن، ئەلچىلەر ئۈمىگىنىڭ باتۇمدىن ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىشىنى چەكلەپ قويىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇخارا ھۆكۈمىتى بىلەن ئەنقەرە ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئارتىپ بېرىشىنى، موسكۋا دائىرىلىرى ھەرگىزمۇ خالايىدىغان بىر ئەھۋال ئەمەس ئىدى. باش ئەلچى غالىپ پاشا بولسا ترابزوندا توسۇلۇپ قالىدۇ. ئارىدىن 6 ئايدەك ۋاقىت ئۆتكىنىگە قارىماي، ئەلچى ۋەزىپە ئۆتەش يېرىگە يېتىپ بېرىش ئىمكانىغا ئېرىشەلمەسلىگى تۈپەيلىدىن، ت ب م م قارارىغا ئاساسەن، بۇ ۋەزىپە ئورنىنىڭ داۋاملىق ساقلىنىپ قېلىش شەرتى بىلەن، ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ ۋەزىپىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، غالىپ پاشامۇ سالامەتلىك سەۋەبلىرى تۈپەيلىدىن ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىدۇ. (تاشقى ئىشلار ۋاكالەتچىلىك ۋەكىلى دوكتور رىزا نۇرنىڭ بۇردۇر مىللەت ۋەكىلى ئىسمائىل سۇپھى سويسالىلىنىڭ سورىغان سوئالىغا بەرگەن جاۋابى، ت ب م م مەخپىي جەلسە خاتىرىلىرىدا ساقلانغان مەلۇماتتا ‹ئىستانبۇلدىن تۈركىستانغا مېڭىشتا باتۇم ئارقىلىق يولغا چىققان ئىدىم. ئۇ يەردىكى تۈرك كونسۇلى ئىبراھىم تالى ئەپەندىنىڭ قېشىغا باردىم. تۈيۇقسىزلا يان ئۆيدىن ھەمدۇللا سۇپھى ئەپەندى چىقىپ كەلدى. ئۇ كىشى تۈرك ئۇچاقلىرىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇ، ماڭا مۇنداق دېدى: ‹نائىم، ئوغلۇم، نەدىن چىقىپ كېلىۋاتىسەن؟ بۇ ماسكوفلۇقلار بىزنى تۈركىستانغا كىرىشىمىزگە يول قويمايۋاتىدۇ. ئانقارا ھۆكۈمىتىمىز ئەلچى تەيىنلىدى. ئەلچى ترابزوندا ساقلاپ ياتىدۇ. ۋىزا بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن ترابزوندىن باتۇمغا كىلەلمەيۋاتىدۇ. قارىمامسەن بۇ تۈرك-ئۇرۇس دوسلىغى دېگىنىگە ...› دېگەنلەر يېزىلغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاقىۋىتى

1921-يىلىنىڭ ئۆكتەبىر ئايلىرى بۇخارا جۇمھۇرىيىتى ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى تۈركىستان باسمىچىلىق تارىخى جەھەتتىن ئالغاندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن بىر يىل ئىدى. ئەنۋەر پاشا، قۇشچىزادە سېلىم سەمى (ھاجى سەمى) بىلەن مۇھاپىزەتچىلەر ئەتىرىتىدىن بولغان مۇھىتتىن ئەپەندىلەرنى بىرگە ئېلىپ بۇخاراغا كېلىدۇ. بۇخارادا تۈرغان 21 كۈن جەريانىدا بۇخارا ھۆكۈمىتىنىڭ يېتەكچىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئومۇمىي ۋەزىيەت ئۈستىدە مۇزاكىرە قىلىشىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا ئۈرۈسلار ئەنۋەر پاشىنىڭ رۇسىيە تەرەپتە تۇرمايدىغانلىقىنى سەزگەن ئىدى. شۇڭا، ئۈرۈسلارنىڭ پاشاغا تۇتقان پوزىتسىيىسىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ خىل پوزىتسىيە ئۆزگەرتىشلىرى ئەنۋەر پاشاغىمۇ ئېھتىيات سېگنالى بولۇپ تۇيۇلىدۇ. ئافغانىستاندىن موسكۋاغا قاراپ يولغا چىققان جامال پاشانى ئەنۋەر پاشا بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۇن تۈركىستانغا كەلگىنىدە ئۇچرىشىشقا يول قويۇلماسلىقى، ئەنۋەر پاشانى تېخىمۇ گۇمانلاندۇرغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، 8-نويابىر كۈنىسى يېنىدىكى تۈرك ئوفىتسېر ۋە بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى بىرگە ئېلىپ يوشۇرۇن ھالدا بۇخارادىن ئايرىلىدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي بىر پارچە بايانات ئېلان قىلىپ، سوۋېت رۇسىيە دائىرىلىرىگە قارشى ھەرىكەت قىلىش ئۈچۇن باسمىچىلار ھەرىكىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. ئۇ كۈنلەردە، دۇشەنبە شەھىرىدە جۇمھۇر رەئىسى ئوسمان غوجىغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ: بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى بىلەن شەرقىي بۇخارا تەۋەسىدە پائالىيەت قىلىۋاتقان باسمىچىلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىم ئۇزۇنغا بارماي بوزۇلىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ يەردىكى باسمىچى يېتەكچىلەرنىڭ پائالىيەتلىرى قايتىدىن ئۇلغۇيىپ كېتىدۇ. بۇ ۋەزىيەتنى يېقىندىن كۆزىتىش ۋە بۇ رايوندا ئۇزۇن مۇددەتلىك تېچلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، جۇمھۇر رەئىسى ئوسمان غوجا، مەسلىھەتچىسى ئېلى رىزا ئەپەندىنى بىرگە ئېلىپ بىر قوراللىق قوشۇن بىلەن بىرگە ئۇ يەرگە ئۆزى بېرىشقا مەجبور بولىدۇ. ئەمما دۇشەنبە شەھىرىدىكى ئۈرۈسلارنىڭ ھەربىي گازارمىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق مۇزاكىرە يىغىنىدا ئۈرۈس قوراللىق كۈچلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى بىلەن ئېغىز ئىختىلاپ يۈز بېرىدۇ. بۇ زىددىيەت تېزلىكتە قوراللىق توقۇنۇشقا ئايلىنىپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋاللارغا ئاساسەن، ئوسمان غوجا ئۈرۈس ھەربىي گازارمىسىنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، يېقىن

ئېتىراپتىكى ئۇرۇس قوشۇنلىرى دۈشەنبىگە ھۇجۇم قىلىشقا كىرىشىدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا، ئوسمان غوجا خەلقنى رۇسىيە قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭگە ئاتلىش ھەققىدە بىر چاقىرىقنامە ئېلان قىلىپ، سوۋېت دائىرىلىرىگە قارشى ئۇرۇش باشلايدۇ (بۇ بايانات ئەسلى تېكىستى: ۋەتىنىمىز تۈركىستان تۈپراقلىرىغا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى بېسىپ كىرىۋالغان تاجاۋۇزچى دۈشمەن كۈچلىرىدىن قۇتۇلۇپ ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىققا ئېرىشىش – ھەربىر تۈركىستانلىقنىڭ قەلبىدە ساقلانغان ئەڭ كۈچلۈك غايە ئىكەنلىكىدىن قىلچە گۇمان قىلمايمەن. مانا ئەمدى، بۇ ئارزۇيىمىزغا يېتىش ۋاقتى كەلدى. قولىدا قورالى بولغان ۋە قورال تۇتۇش ئىمكانى بار ھەر بىر تۈركىستانلىقنى بۇ شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئورۇنداشقا چاقىرىمەن. ياشىسۇن ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق! – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

ئۇرۇسلار بۇ يەرگە زور كۆلەمدە قوراللىق كۈچ يىغىشقا باشلىشى بىلەن دۈشەنبىدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبور بولغان ئوسمان غوجا، مۇداپىئە مىنىستىرى مەسلىھەتچىسى ئېلى رىزا ئەپەندى بىلەن بىرلىكتە 1921-يىلىنىڭ كىرىشلىرىدە ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار سوۋېتىنىڭ رەئىسى فەيزۇللا غوجايېف

بۇ ۋەقە بۇخارا ھۆكۈمىتى ئىچىدە ئېغىر بۆلۈنۈشلەرنىڭ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. دۈشەنبە ۋەقەسى تۈپەيلىدىن بۇخارادىكى رۇسىيە ئەلچىسى يۇرىنېف، بۇخارا ھۆكۈمىتىگە قاتتىق ئۇلتىماتوم تاپشۇرىدۇ. بۇ ئەلچى، ئوسمان غوجىنى "خائىن" دەپ ئېلان قىلىنىشىنى ۋە بۇخارا ئارمىيىسىنى تاشكەنت سوۋېتىگە قاراشلىق تۈركىستان ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شىتابىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ھۆكۈمەت فەيزۇللا غوجايېف رەئىسلىكىدە يىغىن چاقىرىپ، گۇناسىزلىقىنى ئىسپاتلىيالمىسا ئاندىن ھۆكۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش شەرتى بىلەن ئوسمان غوجىنى "خائىن" دەپ ئېلان قىلىدۇ، ھەمدە ۋەقەنى سۈرۈشتە قىلىش ئۈچۈن سابىق مالىيە نازىرى ناسىر مەخدۇم يېتەكچىلىگىدە بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى (كومىسسىيە) تەشكىللەيدۇ. ياش بۇخارالىقلار، ئۇرۇسلارنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئورتاق غايىگە ئىگە بىر سەبدىشىنى جازالاشقا مەجبورلىنىشتىن بەكلا نارازى بولغاچقا، بۇ ھەقتە باشقا بىر چىقىش يولى ئىزدىنىشكە كىرىشىدۇ. ناسىر مەخدۇم يېتەكچىلىكىدىكى

تەكشۈرۈش ئۆمىكى، ۋەقەنىڭ ئۇرۇسلار تەرىپىدىن باشلىتىلغانلىقىنى، ئوسمان غوجىنىڭ بولسا گۇناھسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقىدۇ. ئەمما قارار ئېلىنىپ بولغاچقا، قارارنى ئەملدىن قالدۇرۇش ئىمكانى يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئوسمان غوجا ھەققىدە چىقىرىلغان قارارنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ناسىر مەخدۇمۇ ئۇرۇسلارنىڭ دىتىغا ياقمايدىغان بىر خۇلاسە چىقارغان تەكشۈرۈش ئۆمىگىگە مەسئۇل بولغانلىقى سەۋەبىدىن، بېشىغا كېلىش ئېھتىمال بولغان ئاقىۋەتلەرنى مۆلچەرلىگەچكە ئوتتۇرىدىن جىممىتىلا يوقاپ كېتىدۇ. ئۇ ئاۋۋال باكۇغا، يەنى بۇخارا دۆلىتىنىڭ ۋاكالەتچىسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىنىسى مۇھەممەدىن مەخدۇمنىڭ يېنىغا بېرىۋالىدۇ. كېيىن يەنە ئۇ يەردىن تۈركىيىگە ئۆتۈپ، تۈركىستان مىللىي بىرلىكىنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە پائالىيىتىنى داۋام قىلدۇرىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتە، باشقىرىستاندا ئىزىنى يوقىتىۋېتىپ خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتىدە پەيدا بولغان زېكى ۋەلىدىي، ئۆكتەبىرنىڭ كىرىشلىرىدە بۇخاراغا كېلىپ ئەنۋەر پاشا بىلەن كۆرۈشىدۇ. بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرىنى يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىۋاتقان ۋەلىدىيمۇ، سىياسىي بىر تەشكىلات قۇرۇپ قوراللىق كۈرەشكە قاتنىشىش ئىرادىسىگە كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭ فەيزۇللا غوجايېف بىلەن ئۆتكەزگەن سۆھبىتى ھەققىدە يازغانلىرى، بۇ بوران-چاپقۇنلۇق يىللاردا تۈركىستانلىق زىيالىيلار بىلەن يېتەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپلارنى تەسۋىرلەش جەھەتتىن ئالغاندا، كىشىنى بەكلا ھەيران قالدۇرىدىغان بىر ماتېرىيالدۇر:

”ئەنۋەرمۇ، سەنمۇ باسمىچىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكىنىڭلاردا سىلەرگە قارشى ئاشكارا ئۇرۇش ئېلان قىلىشقا مەجبورمىز؛ سىلەرگە مەنسۇپ دەپ گۇمان قىلىنغانلىكى كىشىلەرنى ئىشتىن قوغلاپ چىقىرىمىز؛ ئارىپوۋنى ھەربىي ئىشلاردىن (نازىرلىقىدىن – ئاپتور) ئېلىپ تاشلىشىمنى ئۇرۇسلار ئاللا بۇرۇنلا مەندىن تەلەپ قىلىپ كەلمەكتە. بۇلاردىن خەۋىرىڭ بولسۇن. ئېھتىمال، سېنىڭ بىلەن ئەمدى قايتا كۆرۈشەلمەسلىگىمىز مۇمكىن. شۇنىسى ئېنىقكى، بەكلا رەھىمسىز ھەرىكەت قىلىمىز. بەلكىم سۇلتانوۋ ئۆز ئورنىدا قېلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن سىلەرگە قارشى ئۇرۇش يولىمىز ئوچۇق تۇتۇلىدۇ.“ فەيزۇللا غوجا بۇلارنى دەپ يىغلاپ كەتتى.

دېگەندەك، فەيزۇللا غوجايېف دۈشەنبە ۋەقەلىرىنىڭ باشلىنىشىدىن كېيىن بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تۈغقىنى بولغان ئوسمان غوجىغا دەرھال خەۋەر بېرىپ سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ بەكلا خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ھەرگىز قايتىپ كەلمەسلىگىنى جېكىلەيدۇ. ئەگەر قايتىپ كەلگىدەك بولسا قولغا ئېلىشقا مەجبور ئىدى. بۇ ئارىدا، ئۇرۇسلار ئۇزۇندىن بۇيان كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن بۇخارا ئارمىيىسىنىڭ قوماندانلىق ھوقۇقىنى تاشكەنتتىكى سوۋېت دائىرىلىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدىكى ئارزۇلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇۋالغان ئىدى. بۇ قارار سەۋەبىدىن، ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ تۇنجى كۈندىن باشلاپ بىر مىللىي ئارمىيە قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشقان ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى ئابدۇلخەمىت ئارىپوۋمۇ باسمىچىلارغا قوشۇلۇپ كېتىش ئويىغا كېلىپ، 1921-يىلى 23-مارت كۈنىسى ئەنۋەر پاشىنىڭ يېنىغا بېرىۋالىدۇ.

بۇخارادىكى ۋەزىيەت، سوۋېت ھۆكۈمىتىنى بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ سوۋېتلەشتۇرۇلىشىگە باشلاپ بارىدىغان يولغا قىستىماقتا ئىدى. بۇ ھادىسىلاردىن كېيىن، بۇخارادىكى سوۋېت رۇسىيە ۋاكالەتچىسى "فەيزۇللا گۇرۇھى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلاردا كومۇنىزمنى غايە قىلىش دەيدىغان بىرەر ئاڭ مەۋجۇت ئەمەس. بارلىق غوجايېۋلار ئۈچۈن ئالغاندا، كومۇنىزم دېمەك، ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ بىر نىقاۋىدىن باشقا مەنىگە ئىگە ئەمەس" دەپ كۆرسەتمەكتە ئىدى. رۇسىيە ئىنقىلابىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى يېتەكچىلىرىدىن بولغان ئوردژونىكىدزې، 1921-يىلى 18-ماي كۈنىسى بۇخارادا سۆزلىگەن بىر نۇتقىدا، "مىنىستىرلار سوۋېتى رەئىسىنىڭ بىر بۇخارالىق بولۇشىغا قارشى ئەمەسمەن. مەركىزى ئىجرائىيە كوممىتېتىنىڭ رەئىسلىكىنىمۇ بىر بۇخارالىق ئۈستىگە ئالالىشى مۇمكىن، ئەمما كومۇنىستىك پارتىيىنىڭ سېكرېتارى بولىدىغان كىشى، مىللەت نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بىتەرەپ بولۇشى لازىم ئىدى. نازىرلاردىمۇ مىللىي تەرەپپازلىق بولماسلىقى كېرەك. شۇبھىسىزكى ئۇلارمۇ بىر بۇخارالىق بولسا تېخىمۇ مۇۋاپىق بولاتتى. ئەمما بىر رۇس ياكى گرۇزىن بولىشى، ئارىپوۋ (بۇنىڭدىن سەل ئاۋۋال باسمىچىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەن ھەربىي ئىشلار نازىرى ئابدۇللخەمىت ئارىپوۋ كۆزدە تۇتۇلماقتا – ئاپتور) نىڭ بولغىنىدىن مىڭ مەرتىۋە ياخشى" دېيىش ئارقىلىق، بىر مەنىدە سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ كەلگۈسىدە بۇ رايونلاردا ئىجرا قىلىدىغان ھاكىمىيەت شەكلىنىڭ تۈپكى ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ بەرمەكتە ئىدى. دېگەندەك، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي بۇخارا ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق ئەزالىرى قولغا ئېلىنىدۇ. فەيزۇللا غوجايېفنى موسكۋاغا ئېلىپ كېتىشىدۇ. كېيىن ئۇنىڭدىن بۇخارانىڭ سوۋېتلەشتۇرۇلىشى ئۈچۈن كېرەكلىك بارلىق ئىشلاردا ھەمكارلىشىمەن دېگەن ۋەدىسىنى ئېلىپ

ۋەزىپىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرىشىدۇ. 1923-يىلى بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ سوۋېتلەشتۈرۈلۈشىگە توسالغۇلۇق قىلىشقا ئۈرۈنغان ئابدۇررائۇف فىترات، ئاتا غوجايېۋ، نائىمجان ياقۇبزادە، سەئتتار غوجايېۋ ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان بارلىق ئۆكتىچىلەر ئاساسەن تازىلىۋېتىلدى. ئاخىرىدا، 1924-يىلىنىڭ 19-سېنتەبىر كۈنىسى بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەت دەپ ئېلان قىلىشىدۇ، ئۇنىڭدىن بىر كۈن كېيىن چاقىرىلغان خەلق ۋەكىللەر 5-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدا، بۇخارا سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنى تارقىتىۋېتىش قارارى ئېلىنىدۇ. ئاردىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي، تۈركىستان تەۋەسىدە يېڭى-يېڭى جۇمھۇرىيەتلەر قۇرۇلۇشقا باشلاپ، ستالىننىڭ ئاساسلىق مەقسەتلىرىدىن بىرى بولغان ''تۈركىستان دېگەن ئۇقۇمنى تارىخ بېتىدىن ئۆچۈرۈپ تاشلاپ، ئۇرۇغداشلاردىن (قەۋمىلەردىن) مىللەت يارىتىش'' پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشىدۇ.

(خەرىتە ئورنى)
خەرىتە-2: 1921-يىللاردىكى غەربىي تۈركىستان سىياسىي خەرىتىسى

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنى مەنبە قىلغان تەسىرلەر

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى، تارىختىن بۇيان تۈركىستاندا قۇرۇلغان دۆلەت ۋە خانلىقلارغا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ھەر جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن ئىدى. ئەمما بىز بۇ يەردە، 1920-يىللاردىن باشلاپ چەتئەللەردە ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەتلەرگە ئاساس سېلىپ بېرەلىگەن ۋە بۇ پائالىيەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن يارەمچىلىك رول ئوينىيالىغان تەسىرلەر ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇ رايونغا كۆرسەتكەن تەسىرلەرنى مۇنداق ئىككى تۈر بويىچە كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ تەسىرلەرنىڭ بىرسى، بىرىنچى جاھان ئۇرۇشى جەريانىدا كاپكاز ئالدىنقى سېپىدە ئەسىرگە چۈشۈپ، رۇسىيىنىڭ سىبىرىيە قاتارىدىكى ھەرقايسى جايلىرىغا سۈرگۈن قىلىۋېتىلگەن تۈركىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن، ھەمدە ئۇنىڭدىن باشقا ھەرخىل يوللار ئارقىلىق تۈركىستانغا كېلىپ قالغان پىدائىلاردىن كەلمەكتە. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بۇ ئەسىرلەرنىڭ بىر قىسمى تۈركىستانىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا تارقىلىپ، مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىدە

جەدىتچىلەر ۋە باسمىچىلار بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قىلغان ئىدى. يەنە بىر تەسىر بولسا، ئىتتىھات ۋە تەرەققىي ھەرىكىتىدىن كەلمەكتە. بۇ ھەرىكەت، جەدىتچىلىك ئېقىمى بىلەن بىرگە، كۆز قاراش ۋە تەشكىللىنىش جەھەتلەردە تۈركىستان تېررىتورىيىسىدە بارلىققا كەلگەن سىياسىي خادىملارغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىي تەسىر نۇقتىسىدىن ئالغاندا، جامال پاشا، ئەنۋەر پاشا ۋە ھاجى سەمى قاتارلىق ئىتتىھاتچىلار بۇ رايوندىكى ھەرىكەتلەرگە ئۆزلىرى بىۋاسىتە قاتنىشىپ، تۈركىستاننىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۈرەشلەرنى شەكىللەندۈرۈشتە بىۋاسىتە رول ئوينايدۇ. قوراللىق كۈرەش ئاخىرلاشقان يىللاردىن كېيىنمۇ، تۈركىستانلىق خادىملار بىلەن ئىتتىھات ۋە تەرەققىينىڭ سابىق ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر داۋاملىق ساقلىنىپ كەلگەن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ تەسىر كۆرسىتىشلەرنى تەپسىلىي تەھلىل قىلىپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋە پىدائىيلار

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا كاپكاز ئالدىنقى سېپىدا مىڭلىغان تۈركىيىلىك ئوفىتسېر ۋە جەڭچى رۇسىيىگە ئەسىر چۈشكەن ئىدى. بۇ ئەسىرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى ھەققىدە رۇسىيە ۋە تۈركىيە مەنبەلىرى 60~65 مىڭ ئەتراپىدىكى بىر سانلىق مەلۇماتنى تىلغا ئېلىشماقتا. بولۇپمۇ ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى يىلىدىلا باشلىنىپ ئىنتايىن پاجىئەلىك ئاخىرلاشقان سارىقامىش (سېرىق قومۇش) جېڭىدە ئاۋۋال 9-كورپۇس (قولئوردۇ) قوماندانى ئېھسان پاشانىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان 300 گە يېقىن ئوفىتسېر ۋە 15 مىڭ نەپەرگە يېقىن جەڭچى ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇرۇسلارنىڭ ئەرزۇرۇم بىلەن ترابزونغا قىلغان ھۇجۇملىرىدا، شۇنىڭدەك 2-تۈركىيە كورپۇسىنىڭ 1916-يىلقى قايتۇرما ھۇجۇملىرى جەريانىدا يەنە مىڭلىغان جەڭچى رۇسىيىگە ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدۇ. ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئارمىيىگىلا تەۋە خادىملار بىلەن چەكلىنىپ قالماي پۇخرالارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالماقتا ئىدى. ئۇرۇش باشلىنىشتىن ئاۋۋال، بولۇپمۇ قارا دېڭىز تەۋەسىدىكى شەھەرلەردىن كەلگەن مىڭلىغان تۈركىيە پۇقراسى نوۋورۇسىسىك، ئودېسسا قاتارىدىكى ئۇرۇس شەھەرلىرىدە ياشىماقتا ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانماقتا ئىدى. ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەن تەڭ، بۇ ئادەملەرنىمۇ يىغىشتۇرۇپ ئەسىرلەر لاگېرىغا قاماپ قويۇشقان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە رۇسىيە تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان ئاردىخان، قارس ۋە باتۇم قاتارىدىكى

ۋىلايەتلەرنىڭ مۇسۇلمان خەلقى ئىچىدە، ئۇرۇسلار تەرىپىدىن گۇمانلىق دەپ قارىلىپ قولغا ئېلىنغان نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بولۇپ، بۇلارمۇ ئەسىرلەرگە ئوخشاش مۇئامىلىگە ئۇچرىغان ئىدى. بۇ تۇردىكى كىشىلەر ئىچىدە يەنە ئىتتىھات ۋە تەرەققى دائىرىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلغان، كېيىن رۇسىيىگە سىياسىي پاناھلىق تىلەپ سېغىنغان بىر تۈرككۇم كىشىلەرمۇ بارئىدى. بۇ ئەسىرلەر ئاساسەن ئالغاندا ئومسك، تومسك، ئىركۇتسك، ئۇرالسك، سامارا، قازان، نىجنى نوۋگورود، خاركوۋ ۋە باكۇ قاتارىدىكى پايانسىز كەتكەن زىمىنغا تارقالغان شەھەرلەردىكى مەخسۇس لاگىرلارغا قامالغان ئىدى. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۇرۇۋاتقان يەردىكى يېزىلاردا، زاۋۇتلاردا ۋە تاش يول ياساش ئىشلىرىدا ئىشلىتىلمەكتە ئىدى.

دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، ھەربىي ئەسىرلەرنىڭ نەدە تۇرىدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات ئالغىلى بولمايتتى. ئەمما ۋاقىتنىڭ ئۆتىشى بىلەن بۇ ئەسىرلەرنىڭ باكۇ شەھىرىدىن خېلى يىراقتىكى دېڭىز ئوتتۇرىسىدىكى قاقاس نارگىن ئارىلىغا، ئىركۇتسك شەھەرى قاتارىدىكى سىبىرىيىدىكى ھەرقايسى لاگىرلارغا ۋە تۇركىستانىنىڭ يەتتىسۇ رايونىدىكى لاگىرلارغا قامالغانلىقى ئاشكارىلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئوفىتسېرلارنى لاگېردىن قېچىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن سىبىرىيە رايونىدىكى لاگىرلارغا ئاپىرىپ قامىۋېتىشكەن ئىدى. ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقان يىللاردا ئەسىرلەر لاگېرغا يېقىن يەرلەردە ياشايدىغان رۇسىيە تۇركلىرى، بۇ لاگىرلارغا قامالغان تۇركىيە تۇركلىرىنىڭ تۇرمۇش شارائىتلىرىنى ياخشىلاش ۋە پۇرسەت تاپقان ھامان لاگېردىن قېچىشلىرىغا ياردەملىشىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئىخسان پاشانىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان خېلى كۆپ ساندىكى ئوفىتسېرلار، قازان تۇركلىرىنىڭ ياردەم قىلىشى بىلەن خىتايغا قاچۇرىۋېتىلگەن ئىدى.

بولشېۋىك ئىنقىلابى پارتلاپ بىرەر ئاي ئۆتكەندە رۇسىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدا باشلىغان تىنچلىق سۆھبەتلىرى مارت ئېيىدا ئاخىرلىشىپ، 1918-يىلىنىڭ 3-مارت كۈنىسى بىرېست-لىتوۋسك شەرتنامىسى ئىمزالىنىدۇ. بولشېۋىك ئىنقىلابىنىڭ قالايماقانچىلىقى ئىچىدىكى رۇسىيە بۇ شەرتنامىغا بىنائەن ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقىدۇ. سوۋېت ئارمىيىسى پولشا بىلەن بالتىق دۆلەتلىرىنى بوشىتىپ بېرىدۇ. بۇ شەرتنامە، گېرمانىيە بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئۈچۈنمۇ بەزى پايدىلىق ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. بۇ ماددىلارغا ئاساسەن، رۇسىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغان قارس، ئاردىخان ۋە

باتۇم تەۋەسى ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىگە قايتۇرۇپ بېرىلىشى، شۇنىڭدەك يەنە ھەر قايسى تەرەپلەر قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان ئەسىرلەرنىمۇ قويۇپ بېرىشلىرى كېرەك ئىدى. ئەمما سوۋېت رۇسىيەسىدە يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇشلار بۇ ئىشلارنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا ئېغىر توسالغۇ بولماقتا ئىدى.

1917-يىلىنىڭ نويابىر ئېيىدا، «تۈرك يۇرتى» مەجمۇئەسىنى نەشر قىلىپ تۈرك دۇنياسىدا داڭ چىقارغان قازان تۈركلىرىدىن يۈسۈپ ئاقچۇرا ئەپەندى، «ھىلالئى ئەھمەر» (قىزىل ئاي، قىزىل ھىلال جەمئىيىتى) تەرىپىدىن كوپىنھاگېنغا ئۆتۈرتىلىدۇ. ئاقچۇرا، تەلەت پاشىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، بېرىست-لىتوۋسك سۆھبىتىگە ھىلالئى ئەھمەر ۋاكالەتچىسى سالاھىيىتى بىلەن قاتنىشىدۇ. ئاقچۇرا، شەرتنامىنىڭ ئىمزالىنىشىدىن كېيىن بولشېۋىك ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللىغىنى ئېلىپ، ئىسپانىيە ئەلچىخانا تەۋەلىكىدە ھىلالئى ئەھمەر ۋاكالەتچىسى سۈپىتىدە رۇسىيىدە قالىدۇ. ئوسمانلى دۆلىتى يەنە گېرمانىيە ئەسىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەۋسىدە باشقا بىر ئورگان تەشكىللەپ، ئۇنىڭ رەئىسلىكىگە رەمزى پاشانى تەينىلەيدۇ. مالىيە نازارىتىنىڭ ئادۇوكاتلىرىدىن بولغان ئېلى ھەيدەر ئەپەندىمۇ رۇسىيىدىكى ھادىسىلارنى كۆزىتىش ۋە ئەسىرلەرگە مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەرنى يېغىش مەقسىتى بىلەن موسكۋاغا ئۆتۈرتىلگەن ئىدى. بۇ ئارىدا موسكۋا، قازان، پېتربورگ، ئۇفا ۋە ئورېنبۇرگ قاتارلىق شەھەرلەردە رۇسىيە تۈركلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىيە تۈركلىرىگە ياردەم قىلىش مەقسىتىدە بىر مۇنچە كومىتېت قۇرۇلغان ئىدى.

يۈسۈپ ئاقچۇرا ئەپەندى 1918-يىلى 14-مارت كۈنىسى موسكۋاغا كېلىپ، رۇسىيىدىكى ئوسمانلى ئەسىرلىرىگە قارىتىپ بىر ئوچۇق خەت ئېلان قىلىدۇ. بۇ مەكتۇپ رۇسىيە تۈركلىرى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان گېزىتلارغىمۇ كۆچۈرۈپ بېسىلىدۇ. ئاقچۇرا ئەپەندى بۇ ئوچۇق خېتىدە سىبىرىيە قاتارلىق يىراق يەرلەردىكى لاگېرلاردىن خەۋەر ئالالمايۋاتقانلىغىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، ئوسمانلى ئەسىرلىرىنىڭ نېمە قىلىشلىرى كېرەكلىكى ھەققىدە مەسلىھەت بەرگەن ئىدى. موسكۋادىكى گېرمان ئەسىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەۋەلىكىدە ھەربىكەت قىلىدىغان تۈركىيە ئۆمىگىمۇ بۇ جەريانداا نۇرغۇنلىغان تۈرك ئەسىرلىرىنى تۈركىيىگە قايتۇرۇش ئىشىغا ياردەم بېرىدۇ. يۈسۈپ ئاقچۇرا ئەپەندى، 1919-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىلا ئىستانبۇلغا قايتىپ كېتىدۇ. «سەھەر» گېزىتى بىلەن «تۈرك دۇنياسى» نامىدىكى ژۇرنالدا ئېلان قىلغان 2-ئۆكتەبىر كۈنكى «رۇسىيىدىكى ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلىرىمىز»

سەرلەۋھەلىك ماقالىسىدە، رۇسىيىدە قالغان تۈرك ئەسىرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى سانلىق مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. ئاقچۇرانىڭ ماقالىسىدىن قارىغاندا موسكۋا دائىرلىرى ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان يەرلەردە 400 نەپەر، ئاقلارنىڭ قولىدىكى سىبىرىيىدە 6 مىڭ نەپەر، شىمالى كاپكازىيىدە 2 مىڭ نەپەر، ئۈكرائىنادا 1800 نەپەر ۋە تۈركىستاندا 300 نەپەر تۈرك ئەسكىرى قالغان.

رۇسىيىدە ئىنقىلاب پارتلىشى بىلەن تەڭ، ئىتتىھاد ۋە تەرەققىي دائىرلىرى، ئەزەربەيجان بىلەن تۈركىستانغا ئوخشاش جايلاردا ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتىش ۋە مۇمكىن بولغىنىدا بۇ جايلارنى تۈركىيىگە قوشۇۋېلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش پىلانىنى تۈركىيىلىك ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋاستىسى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇشنىمۇ مۇزاكىرە قىلىشقان ئىدى. بېرېست-لىتوۋسك شەرتنامىسىدىن كېيىن رۇسىيە بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدا قۇرۇلغان بىرلەشمە كومىسسىيىدە ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن غالىپ كامال ئەپەندى 1918-يىلىنىڭ 21-دېكابىر كۈنلىرىدىلا، پېتىرگرادتىن ئىستانبۇلغا ئۇۋەرتكەن خېتىدە بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلغان ئىدى:

رۇسىيىدە ئەسىرگە چۈشكەن زابىتانىڭ ئوسمانلىدىن بەزىلىرىنى ھىدەماتى مۇختەلىفەدە (بىلىنمىگەن ۋەزىپىلەردە) ئىشلىتىلىش ئۈچۈن قىرىم، كاپكاز، باخۇسۇس تۈركىستاندا قالدۇرۇلۇشى خاتىرىسى ئاجىزانەمگە كەلمەكتە. بۇنىڭ قانچىلىك دەرىجىگىچە مۇمكىن ۋە مۇسىب ۋە مۇئەسسىر بولالىشىنىڭ تايىن ۋە تەقدىرى ھۆكۈمەتنى سەنىيەنىڭ قارارى ۋۈكۈفكارانەسىگە مانۇتتۇر.

بۇ ۋاقىتتا سىبىرىيىدە ئادمىرال كولچاك، جەنۇبىي رۇسىيىدە بولسا گېنېرال دېنىكىن بىلەن ۋرانگېل قوماندانلىقىدىكى چارپادىشا تەرەپتار قوراللىق كۈچلىرى قىزىللارغا قارشى ئۇرۇش قىلماقتا ئىدى. سىبىرىيە بىلەن ئورتا ئاسىيادا قويۇۋېتىلگەن گېرمانىيە، چېخ، ئاۋۇستىرىيىلىك ياكى بولمىسا پولشىلىق ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلەر، ئىچكى ئۇرۇشتا بىتەرەپلىكىنى ساقلىماي قايسى بىر تەرەپنى قوللاش ھالىتىدە بولۇپ بەزىلىرى ئاق ئۇرۇسلار تەرىپىگە، يەنە بەزىلىرى بولسا قىزىللار سېپىگە قوشۇلۇپ ئۇرۇشقا قاتناشماقتا ئىدى.

رۇسىيىدە مەركىزى ھاكىمىيەت تارقىلىپ كەتكەن كۈنلەردە، ھەرقايسى ئەسىرلەر لاگېرىدىكى ئەسىرلەرنىڭ ئەھۋالى كۈندىن كۈنگە ناچارلاشماقتا ئىدى. يېمەك-

ئىچمەك بىلەن كىيىم-كېچەك قىيىنچىلىقى چېكىگە يەتكەن ئىدى. ئەزەربەيجان بىلەن تاتارىستاندىكى لاگىرلارغا، خەلق تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان ئىسلامىي خەيرخاھلار جەمئىيەتلىرى ياردەمچى بولۇش ئۈچۈن كۈچ چىقارماقتا ئىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئەسىرلەر لاگىرلىرىدا كوممۇنىزم تەشۋىقاتلىرىمۇ كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇلغان ئىدى. سوۋېت دائىرىلىرى، ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلەردىن ئىنتېرناتسيونالىزم قوشۇنلىرىنى تەشكىللەپ ئالدىنقى سەپلەردە ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىشقان ئىدى. بۇ جەريانداا، سان جەھەتتىن بەكلا ئاز بولسىمۇ، بىر قىسىم تۈركىيىلىك ئەسىرلەرمۇ كوممۇنىستلارنىڭ تەسىرىگە يولۇققانلىقى ۋە قىزىل گۈۋاردىيىچىلەر بىلەن بىرگە ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقى مەلۇم (1919-يىلىدا ئاستراخان شەھىرىنى ئاق ئۇرۇسلاردىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن تەشكىللەنگەن ئىنتېرناتسيونال قوشۇنلار تەركىبىدە يۈزبېشى ياقۇب كوماندىرلىقىدا بىر تۈرك پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ بارلىقى مەلۇم. بۇنىڭغا ئوخشاش فرانسىيە ئىشغالىيەتچى قوشۇنى تەركىبىدىكى مۇسۇلمان ئەسكەرلەر ئىچىدە يۈرگۈزۈلگەن تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئودىسسا ئىنقىلابى كومىتېتىگە قاراشلىق تۈرك ئەسكەرلىرىگە تايىنىپ ئېلىپ بارغان ئىكەن. تۈرك كوممۇنىستىك پارتىيە باش سىكرىتارى مۇستاپا سۇپى، ئۈچىنچى ئىنتېرناتسيونالنىڭ بىرىنچى قېتىملىق قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا «بۇگۈن رۇسىيىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئۇرۇش سەپلىرىدە سوۋېت ھاكىمىيىتىنى قوغداش يولىدا مىڭلىغان تۈرك قىزىل گۈۋاردىيىچىلىرى ئاكتىپ خىزمەت قىلماقتا» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنىدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۈرك كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن تەشكىللەنگەن تۈرك قىزىل پولكى باكۇدا تۇرغۇزۇلغان ئىدى. مۇستاپا سۇپى بىلەن ئۇنىڭ سەبداشلىرىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بۇ پولك تۈركىيىگە قايتۇرۇپ كېلىنگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ، 1920-يىللارنىڭ باشلىرىدا قىزىل ئارمىيە تەركىبىدە تۈرك ئەسكىرى قالمىدى دېيىشكە بولىدۇ. ... – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

لاگىرلاردىكى تۈركىيىلىك ئەسىرلەرنىڭ ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ ئىشەنچلىك ماتېرىيال قاتارىدا، 1920-يىلى 26-ئاپرېلدا باشقىردىستان جۇمھۇرىيىتى ھەربىي ئىشلار كومىسسارى زېكى ۋەلىدىي (تۇغان) نىڭ لېنىن بىلەن تروتسكىگە ئۇەرتكەن تېلېگرافىنى كۆرسىتىپ ئۆتىشىمىز مۇمكىن. بۇ تېلېگرافتا، ئەسىرگە چۈشكەن ھەربىلەرنىڭ قىزىل ئارمىيىگە كىرىشىگە مۇناسىۋەتلىك پروگراممىا ھەققىدىمۇ مەلۇماتلار بېرىلمەكتە ئىدى. بۇ تېلېگراف، رۇسىيىدىكى تۈركى

يېتەكچىلىرىنىڭ تۈركىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە قانچىلىق دەرىجىدە كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەنلىكى نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولداش لېنىنغا، يولداش تروتسكىغا:

سىبىرىيىدە 12500 تۈركىيىلىك ئەسىر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاچارچىلىق، كېسەللىكتىن ياكى بولمىسا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىشلاردىن ئۆلۈپ تۈگىدى. قالغان 2500 نەپىرنىڭ كۆپ قىسمى، ھازىر كراسنويارسك، ئومسك ۋە ۋېرنې ئۇدىنسك شەھەرلىرىدە تۈتۈپ تۇرۇلماقتا. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىشقا ياربغىدەك نۇرغۇن ساندا ئەسكەر بار. كېيىنكى ئىككى ئاي ئىچىدە باشقىردىستانغا تۆت گۇرۇپپا كەلدى. ئۇلار ئانا ۋەتەنلىرىگە قايتۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلماقتا. ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى كېسەل، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەسكەر بولالىغىدەكلىرىنىڭ سانى بەكلا ئاز. ئۇلارنى سېمىپالاتىنسكتە بىر يەرگە يىغىپ ۋېرنىي ئارقىلىق پىيادە ماڭغۇزۇپ تاشكەنتكە، ئۇ يەردىن يەنە ئىرانغا، ئاخىرىدا ۋەتىنىگە قايتۇرۇۋېتىشكە مۇمكىن بولماسمۇ؟

خالىغانلىرى تۈرك قىزىل ئارمىيە قىسىملىرىغا كىرسۇن. بۇنداق بىر قوشۇن فرونزى قۇماندانلىغىدا ھەمدە تۈركىيە كومۇنىستلىرىدىن لۇتفى ئۆمەر بىلەن مۇستافا سۇپھىلارنىڭ يېتەكچىلىگىدە تاشكەنتتە قۇرۇلماقتا. قاتناش يولى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئودېسسا تەرەپ بىلەن قايتۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلالمايمىز. بۇ ئارىدا، سوۋېت باشقىردىستانىدا تۈرۈپ قېلىشنى خالايدىغان دوختۇر ياكى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ سىبىرىيىدىن ستېرلىتاماق شەھىرىگە كېلىشىگە رۇخسەت بېرىشىڭىزلارنى تەلەپ قىلىمىز. بۇ كىشىلەرنىڭ سىبىرىيىدىن تاشكەنت تەرەپكە ئۆتەلىشى ئۈچۈن پۇل ئاجرىتىلىشىنى تەلەپ قىلىمەن. چۈنكى ئۇلار بەكلا ئاچ قالغان بولۇپ، ھەتتا كىيىم-كېچەكلىرىمۇ يوق دېگۈدەك ئېچىنىشلىق بىر ھالدا تۇرماقتا. ئۇلارنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قېلىشىڭىزلارنى ئالاھىدە تەلەپ قىلىمەن.

–ستېرلىتاماق شەھىرى باشقىردىستان جۇمھۇرىيەت ھەربىي ئىشلار خەلق كومىسسارى
ۋەلىدوۋ

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدىكى، بېرېست-لىتوۋسك تىنچلىق شەرتنامىسى ئىمزالانغىنىغا ئىككى يىل بولغىنىغا قارىماي تۈركىيىلىك ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ بىر قىسمى تېخىچە ۋەتىنىگە قايتۇرۇلمىغان بىر ئەھۋالدا ئىدى. بولشېۋىك ئىنقىلابى بىلەن بېرېست-لىتوۋسك شەرتنامىسىدىن كېيىنكى قالايماقانچىلىق مۇھىتى ئاستىدا، سىبىرىيىدىكى لاگىرلاردىن جەنوپ تەرەپلەرگە قېچىپ كېتەلىگەن تۈركىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تۈركىستان ۋە كاپكازىيىگە كېلەلىگەنلىرى باكۇ ئارقىلىق تۈركىيىگە قاراپ يولغا چىققان ئىدى.

مۇستەقىل ئەزەربەيجان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن كېيىن، بۇ رايون كونا ئوسمانلى ئوفىتسېرلىرى ئۈچۈن جەلپ قىلارلىق بىر مەركەزگە ئايلانماقتا ئىدى. جامال پاشا ئافغانىستاندا ئەنگلىيىلىكلەرگە قارشى بىر ئۇرۇش سېپى شەكىللەندۈرۈش پىلانى ئۈچۈن ھۆل سېلىش مەقسىتىدە، ئوسمانلى ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى تۈركىستان بىلەن ئافغانىستان رايونلىرىغا يوللاشنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. ياش بۇخارالىقلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ھەربىي ئىشلار نازىرىنىڭ شەخسى ۋەكىللىكىگە قويۇلغان يۈزبېشى ئېلى رىزا ئەپەندىنىڭ خېلىل پاشاغا يازغان مەكتۇبى بۇ ئىشلارنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، بۇ مەكتۇپ 1921-يىلىنىڭ 23 ئاۋغۇست كۈنىسى تاشكەنتتىن ئۇيۇشتۇرۇلغان ئىدى.

مۇھتەرەم پاشا ھەزىرەتلىرى،

بەندىڭىز ھۆكۈمىتى مەتبۇئامدان (مەن تەۋە بولۇۋاتقان ھۆكۈمەتتىن) ھېچقانداق بىر ئەمىر ئالماي تۇرۇپ يېگانە ئۆز تەشەببۇسۇ شەخسىيىم نەتىجەسى ھېسابلىنىدىغان سىبىرىيىدە قالغان تۇرك ئەسىر قېرىنداشلىرىمنى قۇتقۇزۇشقا تەشەببۇس ئەتتىم ۋە بۇ ئىشتا مۇۋەپپەقىيەتلىكمۇ بولدۇم. بۈگۈنگىچە سىبىرىيىدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن دوستلارىمىزنىڭ مىقدارى 985 نەپەردۇر. ئاخىرقى قېتىمقىسى بولغان ئۆزۈم بىرلىكتە ساماراغا ئېلىپ كېلىۋالغان ئىككى يۈز ئوتتۇز يەتتى كىشىلىك گۇرۇپپىنىڭ سەكسەن نەپىرى باكۇغا، مۇتەباكىسى (قالغىنى) تەشكەنتكە يولغا سېلىندى. سامارادا جامال پاشا ھەزىرەتلىرىگە تەسەددۇق ئەيلەدىم. زاتى ئالىلىرىگە بېرىلىشى ئۈچۈن يازغان تەزكىرە سۈرەتى زىر (قوشۇمچە بەت) دا مۇھاررەردۇر. تاشكەنتكە يوللانغان دوستلاردىن بىر قىسمى جامال پاشا بىلەن ئافغانىستانغا مۇتتەھىي (بىرلىكتە) ھارەكەت بۇلۇنۇيورلار. بىر قىسمى خۇە جۇمھۇرىيىتىگە مىڭبېشى ئوسمان ئەپەندى يېتەكچىلىگىدە يولغا چىقىدۇ. مۇتەباكى

قالغان دوستلارمۇ بۈگۈن باكۇغا مۇتەۋەججىھەن ھارەكەت قىلىدۇ. ... باقى ئارزىي ئېھتىرام بىلدۈرىمەن. ...

– يۈزبېشى ئېلى رىزا

كاپىتان (يۈزبېشى) ئېلى رىزا، سىبىرىيىنىڭ كراسنويارسك لاگىرىدىن كۆپ سانلىقى ئوفىتسېرلەردىن تەشكىل تاپقان يۈزلىگەن ئۈرۈش ئەسىرىنى قوتقۇزۇپ بىر قىسمىنى تۈركىستانغا، يەنە بىر قىسمىنى بولسا ئانا ۋەتىنگە يولغا سېلىش ئىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ئوڭۇشلۇق بېجىرىدۇ. بۇ ئارىلىقتا، بۇخارا جۇمھۇرىيىتى تەرىپىدىن باكۇغا ئەۋەتىلگەن ۋاكالەتچىمۇ، بۇ يەردىكى كونا ئوسمانلى ئوفىتسېرلىرى بىلەن تەلىم-تەربىيە ساھەسىدە يارەمچى بولالىغىدەك سەۋىيىدىكى پىدائىي پۇخرالارنى تۈركىستانغا يولغا سالماقتا ئىدى. نەتىجىدە، ئۈرۈسلارنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن توسقۇنلۇق قىلىشلىرىغا قارىماي، بۇخارا بىلەن خىۋەدە قۇرۇلغان خەلق جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ قوراللىق كۈچ تەشكىللىشى ئاساسلىقى كونا ئوسمانلى ئوفىتسېرلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلماقتا ئىدى. ئوسمانلى ئۈرۈش ئەسىرى ئوفىتسېرلىرىنىڭ بۇ پائالىيەتلىرى، ئەنۋەر پاشىنىڭ بۇخاراغا كېلىپ باسمىچىلار ھەرىكىتىگە قوشۇلغان ۋاقىتلارغا كەلگۈچە توختىماي داۋام قىلىدۇ. تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ بەزىلىرى ئەنۋەر پاشا بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلغان بولسا، يەنە بەزىلىرى كېيىنىرەك باسمىچىلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. باسمىچىلارغا قوشۇلمىغان ئوفىتسېرلار بولسا، سوۋېت دائىرىلىرى تەرىپىدىن يىغىشتۇرۇلۇپ تۈركىيىگە قايتۇرۇۋېتىلىدۇ.

(رەسىم ئۈرنى)

تۈرك مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن تۈركىستانلىق جەدىتچىلار: ئالدىدا ياڭىپاشلىغانلار (سولدىن ئوڭغا): 1. ئابدۇلۋاھىت، 2. بەشىرۇللا؛ ئىككىنچى قاتاردىكىلەر: 1. تالىپجان، 2. مۇساخان مەجىت ئاقساقال ئوغلى، 3. ئاتاخان؛ ئۈچىنچى قاتاردىكىلەر: 1. كەبىر بېكىر، 2. سۇلايمان سامى ئەپەندى، 3. مىيان بۇزۇرك، 4. قايماقام (ھاكىم) يۈسۈف زىيا ئەپەندى، 5. مۇنەۋۋەر قارى، 6. يۈزبېشى غالىپ، 7. ... يۈزبېشى، 8. ئىسرائىلجان؛ ئۆرە تۇرغانلار: ئېشان غوجا، ھەيدەر ئەپەندى، زاھىر جان، ئابدۇلقادىر، يۈسۈپجان ئەخمەتجان ئوغلى. بۇ رەسىم 1920- يىلى باھار ئايلىرىدا تاشكەنتتە تارتىلغان (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

ئەسىرگە چۈشكەن ئوسمانلى مۇھاپىزەتچىلىرى ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن يەنە بىر ساھە بولسا مائارىپ ساھەسىدىكى خىزمەتلەر ئىدى. جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن بىرلىكتە سان جەھەتتىن كۆپىيىپ بارغان ئۇسۇلۇ جەدىت مەكتەپلىرىدە نۇرغۇن ساندا ئوسمانلى تۈركى (ئەسىرگە چۈشكەن ئوفىتسېرلار بىلەن پۇقرالار) ئوقۇتقۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. جەدىتچىلار مەكتەۋىدە ئۇزۇن يىللار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان راجى چاكىر ئۆز ئەسلىمىلىرىدە بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇمات بەرمەكتە:

1918-يىلى يانۋار ئېيىنىڭ باشلىرىدا تاشكەنتكە يېتىپ كەلدۇق. ... تەلەپ قىلىپ چىڭ تۇرۇۋالغاچقا تېخى يېڭىلاتىن ئېچىلىشقا باشلىغان ئوكۇل (مەكتەپ) لاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش ئۈچۈن تاشكەنتتە يەنە بىر مەزگىل تۇرۇپ قېلىشقا ماقۇل بولدۇق. دېمەككى، ئانادولۇدىن نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراقتىكى بىر تۈرك دۆلىتىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش پىشانىمىزغا پۈتۈلگەن ئىكەن. ئەسلىدىنلا بىزدىن بۇرۇن بۇ يەرلەرگىچە يېتىپ كەلگەن تۈرك سۇبايلىرى (ئوفىتسېرلىرى) مۇ ئوقۇتقۇچىلىق قىلماقتا ئىكەن.

بۇ دوستلىرىمىزدىن ھەيدەر شەۋكى، 1-نەمۇنە مەكتەۋىدە ئىشلىگەچ تەمىر تۇدەسىنى باشقۇراتتى. گالىپ، 6-تۇران مەكتەۋىدە، يۈزباشى شۈكرۇ، 2-مۇختارىيەت مەكتەۋىدە ۋە تۇران گۇجۇ بولسا تۇدەنىڭ باشلىقى بولۇپ، سەئىت ئاخرارى بولسا 12-تۇران مەكتەۋىدە ئىزچى تۇدەنىڭ باشلىقى ئىدى. ئىستانبۇلدا ئوقۇپ كەلگەن ئابدۇررااخمان ئەپەندى 10-ئىرفان مەكتەۋىدە بولۇپ، تەرەققىي جەمئىيىتى (دەرنىگى) تۇدەسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىمەكتە ئىدى. مەنمۇ 6-تۇران مەكتىپىگە تەقسىم قىلىندىم. ئۇ مەكتەپنىڭ تەۋەلىكىدە تۈرك كۇچى تۇدەسىنى قۇرۇپ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى باشلىۋەتتىم. بۇ بەشتىن-بەشتىن سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تۈركىستانلىق ئوقۇتقۇۋچىلار بىلەن بىرلىكتە، بىز ئانادولۇدىن كەلگەن ئەسىرگە چۈشكەن تۈرك سۇبايلىرىمۇ دەرس بېرەتتۇق.

تۇدە دەپ ئاتالغان ئىزچىلار تەشكىلاتى بىر ياش-ئۆسمۈرلەر جەمئىيىتى شەكلىدە قۇرۇلغان ئىدى. بۇ تۇدەلەردە ياشلارغا بەدەن چېنىقتۇرۇش دەرسلىرى بىلەن تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ئۆگۈتىلەتتى. ... بىز كەلگەن ۋاقىتلاردا جەدىتچىلارنىڭ باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سانى 72 گە يەتكەن (تاشكەنت شەھىردىكى سان كۆزدە تۇتۇلماقتا – ئاپتوردىن) ئىدى. بىرىنىڭ كەينىدىن بىرسى ئېچىلىشقا

باشلىغان بۇ مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى تېپىش ھەقىقەتەن تەس ئىش ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇرۇسچە لىسسە (گىمنازىيە ياكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ) لىرىنىڭ يۇقىرى يىللىق سىنىپلىرىدا ئوقۇۋاتقان تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قىسمى يەرلىك باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى قىلىپ تاللانغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ئوقۇتقۇچى تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن 3 ياكى 6 ئايلىق ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرۇسلىرىمۇ ئېچىلغان ئىدى.

(رەسىم ئورنى)

جەدىتچى مەكتەپلىرىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئوسمانلى زاتلىرى (مۇھاپىزەتچىلىرى) بىلەن تۈركىستانلىق جەدىتچىلەر: بىرىنچى رەتتە، يەردە ئولتۇرغانلار (سولدىن ئوڭغا): 1. ئاتا خان نىزامخان، 2. ئۇستىتەغمەن (جوڭۈپي) ئاتىف، 3. مەھەممەت ئىمىن ئەپەندى ئەفەندىزادە، 4. سۇلتان غوجا ئوغلى، 5. راجى چاكىرگۆز 6. كېرىم ناربۇتابەگ، 7. شاھ ئىسھاق قارى؛ ئىككىنچى رەتتىكىلەر: 1. كازىم ئەپەندى، 2. تەلەت ئەپەندى، 3. ئەخمەت رىفات ئەپەندى، 4. مۇنەۋۋەر قارى، 5. نۇرى ئەپەندى، 8. سادۇللا غوجا، 7. تۇرسۇن غوجايېف، 8. يۇزباشى (يۇزبېشى، كاپىتان، شاڭۈى) جامال، 9. يۇزباشى شۇكرۇ ئەپەندى؛ ئۈچىنچى رەتتىكىلەر: 1. ... ...، 2. ئالىيېف، 3. سېيىت ئىكرام، 4. ئۇستىتەغمەن زىيا، 5. ... ...، 6. يۇزباشى لۇتفۇ، 7. مىيان بۇزۇرۇك، 8. ئابدۇلغەنى؛ تۆتىنچى رەتتىكىلەر: 1. مۇختەر ئەپەندى، 2. يۇزباشى غالىپ ئەپەندى، 3. ھەيدەر شەۋكى، 4. سۇلتان غوجا، سىدىق غوجا، 5. يۇسۇف زىيا ئەپەندى، 6. تاشپولات ناربۇتابېكوف، 7. ئابدۇلكېرىم ئەپەندى، 8. ...، 9. ...، 10. .... بۇ رەسىم 1920ـ يىلى 14ـ ئاپرىلدا تاشكەنتتە تۈركىستانلىق جەدىتچىلاردىن سۇلتان غوجىنىڭ بېغىدا تارتىلغان. (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

تۈركىستاننى سوۋېتلەشتۈرۈش دەۋرىلىرىدە بۇ كىشىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۈركىيىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبور قىلىنغان بولسا، يەنە بىر قىسمى تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىگە قاتنىشىدۇ. بۇخارا ھۆكۈمىتىنىڭ تەپتىش گۇرۇپپىسى 1922ـيىلى ئېلان قىلغان بىر ھۈججەتتە بۇخارا جۇمھۇرىيىتى تەۋەسى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ۋە ئوسمانلى پاسپورتى بىلەن يۈرگەن بارلىق ئوقۇتقۇچىلار بىلەن تىجارەتچىلەرنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇ دۆلەت چېگرىسىدىن چىقىپ كېتىشلىرى تەلەپ قىلىنغان ئىدى. بۇ ئوقۇتقۇچىلار ئېلان قىلىنغان بۇ ئۇقتۇرۇشقا پىسەنت قىلماي، ئۆز ۋەزىپىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىرىشىدۇ. بۇ سەۋەبتىن 7 نەپىرى ئايال، 24 نەپىرى ئەر كىشىدىن تەركىب تاپقان ئوسمانلى ۋەتەندىشى قولغا ئېلىنىپ

موسكۋاغا ئۆزىتىپ بېرىلىدۇ. بۇلاردىن، سوۋېت بېسىمى ئەڭ ئېغىر بولغان يىللاردىمۇ بۇ غايىلىرى ئۈچۈن ئۆزلىرىنى پىدا قىلغان بۇ پىدائىيلار، تەۋرەنمەس ئىشەنچ بىلەن كۆچلۈك غەيرەت كۆرسىتىپ ئۆز ۋەزىپىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئىتتىھات ۋە تەرەققىي تەشكىلاتى بىلەن مۇناسىۋەتلەر

تۈركىستانلىق جەدىتچىلارنىڭ ئىتتىھات ۋە تەرەققىي ئېقىمى بىلەن يېڭى تونۇشقان ۋاقىتلىرى، بىر قىسىم ئەزالىرىنىڭ ئوقۇغۇچى بولۇپ ئىستانبۇلغا كەلگەن ۋاقىتلىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ يىللاردا ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۈرغان ئىتتىھات ۋە تەرەققىي پارتىيىسى تازا روناق تېپىۋاتقان ۋاقىتلار ئىدى. بىلىم ئېلىش ۋاقتىنى تاماملىغان ياكى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى سەۋەبىدىن دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەن جەدىتچىلار، ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ ئۆكتىچىلەر سېپىدىكى زىيالىيلارغا بېرىلگەن ژۇن تۈرك دېگەن نامىدىن ئىلھام ئېلىپ بۇخارا بىلەن خۇە ئەمرلىكلىرىگە قارشى قانات يايدۇرغان سىياسىي ھەرىكىتىگە "ياش بۇخارالىقلار" ۋە "ياش خۇەلىكلەر" دېگەن نامنى بېرىشىدۇ. قىزىق يېرى بۇ تۈركىستانلىق ياشلار ئىتتىھات ۋە تەرەققىي بىلەن بولغان شۇنچە قويۇق مۇناسىۋەت قىلىپ كېلىۋاتقىنىغا قارىماي، تۈركىستاندا بۇ تەشكىلاتنىڭ شۆبىلىرىنى ئېچىش ئىشىنى ئويلاشمىغان ئىدى.

ئىتتىھات ۋە تەرەققىي تەشكىلاتىنىڭ تۈركىستان تېررىتورىيىسىدە قانات يايدۇرغان تۇنجى ھەرىكىتى، تەلەت پاشىنىڭ بويرىقىغا ئاساسەن رودوسلۇق ھەببىزادە ئەخمەت كامال (ئىلقۇل) نى 1914-يىلى 16-فېۋرالدا شەرقىي تۈركىستانغا ئۆەرتىش بىلەن باشلانغان ئىدى. قەشقەرگە يېتىپ بارغان ئەخمەت كامال، قەشقەردە دارئۇل مۇئەللىمىنىي ئىتتىھات نامىدا بىر ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش مەكتىپى ئاچىدۇ. شۇ يىلىسى ئەنۋەر پاشا تارقاتقان ئۇقتۇرۇشنىڭ روھىغا ئاساسەن، تەشكىلاتىي مەخسۇسنىڭ ئىككىنچى ئورۇندىكى ئادىمى قۇشچىبېشى ئەشرەف ئەپەندى يەنە بىر گۇرۇپپا تەشكىل قىلىدۇ. بۇ گۇرۇپپا تۈركىستانغا بېرىش، ئۇ يەردىكى تۈركلەرنى ئويغىتىش، تەشكىللەش ۋە چارۇسىيىگە قارشى قوزغىلاڭ پارتلىتىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئۆزىگە ۋەزىپە قىلغان ئىدى. ئەشرەف ئەپەندى، ئۆز ئىنىسى بولغان ھاجى سېلىم سەمى يېتەكچىلىكىدىكى

بەش كىشىلىك تىزىملىك تەييارلاپ ئەنۋەر پاشىنىڭ تەستىقلىشىغا سۇنىدۇ. (بۇ گۇرۇپپا سېلىم سامى ئەپەندى، ھۈسەين ئەمىرۇللاھ <باركان> ئەپەندى، ئادىل ھېكمەت ئەپەندى، سىلىستىرەلىق تاتار ھۈسەين ئەپەندى ۋە بۇرسالىق ئىبراھىم <ھەقلىقئەر> ئەپەندىلەردىن تەشكىل تاپقان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئىستانبۇلدىن يولغا چىققان بۇ گۇرۇپپا، ھىندىستان ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىدۇ. ئەمما ئۇ يەردىن ئافغانىستانغا كىرىۋاتقىنىدا تەلىيى ئوڭدىن كەلمەي ئۇرۇسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ تۈركىستانىنىڭ ئىچكى قىسمىغا سۈرگۈن قىلىۋېتىلىدۇ. ئۇلار، تەخمىنەن ئون بەش ئاي ئۆتكەندىن كېيىن تۈرۈۋاتقان يېرىدىن قېچىپ قازاق-قىرغىز قەۋىلىرى باشلىغان قوزغىلاڭغا بېرىپ قوشۇلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭ باستۇرۇۋېتىلگىنىدىن كېيىن تەكلىماكان چۆلىدىن ئۆتۈپ شەرققە قاراپ قېچىپ، ئەڭ ئاخىرى شاڭخەيگە يېتىپ بارىدۇ. 1920-يىلى ئافرىل ئېيىدا ھاجى سېلىم سەمى ئەپەندى بىلەن ئىبراھىم ئەپەندى ئىككىسى مانجۇرىيە ئارقىلىق رۇسىيىگە ئۆتۈپ، شۇ يىلىسى موسكۋادا تۈرۈۋاتقان ئەنۋەر پاشىنىڭ يېنىغا بېرىۋالىدۇ. ئۇلارنىڭ گۇرۇپپىسىدىكى قالغان ئەزالار ئۇزۇنغا سوزۇلغان جاپالىق سەپەردىن كېيىن ئاخىرى تۈركىيىگە كېلىۋالىدۇ.

1917-يىلقى رۇسىيە ئىنقىلابىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان قالايماقان ۋەزىيەت، ئىتتىھات ۋە تەرەققىي رەھبەرلىرىنى قۇللۇقتا قالغان ئورتا ئاسىيا تۈرك خەلقلىرىنى تەشكىللەپ بۇ جايلاردا مۇستەقىل تۈركى قەۋىملار دۆلىتى قۇرۇپ چىقىش ياكى ئىمكان بولسا بۇ جايلارنى تۈركىيىگە قوشۇۋېلىش ئارزۇسىغا كەلتۈرگەن ئىدى. بۇ ھەقتە مۇزاكىرە قىلىشقان پارتىيە مەركىزى ئورگىنى، ئىتتىھات ۋە تەرەققىي پىرقىسىنىڭ كاپكاز شۆبىسىنى قۇرۇش قارارىنى ئېلىپ بۇ شۆبىنىڭ رەئىسلىكىگە ھاسان رۇشەنى ئەپەندىنى تەيىنلىشىدۇ. بولشېۋىك ئىنقىلابىدىن كېيىن دەرھال باكۇغا يېتىپ كەلگەن ھاسان رۇشەنى ئەپەندى بىر تەرەپتىن ئەزەربەيجاندا تەشكىللەش ئىشلىرىنى باشلىۋەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىستاندىمۇ تەشكىل قۇرۇش ئىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن مەھمەت ئېمىن ئەفەندىنى تاشكەنتكە ئۆۋەتىشىدۇ.

ئەسلىدە، 1917-يىلقى بولشېۋىك ئىنقىلابىدىن خېلى بۇرۇنلا ئۇرۇشلاردا ئەسىرگە چۈشكەن ئوسمانلى ئوفىتسېرلىرى تەرىپىدىن تۈركىستاندا «ئىتتىھات ۋە تەرەققىيپەرۋەرلەر» نامىدا بىر تەشكىلات قۇرۇلغان ئىدى. تۈركىستان

جەدىتچىلىگىنىڭ باشلامچىلىرىدىن بولغان مۇنەۋۋەر قارىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىلىرىدا بۇ ھەقتە خېلى تەپسىلى مەلۇمات بېرىلگەن:

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ھارپىسىدا تەشكىللەنگەن جەمئىيەتنىڭ نىزامنامىسىنى ئوسمان ئەپەندى بىلەن ھەيدەر ئەپەندى يېزىپ بەرگەن ئىدى. مەن بۇ نىزامنامىنى ئۆزبېك تۈركچىسىگە ئايلاندۇردۇم. ... 1917-يىلى ئاۋغۇستىنىڭ ئاخىرلىرىدا بىزنىڭ ئۆيدە ئۆتكۈزۈلگەن بىر يىغىندا بۇ نىزامنامە قوبۇل قىلىندى. بۇ يىغىندا، ئۈچ كىشىلىك بىر رىياسەت ھەيئىتى سايلاپ چىقتۇق. ئوسمان ئەپەندىنى رەئىس، ھەيدەر ئەپەندىنى بولسا رەھبەر قىلىپ كۆرسەتتۇق. ئۈچىنچى كىشىنى يەرلىكلەردىن (تۈركىستان يەرلىكلىرىدىن – ئاپتوردىن) كۆرسىتىش لازىم ئىدى. ئۇ نامزاتنى تاللاش ئىشى ئوسمان ئەپەندى بىلەن ھەيدەر ئەپەندىگە قالدۇرۇلدى. ... جەمئىيەت ئەزالىرى، نىزامنامىدا كۆرسىتىلگەن مەنپەئەتلىرىمىزگە توقۇنۇش كەلمەيدىغان ھەرقانداق بىر پارتىيىگە ئەزا بولۇپ كىرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بىر قىسىم ئەزالىرىمىز بولشېۋىكلەرگە قاتناشقان بولسا، يەنە بەزىلىرى ئەس-ئار (سوتسىيالىست رېۋولوتسىيۇنار) پارتىيىسىگە ئەزا بولغان ئىدى. مەنمۇ بىرەر پارتىيىگە ئەزا بولۇش ئويۇمنى ھەيدەر ئەپەندى ئارقىلىق رىياسەتكە ئۇقتۇرغان ئىدىم، رىياسەت ماڭا، ھازىرچە ھۆكۈمەت ئېنىق بىر شەكىلدە مۇقىملاشمىغانلىغى، قايسىسىنىڭ ئاخىرىدا ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قالالىشى تېخى ئېنىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن بىر مەزگىل سەۋرى قىلىپ ساقلاپ بېقىڭ دېگەن مەسلىھەتنى بېرىشتى.

1918-يىلىنىڭ بېشىدا تۈركىستان ئىتتىھات ۋە تەرەققىيپەرۋەرلەر جەمئىيىتى، ئۆز ئەزالىرىدىن بىرى بولغان ئابدجان مەھمۇدنى بىر پارچە مەكتۇپ بىلەن ھاسان رۇشەنى ئەپەندىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىشىدۇ. ئابدجان مەھمۇد، ئەفەندىزادە مەھمەت ئېمىن ئەپەندى ۋە زاھىتجان ئەپەندىلەر بىلەن بىرگە ئەزەربەيجانغا يېتىپ بارىدۇ. ئىتتىھات ۋە تەرەققي جەمئىيىتىنىڭ كاپكاز شۆبىسى رەئىسىگە سۇنۇلغان 1918-يىلى 9-يانۋار كۈنىدىكى بۇ مەكتۇپتا، تۈركىستاندا مىللي قوراللىق كۈچ تەشكىللەش ئۈچۈن تەجرىبىلىك كىشىلەردىن بىر قانچىسىنى تەلەپ قىلىشقان ئىدى:

تۈركىيە نۇمايەندەسى (مۇمەسسىلى) ھاسان رۇشەنى ئەپەندىگە

تۈركىستان ئۇمۇرۇ داخلىيىسىنى ئىسلاھى (ئىچكى ئىشلىرىنى ئوڭلاش ئۇچۇن) ۋە مىللىي قوراللىق كۇچ تەشكىلى ئۇچۇن تۈركىيىنىڭ مۇقتەدىر كىشىلىرىگە جىددىي ئېھتىياجلىق بولماقتىمىز. تەرەققىي ئالىلىرىدىن تۈركىستانغا ئۆزىرتىلگەن مەھمەت ئېمىن ئەفەندىنىڭ دەلالەتى (ۋاستىسى) ئىلە زاتىي ئالىڭىزدەن تەلىمات ۋە ئادەم ئېلىش ئۇچۇن تۈركىستان نۇمايەندىسى سۈپىتى بىلەن بەندەڭىز تۈركىستانلىق مىللەتداشلىرىڭىز تەرىپىدىن باكۇغا كەلدىم. رۇخسىتىڭىز بىلەن خىلافەتىي كۇبرا (مۇڤاپىق) پروگراممىلار ۋە بارلىق ئىشلىرىمىزغا يارىغدەك ئادەملىرىڭىزدىن بېرىشىڭىزنى ئۇزۇر بىلەن تەلەپ قىلىمەن ئەفەندىم. 1918- يىلى 9-يانۋار

(رەسىم ئورنى)

تۈركىستان ئىتتىھات ۋە تەرەققىيپەرۋەر تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى ئابدجان ماھمۇد ئەپەندى (ئالدى قاتار ئوڭدا ئولتۇرغان ساقاللىق ۋە تۇماقلىق كىشى)، ئىتتىھات تەرەققىي جەمئىيىتىنىڭ ۋاكالەتچىسى ھاسان رۇشەنى بىلەن رەسمىي مۇناسىۋەت باغلاۋاتقان ۋاقىتلاردا باكۇدا چۇشكەن رەسىمى. ئەفەندىزادە مەھمەت ئېمىن (سولدا ئولتۇرغان كىشى)، تۈركىستانلىق زاھىتجان (سولدا ئۆرە تۇرغان كىشى) ۋە بىر ئوسمانلى مۇھاپىزەتچىسى، 1918- يىلى 10- يانۋار باكۇ. (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

ھاسان رۇشەنى ئەپەندى بۇ مەكتۇپنى تۈركىستان مىللەتچىلىرىنىڭ تەلەپلىرى بىلەن بىرگە قوشۇپ ئىستانبۇلدىكى ئىتتىھات ۋە تەرەققىي مەركىزى كومىتېتىغا دەرھال ئۇۋرتىپ بېرىش بىلەن بىرگە، سۆھبەت جەريانىدا ئابدجان مەخمۇد ئەپەندىگە تۆۋەندىكىدەك جاۋاب بېرىدۇ:

تۈركىستان ئۇمۇرۇ داھىلىيەسىنى ئىسلاھ (ئىچكى ئىشلىرىنى تۇزەش) ۋە قۇۋۋەئىي مىللىيەسى (مىللىي قوراللىق كۇچلىرى) نى تەشكىل قىلىش ئۇچۇن تۈركىيە مەمۇرى كادىرلىرىدىن ۋە زابىتلىرىدىن بىر قانچە ئەفەندىنىڭ تۈركىستانغا ئىزامى (ئۇۋرتىلىشى) ۋە خىلافەتئىي كۇبرانىڭ سىياسىتىگە مۇۋاپىق (ئۇيغۇن) دەستۇر (تەييارلانغان ھۆججەت) مەمنۇنلۇق بىلەن ئوقۇپ كۆرۇلدى. زاتئىي ئالىيلىرى ئىلە مۆھتەرەم تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بۇ پارلاق تەشەببۇسى قەلبىمدە زور ئۇمىدلەر ۋە چوڭقۇر مەسىررەتلەر (خۇشاللىق) ياراتتى. دۆلەت ۋە مىللەتىم نامىدا سىزنى تەبرىكلەيمەن ۋە مۇۋەپپەقىيىتىڭىزنى جانابىي ھەقتىن تەمەننى ئەيلەيمەن.

ئارزۇيىڭىزنى جايىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن دۆلەتنى ئالىيىيەنىڭ باكۇدا تۇرىدىغان ئەڭ قىممەتلىك مەمۇرى كادىرلىرىدىن سابىق بايبۇرت قايماقامى (ناھىيە ھاكىمى) يۈسۈف زىيا ئەپەندى، بارلىق تۈركىستانىنىڭ سىياسىي ۋە مەمۇرى ئىشلىرىنى تانزىم ئېتىش ئۈچۈن زاتىي ئالىلەرنىڭىزگە ھەمراھ بولىدۇ. خىلافەتنى كۈبرانىڭ ۋە دەۋلەتنى ئالىيىيەئىي ئوسمانلىنىڭ ئارزۇسىغا ۋە سىياسىتىگە مۇۋاپىق بولغان پروگرام ۋە تەلىماتنامە ئىلە بىر سىياسىي رەسمىيەتنامە ۋە بىر ئىتتىماتنامە نۈسخىسى زىيا ئەپەندىگە بېرىلدى.

بۇ پروگرام مۇجىبىنچە كاپكازلاردا قىلىنغىنىغا ئوخشاش، زىيا ئەپەندىنىڭ ياردىمى ئىلە تۈركىستاندىمۇ بىر ئىتتىھات ۋە تەرەققىي فىرقاسى تەشكىل قىلىندۇ ۋە تۈركىستانىنىڭ خىلافەتنى كۈبراغا قوشۇلۇپ كېتىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە فىرقانىڭ تەشەككۈلىنى (تەشكىل قىلىنىشى) مۇتەئاقىپ، تۈركىستانىنىڭ ئىلھاق (قوشۇلۇپ كېتىش) ئارزۇسىنى مۇقەددەس خەلىفەمىزگە رەسمەن ئۇقتۇرۇش ۋە تۈركىستانىنىڭ ئېھتىياجلىرىنى تەسۋىيە (تەرتىپكە سېلىش) قىلىش ئارقىلىق، بارلىق تۈركىستان نامىغا نۇمايەندىلەر (مۇمەسسىللەر) تالىلىنىپ مەزكۇر رەسمىيەتنامە (پروتوكول) ۋە ئىتتىماتنامە ئىلە ئىستانبۇلغا ئۇۋەرتىلىدۇ. نۇمايەندىلەرنىڭىزنىڭ باكۇدان ئېتىبارەن راۋان بىر شەكىلدە ئىستانبۇلغا بېرىشلىرىنى بەندەڭىز تەمىن قىلىمەن.

بۇلاردىن باشقا تۈركىستاندا زابىت (مۇھاپىزەتچىلەر) يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن بىر ھەربىي مەكتەپ ئېچىش، تەشكىلاتئىي ئەسكەرىيە قۇرۇش ۋە مىللىي ئالاي (پولك) لار تەشكىل قىلىش ئۈچۈن تۆۋەندە ئىسىملىرى زىكرى قىلىنغان زابىتلەرمۇ ئۇۋەرتىلدى. زابىت ئەفەندىلەر بىلا كايد ۋە شەرت (مۇتلەق تۇرده شەرتسىز) ئىتتىھات ۋە تەرەققىي فىرقاسىغا ئىتائەت قىلىدۇ ۋە پەقەت ئەسكەرى ئىشلار بىلەنلا مەشغۇل بولىدۇ. ئەنە شۇ شەكىلده ئىش قىلىنغىنىدا زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە مازھار بولالايدىغانلىغىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن ۋە تۈركىيىنىڭ ھەر ۋەچھىلە تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمىزغا ياردم قىلىدىغانلىقىنى ۋەد ۋە تەيىد ئەيلەيمەن، ئەفەندىم.

25-رەب. ھـ 1336 (1918-يىلى 8-مارت)
تۈركىيە نۇمايەندەسى ھـ رۇشەنىي

ئىتتىھات ۋە تەرەققىي پىرقىسى تەرىپىدىن تەستىقلانغان بۇ مەكتۇپكە ئاساسلانغاندا، تۈركىستان سىياسىتى مۇنداق ئىككى ئاساس ئۈستىگە قۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ: ئاۋۋال مىللىي قوراللىق كۈچلەرنىڭ تەشكىللىنىشىنى مەقسەت قىلىپ بۇ جايلارغا ئوسمانلى مۇھاپىزەتچىلىرى ئۆتەرتىلىدۇ ۋە ئىمكانىيەت يار بەرسە بىر ھەربىي مەكتەپ ئېچىلىدۇ. بۇندىن باشقا يەنە تۈركىستانلىق ۋاكالەتچىلەر ئىستانبۇلغا بېرىپ، ئوسمانلى سۇلتانىغا تۈركىستاننىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئوسمانلى دۆلىتىگە قوشۇلۇپ كېتىش ئارزۇسىنى بىلدۈرۈپ بۇ ھەقتە يارەم تەلەپ قىلىشىدۇ. شۇندىن ئىتتىۋارەن بۇ سىياسەتلەر تېزلىكتە ئىجرا قىلىنىشقا باشلاندى. ھاسان رۇشەنىي ئەپەندى 1916-يىلىنىڭ بېشىدا بايبۇرتتا ئۇرۇسلارغا ئەسىرگە چۈشۈپ نارگىن ئارىلىدىكى لاگېرغا ئۆتەرتىلگەن، 1918-يىلىنىڭ بېشىدا لاگېردىن قېچىپ باكۇغا كېلىۋالغان بايبۇرت قايماقامى يۈسۈف زىيا ئەپەندىنى ئىتتىھات ۋە تەرەققىي پىرقىسىنىڭ تۈركىستاندا تۈرۈشلۇق ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلىگەن ئىدى. ئابىدجان مەھمۇد ئەپەندى بىلەن يۈسۈف زىيا ئەپەندى ئىككىسى 20 نەپەردەك ئوسمانلى زابىتلىرى بىلەن بىرگە تۈركىستانغا قاراپ دەرھال يولغا چىقىدۇ.

يۈسۈف زىيا ئەپەندى بىلەن ھەمراھلىرى تۈركىستانغا يېتىپ بېرىپ كۈتمىگەن بىر ئەھۋالغا دۇچ كېلىدۇ: ئۇلار تاشكەنتكە كېلىپ بولشېۋىكلار قۇرۇپ چىققان بىر ھۆكۈمەتنى كۆرىدۇ. ئۇلار سەمەرقەنت شەھىرىگە يېتىپ بارغىنىدا بولسا، قوقان شەھىرىدە ئېلان قىلىنغان تۈركىستان مۇختارىيەت ھۆكۈمىتىنى قىزىللار رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇۋتكەنلىگىدىن خەۋەر تاپىدۇ. يۈسۈف زىيا ئەپەندى 1918-يىلى 16-ئىيۇل كۈنىسى تاشكەنتتىن موسكۋا باش ئەلچىسى غالىپ كامال ئەپەندىگە بىر پارچە مەكتۇپ ئۆتەرتىپ، يۇز بەرگەن بۇ ھادىسىلەرنى تەپسىلىي تونۇشتۇرىدۇ:

ئالتى ئاي مۇقەددەم (ئاۋۋال) نارگېن جەزىرەسى ئۈسىرا (ئەسىرلەر) قارارگاھىدىن فىرار (قاچقان) قىلغان ئىدىم. بىر مۇددەت باكۇدا قالغاندىن كېيىن، مەمۇرىيەتىي مەخسۇسە (مەخسۇس ۋەزىپە) ئىلە باكۇدا تۇرۇۋاتقان رۇشەنىي ئەپەندىنىڭ تەكلىپ ۋە تەۋسىيىسىگە ئاساسەن يېگىرمە نەپەردەك زابىت بىلەن بىرگە تۈركىستان جەھەتكە كەلدىم. سەمەرقەنتكە مۇۋاسالات قىلار-قىلماي (يېتىپ بارار-بارمايلا) قوقان ھادىسەئىي فاجىئەسى ۋەقە بولدى. بۇ ھادىسىنىڭ كەينىدىنلا بۇخارا ۋە ئاشخابات ۋەقەسى (بۇخارا ۋە خۇجەگە قارىتىلغان رۇس ھۇجۇمى كۆزدە تۇتۇلماقتا – ئاپتوردىن) يۈز بەردى. يەكدىگەرىنى ۋەيلەدەن (كەينىدىنلا روي بەرگەن) بۇ ۋەقەلەر

پروگراممىزنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋەتكەنلىگى ئۈچۈن، مىڭ بىر مۇشكىلات ئىلە زابىتانى باكۇغا قايتۇرۇۋەتتىم. بىر يېرىم ئايدەك سەمەرقەنتتە، بىرەر ئاي بۇخارادا ۋە يەنە بىر يېرىم ئايدەك ئاشخابات ئەتراپىدا بەكلا ئاۋارە ۋە قىينىچىلىق ئىچىدە ياشىغىنىمدىن كېيىن ئورېنبۇرگقا مۇتەۋەججىھەن (قاراپ) ھەربىكەت ئەيلەدىم. ئورېنبۇرگقا مۇۋاسسالات ئەتمەكتەن ئەۋەل، قازاقلار بىلەن بولشېۋىكلار ئوتتۇرىسىدا يېڭىدىن ۋەقە بولغان مۇسادەمە (توقۇنۇش)، شىمەندۇفەر (پويىز) نەقلىياتىغا ئىجرائىي تەسىر ئەيلەگىنىدەن (قاتنىشىنى تەسىرگە ئۇچراتقىنى ئۈچۈن)، تاشكەنتكە ئاۋدەت ئەيلەدىم. بۇ يەردە كۈنىيەلەرى زىرىدە مۇھەررەر (كىملىكلىرى قوشۇمچە بەتتە يېزىلغان) زەۋات تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان جەمئىيەتكە تەۋە بولدۇم. مەلفۇق (قوشۇمچە قىلىنغان) ھۆججەت مۇتائالاسىدىنمۇ مۇستەبان (مەلۇم بولغان) كۆرسىتىلگەندەك بۇ "فىرقە" تەرىپىدىن بابىئالىگە (ئوسمانلى ھۆكۈمىتى تۇرىدىغان كابىنت بىناسى –ت) بىر ھەيئەت ئىنتىخاپ (تاللاندى) ۋە ئىزام (ئۆۋەرتىلدى) ئېتىلدى. بەندەڭىزمۇ بۇ ھەيئەت رېفاقاتىدا (بىلەن بىرلىكتە) موسكۋاغا بېرىش ۋە تۈركىستان ھەققىدە ئارزۇيى مەلۇمات ئەيلەمەك خىيالىدا ئىدىم. ماتەئەسسۇف يوللاردا يېڭىدىن زۇھۇر قىلغان قالايماقانچىلىقلار ھەربىكەتىمگە مەنئى بولدى.

ھەيئەت موسكۋا تارىقىيلە (يولى بىلەن) تۈركىيە تەرەپكە ئۆتىشى لازىم. يەدلەردە (قوللىرىغا) "بايبۇرت قايماقامى يۈسۈف زىيا ئەپەندى" ئىمزالىق ھاۋۇى بىرەر يول خېتى بېرىلدى. زاتىئىي دەۋلەتلەرىگە مۇراجەتلەردە مەلفۇق (قوشۇمچە قىلىنغان) ھۆججەتلىنىڭ ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇلۇشىنى ۋە ھارەكەتلەرىنىڭ تەسخىلىنى (ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىلىشىنى) ئارز ۋە ئىستىرھام ئەيلەيمەن.

يۈسۈف زىيا ئەپەندى خېتىنىڭ قالغان قىسمىلىرىدا تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ ئەھۋالى، ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن ئىرانلىقلارنىڭ بۇ رايوندا ئېلىپ بېرىۋاتقان پائالىيەتلىرى، ئۆزىنىڭ بۇ جايلاردا يەنە بىر مەزگىل قېلىشى لازىملىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە توختىلىش بىلەن بىرگە، ئەگەر ئوسمانلى دۆلىتى بۇ جايلارنى ئىگىلىمەكچى بولسا، دەرھال ھەربىكەتكە ئاتلانمىغىندا بەكلا كېچىكىپ قالىدىغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. خېتىنىڭ قوشۇمچە قىسمىدا بولسا، تۈركىستاندا ئۆزىدىن بۇرۇن ئىتتىھات ۋە تەرەققىيپەرۋەر جەمئىيىتىنى قۇرغان ئىككى ئوسمانلى زابىتىنىڭ ئىسىملىرىنى قوشۇپ قويغان. بۇ كىشىلەر مۇلازىمى ئاۋۋال سامسۇنلۇق ھەيدەر ئازمى بىن شەۋكى (دالا ئارمىيىسى توپچىلار پولكى 4، روتا 3، ئوتىلدىيە 8) ۋە مۇلازىم سۇلايمان سەمى بىن تەۋفىق (پولك 88، روتا

1 ياۋەرى) ئىسملىق ئوفىتسېرلەر ئىدى. يۈسۈف زىيا ئەپەندى تۈركىستاندىكى ۋەزىيەتنىڭ يېنىدا بىرگە ئېلىپ كەلگەن 20 نەپەر زابىت بىلەن ھەل قىلغىلى بولمىدىغان ئۇنچىۋالا ئوڭاي بىر ئىش ئەمەسلىكىنى تونۇپ يەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنى دەرھال باكۇغا قايتۇرۇۋەتكەن ئىدى. ئۆزى بولسا، ئىتتىھات ۋە تەرەققي جەمئىيىتىنىڭ مۇمەسسىلى بولۇپ تۈركىستاندا قېلىپ پائالىيەتلىرىنى داۋام قىلدۇرۇش قارارىغا كەلگەن ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، يۈسۈف زىيا ئەپەندىنىڭ ماقۇللىغىدىن كېيىن، بۇرۇن قۇرۇلۇپ بولغان جەمئىيەت يېڭىدىن رەتكە سېلىنىپ، نىزامنامىسىغىمۇ تېگىشلىك تۈزىتىشلەر كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇ ۋاقىتتىكى ئىشلارنى مۇنەۋۋەر قارى بىلەن مۇفتى سەدرىددىنخانىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىلىرىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. مۇنەۋۋەر قارى ئۆز خاتىرە دەپتىرىدە، نىزامنامىدىكى تۈزىتىشلەر ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنۇلارنى يېزىپ قالدۇرغان ئىدى:

باكۇنى تۈركلەر تارتىپ ئالغىنىدىن كېيىن بىزنىڭ "ئىتتىھات ۋە تەرەققىيپەرۋەرلەر" جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىسمىدىكى "پەرۋەر" قىسمى ئېلىپ تاشلىنىپ، "ئىتتىھات ۋە تەرەققي" غا ئۆزگەرتىلدى. ... گەرچە بۇرۇنلاردىمۇ بۇ جەمئىيىتىمىز "ئىتتىھات ۋە تەرەققي" دەپ ئاتىلىپ كېلىنمەكتە ئىدى. ... بۇنداق ئۆزگەرتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى سوربۇغىنىمدا ھەيدەر ئەپەندى ماڭا، "باكۇنى ئىتتىھات ۋە تەرەققي جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىكى تارتىپ ئالدى. ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئاسانلاشتۇرۇش ئۈچۈن جەمئىيەتنىڭ ئىسمىنى ئىتتىھات ۋە تەرەققي دەپ ئالدۇق" دېدى. شۇنىڭدەك، ھەيدەر ئەپەندى يەنە بۇرۇنقى رەئىس ئوسمان ئەپەندىنىڭ كېتىپ قالغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىتتىھات ۋە تەرەققي تەرىپىدىن زىيا ئەپەندىنىڭ ئۆھرىتىلگەنلىگىنىمۇ قوشۇپ قويدى.

كۈندىلىك خاتىرىلىرى ئارقىلىق ئۇ دەۋردىكى ئىشلارنى يۇرۇتۇپ بەرگەن سەدرەددىنخان، جەدىتچىلىك ھەرىكىتىگە يارىۋلىق بولۇپ كەلگەن بىلىملىك دىنىي زاتلاردىن بىرسى ئىدى. قوقان مۇختارىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قاتناشقان، كېيىن يەنە مۇنەۋۋەر قارى تەرىپىدىن تاشكەنتكە تەكلىپ قىلىنىپ ئۇ يەردە پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان ئىدى. ئۇ كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىدە يۈسۈف زىيا ئەپەندىنىڭ كېلىشىدىن كېيىن قىلىنغان ئىشلار، ئۇنىڭ ئىستانبۇلغا ھەيئەت ئۆھرىتىش ئىشلىرى ھەققىدە توختىلىپ تۇۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

سابىق بايبۇرت قايماقامى يۈسۈف زىيا ئەپەندى مەخفى (يوشۇرۇنچە) ھالدائىتتىھات ۋە تەرەققىي جەمئىيىتىگە كەلتۈرۈلۈپ جەمئىيەتنىڭ پروگراممىسى بىلەن نىزامنامىلىرى قايتا تۈزىتىلدى. تۈركىيە ئەسكەرلىرى باكۇغا مۇتەۋەججھ بولغىنىدا (يولغا سېلىنغىنىدا) جەمئىيەت تەرىپىدىن تۈركىستانىنىڭ ۋەزىيىتىنى، جەمىيەتنىيىڭ ۋەزىپىلىرىنى يەرلىك تىل ئارقىلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن ئابدجان مەھمۇد، مىر ئادىل ۋە مىر ئەخمەتلەر فەرغانىدىن، ئۇبەيدۇللا غوجا بىلەن مەن تاشكەنتتىن، ھاجى مەردانقۇل سەمەرقەنتتىن، سېيىت ناسىر مىر جېلىل تۈركىستان شەھىرىدىن بولۇپ بىر مۇراھھاس ھەيئىتى تەشكىللەپ چىقتۇق. 1918-يىلىدا ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ موسكۋا باش ئەلچىسى ۋاستىسى بىلەن ماتېرىياللىرىمىز ئۈەرتىلدى. ئابدجان ماخمۇد بىلەن ئۇبەيدۇللا غوجا موسكۋادا قالدى. بىز ئىستانبۇلغا كەلدۇق. تەلەت ۋە ئەنۋەر پاشالار بىلەن ھەمدە تاشقى ئىشلار نازىرى نېسىم ئەپەندى ۋە مەركەزىي كومىتېت ئەزالىرى بىلەن كۆرۈشتۇق. ... ماڭا تۈركىيە پاسپورتى بېرىلىپ تۈركىستان ۋەزىيىتىنى تونۇشتۇرۇشۇم ئۈچۈن قازى ئابدۇررەشىد ۋە كۆپرۈلۈ فۇئات ئەپەندىلەر بىلەن بىرلىكتە شۋېتسارىيىگە ئۈەرتىلدىم. ئاۋستىرىيىدە ئىنقىلاب بولۇۋاتقىنى ئۈچۈن ئۇمىگىمىز ئودىسساغا قايتىپ كەلدى. ... ئىستانبۇلدا ئىتتىھات ۋە تەرەققىي ئەزالىرىدىن غالىپ كامال ئەپەندى بىلەن كۆرۈشتۇم.

تۈركىستاندىكى ئىتتىھات ۋە تەرەققىي ئەزالىرىدىن تەشكىللىگەن بۇ ھەيئەت ئەزالىرى ئەنۋەر پاشانى زىيارەت قىلغىنىدا، پاشاغا ئۇچ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان سەككىز بەتلىك بىر دوكلات سۇنغانلىقلىرى مەلۇم. بۇ دوكلاتتا تۈركىستانىنىڭ تارىخىي، جوغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە ئىقتىسادى ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغاندىن كېيىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى سىياسىي ۋەزىيەت ئەتراپلىق چۈشەندۈرۈلۈپ، ئۇرۇسلارنىڭ ئىجرا قىلىۋاتقان تۈركىستان سىياسەتلىرىدىن شىكايەت قىلىنغان ئىدى. دوكلاتنىڭ تەلەپلەر قىسمىدا مۇنۇ سۆزلەر يېزىلغان ئىدى:

ئەمدى بىزنىڭ قەلبىمىز، پۈتۈنلەي ئۇلۇغ تۈركىيىگە قوشۇلۇپ كېتىش ئىختىراسى بىلەن سوقماقتا. پۈتۈن تۈركلۈكنىڭ بىرلىشىشى پەقەت بىزنىڭ ئۇلۇغ مەقسەتلىرىمىزگە ئۇيغۇن كەلگەن بىر يولدۇر. بىزنىڭ بارلىق ئارزۇيىمىز ۋە ھەرىكىتىمىز بۇدۇر. بۇ مۇئەللا (ئۇلۇغ) ئەمەل، چوڭ-كىچىك پۈتۈن خەلقىمىز ۋە بارلىق سىنىپلارنىڭ ئەڭ يوكسەك غايىسىدۇر.

ئەزەربەيجاننى ئوسمانلى ئارمىيىسى ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن بارلىققا كەلگەن بۇ تۈردىكى ھاياجان پەيدا قىلغۇچى مۇھىت ئىچىدە يېزىلغان بۇ جۇملىلەر، ئەنۋەر پاشىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا بېرىدىغان قارارلىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى دېيىلسە، ھەرگىزمۇ مۇبالىغە قىلىۋەتكەنلىك بولمايدۇ.

ئىتتىھات ۋە تەرەققىي رەھبەرلىرىنىڭ بۇ رايونلارغا مۇناسىۋەتلىك كۆز قاراشلىرىغا تەسىر قىلغان يەنە بىر ئامىل، موسكۋا باش ئەلچىسى غالىپ كامال ئەپەندى تەرىپىدىن ئىۋەرتىلگەن دوكلاتلاردۇر. ئېلى رىزا ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىستاندا تۈرۈۋاتقان ئوسمانلى زابىتلىرىدىن كەلگەن ھەمدە باش ئەلچىنى موسكۋادا زىيارەت قىلغان تۈركىستانلىق مىللەتچىلەر بەرگەن مەلۇماتلارنى دەرھال ئىستانبۇلغا ئىۋەرتىپ تۇرغان كامال ئەپەندى، بولۇپمۇ باكۇنىڭ ئىشغال قىلىنىشىدىن كېيىن، تۈركىستانىنىمۇ ئاسانلا قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدۇ دەيدىغان قاراشتا ئىدى. سادرازام (ۋەزىر) تەلەت پاشاغا ئىۋەرتىلگەن دوكلاتلاردا "باكۇ شەھىرى ئىشغال قىلىنغان ۋاقىتلاردا كراسنوۋودسكتا تۈرۈپ تۈركىستاندا مىللىي تەشكىلات قۇرۇش ۋە ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلىۋېلىشىغا قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە، مۇۋەققەتلىك (قابىلىيەتلىك) 5~10 ھەربىي تەلىم-تەربىيىچى ۋە يېتەرلىك مىقدارداقورال، ئوق-دورا ئىۋەرتىلسە، ئۇ جايلاردا قوراللىق كۈچ جەھەتتىن بەكلا ئاجىز تۇرۇۋاتقان بولشېۋىكلارنى يوقىتىش ئارقىلىق مۇختارىيەت ئېلان قىلىش مۇمكىنچىلىكىنىڭ بارلىقى" يېزىلغان ئىدى.

بۇ ۋاقىتلاردا ئەنۋەر پاشىنىڭ ئۈگەي قېرىندىشى نۇرى پاشا قوماندانلىقىدىكى ئىسلام ئارمىيىسى 20-ئىيۇل كۈنىسى گەنجەنى تارتىپ ئېلىپ، بۇ شەھەرده بىر مىللىي ئەزەربەيجان ھۆكۈمىتى قۇرۇپ چىققان ئىدى. ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشتىن كېيىن 1918-يىلى 15-سېنتەبىرده نۇرى ۋە خىلىل پاشا قوماندانلىقىدىكى تۈركىيە ئارمىيىسى باكۇغا كىرىدۇ. گەنجەدىكى ئەزەربەيجان ھۆكۈمىتىنىمۇ باكۇغا يۆتكەپ كېلىدۇ. ئەزەربەيجاندىن كېيىن داغىستاننى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن يولغا چىققان تۈركىيە قوشۇنلىرى 6-ئۆتەبىر كۈنىسى دەربەنت شەھىرىنى قىزىللاردىن تارتىپ ئېلىپ، 13-ئۆكتەبىر كۈنى "شىمالى كاپكازىيە جۇمھۇرىيىتى" نى ئېلان قىلىشىدۇ. تۈركىيە قوشۇنلىرىنىڭ كاپكازىيىدىكى ئۇتۇقلىرى تۈركىستانلىقلارنىمۇ ئۇمىدلەندۈرۈپ، تۈركىيە جەڭچىلىرىنىڭ ئۇزۇنغا قالماي تۈركىستان رايونلىرىغىمۇ يېتىپ كېلىدىغانلىغى ھەققىدىكى گەپ-سۆزلەر كۆپىيىشكە باشلايدۇ. ئەپسۇسكى،

بۇنداق هاياجان پەيدا قىلىدىغان مۇهىت ئۇزۇن داۋام قىلالمايدۇ. كاپكازىيىده بۇنداق غەلىبىلەر قولغا كەلتۈرىلگىنىگە قارىماي، ئوسمانلى دۆلىتى، ئىتتىپاقدېشى گېرمانىيە بىلەن بىرگە ئۈرۈشتا يېڭىلىدۇ. 1918-يىلى 30-ئۆكتەبىر كۈنىسى ئىمزالانغان موندروس كېلىشىمى بىلەن تۈركىيە قوشۇنلىرى داغىستان بىلەن ئەزەربەيجاننى بوشىتىپ چىقىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ.

بۇ ۋەقەلەر، تۈركىستانلىقلارنىڭ كۈتكەن ئۈمىدلىرىنىمۇ يوققا چىقىرىۋېتىدۇ. ئىتتىهات ۋە تەرەققىيچىلارنىڭ ئوسمانلى دۆلىتى هاكىمىيىتىدىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئاخىرلىشىغا ئەگىشىپ، تۈركىستانىدىكى جەمئىيەتمۇ ئۆزگىرىشكە باشلايدۇ. جەمئىيەت ئىچىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى مۇفتى سەدرەددىنخان تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىدۇ:

1919-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا تاشكەنتكە ئاۋەت ئەتتىم. جەمئىيەت هۇزۇرىدا سەياهەتچىمىز هەققىده دوكلات بەردىم. جەمئىيەتنىڭ ئىسمى مىللىي ئىتتىهادقا تەدبىل (ئۆزگەرتىلدى) قىلىندى. ... 1919- يىلىدا تاشكەنتته تۈرۈۋاتقان جامال پاشا بىلەن جەمئىيەت ئىشلىرى هەققىده سۆهبەتلەشتىم. پاشا بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئافغانىستانغا قاراپ يولغا چىقتى. خېلىل پاشا بىلەن هاجى سەمى ئەپەندىمۇ تاشكەنتتىن ئايرىلدى. ...

1920-يىلى، بۇخارادا تۈرۈۋاتقان كومىتېت مەركىزىنىڭ بويرىغى بىلەن، ئارف كەرىمى بىلەن يۈسۈف ئەپەندىلەر ئەنگلىيە ۋە ياپونىيە هۆكۈمەتلىرىگە تۈركىستانىنىڭ ئەهۋالىنى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن يولغاچىقىپ، ئەۋلىيا ئاتا شەهىرىگە كەلگەنده بارلىق هۆججەتلىرى بىلەن بىرلىكته رۇسلارنىڭ چېكاسىغا تۇتۇلۇپ قالىدۇ. مەن بۇ يېقىن ئەتراپتا تۈرۈۋاتقان راخمانقۇل قۇربېشىنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىۋالدىم. ئۇ يەردىن قايتىپ كەلگىنىمده جەمئىيەت ئەزالىرىمىزدىن بولغان فەرغانا هەربىي قىسمىنىڭ مۇدىرى هەمدەم هاجىنىڭ خائىنلىق قىلىشى بىلەن بولشېۋىكلارغا تاپشۇرۇپ بېرىلدىم. ... هۆججەتلىرىمنىڭ يالغاندىن ياسالغان ئىكەنلىكىگە ئىقرار قىلىپ، بۇنداق بىر جەمئىيەتنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلىپ تۈرۈۋالدىم. نەتىجىده ئۆلۈم جازاسىغا مەهكۇم قىلىندىم. ... جامال پاشىنىڭ تۈركىستان ئومۇمىي چېكا رەئىسى پېتىربىسكه قىلغان مۇراجىئەتلىرى سايىسىدا ئۆلۈم جازايىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، 5 يىللىق قاماق جازاسىغا هۆكۈم قىلىندىم.

ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن، تۈركستاندىكى ئىتتىھات ۋە تەرەققىي شۆبىسى مىللىي ئىتتىھاد ناملىدىكى مۇستەقىل بىر تەشكىلات ھالىتىگە ئۆزگەرتىلىپ، تۈركستاندا قالغان ئوسمانلى ئوفىتسېرلىرى بىلەن تۈركستانلىق مىللەتچىلەرنىڭ ئورتاق ھەمكارلىشىشى ئارقىلىق پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. دەرۋەقە، ئەنۋەر پاشىنىڭ تاغىسى خېلىل پاشا (قۇت) ئۆزىنىڭ كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىدە، شەرقىي تۈركستاننى مۇستەقىل قىلىش تەكلىۋىگە ئۇرۇسلار ماقۇل كەلگەنلىكىگە ئاساسەن، 1921-يىلى موسكۋادىن تۈركستانغا كەلگەنلىكىنى، تاشكەنتتە بولسا، تۈركى قەۋملىرى ئۈچۈن ئىتتىھات ۋە تەرەققىي ئىنقىلاۋي جەمئىيىتى پروگراممىسى ئاساسىدا مەخپىي بىر جەمئىيەت قۇرغانلىقىنى بايان قىلغان. خېلىل پاشا يەنە، پىداكار ۋە ئەقىللىق ياشلارنىڭ ئىتتىھات ۋە تەرەققىيگە قاتناشقانلىقىغا ئوخشاش، بۇ جەمئىيەتكىمۇ تىزىملاتقانلىقلىرىنى ئېيتىپ جەمئىيەت نىزامنامىسىنى تۈركى قەۋملىرىنىڭ شۇنلىرىدا يېزىپ مەخپىي تارقاتقانلىقىنىمۇ كۈندىلىك خاتىرىسىگە قوشۇپ قويغان. بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى تاشكەنتكە كىلەر-كەلمەي تونۇشقان ئەسىرگە چۈشكەن ئوسمانلى ئوفىتسېرلىرىدىن ھەيدەر ئەپەندى (تاشخان) نىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئىشقا ئاشۇرغانلىقىنى تەكىتلەش ئارقىلىق، تاشكەنتتە تونۇشقان تۈركستانلىق ياشلار ئىچىدە ھاپىز قارى، تاجەتتىن ئەپەندى ۋە مولا سەدرىددىن قاتارىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى يېزىپ كۆرسەتمەكتە ئىدى. ئەنۋەر پاشىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن موسكۋاغا قايتىپ كەتكەن ۋاقىتلىرىدا، ئورتا ئاسىيا ئىتتىھات ۋە تەرەققىي جەمئىيىتى بارلىق مەركەزلەردە تېز سۈرئەت بىلەن كىڭەيتىلگەنلىكىنىمۇ تىلغا ئالغان. ئەمما، خېلىل پاشا تاشكەنتكە كەلگەن ۋاقىتلاردىن بۇرۇنلا بۇ تەشكىلات ئۆز پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. ئېھتىمال، خېلىل پاشا تاشكەنتتە بۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرى بىلەن ئۇچراشقان، مەلۇم ۋاقىت بۇ تەشكىلاتنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ھادىسىلەرنى بىر جەمئىيەت قۇردۇم دەپ تونۇشتۇرغان بۆلۈشى كېرەك.

1920-يىللىرىنىڭ كىرىشلىرىدە، تۈركستان تەۋەسىدە سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى مۇقىملىشىپ قالغاندەك كۆرۈنمەكتە ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا ئىتتىھات ۋە تەرەققىياتىنىڭ داۋامى بولغان مىللىي ئىتتىھادنىڭ ساقلىنىپ قېلىش ئېھتىمالى بەكلا ئازىيىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ مەخپىي جەمئىيەت تارقىلىپ كېتىش نۇقتىسىغا يېقىنلىشىپ قالغان ئىدى. مۇنەۋۋەر قارى ئۆزىنىڭ كۈندىلىك

خاتىرە دەپتىرىگە بۇ تارقىلىپ كېتىش جەريانىنى تۆۋەندىكىدەك يېزىپ قالدۇرماقتا ئىدى:

شۇرا (سوۋېت دائىرىلىرى) ھۆكۈمىتىنىڭ پۈت تىرەپ قالدىغانلىقى مۇقىملىشىپ قالغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ ئەھۋالى بىلەن ئۇنىڭ پائالىيەت قىلىپ قىلالماسلىق ئىشى بىزنى ئويغا سالماقتا ئىدى. ئەسلىدىنلا بۇنداق بىر پائالىيەتنىڭ ھاجىتى قالمىغان دېيىش مۇمكىن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، مەنمۇ بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە ئەزا بولۇشنى توغرا تاپتىم. جەمئىيەت رىياستى (رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى) دىكى مېنىڭ بۇنداق قىلىشىمغا قارشى چىقماي، مۇنداق بىر قارار چىقىرىشتى: ”شۇرا ھۆكۈمىتى ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالىدىغانلىقى ئېنىق. شۇڭا، جەمئىيەت غايىلىرىنى ھۆكۈمەت بىلەن كېلىشىپ تۇرۇپ ئەمەلگە ئاشۇرۇش تېخىمۇ مۇۋاپىق ۋە ئەڭ ئاسان يول دەپ قارايمىز. شۇنداق بولغاچقا، بۇ جەمئىيەت بۇگۈندىن باشلاپ تارقىتىۋېتىلدى. مۇنەۋۋەر قارى بىلەن قالغان ئەزالار باشلىغان ئىشنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرۇشى ئۈچۇن بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە ئەزا بولۇشلىرىغا رۇخسەت قىلىندى.“

مۇنەۋۋەر قارى بۇ جەمئىيەتنىڭ تارقىلىپ كېتىشىگە تۈركىيىنىڭ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغانلىقى ھەمدە ئىتتىھات ۋە تەرەققىي تەرەپتارلىرىنىڭ بۇرۇنقى كۈچ-قۇۋىتىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى، ئەزالار ئارىسىدا رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىغا بولغان ئىشەنچلىرىنىڭ ئازىيىپ كەتكەنلىكى ۋە ماددىي ئىمكانىيەتلەرنىڭ بولمىغانلىقى قاتارلىقلار سەۋەب بولغان دەپ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

قىسقىسى، تۈركىستاندا ئىتتىھات ۋە تەرەققىياتنىڭ تەشكىلىي پائالىيەتلىرى بۇ ھەربىكەتكە تەۋە ئوسمانلى ئۇرۇش ئەسىرى ئوفىتسېرلىرى تەرىپىدىن باشلىتىلغان ئىدى. 1917-يىلقى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن بۇ ئوفىتسېرلار ئىتتىھات ۋە تەرەققىيپەرۋەرلەر جەمئىيىتىنى قۇرۇپ چىقىپ، تۈركىستانىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە تەشكىللەنگەن ئىدى. ئەزەربەيجانغا تۈركىيە ئارمىيىسى كىرىپ كەلگىنىدىن كېيىن، بۇ جەمئىيەتنىڭ نامى ئىتتىھات ۋە تەرەققىيپەرۋەرلەر جەمئىيىتى دېگەنگە ئۆزگەرتىلدۇ. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇرۇشتا مەغلوپ بولۇشىدىن كېيىن ئىتتىھات ۋە تەرەققىي خادىملىرى تارقىلىپ كەتكەن بىر ۋەزىيەتتە، بۇ تەشكىلاتنىڭ نامى مىللىي ئىتتىھاتقا ئۆزگەرتىلدۇ. دېمەك، بۇ جەمئىيەت 1917~21-يىللار ئارىسىدا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، مۇنەۋۋەر

قارى ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرىدە ”جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرى ئۇنچىلىك كۆپ ئەمەس ئىدى، ئەمما ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن قۇدرىتى بەكلا كۈچلۈك ئىدى“ دەپ يازىدۇ. ئەنۋەر بىلەن جامال پاشالارنىڭ تۈركىستان بىلەن ئافغانىستاندىكى پائالىيەتلىرى جەريانىدا جەمئىيەت خادىملىرى قايتىدىن ئاكتىپ پائالىيەت قىلىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، بۇ ئىككى تارىخىي شەخسنىڭ سەھنىدىن ئايرىلىشى ئىتتىھاتچى ئوفىسىرلارنىڭ تارقىلىپ كېتىشىگە، سىياسىي سەپتە بولسا ئىتتىھات ۋە تەرەققىي روھىنىڭ يوقۇلۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، تۈركىستانلىق خادىملارنىڭ ئىتتىھاتچىلار بىلەن بولغان ھەمكارلىقى ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ باردى. ئۇلار چەت دۆلەتلەرگە چىقىپ كۈرەش قىلغان يىللىرى بويىچە باشتا نۇرى پاشا، ئۇنىڭدىن قالسا خېلىل پاشا، مەخمۇت شەۋكەت ئەسەندال قاتارلىقى كونا ئىتتىھاتچىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ تۇردى.

جامال پاشانىڭ ئافغانىستانداكى پائالىيەتلىرى

تۈركىيەنىڭ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن، 1920-يىلى ماينىڭ ئاخىرلىرىدا جامال پاشا موسكۋاغا كېلىپ، سوۋېت رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە بىر پارچە مەخپىي تەكلىپ سۇندى. جامال پاشا سۇنغان بۇ پىلانى بويىچە ئافغانىستانغا بېرىپ ئەنگلىيىلىكلەرگە قارشى بىر تەشكىلات قۇرۇپ ھىندىستاندا قوزغىلاڭ كۆتۈرمەكچى ئىدى. بۇ مەقسەت ئۈچۈن كېرەكلىك كۈچلەر جامال پاشا رەھبەرلىكى ئاستىدىكى ئوسمانلى ئوفىسىرلىرىدىن، تۈركىستان تەۋەسىدىكى ئۇرۇسلارغا قارشى جەڭ قىلىۋاتقان باسمىچىلاردىن، ئافغانىستاندا پاشا تەشكىللەپ چىقىدىغان ھىندى ئىنقىلابچىلىرىدىن، ئافغانىستان-ھىندىستان چېگرالىرىدىكى مۇستەقىل پەشتۇ قەبىلىلىرىدىن ۋە ئەگەر مۇمكىن بولغىنىدا ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاستە قاتنىشىشىدىن تەشكىل تاپىدىغان بولاتتى. بۇ پائالىيەتكە ئىتتىھادي ئىسلام، يەنى ئىسلام ئىتتىپاقى پىكرى يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ تاللىۋېلىنماقچى ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە لازىم تېپىلغان يەرلەردە ”جاھانگىرلىككە قارشى سوتسىيالىزم“ ئىدىيىسىنىمۇ ئىشقا سېلىشقا بولاتتى. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت، ھىندىستان باشچىلىقىدا بارلىق شەرق ئەللەر خەلقلىرىنى ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇپ چىقىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىدى. ئافغانىستان ئەمىرى

ئامانۇللاھنىڭ ئەنگلىيىلىكلەرگە قارشى كۈرەش قىلىۋاتقانلىقى بۇ لايىھە ئۇچۇن مۇۋاپىق بىر مۇھىت يارىتىپ بەرمەكتە ئىدى.

موسكۋا دائىرىلىرى ئاساسەن ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىغان بۇ تەكلىپ لايىھىسىنى شۇنچە پايدىسىز شەرتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىغا قارىماي قوبۇل قىلىشىدۇ. ناۋادا ئىسلام ھەمكارلىقى ھەقىقەتەنمۇ تەسىر كۆرسىتەلىگىدەك قىلسا، شۇنىڭدەك يەنە ئافغانىستاننى مەركەز قىلغان ھالدىكى بۇ ھەرىكەت مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلىگىدەك قىلغىنىدا، رۇسسىيىلىكلەر بىر چالمىدا بىر نەچچە قۇش ئۇرۇۋالغان بولاتتى. يەنى، بىرىنچى بولۇپ ئەنگلىيىنىڭ بېشىغا بىر مۇنچە بالا تېپىپ بەرگەن بولاتتى. بۇ ھەرىكەتكە ئافغانىستان بىۋاستە قاتنىشىپ قالغۇدەك بولسا، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن تاشقى جەھەتتىكى ياردەمگە موھتاج بولۇپ قالىدىغانلىقى مۇقەررەر ئىدى. شۇنداق بىر ۋەزىيەت شەكىللەنگىنىدە، بۇنداق ياردەمنى پەقەت سوۋېت رۇسىيىسىدىنلا تەلەپ قىلالىشى مۇمكىن ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ئافغانىستانىنىڭ سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. ئاخىرىدا يەنە، تۈركىستاندا رۇسىيىلىكلەرنى قاتتىق ئاۋارىچىلىككە سېلىپ كېلىۋاتقان باسمىچىلار ھەرىكىتىنىڭ نىشانىنى ئەنگلىيىگە قارشى تەرەپكە بۇرىۋېتىشكە بولىدىغانلىقى ئۇچۇن، بۇنىڭدىن سوۋېت ئىتتىپاقى خېلىلا ئارام تېپىپ قالالىغان بولاتتى. بۇنداق بىر ئەھۋال قىسمەنلىكتە ئىشقا ئاشۇرىلغىنىدىمۇ باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كېتىدىغانلىقى چوقۇم ئىدى. بۇ پىلان زادىلا ئەمەلگە ئاشماي قالغاندىمۇ، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بۇ ئىشقا بىۋاستە ئارىلىشىپ قالمىغانلىقى ئۇچۇن، ئولارغا بىرەر زىيىنىمۇ تەگمەيدىغان بىر ئىش بولاتتى.

جامال پاشا، رۇسلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئافغانىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىنىدىغانلىقى ھەققىدە كاپالەت ئېلىۋالغان ئىدى. ئافغانىستان ئەمىرى ئامانۇللاھ ئەنگلىيىلىكلەرگە قارشى يۈرگۈزگەن كۈرىشىدىن كېيىن دۆلىتىگە قايتا يۈرگۈزىلىۋاتقان سۈيىقەست ھەرىكەتلىرىدىن قۇتۇلۇۋالغان بولۇپ، مۇستەقىل دىپلوماتىيىلىك مۇناسىۋەتلەر تىكلەش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۆز تەلەپلىرىنى ئەنگلىيىلىكلەرگە قوبۇل قىلدۇرۇۋېلىپ، ئەنگلىيىلىكلەرگە ياخشى كۆرمەيدىغان بىر ھۆكۈمران دەپ تونۇلماقتا ئىدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئىسلام خەلىپىسىنىڭ شەھىرى بولغان ئىستانبۇلنىڭ ئەنگلىيىلىكلەر يېتەكچىلىكىدىكى چەتئەل كۈچلىرى بويىچە ئىشغال قىلىنىۋېلىشى ئىسلام

دۇنياسىدا كۆچلۈك داۋالغۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان ئىدى. داڭلىق مەۋلەۋى مەھەممەدئەلى رەئىسلىكىدىكى ھىلافەت جەمئىيىتى، ”ھوقۇقىي ئوسمانىيە (ئوسمانلى ھوقۇقى) كامىلەن (پۈتۈنلەي) مەھفۇز (بىخەتەر) ھالەتكە كەلگۈچە ھىندى مۇسۇلمانلىرى جىھاد قىلىش كۈرىشىنى توختاتماي داۋاملاشتۇرۇشى لازىم، بۇنىڭ ئۈچۈن مۇسۇلمان ھىندىلار باشقا بىر دۆلەتكە ھىجرەت قىلىشقا مەجبور“ دەيدىغان بىر پەتىۋا چىقىرىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يۈزمىڭدىن ئارتۇق ھىندى مۇسۇلمانلىرى ئافغانىستان تەۋەسىگە كىرىۋالغان ئىدى. رۇسىيىلىكلەر بۇ ھىندى ئىنقىلابچىلىرىنى تەشكىللەپ چىقىش ئۈچۈن كابولغا ئۆزىرتكەن باشئەلچىخانا ئۆمۈگىدىكىلەر بىلەن بىرگە قوشۇپ ھىندى كومۇنىست رەھبەرلىرىدىن بىر كىشىنىمۇ كابۇلغا ئۆزىرتكەن ئىدى. ئەمما ئافغانىستان ھۆكۈمىتى ئۇرۇسلارنىڭ بۇ مەقسەت ئۈچۈن پائالىيەت قىلىشىغا يول قويماي، ئۇ ھىندى يېتەكچىسىنى ئۆز گۈرۈپپىسىدىكىلەر بىلەن قوشۇپ چىگرادىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەلەرگە قارىماي، جامال پاشا رۇسىيىلىكلەرگە رۇخسەت قىلىنمىغىنى بىلەن چوقۇم ماڭا رۇخسەت قىلىدۇ دەپ ئىشىنىپ، ئافغانىستاندىكى ھىندى مۇسۇلمانلىرىنى تەشكىللەپ ئەنگلىيىگە قارشى سەپ ئۈيۇشتۇرالايمەن دېگىنىدە چىڭ تۇرماقتا ئىدى.

جامال پاشا، 1920-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىى ئوتتۇرىلىرىدا تاشكەنتكە كېلىپ، ئۇ يەردە تۈركىستان تەۋەسىدىكى ھەربىي قوماندان فرۇنزې تەرىپىدىن ھەربىي مۇراسىم بىلەن كۈتۈۋېلىنىدۇ. پاشانى كۈتۈۋېلىشقا چىققانلار ئىچىدە تاشكەنتتىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان ئون كىشى ۋە سىبىرىيىدىكى ئۇرۇش ئەسىر لاگىرلىرىدىن يېقىندىلا كەلگەن 70 كىشى بولۇپ جەمئىي 80 نەپەر تۈركىيىلىك ئوفىتسېرمۇ بار ئىدى. جامال پاشا تاشكەنتكە كېلىپ تۇرغان ئىككى يېرىم ئاي جەريانىدا تۈركىستانلىق جەدىتچىلەر بىلەن، ئۇ يەردىكى ئىتتىھات-تەرەققىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى ۋە بۇ تەرەپلەردىكى ئۇرۇش ئەسىرى بولغان تۈركىيە ئوفىتسېرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ چىقىدۇ. بۇ جەريانىدا ئافغانىستانغا بىرلىكتە ئېلىپ كېتىش مەقسىتىدە ھەر تۈرلۈك ھەربىي ساھەلىرى بويىچە بىلىمى بار تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلاردىن 15 نەپەر كىشى تاللىۋالىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە خۇددى يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ھەربىي، مەمۇرىي ۋە تەلىم-تەربىيە ئىشلىرى ساھەلىرىدە ئىشلەيدىغانغا يەنە 15 نەپەر تۈركىيىلىك ئوفىتسېر ئۇيغۇرتىش ھەققىدە ئۇرۇسلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىۋالىدۇ. جامال پاشا، ئاۋغۇست ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئافغانىستان سەپىرى ئۈچۈن بارلىق تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، يېنىغا

14 نەپەر تۈركىيىلىك ئوفىتسېر، 9 نەپەر تۈركستانلىق ئەسكەر ۋە ھىندى ئىنقىلابچىلىرىدىن مەۋلەۋى بەرەكەتۇللاھ ئەپەندى قاتارلىقلارنى ئېلىپ يولغا چىقىدۇ.

جامال پاشا تاشكەنتتىن ئايرىلىپ ئۈزۈن ئۆتمەيلا بۇخارادا ئەمىرلىك ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ياش بۇخارالىقلار تەرىپىدىن بىر خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتىگە ئۆھرتىلىش ئۈچۈن تاللانغان ئوفىتسېرلاردىن 9 نەپىرى بۇخاراغا، قالغان 6 نەپىرى خارەزمگە ماڭغۇزۇلىدۇ. ئۇلاردىن ئېشىپ قالغان ئوفىتسېرلارنىڭ بىر قىسمى تاشكەنتتە قالدۇرۇلۇپ، يەنە بىر قانچىسى پەرغانىغا، يەنە بىر قانچىسى باكۇغا ئۆھرتىلگەن ئىدى. ئەنە شۇ ئوفىتسېرلاردىن بىرسى بولغان راجى چېپقىركۆز، ئۆز كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىدە جامال پاشا بىلەن كۆرۈشۈشلەردە ئۇنىڭ ئىككى يوللۇق بىر پىلان تۈزگەنلىكى ھەققىدە توختۇلىدۇ:

جامال پاشا، ئافغانىستان ئارمىيىسىنى زامانۋىلاشتۇرۇش، ھىندىستاندا ئەنگلىيە چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بىر قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش سېپى تەشكىللەش مەقسىتىدە ئافغانىستانغا قاراپ يولغا چىققان ئىدى. بۇ پىلان، موسكۋا تەرەپنى بەكلا خوش قىلمىدىغان ۋە ئۇلار تەرىپىدىن قوللاپ قۇۋۋەتلەشكە ئېرىشكەن بىر پىلان ئىدى. ئەمما ئۇرۇسلار بىلمەيدىغان ئىككىنچى باسقۇچلۇق بىر پىلانمۇ بار بولۇپ، ئۇ پىلان بويىچە جامال پاشا ھىندىستاندا قوزغايدىغان ھەربىكەتلەر مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكىدەك قىلغىنىدا، بۇ قوزغىلاڭنى جامال پاشا شىمالىي تەرەپلەرگە، يەنى تۈركستان تەرەپلەرگە كېڭەيتىش، شۇنداق قىلىپ تۈركستاننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، بولۇپمۇ پەرغانە ۋادىسىدا سوۋېتلار ھاكىمىيىتىگە قارشى قانات يېيىۋاتقان باسمىچىلىق نامىدىكى قوراللىق مۇستەقىللىق كۈرىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ بېرىش ئىدى. ...

جامال پاشا، ئۆزىنىڭ موسكۋا دائىرىلىرىدىن مەخپىي تۇتۇپ كەلگەن ئىككىنچى باسقۇچلۇق پىلانىنى نۆۋەتتى كەلگىنىدە ئىشقا ئاشۇرۇش مەقسىتىدە بۇخارا ئەمىرلىكى، پەرغانە رايونى ۋە خۇە تەۋەلىرىگە تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلارنى ئۆھرتىپ يەرلەشتۈرۈش كېرەكلىكىنى ھېس قىلغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئارىمىزدىن ئۇ جايلارغا ئۆھرتىلىدىغان كىشىلەرنى تاللاپ چىققان ئىدۇق.

بۇ خىل ئادەم تاللاشتا، ھەرقايسى رايونلارغا ئەۋەرتىلىدىغان تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلارنى ئىمكان بار ئارمىيىنىڭ ھەرقايسى بۆلۈملىرىدىن (زەمبىرەكچىلەر، ئاكوپچىلار قاتارلىق) تاللىنىشىغا دىققەت قىلاتتۇق. شۇنداق قىلىپ ھەر بىر گۇرۇپپا تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلار ئۆز تەۋەسىدە ئارمىيە قىسىملىرىنى تەشكىللىيەلىگىدەك ئىقتىدارىغا ئېرىشەلىگەن بولاتتى. (بۇ ئوفىتسېرلەردىن بۇخاراغا ئەۋەرتىلگەنلەردىن مىڭبېشى < Shyawshyaw > ئوسمان ئەپەندى < Xarputluq > مەسئۇللىقىدا يۈزبېشى < Kapitan, shyangwéy > ئىمىن ئەپەندى، ئۇستەغمەن < Jongwéy > نافى < Manastirliq >، زاپاس ئوفىتسېر مەھمەت ئاياشلى، زاپاس ئوفىتسېر خېلىل < Bartinliq >، مىلتىقچى ئارىپ ۋە سەئىت جامال < Muzika oqutquchisi > قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقىنىغا ئوخشاش. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

جامال پاشا كابۇل سەپىرىگە ئاتلانغان ۋاقىتتا، بىر مەزگىل ئافغانىستان ھۆكۈمىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغاندىن كېيىن تۈركىيىگە قايتىپ كېتىۋاتقان ئىككى تۈركىيىلىك مۇھاپىزەتچى زىيا بىلەن رىفات ئەپەندىلەر بىلەن ئۇچرىشىدۇ. جامال پاشا بۇ ئوفىتسېرلاردىن مۇستاپا كامال پاشاغا بىر پارچە خەت يېزىپ ئەۋەرتىدۇ. جامال پاشىنىڭ بۇ خېتىدا، ئافغانىستان ئەمىرى مۇنتىزىم بىر ئارمىيە تەشكىللىۋېلىشى ئۈچۈن مۇستاپا كامال پاشادىن ياردەم سوراپ، بۇ ئىشقا كېرەكلىك ئوفىتسېرلاردىن ئەۋەرتىپ بېرىشى تەلەپ قىلىنغانىكەن.

مۇستاپا كامال پاشا، قانات يايدۇرۇۋاتقان مۇشەققەتلىك كۈرەش جەريانىدا دۇچ كېلىۋاتقان ئېغىر قىيىنچىلىقلىرىغا قارىماي، بۇ ئىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ دۆلەت مۇداپىئە رەئىسى فەۋزى پاشاغا ئافغانىستان ئارمىيىسىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن بىر ئوفىتسېرلار ھەيئىتى تەشكىللەپ چىقىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرىدۇ. ئاتاتۈرك ئۆز قولى بىلەن يازغان بۇيرۇقىدا، بۇ ئۇمەك ئەنگلىيىلىكلەرنى يىراق يەرلەردە ئاۋارە قىلىپ تۇتۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈش ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئانادولۇغا كېلىۋاتقان بېسىملارنى ئازايتىشقا بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. شۇنىڭدەك يەنە، ئافغانىستانغا ئەۋەرتىلىدىغان ئوفىتسېرلار ئافغانىستان ھۆكۈمىتىگە خىزمەت قىلىۋاتقان ۋاقىتلىرىدىكى ئەمەلىنى ئۆستۈرۈش ۋە مائاش ئىشلىرىدا تۈركىيە ئارمىيىسى شتاتىدا ھېسابلىنىشى ھەققىدە بۇيرۇق بېرىدۇ. (ئاتاتۈركنىڭ 1920-يىلى 12-ئاينىڭ 21-كۈنىسىدىكى ئۆز قەلىمى بىلەن فەۋزى پاشاغا يېزىپ ئەۋەرتكەن بۇ ھۆججەت، ئازادلىق ئۇرۇشى جەريانىدا ئۇلۇغ داھىنىڭ

ئافغانستان ۋە تۈركستان رايونلىرىدىكى ۋەزىيەتكە ھەمدە تۈرك ۋە ئىسلام دۇنياسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋەزىيەتلەرگە قانداق قارايدىغانلىقىدىن خەۋەردار بولۇشىمىز نۇقتىسىدىن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ماتېرىيالدۇر. بۇ ھۆججەتنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئاتاتۈرك، جامال پاشىنىڭ بۇ رايونلاردا قانات يايدۇرۇۋاتقان پائالىيەتلىرىنى قوللاپ قۇۋەتلىمەكتە، تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلار تەرىپىدىن يېتىشتۈرىلىدىغان ھەربىي قۇۋۋەتنىڭ ئۇ رايوندىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىغا تەسىر كۆرسىتىپ، تۈركلۈك ۋە تۈركىيە پايدىسى ئۈچۈن پايدىلىنىش ئىمكانى يارىتىشقا بولىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتقان ئىدى. ئۇ خەتنىڭ ئەسلى نۇسخىسى مۇنداق ئىدى:

”مۇدافا ۋە مالىيىمىز ئىجاباتى ئىلە قابىلى تەلىف بولغان تەقدىردە ئافغان ئارمىيىسىنى تەنسىق قىلىش ئۈچۈن بىر ھەيئەتى زابىتانىڭ ئىزامىنى ئەھەم ۋە ئەلزەم كۆرمەكتىمەن. جەمال پاشىنىڭ مەربۇت مەكتۇبىدا زىكرەتىلگەن ۋەچھىدە، بۇنىڭ ئىتتىقبالدە ئانادولۇ ئۇستىگە چۈشكەن بارى ساقلى تاھەپقا يارىغدەك نۇكۇئاتى ئاتىيەگە رىيايەت قىلىنغان تەقدىردە ئاسىيايى ۋۇستادا ئەمرىمىزگە ئامادە قۇۋۋەتلىك بىر ئارمىيىگە مالىك بولالىشىمىز خۇسۇسۇ ئالاھىدە تەمىن قىلىنغان ۋە شۇنداق قىلىپ ھەر ئىجابەت قىلغان ۋاقىتتا ئاناۋەتەنى گاۋائىلى ئۇرۇشتىن سىيانەت ئۈچۈن ئېنگىلىزلەرنى تېخىمۇ يىراقلاردا ئىشغال قىلىش ئۈچۈن بىر ۋاستە قولغا كەلتۈرگەن بولىمىز. فىكرى ئاجىزانەمەگە قارىغاندا بۇ ھەيئەتى تەشكىل قىلىدىغان زابىتانىڭ ئىنتىخابىندا ۋە ئۆزلىرىگە بېرىلىدىغان تەلىماتتا زىرەكى نۇقۇئات نازارى دىققەتكە ئېلىنىشى لازىم. ئەۋۋەلەن: بۇ ھەيئەتنىڭ بىدايەتتە قەتئىيەن سىياسەت بىلەن ئىشتىغال قىلماستىن پەقەت ۋەزىفەئىي ئەسكەرىيەسىنى ئىفا ۋە ئۆزىنى مەيلى ئافغان ۋە مەيلى تۈركستان ۋە بۇخارا ئاھالى ۋە ئەسكەرلەرگە فەۋقۇلئادده سۈيۇندۇرىشى؛ سانىيەن: باربىدغان زابىتانىڭ زاھىرەن ئافغان ھۆكۈمىتىنىڭ ئادەملىرى بولغاندەك كۆرۈنۈش بىلەن بەرابەر دائىما ۋە ھەر خالۇكارادا تۈركىيە ھۆكۈمەتىنىڭ بىلجۇملە ئەۋامىرىگەتەۋە بولىدىغان ئەخلاق ۋە مەتانەتتە ئىنتىخاپ قىلىنىشى ۋە بۇنى بىر دەرەجەگىچە تەمىن زىمىنىدا ئافغانستان خىزمىتىدە بولۇۋاتقان مۇددەتتە ئۆستۈرۈلۇش ۋە باشقا خۇسۇساتتا تۈركىيە ئارمىيىسى شتاتىغا تەۋە قىلىنىشى؛ سالىسەن: ئىشبۇ ھەيئەت ئىلە سىملىق ۋەيا سىمسىز تەلگراف مۇھابەراتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تىرىشىشى؛ رابىئەن: ئافغانستان مۇدىرانئى ئۇمۇرۇ سىرتىدا ھىلىلىلەر سايىسىدە ئىسلامىيەت ۋە تۈركلۈكنىڭ مەنافەئىغا مۇغەيىر بىر سۈرەتتە ھەرىكەتلەرگە توسقۇن بولالىغدەك ۋە ئىسلام ۋە تۈرك مەنافەئىسىگە خادىم بىر ئافغان ھىزبى مەۋقەئى ئىقتىدارغا كەلتۈرەلىگدەك دەرىجىدە قاۋى بىر ئورۇن

ئىگىلەش؛" ئاتاتۈركنىڭ مىللىي تاشقى سىياسىتى. 1-توم، 218~219، ھۆججەت نومۇرى: 36. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

جامال پاشا ئافغانىستانغا كىلە-كەلمەيلا ئەمىر ئامانۇللاھ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۆزىنىڭ پىلانىنى پۈتۈن تەپسىلاتى بىلەن ئۇنىڭغا كۆرسىتىدۇ. بۇ كۆرۈشۈش جەريانىدا، ئەمىر ئامانۇللاھ ئافغانىستان بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان، ئەمما تېخى تەستىقلانمىغان كېلىشىمنامە بىلەن ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن تۈزگەن كېلىشىم ئارگىنالىنى جامال پاشىنىڭ ئالدىغا قويۇپ ئۇنى بىرلىكتە مۇزاكىرە قىلىپ چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمىر شۇنداق قىلىش ئارقىلىق بەلكىم جامال پاشىنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتىكى مۇزاكىرىلەردىن كېيىن، ئەمىر ئامانۇللاھ ھىندىستاندىكى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئافغانىستاندا تۇرۇۋاتقان ھىندى ئىنقىلابچىلىرىنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە ھەربىي تەلىم-تەربىيە بىلەن شۇغۇللىنىشىنى ماقۇللايدۇ. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەرگە يار-يۆلەك بولىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ھىساۋىغا ئافغان ئەمىرى يۈز مىڭ كىشىلىك ئافغان ئارمىيىسىنى تەشكىللەپ قوراللاندۇرۇپ چىقماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ۋە ئەنگلىيىلىكلەر ئىشقا سېلىشى ئېھتىمال بولغان بىرەر ئىقتىسادىي چەكلىمىگە (ئامبارگوغا) تاقابىل تۇرالىشى ئۈچۈن ھەر يىلى 20 مىليون رۇبلى قىممىتىدە ماددىي ياردەم بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. جامال پاشا، ئورتاق كىلىشىمگە كەلگەن نوقتىلاردىن خەۋەردار قىلىش، بۇلارنى تەستىقلاتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن بەدىرى ئەپەندىنى موسكۋاغا ئۇۋەرتىدۇ. بەدرى ئەپەندى قاراخان، چىچەرىن ۋە ستالىنلار بىلەن كۆرۈشۈپ جامال پاشىنىڭ ئۇۋەتكەن دوكلاتىنى ئۇلارغا سۇنۇش بىلەن بىرگە ئۇلارغا بۇ ھەقتە مەلۇمات بېرىدۇ. شۇبھىسىزكى، موسكۋا دائىرىلىرى ئۆز چىگرالىرىنىڭ يېنىدا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزلىرىگە قارشى ئىشقا سېلىنىشى ئېھتىمال بولغان زور بىر قوراللىق كۈچنى ئۆز قوللىرى بىلەن قۇرۇپ بېرىدىغان ئەخمەقلەردىن ئەمەس ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، سوۋېت رەھبەرلىرى بۇ تەكلىپكە مۇناقىلا ئاڭلاپ قويۇش بىلەن چەكلىنىپ، جامال پاشىنىڭ بۇ لايىھىسىنى بىر چەتكە تاشلاپ قويۇشىدۇ. بىر مەزگىل ساقلاپ باققان جامال پاشا، سوۋېت رۇسىيىسىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ قورال ياردىمى تەلەپ قىلىش ئۈچۈن گېرمانىيىدىن ئۈمىد كۈتۈشكە مەجبور بولىدۇ.

بۇ ئارىدا، جامال پاشا بىرگە ئېلىپ يۈرگەن ئوسمانلى ئوفىتسېرلىرىنى ئىشقا سېلىپ ئافغان ئارمىيىسىنى قۇرۇپ يېتىشتۇرۇش ئىشىغا تۈتۈش قىلىدۇ. ھەر

بىرسىگە بىرەردىن تۈركىيىلىك كوماندىرى قويۇلغان نەمۇنە روتىلارنى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ ئوفىتسېرلار يەنە ھەربىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن ھىندى ئىنقىلاپچىلىرىغىمۇ ھەربىي تەلىم-تەربىيە بەرمەكتە ئىدى. جامال پاشا، باسمىچىلار يېتەكچىسى شىر مۇھەممەتبەگنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئافغان ھۆكۈمىتى خانئاباد شەھىرىدە ئېچىپ بەرگەن قۇربېشىلار مەكتىۋىگىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارنىڭ تەربىيىلىنىشىگە ياردەملىشىش ئۈچۈن ئۇ يەرگىمۇ تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلارنى ئىۋەرتكەن ئىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، جامال پاشا پەرغانە بىلەن پامىر رايونلىرىدىكى ئۇرۇسلارغا قارشى جەڭ قىلىۋاتقان باسمىچىلارنى ئەنگلىيىلىكلەرگە قارشى پايدىلىنىش ئۈچۈن ھىندىستان تەرەپكە قاراپ يۆزلەندۈرۈش ئارزۇسىدا ئىدى. شۇڭا ئوفىتسېرلىرىدىن راغىپ ئەپەندىنى ھەمدە تۈركىستانلىق قارى كامىلنى باسمىچىلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ كېلىش ئۈچۈن تاشكەنتكە يولغا سالىدۇ. بۇ ئۈمىدكىڭ جامال پاشا نامىدا ئېلىپ بارغان "قۇرالىڭلارنى ھەمدە تەشكىلاتىڭىزلارنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن ئۇرۇسلار بىلەن سۈلھى قىلىڭلار" دېگەن تەكلىپى باسمىچىلار ئارىسىدا كۈچلۈك نارازىلىقلارنى پەيدا قىلىدۇ. باسمىچىلىق ھەرىكىتىنى سىياسىي ئاساسقا ئىگە قىلىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىۋاتقان ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىنقىلاۋىي جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقى مەركىزى كومىتېتى، جامال پاشاغا بىر پارچە خەت ئىۋەرتىپ ئۇنىڭ "بۇ رايوندا ئىشقا سېلىۋاتقان سىياسىتىنىڭ تۈركىستانىنىڭ كىلەچىگىنى ۋەيران قىلغۇچى، ئىسلام دۇنياسىنى پارچىلىماقچى بولغان كۈچلەرگە خىزمەت قىلماقچى" لىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىشكە مەجبور بولىدۇ.

جامال پاشىنىڭ سوۋېت رۇسىيىسىدىن كۈتكەن ئۈمىدلىرى يوققا چىقىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ گېرمانىيىدىن ئۈمىد كۈتۈشكە باشلايدۇ. ئەنۋەر پاشىنىڭ گېرمانىيە ھەربىي قوماندانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدىن پايدىلىنىپ باقماقچى ئىدى. ئۇنىڭ 1921-يىلى 4-ئاينىڭ 29-كۈنىسى كابىلدا تۇرۇپ ئەنۋەر پاشاغا يازغان خېتى مۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرمەكتە. (يامائۇچى، «رەنجىگەن ئادەم – ئەنۋەر پاشا»، 197-بەت. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇ مەكتۇپتا كۆرسىتىلىشىچە، ئافغانىستان ئەمىرى قورال ياردىمى ئېلىش ئۈچۈن 400 مىڭ ئەنگلىيە ئالتۇنى ئايرىغان بولۇپ، بەدرى ئەپەندىنى بۇ ھەقتىكى سۆھبەت ئىشىغا مەسئۇل قىلغان ئىدى. ئەگەر بۇ ئىش ئەملگە ئېشىپ قالغۇدەك بولسا، ئافغانىستانىنىڭ رۇسىيىگە ياكى ئەنگلىيىگە موھتاج بولۇپ قالمايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. بۇ مەقسەتتە ئەنۋەر پاشىنىڭ گېرمانىيىدىكى تونۇشلىرىدىن گېنېرال فون سېكت ۋە گېنېرال كرېس

بىلەن كۆرۈشۈپ بېقىش مۆلچەرلەنگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، ۋېرساي شەرتنامىسى تۈپەيلىدىن گېرمانلارمۇ قورال بىلەن تەمىنلەش جەھەتتىدە ئۆز بېشىغا ھەرىكەت قىلالمايتتى. قورال بىلەن تەمىنلەش ئىشى ئەمەلگە ئاشقان تەقدىردىمۇ گېرمانلاردىن ئالغان قورالنى سوۋېت رۇسىيە تۈپرىقى ئارقىلىق ئافغانىستانغا توشۇپ كېلىشتىن باشقا يولمۇ يوق ئىدى. بۇنىڭ ئۇچۇن يەنە موسكۋانىڭ تەستىقىنى ئېلىشقا توغرا كېلەتتى. ئەسلىدە، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلگە ئاشمايدىغان ئىشلار ئىدى.

بۇ ئاردا، يەنى 1921-يىلى 2-ئاينىڭ 28-كۈنىسى سوۋېت-ئافغانىستان شەرتنامىسى ئىمزالىنىدۇ. ئىمزالانغان بۇ شەرتنامىغا ئاساسەن، گازنە بىلەن قەندىھار شەھەرلىرىدە رۇسىيە كونسۇلخانىسى ئېچىلىدىغان (5-ماددا)، بۇخارا بىلەن خۇە جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش ھوقۇقلىرى قوغدىلىدىغان (8-ماددا)، ئۆتكەن ئەسىردە ئافغانىستاندىن تارتىپ ئېلىنغان بەزى يەرلەر ئافغانىستانغا قايتۇرۇلۇپ بېرىلىدىغان ۋە رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئافغانىستانغا مالىيە ياردىمى بېرىدىغان بولىدۇ. ئەمما بۇ شەرتنامىنىڭ بەزى ماددىلىرىغا دائىر ئىشلارنى ئىجرا قىلىشتا ھەر ئىككى تەرەپنىڭمۇ بىرقىسىم قىينىچىلىقلىرى بار ئىدى. ئافغانىستان تەرەپ كونسۇلخانىلارنىڭ ئېچىلىشى مەسىلىسىدە، سوۋېت تەرەپ بولسا چېگرا رايونلىرىنىڭ قايتۇرۇلۇپ بېرىلىشى مەسىلىسىدە بەك قىزغىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، تۈركىيىلىك كوممۇنىست مۇستاپا سۇپھى تەرىپىدىن يېتەكلىنىۋاتقان ھىندىستانغا قارشى پائالىيەت قىلىش مەقسىتىدە ئافغانىستانغا ئۆتۈرتىلگەن سوۋېت تەشۋىقاتچىلىرىنىڭ ئافغانىستان خەلقى ئارىسىدا تەشۋىقات بىلەن شۇغۇللىنىشلىرى ئافغان ھۆكۈمدارلىرىنى بەكلا ئەنسىرىتىپ كەلمەكتە ئىدى. نەتىجىدە، ئافغانىستان ھاكىمىيىتى ئابدۇررەب رەئىسلىكىدىكى بۇ تەشۋىقاتچىلار گۇرۇپپىسىنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىشقا مەجبور بولىدۇ.

بۇ ۋەقەلەر ئافغانىستان دائىرىلىرىنى ئەنگلىيە تەرەپكە يېقىنلاشتۇرۇشقا باشلىغان ئىدى. بولۇپمۇ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى مەخمۇت تارزى بىلەن ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى شۇجائۇددەۋلە ئىككىسى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىشقا قارشى چىقىپ، ئەنگلىيە بىلەن كېلىشىم تۈزۈش كېرەكلىكىنى پىلانلاشماقتا ئىدى. ھەتتا بۇ مەسىلە ئۈستىدە جامال پاشا بىلەن مەخمۇت تارزى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق بىر مۇنازىرىمۇ يۈز بېرىدۇ. پاشا، تارزىغا "يولغا قويۇۋاتقان سىياسىتىنىڭىز پۈتۈنلەي خاتا بىر سىياسەت، رۇسىيە بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىنىڭىزنى ئۈزۈپ

ئەنگلىيە بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىشىگە مۇستاپا كامال پاشا، ئەنۋەر پاشا ۋە باشقا ئىسلام مۇجاھىدلىرىغا قارشى چىققانلىق ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭ ئاقىۋىتى ئىسلام دۇنياسىغا خائىنلىق قىلغانلىق بولىدۇ" دەپ جىكىلەيدۇ. جامال پاشىنىڭ بۇ دىگەنلىرگە قارىتا ئافغانىستان تاشقى ئىشلار ۋەزىرى مەخمۇتخان تارزى (مەخمۇت تارزى، ئابدۇراخمانخان ئەمىرلىك قىلغان ۋاقىتلىرىدا <1881~1901> يېڭىلىقچى ئىدىيىسى سەۋەبىدىن ئافغانىستاندىن قېچىپ ئوسمانلى دۆلىتىگە پاناھلىق تىلەپ بېرىپ، كېيىن شامغا ئورۇنلىشىپ شۇ يەردىن ئۆيلەنگەن بىر سىياسەتچىدۇر. 1901-يىلىسى ھەبىبۇللاھخان ئەمىر بولغىنىدىن كېيىن ئافغانىستانغا قايتىپ كېلىپ يېڭى ئەمىرنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان ئىدى. بۇ جەريانداا قىزى سۇرەييانى ئەمىرنىڭ نىكاھىغا بېرىپ ئۇنىڭ قېينى ئاتىسى بولغان ئىدى. تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى، مائارىپ مىنىستىرلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۇستىگە ئالغان ئىدى. 1928-يىلى بەچچەئىي ساقا قوزغىلىڭى ۋاقتىدا قايتىدىن ئافغانىستاندىن ئايرىلىپ تۈركىيىگە پاناھلىق تىلەپ بېرىۋالغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نىڭ سۆزلىرى بەكلا ئېنىق ئىدى:

بىز ئالدى بىلەن ئافغانىستانىنىڭ مەنپەتىنى كۆزدە تۇتىشىمىز كېرەك. رۇسىيىنىڭ مۇسۇلمانلارغا سېلىۋاتقان زۇلۇملىرى ھەممىگە مەلۇم. شۇنداق ئىكەن، بىز ئۇلار بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتالمايمىز. ئەمما سىزمۇ ئانادولۇنىڭ مەنپەئەتىنى كىزدە تۇتۇپ ئۇلارغا خىزمەت قىلماقچى بولۇۋاتىسىز، شۇنىڭدەك بىزنىمۇ شۇ سىياسىتىڭىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا مەجبۇرلىماقچى بولۇۋاتىسىز. بىزنىڭ مۇلچەرلىشىمىزچە تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشى تۈگىدى. ئانادولۇنىڭ ھېچقانداق بىر قىممىتى قالمىدى. بىز ئانادولۇ ئۈچۈن ئۆزىمىزنى خەتەرگە ئاتالمايمىز. شۇنىڭدەك سىزگىمۇ شۇنى مەسلىھەت قىلىمەنكى، شۇ رۇسىيىلىكلەرنى ئۆز ھالىغا تاشلاپ، ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت تىكلەشكە تىرىشىڭ. شۇنداق بولغاندا سىزمۇ قۇتۇلۇپ قالالايسىز، گەپ تامام.

بۇنداق بىر ئەھۋالدا، ئەگەر ئافغانىستانغا رۇسىيىنىڭ ياردىمىنى كەلتۈرەلمىگىنىدە ئەنگلىيە-ئافغانىستان تەڭ-باراۋەرلىك كېلىشىمىنىڭ ئىمزالىنىدىغانلىقىنى سېزىپ قالغان جامال پاشا، سوۋېت رەھبەرلىرى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈش ۋە ئۇلارنى قايىل قىلىش مەقسىتىدە موسكۋاغا بېرىش قارارىغا كېلىدۇ. ئەگەر لازىم بولغىنىدا گېرمانىيىگە بېرىپ قورال ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۆزى بىۋاستە تىرىشىپ باقماقچى بولىدۇ. ئەنۋەر پاشا بۇخاراغا كەلگەن 1921-يىلى

ئۆكتەبىر ئېيىدا، جامال پاشا ئۈنىڭ بىلەن كۆرۈشۈۋېلىش ئۈچۈن تاشكەنت ئارقىلىق موسكۋاغا بېرىش يولىنى تاللىغان ئىدى. ئەمما رۇسىيىلىكلەر ئىككى ئىتتىھاتچى داھىنىڭ ئۇچرىشىشىغا يول قويۇشمايدۇ. جامال پاشا، موسكۋاغا، ئۇ يەردىن ياۋروپاغا ئۆتىدۇ. ئۈنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسىز قېلىپ قۇرۇق قول قايتىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ جەريانىدا مۇستاپا كامال پاشا بىلەن بولغان ئالاقىسىمۇ ئۈزۈلۈپ قالغانىدەك كۆرۈنەتتى.

ئەسلىدە ئەنقەرە رەھبەرلىكى جامال پاشاغا، سەل ئىلگىرىسىگىچە ئەنۋەر پاشا بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ ئافغانىستاندىكى پائالىيەتلەرنى رەتكە سېلىۋالالىسا ئۈنىڭغا ياردەم بېرەلەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان ئىدى. مۇستاپا كامال پاشا موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ئېلى فۇئات پاشاغا ئۇنىڭ شىفىرلىق تېلگراممىسىدا، ئۇ ۋاقىتلاردا ئەنقەرە ھۆكۈمىتىنىڭ ئافغانىستاندىكى پائالىيەتلەرگە ياردەم قىلىشنى توختاتمىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى:

تېلگرافنامەڭىزنى 1921-يىلى 8-تەشرىنىسانى <noyabir> كۈنىسى يىگىرمە ئىككى كۈنده تاپشۇرۇپ ئالدىم. جامال پاشا بۇگۈنگىچە كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان سەممىيىتىنى داۋاملاشتۇرغىنىدا ئۈنىڭغا ياردەم ئۇنۇرتىشىمىز مۇمكىن. ھەر ھالدا ئەنۋەر پاشا قاتارىدىكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزگەن بۆلىشى كېرەك. بۇنى ئۈنىڭ ئۆزىگە مېنىڭ نامىمدا ئوچۇق ئۇختۇرۇپ قويغايسىز. مەدىنە مۇھاپىزەتچىسى فاخرەتتىن پاشانى ئافغانىستانغا باش ئەلچى قىلىپ تەيىنلىدۇق. جامال پاشىنىڭ ئافغانىستاندىكى قىلغان خىزمىتىنى ئاستا-ئاستا خەلققە ئۇختۇرۇپ ئۈنىڭ ئورنىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا تىرىشىمىز. ھازىرغىچە بولغان ئىشارەتنى ئاق نىيەتلىك پىكىرلىرىنى ھەمدە مۇمكىن بولىدىغانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ كەلدىم. ئۈنىڭدىن تېلېگراف ۋە ئىشارى دەۋلەتىڭىزگە كۈتىمەن. ... مۇستافا كەمال.

ئەمما بۇ كونا بۇيرۇقۇازلىققا كۆنۈپ كەتكەن پاشىنىڭ ئەنقەرەنى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ئورگان دەپ تۇنىشى ھەمدە رۇسىيىلىكلەر بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەتلىرىدە ئەنقەرە ھۆكۈمىتى نامىدا سۆزلەپ يۈرىدىغان ئادىتى، مۇستاپا كامال پاشانى رەنجىتىپ قويىدۇ. شۇڭا يوقۇرىدىكى تېلگراممىنى ئۇنۇرتىپ بىرەر ئايمۇ ئۆتمەي ئۈنىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى توختىتىشقا مەجبور بولىدۇ. مۇستاپا كامال پاشا موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى ئېلى فۇئات پاشاغا ئۇنۇرتكەن شىفىرلىق خىتىدە بۇ مەسىلىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ:

ئاخىرەن ئەنقەرەگە مۇئاسالات قىلغان > يېتىپ كەلگەن > ئۇكرائىنا ھەيئەتى رەئىسى يولداش فرۇنزې بىلەن جەمال پاشىنىڭ ئىۋەتكەن بىر مەكتۇبىدا بىزنىڭ ۋەزىيەت ۋە ئەفكارىمىز بىلەن قابىلى تەلىف بولمىغان ۋە ھازىرغىچە كونا زىھنىيەتتىنىڭ ئىدامىسىگە تەۋە تەۋسىيەلىرىدىن بىلىنگىنىگە نازارەن تىلغا ئېلىنغان تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ھۆكۈمەتىنى كەيف ۋە ئارزۇغا كۆرە سەۋك ۋە ئىدارە قىلىنىدۇ دەيدىغان ماھىيەتىدە كۆرمەكتەدىر. مەن، خەلقنى ئىتتىھات ۋە تەرەققىي بايراغى ئاستىغا دەۋەت قىلالمايمەن. ئەنقەرەگە نەسىھەت بېرىش ئەمەس، ئەنقەرەنىڭ تامامەن نوقتەئى نەزىرى ۋە تەلىماتى دائىرەسىدە ھارەكەت قىلىش بىلەن پايدىلىق بولالايدىغانلىقىنى ۋە شۇنداق قىلىپ كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىشىگە قەدەر ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتتىنى ساقلاپ قېلىشىمىنىڭ ئۈيغۇن بولمايدىغانلىقىنى تەبلىغ قىلىشىڭىزنى تەلەپ قىلىمەن.

شۇنداق قىلىپ، جامال پاشا ئۇچۇن ئانادولۇنىڭ يولىمۇ ئېتىلىپ قالغان ئىدى.
ئەنۋەر پاشىنىڭ باسمىچىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى رۇسىيە دائىرىلىرىگە بەكلا ئېغىر كېلىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن مەيلى داۋام قىلىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش بولسۇن ياكى ئەنگلىيىنىڭ يولغا قويۇۋاتقان ئىقتىسادى چەكلىمىلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان قىيىنچىلىقلار بولسۇن، رۇسىيىنىڭ ئافغانىستاندىن ھىندىستانغا ھەربكەت قوللىنىش پىلانلىرىمۇ ئەھمىيىتىنى يوقاتقان ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئانادولۇدىكى مۇستاپا كامال ھۆكۈمىتى ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملىۋالغان ئىدى. بۇلارنىڭ نەتىجىسىدە رۇسىيە ئىتتىھات تەرەققىي گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرىدىن قىلچە ئۇمۇدلىرى قالمىغاندەك كۆرۈنەتتى.

جامال پاشا موسكۋادا بىر مەزگىل تۇرۇپ ئافغانىستانغا كېرەكلىك ياردەم ئېلىش ئۇچۇن يول مېڭىپ باققان بولسىمۇ ھېچ نىمىنى ھەل قىلالمايدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا ھۇسەيىن جاھىت ئەپەندى بىلەن ئۆتكۈزگەن بىر سۆھبىتتە "غايىسىنىڭ ھىندىستاندا ئەنگلىيىلىكلەرگە قارشى بىر ئىسيان چىقىرىشقا تەييارلىق قىلىش ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىشتا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولالايدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى، ئەمما ئەنۋەر پاشىنىڭ تۈركىستاندا پائالىيەت قىلىشى بەكلا چوڭ خاتالىق ئىكەنلىكىنى، شۇڭا قايتىدىن ئافغانىستانغا قايتىپ بېرىپ بۇرۇن باشلاپ قويغان ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى، ئەنۋەر پاشانىمۇ ئافغانىستانغا ئاپىرىۋېلىشقا تىرىشىدىغانلىقىنى" ئېيتىدۇ. يەنە شۇ ھۇسەيىن

جاھەت ئەپەندىگە ئىۋەرتكەن، كېيىنكى يىللاردا «تونۇش» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان بىر مەكتۇبىدىمۇ تۇۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

ئەنۋەرنىڭ بۇ خاتالىقى تۇپەيلىدىن ھىندىستان ئىنقىلابىنى قوزغاش يولىدىكى ئىككى يىللىق ئىشىم ئاستىن-ئۈستۈن بولۇپ كەتتى. مانا ئەمدى رۇسسىيىلىكلەر بىلەن بىرلىشىپ ھەربىكەت قىلىشنىڭ ھېچقانداق بىر ئىمكانىيىتى قالمىدى. ئەمدى رۇسىيىدىن پۇتۇنلەي ئايرىلىمەن. ئېھتىمال ئافغانىستانغا قايتىپ كېتىشىم مۇمكىن. ئەمما تىبلىسقا بېرىپ ئۇ يەردىن تېلېگراف ماشىنىسىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ مۇستاپا كامال پاشا بىلەن سۆزلىشىپ ئېنىق بىر ھەربىكەت پىلانى تېپىپ چىقىپ ئىران تارىكى ئارقىلىق ئافغانىستانغا قاراپ يولغا چىقىمەن. بۇ ئىشنى، نېمە بۆلۈشىدىن قەتئىي نەزەر ھىندىستاندا ئىنقىلاب قوزغاش ئويۇمىدىن ھەرگىز ۋاز كەچمەيدىغانلىقىمنى، نېمە بۆلۈشىدىن قەتئىي نەزەر ئافغانىستانغا قايتىپ بارىدىغانلىقىمنى قاراخانغا ئېيتتىم. ئافغانىستانغا بېرىپ ئەنۋەر بىلەن كۆرۈشكەنگىچە بولغان ئارىلىقتا رۇسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھەرەكەتنى توختىتىپ تۇرۇشىنى تەلەپ قىلغان بولسامۇ ئۇلار قوبۇل قىلىشمىدى. مەن ھەم يۇرتۇم ئۈچۇن، ھەم شەرق ئەللىرى ئۈچۇن سالامەت يولى ئافغانىستادىن باشلىنىدۇ دەپ ھېسابلايمەن. ھىندىستان ئىشلىرى تەخىر قىلىنسا ئافغانىستان ئىشلىرى بىلەن ئۇ يەردە ئارمىيە قۇرۇپ چىقىش ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىمەن.

ئەنۋەر پاشا باسمىچىلار سېپىغا ئۆتۈپ كېتىشى بىلەن بىرگە، سوۋېت رەھبەرلىرىنىڭ ئىتتىھات ۋە تەرەققىي يېتەكچىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك كۆزقاراشلىرىمۇ پۈتۈنلەي ئۆزگەرگەن ئىدى. جامال پاشامۇ رۇسىيىنى ئالداشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى، ئافغانىستانغا بارار-بارمايلا ئۇ يەردىكى ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەنۋەر پاشاغا قوشۇلۇپ كېتىدىغانلىقى ياكى بولمىسا ئۇنىڭغا ياردەم قىلىدىغانلىقىدىن گۇمان قىلماقتا ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن جامال پاشىنىڭ ئافغانىستانغا بېرىشىنى چەكلەش لازىم ئىدى. بۇ ۋاقىتتا چىچەرىن شۇ ۋاقىتتا موسكۋادا تۇرۇۋاتقان خېلىل پاشانى يېنىغا چاقىرىپ ”ئىتتىھاتچى داھىيلارنىڭ رۇسىيىدە تۇرۇپ قېلىشى ئۇلار ئۈچۇن بىرەر مەسىلە پەيدا قىلمايدىغانلىقىنى، ئەمما رەت قىلغىلى بولمايدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇننىڭ چىڭ تۇرۇۋالغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇلار رۇسىيىدىن چىقىپ كېتىشى لازىم بولۇۋاتقانلىقىنى“ ئېيتىدۇ. خېلىل پاشا ئۆزىنىڭ كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىدە بۇ

يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇننىڭ ئەنقەرە ھۆكۈمىتى ئىكەنلىكىنى گەپ ئايلاندۇرۇپ يۇرۇپ چىچەرنىدىن ئىبلىسۋالغانلىقىنى يازىدۇ.

تارىخ نۇرغۇنلىغان تەساددىپىلىقلاردىن بارلىققا كېلىدۇ. جامال پاشا ئافغانىستانغا بېرىش پىلانىدا چىڭ تۇرۇۋالماي، خىلىل پاشادەك ھەرقانداق بىر ياۋروپا دۆلىتىگە كەتكەن بولسا، بەلكىم ھايات قالغان بولار ئىدى. خىلىل پاشىنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا، سوۋېت مەركىزى شۇراسىدا ئىشلەيدىغان يېقىن بىر دوستى ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ "شۇرا مەركىزىدە جامال پاشىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ھەققىدە قارار ئىلىندى. ... ئەمما بۇ ئىش موسكۋادا ئىشقا ئاشۇرۇلماي تىبلىسىتە ئىجرا قىلىش قارار قىلىندى. ..." دەپ ئېيتقان ئىكەن. خىلىل پاشىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرىغا قۇلاق سالمىغان جامال پاشا تىبلىسكە كېلىدۇ. بىر مەزگىل ئۇ يەردە تۇرۇپ ئەنقەرە بىلەن ئالاقە باغلىماقچى بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئافغانىستانغا قايتىپ بېرىپ ئاۋۋال ھىندىستاننى، ئاندىن تۈركىستاننى مۇستەملىكىلىكتىن قۇتقۇزۇشنى پىلانلىغان ئىدى. ئەپسۇسكى، تەقدىر ئۇنىڭغا ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا پۇرسەت بەرمەيدۇ. 1922-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنىسى، تىبلىسىنىڭ چوڭ كوچىلىرىدىن بىرسىدە، رۇسىيە جاسۇسلۇق ئورگىنى تەرىپىدىن باشقۇرىلىۋاتقان ئەرمەن تېررورچىلىرى تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن شېھىت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ قوغدىغۇچىلىرىدىن نۇسرەت بىلەن سۇرەييا ئەپەندىلەرمۇ بىرلىكتە قۇربان بولىدۇ.

ئەنۋەر پاشانىڭ پائالىيەتلىرى

ئەنۋەر پاشانىڭ تۈركىستانغا كېلىشى بۇخارا جۇمھۇرىيىتى ئۈچۈنلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالماي، تۈركىستان باسمىچىلىق ھەرىكىتى تارىخى نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم بىر ۋەقە ھېسابلىنىدۇ. ئەنۋەر پاشا، قۇشچىزادە سېلىم سەمى (ھاجى سەمى) بىلەن زاپاس قوغدىغۇچىلار ئەسكىرى مۇھىتتىن ئەپەندى ئىككىسىنى بىرگە ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ بۇخاراغا كېلىپ بۇخارا رەھبەرلىرى ئارىسىدىكى ئىلغار كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۇپ چىقىدۇ. بۇ كۆرۈشۇشلەردىن كېيىن مۇنداق 3 ئاساسلىق يۇزلىنىش ئوتتۇرىغا چىقىدۇ: بۇخارا جەدىتچىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئەنۋەر پاشادىن بۇخارا جۇمھۇرىيىتى بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئويناپ، بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ

كۈچلىنىشى ئۈچۈن يارەمدە بولۇشنى ئۈمىد قىلىشماقتا ئىدى. ئوسمان غوجا بىلەن ئابدۇلخەمىت ئارىپوۋ قاتارلىق يېتەكچىلەر بولسا پاشىنىڭ باسمىچىلارغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنى تەشكىللەپ تۈركىستاننى رۇسىيىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇشنى ئۈمىد قىلماقتا ئىدى. زېكى ۋەلىدي باشچىلىقىدىكى بىر گۇرۇھ كىشىلەر بولسا ئەنۋەر پاشا ئۈدۈل بېرىپ ئۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلغىدەك بولسا، سوۋېت تەرەپ پۈتۈن كۈچىنى بۇ تەرەپكە مەركەزلەشتۈرۈشكە كىرىشىدىغانلىقىنى، ئەنگلىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىستاندىكى كۈرەشكە يار يۈلەك بولۇش ئىھتىمالى بولغان تاشقى كۈچلەر بۇنداق بۆلۈشنى خالاپ كەتمەيدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرىلغان بۇنداق بىر كۈرەش رايون خاراكتېرلىك بىر كۈرەش بولۇش ئالاھىدىلىكىنى يوقىتىپ پانتۈركىسىزم بىلەن پانئىسلامىزم خاراكتېرىنى ئالغان بىر ھەرىكەت كۆرۈنۈشىگە كىرىپ قالىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن پاشا ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىشى، تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە شۇ يەردە تۇرۇپ يارەدەم قىلىشى لازىم دەپ قارالماقتا ئىدى. ئەمما ئەنۋەر پاشا بىلەن بىرگە بۇخارالىغا كەلگەن ھاجى سەمى بولسا ”تۈركىستان خەلقى پارتلاشقا تەييار بولۇپ قالغان بولۇپ، ئۇلارغا ئەنۋەر پاشادەك كۈچلۈك بىر لىدېرنىڭلا كامىلىق قىلىۋاتقانلىقى“ نى تەكىتلەپ چىڭ تۇرۇۋالغان ئىدى.

ئەنۋەر پاشا بۇخارالىغا كېلىپلا سوۋېت رۇسىيە خەلق كومىسارلىقىغا قارىتىپ يازغان بىر پارچە خېتىدىن قارىغاندا ئۇنىڭ ئېنىق بىر قارارغا كەلمىگەنلىكىنى، نېمە قىلارىنى بىلەلمەي تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەنۋەر پاشا بۇ خېتىدە مۇنۇلارنى يازماقتا ئىدى:

سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ ئىنقىلاۋي رەھبەرلىكى ئاستىدىكى مۇستەقىل بۇخارانىڭ يارىدەمگە تايىنىپ بىز ئىسلام ئاسىياسىنى بىرتانىيە جاھانگىرلىكىدىن ئازاد قىلىش ۋەزىپىمىزنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قولغا كەلتۈرەلىشىمىز مۇمكىن. ئەنە شۇنداق بولغاچقا، موسكۋا خەلق كومىسارلار كومىتېتىدىن بۇخارا تەۋەسىنى خۇددى ئىشغال قىلىۋالغان دۈشمەن تۈپرىقىدا تۇرىۋاتقىنىدەك مۇئامىلە قىلىشىۋاتقان قىزىل ئارمىيە قىسىملىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كېتىشىگىزلارنى تەلەپ قىلىمەن. ... شەرقىي بۇخارادىكى ئىسىيان كۆتۈرۈش ۋەقەلىرى بارغانسېرى كېڭىيىپ بارماقتا. بۇ تۇردىكى قوزغىلاڭلار جۇمھۇرىيىتىنىڭ باشقا رايونلىرىغىمۇ

يامىراپ كېتىشى مۇمكىن. ... ياش بۇخارالىقلار ئىچىدىمۇ موسكۋاغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشلەر ئۆسۈپ يېتىلمەكتە. بۇ ھادىسىلەر سىزلەرنىڭ شەرق ئالدىنقى سىپىگىزلارغا ئېغىر تەھدىت پەيدا قىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە سىزلەرنى ئاگاھلاندۇرماقچىمەن. بۇخارا خەلقىگە ئۆز تەغدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش پۇرسىتى بېرىلىشى لازىم دەپ قارايمەن. بۇخارا خەلقىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن سوۋېت رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن بۇخارا جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان سۆزلىشىشلەردە بۇخارا خەلقىگە ۋاكالىتەن قاتنىشىپ بېرىدىغانلىقىمنى ئىپادىلەيمەن.

ئەنۋەر پاشا موسكۋادىكى سوۋېت دائىرىلىرىگە يۇقىرىقى قۇرلارنى يېزىپ ئىۋەرتىۋاتقان ۋاقىتلاردا، تاتارلاردىن بولغان سۇلتان غالىيېۋ پرولېتارىيات مىللەتلىرى ۋە ئۇچىنچى ئىنتېرناتسيونال نەزەريىسىنى مۇنازىرىگە قويۇپ، شەرقتىكى ئىنقىلابلارنى پەقەت مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ بىۋاستە قاتنىشىشى ئارقىلىقلا ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى. بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان پىكىردىكى يەنە بىر تۈركىستانلىق لىدېر بولغان تۇرار رىسقۇلوۋۇمۇ، جەنوبتا مۇستەقىل بىر سوتسىيالىستىك تۈركىلەر فېدېراتسىيىسى قۇرۇپ چىقىش، شۇ ئارقىلىق بۇ مۇستەقىل فېدېراتىپ دۆلەتنى ئاسىيادا سوتسىيالىزمنى كېڭەيتىشكە ۋاستە قىلىش لازىم دەيدىغان قاراشنى ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى. ئەنۋەر پاشىنىڭ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن مەكتۇبىدىكى كۆز قاراشلىرى بىلەن سۇلتان غالىيېۋ ۋە تۇرار رىسقۇلوۋنىڭ كۆز قاراشلىرىنىڭ بىر نۇقتىدىن چىقىۋاتقانلىقى ھەققىدە ئۆزئارا خەۋىرى بارمىدى، بۇ ھەقتە بىر نېمە دېمەك تەس. ئەمما بولشېۋىكلار ئىنقىلابىنىڭ لىدېرلىرى ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ مىللەتچىلىك ھەققىدىكى غايىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالىشى ئۈچۈن سوتسىيالىزم بىلەن ئىنقىلابنى باھانە قىلىشلىرىغا يول قويماسلىق جەھەتتە قەتئىي چىڭ تۇرماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ قارىشى بويىچە، سۇلتان غالىيېۋنىڭ تىلغا ئالغان 'پرولېتارىيات مىللىتى' پەقەتلا 'رۇسىيە ئىنقىلابىنىڭ قوللىرى' بولۇشتىن باشقىچە بولماسلىقى كېرەك ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، مەيلى سۇلتان غالىيېۋ بولسۇن ياكى تۇرار رىزقۇلوۋ بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىلا كومپارتىيىدىن ھەيدەپ چىقىرىش لازىم دەپ قاراشماقتا ئىدى.

ئۇرۇسلار، ئەنۋەر پاشانى يەرلىكلەر بىلەن ئالاقە قىلىش ياكى پائالىيەت قىلىشىغا قوشۇلمايتتى. ئافغانىستاندىن تاشكەنتكە كەلگەن جامال پاشانى ئەنۋەر پاشا بىلەن ئۇچرىشىشىغىمۇ ئەنە شۇ سەۋەبتىن يول قويۇشمىغان ئىدى. بۇخارادا تۇرۇشلۇق

رۇسىيە باش ئەلچىسى يۇرىنېۋ، جامال پاشانى مەيلى ئافغانىستانغا قايتىپ كېتىشى ياكى تۈركىستانغا بېرىشىنىڭ ھەر ئىككىسىگىلا رۇخسەت قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشى ئەنۋەر پاشا ئۇچۇن بىر ئاگاھلاندۇرۇش بولغان ئىدى. رۇسىيە باش ئەلچىسى، پاشاغا ئۇنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنى يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىدىن بەكلا نارازى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان ئىدى. بۇ گەپلەرگە قاراپ ئۇرۇسلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىشى ياكى ئۆلتۈرۈتىلىشى مۇمكىنلىكىنى پەرەز قىلغان ئەنۋەر پاشا، ئەمدى قەتئىي بىر قارارغا كېلىش ۋاقتىنىڭ كەلگەنلىكىنى تونۇپ يېتىدۇ. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا "تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۇچۇن جەڭ قىلىش" ساقلانغىلى بولمايدىغان بىر مەجبۇرىيەت بولۇپ نامايان بولماقتا ئىدى. خۇددى سۆيگەن ئايالى ناجىيە سۇلتانغا يازغان خېتىدە كۆرسەتكىنىدەك، ئەمدى قىلىچ قېنىدىن چىقىپ بولغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، تولۇق بىر نەتىجىگە ئېرىشمەي تۇرۇپ ئايالىنىڭ يېنىغا قايتىپ بارالماسلىقى ئېنىق ئىدى.

ئەنۋەر پاشا، 11-ئاينىڭ 8-كۈنىسى تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلار بىلەن بەزى ئەسكەرلەرنى بىرگە ئېلىپ يوشۇرۇن شەكىلدە بۇخارادىن ئايرىلىدۇ. (ئەنۋەر پاشا بىلەن بىرگە ھاجى سەمى، تىرمىز ھەربىي گازارما قوماندانى ھاسان ئەپەندى، ماناستىرلىق باشمۇلازىمەتچى نافى ئەپەندى ۋە 30 دەك قوراللىق ساقچى ئەسكىرى بار ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۇ يەردىن شەرقىي بۇخاراغا يېتىپ بارغىنىدا بەكلا خەتەرلىك بىر ئىشقا دۇچ كېلىدۇ. باسمىچىلار يېتەكچىلىرىدىن لاقاي ئىبراھىم بەگ "راست ئەنۋەر پاشا ئىكەنلىكى نامەلۇم" دېگەن باھانە بىلەن ئەنۋەر پاشانى قولغا ئېلىپ قاماپ قويىدۇ. كېيىن سابىق بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخان بىلەن ئافغانىستان ئەمىرى ئامانۇللاھخان قاتارلىقلارنىڭ ۋاستىچىلىقى نەتىجىسىدە، ئاردىدىن ئۇچ ئاي ئۆتكەندە قويۇپ بېرىلىدۇ.

ئەنۋەر پاشا، ئىبراھىم لاقاي بەگنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ باسمىچى يېتەكچىلەرنى بىر يەرگە يىغىپ رۇسىيىلىكلەرگە قارشى ئومۇمىي يۈزلۈك ئۇرۇش باشلايدۇ. ئېغىر ۋەھىمە ئاستىدا قالغان ئۇرۇسلار بۇ جايلارغا زور مىقداردا ھەربىي قۇۋۋەت توپلاشقا كىرىشىدۇ. ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى، خەلىپىنىڭ كۈيئوغلى بولغان ئەنۋەر پاشا، غايىسىگە سادىق بولۇپ، غەيرەت شىجائەت بىلەن ئارزۇلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا رۇسىيىلىكلەرگە قارشى نەچچە ئاي توختىماي ئۇرۇش قىلىدۇ. ئەنۋەر پاشا ئەمىر ئامانۇللاھقا يازغان بىر پارچە خېتىدە ئۆزىنىڭ

كەلگۈسى غايە ۋە ئۇمىدلىرىنىڭ نەقەدەر بۈيۈك ئىكەنلىكىنى ئوچۇق بايان قىلغان ئىدى:

ياردەمسىز ساياسىدە بۇخارا بىلەن تۈركىستان تەۋەسىدە رۇسىيىلىكلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىش ئارقىلىق ئۆز قولىمىز بىلەن تىكلىنىدىغان بىر شەرقىي ئىسلام ھۆكۈمەتلەر ئىتتىھادى بارلىققا كېلىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقتە قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا قۇدرەتلىك گېرمانىيە فېدېراتسىيىسىگە ئوخشايدىغان دۇنياغا ئۆزىنى تونىتالايدىغان بىر ھۆكۈمەت تىكلەنگۈسى.

ئەنۋەر پاشا، ناتونۇش بىر تۇپراقلاردا، ئىنتايىن مۇشەققەتلىك شارائىتلارغا دۇچ كەلگىنىگە قېرىماي ئالاھىدە ئۇتۇغلۇق جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلىدۇ. ئەپسۇسكى، تارىخ ئەملگە ئاشمايدىغان ئارزۇلار بىلەن تولۇپ تاشقان ئىدى. ئەنۋەر پاشا، 1922-يىلى 8-ئاينىڭ 4-كۈنىسى، بەلجىۋاندىكى (بۇگۈنكى تاجىكىستانىنىڭ بىر شەھىرى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بىر قېتىملىق ئۇرۇس ھۇجۇمىدا تەككەن مىلتىق ئوقىدا شېھىت بولىدۇ. (ئۇنىڭ قانات يايدۇرغان بۇ بۇيۈك كۈرىشىنىڭ چېگرا ھالقىغان دائىرىلىرى ھەققىدە "ئامۇ دەريا‌سىنىڭ نېرىقى قىرغاقلىرىدا" دېگەن باپتا مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

ھاجى سەمى ۋە باشقا ئىتتىھاتچىلار

ئەنۋەر پاشىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، رۇسىيىلىكلەرگە قارشى جەڭگە ھاجى سەمى رەھبەر قىلىپ بەلگىلەنگەن ئىدى. پۈتۈن ئۆمرىنى تەشكىلات قۇرۇش پائالىيەتلەر بىلەن ئۆتكۈزگەن بۇ قارام ئىتتىھاتچى، باسمىچىلار بىلەن بىرلىشىپ يەنە بىرەر يىلدەك جەڭ قىلغاندىن كېيىن تۈركىستاندىن ئايرىلىدۇ.

چەتئەلدىكى تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشى ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەردە تۆھپىسى بولغانلاردىن يەنە بىرسى، يازغۇچى ۋە دېپلومات مەخمۇت

شەۋكەت ئەسەندال ئىدى. ئىتتىھاتچى ھەربكەتلەر موسكۋاغا يىغىلىۋاتقان ۋاقىتلاردا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ باكۇ ۋاكالەتچىسى بولۇپ تۇرغان ئەسەندال، ئىتتىھاتچى يېتەكچىلەر بىلەن ئىزچىل ئالاقىلىشىپ تۇرغان بىرسى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ تۇردىكى مۇناسىۋەتلىرىدىن ئەنقەرە ھۆكۈمىتىنىڭ خەۋىرى بولۇپ-بولمىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. ئەسەندالنىڭ بىئوگرافىيىسىدە بۇ تۇردىكى مۇناسىۋەتلىرى تۈپەيلىدىن ئەنقەرە دائىرىلىرى ئۇنىڭغا بىر مەزگىل سوغۇق مۇئامىلە قىلغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن بىر مەزگىل خېلى قىيىن ئەھۋالدا قالغانلىقى يېزىلغان. بۇ ئەھۋاللارغا قارىماي، ئەسەندال ئاۋۋال تېھرانغا، كېيىن يەنە ئافغانىستانغا ئەلچى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. (ئەسەندال 1925-يىلى 6-ئۆكتەبىردىن 1930-يىلى 31-ئاۋغۇستقىچە بولغان ئارىلىقتا تېھرانغا، 1933-يىلى 11-يولدىن 1941-يىلى 31-ئۆكتەبىرگىچە بولغان ئارىلىقتا كابولغا باشئەلچى بولىدۇ. 1931~1933-يىللار ئىچىدە ئەلازىغ خەلق ۋەكىلى بولۇپ سايلىنىپ، مىللىي مەجلىس – تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى، يەنى تۈركىيە ئالىي خەلق قۇرۇلتىيىدا ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.) ئەسەندال، بۇ تۇر ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان مەزگىللەردە تۈركىستانلىق رەھبەرلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاپ ھەر جەھەتتە ئۇلارغا ياردەم قولىنى ئۇزارتىپ كەلگەن ئىدى.

ئەنۋەر پاشىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تاغىسى خېلىل پاشا بىلەن ئىنىسى نۇرى پاشالار ئۇچۇن، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئۇچۇن خەۋپلىك ئادەم دەپ قارىلىدىغان دەۋرمۇ ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا تۈركىيىگە قايتىپ ئەنقەرە ھۆكۈمىتى بىلەن يارىشىپ ئۆتىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا كېيىنكى دەۋرلەردە تۈركىيىگە كەلگەن تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدۇ. زېكى ۋەلىدي تۇغان كۇندىلىك خاتىرە دەپتىرىدە ئىستانبۇلغا كەلگىنىدە (1924-يىلى) ئۇنى ئەنۋەر پاشىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى مۇھىتتىن ئەپەندى ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالغانلىقىنى، فرانسىيىگە مېڭىش ئالدىدىمۇ ئىزمىردىن ئۆتكىنىدە ئۇ يەردە 3 كۈن تۇرۇپ خېلىل پاشىنىڭ مېھمىنى بولغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ تۇردىكى مۇناسىۋەتلەر كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ داۋاملىشىدۇ. سابىق ئىتتىھاتچىلار 1920-يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئىستانبۇلدا باشلىنىدىغان تۈركىستان مىللىي بىرلىكى (ئىتتىپاقى) ھەربكىتى ۋە تۈركىستانلىق ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ پائالىيەتلىرىنى يېقىندىن كۆزىتىپ، ئۇلارنى ئەمەلىي ھەربكەتلىرى بىلەن قوللاپ قۇۋۋەتلەپ كېلىدۇ.

ئورتا ئاسىيا خەلق ئاممىسى ئىنقىلاۋي جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقى

1920-يىللارغا كەلگەندە، بولشېۋىزمنى قوبۇل قىلمايدىغان تۈركىستانلىق زىيالىيلار، تۈركىستاننىڭ كەلگۈسى تەغدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىش ھەمدە داۋام قىلىۋاتقان مىللىي كۈرەشكە يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن بىر سىياسىي تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش لازىم، دەپ قارار قىلىشقان ئىدى. ئەمما بۇ ھەقتە ئىشنى نەدىن باشلاش ۋە قانداق قىلىش مەسىلىسىدە نۇرغۇنلىغان ئىختىلاپلار پەيدا بولىدۇ. بۇخارالىق جەدىتچىلار بىلەن تۈركىستانلىق شۇرائىي ئىسلامچىلارنى ئاساس قىلىپ چاقىرىلغان يىغىندا، تەرەققىي پەرۋەر جەدىتچىلار گۇرۇپپىسى ۋە سوتسىيالىستچىلار گۇرۇپپىسى (كېيىنچە ئەرك پارتىيىسى دەپ نام بېرىلىدۇ) دېگەن ئىككى سىياسىي ئېقىم ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. سوتسىيالىستچىلارنىڭ پروگراممىسىدا دېھقانلارنى "پرولېتارىيات" دەپ قوبۇل قىلماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ سانائەت تەرەققىي قىلمىغانلىقى سەۋەبىدىن ۋەتەنىدە مەۋجۇت بولمىغان ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئورنىغا دېھقانلار سىنىپىنى قۇرۇلغۇسى مۇستەقىل تۈركىستاننىڭ ئاساسى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى دەپ قوبۇل قىلماقچى ئىدى. يەر بىلەن سۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مۇلۇك دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزۈلۈپ، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك يولغا قويۇلىدىغان تۈزۈم تىكلەش مەقسەت قىلىنغان ئىدى. دۆلەتتە ئىلغارلىق پرىنسىپلىرى قوبۇل قىلىناتتى. بۇنى يىغىنچاقلاپ ئېيتىدىغاندا، سوتسىيالىستچىلار گۇرۇپپىسىنىڭ پروگراممىسى پرولېتارىياتنىڭ ئورنىغا دېھقانلار سىنىپىنى دەسسىتىش، مەدەنىي خاراكتېردىكى مىللەتچى سوتسىيالىزم تۈسىنى ئالىدىغان بىر خىل تۈزۈم بەرپا قىلىش ئىدى.

تەرەققىيپەرۋەرلەر بولسا دىنى مەسىلىلەرنى كۆپرەك تەكىتلىشەتتى. شۇنىڭدەك يەنە، ئۇلار خەلقنى ھەرقانداق بىر سىنىپقا ئايرىپ مۇئامىلە قىلىشقىمۇ قوشۇلمايتتى؛ يەرنىڭ خوسۇسىي مۇلۇك بولىدىغانلىقىنى قوبۇل قىلىشاتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي غايىسى دىن ساقلاپ قېلىنىدىغان، ھاكىمىيەت ئىشلىرى ھەرقانداق بىر سىنىپقا مەنسۇپ بولمايدىغان، تەرەققىياتقا بۇرژۇئازىيە يېتەكچىلىك قىلىشىنى ئېتىراپ قىلىدىغان بىر خىل دۆلەت تۈزۈمىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى. مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى بولۇڭ-پۇچقاقلىرىغا تارقىلىپ قانات يېيىۋاتقان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرەشلىرىنىڭ چېچىلاڭغۇ ھالىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەمدە

ئورتاق بىر سىياسىي قاراشقا ئاساسەن بىر يەرگە كېلىش مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى ئىدى. بۇنىڭ ئۇچۇن ھەر قايسى گۇرۇپپىلارنىڭ بىر مەركەز ئاستىغا يىغىلىپ پائالىيەت قىلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۇچۇن مەخپىي بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش پىكرى ئوتتۇرىغا قويۇلدۇ. 1921-يىلىنىڭ 7-ئېيىدا تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەن تۈركىيە ئالىي خەلق قۇرۇلتىيى خەلق ۋەكىلى ئىسمائىل سۇپھى (سويسىللىئوغلى) ئەپەندىمۇ ئەنە شۇنداق ئورتاق پائالىيەت قىلىش ئاساسىنى تىكلىۋېلىش ھەققىدە مەسلىھەت بەرمەكتە ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، بىر قىسىم جەدىتچى يېتەكچىلەرنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش، مائارىپنى يولغا قويۇش، ساغلىقنى ساقلاش ۋە سەھىيە ئىشلىرى، ئىقتىسادى پىرىنسىپ ۋە ئومۇمىي ئىشلار قاتارىدىكى ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك 72 ماددىلىق بىر سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي قانۇن-پىرىنسىپ تەييارلىنىدۇ. ياش بۇخارالىقلارنىڭ يېتەكچىلىرى ئاساسەن ئالغاندا تەرەققىيپەرۋەرلەر گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. زېكى ۋەلىدىي، ئابدۇلخەمىت ئاربىيوۋ ۋە يەنە بىر قىسىم ئالاش-ئوردا ۋەكىللىرى بولسا سوتسىيالىستچىلار گۇرۇپپىسىغا تەۋە كىشىلەر ئىدى. شۇنداق قىلىپ 1921-يىلى 12-ئاينىڭ 29-كۈنىسى ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق يىغىندا 7 ماددىلىق ئورتاق پائالىيەت قىلىش پىرىنسىپى تۈزۈپ چىقىرىلىدۇ، بۇ ئاساستا قۇرۇلغان مەخپىي ئىتتىپاقنى "ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىنقىلاۋىي جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقى" دېگەن نام بېرىلىپ، ئادەتتە قىسقارتىلىپ "جەمئىيەت" دەپلا ئاتىلىدۇ. بارلىق گۇرۇپپىلار ئورتاق ئەمەل قىلماقچى بولغان 7 ماددىلىق ئاساسىي پىرىنسىپ تۆۋەندىكىچە ئىدى:

1. جەمئىيەتنىڭ غايىسى تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش بولۇپ، تۈركىستانىنىڭ تەغدىرىنى تۈركىستانلىقلار ئۆز قولىدا تۇتۇشى شەرت؛
2. مۇستەقىل تۈركىستانىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ئاساس قىلىدۇ؛
3. مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش غايىمىز پەقەت مىللىي ئارمىيە قۇرۇپ چىقىش ئارقىلىقلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغان ئىش بولۇپ، مىللىي ھۆكۈمەت پەقەت ئەنە شۇنداق مىللىي ئارمىيىگە تايىنىش ئارقىلىقلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ؛
4. تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئىقتىسادى جەھەتتىكى مۇستەقىللىق ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدىغان بىر ئىشتۇر. تۈركىستان ئىگىلىك ئىشلىرىنىڭ ئومۇمىي پىلانىنى بەلگىلەش، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىگىنىڭ قايسى تۈرلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىملىقىنى بېكىتىش، ياسىلىدىغان تۆمۈر يوللار بىلەن

ئېچىلىدىغان ئورتاق قانۇنلارنىڭ تارقىلىشىنى بەلگىلەش قاتارىدىكى ئىشلار تۈركىستان خەلقىنىڭ قولىدا بولۇشى لازىم؛

5. ئومۇمىي مائارىپ بىلەن مەخسۇس مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ياۋروپا مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشتە رۇسىيە مەدەنىيىتىنى ۋاستە قىلىۋالماي، ياۋروپادىن بىۋاستە ئۆگىنىشكە غەيرەت قىلىش لازىم؛

6. مىللەتلەر مەسىلىسىنى مەملىكەتنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىشتا نوپۇس سانىغا قاراپ تەقسىم قىلىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ھەل قىلىش لازىم؛

7. دىنىي ئىشلاردا تولۇق ئەركىنلىك بېرىش؛ دۆلەت ئىشلىرى بىلەن دىنىي ئىشلارنى بىر-بىرىدىن ئايرىش لازىم.

جەمئىيەت رەئىسى ۋەزىپىسىگە ئاۋۋال مۇنەۋۋەر قارى تەكلىپ قىلىنغان ئىدى. ئەمما مۇنەۋۋەر قارى بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، يازغۇچى سەدرىدىن ئەينىگە تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئۇمۇ بۇ ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئالالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگىنىدىن كېيىن، ئىسمائىل سۇپھى ئەپەندىنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن ئەخمەت زېكى ۋەلىدىي جەمئىيەت رەئىسى ۋەزىپىسىگە سايلىنىدۇ. دەسلەپكى قەدەمدە تۈزۈپ چىقىرىلغان 7 ماددىلىق بۇ پرىنسىپ، جەمئىيەتنىڭ 1921-يىلقى سەمەرقەنت ۋە 1922-يىلقى تاشكەنت قۇرۇلتايلىرىدا ئاساسەن ئۆزگەرتىلمەي ساقلاپ قېلىنىدۇ. زېكى ۋەلىدى تۇغان، سەمەرقەنت قۇرۇلتىيىدا مىللىي تۈركىستان بايرىغى لايىھىلىنىپ ئاندىن تەستىقلانغانلىقىنى يازغان ئىدى. تۈركىستان تەۋەسىدە ھەمدە چەت دۆلەتلەردە ئۇزۇن يىل قانات يايدۇرۇلغان مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەرنىڭ ھېقىقى خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەش جەھەتتىن ئالغاندا، بۇ تەشكىلات پرىنسىپ قىلغان نىزامنامە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

نىزامنامىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا، بۇ ئىتتىپاق ئۆزبېك تەرەققىيپەرۋەر جەدىتچىلىرى، ياش بۇخارالىقلار پىرقىسى، ياش خىۋەلىكلەر پىرقىسى، قازاقىستان ئالاش ئوردا پىرقىسى، باشقىردىستان پىرقىسى، چارجۇي مىللىي تۈركىستان تەشكىلاتى ۋە تۈركىستان سوتسىيالىستىك فېدېرال تۈرك ۋە ئادەمى مەركەزىيەت پارتىيىسى قاتارلىق تەشكىلاتلارنىڭ ئەزالىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى كۆرسىتىلمەكتە. ئۇ ۋاقىتلاردا تۈركىستاندا قۇرۇلغان بارلىق تەشكىلاتلار ئوخشىمىغان سىياسىي كۆزقاراشلارغا ئىگە بولغىنىغا قارىماي، مۇستەقىللىق دېگەن

ئورتاق غايە ئاساسىدا ھەمدە پەقەت بىرلا تۈركىستان قۇرۇش دەيدىغان كۆزقاراش بويىچە بىرلىشەلىگەنلىكى ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيەتلىك بىر ئىش ئىدى.

جوغراپىيىلىك نۇقتىدا تۈركىستان ئېنىقلىمىسى 2-ماددىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، "بۇرۇن تۈركىستان باش گوبېرناتورلىقىغا تەۋە ۋىلايەتلەر، بۇرۇنقى بۇخارا ۋە خىۋە خانلىقلىرىغا تەۋە يەرلەر، بۇرۇنقى قازاق سەھرا ۋىلايەتلىرى باش گوبېرناتورلىقىغا تەۋە جايلار" دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. بۇ ماددىنىڭ ئاخىرىدا رۇسىيە، سىبىرىيە ۋە ئۇرال بىلەن ئورتاق چېگرىسى بولغان جايلاردا ئەگەر ئۇرۇسلار كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلغان بولسا، بۇ جايلار تېررىتورىيىدىن چىقىرىپ تاشلىنىپ، بۇنىڭ ئورنىغا تۈركلەر كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلغان جايلار تۈركىستان تەۋەسىگە قوشۇۋېلىنىشى كېرەك دېگەن تەشەببۇس ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. بۇ خىل ھەل قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق باشقىردىستان، بۈكەي خوردا ۋە بوغتارما قاتارلىقى تۈرك نوپۇسى زىچ جايلار تۈركىستان تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈلەتتى. ئۇرۇسلار زىچ ئولتۇراقلاشقان تاتارىستان بىلەن سىبىرىيە تۈركلىرى ئورۇنلاشقان جايلار مەسىلىسىدە، ئۇ يەرلەردە پەقەت تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە ياردەمچى بولىدىغان تەشكىلاتلارنىلا قۇرۇپ چىقىشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن ئىدى.

(رەسىم ئورنى)

3-خەرىتە. مۇستەقىللىق كۈرىشى يىللىرىدا تۈركىستانلىق جەدىتچىلەر تەرىپىدىن قۇرۇپ چىقماقچى بولغان «مۇختارىيەتلىك مۇسۇلمان ئەللەر فېدېراتسىيىسى» نىڭ خەرىتىسى. (بېننىگسېندىن ئېلىندى)

بۇ ئىتتىپاقنىڭ ئاساسىي پروگراممىسى بۇ ئىتتىپاققا قوشۇلغان پارتىيىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان 7 ماددىلىق ئاساسىي پرىنسىپقا ئاساسەن بېكىتىلگەن ئىدى. مەركىزى كومىتېت بىلەن ئۇنىڭ ھەر قايسى جايلاردىكى شۆبىلىرى قەۋملار ئاساسىدا تەشكىل قىلىنغان بولماستىن، بەلكى رايونلارنى ئاساس قىلىپ تەشكىل قىلىناتتى. تۈركىستان مۇستەقىللىقىغا چىن قەلبىدىن ئىشىنىدىغان قالمۇق، يەرلىك يەھۇدىي، ئىرانلىق، ئافغان، ھىندى، ئۇكرائىن ۋە ھەتتا ئۇرۇسلارنىڭمۇ بۇ ئىتتىپاققا قاتنىشالايدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن (5-ماددا). بۇ بەلگىلىمە تەشكىللىنىشنىڭ ئىرقلار ئاساسىغا ئەمەس بەلكى ئەركىنلىك، دېموكراتىيە دېگەندەك چۈشەنچىلەرنى قوبۇل قىلىش-قىلماسلىق ئاساسىغا تۈزۈلگەنلىكىنى

كۆرۈڭبلىش مۇمكىن. رۇسىيلىكلەرگە قارشى مۇستەقىللىق كۈرىشى بىلەن شۇغۇللىنىش مەقسەت قىلىنغان بىر تەشكىلاتقا ئۇرۇسلارنىڭمۇ قاتنىشىشىغا يول قويۇش، بۇ كۈرەشنىڭ بىرەر مىللەتكە قارشى چىقىشنى مەقسەت قىلغان بولماي، بەلكى بولشېۋىكچىلىك جاھانگىرلىك تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇش پرىنسىپىغا ئاساسلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئېلىشقا بولىدۇ. بۇ يەردە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، تاجىكلارنى باشقا بىر گۇرۇپپا مەنسۇپ كىشىلەر دەپ قارىماسلىقىدۇر. ئەسلىدە بۇ جەمئىيەت قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ئۇيۇشتۇرۇلغان دەسلەپكى يىغىندىلا رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئاۋۋال تاشكەنتلىك مۇنەۋۋەر قارىغا بېرىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن تاجىك يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان سەدرىدىن ئەينىگە تەۋسىيە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا مەخپىي يەر ئاستى پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپ بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىمىغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، تەشكىلاتنىڭ رەئىسلىكىنى باشقىرت تۇركلىرىدىن بولغان زېكى ۋەلىدىيگە تەۋسىيە قىلىشقان ئىدى. بۇ ئىشلار، 1920-يىللاردىكى تۇركىستانلىق زىيالىيلارنىڭ قەبىلە ۋە ئۇرۇقداشلىق پەرقىنى كۆزدە تۇتماسلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغانلىقىنىڭ ئوچۇق ئىپادىسى ئىدى. مۇسۇلمان ياكى تۇرك بولمىغانلارنىمۇ بۇ جەمئىيەتكە ئەزا قىلىپ قوبۇل قىلىشقا ماقۇل كىلەلىگەنلىكى، جەمئىيەت قۇرغۇچىلىرىنىڭ تۇركىستان ئىتتىپاقى بىلەن تۇركىستان مۇستەقىللىقىغا ئىشىنىشىنىلا شەرت قىلىپ، مىللەت ۋە دىن پەرقلىرىگە قارىماي تۇركىستاندا ياشايدىغان بارلىق كىشىلەرنى تۇركىستانلىق دەپ قوبۇل قىلىۋاتقانلىقىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

تەشكىلاتقا ئەزا بولۇشنىڭ ئۇسۇللىرى ئىتتىھات ۋە تەرەققىي جەمئىيىتىگە ئەزا بولۇش ئۇسۇللىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى. (ت ب م ۋەكىلى ئىبراھىم يارقىن <ئارىفخان> چەتئەلدە پائالىيەت قىلىۋاتقان يىللىرىدىمۇ ت م ب < تۇركىستان مىللىي بىرلىكى> گە ئەزا بولۇش ئۇچۇن شۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئىشلار ئىشلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ دېيىشىچە، بۇنداق ئۇسۇل ئىتتىھاتچىلاردىن ئۆگىنىۋىلىنغان ئۇسۇل ئىكەن. ئەزا بولغۇچى كىشى، تەشكىلاتقا كىرىدىغان ۋاقتىدا قەسەمنى بوزۇسا ۋە تەشكىلاتنىڭ سىررىنى ئاشكارىلاپ قويسا ئۆلتۇرۇلۇشى قوبۇل قىلىنغان <1991-يىلى 10- يانۋار كۇنىسى، ئىستانبۇل غازىئوسمانپاشا تەۋەسىدە يارقىن بىلەن ئۆتكۇزۇلگەن شەخسى سۆھبەت خاتىرىسىدىن ئېلىندى .> – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

نىزامنامىنىڭ 7- ۋە 8-ماددىلىرىدا بۇ تەشكىلگە ئەزا بولۇش ئۇسۇللىرى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. ئەزا بولغۇچى نامزات پروگراممىنى تولۇق ئوقۇپ چىقىپ قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگىنىدىن كېيىن، ئالدىغا قويۇلغان قورال (مىلتىق، تاپانچا ياكى بولمىسا قىلىچ) نى ئوڭ قولىدا تۇتقاچ، يەنە بىر قولى بىلەن قۇرئان كەرىمنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئەگەر مۇسۇلمان ئەمەس بولغىنىدا قۇرئان ئورنىغا مىللىي بايراقنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ تۆۋەندىكى قەسەمنى ئوقۇيدۇ:

تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن، ئۇلۇغ تۈركىستان غايىسىغا ئىشىنىدىغان تۈركىستانلىقلار بىلەن مىللەت ياكى قەبىلە پەرقىگە قارىماي بىرلىشىپ، تۈركىستان مىللىي بىرلىكى يولى بويىچە ھۆررىيەتنى قولغا كەلتۈرگەنگىچە پۈتۈن جېنىم بىلەن خىزمەت قىلىدىغانلىقىمنى ۋىجدانىم بىلەن قەسەم قىلىمەن. جەمئىيەتنىڭ سىرلىرىنى ساقلايمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن جېنىمنى پىدا قىلىمەن. قورالغا، قۇرئانغا ياكى مىللىي بايرىقىمىزغا قولۇمنى قويۇپ تۇرۇپ جەمئىيەت ئەزالىرى ئالدىدا بەرگەن قەسىمىمگە خىلاپلىق قىلغىدەك بولسام، قېنىم بۇ قورال ئۈچۈن ھالال بولسۇن!

تەشكىلاتنىڭ پائالىيەت شەكلى كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ ياچېيكا سىستېمىسىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ھەر بىر ياچېيكا بىر قانچە كىشىلىك گۇرۇپپىدىن تەشكىل تاپاتتى. تۆۋەن دەرىجىلىك ياچىكىدىن پەقەت بىرلا كىشى يوقۇرىدىكى ياچېيكا بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىيەلەيتتى. شۇنداق قىلىپ ياچېيكا ئەزالىرىدىن بىرەرسى قولغا چۈشۈپ قالغۇدەك بولغىنىدا قالغان ياچىكىلارنىڭ ئەزالىرى پاش قىلىنىشتىن ساقلانغىلى بولاتتى. بۇ نىزامنامىنىڭ قالغان ماددىلىرىدا قۇرۇلتاي ئومۇمىي يىغىنى تەشكىلاتنىڭ ئاساسلىق قارار چىقىرىش ئورگىنى دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ قۇرۇلتايىنىڭ قانداق چاقىرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى تەپسىلىي باسقۇچلار كۆرسىتىلگەن. مەركىزى كومىتېت ئورگىنىدا قەۋىملەرگە تەۋە كىشىلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرماستىن، قابىلىيەت بىلەن ئىناۋەت ئاساس ئورۇندا تۇرىدۇ دەپ تەكىتلەنگەن. مەركىزى كومىتېت – سىياسىي، مالىيە ۋە مەدەنىي خاراكتېرىدىكى پائالىيەتلەردە بىردىن-بىر ھۆكۈم چىقىرالايدىغان ئورگان دەپ بەلگىلەنگەن. (13-، 14- ۋە 15- ماددىلار). ئىقتىسادىي مەنبە بولسا ئەزالار تۆلەيدىغان بەدەل پۇلى، مەتبۇئاتچىلىق كىرىملىرى ۋە زۆرۈر تېپىلغاندا يىغىدىغان باج-سىلىق كىرىملىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن.

تەشكىلاتنىڭ ئىنتىزامى ھەممىدىن ئۈستۈن تۇتۇلماقتا ئىدى. بىرەر قارار ئېلىنىشتىن بۇرۇن ھەر خىل پىكىرلەر ئەركىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، ئەمما ھەر تەرەپنىڭ پىكرى ئېلىنىپ قارار قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، تالاش تارتىش قىلماي قەتئىي ئىجرا قىلىشقا سۈنۈلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن (17-ماددا). ئادەتتىكى ئەھۋالدا سىرتتا قۇرۇلىدىغان ۋاكالەتخانىلار مەركەزگە بىۋاسىتە قارايدىغان بولىدۇ. ئەمما ھەر قانداق بىر شەكىلدە تۈركىستاندىكى مەركىزى كومىتېت تارقىلىپ كېتىپ قالغىنىدا چەتئەلدىكى مەركىزى كومىتېت ھوقۇقنى ئۆز ئۈستىگە ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ، مۇستەقىل قارار چىقىرىدىغان ئورگانغا ئايلاندۇرۇلىدۇ (20-، 21- ۋە 23-ماددىلار).

بۇ جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغۇچى ھەر قايسى گۇرۇپىلار كىڭىشىپ قارار قىلىنغان پائالىيەتلەر مۇنداق ئوتتۇرىغا چىقىدۇ: ”تۈركىستان مۇستەقىللىقىغا ئېرىشتۈرىلىشى كېرەك، ۋەتەننىڭ كىلەچىگى تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىشى كېرەك. قۇرۇش پىلانلانغان مۇستەقىل دۆلەت زامانىۋى ۋە مىللىي ئارمىيىگە تايىنىدۇ. ئېتىقاد ئەركىنلىكى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ. دۆلەت، ئىقتىسادىي، مائارىپ ۋە يېزىلاردا خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى ئۆزىگە مەقسەت قىلىدۇ.“

شۇبھىسىزكى، بۇ غايىلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە جەمئىيەت سەمەرقەنت، خۇجە ۋە پەرغانە رايونلىرىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقان باسمىچى يېتەكچىلەرنىڭ يېنىغا مەسلىھەتچىلەر گۇرۇپپىسى ئەۋەتىش ئارقىلىق ئىشنى باشلىغان ئىدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، باسمىچى گۇرۇپىلارنى ئورتاق بىر سىياسىي سەھنە ئەتراپىدا بىر يەرگە كەلتۈرۈش ھەمدە ئېلىپ بېرىۋاتقان جەڭنى پىلانلىق بىر شەكىلدە قانات يايدۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى.

باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى

باسمىچىلار ھەرىكىتى، سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى قانات يايدۇرۇلغان تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ قوراللىق كۈرەش سېپىنى تەشكىل

قىلماقتا ئىدى. قوقان ئاپتونومىيىسى تاشكەنت سوۋېتى تەرىپىدىن تارقىتىۋېتىلگىنىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان بۇ ھەرىكەت، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا پۈتۈن تۈركىستانغا كېڭەيىپ 1930-يىللارنىڭ كىرىشلىرىگىچە داۋام قىلىدۇ. قوقان مۇختارىيىتى ئېلان قىلىنغان ۋاقىتتا، ھۆكۈمەت شەھەر ئاماناتلىقىنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئەرگەش بەگكە تاپشۇرغان ئىدى. قوقان ساقچى باشلىقى ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگىنىدىن كېيىن "قۇربېشى" ئۇنۋانىنى ئالغان ئەرگەش بەگ، قوقان ئاپتونومىيىسى تارقىتىۋېتىلگىنىدىن كېيىن تاققا چېقىپ كېتىپ، پەرغانە رايونىدا سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى قوراللىق كۈرەش باشلىۋېتىدۇ. دەسلەپىدە قوقان شەھىرى بىلەن ئۇنىڭ ئېتىراپى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان بۇ قوزغىلاڭ، 1918-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىنىدە پۈتكۈل پەرغانە تەۋەسىگە كېڭەيىپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن قوقان مۇختارىيىتىنىڭ تارقىتىۋېتىلگەن كۈنى، باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ باشلانغان كۈنى دەپ قوبۇل قىلىنماقتا.

سوۋېت دائىرىلىرى، بۇ ھەرىكەتنى خەلق ئارىسىدا ۋە دۇنيا جامائەتچىلىكى ئالدىدا كىچىك كۆرسىتىش ئۈچۈن "باسمىچىلىق" دېگەن نام بىلەن تونۇشتۇرۇشقا ئۇرۇنغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ بىر تەرەپتىن يەرلىك خەلقنىڭ بۇ ھەرىكەتكە ياردەم قىلىش ئىستىگىنى ئازايتىشقا ئۇرۇنغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقارا غا بۇ ھەرىكەتنى ئادەتتىكى بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتى قىلىپ كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلماقتا ئىدى. سوۋېت دائىرىلىرىنىڭ بۇ تۇر ئۇرۇنۇشلىرىغا قارىماي، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن 'باسمىچى' دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئەسلى لوغات مەنىسىنى يوقىتىپ، خەلق ئارىسىدا "مۇستەقىللىق جەڭچىلىرى" ياكى "مۇجاھىتلار" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئورنىدا ئىستېمال قىلىنىشقا باشلايدۇ. ئەسلىدە، باسمىچى يېتەكچىلىرى دەسلەپكى كۈنلىرىدىن تارتىپلا ئۆزلىرىنى "قۇربېشىلار"، كۈرەش پائالىيەتلىرىنى بولسا "قۇربېشىلار ھەرىكىتى" دەپ تونۇتۇپ كەلگەن ئىدى. ئەمما سوۋېت تەرەپنىڭ ئىزچىل تۇرده تەشۋىق قىلىپ كېلىشى نەتىجىسىدە، "باسمىچىلار" دېگەن بۇ ئاتالغۇ دۇنيا مەتبۇئات سەھنىسىدە مۇقىملىشىپ، بۇ رايون بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلىرىدا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىش ۋەزىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى.

(رەسىم ئورنى)

باسمىچىلار بىلەن سوۋېت دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن تىنچلىق سۆھبەت سورۇنلىرىدىن بىر كۆرۈنۈش. پەرغانە شەھىرى، 1921-يىلىنىڭ ياز ئايلىرى

باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ تەشكىلى شەكلى ئاساسەن قوقان خانلىقىدا يولغا قويۇلغان ھەربىي تۈزۈمگە ئاساسەن تۈزۈلگەن ئىدى. ئون كىشىلىك گۇرۇپپىلارغا ئون بېشىلار، يۈز كىشىلىك گۇرۇپپىلارغا يۈز بېشىلار قوماندانلىق قىلاتتى. بەش يۈز كىشىلىك گۇرۇپپىلارغا پانسادلار مەسئۇل ئىدى. قۇر بېشىلار ئۇچۇن ئەڭ كامىدا مىڭ كىشىلىك بىر قوراللىق قوشۇن تەشكىل قىلىنىشى لازىم ئىدى. بىر قانچە قۇر بېشىغا مەسئۇل بولىدىغان يېتەكچىلەر ''لەشكەر بېشى'' دەپ ئاتالغان ئىدى. ئادەتتە باسمىچى يېتەكچىلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق تەبىقىلىرىدىن كەلگەن كىشىلەردىن تەركىب تاپماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە رايونلارغا تەۋە يېتەكچىلەر، دىنىي كىشىلەر، كونا ھەربىلەر، سابىق ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ياكى ئوقۇغان جەدىتچىلەرمۇ بار ئىدى. پەقەت مۇشۇ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن باسمىچىلىق ھەرىكىتىنى سوۋېت دائىرىلىرى تەرىپلەشكىنىدەك ئۇنداق فيودال خاراكتېرىگە ئىگە بولماي، ئەكسىچە خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق ساھەلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر ئومۇمىي خەلق ھەرىكىتى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بولۇپمۇ پەرغانە رايونىدىكى باسمىچىلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ''تۈركىستان – تۈركلەرنىڭدۇر''، ''سوۋېت ھاكىمىيىتى تۈركىستاندىن چىقىپ كەتسۇن''، ''بىزگە مۇستەبىتلەردىن تازىلانغان تۈركىستان كېرەك'' دېگەندەك شوئارلىرى، بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق غايىسىنى تولۇق ئىپادىلەپ بەرمەكتە ئىدى.

باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ سوۋېتلار تەرىپىدىن قايسى تۈرده تەرىپلەشكەنلىكى فرۇنزېنىڭ ئۆزى بىۋاستە قىزىل ئارمىيىگە ئېلان قىلغان بىر بۇيرۇقىدا ئېنىق كۆرۈلمەكتە ئىدى:

يولداشلار، تۈركىستاننىڭ ئۇنچە-مەرۋايىتى دەپ تونۇلغان پەرغانە ئىككى يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى قانلىق ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلىنىپ قالماقتا. ... بۇ يەردىكى سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللىردا ياۋرۇپالىق ۋە يەرلىك بولۇپ كەڭ ئىشچى-دېھقانلار ئاممىسىنى ئۆز ئېتىراپىغا جەلپ قىلىشىنىڭ ئورنىغا، ئەمگەكچىلەر خەلقىنى ئۆزلىرىدىن يىراقلاشتۇرۇش ئۈچۇن قولىدىن كېلىشچە ھەرىكەت قىلىپ كەلگەن ئىدى. ... مۆلۈكنىڭ كوللېكتىپلاشتۇرۇلىشى ئورنىغا پەقەت بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ قولىدىكى مۇلۈكلەرنى مۇسادىرە قىلىش بىلەنلا قالماي، ئورتا ھاللىق دېھقانلارنىمۇ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقان. ... بۇ جايلاردا پائالىيەت قىلىۋاتقان قىزىل ئارمىيە قوشۇنلىرىنى، ئىنقىلابنى ھىمايە قىلىدىغان يېتەكچىلەردىن بەزى كىشىلەر ۋە ئەمگەكچى خەلق ئىستىبدات قورالى سۈپىتىدە

پايدىلىنىپ كەتكەن. باسمىچىلار ھەربىتى دەپ ئېيتىلىۋاتقان بۇ ھەربىكەتلەر، ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئوتتۇرىغا چىققان بىر ھەربىكەتتۇر. شۇڭا، باسمىچىلارنى ئاددىي بۇلاڭچىلار ھەربىتى دەپ قارىماسلىقىمىز لازىم. ئەگەر راستىنلا ئادەتتىكى بۇلاڭچىلارنىڭ ھەربىتى بولغىنىدا ئىدى، ئۇلارنى ئاللىمۇ قاچان يىغىشتۇرۇپ بولار ئىدۇق.

باسمىچىلىق ھەربىكەتلىرى ئاساسەن ئالغاندا خەلق ئاممىسىنىڭ دىنىي ھېسسىياتلىرىنىڭ قوزغىتىلىشى ۋە مىللىي ھېسسىيات ئاساسىدا كۆچىيىپ بارغان بىر ھەربىكەت ئىدى. بۇ ھەربىكەتنىڭ ئەڭ ئاجىز يېرى، ئۇلاردا ئورتاق بىر سىياسىي پروگراممىنىڭ يوقلۇقى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بىر مەركەز ئېتىراپىغا ئۇيۇشۇش، ئورتاق ستىراتېگىيىلەر تۈزۈپ چىقىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىنقىلاۋىي جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقى ئورتاق بىر سىياسىي پروگرامما تۈزۈپ چىقىش، باسمىچىلىق ھەربىكەتلىرىنى بىرلا يېتەكچى ئورگان ئەتراپىدا بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ باققان بولسىمۇ تۈزۈك بىر نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ.

1918-يىلى پەرغانە رايونىدا باشلانغان باسمىچىلىق ھەربىكىتى تېز سۈرئەت بىلەن كېڭىيىپ، 1919-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىنىدە پەرغانە رايونىدىكى بارلىق مەركىزى شەھەرلەر باسمىچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغان بىر ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. دەسلىپىدە ئۆرگەش قۇربېشى تەرىپىدىن باشلىتىلغان بۇ ھەربىكەت، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن مادامىنبەگ (مۇھەممەد ئىمىن)، شىر مۇھەممەتبەگ قاتارىدىكى قابىلىيەتلىك قۇربېشىلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى نەتىجىسىدە راسا كۆچىپ بارغان ئىدى. سوۋېت دائىرىلىرى بۇ ھەربىكەتنى باستۇرۇش ئۈچۈن سوفونوۋ، فىلىپوۋ ۋە سىپاسىبوۋلاردىن تەشكىل تاپقان بىر ئىنقىلاۋىي ئالدىنقى سەپ تەشكىل قىلىدۇ. بۇ رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى بۇ ئىشنى كىلىشتۇرەلمىگەندىن كېيىن، قايتىدىن 5 كىشىلىك ئىنقىلاۋىي كومىتېت تەشكىل قىلىپ چىقىدۇ. بۇ كومىتېت بىلەن قىزىل ئارمىيە شۇنچە تىرىشقىنىغا قارىماي بۇ ھەربىكەت بىسقماق تۈرماق كۈندىن كۈنگە كۈچلىنىپ كېڭىيىشكە باشلايدۇ. سوۋېت دائىرىلىرى تۈركىستان باسمىچىلىق ھەربىكىتىگە خاتىمە بەرگۈزۈش ئۈچۈن تېخىمۇ كەسكىن تەدبىر قوللىنىشى لازىم دەپ قارايدۇ. 1919-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تۈركىستاندا سوۋېت ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە "تۈركىستان فرونتى" تەشكىللەيدۇ. بۇنىڭغا گېنېرال فرۇنزېنى باش قوماندان قىلىپ تەينىلىشىدۇ.

فرونزې، ئۆزبېكىڭ شتاب ھەيئىتىنى ئېلىپ 1920-يىلى فېۋرالدا تاشكەنتكە كېلىپ پائالىيەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ.

1920-يىللارغا كەلگەندە تۈركىستان تەۋەسىدە پەرغانە رايونى، تۈركمەن سەھراسى ۋە شەرقىي بۇخارا رايونى قارتارلىق ئۇچ مۇھىم باسمىچىلىق رايونى بارلىققا كېلىدۇ. قوقان مۇختارىيىتى ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ تۇنجى بولۇپ باسمىچىلىق ھەرىكىتى ئوتتۇرىغا چىققان پەرغانە تەۋەسىدە ئەرگەش قۇر بېشى، مادامىنبەگ، شىر مۇھەممەتبەگ ۋە خال غوجا قاتارلىق كىشىلەر ئەڭ داڭدار باسمىچى بېتەكچىلىرىدىن ئىدى. مادامىنبەگنىڭ قوشۇنى تەركىبىدە ئاق ئۇرۇس ئوفىتسېرلىرى بىلەن ئۇرۇس ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىدى. خۇددى خانلىقنىڭ ئاغدۇرىلىشى بىلەن تەڭ، جۇنەيتخان باشچىلىقىدىكى تۈركمەن باسمىچىلىرى خارەزم جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېزا-قىشلاقلىرىغا چېكىنىپ بېرىۋېلىپ شۇ يەرلەردە جەڭ قىلماقتا ئىدى. چارجويدا قۇرۇلغان مەخپىي مىللىي تۈركمەن كومىتېتىمۇ ئۇ جايلاردىكى ئۇششاق گۇرۇپپىلارنى بىر مەركەز ئاستىغا يىغىشقا كىرىشكەن ئىدى. سوۋېتلار دائىرىسى بۇخارا خانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ شەرقىي بۇخارانى ئاساسەن ئۆز تېزگىنى ئاستىغا ئېلىۋالغان ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي سەمەرقەنت رايونى بىلەن زەرەپشان بويلىرىدا ئۇششاق-چۇششەك نۇرغۇنلىغان باسمىچى گۇرۇپپىلىرى ھەرىكەت قىلماقتا ئىدى.

بەزى قۇر بېشىلار ئۆز رايونلىرىدا ھۆكۈمەت قۇرۇش ۋاستىسىغا تايىنىپ تېخىمۇ كۈچلۈك ئاساس تىكلەش ئۈچۈن تىرىشماقتا ئىدى. 1919-يىلى 24-سېنتەبىر كۈنى مادامىنبەگ شەرقىي تۈركىستان چېگرالىسىغا يېقىن بىر يەر بولغان ئۆركەشتامدا پەرغانە ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. ئەمما سوۋېت قوراللىق قوشۇنىنىڭ تىنماي ھۇجۇم قىلىشى نەتىجىسىدە بەش ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇمۇ تىنچلىق سۆھبىتىگە ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئەھۋالدىن يەنە بىرنى 1920-يىلى 3-مارت كۈنىسى شىر مۇھەممەتبەگ ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىدىن بىرنى قۇرۇپ چىققان ئىدى. ئۆزىنى ئەمىرئىي لەشكەرئىي ئىسلام (ئىسلام ئارمىيە ئەمىرى) دەپ ئېلان قىلغان شىر مۇھەممەتبەگ، قوقان خانلىقىغا ئوخشىتىلغان ھۆكۈمەت ئورگىنى تەشكىللەپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە پەرغانە تەۋەسىدىكى داڭلىق كىشىلەر ئارىسىدىن 12 كىشىلىك بىر مەسلىھەتچىلەر كېڭىشىنىمۇ تەشكىللەيدۇ. ئىنىسى تاش مۇھەممەتبەگنى ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى قىلىپ ئۆەرتىدۇ. يەنە بىر ئىنىسى بولغان روزا

مۇھەممەتبەگنىمۇ شەرقىي تۈركىستانغا ۋەكىل قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئەپسۇسكى، روزى مۇھەممەتبەگ بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىش ئۇچۇن قەشقەرگە كېتىۋاتقىنىدا تاغ ئىچىدە دۇچ كەلگەن بىر قېتىملىق قار كۆچۈش ھادىسىسىدە پۈتۈن ئادەملىرى بىلەن قار ئاستىدا قېلىپ قۇربان بولىدۇ. شىر مۇھەممەتبەگ پەرغانە رايونىدا ئۇرۇشنى ئىككى يىلغىچە ئىزچىل داۋاملاشتۇرىدۇ. ئاندىن 1921-يىلىنىڭ سىنتەبىرلىرىدە دۈشەنبىگە قېچىپ بېرىۋالغان ئەمىر سەئىد ئالىمخانىنىڭ يېنىغا بېرىۋېلىپ، ئۇ يەردە ئەمىر ئافغانىستانغا ماڭىدىغان ۋاقىتقىچە ئۇنىڭ يېنىدا تۇرۇپ پائالىيەت قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، باسمىچىلارغا كېلىپ قوشۇلغان ئەنۋەر پاشىنىڭ قېشىغا ئىنىسى نۇر مۇھەممەدبەگنى ئۆزەرتىپ، ئەنۋەر پاشا قانات يايدۇرغان بارلىق كۈرەشلەرگە ئىزچىل تۇرده ياردەم قىلىپ كېلىدۇ. ئەنۋەر پاشىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، شارائىتىنىڭ بارغانسېرى قىيىنلىشىپ كېتىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئىنىسى بىلەن بىرلىكتە 1922-يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ.

(رەسىم ئورنى)

ئەپسانىلاشقان باسمىچىلار رەھبىرى شىر مۇھەممەتبەگ دوستلىرى بىلەن بىرگە: 1. شىر مۇھەممەتبەگ؛ 2. ئۈكىسى، لەشكەر بېشى نۇر مۇھەممەتبەگ؛ 3. لەشكەر بېشى مۇللا ھاتەم؛ 4. باش كاتىپى نەزىر قاباۋي (1922-يىلى)

1922-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈركىستان تەۋەسىدە ھەربىكەت قىلىۋاتقان باسمىچىلارنىڭ ئومۇمىي سانىنى ئاتمىش مىڭ ئەتراپىدا، ئۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن سوۋېت دائىرىلىرىنىڭ بۇ جايلارغا يۆتكەپ ئاپارغان ئەسكەر سانى يۈز مىڭ ئەتراپىدا دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەنۋەر پاشىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شەرقىي بۇخارا تەۋەسى باسمىچىلىق ھەربىكتىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ، باسمىچىلىق ھەربىكەتلىرىمۇ خەلقئارالىق سىياسىي مەسىلىلەر كۈن تەرتىۋىگە كىرگەن ئىدى. بۇ رايونغا قىزىقىدىغان بارلىق دۆلەتلەر ئەنۋەر پاشىنىڭ بۇ جايلاردىكى بارلىق ھەربىكتىنى يېقىندىن كۆزىتىپ كەلمەكتە ئىدى. ئەنۋەر پاشا ئۆزىنىڭ ئۇرۇش تەجرىبىسىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بۇ جايلارنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە ئېلىۋالغان ئىدى. بۇ جايلاردىكى ئىبراھىم لاقايبەگدىن باشقا بارلىق باسمىچى كۈچلىرى ئىچىدە ئۆنۈملۈك ھەمكارلىق تىكلەنگەن ئىدى. فۇزەيل مەخدۇم، ئېشان سۇلتان ۋە دۆلەتمەندبەگ قاتارلىق قۇر بېشىلار ئەنۋەر پاشىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ جەريانداً، ئەنۋەر پاشا ئافغانىستان ئەمىرى ئامانۇللاخان بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت تىكلىگەن ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، يۈز

بېرىۋاتقان بۇ ھادىسىلەر سوۋېت دائىرىلىرىنى بۇ جايلارغا تېخىمۇ كۆپ ئەسكەر يۆتكەش، ئەنۋەر پاشاغا ياردەم بېرىش ئېھتىمالى بولىدىغان بارلىق ساھەلەرگە كۈچلۈك بېسىم ئىشلىتىش ۋەزىيىتىنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى. ئۇرۇسلار شۇ ئارقىلىق 1922-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگۈچە سابىق بۇخارا ئەمىرى تەرەپتارى بولغان باسمىچىلار يېتەكچىلىرىنى ئەنۋەر پاشادىن ئايرىۋېتىش ئۈچۈن تۈتۈش قىلىدۇ. بۇ جەريانداا ئافغانىستان ئەمىرىنىڭ تۇتقان سىياسەتلىرىمۇ ئۇلارغا پايدىسىز تەرەپكە قاراپ ئۆزگەرمەكتە ئىدى. يۇز بەرگەن بۇ تۇردىكى قىينىچىلىقلارغا قارىماي، ئەنۋەر پاشا ئۇرۇشنى قەتئىي چىڭ تۇرۇپ داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. ئەپسۇسكى، بەلجىۋان ئۇنىڭ بارالايدىغان ئەڭ ئاخىرقى مەنزىلى بولۇپ قالىدۇ. ئەنۋەر پاشا، 1922-يىلىنىڭ 4-ئاۋغۇست كۈنىسى بىر قېتىملىق ئۇرۇس ھۇجۇمىدا شېھىت بولىدۇ. ئەنۋەر پاشىنىڭ ۋاپاتى باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ ئاساسەن تارقىلىپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىنى ئالغان ھاجى سەمىينىڭ كۆرسەتكەن پۈتۈن تىرىشچانلىقلىرى بۇ خىل تارقىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا يېتىشمەي، باسمىچىلىق ھەرىكىتى 1923-يىلىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى كۈچ قۇدرىتىگە زادىلا ئېرىشەلمەيدۇ.

ئىچكى-تاشقى قىينىچىلىقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدىن قۇتۇلۇۋالغان موسكۋا دائىرىلىرى، تۈركىستان تەۋەسىدىكى باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى تولۇق يوقىتىش ئىرادىسىگە كېلىپ 1923-يىلىنىڭ بېشىدا تۈركىستان تەۋەسىگە زور مىقداردا قىزىل ئارمىيە قوشۇنلىرىنى يۆتكەشكە كىرىشىدۇ. يەنە شۇ يىلىسى سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئارمىيىسى باش قوماندانى س. س. كامېنېۋنىڭ تۈركىستانغا كېلىشى، بۇ يەردىكى باسمىچىلارغا قارشى ئۇرۇشقا بىۋاستە قوماندانلىق قىلغانلىقى، سوۋېت دائىرىلىرىنىڭ بۇ ئىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، سوۋېت دائىرىلىرى باسمىچىلىق ھەرىكەتلەرگە قىلىنىۋاتقان ياردەملەرنى چەكلەش ئۈچۈن خەلقئارا كۆڭلىنى ئېلىشقا ئەھمىيەت بېرىلىشى كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتمەكتە ئىدى. رۇسىيە كومپارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ تۈرك بىيروسى كۈچلۈك نارازىلىق قوزغىۋەتكەن ۋەقەپە مۇلۇكلىرىنى مۇسادىرە قىلىش قارارىغا تۇزىتىش كىرگۈزىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئىسلامىي ئوقۇتۇش مۇئەسسەسلىرىنى قايتىدىن ئېچىۋېتىش ھەمدە شەرىئەت مەھكىمىلىرىنىڭ پائالىيەت قىلىشىغا يول قويىدىغانلىقىنىمۇ ئېلان قىلىدۇ. چىقىرىلغان بۇ قارارلار بىلەن بىرگە، يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى (ن. ئې. پ) نى مۇزاكىرىگە قويۇشى خەلقئارا

نارازىلىقلىرىنى تىنچىتىش ھەمدە بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتىگە بولغان ئۆچمەنلىكلەرنى ئازايتىش رولىنى ئويناپدۇ.

(رەسىم ئورنى)
تىللا قارى مەدرىسىسىنىڭ قورۇسىدا تەشكىللەنگەن بىرلا قارىلىغۇچى ۋە سوتچىدىن تەشكىل تاپقان سوۋېت ئوچۇق سوت مەھكىمە مەيدانىدىن بىر كۆرۈنۈش. سەمەرقەنت، 1923

(رەسىم ئورنى)
مەھكىمىدە سوتقا تارتىلغان باسمىچىلاردىن بىر كۆرۈنۈش. سەمەرقەنت، 1923

1923-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە باسمىچى گۇرۇپلارنىڭ كۆپ قىسمى تارمار قىلىنغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. باستۇرۇلۇشتىن ئامان قالغان باسمىچى يېتەكچىلىرىنىڭ بىر قىسمى سوۋېت قوراللىق كۈچلىرىگە تەسلىم بولدۇ. يەنە بىر قىسمى بولسا تارقاق شەكىللەردە ئۇششاق گۇرۇپىلار ھالىدا كۈرەشنى داۋاملاشتۇردۇ. شەرقىي بۇخارا رايونىدىكى لاقاي ئىبراھىمبەگ، تۈركىستان تەۋەسىدە جۇنەيتخان قاتارلىقلار رۇسىيىلىكلەرگە قارشى كۈرىشىنى يەنە بىر قانچە يىل داۋاملاشتۇرالىغان يېتەكچىلەر ئىدى. ئەمما يېتەرلىك دەرىجىدە ئارقا سەپ تەمىنات ياردىمىگە ئېرىشەلمىگەن، ئۆز ئىچىدىمۇ بىرەر سىياسىي بىرلىككە كاپالەتلىك قىلالمىغان باسمىچى گۇرۇپىلار مەخسۇس ھەربىي تەلىم-تەربىيە كۆرگەن مۇنتىزىم ئارمىيە ئالدىدا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، قالغان باسمىچىلارمۇ كېيىنكى يىللاردا ئافغانىستاننى ئاساس قىلغان ھالدا ئىران ۋە شەرقىي تۈركىستان قاتارىدىكى قوشنا ئەللەرگە ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبور بولدۇ. 1926-يىلىنىڭ باھار ئايلىرىغىچە شەرقىي بۇخارادا رۇسىيىلىكلەرگە قارشى كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئىبراھىم لاقايبەگ، شۇ ۋاقىتتىكى كۈنلىرىنى مۇنداق خاتىرىلەپ قالدۇرغان ئىدى:

يېتەرلىك دەرىجىدە قۇرال-ياراق ۋە ئوق-دورا، ئۇرۇشقا قاتناشتۇرغىدەك ئادەم كۈچىمىز بولمىغاچقا، سوۋېت تەۋەسىدە تىركىشىپ تۇرۇۋېرىشنىڭ قىلچە ئەھمىيىتى قالمىغان ئىدى. بىر بۇلۇڭغا قىستاپ قويۇلغان ئەھۋالدا ئىدىم. ئاخىرىدا ماڭغۇدەك بىرلا يول قالغان بولۇپ، چېگرادىن ئۆتۈپ ئافغانىستان تەرەپكە ئۆتۈپ

كېتىشتىن باشقا چارەم يوق ئىدى. ئاخىرى يېنىمدىكى 50 نەپەر يىگىتلىرىم بىلەن بىرگە چېگرادىن چىقىپ كېتىشكە مەجبور بولدۇم.

تۈركمەن سەھرالىرىدىكى ئەپسانىۋى باسمىچىلار يېتەكچىسى جۇنەيتخانمۇ 1928-يىلىسى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئاۋۋال ئىران تەرەپكە، ئۇ يەردىن يەنە ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۈركىستان تەۋەسىدە 1918-يىلىدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قوراللىق مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشقان ھېسابلاندى. (تۈركىستاندىن چەتئەلگە چىقىپ كەتكەن باسمىچى يېتەكچىلەر داۋاملاشتۇرۇۋاتقان قوراللىق كۈرەشلەر ھەققىدە ئامۇ دەريا سىنىڭ ئۇ قېتىمدا دېگەن بايقا قارالسۇن – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

تۈركىستاندىن چەتئەلگە كۆچىلەر

تۈركىستاندىن قېچىپ چىقىپ چەت دۆلەتلەردە قانات يايدۇرۇلغان سىياسىي كۈرەشلەر ئاساسەن زىيالىيلار تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلغان ھەرىكەتلەر ئىدى. بۇ كىشىلەر تەرىپىدىن بارلىققا كەلتۈرگەن پائالىيەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۈركىستانلىق مۇجاھىتلار بىلەن مۇھاجىرلار تۈرۈۋاتقان دۆلەتلەرگە مەركەزلەشكەنلىكى كۆرۈلمەكتە. فرانسىيىدىن باشقا ئەللەردە بۇ خىل پائالىيەتلەر ئومۇمىي يۈزلۈك قانات يايدۇرۇلماقتا ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن، 20-ئەسىرنىڭ بېشىدىن تارتىپ تۈركىستاندىن چەت دۆلەتلەرگە قاراپ كۆچ-كۆچ ھەرىكەتلىرىنىڭ سەۋەبلىرى بىلەن ئالاھىدىلىكىدىن تولۇق خەۋەردار بولغىنىمىزدا، چەت دۆلەتلەردە قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەرنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىپ ئالالايمىز.

1900-يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلانغان تۇنجى چوڭ كۆچۈش دولقۇنى، 1916-يىلىسى چارروسىيىگە قارشى قانات يايدۇرۇلغان قوزغىلاڭلاردىن كېيىن كۆرۈلىدۇ. ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ كۆچ-كۆچ، باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى كۆپەيگەن

يىللاردا يۈز بېرىدۇ. ئۇچىنچى قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا كوللېكتىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتى باشلانغان يىللاردا يۈز بېرىدۇ.

1916-يىلىدىكى شەرقىي تۈركىستانغا قاراپ كۆچۈش يۈز بەرگەن چوڭ كۆچ-كۆچىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سوۋېتلەر ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى بارلىق كۆچۈش ھەرىكەتلىرى ئاساسەن ئالغاندا ئافغانىستانغا، بولۇپمۇ شىمالىي ئافغانىستانغا قاراپ يۈزلەنگەن ئىدى. تۈركىستانلىق كۆچمەنلەرگە نىسبەتەن ئافغانىستاننىڭ بۇنچە جەلپ قىلارلىق بولۇشىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىچە تارىخىي ۋە جوغرافىيىلىك جەھەتتىكى بىر قانچە تۈرلۈك ئامىل سەۋەبچى بولماقتا ئىدى.

14-ئەسىرلەردە ئورتا ئاسىيادا تۆمۈر تەرىپىدىن قۇرۇلغان چاغاتاي ئىمپېراتورلىقى ئۇنىڭ ئوغلى بابۇر دەۋرىگە كەلگىنىدە پارچىلىنىپ كېتىدۇ. شەيبانى ئۆزبەكخانغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان بابۇر شاھ، بۇ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئورتا ئاسىيادىن چىقىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. بابۇر ھىندىستانغا كەتكىنىدىن كېيىن، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنوبىغا ئۆتكەن شەيبانى ئۆزبەكخان بۇ رايوندىكى قۇندۇز، بەدەخشان، بەلخ ۋە ھېرات قاتارىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىنى بېسىۋالىدۇ. ئاندىن كېيىن غەربكە يۈزلىنىپ ئىراندىكى سافاۋىلار سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ. 1510-يىلقى مەرۋى ئۇرۇشىدا يېڭىلىپ جەڭ مەيدانىدا ئۆلتۈرۈلىدۇ. شەيبانى ئۆزبەكخانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن بۇ جايلاردا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ، ھەر قايسى ئۆزبېك گۇرۇپلىرى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدە بىر قانچە خانلىق قۇرۇپ چىقىشىدۇ. جەنۇبتا، يەنى بۈگۈنكى شىمالى ئافغانىستاندا قۇرۇلغان ئۆزبېك خانلىقلىرى ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا بىر ئافغانىستان دۆلىتى شەكىللەنمەكتە ئىدى. ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پەشتۇ قەبىلىلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋالغان ئەخمەت شاھ دۇررانى، 1759-يىلى ھىندىقۇشنىڭ شىمالىغا يۈرۈش قىلىپ بەلخ شەھىرىنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، ئۇ يەرلەردە ئۇزۇنغىچە پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ. تەخمىنەن ئون يىلدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بۇخارا خانى ئەخمەت شاھ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنوبىغا ھۇجۇم قىلىپ بەلخ شەھىرىنى قايتۇرۇۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ جايلار بۇخارا خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆتكەن ئىدى. ئەخمەت شاھنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بۇ جايلاردا بارلىققا كەلگەن ھۆكۈمەتسىزلىك ۋەزىيىتى قۇندۇز، تاشقورغان ۋە سەمەنگان قاتارىدىكى

شەھەرلەردە قايتىدىن ئۇششاق ئۆزبېك خانلىقلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەمما بۇ ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرى ئۆزئارا تىنماي جېدەللىشىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ خىل ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان ئافغان ئەمىرى دوست مۇھەممەتخان، 1859-يىلىسى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇششاق ئۆزبېك دۆلەتلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ بۇ جايلارنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، جەنۇبىي تۈركىستان تەۋەسى سىياسىي جەھەتتىن ئافغان تۈركىستانى ھالىغا كېلىپ قالىدۇ.

1880-يىلىسى، ئافغان پادىشاھى بولغان ئەمىر ئابدۇراخمانخان، شىمالىي ئافغانىستانغا، يەنى ئافغان تۈركىستانىغا قارىتا بىر قېتىملىق پەشتۇلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇشقا كىرىشىدۇ. شىمالىي ئافغانىستانغا پەشتۇ كۆچۈرۈش ئىشى مۇنداق ئىككى خىل شەكىلدە ئىجرا قىلىنغان ئىدى: ئەمىر ئابدۇراخمان، تەخمىنەن يىگىرمە يىل داۋام قىلغان ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان مەزگىل ئىچىدە، ھەر قانداق بىرەر باھانە سەۋەب بىلەن تېچلىقنى بۇزغان پەشتۇ قەبىلىلىرىنىڭ يەر ۋە مال-مۈلكلىرىنى مۇسادىرە قىلىۋالاتتى. ئاندىن بۇ پەشتۇ قەبىلىلىرىنى سۈرگۈن قىلىش نامىدا شىمالىي ئافغانىستان تەرەپلىرىگە يولغا سالىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر خىل پەشتۇ كۆچۈرۈش ئۇسۇلى، ئۆز ئىختىيارى بىلەن بۇ جايلارغا كۆچۈپ بېرىشنى خالايدىغان پەشتۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈش ئىدى. ئافغان تۈركىستانىغا كۆچۈپ بېرىشنى خالايدىغان پەشتۇلارغا يول راسخوتى بېرىش، باج-سېلىقلاردىن كەچۈرۈم قىلىش ۋە يەر تەقسىم قىلىپ تېرىقچىلىق ئىشلىرىغا لازىملىق شەرت-شارائىتلارغا كاپالەتلىك قىلىش قاتارىدىكى ئېتىۋارلىق سىياسەتلەرنى يولغا قويماقتا ئىدى. ئۇنىڭ يولغا قويغان بۇ خىل ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش سىياسىتى يەرلىك پەشتۇ ھۆكۈمدارلارنىڭ زورلۇق-زومبىلىقلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، يەرلىك خەلق ئىچىدە بەكلا كۈچلۈك نارازىلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان ئىدى.

ئەمىر ئابدۇراخمان كەڭ كۆلەملىك پەشتۇلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ كەلگىنىگە قارىماي، 20-ئەسىرگە كىرگەن ۋاقىتلاردا شىمالىي ئافغانىستانىنىڭ ھېرات، مەيمەنە، شىبىرغان، مازارى شەرىپ، كاتاغان ۋە بەدەخشان قاتارلىق ۋىلايەتلىرى يەنىلا "جەنۇبىي تۈركىستان" دېگەن نامىغا ئۇيغۇن نوپۇس تەركىبىنى ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى. يەنى، بۇ جايلاردا يەنىلا نوپۇسنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تۈركى قەۋملىرى تەشكىل تاپماقتا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئافغانىستانغا بارغان تۈركىستانلىقلار ئۆرپە-ئادەت جەھەتلەردە قىلچىمۇ ياتلىق ھېس قىلىشمايتتى. بۇ

جايلارنىڭ تۈركىستانلىق كۆچمەنلەرنى ئۆزىگە تارتىپ كېلىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، بۇ يەرلەر جوغراپىيىلىك جەھەتتىن شىمالىي تۈركىستانغا چىگراداش قوشنا يەرلەر بولغانلىقى ئىدى. ئافغانىستان، تۈركىستان چۆللىرىدىن تارتىپ تا بۇخارا ئەمىرلىكى بىلەن تۈركىستان باش گوبېرناتورلۇقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىستان زېمىنلىرىغا قوشنا ئىدى. بۇ خىل چېگراداشلىق مۇناسىۋەت تا شەرقىي تۈركىستانغىچە سوزۇلغان ئىدى. چېگرا سىزىقى شىمالدا قاراقۇرۇم چۆلى، ئوتتۇرىدا ئامو دەرياسى ۋە شەرق تەرىپىدە ئۆتكىلى بولمايدىغان تەبىئىي توسۇق بولغان پامىر تاغلىرىدىن ئىبارەت تەبىئىي چېگرالار بىلەن قورشالغان ئىدى. بۇنداق بىر رايونىنى چېگرانىڭ ھەر ئىككىلا تەرىپىدىكى ھۆكۈمەتلەر ئاسانلىقچە تىزگىنلەپ كېتەلمەيتتى. شۇنداق بولغاچقا تۈركمەن چۆللىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ ھېرات بىلەن مەيمەنە شەھىرىگە بېرىش، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ مەزارى شەرىپ بىلەن كاتاغان ۋىلايەتلىرىگە بېرىش، پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ بەدەخشان ۋىلايىتىگە بېرىش بەكلا ئاسان ئىدى.

تۈركىستانلىق كۆچمەنلەرنىڭ ئافغانىستاننى تاللاپ ئېلىشىغا سەۋەب بولغان يەنە بىر ئامىل، بۇ ئەلنىڭ دىنىي مۇھىتى ئىدى. ئافغانىستان مۇستەقىل بىر ئىسلام دۆلىتى بولغانلىقى، سۇنىي مەزھەپى ئاساسلىق مەزھەپنى تەشكىل قىلغانلىقى ئوخشاش بىر مۇھىتتىن كەلگەن تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن ھەقىقەتەنمۇ ئالاھىدە جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. يەنە بىر قوشنىسى بولغان شەرقىي تۈركىستان خىتايلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا، ئىراندا شىيە مەزھەپى ئاساس ئورۇندا تۇرغاچقا، ئافغانىستاندىكى بۇ خىل ۋەزىيەت ئۆز يۇرتىدىكىگە ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تۈركىستاندىن قوشنا ئەللەرگە كۆچۈشلەردە ئافغانىستانغا كۆچۈش بىرىنچى ئورۇندا تۇراتتى.

بىرىنچى قېتىملىق كۆچ-كۆچ: 1916-يىلقى قوزغىلاڭ دەۋرى

1916-يىلى چارروسىيە دائىرىلىرىنىڭ تۈركىستانلىقلارنى ھەربىي ئىشچى ئورنىدا ئالدىنقى سەپكە ئىۋەرتىمىز دەپ ئۇقتۇرۇش چىقىرىشى تۈركىستان خەلقىنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىۋېتىدۇ. ئەسلىدە ئۇزۇندىن بېرى سۈركىلىش ۋە نارازىلىق ھېسسىياتلىرى داۋاملىشىپ كەلمەكتە ئىدى. چارروسسىيە

ھۆكۈمدارلىرى ئاۋۋال قازاق-قىرغىز دالالىرىدىن باشلاپ ئۇرۇسلارنى كۆچۈرۈپ نوپۇس نىسبىتىنى ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى پۈتۈن تۈركىستان تەۋەسىگە كېڭەيتىشكە كىرىشكەن ئىدى. ھوسۇللۇق يەرلەرنى تارتىپ ئالغان ئۇرۇسلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئارقا تىرەك قىلىپ، ئىگىلىۋالغان يەرلەردە يەرلىك خەلقنى قارىتا ئېغىر زۇلۇم ۋە ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتىنى يولغا قويۇپ كەلمەكتە ئىدى. رۇسىيىلىك غوجايىنلار يەرلىكلەرنى مەجبورى ئەمگەككە سېلىشى، قاتتىق ئىشلىتىپ ئاز ھەق بېرىش بىلەنلا قالماي، يەنە ئېغىر باج-سېلىق سېلىش سىياسىتى يەرلىك خەلقنى جېنىدىن جاق تويغۇزىۋەتكەن ئىدى. 1916-يىلىنىڭ 8-ئىيۇن كۈنىسى رۇسىيە ھۆكۈمىتى شۇ ۋاقىتقىچە يەرلىكلەرنى ھەربىلىككە ئالماي كەلگەن ئىدى. دەل شۇ يىلىسى تۈركىستانلىقلارنى ھەربىي ئىشچى سۈپىتىدە ئالدىنقى سەپلەردە ئىشلىتىش ئۈچۈن ئەسكەرلىككە تۇتۇش بويرىقىنى چىقىرىدۇ. بۇ بويرۇقتا بىنائەن تۈركىستان گوبېرنىيىسى تەۋەسىدىن 250 مىڭ، قازاق دالاسى گوبېرناتورلىغىدىن 234 مىڭ بولۇپ تەخمىنەن يېرىم مىليون نەپەر ھەربىي ئىشچى يىغىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ھەربىلىككە تىزىملىتىش جەريانىدا خوجەنت شەھىرىدە باشلانغان قوزغىلاڭ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا پۈتۈن مەملىكەتكە كېڭىيىپ كېتىدۇ. يەتتىسۇ تەۋەسىدە باشلانغان ئۇرۇس كۆچمەنلىرى يەرلىشىۋالغان يەرلەردىكى توقۇنۇشلار تېزلىكتە كېڭىيىپ چوڭ بىر قوزغىلاڭغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. گېنېرال كروپاتكىن يېتەكچىلىكىدىكى ئۇرۇس قوراللىق قىسىملىرى قوزغىلاڭنى 1917-يىلىنىڭ فېۋرال ئايلىرىغا كەلگىنىدىلا ئاران باستۇرۇپ بولالايدۇ. ئەمما بۇ باستۇرۇشلاردا تۈركىستانلىقلار بەكلا ئېغىر بەدەل تۆلەيدۇ. 6 ئاي داۋام قىلغان قوزغىلاڭدا، ئۆلگەن ئۇرۇسلارنىڭ سانى 5~6 مىڭغا يەتمىگەن بولسا، يالغۇز پىشپەك تەۋەسىدىلا 30 مىڭدىن ئارتۇق قىرغىز ئۆلتۈرۈلىدۇ. تۈركىستان تەۋەسى بويىچە ئۆلتۈرۈلگەن يەرلىكلەرنىڭ سانى يۈزمىڭدىنمۇ ئېشىپ كېتىدۇ.

قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، 200 مىڭدەك تۈركىستانلىق رۇسىيىنىڭ سىبىرىيە قاتارىدىكى جايلىرىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. قوزغىلاڭ ئەڭ قاتتىق بولغان يەتتىسۇ رايونىدا يەرلىك خەلقنىڭ كامىدا يۈزدە 30 پىرسەنت قىسمى قىرىپ تاشلانغان ئىدى. بۇنچە ئېغىر ۋەھشىلىكلەر يۈز بەرگەچكە، خەلقنىڭ بىر قىسمى يۇرتلىرىنى تاشلاپ باشقا ئەللەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. 1916-يىلقى قوزغىلاڭ جەريانىدا تەخمىنەن يېرىم مىليوندەك تۈركىستانلىق چېگرادىن قېچىپ ئۆتۈپ شەرقىي تۈركىستان تەۋەسىگە پاناھلىق تىلىگەنلىكى مەلۇم. چارروسىيە ھۆكۈمدارلىرى بۇ خىل ۋەزىيەتتىنمۇ ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىدۇ. چارۇسىيە

دائىرىلىرى ئۆلتۈرۈلگەن، سۈرگۈن قىلىنغان ۋە يۈرتىدىن ئايرىلىپ قوشنا ئەللەرگە پاناھلىق تىلەپ قېچىپ كەتكەن تۈركىستانلىقلاردىن قالغان يەرلەر بىلەن ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى ئىسلاۋيان كۆچمەنلىرىگە مۇكاپات قىلىپ تارقىتىپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى قېتىملىق كۆچ-كۆچ: باسمىچىلىق دەۋرى

تۈركىستاندا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى قانات يايدۇرۇلغان قوراللىق كۈرەشلەر ئاجىزلىشىشقا باشلىغان ۋاقىتلاردا، باسمىچى گۇرۇپپىلىرى بىلەن بىرگە نۇرغۇن ساندا تۈركىستانلىق ۋەتىنىدىن قېچىپ كېتىشكە مەجبور بولغان ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن 1922-، 1924- ۋە 1926-يىللىرىدا ئېلان قىلىنغان ستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۈركىستان تېررىتورىيىسى بويىچە كۆچ-كۆچ ۋە قىرغىنچىلىق سەۋەبىدىن كۆرۈنەرلىك مىقداردا نوپۇس ئازىيىشى بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. باسمىچىلىق ھەرىكىتى ئەڭ كۈچلۈك يۈز بەرگەن تۈركمەن دالالىرى، شەرقىي بۇخارا رايونى بىلەن پەرغانە ۋادىسى قاتارىدىكى رايونلاردىمۇ كۆچ-كۆچ ھەرىكىتى خېلى كۆپ يۈز بەرگەنلىكى كۆرۈلمەكتە. بۇ دەۋردىكى ھىجرەت دولقۇنى ئاساسەن ئالغاندا يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۆزبېك گۇرۇپپىلىرى (لاقاي، دورمان، قاتاغان، كونگرات، قارلۇق، تاز ۋە باشقىلار)، تۈركمەن قەۋملىرى (بولۇپمۇ ئەرسارى ۋە سېرىق) ۋە شەرقىي بۇخارا تەۋەسىدە ياشايدىغان تاجىك قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالماقتا ئىدى. يالغۇز بۇخارا ئەمىرلىكى تەۋەلىكىدىنلا ھىجرەت قىلغانلارنىڭ سانى بىر مىليون ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقى مەنبەلىرىدىنمۇ كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بۇ كۆچكەنلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۆزبېكلەر بىلەن تاجىكلاردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى.

(رەسىم ئورنى)

4- خەرىتە. تۈركىستاننى سىياسىي جەھەتتە پارچىلىۋېتىشتىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئەڭ ئاخىرقى كۆرۈنۈشى ۋە تۈركىستاندىن چەت دۆلەتلەرگە قاراپ قېچىش يوللىرى

شەرقىي بۇخارانىڭ چېگرالىغا يېقىن رايونلىرى (بۇگۈنكى تاجىكىستان – ئاپتونۇملۇق ئىزاھاتى) تۈركىستانىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىدىن كەلگەنلەر ئۇچۇن چېگرادىن ئۆتۈۋېلىشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىماقتا ئىدى. شۇنىڭدەك بۇ يەرلەر ئەڭ كۆپ كۆچ-كۆچ بولغان يەرلەردىن بىرسى ئىدى. بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ شەرقىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان تاجىكىستاندا، 1917-يىلىدىكى ئومۇمىي نوپۇس ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا 1374685 نوپۇس بار بولۇپ، 1926-يىلىغا كەلگەندە، بۇ سان 831180 گە چۈشۈپ قالغان. مۇنداق ئېيتقاندا، يالغۇز تاجىكىستاندىكىلا ئازالغان نوپۇس سانى 543505 كىشىگە يەتكەن. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ يەنە شۇ قېتىملىق نوپۇس ستاتىستىكا رەقەملىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ مۇددەت ئىچىدە سۇرخان دەرياسى تەۋەسىدىن ئاساسى قىسمىنى ئۆزبېكلەر تەشكىل قىلغان 44 مىڭ ئۆيلۈك (تەخمىنەن 206800 كىشى) ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ كەتكەن. 1920-يىللىرى بويىچە قاراتېگىن تەۋەسىدىن ۋاخش ۋادىسى ئارقىلىق ئافغانىستانغا 1300 قىرغىز ئۆيلىگى (تەخمىنەن ئالغاندا 6500 نوپۇس) چىگرادىن ئۆتۈپ كەتكەن. شەرقىي پامىر تەۋەسى ئارقىلىق ئافغانىستانىنىڭ بەدەخشان تەۋەسىگە ئۆتۈپ كەتكەن قىرغىز تۈركىلىرىنىڭ سانىمۇ 200 ئۆيلۈك (تەخمىنەن ئالغاندا 1000 كىشى) ئەتراپىدا ئىدى. تۈركمەنلەر بولسا ئادەتتە قاراقۇم چۆلى ئارقىلىق ئىرانىنىڭ تۈركمەن رايونىغا، ئۇ يەردىن شىمالى ئافغانىستانغا كۆچكەن ئىدى. 1926-يىلىنىڭ كىرىشلىرىدە شىمالى ئافغانىستانغا ئۆتكەن تۈركمەن سانى 42580 قوش دەپ كۆرسىتىلمەكتە. ھەر بىر قوش – ئۆيلۈكتە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5 جان نوپۇس بار دەپ قوبۇل قىلىنغىنىدەكمۇ ئافغانىستانغا 250 مىڭ ئەتراپىدا ئادەم قېچىپ كەتكەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئىرانىنىڭ تۈركمەن تەۋەسىگە كۆچۈپ چىققانلارنىڭ سانى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق.

ئافغانىستانغا كۆچۈپ كەتكەن تۈرك قەۋملىرىنىڭ نىسبىتىگە قارايدىغان بولساق، ئۆزبېكلەر بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. ئۇنىڭدىن قالسا تۈركمەنلەر بىلەن تاجىكلار كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلماقتا. يۇرتىدىن ئايرىلغان قىرغىزلار بىلەن قازاقلارنىڭ سانىنى بۇلارغا سېلىشتۇرغاندا بەكلا ئاز دېيىش مۇمكىن. باسمىچىلىق ھەرىكىتى دەۋرىدە تۈركىستاندا يۈز بەرگەن كۆچ دولقۇنى، ئاساسەن ئالغاندا ئافغانىستانغا كۆچۈشنى ئاساس قىلغان ئىدى. ئىران بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا كۆچۈشلەر بولسا ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ئورۇندا تۇراتتى. بولشېۋىكلار ئىنقىلابىنىڭ ئاخىرلىرىدا باشلىنىپ، باسمىچىلىق ھەرىكىتى بويىچە داۋام قىلغان بۇ كۆچۈشنىڭ سانلىق مەلۇماتىغا مۇناسىۋەتلىك ئېنىق بىر رەقەمنى

ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق دېيەرلىك. شۇنداقتىمۇ ھەرخىل مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن سانلىق مەلۇماتلارنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتىنى ئېلىپ ھېسابلىغاندىمۇ، ئەڭ كامىدا 1.5~2 مىليوندەك تۈركىستانلىقنىڭ ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ چەت دۆلەتلەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبور بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئۈچىنچى قېتىملىق ھىجرەت دولقۇنى: كوللېكتىپلاشتۇرۇش دەۋرى

سوۋېت دائىرىلىرى تۈركىستاندا باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇپ بولغىنىدىن كېيىن ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ساھەلەر بويىچە يېڭى ۋەزىپىلەرنى بەلگىلەپ ئىجرا قىلىشقا كىرىشىدۇ.

بۇ ۋەزىپىلىرىنىڭ ئىككىسى سىياسىي ساھەدىكى ۋەزىپىلەر ئىدى. ئۇنىڭ بىرسى بولغان تۈركىستان تەۋەسىدىكى تۈركىلەرنى قەۋملەر بويىچە تۈرلەرگە ئايرىپ يېڭى جۇمھۇرىيەتلەر تەشكىل قىلىش لايىھىسىنى كۈنتەرتىپكە قويۇشىدۇ. 1924-يىلىنىڭ 14-ئۆكتەبىر كۈنىسى س س س ج ئى (سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى، ياكى س س س ر، – ت) مەركىزى ئىجرائىيە كومىتېتى يىغىن چاقىرىپ، 1917-يىلىدىن بۇيان مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان تۈركىستان ئاپتونومىيىلىك سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلىرىنى تارقىتىۋېتىش قارارىنى ئالىدۇ. تۈركىستان تەۋەسىدە قۇرۇلىدىغان جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ ئاساسى شۇ يىلىنىڭ ماي ئېيىدىن باشلاپ تەييارلىنىشقا باشلانغان ئىدى. سېنتەبىر ئېيىغا كەلگەندە چاقىرىلغان بۇخارا ۋە خارەزم خەلق جۇمھۇرىيەتلىرى ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى ئەمەلدىن قالدۇرغان (!) لىق قارارىنى ئېلىشىدۇ. بۇ ئىشلار يۇز بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئىككى خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تىرىتورىيىسى ئۈستىدە ئۆزبەكىستان بىلەن تۈركمەنىستان دېگەن ئىككى سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتنى پەيدا قىلىش قارارى ئېلىنىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە قازاقىستان تەۋەسىدىمۇ بىر قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن ئۇنىڭغا قاراشلىق يەنە بىر قاراقالپاق ئوبلاستى تەشكىل قىلىنىدۇ. تەشكىل قىلىنغان قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى بولسا رۇسىيە پىدىراتسىيىسىگە بىۋاستە قارايدىغان قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. بۇ ئاپتونومىيىلىك رايون، 1926-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا قىرغىستان

سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. قاراقالپاق ئوبلاستى بولسا، ئاۋۋال رۇسىيە جۇمھۇرىيىتىگە (1932-يىلىغىچە)، ئاندىن كېيىن ئۆزبەكىستان جۇمھۇرىيىتىگە (1936-يىلى) گە قارايدىغان قىلىنىدۇ. ئۆزبەكىستانغا قارايدىغان قىلىپ تەشكىللەنگەن تاجىكىستان ئوبلاستىمۇ 1929-يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدا جۇمھۇرىيەت دەرىجىسىگە ئۆستۈرۈلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1930-يىللارغا كەلگىنىدە سابىق تۈركىستان تېررىتورىيىسى ئۈستىدە تۈركىستان دېگەن ئۇقۇمنى ئەسلىتىدىغان ھېچقانداق بىر ئورگان قالدۇرۇلمايدۇ.

ئىجتىمائىي ساھەدە بولسا، مۇسۇلمان تۈرك جامائەتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئۇچ ئورگانىنى تەل-تۈكۈس ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى باشلىنىدۇ. تارىختىن بۇيان تۈرك قەۋملىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلۈشىنى تەشكىل قىلالىشىنىڭ ئاساسىي بولغان ۋەقپە ئورگانلىرى 1930-يىلىسى چەكلىۋېتىلىپ، ۋەقپىنىڭ بارلىق يەر ۋە مال-مۈلكلىرى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. باسمىچىلىق دەۋرىدە پائالىيەتلىرىگە كۆز يۇمۇپ كېلىنگەن شەرىئەت قازىخانىلىرى 1927-يىلىنىڭ 21-سېنتەبىر كۈنىسى ئېلان قىلىنغان بىر قارار بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. بۇندىن كېيىن ھەممە يەردە سوۋېت قانۇنلىرى كۈچكە ئىگە قىلىنىدۇ. 1924-يىلى قۇرۇلغان، ئەمما ئىچكى قالايماقانچىلىقلار سەۋەبىدىن پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرالماي كەلگەن خۇداسىزلار جەمئىيىتى ئاكتىپ ھالغا كەلتۈرۈلۈپ دىنىي ئىشلار چەكلىنىشكە باشلىنىدۇ. بۇ جەريانداا ئەرەب ئېلىپبەسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىسلاۋىيان ئېلىپبەسىنى ئىشلىتىش قارار قىلىنىدۇ.

سوۋېت ھاكىمىيىتى، 1928-يىلى 5 يىللىق بىر ئىقتىسادىي پىلاننى ئىجرا قىلىشقا كىرىشىدۇ. بارلىق يەر ۋە مال-چارۋىلارنى دۆلەت مۈلكى دەپ ئېلان قىلىپ، خۇسۇسىي مۈلۈك ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. يېزائىگىلىكى بىلەن چارۋىچىلىق ئىشلىرى كولخوز بىلەن سوۋخوزلار ۋاستىسى ئارقىلىق ئىشلىنىدىغان بولىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە ئۆزبەكىستاندىن باشلاپ بارلىق جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ سۇغۇرۇشقا بولىدىغان يەرلىرىدە كېۋەز تېرىشنى كېڭەيتىش قارا قىلىنىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئېغىر تەبىئىي ئاپەتلەر بارلىققا كېلىشكە باشلايدۇ. بارلىق ساھەلەر بويىچە ھوسۇل ئازىيىپ كېتىش ھادىسىلىرى كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. دېھقانلار مال-چارۋىلىرىنى دۆلەتكە تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كۆرە ئۆلتۈرىۋېتىش يولىنى تاللىۋالىدۇ. بۇنداق ۋەقەلەرگە ئاساسەن سوۋېت دائىرىلىرى قايتىدىن جازالاشنى يولغا قويۇپ، يۈز مىڭلىغان كىشىنى قاماققا ئالىدۇ ياكى سۈرگۈن قىلىۋېتىدۇ. سوۋېتلار

ئىتتىپاقىنىڭ بارلىق بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرى، بولۇپمۇ تۈركىستان تەۋەلىرىدە كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېغىر قەھەتچىلىك ۋە ئاچارچىلىق يۈز بېرىدۇ. بىر قىسىم يەرلەردە ئۇششاق-چۈشەك نارازىلىق ۋەقەلىرى كۆرۈلگەندەك قىلسىمۇ، بۇ تۈردىكى ۋەقەلەر تېزلىك بىلەن باستۇرىۋېتىلىدۇ.

1930-يىللىرىنىڭ يېنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، كومپارتىيە ئەزاسى بولۇپ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى قۇرۇپ چىقىش جەريانىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن جەدىتچىلارنى تازىلاش ۋەقەلىرى كۆرۈلىدۇ. 1929-يىلىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان ستالىن تېررورچىلىغى، 1938-يىللارغا كەلگىنىدە ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يېتىپ مىليونلىغان ئادەم باستۇرىۋېتىلىدۇ.

يۇز بەرگەن بۇ ھادىسىلار تۈركىستان خەلقىنىڭ بىر قىسمىنى يېنە بىر قېتىم قوشنا ئەللەرگە قاراپ قېچىپ چىقىشىغا مەجبۇرلايدۇ. بۇ قېتىملىق كۆچ-كۆچەت شەھەرلىكلەرنىڭ قېچىشى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، بۇ قېچىشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى – دىنى ئۆرپە ئادەتلىرىنى بىرەر مۇسۇلمانلار مۇھىتى ئىچىدە داۋاملاشتۇرۇش پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان دېيىش مۇمكىن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەقىقىي ھىجرەت دېيىشكە بولاتتى. ئافغانىستانغا قاچماقچى بولغانلار چىگرا يېقىن يەرلەردىكى كولخوز ۋە سوۋخوزلاردا ئىشلەشنى ئىختىيار قىلغان كىشىلەردىن بۆلۈشى لازىم ئىدى. ئۇلار بۇ يەرلەردە بىر مەزگىل ئىشلىگەندىن كېيىن پۇرسەت كەلگەن ھامان چىگرادىن قېچىپ چىقىشاتتى. ئۇششاق گۇرۇپپىلار بويىچە يۇز بەرگەن بۇ تۈردىكى قېچىش ھەرىكەتلىرى جەريانىدا، ئامۇ دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈشكە ئۇرۇنغان نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق، چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغان ئىدى. قاچقۇچىلار يەنىلا بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكىدەك ئاساسلىقى ئافغانىستاننى تاللاپ ئالغان بولسا، يەنە بىر قىسمى ئىران بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى تاللاپ ئېلىشقان ئىدى. چەتئەلگە قاراپ بۇنداق قېچىش ھەرىكەتلىرىنىڭ كۇن سايىن كۆپىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئوتتۇرلۇقتا ئېغىر دەرىجىدە ئىش كۈچى يېتىشمەسلىك ھادىسىلىرى كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەتتىن ئەنسىرەشكەن سوۋېت دائىرىلىرى بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا كىرىشىدۇ. 1930-يىللاردىن باشلاپ چېگرا بويلىرىدىكى تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى تەدرىجىي شەكىلدە كۈچەيتىپ، 1938-يىلىغا كەلگىنىدە چىگرادىن قېچىپ ئۆتۈش ئاساسەن مۇمكىن بولمايدىغان دەرىجىگە كەلتۈرۈلىدۇ.

ئامۇ دەريا‌سى يولىدىن پايدىلىنىپ ئافغانىستانغا قېچىپ چىققان ئۆزبېك مۇھاجىرلار مازارى شېرىپكە ۋە قاتاغان ۋىلايەتلىرىنىڭ ئىمامىساھىپ، قۇندۇز، باغلان، خانئاۋات ۋە بەلخ قاتارلىق شەھەرلەرگە زىچىراق مەركەزلىشىدۇ. تاجىكلار بولسا بەدەخشان ۋىلايىتى بىلەن ئۇنىڭ مەركىزى بولغان پەيزاۋاتنى ئاساس قىلىپ قېچىپ چىققان ئىدى. قاراقۇم چۆلىنىڭ ئوتتۇر قىسىملىرىدىن قېچىپ ئۆتكەن تۈركمەنلەر ئادەتتە ھېرات بىلەن مەيمەنە ۋىلايەتلىرىگە، بولۇپمۇ چىگرا‌غا يېقىن تۇرىدىغان ئەندخوي شەھىرىگە قاراپ قاچقان ئىدى. (1964-يىلىدىن بۇرۇنلاردا شىمالى ئافغانىستانىنىڭ مەمۇرى بۆلۈملىرى غەربتىن شەرققە قاراپ ھېرات، مەيمەنە، سىبىرغان، مازارى شېرىپ، قاتاغان ۋە بەدەخشان شەھەرلىرى بولۇپ ئايرىلاتتى. كېيىنچە يېڭى تەشكىلى ئورگانلارغا ئايرىلىپ، بىر قىسىم ۋىلايەتلەرنىڭ نامىلىرى ئۆزگەرتىلىپ، ۋىلايەت سانلىرىمۇ كۆپەيتىلدى. بۈگۈنكى كۆرۈنۈشى بويىچە شىمالى ئافغانىستان فارياب، جۈزجان، بەلخ، سەمەنگان، قۇندۇز، تاھھار، باغلان ۋە بەدەخشان ۋىلايەتلىرىدىن تەشكىل تاپماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئىران تەرەپكە ئۆتكەن تۈركىستانلىقلار مەشھەتنى مەركەز قىلغان ھالدا ھەزەر دېڭىز بويىلىرىغا سوزۇلغان تۈركمەن رايونلىرىغا يىغىلىپ جايلىشىدۇ. شەرقىي تۈركىستانغا قاراپ قاچقانلار قەشقەر تەۋەسىنى تاللىۋېلىشقان ئىدى.

ئىككىنچى باب

بولشېۋىكلار ئىنقىلابىدىن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغىچە:

مۇساپىرلىق ئىچىدە ئۆتكەن يىللار

ۋىجدانىم بىلەن قەسەم قىلىمەنكى، تۈركىستان ئازاتلىغى ئۈچۈن، ئۇلۇغ ۋە ئازاد تۈركىستان غايىسى ئۈچۈن بەل باغلىغان تۈركىستانلىقلارنىڭ مىللەت ۋە قەبىلە پەرقىگە قارىماستىن بىرلىشىپ، تۈركىستان مىللىي بىرلىك يولى بىلەن ئازادلىققا،

بەختكە ۋە سائادەتكە ئېرىشكەنگىچە بارلىقىم بىلەن جان تىكىپ خىزمەت قىلىمەن. جەمئىيەتنىڭ سىرىنى ساقلايمەن، بۇ يولدا جېنىم پىدا بولسۇن. قورالغا، مىللىي بايرىقىمىزغا ياكى قۇرئان كەرىمگە قولۇمنى قويۇپ، جەمئىيەت ئەزالىرى ئالدىدا بەرگەن قەسىمىمگە خىيانەت قىلغىدەك بولسام، قېنىم بۇ قورالنىڭ ھەققى بولسۇن.
...

تۈركىستان مىللىي بىرلىك تەشكىلاتىغا قوبۇل قىلىنىدىغان نامزاتلارنىڭ قەسەمنامىسىدىن ...

ئامۇ دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە

بىر دۆلەتنىڭ تەقدىرى، ئۇ دۆلەتنىڭ جوغرافىيىلىك ئورنى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. كىچىك بىر دۆلەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ چوڭ دۆلەتلەر بىلەن قوشنا بولۇپ قېلىشى ھەر دائىم تەھدىت ئاستىدا ياشاشقا مەجبور دېگەنلىك بولۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئەنە شۇ چوڭ دۆلەتلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئەمما بەكلا ئاز كۆرۈلىدىغان بولسىمۇ بىر قىسىم ئەھۋاللاردا چوڭ دۆلەتلەر بىلەن قوشنا بولۇپ قېلىش بەلكىم كىچىك دۆلەت ئۇچۇن پايدىلىق بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. ئادەتتە چوڭ دۆلەتلەر بىر-بىرسى بىلەن بىۋاستە قوشنا بولۇپ قېلىشنى ئانچە بەك خالاپ كەتمەيدۇ. ئەگەر بىۋاستە قوشنا بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى كۆرۈلگىدەك قىلسا، ئوتتۇرىسىغا بىرەر بوشلۇق دۆلىتىدىن بىرنى ساقلاپ ئۆزئارا سۆركىلىش ئېھتىمالىدىن ساقلىنىشقا تىرىشىدۇ. ئافغانىستان، ئەنە شۇنداق ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ ئارىسىنى ئايرىپ تۇرۇش ئۇچۇن ساقلىنىپ قالغان كىچىك دۆلەتلەردىن بىرى دېيىش مۇمكىن.

(رەسىم ئورنى)
5-خەرىتە. تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ شىمالىي ئافغانىستاندا جايلاشقان نۇقتىلىق ئورۇنلار

ئافغانىستان تېررىتورىيىسىنىڭ بىر تەرىپىدە 19-ئەسىر بويىچە ئاسىياغا قاراپ تىز سۈرئەت بىلەن كېڭىيىپ كېتىۋاتقان چارروسىيە، يەنە بىر تەرىپىدە بولسا، ھىندىستاننى مۇستەملىكىسى قىلىۋالغان كۈچلۈك ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى

جايلاشقان ئىدى. ئافغانستان، ئەنە شۇ ئىككى چوڭ دۆلەت ئوتتۇرىسىدا قىستىلىپ قالغان ئاجىز بىر دۆلەت ئىدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، چارروسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى لازىملىق بوشلۇق ئېھتىياجى ۋە ئۆزئارا بىۋاستە ئۇچۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش زۆرۈرىيىتى، ئافغانستاننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى ئامىلى بولۇپ قالغان ئىدى. 19-ئەسىر بويىچە بۇ يەرلەردە داۋاملىشىپ كەلگەن توقۇنۇشلار، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئاساسەن مۇقىملىشىپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىككى چوڭ كۈچ، بۇ بوشلۇق دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا بىردەك ماقۇل كېلىشكەن ئىدى. 1907-يىلى ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن چارروسىيە ئوتتۇرىسىدا پېتىربۇرگتا ئىمزالانغان كېلىشىمنامىگە ئاساسەن، ئىران رۇسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولىدىغان، تىبەت بولسا ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە تەۋە قىلىنغان، ئافغانستان بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇستەقىل بىر دۆلەت بولۇپ تۇرۇشى قوبۇل قىلىنغان ئىدى. بۇ شەرتنامىغا ئاساسەن، ئافغانستاندا ھەرقانداق بىر چەتئەل كۈچى تۇرغۇزۇلماسلىغى شەرت ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە بۇ دۆلەت تاشقى مۇناسىۋەت جەھەتلەردە ئەنگلىيىگە قارام قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ رۇخسىتى بولماي ھەرقانداق بىر خەلقئارالىق مۇناسىۋەت تىكلىيەلمەيدىغانلىغى بەلگىلەنگەن ئىدى. شۇبھىسىزكى، بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئافغانستاندا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقانلارغا نىسبەتەن بەك ماقۇل بىر ئەھۋال ھېسابلانمايتتى.

ئەمىر ئابدۇراخمانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققان چوڭ ئوغلى ھەبىبۇللاخان، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بويىچە بىتەرەپلىك سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ دۆلىتىنى ئۇرۇشقا ئارىلىشىپ قېلىشتىن ساقلاپ قالالىغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنگلىيە ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان بولۇشىغا قارىماي ئۇرۇشتا بەكلا ھالسىرىغان، ماددىي مەنبەلىرى قۇرىغان بولۇپ، 19-ئەسىردىكى دۇنياغا ھاكىم بولۇۋاتقان كۈچىدىن ئاساسەن مەھرۇم بولۇپ قالماقتا ئىدى. ئەنگلىيە دائىرىلىرى، ئىمپېرىيىنىڭ قالغان قىسىملىرىدا ھەرقانداق بىر يېڭى جىدەل-ماجرا پەيدا بولۇشىنى خالىمايتتى. بۇنداق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ھەبىبۇللاخان، تاشقى مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈچۈن ئەنگلىيىنىڭ تەستىقىنى ئېلىش ئىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا كىرىشىدۇ. ئۇ ئاۋۋال ھىندىستاندا تۇرىدىغان ئەنگلىيە باش گوبىرناتورىدىن ئافغانستاننىڭ تولۇق مۇستەقىللىقىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنى 1919-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا بىر سۇيىقەستتە ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا

چىققان ئامانۇللاخانمۇ بۇ تۈردىكى تەلەپنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۈتۈش قىلىدۇ. ئۇ ئاۋۋال ئافغانىستان-ھىندىستان چىگراسىنىڭ ھەر ئىككىلا تەرىپىدە ياشايدىغان پەشتۇ قەبىلىلىرىنى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقىشقا كۈشكۈرتۈش مەقسىتىدە ئۇ يەرگە ئافغانىستان قوشۇنلىرىنى ئۈەرتىپ چەكلىك بىر دائىرە ئىچىدە ئۇرۇش باشلىۋېتىدۇ. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن تېخى ئەندىلا قولى بوشىغان ئەنگلىيە بولسا، بۇ يەرلەردە يېڭىدىن باش ئاغرىقى چىقىشىنى زادىلا خالىمايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنگلىيە دائىرىلىرى سوۋېت رۇسىيىسى باشلىغان خەلقئارا ئەركىنلىك، جاھانگىرلىككە قارشى ئىتتىپاق چاقىرىقىنىڭ ھىندىستانغىمۇ كېڭىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىمەكتە ئىدى. شۇڭا، ئەگەر ئافغانىستان دائىرىلىرىنىڭ تولۇق مۇستەقىللىق تەلىپىگە قارشى چىققىدەك بولسا، ئۇلارنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن يېقىنلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت شەكىللەنگىدەك بولۇپ قالسا، بولشېۋىزم ئافغانىستان تەۋەسىگىچە يېتىپ كېلىپ، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن ئېنگلىز-ھىندى ئىمپېرىيىسى ئۆزئارا قوشنا دۆلەت ھالىغا كېلىپ قېلىش ئەھتىمالى مەۋجۇت ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت شەكىللەندى دېمەك، رايون خاراكتېرىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلىغى ئاستىن-ئۈستۈن بولۇپ كېتىشىدىن دېرەك بېرەتتى. ئەنگلىيىگە نىسبەتەن ئالغاندا، ئەڭ ئۈيغۇن ۋەزىيەت – ئافغانىستاننى كۈچ تەڭپۇڭلىغىنى ساقلاپ قالىدىغان بوشلۇق ھالىتىنى داۋام قىلىدىغان بىتەرەپ دۆلەت ھالىتىدە تۇتۇش ئىدى. شۇنداق قىلىپ، راۋالپىندىدە ئومۇمىي پرىنسىپلىرىنى كېيىن بەلگىلەش شەرتى بىلەن ۋاقىتلىق بىر كېلىشىم تۈزىلىپ، ئافغانىستاننىڭ ئىچكى ئىشلار بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە ئەركىن بولۇشى ماقۇللىنىدۇ. ۋاقىتلىق بولسىمۇ، بۇ كېلىشىم يېڭى ئەمىر ئۈچۈن بەكلا زور ئۇتۇق ھېسابلىناتتى. 1919-يىلىنىڭ نويابىر ئېيىدا دۆلىتىنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقىنى رەسمىي ئېلان قىلىدۇ. سەردار ۋەلىخان، تولۇق ھوقۇقلۇق تاشقى ئىشلار ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلىنىپ، ئافغانىستان دۆلىتى تىز سۈرئەت بىلەن تاشقى مۇناسىۋەت تىكلەش ھەرىكىتىنى باشلىۋېتىدۇ. ئافغانىستاننىڭ مۇستەقىللىقىنى بىرىنچى بولۇپ ئېتىراپ قىلغان دۆلەت، سوۋېت رۇسىيىسى ئىدى.

1919-يىلىنىڭ 9-كۈنىسى، ئەمىر ئامانۇللاخانىنىڭ لېنىنگە قارىتىپ ئۇلۇغ رۇسىيە دۆلىتىنىڭ رەئىسىگە دېگەن سۆزلەر بىلەن يېزىلغان خېتىنىڭ موسكۋاغا يەتكۈزۈلۈشى بىلەن تەڭ، ئافغانىستان دىپلوماتىيە يولىدا تۇنجى قەدىمىنى ئاتقان ھېسابلىنىدۇ.

سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا ئىچكى ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقان بولۇپ، ئەنگلىيە بولسا بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتىگە قارىتا بىر ئىقتىسادىي ئامبارگو (ئىقتىسادى چەكلىمە، چەكلەش جازاسى؟ – ت) نى يولغا قويماقتا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئۈچۈن ئەترايىدىكى دۆلەتلەر بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىشى بەكلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. تارىختا ئوتتۇرىغا چىققان ئەڭ پراگماتىك داھىلاردىن بىرسى بولغان لېنىن، ئۇزۇنغا قالمايلا ئافغانىستان ئەمىرىگە تۆۋەندىكىچە جاۋاب خەت ئىۋەرتىدۇ:

دۇنيا خەرىتىسىدە يېڭىدىن ئورۇن ئالغان ئافغانىستان، بۈگۈنكى دۇنيادا بىردىن بىر مۇستەقىل مۇسۇلمان دۆلىتى بولۇپ قالدى. تەقدىر، قېرىنداش ئافغان خەلقىگە مۇنداق بىر ئۇلۇغ ۋەزىپىنى يۈكلىمەكتە: بارلىق ئىزىلگۈچى مۇسۇلمان خەلقلىرىنى ئۆز ئېتىراپىغا توپلاپ، ئۇلارنىڭ ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق يولىغا يېتەكچىلىك قىلىش.

بۇ ئىش، ئافغانىستاننىڭ خەلقئارادىكى ئورنىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈۋېتىدۇ. بۇ ئېتىراپقا قىزىقىدىغان بارلىق كۈچلەر ئۆز كۆڭلىگە پۈككەن پىلانلىرى بويىچە ئافغانىستان ئەترايىدا يېڭى-يېڭى ئۇيۇنلارنى تەييارلاشقا كىرىشىدۇ. لېنىن بىلەن ئامانۇللاخان بىر-بىرىگە دوستلۇق خەتلىرىنى ئىۋەرتىۋاتقان شۇ كۈنلەردە، تۈركىستان ئالدىنقى سەپ قوماندانلىقىغا تەيىنلەنگەن گېنېرال فرۇنزې، بۇخارا ئەمىرلىكىگە قارشى قوزغىماقچى بولۇۋاتقان ئۇرۇشنى ئافغانىستان چېگرىسىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىغىچە كېڭەيتىش ئۈستىدە پىلانلارنى تۈزۈشكە كىرىشكەن ئىدى. تۈركىستان تەۋەسىدە سوۋېتلار ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىشنى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان تۈرككومىسسارلىغىنىڭ ئىككىنچى ئورۇندىكى رەئىسى كۈيىبىشېۋ بولسا، تاشكەنتنى مەركەز قىلغان ھالدا ئافغانىستان ئىنقىلاۋىي پارتىيىسىنى ئاللىبۇرۇنلا قۇردۇرۇپ بولغان ئىدى. ئافغانىستانغا قارىتا بىر سوۋېت ئىشغالىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغىنىدا، بۇ پارتىيە قالاق ئامانۇللاخان ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا سوۋېت خەلق جۇمھۇرىيىتىنى تىكلەش ئۈچۈن ئاۋانگارت رول ئوينايدىغان بۆلۈشى كېرەك ئىدى. ئەمما خەلقئارالىق سىياسىي ۋەزىيەت، رۇسىيە بولشېۋىكلىرىنىڭ ئافغانىستانغا بېسىم كىرىشى ئۈچۈن ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تۈركىستاندىكى باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنمۇ تېخىچە تىزگىنلەپ بولالمايۋاتقان، ھەمدە ئىچكى ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىقتىسادىي مەسىلىلەر سوۋېت ھاكىمىيىتىنى بەكلا قىيىن ئەھۋالغا

چۈشۈرۈپ قويغان ئىدى. ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، سوۋېت دائىرلىرى ئافغانىستاندا ئۆزلىرىگە ئەگىشىدىغان كىچىك بىر كوممۇنىستىك دۆلەت پەيدا قىلىش پىلانلىرىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تۈركىستان تەۋەسىنى سوۋېتلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنى بىرىنچى ئورۇندىكى ئىشلار قاتارىغا قويىشىدۇ.

سوۋېتلار بىلەن ئافغانىستاننىڭ ھەر ئىككىسىلا ئۇزۇن كەتكەن ئورتاق چېگرا بويلىرىنى تىزگىنلىيەلمەي كەلگەچكە، بەندەئى تۈركىستان دەپ تونۇلغان شىمالىي ئافغانىستان رايونى، باسمىچىلارنىڭ ۋە تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ تەبىئىي بازىسى ھالىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركىستاندا داۋاملىشۋاتقان كۈرەشكە پائال ياردەم قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى، بۇ يەردىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، سوۋېتلار ئۇچۇن بۇ جەھەتتىكى ھەر قانداق بىر ئىشنى باشتىن تارتىپلا چەكلەش لازىم بولماقتا ئىدى.

سوۋېت رەھبەرلىرىنىڭ ئاساسىي غەرەزلىرىدىن بىرسى ھىندىستاندىكى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەرگۈزۈش ئىدى. بۇنىڭ ئۇچۇن ئىككى باسقۇچلۇق ئىستراتېگىيە تۈزۈپ چىقىشىدۇ. ئاۋۋال، مۇستەقىللىق ئۇچۇن چەت دۆلەتلەردە پائالىيەت قىلىۋاتقان ھىندى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلىرىنى تەشكىللەش ھەمدە ئۇلارنى قورالىق پائالىيەت قىلالايدىغان قورالىق كۈچ ھالىتىگە كەلتۈرۈش لازىم ئىدى. ئاندىن كېيىن سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن ھىندىستاندا بىر ئىنقىلاب پارتلىتىش ئىدى. ئەمما بۇ پىلانىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئۇچۇن ئافغانىستان ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ياردىمى بەكلا مۇھىم ئىدى. چۇنكى بۇنداق كەڭ دائىرىلىك بىر ھەرىكەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا بولىدىغان بىردىن بىر يەر ئافغانىستان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، باكۇدا چاقىرىلغان مۇسۇلمان خەلقلەر قۇرۇلتىيىدا، ھىندىستان ئۈمەك ئەزالىرىدىن ئابانى مۇكەرجى، ئافغانىستاندا بىر تەشۋىقات مەركىزى قۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما سوۋېت دائىرىلىرىنىڭ بۇ ئارزۇسىنى ئافغانىستان تەرەپ رەت قىلىۋېتىدۇ.

دەل شۇ پەيتتە جامال پاشا سەھىنىدە كۆرۈنۈشكە باشلايدۇ. جامال پاشىنىڭ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىگە قارشى باشلىماقچى بولغان كۈرىشى، دەل سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئارزۇ قىلىۋاتقان بىر ئىش ئىدى. جامال پاشا بىر مۇسۇلمان داھىيسى بولغىنى ئۇچۇن ئافغانىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىنمۇ قىزغىن قارشى ئېلىنىشى مۇمكىن ئىدى. ئەنە شۇنداق ئويلىغان بولشېۋىك رەھبەرلىرى، جامال پاشاغا ياردەم قىلىش ھەققىدە ۋەدە

بېرىپ، ئۇنىڭ ھىندى ئىنقىلابچىسى بەرەكەتۇللا بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا بېرىش ئىشلىرىغا ياردەم قىلغان ئىدى. جامال پاشىنىڭ پىلانلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئارزۇلىرى بىر-بىرسىگە زىت ئايرىم-ئايرىم مەزمۇنلار بىلەن تولغان ئىدى. ئەگەر پاشا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغىنىدا، ئافغانىستاندا ھەربىي تەلىم-تەربىيە كۆرگەن ھەمدە قورالالانغان مۇھىم بىر قورالىق كۈچ بارلىققا كەلگەن ھېسابلىناتتى. سوۋېت دائىرىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق قۇرۇلىدىغان بۇنداق بىر قورالىق كۈچنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە قارشى تۇرۇشتا پايدىلىنىپ كېتىش ئېھتىمالىنىمۇ مۆلچەرلەشكەن ئىدى. بۇلارنى تولۇق مۇزاكىرە قىلىشقان سوۋېت دائىرىلىرى شەرقتىكى بارلىق مۇسۇلمان ئەللىرىنى، بولۇپمۇ ھىندىستانلىقلارنى قىزىقتۇرىدىغان بىر ھەرىكەت باشلايدۇ. ئۇرۇسلار، تاشكەنتتە ئاسىيا ئىنقىلابىغا يول باشچىلىق قىلىشنى مەقسەت قىلىدىغان بىر ئورتا ئاسىيا بىيرۇسىنى تەسىس قىلىدۇ. ئەسلىدە ئۇلار كومىنتېرنىڭ ئىككىنچى قۇرۇلتىيى دەۋرىدىلا بۇ ھەقتىكى ئىشلارنىڭ ھۇلىنى سېلىپ قويغان ئىدى. ئۇ قۇرۇلتايدا، ھەر قايسى مىللەتلەر بىلەن مۇستەملىكىچىلەر ھەققىدە ئىلمى مۇھاكىمىلەر باشلىنىپ، شەرق ئەللىرىدىكى بۇرژۇئازلار بىلەن پومېشچىكلارغا قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش قارارى ئېلىنغان ئىدى. شۇ يىلىنىڭ سىنتەبىرىدە چاقىرىلغان باكۇ قۇرۇلتىيىدا، داڭلىق بولشېۋىك داھىلىرىدىن رادەك، مۇسۇلمان خەلقلىرىنى ئەنگلىيىگە قارشى كۈرەش قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ شىللىسىگە چىقىۋالغان ئەمىر، سۇلتان ۋەياكى خانلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىرىق قىلغان ئىدى.

قۇرۇلغان بۇ ئورتا ئاسىيا بىيرۇسى، ئورتا ئاسىيادىكى سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى م. سوكولنىكوۋ، كومىنتېرن شەرق مىللەتلەر بۆلۈمىنىڭ تۇنجى رەئىسى گېيورگى سافاروۋ ھەمدە ھىندىستانلىق كومۇنىستلار داھىيىسى مانابەندرا ناتھ رويدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. روي، كومىنتېرنىنىڭ خەلقئارالىق ئىككىنچى قۇرۇلتىيىدا ياۋروپادىكى ئىنقىلاب پەقەت ياۋروپالىقلارنىڭ ئاسىيادىكى مۇستەملىكىلىرىدىن قولغا كەلتۈرىدىغان كىرىملىرىنى بىكار قىلىۋەتكىنىدىلا، يەنى ئاسىيادىكى مۇستەملىكىلىرىنى كومۇنىستلاشتۇرۇش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ دەيدىغان نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. روي، تاشكەنتتىكى ئورتا ئاسىيا بىيرۇسىغا ئەزا بولغىنىدىن كېيىن، ھىندىستانلىق مۇسۇلمانلارغا كومۇنىستىك تەلىم-تەربىيە بېرىش مەقسىتىدە بىر مەكتەپ ئاچىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ بىر ھۆرىيەت ئارمىيىسى قۇرۇپ چىقىشقا تۇتۇش قىلىدۇ.

بۇ جايلاردىكى ھەل قىلغۇچ كۈچنى قولغا كەلتۈرۈۋالغان ئەنگلىيە ئۈچۈن ئىپتىقاندا، ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ئافغانىستانىنىڭ بىتەرەپلىكىنى ساقلاپ قىلىشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشلا ئىدى. ئامۇ دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىغىچە يېيىلغان سوۋېت ئىتتىپاقىنى ھىندىستانغىچە يامىراپ كېتىشتىن ساقلاپ قالالايدىغان بۇ تەبىئىي توسالغۇنى نېمە بولسا بولسۇن قەتئىي ساقلاپ قىلىش لازىم ئىدى. ھىندىستان خىلاپەت كومىتېتى تارقاتقان بىر پەتۋا سەۋەبىدىن، يۇز مىڭدىن ئارتۇق ھىندىستانلىق مۇسۇلمان ئافغانىستان تەۋەسىگە ئۆتىۋالغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ھىندىستان-ئافغانىستان چېگراسىدا تۇرۇۋاتقان مۇستەقىل پەشتۇ قەبىلىلىرىمۇ جىھاد يۇرمەي قۇتۇراپ تۇرغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئەنگلىيە دائىرىلىرى سوۋېت رۇسىيەسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغان، ھىندى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلىرىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىنى چەكلەپ تۇرىدىغان، ئافغانىستان مۇقىملىقىغا تەھدىت يەتكۈزۈپ بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان پەشتۇنىستان مەسىلىسىنى قايتا كۆشكۈرتمەي، تىنچ بىر ئافغانىستاننى ئارزۇ قىلىشماقتا ئىدى. ھىندىستاندىكى بىر ئەنگلىيەلىك مەسئۇل كىشىنىڭ ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزلىرى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ روھى ھالىتىنى ئىنتايىن ئوچۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ:

كاپكازىيە بىلەن ئىراندىن قوغلاندۇق. باغداتتىنمۇ چىقىرىۋىتىلىشىمىز مۇمكىن. ئافغانىستان قولىمىزدىن كەتتى. ئەمدى قولىمىزدا قالغان ھىندىستان مەسىلىسىدە ئۇنداق تەۋەككۈلچىلىك قىلىشىمىزغا ھەرگىز بولمايدۇ.

1921-يىلى، بۇ رايوننىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى زور دەرىجىدە بۇزىۋەتكەندىن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىشكە باشلايدۇ. سوۋېتلار تەۋەسىدە داۋام قىلىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇشلارغا قوشۇلۇپ، ئەنگلىيە باشچىلىقىدىكى بارلىق غەرب ئەللىرى تەرىپىدىن يولغا قويۇلۇۋاتقان ئىقتىسادىي ئامبارگو سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى ئىنتايىن ئېغىر ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق ئىچىگە پاتۇرۇپ قويغان ئىدى. كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىرى ئەگەر ئىقتىسادىي ئامبارگو ئەمەلدىن قالدۇرۇلماي داۋام قىلغىنىدا، سوۋېت ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشتا بەكلا ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەشمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، 1921-يىلىنىڭ مارت ئېيىدا سوۋېت دائىرىلىرى ئەنگلىيە بىلەن بىر سودا كېلىشىمى تۈزۈشكە مەجبور بولىدۇ. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئافغانىستان بىلەن ھىندىستاندا يۈرگۈزۈۋاتقان ئەنگلىيەگە قارشى قورالسىز كۈرەش قوزغاش

تەشۋىقاتلىرىنى توختىتىشقا ماقۇل بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سوۋېت رۇسىيىسى ھېچ بولمىغاندا قىسقا مەزگىل ئۈچۈن بولسىمۇ ھىندىستانلىق ئىنقىلابچىلارنى جامال پاشا ۋاستىسى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇشنى پىلانلىشىۋاتقان ئەنگلىيىگە قارشى سىياسىتىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبور بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بولشېۋىك رەھبەرلىكى ئەنگلىيىنىڭ تۈركىيىدىن باشلاپ ئىران ۋە ئافغانىستانغىچە سوزۇلغان، ھەمدە پەرغانىدىكى باسمىچىلىق ھەرىكىتىدە ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن بىر تۈز سىزىق بويىچە سوۋېت رۇسىيىسىنى بۇغۇپ تاشلىيالمىسىنىڭ مۇمكىنلىكىنى مۆلچەرلەشمەكتە ئىدى. شۇڭا، بۇنداق بىر ئېھتىماللىق يۈز بېرىشىنىڭ چوقۇم ئالدى ئېلىنىشى لازىم ئىدى. بولۇپمۇ تاشقى ئىشلار كومىسسارى چىچېرىننىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسەتىش ئارقىلىق، سوۋېت ئىتتىپاقى 1921-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا ئىران ۋە ئافغانىستان بىلەن، مارت ئېيىدا بولسا تۈركىيە بىلەن دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق شەرتنامىلىرىنى ئىمزالايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىچكى مەسىلىلەر بىلەن ياۋروپا مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن پۈرسەت يارىتىۋالىدۇ.

بۇ جەريانىدا ئافغانىستان بىلەن بۇ رايونغا قىزىقىدىغان كۈچلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان يەنە بىر ھادىسە يۈز بېرىدۇ. مارت ئېيىنىڭ كىرىشلىرىدە بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخان، رۇسىيىنىڭ ياردەمگە تايىنىپ پائالىيەت قىلىۋاتقان ياش بۇخارالىقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ ئافغانىستانغا چىقىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. بۇ ۋەقە، تۈركىستاندىكى كۈرەشتىن بىر قىسمىنىڭ رەسمىي ھالدا ئافغانىستانغا كۆچۈرۈلگەنلىك نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ۋەقە ئىدى. ئافغانىستان دائىرىلىرىنى بۇنداق بىر ۋەزىيەتكە قارىتا ئېنىق بىر يول تاللىۋىلىشقا مەجبور قىلماقتا ئىدى.

بۇ رايوندا ئوتتۇرىغا چىققان بۇخىل يېڭى ۋەزىيەت ئەنگلىيىلىكلەرگىمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، ئافغانىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى كېچىكتۈرمەستىن دەرھال ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇۋېلىشلىرى لازىم ئىدى. 1921-يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا سىر ھېنرى دوببس يېتەكچىلىكىدىكى بىر ۋەكىللەر ئۈمىگى كابولغا ئۇۋەرتىلىدۇ. سۆھبەتلىشىلەر ئوتتۇرلۇقتا ئۇزۇنغىچە ئۇزۇلۇپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ قېتىمقى سۆھبەت تولۇق بىر يىل دېگۈدەك سوزۇلۇپ كېتىدۇ. ئاخىرى، يىل ئاخىرىدا بىر شەرتنامە ئىمزالىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستانىنىڭ تولۇق مۇستەقىللىقى قوشنا ئىككى چوڭ دۆلەت تەرىپىدىنمۇ ئېتىراپ قىلىنغان ھېسابلىنىدۇ.

دوببس كابولغا كەلگەن ۋاقىتلاردا جامال پاشامۇ ئافغانستاندا تۇرۇۋاتقان ئىدى. ئەنگلىيە-ئافغانستان سۆھبىتى پات-پات ئۇزۇلۇپ تۇراتتى. بۇ ۋاقىتلاردا جامال پاشىنىڭ ئافغان ئارمىيىسىنى تەشكىللەش پائالىيەتلىرىمۇ خېلى بىر يەرگە بېرىپ قالغان ئىدى. پاشا، ئافغان ئەمىرىنى قۇدرەتلىك بىر ئارمىيىگە ئىگە بولماي تۇرۇپ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولمايدىغانلىقىنى، ھەمدە بۇ ئارمىيىنى تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ نازارىتى ئارقىلىقلا ئوڭۇشلۇق قۇرۇپ چىقىشقا بولىدىغانلىقىغا ئىشەندۈرگەن ئىدى. دېگەندەك، ئافغان ئەمىرى ئامانۇللا، 1921-يىلى 7-ئاينىڭ 13-كۈنىسى مۇستاپا كامال پاشاغا بىر پارچە خەت ئۈمۈتىپ، تۈركستان ئارقىلىق دۆلىتىگە كەلگەن ئۇچ نەپەر تۈركىيىلىك ئوفىتسېرنىڭ ئافغانستان ئۇچۇن قىلىپ بەرگەن پايدىلىق خىزمەتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ، ئافغان ئارمىيىسىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇلۇشى ۋە كۆچەيتىلىشى ئۇچۇن بىر ھەربىي ھەيئەت ئۈمۈرتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. (بۇ خەتتە تىلغا ئېلىنغان تۈركىيىلىك ئوفىتسېرلار زىيا باي، رىفات باي ۋە ھۈسەيىن جاھىت باي قاتارىدىكى كىشىلەر ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە رۇسىيىگە ئەسىرگە چۈشكەن بۇ ئوفىتسېرلار ئۇرۇشتىن كېيىن قويۇپ بېرىلگەن ئىدى. ئۇلار تۈركستان ئارقىلىق ئافغانستانغا كېلىپ بۇ يەردە ئافغان ھۆكۈمىتىگە بىر مەزگىل خىزمەت قىلغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

جامال پاشا بۇ ئىشلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ھىندىستان چىگرىلىرىدىكى ئەنگلىيىگە قارشى پەشتۇ قەبىلىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ بارغانسېرى قۇيۇقلاشتۇرغان ئىدى. ھىندى ئىنقىلابچىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىمۇ ئالاھىدە نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئىدى. بۇ ئىشلارنى ئەنگلىيىلىكلەر ئەنسىرىگەن ھالدا يېقىندىن كۆزىتىپ كەلمەكتە ئىدى. ئافغانستان-ئەنگلىيە شەرتنامىسى ئىمزالىنىدىغانغا ئاز ۋاقىت قالغان كۈنلەردە جامال پاشا كابولدىن ئايرىلىدۇ. ئۇ، ئافغان ئارمىيىسىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇلىشى ھەققىدە سۆھبەت دائىرىلىرىنىڭ يارىدىمىگە ئېرىشىش ئۈچۇن موسكۋاغا قاراپ يولغا چىققان ئىدى. يول ئۈستىدە ئۇ ۋاقىتلاردا بۇخاراغا يېتىپ كەلگەن ئەنۋەر پاشا بىلەن ئۇچۇرىشىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىدى. ئەپسۇسكى، جامال پاشا بۇ ئىككىلا ئارزۇسىنى ئەملگە ئاشۇرالمايدۇ. ئۇرۇسلار ئۇنىڭ ئەنۋەر پاشا بىلەن ئۇچۇرىشىشىغا رۇخسەت قىلمايدۇ. ئۇنى ئەنۋەر پاشا بىلەن ئۇچۇراشتۇرماي ئۇدۇل موسكۋاغا يولغا سېلىپ قويغانلىقى، ئۇنى سوۋېت رۇسىيىسى بىلەن ئەنگلىيە مەسلىھەتلىشىۋېلىپ ئۇنى بۇ جايلاردىن

يىراقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقان بۆلۈشى مۇمكىن دەيدىغان گۇمانغا كەلتۈردۇ. ئافغان ئەمرى بولسا، يا ئۆز ئارزۇسى بويىچە ياكى بولمىسا بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ بېسىمىگە بەرداشلىق بېرەلمەي جامال پاشانى دۆلىتىدىن چىقىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلغان بۆلۈشى مۇمكىن. جامال پاشا ئافغانىستاندىن ئايرىلاـئايرىلماي، تۈركىيە ئوفىتسېرلىرىنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئۇلگە قىسىملىرىنى تارقىتىۋېتىپ، بۇ قىسىملارنىڭ باشقۇرۇش هوقۇقلىرىنى دەرهال ئافغانلىق ئوپىسېرلار ئۆتكۈزۈپ ئالغانلىقى، يوقۇرىدىكى مۆلچەرىمىزنىڭ راست ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەرمەكتە. قازىم قارابەكىر پاشا ئىتتىهاتچىلارغا بەرگەن بىر قېتىملىق باهاسىدا، جامال پاشا ئارمىيىنى قولغا ئالغىنىدىن كېيىن ئەمرىنىمۇ تەختىتىن چۈشۈرىدىغانلىقى هەققىدە گەپـسۆزلەر تارقىلىپ يۈرمەكتە دېگەندەك مۇلاهىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى.

بۇ ئىشلارنىڭ هەقىقىي ئەهۋالىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكىنى مەڭگۈ بىلەلمەيمىز. جامال پاشا شۇندىن باشلاپ قايتا ئافغانىستانغا كىلەلمەيدۇ. تىبلىستا ئەرمەنى تېررورچىلىرى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگىنىدە، ئافغان هۆكۈمىتى جامال پاشا تۈركىيىگە تەۋە بىرسى بولغىنىدەك ئافغانىستانغىمۇ مەنسۇپ بىرسى دەپ سوۋېت رۇسىيىسىدىن قاتىللارنىڭ دەرهال قولغا ئېلىنىشىنى تەلەپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئافغانىستان جامال پاشا ئۈچۈن رەسمىي ماتەم ئېلان قىلىدۇ. ئەمىر ئامانۇللانىڭ بۇ خىل پوزىتسىيىسى هەقىقەتەنمۇ ئۇنىڭ ئىچكى هېسسىياتىنى ئىپادىلەمتى ياكى تىمساهنىڭ كۆزىگە ياش كەلگىنىدەك بىر ئىشمىدى؟ بۇنىمۇ هېچكىم بىلەلمىدى. ئەما شۇنىسى هەممىگە ئايانكى، جامال پاشاغا ئوخشاش كۈچلۈك بىر رەقىبىدىن قۇتۇلغانلىقى ئۈچۈن ئەنگلىيە دائىرىلىرى بەكلا خۇشال ئىدى.

ئەمىر ئامانۇللانىڭ خامخىياللىرى

تەختكە ئولتۇرا-ئولتۇرمايلا ئەنگلىيىنى مەجبۇرلاپ يۇرۇپ ۋەتىنىنىڭ تولۇق مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالغانلىقى، ئەمىر ئامانۇللانى ئىسلام دۇنياسىدا پەۋقۇلئاددە ئابرۇيغا ئىگە قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنى ئەنگلىيە جاهانگىرلىكىنىڭ قول ئاستىدىكى ئىزىلگەن ئاجىز مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ قۇتقازغۇچىسى ئورنىدىكى

ئىنتايىن مۇھىم داھىلاردىن بىرسى دەپ ھېسابلايتتى. دەل شۇ پەيتلەردە، بۇخارا ئەمىرى دۆلىتىدىن ئايرىلىپ ئافغانىستانغا پاناھلىق تىلەپ كەلگەنلىكى، ئەمىر ئامانۇللا ئۇچۇن يېڭى پۇرسەت يارىتىپ بەرگەن ئىدى. سوۋېت زۇلۇمى ئاستىدا قالغان ئاجىز مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ قۇتقازغۇچىسى بولۇش رولىنى ئويناۋاتقان پۇرسەت ئالدىغا كەلگەن ئىدى. بۇ ئىشتا غەلىبە قازىنالمىغىنىدا دۆلىتىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى ئورتا ئاسىيانىڭ ئىچكى قىسىملىرىغىچە كېڭەيتىش ئىمكانىغا ئېرىشەلىگەن بولاتتى. بۇنداق بىر كىڭىيىش ئىھتىمالىغا ئاساسلىنىپ، بۇ جايلاردىكى ۋەقەلەرنى قايتىدىن كۆزىتىشكە باشلايدۇ.

ئەسلىدىمۇ، ئافغان ئەمىرى تۈركىستاندىكى ۋەزىيەتنى يېقىندىن كۆزىتىپ تۇرۇشقا مەجبور ئىدى. چۈنكى ھېراتتىن باشلىنىپ تا پامىر تاغلىرىنىڭ چوققىلىرىغىچە سوزۇلغان شىمالى ئافغانىستان تەۋەسى، ئافغان خەلقى ئارىسىدا جەنۇبىي تۈركىستان دەپ تونۇلماقتا ئىدى. (بۇ رايوندىكى شەھەرلەر ھېرات، فارياب، جۇزجان، مازارى شەرىپ، سەمەنگان، قاتاغان، تاھھار ۋە بەدەخشان قاتارىدا بىر سىزىققا تىزىلغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئافغانىستاننى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بۇ جايلاردا ئۆزبېكلەر، تۈركمەنلەر ۋە تاجىكلار ياشايتتى. بۇ تۈردىكى ئېتنىك تەركىب ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرەپلىرىدە، يەنى تۈركىستاندىمۇ داۋاملىشاتتى. ھىندىقۇش تاغلىرى شەكىللەندۈرگەن تەبىئىي توسالغۇ سەۋەبىدىن، شىمالىي ئافغانىستان تەۋسى تىزگىنلىنىشى بەكلا قىيىن جايلاردىن بىرى ئىدى. بولۇپمۇ ئافغانىستان، سوۋېت رۇسىيىسى ۋە خىتاي چېگرىلىرىنىڭ بىر-بىرسى بىلەن كېسىشكەن نۇقتىسى بولغان پامىر رايونىدا ئېغىز تاغلار چوقچىيىپ تۇرغانلىقى ئۈچۇن، بۇ دۆلەتلەرنى بىر-بىرسىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان چېگرالارنىڭ تەكشۈرۈپ چارلىنىشى مۇمكىن بولمىغۇدەك قىيىن بىر ئىش ئىدى.

ئەمىر ئامانۇللانىڭ تۈركىستان مىللىي كۈرەش يېتەكچىلىرى بىلەن بولغان دەسلەپكى ئۇچرىشىشى پەرغانە تەۋەسىدىكى قۇربىشىلىرىدىن شىر مۇھەممەتبەگ بىلەن كۆرۈشۈشتىن باشلانغان ئىدى. شىر مۇھەممەتبەگ، پەرغانىدا ۋاقىتلىق تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى ئېلان قىلغان ۋاقىتلاردا تاغىسى تاش مۇھەممەتبەگنى 1920-ئۇيىلى 3-ئاينىڭ 31-كۈنىسى بىر ۋەكىللەر ئۇمىگى بىلەن قوشۇپ ئافغانىستانغا ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇمەك ئەزالىرى ئەمىر ئامانۇللادىن باشقا يەنە ھەربىي ئىشلار نازىرى نادىر شاھ بىلەنمۇ كۆرۈشكەن ئىدى. تاش مۇھەممەتبەگ

تۈركىستاندىكى كۈرەش ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ ئۆتۈپ، بۇ ھەرىكىتى ئۇچۇن ياردەم بېرىشلىرىنى ئۈتۈنىدۇ. ئەمىر، بۇ ۋەكىللەر ئۇمىكىگە ياردەم قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە ھەر ۋاقىت ئالاقىلىشىپ تۇرۇش ئۇچۇن ئافغانىستاندا بىر ۋاكالەتخانە ئېچىشلىرى ئۇچۇنمۇ رۇخسەت قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تاشمۇھەممەتبەگ باسمىچىلارنىڭ ۋاكالەتچىسى سۈپىتىدە ئافغانىستاندا تۇرۇپ قالىدۇ. ئەمىر ئامانۇللاخان، بۇ ۋاقىتلاردا باسمىچىلىق ھەرىكىتىگە بۈاستە ياردەم قىلالمايدىغانلىقىنى بىلدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئافغانىستاندىن قۇرال-ياراق ۋە ئوق-دورا يۆتكىشىگىمۇ قىلچە توسالغۇلۇق قىلماي ۋاستىلىك ھالدا ياردەم قىلىپ كەلگەن ئىدى. كۆپىنچە ھاللاردا پامىر رايونىدىكى ئالايباي كاربدورى چىگرادىن ئۆتۈش يوللىرى سۈپىتىدە پايدىلىنىلماقتا ئىدى. ئەمىر يەنە خاناۋات شەھىرىدە بىر قۇربىشىلار مەكتىپى ئېچىشقا رۇخسە قىلىش بىلەن بىرگە، مەكتەپكە ياردەمىمۇ قىلىپ تۇرىدۇ. 1920-يىلىنىڭ 20-ئىيۇل كۈنىسىدە، پەرغانە رايونىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدىن يىغىلغان 80 نەپەر ياش بۇ مەكتەپكە ئوقۇشقا قوبۇل قىلىنىدۇ. تاش مۇھەممەتبەگنىڭ ئوغلى خالمۇھەممەت ئوقۇغۇچىلارغا مەسئۇل قىلىپ قويۇلىدۇ. كەلگۈسىدە ئافغانىستان پادىشاھى بولىدىغان ئەينى ۋاقىتلاردا ھەربىي ئىشلار نازىرى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان نادىرخان، مەكتەپنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرى ھەمدە ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلەرگە مەسئۇل قىلىنغان ئىدى. ئوقۇغۇچىلار 6 ئايلىق دەرس جەريانىدا قاتتىق ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئالاتتى. جامال پاشا ئافغانىستانغا كېلىشى بىلەن تەڭ، مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلار سېپىگە ئوسمانلى ئوفىتسېرلىرىمۇ قوشۇلغان ئىدى.

بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخانىنىڭ ئافغانىستاندىن پاناھلىق تىلىگەنلىكى، يېڭى بىر سىياسىي ۋەزىيەت شەكىللەندۇرىدۇ. بۇخارا خانلىقى تەخمىنەن ئالغاندا ئافغانىستانىنىڭ ئۇچتىن بىرى چوڭلىغىدىكى بىر يەر مەيدانىغا ئىگە بولۇپ، ئافغانىستان بىلەن بۇخارا خانلىق تۇپراقلىرىنى پەقەت ئامۇ دەرياسىلا ئايرىپ تۇراتتى. بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئافغانىستانغا پاناھلىق تىلىشى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەمىرلىكىنىڭ ئامانۇللاخانىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆتكەنلىكىدىنمۇ بېشارەت بېرەتتى. ئامانۇللاخان، بۇخارا ئەمىرىنى كابولغا تەكلىپ قىلىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى قىسقارتىپ پايتەختكە يېقىن بىر يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇۋالىدۇ.

بۇ ۋاقىتلاردا ئەنۋەر پاشىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تۈركىستاندىكى باسمىچىلىق ھەرىكىتى يېڭى بىر پەللىگە چىققان بولۇپ، خەلقئارالىق تەسىرگە ئىگە بىر ھەرىكەتكە ئايلانغان ئىدى. ئەنۋەر پاشىنىڭ بۇخارا ئەمىرىگە تەۋە لاقاي ئىبراھىمبەگ تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغانلىقى، پاشانى ئامانۇللاخان بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت تىكلىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئامانۇللاخاننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئەمىر سەئىد ئالىمخان ئىبراھىمبەگكە ئەنۋەر پاشانى قويۇپ بېرىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ بۇ جايلاردىكى قانات يايدۇرۇۋاتقان كۈرەشلىرىگە ياردەم قىلىشى ھەققىدە بىر پارچە خەت ئۆتەرتىدۇ. بۇ خەت، نۇرۇللاخان ئىسىملىك بىر ئافغان مەسئولى ۋاستىسى ئارقىلىق لاقاي ئىبراھىمبەگكە يەتكۈزۈلىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي لاقاي، ئەنۋەر پاشانى يەنە بىر مەزگىل قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋالىدۇ.

1922-يىلىنىڭ كىرىشلىرىدە قويۇپ بېرىلگەن ئەنۋەر پاشا، ئۇ يەرلەردە كۈرەش قىلىۋاتقان باسمىچى يېتەكچىلىرىنى بىر قوماندانلىق شىتاۋى ئاستىغا يىغىپ، رۇسىيە قوراللىق كۈچلىرىگە قارشى كەڭ كۆلەملىك كۈرەشنى قانات يايدۇرىۋېتىدۇ. ئەپسۇسكى، لاقاي ئىبراھىمبەگ باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ئەمىر تەرەپ باسمىچى يېتەكچىلىرى ئەنۋەر پاشاغا ياردەم بەرمەيمىز دەپ چىڭ تۇرۇۋالىدۇ. ئەنۋەر پاشا، 1922-يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا، ئەمىر سەئىد ئالىمخانغا ئۆتەرتكەن بىر پارچە خېتىدە، لاقاي ئىبراھىمبەگ ئۈستىدە دەرد تۆكۈپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئورتاق ھەرىكەت ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلارغا قاتناشمايۋاتقانلىغى ئۈستىدە توختالغان ئىدى.

ئەنۋەر پاشا يازغان خەتلەردە بۇخارا ئەمىرىنىڭ ۋەكىلى، خەلىفەئى مۇسلىمىنىڭ كۈيوغلى سەييىد ئەنۋەر دەپ ئىمزا قويۇشلىرى، ئەمىرنىڭ بۇخاراغا قايتىپ كېتىش ھەققىدىكى تەلىپىگە ۋاقتى كەلمىگەنلىكىنى باھانە قىلىپ قوشۇلماسلىغى، ئەمىر تەرەپ كىشىلەر ئىچىدە ئېغىر گۇمانلارنىڭ چىقىشىغا سەۋەب بولماقتا ئىدى. ئەسلىدە، ئەمىر ئالىمخان بىلەن، ئۇنى قوللاپ قۇۋەتلەۋاتقان باسمىچىلارنىڭ بۇنداق گۇمان قىلىشىنىڭمۇ ھەقلىق تەرەپلىرى بار ئىدى. ئەنۋەر پاشا بىلەن ئامانۇللاخان ئوتتۇرىسىدا يىرىشقان خەتلەرنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا بۇخارا ئەمىرىنى ۋەقەلەرنى تىزگىنلىيەلمەيدىغان كىرىگى يوق بىرسى دەپ قارايدىغانلىقى، بۇخاراغا قايتۇرۇلماسلىغى ھەققىدە ھەر ئىككىسى ئۆزئارا كىلىشۋالغانلىغىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئەنۋەر پاشا، ئەمىر ئامانۇللاغا ئۆتەرتكەن خېتىدە، ئۇنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ بۇخارا ۋە تۈركىستان تەۋەسىدىن ئۇرۇسلارنى قوغلاپ چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن، مەۋرى شەكلى گېرمانىيىگە ئوخشايدىغان

قۇدرەتلىك چوڭ بىر ئىسلام دۆلەتلەر بىرلەشمىسى قۇرۇپ چىقىش ھەققىدە توختالماقتا ئىدى.

ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغانلىقى ئۇچۇن، ئۆزىنى شەرقتىكى ئىزبىلگەن ئىسلام ئەللىرىنىڭ قۇتقازغۇچىلىرىدىن بىرىمەن دەپ ھېس قىلىپ يۈرگەن ئەمىر ئامانۇللا ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ تۈردىكى غايىلار ئۇنى بەكلا قىزىقتۇرغان بولۇپ، ئەنۋەر پاشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك كۈرەشلىرى ئامانۇللانىڭ خام خىياللىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ بەرمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ قارىشىدا، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ مەركىزىدە قۇرۇلىدىغان تۈركىستانىنىڭ، بۇخارا بىلەن ئافغانىستان دۆلەتلەر بىدىراتسىيىسىنىڭ تەختىگە چىقىدىغان بىرسى، بىر زامانۋى چىڭگىزخان ياكى ئەمىر تۆمۈر بولۇپ ھېسابلىناتتى.

ئەمىر ئامانۇللا، دەسلىپىدە ئەنۋەر پاشىنىڭ يېنىغا ئەلچى سۈپىتىدە بىر كۆزەتكۈچى (ئەخمەتخان) ئۆۋەرتىدۇ. ئەنۋەر پاشا قوماندانلىقىدىكى جەڭلەر نەتىجىلىك داۋاملىشىپ بېرىۋاتقانلىغى ئۇچۇن، ئامانۇللاخان يەنە ئەفدالىدىنخان قوماندانلىقىدىكى 300 نەپەر ئەسكەردىن تەشكىل تاپقان بىر قوراللىق كۈچ بىلەن بىرگە، ئۇرۇشقا كېرەكلىك يەنە باشقا نەرسىلەرنىمۇ قوشۇپ ئۆۋەرتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، جىھاد قىلىش نامى ئاستىدا پىدائىي بولۇپ تۈركىستانغا بېرىشنى خالايدىغان ئافغانلارنىڭ ئەنۋەر پاشا قوراللىق كۈچلىرىگە بېرىپ قوشۇلۇشىغىمۇ رۇخسەت قىلىدۇ. ئافغان ھۆكۈمىتى بۇ كىشىلەرگە بىۋاستە ياردەم قىلمىغىنى بىلەن، ئۇلارغا قىلچە توسالغۇ پەيدا قىلمايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا، سوۋېت مەنبەلىرىدە بۇ تۈردىكى پىدائىلارنىڭ سانىنى تەخمىنەن 140 نەپەر ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە. بۇ پىدائىيلار ئىچىدە بىر قانچە نەپەر دىنى زاتىمۇ بار ئىدى. پەنشىر رايونىدىن بارغان مەۋلەۋى ئابلىمەيىنى ئەنۋەر پاشا شېخۇلئىسلام دەپ ئېلان قىلىپ، قول ئاستىدىكى قوراللىق كۈچلەر ئىچىدە دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىگەن ئىدى.

بۇ جەريانda، ئەمىر ئالىمخانمۇ ھەر ئىھتىمالغا قارشى تەييارلىق كۆرۈپ قۇيۇش ئۈچۇن ئافغانىستان تەۋەسىدىمۇ بىر قىسىم ئالدىن تەييارلىق ئىشلىرىغا كىرىشىدۇ. بەزى قوراللىق قىسىملىرىنى بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ چېگرasi ئېتىراپىغا يۆتكەشكە باشلايدۇ. قاتاغان بىلەن بەدەخشاننىڭ ۋالىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان شاھ ۋەلىخان، ئەنۋەر پاشىنىڭ پائالىيەتلىرىنى يېقىندىن كۈزۈتۈش ۋەزىپىسىگە قويۇلغان ئىدى.

شىمال تەرەپتىكى قوراللىق قىسىملارنىڭ باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ھەربىي ئىشلار نازىرى مۇھەممەت نادىرخان ئۆ يەرگە ئۆزى بىۋاستە بېرىپ ئۈستىگە ئالىدۇ.

1922-يىلىنىڭ 10-ئاپىرىل كۈنىسى، بۈخارا خەلق جۈمھۇرىيىتىنىڭ جۈمھۇر رەئىسى ئوسمان غوجا، ئېلى رىزا ئەپەندى بىلەن ھاجى سەمىنى بىرگە ئېلىپ ئافغانىستانغا كېلىدۇ. ئوسمان غوجا بىلەن ئۈنىڭ سەبداشلىرى ھەربىي ئىشلار نازىرى نادىرخان تەرىپىدىن ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن كۈتۈۋلىنىدۇ. ئۈندىن كېيىن، ئامانۇللاخاننىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن، مازارى شەرىپتىن كابولغا بارىدۇ. ئوسمان غوجا، 20-ئاپىرىل كۈنىسى ئەمىر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۈنىڭغا بۈخارادىكى ئومۇمى ۋەزىيەت ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان دوكلات تەييارلاپ سۇنىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئوسمان غوجا بىلەن ئۈنىڭ ھەمراللىرى ئافغانىستاندا تۇرۇپ، قورال ۋە ئەسكەر يۆتكەشكە ئوخشاش ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۇ يەردىكى ۋەزىيەتنىڭ بۇ شەكىلدە تەرەققىي قىلىشى سوۋېت رۇسىيە دائىرىلىرىنى بەكلا ئەنسىرىمەكتە ئىدى. تاشقى ئىشلار كومىسارلىغىنىڭ سىكرىتارى قاراخان، سوۋېت ھۆكۈمىتى نامىدا ئەنۋەر پاشاغا قارىتىپ بىر پارچە خەت ئىۋەرتىپ ئۈنىڭ بىلەن يارىشىپ قېلىشنى تەكلىپ قىلىدۇ. پاشا بۇ تەكلىپكە قىسقىچىلا بىر جاۋاب يازىدۇ. ئەزەربەيجان كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبىرى نەرىمان نورىمانوۋ ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئىۋەرتكەن بۇ جاۋاب خېتىدە، ئەنۋەر پاشا رۇسىيىلىكلەرنىڭ تۈركىستان، بۈخارا ۋە خىۋە زېمىنلىرىدىن ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۈرۈپ چىقىپ كېتىشلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر يارىشىشقا توغرا كەلسە، ئەنە شۇنىڭدىن كېيىنلا ئاندىن تىنچلىق سۆھبىتىگە ئولتۇرالايدىغانلىغىنى ئۇختۇرىدۇ. بۇ جاۋابقا قارىتا، سوۋېت رەھبەرلىكى پولشا بىلەن بولغان ئۇرۇشتىن قوتۇلغانلىقىدىن كېيىن شەكىللەنگەن ئۆزلىرىگە پايدىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ جايلارغا قارىتا ئۇچ خىل ئىستراتېگىيىلىك ھەرىكەت باشلاشقا كىرىشىدۇ. بىرىنچى بولۇپ گېنېرال كامېنېۋ قوماندانلىقىدىكى بىر ئارمىيىنى شەرقىي بۈخاراغا يۆتكەيدۇ. بۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىپ ئافغانىستان دائىرىلىرىگە بېسىم ئىشلىتىپ ئەنۋەر پاشاغا بېرىۋاتقان ياردەمىنى توختۇتۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئەنۋەر پاشىنىڭ بۈخارادا ئۆز ھاكىمىيەت ئورگىنىنى قۇرۇش پىلانىنى تۈزىۋاتقانلىغىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۈخارا ئەمىرىنىڭ قايتىپ كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە سۆز تارقىتىپ ئاغدۇرمىچىلىق تەشۋىقاتى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىشقا كىرىشىدۇ. دېگەندەك، بۇ تەشۋىقات زور تەسىر پەيدا

قىلىپ، بۇخارا ئەمىرى ئافغانىستاندىن خەۋەر ئۈمۈرتىپ، ئەنۋەر پاشا بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىۋاتقان ھەمايىچىلىرىنىڭ ياردىمىنى توختۇتۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا كونا ئەمىرگە قارايدىغان باسمىچى يېتەكچىلەرنىڭ بىر قىسمى ئەنۋەر پاشاغا قىلىۋاتقان ياردەملىرىنى توختىتىش بىلەنلا قالماستىن، پاشاغا قارشى جەڭ قىلىشقىمۇ كىرىشىدۇ.

سوۋېت دائىرىلىرىنىڭ ئافغان ھۆكۈمىتىگە قىلغان سىياسىي بېسىمى تېخىمۇ كۈچلۈك رول ئويناپدۇ. مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرگىنىدىن بېرى موسكۋادا ھەمدە ياۋروپا پايتەختلىرىدە ھوقۇقلۇق ۋاكالەتچى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەھەممەد ۋەلىخان، ئافغانىستان بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتلەرنىڭ بۇزۇلماسلىقىنى ئارزۇ قىلىدىغان بىرسى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئافغان ئەمىرىنىڭ باسمىچىلار بىلەن بولغان ھەر تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزۈش، باسمىچىلارنىڭ ئافغان تۈركىستانىدىكى پائالىيەتلىرىنىڭ چەكلىنىشى ئۈستىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە باشلايدۇ. ئامانۇللاخان، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن يولغا قويۇلۇۋاتقان بۇ سىياسىي بېسىملارغا تەڭ كېلەلمەي، ئەنۋەر پاشىنىڭ يېنىدا ئۈرۈشقا قاتنىشىۋاتقان ئافغان جەڭچىلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىش قارارىنى ئالىدۇ. ئەسلىدە ئافغان قىسىملىرى 300 دەك ئەسكەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ھەربىي نۇقتىدىن ئالغاندا ئۇنچىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇنداقتىمۇ، بۇ قوشۇنىنىڭ قايتۇرۇپ كېلىنىشى ھەققىدە قارار ئېلىنغانلىقىنىڭ ئۆزىلا ئافغانىستان دائىرىلىرىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ئەنۋەر پاشاغا بېرىدىغان پۈتۈن ياردەملىرىنى توختۇتىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى بولۇپ قالىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا سوۋېت رۇسىيە ھۆكۈمىتى چېگرا بويلىرىغا قوراللىق كۈچ يىغىش ھەرىكەتلىرىنى توختۇتۇشنى، ئافغان ھۆكۈمىتىنىڭ بۇخارا تەۋەسىدە داۋاملىشىۋاتقان ئۇرۇش مەسىلىسىدە بىتەرەپلىك ئېلان قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەنە شۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، يەنى 1922-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا، ئەنۋەر پاشا شەھىت بولىدۇ.

ئەنۋەر پاشىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئەمىر ئامانۇللا شىمالى ئافغانىستانغا بارىدۇ. ئۇ يەردە قوماندانلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن مۇزاكىرىلەردىن كېيىن چېگرا بويلىرىدىكى جىددىي ھالەت بۇيرۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ كابولغا قايتىپ كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ زامانىۋى دۇنيانىڭ چىڭگىزخانى بولىمەن دەيدىغان خامخىياللىرى يوققا چىققان ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارىتا بىر مەردلىك كۆرسىتىپ،

تەخمىنەن 6 ئاي بويىچە ئەنۋەر پاشا ھەربىتىنى يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىۋاتقان، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت تىكلىگەن ھەربىي ئىشلار نازىرى نادىرخاننى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۇنى پارىژغا باش ئەلچى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ جەريانداا، ئەنۋەر پاشىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەن شەيخۇلئىسلام مەۋلەۋى ئابلىھەيمۇ، سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى تەشۋىقاتلار بىلەن شۇغۇللانغانلىق گۇناھى ئۈچۈن خاناۋات شەھىردە قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلىنىدۇ. (مەۋلەۋى ئابلىھەي، 1927-يىلىسى قايتىدىن تۈركىستانغا ئۆتكەن بولۇپ، گارم شەھىرى ئەتراپىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى تەشۋىقات پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ قوراللىق قوزغۇلاڭ قوزغايمەن دەپ كۆپ تىرىشىپ باققان بولسىمۇ ئەملگە ئاشۇرالمايدۇ.)

بۇخارا ئەمىرىنىڭ سۈرگۈندىكى يىللىرى

يېڭى ئەسىرنىڭ كىرىشى بىلەن تەڭ تارقىلىشقا باشلىغان يېڭىچە كۆز قاراشلارنىڭ تەسىرى بىلەن پۈتۈن ئۆلكىنى قاپلىغان ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە تەختىدىن ئايرىلىپ قالغان ئەمىر، 1921-يىلىنىڭ مارت ئېيىدا 300 دەك ئەسكىرى بىلەن ئافغانىستان تەرەپكە كېتىشكە مەجبور بولغان ئىدى. ئەمىر، بۇ قېتىمقى سەپىردە ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەردىن ياردەم تەلەپ قىلىش، ئاندىن بۇخارادا ۋەزىيەت ئوڭشىلىپ ئىمكانىيەت يار بەرگەندەك قىلسا ۋەتىنگە قايتىپ كېتىشنى پىلان قىلغان ئىدى. بۇ ئىشلارنى كۆڭلىگە پۈكۈپ تېخى بۇخارادىن ئايرىلمىغان كۈنلىرىدىلا بۇ ھەقتە تەييارلىق قىلىشقا كىرىشكەن ئىدى. ئەمىر، سەپەرگە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئەنگلىيە پادىشاھىغا قارىتىپ بىر پارچە ياردەم تەلەپ قىلىش خېتىنى يازدۇ. بۇخارا ئەمىرى، ئۆزىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدە ئافغانىستانغا بارغاندىن كېيىنكى ئەھۋاللارنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئافغانىستان چىگرىسىدىن ئۆتىشىمىز بىلەن تەڭ، ئافغان چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى قوشۇنى بىلەن بىرگە ئالدىمىزغا چىقىپ بىزنى ئالاھىدە قىزغىن كۈتۈۋالدى. ... مەن، چىگرادىن ئۆتۈپلا ئۇ يەرگە يېتىپ كەلگەنلىكىمنى قاتاغان ۋالىسىگە خەۋەر قىلىۋېتىپ، قاتاغانغا قاراپ يولغا چىقتىم. نەبى مۇھەممەت ئەكىپەرخان ۋالىي بىلەن باش قوماندان بىنبىنخان ئىككىسى مېنى ھەربىي قىسىم بىلەن ئالدىمغا چىقىپ كۆتىۋالدى. ... بۇ چاغدا ئەمىر ھەزرىتى ماڭا تەسەللى بېرىش ئۈچۈن بىر پارچە خەت ئىۋەرتىپ، بېشىمغا كەلگەن بۇ ئوڭۇشسىزلىقلارنى بىر باشتىن تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىش نىيىتىدە مېنى كابولغا تەكلىپ قىلغان ئىكەن.

بۇ بەندەئى ئاجىزە، ئامۇ دەرياسىدىن ئافغانىستان تەرىپىگە ئۆتكىنىمدە بۇخارانىڭ تاللانغان ئۇچ يۈز نەپەر جەڭچىسىنىمۇ بىرگە ئېلىپ ئۆتكەن ئىدىم. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، ئۇ دەريانىڭ كىچىك ئېغىزىدىكى چۈشكۈن يېرىمدە تەخمىنەن ئون مىڭدەك ئادەمنى ئۆتكۈزۈپ ئەتراپىمغا يىغىلغان ئىدى. بۇ خەلق ئاممىسى ئىچىدىن تەخمىنەن بەش يۈز نەپەر ئادەمنى تاللىدىم، يەنى بۇخارا خەلقى ئارىسىدىكى مېنى ھىمايە قىلىدىغان كىشىلەرنى يېنىمغا ئېلىپ، قالغان كىشىلەرنى ئافغانىستاننىڭ ھەر قايسى يەرلىرىگە تارقىتىۋەتتىم. شۇنداق قىلىپ تاللانغان بۇ بەش يۈز كىشى بىلەن بىرلىكتە كابولغا قاراپ يولغا چىقتىم.

كابۇلغا بارغىنىمىزدا، ئىستىراھەت قىلىشىم ئۈچۈن ئايرىلغان مۇرات باغ دېگەن قەلئەگە چۈشتۇق. ... ئۇنىڭدىن كېيىن ئافغان ئەمىرى ئەڭ مۇتەبەر كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە زىيارىتىمگە كېلىپ مىنىڭ بىلەن قۇچاغلىشىپ كۆرۈشتى. شۇنداق قىلىپ بۇ تارىخىي ئۇچۇرۇشۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. شۇندىن كېيىن ئافغانىستان دۆلىتىنىڭ بىر ئايلىق ئەزىز مېھمىنى بولۇپ تۇردۇم. بىر ئايدىن كېيىن كۈندىلىك راسخوتلىرىم ئۈچۈن 12 مىڭ ئافغان رۇپىيىسى ئايلىق توختىتىپ بەردى.

سەئىد ئالىمخان، ئافغانىستان ئەمىرى ئامانۇللادىن دۆلىتىنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتە ئېتىراپ قىلىنىشىنى، ئۆزىگە قاراشلىق باسمىچى يېتەكچىلىرىگە ياردەم قىلىشىنى ھەمدە ئەنگلىيە قاتارلىق چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىۋېلىشىغا ۋاستىچى بولۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمىر ئالىمنىڭ ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىپ ئۇ يەردە پائالىيەت قىلىشىدىن سوۋېت رۇسىيىسى

پەقەتلا خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇرۇسلار بۇخارا ئەمىرىگە بېرىلىدىغان ھەرقانداق ياردەمنى توختىتىش ھەمدە ئەمىرنىڭ پائالىيەتلىرىنى چەكلەش جەھەتتە ئەمىرگە سىياسىي بېسىم قىلىشقا كىرىشىدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ۋاستىسى ئارقىلىق بىسىم ئىشلىتىش سىياسىتى ئۇزۇنغا قالماي نەتىجە بېرىشكە باشلايدۇ. ئامانۇللاخان، ئەمىر ئالىمخاننى ھەر جەھەتتىن ھۆرمەت قىلىپ ۋە كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ئۇنىڭ يېنىدىكى قوراللىق كۈچلىرىنىڭ سانىنى ئازايتىش ۋە قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئالىمخاننىڭ بۇخارا تەۋەسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى چەكلەش ئىشلىرىغىمۇ تۇتۇش قىلىدۇ. سەئىد ئالىمخان، ئافغانىستانغا كەلگىنىدىن كېيىن ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان ئىشلىرىنىڭ بىرسىدىنمۇ تۇزۇك نەتىجە ئالالمىغانلىغىنى كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىدە تۆۋەندىكىچە يېزىپ قالدۇرىدۇ:

بۇ بەندىنى ئاجىزە، ئۆز ئىشلىرىمنى يولغا سېلىۋېلىش ئۈچۈن ئىشقا كىرىشكەن ئىدىم. ئەمما نىمىلا قىلسام تەلەپ قىلغان ياردەملەرگە ئېرىشەلمەي كەلدىم. ھەرھالدا، ئاللاھۇ تەئالا ماڭا ياردەم قىلىنىشىنى تەقدىر قىلمىغان بولسا كېرەك. شۇ سەۋەبتىن تەغدىرنى ئىلاھىگە بويۇن ئېگىپ كابۇلدا تۇرۇپ قىلىش قارارىغا كەلدىم. ئافغان ئەمىرى جانابىنى ئالىلىرى كابۇلنىڭ جەنوبىدىكى بىر باغنى (گاللائى فاتۇ) ماڭا ئايرىپ بېرىپ، ئايلىق چىقىملىرىم ئۈچۈن بەلگىلەپ بەرگەن مائاشنىمۇ ئون تۆت مىڭ بەش يۈز روۋېيىگە ئۆستۈرۈپ بەردى.

1917-يىلىنىڭ فېۋرالىدىكى كېرېنسكى ئىنقىلابى دەۋرىدە، بۇخارا ئەمىرى بۇرۇن ئۇرۇس بانكىلىرىغا ئامانەت قويغان 150 مىليون روبلى (تەخمىنەن 15 مىليون پوند ستېرلىڭغا تەڭ) قىممىتىدىكى پۇل چېكىنى لوندون بىلەن پارىژدىكى بىر نەچچە بانكىغا يۆتكەۋەتكەن ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ئىشەنچلىك دەپ قارىغان بىر كىشىنىڭ ۋاستىچىلىغى ئارقىلىق 120 مىڭ پوند ستېرلىڭ قىممىتىدىكى ئاستراخان ئەلتىر كۆرپىسىنى ياۋروپا بىلەن ئامېرىكىدا سېتىش ئۈچۈن سىرتقا چىقىرىۋەتكەن ئىدى. ئافغانىستانغا كەلگىنىدىن كېيىن ئەنگلىيە بىلەن گېرمانىيە بانكىلىرىغا ئامانەت قويغان پۇللىرىنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ مۇۋەپپەق بولالمايدۇ. بولشېۋىك ھۆكۈمىتى بۇ پۇللارنى سوۋېتلەرگە تەۋە دەپ تۇرۇۋالغان ئىدى. بانكىلار بولسا، بۇ پۇللار ھوقۇق جەھەتتە بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ قانۇنى ئادىمىگە تەۋە بولىدىغانلىقىنى، ئەمما بۈگۈن بۇخارا ئەمىرلىكى دېگەن بىر ئورۇن بولمىغاچقا، ئەمىرنىڭ شەخسى نامىغا قارىتىپ

پۈل بىرەلمەيدىغانلىغىنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ جەريانداا ئاستراخان ئەلتىر تىرىلىرىنى ئامانەت قويغان ئۇنىڭ يېقىن كىشىسىمۇ ئۇنىڭغا خيانەت قىلىپ پۈلىنى يەۋالغان ئىدى. ئۇ يېقىن ئادەمى بانكىلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىشلاردىن خەۋەر تاپقان بولسا كېرەك، بۇ ئەلتىر تىرىلەرنىڭ بۈخارا ئەمىرىگە تەۋە ئەمەس، بەلكى بۈخارا ئەمىرلىكىنىڭ مۈلكى ھىساپلىنىدىغانلىغىنى، شۇ سەۋەبتىن بۇ ئەلتىر تىرە كىرىمنى ئەمىرگە تاپشۇرالمايدىغانلىقىنى، بۈخارادا مۇقىم بىر ھۆكۈمەت قۇرۇلغانغا قەدەر بۇ پۈللارنى ئۆز يېنىدا ساقلاپ تۇرىدىغانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمىر بۈخارادىن ئايرىلغان ۋاقتىدا ئەپسانە ھالىغا كەلگەن خەزىنىسىنىمۇ ئېلىپ چىقالمىغان ئىدى. (ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە بانكىلىرىدىكى ھىساپلىرىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولغانلىقى ھەققىدە ھېچ قانداق بىر مەلۇمات يوق. ئېھتىمال، ئۇ پۈللار شۇ بانكىلارنىڭ خەزىنىسىگە ئۆتۈپ كەتكەن بولىشى مۇمكىن. ئاستراخان كۆرپىلىرى – ئەلتىر تىرىلىرى ئۈچۈن ئەمىر تەرەپ سوتقا ئەرز قىلغان بولۇپ، سوت مەھكىمىسى بۇ ئەلتىر تىرىلىرىنىڭ سېتىلىشىدىن كەلگەن پۈلنىڭ يېرىمىنى ئەمىرگە، قالغان يېرىمىنى بولسا بۇ كۆرپىلەرنى چەتكە چىقىرىپ سېتىشقا مەسئۇل بولغان كىشىگە بېرىش كېرەك دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ. بۈخارا ئەمىرلىكىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىسۋاللىغاندىن كېيىن، بۈخارا ئەمىرلىكىنىڭ خەزىنىسىدىكى ئالتۇن-كۆمۈش ۋە ئۈنچە-ياقۇتلارنى 3 ۋاگونغا لىق تولدۇرۇپ موسكۋاغا توشۇپ كەتكەنلىكىنى بايلىپ كىتاۋىدا يېزىپ ئېلان قىلغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نەتىجىدە، ئالىمخان ئافغان ئەمىرى ئامانۇللانىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدا ياشاشقا مەجبور بولدۇ. ئامۇ دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپى بىلەن، يەنى بۈخارا بىلەن مۇناسىۋەت قىلىش ئىشلىرىنى ئۈنىڭ تاغىسى مۇھەممەت سەئىدبەك پەرۋانچى ۋاستىسى ئارقىلىق ساقلايدۇ.

ئەنۋەر پاشىنىڭ باسمىچىلىق ھەرىكىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى ئەمىر سەئىد ئالىمخانغا يېڭى بىر ئۈمىد ئۇچقۇنى بولۇپ كۆرۈنۇپ، ئۇرۇسلارغا قارشى كۈرەشنىڭ غالىبىيىتىگە بولغان ئىشەنچىنى ئاشۇرغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنۋەر پاشا ئەگەر غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلىگىدەك قىلسا، ئۇنى قايتا تەختىگە چىقىرىش-چىقارماسلىق مەسىلىسىدە ئەنۋەر پاشاغا دېگەندەك ئىشىنىپمۇ كېتەلمەيتتى. ئەنە شۇ خىل گۇمانلىرى نەتىجىسىدە، ئىبراھىم لاقايىبەگ ۋاستىسى ئارقىلىق پاشانى قولدا تۇتۇپ تۇرۇشنى بۇيرۇغان ئىدى. ئەمما ئافغانىستان ئەمىرى ئامانۇللاخانىنىڭ زورلىشى بىلەن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن پاشانى قويۇپ بېرىش ھەققىدە ئىبراھىم لاقايىبەگكە مەكتۇپ يېزىپ ئۈمۈرتىشكە مەجبور بولغان ئىدى. ئەنۋەر پاشا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن ئۈنىڭ ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى ئەمىر ئالىمخانىنىڭ

يوقۇرىقىدەك گۇمانلىرىنى تەستىقلىغاندەك كۆرۈنمەكتە ئىدى. ئەنۋەر پاشا، ئەمىر ئالىمخاننى بۇ ھەرىكەتنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ ئامانۇللاخان بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت تىكلەشكە كىرىشكەن ئىدى. دېگەندەك، سەئىد ئالىمخان ئۆزىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىگە بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى قاراشلىرىنى يېزىپ قالدۇرىدۇ:

ئىبراھىم لاقايىۋ بۇخارانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى پۇقرالار < ۋەتەنداشلىرى دېمەكچى، – ئاپتورنىڭ ئىزاھى > بىلەن كېلىشىپ بۇ بەندىنى ئاجىزىنىڭ ۋەتىنىگە قايتىپ كېتىشىگە ئىجازەت قىلىنىشى ھەققىدە ئافغان ئەمىرىگە بىر پارچە خەت يېزىپ، سەككىز كىشىلىك بىر ھەيئەت تەشكىللەپ يېزىلغان مەكتۇپنى پايتەخت كابۇلغا ئۇۋەرتكەن، ئۇلارمۇ ئافغان ئەمىرىگە بۇ مۇراجاتنى بىۋاستە تاپشۇرغان. ئافغان ئەمىرىمۇ ئۆزىگە قىلىنغان بۇ مۇراجىئەتنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ مېنىڭ قايتىپ كېتىشىمگە ماقۇل بولغان. ئەمما ئەنۋەر پاشا بۇ ھەقتە باشقىچە كۆز قاراشتا ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ نارازىلىق بىلدۈرگەنىكەن. ئەنۋەر پاشىنىڭ دېيىشىچە بولغاندا، بۈگۈنكى كۈنلەردە دۈشمەن ھۇجۇم يولىنىڭ ئاساسىي كۈچى بۇخارانىڭ مەركىزىدىكى قورغاندا دەپ قاراش توغرا ئەمەسمىش. ئەنۋەر پاشا دېگەنمىشكى، ئۇدۇلىمىزدىكى دۈشمەن خەلقئارالىق قانۇنلارنى قەتئىي كۆزگە ئىلمايدىغان كۈچلۈك بىر دۆلەتتۇر. بىز ھازىرچە ئۇلارغا قارشى جەڭنى داۋاملاشتۇرۇپ تۇرايلى. خۇدا بويرىسا بىر پۇرسىتىنى تېپىپ بايسۇن ۋىلايىتىنى تارتىپ ئېلىپ ئۆز تىزگىنىمىزگە ئېلىۋالالىساق، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەلئەلەرنى ئۆزىمىزگە ئىستىھكان قىلىۋالالايمىز. ئەنە شۇنداق بىر ۋەزىيەت بارلىققا كەلگىنىدە پادىشاھىمىزنى قايتۇرۇپ كېلىش پۇرسىتى تۇغۇلىدۇ. ئەنۋەر پاشىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان بۇ تۇردىكى نارازىلىقلىرى تۆپەيلىدىن، كابولغا ئۇۋەرتىلگەن ئۇمىگىمىز قايتىپ كېتىشكە مەجبور بولغان.

ئەنۋەر پاشىنىڭ ۋاپاتى بۇ رايوندىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقلىرىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىپ، بۇخارا رايونىدىكى ھەرىكەتلەرنىڭ ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ جەريانىدا ئەمىر ئالىمخان ئەنگلىيە قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرىگە قارىتا بىر قېتىم ئومۇمىي يۈزلۈك يېقىنلىشىش ھەرىكىتىنى باشلىۋېتىدۇ. 1923-يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا "تىنچلىقپەرۋەر ۋە ئادالەتپەرۋەرلەرگە" نامىدا بىر مۇراجىئەتنى جەمىيەتى ئاكۇام (بىرلەشكەن دۆلەتلەر جەمئىيىتى) غا ھەمدە بىر مۇنچە دۆلەتنىڭ پىرىزىدېنتلىرىگە ئۇۋەرتىدۇ. تايمىس گېزىتى تەرىپىدىن "ئورتا ئاسىيادا بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتى" دېگەن تېمىدا ئېلان قىلىنغان بۇ

مۇراجىئەت تېگىشلىك ئىتتىۋارغا ئېرىشەلمەي، ئەركىن دۇنيانىڭ ھەر قانداق بىر دۆلىتىدىن ھېچ بىر جاۋابىغا ئېرىشەلمەيدۇ.

يۇقىرىقىدەك ۋەزىيەت، ئەمىر ئالىمخانىنىڭ ۋەتىنىگە قايتىپ كېتىش ھەمدە قايتىدىن تەختىدە ئولتۇرۇش ئۇمىدلىرىنى ئاساسەن يوق قىلىۋېتىدۇ. ئافغانىستانغا كېلىۋالغان تۈركىستانلىق زىيالىيلار بىلەن مىللىي ئىتتىپاق ئەزالىرى ئۇنى ۋەتەن خائىنى دەپ قاراپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلار بىلەنمۇ يېقىنلىشىش ئىمكانى يوق ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئامانۇللاخانمۇ تۈركىستان رايونىغا مۇناسىۋەتلىك پىلانلىرىنى بىر چەتكە تاشلاپ قويغاندىن كېيىن ئالىمخاننى ئۆزىگە يۇك دەپ قارىماقتا ئىدى. ”مېنىڭ ئانام سېنىڭمۇ ئاناڭ ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئۇنى يوخلاپ كەلگىن“ دەپ ئۇنى كابۇلغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئەمما ئۇنى كابۇلغا كەلتۈرۈۋالغىنىدىن كېيىن نەچچە ئايغىچە كۆرۈشكىلى ئۇنىمايدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەمىر ئالىمخان چەتكە چىقىپ كېتىش ۋاقتىنىڭ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. ئۇ، بۇ ئارزۇسىنى ئامانۇللاخانغا يەتكۈزگەندىن كېيىن، ئافغانىستاندا تۈرۈشلۇق ئەنگلىيە باش ئەلچىسى خۇمپرىيستىن ھىندىستاندىن ئۆتۈش ۋىزىسى ھەل قىلىپ بېرىشى ئۈچۈن ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئامانۇللاخان، ئالىمخانغا ھەرەمگە ھاجى قىلىپ كېلىشكە بارسا بولىدىغانلىقىنى، ئەمما پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن بارلىق ئادەملىرىنى بىرگە ئېلىپ مېڭىشى لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستاندىن ئايرىلغىنىدىن كېيىن ئافغانىستانغا قايتىپ كەلمەسلىكى ھەققىدە ئىشارەت بەرگەن ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمىرنىڭ لوندونغا ئۈۋەرتكەن ۋىزا تەلىپىنى لورد كۇرزون بىۋاستە رەت قىلىدۇ. ئەمىر، ئالغان بۇ جاۋابىغا قارىماي بىرمەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن قايتىدىن ۋىزىغا ئىلتىماس قىلىپ، ھىندىستاندا قىسقا مۇددەت تۇرغاندىن كېيىن ھەرەمگە ھاج قىلىشقا بارىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مۇراجىئىتىگە بېرىلگەن جاۋاب بەكلا غەلىتە ئىدى. ئەمىرنىڭ ھىندىستاندىن ئۆتۈپ ھەرەمگە مېڭىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقىنى، ئەمما ھىندىستانغا قىسقا ۋاقىت ئۈچۈن زىيارەتكە كېلىشىگە قارشى ئەمەسلىكىنى ئۇختۇرىدۇ. ئەگەر ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرالىرى ئىچىدە تۇرۇپ قېلىش خىيالى بولسا، پەقەت سەيلون ياكى سېيشېل ئاراللىرىدىلا تۇرۇشىغا يول قۇيۇلاتتى. ئۇلارنىڭ شۇنچە تەتۇرلۇك قىلىشلىرىغا قارىماي، ئالىمخان يەنىلا ئۇمىدىنى ئۆزمىگەن ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئەنگلىيە باش ئەلچىلىكىگە ئىلتىماس سۇنىدۇ. بۇ قېتىم ئەنگلىيە

ھۆكۈمىتى بارلىق تەلەپلىرىگە رۇخسەت قىلالمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. يەنى، ئۇنىڭدىن ھەرەمدىن قايتىپ كەلگىنىدە قايتىدىن ئافغانىستانغا كىرىلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان رۇخسەت قەغىزى بولغىنىدىلا ۋىزا بېرىلىدىغانلىقىنى ئۇختۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋىزا ئۇچۇن ئىلتىماس قىلىدىغان يەر ئەنگلىيە باش ئەلچىخانىسى ئەمەس، بەلكى ئۇدۇل ئافغان ھۆكۈمىتى ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئىدى. ئافغانىستان ئەمىرى ئامانۇللانىڭ بۇنداق بىر تونۇشتۇرۇش بەرمەيدىغانلىقىنى بىلگەن ئەمىر ئالىمخان، بۇندىن كېيىن تەقدىرگە تەن بەرمەكتىن باشقا ئامالى يوق ئىدى. ئەنە شۇنداق ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە رۇسىيىلىكلەر بىلەن يارىشىش ئۇچۇن چارە ئاختۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ باقىدۇ. يارەمچىلىرى ۋاستىسى ئارقىلىق ئافغانىستاندىكى رۇسىيە ئەلچىخانا مەسئۇللىرىغا رۇسىيە بىلەن يارىشىپ قېلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى ھەمدە بۇنىڭ ئۇچۇن ئىككى تۈرلۈك شەرتى بارلىقىنى ئۇختۇرىدۇ. بۇ شەرتلىرىنىڭ بىرسى بۇخارانىڭ كىچىك بىر پارچىسىدا كۆرسەتمىلىك بولسىمۇ بىر ئەمىرلىك تۈزۈمى تىكلىنىشىگە رۇخسەت قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىش ئىدى، شەرتلىرىنىڭ يەنە بىرسى بولسا، ئۆزىگە بىر پىنسىيە مائاشى توختىتىپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىش ئىدى. ئۇ دەۋرگە مۇناسىۋەتلىك رۇسىيە مەنبەلىرىدە، ئۇرۇسلارنىڭ بۇنداق بىر تەكلىپكە پەقەتلا ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكى كۆرۈلمەكتە. (سابىق چېكاچى ئاغابېكوۋ كۇندىلىك خاتىرىلىرى. ياش تۈركىستان مەجمۇئەسى، 1930-يىلى ئۆكتەبىر 11-سان، 19-بەت. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئافغانىستان-ھىندىستان چېگرالىسىدىكى پەشتۇ قەبىلىلىرىگە قاراتقان ھەربىكەتلىرىنى باشقۇرغان كابۇلدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى روسكالنىكوۋ، ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ئۇلتىماتومى سەۋەبىدىن 1923-يىلى قايتۇرۇپ كېتىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا لېونىد ستارك تەيىنلىنىدۇ. ئەرمەن بولغان گېبورگې ئاگابېكوۋ، ئو گ پ ئۇ خادىمى سۈپىتىدە ستارکنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئارىسىدا كەلگەن ئىدى. بىر مەزگىل ۋەزىپە ئۆتىگەندىن كېيىن غەرب ئەللىرىگە پاناھلىق تىلەپ كېتىدۇ. غەربكە بارغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ كۇندىلىك خاتىرىسىنى ئېلان قىلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

1927-يىلىسى تۈركىستاندا باشلانغان كوللېكتىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتى كۈچلۈك ئىجتىمائىي نارازىلىق ۋە قارشىلىقلارغا سەۋەب بولىدۇ. بۇ خىل ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىشنى مەقسەت قىلغان ئەمىر ئالىمخان، شۇ يىلى سېنتەبىردە يەنە بىر قېتىم سىناق قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ. ئۆزىنىڭ ئەركىن ۋەكىلى بولغان بۇخارالىق سودىگەر ھاجى يۈسۈپباي مۇقىمباي ۋاستىچىلىقى ئارقىلىق جەنۇبدىكى بىرلەشكەن

دۆلەتلەر جەمئىيىتىگە ئىلتىماس سۇنىدۇ. مۇقىمباي ئاۋۇال پارتىزغا بېرىپ مۆسيۆ كاستاگنې (ج. كاستاگنې 1920-يىللىردا تۈركىستاندا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان بولۇپ، پارتىزغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن باسمىچىلار ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر ئېلان قىلىپ تۈرغان بىر گىرولوگ ئىدى. فرانسىيىگە قايتىپ كەتكىنىدىن كېيىن پرومېتې ژۇرنىلىدا رېداكتور بولۇپ ئىشلىگەن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نىڭ ياردىمى بىلەن جەنۇبگە بېرىپ بىرلەشكەن دۆلەتلەر جەمئىيىتىگە بىر پارچە دوكلات سۇنىدۇ. بۇ دوكلات «لې ژۇرنال دې گېنېۋې» گېزىتىنىڭ 7-سېنتەبىر سانىدا، «ئىستىلا قىلىنغان بۇخارالىقنىڭ زارى» دېگەن تېما بىلەن ئېلان قىلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا يۇسۇپباي، ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن سۆزلىشىش يولىنى ئاختۇرۇپ يۈرەتتى. فرانسۇز ۋاستىچىلىرىنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقلىرىغا قارىماي، ئەنگلىيە دائىرىلىرى ئەمىرنىڭ ۋاكالەتچىسى بىلەن كۆرۈشۈشنى رەت قىلىدۇ. ئەنگلىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مەسئولى كاۋېندىش بېنتىنىك ”بۇخارا، سوۋېت رۇسسىيىسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىشتىن بۇرۇنمۇ سابىق ئەمىرلىك خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىدە بىرەر قىممىتى بولمىغان بىر يەر ئىدى“ دېگەن سۆزلىرى بىلەن، ئەنگلىيىنىڭ بۇخارا ئەمىرىگە قارىتا كۆز قاراشلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

دەل شۇ پەيتلەردە، بۇخارا ئەمىرىنىڭ 30 يىلدەك خىزمىتىنى قىلغان بۇخارا يەھۇدىيسى بولغان مىر ھەيدەر بادالىيېۋ، پارتىزدا يوشۇرۇن بىر گۇرۇپپا قۇرۇپ چىققانلىقىنى ھەمدە بۇخارادا بولشېۋىزمغا قارشى بىر ھەرىكەت قوزغىتالايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئىنگلىز ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەتنامە سۇنىدۇ. (بايلېپ ئۆزبېنىڭ كۇندىلىك خاتىرىسىدە بادالىيېۋ بىر تاتار تۈركى ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) مىر ھەيدەر، چار رۇسىيە دەۋرىدە بۇخارا ئەمىرلىكىگە ياردەم قىلىدىغان بىر سىياسىي ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان بىرسى ئىدى. بولشېۋىك ئىنقىلابىدىن كېيىن، بۇخارا ئەمىرىنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا كىرىپ، 1918-يىلى مارت ئېيىدا تاشكەنت سوۋېتى بىلەن بۇخارا ئەمىرلىكى ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان تىنچلىق شەرتنامىسى سۆھبىتىدە ئەمىرگە ۋاكالەتلىك قىلغان ئىدى. ئەنگلىيە تەرەپ مەسئولى فرېدېرىك بايلېپ بۇخارادا تۇرۇۋاتقان دەۋرلەردە ئۇنىڭ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىرانغا ئۆتۈپ كېتىشىگە يېقىندىن ياردەمدە بولغان ئىكەن. ئەنە شۇ سەۋەبتىن بۇخارا ئەمىرلىكىنىڭ ئاغدۇرىلىشىدىن كېيىن، ئائىلىسىنى ئېلىپ ئافغانىستان ئارقىلىق ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتكەن ۋاقىتدا ئەنگلىيە تەرەپ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قىزغىن كۈتۈۋېلىنغان بولۇپ، ئۇ يەردە ئۇنى

پىشاۋۇر شەھىرىگە ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، يۇقىرىدا دېيىلگەن پىكرىنى كۆتۈرۈپ ئەنگلىيە دائىرىلىرىگە مۇراجىئەت قىلغان. ئۇنىڭ بۇ مۇراجىئەت قىلىشىدا سەئىد ئالىمخان بىلەن مۇناسىۋىتىنىڭ بار-يوقلۇقى نامەلۇم. ئەنگلىيىلىك مەسئۇل كىشىلەر تەبىئىي ھالدا ئۇنىڭ بۇ تەلىۋىگىمۇ ھېچقانداق بىر جاۋاب قايتۇرمايدۇ.

1928~1929-يىلىرى ئىچىدە ئافغانىستاننىڭ ئىچكى سىياسىتىدە ئېغىر داۋالغۇشلار كۆرۈلۈۋاتقان يىللار ئىدى. بۇ تۇردىكى ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان مەزگىللەردە ئەمىر ئالىمخان بىلەن ئۇنىڭ نامىدا ھەرىكەت قىلىپ كېلىۋاتقان ۋاكالەتچىلىرى بەزى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۈرۈنۈپ باقمىدۇ. ھاجى يۈسۈپ مۇقىمبايىنىڭ كاتىپى بىلەن ساخاروۋ ئىسىملىك بىر بىلورۇس، پارىژ بىلەن جەنىۋەدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ يۈرۈپ، ئەمىر ئالىمخان ئىمزاسىدا فارسچە تەييارلانغان بىر بايانانى تارقىتىشقا باشلايدۇ. «بۇخارا مىللەتلىرىنىڭ زارى» دېگەن تېما بىلەن فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇ بايانات، ياۋروپادا تۇرۇۋاتقان چەتئەلدىكى تۈركىلەر ئىچىدە، بولۇپمۇ تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا بەكلا كۈچلۈك ئەكس تەسىر قوزغايدۇ. گېزىتلاردىمۇ ئېلان قىلىنغان بۇ بايانانىڭ بىر قىسمىدا ئەمىر مۇنداق دېگەن ئىدى:

بىز ئۇرۇسلارنىمۇ ئېزىۋاتقان ئاتېيىست بولشېۋىكلارغىلا قارشى تۇرماقتىمىز. بىزنىڭ سېپىمىزدا ئۇرۇسلارمۇ بار. ئۇرۇسلار (چار رۇسىيەسىنى كۆزدە تۇتماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتىدىن) بىزنىڭ ۋەتىنىمىزنى نومۇسسىزلارچە ئاشكارا ھالدا ئۇرۇش قوزغاپ بېسىۋالغان ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا پەقەت ئارىلاشمىغان ئىدى. دىنى ئورگانلىرىمىزغا ھۆرمەت قىلغان ئىدى. مەرھۇم ئاتام ئۇرۇسلارنى بەكلا ياخشى كۆرەتتى. مەنمۇ رۇسىيە ساراي قوغدىغۇچى پولكىدا تەربىيىلەنگەن ئىدىم.

يېزىلغان بۇ قۇرلار، تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن پائالىيەت قىلىۋاتقان ساھەلەردىكى كىشىلەرنى ئالىمخانغا بولغان ئۆچمەنلىكنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەن ئىدى. 1928-يىلى ئەمىرنىڭ يارەمچىلىرىدىن بىرى بولغان مىرزا مۇھەممەت تاكىبەگ، مەشھەتتىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىغا "ئەنگلىيە ئاجىز ئەللەرنىڭ ھامىسىدۇر، شۇنداق ئىكەن ھەر بىر دۆلەت مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش مەسىلىسىدە ئەنگلىيىنىڭ كاپالىتىگە ئېرىشەلىشى كېرەك" دېگەن بىر مۇراجىئەتنى سۇنىدۇ. بۇ مۇراجىئەت، ئافغانىستاندىكى ئەمىرگە سادىق باسمىچى

گۇرۇپپىلىرىغا "ئەنگلىيە بىلەن ئەمىر كىلىشىمگە كېلىشتى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئەمىر ئالىمخانغا ياردەم قىلىدىغان بولدى" دېگەن شەكىلدە يېتىپ كېلىدۇ. ئالىمخان 1929-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا ئافغانىستاندىكى ئىچكى قالايماقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ ھېراتقا بارىدۇ. ئۇ يەردە تۈركىستان بىلەن بۇخارا خەلقىگە قارىتىپ فارسچە بىر بايانات ئېلان قىلىدۇ. ئەمىر بۇ بايانىاتتىمۇ ئۆزىنى سابىق چارپادىشاغا سادىق ئادەم دەپ تونىتىدۇ. مۇسۇلمانلارنى چوڭ ئاكىسى دەپ تونۇغان بىلوورۇسلار بىلەن بىرلىشىپ بولشېۋىكلەرگە قارشى جەڭ قىلىشقا چاقىرىدۇ.

بۇ ۋاقىتتا بۇخارادىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىغان بىر بايانات "بارلىق رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىغا چاقىرىق" تېمىسى بىلەن تارقىتىلىشقا باشلايدۇ. بۇ بايانىاتلارنىڭ كىم تەرىپىدىن باستۇرۇپ تارقىتىلۇاتقانلىقى نامەلۇم بولۇشىغا قارىماي، سوۋېت دائىرىلىرى بۇ ئىشنى ئالىمخانغا ئارتماقتا ئىدى. شۇبھە يوقكى، بۇ ئىشلارغا قارىتا موسكۋامۇ دەرھال جاۋابىنى بېرىدۇ.

دېگەندەك، 1929-يىلى 16-ئىيۇن كۈنى «ئىزۋېتىيا» گېزىتىدە بىر پارچە ئوچۇق خەت ئېلان قىلىنىدۇ. بۇ ئوچۇق خەتنىڭ ئاپتورى بولغان شاھ مۇرات، 1922-يىلىسى ئۇرۇسلار تەرىپىدىن موسكۋاغا ئېلىپ كىتىلگەن ئەمىرنىڭ ئوچ ئوغلىدىن بىرسى ئىدى. بۇ ئوغۇل، دادىسىنى "جاھانگىرلارغا قولچوماق بولماقتا، ئۇنىڭ بۇ ئىشى ئۆز خەلقىگە خىيانەت قىلغانلىق" دەپ تەنقىدلەپ كېلىپ، ئوچۇق خېتىنى مۇنۇ سۆزلەر بىلەن تاماملىغان ئىدى:

ئەگەر ئارزۇم خىلافى بىلەن بىر كۈنى كۆرىشىپ قالغۇدەك بولسام، ئۇنى دۇشمىنىم دەپ تونۇيمەن.

بۇ كۈنلەردە ئافغانىستاندىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرەشلىرىمۇ ئاخىرلاشىپ قالغان ئىدى. ھوقۇق تارتىپ ئالغان نادىر شاھ ئۇچۇن ئېيتقاندا، سابىق بۇخارا ئەمىرىنىڭ قىلچە قىممىتى قالمىغان بىرسى ھېسابلىنىاتتى. ھەتتا باسمىچىلار يېتەكچىسى لاقاي ئىبراھىمبەگ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن ئەمىردىن رەنجىپمۇ يۈرگەن ئىدى.

شۇنداق بولغاچقا، ئەمىر ئالىمخانىنىڭ پائالىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي چەكلەپ ئېتىراپىنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئالىدۇ. بۇنداق بىر ئەھۋال ئاستىدا ئەمىرنىڭ

كۈتكەن ئۇمىدلىرىنىڭ ھېچ بىرسى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. ئەمدى ئۇ يا ئوغۇللىرى بىلەن كۆرىشەلمەي، يا بۇخاراغا قايتىپ كېتەلمەي نازارەت ئاستىدا ئاخىرقى ئۆمرىنى ئۆتكۈزىدۇ. سابىق بۇخارا ئەمىرى ئالىمخان، 1934-يىلى نازارەت ئاستىدا تۈتۈلۈۋاتقان كابۇل ئەتراپىدىكى بىر ئۆيدە ۋاپات بولىدۇ.

ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىنقىلابىي جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ چەتئەلدە قانات يايدۇرغان دەسلەپكى پائالىيەتلىرى

بۇخارا جۇمھۇرىيىتىدە يۈز بەرگەن بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقان ئوسمان غوجا قاتارلىق بىر قىسىم جەمئىيەت ئەزالىرى، 1922-يىلىنىڭ ئافرىل ئېيىدا ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. ئۇ كۈنلەردە، ئافغانىستان ئەمىرى ئامانۇللاخان تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ پىلانلارنى تۈزۈپ خام خىيال قىلىپ يۈرگەن ۋاقىتلار ئىدى. شۇڭا، ئەمىر ئامانۇللاخان مازارى شەرىپتە تۇرۇۋاتقان ئوسمان غوجىنى يېقىن سەبداشلىرى بىلەن قوشۇپ كابۇلغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئوسمان غوجىمۇ تەكلىپنى يەردە قويماي ھاجى سەمى ۋە ئېلى رىزا ئەپەندىلەر بىلەن بىرگە كابۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. 20-ئافرىل كۈنىسى، ئامانۇللاخان سابىق بۇخارا جۇمھۇر رەئىسى بولغان ئوسمان غوجا بىلەن تاشقى ئىشلار نازارىتى بىناسىدا بىر سائەتتەك سۆزلىشىدۇ. ئوسمان غوجا، بۇخارادا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە ئەمىرگە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگىنىدىن كېيىن، رۇسىيە ھۆكۈمىتى بۇخارانىڭ ئەركىنلىكى بىلەن مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلغان كۈنگىچە كۈرەشنى داۋاملاشتۇرىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمىر ئامانۇللاخاننىڭ يېقىندىن يارەمدە بۆلۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا ئەمىر ئامانۇللاخان، تۈركىستاندا كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ئەنۋەر پاشاغا يارەم قىلىۋاتقان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئوسمان غوجا بىلەن سەبداشلىرىنىڭ ۋەتىنىگە ئافغانىستاندا تۈرۈپ قۇرال-ياراق ۋە ئەسكىرى كۈچ بىلەن تەمىنلەش پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلمايدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بېرىدۇ.

7-ئاينىڭ بېشىدا بۇخارا جۇمھۇرىيىتىدە مۇداپىئە مىنىستىرى بولغان ئابدۇلخەمىت ئارىپ، ئەنۋەر پاشىنىڭ ئوسمان غوجىغا يازغان بىر پارچە خېتىنى ئېلىپ كابۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. ئەنۋەر پاشا تۈركىستانىدىكى ئەھۋاللارنى ياۋروپادا

تەشۋىق قىلىش، بولۇپمۇ گېرمانىيەنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئويلاپ، بۇ خېتىدە ئابدۇلخەمىت ئارىپنى بېرلىندىكى ئىنىسى نۇرى پاشىنىڭ قېشىغا ئۈرتلىشىنى تەلەپ قىلغان ئىدى. ئەنۋەر پاشا، ئىمكانىيەت يار بەرگىنىدە ئوسمان غوجىنىڭمۇ ياۋروپاغا بېرىشىنى ئويلىغان ئىدى. ئوسمان غوجا سەبداشلىرى بىلەن بىرگە بىر قېتىملىق ۋەزىيەت مۇھاكىمە يېغىنى ئۆتكۈزگىنىدىن كېيىن، كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن باشقىدىن شەرقىي بۇخارالاغا قايتىپ كېتىش لازىم دەپ قارىشىپ، ئاۋغۇستنىڭ بېشىدا كابولدىن بۇخارالاغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئوسمان غوجا پەيزاۋات شەھىرىگە يېتىپ كەلگىنىدە بۇ يەرنىڭ ۋالىسى شاھ مۇھەممەتخان، ئۇنىڭغا ئەنۋەر پاشىنىڭ شېھىت بولغانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزىدۇ.

ئەنۋەر پاشىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، يەنى 1922-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا بۇخارا سابىق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوسمان غوجا، ئېلى رىزا ئەپەندى، سابىق ھەربىي ئىشلار نازىرى ئابدۇلخەمىت ئارىپ، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كابۇلدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ھاشىم سايىق، ھاجى سەمى ۋە بىر قىسىم باسمىچى گۇرۇپپا ۋەكىللىرى قاتناشقان بىر قېتىملىق يىغىن ئۆتكۈزىدۇ. باسمىچىلىق ھەرىكىتىنى قايتىدىن جانلاندۇرۇش ئۈچۈن لازىملىق چارە-تەدبىرلەر مۇزاكىرە قىلىنغان بۇ قېتىملىق يىغىندا، ئورتاق بىرلا كۆزقاراشنى ئاساس قىلغان پروگراممىدىن بىرسى قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت، تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بارلىق باسمىچى يېتەكچىلىرىنى بىر سەپكە يىغىش ئىدى. بۇ يىغىندا يەنە مىللىي كۈرەشنىڭ مەركىزىنى تۈركىستانىنىڭ سىرتىغا، يەنى شىمالىي ئافغانىستاندىكى بىرەر شەھەرگە، ئىمكانىيەت يار بەرگىنىدە مازارى شەرىپكە يۆتكەشنى قارار قىلىشىدۇ. بۇ يىغىندا ۋەزىپە تەقسىماتىمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھاجى سېلىم سەمىگە "پاشا" ئۇنۋانى بېرىلىپ، قوراللىق كۈچلەرگە يالغۇز مەسئۇل قىلىپ بېكىتىدۇ. ئەنۋەر پاشىنىڭ ئېتىراپىغا يىغىلغان گۇرۇپپىلار ئىچىدە ئەمىر ئالىمخان تەرەپتارلىرىنىڭمۇ بارلىقى سەۋەبىدىن، بۇرۇن ئالىمخانغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان ئوسمان غوجا قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىلىدىغان جايلارغا بارغىنىدا قايتىدىن پىكىر ئىختىلاپلىرىنى پەيدا قىلىپ قويۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا ئوسمان غوجا ئافغانىستاندا قېلىپ ئۇرۇش ئۈچۈن ئارقا سەپ ياردىمىنى يەتكۈزۈشكە مەسئۇل بولۇش قارار قىلىنىدۇ. مىيان پۇزۇرۇك پۇل يىغىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇش، تەشۋىقات بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە قورال يىغىش قاتارىدىكى پائالىيەتلەرنى تەشكىللەش ئۈچۈن تاشكەنتكە قايتىدىغان بولىدۇ. ئابدۇلخەمىت ئارىپ ھىندىستان

ئارقىلىق ياۋروپاغا بېرىپ ياردەم توپلاش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
بۇخارا جۇمھۇرىيىتى ئوسمان غوجائوغلى سەبداشلىرى بىلەن بىرگە كابۇلدىكى بابۇر شاھ قەبرىسى ئالدىدا. سول تەرەپ باشتىكى ئوسمان غوجائوغلى، يېنىدىكىسى بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە نازىرى ئابدۇلخەمىت ئارىپ ۋە ئوتتۇرىدا كىچىك بالىنىڭ كەينىدە تۇرغىنى ھاجى سەمى. كابۇل، 1922

يېغىن ئاخىرىدا ھاجى سەمى بىلەن ئېلى رىزا ئەپەندىلەر شەرقىي بۇخارا (دارۋاز) غا قاراپ يولغا چىقىدۇ. يېغىندا ئېلىنغان قارارلار، ئالدىنقى قاتاردىكى بەش نەپەر باسمىچىلار يېتەكچىسىنىڭ ئىمزاسى بىلەن پۈتۈن تۈركىستانغا تارقىتىلىدۇ.

باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ يېڭى يېتەكچىسى بولغان ھاجى سەمى، باسمىچىلار ئارىسىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەرگە قارىتا بەكلا قوپال مۇئامىلە قىلىش، ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرىۋېلىش قاتارلىق مىجەزلىرى نەتىجىسىدە، ئۇزۇنغا قالماي ھېچكىم گېپىنى ئىناۋەتكە ئالمايدىغان ھالغا كېلىپ قالىدۇ. پەرغانىدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ يېتەكچىسى بولغان شىر مۇھەممەتبەگ 1922-يىلى سېنتەبىردە ئىنىسى نۇر مۇھەممەت بىلەن تۆت يۈزدەك ئەسكىرى بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبور بولغان ئىدى. شىر مۇھەممەتبەگ كۈندىلىك خاتىرىسىدە ئافغانىستانغا چىقىپ كېتىشىنى قۇرال-ياراق، ئوق-دورا يوقلۇقى، ئۇرۇسلارنىڭ تەتۇر تەشۋىقاتلىرى قاتارلىقلار بىلەن باسمىچىلار ئىچىدە يۈز بەرگەن كىلىشەلمەسلىك قاتارلىقلارمۇ سەۋەبچى بولدى دەپ يازىدۇ. ئەمما ھاجى سەمىنىڭ ئېلى رىزا ئەپەندىگە ئۆھرتكەن بىر خېتىدە "ئارقىمىزدىن پىتنە-پاسات تارقىتىپ يۈرگەن ئىشان سۇلتاننى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلدىم. قارغۇ شىرمەتنىمۇ (شىر مۇھەممەتبەگنىڭ خەلق ئارىسىدىكى لەقىمى شۇنداق ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا پاناھلىق تىلەشكە مەجبور قىلدىم" دەپ يازىدۇ. بۇ خاتىرىلەردىن قارىغاندا، شىر مۇھەممەتبەگنىڭ ئافغانىستانغا قېچىپ كېتىش قارارىغا كېلىشىدە ھاجى سەمى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بەزى زىددىيەتلىرىنىڭمۇ تەسىرى بارلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. شۇنداق قىلىپ، ھاجى سەمى يېتەكچىلىكىدە كۆرۈلگەن قاتتىق قوللۇق ۋە رەھىمسىز باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى بۇ كۈرەشنىڭ ئوڭۇشسىزلىقىغا ئۇچراشتا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن

باشلىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئافغانىستان تەرەپكە قېچىپ كېتىش ئېھتىمالى كۈچلۈك دېگەن گۇمان بىلەن كولاپ تەۋسىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان باسمىچىلار قوماندانى ئاشۇربەگنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىۋەتكەنلىكى، باسمىچىلارنى تاقەت قىلالماس ھالغا كەلتۈرگەن ئىدى.

1923-يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا، جەمئىيەت رەئىسى زېكى ۋەلىدى ئەپەندى يېقىن دوستى فەتقۇلقادىر ئەپەندى بىلەن بىرگە ئىران ئارقىلىق ئافغانىستانغا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئورتا ئاسىيا مىللىي ئازاۋ ئىنقىلابىي جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئافغانىستاننى مەركەز قىلغان سىياسىي كۈرەش پائالىيەتلىرى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. جەمئىيەت نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ھاجى سەمىي بىلەن ئۇنىڭ سەبداشلىرىنىڭ بۇخارا تەۋسىدە قانات يايدۇرۇۋاتقان كۈرەشلىرى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئەسلىدە، ئۇ ۋاقىتلاردا تۈركىستانىنىڭ باشقا يەرلىرىدە بىر مۇنچە باسمىچىلار پېتەكچىسى رۇسىيىگە قارشى جەڭنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. ئەمما بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يەرلىك ئەشراپلاردىن، دىنىي ھەيدەكچىلىك ئىدىيىسىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇۋالغان، سىياسىي تەشكىلاتلىنىشقا قىزىقمايدىغان ھەمدە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پائالىيەت قىلىش يولىنى تاللىۋالغان باسمىچىلار پېتەكچىلىرىدىن ئىدى. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ھاجى سەمى پېتەكچىلىكىدە تەشكىللىك قانات يايدۇرىلىۋاتقان ئىنتىزاملىق ھەربىكەتلەر، بىر مەنىدە جەمئىيەتنىڭ قوراللىق قىسىم رولىنى بېجىرىپ كېلىۋاتقان بىر ھەربىكەت دەپ ھېسابلاشقا بولاتتى.

1923-يىلىنىڭ 4-ئىيۇل كۈنىسى كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ. ھاجى سەمى ئۇشتۇمتۇت ئالغان بىر قارار بىلەن ئافغانىستان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇ سەپداشلىرىغا تىزىدىن يارىدار بولغانلىقىنى، شۇڭا تۈركىيىگە بېرىپ داۋالانماقچى بولغانلىقىنى دەپ كېلىپ، "مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزنى بىر مەزگىل توختىتىپ تۇرايلى" دەپ ئېيتقانىكەن. ھاجى سەمى بىلەن سەبداشلىرىدىن تەشكىل تاپقان 35 كىشىلىك گۇرۇپپا ئافغانىستانغا يېتىپ كەلگىنىدە ئالاھىدە داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋېلىنىدۇ. خانابات شەھىرىدە خېلى ئۇزۇن ۋاقىت مېھمان قىلىپ كۈتۈۋېلىنىدۇ. زېكى ۋەلىدى ئەپەندى بىلەن ئوسمان غوجا ئىككىسى ئۇنى ئافغانىستاندا تۇرۇپ كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇش ھەققىدە شۇنچە كۆپ زورلاپ باققان بولسىمۇ پەقەت قايىل بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئافغان دائىرىلىرىمۇ بۇ قابىلىيەتلىك پارتىزان تەشكىلاتچىسىنى كابۇلغا كېلىشىگە پەقەتلا رۇخسەت قىلمايدۇ. بۇ ئىشتا سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرەپ ئۇلارغا ئېغىر بېسىم ئىشلىتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن بۇ خىل

پوزىتسىيىدە بولۇۋاتقان بۆلۈشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن ئىدى. دېگەندەك، بىرەر ئاي ئۆتمەيلا ئافغان ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ئافغانىستاندىن چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھاجى سەمى بىلەن سەبداشلىرى مازارى شەرىپ ۋە ھېرات ئارقىلىق ئىران تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. مۇپتى سەدرىدىن خان، ئابدۇلخەمىت ئارىپ، قۇربېشى تۇراپبەگ ۋە يەنە بىرمۇنچە كىشى مەشھەتتە قالىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا، ئەنقەرە ھۆكۈمىتى تۈركىيە چېگراسىدىن كىرىشىنى چەكلىۋەتكەن يۈز ئەللىك كىشىلىك بىر تىزىملىك ئېلان قىلغان بولۇپ، ھاجى سەمى ئەپەندىنىڭ ئىسمىمۇ بۇ تىزىملىك ئىچىدە بار ئىدى. شۇ سەۋەبتىن تۈركىيىگە قايتىپ بېرىش ئىمكانى بولمىغان ھاجى سەمى، ھەلەپكە بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئىككى نەپەر دوستىنى يېنىغا ئېلىپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلاردىن قالغان 12 نەپەر كىشى بولسا كېيىن تۈركىيىگە قايتىپ بېرىۋالىدۇ.

1923-يىلىنىڭ 26~28-يولىدا، زېكى ۋەلىدى بىلەن ئوسمان غوجا باشچىلىقىدىكى ئافغانىستاندا تۈرۈۋاتقان بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرى ۋەزىيەتنى باھالاش ۋە كەلگۈسى ھەققىدە قارار ئېلىش ئۈچۈن بىر باش قوشۇش يىغىنى ئۆتكۈزىدۇ. ئۇلار مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق قوراللىق كۈرەش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ ئاساسەن تۈگىگەنلىكىنى؛ سىياسىي كۈرەش ئۈچۈن ئافغانىستان ۋەزىيىتى ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى مۆلچەرلىشىدۇ. ئاخىرى تۈركىستان مەسىلىلىرىنى خەلقئارالىق سەھنىگە ئېلىپ چىقىپ، خەلقئارا جامائەتچىلىكىنى تۈركىستان ۋەزىيىتىدىن خەۋەردار قىلىش لازىم دەپ قارىشىدۇ. بۇنداق بىر ھەرىكەتنى بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەرگە يول قويالايدىغان ئەللەردىلا ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، چەت دۆلەتلەردىكى تۈركىستانلىقلار ئوخشىمايدىغان ئەللەرگە تارقاق جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، كەڭ دائىرىلىق سىياسىي تەشكىلاتلىنىش ئىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. بۇ يىغىندا تەشكىلات تۈزۈلۈش لايىھىسى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە بىر ۋەزىپە تەقسىماتى تۈزۈپ چىقىرىلىدى: ئابدۇلخەمىت ئارىپ كابۇلدا قالىدىغان بولىدۇ. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى رۇخسەت قىلغىنىدا ھاشىم سايىقنى ياپونىيىگە ئۆۋەرتىش بەلگىلەندى. مۇپتى سەدرىدىنخان بىلەن تۇراپبەگ ئىككىسى مەشھەتتىكى پائالىيەتلەرنى داۋاملاشتۇرىدىغان، ئوسمان غوجا بولسا تۈركىيىدىكى پائالىيەتلەرنى تەشكىللەيدىغان قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. پارىژدا تۇرۇۋاتقان مۇستاپا چوقاي ئوغلى ياۋروپادىكى ۋاكالەتچىلىكىنى داۋاملاشتۇرىدىغان بولىدۇ. جەمئىيەتنىڭ چەت دۆلەتلەردىكى پائالىيەتلىرىنى ئومۇمىي يۈزلۈك باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدىغان زېكى ۋەلىدى بولسا ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسەن يا بېرلىنده، يا

بولمىسا ئىستانبۇلدا تۇرىدىغان بولىدۇ. بۇ يىغىندا يەنە تۈركىستان مەسىلىسىنى خەلقارا غا تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە بىر ژۇرنال چىقىرىش لازىملىقىمۇ قارار قىلىنىدۇ.

ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتۈپ، ئوسمان غوجا ھىندىستان ئارقىلىق تۈركىيىگە بېرىۋېلىش ئۇچۇن يولغا چىقىدۇ. زېكى ۋەلىدى بىلەن سەبداشلىرى ئافغانىستانىدىكى بۇخارا ۋاكالەتخانىسىدىن پاسپورت چىقارتىپ بۇخارا گراجدانلىقىغا ئۆتكەن ئىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلارمۇ تۈركىيە ئارقىلىق ياۋروپاغا بېرىۋېلىش ئۇچۇن يولغا چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1923-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىنى خەلقئارالىق سىياسىي سەھنىگە چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان كىشىلەر، ماكانلىشىپ يىلتىز تارتقىلى بولىدىغان مۇۋاپىق بىرەر مۇھىت تېپىش مەقسىتىدە يېڭى جوغرافىيىلەرگە قاراپ سەپەرگە ئاتلىنىدۇ.

باسمىچىلار رەھبەرلىرىنىڭ ئافغانىستانىدىكى پائالىيەتلىرى

1923-يىلى، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تۈركىستان تەۋەسىگە زور تۈركۈمدە قوراللىق قوشۇن كەلتۈرۈۋالغانلىقى ئۇچۇن، باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى ئومۇمىي يۇزلۈك ھالدا پائالىيەت ساھەسىدىن مەھرۇم قېلىۋاتقان بىر يىل ئىدى. قاراتېكىن رايونىنىڭ داڭلىق باسمىچى يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان فۇزەيل مەختۇم، قەلئەئى ھۇمبۇ تەۋەسىدە ئەڭ ئاخىرقى كۈچىنى ئىشقا سېلىپ تىركىشىپ باقتان بولسىمۇ، 1923-يىلى 8-ئاينىڭ 12-كۈنىسى قىزىل ئارمىيە بۇ جايلارنىمۇ بېسىۋالىدۇ. فۇزەيل مەختۇم ياردارلىنىپ، يەنە بىر باسمىچىلار يېتەكچىسى بولغان دىلاۋەرشاھ بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. پەرغانە باسمىچىلىرىدىن ئىسلام قۇربېشى بىلەن مەدۇمەربەگ، ئېلى رىزا ئەپەندى بىلەن بىرگە ئاۋۋال شەرقىي تۈركىستانغا ئۆتىدۇ. كېيىن يەنە ئۇ يەردىن ئافانىستانغا بېرىپ پاناھلىق تىلەيدۇ. يەنە بىر داڭلىق باسمىچىلار يېتەكچىسى بولغان ئىبراھىم لاقايبەگ بولسا، رۇسلارغا قارشى جەڭنى تا 1926-يىلىغىچە داۋاملاشتۇرۇپ، ئاخىرى چىگرادىن چىقىپ ئافغانىستان تەرەپكە كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. ئىبراھىمبەگ،

فۇزەيل مەخدۇم بىلەن ھاجى سەمى قاتارلىق يېتەكچىلەرنىڭ شەرقىي بۇخارا تۈپراقلىرىدىن ئايرىلغانلىقىغا قارىماي، سوۋېتلار ئىتتىپاقى دائىرىلىرى باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى تەل-تۆكۈس يېمىرىپ تاشلاش ئۈچۈن بۇ جايلارغا ئىزچىل تۈرده قوراللىق كۈچ يىغىشقا كىرىشىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيە جاسۇسلۇق ئورگانلىرىنىڭ ئىگىلىگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، سوۋېت دائىرىلىرى چېگرا بويلىرىغا توپ-زەمبىرەك ۋە ئۇرۇش ئايروپىلانلىرى بىلەن كۈچەيتىلگەن يۈز مىڭدىن ئارتۇق قوراللىق كۈچ توپلىغانلىقى مەلۇم. بۇنىڭغا ئاساسەن ئەنگلىيە دائىرىلىرى سوۋېت قوشۇنلىرىنى كابولغا قاراپ يۈرۈش قىلىش ئېھتىمالى بار دەپ گۇمان قىلىشىپ، بۇنداق بىر ھەرىكەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئەنگلىيىلىكلەرگە ئوخشاش مۇلچەرلىگەن ئافغانىستان دائىرىلىرىمۇ سوۋېت تەرەپنىڭ ھۇجۇمىدىن ئەنسىرەشكە باشلايدۇ. سوۋېت دائىرىلىرىنىڭ شىمالى ئافغانىستان تەرەپلەرگە جايلىشىۋالغان باسمىچىلارنى باھانە قىلىپ چېگرادىن بۆسۈپ ئۆتۈش ھەرىكىتىنى قوزغاپ قېلىشىدىن قورققان ئامانۇللاخان، ئافغانىستان-سوۋېتلەر ئىتتىپاقى چېگرالىرىدىكى بارلىق چېگرا ئېغىزلىرىنى تاقىۋەتكەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. ئەمما پامىر رايونىدىكى تاغلىق جىلغىلارنى مەيلى رۇسىيىلىكلەر ياكى ئافغانىستانلىقلار بولسۇن، ھەر ئىككىلا تەرەپ تولۇق تىزگىنلەپ كېتەلمىگەن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، باسمىچىلار تۈركىستاندىكى پائالىيەتلىرىنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئۇششاق قوشونلار بويىچە ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشىدۇ. زادى ئامال قىلالمىغاندا بوش قالغان چېگرا ئېغىزلىرىدىن باشقا دۆلەتلەرگە قېچىپ چىقىۋېلىپ پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىرىشىدۇ.

تۈركىستانىنىڭ پەرغانە، بۇخارا ۋە خارەزم تەۋەلىرىدە نەچچە يىلدىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى يۈز مىڭلىغان تۈركىستانلىقنى يۈرتلىرىدىن ئايرىلىپ چەت دۆلەتلەرگە مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى جەريانىدا، بولۇپمۇ 1918~1922-يىللار ئىچىدە بىر مىليونغا يېقىن تۈركىستانلىقنىڭ ئافغانىستان تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكى مۆلچەرلەنمەكتە. خۇددى شۇنىڭدەك، يەنە يۈز مىڭلىغان تۈركمەنمۇ ئىرانىنىڭ خوراسان تەۋەسىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كەتكەن باسمىچىلارنىڭ بىر قىسمى قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ شىمالىي ئافغانىستانىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىگە تارقىلىپ كېتىدۇ. يەنە بىر قىسمى بولسا، ئافغان ھۆكۈمىتى تىزگىنلەپ بولالمىغان جايلاردا قوراللىرىنى تاپشۇرماي بىر يەرگە يىغىلىپ ياشىماقتا ئىدى. قورال

تاپشۇرمىغان بۇ تۈردىكى باسمىچىلار، پات-پاتلا چىگرادىن بۆسۈپ ئۆتۈپ سوۋېتلار ھۆكۈمىتىنى پاراكەندە قىلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇراتتى.

پەرغانە باسمىچىلىرىنىڭ يېتەكچىسى بولغان شىر مۇھەممەتبەگ، ئافغانىستاندا تۇرغان كۈنلىرى بىلەن ئۇ يەردە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

چىگرادىن ئۆتۈپ بىر ھەپتە بولغاندا، بەدەخشانغا كەلتۈرۈلدۇق. ئامانۇللاخانىڭ ئەنىشتىسى ئالدىمىزغا چىقىپ بىزنى كۈتۈۋالدى. ئون كۈندىن كېيىن خانئاۋاتقا باردۇق. ... ئۇ يەردە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى خەيرۇللاخان بىزنىڭ قېشىمىزغا زىيارەتكە كېلىپ بىزگە يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ھەمدە ئايلىق مائاش بېكىتىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. يەر تەقسىم قىلىنغىنىدا، بەزى ئەسكەرلىرىم يەر ئېلىشقا ئۇنىمىدى. چۈنكى ئۇلار يۇرتقا قايتىش خىيالىدا ئىدى. ... ئىككى ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن قۇربېشى توقتاسىم قوماندانلىقىدىكى 25 نەپەر كىشىنى ئىنىلىرىم روزى مۇھەممەت بىلەن تاش مۇھەممەت جەڭ قىلىۋاتقان گەربابا‌غا ئۇەرتتىم. ...

ئامانۇللاخان بىزنى كابولغا تەكلىپ قىلدى. بەدەخشاندا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلىرىمگە ئىنىم نۇر مۇھەممەتنى، خانئاۋاتتا تۇرۇۋاتقانلارغا قۇربېشى موللا خاتەمنى مەسئۇل قىلىپ قويۇپ 12 نەپەر ئادىمىم بىلەن بىرگە كابولغا ئاتلاندىم. ... كابۇلدا تۇركىيە باش ئەلچىسى فەخرى پاشا (شىر مۇھەممەتبەگ، تۇركىستان مىللىي كۈرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قولىدىكى بارلىق ھۆججەتلەرنى باش ئەلچى فەخرى پاشا‌غا قويۇپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. فەخرى پاشا بۇ ھۆججەتلەرنى ئەنقەرەگە، مۇستاپا كامال پاشا‌غا ئۇەرتىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئەپسۇسكى، بۇ ھۆججەتلەرنىڭ نەدە قالغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق بىر مەلۇمات يوق. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ۋە ئامانۇللا خانىنىڭ قېينىئاتىسى مەخمۇتخان تارزىلار بىلەن كۆرۈشتۇم. ... ئافغانىستاندا جامال پاشا بىلەن بىرگە كەلگەن بىر مۇنچە تۇركىيىلىكلەرمۇ بار ئىدى. تەشكىلاتىي مەخسۇسادىن بولغان ئا. نىجاتى ئەپەندى بىلەن نەجمىدىن نىداس بىرگە كەلدى. ئۇلار بىلەن سۆزلىشىپ بەدەخشاندا بىر دۇكان ئېچىپ تۇركىستانغا قورال ئۇەرتىش ئىشىنى بۇ دۇكان ۋاستىسى ئارقىلىق باشقۇرۇشقا كىرىشتۇق.

1923-يىلى بىر نەچچە ئەسكىرىم بىلەن بىرگە ھىندىستانغا بېرىپ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلدىم. بومبايغا بارغىنىمدا چېچەرىنمۇ ئۇ يەردە ئىكەندۇق. ئۇ مېنى ئەنگلىيىلىكلەرگە چېقىشتۇرغان ئىكەن. ئەنگلىيىلىكلەر شەرقىي تۈركىستانغا ياكى مەشھەت تەرەپلەرگە كېتىشىمنى تەلەپ قىلىشتى. ... بومباينىڭ سىرتىغا چىقىپ 25 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن پامىر ئارقىلىق بەدەخشانغا قايتىپ كەلدىم. ... ئەمما بۇ چاغدا ئەمىر ئامانۇللانىڭ بىزگە بولغان مۇئامىلىسى ئۆزگىرەپ قالغان ئىكەن.

ئەنگلىيە مەنبەلىرىگە ئاساسلانغىنىمىزدا، شىر مۇھەممەتبەگكە مۇناسىۋەتلىك رەسمىي مەلۇماتلار مۇنداق ئىدى:

شىر مۇھەممەت ئەپەندى، 1923-يىلى ئۆكتەبىردە پېشاۋۇرغا كەلگەن بولۇپ، يېنىدىكى 140 نەپەر ئەسكىرى بىلەن بىرگە ئەتىيازغىچە بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىش ئۇچۇن پاناھلىق تىلەش ئىلتىماسىنى سۇنغان ئىدى. كېيىن يەنە قەشقەر ئارقىلىق پەرغانە تەرەپلەرگە كېتىش خىيالىدا بولدى. غەربىي شىمال چېگرا مۇداپىئە ئورگىنىدىكىلەر شىر مۇھەممەت ئەپەندىگە سىياسىي ئالاھىدىلىكى بولمىغان ئادەتتىكى بىر ۋەتەنپەرۋەر دەپ باھا بېرىشكەن. شۇنداق بولغاچقا، سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇۋاتقان ئۆكتىچىلەرگە ياردەم قىلىۋاتىدۇ دېگەن تەسىرات قالدۇرۇپ قويماسلىقنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭ بۇ تەلەپلىرى رەت قىلىندى. ئەگەر شىر مۇھەممەت ئەپەندى ھىندىستاندىن باشقا خالىغان بىر يەرگە كېتىشكە ماقۇل بولغىنىدا، بارلىق ساياھەت چىقىملىرىنى ئۆستىمىزگە ئالىدىغانلىقىمىزنى بىلدۇردۇق. ئۇ، بىزنىڭ بۇ تەكلىپىمىزنى قوبۇل قىلماي، 1924-يىلى 3-ئاينىڭ 17-كۈنىسى ئافغانىستانغا قايتىپ كەتتى. ئۇ يەردە ئۇنىڭغا ئاتاپ تەقسىم قىلىنغان يەردە ئۆزى يالغۇز تۇرۇشى ئۈچۇن رۇخسەت قىلىنغان ئىدى. ئافغان ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا 500 رۇپىيە مائاش بەلگىلەپ بېرىدۇ. شىر مۇھەممەتبەگ، بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن فەرغانىدىكى باسمىچىلار ئۈچۇن ھىندىستانىدىكى مۇسۇلمانلاردىن ياردەم يىغىپ كېلىشنى پىلانلاپ بىزدىن ۋىزا ئۇچۇن قايتا ئىلتىماس قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىلتىماسىمۇ رەت قىلىندى. 1927-يىللىرىدا شەرقىي تۈركىستانىدىكى خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەت قىلىشنى پىلانلاپ يۈرگەن كىشىلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ يۈرگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ياردەم تەلەپ قىلىپ سۇنغان ئىلتىماسىغا جاۋابەن، ئۇنىڭ بۇ تۇردىكى پائالىيەتلىرىگە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ياردەم

بېرەلمەيدىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئۆزىگە ياكى ھەمراھلىرىغا ھىندىستانغا كىرىش پۇرسىتى بېرەلمەيدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم ئۇختۇردۇق.

بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدىكى، ئەنگلىيە دائىرىلىرى تۈركستاندىكى باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى ئىشى دەپ قارىماقتا ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى رەنجىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن باسمىچىلارغا ھەر قانداق جەھەتتە ياردەم قولىنى ئۇزاتمايلا قالماستىن، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئالاقە باغلاشقا ئۇرۇنۇشلىرىدىنمۇ ئۆزلىرىنى قاچۇرۇپ كەلگەن ئىدى. بۇلاردىن قارىغاندا، ئەنگلىيە دائىرىلىرى ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنى باسمىچىلاردىن چەك چېگرا ئاجرىتىش ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇپ كەلگەن دەپ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئېغىر بېسىمى ئاستىدا قالغان ئافغان ھۆكۈمىتى باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىگە تۈتقان ھىسداشلىق قىلىش پوزىتسىيىلىرىنى 1923-يىلىدىن كېيىن پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ، چېگرا ئېغىزلىرىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تىزگىنلەشكە تىرىشىدۇ. ئافغانىستان دائىرىلىرىنىڭ پوزىتسىيىلىرىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر، بۇ تەۋەدە ئەڭ كۈچلۈك رول ئوينىيالايدىغان ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ بۇ ھەرىكەتكە ياردەم قىلىشتىن باش تارتىشى، تۈركستاندىكى سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىشى قاتارىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، باسمىچىلار يېتەكچىلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى بەكلا تارىيىپ كەتكەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئافغانىستاندىكى تۇرغان يەرلىرىدىمۇ جەمئىيلا قالىدۇ.

بەچچەئىي ساقا ۋەقەسى ۋە تۈركستانلىقلار

ئۆزىنى ئافغانىستان پادىشاھى دەپ ئېلان قىلغان ئامانۇللاخان، ئىتتالىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن 1927-يىلى دېكابىر ئېيىدىن باشلاپ كەڭ كۆلەملىك ياۋروپا ساياھىتى ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرمۇنچە ياۋروپا ئەللىرىنى ساياھەت قىلىدۇ. بولۇپمۇ تۈركىيىگە قىلغان زىيارىتىدە مۇستاپا كامال ئاتاتۈركنىڭ باشلاتقان ئىسلاھات ھەرىكەتلىرىدىن بەكلا تەسىرلەنگەن ئىدى. ئۇندىن كېيىن ئىراندا رىزا شاھنىڭ ئىجرا قىلغانلىرىنى كۆرىدۇ. بۇ ئىككى دۆلەتتە كۆرگەن زور ئۆزگىرىشلەر، ئامانۇللاخاننى ئۆز دۆلىتىدىمۇ شۇنداق بىر ئۆزگەرتىش-ئىسلاھات ھەرىكىتىنى يولغا

قويۇش كېرەك دەيدىغان ئويغا كەلتۈرگەن ئىدى. دېگەندەك، 1928-يىلىنىڭ ئىيۇن ئايلىرىدا دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەن ئامانۇللا، دەرھال زامانىۋى كىيىم-كېچەك، مەجبورى مائارىپ، بىر نىكالىق ۋە قىزلارنى مەجبورى ئوقۇتۇش دېگەندەك ئىسلاھات تېمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەمما بۇنداق يېڭىچە ئىسلاھات قىلىش ئىشلىرىنى ئىسلام دىنىغا قارشى چىققانلىق دەپ قارايدىغان جاھىل تەبىقىلەر، بۇ تۈردىكى ئۆزگەرتىشلەردىن قاتتىق نارازى بولۇشقا باشلايدۇ. ئامانۇللاخان، بۇ تۈردىكى ئىسلاھاتلارنى زۆرۈر تېپىلغاندا مەجبۇرلاش يولى بىلەن بولسىمۇ ئەملگە ئاشۇرۇش ئىرادىسىگە كەلگەن ئىدى. ئىسلاھات ھەرىكىتىگە قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتقان كىشىلەرگە ئۇلگە بولۇپ بېرىۋاتقان دىنىي يېتەكچىلەرنى باستۇرۇشقا كىرىشىدۇ. شوربازىرى رايونىنىڭ دىنى يېتەكچىسى ھەزرىتى ساھىپنىڭ قولغا ئېلىنىشى، ئىسلاھاتقا قارشى تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ ھەرىكەتكە ئاتلىنىشىغا باھانە بولۇپ بېرىدۇ. كابولغا بەكلا يېقىن يەر بولغان كوھىئي دامان ۋادىسىدە زور كۆلەملىك بىر قوزغۇلاڭ پارتلايدۇ. بۇ قوزغۇلاڭنىڭ يېتەكچىسى بولغان كىشى بەچچەئى ساقا (مىراپنىڭ ئوغلى) لەقەملىك بىر تاجىك ئىدى. بۇ كىشى جامال پاشا تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان نەمۇنە قىسىملارنىڭ بىرسىدە ھەربىي تەلىم-تەربىيە كۆرگەن بىرسى ئىدى. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە پارتلىغان بۇ قوزغۇلاڭ بارغاسىرى كېڭىيىدۇ. تۈركىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى باشئەلچىخانىلىرى ئامانۇللاخانغا قوزغۇلاڭچىلارغا قارشى جەڭ قىلىش مەسلىھەتىنى بەرگەن بولسا، ئەنگلىيىلىكلەر بۇ قوزغۇلاڭچىلار بىلەن كىلىشىش ئۈچۈن سۆھبەت ئۆتكۈزۈلۈشى كىرەكلىگىنى تەۋسىيە قىلماقتا ئىدى. ئامانۇللاخان بولسا، ئەسكەرلىرىگە تولۇق ئىشىنىپ كېتەلمەيتتى. ئاخىرىدا كابولنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. كابولدىن ئايرىلىش ئالدىدا ئاكىسى ئىنايىتۇللاخاننى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئەمىر دەپ ئېلان قىلغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ ھاكىمىيەت قوزغۇلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن ھېسابلىنىدۇ. بۇ قوزغۇلاڭنىڭ يېتەكچىسى بەچچەئى ساقا 1929-يىلى 1-ئاينىڭ 17-كۈنىسى ئۆزىنى غازى ھەبىبۇللا دېگەن نام بىلەن ئافغان پادىشاھى دەپ ئېلان قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، قۇرۇلغان كۈنىدىن بېرى ئافغانىستانغا ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان پەشتۇلاردىن بولغان دۇررانى قەبىلىسىنىڭ 150 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلىپ، ھاكىمىيەت تۇنجى قېتىم باشقا بىر ئېتنىك قەبىلىنىڭ، يەنى تاجىكلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
ئىبراھىم لاقايېۋ، 1931-يىلى

(رەسىم ئورنى)
غازى ھەبىبۇللاخان (بەچچەئىي ساقا)، 1929-يىلى ئۆكتەبىر

ئافغانىستانغا ئوخشاش ئىنتايىن نازۇك ئىستراتېگىيىلىك ئورۇندا تۇرۇۋاتقان بىر دۆلەتتە مەيدانغا كەلگەن بۇنداق بىر ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشى، شۇنىڭدەك تۇنجى بولۇپ بىر تاجىكنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغانلىقى، بۇ رايوندىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىغا ئېغىر تەسىر كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى، بۇ رايونلاردىكى ئۆزگىرىشلەرگە قارىتا ئالدىنى ئېلىش يولىنى تۇتۇشقا كىرىشىدۇ. رۇسىيە دىپلوماتىك ئورۇنلىرى كونا ھاكىمىيەتكە، يەنى پەشتۇلارغا ياردەم قىلىشنى تاللىۋالغان ئىدى. بۇنىڭغا قوشۇلمىغان ن ك ۋ د (ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارلىقى. – ئاپتونۇمىك ئىزاھاتى) تاجىك كوزۇرىنى ئويناشنى پىلانلاپ، ھەبىبۇللاغا ياردەم قىلىش يولىنى توغرا كۆرمەكتە ئىدى. ئاخىرىدا، پولىتبىيرو (سىياسىي بىيرو – سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈم چىقىرىش ئورگىنى – ئاپتونۇمىك ئىزاھاتى) تاشقى ئىشلار كومىسسارلىقىنىڭ پىكرىنى ماقۇللاپ، سابىق پادىشاھ ئامانۇللانى قايتىدىن تەختكە چىقىرىش ئۈچۈن بىر ھەرىكەت باشلاش قارارىنى ئالىدۇ. بۇ سىياسىي ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئافغانىستانىنىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى غۇلام نەبى تاللىنىدۇ. ئامانۇللاخاننى ھىمايە قىلىدىغان غۇلام نەبى، سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرىغا قوشۇلۇپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا پاتائىي ھىسسار ۋە تاشقورغان شەھەرلىرى سوۋېت قوراللىق كۈچلىرى تەرىپىدىن توپ ئوقىغا تۇتۇلماقتا ئىدى. بۇنىڭ كەينىدىنلا شىمالىي ئافغانىستانىنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرسى بولغان مازارىي شەرىپىنى بېسىۋالىدۇ. شۇنچە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەربىي ئوپېراتسىيىلەر ئىشقا ئاشۇرۇلغىنىغا قارىماي، غۇلام نەبى كۈتكەن كۈچلۈك خەلق ھىمايىسى ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ. شىمالىي ئافغانىستان خەلقى ھەبىبۇللاخاننى تاللىۋالغاندەك كۆرۈنمەكتە ئىدى. بۇ ۋاقىتتا سابىق پادىشاھ ئامانۇللا، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە، تەختىنى قايتۇرۇۋېلىش ھەرىكىتىدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىر پارچە خەت قالدۇرۇپ ئىتالىيىگە كېتىدۇ. بۇ ئەھۋال، سوۋېت يارىدىمى ئاساسىدا باشلانغان غۇلام نەبى ھەرىكىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىدۇ. غۇلام نەبىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كېتىدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقى بۇنداق بىر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقىغا قارىماي، تاجىك كوزۇرىنى ئىشقا سېلىش ئىشىنىمۇ ئېسىدىن چىقارمىغان ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن 1924-يىلىدىن بېرى ئۆزبەكىستان سوۋېت جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە

تۈرۈڭاتقان تاجىك ئاپتونوم رايونىنى 1929-يىلى 5-ئۆكتەبىر كۇنىسى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت (فىدىراتىك رىسپوپلىكا) دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ بېرىدۇ.

تاجىكلاردىن بولغان بەچچەئىي ساقانىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىشى ئەنگلىيە دائىرلىرىنىڭمۇ دىققىتىنى جەلپ قىلغان ئىدى. ئافغانىستاندا پەشتۇلاردىن باشقا ئېتنىك گۇرۇپلىرىنىڭ، بولۇپمۇ تاجىكلارنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىدىكى سالمىغىنىڭ ئارتىپ كېتىشىدىن ئەنگلىيىلىكلەر زادىلا خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. بۇنداق بىر ئېتنىك تەركىب، بۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئېتنىك تەركىپلەرگە ئىگە سوۋېت رايونىنىڭ تەسىرىنى ئارتتۇرۇشتىشى مۇمكىن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، پەشتۇلارنىڭ تىزگىنى ئاستىدا تۇرىدىغان بىر ئافغانىستان، ئەنگلىيە مەنپەئەتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا ھەر دائىم كۆڭۈلدىكىدەك بىر ئەھۋال ھېسابلىناتتى. بۇنىڭ ئۈچۇن مۇۋاپىق كېلىدىغان نامزاتمۇ تەييار ئىدى. سابىق دۆلەت مۇداپىئە نازىرى نادىر خان، دۇرانىيلەرنىڭ مۇھەممەتزائىيلەردىن بىرسى ئىدى. بۇ كىشى مۇساھىبان نامىدىكى تەسىر كۈچىگە ئىگە بىر پەشتۇ ئائىلە ئەزالىرىدىن بىرسى بولۇپ، ئاغدۇرۇلغان پادىشاھ ئامانۇللا بىلەنمۇ بىر نەۋرە كېلەتتى. نادىر خان، 1919~1924-يىللار ئىچىدە ئارمىيە قوماندانى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن پارىژدا تۇرۇشلۇق ئافغانىستان باش ئەلچىسى بولۇپ ئىككى يىلدەك پارىژدا تۇرغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن غەرب ئەللىرىنى پىششىق تونۇيدىغان، بولۇپمۇ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان بىرسى ئىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنى بەچچەئىي ساقا تەختكە چىقىپ ئىككى ئاي ئۆتكەن 1929-يىلىنىڭ 22-مارت كۇنىسى نادىرخان ھىندىستانغا كەلتۇرۇلدۇ. شۇ كۇنىسى جەنوپتىكى پەشتۇ قەبىلىلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى قاتناشقان بىر قېتىملىق لويا جىرغا، يەنى قەبىلە ئۇرۇقلىرىنىڭ ئاق سۆڭەكلىرىدىن تەشكىل تاپقان مىللىي قۇرۇلتاي چاقىرىلدۇ. لويا جىرغا، بەچچەئىي ساقا ھاكىمىيىتىنى مىللىي قانۇنلارغا ئۇيغۇن بىر ھاكىمىيەت ئەمەس دەپ بېكىتىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ جەنوپتىكى قەبىلىلەرگە، بولۇپمۇ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايانغان نادىرخانغا يول ئېچىلىدۇ. نادىرخان، ئۆزىنى قوللايدىغان قوراللىق كۈچلەر بىلەن بىرلىكتە ھەيبەر ئېغىزى ئارقىلىق ئافغانىستانغا كىرىپ، كابولغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا كابولدىكى ئەنگلىيە باش ئەلچىسى، ئەنگلىيىلىك دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ ئافغانىستاندىن ئايرىلىدىغانلىقىنى، ئەنگلىيە ئايروپىلانلىرىنىڭ ھاۋا قاتنىشىنى توختىتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن فرانسۇز، گېرمان ۋە ئىتالىيان دىن تارقاتقۇچىلىرىمۇ ئافانىستاندىن چىقىپ كېتىدۇ.

باسمىچىلارنىڭ سوۋېت چىگراسىغا كىرىپ قىلغان جەڭلىرى

بەچچەئىي ساقانىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن، ئۇزۇندىن بېرى ئۇنىنى ئىچىگە يۇتۇپ كېلىۋاتقان سابىق بۇخارا ئەمىرى ئالىمخان بىلەن شىمالىي ئافغانىستان تەۋەسىدە پۇرسەت كۈتۈپ ياتقان باسمىچى يېتەكچىلىرىگە قايتىدىن ھەركەت باشلاش پۇرسىتى تۇغۇلدۇ. نەچچە يىلدىن بېرى كابۇلدىن سىرتقا چىقالماي يۈرگەن ئەمىر ئالىمخان، ھېرات شەھىرىگە بېرىپ ئۇ يەردە تۇرۇۋاتقان بۇخارالىقلار بىلەن تۈركىستانلىقلارنى بولشېۋىكلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا چاقىرىدىغان بىر بايانات ئېلان قىلىدۇ. باسمىچى يېتەكچىلىرىدىن جۇنەيتخان بىلەن لاقاي ئىبراھىمبەگلەر ئەمىر بىلەن بىرگە ھەركەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىشىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە يېڭى ئافغان پادىشاھى ھەبىبۇللاخانمۇ ئۇلارنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەچكە، جەڭ قىلىش تەشۋىقاتى باشلىنىپ كېتىدۇ.

ئەمىر، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم يارەمچىلىرى ۋاستىسى ئارقىلىق ياۋروپادىمۇ بەزى پائالىيەتلەرگە كىرىشىدۇ. سوۋېت گېزىتلىرىمۇ ئەمىرنىڭ بۇ تۇردىكى ئىشلىرىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرماقتا ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا باسمىچىلارنىڭ سوۋېت-ئافغان چىگراسىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ تۈركىستان تەۋەسىگە ھۇجۇم قىلغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەرمۇ تارقىلىشقا باشلايدۇ.

ھەقىقەتەنمۇ ھەبىبۇللاخان تەختكە چىقىشى بىلەن تەڭ، ئافغانىستاندىكى باسمىچى يېتەكچىلىرىنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقى ئېنىق ئىدى. ھەبىبۇللاخان، باسمىچىلار تۇرۇۋاتقان يەرلەردىن ئايرىلماسلىق ھەققىدىكى بۇرۇن چىقىرىلغان چەكلىمىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرغان ئىدى. شۇڭا، ئۇلار ئافغانىستان تەۋەسىدە خالىغان يەرلىرىگە بارالايدىغان بولغان ئىدى. يېڭى ئەمىر، باسمىچىلارنى سوۋېتلەرگە قارشى جەڭ قىلىش ئىختىيارىغا ئىگە دېگەنلىكى ھەققىدىكى گەپ-سۆزلەرمۇ تارقىلىپ يۈرمەكتە ئىدى. ئىبراھىم لاقايېۋ، ئامانۇللاغا قارشى قوزغىلاڭ پارتلىغان دەۋرلەردە ھەبىبۇللاغا يارەم قىلغانلىقى، شۇڭا ئۇنى تۈركىستان چىگراسىغا ھەربىي قوماندان قىلىپ تەينىلەنگەنلىكى ھەققىدىكى گەپ-سۆزلەرمۇ تارقىلىپ يۈرگەن ئىدى. راست دېگەندەك، يېڭى چىققان ئەمىر، لاقاي

ئىبراھىمبەگنى يېنىغا چاقىرتىپ كۆرۈشكەن بولۇپ، ئۇنى شىمالىي ئافغانىستانغا بېرىپ تۈركىستانلىق مۇھاجىرلاردىن بىر ئارمىيە تەشكىل قىلىشنى، بۇ قوشۇن بىلەن ئۇنىڭغا قارايدىغان قوراللىق قىسىملارنىڭ قوماندانى سېپىتىدە ھۇسەينىگە ياردەمچى بۆلۈشنى تەلەپ قىلغان ئىدى. ئىبراھىم لاقايبەگ بۇ تەلەپكە ئاساسەن دەرھال لاقاي قەبىلىسىدىن كىچىك بىر قوراللىق قوشۇن تەشكىللەپ، ھەببۇللاخاننىڭ سېپىغا قوشۇلۇپ ئۇرۇش قىلىشقا رازىلىق بېرىدۇ. ئىبراھىم لاقايبەگ بىلەن كۆرۈشكەن سېپىتە ھۇسەيىن، ئۇنىڭ ئەسكەر سانىنى ئاز كۆرۈپ، تېخىمۇ چوڭ قوراللىق قوشۇن تەشكىللىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپكە ئاساسەن شىمالىي ئافغانىستان تەرەپكە كەلگەن ئىبراھىم لاقايبەگ، ئۇ يەردە بىر ئاقساقاللار مەجلىسى چاقىرىپ، ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئۈچۈن بۇ مەجلىسنىڭ بىر پەتىۋا چىقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاقساقاللار مەجلىسى، بۇرۇن ئىۋەرتىپ بەرگەن قوراللىق قوشۇندىن باشقا يەنە 400 نەپەر تۈركمەن بىلەن 500 نەپەر ئۆزبەكتىن تەشكىل تاپقان يېڭى بىر قوراللىق قوشۇننى سېپىتە ھۇسەيىننىڭ ئەمرىگە بېرىش قارارىنى ئېلىشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا شىر مۇھەممەتبەگمۇ ھەربىي قوماندانلىرىدىن يۈسۈپجان قۇربېشىنى ئىبراھىم لاقايغا ياردەمچى قىلىپ ئىۋەرتكەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ تەشكىللەنگەن بۇ قوراللىق قوشۇنلار سوۋېتلار ئىتتىپاقى ياردىمىگە تايىنىپ ئافغانىستانغا بېسىپ كىرگەن غۇلام نەبىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا ۋەزىپە ئالىدۇ. لاقايغا قاراشلىق جەڭچىلەر باشقا جايلاردىمۇ ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. بولۇپمۇ دەھدادى ئورمانلىق رايونلىرىدا ھازارا قوراللىق كۈچلىرىگە قارشى جەڭلەرگە قاتنىشىپ ئۇلارنى ئېغىر مەغلوپ قىلغانلىقلىرى مەلۇم.

بۇ ۋاقىتلاردا ئىبراھىم لاقايبەگ، فۇزەيل مەخدۇمغا ئوخشاش تۈركىستان تەۋەسىگە كىرىپ ئۇرۇسلارغا قارشى يېڭى بىر ھەرىكەت قوزغاشنى ئويلىغان بولسىمۇ، بۇ ئارزۇسىغا ئېرىشەلمەيدۇ. بۇ ھەقتە ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ھەببۇللا تەختكە چىققان ۋاقىتلاردا سوۋېتلەرگە قارشى جەڭ قىلىش ئارزۇيۇم بەكلا كۈچلۈك ئىدى. ئەمما مېنىڭ مۇجاھىتلىرىم بىر تەرەپتىن سابىق بۇخارا ئەمىرىگە خىزمەت قىلىۋاتقان، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز ئائىلىلىرى بىلەن تۇرۇۋاتقان يەرلىرىنى قوغداشقا مەجبور قالغان ئىدى. مۇجاھىتلار ئائىلىلىرىنى يات بىر ئەلدە (ئافغانىستان كۆزدە تۇتۇلماقتا – ئاپتوردىن) قوغدىنىشسىز تاشلاپ قويۇشقا رازى ئەمەس ئىدى.

تۈركمەنستان تەۋەسىدە رۇسىيىلىكلەرگە قارشى نەچچە يىلدىن بېرى جەڭ قىلىپ كېلىۋاتقان جۇنەيتخان، 1928-يىلى 6-ئايدا ئىران چېگرىسىدىن ئۆتۈپ ئافغانىستانغا بېرىۋالغان ئىدى. ئۇ يەرگە بارغىنىدىن كېيىن ئادەملىرى بىلەن بىرگە ھېرات رايونىغا ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇ، ئافغانىستاندا بەچچەئىي ساقا قوزغىلىڭى بىلەن تەڭ باشلانغان ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى جەريانىدا بەچچەئىي ساقا تەرەپنى تاللىۋالغان بولۇپ، بۇنداق بىر قارارغا كەلگەنلىكىنى بىر پارچە خەت ئارقىلىق بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخانغا ئۇقتۇرغان ئىدى.

يۇز بەرگەن بۇ ھادىسىلار سەۋەبىدىن ئۇرۇش قاينىمى ئىچىگە پېتىپ قېلىۋاتقان پەيتلەردە، ئافغانىستاننىڭ چېگرا قوشنىسى بولغان تۈركىستان تەۋەسىدىمۇ ۋەزىيەت بەكلا ناچارلاشماقتا ئىدى. ستالىن يولغا قويۇۋاتقان كوللېكتىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتى بىلەن كولخوزلاشتۇرۇش ئىشلىرى خەلق ئارىسىدا ئېغىر نارازىلىقلارغا سەۋەب بولماقتا ئىدى. بۇ مەزگىللەردە بۇ جايلاردا پەقەت كۆزدىن باشقا زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىشى چەكلىۋېتىلگەن ئىدى. نەتىجىدە، خەلقنىڭ يېمەك-ئىچمەك جەھەتلەردە ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەش ئىمكانىيەتلىرىمۇ تارتىپ ئېلىنغان ئىدى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە خەلق ئاممىسىنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھاكىمىيىتىگە بولغان ئۆچمەنلىكى كۈچىيىپ، باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان مۇھىت يارىتىلماقتا ئىدى. بۇ ھادىسىلەرنى يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىۋاتقان فۇزەيل مەختۇم، ئافغانىستاندا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ھادىسىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن تەڭ كابولدىن بەدەخشانغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن، بەدەخشان تەۋەسىدىكى ئادەملىرىنى يىغىپ 1929-يىلى ئافرىل ئېيىدا داۋاز تەرەپتىن تۈركىستان تەۋەسىگە بېسىپ كىرىدۇ. مەخدۇم، قەلئىي ھۇمۇب، تەھۋىل دارا ۋە گارم شەھەرلىرىنى تارتىپ ئالىدۇ. بۇ جايلاردىكى سوۋېت ھۆكۈمەت ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ. (ئورتا ئاسىيا مۇتەخەسسىسلىرىدىن بىرى بولغان ئولۇۋېير روي، «ئورتا ئاسىيادا يېڭى مىللەت يارىتىش» ناملىق كىتابىدا (مېتىس نەشرىياتى، 2000- يىل نەشرى، 84-بەت) قاراتېكىن، داۋاز ۋە ۋاھىش رايونلىرىدا تەسىر كۆچكە ئىگە تەرىقەت يېتەكچىسى ۋە باسمىچىلار يېتەكچىسى بولغان ئىشان سۇلتانىنىڭ فۇزەيل مەخدۇم تەرىپىدىن 1929-يىلقى ھەرىكىتى جەريانىدا قولغا ئېلىنىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. روينىڭ قارىشى بويىچە ئالغاندا، بۇ ۋەقە فۇزەيل مەخدۇم گارملىق بولغانلىقى سەۋەبىدىن، بۇ يەردىكى قۇلىابلار بىلەن گارمىلار ئوتتۇرىسىدىكى قەبىلىۋازلىق ۋەقەسىدە مۇھىم رول ئوينىغان دەپ قارىغان.

ئەمما ئىشان سۇلتان ھەققىدە روۋايەتكە نەقىل كەلتۈرگەن مەلۇماتلىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. ئەسلىدە ئىشان سۇلتان ئىنىسى بىلەن بىرگە، ئەنۋەر پاشىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن شەرقىي بۇخارادىكى باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى بولۇپ تۇرغان ھاجى سەمى تەرىپىدىن 1923-يىلىسى ئۆلتۈرۈلگە ھۆكۈم قىلىنغان ئىدى. ئابدۇللا رەجەپ بايسۇن ئۆزىنىڭ «تۈركىستان مىللىي كۈرەشلىرى» دېگەن كىتابىدا، ئىشان سۇلتاننىڭ رۇسىيىلىكلەر بىلەن خەت-ئالاقە مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققانلىقىنى، ئەنە شۇ سەۋەبتىن ئىشان سۇلتان بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئىشان سۇلايمانىنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقىنى، ھاجى سەمى ئەپەندى رەئىسلىكىدە قۇرۇلغان ئاقساقاللار مەجلىسىدە سوتلانغانلىقىنى، بۇ سوتلاشتا جىنايى قىلمىشى بېكىتىلىپ ئەتىسى تاۋلدارادىكى ئۆيىنىڭ ئالدىدا ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنغانلىقىنى بايان قىلماقتا. ھاجى سەمى، 1923-يىلى 6-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېلى رىزا ئەپەندىگە ئۆھرتكەن مەكتۇبىدا "كەينىمىزدە پىتنە-پاسات چىقارغانلىقى ئۈچۈن ئىشان پاشانى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلدىم" دەپ يازىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) كەينىدىن دۈشەنبىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، قىزىل ئارمىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئوندەك ئادەمى بىلەن ئافغانىستانغا قايتىپ كېتىپ، مازارى شەرق رايونىدا بەچچەئىي ساقاغا ياردەم قىلىۋاتقان قوراللىق كۈچلەرگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

بۇ ۋاقىتلاردا شەرقىي ھۇھەمەتبەگمۇ بۇرۇنقى ئادەملىرىنىڭ بىر قىسمىنى يىغىپ، تۈركىستانغا كىرىپ بىرەر ھەرىكەت پەيدا قىلىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشكەن ئىدى. ئۇ، تۇرۇۋاتقان يېرىدىن سىرتقا چىقىشى چەكلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئاساسەن ئىنىسى نۇر ھۇھەمەتبەگ مەسئۇل بولۇپ ئىشقا ئاشۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. تۇزۇلگەن پىلانغا ئاساسەن نۇرھۇھەمەتبەگ قوماندانلىق قىلىۋاتقان قوراللىق كۈچلەر، شىمالى ئافغانىستان رايونىدا بىر يەرگە كېلىپ ئىبراھىم لاقايبەگنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭمۇ ياردىمى بىلەن سوۋېت تۈركىستان تەرىپىگە ئۆتىدۇ. پىلان بويىچە پەنج دەريادىن ئۆتۈپ قەلئەئىي ۋانچ رايونىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەمما شىر ھۇھەمەتبەگ تەشكىللىگەن بۇ قوراللىق قوشۇن، ئىبراھىم لاقاينىڭ قوماندانلىق شىتاۋى ئىچىدە ئېغىر گۇمان پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. نۇرھۇھەمەتبەگنىڭ ئىبراھىم لاقاينى ئوينۇتۇپ يۇرۇپ ئاخىرى بىر كۈنى ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپ، بۇ رايوندىكى ھەرىكەتلەرگە يالغۇز ئۆزىلا قوماندانلىق قىلماقچى دەيدىغان گەپلەر تارقىلىشقا باشلايدۇ. بۇ قۇرۇق گەپلەرگە ئىشىنىپ قالغان لاقاي، ئۆزىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن كەلگەن نۇر

مۇھەممەتبەگنى قولغا ئېلىپ، پۈت-قوللىرىنى زىنجىر بىلەن باغلىۋېتىپ بىر يىلغا يېقىن ۋاقىتقىچە ئۆز يېنىدا بىرگە ئېلىپ يۈردۇ. شۇ ئارقىلىق شىر مۇھەممەتبەگنىڭ ئىنتىقام ئېلىش ئېھتىمالىنىڭ ئالدىنى ئالغان بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا، نۇر مۇھەممەتبەگ، بۇ بىر يىللىق ۋاقىتنى، ئۆمرۈمدە كۆرگەن ئەڭ جاپالىق كۈنلىرىم دەپ تونۇشتۇرىدۇ. (گلېنىدا فراسېر، باسمىچىلارغا ئالاقىدار ئېلىپ بارغان تەپسىلىي تەھلىللىرىدە شىر مۇھەممەتبەگنىڭ 1929-يىلى، قول ئاستىدىكى قوراللىق كۈچلىرى بىلەن پەنچ دەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈپ قەلئەئىي ۋانچ رايونىغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى، ئەمما ئۆزىدىن ئۈستۈن رۇسىيە قوراللىق كۈچلىرى تەرىپىدىن مەغلوپ قىلىنىپ چېكىنىشكە مەجبور بولغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ بايانى ئەملىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. مەيلى شىر مۇھەممەتبەگنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدە ياكى ئىنىسىنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئەسلىمە خاتىرىلىرىدە بولسۇن، بۇ ھەقتە ھېچقانداق بىر مەلۇمات يوق. شىر مۇھەممەتبەگ، تۈركىستانغا قارىتا ھەربىكەت قوللىنىش ئۈچۈن پىلان تۈزگەن، قوراللىق كۈچىمۇ توپلىغان ھەمدە ئۈكىسى نۇر مۇھەممەتبەگنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇرغان بۇ قوراللىق كۈچلەرنى ئىبراھىم لاقاينىڭ يېنىغا ئۆەرتكەن. ئەمما نۇر مۇھەممەتبەگ، لاقاي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ بىر يىل بويىچە ئۇنىڭ يېنىدا ئەسىر بولۇپ تۇرغان ئىدى. بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى نۇر مۇھەممەتبەگ ئۆزى بىۋاستە ئائىلىسىگە خەۋەر قىلغان ئىدى. «نۇر مۇھەممەتبەگنىڭ ئوغلى ئەنۋەربەگ بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتلەر» دىن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇ ۋاقىتتا، ئوسمانبەگ، توراقۇل ۋە ئىشان ئەيسا دېگەن قوربېشىلىرىمۇ كىچىك-كىچىك قوشۇنلار بويىچە چېگرادىن ئۆتۈپ ھەربىكەت قىلىپ باققان بولسىمۇ، كۆزگە كۆرۈنگۈدەك بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمەي چېكىنىپ چىقىشقا مەجبور بولىدۇ. باسمىچىلارنىڭ چېگرادىن ئۆتۈپ پائالىيەت قىلىشى يالغۇز ئافغانىستان تەۋەسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. جۇنەيتخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان رەجەپ قۇلى، ئىران چېگراسىدىن كىرىپ تۈركىستاندا كۈچ كۆرسىتىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشكەن ئىدى.

1929-يىلىنىڭ باشلىرىدا كابولنى تارتىپ ئېلىپ ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان ھەبىبۇللاخان، ئاردىدىن بىر نەچچە ئاي ئۆتمەيلا ئېغىر قىينىچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ. شىمالىي ئافغانىستاندىكى تۈركىلەر (ئۆزبېك ۋە تۈركمەنلەر) بىلەن تاجىكلار، ھەبىبۇللاخان ھاكىمىيىتىنى خالىمايتتى. بۇنىڭغا نىسبەتەن ئالغاندا، جەنۇبتىكى پەشتۇ قەبىلىلىرى بىلەن ھازارالار بۇ يېڭى ھاكىمىيەتكە قەتئىي قارشى تۇرۇشاتتى.

ئۇ يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىنىدە، ھەببۇللاخان جەنوبتا ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ياردىمىگە تايانغان نادىرخاننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن، شىمالدا بولسا مازارى شەرىپنى تارتىپ ئالغان غۇلام نەبىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان بىر ئەھۋالدا ئىدى. ئافغانىستاندىكى ئەنگلىيە ئەلچىخانا خادىملىرى 2-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپلا ئافغانىستاندىن چىقىپ كېتىشكەن بولۇپ، كابولدىكى باشقا ئەللەرنىڭ ئەلچىخانىلىرىمۇ بىر-بىرلەپ بۇ يەردىكى پائالىيەتلىرىنى يىغىشتۇرۇشقا باشلىغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، پادىشاھ ئامانۇللاغا قارشى تۇرۇپ بەچچەئىي ساقاغا ياردەم قىلىۋاتقان گىلزاي قەبىلىسى، پەشتۇلار ئارا ھەمكارلىشىش ئاساسىغا تايىنىپ ھەربىكەت نىشانىسىنى نادىرخان تەرەپكە بۇراشقا باشلايدۇ. بەچچەئىي ساقا ھاكىمىيىتىگە بېرىلىۋاتقان ياردەملەر بارغانسېرى ئازىيىشقا باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1929-يىلنىڭ ئۆكتەبىر ئېيىغا كەلگەندە نادىرخانغا قاراشلىق قوشۇنلار كابولنى تارتىپ ئېلىپ، نادىرخاننى پادىشاھ دەپ ئېلان قىلىدۇ. بۇ يېڭى پادىشاھ، ئىنىسى سەردار ھاشىمخاننى باش ۋەزىر، يەنە بىر ئىنىسى بولغان سەردار شاھمەخمۇتنى دۆلەت مۇداپىئە نازىرى ھەمدە باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

بۇ جەريانداا، ئامانۇللاخانىنىڭ تەختتىن چۈشۈشىگە سەۋەب بولغان بارلىق ئىسلاھات ئىشلىرى دەرھال توختىتىلىدۇ. بەچچەئىي ساقا بولسا، ئۆزىگە قاراشلىق كۆھئىي دامان تەۋەسىگە قېچىپ بېرىۋالغان ئىدى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، يېڭى پادىشاھنىڭ ئۇنى ئەپۇ قىلغانلىقى ھەققىدە بەرگەن ۋەدىسىگە ئاساسەن يېڭى پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەل بولىدۇ. ئەمما نادىرشاھ ۋەدىسىگە ئەمەل قىلماي، بەچچەئىي ساقانى 1929-يىلى 11-ئاينىڭ 3-كۈنىسى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ ئۆلتۈرىۋېتىدۇ.

باسمىچى يېتەكچىلىرىنىڭ ئاقىۋىتى

1928~1929-يىللار ئىچىدە ئافغانىستاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر، يالغۇز ئافغان خەلقىغىلا ئەمەس بەلكى شىمالىي ئافغانىستانغا پاناھلىق تىلەپ كىرگەن تۈركىستانلىقلارغىمۇ ئېغىر قىيىنچىلىق پەيدا قىلغان بولۇپ، بۇ ۋەقەلەر لاقاي ئىبراھىمبەگ قاتارلىق بىر قىسىم باسمىچى يېتەكچىلىرىنىڭ تەغدىرىنىمۇ بەلگىلىگەن ئىدى.

كابۇلدا، نادىرشاھنى ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىرىپ بەچچەئىي ساقانى دارغا ئېسىش ۋەقەسى يۈز بېرىۋاتقان ۋاقىتلاردا، لاقاي ئىبراھىمبەگ شىمالىي ئافغانىستانىنىڭ لاقاي قەبىلىسى ياشايدىغان يەرلىرىدە تۇرۇۋاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئافغانىستانغا ئۆتكەن ۋاقىتلىرىدا سوۋېتلار چىگراسىغا يېقىن تۇرىدىغان ئەلئاۋات بىلەن ئاقتۆپە قىشلاقلىرى (قىشلاق – يېزىلاردا كەنت بىلەن بازار ئوتتۇرىسىدىكى يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلەرگە بېرىلگەن بىر نام. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) غا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. ئىبراھىم لاقايبەگمۇ ئەلئاۋات دېگەن قىشلاقتا تۇرۇۋاتقان ئىدى. بۇ جەريانداا، بۇرۇن بەچچەئىي ساقاغا ياردەم قىلىپ كەلگەن بىر قىسىم كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ ئىبراھىمبەگدىن پاناھلىق تىلەپ تۇرۇۋاتقان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن نادىرشاھ ھۆكۈمىتى ئىبراھىم لاقايغا بىر ئۇلتىماتوم ئەۋەرتىپ، ئۇنىڭ يېنىدا پانالىنىپ تۇرۇۋاتقان كونا پادىشاھ تەرەپتارلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە لاقاي قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرى ساقلاپ كېلىۋاتقان بارلىق قوراللارنى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىشىنىمۇ تەلەپ قىلماقتا ئىدى. ئىبراھىمبەگ بۇ ئىككىلا تەلەپنى رەت قىلىدۇ. دەل شۇ پەيتتە ھېچكىم ئويلىمىغان بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ. 1930-يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا سوۋېتلار قوشۇنلىرى تېز سۈرئەت بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ، ئافغانىستان تەۋەسىگە 60 كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئەلئاۋات بىلەن ئاقتۆپە قىشلاقلىرىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ ھۇجۇمدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان ئىبراھىمبەگ بىلەن ئەسكەرلىرى قىزىل ئارمىيە بىلەن توقۇنۇشۇپ قالماسلىق ئۈچۈن قىشلاقلارنى بوشىتىپ چىقىپ كەتكەن ئىدى. سوۋېت قوشۇنلىرى ھەر ئىككىلا ئاھالە يەرلىرىنى ۋەيران قىلىۋېتىپ شۇ كۈنىسى چىگرادىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىدۇ.

بۇ ۋەقە، نادىرشاھ ھۆكۈمىتىنى قاتتىق چۆچىتىۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستان قۇرۇلغان كۈنىدىن بۇيانقى ھەرقانداق بىر كابۇل ھۆكۈمىتى ھەر قانچە تىرىشىپمۇ تىزگىنلىيەلمەي كەلگەن شىمالى ئافغانىستان ۋەزىيىتىنى تىزگىنلەش ئىشى، كابۇل ئۈچۈن ھەرگىزمۇ باش تارتىپ بولمايدىغان ھەمدە دەرھال ھەل قىلمىسا بولمايدىغان مەجبورىي ۋەزىپە ھالىتىگە كەلگەن ئىدى. شۇڭا، كابۇل ھۆكۈمىتى باسمىچىلارنىڭ شىمالىي ئافغانىستاندا قۇرغان ھەربىي بازىلىرىنى تىزگىنلىمەي تۇرۇپ ئۇلارنىڭ چىگرادىن ئۆتۈپ پائالىيەت قىلىشىنى چەكلىيەلمەيدىغانلىقىنى، بۇنى چەكلىيەلمىگىنىدە سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق مۇداخىلىسە بولۇش ئېھتىمالىدىن مەڭگۈ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى ئېنىق

تونۇپ يەتكەن ئىدى. ئەمما نادىرشاھ تېخى دۆلىتىنىڭ ھەممە يېرىدە ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ بولالمىغان، بۇنىڭ ئۈچۈن يېتەرلىك دەرىجىدە قوراللىق قوشۇنىمۇ يوق ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن كونا بۇخارا ئەمىرى سەئىت ئالىمخاننى ئىشقا سېلىشنى پىلانلايدۇ. ئالىمخان بىر پارچە خەت ئىۋەرتىپ نادىرشاھ نامىدا ئىبراھىم لاقايبەگنى كابولغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئەگەر بۇ تەكلىپكە سەل قارىسا، ئۇنىڭ بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئۈزىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ. ئەگەر پايتەختكە بارسا بېشىغا نېمە ئىشلار كېلىدىغانلىقىنى ياخشى بىلىدىغان ئىبراھىم لاقاي، بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ تۆۋەندىكىدەك جاۋاب بېرىدۇ:

ماڭا 7 يىلدىن بۇيان سوۋېتلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىم ئۈچۈن بۇيرۇق قىلىپ كەلگەن ئىدىڭىز. مەن ئۆز قوشۇنىم ۋە شەخسى پۇلۇم بىلەن بۇ كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدىم. ماڭا ھەر تۈرلۈك ياردەم قىلىش ھەققىدە ۋەدىلەرنى بەرگەن ئىدىڭىز. ئەپسۇسكى، بۇ ۋەدىلىرىڭىزنىڭ ھېچ بىرسىنى كۆرمىدىم. ئاخىرىدا يېڭىلىپ قالدۇق. ئەمدى مەن سىزنىڭ ياردىمىڭىزگە ئېرىشەلەرمەنمۇ؟ ياق، كابولغا بارمايمەن. ئەگەر پادىشاھ (نادىرشاھنى دېمەكچى – ئاپتوردىن) ئادەملىرىم بىلەن بىرگە ئافغانىستاندا قېلىشىم ئۈچۈن رۇخسەت قىلغىدەك بولسا، تىنچ بىر تۇرمۇش يولىغا كىرىدىغانلىقىم ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ تېچ ياشايدىغانلىغىمنى بىلدۈرمەكچىمەن.

نادىرشاھمۇ ئىبراھىم لاقاينى ئەپۇ قىلىش نىيىتىدە ئەمەس ئىدى. ئەسلىدە، بەچچەئىي ساقاغا ياردەم قىلغىنى ئۈچۈن تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ ھەممىسىنى جازاغا تارتىش لازىم دەپ ئويلايتتى. ئەمما بۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرچە قولىدا يېتەرلىك دەرىجىدە كۈچلۈك ۋە مۇنتىزىم بىر ئارمىيە يوق ئىدى. شۇڭا، ۋاقىتلىق بولسىمۇ پەشتۇ قەبىلىلىرىنى قوراللاندۇرۇپ بۇ جايلارغا ئۆۋەرتىپ تۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ. ھۆكۈمەت ياردىمىگە تايانغان پەشتۇ ئەتىرەتلىرى بۇ جايلاردىكى مۇھاجىر مەھەللىلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئىبراھىمبەگمۇ ئادەملىرى بىلەن بىرگە بۇ بۇلاڭچىلارغا قارشى جەڭ قىلىشقا مەجبور بولىدۇ. ئىبراھىمبەگ ئۇ كۈنلەرنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

نادىرخان، ئۇرۇش جەريانىدا يارداملانغان ۋە ئۆلگەن پەشتۇلارغا ھېچقاچان تۆلەم تۆلەپ باقمىدى. ئەمما ئۆلمىگەنلەرگە بۇلاڭچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى بېرىدۇ. مۇھاجىرلاردىن بۇلاپ-تالاۋالغان ئالغان بارلىق مال-مۈلۈكلەرگە ئۇلار ئۆزلىرى ئىگە

بولالايتتى. بىزلەردىن نېمىنى خالىسا شۇنى تارتىپ ئېلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. بۇ قورالسىز ئەترەتلەر ھېچقانداق قائىدە-تۈزۈم تونۇمايتتى. پۈتۈن نەرسىلىرىمىزنى بۇلاپ كېتىشتى ياكى مۇسادىرە قىلىشتى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردىكى مۇھاجىرلار مېنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشەتتى ۋە شۇ سەۋەبتىن بۇ ئافغانلىق بۇلاڭچىلارغا قارشى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن جەڭ قىلالىغان ئىدىم.

1930-يىللىرى بويىچە داۋام قىلىپ كەلگەن بۇ زەربىلەر بىلەن تېررورلۇق ھەربىكەتلەر خەلقنى جېنىدىن جاق تويغۇزۋەتكەن ئىدى. ئىمام ساھىب شەھىرىدە ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىۋاتقان بىر دىنىي زات تەرىپىدىن نادىرشاھقا ئۇۋەرتىلىپ، تا بۈگۈنگىچە ئافغانىستان مىللىي ئارخىپخانىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بىر پارچە خەت، ئۇ ۋاقىتلاردىكى ئەھۋاللارنى بەك ئېنىق خۇلاسىلەپ كۆرسەتمەكتە:

خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتى خەتەر ئىچىدە قالدى. ۋەزىر مەسۇت بىلەن جادرانلار (پەشتۇ قەبىلىلىرى) ئوق چىقارمايلا قالماي، بىۋاستە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشماقتا. بارلىق كاتاغان رايونىدا ۋە بەدەخشان تەۋەسىنىڭ يېرىمىدا مىڭلىغان رۇپىيىلىك بۇلاڭچىلىقلارنى قىلىشتى. تا بۈگۈنگىچە بۇنىڭغا تويمايۋاتىدۇ. ئاددىي پۇقرانىڭ مال-مۈلكىگە تاجاۋۇز قىلماقتا؛ ئۆيلىرىنى ۋەيران قىلماقتا؛ مال-مۈلكلىرىنى بۇلاپ-تالىماقتا؛ ئۇلار نە ئار-نومۇسنى بىلىدۇ، نە خۇدادىن قورقۇشنى. قىشلاقتىن قىشلاقلارغا چېپىپ يۈرگىنى يۈرگەن، ھەممە يەرنى بۇزۇپ چەيلەپ، ئوت قۇيۇپ كۆيدۈرۈپ ماڭماقتا. ئۆلتۈرۈلۈشتىن قورققان پۇقرالار تۇرۇۋاتقان ئۆي-ۋاقىلىرىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبور بولماقتا. ... خۇدا ھەققى، ۋەزىردىن ۋە بۇ قەبىلىلەردىن بۇنداق ئەسكىلىكلىرىنى دەرھال توختىتىشنى تەلەپ قىلغايسىز. ئۇلار يامانلىق قىلىش بىلەن زىيان سېلىشتىن باشقا ھېچنېمىنى بىلمەيدىكەن. ئۇلارغا يامانلىق قىلىشتىن توختاڭلار دەپ بۇيرۇق قىلىڭ. ئۇلار بەكلا ئېغىر گۇناھ ئۆتكۈزىشىۋاتىدۇ. ... ئۆزبېكلەر بىلەن قالغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق تىكلىنىشىگە يول قويۇڭ.

نادىرشاھ، ئۆتكەن بىر يىل جەريانىدا بۇ دۆلەتنىڭ جەنۇبىي قىسىملىرىدا داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان رايون خاراكتېرىدىكى توقۇنۇشلارنى تۈگىتىپ، شىمالىي ئافغانىستاندىن باشقا بارلىق جايلارنى تىزگىنىگە ئېلىپ بولغان ئىدى. بۇ جەريانداۋۇزىگە قاراشلىق مۇنتىزىم بىر ئارمىيىمۇ قۇرۇۋالىدۇ. ئەمدى نۆۋەت شىمالىي ئافغانىستاننى تىزگىنلەش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىش ۋە ئىبراھىم لاقاينى باستۇرۇشقا

كەلگەن ئىدى. بۇ ئىش ئۇچۇن دۆلەت مۇداپىئە ۋەزىرى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىنىسى شاھمەخمۇتنى تەيىنلەيدۇ.

باش قوماندان سەردار شاھمەخمۇت، 1931-يىلىنىڭ كىرىشىدە زور كۆلەملىك قوراللىق قوشۇننى باشلاپ ھىندىقۇش تاغلىرى ئارقىلىق شىمالىي ئافغانىستان تەرەپكە ئۆتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئافغان ئارمىيىسى بىلەن ئىبراھىم لاقايبەگ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش رەسمىي باشلىنىدۇ. ئىبراھىمبەگ، سوۋېتلار قوشۇنىغا قارشى جەڭلەردە قوللىنىپ كەلگەن تۈيۈقسىز زەربە بېرىپلا قېچىپ كېتىش تاكتىكىسىنى ئافغانىستان ئارمىيىسىگە قارشى تۇرۇشتىمۇ ئىشقا سالىدۇ. 2500 كىشىلىك قوراللىق قوشۇننى بىرەر يۇز كىشىلىك ئەترەتلەر ھالىغا بۆلۈپ ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇ ئەترەتلەر سان جەھەتتە ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن كېلىدىغان ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىغا بەكلا ئوڭاي زەربە بېرىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، ھازارباغ رايونىدا ئىككى يۇز كىشىلىك بىر ئاتلىق ئەترەت بەش يۇز كىشىلىك ھۆكۈمەت قوراللىق كۈچلىرىنى تارمار قىلىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى بارلىق قوراللىرىنى غەنىممەت ئالىدۇ. كاتاغان تەۋەسىدىكى جەڭلەردە ئىبراھىمبەگ پەقەت يەتمىشتەك ئادىمىدىن ئايرىلغان بولسا، ئافغان قوشۇنىنىڭ چىقىمى 2500 نەپەرگە يەتكەن ئىدى. بولۇپمۇ كاتاغان تەۋەسىدە تۇرىدىغان يەرلىك ئۆزبېكلەر بىلەن مۇھاجىرلار بۇ جەڭلەرگە پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەم قىلىشىدۇ. ئىبراھىمبەگ ئۇلارنىڭ بۇنداق ياردەم قىلىشىدىكى سەۋەبنى 60 يىل بۇرۇن ئافغانلارنىڭ ۋەھشىيانىلىق بىلەن قىرغىنچىلىق قىلغانلىقىدىن كەلگەن دەپ قارايتتى.

ئۇرۇش ساھەسى كىچىكىگەنسىرى يېڭىدىن قوشۇلىدىغان پىدائىي سانىمۇ كۆپەيگەن ئىدى. قوغانبەگ، موللا خالدار ۋە موللا جورا قاتارىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر، ئۆز ئەترەتلىرىنى قۇرۇپ بۇ جەڭگە قوشۇلىدۇ. ئۇلار يېڭى قەلئە ۋە يۇلجا شەھەرلىرىنى تارتىپ ئېلىپ رۇستاك گازارمىسىدىكى قوراللارنى تارتىپ ئېلىشىدۇ.

بۇ جەريانىدا سابىق داڑاز بېيىنىڭ ئوغلى غۇلام ھاسان، بەدەخشان رايونىدا بىر قوراللىق ئەترەت تەشكىللىگەن ئىدى. ئۇ، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن ئافغانىستان بۆلۈشۈالغان داڑاز رايونىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشنى مەقسەت قىلىپ جەڭ قىلماقتا ئىدى. چىگرادىن ئۆتۈپ سوۋېتلار تەرىپىدە قالغان داڑاز تەۋەسىگە كىرىپ سوۋېت قوشۇنلىرىغا قارشى زەربە بېرىشكە باشلايدۇ. ئەمما ئۇزۇنغا بارمايلا، ئۇنىڭ قوراللىق ئەترىتى قىزىل ئارمىيىدىن يېڭىلىپ تارقىلىپ كېتىدۇ.

نادىرشاھ ھۆكۈمىتى، لاقاي ئىبراھىمبەگ بىلەن ئۇنىڭغا ياردەم قىلىۋاتقانلارغا قارشى ئەڭ ئاخىرغىچە جەڭ قىلىش ئۇچۇن قەتئىي ئىرادىگە كېلىدۇ. بۇ مەقسەت بىلەن، لاقايغا تەۋە ئۆزبېك ئەسكەرلىرىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ شۇ يەرنى باشقۇرىدىغان ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا تاپشۇرغانلارغا نەق پۇل مۇكاپاتى بېرىلىدۇ دېگەندەك ئادەمنىڭ ئەقلىگە كەلمەيدىغان بارلىق چارىلارنى ئىشقا سېلىشقا كىرىشىدۇ. تۈركىستانلىق مۇھاجىر ئەتىرەتلەرگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان بۇ قانلىق جەڭلەردە نۇرغۇنلىغان بىگۇناھ ئادەملەر ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇنداق بىر ئەھۋالدا پەشتۇ ژاندارمىلىرى ئۇرۇش مۇھىتى يارىتىپ بەرگەن پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، يالغۇز تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارغىلا زەر بېرىپ قالماي، بۇ تەۋەدە ياشايدىغان يەرلىك ئۆزبېك، تاجىك ۋە تۈركمەنلەرگىمۇ قارشى ھەرىكەت پىلانلىشىپ، كەنت-مەھەللىلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىدۇ. بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرگەنلەرنى ئۆلتۈرىشىدۇ.

1931-يىلى مارت ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئافغان ئارمىيىسى ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىدۇ. جەڭنى بۇندىن ئارتۇق داۋاملاشتۇرۇش ئىمكانىيىتى قالمىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن ئىبراھىم لاقايبەگ، سوۋېتلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىش قارارىغا كېلىدۇ. سوۋېت تەرەپ مەسئوللىرى بىلەن ئۆتكەزگەن سۆھبەتلەردە، قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىش شەرتى بىلەن چېگرادىن ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلىنىدىغانلىقى ئۈختۇرۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاۋۋال ئائىلە-تاۋابەتلىرىنى يولغا سېلىش بەلگىلىنىدۇ. بىرەر مىڭدەك ئائىلە (تەخمىنەن 5000 كىشى) سوۋېتلار تەرىپىگە ئۆتەلىگەن بولۇپ، قالغان بىر قىسمى ئافغان چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى تەرىپىدىن قىرىپ تاشلىنىدۇ. چېگرادىن ئۆتكەن ئائىلىلەر گ پ ئۇ (دۆلەت بىخەتەرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك سىياسىي ئورگان – ئاپتونومىيە ئىزاھاتى) تەرىپىدىن نازارەت ئاستىغا ئېلىنىپ، ئىچكىرى رايونلارغا يوللىنىدۇ.

(رەسىم ئورنى)

باسمىچى لىدېر ئىبراھىم لاقاي بەگنىڭ ئۇرۇس ئەسكەرلىرىگە ئەسىرگە چۈشكەن ۋاقتىدىكى گ پ ئۇ تەرىپىدىن تارتىلغان رەسىمى. 1931- يىلى ئىيۇل

بىرەر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 3-ئاپرىل كۈنىسى ئىبراھىم لاقاي بەگ بىلەن ھەمراللىرى يەنە شۇ يەردىن چېگرادىن ئۆتۈش ئۈچۇن ئامۇ دەريا ياقىسىغا كېلىدۇ. سوۋېت دائىرىلىرىدە ھەرگىزمۇ ۋەدىسىدە تۇرۇش نىيىتى يوق ئىدى.

ئىبراھىم لاقايىەگ بىلەن ئەسكەرلىرى قارشى قىرغاقتا ئۆتەر-ئۆتمەي ئۇلارنى قولغا ئېلىشقا ئۇرۇنىدۇ. لاقاي ئەسكەرلىرى بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. بۇ توقۇنۇشتا ئوندەك ئادەمدىن ئايرىلغان ئىبراھىم لاقايىەگ، تۈركىستانغا قاراپ ئىچكىرىلەپ يۈرۈش قىلىدۇ. تەخمىنەن 3 ئاي سوۋېت قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ يۈرىدۇ. ئاخىرى 12-ئىيۇل كۈنىسى ئاقباشتاۋ تەۋەسىدە، 4000 كىشىلىك بىر قىزىل ئارمىيە قىسمى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا 974 نەپەر جەڭچىسىدىن ئايرىلغان لاقايىەگنىڭ ئۆزىمۇ يارىدار بولىدۇ. 23-ئىيۇل كۈنىسى كافىرنىخان ئۆستىڭىنى كېچىپ ئۆتمەكچى بولۇۋاتقىنىدا سۇلتانوۋ قوماندانلىقىدىكى بىر گ پ ئۇ ئەترىتىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، ئەتىسى تاشكەنتكە كەلتۈرۈلىدۇ. سوراق قىلىش ۋە سوتلىنىش ئىشلىرى تەخمىنەن بىرەر يىلدەك داۋام قىلىدۇ. ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان ئەبراھىم لاقايىەگ، 1932-يىلى 31-ئاۋغۇست كۈنىسى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ سۈنماس ئىرادىلىك يېتەكچىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن تۈركىستاندىكى باسمىچىلىق روھىمۇ ئاخىرلاشقان ھېسابلاندى.

شىر مۇھەممەتبەگ، 1929-يىلى ئىنىسى نۇر مۇھەممەتبەگ ۋاستىسى بىلەن تۈركىستانغا قارىتا ئەڭ ئاخىرقى قېتىم بىر ھەرىكەت قىلىشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، ئىبراھىم لاقايىەگنىڭ توسالغۇلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمىغان ئىدى. ئەسلىدە ئۇلارنىڭ بۇ مەغلۇبىيىتى ئاكا-ئۇكا ئىككىسىنىڭ ھايات قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىچكى ئۇرۇشتا غالىپ كېلىپ ئافغانىستان ھاكىمىيىتىنى تارتىپ ئېلىۋالغان نادىرخان، ئىبراھىمبەگ لاقاينىڭ دۇشمىنى دەپ تونۇلغان بۇ ئىككى ئاكا-ئۇكىغا سىلىق مۇئامىلە قىلىپ، بۇرۇنقى ئورنىنى ساقلاپ قېلىشىغا كۆز يۇمغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە شىر مۇھەممەتبەگكە دۆلەتتىن بېرىلىدىغان 500 روپىيىلىك مائاشنىمۇ توختاتماي بېرىپ تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىككى ئاكا-ئۇكا ئۇچۇن ئالغاندا، تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن بۇ يەردە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ھايات كۆچۈرۈشتىن باشقا چارە يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇلار بۇنىڭغا مەجبورى كۆنىدۇ. دۇنيا ۋەزىيىتى ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىغا قاراپ قىستاۋاتقان يىللارغا كەلگەندە، بۇ سەھنىنىڭ كونا رولچىلىرى يەنە قايتا سەھنىگە چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ كۈنلەرگە كەلگىنىدە شىر مۇھەممەتبەگ بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى نۇر مۇھەممەتبەگ، كەلگۈسى ۋەزىيەتتە يەنە ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك ئورنىنى ئېلىپ، ئافغانىستان تەۋەسىدە قايتا باشلىتىلغان يوشۇرۇن پائالىيەتلەر ئىچىدە رول ئويناشقا باشلايدۇ.

شىر مۇھەممەتبەگنىڭ مۇھىم كومانداىلىرىدىن بىرى بولغان يۈسۈپ قۇربېشى، 1930-يىللارنىڭ كىرىشلىرىدە شەرقىي تۈركىستاندا باشلانغان مۇستەقىللىق كۈرىشىگە قاتنىشىش ئۈچۈن بۇرۇنقى رەھبىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ قەشقەر تەرەپكە ئۆتىدۇ.

فۇزەيل مەخدۇم، باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى تولۇق ئاخىرلاشقانلىقى سەۋەبىدىن، ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ ھەرەمگە ماڭىدۇ. ئۇ ئەمدى ھاجى ئابدۇلكېرىم دېگەن ئىسىم بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئافغانىستانغا قايتىپ كېلىپ كابۇلدا ئولتۇراقلىشىدۇ.

كونا چېكا كادىرلىرىدىن بىرى بولغان تۇراپبەگ، تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشى باشلانغان يىللاردا ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىنقىلاۋي جەمئىيەتلىرى تەرىپىدىن رۇسىيە مەخپىي ئاخبارات ئورۇنلىرى ئېچىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەن جاسۇس ئىدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى باسمىچىلار ئەترەتلىرىنى يوشۇرۇن ئاخباراتلار بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1922-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا مامۇر نىياز بىلەن بىرگە باسمىچىلار ئەترىتىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەيلا قۇربېشىلىققا كۆتۈرۈلۈپ، ئەنۋەر پاشا بىلەن بىرگە جەڭ قىلىدۇ. كېيىن ھاجى سەمەنىڭ ئەترىتى بىلەن بىرگە ئافغانىستان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئافغانىستاندىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ئۇقتۇرۇش قىلىنغىنىدا ئەترىتى بىلەن بىرگە مەشھەتكە بېرىپ، ئۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ. مەشھەتكە بارغىنىدىن كېيىن مۇيتى سەدىردىنخان بىلەن بىرگە ئىرانىنىڭ خۇراسان دېگەن يېرىدە پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ جەريانداا سوۋېت جاسۇسلىرى ئۇنىڭ پېيىغا چۈشۈالىدۇ. بۇ جاسۇسلار ئۇنى قاچۇرۇپ چىگرادىن ئېلىپ چىقىپ، تاشكەنتتە تەشكىللەنگەن سوتتا سوتلىشىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ دەرھال ئېتىپ تاشلايدۇ. (ئابدۇللا رەجەپ بايسۇۇنىڭ ئەسلىمىلىرىدىن قارىغاندا تۇراپبەگ، ئىران-سوۋېت چىگراسىدىن ئۆتۈپ تۈركمەنىستانغا كىرمەكچى بولۇۋاتقىنىدا چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرىلگەن دېيىلگەن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كەتكەن قۇربېشىلىرنىڭ بەزىلىرى تۈركىيىگە، يەنە بەزىلىرى ھىندىستان ياكى ئەرەبىستانغا كېتىدۇ. سۇلتانبەك، جانىبەك قازى، ھاجى پارپى قاتارىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر بولسا، شەرقىي تۈركىستان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ يەردە 1932-يىللىرى پارتىلىغان شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق

كۈرەشلىرىگە قاتنىشىدۇ. تۈركىيىگە كەتكەن مەمۇر نىيازى، ھەمراقۇلبەگ ۋە ئاچىلبەگلەر بولسا، 1926-يىلىدىن كېيىن ئىستانبۇلدا قانات يايدۇرۇلغان تۈركىستان مىللىي بىرلىك ھەرىكىتىگە قاتنىشىدۇ.

تۈركمەن بۇركۈتى دەپ تونۇلغان جۇنەيتخان، 1927-يىلىغا كەلگۈچە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى كۈرىشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمىگەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئاخىرىدا ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش تەكلىۋىنى قويۇشقا مەجبور بولىدۇ. ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قوراللىرىنى ساقلاپ قېلىشىغا رۇخسەت قىلىپ، ئۆزگەنچ تەۋسىدىكى بىر يېزىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ ھالەت، ھەر ئىككى تەرەپ قوبۇل قىلالايدىغان بىر ئەھۋال ئەمەس ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇش قايتىدىن باشلىنىدۇ. ئەمما كۈچلۈك سوۋېت قوشۇنلىرى ئالدىدا جۇنەيتخان ئارتۇق تىرىكشىپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، 1928-يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا 1100 كىشىلىك قوراللىق قوشۇنىنى ئېلىپ ئىرانغا بېرىپ پاناھلىق تىلەشكە مەجبور بولىدۇ. ئىران ھۆكۈمىتى ئۇلارنى قورال تاپشۇرۇشقا قىستاپ تۇرۇۋالغاچقا، يارەمچىسى ئاناقۇلى قۇربېشى بىلەن بىرگە ئافغانىستان تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. دەسلىپىدە چار رۇسىيىگە قارشى جەڭ قىلغان، كېيىن يەنە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى مۇستەقىللىق كۈرىشى بىلەن ئۇزۇن يىل شۇغۇللانغان بۇ ئۇلۇغ جەڭچى، ئۇ يىللىرى 80 ياشقا كىرىپ قالغان ئىدى. ئافغانىستانغا بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ھېرات ئەتراپىدىكى تەيمەنە دېگەن بىر كەنتتە ھاياتى بىلەن ۋىدالىشىدۇ.

تۈركىستانلىقلار ياۋروپادا

تۈركىستانلىقلارنىڭ ياۋروپا سىياسىي سەھنىلىرىدە تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا چىقىشى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىغا توغرا كەلمەكتە. 1915~1916-يىللىرىدا تۈركىستان تەۋەسى بىلەن مۇستەملىكە قىلىنغان تۈركىي ئەللىرىدىن كەلگەن ۋەكىللەردىن تەشكىل تاپقان بىر ھەيئەت، ياۋروپاغا بېرىپ رۇسىيە مۇستەملىكە قىلىۋالغان مىللەتلەر مەسلىسىگە دائىر ئەھۋالارنى تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە ياۋروپا سایاھىتىگە چىقىدۇ. بۇ ھەيئەت، تۈركىستان ۋەكىلى مۇقىمدىن بەگجان، قازان ۋەكىلى يۈسۈپ ئاقچۇرا، ئەزەربەيجان ۋەكىلى ھۈسەينزادە ئېلى ۋە قىرىم ۋەكىلى چەلەبىزادە مەھەممەت ئەسەت قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. بۇ

ھەيئەت زىيارىتىنى 1915-يىلى يانۋار ئېيىدا ۋېنگىرىيەدىن باشلايدۇ. بۇداپېشتتا رەئىس ۋەكىلى تىزسا ۋە پارلامېنت يېتەكچىلىرىدىن ئاندراسى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كۆرۈشكەن ھەيئەت ئەزالىرى، ئۇلارغا رۇسىيە مۇستەملىكە قىلىۋالغان تۈركى ئەللىرىنىڭ خەرىتىسى ئىلاۋە قىلىنغان بىر دوكلات سۇنىدۇ. بۇ دوكلاتتا ھەر بىر رايونغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەلۇماتلار، تۈركىي قەۋملىرىنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي-مەدەنىي تەشكىلاتلىرى، رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدە ساقلانغان مەسىلىلەر ۋە زىيارەت قىلىنغان ئەللەردىن كۆتىدىغان ئۈمىدلىرى بايان قىلىنغان ئىدى. ۋېنگىرىيەدىن كېيىن ۋېنېتسىيا بارغان ھەيئەت ئەزالىرى، بۇ يەردە ئاۋۇستىرىيە رەئىس ۋەكىلى ستورك ۋە تاشقى ئىشلار ۋەكىلى فورگاچ بىلەن كۆرۈشىدۇ. بۇ ھەيئەت بېرلىنغا كېلىپ گېرمانىيە تاشقى ئىشلار نازىرى پاگۇ ۋە ئۇنىڭ يارەمچىسى زىممېرمان بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئەڭ ئاخىرقى بېكىتى بولغان بۇلغارىيە زىيارىتى بىلەن ساياھىتىنى تاماملايدۇ. بۇلغارىيىگە كېلىپ رەئىس ۋەكىلى رادوسلاۋوۋ ۋە بىر قىسىم سىياسىي ئەربابلار بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلارغىمۇ دوكلاتلىرىنى سۇنىدۇ.

بۇنىڭغا ئوخشىغان يەنە بىر ھەيئەت، 1916-يىلى ئىچىدە ئىككىنچى قېتىم ياۋروپاغا بېرىپ 6-ئاينىڭ 27~29-كۈنلىرى لوزان شەھىرىدە چاقىرىلغان بىرلەشكەن ئەللەر ئۇچىنچى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدۇ. بۇ يېڭى ھەيئەت تەركىبىدە، ئالدىنقى قېتىملىق ھەيئەتتىكى يۈسۈپ ئاقچۇرا بىلەن مۇقىمەددىن بەگجانلار بىلەن بىرگە، يەنە قازاق-قىرغىز رايونىغا ۋاكالىتەن ئەخمەتئوغلى سافا، قۇمۇقلارغا ۋاكالىتەن ئەخمەت سائىپ ئاسلانوۋ، داغىستان ۋەكىلى بولۇپ سېيىت تاھىر ئەپەندى ۋە چەركەزلەر نامىدا ئەزىز مەكەر قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇ ھەيئەتكە «رۇسىيە مۇسۇلمان تۈرك ۋە تاتار مۇداپىيەئىي ھوقۇق جەمئىيىتى» دېگەن نام بېرىلگەن ئىدى. ھەر بىر ۋاكالەتچى ئۆز خەلقىنىڭ مەسىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك تەييارلىغان دوكلاتلىرىنى قۇرۇلتايغا سۇنىدۇ. مۇقىمەددىن بەگجان چاغاتاي مىللىتى نامىدا سۇنۇلغان ئۇچ بەتلىك دوكلاتىدا، بۇخارا ۋە خىۋە خانلىقلىرى بىلەن رۇسىيە تۈركىستانىنىڭ بەش ۋىلايەت خەلقلىرىنى چاغاتاي مىللىتى دەپ ئاتىغان ئىدى. بۇ جايلارنى رۇسىيىلىكلەرنىڭ ئىشغال قىلىۋېلىش جەريانى تونۇشتۇرۇلغان بۇ دوكلاتتا، بۇخارا بىلەن خىۋە خانلىقلىرى ئۇچۇن تولۇق مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىنغان بولۇپ، قالغان رايونلار ئۇچۇنمۇ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىنغان ئىدى. قىرغىز-قازاق ۋاكالەتچىسى سافا ئەپەندىنىڭ تۆت بەتلىك دوكلاتىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدىغان تارىخىي ۋە سىياسىي ئەھۋاللار تونۇشتۇرۇلغاندىن كېيىن قازاقىستانغا

ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىنغان بولۇپ، رۇسىيە بىلەن بولغان چېگرا سىزىغىنىڭ ئۇبۇلخەيرى خان دەۋرىدىكى ھالىتى ئاساس قىلىنىشى، رۇسىيىلىكلەر بىلەن قازاقلارنىڭ قانۇن ئالدىدا ھوقۇقتا باراۋەر بۆلۈشى ھەمدە بۇ جايلاردىن ئېلىنىدىغان باجلارنىڭ قازاق-قىرغىز خەلقىگە ئىشلىتىلىشى لازىم دېگەندەك تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى.

تۈركىيە ئارمىيىسى كاپكازىيىگە قارىتا ھەربىكەت باشلىغان 1917-يىلىسى، سادرازام (ۋەزىر) تەلەت پاشىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن رۇسىيە تۈركلىرىنىڭ ئىزچىل پائالىيەت قىلىشىغا كاپالەتلىك قېلىش مەقسىتىدە شۆبىتسارىيىدە دائىملىق بىر بىيرو ئېچىش قارارى ئېلىنغان ئىدى. بۇ بىيرودا تۈرۈشلۇق ۋاكالەتچىلەر ھەيئىتى، مۇستەملىكە ئاستىدىكى تۈركى ئەللىرىنىڭ مەسىلىلىرىنى خەلقئارالىق سورۇنلاردا تونۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇ ھەيئەتكە كۆپرۈلۈزادە فۇئات ئەپەندى مەسئۇل قىلىپ بەلگىلەنگەن ئىدى. بۇھەيئەت تەركىبىدىكى تۈركىستان ۋاكالەتچىلىكى ئۈچۈن تۈركىستان ئىتتىھات ۋە تەرەققي جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئىستانبۇلغا ئۆۋەتىلگەن مۇپتى سەدرىددىنخان كۆرسىتىلگەن ئىدى. (زېكى ۋەلىدي تۇغان: «بۈگۈنكى تۈرك ئېلى تۈركىستانى ۋە يېقىنقى زامان تارىخى» ناملىق كىتابىدا – 480-بەتلەر – بۇ ھەيئەتكە نۇرەتتىنبەگ خۇدايارخانوۋنىڭمۇ تۈركىستان ۋاكالەتچىسى سۈپىتىدە قاتناشقانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئەمما سەدرىددىنخاننىڭ كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىدە بۇ ئىسمىنى پەقەتلا ئۇچىرتالمايمىز. شۇنىڭدەك يەنە تۈركىستاندىن ئىستانبۇلغا ئۆۋەتىلگەن تۈركىستان ئىتتىھات ۋە تەرەققي جەمئىيىتى ئەزالىرى ئىچىدىمۇ بۇ ئىسىم كۆرۈنمەيدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) قالغان ئەزالار قازى ئابدۇرېشىت ئەپەندى، ئەزەربەيجانلىق ھۈسەينزادە ئېلى، قازانلىق ئوسمان توقۇمبەت، ئاتاۋۇللا باھايىدىن ۋە خەلىم سابىت قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. ھەيئەت ئەزالىرى 10-ئاينىڭ 27-كۈنىسى يولغا چىقىدۇ. ۋارناغا يېتىپ كەلگىنىدە ۋېنگىرىيىدە ئىنقىلاب پارتلاپ كېتىپ، يولىنى ئۆزگەرتىپ ئودىسسا ئارقىلىق گېرمانىيىگە ئۆتمەكچى بولىدۇ. ئەمما بۇ يولمۇ ئېتىلىپ قالغاچقا، بۇ ھەيئەت نويابىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىستانبۇلغا قايتىپ كېلىشكە مەجبور بولىدۇ.

ئۇ يىللىرى تۈركىستان مەسىلىسىنى ياۋروپا ئەللىرىنىڭ كۈنتەرتىپى كىرگۈزۈشنى ئويلىغان يەنە بىر سىياسەتچى، شىر ئېلى لاپىن دېگەن زات ئىدى. تۈركىستان ئۇلۇمالار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ھەمدە

بولشېۋىكلار ئىنقىلابى يۈز بەرگەن ۋاقىتلاردا تاشكەنتتە يۈز بېرىۋاتقان سىياسىي ۋەقەلەردە مۇھىم رول ئويناغان لاپىن، 1918-يىلى 10-ئاينىڭ كىرىشلىرىدە سادىرازام تەلەت پاشا يېزىپ بەرگەن خەتنى ئېلىپ گېرمانىيىگە كېلىدۇ. ئۇ يەردە ئۆزىنى تۈركىستان مۇختارىيىتىنىڭ پارلامېنت رەئىسى ۋە ئورتا ئاسىيا ئۇلۇمالار پىرقىسىنىڭ ۋاكالەتچىسى دەپ تونۇشتۇرىدۇ. گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى بىلەن كۆرۈشۈش جەريانىدا ئۇلارغا تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك بىر دوكلات سۇنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن گېرمانىيىدە كېسەل بولۇپ قالغان شىر ئېلى لاپىن، 1919-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا تۈركىستانغا قايتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ۋاپات بولىدۇ.

قوقان مۇختارىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، دەرھال تۈركىستانىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققان مۇستاپا چوقايئوغلى، گروزىيىگە كېلىپ ئۇ يەردە نەشرىياتچىلىق پائالىيەتلىرىنى باشلايدۇ. 1919-يىلى 2-ئاينىڭ 21-چېسلا كۈنىسى پارتىزدا چاقىرىلغان ۋېرساي تىنچلىق قۇرۇلتىيىغا رۇسىيە تەۋەسىدە ياشايدىغان قەۋملەرنىڭ «رۇسىيىدە دېموكراتىك فېدېراتسىيەلىك جۇمھۇرىيەت پرىنسىپلىرى ئاساسىدا ئۆز ئارزۇلىرى بويىچە ياشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش» دېگەن مەزمۇندا بىر پارچە تېلېگراممىا يوللايدۇ. گروزىيە بولشېۋىكلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغاندىن كېيىن تۈركىيە ئارقىلىق پارتىزغا بارغان چوقاي ئوغلى، رۇسىيە دۇما قۇرغۇچى ۋەكىل سۇپىتى بىلەن ھەر خىل نەشرىيات ئەپكارلىرىغا ماقالىلەر يېزىشقا كىرىشىدۇ.

(رەسىم ئۈرنى)

رۇسىيە مۇسۇلمان يېتەكچىلىرى: سولدىن ئوڭغا بىرىنچى رەتتە: مۇستاپا چوقايئوغلى، ئەخمەت سالىخوپ ۋە شېرىپ ماناتوۋ. ئۆرە تۇرغانلار: ئوسمان توقۇمبەتوۋ، ئۆمەر تۇرەگولوۋ ۋە سۇلتان ئەلىيېۋ. تىبلىس، 1920-يىلى – ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن

1923-يىلىغا كەلگەندە، تۈركىستاندا باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى ئاساسەن ئاخىرلاشقان بولۇپ، ئافغانىستاندا تۇرۇپ بىرەر سىياسىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىنىڭ يوقلۇقى بارغانسېرى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. 1924-يىلىنىڭ بېشىدا، چەت دۆلەتلەردە تۈركىستان مىللىي ئەركىنلىك ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلالىغىدەك خادىملار فرانسىيە، گېرمانىيە، تۈركىيە،

ئىران ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرگە تارقىلىپ كېتىدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا مۇستاپا چوقايئوغلى پارىژدا تۇراتتى. زېكى ۋەلىدى ئەپەندى بولسا، دوستى فەتقۇلقادىر ئەپەندى بىلەن بىرگە ھىندىستان ۋە تۈركىيە يولى ئارقىلىق ياۋروپاغا قاراپ يولغا چىققان ئىدى. ئوسمان غوجا بىر قىسىم دوستلىرى بىلەن بىرگە تۈركىيىدە تۇرۇپ قېلىش نىيىتىگە كەلگەن ئىدى. مۇپتى سەدىردىن، ئابدۇلخەمىت ئارىپ ۋە تۇراپبەگ قاتارىدىكى داڭلىق كىشىلەر بولسا ئىرانداً، يەنى تۈركىستان چېگرالىرىغا ئەڭ يېقىن جاي بولغان مەشھەت شەھىرىگە جايلىشىۋالغان ئىدى. بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئافغانىستان ۋاكالەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئالغان ھاشىم سايىق، ئافغانىستان مائارىپ نازارىتىدە ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ئىدى.

ئاكتىپ پائالىيەت قىلالايدىغان بىر سىياسىي سورۇن ئۇيۇشتۇرماي تۇرۇپ چەت دۆلەتلەردە تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىنى داۋاملاشتۇرۇش ئىمكانى يوقلۇقى ئېنىق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، جەمئىيەت يېتەكچىسى ئەخمەت زېكى ۋەلىدى بىلەن باشقا ئىلغار كىشىلەر بۇنداق بىر سورۇننى نەدە ۋە قايسى خىل شەكىلدە قۇرۇپ چىقىش كېرەكلىكى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشىدۇ. تۈركىستانلىق كۆچمەنلەر زىچ جايلاشقان ئافغانىستان بىلەن ئىران، ئەينى ۋاقىتتا تۈركىستانغا بېۋاستە چېگراداش بولۇشتەك مۇھىم بىر ئەۋزەللىككە ئىگە دۆلەتلەردىن ئىدى. ئەمما بۇ ئىككىلا دۆلەتتە سىياسىي مەركەز قۇرۇپ چىقىش ھەمدە ئاشكارا شەكىلدە سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئىمكان يوق ئىدى. بۇنىڭغا ئوخشاش ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان ھىندىستاندا بولسا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي تۇرۇپ ھېچقانداق بىر پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغىلى بولمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇنىڭدىن كېيىن تۈركىيە بىلەن ياۋروپانى ئويلىنىشقا توغرا كېلەتتى. يېڭى قۇرۇلغان ياش تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى، تۈركىستانلىق مۇساپىرلار بىلەن كۆچمەنلەر ئۈچۈن ئالغاندا ئىككىنچى ئانا ۋەتەن دەپ قارىلاتتى. ئەمما يېڭى قۇرۇلغان تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرىدىغان بىر سىياسىي كۈرەشكە ساھىپخانلىق قىلىش مەسلىسىگە كەلگەندە ئۇنچە بەك قىزغىن ئەمەس ئىدى. نەتىجىدە، تۈركىستان تېررىتورىيىسىگە بەك يىراق ھەمدە تۈركىستانلىق مۇساپىر سانى يوق دېيەرلىك بولۇشىغا قارىماي، ئاشكارا شەكىلدە سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ تۈركىستان مەسلىسىنى خەلقئارالىق سەھنىلەرگە ئېلىپ چىقىش نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەللەردىن فرانسىيە، گېرمانىيىگە ئوخشاش ياۋروپا دۆلەتلىرى ئۇلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر بۇ دۆلەتلەرگە

يۈزلىنىشكە باشلايدۇ. ھەقىقەتەنمۇ كېيىنكى يىللاردا ئافغانىستان، ئىران، ھىندىستان ۋە بىر قىسىم ئەرەب ئەللىرىدە ھەر خىل گۇروھۋازلىقلار كۆرۈلگەندەك قىلسىمۇ، بۇ ئەللەردىكى سىياسىي مۇھىت، بۇ مەزھەپلەر كۈچىيىپ بىر سىياسىي ھەرىكەت ھالىتىگە ئايلىنالمىشىغا يول قويمايدىغانلىقى ئىسپاتلىنىدۇ.

سىياسىي تەشكىلات يېتەكچىلىرى

تارىختىن بۇيانقى ھەرقانداق سىياسىي ھەرىكەتنىڭ شەكىللىنىشى، مۇكەممەللىشىشى ۋە ھەرىكەت ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسەن بۇ ھەرىكەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلغان رەھبەرلەرگە باغلىق بولۇپ كەلمەكتە. تۈركىستانلىق زىيالىيلارنىڭ چەتئەللەردە قانات يايدۇرغان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرەشلىرىمۇ بۇ تۈپكى قانۇنىيەتتىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. چەتئەللەردىكى تۈركىستان ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەرنى ئىقتىدارلىق يېتەكچىلەر نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئۇنچە تەلەيلىك دەپ ئېيتالمايمىز. ئەسلىدە تۈركىستان تەۋەسىدە قانات يايدۇرۇلغان مىللىي كۈرەشلەرگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان كىشىلەرنىڭ كۆپ قىسمى بۇ كۈرەش جەريانىدا تازىلىۋېتىلدى ياكى سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدە قالغان ئىدى. دەسلىپىدە بولشېۋىزمنىڭ ھېقىقى ماھىيىتى بىلەن ئۇنىڭ ئەسلى خاراكتېرىنى ئېنىق پەرق قىلىپ كېتەلمىگەنلىگى ئۈچۈن، زىيالىيلار تەبىقىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئاستىدا مىللىي دۆلەتلىرىنى قۇرۇپ چىقىشقا بولىدۇ دەپ ئىشىنىپ ۋەتەن ئىچىدە قېلىش يولىنى تاللىۋالغان ئىدى. نەتىجىدە، تۈركىستاندىن چەتئەللەرگە چىقىپ كەتكەن زىيالىي پائالىيەتچىلەر بىلەن يېتەكچىلەر سان جەھەتتىن بەكلا يېتەرسىز ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، بۇ يېتەكچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى تۈركىستان تېررىتورىيىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ۋە ھەر خىل دەۋرلىرىدە پائالىيەت قىلىشقان كىشىلەر ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار بىر-بىرىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان ھەرخىل دۇنيا قاراشلارغا ئىگە كىشىلەردىن تەركىب تاپماقتا ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
مۇستاپا چوقاي ئوغلى (1920-يىللارئەتراپىدا)
زېكى ۋەلىدى توغان (1920-يىلى ئەتراپىدا)

ئوسمان غوجا ئوغلى (1931-يىلى)
رەسىم: تۈركىستان مىللىي ھەربىيلىرىنىڭ ئۈچ نەپەر يېتەكچىسى

تۈركىستاندىكى مىللىي ئازادلىق پائالىيەتلىرىگە بىۋاستە قاتنىشىپ، بۇ پائالىيەتلەرنى سىياسىي پىلان بويىچە بارلىققا كېلىشىگە كاپالەتلىك قىلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن چەتئەلگە چىقىپ كەتكەن سىياسىي يېتەكچى دەپ قاراشقا بولىدىغان كىشىلەردىن مۇستاپا چوقاي ئوغلى، زېكى ۋەلىدى تۇغان ۋە ئوسمان غوجا ئوغلى قاتارلىق 3 نەپەر يېتەكچىنى كۆرسىتىشىمىز مۇمكىن. تۈركىستان سىرتىدا قانات يايدۇرۇلغان سىياسىي كۈرەشلەرنىڭ 1924-يىللىرىدا باشلىنىپ 1939-يىلىغىچە قانات يايدۇرۇلغان بىرىنچى دەۋرىنى ئاساسەن يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن 3 نەپەر يېتەكچىمىز قوزغاپ بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرگەن دېيىشكە بولىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، بۇ دەۋردىكى تۈركىستان ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەرنىڭ ئەھمىيىتىگە توغرا باھا بېرىشتە بۇ ئۇچ نەپەر لىدېرنىڭ تەرجىمەھالى بىلەن سىياسىي ئالاھىدىلىكلىرىدىن تولۇق خەۋەر تېپىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

1900-يىللىرى چار رۇسىيە تەۋەسىدە بارلىققا كەلگەن سىياسىي ئۆزگىرىش دەۋرى بىلەن تۈرك دۇنياسىدا باشلانغان جەدىتچىلىك ھەرىكەتلىرى، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكىگە ئوخشاش تۈركىستاندىمۇ ياش سىياسونلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۇچۇن زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن ئىدى. ئەنە شۇ داۋالغۇشلۇق دەۋرلەردە سىياسىي سەھنىگە چىققان ياشلاردىن بىرسى مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئىدى. ئۇ، قانۇن پاكۇلتېتىدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى ۋاقىتلىرىدىلا رۇسىيە دۇماسىنىڭ مۇسۇلمانلار گۇرۇپپىسىدا تۈركىستان گۇبېرناتورلۇق تەۋەسىنىڭ ۋاكالەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئالغان بىرسى ئىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە گروزىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى بولىدىغان چېنكېلىن تەرىپىدىن «ئۇ بولمىسا ئىدى، مۇسۇلمانلار گۇرۇپپىسى ئۇنچە ئۇزۇن بەرداشلىق بېرەلمىگەن بولاتتى» دەپ باھالىغان بۇ ياش ئەزىمەت، 1917-يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدا قۇرۇلغان قوقان ئاپتونومىيىلىك ھۆكۈمىتىدە ئاۋۋال تاشقى ئىشلار نازىرى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھۆكۈمەت رەئىسى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.

1890-يىللىرى، ئاقمەسچىتتە داڭلىق بىر قازاق ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن چوقايئوغلى، 27 ياش ۋاقىتلىرىدىلا يېڭىدىن قۇرۇلغان بىر ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە تەينىلىنىدۇ. ئەمما ئۇ، بۇ ياش دۆلەت بولشېۋىكلار تەرىپىدىن

يوقۇتۇلغاندىن كېيىن چەتئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. چەتكە چىقىپ ئاۋۋال تىبلىسقا بارىدۇ. ئۇ يەردە ئەخمەت سالىخوپ تەرىپىدىن چىقىرىلىۋاتقان «ۋولنىي گورېتس» (ئازاد تاغلىقلار) ۋە «بارىا» (ئۇرۇش) قاتارىدىكى گېزىتلەردە بىر مەزگىل ئىشلىگەندىن كېيىن، گروزىيە ھۆكۈمىتىنىڭمۇ ياردىمى بىلەن «نا رۇبېژې» (چېگرا بويلىرى) نامىدا بىر ژۇرنال نەشر قىلىدۇ. ئۇكرائىنلىق مۇساپىرلارنىڭمۇ ياردىمىنى ئېلىپ چىقىرىلغان بۇ ژۇرنالنى ئاران 6 سان نەشر قىلدۇرالايدۇ. 1921-يىلى فېۋرال ئېيىدا گروزىيىنىمۇ بولشېۋىكلار بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئايالى بىلەن بىرگە ئىستانبۇل ئارقىلىق پارىژغا بېرىۋالىدۇ.

ئۇ ۋاقىتلاردا، چوقايئوغلى دېموكراتىك بىر رۇسىيىنىڭ قۇرۇلىدىغانلىقىغا، شۇنىڭدەك بۇنداق بىر رۇسىيە تەۋەسىدە ئاپتونومىيىلىك بىر تۈركىستان تەشكىل قىلىشقا بولىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ئەسلىدە كادېت پارتىيىسىگە قاتناشقانلار ياكى بۇ پارتىيىگە قىزىقىدىغان بارلىق ئازسانلىق مىللەت يېتەكچىلىرىمۇ ئەنە شۇنداق بىر كۆز قاراشتا ئىدى. ياۋروپاغا كېتىشتىن بۇرۇن پارىژدا چاقىرىلغان ۋېرساي تىنچلىق قۇرۇلتىيىغا تىبلىستىن ئۆمەرتكەن تېلېگراممىسىدىكى تۆۋەندىكى قۇرلار، چوقاي ئوغلىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى بۇ كۆزقاراشلىرىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرمەكتە:

تۈركىستاندا ياشاپ كەلگەن قەۋملەرنىڭ ئۆز ئارزۇلىرىنى رۇسىيىدە قۇرۇلىدىغان دېموكراتىك ۋە فىدراتسىيىلىك جۇمھۇرىيەت تەۋەسىدە ئەركىن ئوتتۇرىغا قويالىشىنى كاپالەتلەتكە ئىگە قىلىنىشى لازىم.

يەنە بىر تەرەپتىن چوقاي ئوغلى قوقاندا قۇرۇلغان مۇختارىيەت ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن دەرھال چەتكە چىقىپ كەتكەچكە، نە بولشېۋىكچىلىق بىلەن ياكى بۇنداق بىر ھاكىمىيەت سىستېمىسىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئۇرۇس شوۋېنىزمى بىلەن پەقەتلا ئۇچراشمىغان دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا، چوقاي ئوغلى رۇسىيە سوتسىيال دېموكراتچىلىرى تەرىپىدىن ئىزچىل تۇرده ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر گەۋدە ھالىتىنى ساقلاپ قېلىشنى بىردىن بىر مەقسەت قىلىشقان دېموكراتىك رۇسىيە پۈتۈنلىگىنى بەرپا قىلىش دەيدىغان كۆز قاراشنىڭ ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەنگەن ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، ئۇ دەۋرلەردىكى كۆپ سانلىق تۈركىستانلىق ئىلغار كىشىلەرنىڭ كۆزقارىشىغا ئوخشاش، ئۇنىڭدىمۇ ئەگەر تولۇق مۇستەقىل تۈركىستان قۇرۇلسا ئۆز ئالدىغا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، ئەينى

ۋاقىتتىكى خەلقئارالىق كوچ تەكشۈرۈلۈقى ئىچىدە مۇستەقىل مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالمايدۇ دەيدىغان كۆزقاراش مەۋجۇت ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، تۈركىستاندىن ئايرىلىپ خېلى يىللار ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، يەنى 1923-يىلىسى، «ئورېنت ئېت ئوكسىدېنت» دېگەن بىر فرانسۇزچە ژۇرنالدا ئېلان قىلغان «رۇسىيە سىياسىتى ۋە تۈركىستان مىللىي سىياسىتى» دېگەن تېمىلىق ماقالىسىدە تىبلىستىن ۋېرساي تىنچلىق قۇرۇلتىيىغا ئىۋەرتكەن تېلېگراممىسىدىكى كۆزقاراشلىرىنى يەنە بىر قېتىم قايتا تەكرارلىغان ئىدى. خېلى ئۇزۇن يېزىلغان بۇ ماقالىسىدە تىلغا ئېلىنغان مەزمۇنلار تۈركىستانىنىڭ تۈرك ئىسلام دۇنياسىدا تۇتقان ئورنى، تۈركىستانىنىڭ رۇسىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنىشى، رۇسىيە مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەتلىرى، 1917-يىلقى ئىنقىلاب، تۈركىستاندا بولشېۋىكلار، تۈركىستاندا ئاپتونومىيە ھەرىكەتلىرى، سوۋېتلار سىياسىتى نەتىجىسىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئاچارچىلىق، مائارىپ ۋە ئىقتىسادىي ئىشلار جەھەتتىكى مەغلۇبىيەتلىرى ۋە مۇستەقىللىككە قاراپ ئىلگىرىلەش دېگەندەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي، بۇ ماقالە بىر تۈركىستانلىق تەرىپىدىن يېزىلىپ ياۋروپا ژۇرناللىرىدا ئېلان قىلىنغان تۇنجى ئىلمىي ۋە سىياسىي ماقالە بولۇش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بەكلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

بۇ تۈردىكى كۆزقاراشلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغان چوقاي ئوغلى پارتىزانلارغا كەلگىنىدىن كېيىن، چەتئەلدە مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن بولشېۋىزمغا قارشى كۆزقاراشقا ئىگە رۇسىيە سوتسىيال دېموكراتچىلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەت تىكلىگەن ئىدى. ئۇ يەنە مېنشېۋىكلار لىدېرى كېرېنسكى تەرىپىدىن چىقىرىلغان «دنى»، كادېت پارتىيىسىنىڭ لىدېرى مىلىيۇكوۋ تەرىپىدىن چىقىرىلغان «پوسلېدنىيا ناۋوستى» گېزىتلىرىدىمۇ بىر مەزگىل كوررېكتور بولۇپ ئىشلىگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئۇ يىللاردا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى، كۆزقاراشلىرى ۋە سوتسىيال دېموكراتچى رۇسىيىلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردا، بولۇپمۇ زېكى ۋەلىدي قاتارلىقلار تەرىپىدىن قاتتىق تەنقىد قىلىنىشقا ئۇچراپ، ھەرخىل ئىچكى زىددىيەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، زېكى ۋەلىدي، چوقاي ئوغلى بىلەن پارتىزانا تۇنجى قېتىم كۆرۈشكىنىدىلا چوقاي ئوغلىنىڭ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان مۇستەقىل تۈركىستان قۇرۇش كۆزقارىشىغا قىزىقمىغانلىقىنى، قازانلىق لىدېر سادىر مەقسۇدي (ئارسال) بىلەن ئەزەربەيجانلىق ئېلى مەردان

توپچىبېشى قاتارلىق كىشىلەرنىڭمۇ چوقايئوغلى بىلەن ئوخشاش كۆز قاراشتا ئىكەنلىكىنى، شۇ سەۋەبتىن ئۇلار بىلەن يېقىنلىشالمىغانلىقى ھەققىدە توختالغان.

ئەمما ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، تۈركىستاننى بولشېۋىكلار پارچىلاپ بۆلۈۋېتىشى ھەمدە يېڭىدىن مەمۇرى رايونلارغا ئايرىۋېتىشىنى كۆرۈپ، دېموكراتىك بىر رۇسىيە، ئۇنىڭ تەۋەسىدە ئۆز مەۋجۇدىيىتىنى ساقلاپ قالالايدىغان بىر تۈركىستان قۇرۇپ چىقىش دېگەندەك كۆزقاراشلارنىڭ پۈتۈنلەي خام خىيال ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، چوقاي ئوغلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان چەتئەللەردە مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن بارلىق تۈركىستانلىق زىيالىيلار ئاردىدا تولۇق مۇستەقىل تۈركىستان قۇرۇشنى تەلەپ قىلىش كۆزقارىشى شەكىللىنىشكە باشلايدۇ. كېيىنچە، مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئەنە شۇ دەۋرلەر ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنۇلارنى بايان قىلىدۇ:

1917-يىلىنىڭ باشلىرىدا بىز ھەممىمىز فېدېراتسىيە ۋە ئۇنىتارىستىك دېگەندەك ئورتاق بىر كېسەللىكنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغان ئىدۇق. ھەممىمىزنى ئىسكەنجىسىگە ئېلىۋالغان بۇ كېسەللىك، رۇسىيە دېموكراتىك ئىنقىلابىغا قەتئىي ئىشەنگەنلىكىمىزدىن كەلمەكتە ئىدى.

ئەگەر بىز 1917-يىلقى ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە «مىللىي مۇستەقىللىق» دەيدىغان بىرەر پروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان بولساق، خەلقىمىز ئىچىدە بۇنىڭغا قارشى چىقىدىغان بىرەر تەبىقىنىڭ بولۇشىغا شەخسەن مەن ئىشەنمەيمەن. شۇنىڭغا قارىماي، بىز بۇنداق بىر يولغا دەرھال ئاتلىنىپ كېتەلمىدۇق. ھالبۇكى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك بىزلەر رۇسىيە سوتسىيال دېموكراتچىلىرىغا بەكلا ئىشىنىپ كەتكەن ئىدۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ ئۆز دۆلىتىمىزنى قۇرۇپ يولغا سېلىۋالالىشىمىزغا ئىشەنمىگەن ئىدۇق. شۇنداق بولغاچقا، رۇسىيە تەركىبىگە كىرىۋېلىپ ۋەتىنىمىزدە ئۆزىمىزنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى قۇرۇپ چىقىش ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىش دەيدىغان «فېدېراتسىيە» سىياسىتىدىن بەكلا ئۈمىد كۈتكەن ئىكەنمىز.

چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەرىكەتلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم يېتەكچىلىرىدىن بىرسى، ھەتتا دەسلەپكى يىللاردا ئەڭ مۇھىم رول ئوينىغان كىشى سۈپىتىدە ئەخمەت زېكى ۋەلىدي (توغان) نى كۆرسىتىپ ئۆتىشىمىز مۇمكىن.

ئاجايىپ بىر تەساددىپىلىق، مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ئوخشاش بىر يىل ئىچىدە دۇنياغا كەلگەن باشقىرت تۈركلىرىدىن بولغان بۇ كىشى، كۆچلۈك سىياسىيون بولۇشى بىلەن بىرگە، يەنە ئىنتايىن مۇھىم ئالىم سۈپىتىدە تونۇلۇپ، تۈركىستان ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەرنىڭ بارلىق ساھەلىرىدىكى پائالىيەتلەرگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان ئىدى. ئۇ، 1917-يىلقى ئىنقىلاب يىلىسى چاقىرىلغان مۇسلمانلار قۇرۇلتىيىدا تېررىتورىيىسى ئېنىق مۇستەقىللىق كۆزقارىشىنى قوللىغۇچىلار تەرىپىدە تۇرغان بىرسى ئىدى. تۇغانىنىڭ قارىشى بويىچە ئالغاندا، رۇسىيە ھەر مىللەت ئۆز تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدىغان دۆلەتلەر ئىتتىپاقى شەكلىنى ئېلىشى كېرەك ئىدى. بۇ دۆلەتلەر سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ئاساس قىلىدىغان ھاكىمىيەت پرىنسىپىنى ئاساس قىلىشى لازىم ئىدى. ئەنە شۇنداق تۈپكى پرىنسىپ ئاساسىدا، ئىنقىلاب يىللىرىدا ئاپتونومىيىلىك باشقىردىستان دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتتىدۇ. (ھەربىكەتنىڭ كېلىش مەنبەلىرى ماۋزۇسىغا قارالسۇن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

زېكى ۋەلىدي، ئىنقىلابتىن كېيىن قۇرۇلغان مىللي باشقىرت ھۆكۈمىتىدە ھەربىي ئىشلار مىنىستىرى ۋە ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، 1919-يىلىسى ھۆكۈمەت رەئىسلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، 15 ئاي بويىچە بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ ئاق ئۇرۇسلارغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. 1920-يىلىنىڭ كىرىشلىرىدە، لېنىن قاتارىدىكى بولشېۋىك رەھبەرلىرىنىڭ ئىككى يۈزلىمىچىلىگىنى سېزىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش دېگەن سۆزلىرىنىڭ پۈتۈنلەي يالغانچىلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىدۇ. قىزىللار ئالدىنقى سەپتە غەلىبە قىلىپ دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتنى تېزگىنلىگەنسىرى، ئەسلى قىياپىتىنى تەدرىجي ئاشكارىلاشقا باشلىغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇس شوۋېنىزمى ئاساسىغا قۇرۇلىدىغان كوممۇنىزم تۈزۈمىنىڭ ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە ياشاش ھەققىنى بەرمەيدىغانلىقى ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. ۋەلىدىنىڭ ئۆزىمۇ خۇددى سۇلتان غالىيېۋگە ئوخشاش ئاقىۋەتكە قالىدىغانلىقىنى سېزىپ، بولشېۋىك رەھبەرلىرىگە بىر نەچچە پارچە خەت تاشلاپ قويۇپ غىپلا قىلىپ يوقاپ كېتىدۇ. كېيىن تۈركىستانغا قېچىپ بېرىۋېلىپ، ئۇ يەردىكى مىللي مۇستەقىللىق كۈرەشلىرىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ جەرياندا، تۈركىستانلىق سوتسىيالىست زىيالىيلار تەرىپىدىن قۇرۇلىدىغان سوتسىيالىستچىلار تۈدەسىنى تەشكىللەش جەھەتتە مۇھىم

رول ئويناپدۇ. بۇ پىرقىغا كىيىنكى ۋاقىتلاردا ئەرك پارتىيىسى دېگەن نام بېرىلىدۇ. 1920-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، زېكى ۋەلىدي، تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ھەرخىل كۆز قاراشتىكى گۇرۇھلار بىرلىشىپ قۇرۇپ چىققان ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلار مىللىي ئاۋام ئىنقىلاۋي جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. باسمىچىلىق ھەربىكەتلىرى ئومۇمىي يۈزلۈك ئاجىزلاش باسقۇچىغا كىرىۋاتقان مەزگىللەردە تۈركىستاندىن ئايرىلىش قارارىغا كېلىپ، 1923-يىلىسى ئىران ئارقىلىق ئافغانىستانغا بېرىۋالىدۇ. بىر قىسىم جەمئىيەت ئەزالىرى بىلەن بىرگە ئافغانىستاندا بىر مەزگىل پائالىيەت قىلغاندىن كېيىن ھىندىستانغا كېتىدۇ. كېيىن ئۇ يەردىمۇ تۇرماي تۈركىيە ئارقىلىق ياۋروپاغا بېرىۋالىدۇ.

زېكى ۋەلىدي تەرىپىدىن يېزىلغان سوتسىيالىستلار تۈەسىنىڭ 9 ماددىلىق پروگراممىسىنى، بىر مەنىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ شۇ دەۋرلەردىكى سىياسىي كۆز قاراشلىرىنىڭ خۇلاسىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ پروگراممىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا يەر، سۇ، يەرئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلارنى دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش ھەمدە كوللېكتىپلاشتۇرۇش پرىنسىپلىرىنى يولغا قويۇش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تۈركىستان تەۋەسىدە كۆزگە كۆرۈنگۈدەك بىرەر سانائەتلىشىش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىشچىلار سىنىپىمۇ يوق دېيەرلىك بولۇپ، ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دېھقانلاردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن، سوتسىيالىستلار تۈەسى يېزا ئىگىلىك ساھەسىدە ئىشلەيدىغان دېھقانلارنى پرولېتارىيات سىنىپى شەكىللەنگۈچە بولغان ئارىلىقتا خەلق ئاممىسىنىڭ ئاۋانگارت كۈچلىرى دەپ قاراشنى تەشەببۇس قىلغان ئىدى. تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ھەمدە ئەركىنلىككە ئېرىشىش غايىسىنى، دېھقانلار سىنىپىنىڭ ئۆز ھوقۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا كۈرەش قىلىشى ئارقىلىقلا قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن دەپ قارايتتى (3-ماددا). مەملىكەتنى باشقۇرۇش ئىشى سوتسىيالىزم پرىنسىپلىرى ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، بۇ مۇستەقىل، دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنىڭ تۈپكى ۋەزىپىسى، دېھقانلار سىنىپىنى چەكلىمىسىز ھالدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان قىلىش، ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش لازىم دەپ تەكىتلىگەن ئىدى (4-ماددا). دىن بىلەن دۆلەت ئىشلىرى بىر-بىرىسىدىن ئايرىۋېتىلىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. ئەڭ ئاخىرقى ماددىسىدا بولسا، تۈركىستان سوتسىيالىستلار تۈەسى ئىزىلگەن سىنىپلار بىلەن ئىكسپالاتاتسىيىگە ئۇچرىغان مىللەتلەرنىڭ

ھوقۇقلىرى ئۇچۇن كۈرەش قىلىش پرىنسىپىنى قوبۇل قىلمىغان سوتسىيالىستىك ئىنتېرناتسيونال تەشكىلاتىغا ئەزا بولالايدۇ دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى.

ياۋروپاغا بارغىنىدىن كېيىن تىكلىگەن مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن تۈركىيىگە كەلگىنىدىن كېيىن ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىگە قارىغاندا، زېكى ۋەلىدي خېلى ۋاقىتلارغىچە بۇ خىل كۆز قاراشتا چىڭ تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. 1926-يىلىسى ئىستانبۇلدا، بۇ پراگراممىنىڭ ماددىلىرىنى، ئېھتىمال ئۇ ۋاقىتلاردا مۇقىملىشىپ قالغان دۇنيا كۇچ تەڭپۇڭلۇقىغا ئاساسلىنىپ تېخىمۇ كېڭەيتىپ قايتىدىن ئىزاھلاپ بېكىتىپ چىققانلىقى كۆرۈلمەكتە. سوتسىيالىزمنىڭ رۇسىيىدىكى ئىجرا قىلىنىشى پاجىئەلىك ۋە مۇستەبىت بىر تۈزۈمنى پەيدا قىلغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن، شۇنىڭدەك ئۇنى ياۋروپا ئەللىرىدە يولغا قويۇلۇۋاتقان تۈزۈم بىلەن سېلىشتۇرۇش پۈرسىتىگە ئىگە بىرسى بولۇشىغا قارىماي، 1926-يىللىرىدىمۇ سوۋېتلار تۈزۈمىنى شەكىللەندۈرۈشكە سەۋەبچى بولۇۋاتقان بىر پەلسەپىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىدا چىڭ تۇرۇۋالغانلىقى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بىر ئەھۋال.

بۇ ھادىسىلەر، زېكى ۋەلىدىنىڭ ئەسلىدە سوتسىيالىزم ئەقىدىلىرىگە ئىشىنىپ كەلگەنلىكىنى، ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن رۇسىيىدە مەيدانغا كەلگەن كوممۇنىزم ئۇلگىسىنىڭ كىڭەيمىچى سىياسىتىگە قارشى تۇرىدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بەرمەكتە. ۋەلىدىنىڭ قارىشى بويىچە ئالغاندا، ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئەندىزىسى تۈركىستان بىلەنلا چەكلىنىپ باشقا ئەللەرگە كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلمىغانلىقى ئۈچۇن، رۇسىيە بولشېۋىزمىنىڭ ئىنتېرناتسيونالچى ئالاھىدىلىكىدىن پەرق قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ ئىجتىمائىي تۈزۈم مەسىلىسى بىر تەرپتىن مىللىي سوتسىيالىست ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن كىڭەيمىچىلىك ئالاھىدىلىكى بولمىغاچقا، رۇسىيە بولشېۋىزمىگە بەك زىتمۇ بولۇپ كەتمەيتتى. 1917-يىلقى رۇسىيە مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيىدا ئايار ئىساقىي، سادىر مەقسۇدىي قاتارلىق ئالدىنقى قاتاردىكى تاتار مىللەتچىلىرى بىلەن ئىختىلاپ پەيدا بولغانلىقى، 1920-يىلىغا كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا بولشېۋىك لىدېرلىرى بىلەن بىر سەپتە تۇرغىنىغا ئوخشاش ئەھۋاللار، زېكى ۋەلىدىنىڭ چەتئەلدە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى جەريانىدا ھەرخىل زىددىيەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولۇپ بېرىدۇ.

چەتئەلدە قانات يايدۇرۇلغان تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش ھەربىتىنىڭ ئۈچىنچى نومۇرلۇق مۇھىم ئادىمى – ئوسمان غوجائوغلى ئىدى. بۈكشى تۈركىستاندا 1905-يىللىدىن باشلاپ كۈندىن كۈنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان جەدىتچىلىك ھەربىتىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرسى ئىدى. ئۇ، بۇخارادىكى جەدىتچى مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىدا مۇھىم رول ئويناغان بولۇپ، 1908-يىلى بىر دوستى بىلەن بىرگە تۈركىيىگە كېلىپ تۈركىستانلىق ياشلارنى ئىستانبۇلدا تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان «بۇخارا تاممىي مائارىف جەمىيەتىي خەيرىيەسى» نامىدا بىر جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇخاراغا قايتىپ كەلگەن غوجا ئوغلى، 1918-يىلىدىن باشلاپ «ياش بۇخارالىقلار» نامىدىكى تەشكىلاتنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى كىشىلىرىدىن بىرسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخانغا قارشى ئىلپ بېرىلغان كۈرەشلەرگە قاتنىشىدۇ. بۇخارا ئەمىرى قېچىپ كەتكەندىن كېيىن قۇرۇلغان بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ئىچىدە ئاۋۋال مالىيە نازىرى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن بولسا، بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن باش جۇمھۇر (پرېزىدېنت) بولۇپ سايلىنىدۇ.

ئوسمان غوجائوغلى باش جۇمھۇر بولغان ۋاقىتلاردا موسكۋانىڭ بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى سوۋېتلەشتۇرۇشكە ئۇرۇنۇشىغا قارشى كۈچلۈك ھەرىكەت قوزغايدۇ. ئۇرۇش ئەسىرى تۈركىيە ئوفىتسېرلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر ئارمىيە قۇرۇپ چىقىشقا تۇتۇش قىلىدۇ. بۇخارا ئەمىرلىكى ئاغدۇرۇلغان يىللاردا سوۋېت قوراللىق كۈچلىرى تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنىپ موسكۋاغا ئېلىپ كېتىلگەن بۇخارائەمىرلىگى خەزىنىسىنىڭ بىر قىسمىنى ئانادولۇ ھۆكۈمىتىگە يارەم سۈپىتىدە ئۆھرىتىشىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ. شەرقىي بۇخارا تەۋەسىنى زىيارەت قىلغان ۋاقىتىدا دۇشەنبىدىكى ئۇرۇس گازارمىسىنىڭ كوماندىرلىرىنى قولغا ئېلىپ ۋە بىر پارچە بايانات ئېلان قىلىپ، تۈركىستانلىقلارنى ئۇرۇسلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا چاقىرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەنۋەر پاشا بىلەن كۆرۈشۈپ باسمىچىلىق ھەرىكىتىگە قوشۇلۇپ كېتىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، پاشىنىڭ ماقۇللىغىنى ئالالمايدۇ. 1922-يىلىنىڭ باشلىرىدا ئافغانىستان تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۇ يەردە سىياسىي ۋە ھەربىي مەركەز تەشكىل قىلىش ئىشلىرىغا دائىر ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئافغانىستاندىكى ۋەزىيەت بۇنىڭغا ئۇيغۇن كەلمىگەنلىگى ئۈچۈن، 1924-يىلىسى ھىندىستان ئارقىلىق تۈركىيىگە بېرىۋالىدۇ. شۇندىن كېيىن تۈركىيىدە تۇرۇپ قالىدۇ.

1924-يىلقى بېرلىن قۇرۇلتىيى:

ئورتا ئاسىيا مۇسۇلمانلار مىللىي ئاۋام ئىنقىلاۋي جەمئىيىتىدىن تۈركىستان ئازادلىق جەمىيىتىگىچە

رۇسىيە ئىنقىلابى پارتلىغان يىللاردا ئۆز پائالىيەتلىرىنى باشقىدىستانىنىڭ سىرتىغا، يەنى تۈركىستان تەۋەسىگىچە كېڭەيتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، مىللىي ئىنقىلابنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى رەھبەرلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان زېكى ۋەلىدي، ياۋروپاغا كىلەر-كەلمەيلا چەتئەلدە تېزلىكتە بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش كېرەكلىكىنى ھېس قىلىدۇ. ياۋروپاغا كېلەلىگەن تۈركىستانلىق زىيالىيلارنى بىر يەرگە يىغىش ئىشى بۇ مەقسەت ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق باشلىنىش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن دەپ مۆلچەرلىگەن ۋەلىدي، ئۇزۇن ئۆتمەي، بولۇپمۇ گېرمانىيىگە يىغىلغان تۈركىستانلىقلار بىلەن ئۆتكۈزگەن ھەرخىل سۆھبەتلەردىن كېيىن بىر قېتىملىق ئومۇمىي قۇرۇلتاي چاقىرىش ھەققىدە پىكىر بىرلىكىگە كېلىدۇ.

چەتئەلدە تەشكىللىك پائالىيەت قىلىشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئالدىنقى شەرتى، بەلكى ئەڭ مۇھىم شەرتى، بۇ پائالىيەتلەر ئۈچۈن لازىم بولىدىغان ماددىي مەنبە تېپىش مەسىلىسى ئىدى. 1920-يىلى، ئورتا ئاسىيا مۇسۇلمانلار مىللىي ئاۋام ئىنقىلاۋي جەمئىيىتى دېگەن تەشكىلات قۇرۇلغان ۋاقىتلاردا، جەمئىيەت مەركىزى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى ياۋروپادا تۇرۇشلۇق ۋەكىل دەپ تونۇپ، بۇخارا جۇمھۇرىيىتى خەزىنىسىدىن 20 قاداق (بىر قاداق تەخمىنەن 400 گرام كېلىدىغان بىر خىل ئېغىرلىق ئۆلچىمى. شۇ بويىچە ئالغاندا ئۇ‌ەرتىلگەن ئالتۇن جەمئىي 8 كىلوگرام ئەتراپىدا ئىكەنلىكى مەلۇم. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇخارا ئالتۇنى ئۇ‌ەرتىش قارار قىلىنغان ئىدى. كېيىنچە بۇ ئالتۇنلارنى ئىتتىھاتچىلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئىختىلالئىي ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ بېرلىن شۆبىسى ۋاستىچىلىقى ئارقىلىق مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن، 1922-يىلى 3-ئايدا كابۇلدا تۇرۇشلۇق ئىتتىھاتچىلاردىن بەدرى ئەپەندىگە تاپشۇرۇلغان ئىدى. ئەپسۇسكى، بەدرى ئەپەندى 1923-يىلىسى كابۇلدا ۋاپات بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭغا تاپشۇرۇلغان ئالتۇنلار پارىژغا ئۇ‌ەرتىلمەي قالىدۇ. ئەنۋەر پاشىنىڭ ئىنىسى نۇرى پاشا بۇ ئالتۇن

پۈتۈن ھەققىدە خەۋىرىم يوق دېگىنىدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە، ئۇ ئالتۇنلار ئافغانىستان ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ۋاستىسى ئارقىلىق ئۇيغۇرتىلىش پىلانلانغان بولسىمۇ، جامال پاشىنىڭ ئافغانىستاندىن ئايرىلىشى ھەمدە بەدرى ئەپەندىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئافغانىستان ھۆكۈمىتى بۇ ئالتۇنلارنى مۇسادىرە قىلىۋالغانلىقى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. زېكى ۋەلىدي بىلەن مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئىككىسى، بۇ ئىشنى ئافغانىستاننىڭ پارىژدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى مەخمۇتخان تارزىغا ئوختۇرۇپ، ئافغانىستان ھۆكۈمىتىدىن بۇ ئالتۇنلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشلىرى نەتىجىسىز قالىدۇ، ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي مەخمۇت تارزىمۇ پارىژدىن ئايرىلىدۇ. نەتىجىدە بۇ پۈللاردىن پۈتۈنلەي ئۈمىد ئۈزۈلىدۇ. بۇ جەريانداا زېكى ۋەلىدي، بۇ ئىش ھەققىدە ئەنگلىيە ھۆكۈمەت مەسئوللىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا تىرىشىپ باققان بولسىمۇ، ئۇلاردىنمۇ ھېچقانداق بىر جاۋاب ئالالمايدۇ.

بۇ ئاردا قۇرۇلتاي تەييارلىقلىرىمۇ داۋام قىلماقتا ئىدى. پۈتۈن ياز بويىچە ئافغانىستان، ئىران ۋە تۈركىيە قاتارلىق ئەللەرگە تارقىلىپ كەتكەن كونا ئەزالار ئوتتۇرىسىدا بۇ قۇرۇلتايغا مۇناسىۋەتلىك خەت ئالاقىلەر بولۇپ تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1924-يىلى 11-ئاينىڭ 29-كۈنىسى ئەخمەت زېكى ۋەلىدي، مۇستاپا چوقاي ئوغلى، ئابدۇلۋاھاپ مۇرادي، تاھىر شاكىرزادە، ئەزىمبەك بېرىمجان ۋە پەتخۇلقادىر (ئابدۇلقادىر) سۇلايمان ئوغلى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئورتا ئاسىيا مۇسۇلمانلار مىللىي ئاۋام ئىنقىلاۋي جەمئىيىتى ئىتتىھادىنىڭ تۈركىستان سىرتىدىكى تۈنجى قېتىملىق رەسمىي قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ. (زېكى ۋەلىدي تۈغان «ئەسلىمىلەر» ناملىق كىتاۋىدا بۇ قۇرۇلتايغا چوقاي ئوغلىنىڭ پارىژدىن، باشقىرتلاردىن مىرالاي ئالىمجان تاغانىنىڭ بۇداپىشتىن كېلىپ قاتناشقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا قەسەم بېرىپ بۇ جەمئىيەتكە ئەزا بولغانلىقىنى يازغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە جەمئىيەت پروگراممىسىدا مۇستەقىللىق ماددىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، چوقاي ئوغلى بۇ جەمئىيەتكە قاتنىشىشتا ئىككىلىنىپ قالغانلىقى بايان قىلىنماقتا. يەنە شۇ يەردە مىللىي بايراقنىڭ سەمەرقەنتتە قوبۇل قىلىنغان شەكلىنى ساقلاپ قېلىش قارار قىلىنغانلىقى، مۇشتەرەك ئانا تىلى مەسىلىسىمۇ مۇزاكىرە قىلىنغانلىقى، بۇ ھەقتىمۇ قارار قوبۇل قىلىنغانلىقى بايان قىلىنغان. زېكى ۋەلىدى كىتاۋىدا بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە توختىلىش بىلەن بىرگە، كىتابنىڭ ئاخىرىسىغا قوشۇمچە قىلىپ بېرىلگەن ئەسلى ئورىگىنال ھۆججەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ تەرجىمىلىرى ئېلاۋە قىلىنغان يېغىن خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بەلكىم خاتا

خاتىرلىۋالغانلىقىدىن بولسا كېرەك، بۇ 4 مەسىلە ھەققىدە توغرا مەلۇمات بەرمىگەنلىكى ئېنىق. بىرىنچىسى، 1924- يىلقى بېرلىن قۇرۇلتىيىنىڭ يېغىن خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، ئالىمجان تاغانىڭ ئىسمىنى بۇ قۇرۇلتايغا قاتناشقانلار ئىچىدە ئۇچرىتالمايمىز. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا مەيلى ت ب م ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى خەت ئالاقىلىرىدە، مەيلى ت ب م قارارلىرى ئارىسىدا ئالىمجان تاغانىڭ ت ب م ئەزاسى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ھېچقانداق بىر ھۆججەت يوق. ئىككىنچىسى، يېغىن خاتىرىلىرىگە قارىغاندا بېرلىن قۇرۇلتىيىدا ئەدەبىي تىل مەسىلىسى ھەققىدە ھەرقانداق بىر قارار قوبۇل قىلىنمىغان. ئۇچىنچىسى، زېكى ۋەلىدي تۇغان بۇ قۇرۇلتايدا سەمەرقەنتتە قوبۇل قىلىنغان بايراقنى قىلچە ئۆزگەرتمەي قوبۇل قىلىنغانلىقىنى يازىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە «ئەسلىمىلەر» دېگەن كىتاۋنىڭ 383-بېتىدە تۈركىستان بايرىغى ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن بىرگە مۇنەۋۋەر قارى ۋە جانئۇزاق ئوغلى قاتارلىقلاردىن تەشكىللەنگەن بىر ھەيئەت تەرىپىدىن تەپسىلىي بىر شەكىلدە تەييارلانغانلىقى، ھەتتا بايراقنىڭ قوبۇل قىلىنغان كۈنىنى مىللىي بايرام كۈنى قىلىپ بەلگىلەش ئارزۇلىرى ئۈستىدىمۇ توختالغان. ئەمما بۇلارغا قارىماي، بېرلىن قۇرۇلتىيىنىڭ يېغىن خاتىرىسى ھەققىدە توختالغانلارغا قارىغاندا بۈگۈنگىچە بىرەر بايراق بولۇپ باقمىغانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ، بېرلىندىكى گۇرۇپپا تەرىپىدىن بىر لايىھە تەييارلىنىپ ئەزالارغا ئۈمۈرتىلىش قارار قىلىنغان. ھەقىقەتەنمۇ 1927-يىلى، ت ب م ئىستانبۇل قۇرۇلتىيى قارارلىرىنىڭ بىرسىدە، تۇغانىڭ سەمەرقەنتتە تەييارلىنىپ تەستىقلانغان دەپ ئېيتقان بايراق پاسونى بويىچە قوبۇل قىلىنىشى بايان قىلىنماقتا. قوبۇل قىلىنغان بايراقنىڭ رەسمى كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان «يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ئىدى. بۇلاردىن قارىغاندا، تۇغانىڭ «بۈگۈنكى تۈرك ئېلى ۋە تۈركىستان» دېگەن كىتابى بىلەن «ئەسلىمىلەر» دېگەن كىتابىدا توختىلىپ ئۆتكەن بايراقنىڭ سەمەرقەنت قۇرۇلتىيىدا قوبۇل قىلىنغانلىقى ھەققىدە ئېيتقانلىرى ئەسلى ئورىگىنال ھۆججەتتە دېيىلگەنلەر بىلەن ئوخشىمايدۇ قالغان. تۆتىنچىسى، 1924-يىلقى بېرلىن قۇرۇلتىيى خاتىرىلىرىدە بارلىق ئەزالار باشقىدىن قەسەم قىلدۇرۇلۇپ، بىر ھىساپتا ئەزالىق قەسەم يېڭىلىغانلىقى ئېنىق. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، يالغۇز مۇستاپا چوقاي ئوغلىلا قەسەم قىلغان بولۇپ قالماي، ھەممە ئەزالار قەسەم قىلىشقان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، زېكى ۋەلىدي چوقاي ئوغلىنىڭ تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىگە ئەزا بولۇشنى خالىمىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ، ئۇنى مەجبورى شەكىلدە ماقۇل كەلتۈرۈلگەنلىكىنى يازىدۇ. بۇ ھەقتىمۇ ۋەقەلىك توغرا بايان قىلىنمىغان. تۇغانىڭ ئۆزى بىۋاستە ھالدا،

«ئەسلىملەر» دېگەن كىتاۋدا ئافغانىستاندىكى ۋاقىتلىردا ت ب م ئەزالىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن يىغىنلاردا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى بۇ تەشكىلاتنىڭ ياۋروپا ۋاكالەتچىسى قىلىپ تەيىنلەشكەنلىگىنى بايان قىلماقتا. ئافغانىستاندىكى يىغىن 1923-يىلنىڭ 26-ئىيۇل كۈنىسى، يەنى بېرلىن يىغىنىدىن تەخمىنەن 17 ئاي ئاۋۋال ئېچىلغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن چوقاي ئوغلىغا ئۇچۇرتكەن خەتلىرىدە ئۇنىڭ بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلمىغانلىقى ھەققىدە قىلچىلىكمۇ بىر ئىشارەت بەرمىگەنلا ئەمەس، ھەتتا بۇنىڭ ئەكسىچە تەشكىلاتنىڭ ياۋروپا ۋاكالەتچىسى سۈپىتىدە پائالىيەت قىلىپ كەلگەنلىكىنى تەستىقلايدىغان خەتلەرمۇ ساقلىنىپ قالغان ئىدى. بۇ پاكىتلارنى بىر يەرگە كەلتۈرگىنىمىزدە، زېكى ۋەلىدىنىڭ بۇ ھەقتە شەخسى ھېسسىياتىغا بېرىلىپ مۇھاكىمە قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

قۇرۇلتايدا ئاۋۋال تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى ھەققىدە مۇزاكىرە قىلىشىپ، پىكىر بىرلىكى بولماسلىق ئەھۋاللىرىنىڭ خېلىلا ئېغىر ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەزالار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت باغلاش ئىشلىرىنىڭ يېتەرلىك بولمايۋاتقانلىقى، ماددىي ۋە سىياسىي شەرت- شارائىتلارنىڭ مۇۋاپىق بولمايۋاتقانلىقى قاتارلىقى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدۇ. قۇرۇلتايدا يەنە بۇ خىل تارقاق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ كەتكەن رۇسىيە بولشېۋىكلىرىنىڭ ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى كۈچەيتىۋېلىپ تۈركىستانىنى پارچىلاش سىياسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كىرىشكەنلىكلىرى كۆرۈلمەكتە دەپ قارىشىدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا كۆرەشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك ئاساسىي پرىنسىپلار قوبۇل قىلىنىدۇ:

بولشېۋىكلار مەيلى مەۋجۇت بولسۇن ياكى بولمىسۇن، جەمئىيەت پائالىيەتلىرى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى شەرت. 1921-يىلىسى بۇخارا قۇرۇلتىيىدا قوبۇل قىلىنغان نىزامنامە ئۆزىپىتى قوبۇل قىلىنىدۇ.

بۇ جەمئىيەتكە بۇرۇنقى قۇرۇلتايلاردا «ئورتا ئاسىيا مۇسۇلمانلار ئاۋام جەمئىيەتلىرى ئىتتىھادى» دەپ نام بېرىلگەن ئىدى. ئەمما بولشېۋىكلارنىڭ تۈركىستانىنى سۈنئىي جۇمھۇرىيەتلەر پەيدا قىلىپ بۆلۈۋېتىش سىياسىتى سەۋەبىدىن ”تۈركىستان“ سۆزىنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ ئارتىپ كەتكەن ئىدى. ... بۇ تېرمىن پات يېقىندا پانتۈركىسىزم، پانئىسلامىزم دېگەن سۆزلەردەك چەكلەنگەن

ئاتالغۇغا ئايلىنىپ قېلىشى مۇقەررەر ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن جەمئىيەتنىڭ نامى ئىچىدە "تۈركىستان" سۆزىنىڭ بۆلۈشى شەرت قىلىنغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ جەمئىيەتنىڭ ئىسمى «تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. جەمئىيەتنى ھەرقايسى رايونلاردا ئاتىغاندا «تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتى» نىڭ ئۆزبەكىستان كومىتېتى، قازاقىستان كومىتېتى دېگەندەك قوشۇمچىلار بىلەن ئاتاش قوبۇل قىلىنغان. ...

باشقىردىستان جوغراپىيىلىك جەھەتتىن يىراقتا قالغاندەك قىلغىنى بىلەن، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت جەھەتتىن ئالغاندا تۈركىستانغا تەۋە دەپ قاراش مۇمكىن ئىدى. ... تولۇق مۇستەقىللىقىمىزنى قولغا كەلتۈرگۈچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە بۇ جەمئىيەت يوشۇرۇن پائالىيەت ئېلىپ باردۇ. ... جەمئىيەتنى پاش قىلىشقا ئۇرۇنغۇچى ئەزالار جەمئىيەتتىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ. ... بېرلىندىكى ئەزالار قەسەم قىلىشقان بولۇپ، يېڭى ئەزالارنىڭمۇ قەسەم بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. تۈركىستان ئۈچۈن مىللىي بايراق تەييارلىنىدۇ. جەمئىيەت رەئىسى ئەخمەت زېكى ۋەلىدي ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگىنىگە قارىماي، جەمئىيەت ئەزالىرى ئۇنىڭ ئىستېپاسىنى رەت قىلغان.

بۇ قۇرۇلتايدا رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قايتىدىن سايلانغان. قوبۇل قىلىنغان قارارلارغا ئاساسەن تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ چەتئەلدىكى مەركىزى كومىتېتى ئەخمەت زېكى ۋەلىدي، مۇستاپا چوقاي ئوغلى، ئابدۇلخەمىت ئاروپ، سەدىردىنخان ۋە مىيان بۇزۇرك قاتارلىق 5 كىشىدىن تەشكىل تاپقان. جەمئىيەت رەئىسلىكىگە زېكى ۋەلىدى تەيىنلەنگەن بولۇپ، مۇئاۋىن رەئىسلىككە مۇستاپا چوقاي ئوغلى قويۇلغان. جەمئىيەتنىڭ مەشھەت (ئىران) تىكى شۆبىسىگە ئابدۇلخەمىت ئاروپ، مۇپتى سەدىرىنخان ۋە تۇراپ بەگ ئىككىسى مەسئۇل قىلىنغان. ئىستانبۇل شۆبىسىگە مىيان بۇزۇرك بىلەن مۇھەممەتجانلار مەسئۇل قىلىنغان. ئەخمەت زېكى ۋەلىدي، تاھىر شاكىر، ئابدۇلۋاھاپ مۇرادي، ئەخمەتجان ئىبراھىم ۋە ئەزىمبەك بېرىمجانلار بولسا گېرمانىيە شۆبىسىنىڭ 5 كىشىلىك ئىجرائىيە ھەيئىتىنى تەشكىل قىلغان. بېرلىن شەھىرىنىڭ سىرتىدا ئوقۇۋاتقان تاھىر شاكىر يېغىنغا قاتنىشالمىغان ئەھۋاللاردا، ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن پەتخۇلقادىر سۇلايمان ئوغلى (ئابدۇقادىر ئىنان) قاتناشتۇرۇلغان.

(رەسىم ئورنى)

تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتى بېرلىن شۆبىسىنىڭ ئەزالىرى
ئولتۇرغانلار (سولدىن ئوڭغا): ئابدۇلۋاھاپ مۇرادي، مۇستاپا چوقاي ئوغلى، ئەخمەتجان ئىبراھىم (ئوقۇي). ئۆرە تۇرغانلار: سابىر تۈركىستانلى، ئابدۇلۋاھاپ ئىسھاق ئوغلى (ئوقتاي)، تاھىر شاكىر (چاغاتاي)، ئەزىمبەك بېرىمجان
بېرلىن، 1925 ـ يىلى (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

بۇ قۇرۇلتاي، چەتئەلدە چاقىرىلغان تۇنجى قېتىملىق قۇرۇلتاي بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر قۇرۇلتاي ئىدى. بۇ قېتىملىق قۇرۇلتايدا قوبۇل قىلىنغان قارارلارغا دىققەت قىلغىنىمىزدا، بولشېۋىكلارنىڭ ئۆزبېك، قازاق، تۈركمەن، قىرغىز دېگەندەك تۈرك قەۋملىرىنى مىللەت قىلىپ يارىتىش سىياسىتىنى تا شۇ يىللاردىلا تۈركىستانلىق زىيالىيلار ئېنىق تونۇپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. زېكى ۋەلىدي تۇغان كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىدە، ئەرك پىرقىسىنىڭ چەتئەلدە تۇرۇۋاتقان 22 ئەزاسىنىڭ ماقۇللىغىنى ئالغاندىن كېيىن بۇ يىغىنغا قاتناشقانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. يەنە تۇغانىنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا، مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن بىرگە يەنە بىر قىسىم ئەزالار تەرەققىيپەرۋەر جەدىتچىلار پىرقىسىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان دەپ كۆرسىتىلگەن. خۇلاسىلىگەندە، زېكى ۋەلىدي، تۈركىستان تەۋەسىدە ھەرخىل پارتىيىلەرنىڭ قاتنىشىشى ئارقىلىق تەشكىللەنگەن جەمئىيەت تەشكىلى تۈزۈلۈشىنىڭ چەتئەللەردىمۇ شۇ بويىچە ئۆزگەرتىلمەي ساقلاپ قېلىنغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.

بېرلىن قۇرۇلتىيى بىلەن بىرگە تۈركىستانلىق تەشكىلاتچىلار ياۋروپادا پائالىيەت قىلىۋاتقان بولشېۋىكلارغا قارشى گۇرۇپپىلار بىلەنمۇ قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا باشلىغان. ياۋروپا مەتبۇئاتلىرىدا تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەر بىلەن مۇھاكىمىلارنى ئېلان قىلدۇرالىشى ئۈچۈن پۈتۈن غەيرىتىنى سەرپ قىلىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن باشلىغان. قۇرۇلتاي چاقىرىلىپ ئۈزۈن ئۆتمەي، تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىچىدە بوھران پەيدا قىلغىدەك دەرىجىدە بىر ھادىسە يۈز بېرىدۇ. رۇسىيىدىكى كوممۇنىزم پرىنسىپلىرىغا قوشۇلمايدىغان سوتسىيال پارتىيىلەر، 1924ـيىلىنىڭ 24~25ـدېكابىر كۈنلىرىدە، گېرمانىيىدە خەلقئارالىق بىر قۇرۇلتاي چاقىرىشقان ئىدى. ئەس-ئار (سوتسىيال رېۋېلوتسىيە) ھەرىكىتىنىڭ سابىق لىدېرى چېرنوۋ، تۈركىستانغا ۋاكالىتەن زېكى ۋەلىدىنى بۇ قۇرۇلتايغا تەكلىپ قىلىدۇ. يىغىنغا قاتناشقان زېكى ۋەلىدي، «بولشېۋىزمدىن سوتسىيالىزم يولىغا» دېگەن تېمىدا بىر دوكلات بېرىدۇ. بۇ ئىش،

تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ ئىككى نەپەر مۇھىم ئەزاسى ئوتتۇرىسىدا ئېغىر زىددىيەت پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولۇپ بېرىدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلى، جەمئىيەت ئەزالىرى بۇنداق بىر قۇرۇلتايغا سوتسيالىست نامى بىلەن قاتناشماسلىقى ھەمدە تۈركىستانغا ۋەكىللىك قىلماسلىقى كېرەك ئىدى دەپ قارايدۇ. شۇ كۈنگە كەلگۈچە مۆتىدىل سوتسيالىستلار بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىپ كەلگەن تېخىمۇ دېموكراتچى ھېسابلىنىدىغان چوقاي ئوغلى ئۇچۇن ئالغاندا، ئىنقىلاۋي خاراكتىرگە ئىگە سوتسيالىستچە كۆزقاراش قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغان بىر ئىدىيە ھېسابلىناتتى. بۇ تۈردىكى تەنقىدكە قارىتا زېكى ۋەلىدي "مەن بۇ يىغىندا دوكلاتىمنى جەمئىيەت ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەمەس، ئەرك پارتىيە ئەزاسى سۈپىتىم بىلەن سۆندۈم. ئۇنىڭ ئۈستىگە جەمئىيەتنىڭ 7 ماددىلىق ئورتاق كۆزقاراشلاردىن باشقا مەسىلىلەر ئۈستىدە ھەر بىر پارتىيە ئەزاسى ئۆز پروگراممىسىغا ئاساسەن ھەرىكەت قىلىش ئىختىيارىغا ئىگە" دېگەن ئۆزىنى ئاقلاش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئىككى لىدېر ئوتتۇرىسىدىكى بۇ زىددىيەت باشقا ئەزالارنىڭ سالا قىلىشى بىلەن بېسىققان بولسىمۇ، بۇ زىددىيەت شۇنىڭ بىلەنلا تۈگەپ كەتمەي كېيىنكى ۋاقىتلاردا باشقا باھانە-سەۋەبلەر بىلەن يەنە قايتىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرىدۇ.

1925-يىلىدا، تۈركىيىدىكى مىللەتچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ پېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان مائارىپ مىنىستىرى ھەمدۇللا سۇپھى تەڭرى ئۆۋەر، ياۋروپادا تۈرۈۋاتقان تۈركىيە تۈركلىرىدىن باشقا تۈرك قەۋىم لىدېرلىرىنى تۈركىيىگە يىغىش ئۈچۇن ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئۇنىڭ بۇ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە سادرى مەقسۇدى ئارسال، ئايياز ئىسھاقي، پۇئات توقتار ۋە ئابدۇللا باتتال تايماس قاتاردىكى كىشىلەر تۈركىيىگە بارىدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا ياۋروپادا تۈرۈۋاتقان دوكتور رىزا نۇرنىڭ تۈركىيىگە قايتىپ كېتىشىدىن كېيىن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسىدە، زېكى ۋەلىدي تۇغان بىلەن پەتخۇلقادىر سۇلايمانمۇ تۈركىيە مائارىپ مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن تۈركىيىگە تەكلىپ قىلىنىدۇ. بۇ ئىشلاردىن كېيىن ياۋروپادا تۈرۈۋاتقان تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى، 1925-يىلى 9-مايدا قايتىدىن بىرلىندا يىغىن چاقىرىدۇ. بۇ يىغىندا جەمئىيەت مەركىزىنى ئىستانبۇلغا يۆتكەش، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ياۋروپادا تۇرۇشلۇق ۋاكالەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ساقلاپ قېلىش، ماددي ئىمكانىيەتلەر يار بەرگىنىدە تۈركىيىدە بىر نەشرىيات ئەپكارى قۇرۇپ چىقىش دېگەندەك قارارلار ئېلىنىدۇ. بۇ ئىشلاردىن كېيىن تۈركىستان

مىللىي ھەربىتىنىڭ سىياسىي ئېغىرلىق مەركىزى ئاساسەن ئالغاندا تۈركىيەگە كۆچۈرۈلگەن بولدى.

مۇستەملىكە مىللەتلەر بىرلىكسىپى: پرومېتې

پرومېتې بىرلىكسىپىنى تەشكىل قىلغان بۈگۈرۈپپىلارنىڭ ھېچقايسىسى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئۆز ئالدىغا كۈرەش قىلالمىغىدەك كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ بىرلىكسەپ، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

–تاھىر شاكىر (چاغاتاي)

پرومېتې ھەربىتىنىڭ مەنبەلىرى

پرومېتېئۇس – يۇنان رىۋايەتلىرىدىكى بىر ئوت خۇداسىدۇر. ئۇ زېئۇسنىڭ نارازلىق بىلدۈرۈشىگە پەرۋا قىلماي ئىنسانلارغا ئوتنى سوغا قىلىش ئارقىلىق ئىلغارلىقنى ئېلىپ كەلگەن دەپ قارىلىدۇ. ئەمما زېئۇس بۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقۇنچلۇق بىر شەكىلدە ئىنتىقام ئېلىشقا كىرىشىدىكەن. ئۇ، پرومېتېئۇسنى بىر تاغ چوققىسىغا زىنجىرلەپ باغلىۋېتىدىكەن. زېئۇس تەرىپىدىن پرومېتېئۇسنى جازالاشقا ئۆھرتكەن بىر بۈركۈت، ھەر كۈنى كۈن چىقىشتىن كۈن پاتقىچە پرومېتېئۇسنىڭ قۇرسىغىنى چوقۇلاپ تىشىپ جىگىرىنى چىقىرىپ يەپ تۈگىتەتتىكەن. قاراڭغۇ چۈشكەندىن تارتىپ ئەتىگەن كۈن چىققۇچە بولغان ئارىلىقتا پرومېتېئۇسنىڭ جىگىرى قايتىدىن ئەسلىگە كېلىپ ساقىيىپ قالاتتىكەن. ئەتىسى سەھەردە ھېلىقى بۈركۈت يەنە ئۇچۇپ كېلىپ ئۇنىڭ قۇرسىغىنى قايتىدىن تىشىپ بېغىرىنى يېيىشكە باشلايدىكەن. بۇ ئىش شۇنداق داۋاملىشىۋېرەرمىش.

تۆت ئېتىراپى قورشالغان لېخىستان (ئوسمانلى دۆلىتى دەۋرى بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا، تۈركىيىلىكلەر پولشىنى ‹لېخىستان› دەپ ئاتايتتى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) مۇ خۇددى پرومېتېئۇسقا ئوخشاش تارىختىن

بېرى كۆچلۈك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بىر نەچچە قېتىم بۆلۈشۈۋېلىنغان بولۇپ، ھەر قېتىم يەنە قايتىدىن مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ كەلگەن ئىدى. 20-ئەسىرگە كىرگىنىدە، پولشا تېررىتورىيىسى يەنە بىر قېتىم رۇسىيە، پرۇسسىيە ۋە ئاۋىستىرو-ۋېنگىر ئىمپېرىيىلىرى تەرىپىدىن بولىشۋېلىنغان ئىدى. ئەڭ ئاخىرقى قېتىم، 1864-يىلىسى پولشىنىڭ رۇسىيە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالغان تەرىپىدە پارتلىغان قوزغىلاڭ قانلىق باستۇرۇۋېتىلىپ، رۇسىيە بىلەن پرۇسسىيە ئىشغالىيىتىدىكى جايلاردا ئېغىر دەرىجىدە ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش سىياسىتى يۈرگۈزىلگەن ئىدى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئاۋۇستىرو-ۋېنگىر ئىمپېرىيىسىنىڭ قولىدا قالغان گالىچىيە رايونى نىسپى ھالدا مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، بۇ قىسمىدىكى پولەكلەر ئۆز مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ يۈرەلەيتتى. 1900-يىللىرىغا كەلگىنىدە، رۇسىيىدە ھەرخىل پارتىيىلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ پولشادىمۇ بىرمۇنچە مىللىي پارتىيىلەر قۇرۇلۇشقا باشلايدۇ. بۇ پارتىيىلەر ئىچىدە رومان دموۋسكى يېتەكچىلىكىدىكى مىللىي دېموكراتلار پارتىيىسى، جوسېف پىلسۇدسكى رەھبەرلىكىدىكى پولشا سوتسىيال پارتىيىسى بىلەن سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى قاتارلىق پارتىيىلەر ئەڭ مۇھىم پارتىيىلەر ھېسابلىناتتى. جوسېف پىلسۇدسكىنىڭ سوتسىيال پارتىيىسى، پروگراممىسى بويىچە ئالغاندا ئەڭ رادىكال تەرەپكە مەنسۇپ پارتىيە بولۇپ، شەرتسىز مۇستەقىللىق تەلىۋىدە چىڭ تۇراتتى. پىلسۇدسكى، رۇسىيە ئىمپېرىيىسى پارچىلانماي تۇرۇپ پولشىنىڭ ھەقىقىي مۇستەقىللىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا بولمايدۇ دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ بۇ قارىشى رۇسىيە-ياپونىيە ئۇرۇشى يىللىرىدىن ئاۋۋال، ياپونىيە ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرغان بىر ۋەزىيەت تونۇشتۇرۇش دوكلاتىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. پىلسۇدسكى، 1904-يىلى 13-ئىيۇل كۈنى ياپون ھۆكۈمىتىگە سۇنغان بۇ دوكلاتىدا رۇسىيىنىڭ پارچىلىنىشى ئۈچۈن چارروسىيىنىڭ قول ئاستىدىكى ئۇرۇستىن باشقا مىللەتلەر بىلەن، ھەمدە ئوسمانلى تۈركلىرى بىلەن ھەمكارلىشىش شەرت دېگەن قاراشنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ دوكلاتتا ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلىرى ياپونىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمىغانلىقىغا قارىماي، بۇ دوكلاتقا ئاساسلانغاندا پىلسۇدسكىنى پرومېتېچىلىك ھەرىكىتىنى باشلاتقان كىشى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن.

پىلسۇدسكى، تۈركىيە-پولشا ھەمكارلىقىغمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن ئىدى. 1912~1913-يىللىرى ئارىسىدا كراكوۋدا پولشا-تۈركىيە دوستلۇق جەمئىيىتى دېگەن بىر جەمئىيەت قۇرىدۇ. بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئارىسىدا، كېيىكى

ۋاقىتلاردا پولشا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تەيىنلىنىدىغان شەرق مىللەتلەر مۇتەخەسسىسى لېئون ۋاسىلېۋسكى بىلەن پىلسۇدسكىنىڭ يېقىن دوستى مىخايل سوكولنىسكىمۇ بار ئىدى. پىلسۇدسكى، 1916-يىلىسى بۇداپېشتتىكى تۈركىيە كونسۇلى ۋاستىسى ئارقىلىق ئوسمانلى ھۆكۈمىتىگە بىر پارچە ۋەزىيەت تونۇشتۇرۇش دوكلاتى سۇنىدۇ. پىلسۇدسكى بۇ دوكلاتتا پولشا، ۋېنگرىيە، بۇلغارىيە ۋە ئوسمانلى دۆلەتلىرىنىڭ رۇسىيىگە قارشى بىر ئىتتىپاق تەشكىللەپ چىقىشى ھەققىدە تەكلىپ بېرىدۇ. ئەگەر بۇنداق بىر ئىتتىپاق قۇرالمىغىنىدا ۋىستۇل دەريا‌سى ۋادىلىرىدىن تارتىپ تا سۇۋەيش قانىلىغىچە سوزۇلغان بىرلىكسەپ بارلىققا كەلگەن بولاتتى. پىلسۇدسكىنىڭ تۈركىيىگە بولغان قىزغىشى كېيىنكى يىللاردىمۇ داۋام قىلىپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېڭى رەھبەرلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش يوللىرىنى ئىزدىنىشكە كىرىشىدۇ. دېگەندەك، 1922-يىلقى لوزان سۆھبىتى دەۋرىدە، پودپولكوۋنىك تادېئۇسز شايتزېل يېتەكچىلىكىدىكى بىر پولشا ئۇمىگىنى تۈركىيە ئۇمەك باشلىقى ئىسمەت ئىنۆنۈ بىلەن يوشۇرۇن سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن شۆبىتسارىيىگە ئۆۋەرتكەن ئىدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پولشىنى ئاۋۇستىرىيە بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئەگە قىلىۋەتكەن ئىدى. پولەك ئەسكەرلىرىدىن بىر پىدائىي قىسىم تەشكىللىگەن پىلسۇدسكى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئاۋۇستىرىيە سېپىدە تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، پولشا مىللىي كومىتېتىنى قۇرغۇچى دموۋسكى بىلەن ئۇنىڭ پارتىيىسى رۇسىيە تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇرۇشقان ئىدى. ئۇرۇشنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا چارروسىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان تەرەپنىڭ كۈچىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە گېرمانىيە بىلەن ئاۋۇسترو-ۋېنگىر ئىتتىپاقى ئىشغال قىلىپ تۇرۇۋاتقان پولشا قىسمىدا بىر پولشا پادىشاھلىق دۆلىتى قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. پولشادا مۇستەقىل بىر جۇمھۇرىيەت قۇرۇپ چىقىش غايىسى بويىچە ھەرىكەت قىلىپ يۈرگەن پىلسۇدسكى بۇنداق بىر دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا قوشۇلمايتتى. شۇنىڭغا قارىماي، پىلسۇدسكى يەنىلا قۇرۇلغان بۇ ۋاقىتلىق دۆلەت ئورگىنىدا ھەربىي ئىشلار مەسئوللىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇ ئورۇن، پىلسۇدسكىغا گېرمانىيە يارىدىمىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي قىسىملىرىنى قۇرۇپ چىقىش پۈرسىتىنى يارىتىپ بەرگەن ئىدى.

بۇ ئارىدا، رۇسىيىدە پارتىلىغان بولشېۋىك ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن رۇسىيىنىڭ ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقىشى، مەۋجۇت كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنىڭ يەنە بىر

قېتىم بۇزۇلۇپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. رۇسىيە بىلەن ئۇرۇش توختاتقان گېرمانىيە شەرقىي ئۇرۇش سېپىدىن قولىنى بوشىتىۋېلىپلا پولشا مەسىلىسىدە بەرگەن ۋەدىسىدىن پۈتۈنلەي يېنىۋالىدۇ. پولشا قوراللىق قىسىملىرىنىڭ تىزگىنىنى قايتىدىن قولغا ئېلىشقا ئۇرۇنغان نېمىسلار، پىلسۇدسكىنىڭ قەتئىي قارشى چىقىشىغا دۇچ كېلىدۇ. گېرمانىيە دائىرىلىرى بۇ سەۋەبتىن پىلسۇدسكىنى قولغا ئېلىپ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئورگىنىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ. ئەمما بۇ چاغدا، غەرب ئانتانتا ئەللىرى پارىژدىكى پولشا مىللىي كومىتېتىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىپ ئۇ يەرگە بىر ۋەكىللەر ئورگىنى قۇرۇپ چىقىش قارارى ئالىدۇ. بۇنداق بىر ئەھۋالدا، گېرمانىيە ھۆكۈمىتى پىلسۇدسكىنى قويۇۋېتىشكە مەجبور بولىدۇ. پولشا ۋەكىللەر ھەيئىتى ئۇنى قايتىدىن قوراللىق قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى قىلىپ تەيىنلىشىدۇ. 1918-يىلىنىڭ نويابىر ئېيىي ئوتتۇرىلىرىدا ۋارشاۋاغا كەلگەن پىلسۇدسكى، ئۇچ كۈندىن كېيىن دۆلەت رەئىسى دەپ ئېلان قىلىنىدۇ.

گېرمانىيىنىڭ ئۇرۇشتا يېڭىلىشى بىلەن پولشىدىكى نېمىسلار ھاكىمىيىتىمۇ ئاخىرلىشىدۇ. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئىمزالانغان ۋېرساي تىنچلىق ئەھدىتنامىسى نەتىجىسىدە ئىشغال قىلىۋېلىنغان تۇپراقلارنىڭ يەنە بىر قىسمى پولشىغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. شۇنداقتىمۇ پولشىنىڭ بۇرۇنقى تۇپراقلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى يەنىلا رۇسىيىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا ئىدى. بۇ ئەھۋال، يەنە بىر قېتىملىق رۇسىيە-پولشا ئۇرۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. بۇ ئۇرۇش، پىلسۇدسكىگە رۇسىيە تەۋەسىدە ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەر بىلەن ئورتاق بىر بىرلىكسەپ تەشكىل قىلىش شەرت دېگەن كۆزقارىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا پۇرسەت بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، پىلسۇدسكى پولشا ئارمىيىسى تەركىبىدە مۇسۇلمانلاردىن تەشكىل قىلىدىغان بىر ھەربىي قىسىم قۇرۇپ چىقىش قارارىنى ئىلىپ دەرھال تۇتۇش قىلىدۇ. پولشا ئارمىيىسى كىيىۋگە كىرگەن ۋاقىتىدا شىمالىي كاپكازىيىلىكلەر، ئەزەربەلەر ۋە تاتارلاردىن تەشكىل تاپقان مۇستاپا ئەخمەتوۋ قوماندانلىقى ئاستىدىكى بىر مۇسۇلمانلار پولكىمۇ كىيىۋگە بىرلىكتە كىرىدۇ. پۈلەكلەر بۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ، 1921-يىلىنىڭ مارت ئېيىدا رىگادا تۈزۈلگەن شەرتنامىغا ئاساسەن پولشىنىڭ دۆلەت خەرىتىسى ئەكى ئاخىرقى شەكلىنى ئالىدۇ. مۇستەقىللىقتىن كېيىن ئۆتكۈزۈلگەن سايلامدا پىلسۇدسكى دۆلەت رەئىسلىكى ئۈچۈن نامزات بولۇشنى خالىمىغاچقا، دۆلەت مۇداپىئە باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. ئەمما 1923-يىلى ھۆكۈمەتنىڭ ئىجرا قىلىۋاتقان سىياسىتىگە نارازى ئىكەنلىكىنى باھانە قىلىپ، خىزمىتىنى تاشلاپ پېنسىيىگە چىقىپ سۈلېزۈۋېككە بېرىپ ماكانلىشىدۇ.

پولشا مۇستەقىللىق كۈرەشلىرىدە ئەڭ مۇھىم رول ئوينىغان مارشال پىلسۇدسكى، كېيىنكى ئىككى يۈز يىل مابەينىدە ۋەتىنىنى بىر قانچە قېتىم ئىشغال قىلىۋالغان، ئىككى قېتىم دۇنيا خەرىتىسىدىن ئۆچۈرىۋېتىلىشىگە سەۋەب بولغان رۇسىيىنىڭ كەلگۈسىدە يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرىكەت پەيدا قىلماي قالمايدۇ دەپ قەتئىي ئىشىنەتتى. شۇ سەۋەبتىن، پىلسۇدسكى بۇنداق بىر ئېھتىماللىقتىن ساقلىنىشنىڭ پەقەت بىرلا يولى بار دەپ قارايتتى: بۇ يول، رۇسىيىنى پارچىلىۋېتىش يولى ئىدى. بۇنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن رۇسىيە بېسىۋالغان يەرلەردىكى مىللەتلەرنى مۇستەقىللىققا ئېرىشتۇرۇش شەرت ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، مارشال پىلسۇدسكى رۇسىيىگە قارام قىلىنغان مىللەتلەر مەسىلىسىگە كۆڭۈل بۆلۈش ئىشى پولشىنىڭ تەغدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىش دەپ تونۇلۇشى لازىم دەپ قارايتتى.

1922-يىلىدىن باشلاپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان ھۆكۈمەتلەر، پىلسۇدسكىنىڭ پرومېتې لايىھىسىگە پەقەتلا كۆڭۈل بۆلمەي كەلگەن ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي پرومېتې كۆزقاراشىغا ئىشىنىدىغان بىر قىسىم دۆلەت رەھبەرلىرى، بۇ لايىھىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەتتىن يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. 1922~1926-يىللىرى ئىچىدە، پودپولكوۋنىك شايتزېل، 2-بىيرو (ھەربىي ئاخباراتچىلىق ۋە جاسۇسلۇققا قارشى بۆلۈم – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئەملىدارى كاپىتان سۇچېنېك ۋە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ شەرق بۆلۈمىدىن لۇكاسىۋېتز قاتارلىق كىشىلەر مۇھاجىر لىدېرلەر بىلەن مەخپىي ئۇچۇرۇشۇپ تۇرغان ئىدى. 1924-يىلى كۈز ئايلىرىدا شايتزېل ئىستانبۇلغا ھەربىي مەسلىھەتچى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. پىلسۇدسكى، شايتزېلنى سۆلېژووېكتىكى ئۆيىگە چاقىرىپ، ئۇنىڭغا سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدە قالغان ئۇرۇس بولمىغان مىللەتلەرنىڭ چەتئەلدە مۇستەقىللىق ئۈچۈن پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان ۋاكالەتچىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش ئىشىنى مەخسۇس ۋەزىپە قىلىپ تاپشۇرىدۇ. شايتزېل، ئۇكرائىنالىقلار بىلەن، گروزىيىلىكلەر بىلەن، كاپكازىيىلىكلەر بىلەن، ئەزەربەيجانلىقلار بىلەن، قىرىملىقلار بىلەن، ئىدىل-ئۇرالليقلار بىلەن ۋە تۈركىستانلىقلار بىلەن ئۇچۇرۇشۇش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ مۇستەقىللىق ئارزۇسى ھەققىدىكى تەلەپلەرنىڭ كۆچلۈك-ئاجىزلىقىنى ھەمدە بۇ جەھەتتە كۆرسىتىۋاتقان تىرىشچانلىقلىرىنى باھالاشقا تىرىشىدۇ.

ياۋروپادىكى مۇساپىر گۇرۇپپىلار

1920-يىللاردا گروزىيىلىك مۇساپىرلاردىن تەشكىل تاپقان بىر گۇرۇپپا، ياۋروپادىكى ئۇرۇس بولمىغان مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان سوۋېت مۇساپىرلىرى ئىچىدە ئەڭ كۆچلۈك گۇرۇپپا ھېسابلىناتتى. گروزىيىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سوتسىيالىست دۆلەت رەئىسى نېئو جوردانيا بىلەن بىرگە نۇرغۇن ساندىكى قۇرۇلتاي ۋەكىلى پارىژغا بېرىۋېلىپ، ئۇ يەردە بىر گروزىيە سەرگەندار ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ چىققان ئىدى. بۇ ھۆكۈمەت، 1930-يىلىنىڭ كىرىشىگىچە بولغان ئارىلىقتا فرانسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ، شۇنىڭدەك قىسقا مەزگىللىك بولسىمۇ ئەنگلىيە بىلەن بېلگىيە ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەسمىي ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن ئىدى. شۆبىتسارىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گۇيسېپ موتتا، «ژۇرنال دې گېنېۋې» (جەنىۋە ژۇرنىلى) نىڭ باش مۇھەررىرلىرىدىن ژېئەن مارتىن قاتارلىق كىشىلەر گروزىيە مۇساپىرلىرىغا ياردەم قىلىپ كېلىۋاتقان ئاۋانگارتلار ئىدى. ئەينى ۋاقىتدا ئانتانتا جەمئىيىتىنىڭ بايانىاتچىلىق ۋەزىپىسىنىمۇ بىرگە ئۆتەپ كېلىۋاتقان موتتا، گروزىيىنىڭ سۈرگۈندىكى ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقئارا جامائېتى تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىنىشى جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن ئىدى. داڭلىق مۇخىبىر ھېسابلانغان ژېئەن مارتىنمۇ خەلقئارالىق گروزىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىنى ئۆز ئۈستىگەئالغان ئىدى. گروزىيە گۇرۇپپىسى يەنە ئانتانتانىڭ مەركىزى بولغان جەنىۋەدە دائىملىق ۋەكىل تۇرغۇزۇپ كەلمەكتە ئىدى. سۈرگۈندىكى گروزىيە ھۆكۈمىتى، نېئو جوردانىيانى قانۇنلۇق دۆلەت رەئىسى دەپ تونۇيتتى. جوردانىيا گۇروھىدىن باشقا يەنە سىپىرىدىئون كېدىئا ۋەكىللىكىدىكى گروزىيە مىللەتچى دېموكراتلار گۇرۇپپىسىمۇ بار ئىدى.

1918-يىلى، ئۇكرائىنانى ئاق ئۇرۇس قوراللىق كۈچلىرى بېسىۋالغاندىن كېيىن چەتئەلگە چىقىپ كەتكەن ئۇكرائىنا لىدېرى سىمون (بەزى مەنبەلەردە سىمېن دەپ ئېلىنماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) پېتلىيۇرا، كېيىن ھوقۇق تارتىپ ئالغان قىزىللارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ باققان بولسىمۇ يېڭىلىپ قالغان ئىدى. شۇندىن كېيىن پولشىغا بېرىۋالغان پېتلىيۇرا، مارېشال پىلسۇدسكى بىلەن بىرگە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى بىر شەرتنامە ئىمزالىشىپ، پولشا بىلەن بىرلىشىپ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ. پولەكلەر بىلەن بولشېۋىكلەر ئوتتۇرىسىدا

ئىمزالانغان رىگا شەرتنامىسىگە ئاساسەن ئوكرائىنا سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھاكىمىيىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى نەتىجىسىدە، پېتلىيۇرا ئوكرائىنالىق كونا ھۆكۈمەت ئادەملىرى بىلەن بىرگە پارىژغا قېچىپ بېرىۋالغان ئىدى. پارىژدا، ئۇكرائىنا مىللىي ھەرىكىتىنى تەشكىللەپ چىققان پېتلىيۇرا، «تىرىسۇب» دېگەن بىر ژۇرنالنى نەشرى قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئەپسۇسكى، پېتلىيۇرا 1926-يىلىسى ئۇكرائىنادا ئۆلتۈرۈلگەن يەھۇدىيلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئالدۇق دەۋالغان شالوم شاۋارتسبارد سىملىك بىر يەھۇدي تەشكىللىگەن بىر قېتىملىق سۇيىقەستتە ئۆلتۈرۈلىدۇ. پېتلىيۇرانىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئۇكرائىنا مىللىي ھەرىكىتىنىڭ لىدېرلىگىنى سابىق تاشقى ئىشلار مىنىستىرى شۇلگى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.

قىزىل ئارمىيە ئەزەربەيجاننى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، ئەزەربەيجان خەلق جۇمھۇرىيىتى مىللىي شۇراسى تارقىتىۋېتىلىپ، شۇرا رەئىسى مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە، چېكا (ئەكسىل ئىنقىلابچىلار ۋە بۇزغۇنچى ئۇنسۇرلارغا قارشى پەۋقۇلئاددە كومىسسىيە – ئاپتونومنىڭ ئىزاھاتى) تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ موسكۋاغا ئېلىپ كېتىلگەن ئىدى. 1922-يىلىسى تۇرمىدىن قاچقان رەسۇلزادە، فىنلاندىيە ئارقىلىق تۈركىيىگە بېرىۋالىدۇ. ئۇ، تۈركىيىگە كەلگەندىن كېيىن چەتئەلگە چىقىپ كەتكەن مۇساۋاتچىلارنى بىر يەرگە يىغىپ ئەزەربەيجان مىللىي مەركىزىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە پارىژدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋېرساي تىنچلىق سۆھبىتىگە قاتنىشىشقا ئۇيغۇرتىلگەن ئەزەربەيجان ئۇمىگىدە ئېلى مەردان توپچى بېشى بىلەن جەيھۇن ھاجى ئەپەندىلى قاتارلىق ئىككى نەپەر ھەيئەت ئەزاسىمۇ بار ئىدى. بۇرۇن دۇما ۋەكىلى بولغان، كېيىن يەنە ئەزەربەيجان قۇرۇلتىيىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن توپچى بېشى، مۇساپىرلار ئارىسىدا ئابرۇيغا ئىگە بىرسى ئىدى.

بۇنىڭدەك بىر ئىش شىمالى كاپكازىيىلىكلەر ئارىسىدىمۇ يۈز بەرگەن بولۇپ، سوۋېت قوراللىق كۈچلىرى بۇ جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغىنىدىن كېيىن شىمالىي كاپكازىيە ھۆكۈمىتىنىڭ داڭلىق لىدېرلىرى ياۋروپاغا قېچىپ كېتىشكە مەجبور بولغان ئىدى. شىمالىي كاپكازىيە مۇساپىرلىرىغا «كاپكازىيە تاغلىقلار خەلق پارتىيىسى» (ك ت خ پ) ۋەكىللىك قىلماقتا ئىدى. ئاۋۋال «ھۆر كاپكازىيە تاغلىقلار خەلق پارتىيىسى» (نارودنايا پارتىيا ۋولنىخ گورتسېۋ كاۋكازا. – ئاپتونومنىڭ ئىزاھاتى) دەپ، كېيىنچە «كاپكازىيە داغلىقلار خەلق پارتىيىسى» (نارودنايا پارتىيا گورتسېۋ كاۋكازا. – ئاپتونومنىڭ ئىزاھاتى) دەپ ئاتالغان بۇ تەشكىلات، ئۇچ كىشىلىك بىر گۇرۇپپا تەرىپىدىن يىتەكلەنمەكتە ئىدى. بۇ پارتىيىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئادىمى، داڭلىق شەيخ

شاملىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان سەئىد شامىل دېگەن كىشى ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە شىمالىي كاپكازىيىلىك سابىق مىنىستىرلاردىن بىرى بولغان ھەيدەر باماتنىڭ ئېتىراپىغا ئۈيۈشقان بىر گۇرۇھ كىشى بولۇپ، بۇ كىشىلەر بامات گۇرۇھى دەپ ئاتالماقتا ئىدى.

ياۋروپادا تۇرۇۋاتقان ئىدىل ئۇرال تاتارلىرى تاتارىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت رەئىسى ئاياز ئىسھاقى يىتەكچىلىگىدە تەشكىللەنگەن ئىدى. يەنە بىر قىسىم ئىدىل ئۇرالليقلار، ياپونىيە قاتارلىق بەزى ئىراق شەرق ئەللىرىگە تارقىلىپ كەتكەن ئىدى. قىرىم تاتارلىرى بولسا، تۈركىيىنى ئاساس قىلغان ھالدا رۇمىنىيە، لىتۋىيە ۋە پولشا قاتارىدىكى ئەللەرگە تارقالغان ئىدى. مىللىي پىرقە، قىرىم ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق تاشقى ئىشلار مىنىستىرى جاپپار سەيىد ئەخمەت (قىرىمئەر) تەرىپىدىن يېڭىدىن تەشكىللەنمەكتە ئىدى.

تۈركىستانلىقلار، بىرىنچى باپتا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكىنىمىزدەك «تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتى» دېگەن بىر تەشكىلات ئېتىراپىغا ئۈيۈشماقتا ئىدى. ئەخمەت زېكى ۋەلىدىي جەمئىيەت رەئىسى، مۇستاپا چوقاي ئوغلى بولسا ياۋروپا ۋاكالەتچىسى قىلىپ تەيىنلەنگەن ئىدى. بۇ تەشكىلاتلاردىن باشقا يەنە ھەر بىر مىللەتنىڭ مۇھاجىرلىرى تەرىپىدىن قۇرۇپ چىقىلغان بىر مۇنچە تەشكىلاتلارمۇ بار ئىدى. ئەمما پروگىرامىي ھەرىكىتى، ئۆز ۋەتىنىدە كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە دېموكراتىك خاراكتېرگە ئىگە لىدېر ۋە گۇرۇھلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشنى ئاساس قىلىپ تەشكىللىنىشنى پىلانلىغان بىر ھەرىكەت ئىدى.

پروگىرامىي تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇشى

پولەكلەرنىڭ سوۋېت مۇساپىرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى پروگىرامىي تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇشىدىن خېلى بۇرۇنلا باشلانغان ئىدى. ئىستانبۇلدىكى پولشا باش ئەلچىسى ئارتۇر كىنول، ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىسى شايىتزېل ۋە دىپلومات خولوۋكو قاتارلىقلارنىڭ پەۋقۇلئاددە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، 1924-يىلى نويابىرنىڭ كىرىشىدە ئەزەربەيجان، گىروزىيە ۋە شىمالىي كاپكازىيە مىللىي ھەرىكەت ۋەكىللىرى بىرلىشىپ كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتىنى قۇرۇپ

چىققان ئىدى. بۇ كومىتېتنىڭ ئەزالىرى رەسۇلزادە بىلەن سۇلتانوۋ، گروزىنلاردىن رامىشۇلى، مدۇانى ۋە ۋاچنادزې، شىمالى كاپكازىيىلىكلەردىن بولسا سەئىد شامىل، مۇرات ئەپەندى ۋە ئەلىخان قانتۇمۇر قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. بۇ ئورگاننى، كەلگۈسىدە قۇرۇلىدىغان فىدىراتسىيىلىك بىرلەشمە ئۇچۇن ئېتىلغان تۇنجى قەدەم دەپ قاراش مۇمكىن ئىدى. (... تارگالسكىنىڭ كاپكازىيە ئىستىقلال كومىتېتىنىڭ قۇرغۇچىلىرى دەپ تونۇشتۇرغان كىشىلەر بىلەن، تەشكىل قۇرۇش ھۆججىتىگە ئىمزا قويغان دەپ ھېسابلانغان كىشىلەر بىر-بىرسىگە ماس كەلمەي قالغان. قۇرغۇچىلاردىن ۋاچنادزېنىڭ كۆرسىتىشچە، بۇ ھۆججەتنى ئەزەربىلەر نامىدا خۇسرەۋ سۇلتانزادە، ئا. شەيخۇلئىسلامزادە ۋە ئابدۇل ئەل ئەمىرجان، گروزىيىلىكلەر نامىدا م. تسېرېتېللى، ئا. ئاسىتىيانى ۋە د. ۋاچنادزې، شىمالى كاپكازلار نامىداۋ. كاباگى، ئا. قانتۇمۇر ۋە ئا. نامىتوك قاتاردىكى كىشىلەر ئىمزالىغان. ... – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتى پروگراممىسىنىڭ تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، بۇ تەشكىلات ئۇچۇن بىر باشلىنىش نۇقتىسى ھېسابلىناتتى. ئەپسۇسكى، پروگراممىدا تەشكىلاتى ھەققىدە ئىلىپ بېرىلغان ھەر تۈرلۈك تەتقىقاتلار كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتىنىڭ پروگراممىدا تەشكىللىنىشىدا قۇرۇلۇشىدا ئويۇنىغان مۇھىم رولىغا ئېتىبارلىق دەرىجىدە باھا بەرمىگەن ھەمدە ۋېرساي تىنچلىق سۆھبىتى ئۇچۇن پارىژغا كەلگەندىن كېيىن ۋەتىنى ئىشغالىيەت ئاستىدا قالغىنى ئۇچۇن پارىژدا قېلىشقا مەجبور بولغان ئۇمەكلەرنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن، ئەڭ دەسلەپ ئىستانبۇلدا مەخپىي شەكىلدە قۇرۇلغان كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتى بىر-بىرسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن ئىدى. ھەر خىل مەنبەلەر تەرىپىدىن ئىشلەنگەن بۇ خاتا باھالار نەتىجىسىدە، كاپكازىيە كومىتېتىنى پولەكلەر باشلامچىلىق قىلغان پروگراممىدا پائالىيەتلەردىن خېلى كۆپ ۋاقىت بۇرۇن، ھەمدە پروگراممىغا مۇناسىۋەتسىز ھالدا قۇرۇلغان دەيدىغان بىر تۈرلۈك تۇيغۇ بەرمەكتە. پروگراممىدا سىپىنىڭ تەشكىللىنىش جەريانىنى توغرا بىلىش ئۇچۇن، بۇ ئۇمەكلەر تەرىپىدىن قۇرۇپ چىقىرىلغان دائىمىي كاپكازىيە بىيرۇسى بىلەن ئىستانبۇلدا مەخپىي شەكىلدە قۇرۇلغان يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئېنىق ئايرىۋېلىش لازىم.

ۋېرساي تىنچلىق سۆھبىتى ئۇچۇن پارىژغا كەلگەن كاپكازىيە جۇمھۇرىيەتلەر ئۇمەكلىرى، ۋەتىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغانلىغى سەۋەبىدىن

ۋەتىنىگە قايتىپ كېتەلمەي پارىژدا تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇمەك باشلىقلىرىدىن ئېلى مەردان توپچىبېشى (ئەزەربەيجان)، ئا. ئاگورويان (ئەرمەنىيە)، ئا. چېنكېلى (گىروزىيە) ۋە ئا. م. چېرموي (شىمالىي كاپكازىيە) 1921-يىلىسى يېغىلىپ يۇرتلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بىرلىشىپ ھەركەت قىلىدىغانلىقلىرىنى ئېلان قىلغان بولۇپ، بۇ گۇرۇپقا «دائىمىي كاپكازىيە بىيرۇسى» دېگەن نام بېرىلگەن ئىدى. بۇ ئورگاننىڭ ئەزالىرى 1924-يىلى سېنتەبىر ئېيىدا، گرۇزىيىدە سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن باستۇرۇشتىلگەن بىر قوزغىلاڭ ئۈچۈن نارازىلىق بىلدۈرۈش مەقسىتىدە قايتىدىن يىغىلىپ ئىككىنچى بايانات ئېلان قىلىدۇ. بۇ ئورگاننىڭ بىرلىشىپ ئېلىپ بارغان پائالىيىتى شۇنىڭدىن كېيىن ئاخىرلاشقان ئىدى. ئىستانبۇلدا 1924-يىلىدا قۇرۇلغان كاپكازىيە ئازادلىق كومىتېتىنىڭ مەركىزى پارىژغا يۆتكەپ كېلىنىشىدىن خېلى بۇرۇن، كاپكازىيە بىيرۇسىنىڭ ئەزالىرى تارقىلىپ كەتكەچكە بۇ ئورگان ئۆزلۈكىدىن ئەمەلدىن قالغان ئىدى.

پولشا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مەسئولى، دىپلومات تادېيۇس ھولوۋكو، 1925-يىللىردا ئاۋۋال پارىژغا بېرىپ ئوكرائىنالىق ۋەگروزىيىلىك لىدېرلەر بىلەن كۆرۈشىدۇ، ئۇنىڭ كەينىدىن ئىستانبۇلدىكى سىرتتىن كەلگەن تۈرك لىدېرلىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ. (زېكى ۋەلىدي تۇغان «خاتىرىلىرىم» دېگەن كىتابىدا، 1924-يىلى 6-ئايدا بېرلىندا لېخىستانلىق ستېمپوۋسكى دېگەن بىر ئەرباب ئۇنى زىيارەت قىلىشقا كېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالغان مۇستەملىكە مىللەتلەر ئۆزئارا ھەمكارلىق ئورنىتىشلىرى لازىم دەپ ئېيتقانلىقىنى، قۇرۇلۇش ئېھتىمالى بولغان پرومېتې تەشكىلاتىدىن ھەمدە نەشر قىلىشنى ئويلىشىۋاتقان پرومېتې ژۇرنىلى ھەققىدىمۇ توختىلىپ ئۆتكەنلىكىنى تىلغا ئالماقتا. ئەمما ستېمپوۋسكى دېگەن بۇ ئىسىم، پرومېتېگە مۇناسىۋەتلىك پولشا مەنبەلىرىدە كۆزگە چېلىقمايدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئۇ ۋاقىتلاردا پرومېتې تەشكىلاتىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى تەشكىل قىلىدىغان كاپكازىيە ئازادلىق كومىتېتىمۇ تېخى قۇرۇلمىغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا ستېمپوۋسكى دېگەن بۇ كىشىنىڭ، 1924-يىلىنىڭ 6-ئېيىدا، قۇرۇلماقچى بولۇۋاتقان تەشكىلاتقا پرومېتې دېگەن نام بېرىلىدىغانلىقىنى، بۇ تەشكىلات پارىژدا پرومېتې نامىدا بىر ژۇرنال چىقىرىدىغانلىقىنى، پولشىدىكى ۋەشود ئىنستىتۇتى بۇ تەشكىلات بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىدىغانلىقىنى ئالدىن بىلەلىشى مۇمكىن ئەمەس. بەلكىم پروپېسسور تۇغان، ستېمپوۋسكى بىلەن ئۆتكۈزگەن سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئىتتىپاقداش كۈچ شەكىللەندۈرۈش ھەققىدە سۆزلىگەن سۆزلىرى بىلەن 1926-يىلىدىن باشلاپ شەكىللىنىشكە

باشلىغان پرومېتې ھەربىتى ئەھۋالىنى بىرلەشتۈرۈپ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بۆلۈشى مۇمكىن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇ كۆرۈشۈشلەردىن مەقسەت، بارلىق گۇرۇپپىلارنى بىر نۇقتىغا كەلتۈرۈپ ئورتاق بىر پائالىيەت سەھنىسى قۇرۇپ چىقىش ئىدى. 1926-يىلىنىڭ ماي ئېيى پولشا ئۇچۇنلا ئەمەس، ھەتتا پرومېتې ھەربىتى ئۇچۇنمۇ بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالدۇ. مارېشال پىلسۇدسكى، كۆزەتكۈچى سۈپىتىدە بىر چەتتە يېتەرلىك دەرىجىدە ساقلىدىم دەپ ھېسابلاپ، بىر قېتىملىق قوراللىق سىياسىي ئۆزگىرىشى قوزغاپ ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈپ ئالىدۇ. سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن، پىلسۇدسكى دۆلەت رەئىسلىكىگە يېقىن دوستى پروپېسسور ئىگناتى موستىتسكىنى سايلاتقۇزۇپ، ئۆزى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى ۋە لېخ ئارمىيىسىنىڭ باش مۇپەتتىشى ۋەزىپىسىنى تاللاپ ئالىدۇ. بۇ يېڭى ھۆكۈمەتتە، پىلسۇدسكى بىر قاراشتا ئادەتتىكى بىر ھۆكۈمەت ئەزاسى بولۇپ كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمەتنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى ئەڭ مۇھىم ئادىمى ئىدى. بولۇپمۇ تاشقى سىياسەت بىلەن دۆلەت مۇداپىئەسىگە دائىر مەسىلىلەردە بىردىن بىر ھۆكۈم چىقارغۇچى ئورۇندىكى بىرسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇزۇندىن بېرى ئويلاپ كېلىۋاتقان، رۇسىيە ئىشغالىيىتى ئاستىدا قالغان مىللەتلەرنىڭ ياۋروپادىكى ۋاكالەتچىلىرىنى بىر يەرگە توپلىيالىغىدەك كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىر سىياسىي تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش دەيدىغان خىيالىنى يولغا قويۇش ئىمكانىغا ئېرىشكەن ئىدى. ئۆزىگە چوقۇنىدىغان بىر قىسىم پولشلىق مەسئۇل خادىملار، ئىككى يىلدىن بېرى تېگىشلىك ئىشلارنى ئالدىنئالا تەييارلاپ، بۇ ئىشلارنى باشلاش ئاساسىنى تىكلەپ قويغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ پرومېتې قاراشلىرىنى رەسمىي بىر تەشكىل ئىدىيىسىگە ئايلاندۇرۇش ھەمدە كۈچلۈك بىر سىياسىي ھەرىكەت شەكىللەندۈرۈشكە توسالغۇ بولالايدىغان ھېچقانداق بىر پۈتلىكاشاڭ قالمىغان ئىدى.

پرومېتې پائالىيەتلىرىنىڭ تېزلىكتە قانات يېيىشى بىلەن بىرگە، 1924- يىلىسى ئىستانبۇلدا قۇرۇلغان كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتىمۇ مەركىزىنى پارىژغا يۆتكەيدۇ. كومىتېت مەسئوللىرى بۇنىڭ سەۋەبىنى ”يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى“، ”كاپكازىيە سىياسىي مۇھاجىرلىرىنىڭ ئاساسلىق قىسمى پارىژغا مەركەزلەشكەنلىكى ئۈچۈن“ دەپ ئىزاھلىشىدۇ. بۇ يەردە ئوچۇق تىلغا ئېلىنمىغان ”يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى“ دېگىنى، تۈركىيە ئىچكى سىياسىتىدە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەرقانداق بىرپائالىيەتكە ئېغىر قىيىنچىلىق پەيدا قىلىشقا قاراپ ئۆزگەرگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان دەپ مۆلچەرلەش

مۇمكىن. "كاپكازىيە سىياسىي مۇساپىرلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى پارتىزىغا يىغىلغان" دېگىنىنى بولسا، پرومېتې تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرى پارتىزىغا مەركەزلەشكەن دەپ ئىزاھلاش مۇمكىن. كومىتېت مەركىزىنىڭ پارتىزىغا كۆچۈرۈپ كېلىنىشى بىلەن بىرگە، 1920-يىللارنىڭ باشلىرىدا كاپكازىيە جۇمھۇرىيەتلىرى ۋەكىللەر ئۇمىكى مەسئولىرى قۇرغان كاپكازىيە دائىمىي ئىجرائىيە ئورگىنىمۇ ئۆزلۈكىدىن ئەمەلدىن قالىدۇ.

پولشىنىڭ ياردەم قىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىك رول ئويناشى نەتىجىسىدە، بىرەر يىلغا قالمايلا ئاق ئورۇسلار بىلەن ئەرمەنلەردىن باشقا سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسى ئىچىدە ياشايدىغان ئورۇس بولمىغان بارلىق مىللەت مۇساپىرلىرى بىر نۇقتىغا كەلتۈرۈلۈپ پرومېتې فرونتى قۇرۇلغان ھېسابلاندى. ۋەتىنىنىڭ تەغدىرىنى رۇسىيە بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتلەرگە باغلىق دەپ ھىساپلىشىدىغان ئەرمەنلەر، رۇسىيىگە قارشى كۈرەش قىلىدىغان بىر تەشكىلاتقا قاتنىشىشنى خالىمايتتى. شۇنىڭدەك يەنە ئەزەربەيجان، تۈركىستان، ئىدىل ئۇرال ۋە قىرىم قاتارىدىكى تۈركى قەۋملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تەشكىلات بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىشنىمۇ خالىمايتتى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىر ماقالىسىدە ئەرمەن گۇرۇپپىلىرىنىڭ كاپكازىيە مۇستەقىللىق ھەرىكىتى فرونتىغا قېتىلماسلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى تۆۋەندكى شەكىلدە چۈشەندۈرىدۇ:

ئەمما، ئەرمەنلەر كاپكازىيە ئىتتىپاقى فرونتىغا قېتىلىشى ئۈچۈن ھېچبىر كاپكاز خەلقى قوبۇل قىلالمايدىغان شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ تۇرۇۋالدى. ئەرمەنلەر، كاپكازىيىلىكلەردىن پۈتۈن كاپكازىيىنى بېسىۋېلىپ قۇل قىلىۋالغان رۇسىيىگە قارشى تۇرۇش ئورنىغا، ئىنتايىن ئاز مىقدارداۋا ئەرمەن ئازسانلىق مىللىتى ياشايدىغان تۈركىيىگە قارشى كۈرەش قىلىشنى ئاساسى ۋەزىپە قىلىشلىرىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. ...

ئەرمەنلەرنىڭ كاپكازىيە مۇستەقىللىقى يولىدا كۈرەش قىلىدىغانلار سېپىگە قاتنىشىشىغا ئەزەربەيجان مۇساۋاتچىلىرى توسالغۇلۇق قىلغان بولماستىن، بەلكى دەل ئەرمەن داشناقچىلىرى (ئىنقىلابى ئەرمەن قوشۇنى) نىڭ رۇسىيە بىلەن دوست بولۇپ، تۈركىيىگە قارشى چىقىش سىياسىتى توسالغۇ بولغان ئىدى. ئۇلاردىكى بۇ خىل كۆز قاراش، ئەرمەنلەرنى پۈتۈن كاپكازىيىنى رۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ چاڭگىلىدىن ئازاد قىلىش يولىدا كۈرەش قىلىۋاتقانلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇشلىرىغا

يول قويمايتتى. (چوقاي ئوغلى، ئەرمەنلەر مەسىلىسى ـ 3. ياش تۈركىستان، 1933. 42-سان، 18-ۋە 22-بەتلەر. داشناقلارنىڭ بۇ خىل پوزىتسىيىسى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋاقىتلىرىدىمۇ ئۆزگەرمەيدۇ. ئۇرۇش جەريانىدا، برىتانىيە داشناقلار ھەققىدە ''ئەرمەنلەر ئۆز ئالدىغا قارار بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە، رۇسىيىدىكى بارلىق سىياسىي تۈزۈملەر ئىچىدە پەقەت سوۋېت تۈزۈمىلا ئەڭ كىچىكلەر بىلەن ئەڭ ئاجىزلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقلىرىنى ئەڭ ساداقەتلىك بىلەن ئېتىراپ قىلماقتا دەپ قارىشىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبتىن، ئۇلاردا كىچىككىنە بولسىمۇ ئۇرۇس دۈشمەنلىكى كۆرۈلمەيدۇ'' دېگەن دېكلاراتسىيە بەرگەنلىكى مەلۇم. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

پروېېتې تېشكىلاتىنىڭ تەشكىلى تۈزۈلۈشى

پروېېتې ھەربىتىنى تەپسىلىي كۆزەتكىنىمىزدە، ئۇنىڭ تۆت خىل پائالىيەت تۈرىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بىر تەشكىلات ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇلار سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلىي پائالىيەتلەر، نەشرىياتچىلىق پائالىيەتلىرى، ئىلمىي پائالىيەتلەر ۋە ئۇچۇر توپلاش پائالىيەتلىرى قاتارلىق تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالماقتا ئىدى.

پروېېتې ھەربىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان سىياسىي مەركەز، رۇسىيە مۇستەملىكىسى ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ پروېېتې تەشكىلاتى نامى بىلەن 1926-يىلىسى ۋارشاۋادا قۇرۇلغان بىر ئورگان ئىدى. بۇ ئورگان تەشكىللىنىش ۋاقتىدا پروېېتېگە قاتناشقان مىللىي ھەربىكەت ۋەكىللىرىدىن تەشكىل تاپقان بىر مەركەزىي ئىجرائىيە ئورگىنى (پرېزىدىيۇم) سايلاپ چىققان بولۇپ، بۇ ئورگان پروېېتېنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىجرائىيە ئورگىنى ھېسابلىناتتى. بۇ ئورگاننىڭ رەئىسلىكىگە ئۈكرائىنالىق پروېېسسور رومان سمال ستوتسكى تەيىنلەنگەن ئىدى. سالاكاجا، مدۋانى ۋە گېۋناكاشىدز (1933-يىلىدىن كېيىن) قاتالىقلار ئۇنىڭ ئورۇنباسارلىرى ئىدى. مەركىزى ئورگاننىڭ قالغان ئەزالىرى بولسا باراسبى بايتۇغان، مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە ۋە كونراد ئىمنادز قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىدى.

ئۇكرائىنالىق بازىئاك بىلەن ئوسېتىيىلىك بالوبىلەتى كاتىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. شىمالىي كاپكازىيە، گروزىيە ۋە ئەزەربەيجان مەركەزلىرى تەرىپىدىن كاپكاز مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدا يېقىن ئالاقە ئورنىتىش ھەمدە ئۆزئارا ھەمكارلىشىش مەقسىتىدە، 1924-يىللىرىدىلا كاپكازىيە ئىستىقلال كومىتېتى (كومۇتېتا نېزاۋىسىموتى كاۋكازا – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نامىدا ئىستانبۇلدا قۇرۇلغان تەشكىلات، پرومېتې ئىچىدىمۇ ئۆزپىتىچە ساقلانغان ئىدى. قىسقارتىلىپ كاپكازىيە كومىتېتى دەپ بىلىنگەن بۇ بۆلۈم، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان پىكىر ئىختىلاپلىرىنى ھەل قىلىش، پىلانلىق باشقۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇ ئورگان ۋاسىتىسى ئارقىلىق، پۈتۈن كاپكاز مىللەتلىرى پرومېتې تەركىبىدە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر بۆلۈم بولۇپ پائالىيەت قىلالايدىغان ھالغا كەلتۈرۈلگەن ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
پرومېتې فرونتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان "موسكۋا مۇستەملىكىسى ئاستىدىكى مىللەتلەر" گە مۇناسىۋەتلىك ئاتكرىتكا. پارىژ، 1930

مىللەت تارقىلىشى بويىچە ئالغاندا، مەركىزى ئورگان ئاساسىي جەھەتتىن پولشىلىق، ئۇكرائىنالىق ۋە كاپكازىيىلىك (گروزىنلار، ئەزەرىلەر ۋە شىمالىي كاپكازلىقلار) كىشىلەر تەرىپىدىن تەشكىل تاپقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ خىل ئېتنىك تەركىب ئالاھىدىلىكى پرومېتې تەشكىلاتى تارقىتىۋېتىلگەن يىللارغىچە ئۆزگەرمەي داۋام قىلىدۇ. تۈركىستان، قىرىم ۋە ئىدىل-ئۇرال مىللىي ھەرىكەتلىرىنىڭ ۋاكالەتچىلىرى پرومېتې تەشكىلاتىنىڭ باش ئورگانلىرىدىلا ئورۇن ئالغان بولۇپ، بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ يېتەكچىلىرى نېمە ئۈچۈن مەركەزىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىغا قوبۇل قىلىنمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ئەسلىدە ئىدىل-ئۇرال ھەرىكىتىنىڭ لىدېرى بولغان ئاياز ئىساقىي، 1927-يىلىنىڭ كىرىشىدىلا پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن ئىستانبۇلدىن ۋارشاۋاغا بېرىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇ يەردە، پىلسۇدسكى بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشۈپ پرومېتې تەشكىلاتى بىلەن ئىدىل-ئۇرال ھەرىكىتى ئوتتۇرىسىدا رەسمىي بىر كېلىشىممۇ تۈزۈپ چىققان ئىدى. (ئاقىشنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىگە قارىغاندا، ئاياز ئىساقىي، پىلسۇدسكى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەت خاتىرىلىرىنى، پرومېتې تەشكىلاتى بىلەن تۈزۈشكەن پرومېتې كېلىشىمى قاتارىدىكى مۇھىم ھۆججەتلەرنى ۋارشاۋادىكى بانك گاسپودارچىنىڭ

مەخسۇس ساندۇقىدا ئامانەتكە قويغان ئىكەن. ئەپسۇسكى، نېمىسلارنىڭ بومباردىمانچىلىقىدا بۇ بانكا تۈپتۈز قىلىۋېتىلگەن بولۇپ، ئامانەتكە قويۇلغان بارلىق ھۆججەتلەر يوقاپ كەتكەن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) شۇنىڭغا قارىماي، ئۇلار بەربىر پرومېتېنىڭ مەركىزى كومىتېتىگە كىرەلمىگەن ئىدى. تەشكىللىنىشنىڭ بۇنداق بولۇشىنى بەلكىم ئۇكرائىنا، ئەزەربەيجان، گىروزىيە قاتارىدىكى دۆلەتلەر چارروسىيەدىن سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئۆتكەن ۋاقىتلىرىدا قىسقا مۇددەتلىك بولسىمۇ تولۇق مۇستەقىل دۆلەت شەكلىدە قوشۇلغانلىقى سەۋەب بولغان دەپ قاراش مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن ئىدىل-ئۇرال ۋە قىرىم تەۋەلىرىدە مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى بارلىققا كەلگەن، مۇختارىيەت ئېلان قىلىشقان بولسىمۇ، يەنىلا موسكۋادىن تولۇق مۇستەقىل دۆلەت قۇرالمىغانلىقىمۇ راست ئىدى. بۇ خىل ھوقۇقىي ئورۇن پەرقلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، پرومېتېي مەركەزىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدا گىروزىيەلىك، ئەزەربەيجانلىق، شىمالىي كاپكازىيەلىكلەر بىلەن ئۇكرائىنالىقلارنىڭلا ۋەكىللىرىگە ئورۇن بېرىلگەن بولىشى ئېتىمال. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، ئۇكرائىنا بىلەن كاپكازىيە ئەللىرىنى پولشا بىخەتەرلىكى ئۈچۈن تېخىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ دەپ قارىماقتا ئىدى. تۈركىستان مىللىي بىرلىك ھەرىكىتى پرومېتېي سېپىگە رەسمىي قوشۇلغان ۋاقتىمۇ باشقا تەشكىلاتلارغا قارىغاندا بىرەر يىلدەك كېچىككەن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ت ب م مۇ پرومېتېي سېپىنىڭ يۇقىرى ئورگانلىرىغا كىرگۈزۈلمىگەن بولۇپ، ئۇلار مەركىزى ئورگان بىلەن ئومۇمەن ئالغاندا كاپكاز كومىتېتى ۋاستىسى ئارقىلىق مۇناسىۋەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى.

پولشا ھۆكۈمەت خادىملىرى بىلەن پرومېتېي ھەرىكىتىنىڭ ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە مۇناسىۋەت ئورنىتىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئىشى بۇ تەشكىلاتنى ئاكتىپ پائالىيەت قىلالايدىغان ھالدا تۇتۇش جەھەتتىن ئالغاندا بەكلا مۇھىم ئىش ئىدى. بۇ مەقسەتتە بىر قانچە ياۋروپا پايتەختلىرىدە پرومېتېي كلوپلىرى قۇرۇلغان ئىدى. بىرخىل ئىجتىمائىي تەشكىلات شەكلىدە پائالىيەت قىلىدىغان بۇ كلوپلار ئاممىغا ئوچۇق پائالىيەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ تۈردىكى كلوپلار قايسى ئەلدە قۇرۇلغان بولسا، شۇ ئەلدە ياشايدىغان بارلىق مىللىي تەشكىلات ئەزالىرى بۇ كلوپلارغا ئەزا قىلىپ تىزىمغا ئالدۇرۇلغان ئىدى. بۇ كلوپقا ئەزا بولغان ئوقۇغۇچىلارغا بەلگىلىك مىقداردا (160 زلوتىي) ئايلىق تەمىنات بېرىلەتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئوقۇغۇچىلارنى ھەر قايسى كلوپلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەت ئىشلىرىدا ئىشلىتىش ئىمكانلىرى يارىتىلغان ئىدى. بۇ كلوپلار تەشكىللىگەن ئىلمىي دوكلات، چاي ئولتۇرۇشى ۋە كۆرگەزمە قاتارىدىكى پائالىيەتلىرى ئارقىلىق پرومېتېي تەشكىلاتىغا

ئەزا مۇھاجىر لىدەرلىرىنى تۈرۈۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ساھەلەردىكى داڭلىق كىشىلىرى بىلەن ئۇچراشتۇرۇش ئۇچۇن كۆۋرۈكلۈك رول ئويناش ۋەزىپىسىمۇ بار ئىدى. 1927-يىلىدا قۇرۇلغان بۇ كلوپ بىلەن ئۇنىڭ تارماقلىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئايالالر ۋە ياشلار گۇرۇپپىلىرىنىمۇ تەشكىللەش ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىدى. شۇ ئارقىلىق پرومېتېنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشكە تىرىشماقتا ئىدى.

پرومېتې كلوپلىرى بىلەن بىرگە يەنە، بەزى شەھەرلەردە بۇ تۈردىكى كلوپلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئوخشاش ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان باشقا تەشكىلاتلارمۇ قۇرۇلغان ئىدى. مەسىلەن پارىژدا قۇرۇلغان تۈركىستان، كاپكازىيە ۋە ئۇكرائىنا دوستلۇق جەمئىيىتى، برنو شەھىردە قۇرۇلغان چېخ-لېخ كلوپلىرىنى ئەنە شۇ تۈردىكى ئورۇنلار دېيىش مۇمكىن. پرومېتې كلوپلىرى بىلەن بۇ تۈردىكى تەشكىلاتلار پات-پات ئىلمىي دوكلات يىغىنلىرى ئۇيۇشتۇرۇپ، رەسۇلزادە، چوقايئوغلى، سەئىد شامىل، شۇلگىن، گاۋازاۋا قاتارلىدىكى پرومېتې ئەزاسى بولغان مۇھاجىر لىدېرلەرنى ئىلمىي دوكلات بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ تۇراتتى. دوكلات يىغىنلىرىنىڭ ئاخىرىدا دوكلات ئاڭلىغۇچىلىرىنىمۇ بەس مۇنازىرىلەرگە قاتناشتۇرۇپ، بىر قىسىم مەسىلىلەر كەڭ دائىرىدە تالاش-تارتىش قىلىناتتى. شۇ ئارقىلىق ياۋروپا ئەللىرىدىكى خەلق ئاممىسىغا سوۋېتلار ئىتتىپاقى ۋەزىيىتى بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى مۇستەملىكىسى ئاستىدا ياشاۋاتقان مىللەتلەر ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلەتتى. پرومېتې بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتى بولمىغان، ئەمما پرومېتېچىلار ئاكتىپلىق بىلەن پائالىيەت كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان يەنە باشقا تەشكىلاتلارمۇ بار ئىدى. فرانسىيە شەرق كومىتېتى (كومىتې فرانس ئورېنت – ك ف ئو)، بۇ تۈردىكى ئورگانلارنىڭ ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرسى ئىدى. فرانسىيىنىڭ داڭلىق سىياسەتچىلىرى ئەزا بولغان بۇ تەشكىلات، سوۋېت مۇھاجىرلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئىقتىسادىي ياردەم توپلاش ئىشلىرىدا ئىنتايىن مۇھىم ئىجتىمائىي ئورگان بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەپ كەلمەكتە ئىدى. (ك ف ئو نىڭ 1929-يىلى رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان پاۋۇل دوۋمېير، ئۆز ۋاقتىدا يەنە پارلامېنت رەئىسى ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

پرومېتې ژۇرنىلى

پروبېتې تەشكىلاتىنىڭ ئەڭ مۇھىم پائالىيەتلىرىدىن بىرسى – مەتبۇئات پائالىيىتىدۇر. بۇ تەشكىلات قۇرۇلغان كۈنىلا دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تەشۋىقاتنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە تەشكىلات ئاۋازى ھېسابلىنىدىغان ئورتاق بىر مەتبۇئات ئەپكارى چىقىرىش قارارىنى ئالغان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئىتتىپاق تەۋەسىدىكى ھەربىر تەشكىلات، ئۆزلىرى بەلگىلىگەن تىللار بويىچە ئۆزىنىڭ نەشرىيات ئەپكارىنى چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. شۇنداق قىلىپ بىر تەرەپتىن ئەركىن دۇنيا ئەللىرىدە بولۇشۇنىمغا قارشى جامائەت پىكرى شەكىللەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىچىدە ھاكىمىيەتكە قارشى گۇرۇھلارنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن كۈچ چىقارماقچى بولۇشىدۇ. بۇنىڭدىن مەقسەت، پىلسۇدسكىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى كەلگۈسىدە ئوتتۇرىغا چىقىش ئېھتىمالى بولغان يېڭى بىر غەرب دۇنياسى بىلەن روسسىيىنىڭ توقۇنۇشۇپ قېلىش ئېھتىمالى تۇغۇلۇپ قالغىنىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا ئىتتىپاقداش كۈچ پەيدا قىلىش ئىدى. نەتىجىدە، مەركىزى پارتىزدا تۇرىدىغان پروبېتې (بۇ ژۇرنالنىڭ ئەسلى ئىسمى فرانسۇزچە پروبېتخېې شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، تۈركچە مەنبەلەردە پروبېتې شەكلىدە، يەنى ئوقۇلۇشى بويىچە يېزىلىشى مۇقىملىشىپ قالغان ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن بۇ كىتابتىمۇ پروبېتې شەكلىنى قوللاندۇق. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نامىدا بىر ژۇرنال چىقىرىشنى قارار قىلىدۇ. بۇ ژۇرنال فرانسۇزچە چىقىرىلىپ، بۇ ھەربىكەتكە قاتناشقان ھەر بىر گۇرۇپپا بۇ ژۇرنال رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىكى بىرەردىن ئەزاسى بىلەن ۋەكىللىك قىلىدىغان بولىدۇ.

ئەسلىدە سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇستەملىكىسى ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ ۋاكالەتچىلىرى بىرەر ژۇرنال ئېتىراپىغا ئۇيۇشۇپ ئورتاق پائالىيەت قىلىش سەھنىسىنى شەكىللەندۈرۈش ئىشى يېڭىلىق ھېسابلانمايتتى. 1919-يىللىرىدىلا بۇنىڭغا ئوخشايدىغان پائالىيەت، مۇستەقىل گروزىيىنىڭ پايتەختى تىبلىستىمۇ ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. تىبلىس، ئۇ يىللىرى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى مۇھاجىرلار ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق مەركەزلەرنىڭ بىرسىگە ئايلانغان ئىدى. ئۇكرائىنا، 1918-يىلىنىڭ فېۋرال ئايلىرىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغىنىغا قارىماي تىبلىستىكى ۋاكالەتخانىلىرىنى تاقىمىغان ئىدى. گروزىيە دائىرىلىرىمۇ مۇھاجىرلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى پائالىيەتلىرىگە ياردەم بەرمەكتە ئىدى. قوقان مۇختارىيىتى قىزىللار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇتىلگەندىن كېيىن مۇستاپا چوقاي ئوغلىمۇ تىبلىسقا بېرىۋالغان ئىدى. چوقاي ئوغلى، ئۇ يەردە «ۋولنىي گورېتس» (ئەركىن تاغلىقلار – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ۋە «بارىا» (ئۇرۇش –

ئاپتونومىيە ئىزاھاتى) دېگەن گېزىتلەردە ئىشلىگەن ئىدى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن گروزىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىغا تايىنىپ چوقاي ئوغلى باش تەھرىرلىكىدىكى «نا رۇبېزخې» (چېگرا بويلىرى – ئاپتونومىيە ئىزاھاتى) دېگەن بىر ژۇرنال نەشرى قىلغان ئىدى. كاپكازىيە، ئۇكرائىنا ۋە تۈركىستان ھەمكارلىقى ئاستىدىكى بۇ پائالىيەتلەرنىڭ دەسلەپكى ئۇلگىسى بولغان بۇ ئىشلارنى، مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا پرومېتې ئىتتىپاقى قۇرۇلۇشىنىڭمۇ تۇنجى سىناقلىرى دېيىش مۇمكىن ئىدى. ئورتاق پائالىيەت قىلىدىغان بۇ تۈردىكى سورۇنلارمۇ گروزىيىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىشغال قىلىۋالغان 1921-يىلىنىڭ 25-فېۋرالىغىچە ئۆز پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئىدى.

پرومېتې ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەركىبىدە ئەزەربەيجان ۋەكىلى مۇستاپا ۋەكىلى، شىمالىي كاپكازىيە ۋەكىلى مىر ياقۇپ مەختىيېۋ، گروزىيە ۋەكىلى گېئورگېس گۋازاۋا ۋە ئۇكرائىنا ۋەكىلى سۇپىتىدە سابىق مىنىستىرلاردىن بىرى بولغان ئالېكساندر شۇلگىن قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. ژۇرنالنىڭ باش تەھرىرلىكىگە گروزىيىلىك گاۋازاۋا تەيىنلەنگەن ئىدى. تۈركىستاندا بىر نەچچە يىل فرانسۇز تىلى ئوقۇتقۇچىلىقىنى قىلغانلىقى سەۋەبىدىن ئاسىيا مەسىلىلىرىنى يېقىندىن كۆزىتىپ يۈرگەن، رۇس تىلى بىلەن بىرگە ئۇ يەرلىك تىلى بولغان تۈركى تىل لەھجىلىرىنى بىلىدىغان جوسېف كاستاگېن، بۇ ژۇرنالنىڭ نەشرىيات مەسلىھەتچىلىكى بىلەن ماقالە ئارگىنالىلىرىنى تۈزىتىپ باسمىغا مۇۋاپىق ھالەتكە كەلتۈرۈش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان ئىدى (كوررېكتورلۇق قىلغان – ئاپتونومىيە ئىزاھاتى). بۇ ۋەكىللەرگە بىرەر مىڭ فرانك ئەتراپىدا ئايلىق مائاش بەلگىلەنگەن ئىدى.

بۇ تۈردىكى تەييارلىق ئىشلىرى پۈتۈپ، 1926-يىلىنىڭ نويابىرىدا پرومېتې ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى سانى نەشرىدىن چىقىدۇ. ژۇرنالنىڭ مۇقاۋىسىغا زىنجىرلىرىدىن قۇتۇلغان پرومېتېنىڭ ئېگىز بىر تاغ چوققىسىدىن پەسكە چۈشۈشكە تىرىشىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن رەسىمى بېسىلغان ئىدى. (1934-يىلىسى <92-sanidin bashlap> مۇقاۋىدىكى بۇ رەسىم چىقىرىپ تاشلىنىپ، رەڭسىز مۇقاۋا ئۈستىگە يالغۇز پرومېتې دېگەنلا خەت بېسىلغان مۇقاۋا قوبۇل قىلىنىدۇ. – ئاپتونومىيە ئىزاھاتى) شۇنىڭدەك يەنە، مۇقاۋىغا "كاپكازىيە (گروزىيە، ئەزەربەيجان، شىمالىي كاپكازىيە) ۋە ئۇكرائىنا مىللىي ئازادلىق تەشكىلاتلىرىنىڭ نەشرى ئەپكارىدۇر" دېگەن بىر ئىزاھات بېرىلگەن ئىدى. 1927-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن

باشلاپ تۈركىستان مىللىي بىرلىك ھەرىكىتىنى پروگىراممىلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ئىسمى بولغان "تۈركىستان مىللىي بىرلىكى" دېگەن ئىسمىنى قايتا ئىشلىتىشكە باشلىدى.

پروگىراممىدا ھەرىكەتلىرى بىلەن بۇ ھەرىكەتكە مۇناسىۋەتلىك نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى يالغۇز پروگىراممىدىكى مەجمۇئەسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان ئەمەس. بۇ ھەرىكەتكە مۇناسىۋەتلىك بارلىق مىللىي گۇرۇپپىلارنىڭ ئۆزىگە خاس نەشرىيات ئەپكارلىرىنى چىقىرىشىغىمۇ يارىدەم بېرىلگەن ئىدى. بېسىلغان بۇ ژۇرناللار شۇ مىللەتنىڭ تەشكىلاتى قايسى ئەلدە ۋە قايسى تىلدا ئەڭ كۆپ تەسىر قوزغاشنى ئارزۇ قىلسا شۇ ئەلدە ۋە شۇ ئەلنىڭ تىلىدا بېسىلغان ئىدى. پروگىراممىدىكى مەركىزى ئورگىنى موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىدىن تەمىنلەنگەن ھەر قايسى جايلارنىڭ يەرلىك گېزىتلەرنى تېپىپ كېلىپ ژارشاۋادىن مىللىي تەشكىلاتلارغا يەتكۈزۈپ تۇراتتى.

(رەسىم ئورنى)
پروگىراممىدىكى ژۇرنىلىنىڭ مۇقاۋىسى

شۇنداق قىلىپ، ھەرقايسى تەشكىلاتلار مەيلى رۇسىيە تەۋەسىدىكى مەخپىي قوللىرى بىلەن بولسۇن، مەيلى يەرلىك گېزىتلار ۋاستىسى بىلەن بولسۇن كۈندىلىك ۋەزىيەتتىن خەۋەردار بولۇش پۇرسىتىگە ئېرىشتۈرۈلگەن ئىدى. بۇ تۈردىكى نەق مەنبەدىن خەۋەردار قىلىنىش سايىسىدە، پروگىراممىدىكى ژۇرنىلى بىلەن ئۆزلىرى چىقىرىۋاتقان ژۇرناللاردا خېلى كۆچلۈك يېزىلغان ھەمدە سوۋېتلار ئىتتىپاقى دائىرىلىرىنى قاتتىق پاراكەندە قىلىۋېتىدىغان ماقالىلەرنىڭ ئېلان قىلىنىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان ئىدى.

تۈركىستانلىقلارنىڭ چەت دۆلەتلەردىكى سىياسىي باياناتچىلىقىنى ئۈستىگە ئېلىپ كېلىۋاتقان مىللىي بىرلىك (ت م ب) تەشكىلاتى، 1927-يىلىدىن باشلاپ ئىستانبۇلدا يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنى چىقىرىشقا باشلايدۇ. كېيىن بۇنىڭغا يەنە بېرلىندە چىقىرىلغان ياش تۈركىستانلىقلار (1929) ژۇرنىلىمۇ قوشۇلىدۇ. ئايان ئىسھاقى تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان ئىدىل ئۇرال تۈركلىرىنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان يېڭى مىللىي يول بېرلىندىكى ياش تۈركىستانلىقلار ژۇرنىلى بېسىلىدىغان ياسماخانىدا بېسىلماقتا ئىدى. ئەزەربەيجان تۆركلىرىنىڭ مۇساۋات تەشكىلاتى نامىدا بېرلىندە قۇرتۇلۇش (ئازادلىق –ت)، ئىستانبۇلدا بولسا ئودلۇ يۇرت ‹سۆيۈملۈك

يۇرتۇم، يالقۇنلۇق يۇرت–ت› ژۇرنىلىمۇ نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. بۇ نەشرى ئەپكارلىرىغا كېيىن يەنە بىلدىرىش (1931) ژۇرنىلىمۇ قوشۇلىدۇ. قىرىم مىللىي ھەرىكىتى، نەشرىياتچىلىق پائالىيەتلىرى ئۇچۇن 80 مىڭدىن ئارتۇق قىرىم تۈركلىرى ياشاۋاتقان رومىنىيىنى تاللاپ ئالغان بولۇپ، كۆستەنجىدە ئەمەل ‹غايە، ۋەزىپە› ژۇرنىلى نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. شىمالىي كاپكازىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ ئاۋازى بولغان سېۋېرنى كاۋكاز (شىمالىي كاپكازىيە) مۇ نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. پارىژدا، پرومېتې ژۇرنىلىدىن باشقا يەنە گىروزىيىلىكلەرنىڭ ساكارتۋېلو (ئاتا يۇرت) ژۇرنىلى بىلەن سۇرگۇندىكى ئۇكرائىنا ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن نەشرى قىلىنغان تىرىسۇب ژۇرنىلىمۇ نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە قالمۇقلار تەرىپىدىن چىقىرىلىۋاتقان كوۋىلىنىيې ژولنى، ھۇر كازاك ھەرىكىتى (ئۇرۇس كازاكلىرىنىڭ مىللىي تەشكىلاتى) تەرىپىدىن چىقىرىلىۋاتقان ژولنويې كازاچىستۇو دېگەن ژۇرناللارمۇ بار ئىدى.

پرومېتې ژۇرنىلى نەشرى قىلىنىۋاتقان يىللاردا مەيلى بۇ ھەرىكەتتىن چىقىپ كەتكەن گۇرۇپپىلار ياكى باشتىن تارتىپ بۇنداق بىر تەشكىللىنىشكە قارشى چىقىپ كەلگەن ھەرخىل گۇرۇپپىلار تەرىپىدىنمۇ نۇرغۇنلىغان ئەپكارلار نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۆچلۇك تەسىرگە ئىگە بولغانلىرىدىن شىمالىي كاپكازىيە يېتەكچىلىرىدىن بولغان ھەيدەر بامات مەسئۇللىغىدىكى كاۋكاز ژۇرنىلىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. دەسلىپىدە پرومېتېنى قۇرۇش ئىشلىرىغا قاتناشقان ئەلىخان قانتۆمۇرمۇ كېيىنچە بۇ گۇرۇپپىغا قاتناشقان ئىدى. بىر قۇمۇق تۈركى بولغان ھەيدەر بامات، پرومېتې تەۋەسىدىكى كاپكازىيلىكلەرگە ئوخشاش بىر شىمالىي كاپكازىيە فىدراتسىيىسى قۇرۇلۇشىنى توغرا كۆرەتتى. ئەمما بامماتنىڭ قارىشىچە تۈركىيە بىلەن شىمالىي كاپكازىيە نۇرغۇن تەرەپلەردە بىر-بىرسىگە باغلانغان بولغاچقا، قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان شىمالىي كاپكازىيە فىدېراتسىيىسى سىياسىي جەھەتتىن تۈركىيىگە قارايدىغان بۆلۈشى لازىم ئىدى. بامماتنىڭ بۇ قاراشلىرى ياش تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى رەھبەرلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھەيدەر بامات گۇرۇپپىسى تېخىمۇ كەسكىن بىر يول تۇتۇپ، ياپونىيە بىلەن گېرمانىيىگە بېقىندى بولۇشتەك بىر سىياسىي يولدا مېڭىشنى تاللاپ ئالىدۇ. بامات، سەئىد شامىل باشلىق جوردانىيە بىلەن رەسۇلزادىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق پرومېتېچىلەرگە قارشى ئىدى. بۇ گۇرۇپنىڭ نەشرىيات ئەپكارى بولغان كاۋكاز ژۇرنىلى رۇسچە، تۈركچە، فرانسۇزچە ۋە كېيىنكى يىللاردا ئىنگلىزچە بولۇپ تۆت خىل تىلدا نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. بۇ ئىشلارغا كېرەكلىك ئىقتىسادىي

ياردەمنى ياپونىيەنىڭ پارىژدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسى تەمىنلىگەن دېگەن گەپلەر بار ئىدى.

پولشا ۋە پرومېتې: ئىلمىي ۋە سىياسىي ياردەملەر

پرومېتې ھەربىتىگە ۋارشاۋادىكى شەرق مەسىلىلىرى ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن ئىلمىي ياردەملەر تەمىنلەنمەكتە ئىدى. بۇ ئىنستىتۇتنىڭ پەخرى رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى مارېشال پىلسۇدسكىنىڭ يېقىن سەبداشلىرىدىن بىرى بولغان سىياسەتچى، ساناتور ستانسلاۋ سېدلېتسكى (س. سېدلېتسكى ئۇزۇن يىللاردىن بېرى شەرق مەسىلىلەر ئىنستىتۇتىنىڭ پەخرى رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالغان كىشى بولۇپ، پولشا ئىشغال قىلىنغاندا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇ ۋەزىپىنىڭ بىر سىياسەتچىگە بېرىلگەنلىكى پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ئىنستىتۇتقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسەتمەكتە ئىدى. ئىنستىتۇتنىڭ مۇدىرى پولشىلىق ئالىم ۋە مۇخپىر ۋلودىمىېرز بونجكوۋسكى (ۋلودىمىېرز بونجكوۋسكى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن بىر مەزگىل ئىسرائىلدا تۇرغان بولۇپ، كېيىن ئا ق ش غا كۆچۈپ كېتىدۇ. بەزى مەنبەلەردە بۇ ئىسىم باجكوۋسكى شەكلىدە يېزىلماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئىدى. بونجكوۋسكى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا بىر قانچە يىل رۇسىيىدە تۇرغان بولۇپ، ئۇ يەردىن سىبىرىيە ئارقىلىق ياپونىيىگە بېرىۋالغان ئىدى. بۇ جەريانلاردا رۇسىيىدىكى تۇركىلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلەردە بولغان ئىدى. بونجكوۋسكى ئۆز ۋاقتىدا يەنە ئىنستىتۇت تەرىپىدىن نەشرى قىلىنغان ژۇرناللار بىلەن ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ تەھرىرلىكىنىمۇ ئۈستىگە ئالغان ئىدى. ئىنستىتۇتنىڭ باش كاتىپى بولسا بىر ئاكادېمىك بولغان پروفېسسور ئولگىېرد گۇركا ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە پروفېسسور پونياتوۋسكى، پروفېسسور زايانچوۋسكى، پروفېسسور دوماشېۋچ قاتارىدىكى كىشىلەرمۇ پرومېتې غايىسىغا ياردەم بېرىپ كەلگەن ئالىملار بولۇپ، ئۇلارمۇ ئىنستىتۇتنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشماقتا ئىدى.

شەرق مەسىلىلەر ئىنستىتۇتى، رۇسسىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ قالغان مىللەتلەرنىڭ مەسىلىلىرىنى تونۇشتۇرىدىغان «ۋېچود» (شەرق) نامىدا بىر ئىلمىي ژۇرنال چىقىراتتى. بۇ ھەربىكەتنىڭ يېتەكچىلىرىنى بۇ ئىنستىتۇت پات-پات ۋارشاۋاغا

تەكلىپ قىلىپ، ئۆز مىللىي مەسىلىلىرى ھەققىدە ئىلمىي دوكلات بېرىش پائالىيەتلىرىگە ئۇيۇشتۇرۇپ تۇراتتى. پرومېتې ئەزاسى بولغان بەزى مۇھاجىر يېتەكچىلىرىنىڭ يازغان كىتابلىرىنى شەرق مەسىلىلىرى ئىنستىتۇتى مەسئۇل بولۇپ پولەكچىگە تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلاتتى. (بۇ ئىنستىتۇت، مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادىنىڭ ئەزەربەيجانغا مۇناسىۋەتلىك كىتابى بىلەن جاپپار سىيىت ئەخمەتنىڭ قىرىم ۋە قىرىم تاتارلىرىغا مۇناسىۋەتلىك كىتابلىرىنى پولەكچىگە تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇ ئىنستىتۇت يەنە شىمالىي كاپكازىيىلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىل پەرقلىرىنى يوقىتىش مەقسىتىدە ئورتاق بىر ئېلىپبە تەييارلاش قاتارىدىكى پرومېتې ھەرىكىتىگە ھەسسە قوشقىلى بولىدىغان ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەنمۇ شۇغۇللانغان ئىدى. پولشىلىق ئاكادېمىكلار بىلەن بۇ تەۋەگە مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلار قاتناشقان 1935-يىلىغىچە داۋاملاشتۇرۇلغان پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە، يەرلىك تىللار ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەملەرنى تاللاپ چىقىپ شىمالىي كاپكازىيە مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئورتاق بىر تىل بەرپا قىلىشقا تىرىشقان ئىدى.

ۋارشاۋا باشچىلىقىدىكى بېرلىن، پارىژ، پراگا، ئىستانبۇل، تېھران ۋە خاربىن (مانجۇرىيە) قاتارىدىكى مەركىزى شەھەرلەردە توپلانغان پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ خەلقئارالىق سەھنىلەردە قوللاپ قۇۋەتلىنىشى ۋە نازارەت قىلىنىشىغا پولشا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ شەرق ئىشلار بۆلۈمى مەسئۇل ئىدى. بۇ بۆلۈم، باشتىن تارتىپ لۇكاسىېۋىتز (1926~1935)،تادېۋۇسز، خولوۋكو (1926~1931) ۋە تادېۋۇسز شايېتزېل (1931~1935) قاتارىدىكى پىلسۇدسكى بىۋاسىتە تاللاپ ۋەزىپىگە قويغان كىشىلەر تەرىپىدىن يىتەكلەنمەكتە ئىدى. پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرى بولغان بۇ كىشىلەر بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈرگەن سىياسىي ئىدىيىسىگە چىن قەلبىدىن سادىق كىشىلەر بولغاچقا، بۇ تەشكىلات ئىنتايىن ئاكتىپ پائالىيەت قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە ئىدى. پرومېتې ھەرىكىتى ئۈچۈن كېرەكلىك ئىقتىسادىي ياردەم بىۋاسىتە پىلسۇدسكى تەرىپىدىن قۇرۇلغان بىر فونت تەرىپىدىن تەمىنلەنمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئىقتىسادىي مەنبە مەيلى پرومېتېچىلەر تەرىپىدىن بولسۇن ياكى شۇ دەۋرنى تەتقىق قىلغۇچىلار تەرىپىدىن بولسۇن پىلسۇدسكى پوندى دەپ ئاتالماقتا.

پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ پائالىيەتلىرى باشلىنىش بىلەن تەڭ، سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى مۇھاجىر يېتەكچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ۋارشاۋا شەھىرى ئۆز

مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشتا ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك مەركەزلەردىن بىرسىگە ئايلانغان ئىدى. نۇرغۇنلىغان سىياسىي ھەربىكەتلەر ئۆز مەركەزلىرى بىلەن سىياسىي قوشۇنىنى بۇ شەھەرگە يۆتكەشكە كىرىشكەن ئىدى. پائالىيەتلىرىنى ژارشاۋاغا يۆتكەپ كەلگەن يېتەكچىلەردىن مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە، ئاياز ئىسھاقى، سەئىد شامىل، كاپكازىيە ھەربىكىتىنىڭ رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇچ يېتەكچىسى بولغان مەھەممەت گىراي سۇنچ، تاۋسۇلتان شاقمان ۋە ئىبراھىم چۇلىك قاتارلىق كىشىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

بۇ پائالىيەتلەرگە قوشۇلۇپ يەنە پولشا ھۆكۈمىتى سوۋېت مۇھاجىر گۇرۇپپىلىرى ئۈچۈن بىر تەربىيىلەش پروگراممىسىمۇ تۈزۈپ چىققان ئىدى. ھەر خىل پولشا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئوقۇۋاتقان ستۇدېنتلارغا ھۆكۈمەت ئوقۇش يارەم پۇلى تارقىتىپ بەرمەكتە ئىدى. بۇ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى پولشىلىق ياشلار بىلەن بىرگە شەرق مەسىلىلىرى ئىنستىتۇتىنىڭ ياشلار شۆبىسىنى قۇرۇپ چىققان ئىدى (قىرىم مىللىي ئازادلىق ھەربىكىتىدە ئالاھىدە رول ئوينىغان ئەدىگە مۇستاپا قىرىمال، ئابدۇللا زېھنى سويسال، سېلىم ۋەكىلى ئورتاي ۋە ئىبراھىم ئوتار قاتارلىكى كىشىلەر پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ پروگراممىسى ئاساسىدا ئوقۇش يارىمىدىن بەھرىمەن بولۇپ پولشا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدە ئوقۇغانلاردىن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ قىلغان ئىشلىرىدىن يەنە بىرسى، كاپكازىيە بىلەن ئۇكرائىنالىق سابىق ئەسكەرلەرنى توختام بويىچە پولشا ئارمىيىسىگە قوبۇل قىلىشنى يولغا قويۇشى ئىدى. ئۆز ۋەتىنىدە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى قانات يايدۇرۇلغان مۇستەقىللىق ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان نۇرغۇنلىغان ئوفىتسېرلار، 1927-يىلىدىن باشلاپ پىلانلىق تۈردە پولشا ئارمىيىسىدە ۋەزىپىگە قويۇلغانلىقى مەلۇم. پىلسۇدسكى تەرىپىدىن باشلىتىلغان بۇ ئىشلار ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغان كۈنگىچە داۋاملىشىدۇ.

تۈركىستان – بېرلىن سېپى ۋە ئۇنىڭمۇ نېرىسىدا

نە ئۈمىد، نە خىياللار بىلەن كەلگەن ئىدۇق،
خام خىيال ياكى ئوتوپىيەمىدى ئۇلار ھەممىسى؟

بىز تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى نەدە قالدۇق ۋە نېمە قىلماقتىمىز؟

–ئەخمەت نائىم، ئوقۇغۇچى،1929

1920-يىللار، تۈركىستاندا سوۋېتلار ھاكىمىيىتى بارغانسېرى كۈچلىنىپ كېتىۋاتقان يىللار ئىدى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، سوۋېت دائىرىلىرى داۋام قىلىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش قالايماقانچىلىقى، دۇچ كېلىۋاتقان ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنىڭ كۆپلۈكى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەتراپىدىكى جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ يەرلىك يېتەكچىلىرىنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە موھتاج بىر ئەھۋالدا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرىنىڭ كۆرۈنۈشتە سوتسىيالىزمچى، ئەمەلىيەتتە بولسا ھېچقىق مىللەتچىلىك ئاساسىدىكى ھاكىمىيەت سىستېمىلىرىنى قۇرۇپ چىقماقچى بولغان ئۇرۇنۇشلىرىغا قىسمەنلىكتە بولسىمۇ كۆز يۇمۇپ تۇرۇشقا مەجبور ئىدى. بولۇپمۇ يېڭىدىن قۇرۇلغان بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان جەدىتچى مەسئۇللارنى ئۇركىتۈەتمەسلىك، ھەمدە سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا مۇقىملىقنى قولغا كەلتۈرۈۋالغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزلىرىگە بىھۇدە باش ئاغرىغى تېپىۋالماسلىق كېرەك ئىدى. دېگەندەك پەرغانە تەرەپلەردە باش كۆتۈرگەن باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى تېز سۈرئەت بىلەن كېڭىيىپ پۈتۈن تۈركىستانغا تېز سۈرئەت بىلەن يېيىلماقتا ئىدى. سوۋېت رەھبەرلىرى بۇ جايلاردا ۋەزىيەتنى تولۇق تىزگىنلەپ ئالغىچە بولغان ئارىلىقتا سىلىق سىياسەت يۈرگۈزۈشنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، 1921-يىلىنىڭ ماي ئايلىرىدا لېنىن بىلەن چىچېرىن قول قويۇپ تارقاتقان بىر ھۆججەت ئارقىلىق بۇخارا جۇمھۇرىيىتىگە بىر قىسىم چەت دۆلەتلەر بىلەن بىۋاستە ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەت ئورنىتىش ھوقۇقىنى تونۇغان ئىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان بۇخارا جۇمھۇرىيىتى رەھبەرلىك ئورگىنى 1921~1922-يىللار ئارىسىدا، بولۇپمۇ گېرمانىيە بىلەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەت تىكلەش ئۈچۇن تىرىشماقتا ئىدى.

يۇقىرىقىدەك سىياسىي مۇھىت ئاستىدا يەرلىك جەدىتچى خادىملارنىڭ قولىدىن كېلىدىغان مۇھىم ئىشلاردىن بىرسى، چەتئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش پىلانى ئىدى. موسكۋانىڭ ھەر قانچە نارازى بولۇشىغا قارىماي، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۈركىستان ئا. س. س. ر رەھبەرلىرى 70 نەپەردەك ئوقۇغۇچىنى ياۋروپاغا ئۇۋەرتىش ئۈچۇن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئوقۇغۇچى ئۇۋەرتىدىغان دۆلەت قىلىپ

گېرمانىيە تاللاپ ئېلىنغان ئىدى. بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىدا مەغلوب بولغىنىغا ھەمدە ئىچكى جەھەتتىكى قىيىن شارائىتلارغا قارىماي، گېرمانىيە يەنىلا بىلىم ۋە تېخنىكا مەركەزلىرىدىن بىرى ھېسابلىناتتى. ۋېرساي شەرتنامىسىدە بەلگىلەنگەن مەجبورىيەتلىرى بويىچە، ئەنگلىيە قاتارىدىكى بارلىق كاپىتالىستىك ئەللەر بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر بەكلا يىرىكلىشىپ كەتكەن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، گېرمانىيە ھۆكۈمىتى بىر مۇنچە خەلقئارالىق مەسىلىلەردە سوۋېت رۇسىيىسى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ پائالىيەت قىلىشقا مەجبور بولغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، كۈندىن كۈنگە ناچارلىشىپ كېتىۋاتقان ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقلىرى سەۋەبىدىن ئىجتىمائىي تەركىپلەر ئىچىدە ئېغىر قۇتۇپلىشىشلار بارلىققا كېلىپ، سوتسىيالىزم ھەرىكەتلىرىنىڭ كۈچ تەسىرى تېز سۈرئەتتە يېيىلماقتا ئىدى. بۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا گېرمانىيىدىكى سىياسىي گۇرۇھلاردىن سوتسىيالىزمچىلارنىڭ كۆچىمۇ كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بارماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، لېنىن قاتارىدىكى نۇرغۇنلىغان بولشېۋىك رەھبەرلىرى ياۋروپادىكى سوتسىيالىستچىلار قوزغىلىڭى دەسلەپتە گېرمانىيىدە پارتلىشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشماقتا ئىدى. بۇ تۇردىكى سەۋەبلەرگە ئاساسەن، موسكۋا دائىرىلىرى مەيلى ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن بولسۇن ياكى كەلگۈسى ئىستىقبالى ئۈچۈن تۈركىستان ھاكىمىيەت ئورگىنىدىكى جەدىتچىلارنىڭ گېرمانىيە بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشى، بۇ دۆلەتكە ئوقۇغۇچى چىقىرىشى قاتارلىق پائالىيەتلىرىگە بىر مەزگىل كۆز يۇمغان ئىدى. بۇخارا جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۈركىستان ئا س. س. ر باشلاتقان بۇ تۇر پائالىيەتلەر خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئۆز پەرزەنتلىرىنى چەتئەلگە ئوقۇشقا ئىۋەرتىش قىزغىنلىقى ئۈچۈن رىغبەتلەندۈرگۈچى رول ئوينىماقتا ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، نۇرغۇنلىغان ئوقۇغۇچى ئۆز كۆچىگە تايىنىپ ئوقۇش ئۈچۈن چەتكە چىقىشقا ئاتلانغان ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىيە بىرىنچى ئورۇندىكى دۆلەت قىلىپ تاللىۋېلىنغان بولۇپ، ئىككىنچى ئورۇندا يەنە شۇ گېرمانىيە تۇراتتى. 1922~1923-يىللىرىدا باشلانغان بۇ ئوقۇچى چىقىرىش ھەرىكىتى كېيىنكى يىللاردا چەتەللەردە قانات يايدۇرۇلىدىغان تۈركىستان مىللىي كۈرەشلىرىنىڭ پائالىيەت قىلغۇچىلىرىنى يېتىشتۇرۇش جەھەتتە بەكلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر مەنبە بولۇپ قالغان ئىدى.

1922-يىلىنىڭ كىرىشىدە تۈركىستاندا نەشر قىلىنىۋاتقان «قىزىل بايراق» گېزىتىدە، «گېرمانىيىدە ئوقۇۋاتقان مۇسۇلمانلار» دېگەن ماۋزۇدا بىر ماقالە ئېلان قىلىنىدۇ. گېرمانىيە دۆلەت ئورگانلىرىدىن ئېلىنغان مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ يېزىلغان بۇ ماقالە، مۇسۇلمان ئەللىرى ئوقۇش ئۈچۈن گېرمانىيىنى تاللاشقا

ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنىڭ سېلىشتۇرمىسى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. بۇ ماقالىدا كۆرسىتىلگەن سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، گېرمانىيىدە ئوسمانلى تۈركلىرىدىن ئۆز تەمىناتى بىلەن ئوقۇيدىغانلارنى ئاساس قىلغان بىرەر مىڭدەك، ئەرەب ئەللىرىدىن بولسا تۆت يۈز نەپەر ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى بار ئىدى. يەنە شۇ ۋاقىتلاردا قازاندىن قىرىق نەپەر (26 نەپىرى شەخسى، 12 نەپىرى دۆلەت تەمىناتى بىلەن)، ئەزەربەيجاندىن يەتمىش بىر نەپەر، قىرىمدىن ئىككى نەپەر، شىمالى كاپكازىيە تەۋەسىدىن بولسا ئالتى نەپەر ئوقۇغۇچى بار ئىدى. بۇلارغا سېلىشتۇرغاندا تۈركىستان تەۋەسىدىن ئۆز تەمىناتى بىلەن ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى يوق دېيەرلىك بولۇپ، پەقەت بىر نەپەرلا ئوقۇغۇچى بار ئىدى. يېزائىگىلىك ئاكادېمىيىسىدە ئوقۇغان بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ئىسمى ئابدۇلۋاھاپ مۇرادى ئىدى. ئوسمانلى تۈركلىرى بىلەن قازان تاتارلىرىدىن باشقا ھېچ بىر قەۋىم قىز ئوقۇغۇچى ئىۋەرتمىگەنلىكىنى ئاپتورى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. جەدىتچىلىك ھەرىكىتى بالدۇر باشلانغان قازان، قىرىم ۋە ئەزەربەيجان قاتارىدىكى تۈركى يۇرتلىرى غەرب دۇنياسىنىڭ ئىلم-پەن ساھەسى بىلەن ئۇچرىشىشى بۇ ئېقىم بىلەن 1900-يىلىغا كەلگەندىلا ئاندىن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلىگەن تۈركىستان تەۋەسىگە نىسبەتەن ئالغاندا خېلىلا بۇرۇنقى ئىش ئىدى. تۈركىيە تۈركلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە گەپ كەتمەيتتى.

يەنە شۇ ئاپتور ئېلان قىلغان باشقا بىر ماقالىدا ھەر قايسى تۈرك يۇرتلىرىدىن ياۋروپاغا ئوقۇغۇچى چىقىرىش ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ ئۆتكەن. بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا 1922-يىلىدا بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىن 46 نەپەر، خىۋە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىن 5 نەپەر، قازاقىستاندىن 15 نەپەر، باشقىردىستاندىن 10 نەپەر ۋە تاتارىستاندىن 10 نەپەر ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىلىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن ئىدى. تۈركىستان ئا س س ر دىن ئىۋەرتىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار ئاساسەن تاشكەنت شەھىرىدىن تاللانغان بولۇپ، مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئۆز تەمىناتىغا تايىنىپ ئوقۇماقچى بولغان 19 نەپەر بالا كۆرسىتىلگەن. بۇخارا جۇمھۇرىيىتىدىن ئىۋەرتىلىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى يېتەكلەش ۋە نازارەت قىلىش ۋەزىپىسى جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مەدەنىي مۇناسىۋەتلەر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئابدۇۋاھىت بورھانوپ (مۇنزىم) قا تاپشۇرۇلغان ئىدى.

ياۋروپاغا ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىش سەپەرۋەرلىك ھەرىكىتى تۈركىستان ئا س س ر دا خەلق كومىسسارلار سوۋېتىنىڭ رەئىسى تۇرار رىسقۇلوۋ، بۇخارادا بولسا بۇخارا خەلق شۇرالار جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى پەيزۇللا غوجايېۋ تەرىپىدىن

باشلىتىلغانلىقى مەلۇم. بۇخارا جۇمھۇرىيىتىدە ئوقۇغۇچى ئۆزىرتىش ھەمدە مائارىپ ئىشلىرىنى ياخشىلاش مەقسىتىدە تاتار مائارىپچى ئالىمجان ئىدرىس، بۇخارا مەركىزى ئىجرائىيە كومىتېت ئەزاسى بورھانوۋ ۋە ئەلچىخانا خادىمى كېمىنىسكى قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان بىر كومىسسىيە تەشكىل قىلىدۇ. تۈركىستان ئا س س ر دا بولسا، چەت دۆلەتلەرگە بارىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەر تۈرلۈك رەسمىيەتلىرى، مائارىپ نازارىتى تەۋسىيە تەشكىل قىلىنغان بىر ئىلمىي ھەيئەت تەرىپىدىن ئىشلەنمەكتە ئىدى. گېرمانىيىگە بارىدىغان ئوقۇغۇچىلار بۇ ئورگاننىڭمۇ يارىدىمىگە تايىنىپ، 1922-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا ئۆز ئىچىدە «كۆمەك» (ھەمكارلىق) نامىدا بىر جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىدۇ. تاشكەنتتە قۇرۇلغان بۇ جەمئىيەتنىڭ رەسلىكىگە سەئىد ئەلىغوجا ئىسىملىك بىر ئوقۇغۇچى تەيىنلىنىدۇ. ھەر ئىككىلا جۇمھۇرىيەتنىڭ مەسئوللىرى تەرىپىدىن باشلىتىلغان بۇ ھەرىكەت خەلق ئاممىسى ئىچىدە ئىنتايىن قىزغىن قوللاشقا ئېرىشكەنلىكى مەلۇم. بولۇپمۇ زىيالىيلار، تۈركىستانلىق ياشلارنىڭ ياۋروپا ئەللىرىدە تەربىيىلىنىشى تۈركىستانىنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ تونۇغان ئىدى. داڭلىق شائىر ئابدۇخەمىت سۇلايمان چولپان «ئىستىقبال ئۈچۈن كۈرەش» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدە بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بىز يېقىندىن بېرى ياشلىرىمىزنىڭ يىراق ئەللەرگە بېرىپ بىلىم ئېلىشى ئۈچۈن قىزغىقسۇاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئىنتايىن خۇشال بولماقتىمىز. بۇ ياشلىرىمىز ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلماي 'كۆمەك' لەشكەنلىكىنىمۇ بىلىمىز.

چار ھۆكۈمىتى دەۋرىدە ئىچكى رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنى خىرىستىيانلاشتۇرۇشقا كۈچەپ كەلگەن داڭلىق ئىلمىنىسكى سىياسىتىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئادەملىرىدىن پوپېدوۋنا، يازغان بىر پارچە خېتىدە "يەرلىك خەلق ئارىسىدىكى (مۇسۇلمان تۈركلەر كۆزدە تۇتۇلماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بىزگە پايدىلىق بولغان، ھېچ بولمىغاندا بىزگە زىيان كەلتۈرمەيدىغان بۇ كىشىلەر، ئۇرۇس تىلىنى تارتىنىپ ئۇنچە بەك راۋان سۆزلىيەلمەيدىغان، يازغان نەرسىلىرىدە بىر مۇنچە خاتالىقلار كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان، بىزنىڭ باش گوبىرناتورىمىزدىنلا ئەمەس ھەتتا بىزنىڭ ئەڭ كىچىك بىر ئەمەلدارلىرىمىزنى كۆرسىمۇ قورقۇپ تىترەپ تۇرىدىغان كىشىلەردۇر." دەپ يازىدۇ. بۇنىڭغا قارىتا بىز ئۇرۇس تىلى بىلەن ئەمەس، تەرەققىي تاپقان ياۋروپا ئەللىرىنىڭ تىلى ۋە بىلىمى ئارقىلىق جاۋاب بېرەلىسەك، بەلكىم ئادەمدەك ياشاش ھەققىگە ئېرىشەلىشىمىز مۇمكىن.

چولپان، 1917-يىلقى ئىنقىلابتىن 5 يىل ئۆتكەن 1922-يىلدا يازغان بۇ ماقالىسىنىڭ قۇرلىرىدا تۈركىستانغا مەدەنىيەتنى ئۇرۇسلار كەلتۈردى دەيدىغان كۆز قاراشلارنى چارلىق دەۋرىدىكىگە ئوخشاش تەشۋىق قىلىشقا كىرىشكەن كوممۇنىستلار هاكىمىيىتىنىمۇ تەنقىدلەيدۇ؛ تۈركىستانلىقلار، ئالاهىدە تەرەققىي قىلغان ئۇرۇس پەن-تېخنىكا كۈچىنى ياۋروپا پەن-تېخنىكىسىگە بىۋاسىتە تاينىنىش ئارقىلىقلا يېڭىپ چىقالىشى مۇمكىن دەپ كۆرسەتمەكتە ئىدى.

چەت دۆلەتلەرگە ئۆەرتىلىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش تەمىناتىنى تولۇقلاش ۋە يېڭى ئوقۇغۇچىلارنى داۋاملىق ئۆەرتىپ تۇرۇش ئۈچۈن دۆلەت ئىمكانلىرىغىلا تاينىنىپ قالماي، هەر تۈرلۈك مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىدىن كېلىدىغان كىرىملەرنىڭ بىر قىسمىنى ئايرىپ قوشۇمچە فونت تەشكىل قىلىنغان. 1922-يىلىنىڭ 18-دېكابىر كۈنىدىكى تۈركىستان گېزىتى بەرگەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، چەتئەلدە بىلىم ئېلىۋاتقان ياشلار ئۈچۈن خەلق ئىچىدە كەڭ كۆلەملىك بىر سەپەرۋەرلىك قانات يايدۇرۇلغان. سەپەرۋەرلىكنى تەشكىللىگەن كىشىلەر ئىچىدە ناسىر مىر جالالوۋ، ئابدۇخەمىت سۇلايمان چولپان، مۇنەۋۋەر قارى، ئابدۇرەشىتخانوۋ ۋە شاكىرجان خەمىدى قاتارىدىكى داڭلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. 1922-يىلى 2-دېكابىردا، تاشكەنتتە زىيالىيلار تەرىپىدىن بىر ئەدەبىيات كەچلىكى ئۇيۇشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ كەچلىكتە يىغىلغان 7500 سوم (شۇ يىللىرى تۈركىستاندا ئىشلىتىلىۋاتقان پۇل ئۆلچىمى. – ئاپتورنىڭ ئىزاهاتى) پۇل بۇ فونتقا ياتقۇزۇلغان.

تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار گېرمانىيىدە

ئوقۇغۇچىلار، 1922-يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا تۈركىستاندىن يولغا چىقىدۇ. سوۋېت دائىرىلىرىنىڭ توسالغۇلۇق قىلىش ئېهتىمالىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن تۈركىستانلىق جەدىتچىلار باشلامچىلىرىدىن ئۇبەيدۇللا غوجا ئوقۇغۇچىلار ئۈمىگى بىلەن بىرگە موسكۋاغا بارىدۇ (ئۇبەيدۇللا غوجىنىڭ ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرگە گېرمانىيىگە بېرىپ-بارمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ئىبراهىم ئارىپخان <yarqin> بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆبەتتە، ئۇبەيدۇللا غوجا موسكۋادا قالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئەمما سائىدە شىرئەخمەت قىزى <oktay>، ئۇبەيدۇللا غوجىنىڭ بېرلىنغىچە بىرگە

كەلگەنلىكىنى، ئۇ يەردە قىسقا ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن قايتىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتىدىن) ئەمما ئەنسىرىگەن ئىش يۈز بەرمەيدۇ. ئوقۇغۇچىلار لېنىنگرادتىن پاراخوتقا ئولتۇرۇپ گېرمانىيىگە بارغىنىدىن كېيىن گېرمانچە ئۆگىنىش ئۇچۇن بېرلىن، دريسدېن، ھەيدەلبېرگ ۋە دارمستادت قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەكتەپلەرگە تارقىتىلىدۇ.

(رەسىم ئورنى)

گېرمانىيىگە ئىۋەرتىلگەن قىز ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قىسمى ئۇبەيدۇللا غوجا (سول تەرەپ باشتىكى) ۋە ئالىمجان ئىدرىس (ئوڭ تەرەپ باشتىكى) بىلەن بىرگە. ئوتتۇرىدا ئولتۇرغىنى سائىدە شىرئەخمەت قىزى (ئوكتاي)، ئۇكىلىرى فۇزەيل ۋە نەسرىدىن. موسكۋا، 1922-يىلىنىڭ ياز ئايلىرى. (ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

تۈركىستان ئاسسىر دىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئاساسەن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇنىۋېرسىتېتقا كىرىش سەۋىيىسىگە يەتكەن ئوقۇغۇچىلار ئىدى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، بۇخارا جۇمھۇرىيىتىدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى باشلانغۇچ مەكتەپنى ئەندىلا پۈتتۈرگەن بالىلار ئىدى. ئالىمجان ئىدرىس بولسا ئوقۇغۇچىلار ئۈمىگىنى گېرمانىيىدە تەشكىللەش ھەمدە نېمىس دائىرىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ياخشىلاشقا مەسئۇل قىلىنغان ئىدى. ئىدرىس، مەدرىسە ئوقۇشىنى بۇخارادا تاماملىغان بىر ئىدىل ئۇرال تۈركى ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشقاندا نېمىسلارغا ئەسىرگە چۈشكەن مەزگىلىدە بېرلىن يېقىنلىرىدا قۇرۇلغان ۋۇنستورف ئۇرۇش ئەسىرلىرى لاگېرىدا ئىسلام قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن لاگېرنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپ ئىنتىزامىغا مەسئۇل بولغان بىرسى ئىدى. شەرق تىللىرى بىلەن ئۇرۇس تىلىنى پىششىق بىلگەچكە 1916-يىلىسىدىن تارتىپ پروسسىيە ئۇرۇش نازارىتى تەۋەسىدە مۇسۇلمان ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن بىر ياللانما قوشۇن تەشكىل قىلىش ئىشلىرىغا ياردەمچىلىك قىلىش خىزمىتىگە سېلىنغان ئىدى. (ئالىمجان ئىدرىسى 1921-يىلىغىچە داۋاملاشتۇرغان بۇ ۋەزىپىسى ئۇچۇن 1923-يىلىسى گېرمانىيە پىرىزدېنتى ئېبېرت خەت ئارقىلىق تەغدىرلىگەن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۇ تۈركىستانغا قايتىپ كەلگەن ۋاقىتلىرىدا بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى گېرمانىيىگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش پىلانىنى باشلاش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان ئىدى. شۇڭا، بۇ ئىشقا ئىدرىسى ئەڭ مۇۋاپىق كىشى دەپ قارالغان.

تۈركىستان ئا س س ر رەھبەرلىرىدىن تۇرار رىزقۇلۇۋ بەرگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1923-يىلىنىڭ ئاخىرلىرى گېرمانىيىدە تۈركىستان ئا س س ر دىن 7 نەپىرى ئۆزبېك، 4 نەپىرى قازاق تۈركى بولۇپ جەمئىي 11 نەپەر ئوقۇغۇچى، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىن بولسا 40 نەپىرى تۈركىستانلىق، 6 نەپىرى تاتار ۋە 4 نەپىرى يەھۇدي بولۇپ جەمئىي 49 نەپەر ئوقۇغۇچى بار ئىدى. تۈركىستان ئا س س ر دىن بارغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ 4 نەپىرى ئاكادېمىيە تېخنىكومىدا، 2 نەپىرى يېزائىگىلىك ئاكادېمىيىسىدە، بىر نەپىرى مېدىتسىنا فاكۇلتېتىدا، بىرى قىز 2 نەپەر ئوقۇغۇچى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇماقتا ئىدى. ئومۇمەن ئالغاندا گېرمانىيىدە تۆت گۇرۇپپا ئوقۇغۇچى بار ئىدى. قىزلارنى ئاساس قىلغان گۇرۇپتىكىلەر پېداگوگىكا مەكتەپلىرىدە ئوقۇماقتا ئىدى. بىر قىسىم ياشلار بولسا ۋاقىتلىق بىلىم تولۇقلاش ئۆچۇن تېخنىك مەكتەپلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. بولۇپمۇ بۇخارا جۇمھۇرىيىتىدىن ئۆھرىتىلگەن كىچىك ياشتىكى بالىلار ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپ تارماقلىرىغا جايلاشتۇرۇلغان ئىدى. ئەڭ ئاخىرقى بىر گۇرۇپپا بولسا ھەرخىل فاكۇلتېتلارغا تەقسىم قىلىنغان ئۇنىۋېرسىتېت ستۇدېنتلىرى ئىدى.

ئۇ ۋاقىتلاردا يەنە دۆلەت تەرىپىدىن تۈركىيىگىمۇ ئوقۇغۇچى ئۆھرىتىلگەن ئىدى. ئۇ يىللىرى تۈركىستاندىكى جەدىتچىلار مەكتەپلىرىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان راجى چېقىركۆز ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرىدە بۇخارا جۇمھۇرىيىتىدىن بىر بۆلۈم ئوقۇغۇچى دۆلەت تەمىناتى بىلەن تۈركىيىگە ئۆھرىتىلگەنلىكىنى، بۇ ئوقۇغۇچىلار ئاساسەن كاستامونو بىلەن سامسۇن ئەتراپىدىكى مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ مەلۇماتلار بۇخارادىكى جەدىتىزىم ھەرىكەتلىرىگە بۇۋاستە قاتنىشىپ، كېيىنچە گېرمانىيىگە ئوقۇغۇچى بولۇپ كەتكەن ئەخمەت نائىم تەرىپىدىنمۇ تەستىقلانماقتا ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى تەرىپىدىن ئۆھرىتىلگەن تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار بېرلىن مەسچىتى ئالدىدا. 1922-يىل ئاخىرلىرى (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

تۈركىستانلىق رەھبەرلەر، گېرمانىيە بىلەن تۈركىيىگە ئوقۇغۇچى ئۆھرىتىش پىلانلىرىدىن موسكۋانىڭ قاتتىق رەنجىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار موسكۋانىڭ بۇ ھەقتىكى ئەنسىرىشىگە ئىمكان قالدۇرماسلىق ئۆچۇن رۇسىيىگىمۇ ئوقۇغۇچى يوللاشنى پىلانلايدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا، ياۋروپا بىلەن رۇسىيىگە

ئىۋەرتىلگەن ئوقۇغۇچى سانىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ھەقىقەتەنمۇ رۇسىيىلىكلەرنى ئەنسىرەتكىدەك بىر سان ئوتتۇرىغا چىقاتتى. 1923-يىلىسى بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى، تۈركىستان ئا س س ر ۋە قىرغىز (قازاق) ئا س س ر دىن 43 نەپىرى ئۆزبېك، 64 نەپىرى قازاق، 2 نەپىرى تۈركمەن، 22 نەپىرى تاجىك ۋە 12 نەپىرى ئۇيغۇر بولۇپ جەمئىي 149 نەپەر ئوقۇغۇچىنى رۇسىيىگە دۆلەت تەمىناتى بىلەن ئوقۇشقا ئىۋەرتكەن ئىدى.

1922-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى نازىرلار شۇراسىنىڭ رەئىسى پەيزۇللا غوجايېۋ، گېرمانىيىنى زىيارەت قىلىدۇ. ئۇ گېرمانىيە زىيارىتى ئۈچۇن داۋالىنىشنى باھانە قىلغانىدى. غوجايېۋ، 1922-يىلىنىڭ 25-سىنتەبىرىگىچە داۋام قىلغان بۇ سایاھىتى جەريانىدا گېرمانىيىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە ئوقۇۋاتقان تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار بىلەن كۆرىشىدۇ؛ بۇ كۆرۈشۈشلەر بىلەن گېرمانىيىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارغا مۇناسىۋەتلىك كۆزقاراشلىرىنى «بۇخارا ئاخبارى» دېگەن بىر گېزىتتا «بېرلىندىن كەلگەن مەكتۇپلار» سەرلەۋھەلىك بىر پارچە ماقالىسىدە بايان قىلىدۇ. غوجايېۋ بۇ ماقالىسىدە قىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەربىيىلىنىۋاتقانلىقىدىن بەكلا خۇشال ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، گېرمانىيىدە تەربىيىلىنىۋاتقان ياش قىزلارنى بىر-بىرلەپ ئىسمىنى ئاتاپ كۆرسەتكەن ئىدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدىكى، غوجايېۋ بۇ ئارقىلىق تۈركىستانلىقلارنى مائارىپ ئىشلىرىغا قىزىقتۇرۇش، بولۇپمۇ قىزلىرىنى ئوقۇتۇش-تەربىيىلەشكە رىغبەتلەندۈرمەكچى بولغان ئىدى. غوجايېۋ بۇ قېتىمقى زىيارىتى جەريانىدا نېمىس مەسئۇللىرى بىلەنمۇ كۆرۈشكەن بولۇپ، ئۇلار بىلەن سۆزلىشىش نەتىجىسىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسىگە گېرمانىيىدە مۇددەتسىز تۇرۇش رۇخسىتىنى ھەل قىلىپ بەرگەن.

گېرمانىيىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن ئەخمەتجان ئىبراھىم 1923-يىلىنىڭ 14-مارت كۈنىسى «تۈركىستان گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «كۆمەك ئۈيۇشمىسىدەگى ئورتاقلەرىمگە» (ھەمكارلىق جەمئىيىتىدىكى دوستلىرىمغا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) دېگەن تېمىلىق ئوچۇق خېتىدە كۆمەك تەشكىلاتىنىڭ بېرلىن شۆبىسىنى قۇرۇپ چىققانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇش غايىسى گېرمانىيىدىكى تۈركىستانلىق ياشلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش ئىدى. رەئىسلىكىگە سەئىت ئېلى غوجا تەينىلەنگەن بۇ ئوقۇغۇچىلار تەشكىلاتى شۇ يىلىنىڭ سىنتەبىرىدە سەئىت ئېلى غوجا، ئەخمەت شۈكرى ۋە سەتتار جاپپار قاتارلىقلار

ئوقۇغۇچىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن «كۆمەك» دېگەن بىر ژۇرنال چىقىرىدۇ. بېرلىندىكى «ئازاد شەرق» باسمىخانىسىدا ئەرەب ئېلىپبەسى ۋە ئۆزبېك شېۋىسى بىلەن بېسىلغان 28 بەتلىك بۇ ژۇرنال، تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن چەتئەللەردە چىقىرىلغان تۇنجى ژۇرنال بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
گېرمانىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىغا تەقسىم قىلىنغان تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قىسمى

ئالدىنقى قاتاردىكىلەر (سولدىن ئوڭغا قاراپ) ئابدۇلۋاھاپ ئىسھاق ئوغلى (ئوكتاي)، سەتتار جاپپار، ئىككىنچى رەتتىكىلەر: خەيرىنىسا مىجىتخان قىزى (مۇساباي)، تاھىر شاكىر (چاغاتاي)، ئەزىم بەك بېرىمجان، سەئىد ئېلى غوجا (ئەنقەرە)، ئەفدال ئابدۇسەئىد (ۋېنسۇرەل)، مەريەم سۇلتانوۋا، ئەخمەتجان ئىبراھىم (ئوكاي)، كەينىدە ئۆرە تۇرغانلار: سۇلتان مەتقۇل، سابىر تۈركىستانلىق، ئابدۇۋاھاپ مۇرادى، داملا ؟، ئەخمەت نائىم (ئۆكتەم)، تەمىربەك قارىبەك ئوغلى، سالىھ مۇھەممەت، ئابدۇراخمان مۇھىببايي ئوغلى. 1923-يىلى 18-فېۋرال (ئەھەت ئەنجان ئارخىپى)

بۇ ژۇرنال، سەئىت ئېلى غوجا تەرىپىدىن يېزىلغان «تىلەكلىرىمىز» ماۋزۇلۇق بىر كىرىش سۆز ماقالىسىدىن كېيىن، يەنە شۇ ئوقۇغۇچىنىڭ «ئەقىل ۋە سەزگۈ»، ئەخمەت شۈكرىنىڭ «تۈرك ئەدەبىياتىدا ئىدىئالىزىم»، ئەخمەتجان ئىبراھىمنىڭ «تېخنىكا ۋە بىز» قاتارىدىكى ماقالىلىرى بىلەن داۋاملىشىدۇ. «تىلەكلىرىمىز» دېگەن ماقالە گېرمانىيەدىكى تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ روھىي ھالىتىنى ئىپادىلىشى نۇقتىسىدىن ئالغاندا بەكلا قىزىقارلىق ماقالە ئىدى. ماقالىنىڭ باش تەرىپىدە تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ گېرمانىيىگە كېلىش سەۋەبلىرى ئوستىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئىنتايىن ئىپتىخارلىق بىلەن مەدەنىيلىشىش يولىغا قەدەم قويۇۋاتقان ۋەتىنىمىز تۈركىستان، كەلگۈسىنىڭ ئۈمىدلىرى ئۈچۈن بىزنى ياۋروپاغا بىلىم ئېلىشقا ئۈندىتىشتى. تۈركىستان بىزلەردىن ئىنتايىن زور ئۈمىدلەرنى كۈتمەكتە. ئەمما بىز نەچچە يىل داۋاملىشىدىغان ئوقۇش يىللىرىمىز جەريانىدا سۆيۈملۈك تۈركىستانىمىزغا خىزمەت قىلىشتىن مەھرۇم بولۇشنى خالىمايمىز. بىز بۇ يەردە

تۈرغان مۇددەت ئىچىدە ۋەتىنىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى داۋاملاشتۇرىمىز. تەبىئىيكى، ھەر مىللەتنىڭ ئالىي بىلىم ئالغان ياشلىرى نەدە بۆلۈشىدىن قەتئىي نەزەر، ئىلمىي ۋە سوتسىيال خاراكتېردىكى خىزمىتى بىلەن ئۆز مىللىتىگە ياردەمچى بۆلۈشى كېرەك.

(رەسىم ئورنى)
گېرمانىيەدىكى تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن چىقىرىلغان «كۆمەك» ژۇرنىلىنىڭ مۇقاۋىسى. مۇقاۋىنىڭ ئۈستى تەرىپىدىكى «بىلىم ياۋرۇپادىدۇر!» دېگەن جۈملە كىشىنى جەلپ قىلىدۇ. (ئەخمەت ئەنجان ئارخىپى)

سەئىت ئېلى غوجا تەرىپىدىن يېزىلغان «ئاسىيانىڭ ئاق ئوغلى» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدە بولسا چەت دۆلەتلەرگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇنازىرىلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتكەن:

چەت دۆلەتلەرگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ئىشىغا قارشى تۇرۇش توغرا ئەمەس، سىرتقا ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىشكە قارشى تۇرۇش مىللەتكە زىيانلىق بىر ھەرىكەتتۇر. ... سوۋېت ھۆكۈمىتى بىزنىڭ گېرمانىيىگە ئىۋەرتىلىشىمىزگە رۇخسەت بېرىش ئارقىلىق سابىق چارروسىيە تۈزۈمى يولغا قويغان مۇستەملىكىچى شەرق سىياسىتىدىن پەرقلىق يول تۇتقانلىق ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ماقالىنىڭ كېيىنكى ئابزاسلىرىدا، كوممۇنىزم كۆزقارىشىنىڭمۇ ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ بىر مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق لېنىن ئىدىيىسىنىڭ مۇكەممەللىشىش جەريانىمۇ ياۋروپادا ئىشقا ئاشۇرۇلغان دېگەنلەر ئەسلىتىلگەن. شۇنداق قىلىپ بىلىم ئېلىش ئۈچۈن سىرتقا چىققانلارغا قارىتىلغان "بۇرژۇئازىيە ئۇنسۇرلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش" دەيدىغان تەنقىدلەرگە جاۋاب بېرىشكە تىرىشقان ئىدى.

«تېخنىكا ۋە بىز، چولپان چولپاندۇر» دېگەن تېمىدىكى ماقالىلەردە بولسا، تېخنىكا تەرەققىياتى بىلەن مەدەنىيەت بېسىمىغا دۇچ كېلىۋاتقان بۇ ياشلار، ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ياۋروپا مەدەنىيىتىدىن ھەرگىزمۇ تۆۋەن تۇرمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشقان ئىدى. ژۇرنالدىكى ماقالىلەر تەھلىل قىلىنغاندا، تۈركىستانلىق ياشلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تەرەققىياتلار بىلەن كوممۇنىزمدىن

ئۇنچە بەك ئەنسىرەپ كەتمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىر خىل پوزىتسىيىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

سوۋېت تۈزۈمى ئىچىدە تۈركىستاننى ساقلاپ قېلىشقا بولىدىغانلىقى، تۈركىستانلىقلارنىڭ مىللىي مەنلىكلىرىنى ساقلاپ قالالايدىغانلىقى ھەمدە ۋەتەننىڭ تەغدىرىنى ئۆزلىرى ھەل قىلالايدىغانلىقى قاتارلىقلارغا بولغان ئىشەنچلەر بايان قىلىنماقتا ئىدى. ئاپتورلار ئىمكان بار ژۇرنالنىڭ نەشرى قىلىنىشىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇلار «كۆمەك» ژۇرنىلىنىڭ ئىككىنچى سانىنى چىقىرىش ئىمكانىغا ئېرىشەلمەي قالىدۇ.

ئوقۇغۇچى چىقىرىش پىلانىنىڭ ئاقىۋىتى

تۈركىستان ئا س س ر بىلەن بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكىلەرنىڭ بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ياۋروپاغا يۈرۈش قىلىش سەپەرۋەرلىكىدىن موسكۋا دائىرىلىرى زادىلا خاتىرجەم بولالمايدۇ. پولشا بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى، ھەمدە تۈركىستان باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنىمۇ ئاساسەن تىزگىنلەپ بولغانلىقى سوۋېت رۇسىيە ھۆكۈمىتىنى خېلىلا ئارام تاپتۇرغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ ھەرقايسى جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ يەرلىك رەھبەرلىرىچە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ بولشېۋىك رەھبەرلىرىنى ئەنسىرىتىپ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئىشىغا قول سېلىش پۇرسىتى كەلگەن ئىدى. بۇ مەسىلىلەردىن بىرسى سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن باشقا دۆلەتلەرگە ئوقۇغۇچى چىقىرىشنى چەكلەش، ئىۋەرتىلگەنلىرىنىمۇ مۇمكىن بولغان ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قايتۇرۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىش ئىدى. نەتىجىدە 1923-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تۈركىستان گېزىتلىرىدا موسكۋانىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر ئېلان قىلىنىشقا باشلايدۇ. چەت دۆلەتلەرگە ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىلمەسلىك تېما قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ بىرسىدە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

رۇسىيىگە ئىۋەرتىلگەن ئوقۇغۇچىلىرىمىزدىن باشقا بېرلىندىمۇ تالىپلىرىمىز بارلىقى سىزىلدى. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، كېلەر يىلى تېخىمۇ كۆپ ساندا تالىپ ئىۋەرتىش پىلانلانماقتا ئىكەن. ... بۇ ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلار،

بۈگۈنكى ئۇرۇس ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپلىرىدىكى ھەممە ئېتىراپ قىلىپ كېلىۋاتقان سۈپەتلىك ئوقۇتۇش سەۋىيىسىنى كۆرمەسكە سېلىپ، چەت دۆلەتلەردىكى بۇرژۇئازىيە روھى ۋە بۇرژۇئازىيە ئىدىيىسى بويىچە ئادەم تەربىيىلەيدىغان مەكتەپلەرگىلا قىزىقىپ قالغان.

ئاپتور يەنە گېرمانىيىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىنقىلاب يىللىرىدا بۇ دۆلەتكە پاناھلىق تىلەپ چىقىپ كەتكەن كونا تۈزۈمنى ھىمايە قىلىدىغان ئۇنسۇرلار بىلەن، يەنى ئاق ئۇرۇسلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ يۈرگەنلىكىنى، نەتىجىدە رىياكسيون ‹ئەكسىيەتچى› سىياسىي قاراشلار بىلەن زەھەرلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ماقالە، بۇنىڭدىن كېيىن تۈركىستاندىن چەت دۆلەتلەرگە ئوقۇغۇچى ئىۋەرتمەسلىك، ئىۋەرتىلگەن ئوقۇغۇچىلارنىمۇ قايتۇرۇپ كېلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئاخىرلاشقان. ئەسلىدە موسكۋادىكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى موسكۋا بىلەن لېنىنگراد ئارقىلىق گېرمانىيىگە كەتكەن دەسلەپكى ئوقۇغۇچىلار گۇرۇپپىسىغىمۇ گېرمانىيىگە بارماي ئۇرۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇشلىرىنى تەرغىب قىلىشقان. ئەگەر شۇنداق قىلغىنىدا ئۇلارغا ھەرخىل ئەۋزەل شارائىتلارنى يارىتىپ بېرىمىز دەپ ئۇلارغا ئېغىر بېسىم ئىشلىتىپمۇ باققان ئىدى. ئەمما بۇخارا جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۈركىستان ئا س س ر رەھبەرلىكىنىڭ قەتئىي چىڭ تۇرۇۋېلىشى، ھەمدە ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ چىڭ تۇرۇپ تەلەپ قىلىشى نەتىجىسىدە ئۇرۇسلار مەقسىتىگە يىتەلمىگەن ئىدى.

چەت دۆلەتلەرگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ئىشلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن يېزىلغان بۇ تۈردىكى ماقالىلەر ئوقۇغۇچىلارغىلا ھۇجۇم قىلىپ قالماي، بەلكى ئۇلارنى يولغا سالغان رەھبەرلەرگىمۇ ھۇجۇم قىلىشقان ئىدى. بۇ ھەقتىكى مۇنازىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ تۈركىستان خەلق كومىسارلار سوۋېتىنىڭ رەئىسى، ھەمدە رۇسىيە كومپارتىيىسى مەركىزى كومىتېت ئورتا ئاسىيا بىيرۇسىنىڭ ئەزاسى تۇرار رىسقۇلوۋ، ئۆزى بىۋاسىتە گېرمانىيىگە بېرىپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ كېلىدۇ. قايتىشىدا «گېرمانىيىدىكى ئوقۇغۇچىلىرىمىز» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلىدۇ:

گېرمانىيىگە بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئىۋەرتىلگەن ئوقۇغۇچىلىرىمىز ئۈستىدە نېمىس مەكتەپلىرىگە كىرەلمىدى، تۈركىيىلىك ياكى باشقا بىر قىسىم سىياسىي قاچقۇنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ بۇزۇلۇپ كەتتى دېگەندەك بىر قىسىم كوچا

خەۋەرلىرى تارقىلىپ يۈرمەكتە. شۇنىڭدەك يەنە ئۇ يەردىكى ئوقۇغۇچىلار خەت يېزىپ ئىقتىسادىي ياردەم تەلەپ قىلىشماقتا ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئىشنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ تەكشۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن گېرمانىيىگە بارغان ئىدىم. بارلىق ئوقۇغۇچىلار تىل ئۆگىنىش ئۈچۈن نېمىس ئائىلىلىرىگە تارقاقلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى كۆردۈم. ... ئوقۇغۇچىلىرىمىز رۇسىيىلىك سىياسىي قاچقۇنلار بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەتتە بولماپتۇ. شەرق سىياسىي قاچقۇنلىرى (تۈركلەر، تاتارلار ۋە باشقىلار) بىلەن بەزى مۇناسىۋەتلىرى بارەك قىلغىنى بىلەن، ئۇلار ئوقۇغۇچىلىرىمىزغا قىلچە زىيان كەلتۈرەلمەپتۇ. ... تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار ئۆز غايىلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇمىغان. ئۇلار، ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ھۆكۈمىتى ئۈچۈن ياخشى خىزمەت قىلىشنى ھەرگىز ئېسىدىن چىقىرىشمىغان.

يوقۇرقىلاردىن مەلۇمكى، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تۈركىيىلىك تۈركلەر بىلەن بولشېۋىزمغا قارشى تۇرىدىغان ئاق ئۇرۇس كۆچمەنلىرىنى ئەڭ خەتەرلىك ئىككى دۈشمەن گۇرۇپپا دەپ قارىماقتا ئىدى. تۈركىستان خەلق كومىسسارلار سوۋېتىنىڭ رەئىسى تۇرار رىسقۇلوۋ ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۈركىيىدىن كەلگەن تۈركلەر بىلەن ياكى سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن كەلگەن مۇھاجىر تۈركلەر بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرۇشى ھېچقانداق بىر مەسىلە تۇغدۇرالمايتتى. بۇ ئەھۋاللار، كومۇنىزمنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تۈركىستانلىق رەھبەرلەرنىڭ تۈركچىلىك كۆز قاراشلارنى ئىپادىلىشىدىن خەۋەردار بولۇشىمىز نۇقتىسىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇنداق سىياسىي كۆزقاراشقا ئىگە بىر مىللىي رەھبەر، رۇسىيىلىكلەرنىڭ ھەرگىزمۇ ئىشەنچىگە ئېرىشەلمەيتتى. دېگەندەك، ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا رىزقۇلوۋ موڭغۇلىيىگە سۈرگۈن قىلىنىپ، كېيىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
تۈركىستان خەلق كومىسسارلار سوۋېتىنىڭ رەئىسى تۇرار رىزقۇلوۋ گېرمانىيىدە. بېرلىن، 1923-يىلىنىڭ ئاخىرلىرى. (ئەھەت ئەنجان ئارخىپى)

1924-يىلىسى ئوقۇغۇچىلاردىن سەتتار جاپپارنىڭ بىر پارچە خېتى تۈركىستان گېزىتىدە ئېلان قىلىنىدۇ. جاپپار بۇ خېتىدە ئەرتەكچى (چۆچەكچى) دېگەن تەخەللۇس قوللانغان ئىدى. بۇ خەتتە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرۇلغان:

بىز 1922-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا گېرمانىيىگە يېتىپ كېلىپلا تىل ئۆگىنىشكە كىرىشىپ كەتتۇق. ئۇلۇغ تۈركىستاننى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئېزىپ كەلگەن رۇسىيە خانلىقلىرىنىڭ چىقارغان ژۇرناللىرىدا 'سارتلار (سارت سۆزى، تۈركىستاننىڭ يېزا-قىشلاقلىرىدا ياشايدىغانلار تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەھەرلىكلەرگە قويغان بىر ئىسىم ئىدى. ئۇرۇسلار بولسا بارلىق تۈركىستان خەلقىنى سارتلار دەپ ئاتىشاتتى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ياۋرۇپىغا كېلىپ نېمە ئىش قىلالايدۇ؟' دەپ شاڭخو قىلىپ چالۋاقاشقان ئىدى. ... رۇسىيە شوۋېنىستلىرىنىڭ بۇ خىل قوپال ۋە ئەخمىقانە مۇئامىلىلىرىگە قارىماي نېمىسلار تەرىپىدىن ئىنتايىن قىزغىنلىق بىلەن كۆتۈۋېلىندۇق. ... كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن سوۋېت رۇسىيىسىدە 'تالىپلار ياۋروپادىكى چىرىگەن كۆز قاراشتىكى ئادەملەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالدى، شۇڭا ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىش كېرەك، بولمىسا ئۇلار كۈنلەرنىڭ بىرىدە بېشىمىزغا بالا بولىدۇ' دېگەندەك قۇرۇق گەپلەرنى قىلىشىپ يۈرگەنلىكلىرىنى ئاڭلاپ ھەيران قالماقتىمىز. ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، تۈركىستانلىق تالىپلار ياۋروپاغا سىياسىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن كەلمىدى. بىز گېرمانىيىگە كەلگىنىمىزگە ئىككى يىل بولۇپ قالدى. بۇ جەريانداا ئارىمىزدىن ھېچ كىم سىياسىي ئىشلارغا ئارىلىشىپ باققىنى يوق.

گېرمانىيىدىكى ئوقۇغۇچىلار مۇنداق ئىككى ئاساسلىق گۇرۇپپىغا ئايرىلغان ئىدى: ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلاردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپلىرىدە ئوقۇيتتى. قالغانلىرى بولسا، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە <Lise, gemnaziye> ئوقۇيتتى. ئىككىنچى گۇرۇپقا مەنسۇپ بولغانلار دارىلفۇنۇن بىلەن ئالىي پەن-تېخنىكا مەكتەپلىرىدە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلاردىن تەشكىل تاپاتتى. بىز تۈركىستاندىكى تالىپ دوستلىرىمىز بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت قىلغىنىمىزغا ئوخشاش، ئەزەربەيجان، رۇسىيە جۇمھۇرىيىتى ۋە تۈركىيە قاتارلىق ئەللەردە ئوقۇيدىغان تالىپ دوستلىرىمىز بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىشىپ، ئۇلار بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت قۇرۇشقا تىرىشىپ كەلمەكتىمىز. (جاپپارنىڭ «تۈركىستان» گېزىتىدە ئېلان قىلغان «گېرمانىيىدىكى ئورتا ئاسىيالىق تالىپلارنىڭ ئىككىنچى يىلى» دېگەن ماقالىسىدا بەرگەن تىزىملىككە ئاساسەن، ئا. ۋاھاپ مۇرادى، ئەزىم بەك بېرىمجان، سالىھ مۇھەممەد، تەمىربەك قارىبەك ئوغلى قاتارلىقلار بېرلىن ئالىي يېزائىگىلىك مەكتىۋىدە؛ بېرلىن ئالىي تېخنىك مەكتىۋىدە ئوقۇيدىغانلار سېيىت ئېلى غوجا < خىمىيە بۆلۈمىدە >، ئەفدال سەئىت – ۋەنسۇرەل – < بىناكارلىق >،

تۆلەگەن مۆمىن < ئېلىكتېر >، سۇلتان مەدقۇل < گىولوگىيە >، ئەخمەتجان ئىبراھىم – ئوكاي – < گىولوگىيە >، بىلال < ماشىنىسازلىق > كەسىپلىرىدە؛ ئىبراھىم ئارىپخان – يارقىن – ۋايىن يېزائىگىلىك ئالىي مەكتەۋىدە، سابىر – تۈركىستانلى – دارمشدات ئالىي تېخنىك مەكتەۋىنىڭ خىمىيە بۆلۈمىدە، ئاتاۋۇللا دربسدېن ئالىي تېخنىك مەكتىپى ماشىناسازلىق بۆلۈمىدە ئوقۇيتتى؛ ئىجتىمائىي پەن كەسىپلىرىدە ئوقۇيدىغانلارنىڭ سانى بەكلا ئاز ئىدى. ئەخمەت شۈكرى بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەلسەپە بۆلۈمىدە، ئەخمەت نائىم – ئۆكتەم – ئىقتىساد پاكۇلتېتىدا، تاھىر شاكىر – چاغاتاي – ھېيدېلبېرگدە سوتسىيالوگىيە بۆلۈمىدە ئوقۇيتتى. ئابدۇلۋاھاپ ئىسھاق ئوغلى – ئوكتاي –، شاھسۇلتان خانىم، گۈلسۇم خانىم ۋە زەھرا كوشايلار بولسا مېدىتسىنا پاكۇلتېتىدا ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلاردىن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

سەتتار جاپپار تەمىنلىگەن بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، گېرمانىيىدىكى ئوقۇغۇچىلار تۈركىستان تالىپلار بىرلىكى نامىدا بىر جەمئىيەت قۇرۇپ چىققان. بۇ جەمئىيەتنىڭ رەئىسلىكىگە ئابدۇلۋاھاپ مۇرادى تەيىنلەنگەن ئىدى. گېرمانىيىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئوگانلىرى تەرىپىدىن تەستىقلانغان بۇ جەمئىيەت، تۈركىستانلىقلارنىڭ ياۋروپادا قۇرغان تۇنجى رەسمىي تەشكىلاتى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ مەقسىتى بارلىق تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ياۋروپا بىلىم ۋە ئىرپانىنى تۈركىستانغا تونۇشتۇرۇش، تۈركىستان ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن سانائىتىنى ئىلمىيلەشتۈرۈشكە يېتەكلەش ئارقىلىق تۈركىستان خەلقىنىڭ كاپىتالىستلارنىڭ زۇلۇمىدىن ئازاد قىلىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈش دەپ يېغىنچاقلانغان ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ يەنە بىر ۋەزىپىسى بولسا تۈركىستانلىق تالىپلارنىڭ ياۋروپاغا كېلىشلىرى ئۈچۈن ياردەمچى بولۇش ئىدى.

سوۋېتلەرگە بېرىلگەن دوكلاتلاردا تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم ئېلىشتىن باشقا ھېچقانداق بىر مەسىلىگە قىزىقمىغانلىقىنى، بولۇپمۇ تۈركىيە دائىرىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت قۇرمىغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ئەسلىدە ئۇنداق ئەمەس ئىدى. ئىبراھىم يارقىنىنىڭ دېيىشىدىن قارىغاندا، بېرلىندىكى ئوقۇغۇچىلار تۈركىيە ئەلچىخانىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەن. بولۇپمۇ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇشىنى ئىستانبۇلدا پۈتتۈرۈپ كەلگەن ئەخمەت نائىم، بۇ ئەلچىخانىنىڭ تەرجىمە ئىشلىرىغا ياردەملىشىپ كەلگەن ئىدى. زىيا

گوكئالپ (تۈركىيىنىڭ داڭلىق ئەدىپلىرىدىن بىرسى – تەرجىمە قىلغۇچىدىن) نىڭ ۋاپاتى يۈزىسىدىن ھېيدېلبېرگدە ئوقۇۋاتقان تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۈركىيە ئەلچىسىگە ئۆھرتكەن قىسقا خېتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۈركىيىدىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن تۈرك مىللەتچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قىزىققانلىقىنى كۆرسىتىش جەھەتتە بەكلا قىزىق خەت ئىدى. بۇ خەت «تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ گېرمانىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى پاشا ھەزرەتلىرىگە» دېگەن تېما بىلەن ئۆھرتىلگەن ئىدى:

بۈگۈنكى گېزىتىلەردە ئۇلۇغ مۇرشىد گۆكلاپ زىيا بەگنىڭ ۋاپاتى سەۋەبىدىن تۈرك ئىرفانى بىلەن مەفكۇرە دۇنياسىدا بۈيۈك بىر بوشلۇق ئېچىلغانلىقىنى تەئەسسۇر بىلەن خەۋەر تاپقان بولدۇق. تۈركچىلىك مەپكورىسىنىڭ ئالەمدارى ئۇ ئۇلۇغ ئۇستاز:

'رۇسىيە پارچىلىنىپ ۋەيران بولىدۇ، تۈركىيە زورىيىپ تۇران بولىدۇ، ...' دېگەندەك پارلاق شېئىرلىرى ئارقىلىق بىۋاستە ئەسارەت زىنجىرلىرى ئاستىدا ئىڭىراۋاتقان تۈركلەرنىڭ سىياسىنى پارتىيە بەرگەنلىكى ئۈچۇن ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن تۈركىستانلىقلارنىڭ قەلبى ئېغىر يارىلاندى.

ئەنە شۇ سەۋەبتىن، جەنۇبىي گېرمانىيىدىكى تۈركىستان تالىپلىرى ئومۇمىي تۈرك ياشلىرى بىلەن ھۆكۈمەتى مىللىيەمىزنىڭ بېشىغا كەلگەن ئەلەملىك قارا كۈنلىرىگە ئىشتىراكىنى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ گېرمانىيىدىكى باش ئەلچىلىكىگە سۇنماقتىمىز.

جەنۇبىي گېرمانىيە تۈركىستان تالىپلىرى
ھېيدېلبېرگ، 1924-يىلى13-تەشرىنىسان كۈنى

1924-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈركىستاندىكى سىياسىي ۋەزىيەت تېز سۈرئەت بىلەن ئۆزگىرەپ، گېرمانىيىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەغدىرىگىمۇ ئېغىر تەسىر كۆرسىتىشكە باشلايدۇ. شۇ يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا بۇخارا بىلەن خوقەند جۇمھۇرىيەتلىرى تارقىتىۋېتىلىپ تۈركىستان تەۋەسى يېڭى سىياسىي تۈزۈم بويىچە ئۆزگەرتىلمەكتە ئىدى. ئەمدى تۈركىستان تەۋەسىدە ئۆزبەكىستان، تۈركمەنىستان ۋە قىرغىزىستان (قازاق) سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەت (رېسپوپلىكا) لىرى

قۇرۇلغان ئىدى. ئىجرا قىلىنىۋاتقان بۇ تۈردىكى سىياسەتلەر تۈركىستانىنىڭ تولۇق سوۋېتلەشتۈرۈلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، تۈركىستانلىق كادىرلارنىڭ رەھبەرلىك مەۋقەسىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈپ قويغان ئىدى. يەنە شۇ ۋاقىتلاردا، بېرلىندا تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتى ئۇچۇن ئالغاندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ. ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىنقىلاۋي جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپادىكى تۇنجى قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، ئىسمىنى تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتى دەپ ئۆزگەرتىدۇ. بۇ قېتىملىق يىغىندا، يەنە چەتئەلدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تۈركىستان مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇ پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان مەسئۇل كىشىلەر قايتىدىن تەڭشىلىپ ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ، گېرمانىيىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ تەشكىلات بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەش ھەمدە مىللىي كۈرەش پائالىيەتلىرىگە جەلپ قىلىنىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ ۋەزىيەتنى مۇھاكىمە قىلىشقان موسكۋا دائىرىلىرى، ئوقۇغۇچىلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئىشنى دەرھال باشلاشقا ئاتلىنىدۇ. 1925-يىلىدا مېيىرزون (بۇ تەپتىشنىڭ ئىسمى قانداق يېزىلىدىغانلىقىنى مەيلى سائىدە ئوكتاي (شىر مۇھەممەد قىزى) بولسۇن ياكى ئىبراھىم يارقىن (ئاربغخان) بولسۇن زادىلا ئېسىگە كەلتۈرەلمىدى. شۇڭا، بۇ ئىسىم تەلەپپۇز بويىچە يېزىلدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئىسىملىك بىر يەھۇدىي مائارىپچى، گېرمانىيىگە تەپتىش قىلىپ ئۆزىتىلىدۇ.

مېيىرزون بىرىنچى قەدەمدە بۇخارا جۇمھۇرىيىتى تەرىپىدىن ئۆزىتىلگەن كىچىك ياشتىكى ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇۋاتقان مەكتەپلىرىدىن دەرھال چىقىرىپ، ھەممىسىنى يىغىپ بىراقلا يۇرتىغا قايتۇرۇۋەتتى. بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن ئاران بەش نەپىرىلا ئەخمەت نايىم بىلەن ۋارشاۋادا تۇرۇشلۇق تۈركىيە باش ئەلچىخانىسىنىڭ يول مېڭىشلىرى نەتىجىسىدە رىگادىن قايتۇرۇپ كېلىندى. تۈركىيە باش ئەلچىخانىسىغا كەلتۈرۈلگەن بۇ ئوقۇغۇچى بالىلار كېيىنچە تۈركىيىگە ئۆزىتىلىپ شۇ يەردە ئوقۇش پۈتتۈرىدۇ. (بۇ ئوقۇغۇچىلار مۇقىم چوراباي، ئۇيغۇر باقى، سالىھ خەمىت، مەھەممەت كۆكقىياس ۋە ئەخمەت نائىمنىڭ ئوكىسى قاتارلىقلار ئىدى. بۇ بەش نەپەر ئوقۇغۇچى ترابزون پېداگوگىكا مەكتىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، مەكتەپ پۈتتۈرگىنىدىن كېيىن تۈركىيىدە ئوقۇتقۇچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئەخمەت تۆمۇر كۇندىلىك خاتىرىسىدە ترابزون ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش مەكتىۋىدە بۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرگە تۇرغانلىقىنى، ئۇلاردىن گېرمانچە ئۆگەنگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇخارادىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن گېرمانىيە بانكىلىرىدا ئېچىلغان بارلىق ھېساباتلارنى سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرەپ مۇسادىرە قىلىۋالىدۇ. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئاخىرقى يىللىقىدىكى ياكى ئۇنىۋېرسىتېت دەرىجىسىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپ بىلەن بولغان مۇناسىۋاتلىرىگە چېقىلمىغان بولسىمۇ، ئۇلارنى ئۆز ئىختىيارى بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ كېتىشلىرى ئۈچۈن بېسىم ئىشلىتىشكە كىرىشىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە بېرلىندا كومۇنىستلار ئۈچۈن بىر كۈرس ئاچقان بولۇپ، گېرمانىيىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنى بۇ كۈرۇسلارغا قاتنىشىشلىرى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئوقۇغۇچىلارنى ستۇدكوم، ستېچكوم دېگەندەك ناملار بىلەن قۇرۇلغان قىزىل ئوقۇغۇچىلار بىرلىكىگە قاتنىشىشلىرى ھەققىدە بېسىم ئىشلىتىدۇ. ئوقۇغۇچىلاردىن تۆلەگەن مۇمىن بىلەن سۇلتان مەدقۇلنىڭ بۇ تۈردىكى كۈرۇسلارغا قاتنىشىپ، كومۇنىستىك تەشكىلاتقا ئەزا بولغانلىقى مەلۇم.

بېسىمغا قارشى تۇرىشىپ ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرماقچى بولغانلارغا پەلسەپە، قانۇن ۋە ئىقتىساد قاتارلىق ئالىي مەكتەپ ئىجتىمائىي پەن كەسىپلىرىنى تاللىماسلىقى، ئەگەر ئۇنداق كەسىپلەرگە قوبۇل قىلىنغانلار بولسا، دەرھال ئۇ كەسىپلەردىن چېقىپ باشقا كەسىپكە ئالمىشىپ چېقىشلىرى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ تۈردىكى مەجبۇرلاشلار سەۋەبىدىن، پەلسەپە كەسىپىدە ئوقۇۋاتقان ئەخمەت شۇكرى ئوقۇشنى تۇرکىيىگە كېتىپ داۋاملاشتۇرۇسقا مەجبور بولىدۇ. چەت دۆلەتلەردىكى تۇرکىستانلىق يېتەكچىلەر بىلەن ياكى تەشكىلاتلار بىلەن مۇناسىۋىتى بار دەپ گۇمان قىلىنغان بەزى ئوقۇغۇچىلارغىمۇ مىللەتچى دېگەن قالپاق كەيگۈزۈلۈپ ئوقۇش تەمىناتلىرىنى توختىتىش جازاسى بېرىلىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئۆزبەكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ بېرلىنده تۇرۇشلۇق مائارىپ كومىسسارلىقىغا بىر پارچە خەت يېزىپ، ئوقۇشلىرىنى يېرىم يولدا توختىتىپ قايتۇرىۋىتىلىشلىرىنىڭ ئېغىر دەرىجىده ماددىي ئىسراپچىلىق ھېسابلىنىدىغانلىقىنى، بۇنداق ئىشلار تۇرکىستان ئىستىقبالىغا زىيانلىق بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەشكەن بولسىمۇ قىلچە نەتىجىسى بولمايدۇ. تۇرکىستانىنىڭ پارچىلىنىپ يېڭى جۇمھۇرىيەتلەرگە ئايرىلغانلىقى سەۋەبىدىن، گېرمانىيىدە ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان تۇرکىستان تالىپلار جەمئىيىتىنى تارقىتىۋېتىش تەلەپ قىلىنغان ئىدى. تۇرکىستان تالىپلار جەمئىيىتى، بەزى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىده بۇ تۈردىكى بېسىملارغا قارىماي گېرمانىيىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلىرىنىڭ تەستىقىنى ئېلىپ، پائالىيەتلىرىنى 1930-يىلغىچە يوشۇرۇن داۋاملاشتۇرىدۇ. 1926 ۋە 1927-يىللىرى

يازلىق تەتىلىنى ئۆتكۈزۈش ئۇچۇن تۈركىستانغا قايتىپ بارغان ئوقۇغۇچىلار گېرمانىيىگە قايتىپ ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. (سالىھ مۇھەممەت، نەسىردىن شىرئەخمەت ئوغلى، فۇزېيىل شىرئەخمەت ئوغلى، خەيرىنىسا مىجىتخان قىزى قاتارلىقلار شۇ قاتاردىكى ئوقۇغۇچىلاردىن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

شۇنداق قىلىپ، 1928-يىلىغا كەلگەندە گېرمانىيىدە پەقەت ئالىي بىلىم يۈرتلىرىدىلا ئوقۇيدىغان ناھايىتى ئاز مىقداردا ئوقۇغۇچى قالىدۇ. شۇ يىلى ئۆزبەكىستاندىن ئۈچ كىشىلىك تەپتىش ھەيئىتى يولغا چىقىپ گېرمانىيىگە يېتىپ كېلىدۇ. كۆلن شەھىرىدە ئۇيۇشتۇرۇلغان پرېسسا (نەشرىيات) كۆرگەزمىسىگە قاتناشمىمىز دېگەن نامدا كەلگەن بۇ ھەيئەتنىڭ ئەسلى ۋەزىپىسى گېرمانىيىدە ئالىي بىلىم يۈرتلىرىدا بىلىم ئېلىۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە بىر قېتىملىق 'ئىدىيىۋى تازىلاش' ئېلىپ بېرىش ئىدى. بولۇپمۇ ۋەتەن ئىچىدىكى جەدىتچىلار بىلەن مۇناسىۋىتى بولغان ياكى بولشېۋىكچىلىققا قارشى تۇرىدىغان پائالىيەتلەرگە قاتناشقان ئۇرۇغ-تۇغقانلىرى بولغان ئوقۇغۇچىلار ئەڭ ئاخىرقى قېتىم تازىلىنىدۇ. (باھاۋۇددۇن ئىمىنجان بىلەن ئامانۇللا نەسرۇللا ئوغلى ئەنە شۇ قاتاردىكىلەردىن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) سوۋېت دائىرىلىرى، 1930-يىلىدىن ئېتىبارەن مىللىي ھەربىكەتلەر بىلەن بىرەر مۇناسىۋىتىنىڭ بولۇش-بولماسلىقىغا قارىماي بارلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەمىناتىنى توختاتىۋېتىدۇ. ئۇ دەۋرده، ئوقۇشى داۋاملىشىۋاتقان بەزى ئالىي مەكتەپ كەسىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا فون ھۇمبولد ۋەخپىسى تەرىپىدىن ئوقۇش تەمىنات ياردىمى بېرىلگەنلىكى مەلۇم. بۇ تۇردىكى قىيىنچىلىق ۋە توسالغۇلارغا قارىماي، تۈركىستان بىلەن بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىن دۆلەت تەمىناتى بويىچە كەلگەن ياكى ئۆز ئىقتىسادىغا تايىنىپ چىققان ئوقۇغۇچىلاردىن 20 نەپەردەك ئوقۇغۇچى گېرمانىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنى پۈتتۈرۈپ دېپلومغا ئېرىشەلەيدۇ.

تۈركىستانغا قايتۇرۇلغان ئوقۇغۇچىلار

1925-يىللىرىدىن باشلاپ پۈتۈن چەكلىمىلەردىن قۇتۇلۇپ گېرمانىيىدە قالالىغان ئوقۇغۇچىلار، ئوقۇشىنى پۈتتۈرگەن يىللاردا ھەرتۈرلۈك شارائىتلارنىڭ تەسىرى

نەتىجىسىدە، ئۆزلىرىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىشلىرى ھەققىدە ئېنىق بىر قارار ئېلىشىدۇ. يەنى ئۇلار بىر ھىساپتا ئۆزلىرىنىڭ تەغدىرلىرىنى بەلگىلەشكەن ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئوپچە يۈرتىغا قايتۇرۇپ كىتىلگەن كىچىك ياشتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاقىۋىتى ھەققىدە ھېچقانداق بىر مەلۇمات تېپىلمىدى. بۇ ئۆسمۈرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسلا كىچىك ياشتا ھەمدە گېرمانىيىدىمۇ بەكلا ئاز ۋاقىت تۇرغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىزچىل تۇردە ئىدىيىۋى تەربىيە نەتىجىسىدە ئىدىيە ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئېھتىمالغا بەكلا يېقىن. بۇلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىۋېرسىتېتلارنى پۈتتۈرۈپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ياكى بولمىسا مەجبورى قالغانلىقلىرى سەۋەبىدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەنلەر ھەققىدە كېيىنكى يىللاردا بەزى تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىلغان ئىدى. نەتىجىدە بۇ كىشىلەرنىڭ ۋەتىنىگە قىلغان خىزمەتلىرى بىلەن بېشىغا كەلگەنلەر ئاز-تولا ئاشكارىلىنىدۇ.

ئالىي مەكتەپ ئوقۇشىنى پۈتتۈرگىنىدىن كېيىن تۈركستانغا تۇنجى بولۇپ قايتىپ كەلگەن كىشى ئابدۇلۋاھاپ مۇرادىي ئىدى. مۇرادىي، 1921-يىلى ئۆز ئىمكانىيەتلىرىگە تايىنىپ ئافغانىستان ئارقىلىق گېرمانىيىگە ئوقۇشقا چىققان تۇنجى تۈركستانلىق ئوقۇغۇچىلاردىن بىرى ئىدى. ئۇ، ئافغانىستاندىن گېرمانىيىگە كېلىشىدە، ئۇ يىللىرى كابۇلدا تۇرۇۋاتقان جامال پاشىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن بولۇپ، ئىتتىھات ۋە تەرەققىيىنىڭ گېرمانىيىدىكى مۇناسىۋەتلىرىگە تايىنىپ ئۇ يەرگە ئوقۇغۇچى بولۇپ بېرىۋالغان ئىدى. گېرمانىيىگە بارغاندىن كېيىن بېرلىن يېزائىگىلىك مەكتىپىگە ئوقۇشقا قوبۇل قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنى 1924-يىلىسى قۇرۇلغان تۈركستان تالىپلار بىرلىكىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلانغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا چەتئەلگە چىقىپ كەتكەن تۈركستانلىق يېتەكچىلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغان بولۇپ، بېرلىندە چاقىرىلغان تۈركستان ئازادلىق جەمئىيىتى قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ مەخپىي جەمئىيەتنىڭ ئەزاسى ۋە بېرلىن شۆبىسىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرسى بولۇپ قالغان ئىدى. 1926-يىلى بېرلىن يېزائىگىلىك ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرىدۇ. تۈركستانغا قايتىپ كېتىپ ۋەتىنى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش غايىسى بار ئىدى. ت ب م رەئىسى زېكى ۋەلىدي تۇغانىنىڭ 1926-يىلى 10-دېكابىر كۈنىدىكى خېتىغا قارىغاندا، تۈركستاندا زىيالىيلارغا قارىتىلغان بېسىملارنى چەتئەلدە تۇرۇپ يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، قايتىپ كەتكەن زىيالىيلارنىڭ ئېغىر توسالغۇلارغا دۇچ كېلىدىغانلىقى ھەممىگە ئېنىق ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بولشېۋىزمغا قارشى كۈرەشنى ۋەتەن ئىچىدە قانات

يايدۇرۇش ھەمدە ئۆز ۋەتەنىنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇن تۆھپە قوشۇش ئارزۇسى، بۇ غايىنى ئۆزلىرىگە مەقسەت قىلىشقان كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرماقتا ئىدى. زېكى ۋەلىدىي شۇ قېتىمقى خېتىدە تۈركىستاندىكى ۋەزىيەت ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلارنى بەرمەكتە ئىدى.

ۋەتەنگە قايتىپ كېتىشىڭىزنى ئەخمەت نائىمدىن ئۇققان ئىدىم. سىزگە ئاق يول تىلەيمەن. ... جەمئىيەت ئەزالىرىدىن تاشكەنتلىك موللا تەۋەككۇل ئابدۇللازادە دېگەن بىرسى كابولغا قېچىپ كەلدى. «يېڭى كاپكازىيە» ژۇرنىلىغا ئۆز ئىسمى بىلەن تۈركىستان ۋەزىيىتىنى تونۇشتۇرغان بىر پارچە ماقالە ئېۋەرتكەن ئىكەن. شۇنىڭدەك يەنە بۇ يەرگە كەلگەن سەمەرقەنتلىك مۇجاھىت رەئىسلىرىدىن بىرى بولغان ھەمراقۇلبەگدىن ئۇقۇشمىزچە، خەلقىمىزنىڭ روھىي ھالىتى ئىنتايىن ئۈستۈن بولۇپ، جەمئىيەت مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان بولۇپ، يەنە بەزى يەرلەردە قولىدىن كېلىشچە پائالىيەت قىلىپ كەلمەكتە ئىكەن. شۇنداقتىمۇ ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەش بەكلا قىيىنلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇ كۈنلەردە چېكا تەرىپىدىن پېيىغا چۈشۈش ھەربىكەتلىرى كۈنسايىن كۈچەيتىلمەكتە بولۇپ، ئىككى-ئۈچ كىشى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن گەپلەرمۇ سىرتقا يېيىلىپ كەتمەكتە ئىكەن. ...

تۈركىستاندىكى مۇنەۋۋەرلەر ئارىسىدىمۇ موسكۋادا بىلىم ئالغانلارنى زىيالىي دەيدىغان، گېرمانىيىدە ياكى تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەنلەرنى بولسا زىياندىشلار دەپ تەرىپلىشىدىغان ئادەت بارلىققا كەلمەكتە ئىكەن. شۇنداق بولغاچقا، سىزمۇ ۋەتەنگە قايتىپ بارغىنىڭىزدا ئەگەر سىزنى ئۆز ئىختىيارىڭىزغا قويۇپ بېرىلگىنىدە ئۆز ئىشلىرىڭىز بىلەن شوغۇللىنالمىشىڭىز مۇمكىن. ئەمما سىزمۇ چەتئەلدىن كەلگەنلىكىڭىز، دەسلىپىدە تۈركىيىلىك پاشالار بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغانلىقىڭىز ھەمدە گېرمانىيىدە ئۇزۇن مەزگىل تۇرغانلىقىڭىزدەك جىنايەتلەر بىلەن قارىلىنىشىڭىز مۇمكىن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، كوممۇنىزم ئىدىيىسىگە بوي سۇنغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ئىمكانىيەت يار بەرگىنىچە ئۆز يولىڭىز ئۈچۇن ھەربىكەت قىلىشقا مەجبورسىز.

زېكى ۋەلىدى خېتىنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا مۇرادىنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ بارغىنىدىن كېيىن قىلىدىغان ئىشىنىڭ باسقۇچلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە ئايرىغان بولۇپ، ئۇ يەردە قانداق پائالىيەت قىلىشى كېرەكلىكى ھەققىدە يول

كۆرسىتىپ بەرمەكتە ئىدى. مۇرادىي، جەمئىيەتنىڭ مىللىي سوتسىيالىزمچىلار گۇروھىغا، يەنى ئەرك گۇرۇھى تەرىپىگە مەنسۇپ بىرسى ئىدى:

ۋەتەنگە قايتىپ بارغان ھامان قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىڭىز مۇنۇلار بۆلىشى كېرەك: ھەقىقىي پىداكار، ئىنقىلابچى ۋە تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئىگە يولداشلىرىمىزدىن بىرسىنى ئىنتايىن ئېھتىيات بىلەن تاللاپ ئالغىنىڭىزدىن كېيىن، بارلىق ئىشلارنى ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئىشلەڭ. قازاقلاردىن دىنشە، ئۆزبەكلەردىن بۇخارالىق ۋەلىجان ئۆمەرخانوۋ قاتارلىدىكى ئىشەنچلىك دوستلىرىمىز بار. ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاڭ.

ئەمما بۇ دوستلىرىمىز بىلەن بولغان كۆرۈشۈشلەرنى سىز ئۆزىڭىز بىۋاستە ئورۇنلاشتۇرماي، يۇقىرىدا دېگىنىمدەك ۋاستىچىلەر ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇڭ. ھەتتا سىز ئۇلارنىڭ نېمە ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەنلىكىدىن خەۋىرىڭىز بولمىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. ھەر بىر شەھەردىن مۇناسىۋەت قىلىدىغان كىشىلەرنى تېپىپ يېڭىدىن بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىشىڭىز كېرەك. ... يېڭى جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن كونا جەمئىيەت ئەزالىرى خەۋەر تاپقىنىدەكلا، ئۇلار تۈركىستان تەۋەسىدە نېمە ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەنلىكىڭلاردىن خەۋىرى بولماسلىقى، ئەزالارمۇ بىر-بىرىنى تونۇمايدىغان بۆلىشى لازىم. چۈنكى كونا جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ كۆپ قىسمى رۇسىيە چېكاسى تەرىپىدىن تونۇلۇپ بولغان كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىر ئىش ھەرىكىتىمۇ نازارەت قىلىنىۋاتقان بۆلىشى چوقۇم.

تەشكىلات، ياشلار ئارىسىدا مەخپىي كومىتېتلارنى تەشكىل قىلىپ، مۇمكىن بولغىنىچە كومۇنىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن تەدبىر ئېلىنىشى لازىم. خەلقنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى ھەققىدە سىرتقا مەلۇمات يوللاپ تۇرۇلۇشى لازىم. ... مۇمكىن بولغىنىدا چەتئەللەرگە ئوقۇغۇچى ياكى تىجارەتچى قىياپىتىدە ئادەم چىقىرىپ تۇرۇشقا تىرىشىش لازىم.

چەتكە خەت ئۇۋەرتىش، كىتاب يوللاش ۋە پۇل يوللاش قاتارلىدىكى ئىشلاردا تۈركىيە بىلەن ئافغانىستان ئەلچىلىكلىرىدىن پايدىلىنىش كېرەك. مەن تۈركىيە ئەلچىسى زاتى ئەپەندى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشتۇم. ئۇ كىشى بىزگە بۇ ئىشلاردا ياردەم قىلىمەن دەپ ۋەدە قىلدى.

ئابدۇلۋاھاپ مۇرادى، نېمىس ئايالى بىلەن بالىسىنى ئېلىپ 1927-يىلىنىڭ كىرىشىدە تۈركىستانغا قايتىپ باردۇ. قۇغۇنچىلار شەھىرىدىكى يېزائىگىلىك تەجرىبە تەتقىقات يۇرتىغا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئىشى ئۇزۇن داۋام قىلمايدۇ. 1929-يىلىنىڭ دىكابىرىدا، تۈركىستان جەدىتچىلىكىنىڭ ئاۋانگارتلىرىدىن بىرى بولغان مۇنەۋۋەر قارى بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنىدۇ. كگب ئارخىپلىرىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، "سوۋېتلار ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش نىيىتىدە ھەربىكەت قىلغانلىقى پاش بولغان" مۇنەۋۋەر قارى بىلەن ئۇنىڭ 38 نەپەر سەپدىشى ئۈستىدىكى سوتلاش ئىشى دەرھال باشلىتىلىدۇ. بۇ گۇرۇپپىنى پاش قىلغان مۇھىممەت سالىخوۋېچنىڭ تۆۋەندىكىچە پاش قىلىش ماتېرىيالى ك گ ب نىڭ سوراق خاتىرىسىگە ئۆز پېتى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، سوتلىنىۋاتقان بۇ دېلودا پاكىت قىلىنغان:

جەدىتچىلار (تەرەققىيپەرۋەرلەر) تۈركىستاندا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن رۇسىيە بۇرژۇئازىيىسى بىلەن تۈركىستاندا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان قالاق فېئودال كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىدىغانلارنىڭ ھەربىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. ئۇلار رۇسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ جاھانگىرلىك سىياسىتىگە غەزەپلىنىپ، ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلغان ئىدى. يەرلىك خەلقنىڭ كونا تۈرمۇش ئادەتلىرى بىلەن كەينىدە قېلىشىغا، بۇ كەينىدە قالغانلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەربىكتى بىلەن شۇغۇللانمىغان دىندارلارغا قەتئىي قارشى تۇرغان ئىدى. قىسقىسى، جەدىتچىلارنىڭ كۈرەش قىلىدىغان مەقسەتلىرى ئىچىدە فېئودالىزىم بىلەن كونا تۈرمۇش ئەقىدىلىرىنى تازىلىۋېتىش ئارقىلىق، مىللىي بۇرژۇئازىيە دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىش غايىسى بار ئىدى. بۇ ھەربىكەتنىڭ داڭلىق كىشىلىرى تۆۋەندىكىلەردۇر: مۇنەۋۋەر قارى، مۇرات غوجا دامۇللا، ئىمام غوجا خەلىلى، ھاسان قارى، ئابدۇللا ئاۋلانى، شارەسول زۇنۇن، شاھىت ئىسان، مىر بەيدى، ئابدۇلۋاھاپ مۇرادى ۋە مېجىت قادىر قاتارلىقلار.

بۇ پاش قىلىش ماتېرىيالىدا، جەدىتچىلارنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن بولشېۋىكلار تۈزۈمىگە قارشى كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ، جەدىتچىلارنىڭ تۈپكى غەرەزىنىڭ سوۋېت تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. شۇنىڭدەك يەنە، ئابدۇلۋاھاپ مۇرادىينى جامال پاشا بىلەن ئالاقىلەشكەن ھەمدە ئۇنىڭ ياردىمىنى ئالغانلىق جىنايىتى بىلەن قارىلاپ كۆرسىتىلگەن. بۇ دېلو تېز ۋاقىت ئىچىدىلا سوتلىنىپ، بەزى ئەزالارنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان بولسا، يەنە بەزىلىرىنى

ھەرخىل يىللار بويىچە قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىش ياكى سۈرگۈن قىلىش جازالىرى بىلەن جازالىشىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
ئابدۇلۋاھاپ مۇرادى ك گ ب تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىشتىن سەل ئاۋۋال نېمىس ئايالى مارتا ۋە قىزى پۈتتى بىلەن بىرگە چۈشكەن رەسىمى. تاشكەنت، 1929-يىلى ماي. (ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

دېلو ئېچىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، مۇرادىينىڭ سەبداشلىرىدىن بىر قىسمىمۇ قولغا ئېلىنىدۇ. مۇرادىنىڭ ئايالى، ئېرىنىڭ نېمە گۇناھ قىلغانلىقىنى بىلەلمەي ئاخىرى ئامالسىزلىقتىن قىزىنى ئېلىپ گېرمانىيىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. بىر يىلى، قولغا ئېلىنغىنىدىن بۇيانقى ئۇزۇن مەزگىلگىچە نەدە سولانغانلىقىنى بىلگىلى بولمىغان مۇرادىدىن خەۋەر كېلىدۇ. مۇرادي، 1933-يىلىسى تەب نىڭ مەشھەت شۆبىسىگە مەخپىي شەكىلدە بىر پارچە خەت يوللايدۇ. مۇرادى بۇ خېتىدە، قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن بىر مەزگىل تاشكەنت تۈرمىسىدە قامىلىپ ياتقانلىقىنى، ئۇ يەردە ئۇچراشقان بىر مۇنچە كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن. سۈرگۈن قىلىنغان يەردىن يېزىلغانلىقى ئەسكەرتىلگەن بۇ خەتنى راستىنلا مۇرادى ئۆزى يازغانمۇ ياكى رۇسىيە ك گ ب سى ئۆزەرتكەنمۇ بىلگىلى بولمىدى. 1935-يىلىسى ئافغانىستانغا پاناھلىق تىلەپ چىققان پەرغانىلىق نەسرۇللا دېگەن بىر تۈركىستانلىق، ئابدۇلۋاھاپ مۇرادىنى سولوۋكى سۈرگۈن لاگېرىدا كۆرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

ئالىي مەكتەپ ئوقۇشىنى پۈتتۈرۈپ 1928-يىلى تۈركىستانغا قايتىپ بارغان ئەزىم بەگ بېرىمجان بولسا، يۇرتىغا قايتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا قولغا ئېلىنىپ سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ئەسلىدە بېرىمجاننىڭمۇ گېرمانىيىگە ئوقۇشقا چىقىشتىن بۇرۇنلا تۈركىستان تەۋەسىدە قانات يېيىۋاتقان مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرىگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتنىشىپ كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم ئىدى. زېكى ۋەلىدى تۇغان كۈندىلىك خاتىرىسىدە مىللىي ئازادلىق كۈرىشى يىللىرىدا تاشكەنتكە مەخپىي ھالدا كەلگىنىدە قازاقىستان پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىغا چۈشكەنلىكىنى، بۇ يەردە ئەزىم بەگ بېرىمجان تەرىپىدىن كۇتۇۋېلىنغانلىقىنى يازغان. بېرلىنغا بېرىشتىن بۇرۇن بىر مەزگىل «ئاق چۆل» نامىدا بىر ژۇرنالدا ئىشلىگەن ئىدى. زېكى ۋەلىدى ياۋروپادا تۇرۇۋاتقان 1924~25-يىللىرىدا بېرىمجان بىلەن قويۇق ئالاقە

قىلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. بۇ مۇناسىۋەتلىرى سوۋېت دائىرلىرى تەرىپىدىن يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىنگەن. بېرىمجان، ۋەتىنىگە قايتىپ بارغىنىدا ھېچقانداق بىر خىزمەت بېرىلمەي ئۈدۈل سۈرگۈنگە يوللىۋېتىلىدۇ. ئۇنى 1937-يىلىدىكى چوڭ تازىلاشتا ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنلىكى مۆلچەرلەنمەكتە.

ھەر تۈرلۈك ۋەقەلەرنى باشتىن كۆچۈرۈپ ئاخىرى تۈركىستانغا قايتىپ كېتىشكە مەجبور بولغان ئوقۇغۇچىلاردىن يەنە بىرسى باھاۋۇدۇن ئىمىنجان ئىدى. ئۇ، فرېيبۇرگدا ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇغان بولۇپ، گېرمانىيىدىكى تەشكىللىنىش ئىشلىرىنىڭ ھېچقايسىسىغا ئارىلاشمىغانلىقىغا قارىماي، 1928-يىلىسى ۋەزىپە بىلەن كەلگەن ئىدىيىۋى تازىلاش گۇرۇپپىسىدىكىلەر تەرىپىدىن قايتىپ كېتىشى تەلەپ قىلىندى. چۈنكى ئۇنىڭ دادىسى ئىمىنجان مەختۇم، بۇرۇنقى بۇخارا قازى كالانىنىڭ كۈيئوغلى بولۇپ، جەدىتچىلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋىتى بار ئىدى. مىللىي ئازادلىق كۈرىشى يىللىرىدا زېكى ۋەلىدى باشچىلىقىدىكى جەدىتچىلارغا كۆپلىگەن ياردەملەرنى بەرگەن ئىدى. بولشېۋىكلارنىڭ كۆزىدە جىنايى تارىخقا ئىگە بىرسى دەپ قارالغاچقا، 1928-يىلى قولغا ئېلىنىپ تاشكەنتكە كەلتۈرۈلىدۇ. شۇبھىسىزكى، گېرمانىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ئوغلىمۇ بۇ جازادىن نېسىۋىنى ئالىدۇ. ئۇنىۋېرسىتېتنى پۈتتۈرەلىشى ئۈچۈن يەنە 3 يىلى قالغان باھاۋۇدۇن، ئېغىر بېسىملار نەتىجىسىدە گېرمانىيىدە قالالمايدىغانلىقىنى بىلىپ، ت ب م نىڭ يارەم قىلىشى ئارقىلىق ژارشاۋاغا بارىدۇ. ئەمما ئۇ يەردىمۇ ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرالماي 1929-يىلىسى ۋەتىنىگە قايتىپ كېلىشكە مەجبور بولىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشىغان ئەھۋالدا قالغان يەنە بىر ئوقۇغۇچى مېدىتسىنا ئوقۇغۇچىسى ئامانۇللا نەسرۇللا ئوغلى ئىدى. ئۇ، بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن جەدىتچىلاردىن بىرسى بولغان بەگجانىنىڭ تۇغقانى ئىدى. ئىدىيىۋى تازىلاش گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ تەلىپىگە بىنائەن ئوقۇشىنى پۈتتۈرمەي تۇرۇپلا تۈركىستانغا قايتىپ كېلىشكە مەجبور بولغان ئىدى. ھەر ئىككىلا ئوقۇغۇچى يۇرتىدا قالغان ئائىلىلىرىگە سېلىنغان ئېغىر بېسىملار تەسىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىشقا مەجبۇر بولغانلىقى مەلۇم.

تۈركىستانغا ئۆز ئارزۇسى بويىچە قايتىشنى تەلەپ قىلغان، ئەمما بەكلا پاجىئەلىك ۋەقەلەردىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبور بولغان يەنە بىر ئوقۇچى بولسا سەتتار جاپپار ئىدى. سەتتار، بېرلىندىكى سوۋېت خىزمەتچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى سەۋەبىدىن دوستلىرى تەرىپىدىن بولشېۋىك ئىشپىيونى دەپ تونۇلغان ئىدى. ئەسلىدە ئۇ گېرمانىيىگە كەلگەن دەسلەپكى يىلىدىن باشلاپلا

ئىنتايىن ئاكتىپ ئىشلىگەن بىرسى ئىدى. پارسچە بىلەتتى، ئەدەبىياتقا بەكلا قىزىقاتتى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگىنىدىن كېيىن بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ خىمىيە پاكولتېتىغا كىرىدۇ. 1927-يىلىسى سالىھ مۇھەممەت بىلەن نەسرىدىن شىرئەخمەت ئوغلى ئىسمىلىك دوستلىرى بىلەن بىرگە يازلىق تەتىل ئۇچۇن تۈركىستانغا قايتىقان ئىدى. تەتىل تۈگىگەندىن كېيىن يالغۇز سەتتار جاپپارلا ئوقۇشقا قايتىپ بارالمغان بولۇپ، قالغان ئىككى ساۋاقدىشى ئوقۇشقا قايتىشىغا رۇخسەت بېرىلمەيدۇ. بۇ ۋەقە سەتتار جاپپاردىن گۇمانلىنىشقا باھانە بولۇپ بېرىدۇ. راست دېگەندەك ئوقۇغۇچىلاردىن ئەخمەتجان ئىبراھىم 1927-يىلىسىدىلا زېكى ۋەلىدىگە يازغان بىر پارچە خېتىدە، ساۋاقداشلىرى سەتتار جاپپار بار يەردە گەپ قىلىشتىن ئەنسىرىشىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ 'قىزىل' ئىكەنلىكى ھەققىدە ساۋاقداشلىرى ئارىسىدا گەپ تارقىلىپ يۈرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان ئىدى. بۇ ئەھۋاللارغا قارىماي ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرغان سەتتار جاپپار مەيلى نېمىسلار بىلەن بولسۇن ياكى مۇھاجىر يېتەكچىلەر بىلەن بولسۇن يېقىن مۇناسىۋەت تىكلەپ كېلىۋاتقانلىغى ھەممىگە مەلۇم ئىدى. زېكى ۋەلىدىنىڭ بىر پارچە ماقالىسىنى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىپ «دېۇتچ رۇندسچاۋ» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلدۇرغان ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان بىر پارچە خېتىدە «داس ستات» ناملىق بىر گېزىتتا بەخدەر ئىسمىلىك بىر دوستى بارلىقىنى، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر يازغانلىقىنى، چوقاي ئوغلى تەلەپ قىلسا ئۇنىڭمۇ ماقالىلىرىنى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىپ باستۇرۇپ بېرەلەيدىغانلىقىنى ئېيتقان ئىدى. جاپپار، يازغان ماقالىلىرىدە مۇستېئار دېگەن تەخەللۇس قوللانغان ئىدى. ئۇ يازغان خېتىگە قارىغاندا، 1929-يىلىسى دۆلەت تەمىناتى توختىتىۋېتىلگەن بولۇپ، گېرمان دوستلىرىدىن قەرز ئېلىپ تۇرمۇشىنى قامداپ كېتىۋاتقانلىقىنى يازغان ئىدى. ئەنە شۇنداق قىيىنچىلىقلارغا قارىماي ئالاھىدە ئاكتىپ ئىجتىمائىي پائالىيەت قىلىپ يۈرگەن بولسىمۇ يەنىلا بېرلىندىكى سوۋېت مەسئوللىرى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى ئۇنىڭغا بولغان گۇمانلارنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ بەرمەكتە ئىدى. چۇنكى قالغان ئوقۇغۇچىلار سوۋېت تەرەپ ئەمەلدارلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈشكە تىرىشاتتى.

دەل شۇ پەيتتە ئوتتۇرىغا چىققان باشقا بىر ئوقۇغۇچىغا مۇناسىۋەتلىك بىر ئىش، سەتتار جاپپار مەسىلىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەن ئىدى. ئوقۇغۇچىلاردىن ئەفدال ئابدۇسائىد، پاسپور مۇددىتىنى ئۇزارتقۇزۇشنى باھانە قىلىپ بېرلىندىكى سوۋېت

باش ئەلچىخانىسىغا چاقىرىلىپ، ئۇنىڭغا پارا بېرىپ جاسۇسلۇق قىلىپ بېرىشىنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئابدۇسائىد بۇ تەكلىپنى قەتئىي رەت قىلىپلا قالماي، ئەلچىخانىدىن چىقىپ بۇ ئىشنى دوستلىرىغا سۆزلەپ بېرىدۇ. ئەفدال ئابدۇسائىدقا مۇناسىۋەتلىك بۇ ئىش ئاۋۋال فرانسىيە گېزىتى «لې ماتىن» دا ئېلان قىلىنىدۇ؛ ئاندىن كېيىن «داس 12 ئۇھربلات»، «دېۇتچ زېيتۇڭ» ۋە «كرېۇززېيتۇڭ» قاتارىدىكى نېمىسچە گېزىتلەردە ئېلان قىلىنىدۇ. بۇ ۋەقەنىڭ رەسمىي بىر سىياسىي مەسىلىگە ئايلىنىپ كېتىشى سەۋەبىدىن، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئەفدال ئابدۇسائىدقا جاسۇسلۇق قىلىپ بېرىش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەن ئەلچىخانىنىڭ چېكا مەسئولى مىخايلېۋسكىنى موسكۋاغا قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ.

دوستلىرى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغان سەتتار جاپپارنىڭ روھى ھالىتى بارغانسېرى ناچارلىشىشقا باشلايدۇ. بۇ ئەھۋال مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان خەتلىرىدە ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇراتتى:

دوستلىرىمنىڭمۇ، سىزنىڭمۇ مېنى ئىستەشلىرىڭىز ئازىيىپ كەتتى. بەزى سەبداشلىرىمنىڭ مېنى 'بولشېۋىك ئىشپيونى' دەپ تۆھمەت قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم. لېۋىمنى چىشلىدىم، كۆزلىرىمدىن ئوت چىقىپ كەتتى. ... مېنىڭ بېشىمغا كەلگەن بۇ دەرتلەرنى باشقا بىر تۈركىستانلىقنىڭ بېشىغا كەلتۈرمىگەيسەن خۇدايىم، ... غېرىپلىكىمگە قوشۇلۇپ يەنە بۇ تۈردىكى تۆھمەتلەر، ... بېرلىن دۆلەت كۇتۇپخانىسىنىڭ بىر ژۇرنىلىدا گېرمانىيىدىكى رۇسسىيەلىك ئازادلىق كۈرەشچىلىرى ئۈچۈن 'ئۆز ئىچىدە چىل بۆرىلەردەك بىر-بىرسىگە ئېسىلغان ياۋايىلار' دېگەندەك بىر نەرسە ئوقۇغان ئىدىم. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھېقىقى ئەھۋاللارنى چۈشىنىدىغان بىر تۈركىستانلىق ئوتتۇرىغا چىقىپ بىزنى ئۇنىڭدىنمۇ ئاشۇرۇپ تەسۋىرلىشى مۇمكىن. ... ھەقىقەت بىر كۈنى چوقۇم ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

ئۇ يەنە بۇ خېتىگە قوشۇپ ئىۋەرتكەن «دوستلىرىمغا» دېگەن شىېرى بىلەن بارلىق ساۋاقداشلىرىغا مۇراجىئەت قىلماقتا ئىدى:

قارىنداش بىلىپ سۆيگەنلەرىم،
شۈبھە ئىچىرە باقتى مېڭە،
باخىتسىز قارا شۇ كۈنلەرىم،

ئۆلۈم ئۆتە يىقار مېڭە.

يەرسىز ھەقسىز قارالاندىم،
شۇ ئۈيەتسىز يۇرتداشلاردەن،
يۈرەك ئىچرە يارالاندىم،
چىركىن قۇرۇق تۆھمەتلەردەن.

ئەھۋال تۈزىتىشكە بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن ئىدى. سەتتار جاپپار 1931-يىلىنىڭ بېشىدا تۈركىستانغا قايتىپ كېتىشكە مەجبور بولىدۇ. قايتىپ بارغىنىدىن كېيىن دەسلىپىدە ئورتا ئاسىيا دۆلەتلىك مېدىتسىنا ئىنستىتۇتىنىڭ خىمىيە بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ. 1935-يىلىسى ئىنستىتۇت مۇدۈرلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. ئۇ يللىرى ئېنگىلىسنىڭ «تەبىئەت دىئالىكتىكىسى» دېگەن كىتابى بىلەن بىر قىسىم نېمىسچە خىمىيە كىتابلىرىنى ئۆزبەكچىگە تەرجىمە قىلىدۇ. 1938-يىلى 8-يانۋار باستۇرۇش ھەرىكىتىدە قولغا ئېلىنىدۇ. دەسلەپكى سوراقلاردا ئۈستىگە ئارتقان ھېچ بىر جىنايەتنى قوبۇل قىلمىغان سەتتار جاپپار، يىگىرمە بىر ئاي داۋام قىلغان سوراقلاردىن كېيىن، 1930~31-يىللىرىدا تاشپولات، ئارسلان سۇبۇتاي، ئابدۇلمالىك جان دېگەندەك تەخەللۇسلاردا بەش پارچە ماقالە ئېلان قىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. «دېۇتچ ئاللېماگن زېيتۇڭ» دا چىققان «تۈركىستان ئاياللەرى» ۋە يەنە بىر نېمىسچە ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان «پاختا ئۈچۈن كۈرەش» دېگەن تېمىلاردىكى ماقالىلىرىدە سوۋېتلەرگە قارشى پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبور بولىدۇ. 1938-يىلىنىڭ 9-ئۆكتەبىر كۈنىسى 10 يىللىق قاماق جازاسىغا مەھكۇم قىلىنغان سەتتار جاپپار ھەققىدە تا بۈگۈنگىچە ھېچقانداق بىر خەۋەر ئالغىلى بولمىدى.

يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن بارلىق ئوقۇغۇچىلار، تۈركىستانلىق زىيالىيلار بىلەن ئوخشاش تەقدىرگە دۇچ كېلىدۇ. بۇ ئوقۇغۇچىلار 1937~1938-يىللىرى ستالىن تەرىپىدىن باشلىتىلغان چوڭ تازىلاش ھەرىكىتى جەريانىدا، ئۇلارنى چەت دۆلەتلەرگە ئوقۇشقا ئىۋەرتكەن پەيزۇللا غوجايېۋ بىلەن تۇرار رىزقۇلوۋغا ئوخشاش يېتەكچىلەر بىلەن بىرگە قولغا ئالىدۇ. شتۇتگارت يېزائىگىلىك ئالىي مەكتىۋىدە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا يازلىق تەتىل قىلىپ يۇرتىغا بېرىپ قايتىپ كېلەلمىگەن سالىھ مۇھەممەت، مېدىتسىنا ئوقۇغۇچىسى خەيرىنىسا مىجىتخان قىزى، پەيزۇل

شىرئەخمەت ئوغلى ۋە نەسرىدىن شىرئەخمەت ئوغلى، زەينەپ ئاللاشۈكرىۋا، ئەزىمبەك بېرىمجان، تۆلەگەن مۆمىن، سەتتار جاپپار، تەمىربەك ھاجىبەك ئوغلى، ئابدۇراخمان مۇھىببای ئوغلى، تاھىر شاكىرى، بىيتىلەۋ ۋە سۇلتان مەدقۇل قاتارلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى گېرمانىيە ئۇچۇن جاسۇسلۇق قىلىۋاتقان كىشىلەر، سوۋېت تۇزۇمىگە قارشى كۈرەش قىلغانلار ۋە تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىگە ئەزا بولغان دېگەندەك بوھتانلار بىلەن سوتلىنىدۇ. شۇبھە يوقكى، بۇ تۈردىكى بوھتانلارنىڭ ھېچ قايسىسى ئۇلارغا توغرا كەلمەيتتى. تۈركىستان مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان كىشىلەر ئەسلىدىلا يۈرتىغا قايتمىغان ئىدى. تۈركىستانغا قايتىپ كەلگەنلەردىن يالغۇز ئابدۇلۋاھاپ مۇرادى بىلەن ئەزىم بەك بېرىمجان ئىككىسىلا تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتى قۇرۇلتىيىغا قاتناشقانلىقى مەلۇم. مەريەم سۇلتانوۋا بىلەن سەتتار جاپپار، ك گ ب ئارخىپلىرىدىن چىقىرىلغان سوراق خاتىرىلىرىدە ”بۇ جەمئىيەتنىڭ ئىسمىنى بىلمەيدىغانلىقلىرىنى، بۇ ئىسمىنى مۇشۇ سوراق جەريانىدىلا بىرىچى قېتىم ئاڭلاۋاتقانلىقى“ خاتىرىلەنگەن. سۇلتان مەدقۇل بىلەن تۆلەگەن مۆمىننىڭ 1924~1925-يىللىرىدا رۇسىيە كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن گېرمانىيىدە ئېچىلغان كورۇسلارغا قاتنىشىپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇ ئوقۇغۇچىلارمۇ كوممۇنىستىك ئوقۇغۇچىلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى بولغىنىغا قارىماي تازىلاشتىن قۇتۇلالمايدۇ.

بۇ ئادەملەرنىڭ ھەممىسى، ئۇزۇنغا سوزۇلغان سوتلىنىشلاردىن كېيىن س س س ب ئالىي سوتى ھەربىي بۆلۈمىنىڭ قارارىغا ئاساسەن قاماق، سۈرگۈن ياكى ئۆلۈم جازالىرىغا ھۆكۈم قىلىنغان ئىدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ ئاقىۋىتى ھەققىدە تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ھېچقانداق بىر مەلۇمات يوق. 1922-يىلىدا زور ئۈمىد ۋە ئارزۇلار بىلەن باشلىغان گېرمانىيىگە بېرىپ ئوقۇش سەپىرى سوۋېت تۈرمىلىرىنىڭ نامەلۇم بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىنىڭ قاراڭغۇلۇقلىرىدا ئاخىرلىشىدۇ. 1959-يىلىسى، خېروششوۋ تەرىپىدىن باشلىتىلغان دېستالىنىزاسيون دەۋرىلىرىدە، بۇ كىشىلەرنىڭ گۇناھسىز ئىكەنلىكى ئېلان قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىناۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قارارى چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەر تۈرلۈك خەتەرلىكلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ تۇرۇپ يۈرتىغا خىزمەت قىلىش ئۈچۇن قايتىپ كەلگەن بۇ ياشلاردىن بۇ دۇنيادا ساقلىنىپ قالغان نەرسە ئائىلىلىرىگە بېرىلگەن بىرەر ۋاراقتىن گۇناھسىزلىقىنى كۆرسىتىدىغان ئۇقتۇرۇش بولۇپ قالدى.

بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىچىدە، سۈرگۈن ياكى قاماق جازالىرىغا بەرداشلىق بېرىپ ساق قالالىغان بىردىن بىر ئادەم مەريەم سۇلتانوۋا ئىدى. دارمىستادت شەھىرىدە ئوقۇغان سۇلتانوۋا، 1928-يىلىسى تۈركىستانغا قايتىپ كەلگەن ئىدى. بىر مەزگىل قىزلار مەكتىۋىنىڭ مۇدىرەلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەندىن كېيىن، كوممۇنىست پارتىيىسىنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان «گۈلىستان» ژۇرنىلىدا ئىشلەيدۇ. بۇ جەريانداتوي قىلىپ ئىككى پەرزەنتلىك بولغان ئىدى. 1937-يىلىسى فاشىزىمپەرەس، گېرمانىيە ئىشپىيونى دېگەندەك جىنايەتلەر بىلەن قولغا ئېلىنغان ئىدى. سوت قىلىنىپ 10 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ. 1947-يىلىسى قاماق جازاسىنى تۈگىتىپ يۇرتى خارەزمگە قايتىپ كېلىدۇ. ئىككى يىل ئۆتمەيلا قايتىدىن قولغا ئېلىنىپ، سىبىرىيىنىڭ كراسنوۋيارسك رايونىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ستالىن ئۆلگەندىن كېيىن، 1954-يىلى، سۈرگۈندىن تىرىك قايتىپ كىلەلەيدۇ. 1957-يىلىسى قايتىدىن سوتلىنىپ گۇناھسىز دەپ ئېلان قىلىنىدۇ.

يۇرتىغا قايتىپ كەتمىگەنلەر

1930-يىلىسى ئۆزبەكىستان ئالىي سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سادۇللا قاسىموپ بىلەن تۆت نەپەر سەبدىشىنى مىللەتچىلەرگە يارەدەم قىلغان دېگەن جىنايەت بىلەن قولغا ئالغاندىن كېيىن، مۇنەۋۋەر قارىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق زىيالىيلىرى بۇ گۇرۇپپا بىلەن مۇناسىۋىتى بار دېگەن بوھتان بىلەن قولغا ئېلىنغان ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئابدۇۋاھاپ مۇرادى بىلەن ئىستانبۇل دارىلفونۇنىنى پۈتتۈرۈپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش ئۈچۈن يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن ئىشانبەگگە ئوخشاش ئوقۇغۇچىلارمۇ بار ئىدى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ بېشىغا كەلگەنلەر گېرمانىيە بىلەن تۈركىيىدە بىلىم ئېلىۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى بولۇپ، يۇرتىغا قايتىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن سەۋەبچى بولغان ئىدى. ئەسلىدىلا گېرمانىيىدە قالغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ياۋروپادا تۈركىستان مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ كېلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بېرلىندا تۇرىدىغان سوۋېت مەسئۇل كىشىلىرى تەرىپىدىن نۇقتا قويۇلۇپ قارا تىزىملىككە ئېلىنىپ بولغان ئىدى. بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن ئەخمەتجان ئىبراھىم (ئوكاي)، مىجىتجان ئىبراھىم (ئوكاي)، سەئىدەلى غوجا (ئەنقەرە)، ئىبراھىم ئارپىخان (يارقىن)، (ئىبراھىم يارقىن 1902-يىلىسى تاشكەنتتە

تۇغۇلغان. دەسلەپكى ئوقۇشىنى ئۇسۇلۇ جەدىت مەكتىۋىدە، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇشىنى گېمنازىيىدە تاماملايدۇ. 1922-يىلىسى تۈركىيە ئارقىلىق گېرمانىيىگە بېرىپ، بېرلىن ئالىي پېزائىگىلىك مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرىدۇ. 1929-يىلىدىن باشلاپ ياش تۈركىستانلىقلار ھەربكىتى تەركىبىدە يەر ئالىدۇ. 1930-يىلى تۈركىيىگە كېلىپ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى زوئولوگىيە تېخنىكا كابىدراسىغا ئاتىستانت بولۇپ كىرىدۇ. 1951-يىلىدىن 1972-يىلىغا كەلگۈچە بۇ كابىدرانىڭ مۇدۇرلىكىنى ئۇستىگە ئالغان ئىبراھىم يارقىن، 1995-يىلى ئەنقەرەدە ۋاپات بولىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئەخمەت نائىم (ئۆكتەم)، ئەخمەت شۇكۈر قاتارلىق كىشىلەر 1930-يىللاردا تۈركىيىگە بېرىپ ئۆز پائالىيەلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئەخمەتجان ئوكاي، مىجىتجان ئوكاي، سەئىدەلى ئەنقەرە ۋە ئىبراھىم يارقىن قاتارلىقلار ھەر قايسى تۈركىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدە ئىلمىي تەتقىقات پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ پروفېسسورلۇق قىلىدۇ. ئەخمەت نائىم ئۆكتەم ئۇزۇن يىل تۈركىيە كۆچمەنلەر ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئەخمەت شۇكۈر بولسا ھەر خىل تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە پەلسەپە ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

(رەسىم ئورنى)

تۈركىستانغا قايتىمغان ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قىسمى

ئولتۇرغانلار (سولدىن ئوڭغا): ئەفدال ئابدۇسائىت (ۋەنسۇرەل)، ئىبراھىم ئارىپخان (يارقىن)، سائىدە شىرئەخمەت قىزى (ئوكتاي)، مۇستاپا چوقاي ئوغلى، مەجىددىن دەلىل، ئەخمەتجان ئىبراھىم (ئوكاي). ئۆرە تۇرغانلار: سەئىد ئېلى غوجا (ئەنقەرە)، ئەخمەت نائىم (ئۆكتەم)، ئابدۇۋاھاپ ئىساق ئوغلى (ئوكتاي)، سابىر ئىبراھىم (تۈركىستانلى). بېرلىن، چارلوتتېنبۇرگ-1930-يىلى (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

ئابدۇۋاھاپ ئىساق ئوغلى (ئوكتاي) (ئابدۇل ۋاھاپ ئوكتاي 1904-يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلغان. 1917~22-يىللاردا ئەزەربەيجاندا ئوقۇيدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن گېرمانىيىگە بارىدۇ. ھەيدەلبېرگتە مېدىتسىنا پاكولتېتىنى پۈتتۈرىدۇ. دارماتادتا ئىشلەپ يۈرگىنىدە ياش تۈركىستان ژۇرنىلىدا ئىشلەش ئۈچۇن بېرلىنغا يۆتكىلىپ، ئۇ يەردە 10 يىل ئەتراپىدا بۇ ژۇرنالنى باشقۇرىدۇ. 1934-يىلى ئۆزىگە ئوخشاش تۈركىستاندىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلاردىن بىرى بولغان سائىدە شىرئەخمەت قىزى بىلەن توي قىلىدۇ. 1939-يىلىسى تۈركىيىگە كېلىپ، ھاسەكى دوختۇرخانىسىدا تۇغۇت بۆلۈمىنىڭ مۇتەخەسسىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1950-يىلىدىن باشلاپ تاھىر چاغاتاي بىلەن بىرلىشىپ ياش تۈركىستانلىقلار نەشرىياتىنى باشقۇرىدۇ، مەمتىمىن بۇغرا بىلەن

بىرگە تۈركىستان ژۇرنىلىنى چىقىرىدۇ. 1968-يىلى 12-ئىيولدا ئىستانبۇلدا ۋاپات بولىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بىلەن تاھىر شاكىر (چاغاتاي) (تاھىر چاغاتاي 1902-يىلىسى تاشكەنتتە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە ئورتا مەكتەپنى تاشكەنتتىكى ئۇسۇلۇ جەدىت مەكتىۋىدە ئوقۇيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئوقۇشىنى ئۇفا ۋە ئەزەربەيجاندىكى مۇئەللىم مەكتىۋىدە داۋاملاشتۇرىدۇ. 1922-يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا گېرمانىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەرتىلگەن ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرگە گېرمانىيىگە بارىدۇ. ھەيدېلبېرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەلسەپە-سوتسىيالوگىيە كەسپىنى پۈتتۈرگەن چاغاتاي، ياش تۈركىستانلىقلار ھەرىكىتىگە قاتنىشىدۇ. 1931-يىلىسى ئىدىل ئۇرال ھەرىكىتى يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان ئاياز ئىساقىنىڭ قىزى سائادەت ئىساقى بىلەن توي قىلىپ، 1939-يىلى تۈركىيىگە كېلىۋالىدۇ. بىر مەزگىل زىرائەت بانكىسىدا مۇشاۋىر بولۇپ ئىشلىگەندىن كېيىن، 1948-يىلىسى ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ۋە تارىخ-جوغرافىيە پاكولتېتىنىڭ ئوقۇتۇش ھەيئەت ئەزالىقىغا تەيىنلىنىدۇ. 1972-يىلىسى سوتسىيالوگىيە كابىدرا باشلىقى بولۇپ تەيىنلەنگەن چاغاتاي، 1984-يىلى بۇرسادا ۋاپات بولىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار، 1929-يىلىدىن باشلاپلا مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن بىرگە ياش تۈركىستان ژۇرنىلىنى چىقىرىشقا كىرىشكەن ئىدى. سابىر ئىبراھىم (تۈركىستانلى) ۋە ئابدۇل ۋاھاپ ئوكتاينىڭ ئايالى سائىدە شىرئەخمەت قىزى (ئوكتاي) مۇ بۇ گۇرۇپپىدا ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا پائالىيەتلىرىنى گېرمانىيىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بۇ كىشىلەر، كېيىن تۈركىيىگە بېرىۋالىدۇ. تاھىر چاغاتاي، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىدە پروفېسسور بولغان، ئابدۇل ۋاھاپ ئوكتاي بولسا ئىستانبۇلدا ئايالالار كېسەللىكلەر ۋە تۇغۇت بىلەن مۇناسىۋەتلىك كېسەللىكلەر مۇتەخەسسىسى بولۇپ ھاسەكى دوختۇرخانىسىدا ئىشلەيدۇ. زەھرا قوشئاي ئىسمىلىك يەنە بىر ئوقۇغۇچى بولسا، ھەيدېلبېرگ مېدىتسىنا پاكولتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن تۈركىستانغا قايتىپ كەتمەي شتۇتگارتتا قېلىپ دوختۇرلۇق قىلماقتا ئىدى. ئەپسۇسكى، مەكتەپ پۈتتۈرۈپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئېغىر بىر كېسەللىككە گىرىپتار بولۇپ، 1931-يىلىسى گېرمانىيىدە ۋاپات بولىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، تۈركىستانغا قايتىپ كەتمەي گېرمانىيىدە تۇرۇپ قالغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك 1930-يىللاردىن باشلاپ ياۋروپادىن ئايرىلىپ تۈركىيىگە كېلىۋالغان ئىدى. 1922-يىلىسى گېرمانىيىگە ئەۋەرتىلگەن ئوقۇغۇچىلاردىن بىرسى بولغان ۋەلى قېيۇمخان بېرلىن يېزائىگىلىك مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندى كېيىن گېرمانىيىدە تۇرۇپ قېلىپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى

مەزگىللىرىدە تۈركىستانلىقلارنىڭ چەتئەلدىكى كۈرەشلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىنتايىن مۇھىم ئادەم بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇخارالىق ئوقۇغۇچىلارغا مەسئۇل قىلىپ ئۆزەرتىلگەن، 1922~31-يىللار ئىچىدە ئوقۇغۇچىلار بىلەن سوۋېت تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ساقلاشقا تىرىشىپ كەلگەن ئالىمجان ئىدرىسمۇ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتمەي گېرمانىيىدە تۇرۇپ قالغان ئىدى. كېيىن گېرمانىيىدە ھۆكۈمەت خىزمىتىگە كىرگەن ئىدرىس، ئۇرۇش ئاخىرلىشىشتىن بۇرۇن ۋىنگىرىيىگە كېتىپ شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ.

سىياسىي مەركەز: تۈركىيە

... بىزگە "بۇ سىلەرنىڭ ئىشىڭلار ئەمەس" دېيىشكە ھېچكىمنىڭ ھەققى يوق. ياق، بۇ ئىشلار بىزنىڭمۇ قىلىدىغان ئىشىمىز، شۇنىڭدەك بۇ بىزنىڭ مىللىي مەنپەتىمىزدۇر. چۈنكى تۈركىيە مىللىي ئىنقىلابىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان 'مىللىي ئازادلىق' غايىسى بىزنىڭمۇ غايىمىزدۇر. ...

-- مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ بىر ماقالىسىدىن ئېلىندى. 1934

تۈركىيە، تارىختىن بۇيان دۇنيا تۈركلىرى ئۈچۈنمۇ ئۆز يۇرت، ئىككىنچى ۋەتەن بولۇپ كەلمەكتە ئىدى. مەيلى ئوسمانلى دەۋرىدە ياكى جۇمھۇرىيەت يىللىرىدا بولسۇن، ھەرقانداق بىر سەۋەبتىن ۋەتىنىدىن ئايرىلغان تۈركلەر تىل، دىن ۋە مەدەنىي پەرقلەرگە دۇچ كەلمەسلىكى ئۈچۈن تۈركىيىنى پاناھلىق يېرى دەپ قاراپ كەلگەن. بولۇپمۇ 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يۇز بەرگەن قىرىم ئۇرۇشى بىلەن ئۇنىڭ كەينىدىن پارتلىغان 93-يىل ئۇرۇشى، 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا يۇز بەرگەن بالقان ئۇرۇشى بىلەن بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى، بۇرۇنقى ئوسمانلى تېررىتورىيىلىرىدە ياشايدىغان تۈركلەرنىڭ زور كۆلەملىك كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

چارروسىيە ئاغدۇرۇلۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇش يىللىرىدا بولسا يەنە باشقىچە بىر كۆچۈش ۋەقەسى يۇز بېرىدۇ. 1917-يىلقى بولشېۋىكلار ئىنقىلابىدىن كېيىن مۇستەقىللىقىنى ياكى ئاپتونومىيىلىرىنى ئېلان قىلغان تۈركى خەلقلەر ياشايدىغان رايونلار سوۋېتلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشىغا

ئەگىشىپ، سوۋېتلەرگە قارشى مۇستەقىللىق كۆرۈشىگە ئاتلانغان كىشىلەر دۆلىتىدىن قېچىپ چىقىشقا مەجبور بولغان ئىدى. بۇ ۋەقەلەردە، نۆۋەت بىلەن ئەزەربەيجانلىق، شىمالىي كاۋكازىيىلىك، قىرغىزلىق، ئىدىل ئۇرالليق ۋە تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر ئۈدۈل ياكى ۋاستىلىك يوللار بويىچە تۈركىيىگە قاراپ قېچىشقا باشلىغان ئىدى. ياۋروپاغا بېرىۋالغان بىر قىسىم ئىنقىلابچىلارمۇ مىللىي دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان ياش تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى رەھبەرلىرى تەرىپىدىن ۋەتىنىگە تەكلىپ قىلىنغان ئىدى. نەتىجىدە، 1920-يىلارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىنىدە، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تاشقى تۈرك مۇھاجىرلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان تەشكىلاتلار بىلەن قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان پائالىيەتلىرىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان ئىدى.

تۈركىيىگە كېلىۋالغان مۇھاجىر يېتەكچىلىرىنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى رايونلاردىن كەلگەن بولۇپ، تۈركىيىنى مەركەز قىلغان ھالدا قانات يايدۇرماقچى بولغان سىياسىي كۈرەشلىرىنىڭ بىردىن بىر مەقسىتى ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ غايىلىرى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى نەتىجىسىدىلا ئاندىن ئىشقا ئاشىدىغان بىر غايە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا 1921-يىلىنىڭ 16-مارت كۈنىسى ئىمزالانغان موسكۋا شەرتنامىسى، ھەر ئىككىلا تەرەپ بىر-بىرىگە قارشى قانات يايدۇرۇلىدىغان ھەرقانداق پائالىيەتلەرگە يول قويۇشماسلىق ھەققىدە كىلىشىمگە كېلىشكەن ئىدى. بۇ شەرتنامىنىڭ 8-ماددىسىدا مۇنۇلار يېزىلغان ئىدى:

ھەر ئىككى تەرەپ، ئۆز تەۋەلىكىدە، يەنە بىر دۆلەتنىڭ ھەممىسىگە ياكى بىر قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان ھەرقانداق بىر تەشكىلات قۇرۇلۇشىغا، پاناھلىق تەلەۋىدە بولۇشىغا رۇخسەت قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ... تۈركىيە بىلەن رۇسىيە، كاۋكازىيە جۇمھۇرىيەتلىرى ئۈچۈنمۇ كېلىشىم ئاساسلىرىغا ئەمەل قىلىش شەرتى بىلەن ئوخشاش شەرتكە ئەمەل قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

سوۋېتلار ئىتتىپاقى بۇ يەردە ئەزەربەيجان، شىمالىي كاۋكازىيە، قىرىم، ئىدىل ئۇرال ۋە تۈركىستان دېگەندەك يەرلەردىن تۈركىيىگە مۇھاجىر بولۇپ كەلگەن سىياسىي خادىملارنىڭ قىلىۋاتقان پائالىيەتلىرىنى كۆزدە تۇتماقتا ئىدى. بۇنىڭغا نىسبەتەن مۇستاپا كامال تۈركىيىسىنىڭ كۆزدە تۇتۇۋاتقىنى ئەرمەنىيە بىلەن گىروزىيىگە

ئوخشاش سوۋېت جۇمھۇرىيەتلىرىدىن كېلىشى ئېھتىمال بولغان تەلەپلەر بىلەن بىرگە، تۈركىيىدىن چىقىپ كېتىپ ئۆز پائالىيەتلىرىنى موسكۋادا تۇرۇپ قانات يايدۇرۇپ كېۋاتقان ئىتتىھات ۋە تەرەققىي يېتەكچىلىرىدىن كېلىدىغان خەۋپلەر ئىدى.

تۈركىيە يېڭىدىن بىر دۆلەت قۇرۇشقا تىرىشۋاتقان، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بولسا مەملىكەت دائىرىسى بويىچە ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشۋاتقان بىر ۋەزىيەتتە، بۇنداق ئىشلار مۇقەررەر بىر تەلەپ ھېسابلىناتتى. ئەمما ئەمەلدە بۇ شەرتلەرگە ئەمەل قىلماي كېلىۋاتقانلىقىمۇ كۆرۈلمەكتە ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقى، موسكۋا شەرتنامىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ شەرتلەرگە قارىماي، ئىتتىھات ۋە تەرەققىي يېتەكچىلىرىنى زاپاس كۈچ ئورنىدا تۇتۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىمۇ دۆلىتىگە قېچىپ كەلگەن سىياسىي مۇساپىرلارغا قارىتا ھېچ بولمىغاندا تۇنجى يىللاردا بولسىمۇ ھېچ بىر قىينىچىلىق پەيدا قىلمىغان ئىدى.

مۇساپىر تۈرك يېتەكچىلىرى تۈركىيىدە

مۇھاجىرداكى سىياسىي خادىملارنىڭ تۈركىيىگە كېلىپ سىياسىي پائالىيەت قىلىشى ئۇ يىللاردىكىلا بىر ئىش ئەمەس ئىدى. ئىتتىھات ۋە تەرەققىي دەۋرى بولغان 1908-يىللىرىدىلا داڭلىق بىر مۇنچە كاپكازىيىلىكنىڭ قاتنىشىشىدا كېيىنكى يىللاردا ئىسمىنى شىمالىي كاپكازىيە جەمئىيىتى دېگەنگە ئۆزگەرتىدىغان چەركەز ئىتتىھات ۋە تەئاۋۇن جەمئىيىتى دەيدىغان بىر جەمئىيەت قۇرۇلغان ئىدى. (چەركەز ئىتتىھات ۋە تەئاۋۇن جەمئىيىتى قۇرغۇچىلىرى ئىچىدە مارېشال مەرتەد ئابدۇللا پاشا، مارىشال بەرزەگ زېكى پاشا، يازغۇچى ئەخمەت مىدھات ئەپەندى، غازى مۇھەممەت شامىل پاشا < ئىمام شامىلنىڭ ئوغلى > قاتارىدىكى داڭلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) يەنە بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن يەنە كاپكاز تېئالى جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ پائالىيەت قىلىشقا باشلايدۇ. بۇ جەمئىيەتلەر 1914-يىلىسى كاپكازىيىلىكلەر نەشرى مائارىف جەمئىيىتى، 1918-يىلىسى چەركەز ئايالار تەئاۋۇن جەمئىيىتى ۋە ئاخىرىدا 1920-يىلىغا كەلگىنىدە كاپكاز تەئالى جەمئىيىتىمۇ بۇ سەپكە قوشۇلغان ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېيىنكى مەزگىللەردە تۈركىيىگە تۇنجى بولۇپ كەلگەن يېتەكچىلەردىن بىرسى ئەزەربەيجان جۇمھۇر رەئىسى ۋە مۇساۋات ھەرىكىتىنىڭ رەئىسى مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە ئىدى. ئەزەربەيجاننىڭ ئىشغال قىلىنىشىدىن كېيىن موسكۋاغا يالاپ كېتىلگەن رەسۇلزادە، 1922-يىلى ئېچىلغان نازارەت ئاستىغا ئېلىنغان يەردىن قېچىپ فىنلاندىيە ئارقىلىق تۈركىيىگە قېچىپ بېرىۋالغان ئىدى. قىرىم تۈركلىرىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان جاپپار سىيىت ئەخمەت (قىرىمئەر) 1920-يىللىرىنىڭ كىرىشىدە تۈركىيىگە كېلىۋالغان يەنە بىر مۇساپىر يېتەكچىلىرىدىدىن بىرسى ئىدى. كاپكازىيلىك يېتەكچىلەردىن سەئىد شامىل بىلەن سۇلتان قىلىچ گېرەي بولسا، شىمالىي كاپكازىيىدە باشلاتقان قوزغىلاڭ ھەرىكىتى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن گروزىيە ئارقىلىق تۈركىيىگە كىرىۋالغان ئىدى. تۈركىستانلىق يېتەكچىلەردىن ئوسمان غوجا ئوغلى ئافغانىستاندا تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق ئۇچۇن قانات يايدۇرغان ھەرىكىتى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغىنىدىن كېيىن، 1924-يىلى تۈركىيىگە كېلىۋېلىپ ئىستانبۇلدا ئولتۇراقلاشقان ئىدى. ئەزەربەيجان جۇمھۇرىيىتى ئاغدۇرۇتىلگەندىن كېيىن جەنۇبىي ئەزەربەيجانغا بېرىپ ئەنزەلى شەھىرىدە پائالىيىتىنى داۋام قىلدۇرۇپ كەلگەن مىرزا بالىمۇ 1927-يىلى تۈركىيىگە كېلىۋېلىپ مۇساپىر يېتەكچىلەر سېپىگە قوشۇلغان ئىدى.

مۇساپىر يېتەكچىلىرىنى تۈركىيىگە يۇزلەندۇرۇشىگە سەۋەب بولغان يەنە بىر ئامىل، رەھبەرلىك ئۇستىدىكى ھەمدۇللا سۇپھى (تەڭرى ئۆۋەر) بىلەن رىزا نۇر قاتارىدىكى مىللەتچىلەرنىڭ ياۋروپادىكى مۇساپىر تۈركى زىيالىيلىرىنى ھەمدە باشقا تۈركى يېتەكچىلىرىنى تۈركىيىگە يىغىش سىياسىتى ئىدى. بۇ تۈردىكى ئىشلارنىڭ نەتىجىسىدە تۈركىستانلىق ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى زېكى ۋەلىدى (تۇغان)، ئىدىل ئۇرال ھەرىكىتى يېتەكچىلىرىدىن ئايباز ئىساقى ۋە فۇئات توقتار بېرلىندىن، سوربوندا ئوقۇتۇش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولغان سادرى مەقسۇدى (ئارسال) پارىژدىن كېلىپ، 1925-يىلى ئېچىلغان تۈركىيىگە يىغىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە سادرى مەخسۇدى، فۇئات توقتار، ئابدۇللا باتتال تايماس قاتارىدىكى كىشىلەر جۇمھۇرىيەت تۈركىيىسى ئۇلارنى ھەر تۈرلۈك ۋەزىپىلەرگە قويۇپ ئىشلەتكەچكە، سىياسىي پائالىيەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. بۇنىڭغا نىسبەتەن بۇرۇن ئۆز تەۋەلىرىدىكى سىياسىي ۋەزىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە، زېكى ۋەلىدى، ئوسمان غوجا ئوغلى، ئايباز ئىسھاقى، سەئىد شامىل ۋە جاپپار

سىيىت ئەخمەت قاتاردىكى يېتەكچىلەرنى سىياسىي پائالىيەتلەردىن يىراقلاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇلار ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ دەرھال سىياسىي تەشكىل قۇرۇش ئىشىغا تۇتۇش قىلىدۇ.

مۇساپىردىكى تۈركلەرنىڭ ئاۋازى: «يېڭى كاپكازىيە»

رەسۇلزادە يېتەكچىلىكىدىكى مۇساۋاتچى خادىملارنىڭ تۈركىيىگە كېلىشى بىلەن تەڭ، بارلىق كاپكازىيىلىك مۇساپىرلار بىر يەرگە يىغىلىپ بىر مەجمۇئە ئېتىراپىغا جەم بولۇشنى تەقەززار قىلماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرلىكتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، 1923-يىلىنىڭ 26-سىنتەبىردە «يېڭى كاپكازىيە» مەجمۇئەسىنىڭ تۇنجى سانى چىقىدۇ. كاپكاز تەئالى جەمئىيىتى قۇرغۇچىلىرىدىن داغىستانلىق بىر دىنى ئالىم بولغان سىيىت تاھىر ئەل ھۇسەينى ئەپەندى، مەجمۇئەنىڭ ئىگىسى ۋە ئۆز ۋاقتىدا مەسئۇل مۇدىرى بولغان ئىدى. 16 بەتلىك بۇ ژۇرنال 15 كۈندە بىر سان چىقىرىلاتتى. مەزمۇن جەھەتتە ئەزەربەيجان ۋە شىمالىي كاپكازىيە قاتارلىق رۇسسىيىگە مەھكۇم قىلىنغان مىللەتلەرنىڭ مەسىلىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئاساسى مەقسەت قىلاتتى. يازغۇچىلىرى مۇساۋاتچى يېتەكچى مۇھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە باشلىق ئەزەرى ۋە شىمالىي كاپكازىيەلىك سىياسىي مۇساپىرلاردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى.

1924-يىلىنىڭ 27-ئاپرىل كۈنىسى ئىستانبۇلدا مەخپىي يىغىن چاقىرغان مۇساۋاتچىلار، «ئەزەربەيجان مىللىي مەركىزى» نامىدا بىر تەشكىلات قۇرۇپ، بۇ مەركەزنى تۆت يىل بۇرۇنقى سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلانغان ئەزەربەيجان مىللىي ھۆكۈمىتىنىڭ سۈرگۈندىكى داۋامى دەپ ئېلان قىلىدۇ. يەنە شۇ يىلىسى باشقا بىر ھادىسە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئەزەربەردىن خۇسرەۋ سۇلتانزادە، ئا. شەيخۇلئىسلامزادە بىلەن ئابدۇل ئېلى ئەمىرجان، گروزىيىلىكلەردىن م. تسىتسېرېللى، د. ۋاچنادزې ۋە ئا. ئاساساتىيانى، شىمالىي كاپكازىيىلىكلەردىن ۋ. جاباغى، ئەلىخان قانتەمىر ۋە ئا. نامىتوك قاتارلىق سىياسەتچىلەر ئىستانبۇلدا بىر

يەرگە يىغىلىپ «كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتى» نى قۇرۇپ چىقىدۇ. (يەنە شۇ ۋاقىتلاردا پارىژدا كاپكازىيە جۇمھۇرىيەتلىرى ۋەكىللەر ئۇمەكلىرى رەئىسلىرى، كاپكازىيە دائىمىي كومىسسىيونى نامىدا بىر يەرگە يىغىلىپ رۇسىيىنىڭ گرۇزىيىدە پارتلىغان بىر ھەربىكەتنى باستۇرۇشىغا نارازىلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بىر پارچە دوكلات ئېلان قىلغان ئىدى. ھەرخىل مەنبەلەر بۇ كومىسسىيە بىلەن ئىستانبۇلدا قۇرۇلغان كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتىنى بىر بىرسىگە ئارىلاشتۇرۇۋۈتكەن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) كومىتېت قارارلىرىدا كاپكازىيىلىك سىياسەتچىلەرنىڭ كاپكازىيىدىكى مۇستەقىللىق كۈرىشىنى غەلىبىلىك تاماملاش، كاپكازىيىنى ئازاد قىلىپ كونفىدراتسىيە ئاساسىغا تايانغان بىر رەھبەرلىك گۈرۈپپىسى تەشكىل قىلىشتىن قەتئىي يانمايدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ مەقسەتتە قانات يايدۇرۇلىدىغان پائالىيەتلەرنىڭ بىۋاستە كاپكازىيەگە قوشنا بولغان تۈركىيىدە تەييارلىنىدىغانلىقى تەكىتلەنگەن ئىدى. كومىتېت قۇرغۇچىلىرىنىڭ قارىشىچە، تۈركىيە كاپكازىيىگە قوشنا بىر دۆلەت ھېسابلىناتتى. تۈركىيە، كاپكازىيە خەلقلىرى بىلەن تارىخىي، مىللىي ۋە دىنىي ئورتاقلىقلارغا ئىگە بىر دۆلەت دەپ قارالغاچقا، تۈركىيە كەلگۈسىدىكى كاپكازىيە ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالايدىغان بىر دۆلەت ھېسابلىناتتى.

تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئىچكى-تاشقى جەھەتلەردە ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن يىللار ئىدى. 1924-يىلىنىڭ نويابىر ئېيىدا تەرەققىيپەرۋەر جۇمھۇرىيەت پىرقىسى تەشكىللىك شەكىلدە ئۆكتىچى پائالىيەتلەر بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، 1925-يىلىنىڭ كىرىشىدە شەرقىي جەنوبتا باشلىغان شەيخ سەئىت ئىسيانى سەۋەبىدىن تەقرىرى سۈكۈن قانۇنى چىقىرىلىپ ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىنىپ، مۇستەقىللىق سوت مەھكىمىلىرى قۇرۇلىدۇ. ئىزمىر سۇيىقەستى سەۋەبىدىن تەرەققىيپەرۋەر جۇمھۇرىيەت پىرقىسىنىڭ تارقىتىۋېتىلىشى بىلەن بىرگە باشلىغان كەڭ كۆلەملىك قولغا ئېلىشلار، سىياسىي مۇساپىرلار تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنىمۇ زور دەرىجىدە چەكلىمىگە ئۇچۇرىتىپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ پائالىيەتلىرىنى يەر ئاستىغا كۆچۈرۈشىگە سەۋەب بولىدۇ. بۇ جەريانداا يېڭى كاپكازىيە ژۇرنىلىنىڭ ئىگىسى بولغان سېيىت تاھىرنى باش كىيىم قانۇنىغا ئۆكتى چىققانلىقىنى باھانە قىلىپ قولغا ئېلىپ مۇستەقىللىق سوت مەھكىمىسىگە يوللاپ بېرىدۇ. بۇ ۋەقە سەۋەبلىك مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە ژۇرنالىنىڭ غوجايىنى ۋە باش مۇھەررىرى بولىدۇ.

بۇ جەريانداا داغىستانلىق مۇساپىرلاردىن بىر گېنېرال بىلەن مۇناسىۋەتلىك يۈز بەرگەن يەنە بىر ۋەقە، بولۇپمۇ شىمالىي كاپكازىيىلىك خادىملار ئۈستىدە كۈچلۈك ئەكس تەسىر قوزغايدۇ. يەنى، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىنقىلابىدىن كېيىن داغىستان ھەربىي بۆلۈم باشلىقى، ھەربىي ئىشلار ۋە ئېچكى ئىشلار نازىرلىقلىرى، كەينىدىن ھۆكۈمەت رەئىسى قاتارلىكى ۋەزىپىلەردە بولغان گېنېرال مىكائىل خېلىل، 1921-يىلىسى تۈركىيىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئىدى. سىياسىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ كەتمىگىنىگە قارىماي 1925-يىلىسى يەنە بىر كاپكازىيىلىك ئەسكەر ئەيسا رۇھى پاشا بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنىپ ئەنقەرە مۇستەقىللىق سوت مەھكىمىسىدە سوتلىنىدۇ. سوتلانغان ھەر ئىككىلا پاشا قويۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ، بۇ قېتىمقى قولغا ئېلىش ۋەقەسى شىمالىي كاپكازىيىلىك سىياسىي خادىملارغا ئېغىر زەربە بولۇپ تۇيۇلۇپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرىگە ئېغىر بېسىم پەيدا قىلىدۇ. تۈركىيە ئېچكى سىياسىتىدىكى بۇ تۈر ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن 1924-يىلى ئىستانبۇلدا قۇرۇلغان كاپكازىيە ئازادلىق كومىتېتىمۇ مەرگىزىنى پارىژغا يەتكەپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

يېڭى كاپكازىيە ژۇرنىلى 1927-يىلىغىچە تۈركىيىدىكى مۇساپىر تۈرك سىياسىي خادىملىرىنىڭ ئاۋازى بولۇشتەك تارىخىي بىر ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ژۇرنالنىڭ 5-يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئېلان قىلىنغان ماقالىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، رۇسىيە تەھدىتىگە قارشى كۈرەش نۇقتىسىدا تۈركىستاندىن ئۇكرائىنىغىچە سوزۇلغان ئۇرۇسلارغا قۇل قىلىنغان بارلىق مىللەتلەرنىڭ سىياسىي ھەرىكەتلىرىگە ياردەم قىلىنىۋاتقان، ئۆزلىرىگە تەۋە تەشۋىقات قوراللىرى بولمىغان تۈركىستانلىقلار (يېڭى كاپكازىيە ژۇرنىلىغا مىللىي بىرلىك ھەرىكىتى ئەزالىرىدىن زېكى ۋەلىدى تۇغان، ئابدۇقادىر ئىنان، مۇستاپا چوقاي ئوغلى ۋە ئەخمەت نائىم ئۆكتەم قاتارلىق كىشىلەر ماقالە بېرىپ كەلمەكتە ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)، قىرىملىقلار، ئىدىل ئۇرالىلىقلارمۇ بۇ ژۇرنالدا ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن ئىدى. ئەپسۇسكى، يېڭى كاپكازىيە ژۇرنىلى 1927-يىلىنىڭ 29-سېنتەبىر كۈنىسى ئەكس تەسىر قوزغايدىغان نەشرىياتچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى دېگەن باھانىنى كۆرسىتىپ مىنىستىرلىق ئورگىنىنىڭ قارارى بىلەن چەكلىۋېتىلىدۇ.

تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق تەشكىلاتى يولىدا

زېكى ۋەلىدى تۇغان بىلەن ئوسمان غوجا ئوغلى قاتارلىق تۈركىستان ھەربىكىتىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى يېتەكچىلىرى تۈركىيىدە تۈرۈۋاتقان بولغاچقا، تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاساسى كۈچىمۇ تۈركىيىگە يۆتكەلمەكتە ئىدى. 1925~26-يىللىرى بويىچە بۇ جەمئىيەت، ھەر قايسى ئەللەردە تۈرۈۋاتقان تۈركىستانلىق زىيالىيلار ئوتتۇرىسىدا بىر ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى تىكلەش ئۈچۈن كۈچ چىقارماقتا ئىدى. بۇ ھەربىكەتنىڭ ئالدىنقى ئورۇندىكى يېتەكچىلىرى بىر تەرەپتىن سىياسىي پائالىيەتلىرى ئۈچۈن مۇۋاپىق بىر مۇھىت يارىتىشقا تىرىشىپ كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز تۇرمۇشىنى رەتكە سېلىۋېلىش ئۈچۈنمۇ تىرىشماقتا ئىدى. ئەمما ئۇلار تولۇق تونۇشۇپ بولالمىغان بىر دۆلەتتىكى يېپىيېڭى بىر مۇھىتتا بۇنداق بىر ھۇل سالالىشى بەكلا قىيىن ئىدى. بولۇپمۇ ئىقتىسادىي ئىمكانىيەتلەرنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى، ئەزالار ئارىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك بىر ئۇمىتسىزلىكنى پەيدا قىلىۋەتكەن ئىدى.

زېكى ۋەلىدى، دوكتور رىزا نۇرنىڭ يول مېڭىشى نەتىجىسىدە مائارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ نەشرىيات ۋە تەرجىمە تەتقىقات يۇرتىغا ئىشقا ئورۇنلىشىدۇ. ئەمما خىزمەت ئورنىنىڭ ئەنقەرەدە بولۇشى ئۇنىڭ سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا مۇۋاپىق كەلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ ئەنقەرەدە بىر مەزگىل ئىشلىگەندىن كېيىن دارىلفۇنۇنغا مۇراجىئەت قىلىپ يۇرۇپ ئىستانبۇلغا يۆتكىلىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىستانبۇل دارىلفۇنۇنىڭ تارىخ بۆلۈمىگە تەيىنلىنىپ ئىلمىي تەتقىقاتچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىغا ئېرىشىش بىلەنلا قالماي، ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقلاردىنمۇ خېلىلا قۇتۇلۇپ قالغان ئىدى. بۇنىڭغا ئوخشاش پۇرسەت فەتقۇل قادىر سۇلايمان (ئابدۇقادىر ئىنان) ئۈچۈنمۇ بارلىققا كېلىپ، ئۇمۇ دارۇلفۇنۇنغا ئاسىستانت بولۇپ كىرىۋالىدۇ. ئەمما بۇنداق پۇرسەت قالغان ئەزالارغا نىسىپ بولمايدۇ. تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتى مەركەزىي كومىتېتى ئەزالىرىدىن مىيان پۇزرۇق، تۈركىستاندا ئىنتايىن داڭلىق بىر يازغۇچى ئىدى. تۈركىيىگە كەلگىنىدىن كېيىن مۇھىتقا كۆنەلمەي، ماددىي قىيىنچىلىقلار سەۋەبىدىن ئېغىر روھىي بېسىم ئاستىدا قالىدۇ. ئاخىرى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، جەمئىيەتكە خائىنلىق قىلمايدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بېرىپ، 1927-يىلىنىڭ باشلىرىدا تۈركىستانغا قايتىپ كېتىدۇ. تۈركىيىدە تۇرغان بىر زىيالىينىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ بېرىشى،

كومۇنىزم تۈزۈمى ئۇچۇن تېپىلماس بىر تەشۋىقات باھانىسى بولۇپ بېرىدىغانلىقى ئۇچۇن ئۇ يەردە قىزغىن كۈتۈۋېلىنىپ، ئۇنىڭغا مائارىپ سېپىدە خىزمەت بېرىدۇ. مىيان پۈزرۈك سالىخوۋ، تاشكەنت تاجىك تەتقىقات يۇرتى ۋە تاشكەنت پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا تاجىك تىلى بويىچە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن يىللىرى بويىچە ئەدەبىيات ساھەسىدە نۇرغۇنلىغان ئىجادىي ئەسەرلەرنى يارىتىدۇ. ئەمما تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىگە قاتناشقان بىر زىيالىينىڭ ستالىن ھاكىمىيىتىنىڭ نازارىتىدىن ساقلىنالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېگەندەك 1937-يىلىسى باشلىتىلغان چوڭ تازىلاش ھەرىكىتى جەريانىدا قولغا ئېلىنىپ، چەتئەل جاسۇسى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈم دۈشمىنى دېگەن جىنايەتلەر بىلەن سوتلىنىپ جىنايىي جازاغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن تۈرمىدە ۋاپات بولىدۇ.

تۈركىستانلىق يېتەكچىلەرنىڭ سىياسىي پائالىيىتى ئۇچۇن مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇھىت ئاختۇرۇش ئىشلىرى داۋام قىلمۇاتقان كۈنلەردە پولشا يېتەكچىلىكىدە پرومېتې ھەرىكىتى باشلانغان ئىدى. پولشىلىق مەسئۇل كىشىلەر تۈركىستان ئازادلىق جەمىيىتىنىڭمۇ بۇ تەشكىلات تەركىبىدە ئورۇن ئېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇ مەقسەت بىلەن پارىژدا تۈرۈۋاتقان ياۋروپادا تۇرۇشلۇق ۋەكىل مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. بۇ جەمئىيەت پرومېتې تەشكىلاتىغا قوشۇلغىنىدا ھەر تۈرلۈك تەشۋىقات پائالىيەتلىرى ئۇچۇن ياردەمگە ئېرىشەلمىشى مۇمكىن بولاتتى. بۇنىڭغا ئوخشاش بىر تەكلىپ ئىدىل ئۇرال تۈركلىرىنىڭ يېتەكچىسى ئايباز ئىسھاقىغمۇ كېلىدۇ. تەكلىپنى قوبۇل قىلغان ئىسھاقى، ئۇدۇل ۋارشاۋاغا بېرىپ ماكانلىشىپ ئىدىل ئۇرال مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ بايانىاتچىلىقىنى ئۈستىگە ئالالايدىغان بىر ژۇرنال چىقىرىش ئۇچۇن تەييارلىق ئىشلىرىغا كىرىشىدۇ. 1926-يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا پولشا پارلامېنت ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان خولوۋكوۋ (زېكى ۋەلىدى تۇغان كۈندىلىك خاتىرىسىدا بۇ ئادەمنىڭ ئىسمىنى ”خالۇجكا“ دەپ يازىدۇ. ئەمما پرومېتې تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان بۇ قۇرۇلتاي ۋەكىللىنىڭ ئىسمى تادېئۇسز خولوۋكوۋ ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئىستانبۇلغا كېلىپ، تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى زېكى ۋەلىدى بىلەن كۆرۈشىدۇ. ۋەلىدى بۇ كۆرۈشۈشلەر ھەققىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا ئۇچرتكەن خېتىدە مۇنۇلارنى يازماقتا ئىدى:

پولشا پارلامېنت ۋەكىلى خالۇجكا كەلگەن ئىدى. ... بىز ۋە جەمئىيەت ھەققىدە سوئاللارنى سورىدى. جەمئىيەت ئاكتىپ پائالىيەتلەردە بولالىسا خۇشال بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ... پۇل بولغىنىدا پارىژدا فرانسۇزچە خەۋەرلەر مەجمۇئەسى، ئىستانبۇلدا بولسا بىر ژۇرنال چىقىرىۋالالىغان بولساق بەكلا ياخشى ئىش بولغان بولاتتى. ... قارىغاندا ئۇلار بىزگە ئىقتىسادىي ياردەم قىلىشى مۇمكىنلىكى كۆرۈنمىدۇ. ... مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادەمۇ ئۇلار بىلەن بىرگە ئىكەن. مۇستافا سىزلەر بىلەن بىر تەشكىلاتنىڭ ئادەممۇ دەپ سورىدى.

1927-يىلىنىڭ بېشىدا جەمئىيەتنىڭ گېرمانىيەدىكى ئەزالىرىدىن تۈركىستان تالىپلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى ئابدۇلۋاھاپ مۇرادى، ئۇنۇۋېرسىتېتتىكى ئوقۇشىنى پۈتتۈرۈپ تۈركىستانغا قايتىپ كېتىش قارارىغا كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا قالغان ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ قايتىپ كېتىشى كېرەك ئىدى. كەلگۈسى ئۇچۇن بىر پىلان لايىھىلەپ چىقىش ھەمدە قايتىپ كېتىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ قايسى خىل سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشى كېرەكلىكىنى بەلگىلەپ چىقىش مەقسىتىدە جەمئىيەتنىڭ ياۋروپادىكى ئەزالىرى فېۋرال ئېيىدا ھەيدېلبېرگ شەھىرىدە يىغىن چاقىرىدۇ.

ھەيدېلبېرگ يىغىنىنىڭ يىغىن خاتىرىلىرى، چەتئەلدىكى تۈركىستانلىق زىيالىيلارنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى ۋەزىيەتنى قانداق باھالاشقانلىقى ھەمدە كەلگۈسىدە نېمە ئىشلارنى قىلماقچى بولغانلىقىنى بىلىشىمىز ئۇچۇن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. يىغىن ئېچىلىشىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلى «سوۋېتلار ئىتتىپاقى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى ئىچكى سىياسىتى» دېگەن ماۋزۇلۇق بىر دوكلات سۆزىدى. چوقاي ئوغلىنىڭ قارىشى بويىچە، ستالىنچىلارنىڭ ھوقۇق تۇتۇپ تۇرۇشى تۈركىستان ئۇچۇن تېخىمۇ پايدىلىق بولاتتى. چۇنكى بۇنداق بولغىنىدا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھاكىمىيەت قارىشى ئاز-تولا بولسىمۇ يۇمشاپ، دۆلەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا دېھقانلار سىنىپىنىڭ تەسىر كۈچى كۈچەيتىلەتتى. بۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، ئىشچىلار سىنىپى يېتىلىپ چىقمىغان تۈركىستانىنىڭ يېزا تەبىقىلىرى نۇقتىسىدىن ئالغاندا پايدىلىق بۆلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇنىڭغا نىسبەتەن ئالغاندا، زىنوۋېيۋ بىلەن تروتسكى تەرەپتارلىرى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغىنىدا، دۇنيا ئىنقىلابى بىلەن شۇغۇللىنىش غايىلىرى بىلەن سوۋېت رۇسىيىسىنى، بۇنىڭ بىلەن بىرگە تۈركىستانىنى پاجىئەلىك كۈنلەرگە مۇپتالا قىلىشى مۇمكىن. ياۋروپا ئەللىرىنىڭ پوزىتسىيىلىرى ئۇستىدىمۇ توختالغان چوقاي ئوغلى، گېرمانىيە

سوۋېتلار ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرمايدىغانلىقىنى، ئەنگلىيىلىكلەر بۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغانلىقىغا قارىماي قەتئىي تۇردە بىرەر ئەمەلىي ھەرىكەت قوللانمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، چوقاي ئوغلىنىڭ قارىشى بويىچە سوۋېت ھاكىمىيەت سىستېمىسى يەنە بىر مەزگىل ساقلىنىپ تۇرۇشى مۇمكىن. شۇنداق بولغاچقا، سوۋېت تەۋەسىدە تۇرۇۋاتقان خادىملار ھاكىمىيەت كادىرلىرىنى يەرلىكلەشتۈرۈش سىياسىتى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشى، چەتئەلدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىق خادىملار بولسا تۈركىستان مەسىلىسىنى خەلقئارالىق سەھنىگە ئېلىپ چىقىشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى شەرت ئىدى.

شۇ قېتىملىق يىغىندا ئېلىنغان قارارلاردىن قارىغاندا تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە قايتىپ بارىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى يەرلىكلەشتۈرۈش سىياسىتىنى يولغا قويۇش بۆلۈشى لازىم ئىدى. يەنى، مەمۇرى كادىرلار سېپىگە، سانائەت ئورۇنلىرىغا، تۆمۈر يول تارماقلىرىغا، پوچتا تېلېگراف ئىدارىلىرىگە ۋە ئەڭ مۇھىمى مائارىپ ساھەلىرىگە يەرلىك خادىملارنى جايلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئاساسىي مەقسەت قىلىنىشى لازىم ئىدى. بۇ قاراشقا ئاساسەن يەرلىك خادىملار قوبۇل قىلىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان بارلىق ئىشلارنى قىلماقچى بۆلىشىدۇ. چەت دۆلەتلەردىن يۈرتىغا قايتقان ئوقۇغۇچىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە كاپالەتلىك قىلىنىشى، ئۇكرائىنانى ئاساس قىلغان گروزىيە، ئەزەربەيجان قاتارىدىكى ئەللەرگە ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىش سىياسىتى ھەر ۋاقىت تەكىتلىنىشى لازىم ئىدى.

ھەيدېلبېرگ يىغىنىدا، تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ نەشرىيات ئورگىنى ئورنىدا نەشرى قىلىنىدىغان مەجمۇئە مەسىلىسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. يىغىن خاتىرىلىرىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئۆز ئالدىغا مەلۇم بىر مەركەزدىن مەجمۇئەگە لازىملىق بىر يىللىق چىقىمنى قامدىيالىغىدەك يارىدەم پۇلى ئالالايدىغانلىقى، بەزى پرىنسىپلارغا قارىماي ئەزەرى قېرىنداشلىرىمىز بىلەن بىرگە يېڭى كاپكازىيە ژۇرنىلىغا قېتىلىشقا ماقۇل بولغانلىقىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. بۇ لايىھىگە ئاساسەن ھەر ئىككىلا تۈرك دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن قانات يايدۇرىلىۋاتقان كۈرىشى دۇنيا جامائەتچىلىكىگە بىرلا مەنبەدىن يەتكۈزۈپ تۇرۇلۇشى، بۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن يېڭى كاپكازىيە ژۇرنىلىنىڭ ئىسمىنى «يېڭى كاپكازىيە ۋە تۈركىستان» دەپ ئۆزگەرتىلىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. بۇ ھەقتىكى لازىملىق ئىشلارنى قىلىش ئۈچۈن چوقاي ئوغلى ئىستانبۇلغا كەلسۇن دەپ قارار ئېلىنغان.

ئەزەربەيجان گۈرۈپپىسى بىلەن بىرلىشىپ ژۈرنال چىقىرىش لايىھىسى، ماددىي جەھەتتىن ياردەم قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە قىلغان پولشىلىق مەسئوللارنىڭ پىكرىدىنمۇ ياكى چوقاي ئوغلى-رەسۇلزادە كىلىشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانمۇ ھېچ قانداق بىر مەلۇمات يوق. ئەمما كېيىنكى ۋاقىتلاردا يوقۇرىدىكى ھەر ئىككىلا گۈرۈپپا ئۆز ئالدىغا ئايرىم-ئايرىم ژۈرنال چىقىرىشقا ماقۇل بولۇشىدۇ. بۇ جەريانداء، كەلگۈسى ئۇچۇن قىلىنىدىغان پائالىيەتلەرنىڭ پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىقىش مەقسىتىدە، تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ بىر قېتىملىق ئومۇمىي قۇرۇلتاي چاقىرىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدۇ. جەمئىيەت يېتەكچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى خەت-ئالاقىلار نەتىجىسىدە ئىستانبۇلدا بىر قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىش قارارى ئېلىنىدۇ.

تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ 1927-يىلقى ئىستانبۇل قۇرۇلتىيى

مۇستاپا چوقاي ئوغلى پارىژدىن تۈركىيىگە كېلىشى ھامان تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ مەركىزى كومىتېتى 1927-يىلىنىڭ 15-مارت كۈنىسى زېكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ ئۆيىدە دەسلەپكى قېتىملىق يىغىنىنى ئاچىدۇ. يىغىنغا ئەخمەت زېكى ۋەلىدى، مۇستاپا چوقاي ئوغلى، مەمۇر نىيازى، ئابدۇقادىر سۇلايمان (ئىنان) ۋە مۇستاپا شەكىللار قاتناشىدۇ. يىغىنىنىڭ ئېچىلىشىدا رەئىس زېكى ۋەلىدى دۇنيا ۋە تۈركىيە ۋەزىيىتى ھەمدە تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى خۇلاسىلىگەندىن كېيىن، تۈركىيىنىڭ ئىچكى-تاشقى سىياسەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقى ئۇچۇن جەمئىيەت ئۆزىنى ئاشكارىلالماي كېلىۋاتقانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن پائالىيەتلىرىنى مەخپىي ئېلىپ بېرىشقا مەجبور بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. تۈركىستاندىن يېڭى كەلگەن قۇربېشى ھەمراقۇل بىلەن ئابدۇللا تەۋەككۇل (بابۇر) قاتارلىق كىشىلەر ۋاستىسى ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ۋەتەن ئىچىدىكى پائالىيەتلەرنىڭ پۈتۈنلەي توختىغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبتىن بۇندىن كېيىن تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىگە

مۇناسىۋەتلىك بارلىق پائالىيەتلەرنى جەمئىيەتنىڭ چەتئەلدىكى مەركىزى كومىتېتى تەرىپىدىن، يەنى ئىستانبۇل مەركىزى ئورگىنى تەرىپىدىن رەھبەرلىك قىلىنىشى قارار قىلىنىدۇ.

1927-يىلقى ئىستانبۇل قۇرۇلتىيىنىڭ بىرىنچى كۈنىسىدىكى يىغىندا ئېلىنغان بىر قارارغا ئاساسەن، جەمئىيەتنىڭ نامى «تۈركىستان مىللىي بىرلىكى» (ت م ب، تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى) غا ئۆزگەرتىلىدۇ. يىغىن خاتىرىسىدا بۇ ئۆزگىرىشكە مۇناسىۋەتلىك بىرەر ئىزاھات بېرىلمىگەن بولسىمۇ، تۈركىيە تۈركچىسىدە ئازادلىق دېگەن بۇ سۆزنىڭ يوقلۇقى سەۋەب قىلىپ كۆرسىتىلگەنلىكى ئېھتىمالغا بەكلا يېقىن. شۇنىڭدەك يەنە ياۋروپادا پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان بارلىق مۇساپىر تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىسمىدىكى مىللىي سۆزىنىمۇ ئىتتىپاق نامىغا كىرگۈزىدۇ. رەئىس زېكى ۋەلىدى بۇرۇنقى جەمئىيەتتە بولغىنىدەك تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىمۇ تەرەققىيپەرۋەرلەر گۇرۇپپىسى بىلەن سوتسىيالىست ئەرك گۇرۇپپىسىغا ۋەكىللىك قىلىشى كېرەك دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبتىن ت م ب ياۋروپا ھەيئىتىنىڭ ئىككى كىشىدىن تەشكىل تېپىشى بەلگىلىنىدۇ. سوتسىيالىست پىرقىسى ئۇچۇن ئەخمەت نائىم، تەرەققىيپەرۋەر گۇرۇپپىسى ئۇچۇن بولسا مۇستاپا چوقاي ئوغلى ياۋروپادىكى ۋەكىل قىلىپ تەيىنلىنىدۇ.

22-مارت كۈنىدىمۇ يىغىن داۋام قىلىدۇ. بۇ يىغىنلاردا قوبۇل قىلىنغان قارارلاردا ت م ب نىڭ تولۇق مۇستەقىل دېموكراتىك بىر تۈركىستان قۇرۇپ چىقىش ئۇچۇن ھەربىكەت قىلىدىغانلىقى تەكىتلەنگەن بولۇپ، بۇ غايىگە ئاساسەن ھەرقايسى ئەللەر بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىشقا بولىدىغانلىقى، بۇ جەھەتتە كونا بۇخارا ئەمىرى بىلەن قەتئىي ھەمكارلىشىشقا بولمايدىغانلىقى تەكىتلەنگەن. ت م ب تەرىپىدىن نەشرى قىلىنىدىغان مەتبۇئات ئورگىنىدا تۈركىستاندىكى سوتسىيالىست ۋە بۇرژۇئازىيە نەزەرىيىلىرىگە قارشى تۇرىدىغان ماقالە يېزىلماسلىق لازىم دەيدىغان مەسىلىدە پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلىنىدۇ. چېكىدىن ئاشقان (رادىكال) مىللىتچى ھەربىكەتلەر بىلەن سوتسىيالىست ھەربىكەتلىرىنى قوللايدىغان ماقالىلەر ئېلان قىلىش چەكلىمە ئۇچرىمايدىغانملىقى كۆرسىتىلگەن. تۈركىستاندىكى ياشلارنىڭ كوممۇنىست بولۇش بولماسلىقى ھەققىدە تەنقىد يېزىلماسلىقى، بەلكى رۇسىيە ئىشغالىيىتىگە ھەمدە مىللىي مۇستەقىللىق ھەربىكەتلىرىگە ئىجابىي قاراشتا بولۇش-بولماسلىقىغا ئاساسەن ئۇلارغا باھا بېرىلىشى لازىم دەپ بەلگىلەنگەن.

سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر ۋەتەن مەنپەتىگە ئاساسەن بەلگىلىنىدىغان بولغان. تۈركىستاندا يولغا قويۇلۇۋاتقان بولشېۋىكلار سىياسىتىگە قارشى تۇرۇش، شەرق ۋە غەرب ئەللىرىدە يۈز بېرىدىغان ئىنقىلاب ھەرىكەتلىرىگە ئىجابىي باھا بېرىلىشى لازىم دەپ بەلگىلەنگەن. ت م ب، بولشېۋىكلەرنىڭ ھەر قايسى ئەللەردىكى ئىنقىلابى ھەرىكەتلەرگە بېرىدىغان ياردەملىرىنى غەرەزلىك ياردەم دەپ تونۇيدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. قوبۇل قىلىنغان يەنە بىر قارارda بولسا، رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشتا قەتئىي تۇردە مۇستەقىللىقنى ئاساس قىلىش ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىلگەن. ئۇ خىل گۇرۇپپىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىلا جاھانگىرلىك خاراكتېردىكى مەركەزلەشكەن بىر رۇسىيە ھاكىمىيىتى قۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ت م ب ئۇلارنىڭ ھېچقايسى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشمايدۇ دەپ بەلگىلىگەن. ئەمما، رۇسىيە فېدېراتسىيىسىگە قاتنىشىش-قاتناشماسلىق مەسىلىسىدە تۈركىستانغا تولۇق مۇستەقىللىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان گۇرۇپپىلار بىلەن مۇئامىلە قىلىش مۇمكىن دەپ بەلگىلەنگەن.

(رەسىم ئورنى)

تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق (ت م ب) تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىرى

ئالدىنقى رەتتىكىلەر (سولدىن ئوڭغا): مۇستاپا چوقاي ئوغلى، ئوسمان غوجا ئوغلى، زېكى ۋەلىدى (تۇغان)، ئۆرە تۇرغانلار: فەتقۇلقادىر سۇلايمان (ئابدۇقادىر ئىنان) ۋە مۇستاپا شەكلى. ئىستانبۇل. 1927.3.31

ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر جەمئىيىتى (ئانتانتا؟-ت) بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش لازىم دەپ كۆرسىتىلگەن يەنە بىر قارارda، ئەنگلىيە ئۈچۈن مەخسۇس بىر ئىزاھات قوشۇمچە قىلىنغان. يەنى بۇ قارارغا ئاساسەن، ئەگەر ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تۈركىستاندا قۇرۇلىدىغان ئىسلامىي بىر دۆلەتنى ئېتىراپ قىلغىنىدىلا ئاندىن ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەشكە بولىدۇ دەپ تەكىتلەنگەن. ئۇنداق بولمىغاندا ئەنگلىيىنىمۇ رۇسىيىگە ئوخشاش دۈشمەن دەپ تونىلىشى كېرەك دېيىلگەن. تۈرك-ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە پان تۈركىسىزم بىلەن پان ئىسلامىزمنى قوللاپ قۇۋەتلەش خاراكتېرىنى ئالمىدىغان سىياسەتلەر قەتئىي چەكلىنىشى شەرت دېيىلگەن. نەشرى قىلىنمىدىغان ژۇرنالدا تۈركىيىنىڭ يولغا قويۇۋاتقان سىياسەتلىرىگە ئالاقىدار مەيلى ھىمايە قىلىنمىدىغان ياكى قارشى چىقمىدىغان ھەر قانداق ماقالە بېسىلماسلىقى لازىم دەپ قارار قىلىنغان.

ت م ب تەرىپىدىن چىقىرىش پىلانلىنىۋاتقان مەتبۇئات ئورگىنىدا، ئورتاقلىققا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن چاغاتاي شېۋىسى ئاساس قىلىنىپ، مەھەللىۋى شىۋىلەر ئىشلىتىلمەيدۇ دەپ بېكىتىلىپ، يۇرتۋازلىققا قارشى كۈرەش قىلىش بەلگىلەنگەن. مىللىي ھەرىكەتنىڭ تار مەنىگە ئىگە بولۇپ قالماسلىقى، خان ياكى ئەمىرگە قارشى بىر ھەرىكەت دەپلا قارالماسلىقى تەكىتلەنگەن. ئۇرۇسلار تەرىپىدىن پەسكەش بىر بۇلاڭچىلار ھەرىكىتى دەپ تونۇتۇلۇپ كېلىنىگەن باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ بىر مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشى ئىكەنلىكىنى تونۇتۇشقا ئالاھىدە كۈچ چىقىرىلىشى لازىم دېيىلگەن. رۇسىيە ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن ھەمدە ئۇ مىللەتلەرنىڭ چەت دۆلەتلەردىكى ۋەكىللىرى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت تىكلىنىشى لازىم دېيىلگەن. يىغىندا قوبۇل قىلىنغان يەنە بىر قاراردا، تۈركىستان چېگراسى بارلىق قازاق سەھرالىرىنىمۇ ئۆزئىچىگە ئالىدۇ دەپ ئالاھىدە تەكىتلەنگەن ئىدى. ت م ب نىڭ چەتئەلدىكى پائالىيەتلىرى بىلەن نەشرىيات ئىشلىرى بارلىق تۈركىستان ئاھالىسىنى، بولۇپمۇ ياشلارنى نىشان قىلىپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ دېيىلگەن. ۋەتەن ئىشغالىيەت ئاستىدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇ يەردە دېيەلمىگەن ھەممە گەپنى ت م ب سۆزلىيەلىشى لازىم دەپ ئەسكەرتكەن.

25-مارت كۈنكى يىغىندا تۈركىستان سوتسيالىست ئەرك پىرقىسىنىڭ 9 ماددىلىق، تەرەققىيپەرۋەر پىرقىسىنىڭ 19 ماددىلىق نىزامنامىلىرى ئوقۇپ ئۆتۈلگىنىدىن كېيىن، بۇ ئىككى نىزامنامىنىڭ بىرلەشتۈرىلىشىدىن ئوتتۇرىغا چىققان 7 ماددىلىق ئورتاق پروگرامما قايتىدىن ماقۇللىنىدۇ.

26-مارت كۈنىسى ئۆتكۈزۈلگەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق يىغىندا مەركىزى كومىتېت ھەيئەت ئەزالىرى سايلىنىپ، ئۇلارغا ۋەزىپە تاپشۇرۇلىدۇ. مەركىزى كومىتىتتىن چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلغان مامۇر نىيازىنىڭ ئىستىپاسى قوبۇل قىلىنىپ، 3 كىشىلىك مەركىزى كومىتىتقا ئوسمان غوجا ئوغلى، زېكى ۋەلىدى تۇغان ۋە مۇستاپا چوقاي ئوغلى سايلىنىدۇ. ياۋروپا ۋەكىلى مۇستاپا چوقاي ئوغلى پارىژدا تۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئابدۇقادىر ئىنان ۋەكىللىك قىلىدىغان بولغان. ت م ب رەئىسلىكىگە ئوسمان غوجا ئوغلى تەيىنلەنگەن. پرومېتې مەجمۇئەسى تەۋەسىدىكى ۋەكىل ئۈچۈن ئەخمەت نائىم (ئۆكتەم) بەلگىلەنگەن. چىقىرىلىدىغان ژۇرنالنىڭ ئىگىسى ئوسمان غوجا بولىدۇ، تەھرىرات ئىشلىرىنى بولسا زېكى ۋەلىدى باشقۇرىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن.

15-مارتتىن 26-مارتقىچە داۋام قىلغان ت م ب ئىستانبۇل قۇرۇلتىيى يۇقىرىقىدەك قارارلارنى ئېلىپ بولۇپ يېپىلىدۇ. ت م ب غا ئەڭ ئاخىرقى شەكىلنى بەرگەنلىكى ۋە چەتئەلدىكى پائالىيەتلەرنىڭ دائىرىسىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكى سەۋەبىدىن، 1927-يىلقى قۇرۇلتايىنى چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەش تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر قۇرۇلتاي دەپ قاراشقا بولىدۇ. قۇرۇلتايدا ئېلىنغان قارارلاردىن قارىغاندا، ت م ب ۋەكىللىرى شۇ يىللىرى تۈركىستاندا ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا كىرىپ خىزمەت قىلىۋاتقان مىللىي كومۇنىست كادىرلىرى بىلەن زىتلىشىپ قالماسلىققا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. ئۇلارنىڭ بۇ ھېسسىياتلىرىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەمما قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم قارارلاردا بەزى چۈشىنىكسىزلىكلەر، ھەتتا بىر قىسىم بىر-بىرىگە زىت كېلىدىغان پىكىرلەرمۇ كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. مەسىلەن ئالايلۇق، سوتسىيالىزم ئىدىيىلىرى تەنقىدلىمەسلىك كېرەك دېگەن بەلگىلىمىنى قانداق قىلىپ ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟ ئەسلىدە، بۇنداق ئېنىقلىما بېرىلگەنلىكىگە قاراپ، ت م ب ئەزالىرىنىڭ سوتسىيالىزم ئىدىيىسى بىلەن كومۇنىستىك تۈزۈم دېگەنلەرنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان چۈشەنچىلەر ئىكەنلىكىنى شۇ يىللاردىكى مۇھىتتىمۇ ئىنتايىن ئېنىق پەرقلەندۈرەلىگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئەپسۇسكى، نەزەرىيە جەھەتتە ئېنىق پەرق قىلىنغان بۇ ھۆكۈملەر ئىجرا قىلىشقا كەلگەندە تۇيۇق يولغا كىرىپ، كىشىنى ئېغىر ئۇمىدسىزلەندۈرۈپ قويماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سوۋېتلار ئىتتىپاقى، ئۇ يىللاردا سوتسىيالىزم تۈزۈمى بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگىزىدىغان بىردىن-بىر دۆلەت بولۇپ، سېلىشتۇرىدىغانغا باشقا بىر ئۇلگىمۇ يوق ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، بۇ غايىۋى ئۇلگىدە مىللەت، دىن، كىشىلىك ھوقۇق قاتارلىق ساھەلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بارلىق ناچار سىياسەتلەر سوتسىيالىزم نامىدا ئىجرا قىلىنماقتا ئىدى.

1927-يىلقى قۇرۇلتاي، ت م ب نىڭ 1940-يىللارغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە ئىجرا قىلىنىدىغان ئاساسى ۋەزىپىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بەرگەن بىر قۇرۇلتاي ھېسابلىناتتى. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغىنىدەك، ت م ب تەشكىلاتى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان كۆزقاراشلارغا ئىگە ئېقىملارنى، يەنى سوتسىيالىست ئەرك پارتىيىسى بىلەن تەرەققىيپەرۋەر جەدىتچىلار پىرقىسىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان كىشىلەرنى بىر ئورگان ئىچىگە مەركەزلەشتۈرگەن ئورتاق بىر تەشكىلات سۈپىتىدە قۇرۇلغان ئىدى. 1927-يىلقى قۇرۇلتاي، بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەنە شۇنداق كېڭەش ئارقىلىق قۇرۇلغان ئورگان ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم تەستىقلاپ بەرمەكتە ئىدى. ئەسلىدە، بۇ تۈر بىر

تەشكىللىنىشنىڭ ئۆزىلا ئېغىر زىددىيەتلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا ئۇيغۇن بىر مۇھىت يارىتىپ بەرمەكتە ئىدى. بۇ تۈردىكى كۆزقاراش ۋە سىياسىي ئۇسلۇب زىددىيەتلىرىدىن باشقا يەنە، تېخىمۇ مۇھىم بولغان يەنە بىر مەسىلىمۇ بار ئىدى: 1927-يىلىسىدىكى قۇرۇلتاينىڭ سايلىمى بىلەن رەھبەرلىك مەركىزى ئورگىنىغا كەلتۈرۈلگەن ئۈچ نەپەر يېتەكچىنىڭ ھەر بىرسى بەلگىلىك بىر تارىخىي دەۋر ئىچىدە ئۆز خەلقلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە تارىخىي ۋەقەلەرگە رەھبەرلىك قىلغان مۇھىم شەخسلەر ئىدى. بۇ ئاۋانگارتلىق رولىنى ئالغان خەلق يېتەكچىلىرى ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىشلەر، ھەتتا بەزىدە توقۇنۇشۇپ قېلىش ھادىسىلىرى كۆرۈلمەيدۇ دەپ ئېيتىش تەس ئىدى. دېگەندەك، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي رەھبەرلىك قاتلىمى ئىچىدە ئېغىر ئىختىلاپلار ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. ئاخىردا بۇ تۈردىكى پىكىر ئىختىلاپلىرى تا بۇ تەشكىلاتنى پالەچ ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان ۋاقىتلارغىچە كۈچىيىپ داۋام قىلىدۇ.

«يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلى ۋە پرومېتې ئىتتىپاقىغا كىرىش

1927-يىلىنىڭ ئىيولىدا يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى سانى نەشردىن چىقىدۇ. ت م ب مەخپىي بىر تەشكىلات بولغاچقا، ئۆز پائالىيەتلىرىنىمۇ يوشۇرۇن بىر شەكىلدە ئېلىپ بېرىشقا مەجبور ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، «يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ مۇقاۋىسىدا بۇ ژۇرنالنىڭ كىمگە تەۋە ژۇرنال ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان ھېچقانداق بىر سۆز يوق ئىدى. ژۇرنال، ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچە تۈركىيە تۈركچىسىدە بېسىلغان ئىدى. 32 بەتلىك بۇ ژۇرنال، سىياسىي ماقالىلەر، ئەدەبىيات بۆلۈمى ۋە خەۋەر قىسمى قاتارلىق 3 بۆلۈمدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. ژۇرنالنىڭ بىرىنچى بېتىدە كېيىنكى يىللاردا تۈركىستان مىللىي بايرىغى قىلىپ بەلگىلىنىدىغان بايراقنىڭ رەسىمى بېسىلغان ئىدى. ژۇرنالنىڭ غوجايىنى ئوسمان غوجا ئوغلى بولۇپ، باش مۇھەررىرى زېكى ۋەلىدى تۇغان ئىدى. بىرىنچى سانى 500 نۇسخا بېسىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى سانلىرى دەسلىپىدە 750 نۇسخىغا، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە 1000 نۇسخىغا كۆپەيتىلگەن ئىدى.

كىرىش سۆزىدە ژۇرنالنىڭ نەشرى قىلىنىشتىكى مەقسەتلەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، ئاساسى غايىسى، چەتئەلدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ

ئىتتىپاقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، تۈركىستانىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى توغرىلىق مەلۇمات بېرىش، تۈرك دۇنياسىنىڭ مەدەنىي جەھەتتىكى بىرلىكنى ساقلاشقا تىرىشىش ۋە تۈركىستاننى مۇستەملىكە قىلىۋالغان سوۋېت تۈزۈمىگە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىق مەسىلىلەر كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. ژۇرنالنىڭ ئاپتورلىرى ئادەتتە ت م ب ئەزالىرىدىن تەشكىل تاپاتتى. سىياسىي خاراكتېرلىك ماقالىلەرنى ئادەتتە ئوسمان غوجا ئوغلى بىلەن مۇستاپا چوقاي ئوغلى يېزىپ تەييارلىماقتا ئىدى. زېكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ ئىسمى ئاشكارە يېزىلمىدىغان ماقالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بولسا مەدەنىي ۋە تارىخقا ئالاقىدار ماقالىلەر ئىدى. تۇغانىنىڭ سىياسىي خاراكتېردىكى ماقالىلەرنى يازماسلىقىدىكى سەۋەب، بەلكىم ئۇنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتتە خىزمەت قىلىدىغان بىر دۆلەت مەمۇرى كادىرى بولغانلىقى سەۋەب بولغان بولۇشى كېرەك. ژۇرنالغا بېسىلىدىغان ماقالىلەر ت م ب مەركىزى كومىتېتى تەرىپىدىن بىردەك ئاۋاز بىلەن ماقۇللىنىشى شەرت قىلىپ بېكىتىلگەن ئىدى. ھەر قانداق بىر ئەزا ماقۇل كۆرمىگەن ماقالە قالغان ئەزالارنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكەن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئېلان قىلىنماسلىقى شەرت ئىدى. ماقالىلەر مەركىزى كومىتېتنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ بىردەك ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈش كېرەك دەيدىغان بۇ شەرت، ئەمەلىي ئىجرا قىلىنىش جەھەتتە ئېغىر زىددىيەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولۇپ، ئاپتورلار ئىچىدە سۈركىلىش چىقىشىغا باھانە بولۇپ بەرگەن ئىدى.

«يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىستاندا يولغا قويۇۋاتقان ئىشلىرى ئۈستىدە توختىلاتتى. شۇنداق بولغاچقا، موسكۋا دائىرىلىرى قاتتىق تەنقىتلەنمەكتە ئىدى. ژۇرنال نەشرى قىلىنىپ ئۇزۇنغا قالماي، سوۋېت مەتبۇئاتلىرىدا يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلى بىلەن بۇ ژۇرنالنى چىقىرىۋاتقان خادىملارغا قارشى ماقالە يېزىپ قارىلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدۇ. ئورتا ئاسىيا كوممۇنىستىك پارتىيە رەئىسى زېلىنىسكى بىلەن ئۆزبەكىستان پارتكوم رەئىسى ئىۋانوۋ باشچىلىقىدا باشلىتىلغان قارىلاش ھەرىكىتى جەريانىدا «پراۋدا ۋوستوكا» باشلىق نۇرغۇن ساندىكى گېزىت ۋە مەجمۇئىلەر ئارقىلىق يېڭى تۈركىستانچىلار پان تۈركىست، پان ئىسلامىست، جاھانگىرلانىڭ ئىشپىيونلىرى ۋە بۇخارا ئەمىرىنىڭ كانىيى بولغان بۇرژۇئا بۇزۇق ئۇنسۇرلىرى دەپ قارىلاپ كۆرسىتىلمەكتە ئىدى.

بۇ ژۇرنالنى نەشرقى قىلىش ئۈچۈن لازىملىق ئىقتىسادىي مەنبە پىلسۇدسكى فونتىدىن كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم. تۇنجى سانىنىڭ چىقىشىدىن كېيىن، زېكى ۋەلىدىنىڭ چوقاي ئوغلىغا يازغان بىر پارچە خېتىدە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق سۆزلەر بار ئىدى:

ساڭا ئىۋەرتىلگەن ژۇرنالنىڭ چىقىمى ھەققىدىكى ھىساپ-كىتاپلارنى مېدىيا (بۇ ئىسىمنىڭ راست ئىسىم ياكى مەخپىي بەلگە ئىكەنلىكى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) غا ئىۋەرتىپ بەردىم. ئۇ كىشى سەن ماڭا تونۇشتۇرغان كىشى شۇ ئىكەن. ئۇ ماڭا "ھېساب لازىم ئەمەس، چىقىرىۋاتقان ژۇرنىلىڭلارنىڭ ئۆزى ھېساب تالونى دېمەكتۇر" دەپ جاۋاب بەردى.

بۇلاردىن بىلىشىمىزچە، بۇ فونتتىن بېرىلگەن ياردەم پۇلى قانات يايدۇرۇلغان ئەملى پائالىيەتلەرگە ئاساسەن بېرىلىشى پرىنسىپ قىلىنغان بولۇپ، بۇ جەريانىدىكى چىقىملار پرومېتې تەشكىلاتىنىڭ ئىستانبۇدىكى ۋاكالەتچىسى تەرىپىدىن تەستىقلىنىشى لازىم ئىدى. (رەھبەرلەر ئارىسىدا يېزىشقان خەتلەردىن مەلۇم بولۇشچە، ژۇرنال غوجايىنى بولغان كىشىگە بېرىلىدىغان مائاش، تەھرىر بۆلۈم مۇدىرىنىڭ مائاشى، ماقالە ئاپتورلىرىغا بېرىلىدىغان قەلەم ھەققى، ئىشخانا بىناسىنىڭ ئىجارە ھەققى، سوۋېت ۋە تۈركىيە گېزىتلىرىنىڭ تەمىنلىنىشى، قەغەز، مەتبەئە ۋە پوچتا چىقىملىرى قاتارىدىكى چىقىملار ھەر بىر سان ئۈچۈن 200 تۈرك لىرا ئەتراپىدا بېرىلگەنلىكى مەلۇم. بۇ جەھەتتە پىلسۇدسكى فونتىدىن ت م ب گە ئايرىلغان يىللىق ياردەم پۇلى 1000 ئا ق ش دوللىرى ‹2000 تۈرك لىراسى› ئەتراپىدا ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) قۇرۇلتاي يېپىلغاندىن كېيىن ۋاقىتاۋادىكى پرومېتې مەركىزى ۋە پارىژدىكى پرومېتې ژۇرنىلى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىشلىرى بېجىرىلىدۇ.

ت م ب تەشكىلاتى پرومېتې سېپىگە قېتىلىشنى قارار قىلغاندىن كېيىن، «پرومېتې ژۇرنىلى» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەزالىقى ئۈچۈن بېرىلىنىدە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىن ئەخمەت نايىم تاللىنىدۇ. پرومېتې ژۇرنىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر ھەمدە ئىۋەرتىلىدىغان ئۆمەكنىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە مۇناسىۋەتلىك قارارلاردا تۆۋەندىكىدەك نوقتىلار بار ئىدى:

ئاساسىي مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر ت م ب مەركىزى تەرىپىدىن ئىۆەرتىلىدۇ. ژاكالەتچى كۇندىلىك ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك تېمىلار ئۇستىدە ماقالە ئېلان قىلىش ھەققىگە ئىگە دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ ماقالىلەر ت م ب نىڭ 7 ماددىلىق ئورتاق قارارلىرىغا مۇۋاپىق كەلسىلا بولىدۇ. ... چەتئەلدىن پرومېتې مەجمۇئەسىگە ئىۆەرتىلىدىغان ماقالىلەردە تۈركىستانغا زىيان كەلتۈرىدىغان نوقتىلار بولغىنىدا ژاكالەتچى بۇ يەرلەرنى چەكلەشكە مەجبور. ... پرومېتې ژاكالەتچىسى (ئەخمەت نائىم) بىلەن ت م ب ياۋروپادا تۇرۇشلۇق ژاكالەتچىسى (مۇستاپا چوقاي ئوغلى) بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىدىغان پرومېتې تەۋسىدە ۋە ياۋروپادا بارلىققا كەلگەن ۋەزىيەت ھەققىدە ت م ب مەركىزىنى خەۋەرلەندۇرۇپ تۇرۇشى لازىم.

پرومېتېگە ژاكالەتچى ئىۆەرتىپ كەينىدىنلا پرومېتې سېپى ئىتتىپاقىغا قېتىلىش ئىشلىرى رەسمىلەشتۇرۇلگەن بولۇپ، يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ 4-سانىدا ئېلان قىلىنغان بىرلەشكەن 3 تېمىلىق ماقالە بىلەن بۇ ئەھۋال ئاممىغا ئېلان قىلىنغان:

رۇسىيە بويۇنتۇرۇقىغا چۈشۈپ قالغان زۇلۇم ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ نەشرىيات ئورگىنى سۈپىتىدە پارىژدا نەشر قىلىنغان پرومېتې مەجمۇئەسى يېقىنقى كۇنلەرگىچە ئۇكرائىنا ۋە كاپكازىيە تەشكىلاتىنىڭ ئاۋازى بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئىدى. 8-سانىدىن ئېتىبارەن تۈركىستان مىللىي بىرلىكىگىمۇ ۋەكىللىك قىلىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، مۇقاۋىسىگە ‹ئۇكرائىنا، كاپكازىيە ۋە تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنىڭ ئاۋازىدۇر› دېگەن خەتلەر يېزىلدى. ژۇرنالدا تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك بەزى ماقالىلارمۇ ئېلان قىلىنغان. ... بۇ ئىش مۇنداق ئىككى جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە: 1. سابىق رۇسىيە چېگرالىرى تەۋسىدە قالغان مىللەتلەرنىڭ ياۋروپادا بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان؛ 2. تۈركىستان، ياۋروپادا بىر مىللىي تەشكىلات ۋاستىسى ئارقىلىق تونۇلماقتا. ... رەسمىي نامى تۈركىستان مىللىي بىرلىكى دەپ ئاتالغان تەشكىلاتنىڭ 1923-يىلىدا قۇرۇلغان ياۋروپا ژاكالەتخانىسى پارىژغا جايلاشقان. ... ئىتتىپاق ئەزالىرىدىن بىرسى ت م ب غا ژاكالىتەن پرومېتې ئىشخانىسى ھەيئىتىدە ۋەزىپە ئۆتىمەكتە. ... يېڭى تۈركىستان، ت م ب گە بۇ ئىشلىرىدا مۇۋەپپەقىيەتلەر تىلەيمىز ۋە بىرلەشكەن ئۇچلەرگە ئومۇمىي غايە ئۇچۇن كۈرەش قىلىپ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرگىنىدىن كېيىنمۇ داۋاملىق ھەمكارلىقنى داۋاملاشتۇرۇشىغا تىلەكداشمىز.

پرومېتې ژۇرنىلى، پرومېتې سېپىنىڭ ئاۋازى ئىدى. بۇ ژۇرنالنىڭ تۇنجى سانىدا بۇ سەپنى شەكىللەندۈرگەن تەشكىلاتلار ئارىسىدا مۇستەھكەم ئۇيۇشقاقلىقى كۆرۈلمەكتە ئىدى. ئەزەربەيجان تۈركلىرى، شىمالىي كاپكازىيىلىكلەر ۋە گروزىيىلىكلەر تارىختىن بۇيان بىر ئارىدا ياشاشتەك ئەۋزەللىكى سەۋەبىدىن ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق ھەمكارلىق ئورنىتىپ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا گروزىيىلىكلەر بىلەن تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقلار دېگەندەك ياخشى بولۇپ كېتەلمەيدۇ. پرومېتې ژۇرنىلى، ئەندىلا بىر يىللىقىنى تولدۇرغان ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا چىققان بەزى ئىشلار تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەرىكىتى بىلەن پرومېتې ژۇرنىلى رەھبەرلىكى ئوتتۇرىسىدا بەزى مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

ت م ب نىڭ پرومېتې ئىتتىپاقىغا قوشۇلغانلىقىنى ئېلان قىلغان كۈنلەردە، سابىق بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخاننىڭ ۋەكىلى يۈسۈپباي مۇقىمباي پارىژغا كەلگەن ئىدى. ت م ب نىڭ دۇشمىنى دەپ تونۇلغان ئەمىرنىڭ ۋەكىلى، بۇ يەردە پرومېتې ژۇرنىلىدىن ستىلىستى كاستاگن تەرىپىدىن كۈتۈۋېلىنىپ، ئۇ ئارزۇ قىلغان يەرلەرگە بېرىپ زىيارەت قىلىشىغا ياردەملەشكەن ئىدى. بۇ جەريانىدا پرومېتې ژۇرنىلىنىڭ تەھرىرلىرىدىن گروزىيىلىك گۇزاۋا، سابىق ئەمىرنىڭ ۋەكىلىگە رەسمىي بىر زىياپەت بېرىپ، پرومېتې سېپىنىڭ بۇخارا ئەمىرىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان بىر تەسىر يارىتقان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، كاستاگن، ئەمىر نامىدا بىرلەشكەن دۆلەتلەر جەمئىيىتىگە تاپشۇرۇش ئۈچۈن تەييارلانغان ئەھۋال تونۇشتۇرۇش دوكلاتىنى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ مۇقىمباي بىلەن بىرگە جەنۇبگە بېرىپ، ئۇ دوكلاتنىڭ جەمئىيەت ئورگىنىغا تاپشۇرۇلۇشىغا ياردەم قىلغان ئىدى.

يۇز بەرگەن بۇ ھادىسىلەر ت م ب ئەزالىرى ئىچىدە كۈچلۈك نارازىلىق قوزغىۋېتىدۇ. بولۇپمۇ گۇزاۋانىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرىنى قاتتىق تەنقىتلىشىپ كاپكازىيە كومىتېتىغا ئىۋەرتىلگەن بىر پارچە خەت ئارقىلىق ئۇنىڭ قايسى ھوقۇق، قايسى سالاھىيىتىگە ئاساسەن بۇخارا مەسىلىسىگە ئارىلىشىپ يۈرىدۇ، دېموكراتىك بىر ژۇرنالنىڭ سوتسىيال دېموكرات باش تەھرىرى قانداقلارچە قالاق خان تەرەپتارىنىڭ سىياسىي ۋاكالەتچىسى بىلەن كۆرۈشەلەيدۇ دېگەندەك سوئاللارنى قويىشىدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ كەينىدىنلا ت م ب مەركىزى، پرومېتېدىكى ۋاكالەتچىسى ئەخمەت نائىم ئەپەندى بىلەن ياۋروپادا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا

ئەمرىنىڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇش دوكلاتىنى ياكى ئەمرنى ھمايە قىلىدىغان ھەرقانداق بىر ماقالىنى پرومېتې ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىشىغا قەتئىي يول قويماڭلار دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. ت م ب بىلەن پرومېتې ژۇرنىلى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بۇ سۈركىلىشلەر ئېلان قىلىش تەلەپ قىلىنغان بىر قىسىم ماقالىلەرنى باسماسلىق ئۈچۈن ژۇرنال باشقۇرغۇچىلىرىنىڭ چىڭ تۇرۇۋېلىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىدا م. قايئوغلى تەخەللۇسىدا ئېلان قىلىنغان بىر پارچە ماقالىسىنىڭ فرانسۇزچە تەرجىمىسى بىلەن ئەخمەت نائىم يازغان بىر ماقالىسى ژۇرنال مۇھەررىرى كاستاگن تەرىپىدىن ئېلان قىلىشقا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ دېگەن سەۋەب بىلەن رەت قىلىۋېتىلگەن ئىدى. تۈركىستان ئۈچۈن ئېيتقاندا رۇسىيىدىن ئايرىلىپ ياشاش مۇمكىن ئەمەس دەيدىغان كۆز قارىشى بىلەن چارروسىيە دەۋرىنى مەدھىلەيدىغان پۇراقلار كۆچلۈك ئىكەن دەپ ئېلان قىلمىغان ئىدى. كاستاگن تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ باھالار ژۇرنال باشقۇرغۇچىسى گۈزاژا تەرىپىدىنمۇ توغرا كۆرۈلگىنى ئۈچۈن، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سوغوقچىلىق تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ. ت م ب نىڭ بۇ مەسىلىگە قارىتا نارازىلىقى مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە بىلەن سەئىد شامىل قاتارىدىكى يېتەكچىلەرنىڭ ئارىغا كىرىشى ئارقىلىق ۋاقىتلىق پەسىيىپ، گروزىيە ۋەكىللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر قىسمەن بولسىمۇ ياخشىلىنىدۇ.

تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى

«يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ نەشردىن چىقىشى بىلەن تەڭ، چەتئەللەردىكى تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىقى ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەر يېڭى بىر دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن ئىدى. ت م ب تەشكىلاتى، بۇ ژۇرنال ۋاستىسى ئارقىلىق تۈركىستان مەسىلىسىنى دۇنيا جامائەتچىلىكىگە يەتكۈزۈش، چەتئەلدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارنى تەشكىللەش، تۈركىستانلىق ياشلارنى تەربىيىلەپ چىقىش قاتارىدىكى مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن ئىدى. ئەمما ت م ب تەشكىلاتى مەخپىي تەشكىلات بولغاچقا، جامائەت ئارىسىدا ئاشكارا پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ئەمكانىيىتى يوق ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، تۈركىيە ھۆكۈمىتىمۇ سىياسىي خاراكتېردىكى پائالىيەتلەردىن بەكلا ئەنسىرەيتتى. شۇنداق بولغاچقا بۇ تۈردىكى سىياسىي پائالىيەتلەرگە قەتئىي يول قويمايتتى. پائالىيەتلىرىنى ئۇچۇق

ئاشكارا قانات يايدۇرالمايدىغان بىر تەشكىلات تۈركىيىدە تۈرۈژاتقان تۈركستانلىقلارغا، بولۇپمۇ ياشلارغا قارىتا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتەلىشى ھەقىقەتەنمۇ تەس ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ت م ب تەشكىلاتى خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئۈچۈق ئاشكارا پائالىيەت قىلالايدىغان يېڭى بىر تەشكىلاتقا بەكلا موھتاج ئىدى.

«تۈركستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى»، ئەنە شۇ مەقسەتتە قۇرۇلغان بىر تەشكىلات ئىدى. نىزامنامىغا مۇناسىۋەتلىك تەييارلىق ئىشلارنى تۈركستانلىق ئوقۇغۇچىلاردىن تەشكىل تاپقان بىر تەييارلىق گۇرۇپپىسى ئۈستىگە ئېلىپ، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا تەستىقلىتىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1927-يىلىنىڭ 29-سېنتەبىر كۈنىسى «تۈركستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى» (تۈركستان تۈرك گەنچلەر بىرلىكى – ت ت گ ب) رەسمىي قۇرۇلىدۇ. (دەسلەپكى قەدەمدىكى ئورگان ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرى تۆۋەندىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىدى: رەئىسى مەجدىدىن، مالىيە مەسئولى ياقۇپ پەيزى، كاتىپ زىيا، كاتىبات باشقارما باشلىقى زاھىت، ھەيئەت ئەزالىرى تۆمۈر، ئابدۇقادىر ۋە يەھيا ئەپەندى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نىزامنامىدا، بۇ جەمئىيەت "تۈركستان تۈرك ياشلىرىنىڭ مىللىي روھ بويىچە تەربىيىلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئەزالىرى ئارىسىدىكى يارەمگە موھتاج بولغانلىرىغا يارەملىشىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىدۇ" دەپ كۆرسىتكەن ئىدى. بۇ نىزامنامىغا ئاساسەن، ت ت گ ب تەشكىلاتى مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان باشقا جەمئىيەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتالايدۇ؛ ئەمما ھەرگىز سىياسىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللانمايدۇ؛ نىزامنامىنىڭ 8-ماددىسىدا شەرتى توشىدىغان ھەرقانداق بىر تۈركستانلىق تۈرك بۇ ئىتتىپاقىقا ئەزا بولالايدۇ، ئەمما تۈركستانلىق بولمىغان تۈركلەر پەخرى ئەزا بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە دەپ بەلگىلىگەن ئىدى. بۇ تەشكىلات بىرىنچى قۇرۇلتىيىدا ئىتتىپاق رەئىسلىكىگە چىش دوختۇرى مەجدىدىن ئەخمەت (دەلىل) (1902-يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلغان. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن 1923-يىلىسى تۈركىيىگە كەلگەن. چىش دوختۇرلۇق كەسپىگە ئوقۇشقا كىرىدۇ. 1926-يىلى ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ چىش دوختۇرى بولىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) سايلىنىدۇ. ت ت گ ب تەشكىلاتى، پائالىيەتلىرىنى دەسلەپتە يېڭى تۈركستان ژۇرنىلىنىڭ بابىئالىدىكى ئىشخانىسىدا ئۇلارغا ئايرىلغان بىر ئېغىزلىق ئۆيدە باشلاشقا مەجبور بولىدۇ. ئەمما بۇ يەر بەكلا تارلىق قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن باشقا يەرلەردىن تېخىمۇ مۇۋاپىق يەر ئىزدەشكە كىرىشىدۇ.

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ئىستانبۇلدا تۈركىستانلىق ھاجىلار بىلەن تىجارەتچىلەر پايدىلىنىشى ئۈچۈن 3 يەرگە سارايى سالدۇرغان بولۇپ، ئۇ دەۋرلەردە ھەرەمگە بېرىش ئۈچۈن تۈركىستاندىن سەپەر قىلىپ كەلگەن ھاجى قىلغۇچىلار ئاۋۋال ئىستانبۇلغا كېلىپ ئىسلام خەلىپىسى تۇرىدىغان بۇ شەھەرنى زىيارەت قىلىشاتتى. ئاندىن ئەرەبىستان مەككىگە قاراپ يولغا چىقاتتى. تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن سالدۇرۇلغان بۇ سارايلارنىڭ بىرسى ئۈسكۈدارىدا (ئىستانبۇل بوغۇزىنىڭ ئاسىيا ياقىسىدا – ت)، بىرسى ئەيۇپ سۇلتان يېنىدا (ئىستانبۇلنىڭ ياۋروپا تەرىپىدىكى تارىخىي بىر جامى ئورنى – ت) ۋە يەنە بىرسى سۇلتان ئەخمەت جامى يېنىدا (ئىستانبۇل بوغۇزىنىڭ ياۋروپا ياقىسىدىكى كونا خان ئوردىسى ئالدىغا سېلىنغان داڭلىق تارىخىي جامە جايلاشقان يەر – ت) ئىدى. بولۇپمۇ ئۈسكۈدار ئۆزبېكلەر تەككىسى، تۈركىيە ئازادلىق ئۇرۇشى يىللىرىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان تەككە سارايلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىسمەت پاشانىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر مۇنچە تۈركىيە ئازادلىق ئۇرۇشى رەھبەرلىرى بۇ يەردە بىر مەزگىل يوشۇرۇنۇپ ياتقاندىن كېيىن ئانادولۇغا قاچۇرۇلغان ئىدى. مۇستاپا كامال ئاتاتۈرك، ئۈسكۈدار ئۆزبېك تەككە سارىيى شەيخىنىڭ پىداكارلىق بىلەن قىلغان بۇ ياخشىلىقلىرىنى ئۇنتۇمىغان بولۇپ، تەككىلەر بىلەن زاۋىيەلەرنى تاقاتقۇزۇش بۇيرۇغىنى ئېلان قىلغان يىللاردا ئۈسكۈدار تەككە سارىيىغا ئېتىبار بېرىپ ئۇنى تاقاتقۇزمىغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ سارايدا شەيخ ئائىلىسىنىڭ تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنغان ئىدى.

ئەيۇپ سۇلتان جامەسى ئەتراپىدىكى تەككە سارىيىمۇ ئۆزبېكلەر تەككەسى دەپ تونۇلسىمۇ، ئۇ سارايىنىڭ ئۆيلىرى مۇسادىرە قىلىنغان ئىدى. سۇلتان ئەخمەت جامەسى يېنىدىكى تەككە سارىيى بولسا بۇخارا تەككەسى دەپ تونۇلاتتى. بۇ سارايىنى بۇخارا ئەمىرىنىڭ قۇشبېگى سالدۇرغان ئىكەن. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگۈچە تۈركىستاندىن كەلگەن ھاجىلار بىلەن سودىگەرلەرگە خىزمەت قىلىپ كەلگەن بۇ تەككە، 1920-يىللاردىن باشلاپ تۈركىيىگە كەلگەن تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلارغا ساھىپخانلىق قىلماقتا ئىدى. بولۇپمۇ 1920-يىللارنىڭ باشلىرىدا بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۈركىستان ئا س س ر دىن ئۆز خىراجىتى بىلەن تۈركىيىگە ئوقۇشقا كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى بۇ تەككە سارايدا تۇرغان ئىدى.

بىر مەزگىل ئىزدىنىش نەتىجىسىدە، سۇلتان ئەخمەتتىكى تەككە سارايى ت ت گ ب مەركىزى ئۇچۇن ئەڭ مۇۋاپىق يەر دەپ تاللىنىدۇ. ئەمما بىنانى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۇچۇن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ مەخسۇس رۇخسىتىنى ئېلىشقا توغرا كېلەتتى. بۇ رۇخسەتنى ئېلىش ئۇچۇن بىۋاستە ئاتاتۈركنىڭ ئۆزىگە ئىلتىماس قىلىش توغرا كۆرىلىپ ئەنقەرەگە ئىلتىماس سۇنۇلىدۇ. باش ۋەكىل مەسلىھەتچىسى نامىدىن "ئەمرۇللا" دېگەن بىرسىنىڭ ئىمزاسىدا كەلگەن 1929.10.12 كۈنكى جاۋاب خەتتە ئىتتىپاق تەلىپى تەستىقلانغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان تۆۋەندىكى سۆزلەر يېزىلغان ئىدى:

رەئىسى جۇمھۇر ھەزرەتلىرىگە تەغدىم ئەتمەكتە بۇلۇندۇغۇڭۇز ئىستىدانامىغا جاۋابتۇر. سۇلتان ئەخمەت ئەتراپىدا مەھمەت پاشا تۆپىسىدە تۈركىستانلىقلار تەككە بىناسىدا شەيخ تۇرۇۋاتقان يەردىن قالغان قىسمىنى مائارىپ ۋاكالەتچىلىكىنىڭ نازارىتى ۋە تۈرك ئۇچاقلىرى مەركەز ھەيئىتىنىڭ ئىدارىسى تەۋەسىدە، ئىستانبۇلغا ئوقۇش ئۇچۇن كەلگەن تاشقى تۈرك مەملىكەتلىرى تالىپلىرىنىڭ يېتىپ قوپۇشىغا ئايرىلىشى ۋە ئۇلارغا تاپشۇرۇلۇشى ئۇچۇن ئەۋقاف ئومۇم مۇدىرلىكىدىن ئىستانبۇل ئەۋقاف مۇدىرلىكىگە قارىتىپ يېزىلغان (ئۇقتۇرۇش) مەزكۇر ئومۇم مۇدۇرلۇكتىن بىلدۇرۇلۇش بىلەن تەبلىغ قىلىندى ئەپەندىم.

باش ۋاكالەت مۇستەشارى نامىدىن
ئەمرۇللا

(رەسىم ئورنى)
تۈركىيىگە كەلگەن تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قىسمى 1923-يىلىنىڭ باشلىرى، ئىستانبۇل – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

ئاتاتۈركنىڭ بىۋاستە قول قويۇشى بىلەن چىقىرىلغان بۇ رۇخسەتنامە، تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنى بىر مەركەز بىناسىغا ئېرىشتۇرۇش جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى تۈركىيە جۇمھۇر رەئىسىنىڭ بۇ ئىشلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنلىكى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەمىيەتكە ئىگە بىر ئىش ئىدى. كەڭ-كۇشادە ۋە ئەركىن بىر ماكانغا ئېرىشۇالغان ياشلار ئىتتىپاقى، بەلگىلىك ۋاقىتلاردا ھەر تۈرلۈك تېمىلار بويىچە ئىلمىي دوكلات يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. بۇ ئىلمىي دوكلاتلارنىڭ بىر قىسمى كېيىنكى يىللاردا كىتاپچە قىلىپ ئېلان

قىلىندۇ. ئۇ دەۋرلەر ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا كۆلىمى خېلى كەڭرى ھېسابلىنىدىغان ئىتتىپاققا تەۋە بىر كۆتۈپخانىمۇ قۇرۇلغان ئىدى. ئىتتىپاق يەنە، تۈركىستانلىق ياشلارنى ھەر قايسى مەكتەپلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشلىرىدىمۇ ئەستايىدىللىق بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كەلگەن ئىدى. ھەر يىلىسى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئىتتىپاقنىڭ قۇرۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش كۈنلىرىدە ت م ب بىلەن بىر سەپتە تۇرۇۋاتقان باشقا تۈرك گۇرۇپپىلىرىنىڭ ۋەكىللىرى، ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى، ت م ب بىلەن مۇناسىۋەتتىن داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان سابىق ئىتتىھاتچىلار ۋە ھەتتا چەتئەللىك ۋەكىللەر ئۈمەكلىرىمۇ خاتىرىلەش يىغىنىغا قاتناشقانلىقى مەلۇم. مەسىلەن 1933-يىلىنىڭ 23-مارت كۈنىسى ئۈيۈشتۇرۇلغان تۈركىستان كېچىلىكىگە خەلق پارتىيىسىنىڭ ئىستانبۇل شۆبە باشلىقى، ئىستانبۇل ۋالىسىنىڭ مۇئاۋىنى، كورپۇس ۋەكىلى، ئەنۋەر پاشىنىڭ ئىنىسى نۇرى پاشا، زىيا پاشا، ياپونىيە بىلەن دانىيىنىڭ كونسۇلخانىلىرىدىنمۇ ۋەكىللەر، شۇنىڭدەك يەنە رۇسىيە مۇستەملىكىسى ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ ۋاكالەتچىلىرى قاتناشقان ئىدى. بۇنچە كەڭ كۆلەملىك قاتناشقۇچىلار بىلەن ئېچىلغان بىر مۇراسىم، ئۇ دەۋرلەردە تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ئادەتتىكىچە بىر ياشلار تەشكىلاتى بولۇپ كۆرۈنمەي، تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى ھەرىكىتىنىڭ ئوچۇق-ئاشكارا پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىر تارمىقى دەپ تونۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىنكى يىللاردا بۇ ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ت م ب تەركىبىدىكى تەسىر كۈچىمۇ بارغانسېرى زورىيىپ بارىدۇ. (ت ت گ ب نىڭ پائالىيەتلىرى، «تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىدىن تۈرك مەدەنىيەت ئىتتىپاقىغىچە» دېگەن بۆلۈمدە تەپسىلىي بايان قىلىندى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

ت ت گ ب بىلەن ئەزەربەيجان ياشلار ئىتتىپاقى

تۈركىستان مىللىي بىرلىك ھەرىكىتى مەخپىي بىر تەشكىلات بولغاچقا، ت ت گ ب تەشكىلاتى ئاشكارا پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان ت م ب نىڭ بىر تارمىقى قاتارىدا ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. بۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئەھۋال ئەزەربەيجان مىللىي ھەرىكىتى ساھەسىدىمۇ كۆرۈلگەن ئىدى. 1924-يىلىسى ئەزەربەيجان مىللىي مەركىزىنى قۇرغان مۇساۋاتچىلار ئاشكارا پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان تەشكىلات قۇرۇش ئۇچۇن، شۇ يىلىسى ئەزەربەيجان ياشلار ئىتتىپاقىنى قۇرۇپ

چىققان ئىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭمۇ ت ت گ ب غا ئوخشاش ياشلارنى تەشكىللەش، ئۇلارنىڭ مىللىي ھىسياتىنى كۈچەيتىش ۋە ئېھتىياجلىق بولغانلارغا ياردەم قىلىش دېگەندەك مەقسەتلىرى بار ئىدى. ت ت گ ب نىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن بىرگە بۇ ئىككى تەشكىلات ئوتتۇرىسىدا زىچ ھەمكارلىق ۋە ئۆزئارا ياردەملىشىش بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم.

1928-يىلىنىڭ باشلىرىدا، بۇ ئىككى تەشكىلات مەسئوللىرى ئورتاق پائالىيەت قىلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىش ئۈچۈن بىر يەرگە كېلىپ مەخپىي ھەمكارلىق ھەققىدە بىر توختامنامە ئىمزالاپ يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىدىغان ئورتاق بىرلەشمە ئورگىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. "بىر-بىرسىگە قوشنا قېرىنداش ئەزەربەيجان بىلەن تۈركىستان دۆلەتلىرىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئۆزلىرىگە مىزان قىلىشقان غايىلىرى بىلەن مەقسەتلىرى مۇشتەرەك (ئورتاق) تۇر" دەپ باشلانغان بىرلەشمە توختامدا، بىرلەشمىنىڭ ئورگانلىرىنى قانداق تەشكىللەپ قايسى ھەرىكەت ئۇسۇللىرى بويىچە پائالىيەت قىلىش كېرەكلىگىنى بەلگىلەپ چىققاندىن كېيىن، ھەر ئىككىلا تەشكىلات ئۈچۈن ئورتاق پايدىلىنىدىغان بىر بىناغا ئىگە بۆلۈشى لازىملىقى، ھەر ئىككىلا ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرىغا مەخسۇس ئىلمىي دوكلاتلار ۋە ئۇچۇرۇشۇشلار ئۇيۇشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشكە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى.

بۇ ئىككى تەشكىلات تۈركىيە تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى تۈركىيە سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلىرىدىمۇ ئورتاق ھەمكارلىشىپ پائالىيەت قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، 1928-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا، ۋېنگرىيە تۇران جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان بىر قېتىملىق يىغىنغا ھەر ئىككى تەشكىلاتتىن ئىككىدىن مەسئۇل كىشى تەكلىپ بىلەن قاتناشىپ، ۋېنگرىيىدە 18 كۈن بويىچە بۇ تەشكىلاتنىڭ كۈتۈۋېلىشىگە سازاۋەر بولغان ئىدى.

بۇ ئىككى تەشكىلاتنىڭ ئورتاق ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى كېيىنكى يىللاردىمۇ داۋاملىشىدۇ.

چوقاي ئوغلى-ۋەلىدى-غوجا ئوغلى ئۇچ بۆلۈشىدىكى ئىختىلاپلار ۋە زېكى ۋەلىدىنىڭ قايتىدىن رەئىسلىككە سايلىنىشى

چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۇچۇن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەرگە يېتەكچىلىك قىلغان بۇ ئۈچ كىشى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر تۈركىستان مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە يۈزلىنىشىنى شەكىللەندۈرۈشكە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتمىدىغانلىقى بىر مۇقەررەرلىك ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى 1927 ـ يىلىقى ئىستانبۇل قۇرۇلتىيىدىكى رەئىس سايلىمىدا ئوسمان غوجا ئوغلىغا ئاۋاز بەرگەن ئىدى. جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىدىن بېرى رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ كېلىۋاتقان زېكى ۋەلىدى ئۇچۇن ئېيتقاندا، رەئىسلىك ئورنىنى غوجا ئوغلىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەرگىزمۇ بەرداشلىق بەرگىلى بولمىدىغان ئەھۋال ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، زېكى ۋەلىدى قۇرۇلتاي يېپىلىپ بىرەر ئايمۇ ئۆتمەي چوقاي ئوغلىغا مۇنداق بىر پارچە خەت يازىدۇ:

1. ... ئىستانبۇلدىكى ئىشلىرىمىزدا مۇنداق ئىككى خاتالىققا يول قويغان ئىدۇق: يېڭى تۈركىستان مەجمۇئەسىنى جەمئىيەت نامىدا ئەمەس، سېنىڭ بىلەن مېنىڭ نامىمدا چىقىرىشىمىز كېرەك ئىدى. شۇنداق بولغىنىدا بۇ ئىشقا ھېچكىم ئارىلىشالمايتتى. 2. ئوسمان غوجا ئوغلىنى رەئىسلىككە سايلىماسلىقىمىز لازىم ئىدى. ... بۇ ئىش، ئىككىمىزنىڭ كىلىشىلمىگەنلىكىمىزدىن تۇغۇلغان بىر ئىش ئىدى. ... ئۇ ئادەم رەئىسلىك ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان بىرى ئەمەس. ...

ت م ب رەئىسلىكىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسىگە كەلگەن زېكى ۋەلىدى، يېقىن دوستى بولغان ئىككى باشقىرت تۈرك ئابدۇقادىر سۇلايمان (ئىنان) بىلەن مۇستاپا شەكلى ئىككىسىنى يېنىغا تارتىپ، پارىژدا تۇرۇۋاتقان چوقاي ئوغلىغا قاتتىق بېسىم ئىشلىتىشكە كىرىشىدۇ. ئۇنىڭ يازغان يەنە بىر پارچە خېتىدىكى تۆۋەندىكى قۇرلار، ئۇنىڭ بۇ مەقسىتىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرمەكتە ئىدى:

سەن قايتىپ كەتكەندىن كېيىن بىر قېتىممۇ يىغىن ئاچالمىدۇق. ئوسمان غوجا ئوغلى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن پەقەتلا چىقالمايۋاتىدۇ. ... ناسىر مەخدۇم ماڭا بۇ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى يەنە سەن ئۈستۈڭگە ئالمىساڭ بولمىدى دەيدۇ. ئەگەر مەن رەئىسلىككە سايلانسام ئۇمۇ جەمئىيەتكە قايتا قاتنىشىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ... ئەگەر سەنمۇ ماقۇل كۆرسەڭ، جەمئىيەتكە قايتىپ بىر پارچە خەت يازغان بولساڭ،

... بۇ يەردە ئابدۇقادىر بىلەن مۇستاپا ئىككىسى ‹رىياسەتچىلىكنى زېكى ۋەلىدى ئۇستىگە ئېلىشىنى تەلەپ قىلىمىز› دەپ خەت يېزىپتۇ. ... سەنمۇ شۇنداق بىر خەت يازساڭ، شۇ چاغدا مەنمۇ رەئىسلىكنى ئۇستۇمگە ئالغان بولاتتىم. ... مەن، باشقىردىستانغا رەئىس جۇمھۇر بولغان بىر ئادەممەن. شۇڭا ت م ب ئەزاسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئوتتۇرىدىكى زىددىيەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا پۈتۈنلەي قۇرۇبىم يېتىدۇ.

ت م ب رەئىسلىكىنى تالىشىش كۈرىشىدە ئۆزىگە ھىمايىچى توپلاشقا كىرىشكەن زېكى ۋەلىدى، بىر تەرەپتىن ژۇرنال چىقىرىش ئىشلىرى ئۇنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتتىكى ئىلمىي پائالىيەتلىرىگە ئېغىر پۈتلىكاشاڭ بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ، ژۇرنال باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ت م ب ئەزاسى بولمىغان باشقا بىرسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرايلى دېگەندەك بىر-بىرسىگە زىت پىكىرلەرنى قىلىشقا باشلايدۇ. ئۇ، بۇ ھەقتە چوقاي ئوغلىغا مۇنۇلارنى يازغان ئىدى:

مىرزا بالا كەلدى. جاپپار سەيىت ئەخمەت (قىرىمئەر) مۇ بۇ يەردە. ... ئۇلارغا دېسەك بەلكىم ژۇرنالنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى ئۇستىگە ئېلىشقا ماقۇل بۆلىشى مۇمكىن. ئەگەر ئۇلارمۇ جەمئىيەتكە ئەزا بولسا، رەئىس بولالىسام بەلكىم بۇ جەمئىيەتنى قۇتقۇزۇپ قالالىشىمىز مۇمكىن. ... ئەگەر ئوسمان غوجا ئوغلى رەئىسلىكتە قالىۋەرگىدەك بولسا، بۇ جەمئىيەت چوقۇم ۋەيران بولۇپ كېتىدۇ. ... بۇگۈن جاپپار سەيىت ئەخمەت كەلدى. جەمئىيەتكە ئەزا بولسام دەپ ئىلتىماس سۇندى. يۇرەك كېسىلى بولغىنى ئۈچۈن پەقەتلا ماقالە يېزىش ئىشلىرى بىلەن شوغۇللىنالايدىغانلىقىنى، باشقا ئىشلارغا يېقىن كېلەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتتى. ... مىرزا بالىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭغا باش مۇھەررىرلىكىنى سەن ئۇستۇڭگە ئال دەپ ئېيتىمەن. ئەمما بۇنداق قىلغىنىمىزدا مەجمۇئەيىمىز يېڭى كاپكازىيەنىڭ بىر شۆبىسىگە ئايلىنىپ قېلىپ، ئاخىرى بۇ ئىشلار مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىشىمۇ مۇقەررەر. ... بۇ (ئىشلار يەنە مېنىڭ) دارۇلفۇنۇندىكى ئىشلىرىمغا بەكلا ئېغىر توسالغۇ بولماقتا.

زېكى ۋەلىدىنىڭ ت م ب نەشر ئەپكارىنى ئۆزىگە تەۋە ئايرىم نەشرى ئەپكارى بار ئەزەربەيجان ياكى قىرىم تۈركلىرىنىڭ يېتەكچىلىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەكلىپ قىلىدىغان بۇ غەلىتى ئۇرۇنۇشى، ئەسلىدە چوقاي ئوغلىنى مەجبۇرلاش ۋە ت م ب رەئىسلىكى ھەققىدىكى مەسىلىدە ئۇنى قايىل قىلىشنى مەقسەت قىلىپ ئويناۋاتقان

ئويۇنى ئىدى. قانۇن بويىچە ئالغاندا يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ غوجايىنى ئوسمان غوجا ئوغلى ھېسابلىناتتى. زېكى ۋەلىدى بولسا پەقەتلا باش مۇھەررىرلىك سالاھىيىتىگە ئىگە ئىدى. بۇ ئەھۋال، ژۇرنال ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قارارلارنى ئېلىش ۋە ئىقتىسادىي چىقىم تەخسىمات ئىشلىرىدا كۈچلۈك ئىختىلاپلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولماقتا ئىدى. مۇنازىرە تەلەپ قىلىنمايدىغان ئىلمىي خادىم بولۇشتەك ئەۋزەللىكىگە ئىگە بولغان زېكى ۋەلىدى، تۈزۈك ئىلمىي ئاساسى بولمىغان ئوسمان غوجا ئوغلىدەك بىرسىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەشكە قەتئىي رازى ئەمەس ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئوينىغان تارىخىي رولى يۈكلىگەن ۋەزىپىلەر بلەن تۈركىيىگە كەلگىنىدىن كېيىن دۇچ كەلگەن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقلار ئوسمان غوجا ئوغلىغىمۇ نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرۇپ بەرمەكتە ئىدى. بولۇپمۇ زېكى ۋەلىدىگە ئوخشاش داھىي سۈپەتلىك بىر يىتەكچىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تەشكىلات ئەزالىرىنى، بارلىق تەڭپۇڭلۇقلارنى ساقلىيالىغىدەك شەكىلدە باشقۇرۇپ كېتىش ھەقىقەتەنمۇ تەس ئىدى. زېكى ۋەلىدىنىڭ ئىزچىل بېسىمىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن مۇستاپا چوقاي ئوغلى، ئىيۇل ئېيىدا ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ ت م ب رەئىسى بولغانلىقىغا رازى ئەمەسلىكىنى ھەمدە قايتىدىن بىر سايلام ئۆتكۈزۈش تەلىۋىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىر پارچە دوكلات يوللايدۇ. شۇنداق قىلىپ 1927-يىلىنىڭ 24-ئىيۇل كۈنىسى چاقىرىلغان كېڭەيتىلگەن مەركىزى كومىتېت يىغىنىدا ئوسمان غوجا ئوغلى رەئىسلىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلىدۇ. ئۇ ۋاقىتتا بولغان ئىشلار، يىغىن خاتىرىلىرىدە تۆۋەندىكىچە خاتىرىلەنگەن ئىدى:

مارت ئېيىدىكى ت م ب قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ئەزالارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئەخمەت زېكى ۋەلىدى رەئىسلىككە تەيىنلەندى. مەركىزى كومىتېت ھەيئەتلىرىنىڭ سانىمۇ 5 نەپەرگە كۆپەيتىلگەن بولۇپ، تۆتىنچى ئەزالىققا ناسىر مەخدۇم ھېكىمزادە سايلاندى.

ئىزاھات: ئوسمان غوجا ئوغلى مەركىزى كومىتېتنىڭ بۇ قارارىنى قوبۇل قىلمايدىغانلىقىنى، بۇنىڭدىن كېيىن مەركىزى كومىتېت يىغىنلىرىغا قاتناشمايدىغانلىقىنى ھەمدە ئۆزىگە تەۋە ئايرىم بىر پىرقا قۇرۇپ چىقىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىپ يىغىننى تاشلاپ چىقىپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ زېكى ۋەلىدى ئۆز مەقسىتىگە يەتكەن ئىدى. بۇرۇن مەركىزى كومىتېتتىن چىقىپ كەتكەن ناسىر مەخدۇمۇ زېكى ۋەلىدى تەرىپىدە تۇرغانلىقىنىڭ مۇكاپاتى سۈپىتىدە مەركىزى كومىتېت ھەيئەتلىكىگە قايتىدىن كىرگۈزۈلدى. زېكى ۋەلىدى چەبدەسلىك بىلەن بىر بۇرۇلۇش ياساپ مەركىزى كومىتېت ھەيئەت ئەزا سانىنى 5 نەپەرگە كۆپەيتىپ، كومىتېتتىكى ھەمايىچىلىرىنى كۆپەيتىۋالغان ئىدى. چۈنكى ئۇ، بۇگۈن ئۇنى ھىمايە قىلىپ ئاۋاز بەرگەن چوقاي ئوغلىنىڭ كەلگۈسىدە ئۇنى ھىمايە قىلماي قېلىشىنى مۆلچەرلىگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ رەئىس سايلانغاندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان خەتلىرىدە، ئۇنىڭغا بولغان قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىمەكتە ئىدى:

سېنىڭدە پارتىيە ئىچىدە تۈرۈپ پائالىيەت قىلماسلىققا مايىل بىر يامان تەرىپىڭ بار. كىشى بىرەر پارتىيە ئىچىدە پائالىيەت قىلغىنىدا پارتىيىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرىغا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلايدۇ. ... ت م ب بىر پارتىيە ھېسابلانمايدۇ. ئۇ ئاۋۋال بىر پارتىيە ھالىتىگە كېلىشى لازىم. ... 1927.5.30 كۈنىسى ئىشەرتكەن خېتىڭدا ‹بىر-بىرىمىزگە ئۇلتىماتوم تاپشۇرۇپ يۈرمەيلى، ھەممىمىز بىر نىشان بويىچە ئالغا ئىلگىرىلەيلى، ئەگەر ئۇنداق بولمىغىنىدا مېنى بۇ جەمئىيەتتىن چىقىپ كەتتى دەپ ھېسابلىساڭ بولىدۇ ياكى بولمىسا مەن بۇ تەشكىلاتقا پۈل ئىشەرتكۈزمەيمەن› دەپ يېزىپسەن. بۇ دېگەنلىرىڭنىڭ ھەممىسى ئۆزۈڭنى بەكلا قالتىس چاغلىغانلىقىڭنىڭ نەتىجىسى دەپ قارايمەن. ... بۇ پوزىتسىيەڭ، سېنىڭ بىر تەشكىلات ئەزاسى سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلمىغانلىقىڭدىن كەلمەكتە.

ھەقىقەتەنمۇ، چوقاي ئوغلى ياۋروپادىكى مۇناسىۋەتلىرىگە تايىنىپ ھەر تۈرلۈك ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان ماقالىلىرى بىلەن ھەر قايسى ئەللەرگە بېرىپ سۆزلىگەن ئىلمىي دوكلاتلىرى نەتىجىسىدە، ت م ب سىرتىدا ئۆزىگە خاس بىر مۇھىت شەكىللەندۈرۈۋالغان ئىدى. پارتىيە بىلەن پارتىيە نەزەرىيە ئاساسلىرىغا بەكلا ئەھمىيەت بېرىپ كېلىۋاتقان زېكى ۋەلىدى ئۇچۇن ئېيتقاندا بۇ ئەھۋاللارغا ھەرگىزمۇ تاقەت قىلغىلى بولمايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئوسمان غوجا ئوغلىمۇ بۇرۇنقى ئىشلارنى ئۇنتۇپ مەركىزى كومىتېتنىڭ يىغىنلىرىغا قايتىدىن ئاستا-ئاستا قاتنىشىپ كەلمەكتە ئىدى. تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى دوكتور مەجىدىدىن دەلىلمۇ سېنتەبىر ئېيىدا مەركىزى كومىتېتقا ئەزا قىلىنىپ، كېيىن يەنە باش كاتىپلىققا تەيىنلەنگەن ئىدى.

چوقاي ئوغلىنىڭ جەمئىيەتتىن چىقىرىلىشى

1928-يىلىنىڭ بېشىدا يۇز بەرگەن بىر ئىش، ت م ب نىڭ تىزگىنىنى پۈتۈنلەي قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ۋە بىردىن بىر ھۆكۈم چىقارغۇچى بولۇۋېلىش ئۈچۈن زېكى ۋەلىدىگە تېپىلماس بىر پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلى يازغان بىر پارچە ماقالە رۇسىيىلىك مۇھاجىرلار يېتەكچىسى مىليۇكوۋنىڭ «پوسلېدنيا نوۋوستى» (ئاخىرقى خەۋەرلەر. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ناملىق ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان ئىدى. زېكى ۋەلىدى بۇنى پۇرسەت بىلىپ دەرھال مەركىزى كومىتېت قارارى بىلەن، چوقاي ئوغلىنى بىر مەزگىل توختىتىپ تۇرۇش قارارى ئالغانلىقىدىن ۋاقىپلاندۇرىدۇ. بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن ناسىر مەخدۇم، ئابدۇقادىر ئىنان ۋە مەجىدىن دەلىل قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان بىر كومىسسىيە (تەكشۈرۈش ئومىگى) قۇرۇپ چىقىدۇ. ت م ب قائىدىلىرىگە ئاساسەن بولشېۋىكلارغا قارشى بولغىنىدەك مەركىزى رۇسىيىچىلىك تەرغىباتىغا ئەمەل قىلمىغان ئۇرۇس تەشكىلاتلىرى بىلەن ت م ب ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا ھەرقانداق بىر مۇناسىۋەت بولماسلىقى شەرت ئىدى. ئەگەر بۇنداق بىر مۇناسىۋەت تىكلىگەنلىكى سېزىلگەن ھامان، مەركىزى كومىتېت قارارىغا ئاساسەن شۇ ئەزا ھەققىدە تۈكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلاتتى. ئاگاھلاندۇرۇش خېتى ئۆرتىلىش بىلەن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلغىنىغا قارىتا چوقاي ئوغلى خەت ئارقىلىق قاتتىق رەددىيە بېرىش بىلەن بىرگە، مەركىزى كومىتېت ئەزالىقىدىن دەرھال ئىستېپا بېرىدۇ. ئەمما زېكى ۋەلىدى بۇ ئىستېپادىن رازى بولماي، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى جەمئىيەتتىن ھەيدەپ چىقىرىشتا چىڭ تۇرىدۇ. پرومېتې تېشكىلاتى بىلەن كاپكازىيە كومىتېتىغا، مۇستاپا چوقاي ئوغلى بۇندىن كېيىن ت م ب نىڭ ياۋروپا ۋاكالەتچىلىكىدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى، بۇ ۋەزىپە پرومېتې ژۇرنىلىنىڭ رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدا بولغان ئەخمەت نائىمغا تاپشۇرغانلىقىنى ئۇقتۇرۇلىدۇ. ئەمما، ئۇزۇن يىلدىن بۇيان پارتىدا تۇرۇۋاتقان ۋە ئەتراپىدا نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن ئىنتايىن سەممىي مۇناسىۋەت تىكلەپ بولغان چوقاي ئوغلىنىڭ ئورنىنى ئەخمەت نائىم تولۇقلاپ كېتەلمىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئەخمەت نائىم ئۆزى بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلەيدۇ:

ھەرقانداق ئىش يۈز بېرىشىدىن قەتئىي نەزەر، 5 يىلدىن بۇيان ياۋروپادا تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلىرى بىلەن تونۇلۇپ، ياۋروپادا تۈركىستاننى تونۇتۇشقا باشلىغان، بۇ جەھەتتە ئالاھىدە مۇۋەپپەقىيەتلەرگىمۇ ئېرىشكەن ئاكتىپ ۋە ئوقۇغان بىر سەبدىشىمىزنىڭ سېپىمىزدىن ئايرىلىشىغا يول قويۇلماسلىقىمىز كېرەك ئىدى. قالغان يۇرتداشلىرىمىزغا نىسبەتەن تۈركىستاندا نام ئابرۇيغا ئېرىشىپ شۆھرەت قازانغان، بولشېۋىكلار مەتبۇئاتىنى ھەردائىم ئاۋارە قىلىپ كېلىۋاتقان چوقاي ئەپەندىنىڭ بۇ شەكىلدە سېپىمىزدىن ئايرىلىشى ۋە ئىستېپاسىنى قوبۇل قىلىشىمىز مىللىي غايىمىزگە ۋاسىل ئۇچۇن (يېتىشىمىز ئۇچۇن) بەزى سارسىنچىلىقلار (زىيانلىق تەسىرلەر، تەۋرىنىشلەر) پەيدا قىلماسلىقىنى تىلەيمەن.

بۇ يەردە پرومېتېدە تۈركىستانغا ۋەكىللىك قىلالىشىمىز ئۇچۇن، نۇرغۇنلىغان مەلۇماتلارغا ھامىلە (ئىگە) بولۇش مەجبۇرىيىتى لازىم تاپماقتادۇر. ئۇرۇسچىغا ۋە فرانسۇزچىغا مۇكەممەل بولۇش تەلەپ قىلىنماقتادۇر. تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ھەر تۈرلۈك ۋەقەلەرنى ئۆز ۋاقتىدا كۆزىتىپ ماقالاتنى ئېلان قىلىپ تۇرۇش، ئۇرۇسچە بىلىمگەنلىكىم ئۇچۇن تۈركىستانغا مۇناسىۋاتلىك گېزىتلەرنى كۆرۈپ چىقىپ ماقالە يېزىش ئىمكانىغا ئېرىشەلمەي كەلمەكتىمەن. (ئەخمەت نائىم ئورتا مەكتەپنى تۈركىيىدە، ئالىي مەكتەپنى بولسا گېرمانىيىدە پۈتتۈرگەن بولغاچقا، ئۇرۇسچە بىلمەيتتى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

شۇ سەۋەبتىن ھۆرمەتلىك دوستلىرىم، پرومېتې تەۋسىدىكى تۈركىستان ۋاكالەتچىلىكىنى باشقا بىر بىلىملىك كىشىگە ۋە لاياقەتلىك، ئۇرۇسچىغا ئۇستا بىر دوستىمىزنى تەيىن قىلساڭلار مۇقەددەس غايىمىز ئۇچۇن تېخىمۇ مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلغانلىق بولىدۇ دەپ قارايمەن. بۇ تەلۇمنى ۋەزىپىدىن قېچىش دەپ قارىمىغايسىلەر. بۇنىڭ دەل ئەكسىچە، مەن ئۆز ئاجىزلىقىمنى ئىپادىلەش ئارقىلىق سېپىمىزدىكى پائالىيەتنىڭ تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئىشلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى مەقسەت قىلىپ بۇلارنى يازماقتىمەن.

زېكى ۋەلىدى ئۇچۇن ئېيتقاندا، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ت م ب مەركىزى كومىتېتىن ئىستېپا بەرگەنلىكى يەتمەيتتى. ئۇنى جەمئىيەت ئەزالىقىدىنمۇ قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ تەشكىلاتتىكى تەسىرىنى پۈتۈنلەي تازىلىۋېتىش كېرەك ئىدى. ئەنە شۇ مەقسەت بىلەن مەركىزى كومىتېت تەۋسىدە قۇرۇلغان ئۇچ كىشىلىك تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىغا قاتتىق بېسىم ئىشلىتىشكە كىرىشىدۇ. جەمئىيەت رەئىسى

زېكى ۋەلىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قۇرۇلغان بۇ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ دوكلاتلىرى مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئۇستىگە نۇرغۇنلىغان جىنايەتلەرنى چاپلىغان ئىدى.

بۇ ماتېرىياللاردا، چوقاي ئوغلى يېڭى تۈركىستاندا بېسىلغان «تۈركىستاندا ئاچارچىلىق سىياسىتى» ۋە «قوقان مۇختارىيىتى تارىخى» دېگەن ماقالىلىرىدە مۇختارىيەتنى ھىمايە قىلىش مەيدانىنى تەكرارلىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇستەقىللىق تەلىپى يوق؛ ئۇ تولۇق مۇستەقىللىققا قەتئىي ئىشەنمەيدۇ. ... تۈركىستانىنىڭ تەلىپى ئۇكرائىنادىن پەرق قىلماسلىقى كېرەك دەپ كۆرسىتىپ، رۇسىيە دېموكراتچىلىرى بىلەن ئوخشاش يول تۇتۇپ مېڭىش لازىملىقىنى ئىپادىلىمەكتە دەپ پاش قىلىنغان.

بۇ ماتېرىيالدا يەنە، چوقاي ئوغلى مىليۇكوۋ گۇرۇپپىسىنىڭ گېزىتلىرى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەش ئارقىلىق ت م ب نىمۇ ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى قىلىپ كۆرسەتمەكتە؛ ئۇ ئۆزىنى ت م ب بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇۋېلىپ، ئۆزىنى ئالاھىدە بىرسى قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشماقتا دەپ تەنقىدلىگەن.

شۆبھىسىزكى، چوقاي ئوغلى بۇ تۈردىكى جىنايەتلەرنىڭ ھېچقايسىنى ئۇستىگە ئالمايدۇ. دېگەندەك، چوقاي ئوغلى ت م ب مەركىزىگە ئۆۋەرتكەن ئۆزىنى ئاقلاش ماتېرىيالىدا، ماقالىلىرىم خاتا تەرجىمە قىلىنغان دەپ يازىدۇ. ئەسلىدە چوقاي ئوغلىنىڭ ئۇرۇسچە ياكى فرانسۇزچە يازغان ماقالىلىرى ئىستانبۇلدا تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنماقتا ئىدى. چوقاي ئوغلى، ئەخمەت نائىمغا يازغان بىر پارچە خېتىدە، زېكى ۋەلىدى تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بىلەن بۇ گۇرۇپپا تەرىپىدىن چىقىرىلغان قارارلارنى قەتئىي قوبۇل قىلمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسىتىپ، بۇ مەسىلىنى مۇستەقىل بىر سودىيىلەر ۋاستىچىلىقى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ:

مەن رەئىسىڭىز ئەخمەت زېكى ۋەلىدىگە 2-ئىيولدا مەكتۇپ ئۆۋەرتىپ كومىسسىيە قارارلىرىغا ئاساس قىلىنغان تەرجىمىلەرنىڭ مۇتلەق تۇردە يالغان ئىكەنلىكىنى ئۇختۇرۇپ، ھەقىقەتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ئۈچۈن ئاربىتراژ (سودىيە) ئۇسۇلىنى تەكلىپ قىلغان ئىدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن سودىيەلىككە م. ئىمىن رەسۇلزادىنى ياكى

بولمىسا س. سالامزادىنى، ئۇمۇ بولمىسا زېكى ئەپەندىنىڭ ئۆزى كۆرسەتمىدىغان باشقا بىرسىنى كۆرسەتمىشنى تەكلىپ قىلدىم. كومىسسىيەگە مۇناسىۋەتلىك ئۇسۇل ھەققىدىمۇ بىر ئەزەربەيجانلىق، بىر شىمالىي كاپكازىيەلىك، ئەسلىدە تەشكىلات ئەھۋالىدىن خەۋىرى بولغان بىرسى ماڭا ئارتىلغان گۇناھارنى راست دەپ قارىسا مەنمۇ ئۆزۈمنى گۇناھكار دەپ قوبۇل قىلمەن دەپ يازغان ئىدىم. رەئىسى مۇختەرەمىڭز 23-ئىيۇن كۈنىسى ماڭا مۇنداق بىر خەت ئەۋەرتىپتۇ: ”ت م ب تۈركىستان مەسىلىسىدە ئۆزىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر ئورگاننى ئېتىراپ قىلمايدۇ. ھەر قانداق مىللەتنىڭ مەركىزى سىياسىي تەشكىلاتىنىڭ ئۆزىگە خاس كۆز قارىشى بولىدۇ. ئۈستۈڭدە چىقىرىلغان قارارلارنى قوبۇل قىلىپ رازى بۆلۈشىڭ كېرەك ئىدى. مەركىزى جەمئىيەتنى ئىناۋەتكە ئالمايمەن دەپ يازغان خېتىڭ يولداشلىرىمىزنىڭ كۆڭلىگە بەكلا ئېغىر كەلدى.“ ... ئۇنىڭ بۇ جاۋابىدا نېمە دېمەكچى بولۇۋاتقانلىقى ئوچۇق بىلىنىپ تۇرىدۇ.

چوقاي ئوغلى يەنە، بۇرۇن زېكى ۋەلىدىنىڭمۇ تولۇق مۇستەقىللىق مەيدانىدا تۇرمىغانلىقىنى، ھەتتا كوممۇنىستلار بىلەن ھەمكارلىشىپ ئىش قىلغان ۋاقىتلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭ يازغان بىر پارچە خېتىدىن بىر نەقىل ئېلىپ كۆرسەتمەكتە. زېكى ۋەلىدى نەقىل كەلتۈرگەن چوقايئوغلىنىڭ ئۇ خېتىدە مۇنۇلار يېزىلغان ئىدى:

1917~20-يىللاردا سەنمۇ، مەنمۇ ئېنىق مۇستەقىلچىلاردىن ئەمەس ئىدۇق. ئۇ چاغدا بىز ھەممىمىز ئاپتونومىيىلىك فېدراللىچىلاردىن ئىدۇق. سەن 1917-يىلىنىڭ باشلىرىدا ھەتتا ئاپتونومىيىچىمۇ ئەمەس ئىدىڭ. مانا ئەمدى ھەممىمىز توغرا يولنى تېپىۋالدۇق. بىز بۇنى ئوچۇق ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. ۋەتىنىمىزگە قايتىش پۈرسىتى كەلگىنىدە تۇتقان يولىمىز ئوچۇق ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۆلۈشى كېرەك.

ئەمما ئۇنىڭ بۇ تۇردىكى ئۆزىنى ئاقلاشلىرىنىڭ ھېچقايسى كارغا كەلمەيدۇ. زېكى ۋەلىدى، چوقاي ئوغلىنى قىستاپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا مۇنداق ئىككىلا يول قالدۇرغان ئىدى: يا گۇناھكار ئىكەنلىكىڭنى قوبۇل قىلىشىڭ كېرەك، شۇ چاغدىلا جەمئىيەتنىڭ ئادەتتىكى بىر ئەزاسى سۈپىتىدە تەشكىلاتىمىزدا قېلىشىڭغا يول قويىمىز، ياكى بولمىسا ئىستېپا بېرىپ جەمئىيەتتىن پۈتۈنلەي ئايرىلىسەن. ئاخىرىدا چوقاي ئوغلى ئىستېپا بېرىپ تەشكىلاتتىن ئايرىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ،

زېكى ۋەلىدى ت م ب نى پۈتۈنلەي قولغا كىرگۈزىدۇ. ئۇزۇن يىلدىن بۇيان بىرگە پائالىيەت قىلىپ كەلگەن يېقىن دوستى ئابدۇقادىر ئىنانىنى يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىگە ئاتايدۇ. بۇ جەريانداۋ بۇرۇنقى رەقىبى بولغان ئاياز ئىسھاقى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلاتى بىلەن ت م ب ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ھەققىدىمۇ بىر قارار چىقىرىدۇ. ئەمدى ت م ب غا مۇتلەق ھاكىم ئورنىغا ئېرىشكەن زېكى ۋەلىدى، نۆۋەتتىكى نىشانىسىنى ياۋروپا تەرەپلەرگە قارىتالىشى مۇمكىن ئىدى. مەركىزى كومىتېت 1928-يىلى 26-ئىيۇل كۈنىسىدىكى يىغىنىدا، ت م، ب نىڭ ياۋروپاغا مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلىرىنى بەلگىلەش، تەشكىلات ئۇچۇن ئىقتىسادىي مەنبە ئاختۇرۇش ۋە ياۋروپاغا ئوقۇغۇچى ئىۋەرتىش دېگەندەك مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىشقا كىرىشىش ئۇچۇن رەئىس زېكى ۋەلىدىنىڭ ياۋروپاغا بېرىشى ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىدۇ.

زەكى ۋەلىدى تۇغان ياۋروپادا

زەكى ۋەلىدى ياۋروپا سایاھىتىنىڭ تۇنجى بېكىتى قىلىپ پارىژنى تاللىۋالغان ئىدى. ئۇ يەردە پروفېسسور ژۇرنىلى مەسئوللىرى بىلەن سۆھبەتلەر ئۆتكۈزىدۇ. بۇ جەريانداۋ ژۇرنال ئورگىنىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى مىر ياقۇپ مەختىيېۋ ۋاستىچىلىقى ئارقىلىق مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ۋەلىدى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىشلاردىن قاتتىق رەنجىگەن چوقاي ئوغلى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىمايدۇ. زېكى ۋەلىدى فرانسىيىدىكى زىيارىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ گېرمانىيىگە بارىدۇ. بېرلىندىكى تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەتلەردىن دېگەندەك رازى بولمايدۇ. چۈنكى كېيىنكى يىللاردا مۇستاپا چوقاي ئوغلى، بېرلىندىكى ئوقۇغۇچىلار بىلەن بەك يېقىن مۇناسىۋەت قۇرۇۋالغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا گېرمانىيىدىكى ئوقۇغۇچىلار ت م ب بىلەن چوقاي ئوغلى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىختىلاپتا چوقاي ئوغلىغا توغرا مۇئامىلە قىلىنمىدى دەپ قارىشاتتى. نەتىجىدە، زېكى ۋەلىدى بۇ يەردىكى ئوقۇغۇچىلارنى بۇ ئىشتا ئۆزىنىڭ توغرا قىلغانلىقىغا قايىل قىلالمايدۇ.

ئوقۇغۇچىلار بىلەن كۆرۈشۈشتە تۇرۇك نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن ۋەلىدى، پروفېسسور بىلەن كۆرۈشمەكچى بولىدۇ. بېرلىندىن ۋارشاۋاغا بارغان زېكى ۋەلىدى،

بۇ يەردىمۇ كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. بولشېۋىك ئىنقىلابى يۈز بەرگەن يىللاردا تاتارىستان-باشقىردىستان رۇسسىيىدىن ئايرىلىپ چىقىش مەسىلىسى بىلەن تېررىتورىيىلىك ياكى تېررىتورىيىسىز ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىش دېگەندەك مەسىلىلەردە بىر-بىرسى بىلەن زىتلىشىپ قالغان ئايار ئىسھاقى ۋارشاۋادا كۈچلۈك تەسىرى بار بىرسى ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەنمۇ ئىنتايىن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەن مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە، پرومېتې سېپىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە رەھبەرلىك گۇرۇپپا ئەزالىرىدىن بىرسى بولۇپ، ئۇمۇ زېكى ۋەلىدىگە ئۇنچىلىك قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ كەتمەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، زېكى ۋەلىدىنىڭ پرومېتې تەشكىلاتى بىلەن، شۇنىڭدەك بۇ تەشكىلاتقا ياردەم قىلىۋاتقان تەرەپلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت تىكلىۋېلىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى ئومۇمەن نەتىجىسىزلىك بىلەن ئاخىرلاشىدۇ. ھەتتا ئۇنىڭ ۋارشاۋا شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا بىرەر ئىلمىي دوكلات بېرىش تەلىۋىمۇ ھېچكىمنىڭ دىققىتىنى تارتالماي، سەلبىي خەۋەر پەيدا قىلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكۈدەك رەت قىلىنىشقا دۇچ كېلىدۇ.

بۇ ھادىسىلەر، مۇساپىرلار ئارىسىدا پرومېتې رەھبەرلىرى زېكى ۋەلىدى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشنى خالىمايدىغان بويتۇ، ھەمدە ئۇنىڭغا ھەرقانداق جەھەتتە ياردەم قىلمىغۇدەك دېگەن گەپلەر تارقالىدۇ. زېكى ۋەلىدى بولسا، يۈز بەرگەن بۇ ئىشلارنىڭ پەردە ئارقىسىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ئىدىل-ئۇرال ھەربىتىنىڭ يېتەكچىسى ئايار ئىساقى بار دەپ قارايدۇ. ياۋروپادا كۈتكەن ئۇمىدلىرىنىڭ ھەممىسى بىكار بولۇپ كەتكەنلىكى زېكى ۋەلىدىنىڭ كۆڭلىنى بەكلا يېرىم قىلغان بولسىمۇ، شەرقىي تۈركلۈكنىڭ قاينام-تاشقىنلىق يىللىرىنى باشتىن كەچۈرۈپ ئۇ دەۋردىكى تارىخىي دەۋرنىڭ شەكىللىنىشىگە يېتەكچىلىك قىلغان بىر كىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن، قىيىنچىلىقلار ئالدىدا ئۇنچە ئاسانلا تىز پۈكىدىغان خاراكتېردىكى بەرسىمۇ ئەمەس ئىدى. ۋەلىدى تۈركىيىگە قايتىپ كېلىپ ئۇزۇنغا قالماي، شەرق تۈركلۈگىنىڭ مەسىلىلىرىنى مۇنازىرە قىلىدىغان ئىلمىي سەھىدىن بىرنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن ئىشقا كىرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1928-يىلىنىڭ دەسلەپكى ئايلىرى ئىچىدە تۈركىستان ۋە ئەزەربەيجاننى تونۇتۇش جەمئىيىتى دېگەن نامدا بىر ئورگان تەشكىللەيدۇ. جەمئىيەتنىڭ 32 ماددىلىق بىر نىزامنامىسى 1928-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا تەستىقلىنىپ رەسمىلەشتۈرىلىدۇ. بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئەخمەت زېكى ۋەلىدى، ئەخمەت ئاغا ئوغلى، دوكتور مىرزا ھاجىزادە، مەھەممەت ھېيىت، ئەخمەت جاپپار ئوغلى ۋە دوكتور ئابدۇقادىر سۇلايمان قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل

تاپقان ئىدى. جەمئىيەت رەئىسلىكىگە زېكى ۋەلىدى، مۇئاۋىن رەئىسلىككە ئەخمەت ئاغا ئوغلى تەيىنلىنىدۇ. جەمئىيەتنىڭ مەقسىتى تۈركىستان بىلەن ئەزەربەيجانغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىش ئىدى. جەمئىيەتنىڭ نامى تۈركىستان بىلەن ئەزەربەيجانىنى ئۆگىنىش جەمئىيىتى دەپ ئاتالغىنىغا قارىماي، جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىچىدە ئاران بىرلا كىشى تۈركىستانلىق بولۇپ، ئۇ كىشىمۇ سىياسىي ۋە ئىلمىي ساھەلەردە ھېچكىمگە تونۇلمىغان بىرسى ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن جەمئىيەت نىزامنامىسىدىكى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنى سايلاشقا مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرىمۇ بەكلا غەلىتى ئىدى. رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىغا سايلىنىش ئۈچۈن خەلقئارالىق بىرەر ئىلمىي جەمئىيەتكە ئەزا بولۇشى شەرت قىلىپ بەلگىلەنگەن ئىدى. بۇ شەرتكە ئاساسەن، قالغان ت م ب ئەزالىرى ياكى ئۇ يىللاردا ئىستانبۇلدا تۇرۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار بىلەن ياشلار ئارىسىدا بۇنداق شەرتكە توشىدىغان بىرسى بولمىغاچقا، جەمئىيەتكە ئەزا بولۇش ئاساسەن ئالغاندا ئىمكانىيىتى يوق بىر ئىش ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، زېكى ۋەلىدى ت م ب ۋاستىچىلىقى ئارقىلىق سىياسىي خاراكتېرلىك پائالىيەتلىرىنى تۈركىستان بىلەن ئەزەربەيجانىنى ئۆگىنىش جەمئىيىتى ئارقىلىق ئىلمىي پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن ھېسابلاندى. زېكى ۋەلىدىنىڭ ئاساسى مەقسىتى مەيلى تۈرك دۇنياسىدا بولسۇن ياكى ياۋروپا ئىلمىي ساھەسىدە بولسۇن، ئۆزىنىڭ دېيىشى بويىچە ئالغاندا شەرق تۈركلىرىنىڭ باياناتچىلىقىنى ئۈستىگە ئېلىشنى مەقسەت قىلىش ئىدى. يالغۇز ت م ب نىڭ رەئىسلىكىگە ئىگە بولغىنى ئۇنى رازى قىلالمىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ بىر مەخپىي تەشكىلات بولغاچقا، بارلىق پائالىيەتلىرىنى يەر ئاستىدا قانات يايدۇرۇشقا مەجبور ئىدى. ئاشكارا پائالىيەت قىلالايدىغان بىر ئىلمىي تەشكىلات، زېكى ۋەلىدىنىڭ پائالىيەت ساھەسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىپ بېرەلەيتتى. دېگەندەك، تۈركىستان بىلەن ئەزەربەيجانىنى ئۆگىنىش جەمئىيىتى قۇرۇلۇش بىلەن تەڭ ئاكتىپ پائالىيەت كۆرسىتىشكە باشلايدۇ. ھەر ئايدا بىر ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىلمىي دوكلات يىغىنلىرىدا، كۆپلىگەن داڭلىق يەرلىك ياكى چەتئەللىك ئالىملار ئىلمىي دوكلات بەرمەكتە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن قانات يايدۇرغان پائالىيەتلىرى بىر قىسىم ساھەلەر ئارىسىدا كۆچلۈك نارازىلىقلارنىڭ كۆتۈرىلىشىگىمۇ سەۋەب بولماقتا ئىدى. بولۇپمۇ مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە يېتەكچىلىكىدىكى ئەزەربەيجان مىللىي ھەرىكىتى

تەۋسىدە كۈچلۈك قارشىلىقلارنى پەيدا قىلماقتا ئىدى. بىر قىسىم ت م ب ئەزالىرىمۇ بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەرگە تۈركىستان نامىنى شەخسى مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېتىۋاتقىدۇ دەپ قارىماقتا ئىدى. بۇ تۈردىكى نارازىلىقلار تۈركىستانلىقلار بىلەن ئەزەربەيجانلىقلار تەشكىلاتلىرى ئارىسىدىلا كۆرۈلۈپ قالمىغان ئىدى. زېكى ۋەلىدى ئىشلەيدىغان دارۇلفۇنىدىكى خىزمەتداشلىرى ئىچىدىمۇ ئىلمىي پائالىيەتلەرگە سىياسەتنى ئارىلاشتۇرۇۋاتقانلىق ھەققىدىكى ئاستىرتىن تەنقىتلەشلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. بۇ تۈردىكى تەنقىدلەرنىڭ كۆپىيىپ بېرىشى نەتىجىسىدە، 1929-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈركىستان ۋە ئەزەربەيجاننى تونۇتۇش جەمئىيىتىنىڭ پائالىيەتلىرى ئازىيىشقا باشلاپ، بىر-ئىككى يىل ئىچىدە توختاپ قېلىش گىردابىغا كېلىدۇ.

1928-يىلىسى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدە مەدەنىي جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم بىر ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ: ئاتاتۈركنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىنقىلابلىرىدىن بىرى بولغان يېزىق ئۆزگەرتىش ۋە لاتىن ھەرپلىرىگە كۆچۈش يولغا قويۇلىدۇ. بۇ ۋەزىيەت، تۈركىيىدە نەشر قىلىنىۋاتقان تاشقى تۈركىلەرنىڭ ژۇرناللىرىغا، بولۇپمۇ يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەزىربەيجانلىقلار بىلەن شىمالىي كاپكازىيىلىكلەر خىتاب قىلىدىغان خەلق ئاممىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى تۈركىيىدە تۈرۈۋاتقان بولغاچقا ئۇلاردا بۇ ھەقتە بىرەر قىيىنچىلىق سېزىلمىگىنى بىلەن، سانى بەكلا ئاز بولغان تۈركىستانلىق مۇھاجىرلاردا بۇ ژۇرنالنى سېتىۋالالىغىدەك مۇشتەرى يوق دېيەرلىك ئىدى. تۈركىستانلىق كىتابخانلار ئەرەب ئېلىپبەسىنى قوللىنىدىغان رايونلارغا تارقالغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، لاتىن ھەرپلىرى بىلەن بېسىلىدىغان يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلى بۇندىن كېيىن پەقەتلا تۈركىيىدە تۈرۈۋاتقان تۈركىستانلىقلار بىلەن تۈركىيە جامائەتچىلىكىگىلا خىتاب قىلالايدىغان ئىنتايىن تار بىر پائالىيەت سورۇنىغا ئىگە ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ ژۇرنال ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن بېسىلمىغانلىقى ئۈچۈن، مەيلى تۈركىستاندىكىلەردىن، مەيلى ئافغانىستاندا تۇرۇۋاتقانلاردىن، مەيلى ئىران بىلەن ئەرەب ئەللىرىدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلاردىن بۇ ژۇرنالنى ئوقۇيالايدىغانلار يوق ئىدى. بۇ جايلاردا تۇرىدىغان تۈركىستانلىق كىتابخانلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن تۈركىستان شېۋىسىدە نەشر قىلىنىدىغان باشقا بىر ژۇرنال چىقىرىشقا توغرا كېلەتتى. بۇ مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلغان ت م ب تەشكىلاتى، يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنى بېرلىنغا يۆتكەپ شۇ يەردە ئەرەب ھەرپلىرى بويىچە نەشرى قىلىش قارارىنى ئېلىشىدۇ. ژۇرنال يەنىلا سۇلايمان ئابدۇقادىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە چىقىرىلىدىغان بولىدۇ.

1929-يىلىنىڭ كىرىشىدە، ت م ب ھەربىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم بىر ئىش يۈز بېرىدۇ. يېتەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەل تالىشىش نەتىجىسىدە ت م ب تەشكىلاتىنىڭ بەكلا زەئىپلىشىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغان ياشلار، ت م ب نىڭ پائالىيەتلىرىنى ئۆز قولىغا ئېلىپ يېتەكلەش مەقسىتىدە بىر قېتىملىق يىغىندا ت م ب تەركىبىدە ئايرىم بىر گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرىدۇ. ياشلار ئىچىدە ھىزبې دەپ نام ئالغان بۇ گۇرۇھقا ت م ب كاتىپى مەجىدىن دەلىل يېتەكچىلىك قىلماقتا ئىدى. ناسىر ھېكمىزادە، سالىھ ئىسمائىل، ۋاسى ئەپەندى، ئابدۇللا تەۋەككۈل، زاھىت ۋە ئالىم ئەپەندىلەر بولسا بۇ ھىزبېنىڭ قالغان ئەزالىرى ئىدى. ھىزبې گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىرلىكتە ھەربىرى ت م ب رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىچىدە ھۆكۈم چىقىرىش ئورنىغا ئېرىشىشنى پىلانلىشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا گېرمانىيىدىكى تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلارمۇ يىغىلىشىپ ياش تۈركىستان گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. ت م ب نىڭ گېرمانىيىدىكى شۆبىسى بولغان بۇ ئورگاندىكى ئۇچ كىشىلىك رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىغا ئەخمەت نائىم، ئەخمەتجان ئىبراھىم ۋە ئەفدال ئابدۇسائىد قاتارلىق كىشىلەر سايلانغان ئىدى.

زەكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ ت م ب دىن ئايرىلىشى

ت م ب نىڭ ياش ئەزالىرى، مۇستاپا چوقاي ئوغلى مەسلىسىدە رەئىس زېكى ۋەلىدىنى بەكلا قاتتىق پوزىتسىيە تۇتۇپ ناھەقچىلىك قىلدى دەپ قارىشاتتى. ياشلار، زېكى ۋەلىدى ت م ب دىكى داھىلىق ئورنىنى تەڭدىشى يوق ھالغا كەلتۈرۈۋېلىش مەقسىتىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى تەشكىلدىن چىقىرىپ تاشلىغان دەپ قارىماقتا ئىدى. تۈركىستان ۋە ئەزەربەيجاندىن خەۋەردار قىلىش جەمئىيىتى ۋەقەسىدە ت م ب ئەزالىرى پۈتۈنلەي سىرتتا قالدۇرۇلغانلىقى زېكى ۋەلىدىگە بولغان نارازىلىقلارنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەن ئىدى. ئەزالارنىڭ زور كۆپچىلىكى، تۈركىستان داۋاسى شەخسى مەنپەئەتلەر ئۈچۈن قۇربان قىلىۋېتىلمەكتە دەپ قاراشماقتا ئىدى. نەتىجىدە، مەيلى ت م ب تەركىبىدىكى ھىزبې گۇرۇپپىلىرى بولسۇن، مەيلى گېرمانىيىدىكى ياش تۈركىستان گۇرۇپپىسىدىكىلەر بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا زېكى ۋەلىدى رەھبەرلىكىگە قارشى كۈچلۈك ئۆكتىچىلىك ھەربىتىگە ئاتلىنىدۇ. ياش

تۈركىستان گۇرۇپپىسى ھەيدەرىبەرگدە ئۆتكەزگەن يىغىن نەتىجىسىدە ت م ب مەركىزىگە تۆۋەندىكىدەك بىر ئۇلتىماتوم يوللايدۇ:

مۇستاپا چوقاي ئەپەندى ت م ب غا قايتىدىن قوبۇل قىلىنىشى، ئەزالىقى قايتىدىن تەستىقلىنىشى، ياۋروپادا تۇرۇشلۇق ۋەكىللىك سالاھىيىتىدە داۋاملىق قېلىشى لازىم. ئەگەر گېرمانىيە شۆبىسىنىڭ بۇ تەكلىپى رەت قىلىنغىنىدا، مەركىزى ھەيئەتلەرنى قايتىدىن سايلاش مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا قويىمىز. زەكى-چوقاي زىددىيىتى يۈقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۇسۇل بويىچە ھەل قىلىنمايدىكەن، گېرمانىيىدىكى ت م ب شۆبىسى مەركەزدىن ئايرىلىپ پائالىيەت قىلىشقا باشلايدۇ ۋە بۇ زىددىيەت ئۇستىدە ئۆز كۆزقارىشىدا چىڭ تۇرىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
ھىزىپ گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرى
ئولتۇرغانلار (سولدىن ئوڭغا): ناسىر ھەكىمزادە، مەجىددىن دەلىل، تەۋەككۈل بابۇر، ئۆرە تۇرغانلار: دوكتور سالىھ ئىسمائىل (ئەركىنقۇل)، زاھىت (ئۆزبۇلاق)، دوكتور ۋاسى مىرزاتاش. ئىستانبۇل، 1930. 5. 12

بۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئىش ئىستانبۇلدىمۇ يۈز بېرىدۇ. ت م ب مەركىزى ھەيئىتى يىغىنىدا ھىزىپ گۇرۇپپىسى نامىدا مەجىددىن دەلىل بۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ زىددىيەتنىڭ دەرھال ھەل قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تۇردىكى بېسىملار نەتىجىسىدە، مەركىزى كومىتېت چوقاي ئوغلىنى كەچۈرۈم قىلىش، ئۇنىڭ جەمئىيەت ئەزالىقىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەققىدە ئىپادە بىلدۈرۈشكە مەجبور بولىدۇ. ئەمما بۇنچىلىك ئىپادە بىلدۈرۈشلەر يېتەرلىك بولمايتتى. بۇندىن كېيىن زېكى ۋەلىدىنىڭ رەئىسلىك مەسىلىسىنىمۇ قايتا ئويلىنىپ كۆرۈشكە توغرا كەلمەكتە ئىدى. بۇ ھەقتىكى بېسىملارغا بىر مەزگىل قارشىلىق كۆرسىتىپ كەلگەن زېكى ۋەلىدى، بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ت م ب رەئىسلىكىدىن ھەمدە مەركىزى كومىتېت ئەزالىقىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى بىلدۈرۈشكە مەجبور بولىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن بىر تەقدىرداش بولۇپ كېلىۋاتقان ئابدۇقادىر سۇلايمانمۇ بىرلىكتە ئىستېپا بېرىدۇ. بۇ ئىككى كونا دوست، 1929-يىلىنىڭ 4-ماي كۈنىسى ت م ب نىڭ چەتئەلدە تۇرۇشلۇق شۆبىسىگە ئۇھرتكەن ئىستېپا خېتىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

جەمئىيەتنىڭ سابىق ئەزاسى بولغان چوقاي ئوغلى مۇستاپا ئەپەندى بۇ يىلنىڭ 8-ئاپىرىل كۈنىسىدە مەركىزى كومىتېتقا (كاتىپ مەجىدىن ئەپەندىگە قارىتىپ) يازغان خېتىدا مەلۇم بولغانلارغا ئاساسەن، ت م ب تەشكىلاتىغا مەخسۇس قەبىلىلەر ئىتتىپاقىسىزلىقىنى سۆرەپ كىرىشكە ئۇرۇنغان. ھەتتا 1927-يىلقى قۇرۇلتايدىمۇ بۇ جەھەتتە گويا باشقۇرت تەرەپنىڭ بېسىمى ئاستىدا باشقۇرۇلغان بىر قۇرۇلتاي بولدى دەپ قارىغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن چوقاي ئوغلى، ئۆز ۋاقتىدا ئۆزى ھەققىدە ت م ب مەركىزى تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن كومىسسىيە تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان قارارىنى پەقەت ت م ب مەركەزىدىكى باشقۇرت ئەزالىرىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشىنى نەتىجىسى دەپ كۆرسىتىپ، بۇ قارارنى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ باشقۇرت ئەزالىرى ئۈستىدە ھەر تۈرلۈك بوھتانلارنى قىلىش، ت م ب نىڭ قالغان ئەزالىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە بۇزغۇنچىلىق سېلىش ئۈچۈن باھانە قىلىۋالىدىغانلىقىنى ئېيتقان ئىدى. مەيلى بۇ مەكتۇبىدا، ياكى 9-مارت كۈنىسىدىكى ئابدۇقادىر نامىدا يازغان خېتىدە، ئىستانبۇلغا كەلگەندىك بولسا ئۇ يەردىكى باشقۇرت ۋەكىللىرىگە ئۆزىنى تۇتقۇزۇپ قويمايدىغانلىقىنى، ئۇلار بىلەن كۆرۈشمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۇلار بىلەن دۈشمەنلىشىش پوزىتسىيىسىدە بولغان ئىدى. بىز بۇنداق بىر ئەھۋالنىڭ ئورتا ئاسىيادا بۇنداق مۇھىم ۋەقەلەر روي بېرىۋاتقان، مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىۋاتقان بىر ۋەزىيەت ئاستىدا تەشكىلاتىمىزغا بۇزغۇنچىلىق سېلىشقا ئۇرۇنۇشىغا قاراپ تۇرالمايتتۇق. چوقاي ئەپەندىنىڭ ت م ب بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىشىنىڭ مۇھىم ۋە زۆرۈر بولغانلىقىنى ھېس قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن، شۇنىڭدەك بىزنىڭ بۇ كومىتېتتا بۆلۈشىمىز بۇ مەقسەتلەرنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلۇشىدا توسالقۇلۇق رول ئويناپ قالىدىغانلىقىمىز ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن، ت م ب نىڭ چەتئەلدىكى مەركىزى كومىتېتىدىكى باشقىردىستان ھەيئىتىدىكىلەر ۋەزىپىمىزدىن چېكىنىپ چىقىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرىمىز ھەمدە بۇنى لازىم بولغان يەرلەرگە ئۇقتۇرىمىز.

بۇ ئىستېپا خېتى بېرىلىشتىن ئۆتكەن ئاز ۋاقىتنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ت م ب قۇرۇلغاندىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان زېكى ۋەلىدى دەۋرى ئاخىرلاشقان ھېسابلاندى. ئېچىلىشنى پىلانلاشقان يېڭى قۇرۇلتايغىچە ت م ب رەئىسلىكى ئۈچۈن ئوسمان غوجا ئوغلى مۇۋەپپەق ئەزا قىلىپ سايلاندى. بۇ جەريانداا مەركىزى كومىتېت قارار چىقىرىپ مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ جەمئىيەتكە قايتىپ كېلىشى ماقۇللىنىپ، قايتىدىن ياۋروپادا تۇرۇشلۇق باش ۋەكىل بولۇشى بەلگىلەندى. زېكى ۋەلىدى بىلەن ئۇنىڭ دوستى ئابدۇقادىر سۇلايمان، ت م ب مەركىزى كومىتېتىدىن

چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆز ئالدىغا بىر باشقىرت مەركىزى تەشكىل قىلىپ، رەسمىي ئېتىراپ قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىپ كاپكازىيە كومىتېتىغا ئىلتىماس سۇنىدۇ. بۇ ھەقتىكى ئىشلارنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ھەققىدە ئوسمان غوجا ئوغلى مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان خېتىدە مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئەخمەت زېكى بىلەن ئابدۇقادىر ئىككىسى ئۆز ئالدىغا باشقىرت مەركەزىنى قۇرۇشقا ئىلتىماس سۇندى. يىغىندا ت م ب گە قارشى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانمايمەن دەپ ۋەدە قىلغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، ۋەدىسىدە چىڭ تۇرمىدى. ئىسمى-جىسمى يوق باشقىرت مەركىزى نامىدا ئىلتىماس سۇندى. ... شۇنداق بولغاچقا، ئۇلارنى ت م ب ئەزالىقىدىن پۈتۈنلەي چىقىرىپ تاشلاش قارارى ئېلىندى. بۇ ئىشنى كاپكازىيە كومىتېتىگە ئۇختۇرماقچى بولۇۋاتىمىز، سىزگىمۇ بۇ ھەقتە خەۋەر يوللايمىز.

زېكى ۋەلىدىنىڭ باشقىرت مەركىزى قۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىلتىماسى كاپكازىيە كومىتېتى تەرىپىدىن تەستىقلانمايدۇ. كېشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى، بۇ ۋەقە زېكى ۋەلىدى بىلەن ئۇنىڭ دوستلىرىنى يالغۇز ت م ب دىن چىقىرىلىش بىلەنلا قالماي، ئۇلار بارلىق مۇھاجىرلىكى تۈرك تەشكىلاتلىرى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغانلىقى ئىدى. ۋەزىيەتنىڭ بۇ تۈرده تەرەققىي قىلىشىدىن كېيىن، زېكى ۋەلىدى سىياسىي پائالىيەتلىرىنى بىر مەزگىل توختىتىپ تۇرۇشقا مەجبور بولىدۇ.

زېكى ۋەلىدى ت م ب دىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ت م ب بىلەن ئىدىل-ئۇرال مىللىي مەركىزى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر قايتىدىن قۇيۇقلىشىشقا باشلايدۇ. ماي ئېيىدا، بېرلىنده مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ئايار ئىسھاقى يىتەكچىلىگىده تۈركىستان، ئىدىل ئۇرال ۋە قىرىم ۋاكالەتچىلىرى يىغىلىپ مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىده ئورتاق پائالىيەت قىلىش ھەققىده قارار قوبۇل قىلىپ بىر پارچە توختامنامه ئىمزالىشىدۇ. يەنه بىر تەرەپتىن ت م ب مەركىزى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدا بارلىقىغا كەلگەن ئۆزگىرىشلەرگە ئاساسەن، دەرھال بىر پەۋقۇلئاددە قۇرۇلتاي چاقىرىش، ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ قايتىدىن بىر ستراتېگىيە تۈزۈپ چىقىشنىڭ زۆرۈر ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ. ياۋروپادا تۇرۇشلۇق ۋاكالەتچى مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ت م ب نىڭ بېرلىن شۆبىسى ۋەكىللىرىنى ئىستانبۇلغا چاقىرتىپ، 1929-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا بىر يىغىن چاقىرىش قارارى ئېلىندى. ئەمما 6-ئايدا كاپكازىيە كومىتېتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ۋەقە قۇرۇلتايىنى بىر نەچچە ئاي كېچىكتۈرۈپ چاقىرىلىشىغا مەجبۇر قىلىدۇ.

1929-يىلى 6-ئايدا، ئىستانبۇل جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگىنى ئەزەربەيجانىنىڭ سابىق باش جۇمھۇرى، چەتئەلدىكى ئەزەربەيجان ھەربىكىتىنىڭ داھىيسى مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە بىلەن شىمالىي كاپكازىيىلىك يېتەكچى سەئىت شامىلنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ پۈتۈن ھۆججەتلىرىنى مۇسادىرە قىلىدۇ. بۇ ۋەقە مۇھاجىر تۈرك كۈرەشچىلىرى ئارىسىدا پارتلاش خاراكتېرىدە تەسىر پەيدا قىلىدۇ. مۇھاجىرلار، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ پات-پات ئاگاھلاندۇرۇش بېرىشلىرىغا، يەنە بەزىدە ۋاقىتلىق بولسىمۇ چېگرادىن چىقىرۋېتىلىشلىرىگە كۆنۈك ئىدى. ئەمما ئۆيلىرىگە بېسىپ كىرىپ ئۆي ئاختۇرۇشلىرى بىلەن ماتېرىيالىلىرىنى مۇسادىرە قىلىشلىرى تېخى تۇنجى قېتىملىق ئىش ئىدى. تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھاجىر تۈرك يېتەكچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتىشى ئېھتىمال بولغان بۇ قېتىمقى ھادىسە، ئوسمان غوجا تەرىپىدىن تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنغان ئىدى:

ئىيۇن ئېيىدا رەسۇلزادە ئىمىن ئەپەندى بىلەن سەئىد شامىل ئەپەندى ئىككىسىنىڭ ئۆيلىرى ئىستانبۇل ساقچى ئىدارىسى بىرىنچى شۆبىسى تەرىپىدىن باستۇرۇلۇپ تەكشۈرىلىشى ۋە ماتېرىيالىرى مۇسادىرە قىلىنغانلىقى بەكلا يامان تەسىر پەيدا قىلىۋەتتى. بۇنداق قىلىشقا ئۇلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەن بىر قىسىم ئەزەربەيجانلىقلار بىلەن داغىستانلىقلار ئۇلارنى ئەنگلىيىلىكلەر ئۈچۈن جاسۇسلۇق قىلماقتا دەپ ئەرز قىلغانلىقى سەۋەبچى بولغان ئىكەن.

ت م ب ئەزالىرىنىڭ ئۆزئارا ئېزىشقان خەتلىرىدىن قارىغاندا، بۇ تۈردىكى ئەرزلەرنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق بىر ئىپ ئۈچى تېپىلمىغان بولغاچقا، بۇ ئىككى يېتەكچى ئۈستىدە ھېچقانداق بىر قانۇنى سۈرۈشتە ئىشى كۆرۈلمىگەن. ئەمما يۇز بەرگەن بۇ ۋەقەدىن ھەر ئىككىلا يېتەكچى خاتىرجەم بولالمىغاچقا، تۈركىيىدە بىخەتەر تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە بىلەن سەئىد شامىل ئىككىسى تۈركىيىدىن چىقىپ كېتىپ، پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ ئەركىن قانات يايدۇرۇشقا بولىدۇ دەپ قاراشقان پولشىغا كۆچۈپ كېتىدۇ. (ئەسلىدە سەئىد شامىل 1926-يىلىسىلا ۋارشاۋاغا بارغان بولۇپ، ئۇ يەردە پرومېتې پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان ئىدى. ئەمما پات-پات تۈركىيىگىمۇ كېلىپ، بەزى پائالىيەتلىرىنى ئىستانبۇلدا قانات يايدۇرماقتا ئىدى. مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە تۈركىيىدىن چىقىپ كەتكىنىدىن كېيىن، ئەزەربەيجان مىللىي ھەربىكىتىنىڭ ئاۋازى بولغان «ئوتلۇق يۇرت» ژۇرنىلىدا باش ماقالىلەرنى مىرزا بالا

يېزىشقا باشلىغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۇلار شۇ ئارقىلىق بىر مەنىدە تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ كۈتكىنىدەك ئىش قىلغان ھېسابلاندى.

1929-يىللىق ئىستانبۇل قۇرۇلتىيى

زېكى ۋەلىدى بىلەن ئابدۇقادىر سۇلايمان ئىككىسى تۈركىيىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن چاقىرىش پىلانلانغان پەۋقۇلئاددە قۇرۇلتاي، 13-سېنتەبىر كۈنىسى مەخپىي چاقىرىلغان بىر قېتىملىق يىغىن بىلەن ئېچىلىدۇ. ت م ب ئەزالىرى 13-سىنتەبىردىن 2-ئۆكتەبىرگىچە 11 قېتىم يىغىن ئاچىدۇ. قۇرۇلتاي جەريانىدا تۈركىستان بىلەن ئافغانىستانىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى، بۇ رايونلاردا ۋاكالەتخانىلارنى ئېچىش ئىشلىرى، باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋاللىرى، زېكى ۋەلىدى مەسىلىسى، يېڭىدىن بىر ژۇرنال چىقىرىش ئىشى، نىزامنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئىشلىرى، بۇخارا ئەمىرى مەسىلىسى، تەشكىلات تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگەرتىشلەر قاتارىدىكى نۇرغۇنلىغان ماۋزۇلاردا مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ.

يىغىن خاتىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، ت م ب ئەزالىرى ئافغانىستاندا تۇرۇۋاتقان باسمىچىلار يېتەكچىسى شىر مۇھەممەتبەگنى سابىق بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئادىمى دەپ قارىشاتتى. بۇنداق قاراشقا كېلىشىگە ئېھتىمال ت م ب ئەزاسى بولغان باسمىچى يېتەكچىلىرىدىن تۇراپبەگ بىلەن ھەمراقۇل ئەپەندىلەرنىڭ ت م ب مەركىزىگە يوللىغان دوكلاتلىرى سەۋەبچى بولغان بۇلۇشى مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن بۇخارا ئەمىرىنى مۇنارخىيىچىلەرنىڭ جاسۇسى دەپ قارىماقتا ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەمىر تەرىپىدىن باشلىتىلغان بارلىق ئىشلار ت م ب تەرىپىدىن رەت قىلىنىشى كېرەك دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى. ئەسلىدە ت م ب بۇ بەلگىلىمىلىرى ئارقىلىق ئافغانىستاندىكى ئەمىر تەرەپ تۈركىستانلىقلارنىلا ئەمەس، ئۆز ۋاقتىدا يەنە كونا باسمىچى يېتەكچىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى بارلىق تۈركىستانلىقلارنىمۇ ئۆزلىرىگە دۈشمەن قىلىۋالغان ھېسابلىناتتى. قۇرۇلتاي يەنە ئافغانىستان بىلەن ئىرانغا تولۇق ھوقۇقلۇق ۋاكالەتچىلەرنى ئىۋەرتىش ئارقىلىق رەسمىي شۆبە قۇرۇپ چىقىش ھەققىدە قارار چىقىرىدۇ.

قۇرۇلتايىنىڭ 6-قېتىملىق يىغىنىدا، يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىغا قوشۇمچە قىلىپ ياۋروپادا «ياش تۈركىستان» نامىدا يېڭى بىر ژۇرنال چىقىرىشنىمۇ بەلگىلىشىدۇ. بۇ ژۇرنال ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچە ئۆزبېكچە نەشر قىلىنىدىغان بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ت م ب كۆز قاراشلىرىنى بىۋاسىتە ئەرەب ئەلىپبەسىنى قوللىنىدىغان ئافغانىستان، ھىندىستان ۋە ئەرەبىستان قاتارىدىكى ئەللەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا يەتكۈزۈش پۈرسىتىگە قايتىدىن ئېرىشكەن بولاتتى. ئېلىنغان قارار بويىچە، بۇ ژۇرنال ياۋروپادىكى تەشكىلاتتىن ئىككى نەپەر كىشى ھەمدە ئىستانبۇلدىن ئۇيغۇرتىلىدىغان بىر كىشىدىن تەشكىل تاپىدىغان ئۈچ كىشىلىك بىر ئورگان تەرىپىدىن نەشرى قىلىنىدىغان بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، بۇرۇن مەركىزى كومىتېت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بايراقنى تۈركىستان بايرىقى قىلىدىغانلىقىنى قايتىدىن تەستىقلىشىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە، ئىدىل ئۇرال گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مىللىي مەركەزلەرنى بىرلەشتۈرۈش ھەققىدىكى تەلىپى، قۇرۇلتاي تەرىپىدىن تەستىقلانماي، پەقەتلا ئورتاق بىر نەشرى ئەپكارى چىقىرىش ھەققىدىلا بىر بەلگىلىمە چىقىرىشىدۇ.

ئومۇمىي كىرىم-چىقىم بىلەن سەرپىياتلار مۇزاكىرە قىلىنغان ئومۇمىي يىغىنلاردا ئېنىق ھىساپ-كىتاپ بېرەلمىگەنلىكى ئالاھىدە تالاش تارتىشلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. رەئىس ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ قۇرۇلتايىدىن ئەپۇ سورىغان ھالدا ھىساپ-كىتاپ ئىشلىرىدىكى كەم قالغان قىسىملىرىنى كېيىن تولۇقلاپ بېرىش ھەققىدە ۋەدە قىلىشى نەتىجىسىدىلا بۇ تالاش-تارتىشلار بېسىقىپ ھىساپ-كىتاپلار تەستىقلىنىدۇ. ت م ب باش كاتىپى بىلەن تۈركىستان ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى مەجبۇرىن دەلىل يېتەكچىلىكىدىكى ھىزىپ گۇرۇپپىسىنى تەشكىللەپ چىققان ياش ۋەكىللەر، ئۆتكەن قېتىمقى رەئىسلىك تالاش-تارتىشلىرىدىن خېلى بەك نارازى بولۇپ بەكلا خاپا بولۇشقان ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن، ت م ب دە رەئىسلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باش سېكرېتارلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىش مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا قويىشىدۇ. ئۇلار، رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنى بۇنداق بىر شەكىلگە كەلتۈرۈش ھەققىدە ئۆز ئالدىغا بىر نىزامنامىنىمۇ تەييارلاپ چىقىشقان ئىدى. رەئىس ئوسمان غوجا ئوغلى، رەئىسلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالغىنىدا ئۆزىنىڭ ئىناۋىتىمۇ قالمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق، بۇنداق ئۆزگەرتىش قىلىش تەلىپىگە قارشى چىقىدۇ. بۇ مەسىلە تالاش-تارتىش قىلىنغان 10-قېتىملىق يىغىننى باشقۇرۇۋاتقان مۇستاپا چوقاي ئوغلى، باشقا ۋەكىللەرنىڭ قارشى تۇرغانلىقىغا قارىماي، رەئىسلىك تۈزۈمىنى

داۋاملاشتۇرۇشنى، ھەمدە ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ رەئىسلىكتە داۋاملىق تۈرۈۋېرىشى لازىملىقىدا چىڭ تۇرۇۋالىدۇ. نەتىجىدە، قالغان ۋەكىللەر مەجبورى بولسىمۇ چوقاي ئوغلىنىڭ پىكرىنى ماقۇللىشىپ، رەئىسلىك تۈزۈمىنى داۋاملاشتۇرۇشقا قوشۇلىدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلى، بۇرۇنقىدەكلا ياۋروپا ژاكالەتچىلىك ۋەزىپىسىدە تۇرۇۋېرىدىغان بولىدۇ. مەركىزى كومىتېتنىڭ بىرىنچى كاتىپلىقىغا مەجبۇرىدىن دەللىنى، ئورگان ئىشلار كاتىپلىقىغا ناسىر ھەكىمزادىنى، مۇھاسىپلىققا بولسا ئابدۇللا تەۋەككۈل بابۇرنى قويىشىدۇ. زاھىت ئۆزبۇلاق بىلەن ئىلتەر (ئىلتەر – دوكتور سالىھ ئەركىنقولنىڭ مەخپىي بەلگىسىدۇر. ئەركىنقول بىر ھەربىي دوختۇر ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۆز ئىسمىنى ئاشكارا ئىشلىتەلمەيتتى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) باي ئىككىسىنى مەركىزى كومىتېتنىڭ يېڭى ئەزاسى قىلىپ سايلىشىدۇ.

قۇرۇلتايدا قوبۇل قىلىنغان يەنە بىر قارارغا ئاساسەن، ت م ب نىڭ 7 ماددىلىق ئورتاق پروگراممىسىغا يەنە ئىككى ماددا قوشۇلىدۇ. بۇ ماددىلارنىڭ بىرىنچىسىدە ”تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشى مەسىلىسى پەقەت تۈركىستانلىقلارغىلا تەۋە بۆلىشى لازىم“ دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. يەنە بىر ماددىدا بولسا تۈركىستانىنىڭ چېگرىسى غەربىي تۈركىستاندىكى جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن شەرقىي تۈركىستانىنى ئۆز چىگە ئالىدۇ دېگەن بىر ئىزاھات بېرىلىش بىلەن، ئۇلۇغ تۈركىستانىنىڭ چېگرىسىنى باشقىدىن بەلگىلەپ بەرمەكتە ئىدى. بۇ بەلگىلىمىلەر بىلەن بىرلىكتە، يەنە يېڭىدىن بىر نىزامنامە تەييارلىنىپ ماقۇللىنىدۇ. يېڭىدىن تۈزۈپ چىقىرىلغان نىزامنامىغا ئاساسەن، مەركىزى كومىتېت ئەزالىرىنىڭ تۈركىستانلىقلاردىن تەشكىل تېپىشى شەرت دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى. (2-ماددا) مەركىزى كومىتېتقا مۇناسىۋەتلىك بارلىق ھۆججەتلەر باش كاتىپ ۋاستىسىدا تەييارلىنىدىغان بولىدۇ ۋە مەركىزى كومىتېت ھەر يىلى باشقىدىن سايلىنىدۇ دەپ بەلگىلىنىدۇ. (4-ماددا) شۇنىڭدەك يەنە مەركىزى كومىتېت بىلەن ئۇنىڭ ھەرقايسى شۆبىلىرىنىڭ كاتىپ ۋەكىللىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ بولىدۇ. بۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىنىپ يەنە مۇراھھاس ئەزا بولۇشىمۇ ماقۇللىنىدۇ.

1929-يىلقى پەۋقۇلئادده قۇرۇلتاي بىلەن بىرگە، ت م ب نىڭ تەشكىلى تۈزۈلۈشىدە تۈپتىن ئۆزگەرتىش قىلىنغانلىقى كۆرۈلمەكتە ئىدى. رەئىسلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ياش ۋەكىللەر بۇ تەلىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن، باش كاتىپنىڭ ئورنىنى ئالاھىدە كۈچەيتىشنى قولغا كەلتۈرگەن ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، مەركىزى كومىتېت ھەيئەتلىرىنىڭ سانىنى

كۆپەيتىۋېلىش ئارقىلىق، رەئىسنىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ ئازايتىش ئىمكانىغا ئېرىشىۋالىدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ئوسمان غوجا ئوغلىغا ئوخشىغان ئىككى تارىخىي شەخس رەئىسلىك تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشتا ھەرقانچە مۇڭەپپەقىيەتلىك بولالىغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بۇ ئۇتۇغىنى ئۆزلىرىنىڭ ئابرۇيىنى ساقلاپ قېلىشتىن نېرىغا ئۆتەلمىگەن بىر ئۇتۇق دەپ قاراشقا بولاتتى. مەركىزى كومىتېتتا پەقەت تۈركىستانلىقلارلا ھوقۇق تۇتالايدۇ دەپ بەلگىلەنگەن بەلگىلىمە بولسا، بىر مەنىدە زېكى ۋەلىدى مىسالىغا ئوخشاش ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىشنىڭ بىر چارىسى دەپلا قاراش مۇمكىن ئىدى. شۇنىڭغا ئوخشاش، تۈركىستان مۇستەقىللىقىنىڭ يالغۇز تۈركىستانلىقلارغىلا تەۋە بۆلۈشى كېرەك دېگەن ماددىسى بىلەن تۈركىستان چېگرالىرىنى بەلگىلەشتە، بۇرۇنقىسىغا ئوخشىمايدىغان يېرى باشقىرىدىستاننى سىرتتا قالدۇرغىنى بولۇپ، بۇلارمۇ زېكى ۋەلىدىنىڭ مۇئامىلىسىگە بېرىلگەن بىر جاۋاب ھېسابلىناتتى. ياۋروپادا نەشرىياتچىلىقنى باشلاش ھەققىدىكى قارار بولسا، سىياسىي پائالىيەتلەرنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈرىلىدىغانلىقىنىڭ بىر ئىشارىتى ئىدى. دېگەندەك، ئىيۇن ئېيىدا كاپكازىيە كومىتېتى ۋەكىللىرىگە قارىتا ئىستانبۇل ساقچىسى تەرىپىدىن ھەرىكەت قوللانغانلىقى، تۈركىيىدىكى سىرتقى تۈرك كۈرەشچىلىرى ئۈچۈن كەلگۈسىدە يۈز بېرىشى ئېھتىمال بولغان قىيىن كۈنلەرنىڭ سىگنالى بولۇپ قالغان ئىدى.

«ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى

قۇرۇلتاي يېپىلغاندىن كېيىن پارتىغا قايتىپ بارغان مۇستاپا چوقاي ئوغلى، ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ چىقىرىلىدىغان يېڭى ژۇرنالنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ. ئۆكتەبىردە گېرمانىيىدىكى ئوقۇغۇچىلار گۇرۇپپىسى بىلەن بىر قېتىملىق يىغىن ئۆتكۈزۈپ ژۇرنالنىڭ ھۆلىنى سېلىۋالىدۇ. بۇ يىغىندا قوبۇل قىلىنغان قارار بويىچە ژۇرنالنىڭ باش تەھرىرلىك ۋەزىپىسى مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا تاپشۇرۇلىدۇ. ژۇرنالدا ئىشلەيدىغان قالغان ئەزالار، ياش تۈركىستانچىلار گۇرۇپپىسىنىڭ باش كاتىپلىق ئورنى ئىبراھىم ئارىفخان (يارقىن) بىلەن ئاسپىراتورىيە ئوقۇشىنى پۈتتۈرگەن ئابدۇلۋاھاپ (ئوكتاي) قاتارلىقلارغا تاپشۇرۇلىدىغان بولىدۇ. ئىستانبۇل قۇرۇلتىيىدا قوبۇل قىلىنغان قارارغا بىنائەن، ژۇرنال كونا يېزىق بويىچە چاغاتاي شېۋىسىدە چىقىرىلىدىغان بولۇپ، ژۇرنال

ئىسمىمۇ ياش تۈركىستان دەپ ئاتىلىدىغان بولىدۇ. ژۇرنالنىڭ چىقىش ۋاقتى 1929-يىلىنىڭ ئاخىرىغا بېكىتىلىدۇ. قۇرۇلتاي خاتىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، ژۇرنالنىڭ بارلىق چىقىملىرى چوقاي ئوغلىنىڭ خىزمەت ئىشلىشى نەتىجىسىدە پرومېتې ھەربىكىتىنىڭ مەنبەلىرىدىن ئايرىلىدىغان بولىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
ياش تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى سانى
(ئەسلى ئورىگىنال ژۇرنال مۇقاۋىسىدىكى چاغاتايچە يېزىقلارنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر كونا يېزىقى بويىچە كۆچۈرۈلۈشى تۆۋەندىكىچە – ت)

(ياش تورکستان
تورکستان ملی ئاستقلال فکریگه خدمت ئایتوچی ئایلق مجموغەدر
باش مەررى: چوقای ئاوغلی مستفی
يل 1 1929 دېكابىر سان 1
بۆ سانده:
سیاسی بولم:
1- بزنڭ يول
2- باشقارمادن
3- تورکستانده پاخته ئاترافنده کورەش. چوقای ئاوغلی مستفی
4- چار مینستری قریووشەین نك تورکستان پاختەچیلگیگه نزری. بىر تورکستانلی
5- ساویت روسیه «جنتیدەن» ئاولاق. ئالتای نویان
ئادبی بلم: «تورکستان» ماغجاندەن
"یاپراقلر" چولپاندەن
تورکستان خبرلەری:
قازاغستانده ـ تورکمەنستانده ـ ئاوزبیکستانده)

ياش تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى سانى، بۇرۇن تۈزۈلگەن پىلان بويىچە 1929-يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدا نەشردىن چىقىدۇ. ژۇرنال مۇقاۋىسىغا "تۈركىستان كۆز قارىشىغا ياردەم بېرىدىغان ئايلىق مەجمۇئە" دېگەن بىر جۈملە سۆز قوشۇلغان ئىدى. كەينى مۇقاۋىسىدا بولسا فرانسۇزچىدا تۈركىستان مىللىي ھەربىكىتىنىڭ نەشرى ئورگىنى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن ئىدى. ئالاقىلىش ئۈچۈن مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ پارىژ-نوگېنت رايونىدىكى ئۆيىنىڭ ئادرېسى بېرىلگەن ئىدى. بۇ ژۇرنال

بېرلىندا بېسىلىپ تۇراتتى. ئەمما مەسئۇل مۇدىرنىڭ كىم ئىكەنلىكى بىلەن باسمىخانا ئادرېسى بېرىلمىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا "مۇستاپا چوقاي ئوغلى ياش تۈركىستان مەجمۇئەسىنى ت م ب دىن ئايرىپ ئۆز ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش مەقسىتىدە بۇ چاردىن پايدىلانغان" دەيدىغان گەپ-سۆزلەرگە قارىتا، چوقاي ئوغلى بېرلىندىكى ياشلارنىڭ ھېچقايسى ئۇ ۋاقىتتىكى شارائىتلاردا ئۆزىنى ئاشكارىلاشنى خالىمىغانلىقىنى، ھەتتا بىر پوچتا ئادرېسى ئۈچۈن بولسىمۇ ئىلتىماس قىلىشتىن قورقىدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن ئۆزىنىڭ ئۆيىنىڭ ئادرېسىنى بېرىشكە مەجبور بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ژۇرنالنىڭ نەشرى قىلىش ئىشلىرىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئالغاندا ئابدۇلۋاھاپ ئىساق ئوغلى (ئوكتاي) بىلەن ئىبراھىم ئارىفخان ئىككىسى يېتەكچىلىك قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. ئىساق ئوغلى مېدىتسىنا دوختۇرى بولۇپ، دارماستادت شەھىرىدە گېنېكولوگىيە كەسپى بويىچە ئاسپىرانتلىق ئوقۇشىدا ئىدى. ياش تۈركىستان ژۇرنىلىدا ۋەزىپىگە تەيىنلەنگىنىدىن كېيىن، 1930-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا بېرلىنگە كۆچۈپ كېلىۋالىدۇ. ئۇ كۆچۈپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا ژۇرنال چىقىرىش ئىشلىرىنى تاھىر شاكىر (چاغاتاي) ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ تۇرغان ئىدى.

ژۇرنالنىڭ تۇنجى سانىنىڭ كىرىش سۆز قىسمى مۇنداق باشلانغان ئىدى:

بىز تۈركىستان مۇستەقىلچىلىرى ئېلىمىزنىڭ ئەركىنلىكى ۋە ۋەتىنىمىز تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىمىز. ... تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن بۇنىڭدىن باشقا يول يوق، باشقا يولمۇ بولماسلىقى كېرەك. ... بىز ھازىر موسكۋانىڭ زۇلۇمى ئاستىدا ئېزىلىۋاتقان مىليونلىغان تۈركىستانلىقنىڭ پەقەت بەكلا ئاز بىر قىسمىنى تەشكىل قىلماقتىمىز. ... خەلقىمىزنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق تەلەپلىرىنى مەزمۇنىنى ئۆزگەرتمەستىن ۋە كۈچىنى كامايتماستىن ياش تۈركىستان ژۇرنىلى ۋاستىسىدا ئۇختۇرالساق، بىز ھەممىمىز ئۈچۈن مەسئۇلىيىتىمىز ئۈستىدىكى ۋەزىپىمىزنىڭ مەلۇم قىسمىنى ئورۇندىيالىغان بولىمىز. ... ياش تۈركىستان ئۇنچىلىك چوڭ ھەجىملىك بىر مەجمۇئە ھېسابلانمايدۇ. ئەمما ئازاد ۋە مۇستەقىل تۈركىستان بايرىقىنى كۆتۈرۈپ لەپىلدىتىپ ماڭغاندەك ئېغىر ۋەزىپىنى ئۆشىنىسىگە ئالغان، بۇ يولدا كۈرەش قىلىش جەريانىدا چوقۇم كۈچىيىپ بارالايمىز. ... بىزنىڭ غايىمىز، تۈركىستاندا جوغرافىيىلىك ھەمدە مەنىۋى جەھەتتە بىر مىللىي دۆلەت قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەتتۇر. چۈنكى پەقەت شۇ ۋاقىتتىلا خەلقىمىز ئۆز

ۋەتەنىدە ئۆز تەغدىرىگە ئۆزلىرى تولۇق ئىگىدارچىلىق قىلالىشى مۇمكىن. بىز يۇرتىمىزدىكى ۋە مۇھاجىرلىكتىكى ۋەتەنداشلىرىمىز بىلەن دوستلىرىمىزدىن ئازاد ۋە مۇستەقىل تۈركىستان غايىسى يولىدىكى كۈرىشىمىزگە ياردەم قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ھەقىقەتەنمۇ ئون يىل داۋاملاشقاندىن كېيىن ياش تۈركىستان ژۇرنىلى چەتئەلدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ سىياسىي مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاشتەك ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك بىر ۋەزىپىنى ئورۇنداپ كېلىدۇ. ھەر سانى تەخمىنەن 40 بەت ئەتراپىدا بولغان بۇ ژۇرنال، بىر قانچە بۆلۈمدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. سىياسىي بۆلۈمدە ئاساسەن مۇستاپا چوقاي ئوغلى تەرىپىدىن يېزىلغان بىر ياشماقالە بىلەن باشقا ماقالىلەر تۈركىستان، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ۋە خەلقئارالىق مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئەدەبىي بۆلۈمدە بولسا، ئاساسەن تۈركىستان داڭلىق شائىرلىرىنىڭ كۆچلۈك مىللىي ھېسسىياتقا ئىگە شېئىرلىرى ئېلان قىلىنىپ تۇراتتى. ئۇندىن باشقا يەنە تۈركىستانىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى بىلەن تۈرك مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك تېمىلاردىن تەشكىل تاپقان ماقالىلارمۇ ئېلان قىلىنىپ تۇراتتى.

ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارايدىغان بولساق، ياش تۈركىستان يالغۇز تۈركىستاندىكىلا ئەمەس، ئۆز ۋاقتىدا يەنە پۈتۈن سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى ۋەزىيەتلەرنى ئىنتايىن دىققەت بىلەن كۆزىتىپ بارغانلىقىنى، بولۇپمۇ تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك سوۋېت سىياسەتلىرىگە دەل ۋاقتىدا ھەمدە كەڭ دائىرىلىك تەنقىد بېرىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. (مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ماقالىلىرىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن مەنبەلەر تەتقىق قىلىنغىنىدا، ياش تۈركىستانچىلار پراۋدا بىلەن ئىسكرانىڭ ئوخشايدىغان سوۋېتلار ئىتتىپاقى گېزىتلىرى بىلەن بىرگە يەنە پراۋدا ۋوستوكا، زا پارتىيۇ، سوۋېتسكايا ستېپ، كازاكستانكايا پراۋدا، ئاقچۆل، ئەڭبەكچى، قازاق، قازاق ئەدەبىياتى، قىزىل ئۆزبەكستان، يېڭى پەرغانە، ئازاد بۇخارا، بۇخارا پرولېتارىياتى، شەرق ھەقىقىتى، كېڭەش تۈركىستانى، تۈركمەنىستانسكايا ئىسكارا، تۈركمەنستان، قىزىل يۇلتۇز، ئاۋازىي تاجىك، رەھبىرىي دانىش قاتارلىقى تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە بېسىلىدىغان گېزىتلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئوقۇپ تۇرىدىغانلىقى مەلۇم. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) 1930-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ياۋروپادا كۈنسايىن يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇش خەۋپى سەۋەبىدىن، چوڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر

بىلەن خەلقئارالىق سىياسەتلەر ھەققىدىكى ماقالىلارمۇ ئېلان قىلىنىشقا باشلىنىدۇ.

خەۋەرلەر بۆلۈمىدە بولسا، تۈركىستاندىن كەلگەن خەۋەرلەر، ئافغانىستان، ھىندىستان، ئەرەب ئەللىرى، تۈركىيە ۋە ياۋروپادا تۈرۈۋاتقان مۇھاجىر تۈركىستانلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەر بېسىلىپ تۇراتتى. بۇ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن، ياش تۈركىستان ژۇرنىلى تېز ۋاقىت ئىچىدىلا دۇنيانىڭ ھەر قايسى ئەللىرىگە تارقىلىپ كەتكەن تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئارىسىدا ئىنتايىن مۇھىم بىر ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى ھالىغا ئايلىنىدۇ.

مۇستاپا چوقاي ئوغلىدىن باشقا ماقالە يازىدىغان يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تەخەللۇسلار ياكى مەخپىي نام‌لارنى ئىشلىتىپ ماقالە ئېلان قىلىپ تۇرىدىغانلىقى مەلۇم. (تاھىر چاغاتاي ياش تۈركىستاندا > چاغاتاي > دەپ، تاھىر شاكىر، ھەسەن تۇرسۇن > تاشپالتا > ۋە > تومۇروغلى > دېگەندەك نام‌لاردا ماقالە ئېلان قىلىپ تۇرغان؛ ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي بولسا > ئابدۇلۋاھاپ، جانەي، توقتامىشئوغلى > دېگەن ئىسىملارنى ئىشلىتىپ كەلگەن. تۈركىيىدىكى ت م ب چىلاردىن دوكتور سالىھ ئەركىنقول ماقالىلىرىنى > ئىلتەر > دەپ، تەۋەككۈل ئابدۇللازادە بابۇر <تۇيغۇن> دەپ ۋە ئەخمەت نائىم ئۆكتەم بولسا <E.N> دېگەندەك ئىمزا بىلەن ماقالىلىرىنى ئېلان قىلىشقان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ژۇرنالنىڭ يىللىق مۇشتەرى ھەققى 2 دوللار، ھەر سانى 20 سېنت قىلىپ بېكىتىلگەن.

ياش تۈركىستان ژۇرنىلى نەشرىدىن چىقىشقا باشلىشى بىلەن تەڭ، بەزى يېڭى مەسىلىلەرمۇ بىرلىكتە كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلى، ئابدۇلۋاھاپ ئىساق ئوغلى، تاھىر شاكىر ئۇچىسى يېڭى ژۇرنال ئەتراپىدا زىچ ھەمكارلىق ئورنىتىپ گۈروھۋازلىقنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلايدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ ئۈچ كىشىلىك گۈروھقا سابىر ئىبراھىممۇ قوشۇلىدۇ. بۇ ئەھۋال، گېرمانىيىدىكى ياش تۈركىستان گۈرۈپپىسىنىڭ قالغان ئەزالىرىنى ئەنسىرىتىشكە باشلايدۇ. ژۇرنالنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسىنى ئىلىكىدە چىڭ تۇتۇۋالغان چوقاي ئوغلى، تەھرىرات رەھبەرلىكى بىلەن ژۇرنال مەزمۇنىنى بەلگىلەشتە ئاساسەن ئۆز ئالدىغا دېگۈدەك پائالىيەت قىلىشقا باشلايدۇ. ياش تۈركىستان گۈرۈپپىسىدىكى باشقا ئەزالار مەيلى ئىقتىسادىي مەنبەنى باشقۇرۇشتا بولسۇن ياكى تەھرىرات بېتەكچىلىكىدىكى ژۇرنالنىڭ مەزمۇنىنى بەلگىلەيدىغان ئىشلاردا بولسۇن ت م ب گېرمانىيە

شۆبىسىنىڭ نازارىتى ئاستىدا بۆلۈشى كېرەك دېگەن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ جەھەتتىمۇ بەلگىلىمىلەرنى چىقىرىشقان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ يازغان خەتلىرىدە تاھىر بىلەن ئابدۇلۋاھاپ ئەپەندىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى بىۋاستە شۆبە بىلەن مەسلىھەتلىشىشى لازىم دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ تۈردىكى تىرىشچانلىقلاردىن قىلچە نەتىجە چىقمايدۇ. چوقاي ئوغلىنىڭ گېرمانىيە شۆبىسى رەھبەرلىكى بىلەن مەسلىھەت قىلماسلىقى سەۋەبىدىن، ياش تۈركىستان گۇرۇپپىسى ئىچىدىكى بۆلۈنۈش ئىزچىل داۋاملىشىپ باردۇ.

ئەزەربەيجان مىللىي ھەرىكىتى بىلەن ئىدىل-ئۇرال ھەرىكىتى ئىچىدىكى ھادىسىلەر ۋە ت م ب گە كۆرسەتكەن تەسىرلىرى

تۈركىستان مىللىي بىرلىك ھەرىكىتى ئىچىدە كۆرۈلگەن بۇ تۈر زىددىيەت ۋە تالاش-تارتىش ھادىسىلىرى قالغان تۈرك گۇرۇپپىلىرى ئارىسىدىمۇ كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. بۇ تەشكىلاتلار ئۆزئارا ئورتاق بىرلىكسىپ تەشكىل قىلىپ پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بىرسىدە ئوتتۇرىغا چىققان مەسىلە تەبىئىي ھالدا قالغان تۈرك گۇرۇپپىلىرىغىمۇ تەسىر كۆرسىتەتتى. شۇنداق بولغاچقا، 1929-يىلقى قۇرۇلتايدىن باشلاپ كەڭ كۆلەملىك ئۆزگىرىش قىلغان ت م ب، بىر سەپتىكى تەشكىلاتلار ئارىسىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنىڭ تەسىرىگە شۇ ھامان ئۇچرايتتى. بولۇپمۇ ئەزەربەيجان تۈركلىرى بىلەن ئىدىل ئۇرال تۈركلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر، ت م ب ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا كۆز قاراش ئوخشىماسلىقلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، يېڭى تالاش-تارتىشلارنى پەيدا قىلىشقا باشلايدۇ.

1929-يىلىسى ئەزەربەيجان مىللىي ھەرىكىتى نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى ھېسابلىناتتى. بۇ ھەرىكەتنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلىنماس يېتەكچىسى بولغان سابىق باش جۇمھۇرى ۋە كاپكازىيە كومىتېتىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولغان مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادىگە قارشى تۇنجى قېتىم بىر ئۆكتىچىلەر ھەرىكىتى باشلانغان بولۇپ، ئەزەرى تۈركلىرى ئىچىدە ئېغىر پارچىلىنىشلار كېلىپ چىقماقتا ئىدى. ئەسلىدە، بۇ تۈردىكى بۆلۈنۈشلەر كونا ھىساپنىڭ يېڭىدىن ئوتتۇرىغا چىقىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

1917-يىلىدىن بۇرۇن، ئەزەربەيجان مۇستەقىللىقى ئۇچۇن كۈرەش قىلىپ كەلگەن مۇساۋات پىرقىسىدىكىلەر بىلەن تۈرك فىدراتسىيىچىلەر پىرقىسىدىكىلەر يەنە شۇ يىللىرى بىر قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىپ بىرلەشكەن ئىدى. مۇھاجىرەتتە يېڭى كاپكازىيە ژۇرنىلى ئېتىراپىغا يىغىلىپ پائالىيەت قىلىۋاتقان گۇرۇپپىلار، يېڭى كاپكازىيە ژۇرنىلىنىڭ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار كابىنىتىنىڭ قارارى بويىچە پىچەتلىۋىتىلگىنىدىن كېيىن قايتا بۆلۈنۈشكە باشلىغان ئىدى. رۇستەمبەيلى بىلەن ناقى شېخ زامانلى ئىككىسى، رەسۇلزادىغا قارشى تەشكىللەنگەن بۇ گۇرۇپپىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
ياش تۈركىستانچىلار
سولدىن باشلاپ تاھىر چاغاتاي، مۇستاپا چوقاي ئوغلى ۋە ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي.
1935.3.15، بېرلىن. (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

رەسۇلزادە، يېڭى كاپكازىيە ژۇرنىلىنىڭ پىچەتلىنىشىدىن كېيىن، يەنى 1929-يىلىنىڭ كىرىشىدىن ئىتتىپاقىن «ئەزەرى تۈرك» بىلەن «ئوتلۇق يۇرت» دېگەن ئىككى ژۇرنالنى چىقىرىشقا باشلىغان ئىدى. بۇ جەريانىدا كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ. شۇ يىلىسى ئىيۇن ئېيىدا ئىستانبۇل سىياسىي ساقچىلىرى، چەت دۆلەت ئۇچۇن پائالىيەت قىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە بىر پاش قىلىش ماتېرىيالى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە بىلەن سەئىد شامىلنىڭ ئۆيىنى تۇيۇقسىز باستۇرۇپ ئاختۇرىدۇ ھەمدە قولغا چۈشەرگەن بارلىق ھۆججەتلەرنى مۇسادىرە قىلىۋالىدۇ. مۇھاجىرلار ئىچىدە بۇ قېتىملىق پاش قىلىنىشىنىڭ رەسۇلزادىگە ئۆكتىچىلىك قىلىۋاتقان كىشىلەر تەرىپىدىن قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى گەپ-سۆزلەر تارقىلىشقا باشلىغان ئىدى. دۆلەت تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنغان بۇ قېتىملىق سىياسىي ئۆي ئاقتۇرۇش ۋەقەسى نەتىجىسىدە ھەر ئىككىلا مۇھاجىرلار يېتەكچىسى تۈركىيىدىن ئايرىلىشقا مەجبور بولىدۇ. رەسۇلزادە چەتئەلگە چىقىپ كەتكەنلىكىگە قارىماي، كېيىنكى يىللاردا شەفىبەيچىلىك دەپ نام ئالىدىغان ئۆكتىچىلەر ھەربىتىگە قاشى پائالىيەت قىلىش ئىرادىسىدىن يانمىغان ئىدى. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان ھالدا بارلىق بىرلىكسەپ مىللىي ھەرىكەت تەشكىلاتلىرىغا بۇ ئۆكتىچىلەر گۇرۇپپىسىغا قارشى ئىپادە بىلدۇرۇشلىرى كېرەك دەيدىغان بىر تەلەپنامە يوللايدۇ. ت م ب ئەزالىرىنىڭ بىر قىسمى بۇنداق بىر ئىپادە

بىلدۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوقلۇقىنى، ئۇلار بۇ تالاش-تارتىشلاردا بىتەرەپ تۇرۇشلىرى كېرەكلىكىنى توغرا كۆرمەكتە ئىدى. ئەمما رەسۇلزادە پروەپتې سېپى ئىچىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بىرسى بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىرىنى بۇزىۋالماسلىقى كېرەك ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى ت م ب مەركىزى ھەيئىتىگە يازغان بىر پارچە خېتىدە، ت م ب نىڭ بۇ ئىككى گۇرۇپپا ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە بىۋاستە ئارىلىشىپ قالماسلىقى لازىملىقىنى، پروەپتې فرونتىدىكى بارلىق گۇرۇپپىلار بىلەن بىر تەرەپتە تۇرىدىغانلىقىنى، بۇنىڭغا قارىتا سىياسىي جەھەتتە ت م ب تەركىبىدە ئوتلۇق يۇرت گۇرۇپپىسىغا تەۋە كىشىلەرنىڭ، يەنى رەسۇلزادە بىلەن ئوخشاش كۆزقاراشتىكىلەرنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى.

چەتئەلدىكى تۈرك گۇرۇپپىلىرى ئارىسىدا تالاش-تارتىشقا سەۋەب بولغان يەنە بىر مەسىلە، ئىدىل ئۇرال تۈركلىرىنىڭ «مىللىي يول» نامىدىكى نەشر ئەپكارىدا ئىشلەتكەن تۈرك-تاتار ئىپادىسىنىڭ ئېنىقلىمىسى سەۋەبىدىن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئايار ئىساقى باشلامچىلىقىدىكى ئىدىل ئۇرال گۇرۇپپىسىدىكىلەر سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەركىبىدە قالغان تۈركلەرگە قارىتا شۇ چاقىچە ئىشلىتىپ كېلىنگەن رۇسىيە تۈركلىرى دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا تۈرك-تاتار سۆزىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەسىلىسىدە ئىزچىل كۈچ چىقىرىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇنىڭغا قارىتا ياش تۈركىستان گۇرۇپپىسىدىكىلەر بۇنداق ئاتىلىشقا نارازى ئىدى. تۈرك-تاتار ئاتالغۇسى تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا پارچىلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن دەپ قارايتتى. بۇ مەسىلە، گېرمانىيىدىكى ياش تۈركىستان گۇرۇپپىسى بىلەن ت م ب مەركىزى ئوتتۇرىسىدا يېزىلغان ئالاقىلەردە مۇنداق ئىپادىلەنمەكتە ئىدى:

قالغان تۈرك قەۋملىرىنىڭ پىكرىنى ئالماي تۇرۇپ ئىشلىتىلگەن بۇ ئېنىقلىما تۈركىستانلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، مىللىي يول بۇ ئاتالغۇنى ئومۇمىي يۇزلۈك ماقۇل كۆرۈلگەن بىر ئېنىقلىما دەپ ئوتتۇرىغا قويماقتا. تۈرك-تاتار ئېنىقلىمىسى قەۋىم بىلەن ئۇرۇغداشلىق مەسىلىسىنى گەۋدىلەندۈرگەن. تاتارلارنى ئايرىم بىر قوۋم دەپ قاراش ئىپادىلەنمەكتە. بۇنداق ئېنىقلىما بېرىشنى قوبۇل قىلالمايمىز. ت م ب نىڭمۇ بۇ ھەقتە بىر بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىشىنى تەلەپ قىلىمىز.

پىكىر ئىختىلاپلىرى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. ئىدىل-ئۇرال گۇرۇپپىسىدىكىلەر ھەر ئىككى ھەرىكەتنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى ھەققىدە بىر تەكلىپ

سۈنغان ئىدى. 1929-يىلقى ت م ب قۇرۇلتىيىدا بۇ تەكلىپنىڭ رەت قىلىۋتىلگەنلىكىگە قارىماي، مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ئايباز ئىسھاقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كېتىشى، تۈركستان ھەربىتىنىڭ ئىدىل ئۇرال تەسىرى ئاستىدا قېلىش ئېھتىمالى ئۈستىدىكى غەم-ئەندىشىلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەبچى بولماقتا ئىدى. يۇز بەرگەن بۇ بىر قاتار پىكىر ئىختىلاپلىرىغا قارىماي، ھەر ئىككىلا ھەربىكەتنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرى ئورتاق قانات يايدۇرۇلۇپ، نەشرى ئەپكارلىرىمۇ بېرلىنده ئوخشاش بىر مەتبەئەده بېسىلىپ كەلمەكته ئىدى. (يىراق شەرققە كەتكەن ۋاقىتلىرىدا، ئايباز ئىساقىغا مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئىمزاسى بىلەن تۈركستان مىللىي بىرلىكىگىمۇ ۋەكىللىك قىلىدۇ دەيدىغان بىر تونۇشتۇرۇش بېرىلگەن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

«يېڭى تۈركستان» ژۇرنال مەسئوللىرىنى ئالماشتۇرۇش ۋە ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ تەشكىلدىن ئايرىلىشى

ياش تۈركستان ژۇرنىلى ياۋروپادا نەشرى قىلىنىشى بىلەن تەڭ، شۇ كۈنگىچە ت م ب نىڭ ئاۋازى بولۇپ كېلىۋاتقان يېڭى تۈركستان ژۇرنىلىنىڭ تەسىرى بەكلا ئازىيىپ كەتكەن ئىدى. ئەسلىدىنلا لاتىنچە ھەرپلەر بىلەن بېسىلىشقا باشلىغىنىدىن بۇيان، بۇ ژۇرنالنىڭ تۈركىيە سىرتىدىكى تۈركستانلىقلارغا يەتكۈزۈلۈش ئىمكانلىرىمۇ قالمىدى دېگۈدەك ئىدى.

شۇنىڭغا قارىماي ئۇ يىللىرى تۈركىيىده بېسىلىۋاتقان تاشقى تۈرك ژۇرناللىرىنىڭ تراجى بەكلا ئاز بولغانلىقى سەۋەبىدىن («يېڭى تۈركستان»، «ئوتلۇق يۇرت»، «بىلدىرىش») بۇ ژۇرناللار تۈرك جامائەتچىلىكى ئارىسىدا خېلى چوڭ قىزىقىش قوزغىغانلىقى مەلۇم. 1930-يىللىرى تۈرك دۇنياسىغا مۇناسىۋەتلىك نەشرى قىلىنىۋاتقان تۈركىيە مەنبەلىك بىردىن بىر ژۇرنال، تۈرك ئوچاقلىرىنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان «تۈرك يۇردۇ» (تۈرك يۇرتى – ت) ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن، تۈركىيە سىرتىدىكى تۈركلەرنىڭ ژۇرناللىرى بۇ ساھەدىكى چوڭ بىر بوشلۇقنى تولدۇرۇپ كەلمەكته ئىدى.

مۇستاپا چوقاي ئوغلى «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىغا مەركەزلىشىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن، بۇ ژۇرنالنىڭ باشماقالىلىرى ئاساسەن ئالغاندا ئوسمان غوجا ئوغلى تەرىپىدىن يېزىلماقتا ئىدى. 1930-يىلىنىڭ باشلىرىدا بۇ ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان بىر پارچە شېئىر ت م ب مەركىزى كومىتېتىدا يېڭىدىن سۈركۈلۈش پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. ئوسمان غوجا ئوغلى تەرىپىدىن يېزىلىپ 27-سانىدىكى باشماقالىنىڭ ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بۇ شېئىر، تۆت مىسرالىق بىر كۈپلېت شېئىر ئىدى. بۇ شېئىر، ئۇ ۋاقىتلاردا تۈركىيە مەتبۇئاتلىرىدا نەشرى قىلىنىۋاتقان ژۇرناللارنىڭ كۆپۈنچىسىدە ئۇچراپ تۇرىدىغان نۇرغۇنلىغان يازغۇچىلار تەرىپىدىن يېزىلىۋاتقان بىر تېما ھەققىدە يېزىلغان بىر شېئىر ئىدى. ”ئىستىقبال“ دەپ ئىسىم قويۇلغان بۇ شېئىردا غازى مۇستاپا كامالغا مەدھىيىلەر ئوقۇلۇپ كېلىپ مۇنداق دەپ يېزىلغان ئىدى:

چاپمىز بىز ساڭا ئۇلۇغ ئىستىقبال،
يېتەكچىمىز بىزنىڭ غازى مۇستاپا كامال.
بايرىغىمىزدۇر جۇمھۇرىيەت،
غايىمىزدۇر خەلقچىللىق،
باقى قالار مەڭگۈگە بۇ غايىمىز.

بىر قارىماققا ھېچقانداق نورمالسىزلىق كۆرۈلمەيدىغان بۇ تۆت مىسرالىق شېئىر، ت م ب مەركىزىدە قاتتىق تالاش-تارتىش ۋە تەنقىدلەرگە سەۋەبچى بولىدۇ. بۇ ھەقتە ياۋروپا ۋاكالەتچىسى مۇستاپا چوقاي ئوغلى، باش كاتىپ مەجىدىدىن دەلىلگە مۇنداق دەپ خەت يازىدۇ:

ئابدۇللا تەۋەككۈلگە يېڭى تۈركىستانىنىڭ 27 (15) نىچى سانىغا مۇناسىۋەتلىك نارازىلىقىمنى ئىۋەرتتىم. ئۇنى ئوسمان غوجا ئوغلىغا تاپشۇرۇپ بېرىڭ. 26-سان بىلەن 27-سانلارنى ت م ب نىڭ نەشرى ئەپكارى دېگىلى بولمايدۇ. ... ئەخمەت زېكى ۋەلىدى ‹ئوسمان غوجا ئوغلى ئەنقەرەگە خۇشامەت قىلىپ شېئىرلار يازماقتا، شۇڭا ئۇنى رەئىسلىكتىن ئېلىپ تاشلاش كېرەك› دېسە ئىشەنمىگەن ئىكەنمەن. ... بىزنىڭ تۈركىيە بىلەن بولغان دوستلۇقىمىز باشقا بىر ئىش، ... مەن پروېكتې ژۇرنىلىنىڭ 28-سانىدىكى ماقالامدىمۇ بۇ توغرىلىق توختالغان ئىدىم. ... تۈركىيە كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىغا كېلىشى ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم ئىش، ئەمما غازىنى رەسمىي داھىمىز دەپ يېزىش تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى تۈركىيىنىڭ بايرىقى ئاستىغا

كىرگۈزۈپ قويدۇق دېگەنلىكتۇر. بۇنداق قىلىش پۈتۈنلەي خاتا. مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادىنىڭ پرومېتېدە ئېلان قىلىنغان ماقالىسىدىمۇ بۇنداق قاراش كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. ... مۇنداق ئېيتقاندا، سىياسىي جەھەتتىن ئالغاندا تۈركىيە بىزنىڭ داۋايىمىز بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق. ... بىزنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتىمىز مۇستاپا كامالنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەمەس، بەلكى ئۆز مىللىي كۈچلىرىمىزنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

تۈركىيىنىڭ دۈشمەنلىرى مۇستاپا كامالغا پان تۈركست كۆز قارىشى بار، بارلىق تۈركلەرنى بىر بايراق ئاستىغا يىغىشقا تىرىشماقتا دەپ بوھتان قىلىشلىرىغا قارىتا بىز بۈيەردە قارشى كۈرەش قىلىپ كەلمەكتە ئىدۇق. يەنە بىر تەرەپتىن ت م ب نەشرى ئەپكارى ‹ئىستىقبال› شىبرىنى ئېلان قىلىشتى. ئەمدى تۈركىيىنىڭ دۈشمەنلىرى بۇ دېگەنلىرىگە پاكىت قىلىپ بۇ شىبرنى كۆرسىتىپ تۈرۈۋالسا بىز ئۇلارغا نېمە دەپ جاۋاب بېرىمىز؟ ئوسمان غوجا ئوغلى ژۇرنال ئىگىسى بولغان بۇ ژۇرنال قەتئىي تۈردە ت م ب نەشر ئەپكارى بولالمايدۇ.

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن جۈملىلەر، ئۇ دەۋرلەردە مۇھاجىرلىكى تۈرك يېتەكچىلىرىنىڭ تۈركىيىگە بولغان كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەش جەھەتتىن ئالغاندا بەكلا قىزىق ئىدى. ئۆز تەۋەسىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن تۈركىيىنى ئەڭ پايدىلىق بىر كۈچ دەپ قاراپ، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىيىنى بۇنىڭ ئۈچۈن ئانچە مۇھىم ھېسابلانمايدىغان بىر ئامىل دەپ قاراشماقتا ئىدى. بولۇپمۇ تۈركىيە سىرتىدىكى دۇنيادىن ۋە سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن كېلىش ئېھتىمالى بولغان پان تۈركىسىزم بوھتانلىرى يالغۇز يېڭى قۇرۇلغان ياش تۈرك دۆلىتىگىلا ئەمەس، ئۆز داۋالىرىغىمۇ زىيان يەتكۈزىدىغانلىقىنى بىلەلىگەن ئىدى. يۇقىرىدا ئىپادىلەشكەن سىياسىي مۇئامىلە، بىر ژۇرنال چىقىرىش قارارىغا كېلىشكەن 1927-يىلقى قۇرۇلتايدا ئالاھىدە تەكىتلەنگەن بولۇپ، نەشر قىلىنماقچى بولغان نەشرى ئەپكارى تۈركىيىنىڭ ئىچكى تاشقى سىياسەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنى قەتئىي باسمايدۇ دەپ بەلگىلىگەن ئىدى. ئەخمەت زىكى ۋەلىدىنىڭ باش مۇھىرلىك قىلغان ۋاقىتلىرى بىلەن كېيىنكى 7 ئاي بويىچە بۇ بەلگىلىمىگە ئەستايىدىل رىئايە قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تۇنجى قېتىم 26-سانىدا جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىقتىسادىي سىياسىتى نەتىجىسىدە تۈرك ئىراسى ئەنگلىيە پۇلى ئالدىدا قىممىتىنى ئۆستۈرەلىگەنلىكى ھەققىدە بىر خەۋەر ئېلان قىلغان ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى 26-سانىمۇ ت م ب نەشرى ئەپكارى دەپ قوبۇل

قىلىشقا بولمايدۇ دېيىشىنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدى. 27-سانىغا بېسىلغان شېئىر بولسا سەۋرىنى تاشۇرغان ئەڭ ئاخىرقى سەۋەب بولۇپ كۆرۈنمەكتە ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى سانلىرىدا تۈركىيىگە مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەرگە ئورۇن بېرىلگەنلىكى، ت م ب ئىچىدىكى ئەكس تەسىرىنىڭ تۈركىيىگە مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەرنىڭ بېرىلگەنلىكى سەۋەبىدىن ئەمەس، بەلكى بېرىلگەن خەۋەرلەرنىڭ تەرەپ تۇتۇپ تۇتمىغانلىقى بىلەن مەدھىيىلىگۈچى بولۇپ-بولمىغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى.

يۈز بەرگەن بۇ ھادىسىلەر بىلەن بىرلىكتە، 1929-يىلقى قۇرۇلتايغا سۇنۇلغان راسخوت پىلانىدىن ئارتۇق خەجلىۋىتىلگەن قىسمى ھەققىدە ھېسابات تولۇق بېرىلمىگەنلىكى، ژۇرنال ساھىپلىقىنى ئۈستىگە ئالغان ئوسمان غوجا ئوغلى ھەققىدە ئېغىر تالاش-تارتىشلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولماقتا ئىدى. ژۇرنالغا ئاجرىتىلغان چىقىمنىڭ بەلگىلەنگەندىن ئارتىپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن پۇل مەنبەسى يېتىشمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ژۇرنالنىڭ نەشرى قىلىنىشى ئاقساشقا باشلايدۇ. پرومېتې تەرەپ، ژۇرنال چىقىرىشقا يەتكۈدەك پۇل ئايرىپ ت م ب گە ئۆھرىتىلگەنلىكىنى، ئەمما ئۆھرىتىلگەن پۇلنى ژۇرنال چىقىرىشتىن باشقا شەخسى خىراجەتلەر ئۈچۈن خەشلىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىقتىسادى مەنبە قىيىنچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى تەكىتلىشىپ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق يارەم قىلالمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ماددىي مەنبەلەرنى ناموۋاپىق ئىشلارغا ئىشلىتىپ كەتكەنلىكى سەۋىبىدىن ژۇرنال چىقىرىش ئىشىنى ئاقسىتىپ قويغانلىقى ئوسمان غوجا ئوغلى رەھبەرلىكىگە قارشى كۈچلۈك بىر ئۆكتىچىلەر گۇرۇپپىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. 1929-يىلقى قۇرۇلتايدىن بۇيان ژۇرنال ساھىبلىقىدىن ۋاز كەچمەسلىك ئۈستىدە قاتتىق چىڭ تۇرۇۋالغان غوجا ئوغلى، كۈندىن-كۈنگە ئارتىپ كېتىۋاتقان بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلمەي، 1930-يىلى مارت ئېيىدا يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ ساھىبى بولۇش ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشكە مەجبور بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئېچىلغان مەركىزى كومىتېت يىغىنىدا، دەسلەپكى يىللاردىكىگە ئوخشاش ژۇرنال رەھبەرلىكىنى ئىككىگە بۆلۈش بەلگىلىنىدۇ. بۇ يىغىندا بەلگىلەنگەن قارارغا ئاساسەن، ژۇرنال غوجايىنلىقىغا ناسىر ھەكىمزادە، مەسئۇل مۇدىرلىكىگە دوكتور مەجىدىدىن دەلىل تەيىنلىنىدۇ.

مەركىزى كومىتېت يىغىنىدا ئوسمان غوجا ئوغلى ژۇرنال ئىگىسى بولۇش ھوقۇقىنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە ماقۇل كەلگىنىگە قارىماي، كېيىن گېپىدىن

يېنىۋېلىپ غوجايىنلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىشتىن باش تارتىپ تۇرۇۋالىدۇ. چوقاي ئوغلىنىڭ باش كاتىپ مەجىدىن دەلىل ئەپەندىگە ئۈەرتكەن خەتلىرى بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ھەققىدە بىرەر چارە تېپىشقا كىرىشكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە:

ئىستانبۇلدىكى دوستىمىزغا خەت يازغان ئىدىم، ئۇ ماڭا ‹نېمە ئۈچۈن بۇرۇن ماڭا ئوسمان غوجا مەسىلىسىنى دېمەك؟› دەپ يېزىپتۇ. بۇ بىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىمىز، ئۇ خاتالىقىنى تۈزىتىپ كېتەلەيدۇ دەپ ئويلىغان ئىدۇق› دېدىم. ... گاۋران ھاجىغا بىرلىشىش مەسىلىسى ھەققىدە ئېيتقان ئىكەن. مەن ‹ئوسمان غوجا رەئىس ياكى ژۇرنال غوجايىنى بولۇشقا لاياقىتى يوق بىرسى. بەك بولۇپ كەتسە بەلكى مەركەزنىڭ تۈركىيىدىكى ۋەكىللا بولالىشى مۇمكىن. بۇنىڭ شەرتىمۇ ت م ب كىرىم-چىقىملارغا مۇناسىۋەتلىك كامىيىپ كەتكەن قىسمىنى تولۇقلاپ بەرگىنىدىن كېيىنلا مۇمكىن بولىدىغان ئىشتۇر› دەپ ئېيتتىم. ... يېڭىدىن نەشر قىلىنىدىغان ژۇرنال ئۈچۈن، گۆكلاپنىڭ ‹خەلقە يۈزلەندۇرۇش› دېگەن چاقىرىقنى چىقارغىنىدەك، بىزمۇ مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلماقتىمىز. ‹يۈرتىمىزغا يۈزلەندۇرۇش› دەپ ئاتىشىمىز مۇۋاپىق دەپ قارايمەن.

(رەسىم ئورنى)
ئوسمان غوجا ئوغلى ت م ب نىڭ ياش ئەزالىرى بىلەن بىرگە
سولدىن باشلاپ: ئوسمان غوجا ئوغلى، تەۋەككۈل بابۇر، دوكتور سالىھ ئەركىنقول، زاھىت ئۆزبۇلاق ۋە مەجىدىن دەلىل. ئىستانبۇل، 1931-يىلى 27-سېنتەبىر. (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

(رەسىم ئورنى)
دوختۇر سالىھ ئەركىنقول بىلەن دوكتور مەجىدىن دەلىل تۈركىستاندا چىققان گېزىتىلەرنى كۆزەتمەكتە. ئىستانبۇل، 1930 (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

مەلۇم بولۇشىچە، ئوسمان غوجا ئوغلى ژۇرنال غوجايىنلىقىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىشىدىن باش تارتىش ئېھتىمالىغا قارشى يېڭى بىر ژۇرنال چىقىرىشقا تۇتۇش قىلغانلىقى كۆرۈلمەكتە. دېگەندەك، مەجىدىن دەلىل 1930-يىلى 10-فېۋرال كۈنىسى ئىستانبۇل ۋالىلىقىغا «يۈرتقا يۈزلىنىش» دېگەن نامدا بىر ژۇرنال چىقىرىش تەلىپى بىلەن ئىلتىماس سۇنىدۇ. قارىغاندا بۇ ئۇرۇنۇشلار ئوسمان غوجا

ئوغلىنى ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋېلىشىنىڭ پايدىسى يوقلۇقىغا ئىشەندۈرۈش جەھەتتە بىر ئىشقا يارىغاندەك كۆرۈنمەكتە ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئاردىدىن ئۆزۈن ئۆتمەي ئۇلار ئەپلىشىپ قالدۇ ھەمدە ژۇرنالىنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ناسىر ھېكمىزادە بىلەن مەجدىدىن دەلىلگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. يارىشىپ قېلىش شەرتىگە ئاساسەن، باشماقالىلار بۇرۇنقىغا ئوخشاش يەنىلا ئوسمان ئەپەندى تەرىپىدىن تەييارلىنىدىغان بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلى سەككىز ئاي توختىتىلغاندىن كېيىن 1930-يىلىنىڭ ئۆكتەبىر ئېيىدا، 28-سانى بىلەن قايتىدىن نەشرى قىلىنىشقا باشلاندى. بۇ جەريانىدا ژۇرنالىنىڭ مۇقاۋىسىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلۈپ، "يېڭى تۈركىستان" دېگەن ئىسىم ئاستىغا "تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرەش كۆزقاراشلىرى بويىچە پائالىيەت قىلىدىغان ئايلىق مەجمۇئە" دېگەن سۆز قوشۇلىدۇ. كەينى مۇقاۋىسىدا ژۇرنال ئىسمىنىڭ ئاستىغا فرانسۇز تىلى بىلەن "تۈركىستان مىللىي قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىنىڭ ئاۋازى" دېگەن سۆزلەر يېزىلغان ئىدى. شۇ ۋاقىتقىچە مەخپىي تۇتۇشقا تىرىشىپ كېلىنگەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنىڭ يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەنە شۇ شەكىلدە ئاشكارىلانغان بولۇپ، بۇنىڭ سەۋبى ئۇ ۋاقىتلاردا تۈركىيىدە بارلىققا كەلگەن سىياسىي ئۆزگىرىشلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. 1930-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا ئاتاتۈرك كۆپ پارتىيىلىك تۈزۈمنى يولغا قويۇش قارارىنى ئالغان بولۇپ، يېقىن دوستى فەتھى ئوقيار يېتەكچىلىكىدىكى ئەركىن جۇمھۇرىيەت پىرقىسىنى قۇرغۇزغان ئىدى. بۇ پارتىيە تېز ئاردىدا كۈچىيىپ، ئۆكتەبىر ئېيىدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك سايلامدا كۆتكىنىدىنمۇ ئارتۇق ئاۋازغا ئېرىشىدۇ. يېڭى پارتىيىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ، مەملىكەت بويىچە لېبرالىشىش ۋە دېموكراتىيىلىشىش جەھەتتە ئىنتايىن ئۈمىدۋار بىر مۇھىت بارلىققا كەلمەكتە ئىدى. ت م ب رەھبەرلىرىمۇ ئەنە شۇ ئۈمىدۋارلىق مۇھىتى ئىچىدە، يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى ھەرىكىتىنىڭ ئاۋازى بولىدىغانلىقىنى ئاشكارە ئېلان قىلىش پۇرستى يېتىپ كەلدى دەپ قارار قىلىشىپ، ژۇرنال مۇقاۋىسىنى ئۆزگەرتىشكەن ئىدى.

1930-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىنىدە، ھىزبىپ نامى ئاستىدا بىر يەرگە توپلانغان ياش تۈركىستانلىقلار ت م ب رەھبەرلىكىنىڭ مۇتلەق ئۈستۈن ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈپ بولغان ۋەزىيەتتە ئىدى. ھىزبىپ گۇرۇپپىسىنىڭ يېتەكچىسى مەجدىدىن دەلىل، ت م ب نىڭ باش كاتىپلىق ۋەزىپىسى بىلەن بىرگە تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسلىكىنىمۇ ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇ ئىككى

تەشكىلنى تەڭ باشقۇرۇپ كېتەلەيدىغان ھالغا كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن كۈچلۈك تەسىر دائىرىسى بار بىرسىگە ئايلانغان ئىدى. قۇرۇلتايدا رەئىسلىككە ھوقۇق دائىرىسىنى چەكلەش قارارى ئېلىنغاندىن كېيىن، يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ ساھىبى بولۇش سالاھىيىتىدىنمۇ ئايرىلىپ قالغان ئوسمان غوجا ئوغلى بۇ ئەھۋاللاردىن بەكلا نارازى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىكى ياشلارنىڭ تەسىر كۈچىنى تەڭشەپ تۇتۇش مەقسىتىدە زېكى ۋەلىدى تۇغان بىلەن قايتىدىن يارىشىش يولىغا كىرىشىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز ئالدىغا بىر باشقىرت مەركىزى تەشكىل قىلىش سىنىقىدا بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن زېكى ۋەلىدى، تۈركىستان ۋە ئەزەربەيجان بىلەن تونۇشۇش جەمىيىتىنىڭمۇ پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرالماس ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، بۇرۇنقى ئائىلىسىگە – يەنى ت م ب گە قايتا كىرىشنى ئويلاپ يۈرگەن ئىدى. ئەمما ئىككى نەپەر سابىق يېتەكچى تەرىپىدىن تەييارلانغان بۇ كونا ئۇۋۇسىغا قايتىپ كېلىش ھەرىكىتى نەتىجىسىز تاماملىنىدۇ. يەنى، ۋەلىدىنىڭ قايتىدىن ئەزا بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئوسمان غوجا تەرىپىدىن مەركەزىي كومىتېتقا سۇنۇلغان تەكلىپ، «ھەرقانداق بىر سەۋەب بىلەن تەشكىلدىن چىقىرىلغان ئەزالار پەقەت ئومۇمىي قۇرۇلتاي قارارى بويىچە قايتا تەشكىل قوينىغا قايتىپ كېلەلەيدۇ» دەيدىغان نارازىلىق پىكىرلىرى بىلەن رەت قىلىۋېتىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، زېكى ۋەلىدىنىڭ ت م ب قوينىغا قايتىپ كېلىشىنىڭ بارلىق يوللىرى توسۇلۇپ، تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى گۇرۇپپىسى بىلەن زېكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ يوللىرى قايتا بىر يەرگە كىلەلمەس ھالغا كېلىدۇ.

ۋارشاۋا-ئىستانبۇل-تېھران يولىدىكى پائالىيەتلەر

ئىران بىلەن ئافغانىستانغا ۋاكالەتچىلەر ئۆمىگى ئۇيۇشتۇرۇلۇشى ھەمدە بۇ جايلاردا شۆبىلەرنى قۇرۇپ چىقىش تەكلىپى ئۇزۇندىن بۇيان ت م ب ھەل قىلىشقا تۇغرا كېلىۋاتقان بىر مەسىلە ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەر ئىككىسىدىلا نۇرغۇن ساندا تۈركىستانلىق ياشايتتى. ئەسلىدە ت م ب ھەرىكەتلىرىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان كۈنلەردىن باشلاپلا بۇ رايونلاردا تەشكىلات نامىدا پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەملىرى بار ئىدى. ئەمما بۇ كىشىلەرنى بىر تەشكىل ئېتىراپىغا يىغىش، ئۇلارنى تەشكىلاتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرىدىغان ھالغا كەلتۈرۈش لازىم بولماقتا ئىدى. بۇ مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلغان ت م ب مەركەزىي ھەيئەت، ئۇ

جايلاردىن يېڭى كەلگەن ھەمدە بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەر ئىككىسىدىلا مۇناسىۋەتلىرى بولغان ئابدۇللا تەۋەككۈلنى (ئابدۇللا تەۋەككۈل بابۇر، 1882-يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلغان بولۇپ، مەدرىسە ئوقۇشىدىن كېيىن تاشكەنت يەسەۋى مەكتىۋىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. مىللىي پائالىيەتلىرى سەۋىبىدىن ئۇرۇسلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە قامالغان. كېيىن تۈرمىدىن قېچىپ چىقىپ ئافغانىستان ئارقىلىق تۈركىيىگە بېرىۋېلىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىدە، ئەنگىلىيىلىكلەر تەرىپىدىن ھىندىستاندا قولغا ئېلىنىدۇ. ئون ئايدەك قامىلىپ ياتقىنىدىن كېيىن ئافغانىستانغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. ئۇ يەردىن ئىران ئارقىلىق تۈركىيىگە كېلىۋالىدۇ. ت م ب مەركەزىي كومىتېت ئەزاسى ۋە ت م ب نىڭ شەرق ۋاكالەتچىلىكى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالىدۇ. قەندىللى رەسەتخانىسىدا ئىشقا ئورۇنلىشىپ، نۇرغۇنلىغان كىتابلارنى تەرجىمە قىلىدۇ. 1976-يىلىنىڭ 14-ئافرىل كۈنىسى، 94 يېشىدا ئىستانبۇلدا ۋاپات بولىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ۋاكالەتچى قىلىپ ۋەزىپىگە تەيىنلەش بەلگىلىنىدۇ. ت م ب نىڭ بۇ ئىشى پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ ئىستانبۇلدىكى ۋاكالەتچىلىرى تەرىپىدىنمۇ يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىنگەن ئىدى. ت م ب مەركىزى كومىتېتىنىڭ 11-ئافرىل كۈنىسىدىكى مۇزاكىرە يىغىن خاتىرىلىرى بۇ ئەھۋالدىن ئوچۇق مەلۇمات بەرمەكتە:

دۈپچى ئەپەندىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن شەرق ۋاكالەتچىمىز بولغان تەۋەككۈل بابۇر ئەپەندى بىلەن ئوسمان ئەپەندى ئىككىسى باش ئەلچىنى زىيارەت قىلىشقا بارغان ئىدى. ئوسمان ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ:

‹دۈپچى ئەپەندىنىڭ شەرق ئەللىرىگە بەلگىلىنىشى ھەمدە ئىنتىخاپىمىز (تاللىغىنىمىز) تەۋەككۈل ئەپەندى بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشۈش ئارزۇسىغا بىنائەن بىرلىكتە باردۇق. ... ئافغانىستان بىلەن ئىران ھەققىدە، ئۇ جايلاردا قىلىنىدىغان ئىشلار ھەققىدە مەلۇمات سورىدى. مەيلى تەۋەككۈل ئەپەندىگە ياكى ئۇنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا بەكلا مەمنۇن بولغانلىقىنى ئېيتىپ مۇۋەپپەقىيەت تىلەپ، يېقىندا جاۋابىنى بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بىزنى خاتىرجەم قىلدى. كۆرۈۋېلىشقا بۆلىدىكى، بىزنىڭ دوستلىرىمىز بۇ مەسىلىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرمەكتە ئىدى. قىسقىسى، ئىنتايىن ياخشى تەسىر قالدۇرۇپ ئەلچىخانىدىن ئايرىلدۇق.

بىرەر ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندە ئېچىلغان بىر يىغىندا، بۇ نۆۋەت دۈپچە ئەپەندى بىلەن مەجدىدىن دەلىل ئەپەندى كۆرۈشكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ، ۋارشاۋادىكى مەركەز بۇ

تەكلىپكە ئۇتۇغلار تىلەيدىغانلىقىنى، ئەمما بۇ مەسىلە ئۇچۇن ئايرىم پۇل ئاجرىتالمايدىغانلىقىنى، شۇنداق بولغاچقا بۇ پىلانىنىڭ راسخوتىنى ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە ت م ب مەنبەلىرىدىن سەرپ قىلىنىشى لازىملىقىنى تەكىتلەشكەن. يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان، پولشا ئەلچىلىك خادىملىرى ئارىسىدا پرومېتې تەرىپىدىن ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەنلىكى ئېھتىمالغا بەك يېقىن بولغان دۇچە ئەپەندىنىڭ ئەسلى ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ۋە نېمە ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئېلىپ ئەلچىخانىدا ئىشلەۋاتقانلىقىنى ئېنىقلاش ئىمكانى بولمىدى. ت م ب ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى يېزىشقان خەتلەردە، پولشىلىق ئالاقە ئورنىتىلغان كىشىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل ئىسىملار تىلغا ئېلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرسى ھاجى گاۋران دېگەن كىشى ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ بەزى خەتلىرىدە تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان ئىدى:

دوستلىرىمىز ھاجى گاۋرانىنىڭ خەۋىرى بولماي تۇرۇپ ھېچقانداق بىر ئىش بىلەن شوغۇللىنالمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. يولدا ھاجى گاۋران بىلەن كۆرۈشتۇم.

دوستىمىز ئۇدىشىما، بىر قېتىملىق قاتناش ۋەقەسىدە قازا تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىستانبۇلدىكى ھاجى گاۋرانىنىڭ ۋاكالەتچىسى دۇچى ئەپەندى قويۇلغان ئىدى.

بۇ خەتلەردىن مەلۇم بولۇشچە ئىستانبۇلدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇل خادىم بولۇپ ھاجى گاۋران ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ت م ب بىلەن ياكى كاپكازىيە كومىتېتى بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغان كىشى بولسا ئۇنىڭ مۇئاۋىنى دۇچى ئەپەندى ئىدى. بۇ ئىسىملار راستىنلا ئۆز ئىسىملىرىمىدى ياكى مەخپىي ئىسىملارمۇ، كېيىنچە ئېيتقىلى بولمايدۇ. (ت م ب ھەيئەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى يېزىشقان مەكتۇپلاردا ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتالغان بىردىن بىر پولەك پرومېتې مەسئولى ئادەم كاۋالسىيزك ئىدى. ئۇ كىشى 1930-يىللىرى پولشىنىڭ بېرلىنىدىكى ھەربىي مەسلىھەتچىسى ۋەزىپىسى بىلەن تۇراتتى. پرومېتې تەشكىلاتىنىڭ گېرمانىيىدىكىلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا مەسئۇل بولغان بىرسى ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

ت م ب نىڭ قوبۇل قىلغان قارارلىرىغا ئاساسەن، تەيىنلەنگەن شەرق ۋاكالەتچىسى ئۇچۇن ۋەزىپىسىنى بىلدۇرىدىغان تونۇشتۇرۇش قەغىزى بىلەن بىرگە، ت م ب نىڭ

غايىلىرى ھەم يولغا قويۇۋاتقان سىياسەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان بىر ئىزاھات دوكلاتى تەييارلانغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە خەت ئالاقىلەردە ئىشلىتىش ئۇچۇن ئىران بىلەن ئافغانىستاندىكى داڭلىق تۈركىستانلىقلار ئۇچۇن بىر مەخپىي ئىسىم قويۇش سىستېمىسىمۇ تەييارلانغان ئىدى. شەرق ئىشلىرى ۋاكالەتچىسى ئابدۇللا تەۋەككۈلنىڭ مەخپىي ئىسمى تۈركىستان ئىدى. مۇپتى سەدرىدىنگە تۆمۈر، شەرىپ غوجىغا تويچى، شىرمۇھەممەت ئەپەندىگە شاھرۇھ دېگەندەك مەخپىي ئىسىملار قويۇلغان ئىدى.

يېڭىدىن رەتكە سېلىشلار نەتىجىسىدە ت م ب ئىچىدە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ئورۇنغا ئېرىشكەن مەجىدىن دەلىل، ياۋروپادىكى تەرەپلەر بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەت تىكلەشنى ئارزۇ قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ھەمدە ت م ب تەرىپىدىن يولغا قويۇلۇش پىلانلانغان لايىھىگە ياردەم تەلەپ قىلىش مەقسىتىدە ئىيۇن ئېيىدا ياۋروپاغا بارىدۇ. بېرلىندە ياش تۈركىستان گۇرۇپپىسى بىلەن سۆھبەتلەر ئۇيۇشتۇرغاندىن كېيىن، مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ ۋاشىڭتۇنغا بارىدۇ. تۈركىيىگە قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن ئۆتكۈزۈلگەن ھىزىپ گۇرۇپپىسىنىڭ 26-ئىيۇل كۈنىسىدىكى يىغىن خاتىرىلىرىدە، مەجىدىن دەلىل ۋاشىڭتۇنىدىكى ئۇچۇرۇشۇشلار ھەققىدە مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

ۋاشىڭتۇنىدا ۋەزىپىگە قويۇلغان يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇل كىشىلەر بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتلەرنىڭ نەتىجىسى تۆۋەندىكىچە:

- شەرق ۋاكالەتچىلىكىنىڭ پائالىيەتلىرى ئۇچۇن قىلىنغان ماددىي ياردەم تەلەپلىرى مەسىلىسىدە تېھرانداتۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىغا خەت يازىدىغانلىقى ئۇختۇرۇلدى؛
- يېڭى تۈركىستان بىلەن ياش تۈركىستان ئۇچۇن تېخىمۇ كۆپ پۇل ئاجرىتىلىشى توغرىسىدىكى تەلەپ بىلەن ياش تۈركىستانىنىڭ ئايلىق ژۇرنالغا ئۆزگەرتىلىشى ھەمدە ئۇنى تېخىمۇ كۆركەملىك بىر شەكىلدە چىقىرىلىشى مۇزاكىرە قىلىندى؛
- پائالىيەتلىرىمىز ئۇچۇن فونت تەشكىللەش مەسىلىسى مۇۋاپىق كۆرۈلگەن بولسىمۇ، ھازىرچە ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىمكانى يوق؛
- تالىپلىرىمىزنىڭ ئۇلارنىڭ دۆلىتىدە ئوقۇشىنى قىزغىن قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇشتى؛

ـ ژارشاژادا ژاكالەتچى تۈرغۇزۇش مەسىلىسى، بىر قىسىم خەتەرنى كۆز تۇتۇپ بۇ ئىشنى ئېھتىيات قىلغان ھالدا قوبۇل قىلىدىغان بولۇشتى.

بۇلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، پرومېتې رەھبەرلىكى، ت م ب نىڭ ئىران بىلەن ئافغانىستان تەرەپلىرىدە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارغا سىياسىي ۋە ئىقتىسادي ياردەم قىلماقچى بولغان. ئەمما بۇ مەسىلە ئۇچۇن ئايرىم بىر فونت تەشكىل قىلىش مەسىلىھەتىگە ئۇنچە بەك قىزىقمىغان. شۇنىڭدەك يەنە ت م ب نىڭ ژارشاژادا رەسمىي بىر ژاكالەتخانا قورۇش تەلىۋىمۇ مۇژاپىق كۆرۈلمىگەن. بۇنىڭ سەۋەبى ئېھتىمال پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەتلەرنى رەسمىي قوللاپ قۇۋەتلەۋاتقانلىقى ياكى ئۇلارغا يول كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى بىلىندۈرۈپ قويۇشتىن ئەنسىرىگەنلىكىدىن قوشۇلمىغان بولىشى مۇمكىن.

شەرق ژاكالەتچىسى پەيدا قىلغان كرىزىس

شەرق ژاكالەتچىلىكىگە تەيىنلەنگەن ئابدۇللا تەۋەككۈل (تۈرسۇن) ماي ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەرزۇرۇم (تۈركىيىنىڭ شەرقىدىكى بىر شەھەر – ت) ئارقىلىق ئىرانغا ئۆتىدۇ. تېھران بىلەن مەشھەتتە ھەر خىل مۇناسىۋەت باغلاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان تۈرسۇن، ئۆزىرتكەن خەتلىرىدە قىلغان پائالىيەتلىرى ھەققىدە تۆۋەندىكى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ:

1930ـيىلى ئىيوننىڭ 17ـكۈنىسى ھاجى ئاتانىڭ (بىر ئېھتىمالدا ئىراندىكى پرومېتې ژاكالەتچىسى ياكى بولمىسا پولشا باش ئەلچىسى كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقان بۆلىشى مۇمكىن – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) مۇئاۋىنى دوختۇر بىلەن سۆزلەشكەن ئىدىم. نەتىجىدە ھاجى ئاتا دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مۇئاۋىنى مەكتۇپلەرنى ھۆزۈرى پوچتىسىغا قوبۇل قىلمىدى. ئامالسىزلىقتىن باشقا ئىشەنچلىك دوستۇمنى تېپىپ ئۇزۇن دوكلاتلىرىمنى تېھراندىن ئۆزىرتۈتىپ مەشھەتكە قايتىپ كەتتىم. ... مەشھەتتە تەلىيىم ئوڭدىن كېلىپ، 2 ئايدا پۇتىدىغان ئىشنى بىر ھەپتىدىلا پۇتتۇردۇم. ئاشخاباتتىن كەلگەن ئىككى كىشى سەرھادقا (چېگرا) كەتكەن ئىدى. ئىچكى تەرەپتىن رۇسىيە مالىلىرىدىن ئېلىپ كېلىلىشى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ قولىغا دەستۇر (رۇخسەت قەغىزى) تۇتقۇزۇپ تىجارەت ھەيئىتى

قىلىپ يولغا سالدىم. مەشھەتتە مۇفتى بىرگە بېرىشىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بولغان ئىدى. 15-سىنتەبىرگىچە ئىچكى تەرەپكە ئۆزگەرتىلگەن ئادەملىرىمنى ساقلىماقتا ئىدىم.

تۈرسۇننىڭ ئىستانبۇلغا قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن ت م ب مەركىزى ئۇچۇن تەييارلىغان دوكلاتى، يۇقىرىقى شىفىرلىق خەتنى ئاساسى جەھەتتىن يېشىپ بېرەلىگەن ئىدى. 1931-يىلىنىڭ 5-فېۋرال كۈنىسى يېزىلغان بۇ دوكلاتقا قارىغاندا، تۈرسۇن مەشھەتتە ئىشلەۋاتقان ت م ب ھەيئەت ئەزاسى مۇپتى سەدرىدىن رەئىسلىكىدە شەرق يۇلتۇزى نامىدا بىر شۆبە قۇرۇپ چىققان ئىدى. بۇ شۆبىنىڭ قالغان ئەزالىرى قوقانلىق ئابدۇكېرىم مىڭ بېشى بىلەن ئانا مۇھەممەت، قۇل ئەرشى بىلەن بەردى تات ئوغلى ئىسمىلىق تۈركمەن مۇجاھىتلىرىدىن ئىدى. بۇ شۆبە، چېگرانىڭ يېقىن جايىدىكى تۈركمەن گۇرۇپپىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، تۈركمەنىستان تەرەپلەرگە ئىشپىيون يوللىغان. بۇ ئىشپىيونلىرىنىڭ ئېلىپ چىققان مەلۇماتلىرى، يېتەرلىك دەرىجىدە قورال ۋە پۇل ياردىمى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغىنىدا تۈركمەنىستان تەۋەسىدە بىر قوزغىلاڭ پارتىلىتالايدىغانلىقى توغرىسىدا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ت م ب نىڭ يېڭى قۇرۇلغان مەشھەت شۆبىسى، ئىران-سوۋېت چېگرا بويىدىكى تۈركمەن قەبىلىلىرى بىلەن ئىرانغا قېچىپ كېلىشكە مەجبور بولۇۋاتقان مۇساپىرلار ئىچىدە پائالىيەتلىرىنى كۈچەيتىشكە باشلىغان ئىدى.

تۈرسۇن، بۇ مەلۇماتلار يېزىلغان دوكلاتنى ت م ب مەركىزىگە، بىر نۇسخىسىنى پرومېتې ھەربىتىگە يول كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان پولشا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ شەرق ئىشلىرى بۆلۈمى رەئىسلىكىگە ئۆتەرتىپ بەرگەن ئىدى. ئوتتۇرلۇقتا ئۆزئارا يېزىشقان خەتلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئىراندىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك پرومېتې مەسئۇلىغىمۇ ھاجى ئاتا دېگەن مەخپىي ئىسىم قويۇلغان ئىدى. بۇ مەسئۇل كىشىنىڭ پولشىغا كېتىپ قالغانلىقى ئۇچۇن ئۇنىڭ مۇئاۋىنى ھىساۋىدىكى ئەلچىخانا خادىمى بۇ دوكلاتلارنى ئىستانبۇلغا ئۆەرتىپ بېرىشىگە ۋاستىچى بولۇش ئىشىغا قىزىقمىغان. بۇ ئەھۋالدا، تۈرسۇن تۈركىيە ئەلچىخانا خادىمى بولغان ئەلىزادە ئىسمىلىك بىر كىشى ۋاستىچىلىقى ئارقىلىق دوكلاتلىرىنى تۈركىيىگە ئۆەرتەلىگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ت م ب ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا يېزىشقان خەتلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، ئىراندىكى تۈركىيە ئەلچىخانىسى ۋاستىسى ئارقىلىق قىلىنغان بۇ ئىشلار، ئەلچىخانىدا ۋەزىپە ئۆتەيدىغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ شەخسى تەشەببۇسى بويىچە ئىشقا ئاشۇرۇلغان

بولۇپ، ت م ب نىڭ ئىراندىكى پائالىيەتلىرىدىن تۈركىيە دۆلىتى رەسمىي خەۋەردار ئەمەس ئىدى. ئۇ يىللىرى ت م ب نىڭ مەشھەت ۋاكالەتچىسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان مۇپتى سەدرىدىن بىلەن تېھراندىكى باشئەلچى مەخمۇت شەۋكەت ئەسەندال ئوتتۇرىسىدا تا بۈرۈنقى ۋاقىتلارغا، ئىتتىھات تەرەققىي ۋاقىتلىرىغا ئۇزىغان بىر مۇناسىۋىتى بار ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ت م ب ۋاكالەتچىلىرى تۈركىيە باش ئەلچىخانىسى بىلەن ئەركىن مۇناسىۋەت باغلاپ تۇرىدىغان شارائىتقا ئىگە ئىدى.

شەرق ۋاكالەتچىسى تەرىپىدىن ئۆرتىلگەن دوكلات ت م ب مەركىزى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ مۇنداق قارار چىقىرىلغان ئىدى:

مەشھەتتە مۇپتى ھەزرەتلىرىنىڭ رەئىسلىكىدە تەشكىللەنگەن شۈبىمىز بىلەن ئۇنىڭ ئەزالىرىنى ت م ب مەركىزى قوبۇل قىلىپ تەستىقلايدۇ. ئەمما شۈبىلەرنىڭ ئايرىم ئىسمدا ئاتىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ‹مەشھەت شۈبىسى› دەپ قوبۇل قىلىنىدۇ. شۈبىنىڭ ئايلىق چىقىمى 100 دوللار قىلىپ بېكىتىلىدۇ.

شۈبە تەرىپىدىن ئۆرتىلگەن دوكلاتلاردىكى ‹قوزغىلاڭ باشلاش› پىلانى رايون خاراكتېرىدە بولىدىغانلىقى ھەمدە زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان رۇسىيە ئارمىيىسىگە قارشى غەلىبىلىك جەڭ قىلىش ئىمكانىيىتى بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، قايتىدىن نۇرغۇنلىغان ۋەتەن ئەۋلادلىرىنىڭ قۇربان بولۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى تەبىئىي. بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەر پەقەتلا بىر فرونت ئاستىغا يىغىلغان سەبداشلىرىمىز (پرومېتې فرونتىنىڭ قالغان ئەزالىرى كۆزدە تۇتۇلماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بىلەن ھەمنەپەس بولغان ۋاقىتىمىزدىلا ئاندىن ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولىدىغان ئىشلار دەپ قارايمىز. شۇڭا، ھازىرچە ت م ب بۇنداق ھەرىكەتكە قاتنىشالمايدۇ.

پوچتا ۋاستىلىرى مەسلىسىمۇ مۇزاكىرە قىلىنغان بولۇپ، ھازىرچە بۇگۈنگىچە پايدىلىنىۋاتقان ئەينى يولنىڭ ئەلىزادە (تۈركىيە ئەلچىخانىسى) ۋاستىسىغا تايىنىشنى داۋام قىلدۇرۇش ماقۇللىنىدۇ. ئەگەر بۇ يولدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى بولماي قالغىنىدا، ئۇنچە بەك جىددىي بولمىغان ئەھۋاللاردا دوستلىرىمىزنىڭ (پولشا ئەلچىخانىسى كۆزدە تۇتۇلماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ۋاستىچىلىقىدىن پايدىلىنىشقىمۇ بولىدۇ.

ۋاكالەتچىمىزنىڭ ئافغانىستانغا قاراپ يولغا چىقىشى ئۈچۈن پۇل يىغىلغانغىچە كۈتۈپ تۇرۇشى لازىم.

ت م ب تەرىپىدىن باشلىتىلغان ئىران ھەرىكىتى، پرومېتې ھەرىكىتى نوقتىسىدىنمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش ئىدى. 1930-يىلغا كەلگۈچە پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ تېھران بىلەن ئۇنىڭ نېرىسىغا ئۇزىغان ھېچقانداق بىر ھەرىكىتى يوق ئىدى. يەنە شۇ يىل ئىچىدە، پولشىنىڭ تېھراندا تۇرۇشلۇق باش ئەلسىسى ستانىسلاۋ ھېمپېل، 2-بۆلۈم باشلىقى پولكوۋنىك پېلزىينسكىگە تۈركىستانغا قارىتىلغان بىر ھەرىكەت پىلانىنىڭ بارلىقىنى يېزىپ قالدۇرغان ئىدى. پولشا-پرومېتې ھەرىكىتى مۇناسۋىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن 2-بۆلۈم بىلەن مۇناسىۋەتلىك سىياسىي دوكلاتتىمۇ، ئىستانبۇلدىكى تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتى بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىشقانلىقىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، ئىتتىپاقنىڭ پارىژدا تۇرۇشلۇق ۋاكالەتچىسى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تېھراندىكى پولشا ئەلچىخانىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرىدىغان بىر مۇناسىۋەت شۆبىسىگە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن ئىدى.

ئەمما ئىشلار ت م ب نىڭ كۈتكىنىدەك بولمىدى. ئەسلىدە ت م ب نىڭ شەرق ۋاكالەتچىسى تۇرسۇننىڭ ئىۋەرتكەن دوكلاتلىرى ۋارشاۋادىكىلەر ئارىسىدا كۈچلۈك قالايماقانچىلىقنى پەيدا قىلىۋەتكەن ئىدى. سوۋېت چېگراسى تەۋەسىدە قوراللىق بىر قوزغىلاڭ چىقىرىش لايىھىسى، ھەم تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ شەرق مەسىلىلىرى بۆلۈمىنى ھەم پرومېتې مەركىزىنى قاتتىق ئەنسىرىتىۋەتكەن، يەنى ئۇچۇقىراق ئېيتقاندا ئۇلارنى بەكلا چۈچىتىۋەتكەن ئىدى. قوراللىق كۈرەشكە تايىنىدىغان بىر ھەرىكەتنىڭ كەينىدە پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ تۇرۇۋاتقانلىقى ئاشكارىلىنىپ قالغىنىدا، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ئېغىر مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن، مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ئالاقىلىشىپ شەرق ئىشلىرى ۋاكالەتچىسىنىڭ دەرھال قايتىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىشتى. چوقاي ئوغلى بىلەن ت م ب مەركىزى ئوتتۇرىسىدىكى خەت-ئالاقىلار، شۇنىڭدەك تۇرسۇننىڭ ت م ب غا يوللىغان ئەڭ ئاخىرقى دوكلاتىدىن بىلىشىمىزچە، تۇرسۇننىڭ قايتۇرۇپ كېلىنىشى ھەققىدىكى پولشالىقلارنىڭ تەلىپىگە دەسلىپىدە ت م ب مەركىزى ئۇنچە بەك ئەھمىيەت بېرىشمىگەن ئىدى. بۇ مەسىلە ھەققىدە يازغان بىر پارچە خېتىدە چوقاي ئوغلى مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

تۇرسۇننىڭ ھاجى گاۋراننىڭ تۇغقانلىرىغا (پولشا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ شەرق ئىشلار بۆلۈمىنى دېمەكچى – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئىۋەرتكەن دوكلاتىنىڭ تەرجىمىسىنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. تۇرسۇن ئۇ خېتىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغانىكەن. دوستلار ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىشنى تەلەپ قىلىشماقتا. تۇرسۇننىڭ بىزگە ئىۋەرتكەن دوكلاتلىرى ئۇلارغا ئىۋەرتىلگىنىگە ئوخشىمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرى ئەمەلدىكى (ۋەزىپىدىكى) كىشىنىڭ نامىغا قارىتىپ ئىۋەرتكەن ئىكەن. شۇنداق قىلىپ، تۇرسۇن بىزگە خەۋەر يوللايدىغان بىرسى ئەمەس، بەلكى ئۇلارغا خەۋەر يوللايدىغان بىرسى بولۇپ قالغان.

يۈز بەرگەن بۇ ئىشلارغا قارىماي، ت م ب مەركىزى ھەيئىتى ئىران بىلەن ئافغانىستان رايونىدىكى پائالىيەتلىرىنى توختاتماي قانات يايدۇرۇش مەسىلىسى ئۈستىدە چىڭ تۇرماقتا ئىدى. ت م ب مەركىزىنىڭ بۇ تۈردىكى ئىپادىسىگە قارىتا، چوقاي ئوغلى يەنە بىر پارچە خېتىدە مۇنۇلارنى تىلغا ئالماقتا ئىدى:

دوستلىرىمىز "تۇرسۇن قايتۇرۇپ كېلىنسۇن" دەپ تۇرۇۋاتقىنىدا بىز بولمايدۇ دەپ تۇرۇۋالساق ئۇلارنىڭ داۋاملىق ياردەم قىلىشىنى قانداق تەلەپ قىلالايمىز؟

پرومېتې مەسئوللىرى ت م ب نىڭ تۇرسۇن مەسىلىسىگە بۇنداق سۇس قاراپ كېلىشىنى كۆرگىنىدىن كېيىن قايتىدىن ھەرىكەتكە كېلىدۇ. ئۇلار مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا بېسىم ئىشلىتىپ تۇرسۇننى پارىژغا چاقىرتىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. خېلى ئۇزۇنغىچە تالاش-تارتىش قىلغاندىن كېيىن، ت م ب مەركىزى تۆۋەندىكىچە قارار ماقۇللاپ ئافغانىستانغا بېرىش ئۈچۈن تېھراندا ساقلاپ تۇرغان تۇرسۇنغا ئىۋەرتىدۇ:

مەركەزگە كەلگەن بىر مۇنچە خەتلەرنى مۇزاكىرە قىلىپ تەھلىل قىلىشقاندىن كېيىن، شەرق ئىشلىرى ۋاكالەتچىمىز تۇرسۇن توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە قارارغا كەلدى:

شەرق مۇراھھاسىمىزنىڭ ئىشلەش شەكلى ئۇنىڭغا بېرىلگەن ۋەزىپىلەرگە ھەرقانچە مۇۋاپىق كەلگەندەك قىلسىمۇ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەرقانداق شەكىلدە بولمىسۇن ئوتتۇرىغا قويغان قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش مەسىلىسى ھەمدە بۇ ئىشنى بەكلا ئوچۇق ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويغانلىقى سەۋەبىدىن ۋەزىيەتنى خەۋىپكە قويغانلىقى

نەتىجىسىدە، مۇراھاسىمىز ھەققىدىكى بۇرۇنقى قاراشلىرىمىز باقى قېلىشى بىلەن بىرلىكتە، بۈگۈنكى ئىشنىڭ (ھەر قانچە مۇھىم دەپ قارالغىنىدىمۇ) بىر مەزگىل ئۇچۇن تەخىر قىلىش بىلەن ئۆزىنىڭ شىفائىي مەلۇمات بېرىشى ئۇچۇن دەرھال مەركەزگە قايتىپ كېلىشى مۇۋاپىق كۆرۈلدى. مۇراھاسانىڭ قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن ۋەزىيەتكە قاراپ ھەربىر قىلىشى ھەمدە مەركەزنىڭ شەرق مەسىلىلىرى ھەققىدىكى بۇرۇنقى قارارىنىڭ قايتىدىن مەۋقىگە قويۇلۇشىغا (ئىجرا قىلىنىشىغا) مۇتتەفىقەن (بىرلىكتە) قارار قىلىندى. شۇڭا بۇ قارارغا مۇناسىۋەتلىك بولغانلارغا دەرھال تەبلىغ قىلىنىدۇ.

تۇرسۇن بولسا، ت م ب مەركىزى بىلەن پرومېتې مەسئوللىرىنىڭ بۇنداق ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىپ قېلىشىنى چۈشىنەلمىگەن؛ نەتىجىدە ئىككىلىنىپ قالغان ئىدى. ئىستانبۇلغا قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن يازغان دوكلاتىدا بۇ ئەھۋاللار ھەققىدە مۇنداق ئىزاھات بېرىدۇ:

ئىشلىرىم بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەن ۋاقتىمدا پارتىزغا قايتىپ بېرىشىم تەلەپ قىلىنغان شىفائىي بىر ئەمىر بىلەن بىرلىكتە ت م ب مەركىزىدىن بىر پارچە خەت تاپشۇرۇپ ئالدىم. نېمە قىلارىمنى بىلەلمىگەنلىكىم ئۇچۇن دوستلىرىمىزدىن چۈشەندۈرۈلۈشىنى تەلەپ قىلدىم ھەمدە پارتىزغا چاقىرىلىشىمىنىڭ سەۋەبىنىمۇ سورىدىم. ئاخىرىدا ئەرزۇرۇم ئارقىلىق قايتىپ كەلدىم.

ئاگابېكوۋ ۋەقەسى

بۇ جەريانداا، ت م ب نىڭ شەرق ئەللىرىدىكى پائالىيەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن باشقا بىر ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. گىئورگى ئاگابېكوۋ ئىسىملىق بىر سوۋېت گ پ ئۇ جاسۇسى ئەنگلىيىگە پاناھلىق تىلىگەن بولۇپ، بولۇپمۇ تۈركىيە، ئىران ۋە ئافغانىستاندىكى سوۋېت جاسۇسلۇق پائالىيەتلىرى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن ئىدى. ئەسلى ئەرمەن بولغان ئاگابېكوۋ، تەخمىنەن 6 يىلدىن بۇيان ئافغانىستان ۋە ئىراندىكى سوۋېتلار ئىتتىپاقى مەخپىي پائالىيەتلىرىدە ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن بىر كىشى ئىدى. بۇ ئادەم، ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى سەۋەبىدىن قايتۇرۇپ كېتىلگەن كابۇلدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى

روسكالىنكوۋنىڭ ئورنىغا تەيىنلەنگەن ليونىد ستاركىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىدىن بىرسى ئىدى. پارسچە بىلەن تۈرك لەخچىلىرىنى ئىنتايىن ياخشى سۆزلىيەلەيدىغان جاسۇس بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ئاساسەن ئالغاندا ئافغان تۈركىستانىدىكى مۇھاجىرلار بىلەن ئافغانىستانىدىكى باسمىچى يېتەكچىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ھەققىدە پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ۋەزىپىسىگە مەسئۇل قىلىنغان بىر جاسۇس ئىدى. شىمالى ئافغانىستان رايونىدىكى تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ كېتىشىگە، بولۇپمۇ تۈركمەن گۇرۇپپىلىرى تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان قاراكۇل (ئاستراخان ئەلتىر كۆرپىسى چىقىدىغان قوي تۇرى – ت) ئەتكەسچىلىكىنى توختىتىش ھەمدە ئاساسلىقى كونا باسمىچى گۇرۇپپىلار ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت سېلىپ سوۋېت تۈركىستانىغا قارشى پائالىيەت قىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشى ئۇنىڭ ئالدىنقى ئورۇندىكى ۋەزىپىلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ كۈندىلىك خاتىرىلىرىغا قارىغاندا، ئافغانىستاندا كەڭ دائىرىلىك بىر جاسۇسلۇق تورى قۇرۇپ چىققان بولۇپ، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇۋەپپەقىيەتلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىكەن. مىڭلىغان تۈركىستانلىق مۇھاجىرنىڭ سوۋېتلەرگە قايتىپ كېتىشىنى ئىشقا ئاشۇرالىغان ئىكەن. تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت سېلىش ئىشىنىمۇ ئوڭۇشلۇق ئەملگە ئاشۇرالىغان ئىكەن.

بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ئىرانغا ئۇۋەرتىلىدۇ. بۇ جايلاردىكى ۋەزىپىسى كۇرت ۋە بەختىيارى قەبىلىلىرىنى كەلگۈسىدە بارلىققا كېلىشى ئېھتىمال بولىدىغان بىرەر ئۇرۇشتا ئۇلارنى ئەنگلىيىلىكلەرگە قارشى تەشكىللەش ئىدى. ئۇرۇش جەريانىدا بۇ قەبىلىلەر ئەنگلىيە قوشۇنلىرىغا ئارقىدىن زەربە بېرىش، ئەنگلىيىلىكلەر تەرىپىدىن ئىشلىتىلۋاتقان ئىران نېفىت ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىنى ۋەيران قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى. ئاگابېكوۋ، ئىراندا پائالىيەت قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلىرىدا تېھران بىلەن دېھلى ئوتتۇرىسىدا يولغا قويۇلۇۋاتقان ئەنگلىيە مەخسۇس ئالاقە ئىشلىرىنى كۆزىتىش ئارقىلىق سوۋېتلەرگە ئۇچۇر يەتكۈزۈپ تۇرىدىغان بىر سىستېما قۇرۇپ چىققان ئىدى. ئەنگلىيىگە پاناھلىق تىلىگەندىن كېيىن دېھلىدە ئۆتكۈزۈلگەن سوراقتا شىفىرلىق مەخسۇس خەتلەرنى قانداق ئېچىپ ئوقۇغانلىقلىرىنى ھەمدە كېيىن يەنە قانداق قىلىپ بىلىندۈرمەستىن چاپلايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئارقىلىق بۇ دېگەنلىرىنى ئىسپاتلاپ بەرگەن ئىدى.

1928-يىلىنىڭ باشلىرىدا، بىر مەزگىل ئىستالىننىڭ شەخسى ئاسىستانلىغىنىمۇ قىلغان بورىس باژانوۋ ئىسىملىك بىر سىياسىي بىيۈرۇ كاتىپى، تۈركمەنىستان چېگرالىسىدىن ئۆتۈپ ئىراندىكى ئەنگلىيە ئورگانلىرىغا تەسلىم بولدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقى قۇرۇلغىنىدىن بېرى قېچىپ كەتكەن ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ھېسابلانغان بۇ كىشىنىڭ پاناھلىق تىلىشى، موسكۋا دائىرىلىرىنى بەكلا غەزەپلەندۈرۈۋەتكەن بولۇپ، ھەرقانداق بەدەل تۆلىشىدىن قەتئىي نەزەر باژانوۋ ئۆلتۈرۈلۈشى كېرەك دەپ بېكىتىشكەن ئىدى. ئۇنى ئۆلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى بولسا ئاگابېكوۋغا تاپشۇرغان ئىدى. ئاگابېكوۋ، بۇ ئىش ئۈستىدە ھەركەت قىلىپ يۈرگەن ۋاقىتىدا ئەنگلىيىنىڭ قاھىرىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىدا ئىشلەيدىغان بىر كاتىپقا ئاشىق بولۇپ قېلىپ، باژانوۋ قېچىپ كەتكەندىن بىر يېرىم يىل كېيىن ئۇمۇ غەرب دۇنياسىغا قېچىپ پاناھلىق تىلەيدۇ. سوراق قىلىنىش ئىشلىرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئەنگلىيىگە بارغان ئاگابېكوۋ، جاسۇسلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەن ۋاقىتىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلىرىنى « ئوگپۇ تەھ رۇسىيان سەچرەت تېررور» ئىسىملىق بىر كىتابتا ئېلان قىلىدۇ.

سابىق چېكا خادىمى بولغان ئاگابېكوۋنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدە تۈركىستانلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك بۆلۈملەرمۇ بار ئىدى. بولۇپمۇ داڭلىق باسمىچىلار يېتەكچىلىرىدىن شىر مۇھەممەت بەگ بىلەن فۇزەيل مەخدۇملارغا مۇناسىۋەتلىك بەزى قاراشلارمۇ بار ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە بۇخارا ئەمىرى سەئىد ئالىمخانغا دائىر مەلۇماتلارمۇ بار ئىدى. ياش تۈركىستان ژۇرنىلىدىمۇ ئېلان قىلىنغان گەپلەردىن قارىغاندا، ئاغابېكوۋ ئافغانىستاندا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىللەردە يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ تۆۋەندىكىدەك گەپلەرنى دەيدۇ:

خەۋەر تېپىشىمىزچە شىر مۇھەممەد ئەپەندىنىڭ قولىدا باسمىچىلىق دەۋرىلىرىدە ھىندىستان ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزۈشكەن ياردەم ئېلىش كېلىشىمىنىڭ بىر نۇسخىسى بۆلۈشى لازىم ئىدى. شۇنداق بولغاچقا شىرمەت قارغۇ (شىرمۇھەممەد ئەپەندىنىڭ ھەممىگە تونۇش بولغان لەقىمى شىرمەت قارغۇ ئىدى) بىزنى بەكلا قىزىقتۇرۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ سۆزلىشىشكە باشلىدۇق. ئەمما سۆزلىشىش جەريانىدا ئۇنىڭدا بۇنداق بىر ھۇججەتنىڭ يوقلىغىنى دەرھال سەزدۇق. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنى (فۇزەيل مەخدۇم بىلەن شىرمەت قارىغۇنى) قولدىن چىقارماي، ئۇلار ئىككىسىنى بۇخارا ئەمىرىنىڭ كەينىگە سېلىپ قويدۇق.

كابۇلدا ئافغانىستان تاشقى ئىشلار نازارىتىدا ئىشلەيدىغان، سابىق تۈرك ئارمىيىسى مۇھاپىزەتچىلىرىدىن بولغان مىرئالاي ھاسان ئەپەندىنى گ پ ئۇ دا خىزمەت قىلىدىغانغا ماقۇل كەلتۈرۈۋالغان ئىدىم. ئۇ ئەنۋەر پاشا بىلەن بىرگە ئىشلىگەن بىرسى ئىدى. ئافغانىستانغا بېرىۋېلىپ ئۇ يەردە ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالىدۇ. تۈركىستان باسمىچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنى تونۇيتتى. شۇ سەۋەبتىن كابولغا كەلگەنلىرىدە ئۇنىڭ ئۆيىدە تۇرۇشاتتى. باسمىچىلاردىن فۇزەيل مەخدۇمۇ ئۇنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ قالاتتى. ھاسان ئەپەندىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئاۋۋال فۇزەيل مەخدۇمنى، كېيىن يەنە شىرمەت قارغۇنمۇ ئىشمىزغا سېلىۋالدۇق.

ئاغابېكوۋنىڭ دېگەنلىرىدىن قارىغاندا، سوۋېت دائىرىلىرى شىرمۇھەممەت ئەپەندىنىڭ قولىدا دەپ قارىغان كېلىشىمنامە ئارگىنالىنى قولغا چۈشۈرۈپ لوندوندا نەشرى قىلىنىۋاتقان زىنوۋىيېۋ خەت-چەكلىرىگە قارشى كوزىر قىلىپ پايدىلىنىشنى پىلانلاشقان ئىدى. (كومىنتېرىن ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسى زىنوۋىيېۋنىڭ ئەنگلىيە كومۇنىستلىرىغا ئۆھرتكەن بىر پارچە خېتى 1924-يىلىسى لوندون گېزىتلىرىدە ئېلان قىلىنغان ئىدى. زىنوۋىيېۋ بۇ خېتىدە ئەنگلىيە كومۇنىستلىرىغا ۋەيران قىلىش خاراكتېرىدىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشلىرى ھەققىدە يولىيورۇق بەرگەن ئىدى. بۇ خەتنىڭ ئېلان قىلىنغانلىقى، ئەنگلىيەدىكى تۈنجى ئىشچىلار پارتىيىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشىغا سەۋەب بولغان ئىدى. بۇ ۋەقە سەۋەبىدىن سوۋېتلار ئىتتىپاقى خەلقئارالىق سەھنىلەردە قاتتىق تەنقىتلىنىشلەرگە دۇچ كەلگەن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بۇخارا ئەمىرىگە مۇناسىۋەتلىك گەپلەر تېخىمۇ قورقۇنچلۇق ئىدى:

1925-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك تەكلىپ تاپشۇرۇپ ئالغان ئىدىم: بىرىنچى تەكلىپ بۇخارا ئەمىرىنىڭ ۋەكىلىدىن كەلگەن ئىدى. ئەمىرنىڭ بۇ تەكلىۋىدە بىز بىلەن يارىشىپ قېلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكتە ئىدى. ئەمما بۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق ئىككى تۈرلۈك شەرت قويۇلغان ئىدى: بىرىنچى شەرت، ئۇنىڭغا تەكائۇت (پېنسىيە مائاشى) بېرىلىشى؛ ئىككىنچى شەرتى بولسا كۆرسەتمىلىك بولسىمۇ بۇخارانىڭ كىچىك بىر پارچىسىدا ئەمىرلىك ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ماقۇل بولۇش تەلىپى ئىدى. ئەمىر ئافغانىستان ھۆكۈمىتىدىن ئېيىغا 14 مىڭ روپىيە مائاش ئېلىپ تۇراتتى. ئەمىر ئۇچۇن

ھاكىمىيەت شەرتىنى رەت قىلىپ، مائاش تەلەپ قىلىش مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلىشتۇق.

ئىككىنچى تەكلىپ بولسا فۇزەيل مەخدۇمدىن كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭ تەكلىۋىدىمۇ يا ئەمىرنى ئۆلتۈرۈتىش ياكى بولمىسا سوۋېت تۈپرىقىغا ئۆتكۈزۈتىش ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. مەن بۇ ئىككى تۈرلۈك تەكلىپنى موسكۋاغا ئۇقتۇردۇم. كەلگەن جاۋابتا موسكۋانىڭ ھەرقانداق بىر شەكىلدە سابىق ئەمىر بىلەن سۆھبەت قىلىشقا بولمايدىغانلىقى، ئىككىنچى تەكلىپكە نىسبەتەن موسكۋانىڭ ئېنىق بىر كۆز قارىشى يوقلۇقى، بۇ مەسىلىگە قارىتا كابولدىكى باش ئەلچىنىڭ رازىلىقى بويىچە ھەرىكەت قىلىشىم لازىملىقى ئۇقتۇرۇلغان ئىدى. بۇ ئىشلار ئۈستىدە باش ئەلچى ستارك بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۇمۇ ئاساسەن ئالغاندا بۇ تۈردىكى پىكىرگە قارشى تۇرمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەمما ئەمىرنى تازىلىۋېتىش ئۈچۈن مۇۋاپىق بىر پۈرسەت كۈتۈش لازىملىقىنى ئۇختۇردى. بۇ ئىشنى ئافغانىستان بىلەن باشقا دۆلەتلەر سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئەڭ ئاز زىددىيەتلىشىپ قالمىغان پەيتىنى تاللاپ قىلىش كېرەكلىكىنى تەلەپ قىلدى.

ياش تۈركىستان ژۇرنىلى بۇ تۈردىكى گەپ-سۆزلەرنى رەت قىلىش بىلەنلا قالماي، ئاگاھىكوۋ بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىلىشىپ ئۇنىڭ بۇ دېگەنلىرىنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىيالايدىغان پاكىتلىرىنىڭ بار-يوقلىغىنىمۇ سورىشىدۇ. ئاگاھىكوۋ بۇنىڭ ئۈچۈن ھېچ قانداق بىر پاكىت كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. ئەمما دېگەنلىرىدە قەتئىي چىڭ تۇرۇۋالىدۇ. ژۇرنال، بۇ مەسىلە ھەققىدە بەرگەن مۇلاھىزىسىنى مۇنۇ جۈملىلەر بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ:

بىز ھەقىقىي تۈركىستان مىللەتچىسى بولغان شىر مۇھەممەت ئەپەندىنىڭ بۇ چېكاچىلار تەرىپىدىن ئۈستىگە ئارتىلغان بوھتانلارنى رەت قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز. قول ئاستىدا زالىملارغا قارشى جەڭ قىلغان مىڭلىغان شېھىتلەرنىڭ قېنىمۇ شىر مۇھەممەت ئەپەندىدىن بۇ بوھتانلاردىن قۇتۇلۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇقىرىدا شىر مۇھەممەت ئەپەندىگە دېگەنلىرىمىزنى تەبىئىيكى فۇزەيل مەخدۇمغىمۇ تەكرارلايمىز.

ت م ب رەھبەرلىكى باشتىن تارتىپلا شىر مۇھەممەت ئەپەندىنى بۇخارا ئەمىرىگە يارەم قىلىپ كەلدى دېگىنىدەك خاتا ھۆكۈم چىقىرىپ كەلگەن ئىدى. ئەنە شۇ

سەۋەبتىن غەربكە پاناھلىق تىلەپ كەتكەن ئەرمەنلەردىن بولغان ئاگاباېكوۋنىڭ چەتئەللەردىكى تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت سېلىشقا ئۇرۇنۇشلىرىغا ئاساسلىقچە ئالدىنىپ قالمىغان ئىدى. يۇز بەرگەن بۇ ۋەقەلەرگە قارىتا ت م ب نىڭ تۇتقان يولى، بولۇپمۇ شىر مۇھەممەت ئەپەندىگە ئوخشاش مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشى يېتەكچىلىرى ئالاھىدە ياردىمىگە ئېرىشكەن ئافغانىستان بىلەن ھىندىستان قاتارىدىكى ئەللەردە، تۈركىستانلىقلارنىڭ ت م ب گە قارىتا كۆز قاراشلىرىنىمۇ سەلبىي تەسىرگە ئۇچرىتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى ت م ب مەركىزىنىڭ بۇ ھەقتە خاتا پوزىتسىيىدە بولغانلىقىنى ئوچۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئاگاباېكوۋ بۇ مۇناسىۋەتلەرنى 1925~1926-يىللىرىدا ئورناتتىم دېمەكتە ئىدى. ئافغانىستاندا بەچچەئىي ساقا ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان 1929~1930-يىللىرى، ھەر ئىككىلا باسمىچىلار رەھبىرى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى يېڭى پائالىيەتلەرنى تەشكىللىگەن كىشىلەر ئىدى. فۇزەيل مەخدۇم، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۆز ئىسمىنى ھاجى ئابدۇلقادىرغا ئۆزگەرتىپ شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشىگە قاتنىشىۋاتقان ۋاقىتلاردا تۈڭگانلار تەرىپىدىن ئۇرۇسلارغا تۇتۇپ بېرىلىدۇ. ئۇرۇسلار ئۇنى تاشكەنتكە ئاپىرىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ ئېتىپ تاشلايدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېلان قىلىنغان ئەنگلىيە ھۈججەتلىرىدىمۇ شىر مۇھەممەت ئەپەندىنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش مەقسىتىدە قولىدىن كېلىدىغان پۇتۇن چارىلارنى تولۇق ئىشقا سېلىپ باققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنىپ ئېيتقاندا، ئاگاباېكوۋنىڭ دېگەنلىرى پۈتۈنلەي تۆھمەت سۆزلەر ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ تۆھمەتلىرى پەيدا قىلغان مۇجمەللىك، چەتئەلدە مىللىي تۈركىستان ئۇچۇن كۈرەش قىلىۋاتقان كىشىلەر ئىچىدە ئېغىر بۆلۈنۈشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغىمۇ سەۋەبچى بولدى دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، ئاگاباېكوۋنىڭ ئېرىشمەكچى بولغىنىمۇ دەل مۇشۇنداق بىر بۆلۈنۈشنى پەيدا قىلىۋېتىش ئىدى.

سوۋېت جاسۇسلىرى ئىستانبۇلدا

1930-يىلى دېكابىر ئېيىدا ت م ب ئومۇمىي يۇزلۈك ۋەزىيەت مۇھاكىمە قىلىش يىغىنى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ يىغىندا شۇ ۋاقىتقا كەلگۈچە ئىجرا قىلىنغان پائالىيەتلەر بىلەن كەلگۈسىدە قىلىشقا تېگىشلىك ۋەزىپىلەر مۇزاكىرە قىلىندى:

ت م ب 1927-يىلىدىن باشلاپ نەشر قىلىۋاتقان ئىككى مەتبۇئات ئەپكارىغا تايىنىپ چەت دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارنى ئاساسىي جەھەتتىن ھەربىرىنى كەلتۈرەلىدى دېيەلەيمىز. شۇنداق قىلىپ، مەيلى چەتئەلدە بولسۇن ياكى ۋەتەن ئىچىدە بولسۇن مىللىي غايىلارنى ئاكتىپ يولغا قويۇپ كېلەلىدى. ... شۇنداقتىمۇ ت م ب نىڭ قولغا كەلتۈرگەن بۇ نەتىجىلىرى ئاساسلىقى نەزەرىيە جەھەتتىلا قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر بولۇپ، ئەمەلىي ئىجرائەت جەھەتتىكى پائالىيەتلەر بەكلا ئاز بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ مەشھەد بىلەن بېرلىن شۆبىلىرىمىز ۋاستىسىدە مۇھىم ئىجرائەتلەرنى ئىشقا ئاشۇرالمىدۇق. ... ئەمەلىي ئىجرائەتلىرىمىز ئاساسەن ئالغاندا ئىقتىسادىي ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىش ئاساسىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ۋەزىپىلەر دېيىشىمىز مۇمكىن. ... ئەگەر ماددىي ئىمكانىيەتلەر يېتەرلىك دەرىجىدە تەمىن قىلىنغىنىدا، ت م ب تۈركىستانلىقلار ياشاۋاتقان بارلىق دۆلەتلەردە كەڭ كۆلەملىك تەشكىللىنىش پائالىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغان بولاتتى. بولۇپمۇ ئافغانىستاندىكى تەشكىللىنىش ئىشلىرى بەكلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. فەيزاباد، خانابات، مازارىي شەرىف ۋە كابۇل قاتارلىق شەھەرلەردە شۆبىلىرىمىزنىڭ بۆلۈشى پائالىيەتلىرىمىزنى كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ھالغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن ئىدى.

يىغىن مۇزاكىرىسى ئارقىلىق ت م ب ئورگىنى بۇندىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى ئۈچۈن شەرق ۋە غەرب ئەللىرىدىن ئىبارەت ئىككى پائالىيەت ساھەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بەلگىلەپ چىقىدۇ. غەربتىكى پائالىيەتلەر ئاساسلىقى سىياسىي ۋە نەزەرىيىلىك پائالىيەتلەرنى ئاساس قىلىشى، شەرقتىكى پائالىيەتلەر بولسا ئەمەلىي ھەربىكەتلەرنى ئاساس قىلىشى لازىملىقى قوبۇل قىلىندى. ئەمما ھېسابلاش نەتىجىسىدە بۇنىڭ ئۈچۈن لازىملىق پۇل بەكلا كۆپ بولۇپ، ئۇ كۈنكى ئىقتىسادىي ئىمكانىيەتلەردىن قارىغاندا بۇنچە كۆپ پۇلغا كاپالەتلىك قىلىش خېلى تەسكە توختايدىغان ئىش ئىدى. دېمىسىمۇ كېيىن يۈز بېرىدىغان ھادىسىلەر بۇ پىلانلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇمكىن بولمايدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويىدۇ.

ئۇ يىللىرى ياۋروپا ژاكالەتچىسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان، «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ باش تەھرىرى مۇستاپا چوقاي ئوغلى يازغان ماقالىلەر پولشا (ۋسچود)، ئەنگلىيە (ژۇرنال ئوف دې رويال ئاسىئان سوسىيېتي) ۋە ھەر تۈرلۈك فرانسىيە ژۇرناللىرىدا ئېلان قىلىنماقتا ئىدى. چوقاي ئوغلىنىڭ ئۆزىمۇ لوندون، پارىژ، بېرلىن ۋە ۋارشاۋا قاتارىدىكى شەھەرلەرنى ئايلىنىپ ئىلمىي دوكلاتلار بەرمەكتە ئىدى. بولۇپمۇ جەنۇبىدىكى بىرلەشكەن مىللەتلەر مەركىزىدە بەرگەن «تۈركىستانىدىكى مىللىي مەسىلىلەر» ماۋزۇلۇق دوكلاتى ئالاھىدە داغ-دۇغا پەيدا قىلغان بولۇپ، «لا قۇبسشيون ناتسيۇنال دۇ تۈركىستان» دېگەن تېما بىلەن «لا تربۇن دې جەنۋە» ژۇرنىلىدا بېسىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە قۇددۇستا چاقىرىلماقچى بولغان ئىسلام قۇرۇلتىيىغا تۈركىستان ۋەكىلى سۈپىتىدە تەكلىپ قىلىنغان ئىدى.

ت م ب نىڭ بۇ تۇردىكى پائالىيەتلىرى سوۋېتلار ئىتتىپاقى دائىرىلىرىنى قاتتىق ساراسىمگە سېلىپ قويماقتا ئىدى. 1930-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، موسكۋا دائىرىلىرى ئىستانبۇلدىكى ت م ب مەركىزىگە ئىشپىيون كىرگۈزۈش پىلانىنى تۈزۈشكە كىرىشىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن خوجەنت تاجىكلىرىدىن بولغان ئەلىجان سادىق ئوغلى ئىسمىلىك بىر جاسۇسنى تۈركىيىگە كىرگۈزىدۇ. ئەلىجان تۈركىيىگە كېلىپ تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى (ت ت گ ب، تۈركىستان تۈرك ياشلار بىرلىكى) بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ ئۆزىنى سوۋېتلەرگە قارشى جەڭ قىلغان بىر مۇجاھىت دەپ تونۇشتۇرۇپ ئۇلارنى ئىشەندۈرىدۇ. بۇ ئادەم ئوقۇغان بىلىملىك بىرسى ئىدى. ياش تۈركىستان ژۇرنىلىغا بىر قانچە پارچە ماقالە يېزىپ بېرىدۇ. بۇ ماقالىلىرىدىن «ئۆزبەكىستاندا كولخوزچىلىق» ماۋزۇلۇق بىر پارچىسى «ياش تۈركىستان ژۇرنىلى» نىڭ 5~6-سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان ئىدى. ئۇ تۈركىيىگە كېلىپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئىستانبۇلدىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا خېلى ئاساسقا ئېرىشەلمىدىم دەپ قاراپ ئىككىنچى باسقۇچلۇق ھەربىكەتكە ئۆتىدۇ. يەنى پۈتۈن خىيالى ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ت ت گ ب رەھبەرلىرىدىن بۇنىڭ ئۈچۈن كېپىللىك قىلىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. دەل شۇ پەيتلەردە ئىراندىكى تۈركىستانلىقلاردىن كەلگەن بىر قىسىم خەۋەرلەر ئەلىجان ئۇستىدە بەكلا ئېغىر گۇمانلارنى پەيدا قىلىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ باتۇمدىن بىرگە تۈركىيىگە كەلگەن بىر دوستىنىڭ ئېلى ئەكبەر دېگەن يالغان ئىسىم قوللىنىپ يۈرگەنلىكى پاش بولۇپ قېلىپ ئەلىجان ئۇستىدىكى گۇمانلار تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. ئىستانبۇلدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ پاش قىلىشى نەتىجىسىدە 1931-يىلى مارتتا ئەلىجان سادىق ئوغلى ئىستانبۇل ساقچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ. ساقچىلارنىڭ سوراق

قىلىشى نەتىجىسىدە، سوۋېت دائىرىلىرى چاتقالدىكى تۈركىستانلىقلارغا قارىتا ئاخبارات توپلاش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەنلىكىنى، ئۆزىمۇ بۇ ئىش بىلەن بۇ يەرگە ئۆتۈرتىلگەنلىكىنى ئىخرار قىلىدۇ. بۇ، ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى چۈچىتىدىغان بىر ۋەقە ئىدى.

ئەسلىدە سوۋېت گ پ ئۇ خادىمى بولغان 27 ياشلىق ئەلىجان سادىق ئوغلى، 1929-يىلى سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن ئىرانغا ئۆتۈپ ئۆزىنى سوۋېت تۈزۈمىگە قارشى چىققان مۇجاھىتمەن دەپ تونۇشتۇرۇپ، ئىراندىكى خېلى ئىناۋەتلىك بىر تۈركىستانلىقنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا كىرىۋالغان ئىكەن. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئىران ھۆكۈمىتى باشلاتقان "چېكەتكە ئاپىتىگە قارشى تۇرۇش" ھەرىكىتىگە مۇتەخەسسىسلىك سۈپىتى بىلەن كىرىۋالىدۇ. بۇ ۋەزىپە، ئۇنى ئىراننىڭ بارلىق چېگرا بويلىرىغا، ئىران خۇراسانى رايونلىرىدا ئەركىن ئايلىنىش ھەمدە مەشھەت تەرەپلەردە ياشايدىغان تۈركىستانلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك جاسۇسلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەرگەن ئىدى. ئەلىجاننىڭ ئەسلى ۋەزىپىسى، پات-پات سوۋېت چېگرالىرىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ سوۋېت ئورگانلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇۋاتقان باسمىچىلار يېتەكچىسى ئاناقۇلىنى يوقىتىش ئىدى. ئەلىجان بۇ ۋەزىپىنى ئەملگە ئاشۇرالمىغىنىدىن كېيىن تېھرانغا كىرىپ، ئۇ يەردە پائالىيەت قىلىپ يۈرگەن يەنە بىر گ پ ئۇ ئىشپىيونى مەھمۇت ئېزىزخانوۋ بىلەن بىرلىشىپ پائالىيەت قىلىپ كەلگەن.

1929-يىلىسى، ئىراندىكى سوۋېت جاسۇسلۇق تورىنىڭ مۇھىم يېتەكچىلىرىدىن بىرسى بولغان گىيورگى ئاغابېكوۋ ئەنگلىيىلىكلەر تەرەپكە ئۆتۈپ ئۇلاردىن پاناھلىق تىلەيدۇ. بۇ ۋەقە سەۋەبىدىن، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئاغابېكوۋ بىلەن بىرگە ئىشلىگەن بارلىق جاسۇسلارنى دەرھال قايتۇرۇپ كېتىشكەن ئىدى. بۇ قايتۇرۇلغانلاردىن بىرسى دەل ئەلىجاننىڭ باشلىقى مەھمۇت ئېزىزخانوۋ ئىدى. ئەلىجان سادىق ئوغلى گەرچە ئاغابېكوۋ تونۇمايدىغان بىرسى بولسىمۇ سوۋېت دائىرىلىرى ئۇنى ئاۋۋال تەبرىزگە يۆتكىۋېتىدۇ. ئاردىن ئۆزۈن ئۆتمەي ئۇنى يەنە تىبلىسىنى ئايلاندۇرۇپ تاشكەنتكە ئۆتكۈزىدۇ.

بۇ جەريانىدا سوۋېت گ پ ئۇ ئورگىنى ئەلىجاننى ئىرانغا ئۆتۈشتىن ۋاز كېچىپ تۈركىيىگە ئۆتۈش قارارىغا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەلىجان بىرمەزگىل تۈركىستان تەۋەسىدە پائالىيەت قىلغىنىدىن كېيىن باتۇم ئارقىلىق تۈركىيىگە

كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭ تاپشۇرۇشىدىن قارىغاندا، ئۇ تۈركىيىدە ت م ب تەشكىلاتىدا ئىشلەيدىغانلارنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ تۈركىستاندىكى ئالاقىلىشىش پونكىتلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئاخباراتلارنى يىغىش، ت م ب تەشكىلاتى ئىچىدە پىتنە-پاسات چىقىرىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغانىكەن. ئەگەر بۇ جەريانىدا تۈركىيىنىڭ ھەربىي مەكتەپلىرىدىن بىرەرسىگە ئوقۇغۇچى بولۇپ كىرىپ ئالالىغىدەك بولسا، مەخسۇس سوۋېت جاسۇسى بولۇپ تۈركىيىدە داۋاملىق ئىشپىيونلۇق قىلىپ تۇرۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىكەندۇق. بۇنىمۇ قاملاشتۇرالمىغىنىدا بېرىپ بېرىپ ئۇ يەردىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ مەلۇماتىنى توپلاش ۋە ئۇلارنىڭ ئىچىگە زىددىيەت تېرىش ئىشى بىلەن شۇغۇللانماقچى بولغانىكەن. تۈركىيىنىڭ «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىدە بېسىلغان خەۋەرلەردىن قارىغاندا، ئەلىجان سادىق ئوغلى بىر مەزگىل تۇرمىگە قامالغىنىدىن كېيىن مەنئى مۇھاكىمە قارارى بويىچە چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانىكەن. شۇنداق قىلىپ ئەلىجان سادىق ئوغلى پاش بولۇپ قولغا ئېلىنغان ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي، سوۋېت دائىرىلىرى تۈركىيىدىكى تۈركىستانلىقلار ئىچىگە ئىشپىيون كىرگۈزۈپ ئىچكى زىددىيەت پەيدا قىلىش پائالىيەتلىرىنى ھەرگىزمۇ توختاتمىغان ئىدى. غەلىتى بىر توغرا كېلىپ قالغانلىقىمۇ قانداق، ئىشپىيونلۇقى خېلى كېيىنكى ۋاقىتلاردا پاش بولىدىغان مەھمۇت ئايقارلىمۇ ئاساسەن شۇ ۋاقىتلاردا ئەلىجاننىڭ ماڭغان يولىغا ئوخشايدىغان يوللارنى بېسىپ مەشھەتكە كېلىپ، ئۇ يەردە سەدىرىدىنخان مۇپتىنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشۇپلىپ ئۇنىڭ يېنىغا كېلىۋالغان ئىدى.

ت م ب پائالىيەتلىرىنىڭ سۆۋېتلەر ئىتتىپاقىدا كۆرسەتكەن تەسىرى

ت م ب نىڭ داڭلىق ئۇچ ئەپەندىسى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغان دەۋرلەردە سوۋېتلەرگە قارشى ھۆكۈمەتلەر تەشكىل قىلغان كىشىلەر ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار چەتئەلگە قېچىپ كەتكەندىن كېيىن سوۋېت رەھبەرلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ گېزىت-ژورناللىرى بۇ ئۇچ ئەپەندىنى بۇرژۇئا مىللەتچىلىرى، خەلق دۈشمىنى دەپ تەشۋىق قىلىشقا كىرىشكەن ئىدى. ستالىن، 1923-يىلى 10-ئىيۇل رۇسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىنىڭ 4-سانلىق يىغىنىدا سۆزلىگەن «مىللىي رايون ۋە جۇمھۇرىيەتلەردە ئوڭچىللىق ۋە سولچىللىق» تېمىلىق نۇتقىدا زېكى ۋەلىدىنى شىددەت بىلەن تەنقىدلىگەن ئىدى. يەنە شۇ يىغىندا سۇلتان غالىيېۋنىڭمۇ ھۇجۇم قىلغان ستالىن، يىغىن ئاخىرىدا تەييارلانغان خۇلاسە دوكلاتىدا

غالىيىتىڭ ئەكسىل ئىنقىلابچى، ۋەتەن خائىنى دېگەن جىنايەت ئارتىلغان ئىدى. ستالىنىڭ كۆرسىتىشىدىن قارىغاندا غالىيىتى، ۋەلىدىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق خەلقئارا جاھانگىر كۈچلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغانمىش. ۋەلىدى چەتئەلگە قېچىپ كەتكىنىدىن كېيىن سوۋېتلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن باشقىردىستان سابىق دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى مىرالاي (پولكوۋنىك دەرىجىسىدىكى ھەربىي ئۇنۋان – ت) ئەۋھادى ئىشمۇرزىنغا ۋەلىدوپچى دېگەن جىنايەت ئارتىلغان ئىدى. بۇنىڭغا ئوخشىغان جىنايەت ئارتىش ھادىسىلىرى خېلى كۆپ كۆرۈلگەن ئىدى.

ت م ب چىلار «يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلىنى چىقارغىنى يەتمەي، يەنە «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىمۇ چىقارغانلىقى سوۋېت دائىرىلىرىنى بەكلا پاراكەندە قىلىۋەتكەن ئىدى. بۇ ژۇرنالنىڭ باش تەھرىرى مۇستاپا چوقاي ئوغلى قوقان مۇختارىيىتىنىڭ رەئىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى سوۋېت تارىخچىلىرى ئاللا بۇرۇنلا ئەكسىل ئىنقىلابچى، سوۋېت دۈشمىنى دەپ ئېلان قىلىپ بولغان ئىدى. ياش تۈركىستان ژۇرنىلى نەشر قىلىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن سوۋېت مەتبۇئاتلىرى بۇنىڭغا قارشى شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغاپ، سوۋېتلار تەۋەسىدىكى ئۆكتىچىلەر بىلەن سوۋېتلەرگە نارازى كىشىلەرنى چوقايچىلىق بىلەن قارىلاپ يوقىتىشنى ئادەت قىلىۋېلىشقان ئىدى. ئۆزبەكىستان كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبىرى ئەكمەل ئىكراموۋ، سەمەرقەنتتە چاقىرىلغان ئۆزبەكىستان مائارىپ ئىشچى-خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيىدا چەتئەلدە نەشرى قىلىنىۋاتقان سوۋېتلەرگە قارشى ژۇرناللارنى ئېغىزغا ئالغىنىدا چوقايچىلار دېگەن بۇ ئاتالغۇنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. شۇنىڭدىن ئىتىۋارەن، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ھەرقانداق سىياسىتىگە نارازى بولغان كىشىلەرنى تەنقىدلەش ياكى بېسىقتۇرۇشلاردا ئۇلارنى چوقايچىلار دەپ ئەيىبلەيدىغان بولۇۋېلىشتى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىر ماقالىسىدە بۇ ھەقتە بىر مۇنچە مىساللارنى كەلتۈرگەن ئىدى:

رەھىم ئىنام ئوغلى قىزىل مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ھەقىقىي ئەپتى بەشىرىسىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ تۈركىستانىدىكى مىللىي سىياسەتلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە تايىنىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ ”ئۆزبەكىستاندا ئۇرۇسلارنىڭ رەھبەرلىك قىلىشى ھاجەتسىز“ دەپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ئۇنى دەرھال چوقايچىلار قاتاردا قارىلاشتى.

...

سوۋېت هاكىمىيىتىنىڭ مۇساپىر، مۇهاجىر بولۇشقا مەجبۇرلاش ۋە مۇستەملىكىلەشتۈرۈش سىياسىتىگە قارشى چىققان بەزى قازاق كوممۇنىستلىرى قازاق گېزىتلىرىدە 'پارتىيە ۋە سوۋېت ئورگانلىرىدا يوشۇرۇن چوقايچىلار ئورۇنلىشىۋالغان' دەپ يازماقتا. ...

سەمەرقەنت تەلىم تەربىيە ئىنستىتۇتى بىلەن بايرامالى تېخنىكومىدا ئوقۇيدىغان ئۆزبېك ۋە تۈركمەن تالىپلىرى تۈركىستانىنىڭ سوۋېت رۇسىيە مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇلۇشىغا قارشى نارازىلىق بىلدۈرۈش نامايىشى ئۆتكۈزۈشنى قارار قىلىشقانىدى. سوۋېت گېزىتلىرى بۇ ياش تۈركىستانلىقلارغىمۇ چوقايچىلار دېگەن قالپاقنى كەيگۈزۈشتى. ...

تۈركىستاندا تۈمايلوۋ ئىسىملىك بىر كوممۇنىست رىياسەتچىلىكىدە تروتسكىچىلار مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇلار ستالىنىنىڭ ئەخمىقانە سىياسەتلىرىگە قارشى كۈرەش قىلماقتا ئىدى. سوۋېت گېزىتلىرى ئۇلارنىڭ نامىنىمۇ دەرھال چوقايچىلار دەپ ئالماشتۇرۇشتى. ...

1939-يىللاردا سوتقا تارتىلغان باسمىچىلار بىلەن مىللەتچىلەرگە يارەم قىلغان دېگەن بوھتان بىلەن قولغا ئېلىنغان ئۆزبەكىستان ئالىي سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سادۇللا قاسىموۋ بىلەن ئۇنىڭ يېقىنلىرىنىڭ دېلولىرىنى سوتلىغاندىمۇ بۇنداق قالپاق كەيگۈزۈشلەر بولدى. بولۇپمۇ قاسىموۋچىلارنى سوتلاشتا ئارتقان جىنايەتلىرىدىن بىرسى چوقاي ئوغلى گۇروھىدىكىلەر بىلەن ھەمكارلاشقان، يەنى چوقايچىلىق قىلغان دەپ قارىلانغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا كوممۇنىست رەھبەرلىكى مائارىپ ۋە سانائەت ساھەلىرىدىكى ئوڭۇشسىزلىقلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك چەتئەلدە پائالىيەت قىلمۇاتقان ت م ب چىلارغا ئارتىپ قويغان، بولۇپمۇ چوقاي ئوغلىنى بۇنىڭ باش جىنايەتچىسى دەپ قارىلاشقان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، سوۋېت رەھبەرلىرى 1940-يىللارغا كەلگۈچە تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە تازىلىۋەتمەكچى بولغان كوممۇنىست مىللىي كادىرلارغا چوقايچىلار ياكى ۋەلىدوپچىلار دېگەن قالپاقلارنى كەيگۈزۈپ يوقىتىپ كەلگەن ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ت م ب ھەربىكەتلىرىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش، رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىچىگە زىددىيەت سېلىش ھەمدە مۇھاجىرەتتىكى

تۈركستانلىقلارنىڭ ئارىسىغا ئىتتىپاقسىزلىق تېرىش مەقسەتلىرىدە مەخسۇس تەربىيىلەنگەن گ پ ئۇ جاسۇسلىرىنى ئىشقا سالغان ئىدى. بۇ جاسۇسلاردىن بەزىلىرى پاش بولۇپ تۇتۇلغان بولسا، مەھمۇت ئايقارلىغا ئوخشىغان يەنە نۇرغۇنلىغان قابىلىيەتلىك جاسۇسلار تۈركستانلىقلار ئىچىدە ئاغدۇرمىچىلىق پائالىيەتلىرىنى نەچچە يىللاپ داۋاملاشتۇرغان بولۇپ، تۈركستان مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن ئېغىر زىيانلارنى پەيدا قىلغان ئىدى.

تۈركىيە ئىچكى سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە «يېڭى تۈركستان» ژۇرنىلىنىڭ پىچەتلىنىشى

1930-يىلىنىڭ ئۆكتەبىرىدە تۈركىيىدە كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە بارلىققا كېلىدۇ. ت م ب نىڭ نەشرى ئەپكارى بولغان «يېڭى تۈركستان» ژۇرنىلى بىلەن ئەزەربەيجان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ نەشرى ئورگانلىرىدىن «ئودلۇ يۇرت» بىلەن «بىلدىرىش» ژۇرناللىرى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار كابىنېتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن پىچەتلىنىدۇ. بۇ ھادىسىلەر تۈركستانلىق مۇھاجىرلار ئارىسىدا پارتلاش خاراكتېرلىك تەسىر پەيدا قىلىدۇ. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى خېلىدىن بېرى بۇ تۈردىكى تاشقى تۈرك ژۇرناللىرىنىڭ تۈركىيە تەۋەسىدە چىقىرىلىۋاتقانلىقىغا نارازى بولۇپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنداقتىمۇ بۇنداق قاتتىق تەدبىر قوللىنىشنى ھېچكىم كۈتمىگەن ئىدى. بۇ ۋەقە تۈركستانلىق مۇھاجىرلارنى قاتتىق چۈچىتىۋەتكەنلىكىگە قارىماي ياۋروپادا چىقىۋاتقان سىرتقى تۈرك ژۇرناللىرىدا ھېچقانداق بىر ئىزاھات بېرىلمەي قۇرۇق خەۋەر پېتىچە ئېلان قىلىنىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، چەتئەلدە پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان تۈركستانلىق يېتەكچىلەر تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ئەسلىدە، تۈركستانلىق مۇھاجىرلار تۈركىيىنى ئىككىنچى ئاناۋەتەن دەپ تونۇپ كېلىۋاتقان بولۇشىغا قارىماي، بارلىق تۈركستان تەشكىلاتلىرى تۈركىيىنى سىياسىي مەركەز قىلىپ تاللاش جەھەتتە ئۇنچە بەك قىزغىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغاچقا ئەزەربەيجانلىقلار بىلەن تۈركستانلىقلارلا سىياسىي مەركەزلىرىنى ئىستانبۇلدا قۇرۇپ چىققان بولۇپ، ئىدىل ئۇرال تۈركلىرىنىڭ ژۇرنىلى بولغان «مىللىي يول» بىلەن تۈركستانلىقلارنىڭ «ياش تۈركستان» ژۇرنىلى بېرلىندا، قىرىم تۈركلىرىنىڭ «ئەمەل» ۋە «دونايى» دېگەن ژۇرناللىرى رۇمىنىيىدە

چىقىرىلماقتا ئىدى.

تاشقى تۈرك پائالىيەتچىلىرىنىڭ تۈركىيىدە قانات يايدۇرۇۋاتقان پائالىيەتلىرى سوۋېت دائىرىلىرىنى ئەنسىرىتىشكە باشلىغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، موسكۋا دائىرىلىرى بۇ ئىشلارغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلەتمەكتە ئىدى. 1925-يىلىنىڭ بېشىدا باكۇدا چاقىرىلغان تۆتىنچى نۆۋەتلىك سوۋېت قۇرۇلتىيىدا تاشقى ئىشلار كومىسسارى چىچېرىن "يېقىنقى ۋاقىتلاردا مۇساۋاتچىلارنىڭ تۈركىيىدىكى پائالىيەتلىرى كۈچىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرمەكتىمىز. بىز تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە نۇرغۇن قېتىم ئىلتىماس قىلدۇق، سوۋېت ھۆكۈمىتىگە قارشى قانات يايدۇرىلىۋاتقان چىداش مۇمكىن بولمايدىغان بۇ تۈر ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى دەرھال توختاتىسۇن دەپ تەلەپ قىلدۇق." دەپ سۆزلەيدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ 10 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن 1927-يىلى بىر تۈركىيە ھۆكۈمەت ۋەكىللەر ئۆمىكى موسكۋاغا قاراپ زىيارەتكە ئاتلانغىنىدا تۈركىيە ھۆكۈمىتىمۇ شۇ كۈنلەردە نەشرى قىلىنىۋاتقان بىردىن-بىر تاشقى تۈرك ژۇرنىلى بولغان «يېڭى كاپكازىيە» ژۇرنىلىنى پېچەتلەيدۇ. شۇ ۋاقىتتا، تۈرك ئۇچاقلىرىنىڭ 1927-يىلقى قۇرۇلتىيىدا تۈرك ئۇچاقلىرىنىڭ پائالىيەت ساھەسى تۈركىيە بىلەن چەكلىنىدۇ دېگەن مەزمۇندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن نىزامنامە بىلەن ھەرىكەت پروگراممىسى قوبۇل قىلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۈرك ئۇچاقلىرىنىڭ تۈركىيە سىرتىدا شۆبە قۇرۇش ۋە پائالىيەت قىلىشلىرى چەكلەنگەن ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە تۈرك ئۇچاقلىرىغا ئەزا بولۇش ئۇچۇن تۈركىيە گراژدانى بۆلۈشى شەرت قىلىنغان ئىدى. بۇ قارار بويىچە تۈركىيە ئىچى ۋە سىرتىدا ياشايدىغان تۈركىيە نوپۇسىنى ئالالمىغان تاشقى تۈرك پائالىيەتچىلىرىنىڭ تۈرك ئۇچاقلىرىغا ئەزا بولۇشىمۇ چەكلەنگەن ئىدى. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا 1920-يىلىنىڭ بېشىدا زور ئۆمىدلەر بىلەن تۈركىيىگە كەلگەن تاشقى تۈرك رەھبەرلىرىدىن بەكلا ئاز قىسمى سىياسىي پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش ئىمكانىغا ئېرىشەلەيدۇ. سادىر مەقسۇدى ئارسال بىلەن فۇئات توقتاردەك رەھبەرلەر تۈركىيە سىرتىغا قارىتىلغان پائالىيەتلەردىن ئاساسەن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقان ئىدى. ئاياز ئىسھاقى 1927-يىلىسىلا پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپى بويىچە تۈركىيىدىن ئايرىلىپ ۋارشاۋاغا يۆتكىلىپ بېرىپ، ئىدىل ئۇرال مىللىي مەركىزىنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنى ۋارشاۋادا تۇرۇپ باشقۇرماقتا ئىدى. پائالىيەتلىرىنى تۈركىيىدە داۋام قىلدۇرۇۋاتقان مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە بىلەن سەئىد شامىلدەك رەھبەرلەرمۇ دائىم دېگۈدەك

سىياسىي بېسىملارغا دۇچ كېلىپ تۇراتتى. مەسىلەن 1929-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا كاپكازىيە كومىتېتىنىڭ بۇ داڭلىق ئىككى رەھبىرىنىڭ ئۆيلىرى سىياسىي ساقچىلارنىڭ باستۇرۇپ تەكشۈرۈشىگە ئۇچراپ بارلىق ماتېرىياللىرى مۇسادىرە قىلىنغان. بۇ ۋەقەدىن كېيىن بۇ ئىككى رەھبەرمۇ ئايال ئىساقىنىڭ تۇتقان يولى بويىچە كۆپ ئۆتمەي تۈركىيىدىن چىقىپ كېتىدۇ. يۇز بەرگەن بۇ ۋەقەلەر تۈركىيىدە تۇرۇۋاتقان مەركەزلەرنى ياۋروپاغا كۆچۈرۈپ كېتىش مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان ئىدى. دېگەندەك، تۈركىستانلىق رەھبەرلەرنىڭ ئۆزئارا پېزىشقان مەكتۇپلىرىدە مەركەزنى ياۋروپاغا كۆچۈرۈش ھەققىدە پات-پات مۇنازىرە قىلىشقانلىقى كۆرۈلمەكتە ئىدى.

1931-يىلقى تاشقى تۈرك ژۇرناللىرىنى پېچەتلەش قارارى ئېلىنىشنىڭ تېگىدە ئاساسەن ئالغاندا سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى يېرىكلەشتۈرۈۋالماسلىق مەسلىسى ياتماقتا ئىدى. شۇنداقتىمۇ تۈرك ئۇچاقلىرىنى پېچەتلەش قارارى ئېلىنىش بىلەن تەڭ ئوتتۇرىغا چىققان تۈركىيە ئىچكى سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرمۇ، بۇ خىل چەكلىمىلەرگە پۈرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن دېيىش مۇمكىن. ت م ب نىڭ مەتبۇئات ئورگىنى بولغان «يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلى تۈركىيىنىڭ ئىچكى-تاشقى سىياسەتلىرى ھەققىدە قەتئىي تۇردە بىتەرەپ پوزىتسىيىدە تۇرۇپ، بۇ جەھەتلەردە ئۇن چىقارماسلىق پرىنسىپىغا قەتئىي رىئايە قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بۇ ھەقتە كۆرۈلىدىغان كىچىككىنە بولسىمۇ بىرەر بوشاڭلىق قىلىش ت م ب ئىچىدە قاتتىق تالاش-تارتىشلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەبچى بولاتتى. بۇلارغا سېلىشتۇرغاندا ئەزەرى مەتبۇئاتلىرى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىچكى سىياسىتىگە مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەر بىلەن مۇلاھىزىلىرىنى پات-پات ئېلان قىلىپ تۇراتتى. مەسىلەن ئالايلى، 1930-يىلى ئاۋغۇستتا ئاتاتۈركنىڭ تەلىماتى بىلەن باشلانغان كۆپ پارتىيىلىك تۈزۈمگە ئۆتۈش سىنىقى مەسىلىسى ھەققىدە خېلى ئاكتىپ پوزىتسىيە بىلەن ماقالىلەر ئېلان قىلماقتا ئىدى. «ئودلۇ يۇرت» ژۇرنىلىنىڭ باش تەھرىرى مەھەممەت ئەمىن رەسۇلزادە 1930-يىلى سېنتەبىردە بۇ ھەقتە تۇۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

رەئىس جۇمھۇر غازى پاشا ھەزرەتلىرىنىڭ مۇۋاپاكاتلارى ئىلە فەتھى بەيئەفەندى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان ‹ئەركىن جۇمھۇرىيەت فىرقاسى› نىڭ پائالىيەت ساھەسىگە ئاتلىنىشى ئىلە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدە يېڭى بىر دەۋر ئېچىلدى. يەنى پارلامېنتارىزم دەۋرى ... ئىنقىلاب – يەنە بىر تۈرلۈك ئاتىلىشى بىلەن – داخىلى

ھەرپ ‹ئىچكى كۈرەش – ت› دېمەكتۇر. كۈرەش دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس مەخسۇس ئۇسۇل ۋە قانۇنلىرى بولغىنىدەك، ئىچكى كۈرەشلەرنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئىستىسنائى قائىدە ۋە قانۇنلىرى بولىدۇ. بىر پارتىيىلىك تۈزۈم ئەنە شۇ ئىچكى كۈرەش دەۋرىگە مەخسۇس بىر زۆرۈرىيەتتۇر ...

يېڭىدىن تۇغۇلغان ئىككىنچى فىرقانىڭ زۇھۇرۇ ‹ئورتىغا چىقىشى، كۆرۈنۈشى› بولسا بىزگە تۈركىيىدە بۇندىن كېيىن ئىنقىلابنىڭ، ’داخىلى ھەرپ‘ نىڭ تولۇق غالىبىيەت بىلەن تامامىلانغانلىقىنى ئېلان قىلماقتا. شۇنداق، بۈگۈندىن ئېتىبارەن تۈركىيىدە جۇمھۇرىيەت ئۈچۇن جېدەل قىلىش دەۋرى ئاخىرلىشىپ، جۇمھۇرىيەت ئەنئەنىلىرىنى تەسىس ۋە تەربىيە ‹پەرۋىش› دەۋرى باشلاندى.

بۇلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، رەسۇلزادە بىر پارتىيە تۈزۈمى ۋاقتىدىكى مەجبورلىنىشلار ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ، ھېچقىقى دېموكراتىيە پەقەت كۆپ پارتىيىلىك تۈزۈم ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدىغان بىر ئىش دەپ يازىدۇ. ئۇ يەنە بۇ ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا تۈركىيىدە تېخى ھېچقىقى دېموكراتىيە يولغا قويۇلمىدى دەپ پۈرىتىپ ئۆتىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئادەتتىكى بىر گەپتەك بىلىنگەن بۇ سۆزلەر، 1930-يىللارنىڭ تۈركىيىسىدە ئىنتايىن ئېغىر تەنقىد ئىكەنلىكىدە گەپ يوق. ئۇلار ئەركىنلىك پىرقىسىنىڭ قۇرۇلۇشىنى قوللاپ قۇۋەتلەيدىغان بۇنداق كۆز قاراشتا بۇ پارتىيە پېچەتلەنگەندىن كېيىنمۇ داۋاملىق چىڭ تۇرىدۇ. «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىنىڭ بەزى يازغۇچىلىرى تەرىپىدىن ئەركىنلىك پارتىيىسىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن ئەخمەت ئاغائوغلىغا قارشى يېزىلغان ماقالىلارغا رەددىيە بېرىپ يېزىلغان ماقالە «ئودلۇ يۇرت» ژۇرنىلىدا تولۇق بېسىلغان ئىدى.

بۇنىڭغا ئوخشايدىغان بەزى ئىشلار تۈركىيىدە بېسىلمۇاتقان تاشقى تۈرك ژۇرناللىرىنىڭ پېچەتلىنىش قارارىنىڭ چىقىرىلىشىغا قوشۇمچە باھانە بولۇپ بەرگەندەك قىلغىنى بىلەن، پېچەتلىنىشنىڭ ئەسلى سەۋەبى باشقا ئىدى. بۇ تۈردىكى ژۇرناللارنىڭ پېچەتلىنىش سەۋەبىنى ئۇ يىللاردىكى تۈركىيە تاشقى سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىش ئارىسىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

غازى مۇستاپا كامال پاشا (گېنېرال – ت) جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا مىللەتلەر بىلەن دىنلار سەھنىسىگە ئايلانغان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ

كۆللىرى ئارىسىدىن ئورتاق بىر مىللەت پەيدا قىلىش ئۇچۇن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ مەقسەتنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن پايدىلانغان ئەڭ مۇھىم ۋاستە مىللەت ئۇقۇمى ئىدى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۇچۇن ئوسمانلىدىن ئۆتكۈزۈۋالغان بارلىق ئورگان ۋە تەشكىلاتلارنى ئۆزگەرتىشكە كىرىشكەن ۋاقىتلاردا 1912-يىلىدىن بېرى ئوسمانلىدىكى مىللەتچىلىك ئېقىملىرىغا يول كۆرسىتىپ كەلگەن تۈرك ئۇچاقلىرى تەشكىلاتىغا تېگىش تۇرماق، ئۇنى ھىمايە قىلىپ كۈچەيتىشكە يارەم قىلغان ئىدى. بۇ تەشكىلات ئەتراپىدا پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان كىشىلەر جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا يولغا قويۇلغان مىللەت شەكىللەندۇرۇش جەريانى ئۇچۇن كۈچلۈك يارەمچى بولغان ئىدى. ئاتاتۈركنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ كۈچىيىپ بارغان تۈرك ئۇچاقلىرى تەشكىلاتى پۈتۈن مەملىكەتكە كېڭىيىپ، ياش تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەڭ جانلىق تەشكىلاتلىرىدىن بىرسىگە ئايلانغان ئىدى. ئەمما 30-يىللارغا كەلگۈچە تۈركىيىدىكى مىللەت شەكىللەندۇرۇش جەريانى ئاساسەن ئاخىرلاشقان ئىدى. شۇندىن باشلاپ تۈركىيىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى سىرتقا ئېچىلىشقا باشلىغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا ئۇ ۋاقىتتىكى تۈركىيە تاشقى مۇناسىۋەتلەرگە تېخىمۇ ئۇچۇق ھالەت شەكىللەنمەكتە ئىدى. بولۇپمۇ شىمالى قوشنىسى بولغان سوۋېت رۇسىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان بولۇپ، بۇنداق بىر ئۆزگىرىشلەر تۈركىيە ئىچكى سىياسەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس بىر ئىش ئىدى.

ھەر ئىككىلا دۆلەت غەرب ئىمپېرىيالىزمىغا قارشى كۈرەشلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان دەسلەپكى يىللاردىكى ئۆزئارا ھەمكارلىشىش ۋەزىيىتى تۈركىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ پىچەتلىنىشىدىن باشلاپ تەتۈرسىگە ئۆزگىرىپ، 1928~1929-يىللىرىغا كەلگىنىدە، سوۋېت مەتبۇئاتلىرى مۇستاپا كامالنى قالاق ئۇنسۇر دەپ تونۇشتۇرۇشقا كىرىشكەن ئىدى. يەنە شۇ ۋاقىتلاردا تۈركىيىدە «يېڭى تۈركىستان»، «ئودلۇ يۇرت» ۋە «ئەزەرى-تۈرك» قاتارىدىكى تاشقى تۈرك ژۇرناللىرىنىڭ بېسىلىشىغا يول قويۇلغانلىقى كۆرۈلمەكتە ئىدى. بۇ ژۇرناللارنىڭ ئورتاق يۇزلىنىشى سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن كوممۇنىزم ئىدىيىسىگە قارشى كۈرەش قىلىش يولىنى تۇتقان ئىدى. شۇنىڭدەك، ئەينى ۋاقىتلاردا تۈركىيە مەتبۇئاتلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان سىياسەت ئەكس ئەتتۈرۈلمەكتە ئىدى.

1929-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تۈركىيە-رۇسىيە مۇناسىۋەتلىرى يېڭىدىن تېزلىكتە ياخشىلىنىشقا باشلايدۇ. ئىستانبۇلدا تۇرۇۋاتقان تاشقى تۈرك رەھبەرلىرىگە قارشى باشلىتىلغان سىياسىي بېسىملارمۇ ئەنە شۇ دەۋرلەرگە توغرا كەلمەكتە ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى سودا ئىشلىرى مۇئاۋىن كومىسسارى قاراخانىنىڭ 1929-يىلى دېكابىردا تۈركىيە زىيارىتىدىن كېيىن، 1925-يىلىدىكى تۈركىيە-سوۋېت شەرتنامىسىنى يەنە ئىككى يىل ئۇزارتىش ئۈچۈن كېلىشىم تۈزىشىدۇ. كېيىنكى يىلى تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ باقانى (مىنىستىرى – ت) تەۋپىق رۇشتى ئاراسىنىڭ مۇسكۇاغا قىلغان زىيارىتى نەتىجىسىدە ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ياخشىلىنىشقا باشلىشى بىلەن تەڭ، تۈركىيىدە پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان سوۋېتلەرگە قارشى گۇرۇھلار بەكرەك كۆزگە چېلىقىدىغان هالغا كېلىشىمۇ تەبىئىي بىر ئەهۋال ئىدى. شۇنداق بولغاچقا ئۇ ۋاقىتلاردىكى سوۋېت مەتبۇئاتلىرىنى كۆزەتكىنىمىزدە بۇ تۇردىكى گۇرۇھلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتتىق هۇجۇم قىلىشلار ئوتتۇرىغا چىققانلىقى مەلۇم. نەتىجىدە 1931-يىلى لىتۋىنوۋنىڭ زىيارىتىدىن كېيىن بۇ تۇردىكى پائالىيەتلەرگە قارشى ئەڭ ئاخىرقى نۇقتا قويۇلغان هېسابلاندى.

ئەركىنلىك پارتىيىسىنى قۇرۇش سىنىقى جەريانىدا جۇمهۇرىيەت پارتىيىسى بىلەن هۆكۈمەت سىياسەتلىرىگە قارشى كۆرۈنەرلىك ئۆكتىچىلىك ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. بۇنداق بىر ئۆكتىچىلىكنى تىزگىنلەپ تۇتۇشقا ئۇرۇنغان هۆكۈمەت، 1931-يىلى ئىيوندىكى قۇرۇلتايدا ماقۇللانغان مەتبۇئات قانۇنىغا ئاساسەن، يولغا قويۇلۇۋاتقان سىياسەتلەرنى تەنقىدلەيدىغان گېزىت-ژورناللارنى پۈتۈنلەي ياكى ۋاقىتلىق پېچەتلەش هوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالدۇ. هۆكۈمەت، بۇ قانۇننى تۇنجى بولۇپ مۇساپىر تۈركلەرنىڭ مەتبۇئات ۋاستىلىرىنى چەكلەش ئۈچۈن ئىشقا سېلىپ، تۈركىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە دەخلى يەتكۈزمەكتە دېگەن باهانە بىلەن «يېڭى تۈركىستان»، «ئودلۇ يۇرت» ۋە «بىلدىرىش» قاتارىدىكى ژۇرناللارنى پېچەتلەيدۇ. بۇ تۇردىكى پېچەتلىنىشلەر سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن كەلگەن تەلەپلەرنىڭ نەتىجىسىمۇ ياكى بولمىسا تۈركىيە هۆكۈمىتىنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن بىر مەرتلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكى هەققىدە هېچقانداق بىر ئىزاهات بېرىلمىدى. ئەمما سەۋەبى نېمە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بۇ تۇردىكى ئىجرائەت ئارقىلىق، تۈركىيە جۇمهۇرىيىتى مەدەنىيەت جەهەتتە مىراسچىلىرىمىز دەپ تونۇغان تۈرك دۇنياسىغا قارىتا سىياسىي تەسىر كۆرسىتىشلەرگە يول قويمايدىغانلىقىنى ئاشكارا ئېلان

قىلغان ھېسابلاندى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، تۈركىيە سىياسىي مەنبە تۈرك مىللەتچىلىكى كۆزقارىشىنى پۈتۈنلەي ئانادولۇ بىلەنلا چەكلەپ قالمىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى.

يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ پېچەتلەنگەنلىك خەۋىرى ياش تۈركىستان ژۇرنىلىدا قىلچە مۇلاھىزە قىلىنمىغان ھالدا تۆۋەندىكىدەك ئاددىي بىر خەۋەر شەكلىدە ئېلان قىلىنىدۇ:

«يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلى پېچەتلىۋېتىلدى. ... «يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلى، تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق ئىدىيىسىنى، زامانىۋى تۈرك كۆزقاراشلىرىنى تەشۋىق قىلىش بىلەن بىرگە، تۈركىستان بىلەن ئانادولۇ تۈركلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىل ۋە مەدەنىيەت بىرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

بۇ خەۋەرنىڭ كەينىگە قىستۇرۇلغان "ياشسۇن تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىقى، ياشسۇن بارلىق تۈركلەر مەدەنىيەت ئىتتىپاقلىقى" دېگەن جۈملىلەر، تەھرىرلەرنىڭ بۇ پېچەتلىنىشكە بولغان كۆزقارىشىنى خۇلاسىلىگەندەك مەنىنى بەرمەكتە ئىدى. ت م ب رەھبەرلىرى ئۆزئارا يېزىشقان خەتلەردە مىللىي داۋالىرىنى داۋاملاشتۇرۇش نۇقتىسىدىن ئېغىر زەربە دەپ قارىغان بۇ پېچەتلىنىش قارارىغا قارىماي، تۈركىيىگە قارىتا ھېچقانداق نارازىلىق ئىپادىسىدە بولمىغانلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ:

مانا بىزنىڭ بېشىمىزغىمۇ دەرد كەلدى. يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىمىز پېچەتلەندى. بۇنىڭدىن دۈشمەنلىرىمىز يايراپ كەتكەن بولسا، دوستلىرىمىزنىڭ كۆڭلى بەكلا يېرىم بولدى، ... بىز ئەزەلى دوستىمىز دەپ تونۇپ كېلىۋاتقان، مەڭگۈ دوستىمىز بولۇپ قالمىغان تۈركىيە ھۆكۈمىتى يېڭى تۈركىستان ژۇرنىلىمىزنى پېچەتلىۋەتكەن بولسىمۇ، بىز بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرۈشكىمۇ ھەققىمىز يوق. ... مەجبۇرىن ئېيتىمىزكى، ژۇرنىلىمىز پېچەتلەندى دەپ تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە يامان كۆزدە قارىماسلىقىمىز لازىم. شۇنداقتىمۇ بۇ خەۋەر مۇشتېرىلىرىمىزگە بەكلا يامان تەسىر قىلمىغان بولدى-دە! ‹مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ مەجبۇرىن دەلىلگە 1931-يىلى 24-ئۆكتەبىردە يازغان خېتى. – ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن›

يەنە بىر خەتتە تۈركىيەدىن كۈتكەن ئۈمىدلەر بىلەن تۈركىيىنىڭ مۇئامىلىسىگە قارىتا قۇرساق كۆپۈكلىرى تۆۋەندىكىچە تىلغا ئېلىنغان:

تۈركلۈكنىڭ سىياسىي مەركىزى يوق ئىكەن. بۇنىڭغا ئىمكانىيىتى بارلىرى بۇنداق بىر مەركەزنىڭ بۆلۈشىنى خالىمايدىكەن. تۈركىيىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى پاجىئەلىك ئاجىزلىقى مانا شۇ ئىدى. ‹مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ مەجبۇرىن دەلىلگە يازغان 1933-يىلى 13-ئىيولدىكى خېتى. – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن›

تۈركىستان بىلەن ئەزەربەيجان مۇھاجىرلىرى چىقىرىۋاتقان ژۇرناللىرىنىڭ پىچەتلىۋېتىلگەنلىكى، سوۋېت دائىرىلىرىنى بەكلا خوش قىلىۋېتىدۇ. شۇ يىلىسى ئەزەربەيجان كوممۇنىستىك پارتىيىسى تەرىپىدىن چاقىرىلغان 20-نۆۋەتلىك باكۇ قۇرۇلتىيىدا كوممۇنىست رەھبەر ئاغا سۇلتانوۋ بۇ خوشخەۋەرنى قۇرۇلتايغا مۇنداق سۆزنىماقتا ئىدى:

مۇساۋاتچىلار چەتئەلدە بىزگە قارشى كۆچلۈك پائالىيەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. ئەمما ئۇلارغا يېڭىدىن بىر زەربە بېرىلدى. ئىستانبۇلدا چىقىرىۋاتقان مەتبۇئاتلىرىدىن «ئېزەر تۈركلىرى»، «ئودلۇ يۇرت» ۋە «بىلدىرىش» قاتارلىق ژۇرناللىرى بىلەن تۈركىستان مۇھاجىرلىرىنىڭ نەشرى ئەپكارى بولغان «يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلى پىچەتلىۋېتىلدى.

بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ت م ب نىڭ تۈركىيەدىكى ئاۋازى ئۆچۈرىلىپ، كىشىلەرگە تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان ژۇرنىلى پىچەتلىۋېتىلگەن ئىدى. بۇ خىل ۋەزىيەت ئاستىدا ت م ب رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىكىلەر ت م ب نىڭ يارەمچى تەشكىلاتى بولغان تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى (تۈركىستان تۈرك گەنچلەر بىرلىكى – ت) باشقۇرۇشىدا يېڭىدىن بىر ژۇرنال چىقىرىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشكەن ئىدى. ئەمما ت م ب باش سېكرىتارى، ت ت ي ئى (’ت ت گ ب‘ – ت) رەئىسى دوكتور مەجبۇرىن دەلىلنىڭ سۇنغان بارلىق ئىلتىماسلىرى بىرەر نەتىجە بەرمەيلا قالماي، ئۇنىڭ سۇنغان ئىلتىماسلىرىغا دۆلەت ئورگانلىرى بىرەر ئېغىز بولسىمۇ جاۋاب بەرمەي تۇرۇۋالىدۇ.

يۇقىرىقى ئۈچ پارچە ژۇرنال پىچەتلەنگەندىن كېيىن، تۈركىيىدە تاشقى تۈركلەرگە تەۋە بىرمۇ ژۇرنال قالمايدۇ. دەل شۇ پەيتتە، زېكى ۋەلىدى تۇغان دوستلىرى بىلەن بىرگە 1928-يىلى قۇرۇپ چىققان تۈركىستان ۋە ئەزەربەيجاندىن خەۋەردار بولۇش جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى بۇ ئىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. 1932-يىلى يانۋاردىن باشلاپ ئەھمەت جاپپار ئوغلى مەسئوللىقىدا «ئەزەربەيجان خەۋەرلىرى» (ئەزەربەيجان يۇرت بىلگۈسى) نامىدا يېڭىدىن بىر ژۇرنال چىقىشقا باشلايدۇ. بۇ ژۇرنالنىڭ تۇنجى سانىدا، سىياسەت بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوقلۇقى، پۈتۈنلەي ئىلمىي خاراكتېردىكى ماقالىلارغا ئورۇن بېرىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ژۇرنال خادىملىرىمۇ بۇ ئەسكەرتىشنىڭ ئىسپاتى قىلىنغاندەك كۆرۈنەتتى. يەنى بۇ ژۇرنالنىڭ تەھرىر ھەيئەتلىرى پروپېسسور دوكتور پۇئاد كۆپرۈلۈ، پروپېسسور دوكتور زېكى ۋەلىدى تۇغان، دوكتور ئەھمەت ئاغا ئوغلى، دوكتور ئابدۇقادىر ئىنان ۋە ئەھمەت جاپپار ئوغلى قاتارلىق داڭلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. «ئەزەربەيجان خەۋەرلىرى» ژۇرنىلى 1934-يىلى دېكابىرغىچە نەشرى قىلىنىپ، جەمئىي 36 سان چىقىرىلىدۇ.

«ياش تۈركىستان» – «ئاتسىز مەجمۇئە» زىددىيىتى

1932-يىلى «ياش تۈركىستان» بىلەن «ئاتسىز مەجمۇئەسى» ژۇرناللىرىدا ئۆزئارا زىددىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ماقالىلەر بېسىلىشقا باشلايدۇ. سىرتتىن قارىماقتا بۇ ۋەقە خۇددى مۇستاپا چوقاي ئوغلى – نىھال ئاتسىز سۈركىلىشىدەك كۆرۈنسىمۇ، زىددىيەت ئەسلىدە چوقاي ئوغلى بىلەن زېكى ۋەلىدى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىدى. ئۇچ يىل بۇرۇن ۋەلىدىنىڭ ت م ب دىن چىقىپ كېتىشى بىلەن نەتىجىلەنگەندەك كۆرۈنگەن بۇ جېدەل، بۇ نۆۋەت ژۇرناللار ۋاستىسى بىلەن قايتا باشلانغان ئىدى. بۇ مۇنازىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا زېكى ۋەلىدى يازغان «بۈگۈنكى تۈرك ئېلى: تۈركىستان» دېگەن كىتابى سەۋەبچى بولماقتا ئىدى. مىسىردا بېسىلىۋاتقا بۇ كىتاب تېخى بازارغا سېلىنماي تۇرۇپلا ئۇنىڭ بىرقىسىم پارچىلىرى چوقاي ئوغلىنىڭ قولىغا يەتكۈزۈلگەن ئىكەن. زېكى ۋەلىدى بۇ كىتابىدا 1917-يىلى قۇرۇلغان قوقان ئاپتونومىيىسىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانىنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ بۇ ئاپتونومىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمەسلىكىنىڭ سەۋەبلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلغان ئىدى:

بۇ ۋەقەگە قاتناشقان ۋېنگرىيەلىك بىر ئەسىر، بۇداپېشتتىدە ماڭا مۇنداق بىر ۋەقەنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى: 'مۇسۇلمانلار قوقان قەلئەسىدىكى 45 نەپەر بولشېۋىك ئەسكىرىنى قورشاۋ ئاستىغا ئالغان ۋاقىتتىدا قەلئە بىلەن تۆمۈرىيول ئىستانسىسىنى باغلاپ تۇرىدىغان تېلېفون سىمىنى كېسىۋەتمىگەن ئىدى. ئەگەر ئۇ سىم يولى كېسىۋېتىلگەن بولسا بۇ ئەسكەرلەرنى تارمار كەلتۈرەلىگەن بولار ئىدى.' چوقاي ئوغلى مۇستاپامۇ 'قوقان كرېۋستىنى ‹قەلئەنى› 40-50 سولدات ‹ئەسكەر› نىڭ قولىدىن تارتىپ ئالالمىدۇق' دەپ ئېتىراپ قىلغان ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ يەنە بىر ئاجىزلىقى شۇكى، ئۇلار مالىيە ئىشلىرىدا قوقان مۇلۇكدارلىرىنىڭ قولىغا قاراپ قالغانلىقى ئىدى. مالىيە نازارىتىنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقى ھۆكۈمەت نازىرى بولغان كېسەلمەن ئادۇوكات ئىسلام شاھى ئەھمەدوۋنىڭ قولىدا بولماي ئۇنىڭ مۇئاۋىنى بولغان ھېينرىچ سىيېگېل ئىسىملىك ئاۋۇستىرىيەلىك بىر يەھۇدىينىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان ئىدى. دەسلىپىدە قوقان سودا-سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان بۇ زات، ھۆكۈمەت ئەزالىقى ئورنىغا ئېرىشۈېلىپ بەكلا چوڭ نوپۇزغا ئېرىشۋالغان بىرسى ئىدى. ئەمما بۇ كىشى مالىيە ئىشلىرىدا ھۆكۈمەتنىڭ ھۇلىنى كولاشتىن باشقا ھېچقانداق ئىش قىلىپ بەرمىگەن بىرسى ئىدى. ھۆكۈمەت ئەزالىرى، بولۇپمۇ مۇنەۋۋەر قارى بانكىدىكى پوللارنى مۇسادىرە قىلىشقا جاسارەت قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن تەبەررۇلۇق بىلەن ئۆتۈشكە مەجبۇر بولغان ئىدى. تەبەررۇ ئىشلىرىدىمۇ يەرلىك تىجارەتچىلەردىن بولغان سېيىت ناسىر مىر جېلىلدىن باشقىلىرى قىمىرمۇ قىلماي جىم تۇرۇۋالغان ئىدى. قوقان ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈچىنچى چوڭ ئاجىزلىقى بولسا، تەكارۇر قىلىنغان بىرەر كۆزقاراش بىلەن پروگراممىسىنىڭ يوقلۇقى ئىدى. ئۇرۇس مەكتەپلىرىدە بىلىم ئالغان زىيالىيلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بولشېۋىكلاردىن نارازى بولۇپ، كرېنىسكى ھۆكۈمىتىگە سادىق بولۇش ئىرادىسى بويىچە بۇ ھۆكۈمەتكە قاتناشقان كىشىلەر ئىدى. چوقاي ئوغلى مۇستاپا ئېلان قىلغان ئەسلىمىلىرىدە، ھۆكۈمەت ئەزالىقىغا سايلانغان كۈنىسىمۇ مۇختارىيەتنىڭ ئېلان قىلىنىشىغا قوشۇلمىغانلىقىنى، كرېنىسكى ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ۋاكالەتچىسى سۈپىتىدە ئىش قىلغانلىقىنى، ئەمما بۇ ھەقتە ھېچكىمگە گېپىنى ئۇختۇرالمىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ھالبۇكى ئۇرۇس مەكتەپلىرىدە بىلىم ئالمىغان قوقانلىق كامال قازى، ئابىتجان ۋە مىر ئادىل ھەر قانداق بىر ئۇرۇسنى ئوتتۇرىغا قىستۇرىۋالماسلىق كېرەكلىكىنى، ئۇرۇسلارنى قەتئىي تۇردە ۋەتەندىن قوغلاپ چىقىرىش لازىملىقىنى ھەمدە خانلىق تۈزۈمىنى ئېلان قىلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشماقتا ئىدى.

ۋەلىدىنىڭ ئۆزى رەئىسلىك ۋەزىپىسىدە بولغان بىر ئاپتونومىيە ھۆكۈمىتىگە بۇ تۈردە باھا بېرىشى چوقاي ئوغلىنى بەكلا رەنجىتكەن ئىدى. چوقاي ئوغلى قۇرساق كۆپۈكىنى تۆكۈپ مەجبۇرىن دەلىلگە يازغان بىر پارچە خېتىدە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلماقتا ئىدى:

زېكى ۋەلىدى ئۆزىنى قالتىس چاغلاپ بەكلا مەنمەنچىلىك قىلىپ كېتىۋاتىدۇ. تۈركىستان ھەربىكىتىنى ئۆز ئەتراپىدىكى كىشىلەر ئارىسىدىلا قانات يايدۇرۇشنى پىلانلاپ يۈرىدۇ. قوقان مۇختارىيىتىنىمۇ ئۇرۇسلارنىڭ قارىشى بويىچە تونۇشتۇرۇۋاتىدۇ. 'قوقان ھۆكۈمىتى پۈتۈنلەي مۇلۇكدارلارنىڭ تىزگىنى ئاستىدا قالغان' دەپ نائىنسابلىق بىلەن باھا بەرمەكتە. ئۇ، بۇ جۈملىلەرنى 1929-يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان «ئورتا ئاسىيا ئىنقىلابى» دېگەن كىتابنىڭ 'قوقان ھۆكۈمىتى مۇلۇكدارلارنىڭ تېزگىنى ئاستىدىكى بىر ھۆكۈمەت ئىدى' دېگەن قۇرلىرىدىن كۆچۈرۈپ ئالغان ئىكەن. ... ياش تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ دېكابىر سانىدا بۇنداق خاتا تەرەپلىرىگە رەددىيە بەرمەكچىمەن.

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ جاۋابى «بىر ئىلمىي يالغانچىلىققا رەددىيە» دېگەن تېما بىلەن «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ 25-سانىدىن باشلاپ ئۈدا ئۈچ سانىدا ئېلان قىلىندى. چوقاي ئوغلى بۇ رەددىيىسىدە قوقان مۇختارىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ قايسى خىل شارائىتلاردا قۇرۇلغانلىقىنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ زېكى ۋەلىدى ئېيتقىنىدەك ئۇنداق مۇلۇكدارلارنىڭ بويۇنتۇرۇقى ئاستىدىكى بىر ھۆكۈمەت بولماستىن، پۈتۈنلەي مىللىي كۈچلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بىر ھۆكۈمەت ئىدى دەپ تونۇشتۇرىدۇ. بۇ ماقالىلارغا بېرىلگەن جاۋابلار 1932-يىل بېشىدا «ئاتسىز مەجمۇئەسى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىندى. رەددىيە خاراكتېرىدىكى بۇ ماقالىلەردە «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ زېكى ۋەلىدىنى تەنقىدلەپ توغرا قىلمىدى دەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە، ژۇرنالدا ساپ چاغاتاي تىلى ئىشلىتىلمىگەنلىكىمۇ تەنقىدلەنگەن ئىدى. بۇلارغا رەددىيە سۈپىتىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلى «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىدا زېكى ۋەلىدى مەسىلىسىگە يېقىن كەلمەي تۈرۈپ پەقەتلا تىل مەسىلىسى ئۈستىدە ئىزاھات بېرىلگەن ئۈزۈن بىر ماقالە ئېلان قىلىدۇ. «ئاتسىز مەجمۇئەسى» ژۇرنىلىنىڭ 12-سانىدا بۇنىڭغا قارىتا بېرىلگەن رەددىيە ماقالىسىدە ئاساسەن ئالغاندا زېكى ۋەلىدىنىڭ كىتاۋىدىكى كۆزقاراشلار تەكرارلانغان ئىدى. ئەمما

بۇ ماقالىنىڭ بىر يېرىدە بۇ تۈردىكى مۇنازىرىلەرنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋېتىدىغان مۇنداق گەپلەرمۇ بار ئىدى:

دوستىمىز بىزگە بەرگەن جاۋابىدا ئىلمىي بىر ژۇرنالنى كۆچمەن ئۆزبېك تىلى بويىچە چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس دەپ ئېيتىدۇ. ئەلۋەتتە، بىزمۇ بۇنداق بىر تەلەپتە بولمىدۇق. ھەرھالدا تۈركستان مىللىي مۇستەقىللىقىنى تەشۋىق قىلىدىغان بىر ژۇرنالنىڭ تىلى سارتچە ‹سارت: تۈركستان تەۋەسىدە شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ سودىگەرلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەۋىملار سارت دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ كىشىلەرنى خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىگە تولۇق ئەھمىيەت بەرمەيدىغانلار دەپ قارىشى نەتىجىسىدە بۇ ئاتالغۇ قىسمەنلىكتە كەمسىتىش مەنىسىنىمۇ ئىپادىلىمەكتە. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى› بولماسلىقى كېرەك ئىدى. ... شۇنىڭدەك يەنە دوستىمىز شۇنىمۇ ئىنكار قىلماسلىقى كېرەككى، تۈرك ئىرقىنىڭ ئىستىقبالىنى تىكلەيدىغان، ئۇنى قوغدايدىغانلار تۈركىيىنىڭ سەھرالىقلىرى بىلەن تۈركستانىنىڭ چارۋىچى قەبىلىلىرىدۇر.

بۇ ماقالىغا ئاپتور ئىسمى قويۇلمىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەقەت ك. ئا دېگەن ئىككىلا ھېرىپ يېزىلغان ئىدى. «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىدىكىلەر ك بىلەن ئا ھەرپىنىڭ ئابدۇقادىر سۇلايمانىنى كۆرسىتىدۇ دەپ چۈشىنىۋالغان ئىدى. راست دېگەندەك مەيلى زېكى ۋەلىدى تۇغان بولسۇن ياكى ئابدۇقادىر سۇلايمان (ئىنان) بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا «ئاتىسىز مەجمۇئەسى» ژۇرنىلىنىڭ تەھرىر ھەيئەتلىرىگە تەۋە كىشىلەر بولۇپ، ژۇرنالنىڭ تۇنجى سانىدىن باشلاپلا تۈرك مەدەنىيىتى، تۈرك تىلى ۋە تۈرك تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنى يېزىپ تۇرغان ئىدى. بۇ پەرىزگە ئاساسلانغان «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىدىكىلەر، كېيىنكى ساندا بەرگەن جاۋاب ماقالىسىگە «ئاتىسىز مەجمۇئەسى ژۇرنىلىدا ك. ئا ھەرپلىرىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان ئەپەندىگە» دېگەن تېما قويۇلغان بولۇپ، ماقالە بەكلا ئېغىر تىللار بىلەن يېزىلغان ئىدى:

12ـساندا نارازىلىق بىلدۈرۈپ يازغان ماقالىڭىزنى ئوقۇدۇم. ماقالىدىكى ئۇسلۇبىڭىز بىلەن تەنقىد ئۇسۇلىڭىز توغرا بولماپتۇ. بۇنداق ماقالە ئەخمەت زەكىگە ياكى ژۇرنالغا ياخشى تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. سىزنىڭ يالغانچىلىققا تايىنىپ ئوتتۇرىغا قويغانلىرىڭىز ھەققىدە كېيىنكى ساندا توختالماقچىمەن. زېكى ۋەلىدى ئەپەندىنىڭ ئىلمىي ئۇيدۇرمىلىرىغا رەددىيە بېرىپ يازغان ماقالىلىرىمنى قىلچە

تەپ تارتماي ئۇيدۇرۇپ چىقارغان يالغانلىرىڭىز بىلەن كۆمەلمەيسىز. سىز بىزنىڭ كۈرەش پائالىيەتلىرىمىز ئارقىلىق تۈركىيە مەتبۇئاتلىرىنى ئاۋارە قىلىپ يۈرۈشىڭىز ھاجەتسىز. مېنىڭ فرانسۇزچە بىلەن تۈركىستانچە تىللاردا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىمنى تۈركىيە جامائىتىگە قايسى دەرىجىدە قارىلاپ تونۇشتۇرغانلىقىڭىز ھەققىدە كېيىنكى سانلاردا تەپسىلىي توختالماقچىمەن.

شۇبھىسىزكى، «ئاتسىز مەجمۇئەسى» ژۇرنىلى ئۇزۇنغا قالمايلا بۇ ماقالىغا رەددىيە بېرىدۇ. ژۇرنالنىڭ 17-سانىدا «چوقاي ئوغلى مۇستاپا ئەپەندىگە بېرىلگەن ئاخىرقى جاۋابىمىز» دېگەن تېمىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىسىدە جاۋاب بېرىۋاتقان ئادەم، ئۇلار ئويلىغاندەك ئابدۇقادىر ئەپەندى ئەمەس بەلكى پات يېقىندا سابىق ئورۇنغا ئۆتىدىغان تۈركىيات ئىنستىتۇتىنىڭ ئاسىستانتلىرىدىن تۈركىيىلىك ھۈسەين نىھال ئاتسىز ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. شۇنىڭدەك، چوقاي ئوغلىنىڭ ئۇرۇسچە تىلدا يېزىلغان خەتلىرىدە، ئۇنىڭ بەزى مۇھىم ماتېرىياللىرىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ئابدۇقادىر ئەپەندى تەرىپىدىن توسۇپ قويۇلغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى.

مەتبۇئات ۋاستىلىرى بىلەن داۋاملاشقان بۇ تۈردىكى مۇنازىرىلەر بارغانسېرى كۈچەيمەكتە. ئاتسىزنىڭ «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى ئىشلىتىۋاتقان يېزىق تىلىنى تەنقىتلىگىنىدە ئۇلارنى كۆزگە ئىلماي مەسخىرە قىلغانلىقى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا كۈچلۈك نارازىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى. ئىستانبۇلدىكى تۈركىستانلىق تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى بۇ ھەقتە بىر يىغىن ئېچىپ نىھال ئاتسىزغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈشتى. شۇنىڭدەك يەنە، «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ 36-سانىدا ياشلارنىڭ نارازىلىق بىلدۈرگەنلىك خەۋىرى بىلەن بىرلىكتە، ت ت ي ئى نىڭ يېڭى سايلانغان رەئىسى دوكتور سالىھ ئىسمائىل (ئەركىنقول) نىڭ ئاپتورلۇقىدا «ھەر قوي ئۆز ئايىغى بىلەن» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ئوبزور ئېلان قىلىنىدۇ. يەنە شۇ سانىدا دوكتور تاھىر شاكىرنىڭ «نىھال ئەپەندىگە گېنېرال كۈروپاتكىنىدىن جاۋاب» دېگەن ماۋزۇلۇق بىر ماقالىمۇ بېسىلغان ئىدى. بۇ ماقالىدىمۇ گېرمانىيىدىكى ت م ب شۆبىسىدە يىغىنغا قاتناشقان ياشلارنىڭمۇ نىھال ئاتسىز يازغان ماقالىلىرىگە لەنەتلەر ئوقۇغانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئىدى. بۇ جەريانىدا «ئاتسىز مەجمۇئە» ژۇرنىلىنىڭ نەشرى توختىتىلغان بولغاچقا، «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ كېيىنكى بىر سانىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ «مەرھۇم

ئاتسىز مەجمۇئەسىنىڭ مۇدىرى نىھال ئەپەندىنىڭ ئەدەپسىز سۆزلىرىگە جاۋابىم» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ماقالىسى ئېلان قىلىندى.

ئۇ ۋاقىتلاردا، ياش تۈركستانچىلار بۇ تۈردىكى ئىشلاردا نىھال ئاتسىز زېكى ۋەلىدىنىڭ تېزگىنىدىن قەتئىي چىقماي ھەرىكەت قىلماقتا دەپ قارىشاتتى. بۇنى ئۇلارنىڭ ئۆزئارا يېزىشقان خەتلىرىدىن ئوچۇق كۆرۈۋېلىشىمىز مۇمكىن. مىسال ئالساق، ئابدۇلۋاھاپ ئىساق ئوغلى يازغان بىر پارچە خېتىدە ”نىھالنىڭ ئەدەپسىزلەرچە يېزىلغان ماقالىسىنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. بۇ ئىشلارنىڭ كەينىدە چوقۇم زېكى ۋەلىدى بار. بۇ تۈردىكى ھۇجۇم قىلىشلار تۈركىيە مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلىنمىغاندەك قىلغىنى بىلەن «ئاتسىز مەجمۇئە» دە بېسىلماقتا. ... بىز نىھالغا رەددىيە بېرىش ئىشىنى ئويلىنىپ كۆرۈشمىزگە توغرا كەلمەكتە. ... بىزنىڭ مەقسىتىمىز نىھالنىڭ كارنىيىدىن پايدىلىنىپ زەھىرىنى پۈركۈپ يۈرگەن زېكى ۋەلىدىنىڭ ئەدەپىنى بېرىپ قويۇشمىزغا توغرا كەلمەكتە.“ دېگەن گەپلەر يېزىلغان ئىدى. (ئابدۇۋاھاپ ئوكتاينىڭ مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا 1933-يىلى 21-يانۋاردا يازغان خېتى. – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن) ئاساسەن بىر يىلدەك داۋام قىلغان بۇ تالاش-تارتىشلار جەريانىدا زېكى ۋەلىدى ئەپەندى بۇ جەدەلگە بىۋاستە ئارىلاشمىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ نىھاي ئاتسىزنى رەددىيە ماقالىلىرىدە پايدىلىنىشى ئۈچۈن ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ تۇرغانلىقى ئېنىق ئىدى. (بۇ تالاش-تارتىشلار جەريانىدا چوقاي ئوغلىنىڭ تەنقىدلىرىگە بېرىلگەن بىردىن-بىر رەددىيە ماقالىسى، ئابدۇقادىر ئىنان تەرىپىدىن «ئەزەربەيجان يۇرت بىرلىكى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. بۇ ماقالە قىپچاق قەۋملىرىغا مۇناسىۋەتلىك بىر ماقالە ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

شۇ كۈنلەردە، 1932- يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا چاقىرىلغان تۇنجى نۆۋەتلىك تۈرك تارىخ قۇرۇلتىيىدا، مۇزاكىرىگە سېلىنغان رەسمىي تۈرك تارىخ كۆزقارىشىغا قارشى چىققان پروفېسسور زېكى ۋەلىدى تۇغانغا قارىتا ئىلمىي ساھەلەر بىلەن سىياسىي ساھەلەر بويىچە كەسكىن تەنقىدلەش دولقۇنى قوزغىتىلغان ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئاتسىز تۈرك تارىخ تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىۋىغا بىر پارچە تېلېگراممىا يوللاپ زېكى ۋەلىدىنى ئاقلايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئاتسىز مەجمۇئە» نىڭ 17-سانىدا بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلىپ بۇ ھەقتە توختىلىپ ئۆتىدۇ. نىھال ئاتسىز بۇ ماقالىسىدە دارىلفونۇندىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم جەھەتتە زېكى ۋەلىدىنىڭ قولىغا سۇمۇ قويۇپ بېرەلمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە، ئۇنى تەنقىد قىلغانلارنى يېتەرلىك ئىلمىي تەتقىقات

قابىلىيىتى يوق كىشىلەر دەپ قارىلايدۇ. بۇ تۈردىكى تالاش-تارتىشلار يۈز بېرىۋاتقان كۈنلەردە رەشىت غالىپ ئەپەندى مىللىي مائارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ مىنىستىرى ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ نىھاي ئاتسىزنى تۈركىيات ئىنستىتۇتىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، «ئاتسىز مەجمۇئە» نىمۇ پېچەتلىۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ نىھال ئاتسىزنىڭ قولىدا رەددىيە بېرەلىگىدەك ھېچقانداق بىر سورۇن قالمايدۇ. ئەمما جاھىل مىجەزلىك ئاتسىز پۈتۈن كۈچى بىلەن بۇ تالاش-تارتىشنى داۋاملاشتۇرۇش نىيىتىدىن قەتئىي ۋاز كەچمىگەن ئىدى. ئۇ، «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى ۋاستىلىقىدا ئۆزىگە قارىتىلغان ئاخىرقى ھۇجۇمغا رەددىيە بېرىش ئۈچۈن «سارت باشلىقىغا جاۋاب» دېگەن ئىسىملىك بىر كىتابچە بېسىپ تارقىتىدۇ.

ئاتسىز-چوقاي ئوغلى سۇركىلىشىگە تۈركىيىدىكى تۈركچىلەر ئالاھىدە قىزىققان ئىدى. ئەمما بۇ مۇنازىرىلەرنىڭ ئەڭ قىزىق يېرى، بۇ مۇنازىرە ت م ب نى بەكرەك جەلپ قىلغان ئىدى. بۇ تالاش-تارتىشلار گېرمانىيىدىكى ت م ب ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇندىن بېرى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بەزى مەسىلىلەرنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا سەۋەب بولغان ئىدى. يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى مۇستاپا چوقاي ئوغلى باشچىلىقىدا ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي بىلەن تاھىر چاغاتاي قاتارلىق كىشىلەر مەسئوللىقىدا چىقىرىلماقتا ئىدى. گېرمانىيىدىكى ياش تۈركىستانچىلارنىڭ قالغان ئەزالىرى ئۆزلىرىنى چەتكە قېقىلغان دەپ ھېس قىلىشماقتا ئىدى. چەتكە قېقىلغان بۇ ئەزالار ت م ب مەركىزىنىمۇ ھەربىرىتكە كەلتۈرۈپ بۇ ساھەگە كىرىش ئۈچۈن ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى تاھىر چاغاتايىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ئالاھىدىلىكىگە، ئابدۇلۋاھاپ ئوكتايىنىڭ ژۇرنال چىقىرىش ماھارىتىگە بەكلا قايىل ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، قالغانلارنىڭ ژۇرنال ئىشىغا ئارىلاشمايى پەقەت ماقالە ئۈەرتىپ تۇرۇشنىلا تەلەپ قىلماقتا ئىدى. ژۇرنال مەسىلىسىدىكى بۇ نارازىلىقلار ئەۋجىگە چىققان پەيتتە ئاتسىز-چوقاي ئوغلى ماجىراسى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

«ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ 36-سانىدا گېرمانىيىدىكى ياش تۈركىستانچىلار «ئاتسىز مەجمۇئەسى» دە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر ھەققىدە نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى، يېزىلغان ماقالىلەرنى قارىلىغانلىقى ھەققىدە نارازىلىق بىلدۈرۈش خەۋىرى بېسىلىدۇ. بۇ خەۋەر «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنى چىقىرىۋاتقان خادىملاردىن باشقا ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا غۇلغۇلا پەيدا قىلىۋېتىدۇ. بۇ ياشلار خەۋىرىنىڭ بۇ شەكىلدە ئېلان قىلىنىشى توغرا ئەمەس دەپ قارىشاتتى. نەتىجىدە

ئەفدال ئەبۇسائىت بىلەن سەئىدئەلى غوجا نامىدا «ياش تۈركىستان» نىڭ باش تەھرىرى چوقاي ئوغلىغا قارىتىپ بىر پارچە نارازىلىق بىلدۈرۈش خېتى ئىۋەرتىدۇ. بۇ خەتتە، ئېچىلغان يىغىنىنىڭ قانۇنلۇق ئەمەسلىكىنى، شۇڭا ت م ب نىڭ رەسمىي كۆزقارىشى دەپ قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى، نىھال ئاتسىزغا نارازىلىق بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە، ئۇنى قاتتىق تەنقىتلەشتى دەپ ئېلان قىلىشقا قەتئىي قوشۇلمايدىغانلىقى ئۇختۇرۇلغان ئىدى. نەتىجىدە گېرمانىيەدىكى ياشلار ئوتتۇرىسىدىكى بۆلۈنۈش ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىققان ھېسابلاندى. بىر تەرەپتىكىلەر «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىدىكىلەر بىلەن ئۇلارنى ھىمايە قىلىدىغانلار، يەنە بىر تەرەپتە بولسا ت م ب نىڭ گېرمانىيەدىكى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىلەن ئۇلارنى ھىمايە قىلىۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن تەشكىل تاپقان ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى.

ت م ب مەركىزى كومىتېتى گېرمانىيە شۆبىسى تەۋەسىدىكى بۇ غۇلغۇلىلارنى تىنچىتىش ئۈچۈن شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ باققان بولسىمۇ بىرەر نەتىجىسى بولمايدۇ. ئاخىرى، 1933-يىلى مارتتا قوبۇل قىلىنغان ت م ب مەركىزى كومىتېت قارارى بىلەن گېرمانىيە شۆبىسىنىڭ پائالىيەتلىرى بىر مەزگىل توختىتىلدى.

ئەسلىدە بۇ قارارنىڭ ئېلىنىشى بىلەن «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنى ھىمايە قىلىدىغان گۇرۇھتىكىلەردىن باشقا ئوقۇغۇچىلارنىڭ گېرمانىيەدىكى پائالىيەتلىرىگە خاتىمە بېرىش دېگەن مەنىگىمۇ ئىگە ئىدى. چۈنكى بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئالىي مەكتەپ ئوقۇشىنى پۈتتۈرگەن، گېرمانىيىدە قېلىپ ئىش تېپىپ ئىشلەشكە كۆزى يەتمەي تۇرۇۋاتقان بىر ئەھۋالدا ئىدى. شۇڭا بۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن تۈركىيىگە بېرىپ ئورۇنلىشىپ شۇ يەرلەردە ئىشقا ئورۇنلىشىش ئەڭ مۇۋاپىق چارە بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار ھەقىقەتەنمۇ بۇ چاردىن پايدىلىنىپ تۈركىيىگە كېلىپ ئۇنىۋېرسىتېت قاتاردىكى ھەر تۈرلۈك ئورۇنلارغا ئىشقا كىرىپ خىزمەت قىلىدۇ. 1933-يىلىدىن كېيىن گېرمانىيىدە پەقەت ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي بىلەن تاھىر شاكىر، ئۇلارنىڭ ئايالىلىرى سائىدە ئوكتاي (شىرئەھمەت قىزى) بىلەن سائادەت چاغاتاي (ئىسھاقى) لارلا قالغان ئىدى.

ئىدىل ئۇرال تۈركلىرىنىڭ رەھبىرى ئايباز ئىسھاقىنىڭ قىزى بولغان سائادەت ئىسھاقى قىزى تاھىر چاغاتاي بىلەن توي قىلىپ، ئىدىل ئۇرالىلىقلارنىڭ نەشرى ئەپكارى بولغان «مىللىي يول» ژۇرنىلىنى بېسىش ۋە تارقىتىش بىلەن مەشغۇل

بولىدۇ. ت م ب نىڭ پرومېتې ژۇرنىلى ۋاكالەتچىسى ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن سابىر ئىبراھىم (تۈركىستانلى) بولسا پارىژدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ يېنىدا قالغان ئىدى.

ئوقۇغۇچى بولۇپ گېرمانىيىگە بارغىنىدىن كېيىن قالغان ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئاساسەن ئارىلاشماي يالغۇز ئوقۇش بىلەنلا بولۇپ كەتكەن ۋەلى قېيۇمخانمۇ، گېرمانىيىدىن كەتمەي تۇرۇپ قالغان تۈركىستانلىقلاردىن بىرى ئىدى. مىللىي تۈركىستان ھەرىكىتى ئەزالىرى تەرىپىدىن بەك تونۇلمىغان بۇ ئوقۇغۇچى سىياسىي سەھنىدە پەيدا بولىدىغان 1940-يىللارغا كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا ئۈنىنى چىقارماي يۈرۈۋېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 30-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپادىكى پائالىيەتلىرى ئاساسى جەھەتتىن ياش تۈركىستان گۇروھىدىكىلەر تەرىپىدىنلا قانات يايدۇرۇلماقتا دېيىشكە بولىدۇ.

بىرىنچى نۆۋەتلىك تۈرك تارىخ قۇرۇلتىيى ۋە زەكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ تۈركىيىدىن ئايرىلىشى

1932-يىلى ئىيولدا چاقىرىلغان بىرىنچى نۆۋەتلىك تۈرك تارىخ قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلار بىلەن بۇ ھەقتە قانات يايغان مۇنازىرىلەر، تۈركىستان مەسىلىسىنىڭ داڭلىق كىشىلىرىدىن بىرى بولغان زېكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ ئىلمىي تەتقىقات پائالىيەتلىرى بىلەن سىياسىي ھاياتىدا زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلىۋېتىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇ قۇرۇلتاي ئاتاتۈركنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈركىيە تۈركلىرى بىلەن تۈرك دۇنياسى ۋە ياۋروپا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى مۇقىم بىر شەكلىگە كەلتۈرۈش ئۈستىدە ئىزدىنىش نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش ئىدى.

ئوسمانلى خارابىلىرى ئىچىدىن زامانىۋى بىر جۇمھۇرىيەت قۇرۇپ چىقىش قابىلىيىتىنى ئىپادىلىگەن ئاتاتۈرك، بىر مىللەتنىڭ شەكىللىنىشىدە تارىخنىڭ، دىننىڭ ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئەھمىيىتىنى ئالاھىدە چۈشىنىپ يەتكەن بىر ئادەم ئىدى. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەڭگۈ ياشاپ قېلىشى ئۈچۈن ئوسمانلى تەرىپىدىن ئاساسى جەھەتتىن سەل قارىلىپ كېلىنگەن تۈرك مىللىتىنىڭ كېلىش مەنبەسى

ئورتا ئاسىيا مەدەنىيەتلىرى بىلەن ئانادولۇ قەدىمكى مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە ئوخشاش ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، تۈرك تىلى بىلەن تۈرك مەدەنىيىتى تەتقىق قىلىنىشى، شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ مىللىي تارىخ كۆزقارىشىنى شەكىللەندۈرۈش لازىم بولماقتا ئىدى. بۇ مەقسەت ئۇچۇن تۈرك تارىخ ۋە تۈرك تىل تەتقىقات جەمىيەتلىرىنى قۇرغۇزغان ئىدى. داڭلىق تۈرك مىللەتچىلىلەر يېتەكچىسى بولغان يۈسۈف ئاقچۇرا رەئىس قىلىپ تەيىنلەنگەن تۈرك تارىخ جەمئىيىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇلىدىغان تۆت قىسىملىق تارىخ دەرسلىك كىتابى تەييارلايدۇ. كەينىدىنلا بۇ كىتابلاردا بايان قىلىنغان رەسمىي تارىخ قاراشلىرىنى تونۇشتۇرۇش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە ئۇنىۋېرسىتېت ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن تارىخ ئوقۇتقۇچىلىرى قاتناشقان بىر قۇرۇلتاي چاقىرىدۇ. 1932-يىلىنىڭ 2~11-ئىيۇل كۈنلىرىدە ئەنقەرە خەلق سارىيىدا چاقىرىلغان بۇ قۇرۇلتايىنىڭ ئېچىلىش نۇتقىنى سۆزلىگەن مائارىپ ۋەكىلى ئەسات ئەپەندى، ئوتتۇرىغا قويۇلغان رەسمىي تارىخ قاراشلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى تۆۋەندىكىچە خۇلاسىلەيدۇ:

تۈركلەر ئانا يۇرتى بولغان ئورتا ئاسىيادا يېرىك تاش قوراللار دەۋرىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 12000 يىلىسى تامامىلىغان بولسا، ياۋروپالىقلار بۇ دەۋردىن 5000 يىل كېيىنكى يىلدا ئاران قۇتۇلغان. ... سىلىق تاش قوراللار دەۋرىگە توغرا كەلگەن جۇمۇدىيە (مۇز) دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن مۇھىم تەبىئىي تاھاۋۇللەر (ئۆزگىرىشلەر) سەۋەبىدىن نۇرغۇنلىغان تۈرك قەبىلىلىرى مۇھاجىرەت يولىغا ئاتلىنىدۇ. بۇ سەپەر ئارقىلىق ئۇلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 7000 يىللار ئاۋۋال دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرغان بولۇپ، ئالتۇن، مىس، قەلەي ۋە تۆمۇرنى كەشىپ قىلغان تۈركلەر ئورتا ئاسىيادىن يولغا چىقىپ بارغان يەرلىرىدە دەسلەپكى مەدەنىيەتنى نەشرەتمىش (تارقاتقان). شۇنداق قىلىپ ئاسىيادا خىتاي، ھىندىستان ۋە مۇقەددەس ئانادولۇدا ئېتى، مېزوپوتامىيەدە سۇمەر، ئەلام ۋە ئاخىرىدا مىسىر، ئاقدېڭىز (ئوتتۇرا يەر دېڭىزى) ۋە رىم مەدەنىيەتلىرىنىڭ ھۇلىنى سېلىپ، بۇگۇنكى كۈندە ھەممىمىز يۇكسەك مەدەنىيەتلىرىگە قايىل بولۇپ ئۇلارغا ئەگىشىپ مېڭىۋاتقان ياۋروپالىقلارنى ئۇ دەۋرلەردە ئۆڭكۇر ھاياتىدىن قۇتقازغان ئىدى.

قۇرۇلتاي قاتناشقۇچىلىرى تەرىپىدىن ھەر جەھەتتە قوللاپ قۇۋۋەتلەنگەن بۇ مۇبالىغىلەشتۇرۇلگەن تارىخ كۆزقارىشىدا، مىلادىدىن بۇرۇنقى 7~8 مىڭىنچى يىللاردا

تۈركلەر نېمە ئۈچۈن ئورتا ئاسىيادىن كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى دېگەن سوئالغا، تارىختا ئورتا ئاسىيانىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بىر ئىچكى دېڭىزنىڭ ئۇششاق كۆللەرگە ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتىنىڭ يۈز بېرىشى سەۋەب بولغان دەپ جاۋاب بېرىلگەن ئىدى. بۇ ئىچكى دېڭىز مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ دېڭىزنىڭ چوڭلۇقى ھەزەر (كاسپى) دېڭىزى بىلەن ئارال دېڭىزىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان دەرىجىدە چوڭ بىر دېڭىز ئىدى دېيىلگەن. بۇ ئىچكى دېڭىزنى قۇرىتىۋتىلىگىدەك دەھشەتلىك بولغان ئۇ قۇرغاقلىق ئاپىتى، تۈرك تارىخ جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى رەشىت غالىپنىڭ دېيىشى بويىچە، دۇنياغا تونجى مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشىنى تېزلىتىشكە سەۋەب بولغانلىقى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان، ئەمما ئورتا ئاسىيا ئۈچۈن ئېغىر ئاپەت كەلتۈرۈپ بەرگەن بىر تەبىئەت ھادىسىسى ئىكەن. رېشىت غالىپ دوكلات جەريانىدا زېكى ۋەلىدى تۇغانىڭ بۇ كۆزقاراشقا قوشۇلمايدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، ئۇنىمۇ ئۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويسۇن دەپ سۆزگە تەكلىپ قىلىدۇ.

زېكى ۋەلىدى تۇغان، ئىنسانىيەت مەدەنىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قېدىمقى دەۋرلەردە ئورتا ئاسىيادىن كۆچۈپ چىققان تۈركلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان، ئانادولۇ بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدا قۇرۇلغان ئېتى، سۇمەر، ئەلام قاتارلىق مەدەنىيەتلەرنىڭ قۇرغۇچىلىرىمۇ ياش تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخىي ئەجدادلىرى ئىدى دەيدىغان بۇنداق مۇبالىغىلەشتۇرۇلگەن تارىخ كۆزقارىشىغا قارشى چىققان بىردىن بىر ئالىم ئىدى. ئەسلىدە ۋەلىدىنىڭ نارازىلىقى بەكلا ئاددىي كۆرۈنگەن بىر نۇقتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلماقتا ئىدى. تۇغانىڭ قارىشى بويىچە، مەلۇم بولغان ئۇ تارىخىي دەۋرلەردە ئورتا ئاسىيا تەۋەسىدە ئۇنداق بىر قۇرغاقلىق كۆرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەگەر شۇنداق بىر قۇرغاقچىلىقنى بولغان دەپ قارىغىنىمىزدىمۇ خاتىرىلەنمىگەن بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا بولۇشى مۇمكىن. يېزىق تارىخى باشلانغان دەۋرلەردىن بۇيان تۈركىستانىنىڭ نوپۇسى كامىيىش تۇرماق ئىنتايىن تېز سۈرئەتتە ئارتقانلىقى مەلۇم. يېزىق تارىخى باشلانغان دەۋرلەردىن بېرى كېلىمات ئۆزگىرىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىقتىسادى ۋە سىياسىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن زور كۆچ-كۆچلەر مەيدانغا كەلگەن، شۇنداقتىمۇ بۇ تۈردىكى ۋەقەلەر بۇ تارىخ قارىشىدا كۆرسىتىلگەندەك دەرىجىدە روي بەرگەن ئەمەس. ئانادولۇغا قاراپ تۈركلەرنىڭ كۆچۈشىمۇ ئاساسەن ئالغاندا ئورتا ئاسىيادا موڭغۇل ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىغا چىققان دەۋرلەردە، يەنى ئون بىرىنچى ئەسىرلەردە ئوتتۇرىغا چىققان دېيىش مۇمكىن ئىكەن.

زېكى ۋەلىدىنىڭ قورقماستىن ئوتتۇرىغا قويغان بۇ قاراشلىرى، رەسمىي تارىخ قاراشلىرىنىڭ ئاساسلىرىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋەتكىدەك دەرىجىدە ئىدى. ئەگەر ۋەلىدىنىڭ كۆزقارىشىنى قوبۇل قىلىشقا توغرا كەلگىنىدە دۇنيانىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنىڭ تۈركلەر تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقى بىلەن سۈمەر، ئېتى قاتارىدىكى قەۋملەرنىڭ ئانادولۇدىكى تۈركلەرنىڭ ئەجدادى بولغانلىقىنى ھەرگىزمۇ تىلغا ئالغىلى بولماس ھالغا كېلەتتى. ئىككى كۈنگە يېقىن داۋام قىلغان بۇ مۇنازىرىلەردىن كېيىن، دوكتور رەشىت غالىپ ئەپەندى زېكى ۋەلىدىنى ئېغىر تەنقىدلەر ئىچىگە كۆمۈۋېتىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىدىن زېكى ۋەلىدىنىڭ كونا رەقىپلىرىدىن بولغان سادىر مەخسۇدى ئارسال سۆزگە چىقىپ قۇرغاقلىق ئاپىتى سەۋىبىدىن قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغان بەزى شەھەرلەرنى تىلغا ئېلىپ كۆرسىتىپ تەنقىد قىلىدۇ. ئەمما زېكى ۋەلىدى گېپىدىن يانماي ئۆزىنىڭ كۆزقارىشىدا چىڭ تۇرۇپ تىركىشىدۇ. بۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا ھۆكۈمەت تەرەپ رەسمىي تارىخ قارىشى تەرىپىنى ئالغان بولغاچقا، پۈتكۈل ھەيئەتلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن دوكتور رېشىت غالىپ، تەنقىدىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ زېكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ دارۇلفونۇندىكى ئوقۇتقۇچىلىق ئورنىنىڭ مۇۋاپىق بولغان-بولمىغانلىقىنى مۇزاكىرىگە قويۇپ ئۆز پىكرىنى بايان قىلىدۇ. ئۇ سۆزىنى مۇنۇ سۆزلەر بىلەن داۋاملاشتۇرىدۇ:

ئارقاداشلار ‹دوستلار›، شۇنى ئەپسۇس بىلەن تىلغا كەلتۈرۈشكە مەجبۇرمەنكى، زېكى ۋەلىدى ئەپەندىنىڭ دارۇلفونۇندىكى سىنىپىدا ئوقۇغۇچى بولۇپ قالمىغىنىمغا بەكلا خۇشالمەن. بىز ئەۋلادلىرىمىزنىڭ كېلەچىكى ئۈچۈن بۈيۈك دۆلەت ئىشلىرىغا تەييارلاۋاتقىنىمىز، كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان پەرزەنتلىرىمىزنىڭ بۇ تۈردىكى ئەسلىدىن، يىلتىزىدىن خەۋەرسىز قالدۇرۇلىدىغان، ئەڭ ئىپتىدائىي ھېساپ-كىتاپ ۋە مەنتىق بىلىملىرىدىن مەھرۇم قالدرىلىدىغان ئۇسۇللار بىلەن مېڭىلىرىنى بۇلغىنىشىغا، مۇھاكىمە قىلىش قابىلىيەتلىرىنىڭ بۇزۇلۇشىغا ھەرگىزمۇ سۈكۈت قىلىپ تۇرالمايمىز. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دارىلفۇنۇنىنىڭ دەرس سەھنىسىنىڭ بۇنچە مەلۇماتى تۆۋەن، بۇنچە ناچار مىتوتچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىشى مۇمكىن بولىدىغان بىر تۆۋەن سەۋىيىلىك ئورۇن ئەمەس (گۈلدراس ئالقىش سادالىرى ئۇزۇنغىچە داۋاپ قىلدى).

زېكى ۋەلىدى تۇغانغا قارىتىلغان تەنقىدلەرنى كۈچەيتىپ بەرگەن بۇ نوتۇقتىن كېيىن سۆزگە چىققان سادرى مەقسۇدى ئارسالمۇ، ئۆز نۇتقىنى يوقۇرىقىغا ئوخشايدىغان سۆزلەر بىلەن ئاخىرلاشتۇردى:

زېكى ۋەلىدى ئەپەندى تىلغا ئالغان شەھەرلەردىن ھېچقايسىسىنىڭ ئۇ يەرلەردە بارلىقى ئىسپاتلانمىغان. زېكى ۋەلىدى ئەپەندىنىڭ بۇ ھەقتىكى سۆزلىرىنىڭ ھېچقايسىسى قىلچىمۇ ئاساسى يوق سۆزلەردۇر. ... ئۇنىڭ بۇ تەنقىدلىرى ئىلمىي بىر مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىشنى مەقسەت قىلمىشتىن كۆرە، پۈتۈنلەي باشقا بىر غەرەزنى مەقسەت قىلىپ ئوتتۇرىغا قۇيغانلىقى ئوچۇق ئاشكارىلاندى.

ئەڭ ئاخىرقى تەنقىد تۈرك تارىخ تەتقىقات جەمئىيىتى ئەزاسى شەمسەددىن گۈنئالتايدىن كەلگەن ئىدى. شەمسەددىن ئەپەندى، زېكى ۋەلىدى تۇغان بىلەن سادرى مەقسۇدى ئارسال ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرىلىشىشنى كۆزىتىپ ئولتۇرغىنىدا رۇسىيىدىكى ئىنقىلاب پارتلاشتىن ئاۋۋال چاقىرىلغان پۈتۈن رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى قۇرۇلتىيىنى ئېسىگە ئالغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ، بۇ ئىككى كىشى شۇ ۋاقىتلاردىلا تۈركلۈك مەسىلىسى ئۈستىدە تالاش-تارتىش قىلىپ ئۇرۇشۇپ قالغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. دېگەندەك، شۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا سادرى مەخسۇدى قاتارلىق ئىدىل ئۇرال تاتارلىرى تېررىتورىيىسىز مەدەنىيەت مۇختارىيىتى تەلەپ قىلىش تەرىپىدە تۇرغان ۋاقىتدا، زېكى ۋەلىدى يېقىنلىرى بىلەن بىرگە تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىش تەرىپىدە تۇرغان ئىدى. ئەسلىدە تېررىتورىيىسى ئېنىق بولمىغان مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاپتونومىيىنى تەلەپ قىلىشقا قارىغاندا تېررىتورىيىسى ئېنىق بولغان ئاپتونومىيىلىك ھوقۇقنى تەلەپ قىلغان زېكى ۋەلىدىنىڭ ئورنى، شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتە ھەقىتەنمۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ھېسابلىناتتى. ئەمما شەمسەتتىن گۈنئالتاي ۋەكىللىكىدىكى قۇرۇلتاي قاتناشقۇچىلىرى بۇ تۈردىكى تەپسىلىي ئىشلارغىچە تالاش-تارتىش قىلغىدەك ۋاقىتلىرىمۇ يوق ئىدى. گۈنئالتاينىڭ تىلغا ئالغان بۇ ئاخىرقى گېپى ئۇزۇن يىل بۇرۇن سادىر مەقسۇدى قاتارلىق ئىدىل-ئۇرال زىيالىيلىرىنىڭ تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تەلىۋىدە بولغىنى ئۈچۈن زېكى ۋەلىدى ئۈستىدە قىلغان تەنقىدلەرگە پۈتۈنلەي ئوخشاپ قالغان ئىدى:

ئەمما زېكى ۋەلىدى ئەپەندى ئۇنىڭ قۇرۇلتىيىدا تۈرك نامى ئاستىدىكى تۈرك ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا بىرىنچى بولۇپ ماقۇل بولمىغان بولۇپ، باشقىرتلارنى تۈرك ئائىلىسىدىن ئايرىم تۇتماقچى بولغان ئىدى. (ئەپسۇس، ئەپسۇس! دېگەن سادالار ياڭرىدى) ... زېكى ۋەلىدى ئەپەندى شۇ ۋاقىتدىكى ئويۇنىنى بۇ قۇرۇلتايدىمۇ ئوينىماقچى بولۇۋاتامدۇ قانداق؟ خاتىرجەم بولسۇن، بۇ قۇرۇلتاي ئېتىراپىغا

يىغىلغانلار، قەلبىدە مىللەت دېگەن يالقۇن يالىنجاپ تۇرغان كىشىلەردۇر. بۇ يالقۇن ئالدىدا باشقا ھەرقانداق تەكلىپ ۋە تىرىشچانلىقلار بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. (ئۇزۇنغا سوزۇلغان گۈلدراس ئالقىشلار ياڭرىدى).

بۇ مۇنازىرىلەردىن كېيىن، زېكى ۋەلىدى تۇغان ئۇچۇن ئېيتقاندا دارۇلفونۇندىكى خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تۈركىيە دۆلىتى ئوتتۇرىغا قويغان رەسمىي تارىخ نەزەريىسىگە قارشى تۇرۇشى ئۇنى تەتقىقاتچىلار ئارىسىدىلا ئەمەس بەلكى سىياسىي دائىرە ئىچىدىمۇ قارشى ئېلىنمايدىغان ئادەمگە ئايلاندۇرغان ئىدى. تەتقىقات ساھەسىدە قۇرۇلتايغا كىرىپ سۆزگە چىققانلارنىڭ دوكلاتلىرىنى بىۋاستە ئاڭلاپ تۇرغان ئاتاتۈركمۇ، زېكى ۋەلىدىنى خالىماپتۇ دېگەن گەپ-سۆزلەر تارقىلىشقا باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، زېكى ۋەلىدى قۇرۇلتاي ئاخىرلاشماي تۇرۇپلا، بىر پارچە خەت يېزىپ 8-ئىيۇل كۈنىسى دارىلفۇنوندىكى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن ئۇزۇن ئۆتمەي، دوكتورلۇق ئوقۇشى ئۈچۇن ۋېنا ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېتىپ قالىدۇ. ۋەلىدى، ۋېنادا دوكتورلۇق ئوقۇشىنى پۈتتۈرۈپ ئاۋۋال بونن ئۇنىۋېرسىتېتىدا، ئاندىن گوتتېنگتون ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىر مەزگىل ئىشلەيدۇ. تۈركىيىگە بولسا، ئاتاتۈرك ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەنى 1939-يىلى قايتىپ كېلىدۇ.

بۇ جەريانداً، تۈرك تارىخ جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان رەسمىي تۈرك تارىخ كۆزقارىشى ھەقىقەتەنمۇ ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتىلگەن، زورلاپ كىرگۈزۈلگەن ھۆكۈملەر بىلەن تولۇپ تاشقان بولۇپ، بۇنى زىيالىيلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بىلىدىغان ئىشلار ئىدى. ئاندىن ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ تۈردىكى مۇبالىغىلەشتۇرۇلگەن تارىخ كۆزقاراشلىرى ئۆزلۈكىدىنلا ئۇنتۇلۇشقا باشلايدۇ. نەتىجىدە كېچىكىپ بولسىمۇ زېكى ۋەلىدىنىڭ دېگەنلىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكى تەستىقلانغان بولدى. ئەپسۇسكى، بەزى مۇتەخەسسىسلەر باشتىن تارتىپلا بۇ تۈردىكى تارىخ قارىشىنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى ئېنىق بىلىپ تۇرسىمۇ، ئۇ كۈنلەردىكى سىياسىي ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ ئۇنىنى چىقارماي جىم تۇرۇۋالغان، يەنە بەزىلىرى زېكى ۋەلىدىنىڭ تەنقىدلىرىگە ئىشىنىپ تۇرۇقلۇقمۇ تارىخ جەمئىيىتىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەشكەن ئىدى. شۇنداق كىشىلەردىن بىرسى، ھەتتا قۇرۇلتاي جەريانىدا بۇ تۈردىكى مۇبالىغىلەشتۇرۇلگەن تارىخ كۆز قارىشىغا ھەرگىز ماقۇل بولمايدىغان ئادەم دەپ پەرەز قىلىنغان كىشىلەردىن بىرسى دەل فۇئات كۆپرۈلۈ ئىدى. كۆپرۈلۈ قۇرۇلتايدىن كېيىن ئىستانبۇلغا قايتىپ كەلگىنىدە ئۇنىڭدىن بەزى

كىشىلەر، سەن نېمە ئۈچۈن ئۇنداق بىمەنە تارىخ كۆزقارىشىغا قارشى چىقماي جىم تۇرۇۋالدىڭ دەپ سورىغىنىدا، ”قانداق قىلاي، ئولتۇرغان ئۆيۈم ماڭا تەۋە ئەمەس ئىجارىغا ئېلىنغان ئۆي تۇرسا.“ دەپ جاۋاب بەرگەن! ۋەلىدىنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولغان تۇنجەر بايقارا ئېيتقىنىدەك، ئەگەر شۇ ۋاقىتتىكى تارىخچىلار ئاتاتۈركنى خوش قىلىمىز دەپ ئەمەس، بەلكى ھەقىقىي تارىخنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، ئۇلۇغ ئاتاتۈركمۇ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا تاشلىۋېتىلىدىغان بىر تارىخ كۆز قارىشىنى ھەرگىز تەستىقلىمىغان بولاتتى.

ت ب م نىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسىتى ۋە ياپونىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى

1930-يىللارنىڭ بېشىدا دۇنيا كۈچ تەڭپۇڭلۇقىدا زور ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلىدىغان دەسلەپكى ئالامەتلەر ئېنىق كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى. بولۇپمۇ 1931-يىلى سېنتەبىردە پارتلىغان خىتاي-ياپون ئۇرۇشى، كەينىدىنلا خىتاينىڭ شىمالىدا ياپونىيىنىڭ ياردەمى بىلەن بىر مانجۇرىيە دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئاسىيادىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. بۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىۋاتقان 1931-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ قۇمۇل ۋىلايىتىدە خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارشى غوجا نىياز ھاجى بىلەن سالىھ دورغا يېتەكچىلىكىدىكى بىر قوزغىلاڭ پارتلايدۇ. بۇ قوزغىلاڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا كېڭىيىپ ئۆلكە باشلىقى جىڭ شۇجېن (جىڭ شۇرېننىڭ دېمەكچى – ت) ھاكىمىيىتىنى تەۋرىتىۋېتىدۇ. نەتىجىدە شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتى باشلىنىپ كېتىدۇ. شەرقىي تۈركىستانلىقلار باشلاتقان بۇ كۈرەش، بۇ رايونلارغا قىزىقىپ كېلىۋاتقان ياپونىيە قاتارىدىكى كۈچلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشقا باشلايدۇ.

ياپونىيە، 1900-يىللارنىڭ بېشىدىلا ئاسىيادىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان دۆلەت سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. رۇسىيىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن نەتىجىلەنگەن 1904-يىلقى ياپون-رۇسىيە ئۇرۇشى چارروسىيىدە مەشرۇتىيەت سىستېمىسىغا (خانلىق-پارلامېنت ھاكىمىيەت سىستېمىسى؟ – ت) ئۆتۈشنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولسا، ياپونىيىنىمۇ بىر دۇنياۋى كۈچكە ئايلاندۇرماقتا ئىدى. ياپونىيىنىڭ بۇ غەلىبىسى، ياپونىيىدەك بىر شەرق دۆلىتىمۇ ئاساسەن

سانائەتلىشىپ بولغان بىر غەرب دۆلىتى ئۈستىدىن غەلىبە قىلالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ۋەقە ئىدى. رۇسىيە ئىنقىلابى دەۋرلىرىدە، ياپونىيە سىبىرىيىگە ئەسكەر چىقىرىپ ئاق ئۇرۇسلار بىلەن قىزىللار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە ئاق ئورۇس گېنېراللىرىغا ياردەم قىلىشقا باشلايدۇ. بۇ ھادىسىلەر رۇسىيىگە قارام بولۇپ قالغان تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ياپونىيىگە قارىتا بىر خىل يېقىنلىق تۇيغۇسى پەيدا قىلىشقا باشلايدۇ. نەتىجىدە بىر قىسىم ئورتا ئاسىيا مۇستەقىللىق ھەرىكەت يېتەكچىلىرىنى ياپونىيە مۇستەقىللىق كۈرەشلىرىگە ياردەم قىلالايدىغان ئەڭ ئىشەنچلىك دۆلەت بولۇپ قېلىشى مۇمكىن دېگەن تونۇشقا كەلتۈرگەن ئىدى.

ئارىدىن 14 يىل ئۆتۈپ يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ۋەزىيەت قايتا يۈز بېرىدۇ. بۇ قېتىم ياپونىيە مانجۇرىيىنى بېسىۋېلىپ، كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا خىتايدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. خىتايدا يۈز بەرگەن بۇ پايدىلىق ۋەزىيەت، شەرقىي تۈركىستانلىقللارنىڭ مۇستەقىللىق ئىشەنچىنى كۈچەيتىۋېتىشى تۇرغان گەپ. يەنە بىر تەرەپتىن مۇستەقىل بىر شەرقىي تۈركىستان، سوۋېتلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان غەربىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى ئۈچۈنمۇ كۈچلۈك ياردەمچى بولىدىغانلىقى مۇقەررەر ئىدى. ياپونىيە بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا پارتلاش ئېھتىمالى بولغان يېڭى ئۇرۇش، تۈركىستان ئۈچۈنمۇ يېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالاتتى.

بۇ خىل قاراشلار ت م ب رەھبەرلىرىنىمۇ قىزىقتۇرماقتا ئىدى. ت م ب رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلى يازغان بىر پارچە خەتتە مانجۇرىيىدە يۈز بەرگەن ۋەقەنى كىشىگە ئۈمىد بېغىشلايدىغان ۋەقە دەپ كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، ئەگەر قايتا بىر قېتىملىق رۇس-ياپون ئۇرۇشى پارتلىغىدەك بولسا قانداق ھەرىكەت قىلىش كېرەكلىكى تەھلىل قىلىنغان ئىدى. بۇ تەھلىلگە قارىتا مۇستاپا چوقاي ئوغلى مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ:

سىز ئوتتۇرىغا قويغان بۇ مەسىلە ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ... ئۇرۇسلار بىلەن ياپونلار راستىنىلا ئۆزئارا تۇتۇشۇپ قالارمۇ؟ دەپ سوراپسىز. ... مېنىڭچە بولغاندا، ياپونلارنىڭ ئالدىدىكى مەسىلە ئا ق ش بىلەن تۇتۇشۇپ قېلىش مەسىلىسىدۇر. ... ئەگەر بۇنداق بىر ئۇرۇش يۈز بېرىپ قالغۇدەك بولسا، ئۇرۇسلار قايسى تەرەپكە يان باسسا شۇ تەرەپ ئۇرۇشتا يېڭىپ چىقىشى مۇمكىن دەپ قارايمەن.

مېنىڭچە، رۇس-ياپون ئۇرۇشىنىڭ پارتلاش ئېھتىمالى يوق دېيەرلىك. ... ئەگەر بۇنداق بىر ئۇرۇش پارتلاپ قالسا بىز قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ بىزنىڭ تۇتىدىغان بىردىن-بىر يولىمىز، مۇستەقىللىق بىرلىكسىپىنى تەشكىللەپ رۇسىيىگە قارشى جەڭ قىلىشتىن باشقىچە بولماسلىقى كېرەك.

قىسقىسى، ت م ب ئەزالىرى، شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشىنى قوزغاشتا چوقۇم ياپونىيىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم دېگەن پىكىرگە كەلگەن ئىدى. شۇڭا، ت م ب ئورگىنى بۇ ھەقتە مۇزاكىرە قىلغاندىن كېيىن، 1932-يىلى ئۆكتەبىردە تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر تولۇق بايان قىلىنغان بىر پارچە دوكلات تەييارلاپ ياپونىيە ھۆكۈمىتىگە ئىۋەرتىدۇ. بۇ دوكلاتتا ئاۋۋال ياپونىيە خەلقىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى بىر قۇر تىلغا ئېلىپ ئۆتۈپ، تۈرك-ياپون خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى يېقىن مۇناسىۋەتلەر ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. ئاندىن 1905-يىلقى رۇسىيە-ياپون ئۇرۇشىنىڭ تۈركىستانغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرىنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ، 1917-يىلقى ئىنقىلابتىن كېيىن تۈركىستاندا ئوتتۇرىغا چىققان سىياسىي ۋەزىيەت قىسقىچە خۇلاسىلەنگەن. بۇ ئاردىدا 1920-يىلى ئەتىيازدا تۈركىستاندا قۇرۇلغان مىللىي تەشكىلات سەردىنىخان بىلەن كېرەم ئوغلى ئارىپ ئەپەندىدىن تەشكىل تاپقان بىر ۋەكىللەر ئۆمىگىنى ياپونىيە ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلىش ئۈچۈن توكيوغا ئەۋەتكەنلىكىنى، ئەمما بۇ ھەيئەت چېگرادىن چىقماي تۇرۇپلا ئۇرۇسلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغانلىقى بايان قىلىنغان. تۈركىستاندىكى مىللىي كۈرەشلەر مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىگەچكە، مىللىي بىرلىك ھەرىكىتىنى چەتئەلدە قانات يايدۇرۇشقا مەجبۇر بولغانلىقى تونۇشتۇرۇلغان. ئاندىن چەتئەلدە قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەر تونۇشتۇرۇلغان. ئاخىردا ت م ب ئورگىنى باشتىن تارتىپ شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىگە كۆڭۈل بۆلۈپ كېلىۋاتقانلىقى كۆرسىتىلگەن. تۈركىستان دوكلاتىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ت م ب نىڭ پىلان ۋە تەلەپلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

تۈركىستان مىللىي بىرلىك مەركىزى، شەرقىي تۈركىستان مەسىلىلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ۋاقىتلاردا، ئۇ جايلارنىڭ ھەقىقىي تۇرە تەنەۋۋۇرلىشىشى (مەدەنىيلىشىشى) بىلەن مىللىي مائارىپ جەھەتلەردە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى جەھەتلەردە كۈچ چىقىرىپ كەلگەن ئىدى. خىتايلارغا قارشى سىياسىي پائالىيەتلىرىمىز نەزەرىيىۋى جەھەتتىلا چەكلىنىپ قېلىپ بەكلا پاسسىپ ئەھۋالدا ئىدۇق. ئەمما 1931-يىلى سېنتەبىر ئېيىغا كەلگىنىدە مانجۇرىيىدە باشلانغان ياپون-

خىتاي ئۇرۇشى، بۇ يىل مانجۇرىيە مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغانلىقى ت م ب نىڭ شەرقىي تۈركىستان پائالىيىتىگە بولغان بۇرۇنقى قاراشلىرىنى ئۆزگەرتمۇەتتى. ت م ب مەركىزى، خىتايلار دۈچ كەلگەن بۇگۈنكى ئۇرۇش ۋەزىيىتى ئاستىدا شەرقىي تۈركىستاندا مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش مەسلىسى بىلەن پايدىلىق شارائىتلار ئۈستىدە تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، شەرقىي تۈركىستانىنىڭمۇ مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇش ئېھتىمالى بارلىقىنى كۆرۈپ يەتتۇق. ئەمما ئەمەلىي تەجرىبىلىرىمىز كۆرسەتمەكتىكى، قۇرۇلغۇسى بۇ دۆلەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن دوست دۆلەتلەرنىڭ ياردىمى شەرت. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ت م ب مەركىزى ئىرق جەھەتتە بىر تۇغقان بولغان پەزىلەتلىك ياپون مىللىتى بىلەن شەۋكەتلىك ياپونىيە دۆلىتى، شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ ئۇلارغا ياردەم قولىنى ئۇزارتىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. ت م ب مەركىزىنىڭ بۇ ھەقتە قانات يايدۇرماقچى بولغان ۋەزىپىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەتتۇر:

1. شەرقىي تۈركىستاندا يۈمران ھالدا تۇرغان مىللىي ۋە سىياسىي مۇستەقىللىققا مۇناسىۋەتلىك كۆزقاراشلارنى بەلگىلىك سەۋىيىگە كۆتۈرۈش مەقسىتىدە شەرقىي تۈركىستانغا يېقىنراق بىر يەردە سىياسىي گەزىت ۋە كىتابچىلار چىقىرىپ تارقىتىش؛

2. شەرقىي تۈركىستان شەھەر ۋە ناھىيىلىرىگە تەشۋىقات ۋە تەشكىلاتچى ئۇمەكلەرنى ئەۋەتىپ خەلقنى تەشكىللەپ تەييارلاش.

بۇ مەقسەت ئۈچۈن دۆلىتىمىزلارغا مۇشۇ دوكلاتقا قوشۇپ شەرقىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك جۇغراپىيىلىك، تارىخىي، ئىقتىسادىي ۋە بۈگۈنكى سىياسىي ۋەزىيىتى ئومۇمىي يۈزلۈك تونۇشتۇرۇلغان قىسقىچە ماتېرىيالنىمۇ بىرگە قوشۇپ تۈركىستان مىللىي مەركىزى نامىدا سىزلەرگە سۇنۇشتىن ئۆزىمىزنى شەرەپلىك ھېس قىلىمىز. بۇ ۋەجىدىن ھۆرمەت بىلەن سالام يوللايمەن ئەپەندىم. 1932-يىلى تەشرىنىسانىي (نويابىر)، ئىستانبۇل.

تۈركىستان مىللىي بىرلىكى مەركىزىدىن رەئىس ئوسمان (غوجا ئوغلى)
ۋە كاتىپى مەجىدىن (دەلىل)

ياپونىيە ھۆكۈمىتى، دەسلەپتە بۇ دوكلاتقا ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىگەن بولسىمۇ، 1935-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ ئىشقا پولشامۇ قىزىقىشقا باشلىغىنىدىن كېيىن ياپونىيە تەرەپ پرومېتې ھەرىكىتى ۋە ت م ب تەشكىلى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا باشلايدۇ.

ئەنگلىيە بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ئۈستىدە ئىزدىنىشلەر

ت م ب، شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنى ياش تۈركىستان ژۇرنىلىدا چىقىدىغان ماقالىلەر، تۈركىستان تۈرك ياشلار بىرلىكى تەشكىللىگەن يىغىلىشلار ۋە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ لوندون، پارىژ ۋە ۋارشاۋا قاتارلىق جايلاردا سۆزلىگەن ئىلمىي دوكلاتلىرى ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. ياپونىيە ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلىش ھەرىكىتىدە بىرەر جاۋابقا ئېرىشەلمىگەن ت م ب، ئەنگلىيىلىكلەردىن ياردەم تەلەپ قىلىشقا باشلايدۇ. ت م ب رەھبەرلىرى ئۆز ئارا يېزىشقان خەتلىرىدە، ئۇ ۋاقىتلاردىكى ئەھۋاللارنىڭ ت م ب نىڭ قانداق كۆز قاراشتا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئىنتايىن مۇھىم يىپ ئۇچىلىرى بىلەن تەمىنلەپ بەرمەكتە. ت م ب رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلى بۇ ھەقتە مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان خېتىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتمەكتە:

ئىككى-ئۈچ يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ياپون-خىتاي ئۇرۇشى خىتاي جاھانگىرلىكىنىڭ چاڭگىلى ئاستىدا قالغان ئەللەرنى ھەرىكەتلەندۈرىۋەتتى. مانجۇرىيىدىكى مانجۇلار، موڭغۇللار ۋە تۈركىستانلىقلار ياپونىيىلىكلەر بىلەن بىرلىكتە ھەرىكەتكە ئاتلانغانلىقى مەلۇم. شەرقىي تۈركىستاندىمۇ ھەرىكەتلىنىشلەر كۆرۈلمەكتە. ... شۇ سەۋەبتىن ت م ب ئىككى-ئۈچ يىلدىن بۇيان شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى بىلەن ئىلمىي شەكىلدە شۇغۇللىنىش جەريانىدا مۇنداق خۇلاسىگە كەلدى: شەرقىي تۈركىستاندا بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقىش ئىمكانىيەتلىرى كۈندىن-كۈنگە روشەنلەشمەكتە. شەرقىي تۈركىستانلىقلار غەربىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئىلغار كۈچلىرىدىن ئۈمىد قىلىشنى بىردىن-بىر چىقىش يولى دەپ قاراشماقتا. غەربىي

تۈركستان مۇنەۋۋەر كۈچلىرى دېگەنلىكتىن ئىبارەتتۇر. شۇنداق ئىكەن، ت م ب بۇگۈنكى كۈندە تۈركستانلىقنىڭ بىردىن-بىر مۇھىم ئۈمىد مەنبەسى ھەمدە سىياسىي ھەرىكەتلەرنىڭ باشلامچىلىرىغا ئايلاندى دېيىشكە بولىدۇ. ...

مۇستاپا ئەپەندىم،

بۈگۈن شەرقىي تۈركستانلىقنىڭ تۆت دانە قوشنىسى بار ... خىتاي، شەرقىي تۈركستان سىياسىي مۇستەقىللىقى جەھەتتە گۈمران بولغان بىر تۈرغا ئوخشاش ئەھۋالغا چۈشۈپ قالماقتا. ... رۇسىيەدىكى ۋەزىيەت بىزگە مەلۇم. ... ئەپسۇسكى ئافغانىستاندا بولسا شەرقىي تۈركستان مەسىلىسىگە ياردەم قىلالىغۇدەك بىرەر قورالىق كۈچ ياكى ھۆكۈمەت يوق ھالەتتە تۇرماقتا. پەقەت ھىندىستان-ئەنگلىيىلا ئۈمىد كۈتۈشكە بولىدىغان قوشنا دۆلەت ھالىتىدە تۇرماقتا. ئۇلاردا بۇ ئىشقا يېقىندىن قىزىقىدىغان كۈچ-قۇدرەت بار. ھىندىستان يولىنى ئېچىش ۋەزىپىسىنى، قېرىندىشىم مۇستاپا ئەپەندىم، ت م ب سىزگە ۋەزىپە قىلىپ قويماقتا. ... قېرىندىشىمىز مەجبۇرىن ئەپەندى ۋارشاۋادا سىز بىلەن مۇشۇ ھەقتە بىۋاستە سۆزلىشىش ھەمدە ت م ب نىڭ بۇ ھەقتىكى ئالغان قارارلىرىنى سىزگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالدىڭىزغا كەتتى.

شۇنداق قىلىپ، ت م ب يېتەكچىلىرى بۇ ئىشتا ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ ئالدىغا بېرىپ تەلەي سىناپ بېقىش قارارىغا كەلگەن ئىدى. دېمىسىمۇ ئىنگلىزلار خېلى ئۇزۇن ۋاقىتتىن بۇيان شەرقىي تۈركستاندىكى ۋەقەلەرنى يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىۋاتقان ئىدى. تا 1860-يىللىرىدىلا بەدۆلەت ياقۇپبەگ قۇرۇپ چىققان مۇستەقىل شەرقىي تۈركستان دۆلىتى بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا ئۈچۈرۇشۇشلار بولۇپ ئۆتكەن ئىدى. بۇ جەريانىدا ئوسمانلى دۆلىتى بىلەنمۇ مۇناسىۋەت تىكلەشنى ئويلىغان ياقۇپبەگ، 1873-يىلى سېيىت ياقۇپخان تۆرە ئىسىملىك بىر كىشىنى ستانبۇلغا ئەۋەتكەن ئىدى. سېيىتخان تۆرە ھىندىستاندىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىدا ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى بىلەن شەرقىي تۈركستان دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى كۈچەيتىش ھەققىدە ھەر تۈرلۈك سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىستانبۇلغا يېتىپ بارغان سېيىت ياقۇپ، 1873-يىلىنىڭ 16-ئىيۇن كۈنىسى سۇلتان ئابدۇلئەزىز تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ قېتىملىق كۆرۈشۈشتە سۇلتان ئابدۇلئەزىز بەدۆلەتكە «ئەمىر» ئۇنۋانى بىلەن بىرگە بىرىنچى دەرىجىلىك ئۇنۋانغا خاس بولغان قىممەتلىك تاشلار بىلەن بېزەلگەن نىشانىي ئوسمان مىدالىنىمۇ

قوشۇپ ئەۋەتىپ بېرىدۇ. پادىشاھ يەنە شەرقىي تۈركىستان ئارمىيىسىگە ھەربىي تەلىم-تەربىيە بېرىش ئۈچۈن تۆت نەپەر ھەربىي ئوقۇتقۇچىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەيدۇ. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ بارلىق راسخوتلىرى بىلەن بىرگە يەنە ئالتە دانە زەمبىرەك، 1200 تال مىلتىق ئۆزەرتىشنىمۇ بۇيرۇق قىلىدۇ. سېيىتخان تۆرە، قايتىش يولىدا ھىندىستاندىن ئىنگلىز دىپلوماتلىرىنى بىرگە ئېلىپ قەشقەرگە بارىدۇ. پادىشاھنىڭ نامىي ھۈمايۇنىنى تاپشۇرۇپ ئالغان بەدۆلەت ياقۇبېگ، ئۆزىنى خەلىپىگە تەۋە ئەمىر دەپ ئېلان قىلىپ، خەلىپە نامىدىن خۇتبە ئوقۇتۇپ، خەلىپە نامىدا پۇل چىقىرىشقا باشلايدۇ.

كېيىنكى يىلىسى ياقۇبخان ھۆكۈمىتى بىلەن ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى سودا شەرتنامىسى تۈزۈپ ئىمزالىشىدۇ. 1876-يىلىسى خىتاي ياقۇبېگ دۆلىتىگە قارىتا بېسىمىنى كۈچەيتىشكە باشلىشى بىلەن، بىرتانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق باشئەلچىسى سىر توماس ۋايد ئوتتۇرىغا چىقىپ 1877-يىلىسى 24-يانۋاردا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۇرمىچى بولۇپ بېرىش تەكلىپىنى قويىدۇ. ئەپسۇسكى ئۇنىڭ بۇ تەكلىپىنى ھىندىستان گوبېرناتۇرى قوبۇل قىلىشقا ئۇنمايدۇ. بەدۆلەت ياقۇبېگ قۇرۇپ چىققان بۇ دۆلەتنى ساقلاپ قېلىشتا ئۇلۇغ بېرىتانىيەنىڭ رولىنىڭ بەكلا مۇھىم ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلەتتى. شۇنداق بولغاچقا ھىندىستان گوبېرناتورىنىڭ ماقۇل كۆرمىگەنلىكىگە قارىماي لوندونغا بىر ئەلچىلىك ئۆمىكى ئەۋەتىش قارارىنى ئالىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە شۇ سېيىت ياقۇبخان تۆرەنى تاللايدۇ. سېيىت ياقۇبخان 1877-يىلىنىڭ بېشىدا لوندونغا يېتىپ بېرىپ بەدەۋلەتنىڭ بىرتانىيە مەلىكىسىگە يازغان خېتىنى تاپشۇرۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا يارەدەم قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن پائالىيەتلەرگە كىرىشىدۇ. ئەمما شۇ يىلىسى ماي ئېيىدا بەدۆلەت ۋاپات بولىدۇ. بۇ ھادىسە يۈز بېرىپ بىر قانچە ئاي ئۆتكەندە، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان بۇ مۇستەقىل دۆلەتنى خىتاي تاجاۋۇزچىلىرى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شەرقىي تۈركىستاننى پۈتۈنلەي بېسىۋالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سېيىت ياقۇبخان تۆرە ئىلاجسىز شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ياقۇبخان تۆرە ئۇ يەردىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئائىلىسىنى تۈركىيىگە يولغا سېلىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى ياقۇبخانزادە ئىزمىر تەۋەسىگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. ياقۇبخان تۆرە 1900-يىلىسى شەرقىي تۈركىستاندا ۋاپات بولىدۇ.

ت م ب يېتەكچىلىرى سېيىت ياقۇپخان تۆرىنىڭ ئوغلى ياقۇپخانزادىنى تېپىپ، شەرقىي تۈركىستان ھەققىدىكى پىلانىنى ئېيتىپ ئۇنى ماقۇل قىلىدۇ. بۇ ھەقتە مۇزاكىرىلەردىن كېيىن ياپونىيە ھۆكۈمىتىگە بەرگەن دوكلاتقا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر دوكلات تەييارلاپ چىقىشىدۇ. ئاندىن يەنە ياقۇپخانزادىنىڭ نامىدا ئەنگلىيە پادىشاھىغا ئەۋەتىش ئۈچۈن بىر پارچە خەتنىمۇ تەييارلىشىدۇ. بۇ خەتتە ياقۇپخانزادە دادىسى سەيىد ياقۇپجانىنىڭ ئەنگلىيە مەلىكىسى ھەمدە ھىندىستان ئىمپېراتورىچىسى ۋىكتورىيە دەۋرىدە ھىندىستان گوبېرناتورى بىلەن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمدارى بەدۆلەت ياقۇبېگ ئوتتۇرىسىدا سىياسىي مۇناسىۋەتلەر تىكلىنىشى ئۈچۈن ئەلچىلىك قىلغانلىقىنى، شۇ چاغدا ۋېكتورىيىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىپ يۇقىرى دەرىجىلىك مېدال بىلەن تارتۇقلانغانلىقىنى بايان قىلغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى شەرقىي تۈركىستان ۋەزىيىتى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتكەن ياقۇپخانزادە تۇۋەندىكىلەرنىمۇ بايان قىلىپ ئۆتىدۇ:

شەرقىي تۈركىستاندا سۇلھ بىلەن تىنچلىق ئىشقا ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۇ يەردە كۈچلۈك بىر مەركىزىي ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ دەپ قارايمەن. خۇداغا شۈكۈر، يېنىمدا سىنىنىي رۇشت بىلەن كامالەتكە يەتكەن نىزامىدىن ئىسىملىك بىر ئوغلۇم بار. بۇ ئوغلۇم دۆلەت تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى ھەققىدە يېتەرلىك بىلىمگە ئىگە. بىزنىڭ يەنە چەتئەللەردە يېتىشتۇرۇلگەن ياشلىرىمىزمۇ يېتەرلىك دەرىجىدە بار.

زاتى شەۋكەتمائابلىرىدىن ئىنسانىي ۋە قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلىرى سەۋەبىدىن شۇنى ئۈمىد قىلىمەنكى، زاتى دەۋلەتلەرى كونا سىياسىي يېقىن دوستلاردىن بولغانلىقىمىزنى كۆزدە تۇتقان ھالدا، شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە ئىنگلىز مىللىتىنىڭ ياردەم قوللىرىنى سۇنۇشلىرىنى دالالەت ۋە ھىدايەت ئەيلىگەي. يەنە بىر ئىش، مەن بىلەن ئوغلۇم نىزامىدىن ئىككىمىزنىڭ بىردىن-بىر ئارزۇيىمىز ۋە ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغىنىمىز دەرھال شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ بېرىپ، ئۇ يەردە خەلقىمىزگە خىزمەت قىلماقتۇر. سىزلەرنىڭ بۇ جەھەتتىمۇ بىزگە ياردەم قىلىشىڭىزلارنى خۇسۇسەن تەلەپ ۋە ئىستىرھام قىلىمەن ئەپەندىم.

ت م ب مەركىزى كومىتېتىدا ماشىنكىدا ئورۇلغاندىن كېيىن تەستىقلانغان بۇ مەكتۇپ، بۇرۇن تەييار قىلىنغان دوكلات بىلەن بىرگە پادىشاھ ئالىيلىرى ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتىپ بېرىلدى. ئەمما ھىندىستان چېگرا بويلىرىدا ئېغىر مەسىلىلەر

يۈز بېرىپ باش ئاغرىقىدىن قۇتۇلالمايۋاتقان ئەنگلىيە، ئۇ تەۋەدە بىرەر خەۋپ كېلىپ چىقىشى ئېھتىمال بولىدىغان ھەر قانداق بىر ئىشقا قول تىقىشنى ھەرگىز خالىمايدىغان بىر ئەھۋالدا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، مەيلى سۈنۈلغان دوكلاتقا بولسۇن ياكى يېزىلغان خەتكە بولسۇن ھېچقانداق بىر جاۋاب كەلمىدى.

مەجبۇرىي دەلىل شەرقىي تۈركىستاندا

شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى تەشكىل قىلىش مەقسىتىدە ياپونىيە بىلەن ئەنگلىيە ھۆكۈمەتلىرى تەرىپىدىن يارەدەم كۈتۈش مەقسىتىدە قانات يايدۇرغان بۇ تۈردىكى پائالىيەتلىرىدىن ھېچقانداق بىر ئەمەلىي نەتىجە چىقىرالمىغان ت م ب ئورگىنى، قايتىدىن پولشىدىن ئۆمىدلىنىپ ھەرىكەت قىلىدۇ. ۋارشاۋادا تۇرۇۋاتقان مەجبۇرىي دەلىل ۋە مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئىككىسى پولشا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ شەرق ئىشلىرىغا مەسئۇل كىشىلىرى بىلەن، شۇنىڭدەك يەنە پرومېتې مەركىزى ئىجرائىيە ئورگىنى بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ ت م ب مەركىزى كومىتېتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك پىلانلىرىنى تونۇشتۇرىدۇ. ئەمما پولشا بىلەن پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق قارشى تۇرۇش نىشانى سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولمىغان شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىگە قىزىقمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ت م ب رەھبەرلىكىنىڭ شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكىنىگە قارىماي پولشا رەھبەرلىرى شەرقىي تۈركىستان لايىھىسىگە يارەدەم قىلمايدۇ. ئەمدى پەقەت بىرلا يول قالغان ئىدى: ت م ب رەھبەرلىرى شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ئۆز ئىمكانلىرىغا تايىنىش قارارىنى ئالىدۇ. بۇ ئىشقا مۇناسىۋەتلىك ت م ب مەركىزى كومىتېتى يىغىنىدا باش سېكرېتار مەجبۇرىي دەلىل بىۋاستە شەرقىي تۈركىستانغا بېرىپ، شۇ يەردە شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن پائالىيەت قىلىش قارارىنى ئېلىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، ئەگەر لازىم بولغىنىدا قالغان ئەزالارنىڭمۇ شەرقىي تۈركىستان تەۋەسىگە بېرىپ پائالىيەت قىلىشنى قارار قىلىشقان ئىدى.

مەجبۇرىن دەلىل، 1933-يىلى سېنتەبىردە ئىستانبۇلدىن ھىندىستانغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇ قېتىمقى سایاھىتىنىڭ مەقسىتىنى مەخپىي تۇتۇش، ئۇ يەرلەردىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئاسانلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىستانبۇلدا چىقىۋاتقان «ئاخشام» گېزىتىنىڭ مۇخبىرلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىپ، مۇخپىرلىق كىنىشكىسى ئېلىۋالىدۇ. مەجبۇرىن دەلىل 1934-يىلى پېشاۋۇر ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستانغا كىرىدۇ. ئەمما قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۈڭگانلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ. شەرقىي تۈركىستانلىق گېنېرال مەھمۇد مۇھىتى قەشقەر شەھىرىنى تارتىپ ئالغان ۋاقىتقا كەلگۈچە تۈرمىدە قامىلىپ ياتقان مەجبۇرىن دەلىل، مەھمۇت مۇھىتى تەرىپىدىن تۈرمىدىن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن ئۈچ يىلغا يېقىن ۋاقىت بويىچە گېنېرال مەھمۇت مۇھىتى بىلەن بىرگە ھەر خىل پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يەنى ئۇ قەشقەردىكى بىرقىسىم مەكتەپلەردە ئوقۇش-ئوقۇتۇش ئىشلىرىغىمۇ قاتنىشىدۇ.

رەسىم ئۈرنى
مەجبۇرىن دەلىل شەرقىي تۈركىستاندا، قەشقەر، 1937

بۇ جەريانداً شەرقىي تۈركىستان تۈكلىرى مۇستەقىللىق يولىدا زور دەرىجىدە ئىلگىرىلەيدۇ. غوجا نىياز ھاجى باشچىلىقىدا قۇرۇلغان ئىنقىلابىي كومىتېت بىلەن ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت نەتىجىلىك پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىپ، دۆلەتنىڭ بىر قىسمىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىۋالىدۇ. 1933-يىلى ئىچىدە شەرقىي تۈركىستان تۈرك-ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى ئېلان قىلىدۇ. غوجا نىياز ھاجى دۆلەت پىرىزدېنتى، سابىت داموللا باش مىنىستىر ۋە مۇھەممەت قاسىم ھاجى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. ئەپسۇسكى بۇ ھۆكۈمەت تۈڭگان قوراللىق كۈچلىرى، خىتاي ھۆكۈمىتى ۋە رۇسىيە قاتارىدىكى ئۈچ چوڭ دۈشمەن كۈچلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئاقىۋەتتە، بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن تۈڭگانلار قەشقەرنى بېسىۋالىدۇ. كەينىدىنلا سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ ياردىمىگە تايانغان كومۇنىست خىتاي ئۆلكە باشلىقى شېڭ شىسەي تۈڭگانلار ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىپ شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىگە بىسىم قىلىشقا كىرىشىدۇ. بۇ جەريانداً ھۆكۈمەت رەئىسى بىلەن ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا رۇسىيىنى تاللىۋېلىش كېرەكمۇ ياكى خىتاينى تاللىۋېلىش كېرەك دېگەن مەسىلە ئۈستىدە پىكىر ئىختىلاپى تۇغۇلىدۇ. بۇ جەريانداً ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى خىتاي ئۆلكە باشلىقى شېڭ

شىسەي قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ شەرقىي تۈركىستان تۈرك-ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئاغدۇرۇلغان ھېسابلىنىدۇ. ئەمما شەرقىي تۈركىستانلىقلار بۇنىڭلىق بىلەن باش ئەگمەيدۇ. 1937-يىلىسى ئابدۇ نىياز يېتەكچىلىكىدە قايتىدىن قوزغىلاڭ پارتلايدۇ. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭدا قەشقەر شەھىرى قايتىدىن شەرقىي تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن تارتىپ ئېلىنغان ۋاقىتلاردا گەنسۇ تەرەپتىمۇ بىر قوزغىلاڭ پارتلايدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىككى قوزغىلاڭ بىرلىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن ئۈركۈپ كەتكەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى بۇ دۆلەتكە يەنە بىر قېتىم قوراللىق مۇداخىلە قىلىشقا كىرىشىپ، قوزغىلاڭچىلارنى تانكا-بروۋنىك قىسىملىرى بىلەن كېلىپ باستۇرۇپ تاشلايدۇ. 1938-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە قوزغىلاڭچىلار ئاساسەن باستۇرۇۋېتىلگەن بولۇپ، ئون مىڭلىغان تۈركىستانلىق قىرىپ تاشلىنىدۇ، يەنە ئون مىڭلىغان تۈركىستانلىق قولغا ئېلىنىدۇ. (شەرقىي تۈركىستاندا قۇرۇلغان ھۆكۈمەتلەر ھەققىدە ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىننىڭ «شەرقىي تۈركىستان داۋاسى» دېگەن كىتابى بىلەن مۇھەممەت ئېمىن بۇغرانىڭ «شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئەركىنلىك داۋاسى ۋە خىتاي سىياسىتى» دېگەن كىتابىغا، يەنە ئاندرېۋ فوربېسنىڭ ‹ئەنۋەرجان تەرجىمە قىلغان› «شەرقىي تۈركىستان گېنېرالىرى» دېگەن كىتابى بىلەن بايمىرزا ھېيىتنىڭ «تۈركىستان دۆلەتلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق كۈرەش تارىخى» دېگەن كىتابلىرىغا قارالسۇن – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن مەجبۇرىن دەلىل، 1937-يىلى ئاپرېل ئېيىدا ھىندىستان ئارقىلىق تۈركىيىگە قايتىپ كېلىۋالىدۇ.

تۈركىيىدە سىرتقى تۈرك ژۇرناللىرىنىڭ چەكلىنىشى

1934-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قاچقان مۇساپىرلارغا زۇلمەتلىك بىر يىل بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سوۋېتلار ئىتتىپاقى جەمىيىتى ئاقۋام (بىرلەشكەن دۆلەتلەر جەمئىيىتى، مىللەتلەر جەمئىيىتى، ئانتانتا؟) غا رەسمىي ئەزا قىلىپ قوبۇل قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن بىر ئاي ۋاقىت ئۆتكەندە سىرتقى تۈرك خادىملىرىنى چۈچۈتۈۋەتكىدەك يەنە بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى قارار چىقىرىپ ت م ب نىڭ نەشرىيات ئەپكار بولغان «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى بىلەن

ئەزەربەيجان تۈركلىرىنىڭ نەشرىيات ئەپكارى «ئىستىقلال» ژۇرنىلىنىڭ تۈركىيىگە كىرىشىنى چەكلىۋېتىدۇ. «مىللەت» گېزىتىنىڭ 1934-يىلى 7-ئۆكتەبىر سانىدا بۇ خەۋەر "ھۆكۈمىتىمىز بىلەن سوۋېت رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە قارشى ماقالىلەر بېسىلغان ياش تۈركىستان مەجمۇئەسىنىڭ چېگرادىن كىرگۈزۈلۈشى باقانلار (مىنىستىرلار) ئورگىنىنىڭ قارارى بويىچە چەكلەندى" دەپ بېسىلىدۇ. دۆلەتنىڭ ئورگان گېزىتى ھېسابىدىكى «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىدە بولسا يەنە شۇ خەۋەر «ياش تۈركىستان دەرگىسىنىڭ تۈركىيە-رۇسىيە مۇناسىۋەتلىرىگە دەخلى يەتكۈزۈۋاتقانلىقى مەلۇم بولغاچقا، ئۇ دەرگىنىڭ دۆلىتىمىزگە كىرگۈزۈلۈشى مەنئى قىلىندى» دېگەن سەرلەۋھە بىلەن ئېلان قىلىنىدۇ.

سىرتقى تۈرك خادىملىرىنىڭ تۈركىيىگە ۋە شەرق ئەللىرىگە قاراتقان پائالىيەتلىرىنى ئاساسى جەھەتتىن توختىتىپ قويۇشقا سەۋەبچى بولىدىغان بۇ چەكلەش قارارىنىڭ سەۋەبلىرىدىن ئەڭ مۇھىم بولغىنى، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ بىرلەشكەن مىللەتلەر (دۆلەتلەر) جەمئىيىتىگە ئەزا بولۇپ كىرىشى، شۇنىڭدەك سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىيە سىياسىتىدە بىر ئۆزگىرىش ياسايدىغانلىقى كۆرۈلۈشكە باشلىشى ئىدى. مۇھاجىرلار ژۇرنالىلىرىنىڭ نەشرىياتچىلىق پرىنسىپلىرى بۇنىڭغا تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر ئامىل ئىدى.

رۇسىيە، 1934-يىلىنىڭ باشلىرىدا بالقان كېلىشىمى ئىمزالاش سۆھبىتى جەريانىدا ئورۇنسىز توقۇنۇش چىقىرىشقا كىرىشكەن بولۇپ، كېيىن يەنە ھەر تۈرلۈك يوللاردىن پايدىلىنىپ تۈركىيىگە بېسىم ئىشلىتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزىشكە كىرىشكەن ئىدى. بۇ كېلىشىم بىلەن تۈركىيىنىڭ ئۇستىگە ئالغان مەجبۇرىيەتلەر ھەتتا ئاتاتۈركنىمۇ ئويغا سېلىپ قويغان ئىدى. شۇ ۋاقىتقىچە مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان تۈركىيە، تۇنجى قېتىم خەلقئارالىق سىياسەتلەردە كۆپ تەرەپلىك بىر كېلىشىمنىڭ تەرەپلىرىدىن بىرسى بولۇپ قېتىلىۋاتقان ئىدى. رۇسىيە بولسا تۈركىيە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋىتى بار بەزى كىشىلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق تۈركىيىنىڭ بېشىنى ئاغرىتىدىغان خەۋەرلەرنى يوللاشقا باشلىغان ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان قاراخان، بىر قېتىم يازغۇچى فالىخ رىفكىغا ئېنىق قىلىپ مۇنداق بىر خەۋەرنى يوللايدۇ:

تۈركىيە، يۇز بېرىشى ئېھتىمال بولغان بىر نۆۋەتلىك جاھانگىرلىك ئۇرۇشىدا بىزگە مۇداپىئە سېپىلىمىز بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ يا بولمىسا بىزنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈش

نوقتىمىز بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ تۇرىمىز، بۇنىڭ بىلەنمۇ دەيدىغان گەپلەر، شەخسى بېشارەتلەر ياكى كېلىشىمنامىلار بىزنى قىلچە ئىشەندۈرەلمەيدۇ. تۈركىيە بىزنى بىز بىلەن ئوخشاش تۈزۈمگە ئۆتكىنىدىلا ئاندىن خاتىرجەم قىلالىغان بولىدۇ.

فاھرەتتىن پاشاغا ئاتاتۈرك بىۋاستە ھالدا ئالتايلى دېگەن فامىلىنى بەرگەنلىكىنى پانتۈركچىلىك تەرغىباتىنىڭ ئىشارىتى دەپ ھىساپلاشقان رۇسىيىلىكلەر، مۇساپىر تۈرك خادىملىرىغا قىلىنىدىغان ھەرقانداق بىر ياردەمنى نېمە دەپ باھالايدىغانلىقى ئېنىقلا ئىش ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ياۋروپادا نەشر قىلىنىپ بېسىلغان سىرتقى تۈركلەرنىڭ ژۇرناللىرىمۇ تۈركىيە، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىدىن يېتەرلىك دەرىجىدە ئۆزىنى قوغدىيالمايۋاتىدۇ، كومۇنىزم خەۋپىنى تولۇق ھېس قىلالمايۋاتىدۇ دەپ قارىشاتتى. بۇ ژۇرناللاردا بېسىلىۋاتقان ماقالىلەردە، رۇسىيىلىكلەرنىڭ دوستلۇق دېگەنلىرى ئالدامچىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس دەپ ئىسپاتلاشقا تىرىشىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا «ياش تركىستان» ژۇرنىلى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ گېزىت-ژورناللىرىدا بېسىلىۋاتقان تۈركىيىگە، كامالىزىمغا قارشى ماقالىلىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتكەچ، رۇسىيىلىكلەرنىڭ تۈركىيىگە بولغان قاراشلىرىنىڭ قىلچىمۇ ئۆزگەرمىگەنلىكىنى كۆرسەتمەكچى بولغان قاراشلىرىنىڭ قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. رۇسىيە-تۈركىيە مۇناسىۋەتلىرى ياخشى كېتىۋاتقان ۋاقىتلاردا چوقاي ئوغلىنىڭ بىر پارچە خېتىدىكى بەزى قۇرلار بۇنداق پىسخولوگىيىلىك ھالەتنى ئاشكارا ئىپادىلىمەكتە ئىدى:

سىز ئېۋەرتكەن «جۇمھۇرىيەت» گېزىتلىرىنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ 15 يىللىقىغا ئاتالغان يۇنۇس نادىنىڭ ماقالىلىرىنى ئوقۇدۇم. تۈركىيىلىك قېرىنداشلىرىمىز بولشېۋىزمنى رۇسىيە تەۋەسى ئىچىدىلا چەكلىنىپ قالغان مىللىي ھەرىكەت دەپ قارايدىغاندەك قىلىدۇ. ... ئەجەبا بىزنىڭ تۈركىيىلىك قېرىنداشلىرىمىز بولشېۋىكلار نەشر قىلغان گېزىت-ژورناللاردىن خەۋىرى يوقمۇ قانداق؟ ئۇلار كومۇنىستىك ئىنتېرناتسيونالدىن خەۋىرى يوق ئوخشىمامدۇ؟ كومۇنىستىك ئىنتېرناتسيونال بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن خەۋىرى يوقمۇ قانداق؟

سوۋېتلار تتېپاقى گېزىت-ژورناللىرىدا تۈركىيىگە قارشى بېسىلىۋاتقان ماقالىلەرنى كۆچۈرۈپ بېسىۋاتقان مۇساپىر تۈرك ژۇرناللىرى، تۈركىيە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن كىشىنى ئانچە خۇشال قىلمايدىغان يەنە بىر ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشىگىمۇ سەۋەب بولغان ئىدى. بۇ ماقالىلەردە يالغۇز ئىدىيولوگىيىنى ئاساس قىلىدىغان تەنقىدلەرلا بولۇپ قالماستىن، ئۆز ۋاقتىدا يەنە تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىجرا قىلىۋاتقان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنىمۇ تەنقىد قىلىشى، ھەتتا پات-پاتلا كامال ئاتاتۈرككە، كامالىزمغا قارىتىلغان تەنقىدلەرمۇ بار ئىدى. مەسىلەن ئالايلۇق، فرانسۇزچە بىر گېزىتتا ياۋروپا ئەللىرىدىكى گېزىت-ژورناللاردا تۈركىيىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ گۇماشتىسى، تاشقى سىياسەتلىرىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ كۆز قاراشلىرى بويىچە تۈزۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ماقالىلەر بېسىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن «ياش تۈركىستان»، بۇنداق دېيىش تۈركىيىگە تۆھمەت بولىدىغانلىقىنى، تۈركىيە ئۆز مەنپەئەتىگە ماس كېلىدىغان سىياسەت تۈزۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى بايان قىلماقتا ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا تۈركىيە توغرىسىدا يېزىلغان ئىككى پارچە كىتاب ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان مۇنازىرىلەر بايان قىلىنغان يەنە بىر ماقالىدا بولسا، سوۋېت يازغۇچىلىرىنىڭ تۈركىيە دېھقانلىرى پومېشچىكلار بىلەن دۆلەتنىڭ ئېغىر باج-سېلىقلىرى ئاستىدا ئىزىلىۋاتماقتا دەپ تونۇشتۇرغانلىقى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇ ماقالىلەرنىڭ ئەڭ مەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەڭ سىلىكى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئىدى. پەقەت 1943-يىلىسىلا «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان 5 پارچە ماقالە ئېلان قىلغان ئىدى. بۇ تۈردىكى ماقالىلەر، بۇ تۈردىكى مىسالغا ئېلىنىشلار سىرتقى تۈركلەرنىڭ ژۇرناللىرى ۋاستىسى ئارقىلىق تۈركىيىدە تارقىتىلىشى، 1930-يىللار تۈركىيىسى ئۇچۇن ھەرگىزمۇ قوبۇل قىلغىلى بولىدىغان بىر ئەھۋال ھېسابلانمايتتى.

ئەنە شۇنداق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە يولۇققان تۈركىيە ھۆكۈمىتى، بۇ تۈردىكى ژۇرناللارنىڭ چېگرىدىن كىرىشىنى چەكلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ تۈركىيە چېگرىسى سىرتىدىكى تۈركلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللەتچىلىك قاراشلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەنلىكىنى ئىنتايىن ئېنىق ئىپادىلىمەكتە ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى، «يېقىلغاننى ئۇستىگە چىقىۋېلىپ دەسسە» دېگەن ماۋزۇلۇق ماقالىسىدە بۇ جەھەتتىكى كۆزقاراشلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكتە ئىدى:

زادىلا كۈتمىگەن بىر ۋاقىتتا، پەقەتلا ئويلىمىغان بىر دەۋردە قاتتىق بىر زەربە يېگەن بولدۇق. تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ 1934-يىلى 6-ئۆكتەبىر كۈنىسى ئېلان قىلغان قارارى بىلەن «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ تۈركىيىگە كىرىشى چەكلىۋېتىلدى. ... تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ قارارى ئۆزلىرىنى ئانا ۋەتىنىگە باغلاپ تۇرۇۋاتقان بىردىن-بىر ۋاستە بولۇپ كېلىۋاتقان «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنى ئوقۇشتىن مەھرۇم قالدۇرۇلغان تۈركىيىدىكى تۈركىستانلىقلارلا ئەمەس، بەلكى تۈركىيىنىڭ سىرتىدا تۇرۇۋېتىپمۇ تۈركىيىنى ئىككىنچى ئانا ۋەتىنىمىز دەپ قاراپ كېلىۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ كۆڭلىنىمۇ قاتتىق يېرىم قىلىدىغان بىر ۋەقە بولىدىغانلىقى مۇقەررەردۇر. بىز تۈركىيە-رۇسىيە مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق سالغىدەك ھېچ قانداق نەرسە يازمىغان ئىدۇق. ئەمما ۋەتىنىمىزنى ئىشغال قىلىۋالغان مۇستەملىكىچى بىلەن قېرىندىشىمىز بولغان تۈركىيىنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقىغا رازى بولماي كېلىۋاتقانلىقىمىزنىمۇ ھېچقاچان يوشۇرۇپ يۇرمىدۇق. ... بىز رۇسىيە بولشېۋىكلىرىنىڭ مىللىي ئىنقىلاب بىلەن كامالىزمغا قارشى يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان ھەرىكەتلىرىنى پاش قىلىپ كەلگەن ئىدۇق. بۇنداق ماقالىلىرىمىزدە ناتوغرا بولغان بىرمۇ ئېغىز گەپ يوق ئىدى. يازغان ماقالىلىرىمىزنىڭ ھەممىسىدە بولشېۋىك مەتبۇئات مەنبەلىرىنى ئېنىق ئەسكەرتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بىز، تۈركىيە-رۇسىيە دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىگە قىلچە يېقىن يولماي، تۈركىيە ئىنقىلابىنى بولشېۋىك تەشۋىقاتىنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلاشقىلا تىرىشتۇق. ... بىزگە بۇ قىلغانلىرىمىزنى ھېچكىم بۇ سىلەرنىڭ قىلىدىغان ئىشىڭلار ئەمەس دەپ ئېيتالمايدۇ. ياق، بۇ ئىشلار بىزنىڭمۇ ئىشىمىزدۇر، شۇنىڭدەك يەنە بىزنىڭمۇ مىللىي مەنپەئەتىمىزگە تەۋە ئىشلاردۇر. چۈنكى تۈركىيە مىللىي ئىنقىلابى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان «مىللىي ئىستىقلال» غايىسى بىزنىڭمۇ غايىمىز ھېسابلىنىدۇ. ... ئامال قانچە، بۇ ئېغىر زەربىنىمۇ قوبۇل قىلىپ، بۇ زەربىنىڭ بىزنىڭ روھىيىتىمىزگە كەلتۈرگەن يارىلىرىغا چىداشلىق بېرىپ، ئۆز يولىمىزغا داۋام قىلىشقا مەجبورمىز.

تۈركىيە ئالغان بۇ قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغان ئېغىر قارارىغا قارىماي، ت م ب تەۋەسىدە تۈركىيىگە قارىتا ئۇنچە بەك كۈچلۈك نارازىلىقلار يۈز بەرمىگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «يېقىلغانغا بىر تېپىك» ماۋزۇلۇق ماقالىنىڭ ئېلان قىلىنىشىمۇ بىر مۇنچە نارازىلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. يەنى ت م ب ئەزالىرىنىڭ كۆپ قىسمى «يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلى پېچەتلەنگەن ۋاقىتىدا ئىپادىلىگىنىدەك يەنىلا گەپ قىلماي جىم تۇرۇۋېلىش

تەرەپتارى ئىدى. بۇ ماقالىنى يازغان مۇستاپا چوقاي ئوغلىمۇ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇ ماقالىنى ئېلان قىلغانلىقىغا پۇشمان قىلغانلىقىنى تۆۋەندىكى قۇرلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

«يېقىلغانغا بىر تېپىك» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلماسلىق ھەققىدىكى پىكىرلەرگە مەنمۇ قوشۇلىمەن. ... بىزنىڭ دۈشمىنىمىز بىلەن دوست بۆلۈشۈالدى دەپلا تۈركىيىگە ئالىيىپ قاراشقا ھەققىمىز يوق. ... ئەمما ئۇرۇسلارنىڭ ئەسلى سىياسەتلىرىنى ئۆلارغا بىلدۈرۈپ تۈرۈش ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇشىمىز لازىم.

«يېڭى تۈركىستان» ژۇرنىلى پىچەتلىنىشتىن كېيىن، «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ تۈركىيىگە كىرگۈزۈلۈشىنىڭ چەكلىنىشى، ت م ب نىڭ تۈركىيىدە قانات يايدۇرۇۋاتقان پائالىيەتلىرىنى ئېغىر توسالغۇغا ئۇچراتقان بولۇپ، ئاساسەن پائالىيەت قىلىشقا بولمىغۇدەك ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى دېيىشكە بولاتتى. ت م ب مەركىزى كومىتېتىنىڭ گېپىي ئۆتمىدىغان ئەزالىرىدىن بىرى بولغان مەجىددىن دەلىل ئۈچاغلاردا شەرقىي تۈركىستاندا ئىدى. 1929-يىلىدىن بېرى ت م ب نىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلىرىنى تىكلەپ، ت م ب گە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىپ كەلگەن بۇ كىشىنىڭ ئورنىنى تېخى ھېچكىم توشقۇزالمىغان ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا بىر قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىش ئېھتىياجى تۇغۇلۇش بىلەن بىرگە، بۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق ئەزالارنى بىر يەرگە كەلتۈرەلىگىدەك بەرسىمۇ يوق ئىدى. ت م ب نىڭ يەنە بىر كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە ئەزاسى بولغان مۇستاپا چوقاي ئوغلى بولسا سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدىن چىقىپ كەتكىنىدىن بېرى باشقا بىرەر دۆلەتنىڭ ۋەتەنداشلىقىغا ئۆتىۋالماي، فرانسىيىدە ۋەتەنسىز سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە چېگرادىن كىرگۈزۈلۈشى چەكلەنگەن بىر ژۇرنالنىڭ باش تەھرىرى سۈپىتىدە تۈركىيىدە چاقىرىلىدىغان بىر قۇرۇلتايغا كېلىپ نقاتنىشىش ئىمكانىيىتىمۇ يوق ئىدى. ت م ب رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلى بىلەن مەركىزى كومىتېت ئوتتۇرىسىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سۆركىلىشلەر سەۋەبىدىن، تەشكىلات ئەزالىرى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ قاتنىشالمايدىغان بىر قۇرۇلتاي چاقىرىشنى خالىمايتتى.

تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىغا مۇناسىۋەتلىك چەكلەش قارارى تۈركىيە جامائەتچىلىكىنىڭ تۈركىستان ئاممىسى تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان پائالىيەتلىرىگە بولغان كۆز قاراشلىرى بىلەن ئۆلارنى قوللاپ

قۇۋەتلەش جەھەتلىرىدىكى پائالىيەتلىرىگىمۇ ياماﻥ تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنداق بىر قارار قوبۇل قىلىنغىنىدىن كېيىن، تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلغان يىلىنى خاتىرىلەش مۇراسىمى بىلەن، تەشكىللىگەن يىغىنلىرىغا قاتنىشىدىغان تۈركىيىلىكلەرنىڭ سانىمۇ زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتكەن ئىدى. ساقچىلار تەرىپىدىن نازارەت قىلىنىۋاتقانلىقىدىن گۇمان قىلىشىپ ت م ب مۇ كامىدىن-كام يىغىن ئاچالايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. يۇز بېرىۋاتقان بۇ ھادىسىلەر نەتىجىسىدە، ت م ب ئۆزىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تۈركىيە تەۋەسىدە تۇرۇپ قانات يايدۇرۇش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ بارغانسېرى ئازىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يېتىشكە باشلايدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئەزەربەيجان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ خادىملىرى تۈركىيە تەۋەسىدە تۇرۇۋاتقان ئەزەرى تۈركلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزۈپ قويماسلىق ئۈچۈن قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن چارىلەردىن پايدىلىنىشقا تەييار ئىدى. چېگرادىن كىرگۈزۈش چەكلەنگەن «ئىستىقلال» ژۇرنىلىنىڭ ئورنىغا «قۇرتۇلۇش» (ئازادلىق) نامىدا بىر ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. بۇ ژۇرنالنىڭ مۇقاۋىسى مەخسۇس تۈركىيە ئۈچۈن ھەر سانىدا بىر خىل ئىسىمغا ئۆزگەرتىلىپ بېسىلاتتى. شۇنىڭغا قارىماي ئۇنىڭ ھەر بىر سانى تارقىتىلغاندا رۇسىيىلىكلەر بىر قېتىم نارازىلىق بىلدۈرۈپ تۇرماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار 1935~1939-يىللار ئىچىدە نۇرغۇن ئىسىملىك ژۇرنال تارقاتقان ھېسابلاندى. (بۇ تۇردىكى ژۇرناللار ئاچىق سۆز، قۇتلۇ ئود، ئايدىڭ يول، دوغرۇ سۆز، ھەقىقەت، ۋەتەن ساداسى، ۋەتەن تىلىكى، مىللىي ئاتەش، مىللىي ئاند، قانۇنلىرىمىز، ئىلھام بۇلىقى، مۇقەددەس ئودلار ئېلى، ھەقنىڭ ساداسى، تىلەك، خەلق ۋە ھەرىكەت دېگەندەك ئىسىملارغا ئۆزگەرتىپ بېسىلىپ تۇرغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نەتىجىدە مۇساۋاتچىلار تۈركىيىگە ژۇرنال كىرگۈزۈش جەھەتتە چىقىرىلغان چەكلىمىلەردىن قۇتۇلۇپ، ھەر تۈرلۈك ناملاردىكى ژۇرناللار تۈركىيىدىكى مۇشتېرىلىرىگە تارقىتىلىپ تۇرۇلدۇ. بۇنىڭغا ئوخشايدىغان چارە كاپكازىيىلىكلەر تەرىپىدىنمۇ ئىشقا كىرىشتۇرۇلدۇ. «سېۋېرنىي كاۋكاز» نامىدىكى ژۇرنالنىڭ تۈركىيىگە كىرگۈزۈلۈشى چەكلىۋىتىلگەندىن كېيىن، ھەر بىر سانىنى دېگۈدەك ئايرىم ئىسىم قويۇپ بېسىپ، يېڭى-يېڭى ئادرېسلار، بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئاپتور ئىسىملىرىنى ئىشلىتىپ نەشرى قىلغاچقا، گويا كىرگۈزۈلۈۋاتقان بۇ ژۇرناللار بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ژۇرنال ئىكەن دېگەن تۇيغىنى پەيدا قىلىپ تۈركىيىگە چەكلىمىسىز كىرگۈزۈلمەكتە ئىدى. (ژۇرناللار تۆۋەندىكى ئىسىملار بىلەن بېسىلغان ئىدى: پۇت سۆبودا، باربا، زنامىيا نارودا، ناشا

تسېل، دۈدۈشچېيې، ناتسيۇنالنايا مسل، ۋېبريود، ناش كراي، گولوس رودنى ۋە پرىزىۋ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

1936-يىلىسىنى ت م ب تەشكىلاتى پارچىلىنىشقا باشلىغان يىل دەپ قوبۇل قىلىش مۇمكىن. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا تەشكىلاتنىڭ رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلى تۇيۇقسىزلا ئافغانىستانغا بېرىشنى قارار قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ھەقتە ھېچقانداق بىر چۈشەندۈرۈش بېرىپ ئۆتمىگەنلىكى، ت م ب مەركىزى كومىتېتىنىڭ ھەرقانداق بىر قارارىغا ئاساسلانمىغانلىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ت م ب تەۋەسىدە يېڭىدىن مۇنازىرىلەر باشلىنىپ كېتىدۇ. غوجا ئوغلىنىڭ بۇ قېتىمقى ساياھىتى بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن تەسىرلەر كېيىنكى باپلاردا تونۇشتۇرۇلىدۇ.

تۈركستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىدىن تۈرك مەدەنىيىتى ئىتتىپاقىغا

تۈركستان تۈرك گەنچلەر بىرلىكى (تۈركستان تۈركي ياشلار ئىتتىپاقى، ت ت گ ب ياكى ئۇيغۇرچە: ت ت ي ئى) قۇرۇلغان 1927-يىلىدىن ئېتىبارەن تۈركىيىدىكى تۈركستانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھەمكارلىقلىرىنىڭ داۋام قىلىشى، ئوقۇغۇچىلارغا ياردەم ۋە سىرتقى تۈركلەر مەسىلىسىنى تۈركىيە جامائەتچىلىكىگە بىلدۈرۈش قاتارلىق ماۋزۇلار بويىچە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن بىر تەشكىلات ھېسابلىناتتى.

بولۇپمۇ «يېڭى تۈركستان» ژۇرنىلىنىڭ پېچەتلىنىشى ۋە «ياش تۈركستان» ژۇرنىلىنىڭ تۈركىيىگە كىرگۈزۈلۈشىنىڭ چەكلىۋېتىلگىنىدىن كېيىن بۇ تەشكىلات تېخىمۇ مۇھىم ئورۇنغا ئۆتكەن ئىدى. ت م ب ئاشكارا پائالىيەت قىلالمايدىغان بىر تەشكىلات بولغىنى ئۈچۈن، بارلىق سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر ت ت ي ئى تەشكىلاتى ۋاستىسى ئارقىلىق قانات يايدۇرۇپ كېلىنگەن ئىدى. ئىتتىپاقنىڭ تۇنجى قېتىملىق رەئىسى دوكتور مەجىددىن دەلىل، كېيىنچە يەنە ت م ب نىڭ باش كاتىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇ ئىتتىپاقنىڭ ئىككىنچى نۆۋەتلىك رەئىسى دوكتور سالىھ ئىسمائىل (ئەركىنقول) (سالىھ ئەركىنقول، 1906-يىلى قوقان شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1926-يىلىسى تۈركىيىگە كېلىپ ھەربىي دوختۇرلۇق كەسپىگە كىرىپ ئوقۇيدۇ. بۇ جەريانىدا ت م ب غا ئەزا

بولىدۇ. يېڭى تۈركستان ژۇرنىلىغا ماقالىلەر يېزىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ت ت ي ئى ھەيئىتى بولۇپمۇ سايلىنىدۇ. 1955-يىلىسى ھەربىلىكتىن پېنسىيىگە چىقىپ تۈركستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى رەئىسلىكىگە سايلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردىمۇ يەنە شۇ ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ تۇرىدۇ. 1974-يىلى 13-دىكابىردا ۋاپات بولىدۇ. ۋاپات بولغان كۈنلەرگىچە بۇ جەمئىيەتنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ھەمدە 1935-يىلىسى رەئىسلىككە سايلانغان دوكتور ئەخمەتجان ئىبراھىم (ئوكتاي) (ئەخمەتجان ئىبراھىم ئوكتاي 1900-يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلغان. 1922-يىلى گېرمانىيىگە ئۆۋرتىلگەن ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئوقۇشقا چىقىپ، بېرلىن ئالىي ئېنجىنېرلىق مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. ئوقۇغۇچىلىق ۋاقتىلىرىدا ياش تۈركستان گۇرۇپپىسىنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. 1934-يىلىسى تۈركىيىگە كېلىۋېلىپ، تەبىئىي پەنلەر پاكۇلتېتىنىڭ گېيولوگىيە كابىدراسىغا ئاسىستانت ‹يارەمچى ئوقۇتقۇچى› بولۇپ قوبۇل قىلىنىدۇ. شۇ يىلىسى ت ت ي ئى رەئىسلىكىگە سايلىنىپ، 1940-يىلىسىغىچە بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇ يەنە تۈرك كۇلتۇر بىرلىكىنىڭ رەئىسلىكىنىمۇ ئۈستىگە ئالغان ئىدى. كېيىن تەبىئىي پەنلەر پاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورلىقىدىن پېنسىيىگە چىقىدۇ. 1981-يىلى 8-نويابىر كۈنىسى ۋاپات بولىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) قاتارلىقلارمۇ ت م ب مەركىزى كومىتېتىنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى ئىدى. شۇڭا، ت م ب رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىكىلەر تەشكىلات بىلەن ئېتتىپاق بەكلا ئارىلىشىپ كەتكەن ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ، بىر مۇنچە مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولۇۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئېلىشىپ، ت ت ي ئى تەشكىلىنى «تۈركستان ئىجتىمائىي مىللىي ئۇچىغى» غا ئۆزگەرتىش جەھەتتە تەييارلىق ئىشلىرىغا كىرىشىدۇ. ئەمما قانۇنىي چەكلىمىلەر تۇپەيلىدىن بۇ پىلان ئەمەلگە ئاشماي قالىدۇ. «تۈركستان مىللىي ھەرىكەتلىرى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى ئابدۇللا رەجەپ بايسۇن، بۇ ئېتتىپاقنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ:

رۇسىيە ئىستېلاسىغا رازى بولماي ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ تاشقى ئەللەردە مۇساپىر بولۇپ ياشاشقا مەجبۇر بولغان تۈركستانلىقلاردىن تۈركىيىگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەنلەرگە ئاز بولسىمۇ ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەمدە بولۇپ كەلگەن بىرلىك، تۈركستانلىق ياشلارنىڭ بىلىم ئېلىش-تەربىيىلەش جەھەتتىكى ئىشلىرى بىلەن جىددىي مەشغۇل بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار تەشكىللىگەن ھەپتىلىك، ئايلىق ئىلمىي دوكلاتلار ۋە ئاچقان كەچكورۇسلار ۋاستىسىدا مەدەنىيەت ساھەسىدە زور

تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كېلىدۇ. ... ئۇلار يىغقان كىتابلار بىلەن ئىككى مىڭدىن ئارتۇق كىتابى بار كۇتۇپخانىدىن بىرنىمۇ بارلىققا كەلتۈرەلىگەن ئىدى.

1933-يىلقى پائالىيەت دەۋرىدە دوكتور سالىھ ئەركىنقولنىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋاقتىدا چۇقۇرئوۋا تەۋەسىدە دۈشمەنگە قارشى جەڭگە قاتناشقان تۈركىستانلىقلار خاتىرىسى ئۈچۈن تارسۇستا بىر شېھىتلەر ئابىدىسى ياساتقان ئىدى. تۈركىستانلىقلار بىلەن تۈركىيە تۈكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بۇ ئىشنىڭ قىزىق بىر ھېكايىسىمۇ بار ئىدى.

مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىۋاتقان تۈركىستانلىق 40 تەك ھاجى تۈركىيە ئارقىلىق يۇرتىغا قايتىش يولىدا چۇقۇرئوۋاغا كەلگىنىدە بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاپ كېتىدۇ. بۇ ھاجىلار تۈركىستانغا قايتىپ كېتىشتىن ۋاز كېچىپ خەلىپىلىك ئۈچۈن جەڭگە قاتناشماقچى بولۇپ بۇ يەرلەردە قېلىپ قالىدۇ. ئوسمانلى دۆلىتى بۇ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغاندىن كېيىن چۇقۇرئوۋا تەۋەسى فرانسىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغاندا، يەرلىك خەلق بۇ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. بۇ يەردە قالغان تۈركىستانلىقلارمۇ فرانسىيىلىكلەرگە قارشى باشلانغان بۇ ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. ئاندىن كېيىن كاۋاكلىخان ئالدىنقى سېپىنىڭ قوماندانى زېكى پالتىغا ئىلتىماس قىلغان بۇ بىر گۇرۇپپا تۈركىستانلىقلار رەسمىي تۈرك ئەسكىرى بولۇپ جەڭگە قاتنىشىدۇ. بۇ گۇرۇپپا كوماندىرى ھۈسنۈ سۈللۈنىڭ ئەمىرەدە جەڭ قىلىدۇ. ئۇرۇش جەريانىدا بۇ تۈركىستانلىق جەڭچىلەرنىڭ يېتەكچىلىرىدىن ھاجى يولداشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان 16 نەپەر تۈركىستانلىق جەڭچى شېھىت بولىدۇ. غازىلارنىڭ بىر قىسمى تۈركىستانغا قايتىپ كەتكەن بولۇپ، يەنە بىر قىسمى تۈركىيىدە تۇرۇپ قالىدۇ. ئەنە شۇ شىھىت بولغان تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن ياسىتىلغان شېھىتلەر ئابىدىسى ھۆكۈمەت تەرەپ ئادەملىرىنىڭمۇ قاتنىشىشى بىلەن ئېچىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

شۇ دەۋردە قىلىنغان يەنە بىر ئىش، ئادانا، تارسۇس، جەيھان ۋە مەرسىن قاتارلىق يەرلەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلار ت ت گ ب گە ئەزا قىلىنىش ئىشىدۇر. چۇقۇرئوۋا، ئوسمانلى دەۋرىدىن باشلاپ تۈركىيىگە كۆچۈپ كەلگەن تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن ئالاھىدە تاللىۋالغان يەرلىرىدىن بىرسى ئىدى. بۇنداق بۆلىشىنىڭ بىر سەۋەبى تۈركىستاندا كەڭ كۆلەمدە تېرىلىدىغان كىۋەزچىلىكنىڭ چۇقۇرئوۋادىمۇ

تېرىلىدىغانلىقىدىن بۆلۈشى مۇمكىن. شۇنداق بولغاچقا، پەقەت تارسۇسنىڭ ئۆزىدىلا ئىككى يەردە تۈركستان ۋەقپىسى بار ئىدى. بۇلاردىن ئابدۇللا مەنجەك زاۋىيەسى، ھىجرىيە 781-يىلى تارسۇستا قۇرۇلغان بولۇپ، يەرلىك ئاھالە ئىچىدە بۇ يەر تۈركستان زاۋىيەسى دەپ تونۇلۇپ كېلىنمەكتە. بۇ ئۆتەڭنىڭ مەقسىتى ئورتا ئاسىيادىن كېلىدىغان تۈركستانلىقلارنىڭ بىر نەچچە كۈن دەم ئېلىپ تۇرالىشى مەقسەت قىلىنغان. ۋەقپە ئىشلىتىش تىزىملىكىدە ئورتا ئاسىيادىكى 84 شەھەرنىڭ ئىسمى يېزىلغان بولۇپ، ئەنە شۇ شەھەرلەردىن كېلىدىغان يولوۋچىلار بۇ يەردە قونۇپ ئۆتەلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يەنە بىر ۋەقپىمۇ تارسۇسنىڭ ئۇلاش ناھىيىسىنىڭ ئىنجىر پىنارى (ئەنجىربۇلاق) يېنىدا بولۇپ، بەيجە شەيخ ۋەقپىيەسى دەپ تونۇلماقتا. بۇ ئۆتەڭمۇ ھىجرىيە 782-يىللىرى بۇ يەرگە كېلىپ يەرلىشىپ قالغان شەيخ ئەسسەيىت ئابدۇلغافۇر ئىسىملىك بىر تۈركستانلىق تەرىپىدىن سېلىنغان ئىكەن. بۇ ئۆتەڭنىڭ مەقسىتىمۇ بۇ جايغا كەلگەن تۈركستانلىق سەييياھلار بىلەن دەرۋىشلەرگە 3 كۈن مۇددەت بىلەن قونۇپ ئۆتۈش مەقسەت قىلىنغان ئىدى. نەتىجىدە ت ت ي ئى تەشكىلى بۇ جايلاردا تۇرىدىغان تۈركستانلىقلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت باغلىغان بولۇپ، تۈركىيىدە قانات يايدۇرىلىۋاتقان تۈركستان مىللىي كۈرىشى ئۈچۈن ھەسسە قوشۇشلىرىغا پۈرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن.

ئەپسۇسكى، بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەر ئىقتىسادىي مەنبە بولمىغان قىيىن شارائىتلار ئاستىدا بەكلا قىسىنچىلىق ئىچىدە قانات يايدۇرۇلغان ئىدى. ت م ب نىڭ مەخپىي ھېسابات ھۆججەتلىرىدىن قارىغاندا، ھەر يىلىسى ت ت گ ب پائالىيەتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىشكە بەلگىلىك مىقدارda پۇل ئايرىپ تۇراتتىكەن. شۇنىڭغا قارىماي ت ت گ ب نىڭ ئىقتىسادى پەقەتلا يېتىشمەي كەلگەن. «ياش تۈركستان» ژۇرنىلىدا جەمئىيەتنىڭ پائالىيەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر ماقالىدا ماددىي قىيىنچىلىقلار ئۇستىدە توختىلىپ كېلىپ، تۈركىيىدىكى ھۆكۈمەت خادىملىرى يېتەرلىك دەرىجىدە ياردەم بەرمەيۋاتقانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن:

ھەر قايسى ئەللەردە ھەر تۈرلۈك تەشكىلاتلار مەۋجۇت. بۇ تەشكىلاتلار دۆلەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك مەسئۇل كىشىلىرىدىن ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەم ئېلىپ تۇرالايدۇ. ئەمما تۈركستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى تا ھازىرغىچە باشقا ئەللەردە بولغىنىدەك دۆلەت ھىمايىسىغا ئېرىشەلمەي كەلمەكتە. شۇنداق بولغاچقا پۈتۈن ئىقتىسادىي

ياردەملەر بۇ ئىتتىپاقنىڭ ئەزالىرى تەرىپىدىن تەمىنلىنىپ كېلىنمەكتە. بۇ تەشكىلاتنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى تۈركىستانلىق ياشلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىشى ئارقىلىقلا ۋۇجۇدقا چىقماقتا.

ئىتتىپاق رەھبەرلىرى بۇ قېتىنچىلىقنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە 1937-يىلى 28-ئاۋغۇست كۈنىسى جۇمھۇرباشقانى ئىسمەت ئىنۇنۇگە بىر پارچە ئىلتىماس سۇنۇپ، تەشكىلاتقا ماددىي ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئىلتىماس بىلەن بىرگە تەشكىلاتنىڭ ئالدىنقى يىلقى كىرىم-چىقىم ھىساۋاتلىرىمۇ قوشۇمچە قىلىنغان ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئىلتىماسقا قارىتا ھېچقانداق بىر جاۋاب كەلمەيدۇ.

(رەسىم ئورنى)
تارسۇس شېھىتلىكىدىكى تۈركىستان شېھىتلىرى خاتىرە مۇنارىسىنىڭ يۇپۇق ئېچىش مۇراسىمى. تارسۇس، 1933. (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

1937-يىلقى قۇرۇلتايدا باش سېكرېتار ياقۇپ ئەلىبەك (ياقۇپ ئەلىبەك، 1899-يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلغان. مۇنەۋۋەر قارىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن. 1914-يىلى تۈركىيىگە كېلىپ ئوقۇتقۇچىلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرىپ ئوقۇيدۇ. 1920-يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ تۈركىستانغا قايتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنى 1923-يىلى ئالىي بىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن قايتىدىن تۈركىيىگە كېلىدۇ. ئالىي ئوقۇتقۇچىلىق ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىزىمات كەسپىنى پۈتتۈرگىنىدىن كېيىن تۈركىستانغا قايتىپ كېتەلمەي تۈركىيىدە قېلىپ قەندىللى لىسەسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قەندىللى رەسەتخانىسىدا خىزمەت قىلىدۇ. 1927-يىلىسى قۇرۇلغان ت ت گ ب نىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرسى بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتىدا ت م ب مەركىزى ھەيئەت ئەزاسىمۇ بولغان. مەجبۇرىن دەلىل شەرقىي تۈركىستانغا كەتكەن 5 يىل جەريانىدا ت م ب نىڭ باش سېكرېتارلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. 1964-يىلى قەندىللى قىزىل لىسەسىدە پېنسىيىگە چىقىدۇ. 1974-يىلى 10-يانۋاردا ۋاپات بولىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) تەرىپىدىن بېرىلگەن دوكلاتتا ئىتتىپاقنىڭ پائالىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرۇلغان:

ئىتتىپاق، قۇرۇلغان كۈندىن بېرى تالىپلار مەسلىسى بىلەن بىۋاستە شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. مەكتەپلەردە يېتىپ ئوقۇيدىغان تالىپلارنىڭ ئىمتىھان ئارقىلىق تاللىنىدىغانلىقى ھەققىدىكى قانۇن چىقىشتىن بۇرۇن تەشكىلاتىمىزغا

تەلەپ قىلىپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنى مەكتەپكە ئورۇنلاشتۇرۇپ كەلگەن ئىدۇق. دەسلەپتە ئورۇنلاشتۇرۇلغان 5 نەپەر تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىدىن تۆتى بۈگۈن ئانادولۇنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. يەنە بىرسى بۇ يىل تەنتەربىيە ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان تالىپلىرىمىز ھازىرغىچە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. ...

يېتىپ ئوقۇيدىغان مەكتەپلەرگە جايلاشتۇرۇلغان بۇ ئوقۇغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ئىقتىسادىي ياردەم ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ھازىر ئالىي مەكتەپلەردە 2 نەپەر، لىسە ۋە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش مەكتەپلىرىدە 6 نەپەر، ھەربىي مەكتەپلەردە 7 نەپەر ۋە باشقا مەكتەپلەردە 4 نەپەر تالىپىمىزغا ئىقتىسادى تەمىنات بېرىپ كىلىنمەكتە. قاتناپ ئوقۇيدىغان ئوتتۇرا ۋە لىسە (تولۇق ئورتا) دەرىجىلىك مەكتەپلەردە 5 نەپەر، باشلانغۇچ مەكتەپتە بىر نەپەر تالىپىمىزغا تەمىنات بېرىلمەكتە. مەكتەپكە قوبۇل قىلىنىش ئۇچۇن تەييارلىق قىلىپ، ئىتتىپاق بىناسىدا يېتىپ قوپىدىغان تالىپلىرىمىزغا تۇرمۇش راسخوتى بىلەن تەمىنلەشنى ئۇستىمىزگە ئالغان 4 نەپەر ئوقۇغۇچىنىمۇ بىرگە قوشۇپ ھېسابلىغىنىمىزدا، ئىتتىپاقنىڭ تالىپلار ئىشغا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىپ كېلىۋاتقانلىقى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ... ئىتتىپاق، تالىپلارغىلا تەمىنات بېرىپلا قالماي، نامرات ۋە موھتاجلىقتا قالغان يۇرتداشلىرىمىزغىمۇ ياردەم قىلىشقا تىرىشىپ كەلمەكتە.

ئىتتىپاق قۇرۇلغان كۈندىن بۇيان، تۈركىستان مەسىلىسىنى تەشۋىق قىلىش ھەمدە تۈركىستاننى تونۇشتۇرۇش ئۇچۇن ھەر تۈرلۈك يىغىنلارنى تەشكىللەپ، كەچلىك سورۇنلار، سايامەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ كەلمەكتە. ھازىر بىزنىڭ ئىككى مىڭ پارچە كىتابى بولغان بىر كۈتۈپخانىمىزمۇ بار بولدى. ئۇيۇشتۇرۇلغان ئىلمىي دوكلات يىغىنلىرى قاتناشقۇچىلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە. 1935-36-يىلىنىڭ قىش ئايلىرىدا 7 قېتىم، 1936-37-يىلىنىڭ قىش ئايلىرىدا 12 قېتىم ئىلمىي دوكلات ئۇيۇشتۇرۇلدى. بۇ ئىلمىي دوكلات يىغىنلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىدىن بەزىلىرىنى بروشور قىلىپ بېسىپ يۇرتداشلىرىمىزغا تارقاتتۇق.

ھەر يىلىسى تۈركىستان نامىدا كالېندار، تۈركىستان رەسىملىرى بىلەن خەرىتىسى بېسىلغان ئاتكرىتكىلارنى بېسىپ تارقاتماقتىمىز. شۇنىڭدەك يەنە تۈركىستان ئەسلىمىلىرى نامىدا بىر ئالبوم چىقىرىپ تارقاتتۇق.

يوقۇرىدىكى خىزمەت دوكلاتىدا تىلغا ئېلىنغىنىدىن مەلۇمكى، ت ت گ ب تەشكىلاتى تۈركىيىدە بىلىم ئېلىۋاتقان تۈركستانلىق ياشلارغا ئىنتايىن مۇھىم ياردەملەرنى بېرىپ كەلگەن. ئىتتىپاق تەشكىلى 1935- ۋە 36-يىللىق ھېسابات ھۆججەتلىرىدە خاتىرلىنىشىدىن قارىغاندا، يىغىلغان پۇلنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئوقۇغۇچىلارغا تەمىنات، تاماق راسخوتى ۋە يول كىراسى قىلىپ تارقىتىپ بەرگەنلىكى مەلۇم. بۇ تۇردىكى ئىشلاردا 1935-يىلقى سەرپ قىلىنغان 440 تۈرك لىراسىدىن 288 لىراسى، 1936-يىلقى سەرپ قىلىنغان 682 تۈرك لىراسىدىن 394 لىراسى تۈركستانلىق ئوقۇغۇچىلارغا تارقىتىپ بېرىلگەن.

ئىتتىپاق تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان يىغىنلار بىلەن ئىلمىي دوكلات يىغىنلىرى مۇناسىۋەتلىك ساھەلەردە ئالاھىدە ئالقىشلارغا ئېرىشىپ كەلگەن. 1940-يىلىغىچە ئوسمان غوجا ئوغلى، مۇھەررەم فەيزى توغاي، جاپپار سەيىت ئەخمەت قىرىمئەر، ئابدۇللا زېھنى سويسال، دوكتور ئىبراھىم يارقىن قاتارلىق سىرتقى تۈرك يېتەكچىلىرى بىلەن مۇتەخەسسىسلەر تەرىپىدىن نۇرغۇن قېتىم ئىلمىي دوكلاتلار ئۇيۇشتۇرۇلغان. 1936~1940-يىللىرى ئىچىدە بېرىلگەن ئىلمىي دوكلاتلاردىن 7 قېتىملىقى ئىتتىپاق تەرىپىدىن بروشور قىلىپ بېسىپ تارقىتىلغان. (ت ت گ ب تەرىپىدىن بروشور ھالىغا كەلتۈرۈپ بېسىپ تارقىتىلغان ئىلمىي دوكلاتلارنىڭ تىزىملىكى تۆۋەندىكىچە: 1. «تۈركستان». ‹ئوسمان غوجا ئوغلى›؛ 2. «بۈيۈك تەمىر». ‹دوكتور ئەخمەتجان ئىبراھىم›؛ 3. «تۈركستانىنىڭ دۇنيا سىياسىتىدىكى مەۋقەسى» ‹مۇھەررەم فەيزى توغاي›؛ 4. «مەفكۇرە ۋە ئۇنىڭ كىشى ۋە جەمئىيەتكە كۆرسىتىدىغان تەسىرى» ‹جاپپار سەيىت ئەخمەت قىرىمئەر›؛ 5. «تۈركستاندا مال-چارۋىچىلىق» ‹دوكتور ئىبراھىم يارقىن›؛ 6. «تۇرانى قەۋملىرىنىڭ سىياسىي تارىخ ئاساسلىرى» ‹مۇھەررەم فەيزى توغاي›؛ 7. «تۈرك مەدەنىيەت تارىخىنىڭ يۇزلىنىشى» ‹مۇھەررەم فەيزى توغاي›؛ 8. «خانلىق دەۋرىدە قىرىم تۈركلىرى مەدەنىيىتى» ‹دوكتور ئابدۇللا زېھنى سويسال›. ئادەتتە 16 بەتلىك بېسىلغان بۇ بروشۇرلارنىڭ بەزىلىرىدە خەرىتىلەرمۇ قىستۇرۇلغان ئىدى. تۈركستان تۈرك ياشلار بىرلىكىنىڭ تۈرك مەدەنىيەت بىرلىكىگە ئۆزگەرتىلىشىدىن كېيىن، بۇ تۇردىكى بروشۇرلار تۈرك كۇلتۇر بىرلىكى نەشرى دېگەن نامدا تارقىتىلغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

سىرتقى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر قاتتىق چەكلىمە يولغا قويۇلۇپ كېلىنگەن 1930-يىللىرىنىڭ تۈركىيىسىدە، بۇنچىلىك پائالىيەتلەرمۇ تۈركىيىدە بۇ

جەھەتتىكى ئىنتايىن زور بىر بوشلۇقنى تولدۇرغانلىق ھېسابلىناتتى. ئۇ دەۋرلەردە تۈركىيىنىڭ سىرتىدىن كەلگەن تۈركلەر تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ ئىزچىل پائالىيەت ئېلىپ بارالىغان بىردىن-بىر تەشكىلات ت ت گ ب ھېسابلىناتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ئالاقىدار ساھەلەرنىڭلا قىزىقىشىنى قوزغاپ قالغان بولماي، بەلكى دۆلەت ئورگانلىرىنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغاپ تۇرغان. دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ شەپىلىرى كېلىپ تۇرغان، دۇنيا كۈچ تەڭپۇڭلۇقى زور دەرىجىدە ئۆزگىرىش ياساۋاتقان بىر مۇھىتتا، 13 يىللىق بۇ تەشكىلاتنىڭمۇ بۇ مۇھىتتىن ئۆز نېسىۋىنى ئالماسلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس، ئەلۋەتتە. 1938-يىلىسى چىققان جەمئىيەت قۇرۇش قانۇنىغا ئاساسەن، تۈرك دۇنياسىدىكى ھەر قايسى جايلارنىڭ نامىنى قوللىنىپ قۇرۇلغان جەمئىيەتلەر ئىسىملىرىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلىنغان ئىدى. بۇ يېڭى ۋەزىيەتتە، پىلاكاتىدا تۈركىستان دېگەن سۆز بولغان بىر تەشكىلات، بېشىغا ئىش تېپىۋالغان بىر تەشكىلات ھېسابلىناتتى. شۇنداق بولغاچقا، تۈركىستان تۈكلىرى ياشلار ئىتتىپاقى مۇ ئىسمىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدۇ.

بۇنداق ئۆزگىرىشنىڭ يالغۇز ئىسىم ئۆزگەرتىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالالمايدىغانلىقىنى مۆلچەرلەشكەن ت م ب رەھبەرلىرى، يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولىدىغان پەۋقۇلئاددە ۋەقەلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن باش قاتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. مۇ مەسىلىگە قارىتا مۇستاپا چوقاي ئوغلى تۈركىيىدىكى ت م ب ھەيئەت ئەزاسى ياقۇپ ئەلىبەككە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

جەمئىيەت ‹ت ت گ ب› نىڭ ئۆزگەرتىلىشى بىر مەجبورىيەتتۇر. چۈنكى دۆلەت ئۆزگەرتىلىشنى تەلەپ قىلغان ئىكەن، بۇنىڭغا مەجبۇرلايدۇ. شۇنداقتىمۇ يالغۇز ئىسىم ئۆزگەرتىش ئارقىلىق جىسمىنى ساقلاپ قالالىساقلا مەيلى ئىدى.

دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن 1940-يىلىنىڭ ئىيۇن ئېيىدا ت ت گ ب قۇرۇلتاي چاقىرىدۇ. بۇ قۇرۇلتايدا ئېلىنغان قارارغا ئاساسەن، تۈرك كۈلتۈر بىرلىكى دېگەن يېڭى بىر تەشكىلات قۇرۇلىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى ئىشلار ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك باپلاررا تونۇشتۇرۇلىدۇ.

شەرق ئەللىرىدىكى پائالىيەتلەر

– نەگە ماڭدىڭ؟
– تۈركىستانغا.
– ئۇ يەرگە قاچان يېتىپ بارالايسەن؟
– خۇدا ئۆزى بىلىدۇ. نەگىچە بارالىسام شۇ يەرگىچە مېڭىپ باقمامدىم.

ئەنگلىيىلىك بىر دېپلومات فرىسېر-تيتلېر بىلەن ئافغانىستانىنىڭ جەنوبى بىلەن شىمالىنى تۇتاشتۇرىدىغان سالاڭ ئۆتۈشمە قۇرۇلۇشىدا ئىشلەۋاتقان بىر ئىشچى ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتتىن. (1932)

1910-يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر سەۋەبىدىن تۈركىستاندىن قوشنىلىرى ئافغانىستان، ئىران ۋە شەرقىي تۈركىستانغا قاراپ زور كۆلەملىك بىر كۆچ-كۆچ ۋەقەسى يۈز بېرىدۇ. بۇ مۇساپىرلار جەنۇبىي تۈركىستان دەپمۇ ئاتىلىدىغان شىمالىي ئافغانىستان بىلەن تۈركمەن نوپۇسى زىچ جايلاشقان ئىرانىنىڭ خوراسان تەۋەلىرىنى ئاساسلىق كۆچ نۇقتىسى قىلىپ تاللىۋېلىشقان ئىدى.

بۇ جايلاردا يەرلىشەلمىگەنلەر ياكى ئۇ يەرلەردە تۇرۇشنى خالىمىغانلار بولسا ھىندىستانغا، ئەرەبىستانىنى ئاساس قىلغان ئەرەب ئەللىرىگە ياكى بولمىسا تۈركىيىگە قاراپ كۆچكەن ئىدى. بۇ مۇھاجىرلار بارغان ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئۆزىگە خاس شارائىتلىرىغا قاراپ بىر قىسىم پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا تىرىشىدۇ.

بولشېۋىكلار ئىنقىلابىدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئىران ۋەزىيىتى

ئىران، ئافغانىستانغا ئوخشاش سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن بىۋاستە چېگرىداش بىر دۆلەت بولغانلىقى، چېگرا بويلىرىدىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك تۈركلەردىن تەشكىل تاپقانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تۈركىستان مىللىي

ئازادلىق كۈرەشلىرى جەريانىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بىر دۆلەت هېسابلىناتتى. ئافغانىستانغا قاراپ يۈزلەنگەن ئىككى قېتىملىق زور كۆچ-كۆچ ۋەقەلىرى ئارىسىدا ئۇستىگە چۈشكەن تەڭپوڭلاشتۇرغۇچى رولىغا ئوخشايدىغان ۋەزىيەت ئىراندىمۇ مەۋجۇت ئىدى. تۈركمەنىستان تېررىتورىيىسى رۇسىيە قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغاندىن كېيىن، يەنى 1881-يىلىسى رۇسىيە بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان شەرتنامىغا ئاساسەن، جەنۇبىي تۈركمەنىستان رايونى ئىران چېگراسى ئىچىدە قالدۇرۇلغان ئىدى. جەنوبى تۈركمەنىستان رايونى سالىخئاباد-دامغان-بەخشەھەر يولى بويىچە تا هەزەر دېڭىزى بويلىرىغىچە سوزۇلغان بىر سىزىقنىڭ شىمالىدا قالغان 200 مىڭ كىلومېتىرچاسا كېلىدىغان زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالماقتا ئىدى. بۇ بۆلىنىش بىلەن بىرگە كۆكلەن ۋە يۇمۇت گۇرۇپلىرىنى ئاساس قىلغان هالدا مەھىنلى، گەۋارسى، ئەلىلى، مەدۋانلى ۋە ئىنايلى قاتارىدىكى تۈركمەن ئەشىرەتلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىران چېگراسى ئىچىدە قالغان ئىدى. بەندەر تۈركمەن، گۈنبەدىي كاۋۇس، كۈمۈشتۆپە، هاجەنەپەس ۋە ئاقگال ئاهالە يەرلىرىدە جەنۇبىي تۈركمەنىستان ئاهالىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان يۇمۇت ئەشىرىتى ماكانلاشقان ئىدى. كۆكلەن ئەشىرەتلىرى بولسا دەشتى گۈرگان، گۈرگان، بوجنۇرد ۋە كۆكلەن قاتارلىق ئاهالە نوقتىلىرىغا تارقالغان ئىدى.

ئىران تەۋەسى، 1907-يىلى تۈزۈلگەن پېتربۇرگ كېلىشىمىگە ئاساسەن ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا تەسىردائىرىلەرگە بۆلۈندى. چارروسىيە ئاغدۇرۇلغان ۋاقىتتا، رۇسىيە تەسىرى ئاجىزلىشىپ كەتكەن پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن ئەنگلىيە، كېلىشىمنى كۈچىدىن قالدى دەپ هىساپلىشىپ ئىرانغا قارىتا كۈچلۈك بېسىم ئىشلىتىشكە كىرىشكەن ئىدى. بۇ جەريانداً ئەنگلىيە دائىرىلىرى ئىرانىنىڭ مەمۇرى ۋە هەربىي ئىشلار تۈزۈلۈشىنى رەتكە سېلىش، ئۇلارنى تىزگىنلەش هوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. ئەمما بۇ كېلىشىم ئىران قۇرۇلتىيى تەرىپىدىن تەستىقلانماي رەت قىلىنىدۇ.

رۇسىيە تەرەپ، بولشېۋىكلار ئىنقىلابىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن سىياسەتلىرىگە ئاساسەن قايتىدىن جانلىنىشقا باشلاپ، قوشنا ئەللەردىكى كومۇنىزمغا مائىل كۈچلەرنىڭ پائالىيەتلىرىگە ياردەم قىلىشقا كىرىشىدۇ. شۇ ئاساستا ئىرانىنىڭ ئەزەربەيجان رايونىدىمۇ بەزى پائالىيەتلەر يۈز بېرىپ، تەبرىزدە شەيخ مۇھەممەت هىيابانى، تېهران هۆكۈمىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ. بۇ تۈردىكى قالايماقان ۋەزىيەتنى غەنىيمەت بىلگەن رۇسىيىلىكلەر هەزەر دېڭىز پلوتىنى ئەنزەلى شەهىرىگە ئەۋەتىشىدۇ. ئۇ يەردە تېهرانغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن كىچىكخان بىلەن

بىرلىشىپ، بۇ شەھەرنى مەركەز قىلغان ھالدا گىلان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. ئەنزەلىدىكى بۇ ھادىسە، چارروسىيە تەۋەسىنىڭ سىرتىدىكى بىر مۇسۇلمان ئېلىدە سوۋېتلار ئىتتىپاقى پەيدا قىلغان بىرىنچى قېتىملىق ئىش بولۇش جەھەتتىن ئالغاندا ئۆزگىچە بىر مەنىگە ئىگە ئىدى. ئىران ھۆكۈمىتىنىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈشلىرىگە پىسەنت قىلمىغان سوۋېت دائىرىلىرى ”ئەنزەلىدىكى قوراللىق كۈچلەر بىزگە تەۋە كۈچلەردىن ئەمەس، ئۇلار ئەركىن ئەزەربەيجان ئارمىيىسىنىڭ قوشۇنلىرىدۇر“ دەپ تۇرۇۋېلىشىدۇ.

1921-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا ئىران بىلەن روسىيە ئۆزئارا بىر كېلىشىمنامە ئىمزالىشىدۇ. بۇ كېلىشىمنامىغا ئاساسەن، روسىيە 1881-يىلقى كېلىشىمنامىگە ئاساسلىنىپ سىزىلغان ئىران چېگرالىرىنى قوبۇل قىلغان بولىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، شۇ يىلى ئىيولدا روسىيە قوراللىق كۈچلىرى قايتىدىن ئەنزەلىگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. ئەسلىدە سوۋېت روسىيىسىنىڭ بۇنداق زىت ھەرىكەت قىلىشىنىڭ تېگىدە موسكۋادا داۋاملىشىۋاتقان ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى سەۋەب بولماقتا ئىدى. يەنى ستالىن، ئىرانداۋ ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ ھەرىكەتنى قوللاپ قۇۋەتلىگەن بولۇپ، تاشقى ئىشلار كومىسسارى چىچېرىن بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تېھرانداۋ تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى رۇدىستېينلار ئىرانداۋ بۇنداق بىر ئىنقىلاب قوزغاش ئۈچۈن تېخى شەرت-شارائىت پىشىپ يېتىلمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ قارشى تۇرماقتا ئىدى. نەتىجىدە، بۇ تالاش-تارتىشتا لېنىن، چىچېرىن بىلەن رۇدىستېيىن تەرەپنى قوللاپ چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ، چىچېرىنىڭ ئېيتىشى بويىچە ”ستالىنىڭ گىلان جۇمھۇرىيىتى“ دەپ نام بېرىلگەن ھەرىكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولدى.

1923-يىلىسى، ئىرانىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە نازىرى رىزاخان سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ باش مىنىستىرلىقنى تارتىپ ئالىدۇ. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئەخمەت شاھ چەتئەلدە زىيارەت قىلىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىران تەختىگە چىقىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇزۇندىن بۇيان ئىرانىنى سوراپ كېلىۋاتقان تۇركى قېنىدىن بولغان قاچار خانىدانلىقى ئاخىرلىشىدۇ. رىزا شاھ، دۆلەت مۇداپىئە نازىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ پىلانلىغان گىلارن تەۋەككۈلچىلىك ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ كېلىۋاتقان بولۇپ، كومۇنىزم خەۋىپىنىڭ بوسوغىسىغا كېلىپ قالغانلىقىنى سەزگەن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ھوقۇقنى قولىغا ئالغام ھامان دەرھال كومۇنىزم تۇزۇلمىلىرىگە دائىر پائالىيەتلەرنى بېسىقتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. ئاۋۋال ئەركىن ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنى پىچەتلەتدۇ، سوتسىيالىزمچى

تەشكىلاتلارنى تارقىتىۋېتىدۇ ھەمدە مەتبۇئاتنى جىمىقتۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ كومموۇنىستلار پائالىيىتىنى يەر ئاستىغا كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ جەريانداا ئىرانىنىڭ خۇراسان تەۋەسىدە بىر يۈز بېشى (كاپىتان، شاڭ شياۋ – ت) نىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈركمەنلەر قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. خوراسانىنىڭ بوجنۇرد بىلەن ئاستارابات شەھەرلىرىنى ئاساس قىلغان بۇ قېتىملىق قوزغىلاڭنىڭ مەقسىتى، جەنوبى تۈركمەنىستان تەۋەسى ئۇچۇن ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىش ئىدى. ئوسمان ئاخۇند يېتەكچىلىكىدە بىرلەشكەن تۈركمەن ئەشرەتلىرى بىر جۇمھۇرىيەت قۇرۇلتىيى تەشكىللەپ چىققان ئىدى. ئەگەر سوۋېتلار دائىرىلىرى تەرىپىدىن قوللاپ قۇۋۋەتلىنىۋاتقان بۇ قوزغىلاڭ غەلىبە قىلىپ قالغۇدەك بولسا، ئوتتۇرىغا چىقىدىغان خۇراسان ئاپتونوم رايونىنى بىر مەزگىلدىن كېيىن تۈركمەنىستان س س ر غا قوشۇنتىش پىلانلانغان ئىدى. سوۋېت دائىرىلىرى ئىران ھۆكۈمىتىنىڭ نارازىلىق كۆرسىتىشلىرىگە قارىتا ئۇ يەردىكى ھەربىكەتنى سوۋېتلار بىلەن بىرلىشىپ كېتىشنى ئويلايدىغان تۈركمەن قەبىلىلىرى پەيدا قىلغان، شۇڭا بۇ ھەربىكەت بىلەن بىزنىڭ قىلچە ئالاقىمىز يوق دەپ چىڭ تۇرۇۋالىدۇ. ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ كۆرسەتكەن مەنبەلەرگە قارىغاندا، مەشھەتتىكى گ پ ئۇ رەئىسى بىلەن سوۋېت كونسۇلى بۇ قېتىملىق ئىسيانغا ياردەمچى بولالمايمىز دەپ ئىپادە بىلدۇرگەنلىكى مەلۇم. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ باستۇرۇۋېتىلىپ، سالارى جەڭ دەپمۇ تونۇلغان ئوسمان ئاخۇند بىلەن ھۆكۈمەت ئەزالىرى سوۋېت تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ.

1927-يىلىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچىيىشكە باشلايدۇ. رۇسىيىلىكلەر ئەنگلىيىنىڭ خىتايدىكى مەنپەئەتلىرىگە زىيان كەلتۈردى دەپ قارىغان ئەنگلىزلەر رۇسىيىگە ئىقتىسادى قامال يۈرگۈزىشكە باشلاپ، 1927-يىلى ماي ئېيىغا كەلگەندە رۇسىيە بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزىدۇ. رۇسىيە، ئەنگلىيە بىلەن بولغان بۇ زىددىيىتىنىڭ ئاخىرىدا بىرەر ئۇرۇشقا سەۋەب بولۇپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئۆزىنىڭ جەنوبى چېگرالىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە تەييارلىنىدۇ. بۇ مەقسەت بويىچە 1925-يىلىنىڭ دىكابىرىدا تۈركىيە بىلەن، 1926-يىلى ئاۋغۇستتا ئافغانىستان بىلەن تۈزۈشكەن ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق كېلىشىمنامىسى ئىچىگە ئىرانىنىمۇ قوشۇۋېلىشنى ئويلايدۇ. نەتىجىدە، 1927-يىلىنىڭ ئۆكتەبىرىدە سوۋېتلار بۇ ئارزۇسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇپ، ئىران بىلەنمۇ ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق كېلىشىمىنى ئىمزالىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ سوۋېتلار

ئىتتىپاقى غەربى چېگرالىرىنىمۇ بىخەتەر قىلىۋالىدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ نەتىجىسىدە، كومۇنىزمنى كېڭەيتىش نىشانى خىتاي بىلەن ئىسپانىيە تەرەپلەرگە بۇرۇلىدۇ.

ت م ب نىڭ ئىراندىكى پائالىيەتلىرى

1923-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھاجى سەمى بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا ئۆتۈپ كېتىپ كابۇلغا كىرىشلىرى چەكلىنىپ ئافغانىستاندىن چىقىپ كېتىشى تەلەپ قىلىنغان كۈچمەنلەر گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ سانى 49 كىشى ئىدى. بۇ گۇرۇپپا كىشىلەر تەركىبىدە تۈركىستاندىكى باسمىچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قاتناشقان تۈركىيىلىك مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر بىلەن تۈركىستانلىق مۇجاھىتلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئافغانىستاننىڭ ھېرات شەھىرىگە كەلگىنىدە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى مەخپىي بىر شەكىلدە كابۇلغا كىرىۋېلىشنى مەقسەت قىلىپ گۇرۇپپىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئىران ۋىزىسى ئالالىغانلار چېگرا شەھەر بولغان مەشھەتكە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار ئىرانغا كىرگىنىدىن كېيىن ھاجى سەمى بىلەن بىرگە بىر نەچچە كىشى گۇرۇپپىدىن ئايرىلىدۇ. ئون ئىككى كىشىلىك بىر گۇرۇپپا كىشىلەر بولسا تۈركىيىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ ئاكتىپ ئەزالىرىدىن سەدرىدىن مۇپتى بىلەن باسمىچىلار يېتەكچىلىرىدىن تۇراپبەگ ئىككىسى مەشھەتتە قالىدۇ. كېيىن بۇلارغا شۇ ۋاقىتتا ھىندىستاندا تۇرۇۋاتقان سابىق بۇخارا جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە نازىرى ئابدۇلخەمىت ئارىپمۇ قوشۇلىدۇ.

مۇپتى سەدرىدىن خان جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنى ھىمايە قىلىدىغان ئىلغار دىنىي زاتلاردىن بىرى بولۇپ، تەشكىللەش قابىلىيىتى يۇقىرى بىرسى ئىدى. بۇ كىشى قوقان ئاپتونومىيىسىنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان، كېيىن مۇنەۋۋەر قارىنىڭ تەكلىپى بويىچە تاشكەنتكە كېلىپ ئۇ يەردىكى ھۆكۈمەت خىزمەتلىرىگە قاتناشقان ئىدى. سابىق تۈركىيە بايبۇرت ناھىيە ھاكىمى يۈسۈپ زىيا ئەپەندى بىلەن بىرگە ئىتتىھات ۋە تەرەققىي جەمئىيىتىنىڭ تاشكەنت شۆبىسىنى قۇرۇپ چىققان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام جەمئىيەتلەر ئىتتىھادىنىڭ

تاشكەنت شۆبىسىنىڭمۇ رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. تۈركىيە ئارمىيىسى باكۇنى قايتۇرۇۋالغان كۈنلەردە تۈركىستانىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئوسمانلى رەھبەرلىرىگە تونۇشتۇرۇش ۋە بۇنىڭ ئۈچۇن ياردەم تەلەپ قىلىش ئۈچۇن ئىستانبۇلغا يولغا سېلىنغان ئۈمەك ئەزالىرىدىن بەرسىمۇ يەنە شۇ مۇپتى سەدىردىنخان ئىدى. بۇ ئۈمەك ئەزالىرى ئىستانبۇلدا تەلەت بەلەن ئەنۋەر پاشا، تاشقى ئىشلار نازىرى نېسىم ئەپەندى ھەمدە مەركىزى ئومۇمىي ئەزالىرى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئۈچۈرشىدۇ. بۇ ئۈچۈرۇشۇشلاردىن كېيىن، ئىتتىھات ۋە تەرەققىي رەھبەرلىرى تۈركىستان ۋەزىيىتىنى تونۇشتۇرۇش ئۈچۇن ياۋروپاغا بىر ئۈمەك ئىۋەرتىش قارارىنى ئېلىشىدۇ. كۆپرۈلۈ فۇئاد ئەپەندى، ئابدۇرېشىت قازى ۋە سەدىردىنخان مۇپتى قاتارلىق كىشىلەرنى بۇ ئۈمەككە ئەزا قىلىپ بېكىتىشكەن ئىدى. بۇ ۋاقىتتا سەدىردىنخان مۇپتىگىمۇ ئوسمانلى پاسپورتى چىقىرىلغان ئىدى. ئۈمەك ئەزالىرى شۆبىتسارىيىگە قاراپ يولغا چىققان بولسىمۇ، ئۇرۇش سەۋەبىدىن يېرىم يولدا تۈركىيىگە قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئىشتىن كېيىن، سەدىردىن مۇپتى تۈركىستانغا قايتىپ كېتىپ مىللىي پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. 1920-يىلى، بۇخارادا تۇرۇشلۇق كومىتېت مەركىزىنىڭ بويرىقىغا ئاساسەن، ئارىپ كەرىمي ۋە يۇسۇپ ئەپەندىلەر بىلەن بىرگە ئەنگلىيە بىلەن ياپونىيە ھۆكۈمەتلىرىگە تۈركىستانىنىڭ ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىش ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىدۇ. ئەمما ئۇلار شەرقىي تۈركىستان تەۋەسىگە ئۆتمەكچى بولۇپ يۇرگىنىدە چېكاچىلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا تۈركىستاندا تۇرۇۋاتقان جامال پاشا قاتارلىقلارنىڭ كۈچ چىقىرىشى نەتىجىسىدە سەدىردىن مۇپتىگە بېرىلگەن ئۆلۈم جازاسى قاماق جازاسىغا يەڭگىللىتىلىدۇ. تۇرمىگە قامالغان سەدىردىن مۇپتى بىر مەزگىل قاماقتا ياتقاندىن كېيىن بىر ئامالىنى قىلىپ تۇرمىدىن قېچىپ چىقىپ باسمىچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ.

كونا چېكا خىزمەتچىسى بولغان تۇراپ بەگ رۇسىيە ئىستىخبارات ئىدارىسىدە ۋەزىپە ئۆتەپ يۇرگەن يىللاردا، ت م ب بىلەن باسمىچىلارغا ئاخبارات يەتكۈزۈپ تۇراتتى. ئۇمۇ 1922-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا مامۇر نىيازي بىلەن بىرگە باسمىچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ يەردە ئۇزۇنغا قالماي قۇربېشىلىققا كۆتۈرۈلۈپ ئەنۋەر پاشا ۋە ھاجى سەمىيلەر بىلەن بىرگە ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە نازىرلىقىنى قىلغان ئابدۇلخەمىت ئارىپ بولسا، تۈركىستان مىللىي ھەربىكىتىنىڭ ئەڭ ئاكتىپ يېتەكچىلىرىدىن بىرسى ئىدى. ھۆكۈمەت ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن پەيتلەردە ئوسمانلى ھەربىي تەلىم-تەربىيىچىسى

ئېلى رىزا ئەپەندىنى مەسلىھەتچىسى قىلىپ تاللىۋېلىپ، مىللىي ئارمىيە قۇرۇپ چىقىش ئۇچۇن نۇرغۇنلىغان ئىشلارنى قىلغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ كىشى ئۇرۇسلار ھەممىدىن ياماق كۆرىدىغان بىر ئادەمگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇرۇسلار بىر ئامالارنى قىلىپ ھۆكۈمەت ئەزاسى بولۇپ ئىشلەۋاتقان بۇ كىشىنى ئورنىدىن يۆتكىۋېتىشنىڭلا پىيىدا يۇرمەكتە ئىدى. شۇڭا، ئارىپوپ بۇخارا جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى پۇتۇنلەي ئۇرۇسلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكىنىدىن كېيىن دەرھال بىر بايانات ئېلان قىلىپ، قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ باسمىچىلارغا بېرىپ قوشۇلۇپ ئۇرۇسلارغا قارشى قوراللىق كۈرەش بىلەن شۇغۇللانغان ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
سەدىردىنخان مۇپتى، مەشھەد، 1932-يىلى دېكابىر – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

تۈركىستان مىللىي ئازادلىق كۈرىشىنىڭ پۈتۈن سەپلىرى بويىچە كۈرەشكە قاتناشقان بۇ كىشىلەر، چەتئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ ئىمكان بار ۋەتىنگە ئەڭ يېقىن بولغان دۆلەتلەرگە بېرىپ ئورۇنلىشىش، شارائىت پىشىپ يېتىلگەن ھامان قايتىدىن ۋەتىنگە قايتىپ كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ يۈرىشەتتى. ت م ب ھەربكىتى ياۋروپا بىلەن تۈركىيىدە تەشكىل قۇرۇپ پائالىيەت باشلىغان ۋاقىتلاردا، مەشھەدتىكى بۇ گۇرۇپپىنىڭ پائالىيەتلىرىگە دائىر ئاشكارىلانغان بىرەر مەلۇمات يوق. ئەمما تۈركمەن دالالىرىنى مەركەز قىلغان ھەمدە تۈركىستانىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىغا قارىتىلغان چېگرادىن ئۆتۈپ باسمىچىلىق ھەربكەتلىرى بىلەن شوغۇللىنىشلاردا ئۇلارنىڭمۇ سىرتتا قالمىغانلىقى ئېنىق. مەشھەدتىكى ئەنگلىيە ھەربىي ۋەكىلى ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان تومپسون، ئەلىي رىزا نامىدىكى بىر تۈرك يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان 5 كىشىلىك بىر گۇرۇپپىنىڭ تۈركمەنلەر زىچ ئولتۇراقلاشقان كۆمۈشتۆپە تەۋەسىدە پائالىيەت قىلىپ يۈرگەنلىكى، بۇ گۇرۇپپا يەنە چېگرادىن ئۆتۈپ زەربە بېرىش ھەربكەتلىرىگىمۇ قاتناشقانلىق ئېھتىمالى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

ئەينى ۋاقىتلاردا، مۇستاپا كامال تۈركىيىسىنىڭ ئىران بىلەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرغانلىقى، بولۇپمۇ تۈركمەنلەر ياشايدىغان يەرلەردە بىر مۇنچە كونسۇلخانىلارنى ئاچقانلىقى مەلۇم. ئىران ئەزەربەيجانىنىڭ مەركىزى بولغان تەبرىزدە، شۇنىڭدەك ئىرانىنىڭ تۈركمەنلەر رايونىدىكى خۇراساندا بىردىن ئەلچىخانا ئېچىلغان. شۇنىڭدەك يەنە كاسپى دېڭىزى قىرغىقىدىكى رەشت شەھىرىدە بىر،

ئىران-ئافغانىستان-تۈركمەنىستان ئۈچ بۇلۇڭنىڭ كېسىشكەن يېرىدىكى شەھەر مەشھەدتە بىردىن كونسۇلخانا قۇرۇلغان. بۇ ئەھۋاللاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدىكى، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قوشنا ئەللەردىكى تۈرك قېرىنداشلىرى بىلەن ئالاھىدە يېقىن مۇناسىۋەت تىكلەشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرگەنلىكىنىڭ بىر پاكىتى دەپ قاراشقا بولاتتى. (ئەپسۇسكى، خۇراسان ئەلچىخانىسى رەسمىي ئىشقا كىرىشتۈرۈلمەي قالدۇ، بۇ يەرگە تەيىنلەنگەن سامىي چۆلگەچەن ئەپەندىمۇ ۋەزىپىسىدە ئولتۇرالمايدۇ؛ مەشھەتتىكى كونسۇلخانىمۇ 1925-يىلىدىن 1932-يىلىغىچە ئوچۇق بولۇپ، ئۇندىن كېيىن ئۇمۇ تاقىۋېتىلگەن – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئىرانغا كىرگەن تۈركىستانلىق مىللىي ھەرىكەت خادىملىرى، بولۇپمۇ مەشھەد شەھىرىدىكىلەر ئاۋۋال مەھەممەد نائىل باي بىلەن، كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا كونسۇل بولۇپ تەيىنلەنگەن ھەققى باي (كەنتلى – شەھەرلىك) بىلەن يېقىن ئالاقە ئورنىتىپ كېلىشكەن ئىدى.

ئۇ ۋاقىتلاردا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ مەشھەد كونسۇلخانىسى تۈركمەنىستاندىن باشلىنىپ خوراسان بىلەن ئافغانىستانلاردىن ئۆتۈپ تا ھىندىستانغىچە سوزۇلغان يوللارنى بىر-بىرسىگە تۇتاشتۇرىدىغان، بەلكىم ئەڭ مۇھىم ھالقىلىرىدىن بىرى ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تەبرىز، رىزائىيە، ئەنزەلى ۋە مەشھەت قاتارلىق شەھەرلەردىكى سوۋېت كونسۇلخانىلىرى تېھران باشئەلچىسىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدا بىر پۈتۈن تور شەكلىدە پائالىيەت قىلماقتا ئىدى. سۆۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قارشى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر ئىراندىكى تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى خالايدىغان بايۋەچچىلەر رۇسىيە مەخپىي ئىستىخبارات تەشكىلاتىنىڭ بەكلا قىزىقىدىغان تۈردىكى ئادەملەر ھېسابلىناتتى. ئەنگلىيەنىڭ ئۇ دەۋردىكى مەشھەد كونسۇلى گ. ۋېيلېر، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ مەخپىي ئىستىخبارات پونكىتلىرى تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارغا قارىتىلغان پائالىيەتلىرىنىڭ بەكلا كۆپ ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. 1927-يىلى ئىرانغا ئۆزىتىلگەن گ پ ئۇ جاسۇسلىرى ھەققىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا غەربكە قېچىپ كېتىپ پاناھلىق تىلىگەن ئاگاھىكوۋنىڭ ئەسلىمىلىرىدە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتكەن ئىدى.

ئۇ ۋاقىتلاردا سوۋېت مەخپىي پونكىتلىرى كەينىدىن كۆزىتىپ يۈرۈش ئۈچۈن تروراپپەگنىڭ پېيىغا چۈشۈۋالغان ئىكەن. 1927-يىللىرىدا تۇراپپەگ تۇيۇقسىز غايىب بولىدۇ. دەسلىپىدە تۇراپپەگ ئۆز ئىختىيارى بىلەن سۆۋېتلەر تەۋەسىگە قايتىپ كەتكەن بۆلۈشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىنغان ئىدى. ئەمما كېيىن مەلۇم بولدىكى،

ئۇنى ئۇرۇس جاسۇسلىرى يوشۇرۇن بۇلاپ كېتىپ تاشكەنتكە ئاپىرىۋالغانلىقى، ئۇ يەردە سوتلاپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئابدۇلخېمىت ئارىپمۇ تۈركىستانغا قايتىپ بېرىپ مىللىي ئازادلىق كۈرىشىنى ئانا ۋەتەندە تۇرۇپ قانات يايدۇرۇشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرەتتى. كېيىن چېگرادا تۈركمەنىستان تەرەپكە ئۆتىمەن دەپ يۈرگىنىدە، سوۋېت چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرى بىلەن يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق توقۇنۇشتا ئوق تېگىپ شېھىت بولىدۇ. 1930-يىللارغا كىرگەن ۋاقىتلاردا، مەشھەدتە ت م ب جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرىدىن يالغۇز سەدىردىن مۇپتىلا قالغان ئىدى.

شەرقىي ئەللەردە ت م ب شۆبىلىرىنى ئېچىش ئۈچۈن ئىشەرتىلگەن ئابدۇللا تەۋەككۈل (ئۇنىڭ مەخپىي نامى تۇرسۇن) ئىرانغا يېتىپ كەلگىنىدە شەرق يۇلتۇزى دېگەن نامدا ت م ب نىڭ مەشھەد شۆبىسى قۇرۇلغان ئىدى. بۇ شۆبىنىڭ قۇرغۇچىلىرى سەدىردىن مۇپتى، جىزاقلىق ئابدۇلكېرىم مىڭبېشى، ئانا مۇھەممەد، بەردى تاتئوغلى ۋە ئارىش قۇل قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. تۇرسۇنىنىڭ ت م ب مەركىزىگە يازغان خەت-چەكلىرىدىن قارىغاندا بۇ شۆبە قۇرۇلا-قۇرۇلمايلا ئىككى ئەزاسى چېگرادىن ئۆتۈپ تۈركىستانغا (تۈركمەنىستان تەۋەسىگە) كىرىپ، ئۇ يەردە بەشىنچى قول پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم بولماقتا. بولۇپمۇ ئابدۇل كېرىم مىڭبېشى چېگرا بويىغا جايلاشقان لاتىفاباد شەھىرىگە جايلىشىۋېلىپ چېگرادىن ئۆتۈپ ھەرىكەت قىلىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇۋەتكەن.

تۇرسۇن تۈركىيىگە قايتىپ كەتكىنىدىن كېيىن سەدىردىن مۇپتى ئۇ يەرلەردە بىرمۇنچە پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم. سەدىردىن مۇپتى ھۆرمەتكە سازاۋەر بىر دىنى ئەرباب بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئاممىسى بىلەن بەكلا ئاسان چىقىشىپ مۇناسىۋەت باغلاپ كېتەلەيتتى. شۇڭا ئۇ ۋەتەندىن كەلگەن مۇھاجىرلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، ئۇلارنىڭ ئىران تەۋەسىدە جايلىشىشى ئۈچۈن قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلىپ كەلگەن ئىدى. تۈركمەن تەۋەلىرىدە شەكىللەندۈرگەن تورلىرىدىن پايدىلىنىپ «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنى تارقىتىش ئىشلىرىنىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. سەدىردىن مۇپتىنىڭ ئۇيغۇرتكەن خەتلىرىدىن قارىغاندا، ژۇرنالنى تۈركىستانىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىغىمۇ ئۇيغۇرتىپ تۇرغانلىقى، ۋەتەن ئىچىدە بۇ ژۇرنالنىڭ تارقىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرالمغانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئۇنىڭ يەنە ئافغانىستاندىن كېلىپ ئوقۇش مەقسىتىدە

تۈركىيەگە بېرىشنى ئارزۇ قىلغان نۇرغۇنلىغان ئوقۇغۇچىنى تۈركىيەگە يولغا سېلىشقا ياردەملەشكەنلىكى مەلۇم.

(رەسىم ئورنى)
ت م ب نىڭ مەشھەد شۆبىسىنى قۇرغۇچىلار
1. سەدرىددىنخان مۇپتى؛ 2. تەۋەككۈل بابۇر؛ 3. ئارىش قۇل؛ 4. ئابدۇلكېرىم مىڭ بېشى؛5. ئانا مۇھەممەت؛ 6. بەردى تاتئوغلى. مەشھەد، 1930-يىلى 6-ئىيۇل – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

ئىران ھۆكۈمىتى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۈزۈشكەن شەرتنامىلىرىغا ئاساسەن، 1931-يىلىدىن باشلاپ ئىران تەۋەسىگە ئۆتكەن مۇساپىرلارنى قاتتىق تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا كىرىشىدۇ. شۇ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەرقى رايونلارغا مەسئۇل كىشىلىرىگە ئۇقتۇرتىلگەن بىر يولىيورۇق بىلەن ئىران تەۋەسىدە پاسپورتى يوق، پاسپورتى تولۇق بولمىغان، ياكى بولمىسا پاسپورتى بولغان تەقدىردىمۇ ئىراندا تۇرۇش ۋىزىسى بولمىغان كىشىلەرنى دەرھال قولغا ئېلىپ چېگرادىن چىقىرىلىشى لازىملىقى ھەققىدە بۇيرۇق چىقىرىلىدۇ. بەلگىلىمىگە بوي سۇنمىغان مۇساپىرلار نەدىن كەلگەن بولسا شۇ دۆلەتكە قايتۇرۇۋېتىش بەلگىلەنگەن. چېگرادىن كىرگەنلەرنىڭ قورالىلىرىلا مۇسادىرە قىلىنىپ قالماي، ئۇلارنىڭ بارلىق نەرسىلىرىنىمۇ مۇسادىرە قىلىشىپ، مۇساپىر ئەسكەرلەرنى ھەربىي لاگىرلارغا قاماشقا باشلىغان ئىدى. ئىران دائىرىلىرى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىران-سوۋېت ئىتتىپاقى چېگراسىنى بويلاپ سوزۇلغان تۈركمەن قەبىلىلىرىگە تەۋە ئولتۇراقلىق يەرلىرىدىن چېگرادىن 30 كىلومېتىر يىراق ئىچكى يەرلەرگە كۆچۈرۈلۈشى لازىم دەيدىغان بىر بەلگىلىمىنى يولغا قويۇشقا كىرىشمەكتە ئىدى. شۇ ئارقىلىق چېگرادىن ئۆتۈشنى تەكشۈرۈشكە ئوڭايلىق يارىتىشنى مەقسەت قىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۈركمەنىستان تەۋەسىدە ياسىمچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن يېتەكچىلەر ئىرانغا كىرىشى ھامان ئۇلارنى دەرھال ئافغانىستان تەرەپكە ماڭغۇزۇۋېتىش قارارىنىمۇ ئېلىشىدۇ.

سەدرىددىنخانىڭ يازغان خەتلىرىدىن مەلۇم بولماقتىكى، ئىران ھۆكۈمىتى يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان بېسىملار شۇنچىلىك ئېغىرلىشىپ كەتكەنكى، چېگرادىن قېچىپ ئۆتكەن بەزى سىياسىي قاچقۇنلار نېمە قىلارىنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قېلىپ، ئاخىرى مەشھەدتىكى سوۋېتلار كونسۇلىغا كىرىپ، قايتىپ كېتىشىمىزگە يول قويىساڭلار دەپ

ئىلتىماس قىلىشقا مەجبۇر بولۇشقان. ئىران ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ تۈردىكى قاتتىق قوللۇق سىياسىتىنى يۇمشۇتۇشنى مەقسەت قىلغان سەردىدىن مۇپتى، تۈرك دائىرىلىرىنى بۇ ئىشقا ۋاستىچى بولۇپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىپ ھەربىكەت قىلىپ باققان بولسىمۇ قىلچە پايدىسى بولمىغان. سەردىدىن مۇپتىنىڭ يېقىن دوستى بولغان تېھراندا تۇرۇشلۇق تۈركىيە باشئەلچىسى مەھمۇت شەۋكەت ئەسەندال 1930-يىلى سېنتەبىردە ئورنىنى تۈركىيەدىن يېڭىدىن باشئەلچىلىككە تەيىنلەنگەن خۇسراۋ گەرەدەگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ تۈركىيىگە قايتىپ كەتكەن ئىدى. مۇپتى، بۇ يېڭى تەيىنلەنگەن باشئەلچى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈپ دەردىنى ئۇقتۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ شۇنچە تىرىشىپ باققان بولسىمۇ، كۆرۈشەلمىگەنلىكىنى بىلدۈرگەن. ئۆزى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈش ئىمكانىغا ئېرىشەلمىگەن مۇپتى، ھۇسراۋ گەرەدەگە تۈركىستان مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان خەتلەرنى ئۈەرتىپ، ئۇلارنى قايتا تەكشۈرۈپ چىقىش ئۇچۇن بىرەر مەسئۇل كىشىنى ئۈەرتىپ تەكشۈرۈپ بېقىشىنى تەلەپ قىلىپ نۇرغۇن قېتىم خەت يېزىپ باققان بولسىمۇ، بارلىق تىرىشچانلىقلىرى قىلچە تەسىر كۆرسىتەلمەي قالغان.

سەردىدىن مۇپتى ياخشى يېتىشىپ چىققان بىلىملىك بىر دىنىزات ئىدى. ت م ب مەركىزى بىلەن ئەزالىرىغا قارىتىپ يازغان مەكتۇپلىرىدە ئۇنىڭ ئەڭ بەك بېشىنى ئاغرىتىپ كېلىۋاتقان بىر ئىش – ئىرانغا كېلىۋاتقان مۇھاجىرلار ئىچىدە قولىدا قەلەم توختىغىدەك بىرەرسىنىڭمۇ يوق بۆلۈشىدىن بەكلا ئاغرىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشىمىز مۇمكىن. 1932-يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا مۇپتىنى بەكلا خۇشال قىلىدىغان بىر ئىش يۈز بېرىدۇ: بەھرەم ئىبراھىموۋ ئاتلىق ئوقۇغان، يەنى مۇپتىنىڭ دېيىشى بويىچە ئالغاندا 'قولىدا قەلەم توختايدىغان بىر ياش' تۈركىستاندىن قېچىپ چىقىپ سەردىدىنخان مۇپتىنىڭ يېنىغا كېلىدۇ. سەمەرقەنتلىك بۇ ياش 'يوقسۇل' دېگەن تەخەللۇس بىلەن بىرمۇنچە نەرسىلەرنى يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ. سەردىدىن مۇپتى بۇ ياشنىڭ تاپشۇرغان تەرجىمەھال ماتېرىيالىنى ت م ب مەركىزىدىكىلەرگە ئۈەرتىپ بېرىدۇ. بەھرەم ئىبراھىموۋ ئۆز قول يازمىسى بىلەن يېزىپ بەرگەن بۇ ماتېرىيالدا ئۆزىنى بىر يازغۇچى دەپ تونۇشتۇرغان ئىدى. 1930-يىلىسى تۈركىستان تەۋەسىدىكى بىر قىسىم يازغۇچىلار قۇرۇپ چىققان «مىللىي مۇستەقىللىق» دېگەن بىر تەشكىلاتقا ئەزا بولغانىكەن. 1931-يىلى سېنتەبىردە يېزىپ چىققان بىر كىتابىنى نەشرى قىلدۇرۇش ئۇچۇن تاشكەنتكە كەتكەن ۋاقتىدا، ئاغىنىلىرىنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى تاپشۇرۇپ ئالغان. شۇ سەۋەبتىن ئۆيىگە قايتماستىن دەرھال ئاشخاباتقا بارغان. بۇ ئەتراپتا ئەتكەسچىلىك ئىشلىرى بىلەن

شۇغۇللىنىپ يۈرگەن بەزى تۈركمەنلەرنىڭ ياردىمى بىلەن چېگرادىن ئوڭۇشلۇق قېچىپ ئۆتۈۋالغان. ئەھمەت بۇ ماتېرىيالدا كىشى ئىسىملىرى، يەر ناملىرى ۋە ئاي-كۈنلىرىگە مۇناسىۋەتلىك يەرلەرنى ئاق تاشلاپ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلارنى سەدىرىدىن مۇپتىگە ئېغىزچە ئېيتىپ بەرگەن.

سەدىرىدىنخان، تۈركىستان تەۋەسى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىۋاتقان كىشىلىرىنىڭ ۋاستىسىغا تايىنىپ بەھرەم ئىبراھىموۋنىڭ قانداق بىرسى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئېيتىپ بەرگەن ھېكايىسىنىڭ راست-يالغانلىقىنى سۈرۈشتە قىلدۇردى. ئاخىرى ئۇنىڭ دېگەنلىرىنىڭ يالغان ئەمەسلىكىگە ئىشىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق بىر ئىسىملىك بىر يازغۇچى راستىنلا بار ئىدى. ئۇمۇ يوقسۇل دېگەن تەخەللۇستىن پايدىلىنىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇنىڭ بىر شېئىرلار كىتابى نەشرى قىلىنغان بولۇپ، تۈركىستاندىكى بىر قىسىم مەخپىي تەشكىلاتلار بىلەنمۇ مۇناسىۋىتى بولغان بىرسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، يوقسۇل، سەدىرىدىنخان مۇپتىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ ئىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. ئۇزۇنغا قالمايلا بۇ كىشى مۇپتىنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا يارەمچىلىك قىلىدىغان ئىنتايىن ئىشەنچلىك بىرسىگە ئايلىنىدۇ. بۇ كىشى كېيىنچە مۇپتىنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن ئىسمىنى مەھمۇد ئەلىزادە دېگەنگە ئۆزگەرتىۋالىدۇ. يەنە بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن تۇغۇلغان يېرىنىڭ نامىنى ئۆزىگە فامىلە قىلىپ قوبۇل قىلىپ كىشىلەر ئارىسىدا مەھمۇت ئايقارلى دەپ تونۇلۇشقا باشلايدۇ. ئەسلىدە بەھرەم ئىبراھىموۋ، ياكى كېيىن ئىشلەتكەن ئىسمى بويىچە مەھمۇت ئايقارلى دېگەن بۇ ئادەم ئالاھىدە تەربىيىلەنگەن گ پ ئو جاسۇسى ئىدى. سوۋېت گ پ ئۇ ئورگىنى بۇ ئېتىراپقا ئۆزىتكەن جاسۇسلىرىدىن ئەزىزخانوپ ئىراندا، سادىق ئەلىي ئوغلى ئىستانبۇلدا قولغا چۈشكىنىدىن كېيىن، بەھرەم ئىبراھىموۋ ئۇچۇن تېخىمۇ تولۇق تەرجىمھال ياساپ چىقىرىلىپ پۈختا ئاساسلار يارىتىلغاندىن كېيىن ئۇنى مەشھەدكە يولغا سېلىشقان. گ پ ئۇ دىكىلەر مەشھەدنى تۈركىيە ياكى ئافغانىستانلاردىنمۇ ئەپلىك يەر دەپ قارىغاچقا ئۇنى ئىرانغا ئۆزىتىشنى قارار قىلىشقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردە سەدىرىدىنخان يالغۇز بېشىغا پائالىيەت قىلىپ يۈرگىنى ئۈچۇن، ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشمۇ بەكلا ئاسان ئىدى. بۇنىڭغا قارىغاندا ت م ب مەركىزى جايلاشقان ئىستانبۇل ياكى تۈركىستانلىقلار مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىگە قوشۇلغان مىڭلىغان تۈركىستانلىق تۈرۈۋاتقان ئافغانىستاندا مىللىي تەشكىلاتلارغا سۇقۇنۇپ كىرىش ئىشى بەكلا تەس بىر ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئافغانىستاندىمۇ تەشكىلات مەركىزىگە بۇۋاستە قارايدىغان بىرەر رەسمىي شۆبىسىمۇ يوق بولۇپ، ئۇ تەشكىلگە باغلانغان بەزى كىشىلەرلا بىر

قىسىم پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە ئىدى. قىسقىسى، مەھمۇت ئايقارلى مەشھەتتە يېتەرلىك بىخەتەر ھالغا كېلىۋالالىغان بولۇپ، تۈركىستان مۇھاجىرلىرى ئارىسىدا 30 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتۇرىدىغان جاسۇسلۇق پائالىيىتىنى شۇنداق قىلىپ يولغا سېلىۋالىدۇ.

سەدرىدىنخان مۇپتى، سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئىراندىن چىقىپ كېتىشنى، مۇمكىن بولسا يېڭىدىن مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە ئاتلىنىۋاتقان شەرقىي تۈركىستان تەرەپلەرگە بېرىشنى پىلانلىماقتا ئىدى. مەشھەتتىكى تۈركىيە كونسۇلى ھەقىقىي بەيدىن پاسپورتىنى ئېلىپ، كەشمىر ئارقىلىق قەشقەرگە ئۆتىش پىلانى بويىچە ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىدىنمۇ ۋىزا چىقارتقۇزۇۋالىدۇ. ئەمما مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئىراندىكى، بولۇپمۇ مەشھەد شەھىرىدىكى تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق ئۈچۈن قانات يايدۇرىلىۋاتقان كۈرەش نۇقتىسىدىن ئالغاندا مەشھەد ئىنتايىن مۇھىم مەركەزلەردىن بىرى بولۇپ قالىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىمەكتە ئىدى. شۇ سەۋەبتىن مۇپتىنىڭ يەنە بىر نەچچە يىل ئىراندا تۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپكە ئاساسەن، مۇپتىمۇ قەشقەرگە بېرىش پىلانىدىن ۋاز كېچىدۇ. ئەمما 1932-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ بۇ يەردىكى سىياسىي ۋەزىيەت تېزلىكتە ئۆزگىرىشكە باشلايدۇ. مەشھەد شەھىرىدىكى تۈركىيە كونسۇلخانىسىنى تاقىۋېتىش قارارى ئېلىنىش بىلەن بىرگە (تۈركىيىنىڭ مەشھەت كونسۇلخانىسى 1932-يىلى 11-ئىيۇن كۈنىسى تاقىۋېتىلگەن ئىدى – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)، كونسۇل ھەقىقىي بەيمۇ تۈركىيىگە قايتىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە سەدرىدىنخان ئىنتايىن كۆچلۈك بىر سىياسىي يارەمچىسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئۆكتەبىر ئايلىرىغا كەلگەندە ئىران دائىرىلىرى سەدرىدىنخانغا بېسىم ئىشلىتىپ ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى چەكلەشكە كىرىشىدۇ. ئىران تەرەپ مۇپتىنىڭ تۈركىستان مۇھاجىرلىرى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى بىلەن بۇ ھەقتە ھەر تۈرلۈك يەرلەرگە قىلغان مۇراجەتلىرىدىن بەكلا خاتىرجەم بولالماي قالغان ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭغا ئىراندا تۇرۇش ۋىزىسىنىڭ مۇددىتى توشقاندىن كېيىن قايتا ئۇزارتىپ بەرمەيدىغانلىقىنى ئۇختۇرىدۇ. مۇپتى تۈركىيە پاسپورتى بىلەن يۈرگەچكە، ئىران دائىرىلىرى ئۇنى تۈركىيىلىك دەپ قارىشاتتى. شۇڭا ئۇنىڭ دەرھال تۈركىيىگە قايتىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلماقتا ئىدى. ئەمما مۇپتىنىڭ تۈركىيە پاسپورتىنىڭ مۇددىتىمۇ توشۇپ قېلىۋاتقان بولغاچقا، بېرىپ تېھران ئەلچىخانىسىدىكىلەردىن پاسپورت مۇددىتىنى ئۇزارتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما تېھراندا تۇرۇشلۇق تۈركىيە ئەلچىخانىسىدىكىلەر ئۇنىڭ ھۆججەتلىرىدە بەزى مۇجمەللىكلەرنىڭ

بارلىقىنى باھانە قىلىپ ئۇنىڭغا ئۇزارتىش ھەققىدە ئېنىق بىر نېمە دېيىشكە ئۇنىمايدۇ. بۇ جەريانداۋ مۇپتىنىڭ تۈركىيىنىڭ ئىراندا تۇرۇشلۇق باشئەلچىسى خۇسرەۋ گەرەدەگە قارىتىپ يازغان مەكتۇپلىرىغىمۇ جاۋاب كەلمەيدۇ.

1933-يىلىمۇ ئىشلىرى ئەنە شۇنداق ئېنىق ئايىغى چىقماس ئىشلار بىلەن ئۆتتى. مۇپتىنىڭ تۈركىيە باش ئەلچىسى بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈش تەلەپلىرىمۇ بىرەر نەتىجە بەرمەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئىران دائىرىلىرىنىڭ ئۇنىڭغا بېسىم قىلىشلىرىمۇ كۈنسايىن كۈچەيىپ بارماقتا ئىدى. ئاخىرى ھېچ ئامالى قالمىغان سەدرىددىنخان يىل ئاخىرغىچە ئىراندىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن قەتئىي ئىرادىگە كېلىدۇ. خۇراسانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلىرىنى ت م ب بىلەن ياش تۈركىستان گۇرۇپپىسى ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە مۇناسىۋەت قىلالايدىغان ھالغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىر مۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۆزى ئىراندىن چىقىپ كەتكىنىدىمۇ بۇ يەردىكى تۈركىستانلىقلار بىلەن ت م ب نىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى ئۇزۇلمەي داۋاملاشتۇرغىلى بولىدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىشىنى ئارزۇ قىلغان ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا تۈركىستانىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسمىچىلىرىدىن ئانا قۇل ئۆز قوشۇنىدىكىلەر بىلەن بىرگە ئىران چېگرىسىدىن ئۆتۈپ چېگرا بويىدىكى بىر يەرلەردە مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان ئىدى. ئىران دائىرىلىرى ئاناقۇلدىن قورال تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىشىدۇ. ئىران بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى شەرتنامىغا ئاساسەن قورال تاپشۇرغىنىدىن كېيىن ئىرانلىقلارنىڭ ئۆزىنى تۇتۇپ سوۋېت تەرەپكە تاپشۇرۇپ بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن ئانا قۇل، ئىرانىنىڭ قورال تاپشۇرۇش تەلىپىنى قوبۇل قىلمايدۇ. سەدرىددىنخان مۇپتى بۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغان ئاناقۇلغا ياردەم قىلىپ، ئۇنى ئافغانىستاندىكى تونۇشلىرىنىڭ ۋاستىچىلىكىدە ئافغان ھۆكۈمىتىنى ماقۇل كەلتۈرۈپ ئۇ تەرەپكە ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىمۇ ئىران دائىرىلىرىنى غەزەپلەندۈرۈپ، ئۇنىڭغا بېسىم قىلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتىشكە باھانە بولۇپ بېرىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن ئىران تەرەپكە قېچىپ كەلگەن تۈركمەنلەردىن بىر گۇرۇپپا. 1932-يىلىنىڭ باشلىرى – ئەھمەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

1934-يىلى ماي ئايلىرىغا كەلگەندە، سەدرىددىنخان مۇپتى بۇندىن كېيىن مەشھەدتە داۋاملىق تۇرۇۋېرىمەن دەيدىكەن ئىران ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىشى

مۇمكىن دېگەن بىر ئاخباراتنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. ئۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ ھىندىستان ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستان تەرەپلەرگە ئۆتۈپ كېتىش پۇرسىتىمۇ قالمىغان ئىدى. شۇڭا ئۇ، 1934-يىلى 8-ئىيۇن كۈنىسى كېچىدە كاتىپى مەھمۇد ئايقارلىنىمۇ بىرگە ئېلىپ يوشۇرۇن تۈردە مەشھەتتىن چىقىپ كېتىدۇ. مۇپتى مەخپىي پائالىيەتچىلىك تەجرىبىسى مول پېشقەدەم پارتىزان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ھەربىكەتكە ئۆتۈش ۋاقتى بىلەن نەگە بارىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچكىمگە تىنمايدۇ، ھەتتا پىلانىنى ئۆزىنىڭ كاتتۇنغىمۇ ئېيتماي، پۈتۈن پىلانىنى ئىچىدە ساقلايدۇ. نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق يېتەكچىلەرنىڭ سوۋېت جاسۇسلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلىپ سۆۋېتلەر ئىتتىپاقىغا تاپشۇرۇلۇۋاتقان بىر ۋەزىيەت ئاستىدا، مۇپتىنىڭ ساق-سالامەت قېچىپ قۇتۇلالىشىنى ئۇنىڭ بۇ سەزگۈرلۈكىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. مۇپتى ئىككى كۈنلۈك سەپەردىن كېيىن چېگرادىن بىخەتەر ئۆتۈپ ئافغانىستان تەۋەسىگە كىرىۋالىدۇ. ئافغانىستانغا يېتىپ بارغىنىدا ھېرات ۋالىسى تەرىپىدىن ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋېلىنىش ھەمدە ئالاھىدە مېھمان قىلىپ كۈتۈۋېلىنىشقا سازاۋەر بولىدۇ. مۇپتى كاتىپى بىلەن بىرگە ھېراتتا يىگىرمە كۈندەك تۇرغاندىن كېيىن، يولدا بىرگە ھەمراھ بولىدىغان بىر ھەربىي ئەمەلدارنىڭ يول باشلىشى بىلەن كابولغا قاراپ يولغا چىقىدۇ.

30-يىللاردىكى ئافغانىستان ۋەزىيىتى

چەت دۆلەتلەردە قانات يايدۇرىلىۋاتقان تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرەشلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئافغانىستان مەيلى چېگرادىشلىق نۇقتىسىدىن ياكى ئۇنىڭ شىمالى رايونلىرىنىڭ تۈركىيىلەردىن تەشكىل تاپقانلىقى نۇقتىسىدىن بولسۇن، تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئەل ھېسابلىناتتى. شۇنداق بولغاچقا، تۈركىستان تەۋەسىدە مۇستەقىللىق كۈرەشلىرى كۆچلۈك قانات يايدۇرۇلغان دەۋرلەردە تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر، باسمىچىلار ھەمدە مۇساپىرلار ئۈچۈن ئافغانىستان ئىنتايىن مۇھىم ئارقا سەپ بولالايدىغان بىر يەر ئىدى. قىسقا مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن بولۇشىغا قارىماي بەچچەئىي ساقا دەۋرى، بۇخارانىڭ سابىق ئەمىرى سەيىت ئالىمخاندىن تارتىپ باشقا تۈركىستانلىق كۈرەشچىلەر بىلەن ئافغانىستاندىكى باسمىچى يېتەكچىلەر ئارىسىدا يېڭىدىن

ئۇمىدلەرنىڭ تۈگۈلۈشىغا سەۋەب بولغاندەك قىلسىمۇ، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى بەكلا پاجىئەلىك بولىدۇ.

بەچچەئىي ساقانى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ھوقۇقنى قولغا ئالغان نادىرشاھ، ئافغانىستان ھاكىمىيىتىنى تولۇق تىزگىنىگە ئېلىش يولىدا ھەربىكەتكە ئاتلىنىدۇ. ئۇ، ئىنىلىرىدىن سەردار ھاشىمخاننى باش مىنىستىر، سەردار شاھ مەھمۇتنى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى ۋە ئافغانىستان ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئەڭ كىچىك ئىنىسى بولغان سەردار مۇھەممەت ئەزىزنى بولسا موسكۇادا تۇرۇشلۇق ئەلچى قىلىپ ئىۋەرتىدۇ. ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنىڭ قالغان ئون نازارىتى ئۈچۈنمۇ ئۆزىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى ئارىسىدىن تاللاپ ۋەزىپىگە تەيىنلەيدۇ. ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى ھەر ئىككى كۈچلۈك تاشقى كۈچتىن ئېھتىيات قىلىدىغان تاشقى سىياسەت يولىنى تۇتقان ئىدى. يەنى ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيىنىڭ دىن تەرغىباتچىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى چەكلەپ، ھاۋا ئارمىيىسىدە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ياكى تەلىم-تەربىيە بېرىدىغان ئۇرۇس ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋېتىدۇ. ئۇ يەنە ئىنگلىز ۋە ئۇرۇس مەكتەپلىرىنى تاقاتقۇزۇش قارارىنى ئېلىش بىلەن بىرگە، نېمىس، فرانسۇز ۋە تۈرك مەكتەپلىرىنىڭ ئېچىلىشىغا بىر نېمە دېمەيدۇ.

بۇ ئارىدا، يەنى 1929-يىلىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىغا تايىنىپ بەچچەئىي ساقا ھۆكۈمىتىگە قارشى قوراللىق كۈرەش باشلاتقان موسكۇادا تۇرۇشلۇق سابىق باش ئەلچى غۇلام نەبىمۇ ئافغانىستانغا قايتىپ كېلىدۇ. غۇلام نەبى، ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزىنى شۇنچە قاتتىق تەپتىش قىلىپ تۇرغىنىغا قارىماي، نادىرشاھنى ئاغدۇرۇۋېتىش پىلانى بويىچە مەخپىي ھەربىكەت قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئەمما ئۇزۇنغا قالماي ئۇنىڭ پىلانى پاش بولۇپ قولغا ئېلىنىپ ئېتىپ تاشلىنىدۇ. غۇلام نەبىنىڭ بۇ سىياسىي ئۆزگىرىش پىلانىنى نادىرشاھنىڭ سۆۋېتلەرگە قارشى سىياسەتلىرىدىن نارازى بولۇپ يۈرگەن موسكۇا دائىرىلىرى پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوللاپ قۇۋۋەتلەپ بەرگەنلىكىدىن گۇمان قىلغان ئىدى. غۇلام نەبىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەسى نادىرشاھنىڭمۇ تەغدىرىنى بەلگىلەيدىغان بىر ۋەقە بولۇپ قالىدۇ. نەبى ئۆلتۈرۈلۈپ بىر يىلغا قالماي، غۇلام نەبىنىڭ بىر يېقىن تۇغقانى بىر قېتىملىق مۇراسىمدا نادىرشاھقا سۇيىقەست قىلىپ ئۇنى ئېتىپ تاشلايدۇ. نادىر شاھ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا 19 ياشلىق ئوغلى زاھىرشاھ تەختكە ئولتۇرىدۇ. بۇ يېڭى پادىشاھنىڭ يېشى كىچىك بولغاچقا، ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق كۈچى پادىشاھنىڭ تاغىسى باش مىنىستىر سەردار ھاشىمخانىنىڭ قولىغا ئۆتكەن ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق

قىلىپ سەردار ھاشىمخان تا ۋاپات بولغان 1946-يىلىغىچە ئافغانىستاننىڭ ئەمەلىيەتتىكى ھۆكۈمدارى بولۇپ ھۆكۈم سۈرىدۇ.

ئۇزۇن داۋاملىشالمىغان بەچچەئىي ساقا ھۆكۈمىتى جەريانىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىبراھىم لاقاينىڭ باستۇرۇلۇشى جەريانىدا يۈز بەرگەن ھادىسىلار نادىرشاھ دائىرىلىرىنى قاتتىق قورقۇتقان ئىدى. ھەقىقەتەنمۇ شىمالدىكى خەلقلەر بەچچەئىي ساقا ھاكىمىيىتىنى قىزغىن ھىمايە قىلىپ ئۇنىڭغا پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەم بەرگەن ئىدى. ئەمما ساقا ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، كەينىدىنلا باشلانغان باسمىچىلار يېتەكچىسى ئىبراھىم لاقاينى باستۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا شىمالدىكى خەلق بۇ ھەرىكەتكە بىتەرەپ پوزىتسىيە تۇتۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ باستۇرۇش پائالىيەتلىرىگە ياردەم قىلماي جىم تۇرۇۋېلىشقان ئىدى. ھەتتا بەدەخشان بىلەن قاتاغان ۋىلايەت خەلقلىرى لاقايغا يېقىنىدىن ياردەمدەمدە بولىدۇ.

بۇنداق ئىشلارنىڭ قايتا تەكرارلىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، نادىرشاھ دائىرىلىرى شىمالىي ئافغانىستانغا قارىتا ئايرىم سىياسەت تۇزۇپ ئىجرا قىلىشنى پىلانلىشىدۇ.

يېڭى ھۆكۈمەت، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن كابۇل بىلەن شىمالىي ئافغانىستان ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ بەكلا مۇھىم ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى. ئافغانىستانىنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىنى ئېگىز ھىندىقۇش تاغلىرى توسۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، كابۇلدىن شىمالدىكى جايلارغا قاتناش ۋاستىلىرىغا تايىنىپ بېرىپ كېلىش ئۈچۈن قەندىھار بىلەن ھېراتلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈشكە، يەنى بىر ھېسابتا پۈتۈن ئافغانىستانىنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك ئايلىنىپ چىقىشقا توغرا كېلەتتى. ھىندىقۇش تاغلىرى ئارىسىدا بىر قانچە تەبىئىي ئۆتەڭ ئېغىزلىرى بارەدەك قىلغىنى بىلەن، ئىنتايىن تىك ۋە قار شۇرىغانلىق بۇ ئۆتەڭلەردىن زامانىۋى قاتناش ۋاستىلىرىغا تايىنىپ ئۆتۈش پەقەتلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يولدىن ئات-ئۇلاقلىق ياكى پىيادە مېڭىپ ئۆتۈش ئۈچۈنمۇ نۇرغۇنلىغان جاپالىق يوللارنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ تاغ يوللىرى قىشتا پۈتۈنلەي قارغا كۆمۈلۈپ قالىدىغان بولغاچقا، ھەرگىزمۇ يول تاپقىلى بولمايتتى. شۇڭا بۇ تاغلار يىلنىڭ ئاساسەن يېرىمىدا دېگۈدەك شىمال بىلەن مەركەز ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىماقتا ئىدى. شىمالدىكى بۇنداق ئېغىر جوغرافىيىلىك شارائىت كابۇل دائىرىلىرىنىڭ شىمالدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى

دەرھال بېرىپ باستۇرۇش ئىمكانىيەتلىرىنى چەكلەپ، ئۇ جايلاردىكى مەركىزى ھۆكۈمەت تەسىرىنى بەكلا ئاجىزلاشتۇرۇۋەتمەكتە ئىدى. شۇڭا، نادىرشاھ بۇ تەبىئىي توسالغۇنى ئېلىپ تاشلاش ئۈچۈن ئامانۇللاخان دەۋرىلىرىدىلا قۇرۇلۇش باشلىغان، ئەمما ساقا ۋەقەسى سەۋەبىدىن قۇرۇلۇش يېرىم يولدا توختاپ قالغان سالاڭ ئۆتكىلىنى ياساش لايىھىسىنى قايتىدىن ئىشقا كىرىشتۇرۇشكە كۈچ چىقىرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئۆتەڭ يولى رۇسىيىلىكلەرنىڭ يارەم قىلىشى نەتىجىسىدە 1933-يىلى ئاران پۈتۈپ چىقىدۇ. ئاخىرىدا، ئۇلۇغ ئىسكەندەردىن بېرى ھەر تۈرلۈك ھەربىي يۈرۈش ۋە ھەر خىل سودا كارۋانلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى مىڭ-بىر مۇشكۈلاتلار بىلەن مېڭىپ كېلىۋاتقان بۇ قىيىن ئۆتكەل، بىر ھېسابتا قاتناش ۋاستىلىرى بىلەن ماڭغىلى بولىدىغان ھالغا كەلتۈرۈلگەن ئىدى. بۇ يېڭى قۇرۇلۇش نەتىجىسىدە، ئافغانىستانىنىڭ تۈركىلەر يۇرتى بىلەن جەنۇبىي ئافغانىستان بىۋاستە تۇتاشتۇرۇلغان ھېسابلاندى.

شىمالى ئافغانىستاندا ئىجرا قىلىنغان يەنە بىر سىياسەت، ئەمىر ئابدۇراخمانىنىڭ 1890-يىللىرى باشلاتقان پەشتۇلاشتۇرۇش ھەرىكىتىنى قايتىدىن باشلىتىش ئىدى. جەنۇبىي ئافغانىستاندىكى پەشتۇ قەبىلىلىرى سىستېمىلىق تۈردە شىمالغا كۆچۈرۈلۈشكە باشلاندى. شىمالىي ئافغانىستانىنىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولغان ئۆزبېك، تاجىك ۋە تۈركمەن خەلقلىرىنىڭ قولىدىكى مۇنبەت يەرلەر مۇسادىرە قىلىنىپ "ناكىلىن" دەپ ئاتالغان پەشتۇ كۆچمەنلىرىگە تارقىتىلىشقا كىرىشىلدى. قۇندۇز رايونىدا يولغا قويۇلغان بۇ تۈردىكى قايتا تەقسىم قىلىش سىياسىتى بۇنىڭ تىپىك بىر مىسالى ئىدى. تۈركىستانىنىڭ پەرغانە رايونى كېۋەز تېرىش ئاساس قىلىنغان جايلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىاتتى. شۇڭا، بۇنىڭغا ئوخشاش ھاۋا كىلىماتى ۋە يەر تۈزۈلۈشىگە ئىگە بولغان شىمالىي ئافغانىستانىنىڭ كاتاغان ۋىلايىتىمۇ كېۋەز تېرىشنى ئاساس قىلىدىغان بىر جايغا ئايلانغان ئىدى. 1920-يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇ رايونغا كەلگەن تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار بۇ يەرلەردىمۇ كېۋەز تېرىش ئىشىنى باشلىۋەتكەن بولۇپ، ئۇزۇنغا قالماي شىمالىي ئافغانىستاننى پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىدىن بىرى ھالغا كەلتۈرۈشكەن ئىدى. ئەينى ۋاقىتىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئۇرۇش قاينىمى ئىچىگە پېتىپ قالغان، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە كوپراتسىيەلەشتۈرۈش دولقۇنىغا دۇچ كەلگىنى ئۈچۈن ئۇ تەرەپلەردىكى كېۋەزچىلىك ئېغىر ئاقساشقا ئۇچراپ، پاختا مەھسۇلاتى بەكلا تۆۋەنلەپ كەتكەن ئىدى. بۇ ئەھۋال، ئافغان تۈركىستانى ئۈچۈن بىر پۇرسەت بولۇپ، تېرىغان كېۋەزلىرىنىڭ پاختا مەھسۇلاتلىرىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئېكسپورت قىلىش ئىمكانى يارىتىلغان

ئىدى. بۇنىڭ ئۇچۇن ئافغانستان دائىرلىرى ئافغانستان مىللىي بانكىسىنىڭ يۆلىشى بىلەن پاختا ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرى بويىچە پائالىيەت قىلىدىغان "سپىنزار" نامىلىق بىر شىركەت قۇرۇپ پائالىيەت قىلىشقا كىرىشىدۇ. نەتىجىدە، بۇ رايونغا كېلىپ يەرلەشكەن تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار بىلەن يەرلىك خەلق، بۇ شىركەت تەمىنلىگەن يارەمگە تايىنىپ سازلىقلارنى قۇرۇتۇپ بوزيەر ئېچىپ كېڭەزلىككە ئايلاندۇرغانىدى. 1930-يىللارغا كەلگىنىدە، قۇندۇزنى ئاساس قىلغان كاتاغان ۋىلايىتى ئافغانستان ئىگىلىكىگە زور ئىقتىسادى ھەسسە قوشىدىغان پاختىچىلىق رايونىغا ئايلانغان ئىدى. نادىرشاھنىڭ پەشتۇلاشتۇرۇش سىياسىتى يولغا قۇيۇلغان مەزگىللەردە، بۇ رايوننىڭ بارلىق ئېتنىزلىقلىرى يەرلىك خەلقنىڭ قولىدىن ھەر ھېكتارىغا (ئون مىڭ مېتىر چاسا، 10 دۆنۈم ياكى تەخمىنەن 15 مو – ت) 250 تىيىن باھا قويۇشتەك بىكارنىڭ ئورنىدا مەجبۇرى سېتىۋېلىپ پەشتۇ پومىشچىكلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشكە باشلايدۇ.

پەشتۇلاشتۇرۇش سىياسىتىنىڭ يەنە بىر مەقسىتى، شىمالىي ئافغانىستانىنىڭ تارىختىن بۇيانقى جوغلىنىپ كەلگەن مىللىي ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرىنى يوق قىلىش، شۇ ئارقىلىق بۇ جايلاردىكى خەلقلەرنى ئۆزىنىڭ ئەجدادلىرىنى تونۇمايدىغان، ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىلمەيدىغان ھالغا كەلتۈرۈۋېتىش تۇپكى مەقسەت ئىدى. ئەسەبىي پەشتۇ مىللەتچىلىك خامخىيالى ئىچىگە پېتىپ قالغان بۇ يەرنىڭ ۋالىسى گېنېرال ۋەزىر مۇھەممەد گۇلخان مۇھەمەندە بۇ سىياسەتنى جان-جەھلى بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇشقا بەل باغلىغان ئىدى. بۇ ۋالىي ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە بۇ تەۋەنىڭ تارىخى سىيماسى بولغان بارلىق تارىخى ۋە ئارخىلوگىيىلىك ئاساره-ئەتىقىلەرنىڭ ھەممىسىنى ۋەيران قىلىپ، تاجىكچە ياكى تۈركى-چاغاتايچە يېزىلغان پۈتۈن قوليازما ئەسەرلەرنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. بولۇپمۇ بۇ يەرنىڭ تارىخى نامى بولغان ئافغان تۈركىستانى دېگەن ئىسمىنىمۇ ئۇنتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەتكە كىرىشىدۇ. ئۆزبېكچە ياكى تاجىكچە يەر ناملىرىنى پەشتۇچە ناملارغا ئۆزگەرتىدۇ. ئۆزبېك قەبىلىلىرىدىن بىرسىنىڭ نامى بويىچە ئاتالغان قاتاغان ۋىلايىتىنىڭ ئىسمىنىمۇ پەشتۇچىغا ئالماشتۇرۇۋېتىدۇ. بۇ جايلاردىكى تۈركى قېنىدىن بولغان قەبىلىلەرنىڭ نوپۇسىنى ئازايتىشنى مەقسەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۈز بەرگەن ئۇششاق-چۈشەك زىددىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى مۇبالىغىلەشتۇرۇپ كۆرسىتىپ، ئۇ زىددىيەتنىڭ ھەل قىلىش چارىسى سۈپىتىدە جېدەللەشكەن تۈركىي قەۋملارنى مەھەللە-مەھەللە كۆچۈرۈپ جەنوبتىكى چاقناسۇر، دەھنەئىي گۇررۇ دېگەندەك يەرلەرگە سۈرگۈن قىلىشقا كىرىشىدۇ.

بۇنچە ئېغىر بېسىم ئاستىدا قالغان ئافغان تۈركىستانىدىكى باسمىچىلار قوشۇنلىرىمۇ تارقىلىپ كېتىشكە باشلايدۇ، ئۇلار تۈرمۇشىنى قامداشنىڭ غېمىدە قالىدۇ. تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارمۇ چېگرا بويىدىن تارتىپ ئىمامساھىپ (قىزىل قەلئە)، قۇندۇز، خاناباد، باغلان، شىبىرغان، مەيمەنە، ئەندخوي، مازارى شەرپ قاتارىدىكى شەھەرلەرنى ئاساس قىلىپ تارقالغان ئىدى. قۇندۇز، باغلان، خانئاباد قاتارلىق شەھەرلەردىكى مۇھاجىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دېھقانچىلىق كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئىدى. نېمىسلار كېلىپ سېلىپ بەرگەن شېكەر زاۋۇدىغا قىزىلچا تېرىش رايونى قىلىپ باغلان شەھىرى تاللىۋېلىنغان ئىدى. قۇندۇز شەھىرى بولسا كېۋەز تېرىش مەركىزى ھېسابلىناتتى. شۇڭا، بۇ جايلار تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرىدىغان جايلارغا ئايلانغان ئىدى.

قوشلىرى بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا ئۆتكەن تۈركمەن ئاممىسى ئاساسەن چارۋىچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە ئىدى. بولۇپمۇ قاراقۇل ئەلتىر تېرىسى تىجارىتى (بۇخارانىڭ قاراقۇل تەۋەسىدە يېتىشتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ نام بېرىلگەن ئۆزۈن بۇدرە يۇڭلۇق بىر قوي تۈرى. غەربتە ئاستراغان دەپ داڭ چىقارغان، ‹ئەستەر كۆرپىسى؟ – ت› – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نى بۇلار مونوپول قىلىۋالغان ئىدى. ئەندخوي، مەيمەنە ۋە شىبىرغان قاتارلىق شەھەرلەرگە ئورۇنلاشقان تۈركمەن مۇھاجىرلىرى گىلەم توقۇش قاتارىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ئاساس قىلىپ تۇرمۇشىنى قامدىماقتا ئىدى. كابۇل، مازارى شەرىپ قاتارىدىكى چوڭ-چوڭ شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئاساسلىقى سودا ئىشلىرى ياكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىنى ئاساس قىلىپ پائالىيەت قىلماقتا ئىدى.

نادىرخان دائىرلىرى تەرىپىدىن يولغا قويۇلۇۋاتقان بۇ تۈردىكى ئېغىر بېسىم ۋە زوراۋانلىق سىياسەتلىرى تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارغىلا قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى شىمالى ئافغانىستاننىڭ يەرلىك خەلقى ھېسابلىنىدىغان ئۆزبېك، تاجىك ۋە تۈركمەنلەرنىمۇ باش كۆتۈرەلمەس ھالغا كەلتۈرۈپ قويماقتا ئىدى.

ئىبراھىم لاقايغا قارىتىلغان قوراللىق باستۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا پەيدا بولغان سىياسىي ۋەزىيەت، تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ داڭلىق ئەربابلىرىنىمۇ باش كۆتۈرەلمەس ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان ئىدى. سابىق بۇخارا ئەمىرىگە قارىتىلغان

نازارەتلەر كۈچەيتىلىپ، ئۇنى ئەتراپىدىكى ئادەملەردىن ئايرىۋېتىشكەن ئىدى. سابىق ئەمىرلىكنىڭ بۇخارالىق مۇھاجىرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگىچە چەكلىمە ئاستىدا تۇتۇلغان. ئۇنىڭ ھىندىستانغا كېتىش ياكى مەككىگە ھەج قىلىش تەلەپلىرى رەت قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزىگە ئايرىلغان قىشلىق ساريىي بىلەن يازلىق داچىسى ئىچىدىن سىرتقا چىقالماي سۈنئىي تۈرمە ھاياتى ئىچىدە ياشىماقتا ئىدى. ئالىمخاننىڭ بۇخارالىق ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى تاغىسى سەيىتبەك ئىناق قالان (تاغابەگ) ئۈستىگە ئالغان ئىدى. ئالىمخان، يەنى سابىق بۇخارا ئەمىرى بۇنچە ئېغىر بېسىم ۋە زېرىكىشلىك كۈنلەرگە بەرداشلىق بېرەلمىدى بولغاي، ئاخىرى 1934-يىلى بۇ دەرتلەردىن بىراقلا ئۆلۈپ قۇتۇلدۇ. ئۇنىڭ نامىزى ھەربىي مۇراسىم بىلەن چۈشۈرۈلۈپ يەرلىككە قويۇلدۇ.

سابىق باسمىچىلار يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان شىر مۇھەممەتبەگمۇ، دۆلەت تەرىپىدىن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن قارتەئىي چار رايونىدىكى يېرىدە دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھۆكۈمەت بېرىدىغان 500 روپىيىلىك مائاشىغا تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامداپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ رۇخسىتى بولماي تۇرۇپ قورۇقىدىن 6 كىلومېتىر نېرىسىغا ئۆتۈشمۇ چەكلەنگەن ئىدى. قالغان باسمىچىلار يېتەكچىلىرىمۇ دېھقانچىلىق ياكى تىجارەت ئىشلىرى قاتارىدىكى قولىدىن كېلىدىغان بىرەر ئىشقا تايىنىپ كۈنىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ھەلەك بولۇپ يۈرمەكتە ئىدى. دۆلەت مەمۇرلۇقى ياكى ئەمەلدارلار ئارىسىدا ۋەزىپىگە تەيىنلىنەلمىگەنلەر بەكلا ئازساندا ئىدى. بۇنداقلاردىن بىرسى باشۇەزىرلىكتە ‹باشمىنىستىرلىك مەھكىمىسىدە دېمەكچى بولسا كېرەك – ت›مەسلىھەتچى ۋە تەرجىمانلىق قىلىۋاتقان مۇبەششىرخان تارازا ئىدى. تارازا، تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار بىلەن ھۆكۈمەت مەركىزى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەردە ياردەمچىلىك قىلىپ يۈرمەكتە ئىدى. ئۇ، ئوغلى نەسرۇللانى سابىق بۇخارا ئەمىرىنىڭ قىزى بىلەن ئۆيلىگەنلىكى ئۈچۈن، تارازىنىڭ ئەمىر يېقىنلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىمۇ يامان ئەمەس ھېسابلىناتتى. ئۇندىن باشقا، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە ھۆكۈمەت مىنىستىرلىرىدىن بىرى بولغان، كېيىن ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق ئەلچى قىلىپ ئۆەرتىلگەن ھاشىم سايىقمۇ ئافغانىستاندىن كەتمىگەن بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ مائاريپ نازارىتىدە مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن ئىدى. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى مەملىكەت دائىرىسىدە سىياسىي تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش، نەشرىيات-تەشۋىقات پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا رۇخسەت قىلمىغانلىقى

ئۇچۇن، تۈركىستانلىق مۇجاھىتلار بۇ ساھەلەردىمۇ ھەرقانداق بىر پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىمەن دېيىشنىڭمۇ قىلچە ئىمكانىيەتلىرى قالمىغان ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
ئافغانىستاندىكى تۈركىستانلىقلاردىن بىر قىسىم كىشىلەر. ئوتتۇرىدا پاپاخلىق ئۆرە تۇرغىنى باسمىچىلار يېتەكچىسى نۇرمۇھەممەتبەگ. كابۇل، 1926 – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

1935-يىلىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئىچىدە بۇرۇندىن بار بولغان سىياسىي تەرەپبازلىقلارغا ئايرىلىۋېلىش ئىشلىرىمۇ ئاساسەن ئۆزىپىتى ساقلىنىپ داۋاملىشىپ كەلمەكتە ئىدى. ئەسلىدە تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئىچىدە سىياسىي تۈسكە ئىگە بىرەر گۇرۇپپىلىشىش ئەھۋاللىرىمۇ يوق ئىدى. ئاز ساندىكى قىرغىز مۇھاجىرلىرى پامىر رايونىغا جايلاشقانلىقى ئۇچۇن، ئۇلار باشقىلار بىلەن ئارىلاشماي ئايرىم ياشىماقتا ئىدى. ئۇلار تۇرۇۋاتقان يەرلەر ئېگىز تاغلىق يەرلەر بولغاچقا، ئۇلار ھەر يىلى ئاران ئۇچ ئايلا سىرت بىلەن بېرىش كېلىش قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنى مەركىزى ھۆكۈمەت باشقۇرۇپ كېتەلمەيدۇ دېيىشكە بولاتتى. ئۆزبېك مۇھاجىرلار بولسا ئاساسەن ئالغاندا ئەسلى يۇرتلىرى بويىچە بۇخارايى، فەرغانىچىلار ياكى پانئى دەريايى (ئېقىنىنىڭ نېرىسىدىن كەلگەنلەر) دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالماقتا ئىدى. سىياسىي نۇقتىدا بولسا، ئەمىرگە مايىل بولغانلار، كونا قۇربېشىچىلار، تارازىنىڭ ئەتراپىدىكىلەر ۋە ت م ب تەرەپپازلىرى قاتارلىق تۆت تەرەپ كىشىلەرگە بۆلۈنگەن ئىدى. سابىق بۇخارا ئەمىرى تەرىپىدىكىلەر ئەمىرنىڭ ئوغلى شاھزادە ئۇمەر ئېتىراپىغا توپلانغان ئىدى. تۈركمەن گۇرۇپپىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ كۆچلۈك تەرەپپاز توپلىغان كىشى نەقشىبەندى تەرىقىتىدىن ئىشان خەلىپە ئىسمىلىك بىرسى ئىدى.

1930-يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، دۇنيا مىقياسىدا ئۇرۇش پۇراقلىرى كۆچىيىۋاتقان ۋەزىيەت شەكىللەنمەكتە ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا ئافغانىستاندا گېرمانىيە بىلەن ياپونىيىنىڭ تەسىرى كۈنسايىن كۆچىيىپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ ئىككى گۇرۇپپا كۆچلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئەنگلىيىگە قارشى قانات يايدۇرىدىغان پائالىيەتلىرى، ئافغانىستاندىكى مۇھاجىر گۇرۇپپىلار ئوتتۇرىسىدا قايتىدىن ھەربىكەتلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولۇپ بېرىدۇ.

سەدردىنخان مۇپتىنىڭ چەتتە قالدۇرۇلۇشى

سەدردىنخان مۇپتى، مەھمۇت ئايقارلى بىلەن بىرگە 1934-يىلى ئىيوننىڭ ئاخىرلىرى كابولغا يېتىپ كېلىدۇ. مۇپتىنىڭ مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ئابدۇلۋاھاپ ئىسھاق ئوغلى ئىككىسىگە يازغان خېتى شۇ چاغدىكى ئافغانىستان ۋەزىيىتى ھەققىدە مۇھىم مەلۇماتلارنى بەرمەكتە:

31- ئىيۇن كابولغا كېلىپ كونا-يېڭى مۇھاجىرلار بىلەن، 11 يىللىق مۇساپىرچىلىق تارتقان دوستلىرىمىز ۋە كەسىپداشلىرىمىز بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى خېلى ياخشى ئىكەن. ئۇلار ئاساسەن ئالغاندا تەرىپىگىزلەرنىڭ خىزمىتىگە تەييار كىشىلەر ئىكەن. شۇڭا مەن بۇ يەرگە كەلگىنىم ئۇچۇن خۇشالمەن، خېلى ئۇمىدلىنىپ قالدىم. ...

مەمدۇ شاۋكەت (ئەسەندال) باي بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشلۇق تۈركىيە ئەلچىسى ئىكەن. ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلاشتىم ... تۈركىيىنىڭ ئەھۋالى بىزنىڭ مەقسەتلىرىمىزگە ئۇنچە بەك مۇۋاپىق كېلىدىغاندەك كۆرۈنمەيدۇ. ئەمما بىزگە پايدىلىق بولغان يېرى، ئۇ يەرگە بېرىپ بىلىم ئاشۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئوقۇغۇچىلىرىمىز ئۇچۇن پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بېرىش ئىمكانىيىتى بارەك قىلىدۇ. شۇڭا مەنمۇ شاۋكەت باي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمنى پەقەت شۇ نۇقتا بىلەنلا چەكلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم.

بۇ جۇملىدىن پايدىلىنىپ بۇگۇن يوقسۇلغىمۇ تۈركىيىگە بېرىش ئۇچۇن تۈركىيە پاسپورتى چىقارتقۇزدۇم. ئەگەر يول خىراجىتى ئۇچۇن ماددىي ئىمكانىيەت تاپالىسام ئۇنى مەشھەد تەرەپلەرگە ئىۋەرتىشنى ئويلاۋاتىمەن. شۇڭا سىزدىن تەلەۋىم، ماددىي ئىنئانىلارنى تېزىرەك ئىۋەرتىپ بەرگەن بولسىڭىز. ئۇ مەشھەدكە بارغىنىدا سىزنىڭ مەشۋەرەتىڭىز بويىچە ئۇ يەرلەردە ھەرىكەت قىلىدۇ. ... بۇ يەردىكىلەرنىڭ مۇتلەق

كۆپ قىسمى بۇرۇن باغۋەنچىلىك، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىك كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن كىشىلەر بولغاچقا، بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىنمۇ يەنە شۇ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا ئىكەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوقۇش بىلەنمۇ مەشغۇل بولماقتا ئىكەن. ...

قەشقەرگە يولغا چىقىشنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەگەر ماقۇل كۆرسىڭىزلەر مەن بۇ يىل قىشنى كابۇلدا ئۆتكۈزۈشنى نىيەت قىلدىم. بۇ ھەپتە ئىچىدە بۇ دېگەنلىرىمنىڭ ئېنىق جاۋابىنى مۇشۇ ھەپتە ئىچىدە بېرەلىشىم مۇمكىن. ... غوجا نىياز قەشقەردە مۇستەقىللىق خىيالىدىن ۋاز كېچىپ مۇختارىيەت قۇرۇش يولىغا كىرىشىپتۇدەك. خىتاي ھۆكۈمەت قوماندانى قەشقەرگە كىرىپ بولغانكەن. ... مۇستەقىللىق كۈرەش جەڭچىلىرىنىڭ بىر قىسمى پامىر تاغلىرىدا تۇرۇۋېتىپتۇ، تاشقورغان تەرەپتە بىرەر مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىكەن. ئۇنىڭغا مەسئۇل بولغان كىشىنىڭ ئىسمى مەھمۇت يۈسۈپ ئىكەن. بۇ كىشى بۇرۇن شىرمۇھەممەتنىڭ قۇربېشىلىرىدىن بىرسى ئىكەندۇق، ئۇ ھازىرغىچە ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلغىدەكمىش. ... بۇ تەرەپلەرگە ئۈرتىلىدىغان ژۇرنال سانىنى كۆپەيتىپ بېرىشىڭىزلارنى ئۈمىد قىلىمەن. ئۈرتىلىدىغان ئىقتىسادنى كابۇل ناتسيونال بانكىسى، تۈركىستان ئەسھامى (تۈركىستان چەكلىرى) يولى بىلەن بىزگە ئۈرتىسىڭىزلەر تاپشۇرۇپ ئالالايدىكەنمەن.

بۇ جەريانداً، يوقسۇل، يەنى مەھمۇت ئايقارلى، مۇپتىنىڭ كىشىلەر بىلەن ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان، ژۇرنال تارقىتىشقا مەسئۇل بولىدىغان ۋە ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان ئەڭ يېقىن ئادىمى بولۇپ قالغان ئىدى. 1934~1935-يىلىرى بويىچە ت م ب ئارىسىدا يېزىلغان خەتلەردىن قارىغاندا، بارلىق خەتلەر ئاساسەن يوقسۇل ۋاستىسى ئارقىلىق يېزىلغانلىقى كۆرۈلمەكتە. مۇپتىنىڭ ئۈتكەن خەتلىرىدىن بىرسىدە تۈركىيىدە فامىلە قانۇنى چىققانلىقى سەۋەبلىك سەدىردىن مۇپتىغا "زىۋەچى" دېگەن فامىلە، ئۆزىگە "ئايكارلى" دېگەن فامىلىنى قويغانلىقى يېزىلغان. يەنە بىر پارچە خېتىدە بولسا "تۈركىيە باش ئەلچىسى يېقىندا تۈركىيىگە قايتىپ كېتىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇندىن كېيىن مۇپتى ئەپەندىگە ئۈرتىلىدىغان پۇلنىمۇ ئايقارلى نامىغا ئۈرتىلىشى لازىملىقى" يېزىلغان. بۇ قۇرلاردىن مەلۇمكى، كونا ئىككى ئىتتىھاتچى مەمدۇ شاۋكەت باي بىلەن سەدىرىدىنخان مۇپتى قايتىدىن بىر يەرگە كەلگەن بولۇپ، ئەسەندالمۇ مۇپتىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئىقتىسادي ياردەم بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان. مۇپتى بىلەن ئۇنىڭ كاتىپى، ئەسەندال

باش ئەلچىنىڭ ياردىمى بىلەن يېڭى فامىلە ئېلىپ تۈركىيە پاسپورتىنىمۇ يېڭىسىغا ئالماشتۇرۇۋېلىشقان. شۇنىڭدەك يەنە تۈركىيە ئەلچىخانىسىدىكىلەر مۇپتىنىڭ چەتئەلدىكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت باغلىشىغىمۇ ياردەم قىلىپ تۇرغان. ت م ب نىڭ ياۋروپادا تۇرۇشلۇق ۋاكالەتچىسى ئىۋەرتىپ بەرگەن پۇل بىلەن خەت-چەكلەرمۇ تۈركىيە ئەلچىخانىسى ۋاستىچىلىقى ئارقىلىق مۇپتىگە تېگىپ تۇرغان.

بۇ جەريانداا، مۇپتى بىر تەرەپتىن ئەندخوي، ئاقچا، مازارى شەرىپ ۋە خانئاباد قاتارىدىكى شەھەرلەردە ت م ب نامىدا پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋاكالەتچىلەر تېپىشقا، يەنە بىر تەرەپتىن سابىق باسمىچىلار يېتەكچىلىرى بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا تىرىشىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە شەرقىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك پىلانىنىمۇ تاشلاپ قويمىغان بولۇپ، ئۇ تەرەپلەرگە بېرىپ مۇستەقىللىق كۈرەشلىرىگە قاتنىشىشنى ھەر دائىم ئارزۇ قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ياپون ئەلچىخانىسىنىڭ مەسئۇللىرى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەپ ئۇ يەردىكى پائالىيەتلىرى ئۈچۇن ئاساس تىكلەشنىڭ تەييارلىقىنىمۇ قىلىپ يۈرمەكتە ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتە، مۇپتى ئىراندىن ئايرىلىشى بىلەن تەڭ ئۇ يەردىكى ت م ب پائالىيەتلىرىمۇ توختاپ قېلىش گىردابىغا كېلىپ قالغان ئىدى. مەشئەدتىن تارتىپ باشقا ئىران چېگرا بويلىرىدىكى شەھەرلەردە ۋەزىپىگە قويۇلغان ۋاكالەتچىلىرى ئۆزئارا كۈچلۈك ھەمكارلىق ئورنىتىپ كېتەلمىگەنلىكى ئۈچۇن ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كېتەلمىگەن ئىدى. بۇ ئەھۋاللاردىن خاتىرجەم بولالمىغان سەدرىددىنخان، بۇ تۈردىكى ھەمكارلىق ئىشلىرىغا ئايقارلىنى مەسئۇل قىلغىنىدا قايتىدىن ئىشلارنىڭ يۈرۈشۈپ كېتەلەيدىغانلىقىنى ئويلاپ ئۇنى مەشئەتكە قايتۇرۇشنى پىلانلايدۇ. ئەمما ئايقارلى مۇپتىنىڭ بۇ قارارىغا پەقەتلا رازى ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئايقارلى سوۋېتلىكلەرنىڭ ئويلىغىنى بويىچە تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار زىچ ئولتۇراقلاشقان جايغا كېلىپ ئورۇنلىشالمىغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۆزىنىڭ سىياسىي مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ يېتەرلىك دەرىجىدە تىكلەپ ئالمىغانلىقىنى ئويلىماقتا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئايقارلى مەشھەدكە قايتىپ كەتسە كۈچلۈك پائالىيەت قىلىدىغان بىر پۈرسەتنى قولدىن چىقىرىپ قويغان ھېسابلىناتتى. ئەگەر مۇپتىنىڭ تەلىپىگە ماقۇل دېمىگىنىدە ت م ب دىكىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئىشەنچىدىنمۇ ئايرىلىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئايقارلى ئاۋۋال مۇپتىنىى بۇ قارارىدىن ياندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ. ئايقارلى، ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي بىلەن تاھىر چاغاتاي قاتارىدىكى ياش تۈركىستانچىلارغا خەت يېزىپ مەشھەتكە قارىغاندا كابۇلدا تۇرۇپ

پائالىيەت قىلىشنىڭ تېخىمۇ پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭ ئۇچۇن مۇپتىنى ماقۇل كەلتۈرۈش ئۇچۇن يارەم قىلىشلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما مۇپتىمۇ ئايقارلىنى مەشھەتكە ئۆھرتمىسە ئۇ يەردىكى پائالىيەتلەرنى قايتىدىن جانلاندۇرۇشقا بولمايدۇ دەپ چىڭ تۇرۇۋالىدۇ.

سوۋېت تەرەپتىكىلەر ئۇچۇن بىرلا چارە قالغان ئىدى: بىر ئامال قىلىپ سەدرىدىنخان مۇپتىنى قاتاردىن چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئايقارلىنى تىكلەش. بۇ پىلاننى 1935-يىلى ئىيۇندا ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشىدۇ. شۇ كۈنلەردىكى ۋەزىيەتنى سەدرىدىنخان خەت ئارقىلىق مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىدۇ:

كابۇلدا تۇرۇپ سىرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇش بەكلا قىيىنلىشىپ كەتكەنلىكى ئۇچۇن شەرقىي تۈركىستانغا بېرىۋېلىش مەقسىتىدە 6-ئىيۇن كۈنى تاشقى ئىشلار ۋازارىتىدىن دوستانە بېرىپ كېلىش ئۇچۇن ۋىزا تەلەپ قىلغان ئىدىم. ئەمما تاشقى ئىشلار ۋەزىرى ماڭا سوۋېتلار ھۆكۈمىتى بىزگە قاتتىق بېسىم قىلىشقا كىرىشتى دېگەننى باھانە قىلىپ، ئەنگلىيە دائىرىلىرىگە تەۋە ھىندىستان تەرەپ بىلەن يولغا چىقىشنى ئويلىشىپ كۆرسەڭ دېگەن مەسلىھەتنى بەردى. شۇنداق قىلىپ ئەتىسى ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىغا كىرىپ ھىندىستانغا كىرىش ۋىزىسىنى بەرسەڭلار دەپ ئىلتىماس قىلدىم. ئەلچىخانىدىكىلەر بىز ئاۋۋال يۇقىرىدىن سوراپ باقايلى، ئاڭغىچە سەن كۇتۇپ تۇرغىن دېيىشتى. بۇ چاغدا، يەنى 17-ئىيۇن كۈنىسى مېنى شەھەر قوماندانلىقى چاقىرتىپتۇ. ئۇلار بىۋاستە ئىچكى ئىشلار نازارىتىدىن كەلگەن بويرۇقتا بىنائەن ئىككى كۈن ئىچىدە قوغدىغۇچى ژاندارمىلارنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا چېگرىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ مەشھەدكە قايتۇرىلىدىغانلىقىمنى ئۇقتۇرۇشتى. تۈركىيە ئەلچىخانىسىنىڭ مۇستەشارى يارەمى بىلەن ھىندىستان ئارقىلىق قايتىپ كېتىش تەلىۋىمنىڭ نەتىجىسىنى كۈتۈشۈمگە رۇخسەت قىلىشتى. مانا بۇگۈن ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىنىڭ جاۋابىنى كۈتۈپ ئولتۇرماقتىمەن. خۇدا كۆرسەتمىسۇن، ئىرانغا قايتىپ كەتسەم ئىرانلىقلارنىڭ ئالدىدا ئىناۋىتىم چۈشۈپلا كېتىشى مۇمكىن. بۇ يەردىكىلەرنىڭ دېيىشىدىن قارىغاندا مەن تەشكىلات قۇرۇپ سوۋېت رۇسىيىسىگە قارشى ھەرىكەت قىلىپ يۈرگىدەكمىشمەن. بۇ ئەھۋاللارنى ماڭا ۋە تۈركىيە ئەلچىخانىسىنىڭ مۇستەشارىغا تاشقى ئىشلار نازىرلىقىدىن بىۋاستە ئۇقتۇرۇپتۇ. ... يىراقبايلارنىڭ (ياپونلار كۆزدە تۇتۇلماقتا – ئاپتور) ئارىغا ئېلىپ كۇتۇۋېلىشىمۇ يامان

ئىش ھېسابلانمىغان بولاتتى. ئەمما بۇنىڭ ئۇچۇن پۈرسەتنى قولغا كەلتۈرۈپ بۇ ئىشنى ئەملگە ئاشۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ...

خۇداغا شۈكرى، ھازىرچە مۇھىممەت ئۇچۇن مېنىڭكىدەك ئۇنداق ئەنسىرىگىدەك جىددىي بىر ئەھۋال يوق. شۇنداق بولغاچقا ئۇنى بۇ يەردە قالدۇرۇپ سىزلەرنىڭ خىزمىتىڭىزلارنى قىلىشقا سۇندۇم. ... ھۆرمەتلىك مۇستاپا ئەپەندىم، بۇندىن كېيىن مۇھىممەت بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇرۇشۇڭىزنى قاتتىق تەلەپ قىلىمەن. ... شۇنىسى ئېنىقكى، بۇندىن كېيىن سۆزۈبتلەر ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەت قىلىش پۈرسىتىمىز قولدىن چىقىپ كەتكەندەك تۇرىدۇ. بىردىن-بىر ئۈمىدىمىز، ئالدىمىزدىكى دەۋرلەردە بىرەر ئىنقىلاب ياكى بىرەر ئۇرۇش پارتلاپ قېلىشنى كۈتۈشتىن باشقا چارىمىز قالمىدى. ... بۇ كۆزقاراشقا كېلىپ قالغىنىم ئۇچۇن، مىللىتىمىزگە "تەييارلىنىپ تۇر" دېيىش ئۇچۇن ئامال قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ... شۇنىڭغا قارىماي پۈتۈمغا پۈت، قولۇمغا قول بولۇپ بېرىۋاتقان بۇ يىگىتنى (ئايقارلىنى) تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇرمەن. ئەگەر سىز تەرەپلەردە ئىمكانىيىتىڭىز بار بولسا مېنى ھىندىستانغا كىرگۈزۈپ قويۇشىڭىز بىرەر يولىنى قىلىپ باققان بولسىڭىز بەكلا ياخشى بولاتتى.

ت م ب مەسئوللىرى بىلەن سەددىدىن مۇپتى ئوتتۇرىسىدا يېزىشقان خەتلەردىن مەلۇم بولماقتىكى، ئۇ كۈنگىچە مۇپتىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن قىلچىمۇ ئەندىشە قىلمىغان ئافغانىستان ھۆكۈمىتى، ئۇشتۇمتۇتلا ئۇنىڭ چېگرادىن چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلىدىغان بولۇپ ئۆزگىرىۋالغان. مۇپتىنى سۆزۈبتلەرگە قارشى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندىڭ دەپ قارىلاپ تۇرۇغلۇقمۇ، ئۇنىڭ كاتىپى ۋە مۇھىم يارەمچىسى بولغان مەھمۇت ئايقارلىغا ھېچ نېمە دېمىگەن. ئايقارلى كېيىن سۆزۈبت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكىنىدە ئېلان قىلغان كۈندىلىك خاتىرىسىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ ئۆتكەن بولۇپ، سەددىدىنخان مۇپتىنى ھەرىكەتنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇش ئۇچۇن ئافغانىستان ھۆكۈمىتى ئىچىدىكى سۆزۈبتلىك دوستلىرىنىڭ ياردىمىدە قوناق ناندىن قىل تارتقاندەك ئېھتىيات بىلەن ھەرىكەت قىلىشقانلىقىنى يازىدۇ.

سەددىدىن مۇپتىنىڭ ھىندىستان ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستان تەرەپكە چىقىپ كېتىش ئۇچۇن قىلغان تىرىشچانلىقلىرىدىن بىرەر نەتىجە چىقمايدۇ. مۇپتى ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىنىڭ جاۋابىنى ئالماي تۇرۇپلا ئافغانىستان دائىرىلىرىنىڭ ئالغان يېڭى بىر قارارىغا دۇچ كېلىدۇ. يەنى ئۇنى ئىرانغا يولغا سېلىۋېتىش قارارىدىن

يېنىپ، ھېرات تەرەپلەرگە سۈرگۈن قىلىۋېتىش قارارىنى ئېلىشقان ئىدى. مۇپتى ھېراتتا نەزەربەند ئاستىغا ئېلىنىدىغان بولدۇ. شۇنداق قىلىپ، سوۋېت مەخپىي رازۋېتچىكلار پونكىتىنىڭ ئوينىغان ئويۇنى ئوڭۇشلۇق ئاخىرلاشقان ھېسابلاندى. سوۋېت جاسۇسى ئايقارلىمۇ كابۇلدا ت م ب نىڭ ئەڭ مۇھىم ئادىمى بولۇۋېلىپ، سەددىنخاندىنمۇ پۈتۈنلەي قۇتۇلۇپ قالغان ھېسابلاندى. ئايقارلى بۇ ئىشلار ھەققىدە چوقاي ئوغلىغا تۆۋەندىكىچە خەۋەر بېرىدۇ:

مۇپتى ھەزرىتىم ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئۇۋەتكەن خېتىدە بۇندىن كېيىنكى خەتنى پىشاۋۇردىن يازمىز دەپ ئېيتقان ئىدى. ئەمما بۇنىڭغا ئىمكانىيەت يار بەرمەي قالدى. چۈنكى كەينى-كەينىدىن كەلگەن بۇيرۇق ۋە ئەمرلەر ئۇنى كابولدىن ئايرىلىشقا مەجبۇرلىدى. ... بولشېۋىكلار جاسۇسلۇق ئورگانلىرى مۇپتىنىڭ كابولدىن قوغلىنىشى ئۈچۈن قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن چارىلارنى ئىشقا سالغان ئىدى. ھىندىستان بىلەن ئىران ئەلچىخانىلىرىمۇ ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا جاۋاب بەرمەي جىم بولۇۋېلىشتى. شۇنداق قىلىپ مۇپتى ھەزرەتلىرىنى ھېراتقا سۈرگۈن قىلىش قارارى چىقتى. ئاخىرى 6-ئاۋغۇستتا ساقچىلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا ھېراتقا سۈرگۈن قىلىنىپ يولغا سېلىندى. ... شۇنداق بولغاچقا، بۇندىن كېيىن مۇپتى نامىغا ئۇيۇرتىلىدىغان خەت-چەك، ژۇرنال ۋە پۇللارنى مېنىڭ نامىمغا ئۇيۇرتكەيسىزلەر.

(رەسىم ئورنى)
سوۋېت جاسۇسى مەھمۇت ئايقارلى (سولدا ئۆرە تۇرغىنى) باسمىچىلار يېتەكچىسى ھەمراقۇل قۇربېشى (ئالدىدا ئولتۇرغىنى) بىلەن بىرگە، كابۇل، 1936-يىلىنىڭ باشلىرىدا – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

شۇنداق قىلىپ، بۇ كۆرەش مەيدانى يالغۇز ئايقارلىنىڭلا قولىغا قالغان ئىدى. يەنى تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەربىيىنىڭ ئافغانىستان، ئىران ۋە شەرقىي تۈركىستان ھەربىكەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسى ئايقارلىنىڭ قولىغا قالغان ئىدى. ت م ب نىڭ ۋاكالەتچىسى بۆلۈشالغان مەھمۇت ئايقارلى، مۇپتى سەددىرىدىنخان بىلەن ت م ب رەئىسى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ كاپالەتچىلىكىدە تۈركىيە باش ئەلچىسى مەھمۇت شاۋكەت ئەسەندال بىلەن ئىنتايىن يېقىن مۇناسىۋەت تىكلىشالغان ئىدى. كەسپى جاسۇس ھېسابلىنىدىغان ئايقارلى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ تۈردىكى مۇناسىۋەتلەردىن پايدىلىنىپ باشقا دىپلوماتىيىلىك گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ئىشى ئۇنىڭ ئۈچۈن بەكلا ئاسان ئىش ئىدى.

دېگەندەك، 1936-يىلىدىن باشلاپ ياپونىيە دىپلوماتىيە ساھەلىرى ئىچىگمۇ سىڭىپ كىرىشكە باشلايدۇ. بۇ جەريانىدا كونا باسمىچىلار يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان ھەمراقۇل قۇربېشىنىڭ قىزى بىلەن ئۆيلىنىۋېلىپ ئورنىنى تېخىمۇ چىڭىتىۋالىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىسى، تۈركستانلىق مۇھاجىر يېتەكچىلىرىنىڭ ئىشەنچىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىش ئىدى. ئەسلىدىلا ئۇ ۋاقىتلاردا ئافغانىستاندىكى بىر قىسىم تۈركستانلىق گۇرۇپپىلار ت م ب يولغا قويۇۋاتقان كۈرەش پىلانىغا قايىل بولماي يۈرمەكتە ئىدى. بولۇپمۇ مۇبەششىرخان تارازا يېتەكچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان گۇرۇپتىكىلەر ت م ب نىڭ سىياسىتى بىلەن ئۇلارنىڭ نەشرىيات ئەپكارى بولغان ياش تۈركستان ژۇرنىلىنى ھەددىدىن تاشقىرى لىبېرال دەپ قاراپ، "بىسمىللا دەپ باشلىمىغان بىر ژۇرنال" دەپ ھېساپلاشماقتا ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئاغابېكوۋنىڭ ئەسلىمىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ياش تۈركستان ژۇرنىلىنىڭ بۇرۇنقى سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر سەۋەبىدىن، شىرمۇھەممەت باي قاتارىدىكى سابىق قۇربېشىلىرىمۇ ت م ب غا دېگەندەك قىزغىن مۇئامىلە قىلماي كەلمەكتە ئىدى. ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ت م ب نىڭ ئادىمى بولۇپ كۆرۈنگەن ئايقارلى ئۈچۈن بۇ ئىككى تەرەپتىكىلەرنىڭ ھەر ئىككىسى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا يېقىن مۇناسىۋەت تىكلەپ كېتىشى ئونچە ئاسانغا توختايدىغان ئىشلاردىن ئەمەس ئىدى. بۇ تۈردىكى ئەھۋاللاردىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ كېلىۋاتقان ئايقارلى، بىرىنچى قەدەمدە ھەر ئىككىلا تەرەپكە قوشۇلماي يۈرگەن يېتەكچىلەر بىلەن يېقىنلىشىش يولىنى تاللىۋالىدۇ. بۇ مەقسەتتە شەرقىي تۈركستاندىن ئافغانىستانغا كەلگەن قۇدرىتىللاخان تۆرە، قاسىمجان تۆرە قاتارلىق يېتەكچىلەر بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەشنىڭ يولىنى ئاختۇرۇشقا كىرىشىدۇ.

«ھۆكۈمەتئىي ئىلاھىيە» ئۇرۇنۇشلىرى

بۇ جەريانىدا كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھاجىرلار سىياسىتىدە بىر تۈرلۈك ئۆزگىرىش ياسىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. بۇ ئىش مۇنداق ئوتتۇرىغا چىقىدۇ: ھىندىستانلىق مەۋلانا مەنسۇر دېگەن بىر دىنى زات يېتەكچىلىكىدە ئافغانىستاندا تۇرۇۋاتقان تۈركستانلىق مۇھاجىرلار تەشكىللىنىپ مەخپىي سىياسىي ھەرىكەت باشلىتىلىدۇ. ھىندىستانلىق بىر دىنى زاتنىڭ ئافغانىستانغا كېلىپ سۆۋېتلەر ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەت تەشكىل قىلىشقا

ئۇرۇنۇشى ھەقىقەتەنمۇ غەلىتى بىر ئەھۋال ئىدى. ئەمما بۇ ئىشنى سوۋېت ئىتتىپاقى-ئەنگلىيە زىددىيىتى نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئىزاھلىغىنىمىزدا، بۇنى چۈشىنىش ئۇنچىۋالا تەسمۇ ئەمەس.

1930-يىللارنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھىندىستان-ئافغانىستان چېگرا بويلىرىدا تۇرىدىغان پەشتۇ قەبىلىلىرى ئارىسىدا كوممۇنىزم تەشۋىقاتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇشقا كىرىشكەن ئىدى. شۇ ئارقىلىق بۇ تەۋەلەردە ئەنگلىيىلىكلەرگە قارشى قوزغالغان ھەرقانداق بىر ھەرىكەتنىمۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللاپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ ئەھۋال، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچى دائىرىلىرىنى قاتتىق ئەنسىرىتىپ كەلمەكتە ئىدى. مەجنۇن پېقىر ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قوزغالغان قوزغىلاڭ كۈنسايىن كېڭىيىپ كېتىۋاتاتتى. ئەنگلىيە دائىرىلىرى ھىندىستان چېگرا بويلىرىدا بۇ قوزغىلاڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن دەرھال ئېشقا كىرىشىدۇ. ئافغانىستان تەۋەسىدىكى سوۋېتلەرگە قارشى گۇرۇپپىلارنى تەشكىللەش پىلانىمۇ ئەنە شۇ تەدبىرلەرنىڭ بىر تەركىبى قىسمى ھېسابلىناتتى.

مەۋلانا مەنسۇر، 1933-يىلى ئافغانىستانغا كېلىپ بۇ يەردىكى تۈركىستانلىق گۇرۇپپىلار بىلەن زىچ ئالاقە ئورنىتىشقا كىرىشىدۇ. بۇ كىشى بىلىملىك بىرسى بولغانلىقى ئۈچۈن، بارلىق گۇرۇپپىلار ئۇنىڭ دېگىنىگە قايىل ئىدى. 1934-يىلىدىن باشلاپ پائالىيەتلىرىنى باشقىچە بىر يولغا يېتەكلەپ مېڭىشقا باشلايدۇ. تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئىچىدىكى ئابرۇيلۇق كىشىلەرنى يېنىغا يىغىپ كومۇنىزمغا قارشى ھەمدە تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى مەقسەت قىلىدىغان مەخپىي سىياسىي تەشكىل قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىدۇ. قۇرۇلغان بۇ تەشكىلاتقا "ھۆكۈمەتئى ئىلاھىيە" دېگەن نامنى تاللىۋالىدۇ (بۇ ھەرىكەتكە قاتناشقان كىشىلەر شىر مۇھەممەتبەگنىڭ ئىنىسى نۇر مۇھەممەتبەگ، ئوسمان قارى، مەۋلانا ئەخمەتئەلى، ئابدۇلئەزىز قارى قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپىدۇ – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). مەركىزى كابۇلدا بولغان بۇ تەشكىلات باشقا شەھەرلەردىمۇ ئەزالىرىنى كېڭەيتىش پائالىيىتى بىلەن پۈتۈن بىر يىل مەخپىي شۇغۇللىنىدۇ. 1935-يىلى ئىچىدە سوۋېتلەرگە قارشى تەشۋىقات ھەرىكىتىنى باشلاشقا قارار قىلىشىدۇ. ئەمما بۇ جەريانداا ئافغانىستان ساقچىلىرى بۇ ئەھۋالنى تۇيۇپ قېلىپ، مەۋلانا مەنسۇرنى يېقىندىن مەخپىي كۈزۈتۈشكە باشلىغان ئىدى. نەتىجىدە، ھىندىستاندا باستۇرۇلۇپ ئافغانىستاندا مەخپىي تارقىتىش پىلانلانغان كىتابچىلار ساقچىلار تەرىپىدىن قولغا

چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن بۇ تەشكىلات تارقىتىۋېتىلىدۇ. مەۋلانا مەنسۇر بىلەن بىر قاتاردا بۇ تەشكىلاتنىڭ مۇھىم ئەزالىرى قولغا ئېلىنىدۇ. كېيىنچە ئافغانىستان دائىرىلىرى مەۋلانا مەنسۇرنى ھىندىستانغا قوغلاپ چىقىرىدۇ. ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ مەۋلانا مەنسۇرنى قىلچە سوتلىماي چېگرىدىن قوغلاپ چىقارغانلىقى، بۇ كىشىنىڭ ئەنگلىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئىشقا قويۇلغانلىقىنىڭ ئېنىق ئىسپاتى ئىدى. ئەمما مەۋلانا مەنسۇر بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنغان تۈركىستانلىقلارنى بولسا، بەلگىلىك مۇددەتلەر بويىچە قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ تۈرمىگە سولىۋېتىشىدۇ. ھۆكۈمەتنى ئىلاھىيە ۋەقەسىدىن كېيىن، مۇھاجىرلار ئارىسىدىكى ئىشلارنى تولۇق كۇزۇتۇپ كېتەلمىگەنلىكىنى ئويلىغان ئافغانىستان دائىرىلىرى، ھەر بىر يەردىن بىرەردىن مۇھاجىرلار ۋەكىلى تاللاپ چىقىش چارىسىنى ئىشقا سالماقچى بولىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستان دائىرىلىرى بۇ ۋاكالەتچىلەر ۋاستىسىدا تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئىچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن تېخىمۇ تولۇق خەۋەر تاپالايدىغان بولۇشنى مەقسەت قىلىشىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ ۋاكالەتچىلارگە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن مۇھاجىرلار ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىق رولىنى ئويناىدىغان ھوقۇقنىمۇ بەرمەكچى ئىدى. بۇ ئىش ئۇچۇن كابولدىكىلەر ئۇچۇن مۇبەششىرخان تارازىنى تاللىۋالىدۇ. ئەمما بۇ تەدبىر پەقەت كابۇل بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، باشقا شەھەرلەردە بۇنداق بىر ۋەزىيەتكە تەيىنلەنگەنلەر بولمايدۇ.

ت م ب نىڭ ياپونىيە بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش تىرىشچانلىقلىرى

ت م ب مەركىزى، 1932-يىلى شەرقىي تۈركىستاندا مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنىڭ باشلىنىشى بىلەن تەڭ، ياپونىيە ھۆكۈمىتىگە بىر پارچە مەلۇمات بېرىش دوكلاتى سۇنۇلغان بولسىمۇ، ياپونىيە تەرەپتىن بۇ دوكلاتقا ھېچ قانداق بىر جاۋاب كەلمەيدۇ. سەدرىدىنخان مۇپتى كابولغا كېلىپ ياپونلار بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەش ئۇچۇن ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشكەن ئىدى. كېيىن بۇ مۇناسىۋەتنى ئايقارلى داۋاملاشتۇرغان بولۇپ، بۇ جەريانداا شەرقىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرگە يارەم قىلىدىغانلىقى ھەققىدە پىكىر بىرلىكىگە كېلىشىدۇ.

بۇ جەريانداا مۇستاپا چوقاي ئوغلىمۇ پارتىزدىكى ياپونىيىلىك مەسئۇل كىشىلەر بىلەن ئۇچۇرۇشۇشنىڭ يوللىرىنى ئاختۇرۇپ يۈرەتتى. ئايقارلى بىلەن چوقاي

ئوغلىنىڭ بۇ ھەقتە يېزىشقان خەتلىرى بۇ ئۇچۇرۇشۇشلارنىڭ قايسى دەرىجىگە يەتكەنلىكى ھەققىدە خېلى تەپسىلىي مەلۇماتلارنى بەرمەكتە:

خېتىڭىزنى تاپشۇرۇپ ئالغىنىمدىن كېيىن، يىراقبايلار (ت م ب نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزئارا يېزىشىدىغان خەت-ئالاقىلاردا ياپونلارغا ئەنە شۇنداق شىفىر ئىسمى قويۇلغان ئىدى – ئاپتور) بىلەن كۆرۈشۈپ، يازغان خېتىڭىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرى ھەققىدە ئۇلار بىلەن سۆزلەشتىم. بۇ ھەقتە ئۇلار مۇنداق دېدى: "بىز فرانسىيەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭمۇ بىزگە ئوخشاش ھەرىكەت قىلىشىنى چىن قەلبىمىزدىن ئۈمىد قىلىمىز. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشقا بەك قىزغىن مۇئامىلە قىلماسلىقىدا بىرەر سەۋەب بولىشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىمەن. بەلكىم فرانسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن كۈندىن كۈنگە يېقىنلىشىپ كېتىۋاتقانلىقى بىزنىڭ ئەھۋالىمىزنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن دەپ ئويلاۋاتقان بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە قىشلاق ئەپەندىم (فرانسىيىدە ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن ياپونىيە باش ئەلچىخانىسىدىكى مەسلىھەتچى ياكى ھەربىي ۋاكالەتچىنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) رۇسىيىدە تۇرۇپ باقمىغان، رۇسىيە توغرىلىق ھېچقانداق مەلۇماتى يوق بىرسى بولۇپ، ئۇ كىشى فرانسىيە ئۈستىدىلا مەلۇماتقا ئىگە بىرسى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ تۇردىكى ئىشلارغا قىزىقمىغان بۆلىشى مۇمكىن. بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ تېز ئوتتۇرىغا قويۇپ تېخىمۇ كەڭرى خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن مۇستاپا ئەپەندىنى سەفىرى كەبىر (باشئەلچى) مۆسيۆ ساتو بىلەن كۆرۈشۈپ بېقىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن. چۈنكى ساتو ئەپەندى موسكۋا بىلەن پېتربورگدا 15 يىلدەك تۇرغان. مەنمۇ ئۇ كىشى بىلەن موسكۋادا ئىككى يىلدەك بىرگە خىزمەت قىلىپ باققانمەن. مەن ئەتىدىن باشلاپ ئۇنىڭغا بۇ ئىشلارنى تونۇشتۇرۇپ خەت يازىمەن.

مۇستاپا ئەپەندى تۈركىستان مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك فرانسۇزچە ۋە ئەنگلىزچە ئىلان قىلغان ئەسەرلىرىنى بىزگە (يەنى كابولغا) ئۆرتەپ بەرسە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى دۆلەتلىمىزنىڭ نەشرىيات ۋە مەتبۇئاتلىرىدا باستۇرۇشقا تىرىشىپ كۆرىمەن. بۇ ئىش ئۈچۈن مەن سىزگە كېسىپ ۋەدە بېرەلەيمەن. ئەگەر مۇستاپا ئەپەندىم مانجۇرىيە، پولشا ياكى بولمىسا فىنلاندىيەدەك بىرەر دۆلەتتە تۇرۇۋاتقان بولسا ئىدى، بىز ئۇنىڭ بىلەن پوتونلەي باشقىچە بىر تۇردە ھەمكارلاشقان بولاتتۇق. مەن پارىژدىكى ئەلچىمىزگە يازماقچى بولغان خېتىمگە بۇندىن كېيىن مۇستاپا ئەپەندىم خەت-

چەكلىرىنى بىزنىڭ ئەلچىخانىغا بەرسە قايتۇرۇۋەتمەي قوبۇل قىلساڭلار دېگەن گەپنىمۇ قىستۇرۇپ قويىمەن.“

سەفىرى مۇختەر كىتادا ھەزىرەتلىرى گېپىنىڭ ئارىسىدا سىنكىياڭ ‹شەرقىي تۈركىستاننى دېمەكچى –ت› ئىشلىرىغىمۇ ئالاھىدە قىزىقىدىغانلىقىنى قىستۇرۇپ ئۆتتى. ... بىزنىڭ ئىشلىرىمىزغا قولىڭىزدىن كېلىشچە ياردەم قىلسىڭىز دەپ تەلەپ قىلىۋېدىم، بۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ۋەدە قىلدى. ... بۇندىن ئاۋۋال كېسەللىك سەۋەبىدىن دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەن باش كاتىپ ھەزىرەتلىرىمۇ ”مەن سىلەرنىڭ ئىشىڭلارنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن ھۆكۈمۈتىمىزگە چوقۇم خەت يېزىپ ئۇقتۇرىمەن، خاتىرجەم بولۇڭ، ياپونىيە خەلقى سىلەرنى ھەرگىز ئۇنتۇمايدۇ“ دېگەن ئىدى. قېنى كۆرۈپ باقارمىز. ... ‹1936.5.16›

ئايقارلىنىڭ ئابدۇلۋاھاپ ئوكتايغا يازغان يەنە بىر پارچە خېتىدە مۇنداق دېيىلگەن:

تۈركىستانغا كەتكەن ئۈچ كىشىدىن ھازىرغىچە بىرەر خەۋەر ئالالمىدۇق. بۇ يەردىن يولغا سېلىنغان ئىككى ئادىمىمىزنىڭ قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ ئىش باشلىۋەتكەنلىكى ھەققىدە خەۋەر كەلدى. مەن ھازىر ھىندىستانغا ئورۇنلىشىۋېلىپ ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ تۇرىدىغان بىر ’پونكىت‘ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشماقتىمەن.

ئايقارلىنىڭ ئىۋەرتكەن خەتلىرىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن شەيخ ئابدۇلكېرىم دېگەن مەخپىي ئىسىملىق كىشى چوقۇم سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇزۇن يىل جەڭ قىلغان داڭلىق باسمىچىلار يېتەكچىسى فۇزەيل مەخدۇم بولۇشى كېرەك. بۇ ئېتىقاتلىق مۇجاھىت يېتەكچى، ئۆزىنى ت م ب نىڭ ۋاكالەتچىسى دەپ تونۇتقان مەھمۇت ئايقارلى قۇرۇپ چىققان ئاتالمىش بولشىۋىزمغا قارشى تەشكىلاتقا قىلچە ئىككىلەنمەيلا ئەزا بولۇپ كىرگەن ئىدى. ئۇ خىتايلارغا قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە ئىۋەرتىلگەنلەردىن بىرسى ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلى كىم ئىكەنلىكىنى ئايقارلى تۈڭگانلار بىلەن قەشقەردە تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇلىغا ئاللىمۇقاچان خەۋەر بېرىۋەتكەن. شۇڭا مەختۇم شەرقىي تۈركىستانغا بارار-بارماي تۈڭگانلار بۇلاپ ئاپىرىپ قەشقەردىكى رۇسىيە كونسۇلىدىكىلەرگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. فۇزەيىل مەخدۇم، قەشقەردىن سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلىپ ئۇ يەردە سوراق قىلىنغاندىن كېيىن ئېتىپ تاشلانغان (تۈركىستانى، «يوقالغان ۋەتەن»، 168-بەت. بۇ ۋەقە سوۋېت

جاسۇسى مۇھەممەت ئايقارلىنىڭ ئەسلىملىرىدىن تۈزۈلگەن «مەخسۇس تاپشۇرۇق» نامدىكى كىتابتىمۇ ئىسپاتلاپ كۆرسىتىلگەن – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ئايقارلى يازغان خەتلەردە مەخپىي ئىسىملار بىلەن يېزىلغان كىشىلەرنىڭ ئەسلى كىم ئىكەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. شۇنداقتىمۇ ئايقارلىنىڭ بۇ تۈر ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ يەنە قانچىلىغان ئادەملەرنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا تۈتۈپ بەرگەنلىكىنى ك گ ب ئارخىپلىرىدىن باشقا ھېچقانداق يەردىن بىلىش ئىمكانىيىتى بولمىسا كېرەك.

ئوسمانغوجا ئوغلى ئافغانستاندا

1937-يىلىنىڭ باشلىرىدا، ت م ب رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلى، شەرقىي تۈركىستاندا قۇرۇلغان ھۆكۈمەتنىڭ دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى بولغان سۇلتانبەك بەختىيار بىلەن بىرگە ھىندىستان ئارقىلىق ئافغانستانغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ قېتىملىق سایاھىتىدىن ت م ب دىكىلەرنىڭ ھېچقانداق خەۋىرى بولمىغاچقا، بۇ ھەقتە ت م ب مەركىزىدە بەكلا كۆپ تالاش-تارتىشلار يۈز بېرىدۇ. ئەمما، بۇ سایاھەتتىن پىرومېتېدىكىلەرنىڭ خەۋىرى بارلىقى كېيىن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. چوقاي ئوغلى بۇ سایاھەت ئىشى توغرىلىق پارىژدىكى ياپونىيە مەسئۇللىرى سۆرۈشتە قىلغانلىقىنى، ۋارشاۋادىكى پىرومېتې مەركىزىنىڭمۇ بۇ سایاھەت ئۆزلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر سایاھەت دەپ ئېيتقانلىقىنى يازىدۇ.

ئوسمان غوجا ئوغلى بىلەن سۇلتانبەگ ئىككىسى ئاۋۋال ئۇ ۋاقىتلاردا قەندىخارغا يۆتكىۋېتىلگەن سەدىرىدىنخان مۇپتىنىي زىيارەت قىلىدۇ. مۇپتى، ت م ب ئىچىدىكى تەرەپپازلىقتا چوقايئوغلى تەرىپىدە تۇرغان بىرسى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كېلىشىگە بەك خۇشال بولۇپمۇ كەتمەي سوغوقچىراق مۇئامىلە قىلىدۇ. كابولغا قاراپ ماڭغان غوجا ئوغلى بىلەن بەختىيار، شەھەرگە كېلىپ ئۇ يەردىكى ت م ب ۋاكالەتچىسى ماھمۇت ئايقارلى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئوسمان غوجا ئوغلى بۇ قېتىمقى ئافغانستان سایاھىتىدە بىر قانچە ئىشنى بىراقلا پۈتتۈرۋالماقچى بولغان ئىدى. بۇ ئىشلار ئارىسىدىكى ئەڭ مۇھىم ئىش شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتى ئۈچۈن ياپونىيىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ھېسابلىناتتى. يەنە بىر قىلماقچى بولغان ئىشى ئافغانستاندىكى تۈركىستانلىق مۇھاجىر يېتەكچىلىرىنى بىر يەرگە يىغىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىش ئىدى. ئوسمان غوجا ئوغلى ئەگەر بۇ ئىككى ئىشنى

ئوقۇشلۇق پۈتكۈزۈۋالالىغىنىدا، ئۇنىڭ ت م ب ئىچىدىكى ئورنى زور دەرىجىدە كۆچەيگەن بولاتتى.

غوجا ئوغلى بىلەن بەختىيار ئىككىسى ماھمۇت ئايقارلى ۋاستىچىلىقىدىن پايدىلىنىپ كابولدىكى ياپونىيىلىك مەسئۇل كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلاردىن شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىدە ياردەم قىلىشلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر بۇ مەسئۇل كىشى ياردەم قىلالىغان تەقدىردە، شەرقىي تۈركىستاندا كۆچلۈك قوراللىق ھەرىكەت باشلاشقا بولىدۇ دەپ ئىشەنچ قىلاتتى. سۇلتانبەگ بەختىيار بۇ ئىشەنچلىرى ھەققىدە بىر خېتىدا مۇنداق دەيدۇ:

قولىمىزدا كۆرسەتكىدەك يېتەرلىك ھۆججەت (پاكىتلار) بارلىقىغا ئىشەنچ قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن، يىراقبايلار بىلەن كۆرۈشۈپ بېقىش قارارىغا كەلگەن ئىدۇق. ... خەلقىمىزنىڭ ئورتاق مەنپەتى يىراقبايلارنىڭ مەنپەتىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەن ئىدۇق. بۇلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ سۆيۈملۈك ۋەتىنىمىزنىڭ مۇستەقىللىقى چوقۇم ئەمەلگە ئاشىدۇ دېگەن قاراش بويىچە باشقا تەرەپلەرنىڭ تەكلىپلىرىنى رەت قىلىپ يىراقبايلار بىلەن كېلىشتۇق.

ئەسلىدە، ياپونلار شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىگىمۇ، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ كەلگۈسى تەغدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگىمۇ قىزىقىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي ئوسمان غوجائوغلى-سۇلتانبەك بەختىيار ئىككىسىنىڭ بۇ ھەقتىكى تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسىز بولۇپ چىقىدۇ. ياپونىيىلىك مەسئۇل كىشىلەر شەرقىي تۈركىستاندا قوزغىتىلىدىغان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىگە بىۋاستە ياردەم بېرىش ئىشىغا بەك قىزىقىپ كەتمەيدۇ.

ت م ب رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ كابولغا قىلغان زىيارىتى جەريانىدا ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بولۇپ بەرگەن ئايقارلى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چوقاي ئوغلى بىلەن ئوسمان غوجا ئوغلى ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ كۆچەيتىۋېتىش ئۈچۈن غوجا ئوغلىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن قۇتراتقۇلۇق قىلىشقا كىرىشكەن ئىدى. ئايقارلى چوقاي ئوغلى بىلەن ئابدۇلۋاھاپ ئوكتايلارغا ئۇچرىتكەن خەتلىرىدە، غوجا ئوغلى سىلەر ئۇستۇڭلاردا بەكلا ناچار گەپلەرنى قىلىپ كەتتى دەپ، ئۇلارنى ت م ب رەئىسىگە قارشى ئاتاكىغا ئاتلىنىشى ئۈچۈن كۈشكۈرتمەكتە ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان خېتىدە، غوجا ئوغلىنى تىزگىنلەپ يۈرۈش ئۈچۈن

ئۇنىڭ كابولدىكى بارلىق پائالىيەتلىرىدە بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتقان. ئىشىنىشكە بولىدىكى، ئايقارلى كابۇلدا غوجا ئوغلىغىمۇ چوقاي ئوغلى ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئۈستىدە كۈشكۈرتكۈچى سۆزلەرنى قىلىپ يۈرگەن بولۇشى ئېنىق. يەنە بىر تەرەپتە، ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ ت م ب غا ئەزا بولمىغان سۇلتانبەك بەختىيارغا تەشكىلاتقا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلاردىن خەۋەر بېرىپ تۇرۇشى، ت م ب مەركىزىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكەزمەيلا ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن رەسمىي كۆرۈشۈش-سۆھبەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەنلىكى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تەشكىلات ئەزالىرى ئارىسىدا غوجا ئوغلىغا نارازلىق بىلدۈرىدىغان، ئۇنى تەنقىتلىشىدىغان ئىشلارمۇ باش كۆتۈرگەن ئىدى.

1937-يىلى ياز ئايلىرىدا، مەھمۇت ئايقارلى سۇۋېتلار ئىتتىپاقى ئۇچۇن جاسۇسلۇق قىلغان دېگەن جىنايەت بىلەن قولغا ئېلىنىدۇ. شىر مۇھەممەت بەينىڭ ئىستانبۇلدا بىلىم ئاشۇرۇۋاتقان ئۆگەي ئوغلى غۇلام ھەيدەر كابۇلغا بارغان ۋاقتىدا ئايقارلىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ بىر سۇۋېت ئىشپىيونى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن ئىدى. ئايقارلىمۇ غۇلام ھەيدەر ئافغانىستانغا كەلمەي تۇرۇپلا چوقاي ئوغلىغا خەت يېزىپ، "غۇلامنىڭ بۇ تەرەپلەركە كېلىدىغانلىقى ھەققىدىكى گەپلەرنى ئاڭلاۋاتىمەن. مېنىڭچە سىزلەر ئۇنىڭ بۇ تەرەپلەرگە كېلىشىنى ئىمكان بار چەكلىگەن بولسىڭىزلار، ئەڭ ياخشىسى ئۇنىڭ بۇ تەرەپلەرگە كەلمىگىنى تۇزۇك" دەپ تەلەپ قىلغان. ئايقارلى ئۆزىنىڭ سەرگۈزەشتلىرىنى تونۇشتۇرۇپ يازغان «مەخسۇس تاپشۇرۇقلار» دېگەن كىتابىدا كۆرسەتمىچە، غۇلام ھەيدەر ئۇنى ماھمۇت ئايقارلى دەپ تونۇمايدۇ، ئۇنى ماھمۇت سادىقوۋ دەپ بىلىدىغانلىقىنى، ئۇ يەنە شۇ ئىسمى بىلەن كومىسسوللار مەكتىپىگە ئوقۇش ئۈچۇن كەتكەنلىكىنى بىلەتتىكەندۇق. ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى گېنېرال فەخرى پاشىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇش ئۈچۇن تۇركىيىگە بارغان غولام ھەيدەر، شاھادەت بارمىغى بولمىغانلىقى ئۈچۇن ھەربىي مەكتەپنى پۈتكۈزەلمەي ئافغانىستانغا قايتىپ كەتكەن ئىكەن. ئەمما ئۇ تۇركىيىدە تۇرغان مەزگىللىرىدە مەھمۇت ئايقارلىنىڭ كومسۇمول مەكتىۋىدە ئوقۇغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئىكەن. ئۇ ئافغانىستانغا كېلىپلا بۇ ئىشنى تۇركىستانلىق مۇھىم كىشىلەر ۋاستىسى ئارقىلىق ئافغانىستانىنىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە ئۇقتۇرغان.

مەھمۇت ئايقارلى قولغا ئېلىنىشى بىلەن تەڭ، ئافغانىستاندىكى سۇۋېت جاسۇسلۇق تەشكىلاتلىرى دەرھال جىددىي ھالەتكە ئۆتۈپ، سۇۋېتلار ئىتتىپاقى

بىلەن يېقىن ئۆتمىدىغان ئافغانىستان ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋاستىچىلىكىدە ئايقارلىنى دەرھال تۈرمىدىن چىقارتقۇزغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئافغانىستان مەسئوللىرىنىڭ بىر ئۇقتۇرۇشى بىلەن، ھېچقانداق گۇناھى يوق ناھەق قولغا ئېلىنغان دەپ ئېلان قىلىنغان. شۇنداق قىلىپ مۇھاجىرلار ئالدىدىلا ئەمەس بەلكى دېپلاماتىك يوللاردىمۇ ئايقارلى ئاقلانغان بۆلۈۋالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئىچىدە ئايقارلى تۈركىلەرنىڭ ئادىمى ئىكەن، ئۇ ياپونىيىلىكلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغانلىقى سەۋەبىدىن قولغا ئېلىنغان دەيدىغان گەپ تارقىلىدۇ. ئاقىۋەت ئايقارلى قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىنمۇ پائالىيەتلىرىنى توسالغۇسىز داۋاملاشتۇرالايدىغان شارائىتقا ئىگە بۆلۈۋالغان. شۇنچە كۈچلۈك تەشۋىقاتلار بولۇپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمىرنى ھىمايە قىلىدىغان تەرەپتىكى كىشىلەر كونا باسمىچىلار يېتەكچىلىرى بىلەن تارازىنىڭ ئەتراپىدىكى تۈركىستانلىق گۇرۇپپىلار ئايقارلىغا بولغان گۇمانلىرىدىن زادىلا ۋاز كېچىشمەي، ئۇنىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى بارغانسېرى ئازايتىشقا تىرىشقان. ھېراتقا سۈرگۈن قىلىنىپ ھەربىكەتتىن چەتتە قالدۇرۇلغان سەدىردىن مۇپتى بولسا، بۇ ۋەقەلەرنى مەھمۇتقا زىيانكەشلىك قىلىش ھەربىكتى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا بولغان ئىشەنچىنى زادىلا يوقاتمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە پارىژ بىلەن بېرلىن كابولدىن بەكلا يىراق بولغاچقا، مۇستاپا چوقاي ئوغلى قاتارلىق ت م ب گۇرۇپپىسىدىكى كىشىلەرمۇ سەدىردىن مۇپتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئايقارلىنى ئاخىرغىچە ھىمايە قىلىشتا چىڭ تۇرىدۇ. بۇ ئوتتۇرلۇقتا سەدىردىن مۇپتى قەندىھار شەھىرىگە يۆتكىلىۋالغان ئىدى. ئۇ يەردە ساقچىلارنىڭ نازارىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقىغا قارىماي، ئۇنىڭ بۇ شەھەردىن سىرتقا چىقىشى يەنىلا چەكلەنگەن ئىدى. مۇپتى شۇنچە قاتتىق بېسىملارغا ھەمدە ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي ئۆزىنى تۈركىستان پائالىيەتلىرىگە پۈتۈنلەي ئاتىۋەتكەن ئىدى. مۇپتى 1939-يىلى چوقاي ئوغلىغا يازغان بىر پارچە خېتىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئىراندىكى دوستلىرىم بىلەن ئالاقەم ئۈزۈلۈپ قالدى. شۇڭا ئۇ تەرەپلەر بىلەن سىز ئالاقە ئورنىتىپ تۇرغان بولسىڭىز دەپ تىلەيمەن. شۇنچە كەڭ دائىرىدە تەشكىللەپ چىققان گۇرۇپپىلىرىمىز تارقىلىپ كەتمىسە بولاتتى.

1930-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگۈچە دۇنيا ئۇرۇشنىڭ پۈراقلىرى كۈچىيىشكە باشلىغان ئىدى. كۈچلۈك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى گۇرۇھلىشىشمۇ ئېنىق كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى. ئۇرۇش توغرىسىدىكى گەپ-سۆزلەر كۆپەيگەنسىرى،

مۇستەملىكە بولۇپ قالغان مىللەتلەرنىڭ ژاكالەتچىلىرى ئارىسىدا مۇستەقىللىق ئۇچۇن ئۇمىدلىنىشلەرمۇ قايتىدىن جانلىنىشقا باشلايدۇ. ئۇرۇش بىلەن تەڭ يۈز بەرگەن ئەھۋاللار ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى قىسمىدا تونۇشتۇرۇلىدۇ.

ھىندىستاندىكى تۈركىستانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى

ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان ھىندىستان، شەرقىي تۈركىستان بىلەن بىۋاستە چېگرىداش بولۇشى ھەمدە ئافغانىستانىنىڭ سىرت بىلەن ئالاقىلىشىشىدىكى بىر ئېغىز بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن، تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ تاللىۋالغان دۆلەتلىرىنىڭ بىشىدا تۇراتتى. ئافغانىستاندىن ھىندىستان تەرەپكە ئۆتكەنلەر ئۇچۇن پىشاۋۇر، شەرقىي تۈركىستاندىن ئۆتكەنلەر ئۇچۇن بولسا سىرناگار بىلەن ئامرىتسار شەھەرلىرى مۇھاجىر ئەترىتى تەشكىل قىلىنىدىغان شەھەرلەر ھېسابلىناتتى. دېھلى، بومباي ۋە كاراچى قاتارلىق شەھەرلەر بولسا ئاساسلىقى تىجارەتچىلەر كۆپ ئورۇنلىشىدىغان شەھەرلەر ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
تۈركىستان مۇھاجىرلار ئىتتىپاقى قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان تۈركىستانلىقلاردىن بىر قىسىم كىشىلەر. ھىندىستان-پىشاۋور. 1934-يىلى 20-يانۋار – ئەھەت ئەنجان ئارخىپى

ھىندىستاندا قۇرۇلغان تۇنجى تۈركىستانلىقلار تەشكىلاتى 1929-يىلى پىشاۋۇردا قۇرۇلغان «ئەنجۇمەنى سائادەت بۇخارا ۋە تۈركىستان» ئىدى. مەۋلەۋى ئابدۇلقادىر ئەپەندى بىلەن مەۋلانا ئۆمەرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇ جەمئىيەت دەسلىپىدە پائالىيەتلىرىنى غەيرىي رەسمىي بىر شەكىلدە قانات يايدۇرغان بولغاچقا، ئۇنچە بەك تەسىر كۆرسىتىپ كېتەلمىگەن ئىدى. شۇنداقتىمۇ بۇ جەمئىيەتنىڭ پائال ھەربىكەتكە كىلەلمەسلىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبى يەنىلا ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ئەمرچىلەر ۋە تۈركىستانچىلار دەپ بىر-بىرسى بىلەن چېقىشالمايدىغان ئىككى گۇروھقا بۆلۈنۈپ كېتىشى ئىدى. سابىق بۇخارا ئەمىرى تەرەپتارلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىنى ياۋروپاغا بېرىپ مىللەتلەر جەمئىيىتىگە بۇخارا ئەمىرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك دوكلات سۇنغان يۇسۇپباي مۇقىمباي ئۇستىگە ئېلىپ پىشاۋۇردا

كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولغان، ئەمىر تەرەپتارلىرى ئۈنىڭ ئېتىراپىغا مەركەزلەشكەن ئىدى. ت م ب نىڭ ئافغانىستان بىلەن ھىندىستاندىكى ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىدىن بىرسى دەل بۇ تۈردىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدىكى گۇرۇھۋازلىقلارغا خاتىمە بېرىش ئۈچۈن تۈتۈش قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ياش تۈركىستان ژۇرنىلىدا چوقاي ئوغلى نامىدا ئېلان قىلىنغان بىر پارچە باشماقالىدا «تۈركىستان ۋە بۇخارامۇ ياكى بىۋاستە تۈركىستانمۇ» دېگەن سوئالنىڭ مۇنازىرىسىنى قوزغىدى. ماقالىدا، تۈركىستاننىڭ بىر پۈتۈنلۈك ئىكەنلىكى، بۇخارا، خىۋە، ... دېگەندەك بۆلۈپ-پارچىلاپ قاراشقا بولمايدىغانلىقى تەكىتلەنگەن ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
ئەنجۇمەنى ئىتتىھادى مۇھاجىرىنى بۇخارا ۋە تۈركىستان جەمئىيىتى ئەزالىرى. دېھلى، 1934-يىلى 31-دېكابىر – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

1933-يىلى بۇ جەمئىيەت ئۈچۈن بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولغان يىل ئىدى. ھىندىستان-ئافغانىستان چېگرا بويلىرىدا تۇرىدىغان قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ كۆلەملىك كوممۇنىزم تەشۋىقاتى قانات يېيىش بىلەن بىرگە، ئۇ يەرلەردە ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارشى ھەرىكەت قوزغىلىدۇ. بىر قىسىم جايلاردا ياۋروپا گېزىتلىرىدىمۇ ئورۇن ئالالىغىدەك دەرىجىدە قوزغىلاڭلار يۈز بەرگەن ئىدى. بولۇپمۇ 'مەجنۇن پېقىر' ئىسىمدىكى بىر يېتەكچى ئېتىراپىغا يىغىلغان بىر ھەرىكەت كۈنسايىن كېڭىيىپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان ئىدى. ئافغانىستان بىلەن ئەنگلىيە تەرەپ بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ھەمكارلىشىپ ھەرىكەت قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. ھىندى-ئەنگلىز دائىرىلىرى ھەربىي كۈچلەردىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئاتلىنىش بىلەن بىر قاتاردا ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنىمۇ ئىشقا كىرىشتۈرمەكتە بولۇپ، كوممۇنىزم مەسلىسىنى ئەڭ ياخشى بىلىدىغان تەرەپ ھېسابلىدا تۈركىستان مۇھاجىرلىرىنىڭ بۇ ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈشىنى تەلەپ قىلىشقان ئىدى. بۇ ئىشقا مۇناسىۋەتلىك يولغا قويۇلغان ئىشلار جەمئىيەت يېتەكچىلىرىدىن سېيىد ئابدۇللا تاشكەندىنىڭ ماقالىسىدە تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنىدۇ:

بۇ يىلنىڭ نويابىر ئېيىدا 8 كىشىلىك بىر ھەيئەت تەشكىل قىلىندى. ھىندىستان-ئافغانىستان چېگرا بويلىرىدا ئەنگلىيە ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى 2 مىليون 750 مىڭ نوپۇسلۇق چېگرا بويى قەبىلىلىرى بىلەن مۇستەقىل 850 مىڭ

ئەتراپىدىكى قالغان قەبىلىلەر ياشىماقتا ئىدى. بۇ قەبىلىنىڭ (قەبىلىلەرنىڭ) بەزىلىرى بولشېۋىكلارنىڭ تەشۋىقاتىغا ئىشىنىپ "بولشېۋىكلار ئىسلامنى قوللايدۇ، پۈتۈن دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنى قۇتقۇزۇش ئىشى بولشېۋىكلارنىڭ قولىدىن كېلىدۇ" دەيدىغان خاتا قاراشلارغا ئىشىنىپ قالغان. قۇرۇلغان بۇ ھەيئەت بۇ قەبىلىلەر ئىچىدىكى خاتا كۆزقاراشلارنى مۇئەسسەر نەشرىيات ۋە پاكىتلار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە كىرىشتى.

ئەنگلىيە ھاكىمىيىتى تەۋەسىدىكى قەبىلىلەر ئىچىدە 4 ئاي، مۇستەقىل قەبىلىلەر ئىچىدە بولسا 2 ئاي بولۇپ جەمئىي 6 ئاي داۋاملاشقان پائالىيەتلەر جەريانىدا كوممۇنىزم توغرىسىدا دوكلاتلار بېرىلدى؛ فارىس، ئۇرىدۇ ۋە پەشتۇ تىللىرى بويىچە نەشرى قىلىنغان كىتاب ۋە بروشۇرلار تارقىتىلدى. بۇ پائالىيەتلەردىن كېيىن بۇ تەۋەدىكى قەبىلە يېتەكچىلىرىنى توپلاپ يىغىنلار ئۇيۇشتۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا، بولۇپمۇ ھەببۇراخمان ئەل باغدىرى ئەپەندىنىڭ تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسىدە تۈركىستان مەسىلىلىرىمۇ يەرلىك گېزىتلەردە ئېلان قىلىنىپ، «ياش تۈركىستان» دا ئېلان قىلىنغان بەزى ماقالىلەر ئۇرىدۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ھىندىستان جامائەتچىلىكى ئارىسىدا تونۇشتۇرۇلدى.

(رەسىم ئورنى)
مىسىردىكى تۈركىستان جەمئىيىتى ئەزالىرىدىن بىر قىسىم كىشىلەر. قاھىرە، 1936-يىلى نويابىر – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

1934-يىلقى قۇرۇلتايدا جەمئىيەتنىڭ نامى «تۈركىستان مۇھاجىرلىرى ئىتتىپاقى» دېگەنگە ئۆزگەرتىلىپ، بۇخارالىق بايلاردىن تۆرەقۇلباي سالدۇرغان بىناغا كۆچۈپ كىرىدۇ. بۇ قۇرۇلتايغا، يېڭى قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋەكىلى دوكتور مۇستاپا ئېلى ئەپەندىمۇ قاتناشقان ئىدى. شۇڭا ئۇمۇ سۆز ئېلىپ قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ ئۆتىدۇ. جەمئىيەتنىڭ نامىنى ئۆزگەرتىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ نىزامنامىسىغمۇ تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن ئىدى. تۈزۈتۈلگەن بۇ يېڭى جەمئىيەت نىزامنامىسىدە تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق ۋە تەڭ بارابەرلىكنى ساقلاش، كەمبەغەل، ئىگىچاقسىز ۋە يېتىملارغا ياردەم قىلىش دېگەندەك غايىلار بىلەن بىرگە شەرىئەت بەلگىلىمىرىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق دىنى تەربىيىنى كۈچەيتىش، كوممۇنىزم دۇنيا قارىشىغا قارشى ھەمدە بۇ ئىدىيىنىڭ پەيدا قىلغان مەزھەپلىرىگە قارشى

كۈرەش قىلىش دېگەندەك ماددىلارمۇ مەخسۇس بەلگىلەنگەن. بۇ جەمئىيەتكە ئەزا بولۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتلىرىدىن دىندار بولۇش، مىللەتچى بولۇش ھەمدە مۇھاجىر بۆلۈشى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. بۇ نىزامنامىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ماددىسىدا جەمئىيەتنىڭ رەسمىي تىلى تۈركىستان تۈركچىسىدۇر دەپ تەكىتلەنگەن بولۇپ، بارلىق خەت-ئالاقىلار ۋە نۇتۇقلار بۇ تىل بويىچە بۆلۈشى كېرەك دەپ بېكىتىلگەن. جەمئىيەت رەئىسلىكىگە قوقان تەۋەسىدىن كەلگەن مۇجاھىتلاردىن ناربەتجان تۆرە سايلىنىدۇ.

جەمئىيەت، بىنادىن بىرنى ئىجارىگە ئېلىپ، مۇھاجىرلار مەدرىسىسى دېگەن نامدا بىر مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇش باشلىتىدۇ. بۇ مەكتەپنىڭ مەسئۇللىقىغا ھەببۇراخمان ئەل باغەرى ئەپەندى تەينىلىنىدۇ. ئىشلەپ يۈرگەن تۈركىستانلىقلارغا بىلىم بېرىشنى ئاساسى مەقسەت قىلىپ ئېچىلغان بۇ مەكتەپتە جەمئىي 3 سىنىپ بار ئىدى. بىرىنچى سىنىپتا ساۋاتىنى چىقىرىش ئۆگۈتىلگەن بولۇپ، قالغان سىنىپلاردا تۈركچە، فارسچە، ئوردۇچە ۋە ئىنگلىزچە تىللار ئوقۇتۇلاتتى. جەمئىيەت ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كېلىشى ھەمدە جەمئىيەت ئىسمىدىكى "بۇخارا" سۆزىنىڭ ئېلىپ تاشلانغانلىقى ئەمىر تەرەپتارلىرىنىڭ ئىنكاسىنى قوزغايدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئاكتىپ باشقۇرغۇچىلىرىدىن ئابدۇراخمان ئەپەندىگە يۈسۈپباي مۇقىمباينىڭ بىر ھۇجۇم قىلىش ۋەقەسى كۆرۈلگەن بولسىمۇ، قالغان ئەزالارنىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە بۇ تۈردىكى زەربە بېرىشلەر توختاپ قالىدۇ. پىشاۋۇر شەھىرى ئافغانىستان بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم ئېغىز ھېسابلىناتتى. شۇنداق بولغاچقا، پىشاۋۇردىكى جەمئىيەت ئافغانىستاندىكى مۇھاجىرلار ئۈچۈنمۇ باياناتچى بولۇپ خىزمەت قىلماقتا ئىدى. بۇ جەمئىيەت ئۆزىنىڭ ئاكتىپ پائالىيەتلىرىنى تا 1940-يىللارغىچە داۋاملاشتۇرىدۇ.

1930-يىللاردىن كېيىن دېھلى بىلەن بومباي شەھىرىدىمۇ تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار جەمئىيەتلىرى قۇرۇلغان ئىدى. دېھلىدىكى ئەنجۇمەنى ئىتتىھادى مۇھاجىرىن بۇخارا ۋە تۈركىستانىنىڭ 500 دەك ئەزاسى بولغان ئىدى. ھىندى ئالىملىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەن بۇ تەشكىلات، تۈركىستان مەسىلىلىرى بىلەن بولشۋىكچىلىق مەسىلىلىرى ھەققىدە نۇرغۇن قېتىم دوكلات ۋە يىغىنلار ئۇيۇشتۇرغان ئىدى. ھىندى ئۇلىمالار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى مەۋلانا مۇپتى مۇھەممەت غايىتۇللا ئەپەندى جەمئىيەت پائالىيەتلىرىگە يول كۆرسىتىش ئىشلىرىغا ئاكتىپلىق بىلەن يارەم قىلىپ كەلگەن ئىدى. بۇ چاغلاردا، جەمئىيەت

پىشاۋۇردىكىگە ئوخشاش مۇھاجىرلار مەكتىۋىدىن بىرنى ئاچقان ئىدى. بۇ مەكتەپ 1930-يىللىرىدىن باشلاپ «سادائى مۇھاجىرىن» (مۇھاجىرلار ئاۋازى – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نامىدا بىر ژۇرنال چىقىرىشقا كىرىشىدۇ. بۇ ژۇرنال، ھەممە بەتلىرىنى فارىسچە، ئوردۇچە ۋە تۈركچە تىللاردا بولۇپ 3 خىل نۇسخىدا بېسىپ تارقاتماقتا ئىدى. بۇ مەجمۇئەنىڭ چىقىرىلىشى ئىككى يىلدەك داۋاملىشىدۇ. ئەپسۇسكى بۇ ژۇرنالنىڭ قايسى مەسىلىلەرنى ئاساس قىلىپ ۋە قانچە سان نەشرى قىلىنغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتقا ئېرىشكىلى بولمىدى. بۇ ژۇرنال نەشرىدىن توختىغاندىن كېيىن، يەنى 1938-يىلى، دېھلى جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ئازام ھاشىمىينىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن «تەرجىمان» نامىدا يېڭىدىن بىر ژۇرنالنى چىقىرىشقا باشلىغان ئىدى. بۇ قېتىمقىسىدا، ئوخشاش بىر ژۇرنالنى ئۈچ خىل تىلدا بېسىشنىڭ ئورنىغا ئوخشاش ماقالىلەرنى بىرلا ژۇرنال ئىچىدە ھەرخىل تىللار بويىچە بېسىش ئۇسۇلى تاللىۋېلىنغان ئىدى. 1939-يىلىنىڭ مارت ئېيىغىچە 11 سان چىقىرىلغان بۇ ژۇرنال ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى سەۋەبىدىن نەشرىدىن توختىتىلىدۇ.

بومبايدىكى جەمئىيەت بولسا، دېھلىدىكى تەشكىلاتنىڭ بىر ئۇزانتىسى بولۇپ قۇرۇلغان بىر جەمئىيەت ئىدى. 1934-يىلىسى «دەلىل ئەل مۇھاجىرىن» نامىدا بىر بروشۇر بېسىپ تارقاتقان بولۇپ، ئۇلارمۇ «تۈركىستان قايغۇسى» نامىدا بىر ژۇرنال نەشرى قىلىشنى پىلانلاشقان بولسىمۇ، بۇنى ئەملگە ئاشۇرالماي قالىدۇ.

ئۇرۇش يېقىنلاشماقتا

... بىز تۈركى ئەللەر مىللەتچىلىرىنىڭ 10-12 يىل بۇ دوست ئەللەردە قۇرۇپ چىققان يېڭىچە مىللىي ھۈجرىلىرىمىز، مىللىي مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىش مەركەزلىرىمىز لېخىستان ‹پولشا› بىلەن بىرگە يېنىپ كۈل بولماقتا ئىدى. بىزمۇ لېخ ‹پولەك› سولداتلىرى ‹ئەسكەرلىرى›، لېخ مۇنەۋۋەر كىشىلىرىگە ئوخشاش ئىككىنچى قېتىم قۇرۇپ چىققان ھاياتلىق ۋە پائالىيەت مەركىزىمىزنى تاشلاپ چىقىپ، يەنە بىر قېتىم مۇھاجىر بولۇپ مۇساپىرچىلىقنىڭ قاراڭغۇلۇقلىرىدا يىراقتا پىلدىرلاپ تۇرغان بىر مەشئەلنى كۆزلەپ يولغا چىققان ئىدۇق.

– پروەپتې يېتەكچىلىرىدىن ئايال ئىساقىنىڭ «لېخىستاندىن ئايرىلىش» دېگەن ماقالىسىدىن

ئەرمەن مەسىلىسى ۋە ئۇنىڭ پروەپتې تەشكىلاتىغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرى

«پروەپتې تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلمىسى» دېگەن پاراگراپتا كۆرسىتىلگىنىدەك، ئەرمەنىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئادەملىرى ”بىزنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىمىز رۇسىيىگە ئەمەس بەلكى تۈركىيىگە قارشى ھەرىكەت قىلىش بۆلۈشى كېرەك“ لىكىنى، بۇ ئىشتا بىر پىكىرگە كىلەلمىگىنىدىلا ئاندىن قالغان مۇھاجىر گۇرۇپپىسىدىكى كىشىلەر بىلەن بىرگە ھەرىكەت قىلالايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇپ، «كاپكازىيە ئازادلىق كومىتېتى» غا ئەزا بولۇشتىن باش تارتقان، بۇنىڭ نەتىجىسىدە پروەپتې تەشكىلاتىغىمۇ رەسمىي ئەزا بولۇپ قاتناشمىغان ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، پروەپتې ئىچىدىكىلەر ئەرمەنلەر كەلگۈسىدە قۇرۇلۇشى مۇمكىن بولغان كاپكازىيە كونفىدىراتسىيىسى قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىش ئېھتىمالىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى پۈتۈنلەي ئۈزۈۋەتمەي ساقلاشقا تىرىشماقتا ئىدى. بولۇپمۇ گروزىيىلىكلەر ئەرمەن مۇھاجىرلىرى بىلەن پروەپتې مۇناسىۋىتىنى تىكلەش ئۈچۈن ئاكتىپ قوللىغۇچىلىق رولىنى ئويناپ كەلمەكتە ئىدى. دېگەندەك، پروەپتې ژۇرنىلىنىڭ رەھبەرلىكى تەرىپىدىن پارىژدا ئېچىلغان بارلىق يىغىنلىرىغا ئەرمەنىيە ۋەكىللىرىنىمۇ تەكلىپ قىلىپ قاتناشتۇرماقتا، ئۇلارنىڭ ئۇيۇشتۇرغان پائالىيەتلىرى پروەپتې ژۇرنىلىدا بېسىلماقتا ئىدى. تۈركي گۇرۇپپىدىكىلەر بولسا كاپكازىيە كونفىدراتسىيىسى نۇقتىسىدا ئەرمەنلەرنى پروەپتېگە قاتناشتۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەمىيىتى بارلىقىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە، ئەرمەنىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ تۈركىيىگە قارشى بۇيۇك ئەرمەنىيە قۇرۇش خامخىيالىغا بېرىلىپ كېتىشلىرىدىنمۇ قاتتىق نارازىلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلمەكتە ئىدى.

دەل شۇ پەيتلەردە، زارېژاندىنىڭ (ز ۋە ئا نالباندىيان ئىسمىنىڭ ئالدىنقى قىسمىنى بىرلەشتۈرۈپ زارېژاند لەقىمىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشقان – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) رۇسچە نەشرى قىلىنغان «تۈركىيە ۋە پانتۈرانىزم» ناملىق كىتابى، پروەپتې ژۇرنال

باشقۇرغۇچىلىرى تەركىبىدىكى گوزىيىلكلەر بىلەن تۈركىي گۇرۇپتىكىلەر ئوتتۇرىسىدا ئېغىر بوھران يۈز بېرىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. ئەسلىدە بۇ كىتاب، 1926-يىلىسى پارىژدا ئەرمەن تىلىدا بېسىلغان بولۇپ، ئىنتايىن كۆچلۈك ئەكس سادا پەيدا قىلغان ئىدى. ئەسلىدە، 1929-يىلىغا كەلگەندە سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا ستالىن قوزغىغان تازىلاش ھەرىكەتلىرى تۈرانچىلىق مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان ئىدى. ستالىن دائىرىلىرى كومپارتىيە ئىچىدىكى رىقابەتچىلىرىنى ئەكسىلئىنقىلاپچىلار، جاھانگىرلار ئۈچۈن كەتمەن چېپىش دېگەندەك جىنايەتلەرنى ئارتىپ تازىلاشقا كىرىشكەندە تۈركىي گۇرۇپتىكى كىشىلەرگە مۇناسىۋەتلىك تازىلاشلاردا پانتۈرانچىلىق، پانتۈركىسىزمچىلىق ۋە تۈركىيە جاسۇسلۇقى دېگەندەك ئۇقۇملاردىن پايدىلانغان ئىدى.

داڭلىق تاتار كومۇنىستى غالىيېۋنى تازىلاش ھەرىكىتى ئاخىرلاشقان، تۈركىستانلىق مىللەتچى خادىملار تازىلاش مەقسەت قىلىنغان قاسىمۇپچىلار دېلوسىدىكى قارىلاشلارمۇ 1928-يىلىدا يۇقىرىقىدەك ئۇقۇملار بويىچە قارىلانغان ئىدى. پانتۈرانىزم بىلەن پانتۈركىسىزم ئۇقۇملىرى سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن ئەنە شۇنداق داۋراڭ قىلىنىش ھالىغا كەلتۈرىلىۋاتقان بىر دەۋر بولغان 1930-يىلىنىڭ باشلىرىدا، رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان كېرېنسكى، چىقىرىۋاتقان «دنى» ژۇرنىلىدا زارىۋاندىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىتاۋىنى رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ «تۈرتسيا ئى پانتۈرانىسم» دېگەن ماۋزۇ بىلەن ئېلان قىلغان ئىدى. بۇ كىتاب، ئەرمەنلەرنىڭ ئەقىدىسى بويىچە پانتۈرانىزم كۆزقاراشلىرى تەھلىل قىلىنغان بولۇپ، تۈركىيىنىڭ تاشقى سىياسىتىنى تەشكىل قىلغان ئاساسى چۈشەنچىلەردىن بىرىنىڭ پانتۈرانىزم ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى.

زارىۋاندىنىڭ قارىشى بويىچە، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دۇنيا خەلقى ئۈچۈن ئىنتايىن خەۋپلىك بىر كۆزقاراش ھېسابلىنىدىغان پانتۈرانىزم قارىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كاپكازىيىدىن تارتىپ كاسپى دېڭىزىنىڭ نېرىقى قىرغىقىدىكى تۈركىستانىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تۈركىي رايونلارنى ئىشغال قىلىپ، چېگرالىرىنى تا موڭغۇلىيىگىچە كېڭەيتىشنى پىلانلىغانىمىش. بۇنداق بىر ئەھۋال يۈز بېرىپ قالغۇدەك بولسا، كاپكازىيە ئەللىرى پۈتۈپ چوڭايتىلغان بۇ مىللەتچىلىكنىڭ تۇنجى قۇربانى بولۇشى مۇقەررەرمىش. شۇڭا، دۇنيا خەلقى بۇ خەۋپتىن خەۋىردار بولۇشى، بۇ خەۋپتىن ساقلىنىش تەدبىرلىرىنى ھازىردىن باشلاپ ئېلىپ، تۈركىيىنىڭ

پانتۈرانىزم خىياللىرىغا ئاساسەن تۈزۈلگەن سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلىشىغا توسالغۇ بۆلىشى كېرەك دەپ تەرغىب قىلىنغان.

مەسىلىنىڭ بۇ شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ ياۋروپالىقلارغا تونىتىلىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا يۈز بەرگەن تازىلاشلارنى ياۋروپا جامائەتچىلىكىگە تونۇتۇش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلىپ كېلىۋاتقان تۈركىي گۇرۇپپىلىرىنىڭ قاتتىق غەزىۋىنى قوزغىغان ئىدى. شۇڭا ئۇلار بۇ ئىشقا دەرھال رەددىيە بېرىدۇ. مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە بىلەن مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئىككىسى پرومېتې ژۇرنىلىدا زارىۋاندىنىڭ كىتاۋىنى تەنقىد قىلغان بىرەر پارچىدىن ماقالە ئېلان قىلىدۇ. چوقاي ئوغلى يازغان «تۈران دۆلىتى مەسىلىسى» دېگەن ماۋزۇلۇق ئۇزۇن ماقالىسىدە مۇستاپا كامال تۈركىيىسىنىڭ تۈرانچىلىق بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوقلۇقىنى، كاپكازىيىدىن تۈركىستانغىچە سوزۇلغان تۈركىي رايونلارنى تۈركىيە ئىشغال قىلىۋالماقچى دەيدىغان قاراشنىڭ ئۇچىغا چىققان ئەخمەقانە قاراش ئىكەنلىكىنى، پان تۈرانىزم بىلەن پانتۈركىسىزم دېگەندەك ئۇقۇملارنى رۇسىيە دائىرىلىرى ئىچكى سىياسەتلىرىدە ئۆز مەنپەتىنى كۆزلەپ ئۇيدۇرۇپ چىققان بىر ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى، بۇ تۈردىكى ئۇقۇملار سوۋېت تەۋەسىدىكى تۈركىي مىللەتلىرىدىن بولغان مۇھىم كىشىلەرنى تازىلاشنىڭ بىر باھانىسى قىلىنىۋاتقانلىقىنى ئەمىلى مىساللار ئارقىلىق كۆرسىتىپ، مۇستاپا كامال تۈركىيىسىنىڭ ئاساسى دۆلەت سىياسىتىنى مۇنۇ سۆزلەر بىلەن يېغىنچالاپ كۆرسىتىدۇ: ”نى پانتۈرانىسم، نى پانتۈركىسىزم، مايس سىمپلېمېنت تۈركىيۈسىزم، ژويل لې موت دئوردرې دې لا تۈركىيې كونتېمپورھېين“ (تۈركىيە نە پانتۈرانىزم نە تۈركىسىزم يولىدا ماقتا. ئۇلارنىڭ تاللىۋالغان يولى – پەقەتلا تۈركچىلىك يولىدۇر. مانا بۇ، ھازىرقى زامان تۈركىيىسىنىڭ تاللىۋالغان ئىجتىمائىي تۈزۈمىنى ئەڭ ئىخچام چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان جۈملىدۇر. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). چوقاي ئوغلى يەنە «دنى» ژۇرنىلىغا قارىتىپ بىر پارچە خەت يېزىپ، زارىۋاندنى يالغانچى، گەپ تارقاتقۇچى دەپ ئەيىبلەيدۇ.

مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە بولسا، ئىستانبۇلدىن ئۇھرتكەن ماقالىسىدە بىر تەرەپتىن زارىۋاندنىڭ كىتاۋىنى تەنقىدلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن «دنى» ژۇرنىلىدا ئەرمەنلەرگە يان بېسىپ ماقالە يازغان كېرىنسكى بىلەن كوندكاريانىنىڭ بايانلىرىغا رەددىيە بەرگەن ئىدى.

ماقالىسىدە ئەرمەنلەرنىڭ خاتا يولدا كېتىۋاتقانلىقىنى تەكىتلىگەن رەسۇلزادە، ئەگەر ئۇلار ھوشىنى تېپىۋالمايدىكەن، ئەرمەنلەرنىڭ بېشىغا يېڭى-يېڭى بالاسى ئاپەتلەر ياغدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى. رەسۇلزادە بۇ ماقالىسىنى ئاز كۆرۈپ، رۇس تىلىدىمۇ ئايرىم بىر پارچە رېپسالىنى قوشۇپ ئېلان قىلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئەرمەن سەپسەتىچىلىرى بىلەن پروېزىدىكى تۈركىي گۇرۇپپىلار ئوتتۇرىسىدا بىر قېتىملىق قەلەم كۈرىشى مەيدانغا كەلگەن ئىدى. مۇھاجىردىكى ئۇرۇس مەتبۇئاتىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ژۇرناللىرىدىن بولغان كېرېنسكىنىڭ «دنى» دېگەن ژۇرنىلى بىلەن مىليۇكوۋنىڭ «پوسلېدنيا نوۋوستى» دېگەن ژۇرنىلى ئەرمەن ئاپتورلىرىنىڭ ئۆز كۆزقاراشلىرىنى بايان قىلىۋېلىشى ئۈچۇن ياردەم قىلماقتا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، «پوسلېدنيا نوۋوستى» نىڭ 19-يانۋار سانىدا خاتىسوپ ئىسىملىق بىر ئاپتور ئۇلۇغ ئەرمەنىيە دېگەن بىر تېمىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئەرمەنلەرنىڭ تۈركىيىدىن زېمىن تەلەپ قىلىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كوندكارياى دېگەن يەنە بىر ئاپتورمۇ زارىۋاندىنىڭ كىتاۋىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ پروېزىدىكى تۈركىيە بىلەن ھەمكارلىشىشقا ئۇرۇنماقتا دەپ تەنقىد قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەرمەن ئاپتورلار يەنە شۇ «دنى» ژۇرنىلىغا ماقالە يېزىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ پروېزىتې تەركىبىدىكى تۈركىي گۇرۇپپىلىرىغا قارشى يەنە بىر قېتىملىق ھۇجۇمنى باشلىۋېتىدۇ. پروېزىدىكى تۈركىي يېتەكچىلىرىنىڭ تۈركىيىنىڭ كۇردلارغا تۇتقان سىياسىتىنى تەنقىد قىلماسلىقىنى باھانە قىلىشىپ مەھەممەد ئىمىن رەسۇلزادىنى، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى ۋە ئايباز ئىساقىينى تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە سېتىلغان ئىشپىيون دەپ ئېلان قىلىشىدۇ.

چوقاي ئوغلى بىلەن رەسۇلزادە ئىككىسى بۇ تۇردىكى ماقالە ۋە قارىلاشلارغا پروېزىتې ژۇرنىلىدىن پايدىلىنىپ رەددىيە بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، باش تەھرىر گۈزازاۋا قاتارلىق بىر قىسىم گروزىنلار بۇ تۇردىكى ماقالىلەر كەلگۈسىدە قۇرۇلماقچى بولغان كاپكازىيە كونپېدىراتسىيىسى كۆزقاراشلىرىغا زىيانلىق دەيدىغان قاراشتا چىڭ تۇرۇۋالغان ئىدى. شۇڭا، گۈزازاۋا پروېزىتې ئەزالىرى قاتناشقان مەخسۇس بىر قېتىملىق يىغىندا بۇ مەسىلە ئۇستىدە قاتتىق تەنقىدلەپ كېلىپ، ئەرمەنلەرگە قارشى يېزىلىدىغان ماقالىلارغا قەتئىي يول قويالمايدىغانلىقىنى ئوچۇق ئىپادىلەيدۇ (مۇستاپا چوقاي ئوغلى، بۇ مەسىلىنى گۈزارزاۋانىڭ ئىسمىنى ئاتىماي تۇرۇپ تەنقىدلەپ يۇزغان بىر پارچە ماقالىسىنى «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىدىمۇ ئېلان قىلغان ئىدى. چوقاي ئوغلى ئەرمەن مەسىلىسى ئۇستىدە

توختالغان بىر ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: ”بىزگە ئەرمەنىيەلىك پائالىيەتچىلەر ئىنتايىن سەمىمىي ئىكەنلىكىنى، ئۇلار تۈتقان سىياسەتلەردە رۇسىيىگە قارىتا مەنپىي، تۈركىيىگە قارىتا مۇسبەت ئۆزگىرىش قىلىشقانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى ئېيتىشقان گروزىنلار بىلەن شىمالىي كاپكازىيىلىك كىشىلەر بولغان ئىدى. بۇ كىشىلەر، بىزنى ئەرمەنلەرنىڭ مىللىي سىياسەتلىرىدىكى بۇ تۈرلۈك ئۆزگىرىش قىلىشقانلىقىنى بۇگۈنگىچە بىلىنمەي كېلىۋاتقانلىقىغا ئەزەربەيجان مۇساۋاتچىلىرى يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان سىياسەتلەر سەۋەبچى بولۇۋاتقانلىقىغىمۇ ئىشەندۈرمەكچى بولۇشتى.“ ... ئەمما ت م ب يېتەكچىلىرى ئارىسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ بۇ مەقتىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە يېزىشقان خەت-ئالاقىلىرىدا بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئىنتايىن تەپسىلىي توختىلىنغان. ... – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) رەسۇلزادە بىلەن چوقاي ئوغلى ئىككىسى بۇ تۈردىكى قاراشلارغا نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بۇ ئىش ھەققىدىكى نارازىلىقلىرى گروزىن ژۇرنال باشقۇرغۇچىلىرىغا قىلچە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، كېيىنكى يىللاردا پروېكتې ژۇرنىلىدا ئەرمەنىيە مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك بۇ ئاپتورلارنىڭ يازغان ھەرقانداق بىر ماقالىسىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. پەقەت 1933-يىلى (76-سانىنىڭ 4-7-بەتلىرىگە قارالسۇن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) مىر ياقۇپ يازغان «ئەرمەنلەر مەسىلىسى» دېگەن ماۋزۇلۇق ماقالىسىنىڭ بىر بۆلۈمى بېسىلغان بولۇپ، داۋامى كېيىنكى سانلاردا بېرىلىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن بولۇشىغا قارىماي، بۇ ماقالىنىڭ ئاخىرى نېمە ئۈچۈندۇر بېسىلمىغان. يەنە بىر جەھەتتە پروېكتې ژۇرنىلىدا ئەرمەنلەر مەسىلىسى ھەققىدە ماقالە يازالمىغان چوقاي ئوغلى «ياش تۈركىستان» نىڭ كېيىنكى ئۈچ سانىدا بۇ مەقتىكى كۆزقاراشلىرىنى ئۇدا ئېلان قىلمىدۇ.

تۈركىستان-كاپكازىيە-ئۇكرائىنا دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

پروېكتې ژۇرنىلى بىلەن پروېكتې ھەرىكىتىنىڭ پارىژ تەشكىلاتى ئىچىدىكى گروزىيىلىكلەرنىڭ ئۇستۇنلۇكى، تۈركىستانلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تۈركىي گۇرۇپپىلىرىنىڭ، ھەتتا ئۇكرائىنالىقلارنىڭمۇ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىماقتا ئىدى. گروزىيىلىك مۇساپىرلار فرانسىيە بىلەن شۇېتسارىيىدىكى كۆچلۈك ئورنىغا تايىنىپ ژۇرنال باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشىپ،

پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ پارىژدىكى پائالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان بىردىن-بىر كۈچكە ئايلىنىۋالغان ئىدى.

ئەسلىدە، ژۇرنال باشقۇرغۇچىلىرى بىلەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى تەشكىلاتى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ زىددىيەت بۇ ژۇرنال نەشرى قىلىنىشقا باشلىغان دەسلەپكى كۈنلەردىلا باشلانغان ئىدى. 1927-يىلىسىدىلا ژۇرنال رەھبىرى قىلىپ بەلگىلەنگەن گروزىيىلىك گۋازاۋا بىلەن، بۇ ژۇرنالنىڭ لايىھىسىگە مەسئۇل بولغان جوسېف كاستاگننىڭ سابىق بۇخارا ئەمىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلىرى، ھەمدە ت م ب ئەزالىرىنىڭ يازغان بىر قىسىم ماقالىلىرىنى بېسىشنى خالىماي كەلگەنلىكلىرى مۇستاپا چوقاي ئوغلى قاتارلىق ت م ب رەھبەرلىكىنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغان ئىدى. بۇ ئىختىلاپلار كېيىنكى يىللاردىمۇ ھەل قىلىنمىغان، ھەتتا بۇ تۈردىكى ئىختىلاپلار تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتكەن ئىدى. 1931-يىلى مۇستاپا چوقاي ئوغلى ت م ب باش سېكرېتارى مەجدىدىن دەلىلگە بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغان ئىدى:

پرومېتې ژۇرنىلى كاپكاز گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان بولغاچقا، شۇلارنىڭ نەشرى ئەپكارى بولۇپ قالدى. ئۇكرائىن بىلەن تۈركىستان بۇ يەردە دەستىخاننىڭ قوشۇمچە يېمەكلىرى ئورنىغا چۈشۈپ قالماقتا. ئەگەر بىز بۇ ئورگاندا ئاكتىپ ئورۇنغا ئېرىشتۈرۈلمەيدىغان بولساق، مەن بۇ پرومېتې دەيدىغان تەشكىلاتتىن چىقىپ كېتىمەن.

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ يازغان بۇ جۈملىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ژۇرنال باشقۇرغۇچىلىرىدىن يالغۇز تۈركىستانلىقلارلا نارازى بولۇپ قالماستىن بەلكى ئۇكرائىنالىقلارنىڭمۇ يېتەرلىك دەرىجىدە ئۆزلىرىگىمۇ ۋەكىللىك قىلالمىدى دەپ نارازى بولۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. يەنە بىرەر يىل ئۆتكەندىن كېيىن يازغان بىر پارچە خېتىدە چوقاي ئوغلى بۇ ژۇرنالنى يەنە مۇنداق تەرىپلىمەكتە ئىدى:

ئەپسۇسكى، پرومېتې ژۇرنىلى بىز ئويلىغىنىمىزدەك پرومېتې سېپىنى ئىپادىلىيەلمەي كەلمەكتە. ئەمما ئەسلىدە بۇ كۈرەش سېپى رۇسىيىدىن قۇتۇلۇشنى تەلەپ قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇكرائىنا، قىرىم، تۈركىستان، كاپكازىيە ئەللىرى، ئىدىل-ئۇرال قاتارىدىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تەشكىل ھېسابلىناتتى. ئەمما بۇ

ژۇرنال رەسمىي بىر كاپكازىيە كومىتېتىنىڭ ژۇرنىلى ھالىغا كەلتۈرۈلۈپ نەشرى قىلىنماقتا.

ۋاقىتىنىڭ ئۆتىشىگە ئەگىشىپ بۇنداق ئەھۋاللار تۈزىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە يىلدىن-يىلغا ئېغىرلىشىپ بارماقتا ئىدى. ئەرمەنلەر مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قۇيۇلغان كۈنلەردىن ئىتتىھارەن گروزىيىلىك باشقۇرغۇچىلارنىڭ بۇ مەسىلىدىكى ئىپادىسى ھەرقايسى تەرەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەن بولغاچقا، بۇ ئىشنى باشقا يول بىلەن ھەل قىلىشنىڭ چارىسىنى ئىزدىنىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان ئىدى. نەتىجىدە، 1933-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە بۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بىر چارە تېپىلمىدۇ. يەنى، گروزىيىلىكلەرنىڭ تەسىرىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈشكە بولمىدىغان تارماق تەشكىلدىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش پىلانى ئوتتۇرىغا قويۇلمىدۇ. پرومېتې مەركىزىنىڭمۇ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلگەن بۇ تەدبىر، 1934-يىلىنىڭ باشلىرىدا ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈشكە باشلىنىپ تۈركىستان، كاپكازىيە ۋە ئۇكرائىنا دوستلۇق جەمئىيىتى قۇرۇلمىدۇ. مەركىزى پارىژدا تۇرىدىغان بۇ تەشكىلاتنىڭ رەئىسلىكىگە ئۇكرائىنلىق ئالېكساندر شۇلگىن، يارەمچىلىكىگە تۈركىستانلىق مۇستاپا چوقاي ئوغلى، كاتىپلىقىغا ئەزەربەيجانلىق ئاببباس ئەلىبەيلى تەيىنلىنىدۇ. بۇ كومىتېت، ئۇكرائىنا، ئەزەربەيجان، شىمالىي كاپكازىيە ۋە تۈركىستان ھەربىكەتلىرىنىڭ رەئىسلىرى پەخرى ئەزا بولۇپ قاتناشتۇرۇلغان 11 كىشىلىك رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بىرسى پرومېتې رەھبەرلىرىدىن بولۇش شەرتى بىلەن مەركەزدىن تەيىنلەنگەن ئىككى ئەزامۇ بۇ تەشكىلگە قاتنىشىدۇ (ئەزەربەيجان مىللىي كومىتېتىدىن ئىككى نەپەر، شىمالىي كاپكازىيىلىكلەردىن ئىككى نەپەر، گروزىيىلىكلەردىن ئىككى نەپەر بولۇپ جەمئىي 11 نەپەر ئەزاسى بار ئىدى).

بۇ دوستلۇق گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان كۈندىن ئىتتىھارەن «لخوتبل ساۋانتېس» سالونىدا پرومېتې ژۇرنىلى باشقۇرغۇچىلىرىنىڭ ئۇيۇشتۇرغىنىدەك يىغىن ۋە ئىلمىي دوكلات يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا باشلايدۇ. مىللىي ھەربىكەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق خاتىرە كۈنلىرى ياكى ئۆزىنىڭ يىللىق خاتىرە كۈنلىرى بۇ جەمئىيەت تەۋەسىدە خاتىرىلىنىپ تۇرىلاتتى.

1935-يىلى 20-ماي كۈنى مۇتۇئالىتە سالونىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان پولشا داھىيسى ماربشال پىلسۇدسكىنى ئەسلەش يىغىنى بۇ دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ ئەنە شۇ تۈردىكى پائالىيەتلىرىنىڭ بىر مىسالى ئىدى.

بىر ھېسابتا كىچىك بىر پرومېتې تەشكىلاتى دەپ قاراشقا بولىدىغان بۇ دوستلۇق جەمئىيىتىگە ئىدىل-ئۇرال ۋە قىرىم مىللىي ھەربىكەتلىرىنىڭ كىرگۈزۈلمەسلىكى بەك قىزىق ئىدى. چوقاي ئوغلىنىڭ «ياش تۈركىستان» دا ئېلان قىلغان بىر پارچە ماقالىسىدىن مەلۇم بولۇشچە، ئىدىل-ئۇرال ھەربىكىتىنىڭ يېتەكچىسى ئايباز ئىساقى بىلەن قىرىم مىللىي ھەربىكىتىنىڭ يېتەكچىسى جاپپار سېيىت ئەخمەت قىرىمئەر بۇ دوستلۇق جەمئىيىتىگە ئەزا بولۇش ئۈچۇن ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، كومىتېتتىكى بىر قىسىم ئەزالار قوشۇلماسلىقى سەۋەبىدىن بۇ ئىلتىماسلار ئېسىپ قويۇلغان. بۇ ئەھۋالدىن ئىساق قاتتىق نارازى بولىدۇ، مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئىدىل-ئۇرال ھەربىكىتىنىڭ بۇ يېتەكچىسى «يېڭى مىللىي يول» ژۇرنىلىدا بۇ دوستلۇق جەمئىيىتىنى پرومېتې تەشكىلاتىغا قارشى قۇرۇلغان بىر تەشكىلات دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللەتلەر جەمئىيىتىگە ئەزا بولىشى

1934-يىلى، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى مىللەتلەرنىڭ خەلقئارا پائالىيەتلىرىگە قاتتىق تەسىر كۆرسىتىدىغان بىر ئىش ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. 18-سېنتەبىر كۈنىسى سوۋېتلار ئىتتىپاقى «جەمئىيەتىي ئاقۋام» (خەلقئارا مىللەتلەر جەمئىيىتى – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) غا ئەزا دۆلەت قىلىپ قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ ھادىسە، 1917-يىلىقى بولشېۋىكلار ئىنقىلابىدىن بېرى خەلقئارا سەھنىلەردە قارشى تۇرۇپ كېلىنگەن سوۋېت تۈزۈمىنى قانۇنلۇق دەپ تونۇغانلىق ھەمدە بۇ تۈزۈمنىڭ مەڭگۈلۈكلىكىنى تەستىقلىغانلىق ھېسابلىناتتى. بولۇپمۇ سوۋېت تۈزۈمىنىڭ ۋاقىتلىق بىر ھادىسە ئىكەنلىكى، بۇ سىستېمىنىڭ پات يېقىندا چوقۇم يىمىرىلىپ كېتىدىغانلىقىغا بولغان ئىشەنچ ئاساسەن يوقالغان ھېسابلىناتتى. بۇ ئىشنىڭ تېخىمۇ مۇھىم يېرى، بۇندىن كېيىن مىللىي ھەربىكەت پائالىيەتلىرىنىڭ پائالىيەت سورۇنلىرى كۆرۈنەرلىك ئازىيىپ كېتىشىدىن بېشارەت بېرەتتى. دەرۋەقە، ھېچقانداق بىر دۆلەت پەۋقۇلئاددە سەۋەب كۆرسەتمەي تۈرۈپ

مىللەتلەر جەمئىيىتىگە ئەزا يەنە بىر دۆلەتكە قارشى قانات يايدۇرۇلىدىغان بىرەر پائالىيەتكە ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىپ يارىدەم قىلالمايتتى. مۇنداق ئىپتىقاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللەتلەر جەمئىيىتىگە ئەزا قىلىپ قوبۇل قىلىنىشى بىلەن تەڭ، مۇساپىرلار ھەرىكىتى بىلەن ئۇلارنىڭ خادىملىرى بۇ جەمئىيەتكە ئەزا بولغان بىر دۆلەتنىڭ بىر پۇتۇنلۈكىگە قارشى كۈرەش قىلىدىغان بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەت ۋە بۆلۈكگۈنچى داھى ھالىغا چۈشۈپ قالغان ھېسابلىناتتى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ پرىنسىپلار، بولۇپمۇ پرومېتې ھەرىكىتىنى ئۇيۇشتۇرۇپ كېلىۋاتقان مىللىي خادىملارغىلا قارىتىلغان ھېسابلانماقتا ئىدى. بۇ ئىشتىن كېيىن، پرومېتې ساھەسى بويىچە باشلىتىلغان بىر قىسىم پائالىيەتلەر بۇرۇنقىدەك ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىش رولىنى يوقاتقان ئىدى. بۇنىڭغا تېپىك مىسال قىلىپ 1928-يىلى پارىژدا قۇرۇلغان كاپكازىيە مۇستەقىللىق جەمئىيىتىنى بىر كونفىدراتسىيە ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇش لايىھىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىشىمىز مۇمكىن. 1933-يىلى بويىچە پولشىلىق پروفېسسور جۇلىيان ماكوۋسكى ئاساسىنى لايىھىلەپ چىققان بۇ پىلان، 1934-يىلى 14-ئىيۇل كۈنىسى برۈكسېلدە ئېلان قىلىنغان بىر خۇلاسە دوكلادىغا ئاساسەن كاپكازىيە كونفىدراتسىيىسى دېگەن نام بىلەن ئىشقا كىرىشتۇرۇلمەكتە ئىدى (بۇ كونفىدراتسىيىنى قۇرۇپ چىقىش ھۆججىتىنى ئەزەربەيجانغا ژاكالىتەن مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە بىلەن ئېلى مەردان توپچىبېشى، شىمالىي كاپكازىيىگە ژاكالىتەن م. گىرېي سۇنچ، ل. چۇلىك، ت. چاقماق، گىروزىيىگە ژاكالىتەن بولسا نوي جوردانىيا بىلەن ئاكاكى چەنكەلى قاتارلىق كىشىلەر قول قويۇشقان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). سىياسىي جەھەتتە ئەزەربەيجان، گىروزىيە ۋە شىمالىي كاپكازىيە قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ كونفىدراتسىيە بىر كومىسسارلىق تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، ئەزا بولغان دۆلەتلەرنىڭ ئەسكەر چىقىرىشى بىلەن بىرلا مەركەزگە قارايدىغان كونفىدراتسىيە ئارمىيىسى قۇرۇلۇشى پىلانلانغان ئىدى. مەلۇم مۇددەتتىن كېيىن ئەرمەنىيە ژاكالەتچىلىرىمۇ بۇ لايىھىگە كىرگۈزۈلۇشى پىلانلانغان ئىدى. بۇ ئورگان 1935-يىلى تەشكىل قىلىنغان بىر قېتىملىق يىغىندا كاپكازىيە مۇستەقىللىق كومىتېتى ئورنىنى يېڭى قۇرۇلغان كاپكازىيە كونفىدراتسىيىسى شۇراسىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەندەك قىلسىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللەتلەر جەمئىيىتىگە ئەزا قىلىپ قوبۇل قىلىنىشى بىلەن تەڭ، بۇ لايىھىنىڭ خەلقئارالىق يارىدەملەر بىلەن ئۇنىڭ ئىشقا كىرىشتۇرۇلۇش ئىمكانىيىتىنى ئاساسەن يوق دېيەرلىك ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان ئىدى (مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئارپىسىدا، يەنى 1940-يىلى، ئەرمەن

ۋەكىللىرىنىڭمۇ بۇ تەشكىلاتقا كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

سوۋېتلەرگە قارشى ھەربىكەتنىڭ مىللىي خادىملىرى مىللەتلەر جەمئىيىتىنىڭ قارارلىرىغا قارىتا ھېچقانداق ئىش قولىدىن كەلمەيتتى. شۇنداقتىمۇ قولىدىن كېلىدىغان بىردىن-بىر ھۆنىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋېلىشتى: جەنۇبىدىكى مىللەتلەر جەمئىيىتىنىڭ مەركىزى ئورگىنىغا بىر پارچە نارازىلىق بىلدۈرۈش خېتىنى تاپشۇرۇشتى. بۇ خەتتە سوۋېتلار تەرىپىدىن يولغا قۇيۇلۇۋاتقان بېسىملار بىلەن زۇلۇملار تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، سوۋېت تۈزۈمىنىڭ بىر دېموكراتىيە دۈشمىنى ئىكەنلىكى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئىدى. بۇ خەتتە يەنە سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ، قول ئاستىدىكى قۇل قىلىنغان مىللەتلەر نامىدا سۆز قىلىش ھوقۇقىنىڭ يوقلۇقى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ نارازىلىق خېتى، سىلەر ئەزا قىلىپ قوبۇل قىلغان دۆلەت ئەنە شۇنداق بىر دۆلەتتۇر دەپ تاماملىنىدۇ (1934-يىل 18-سېنتەبىر كۈنى، جەمئىيەتنىڭ 15-ئاساممبىل رەئىسى مۆسيۆ ساندېبېرگە تاپشۇرۇلغان بۇ نارازىلىق خېتىگە ئەزەربەيجانلىق مىر ياقۇپ مەھتىيېۋ، ئۈكرائىنالىق ئا. شۇلگىن، تۈركىستانلىق م. چوقاي ئوغلى قاتارلىقلار قول قويغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

مارېشال پىلسۇدسكىنىڭ ۋاپاتى

پرومېتې ھەربىكىتىنىڭ ئىدىيىۋى ئاساسچىسى ۋە ئەڭ چوڭ سىياسىي، مالىيە يارەمچىسى مارېشال پىلسۇدسكى 1935-يىلى 12-ماي كۈنىسى ۋاپات بولىدۇ. پىلسۇدسكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ياۋروپادا باش كۆتۈرۈپ چىققان ناتسىستىزمنىڭ پولشىغا كەلتۈرىدىغان بالايى-ئاپەتلەرنى ئالدىنئالا مۆلچەرلەيدۇ ھەمدە بۇنىڭ ئۈچۈن تېگىشلىك تەدبىرلەرنى ئېلىش چاقىرىقىنى چىقارغان ئىدى. گېرمانىيىدە ناتسىستلار پارتىيىسى ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن، ھىتلېر ۋېرساي شەرتنامىلىرىنى چۆرۈپ تاشلاپ قورالىنىش مۇسابىقىسىنى باشلىغان ۋاقىتتا فرانسىيىگە گېرمانىيە بىلەن ئىتتىپاقداشلىق قۇرۇپ چىقىش ھەققىدە بىر تەكلىپ سۇنىدۇ. فرانسىيە بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىغاندىن كېيىن، ھىتلېر بىلەن 10 يىللىق ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق كېلىشىمىنى تۈزۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ

ۋاقىتتا ھېتلېر يەنە بىر دۈشمەنىمۇ ئېسىدىن چىقارمىغان بولۇپ، بۇ دۈشمەنى سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىدى. ھېتلېر بۇ دۈشمەنى بىلەنمۇ بىر كېلىشىم تۈزۈشۈپ، پولشا بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق كېلىشىمىنىڭ مۇددىتىنى 1945-يىلغىچە ئۇزارتىۋالغان ئىدى.

مۇساپىر ۋەكىللەر ئۇمەكلىرى بېلۈېدېر سارىيىدا پىلسۇدسكىنىڭ مېيىتىنى زىيارەت قىلىشتى. كاپكازىيە مۇساپىرلىرى 1935-يىلى 14-ماي كۈنى ۋارشاۋادىكى بىر قېتىملىق يىغىنىدا "كاپكازىيە ئۆمىكى نامىدا مارېشالنىڭ تاۋۇتىغا مىللىي بايرىقىغا سىمۋول قىلىنغان كۇمۇش رەڭلىك بىر گۈلچەمبىرەك قويۇلىدۇ" دەپ بېكىتىشكەن ئىدى. مارېشالنىڭ تاۋۇتى 17-ماي كۈنى كراكوۋغا ئېلىپ مېڭىلغاندا تەشكىللەنگەن دەپنە مۇراسىمىدا پرومېتې گۇرۇپپىلىرىنىڭ ۋەكىللىرى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي بايراقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ مۇراسىم سېپىغا قوشۇلغان ئىدى. 20-ماي كۈنى، كاپكازىيە، تۈركىستان ۋە ئۇكرائىنا دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن پارىژدا كەڭ كۆلەملىك پىلسۇدسكىنى ئەسلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن شۇنىڭغا ئوخشاش بىر مۇراسىم ۋارشاۋادىكى شەرق ئىنستىتۇتىنىڭ يىغىن زاللىرىدىمۇ ئۆتكۈزۈلدى.

بۇ ۋاقىتتا پرومېتې ژۇرنىلىدىمۇ پىلسۇدسكىغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ماقالىلەر ئېلان قىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە پرومېتې ژۇرنىلىنىڭ 1935-يىلى ماي ئېيىدا چىقىرىلغان 102-سانىمۇ پۈتۈنلەي پىلسۇدسكىگە ئاتىلىدۇ (پرومېتې ژۇرنىلىنىڭ پىلسۇدسكىغا ئاتالغان سانىدا ئۇنىڭ ھاياتى ۋە دەپنە قىلىش مۇراسىمى تونۇشتۇرۇلغاندىن كېيىن، گىروزىيە، ئەزەربەيجان، شىمالىي كاپكازىيە ۋە ئۇكرائىنا مىللىي ھەربىكەتلىرى نامىدا گۈزاۋا، مىر ياقۇپ، ج. چۇلىك ۋە ئا. شۇلگىنلارنىڭ بىرەردىن ماقالىسى بېرىلگەن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنىڭ ۋاكالەتچىسى چوقاي ئوغلىنىڭ پىلسۇدسكى ئۈچۈن «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان ماقالىسىدىكى تۆۋەندە ستاتا كەلتۈرۈلگەن بىر ئابزاس، سوۋېتلەرگە قارشى بارلىق مۇساپىرلار ھەربىكىتىنىڭ ھېسسىياتى بىلەن كۆزقاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بەرمەكتە ئىدى:

چۈنكى ئۇ، ‹پىلسۇدسكى›، ئۆز خەلقىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان جەڭچىلەر ئارىسىدىكى ئەڭ داڭلىق ئۇلگە بولۇپلا قالماستىن، پىلسۇدسكى، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا رۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ بويۇنتۇرۇقى ئاستىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن

كۈرەش قىلىۋاتقان مىللەتلەرنىڭ تىرىشچانلىقلىرىغا كۆرسەتكەن چوڭقۇر هۆرمىتىنى قىلچە يوشۇرماي ئاشكارا ئىپادىلىيەلىگەن بىردىن-بىر دۆلەت رەھبىرى ئىدى. پىلسۇدسكى، سوۋېت رۇسىيىسى بىلەن شەرتنامە تۈزگەن ۋاقتىدا سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ چېگرasi ئىچىدە قالغان تۈپراقلارغا قارىتا هۆكۈمەت ياكى تەشكىلات نامىدا هەق تەلەپ داۋاسى قىلىۋاتقان گۇرۇپپىلارنى ۋەتىنىگە كىرگۈزمەسلىك هەققىدىكى ماددىسىنى شەرتنامە ئارگىنالى ئىچىگە كىرگۈزۈلۈشىگە ئۇچۇق-ئاشكارا قارشى چىققان بىر دۆلەت باشلىقىدۇر.

1935-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا، پىلسۇدسكىنىڭ جەسىتىنى خاتىرە سارىيىغا كۆچۈرۈش يۈزىسىدىن يەنە بىر قېتىملىق دۆلەت مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. كاپكازىيە مۇساپىرلار ساھەسىدىكىلەر پولشالىقلارنىڭ ئۇلۇغ داھىيسى مارېشال پىلسۇدسكىغا بولغان هۆرمەت بىلدۈرۈش بۇرجىنى ئۆتەش مەقسىتىدە بارلىق گۇرۇپپىلارنىڭمۇ كراكوۋغا بېرىشى لازىم دەيدىغان بىر قارار ماقۇللىشىدۇ. ئەزەربەيجان، شىمالىي كاپكازىيە ۋە گروزىيە گۇرۇپپىلىرىنىڭ ۋەكىللىرىگە ۋەكىل بولۇپ ئەزەرتېكىن، بايتۇغان ۋە ئىمنادزە، كاپكازىيە كونفىدراتسىيىسى شۇراسى ‹قۇرۇلتىيى› تەرىپىدىن ئۈەرتىلگەن كاپكازىيە تۈپىسىنى ئېلىپ خاتىرە سارىيى قەبرىسى ئۇچۇن ياسالغان يەرگە تۆكىشىدۇ. ئاندىن قەبرە سارىيىنىڭ خاتىرىسىگە تۆۋەندىكى جۈملىنى يازىدۇ:

ئۆز ئازادلىقى يولىدا كۈرەش قىلىۋاتقان كاپكازىيە (ئەزەربەيجان، گرۇزىيە ۋە شىمالىي كاپكازىيە) ئەۋلادلىرىدىن لېخىستاننىڭ ئۇلۇغ قۇرغۇچىسى هەم رەئىسىگە ...

پرومېتې ۋاكالەتچىلىرىنىڭ پىلسۇدسكىغا مۇناسىۋەتلىك يىلىنى خاتىرلەش يىغىنلىرى گېرمانىيە پولشىنى ئىشغال قىلىۋالغان يىلىغىچە ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلدى. يەنە بىر جەھەتتە، پىلسۇدسكىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالغان رەئىس ئىگناتى موسىسكى بىلەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرى پولكوۋنىك بېك، پولشىنىڭ پرومېتې تەشكىلاتىغا بېرىپ كەلگەن يارىدىمىنى بۇرۇنقىدەك داۋاملاشتۇرىدۇ.

كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسيۇنال قارارلىرى ۋە ياۋروپا سوتسيالىزمىدىكى ئۆزگىرىشلەر

سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ مىللەتلەر جەمئىيىتىگە ئەزا بولغانلىقى ئۈستىدىكى مۇنازىرىلەر تېخى توختىمىغان بىر ئەھۋالدا، يەنى، 1935-يىلى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسيۇنال – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) 7-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسيۇنالنىڭ بىرىنچى ئورۇندىكى ۋەزىپىسى قىلىپ فاشىزىمنىڭ مەغلۇبىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈشتۇر دەپ ئېلان قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، كوممۇنىستلار بۇندىن كېيىن موتېدىل سوتسيالىستلار ۋە لىبرال ساھەسىدىكى كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ فاشىزمغا قارشى خەلق سەپلىرىنى تەشكىل قىلىشقا يول قويغان ئىدى. بۇ ئۆزگىرىش سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى سىياسىتىدە تۈپكى بىر ئۆزگىرىش ياسىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسيۇنال قۇرۇلغان كۈنلەردىن بېرى موتېدىل سوتسيالىستلار كومۇنىزمغا قارشى ئۇنسۇرلار دەپ قوبۇل قىلىپ كېلىنگەن بولۇپ، ئۇنداقلارنى پارتىيە تەشكىلاتلىرىدىن تازىلىۋېتىش تەلەپ قىلىناتتى. ھەتتا كوممۇنىستىك 1928-يىلى چاقىرىلغان 6-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدا ستالىن ئوتتۇرىغا چىقىپ تېخىمۇ سولچىل بىر يولنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۆتىدىل سوتسيالىستلارنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىرىنچى نومۇرلۇق دۈشمىنى دەپ ئېلان قىلغان ئىدى.

كوممۇنىستىك 7-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدا قوبۇل قىلىنغان قارارلار بويىچە ياۋروپادىكى كومۇنىستتىك پارتىيىلەر سوتسيالىست پارتىيىلەرگە قارىتا بىر سەپتە تۇرۇپ ھەمكارلىشىش پوزىتسىيىسىدە بولىدۇ. ھەتتا گېرمانىيىدە ۋەيمار جۇمھۇرىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ھەرىكىتى جەريانىدا ناتسىستلار بىلەن ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ ھەرىكەت قىلىشقان ئىدى. ئەمما ناتسىستلار ھۆكۈمەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىپلا كومپارتىيىنى تارقىتىۋېتىپ، كومۇنىزمنى بىرىنچى نومۇرلۇق دۈشمەن دەپ ئېلان قىلىشقان ئىدى.

كومىنتېرننىڭ 7-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئالغان قارار بىلەن بىرگە، سوۋېت تاشقى سىياسىتى جەھەتتە يولغا قويغان ئۆزگىرىشلەر دەرھال ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە باشلىنىدۇ. فرانسىيەدە كوممۇنىستلار پارتىيىسى مۆتىدىل سوتسىيالىستالار بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىپ خەلق فرونتى ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلىگە قېتىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ياۋروپادىكى دېموكراتىك ئەللەردە شۇ ۋاقىتقا كەلگۈچە ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان كوممۇنىزم دۈشمەنلىكى بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن قورقۇش تۇيغۇلىرى ئورنىغا فاشىزمغا قارشى تۇرۇش قاراشلىرى ئالماشتۇرۇلغان، كوممۇنىزمچىلار فاشىزمغا قارشى بىرلىكسەپنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى ھالىغا ئايلانغان ئىدى. بۇ تۇردىكى ئۆزگىرىشلەر ئاساسى جەھەتتىن سوتسىيال دېموكراتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان پرومېتې گۇرۇپپىسىغا ئەزا تەشكىلاتلارنىڭ ياۋروپادىكى تۇتقان ئورنىغا قاتتىق تەسىر كۆرسىتىدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ مىللەتلەر جەمئىيىتىگە ئەزا بولغىنىدىن كېيىن ياۋروپا ئەللىرىنىڭ رەسمىي يارەملىرىدىن مەھرۇم قالغان پرومېتې تەشكىلاتى، كومىنتېرن قارارلىرىدىن كېيىن بولسا، مۆتىدىل سوتسىيالىستچىلار مۇھىتىدىمۇ چەتكە قېقىلىشقا باشلانغان ئىدى. كومىنتېرن قارارلىرى بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن تەڭ، پرومېتېچىلەر ياۋروپادىكى ئەڭ مۇھىم ئىتتىپاقداشلىرى بولۇپ كېلىۋاتقان سوتسىيال دېموكراتىك تەشكىلاتلارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىدىنمۇ ئايرىلىپ قالىدۇ.

يۇز بەرگەن بۇ ھادىسىلاردىن كېيىن، ياۋروپا ئەللىرىدىكى كوممۇنىزمغا قارشى ھەرىكەتلەر چېكىدىن ئاشقان ئوڭچىل ئۇنسۇرلارنىڭ قولىغا قالغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش سەۋەبى بىلەن بىردىن-بىر ئورتاق نۇقتىسى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ھەمدە كوممۇنىزمغا قارشى تۇرۇش بولغان پرومېتېچىلەر تەشكىلاتلىرى بىلەن ياۋروپادىكى رادىكال ئوڭچى ئۇنسۇرلار ئوتتۇرىسىدا ھەر ئىككىلا تەرەپ چىن قەلبىدىن تازا خالاپ كەتمەيدىغان بىر سەپتە تۇرۇش ۋەزىيىتى شەكىللىنىشكە باشلايدۇ. دېگەندەك، ئۇ يىللاردىكى پرومېتې ۋۇرناللىرى ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلىنغىنىدا، ۋۇرنالغا بېسىلغان چۈشەندۈرۈشلەردە فرانسىيە ئوڭچىلىرىنىڭ ۋۇرناللىرىدىن ئېلىنغان نۇرغۇنلىغان ستاتىلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، پرومېتې ۋۇرنىلىدا فرانسىيە ئوڭچىلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر قىسىم ماقالىلەر ئېلان قىلىنىشقا باشلانغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا بىر قىسىم مۇساپىرلارمۇ «ۋې سىس پارتووت» قا ئوخشاش ئوڭچىلارغا تەۋە ۋۇرناللاردا ماقالە ئېلان قىلىشقا باشلىغانلىقىمۇ كۆرۈلمەكتە ئىدى.

رۇسىيىگە قارام قىلىنغان تۈركي ئەللەر بىرلىكسىپىنىڭ قۇرۇلۇشى

پرومپتې تەشكىلاتى تەركىبىدە يېتەرلىك دەرىجىدە تەسىرگە ئېرىشەلمەيۋاتقانلىقىدىن رەنجىپ يۈرگەن تاشقى تۈركي يېتەكچىلىرى، ئۇزۇندىن بېرى تۈركي قېنىدىن بولغان تەشكىلاتلارنىلا يىغىپ بىر فرونت تەشكىل قىلىش مەسىلىسى ئۈستىدە تالاش-تارتىش قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇنداق بىر سەپ تەشكىللەش پائىتۇركىسىزم بوھتانلىرىغا قېلىشى مۇمكىنلىكىنى، بۇنداق بىر تەنقىدكە قېلىش يەنە كېلىپ تۈركىيە نۇقتىسىدا قىيىنچىلىق پەيدا قىلىشى مۇمكىنلىكىنى ئويلىشىپ، بىر قىسىم يېتەكچىلەر دەسلىپىدە بۇنداق بىر تەشكىللىنىشتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىش پوزىتسىيىسىدە بولغان ئىدى. ئەمما سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ «جەمىيەتئى ئاقۋام» غا قوبۇل قىلىنىشىدىن كېيىن تۈركىيىنىڭ ياۋروپادا بېسىلىۋاتقان مۇساپىرلار ژۇرنالىرىنى تۈركىيە تەۋەسىگە كىرىشىنى چەكلىگىنىگە ئوخشاش ھەرىكەت قوللانغانلىقى، بارلىق تۈركي قېنىغا مەنسۇپ مۇساپىر تەشكىلاتلىرىنى ئورتاق مەنپەئەت ئېتىراپىغا بىرلەشتۈرۈشنىڭ بەكلا مۇھىم بىر ئىش ئىكەنلىكىنى تونۇتۇشقا باشلىغان ئىدى.

ۋەكىللەر، 1936-يىلى ئاپرىل ئېيىدا پارىژدا يىغىلىشىپ يىغىن ئاچىدۇ. بۇ يىغىنغا ئىدىل-ئۇرالغا ۋاكالىتەن ئايار ئىساقى، شىمالىي كاپكازىيىگە ۋاكالىتەن مەھەممەت گىراي بىلەن مىر ياقۇپ مەختىيېۋ، ئەزەربەيجانغا ۋاكالىتەن مەھەممەت ئىمىن رەسۇلزادە بىلەن مۇستاپا ۋەكىلى، قىرىمغا ۋاكالىتەن جاپپار سىيىت ئەخمەت قىرىمئەر، تۈركىستانغا ۋاكالىتەن بولسا چوقاي ئوغلى قاتناشقان ئىدى.

17-ئاپرېلدا باشلانغان بۇ يىغىن، ئايرىم-ئايرىم مۇزاكىرە قىلىشلار بىلەن بىرگە 26-ئاپرىلغىچە داۋاملىشىدۇ. يىغىن ئاخىرىدا «رۇسىيىگە قارام قىلىنغان تۈركي ئەللەر بىرلىكسىپى» نامىدا ئورتاق بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش قارارى ئېلىنىدۇ. بۇ بىرلىكسەپنىڭ رەئىسلىكىگە جاپپار سىيىت ئەخمەت قىرىمئەر تەيىنلىنىدۇ. بۇ كىشىلەر ئۆز ۋاقتىدا يەنە قىرىم بىلەن تۈركىستانغىمۇ ۋەكىللىك قىلماقتا ئىدى.

ئەزەربەيجانغا مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە، شىمالى كاپكازىيىگە مەھەممەت گىراي ۋە ئىدىل-ئۇرالغا بولسا ئايياز ئىساقى ۋاكالەتلىك قىلىدىغان بولىدۇ.

يېغىن ئاخىرىدا 6 ماددىلىق بىر ئورتاق قارار تەييارلىشىپ ھەممە بىرلىكتە قول قويىشىدۇ. بۇ قارارغا ئاساسەن، بارلىق گۇرۇپپىلار بىر-بىرسىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشىپ، بۇ جەھەتتە بىر-بىرسىگە ياردەملىشىدىغانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن (1-ماددا)؛ بىرلىكسەپكە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر مۇددەت بىلەن چاقىرىلىدىغان يىغىنلىرىدا مۇزاكىرە قىلىنىدىغان بولغان. بىرلىكسەپنىڭ ھەمكارلىقلىرى مەركىزى ئورگاندىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق تۈغۇندا تەشكىلاتلارنىڭ ئاساس قاتلاملىرىغىچە ئومۇملاشتۇرۇلىدۇ. ھەرقايسى تەشكىلاتلارنىڭ ئەپكارلىرى باشقا تەشكىلاتلار بىلەن ئۇلارنىڭ قانات يايدۇرىدىغان پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئۆزئارا خەۋەرلەندۈرۈپ تۇرىلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىرلىكسەپ يەنە پروۋېتې تەشكىلاتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ (4-ماددا)؛ كاپكازىيە كونفىدراتسىيىسى مۇۋاپىق كۆرۈلگەن بولۇپ، ھەرقايسى گۇرۇپتىكىلەر بۇ ئورگاننىڭ خىزمەتلىرىنى قوللايدۇ (5-ماددا).

(رەسىم ئورنى)
رۇسىيىگە قارام قىلىنغان تۈركىي ئەللەر بىرلىكسېپى يېغىنىغا قاتناشقان ۋېتەكچىلەر
ئالدىنقى رەت سول تەرەپتىن: مىر ياقۇپ مەختىيېۋ، جاپپار سىيىت ئەخمەت قىرىمئەر، ئايياز ئىساقى، مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە؛ كەينىدە ئۆرە تۇرغانلار سولدىن: مۇستاپا چوقاي ئوغلى، مەھەممەت گىراي، مۇستاپا ۋەكىلى.
پارىژ، 1936. – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

بۇ بىرلىكسەپنىڭ تەشكىل قىلىنىشى، سوۋېتلار ئىتتىپاقى قۇرۇلغاندىن بۇيان بۇ دۆلەتكە ۋە كومۇنىزم ئىدىيىسىگە قارشى كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان تۈركىي ئېرىقىدىن بولغان تەشكىلاتلارنىڭ تۇنجى قېتىم بىر ئېتنىك ئاساسقا تايىنىپ تەشكىلاتلىنىش يولىغا كىرگەنلىكى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم بىر ئىش ئىدى. ئۇلار بۇ قىلغانلىرىدىن سوۋېتلار دائىرىسىنىڭ توپىلاڭ چىقىرىپ داۋراڭ قىلىشىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنەتتى. شۇنىڭدەك يەنە بۇنداق بىر تەشكىلاتقا ئۇيۇشۇش ياۋروپا ئەللىرىنىڭمۇ سوغۇق مۇئامىلە قىلىشىغا دۇچ

كېلىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. شۇڭا، بۇ يىغىن ۋە ئۇنىڭ قارارلىرى مەخپىي ساقلانغان، ھەتتا پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ يىتەكچىلىرىدىنمۇ سىر تۇتۇلغان ئىدى.

«پرومېتې» ژۇرنىلىنى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىش

1937-يىلىنىڭ كىرىشى بىلەن، پرومېتې ژۇرنىلىغا مۇناسىۋەتلىك كۆرۈلگەن مەسىلىلەر ھەرقايسى ئەزالارنى بەكلا ئاۋارە قىلىپ كېلىۋاتقان بىر ئىشقا ئايلانغان ئىدى. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغىنىدەك، رۇسىيىگە قارام قىلىنغان تۈركىي ئەللەر بىرلىكسېپىنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنىدا بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈلگەن بولۇپ، پرومېتې ژۇرنىلىنى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىش لازىم دەيدىغان ئورتاق خۇلاسىغا كېلىنگەن ئىدى. ئەسلىدە، تۈركىستانلىقلار بىلەن پرومېتې ژۇرنىلىنىڭ تەھرىراتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر بۇ ژۇرنال نەشرى قىلىنىشقا باشلىغان دەسلەپكى يىللاردىلا باشلانغان دېيىشكە بولاتتى.

1935-يىلىغا كەلگىنىدە، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى بۇ ژۇرنالنىڭ مۇقاۋىسىدىكى تۈركىستان دېگەن سۆزنى چىقىرىپ تاشلاڭلار دەپ تەلەپ قىلغىدەك دەرىجىگىمۇ كەلتۈرگەن ئىدى. دەل بۇ ئىشتا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تىرىشچانلىقلىرىغا قوشۇلمىغان ت م ب مەركىزىمۇ بۇ ئىشقا ئارىلاشقان ئىدى. ت م ب رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلى يازغان بىر پارچە خېتىدە ياۋروپا ۋاكالەتچىسى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ بۇ پىكرى قاتتىق تەنقىد قىلىنغان ئىدى:

1935. 6. 24 كۈنى يازغان خېتىڭىزنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئەمما سىزدىن زادىلا كۈتمىگەن بىر سۆزنى قىلغانلىقىڭىزنى يېزىپسىز: ”تۈنۈگۈن پرومېتېگە خەت يېزىپ، مەجمۇئەنىڭ مۇقاۋىسىدىكى تۈركىستان دېگەن سۆزنى ئېلىپ تاشلاڭلار دەپ تەلەپ قىلدىم“ دەپسىز. بۇ ئىشىڭىزغا قارىتا سەبداشلىرىمىز ھەقلىق رەۋىشتە ”بىر ۋاكالەتچىمىزنىڭ ۋەزىپىسى پەۋقۇلئاددە بىر ئىشلاردا قانداقلارچىسىغا مەركەزدىن بىرەر بۇيرۇق ياكى يولىيورۇق ئالماي تۇرۇپ بۇنداق بىر قارار ئېلىشقا يول قويالىشى مۇمكىن“ دېيىشىپ كەتتى.

تەخمىنەن ئىككى يىلدەك ۋاقىتتىن بېرى سىز پرومېتېگە بىرمۇ ماقالە يېزىپ باقمىدىڭىز. بۇ ھەقتە سىز كۆرسەتكەن باھانىلارغا ئاساسلىنىپ بىزمۇ گەپ قىلماي

جىم يۇرۇڭەرگەن ئىدۇق. ھەتتا بەزى ساقلانغان مەسىلىلەردە سىز تەرەپ بولۇپ سىزنى قوغداپ كەلگەن ئىدۇق. بىزگىمۇ مەلۇم بولماقتىكى، بۇ ئوتتۇرلۇقتا چوقۇم بىر گۇناھكار تەرەپنىڭ بارلىقى ئېنىق. ئەمما گۇناھكار تەرەپ ھەرگىزمۇ مەجمۇئە بولالمايدۇ. بۇ ئىشتىكى خاتالىق سادىر قىلىڭاتقان كىشى ئۇ ژۇرنالدا خىزمەت قىلىدىغان بىرەر كىشىلا بۇلىشى مۇمكىن (گۇزاڭاۋانى دېمەكچى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). شۇنىسى ئايانكى، پىتىنىڭ ئاچچىقىدا چاپانىنى ئوتقا تاشلىغىلى بولمايدۇ ‹بۇ يەردە ئەسلى ئارگىنالدا: بۇرگىنىڭ ئاچچىقىدا يوتقانىنى ياققىلى بولماس، دەپ ئېلىنغان. –ت›. بۇنداق ئاسانلا بولدى قىلىش توغرا ئەمەس. كېرەكلىك يەرلەرگە مەزكۇر مەجمۇئەنىڭ مۇقاۋىسىدىكى تۈركىستان سۆزىنى چىقىرىپ تاشلىماسلىقى ھەققىدە خەۋەر بېرىلدى. سىزمۇ ھازىرچە بۇ ھەقتە بىر نېمە دېمەي جىم بولۇڭ. بۇ ئىشنى چوڭايتىپ چىڭ تۇرۇۋېلىش توغرا ئەمەس.

بۇ ژۇرنال تەھرىراتى ھەققىدە قىيىن ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقانلاردىن يالغۇز تۈركىستان گۇرۇپپىسىدىكىلارلا ئەمەس ئىدى. يالغۇز گوروزىيىلىكلەرنىڭلا بۇ ژۇرنالنى باشقۇرۇش ئىشىدا بەكلا مۇھىم ئورۇندا تۇرۇۋېلىشىدىن قالغان تۈركىي تەشكىلاتلىرىمۇ قىيىن كۈنلەردە قالغان ئىدى. شۇڭا، پرومېتې ژۇرنىلى ھەققىدىكى بۇ مەسىلە رۇسىيىگە قارام قىلىنغان تۈركى ئەللەر بىرلىكسىپى يىغىنىدىن كېيىن ت م ب مەركىزىگە يوللىغان خەتتە، پرومېتې ژۇرنىلىنى قايتىدىن تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن ئاندىن نەشرى قىلىنىشى ھەققىدە ۋارشاۋاغا بېسىم قىلىش تەكتىلەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. ئەمما پرومېتې ژۇرنىلى تەھرىراتىنىڭ قايتا رەتكە سېلىنىش ئىشى بۇنىڭدىن نارازى بولۇۋاتقان تۈركىي تەشكىلاتلىرىنىڭ تىرىشچانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى 1937-يىلى فېۋرالدا بۇ ژۇرنالدا بېسىلغان بىر ماقالە سەۋەبىدىن ئۆزلۈكىدىن يۇز بېرىدۇ.

پرومېتې ژۇرنىلىنىڭ 133-سانىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدا تۈركىيە بىلەن گىرۇزىيە ئوتتۇرىسىدىكى چېگرالارنى بېكىتكەن قارس شەرتنامىسى بىلەن بۇ شەرتنامىغا ئاساسەن قايتا سىزىلغان تۈركىيە-گىرۇزىيە چېگرىسى مۇنازىرە قىلىنغان بولۇپ، تۈركىيە چېگرالىرى ئىچىدە قالغان ئاراداخان بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەزى جايلارنىڭ گىرۇزىيىگە تەۋە يەرلەر ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. پرومېتې تەۋەسىدىكى تۈركىي گۇرۇپپىسىدىكىلەر بۇ ماقالىغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈشىدۇ. «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە سەزگۈر پوزىتسىيە تۇتقان بولۇپ،

ت م ب نىڭ پروگىرامما ۋە نىزامنامىسىنى ئاساس قىلىپ تۆۋەندىكى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

1. ت م ب (ئايلىق) سانىدا تۈركىيە بىلەن كاپكازىيە چېگرالىرى ھەققىدە ئېلان قىلىنغان بىر قارار سەۋەبىدىن، تۈركىستانلىق كىتابخانلىرىمىز تەرىپىدىن "مۇقاۋىسىدا تۈركىستان ئىسمى يېزىلغان پروگىرامما مەجمۇئەسى ئۇچۇن ت م ب (تۈركىستان مىللىي بىرلىكى، يەنى تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنى دېمەكچى) ياكى بولمىسا بىر قىسىم تۈركىستانلىقلار بۇنىڭغا مەسئۇل بولالامدۇ؟" دېگەندەك سوئاللارنى بېرىشمەكتە. بىز بۇنىڭغا تۆۆەندىكىچە جاۋاب بېرىمىز:

2. پروگىرامما مەجمۇئەسى ئۇچۇن مەيلى ت م ب بولسۇن، ياكى ھەرقانداق بىر تۈركىستانلىق مەسئۇلىيەتنى ھەرگىزمۇ ئۈستىگە ئالمايدۇ. ئەسلىدە كاپكازىيىلىكلەرنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان پروگىرامما مەجمۇئەسىگە تۈركىستانلىقلار 1934-يىلى يانۋار ئېيىدىن بۇيان قوشۇلماي كەلگەن ئىدى.

3. راست دېگەندەك، پروگىرامما ۋە نىزامنامىدا تۈركىستان ۋاكالەتچىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەڭ ئاخىرقى ماقالە، شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك يېزىلغان بىر پارچە ماقالە بىلەن ئاخىرلاشقان ئىدى. جانئاي تەخەللۇسى بىلەن ئېلان قىلىنغان بۇ ماقالىدىن كېيىن تا 133-سانغا كەلگۈچە تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى نامىدا بىرمۇ ماقالە يوق ئىدى. ماربشال پىلسۇدسكى ئۇچۇن چىقىرىلغان 102- ۋە ئەزەربەيجاننىڭ سابىق قۇرۇلتاي مۇدىرى ئېلى مەردان توپچىبېشى ئۇچۇن چىقىرىلغان نېكرولوگىيە سانى (96-سانى) دىمۇ ت م ب نامىدا يېزىلغان بىرەرمۇ ماقالە يوق ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە پروگىرامما ۋە نىزامنامىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئېلان قىلىنىپ، شۇ ئايىنىڭ ۋەقەلىرى تونۇشتۇرۇلغان «كرونىچىكا» بۆلۈمىدە 1932-يىلىدىن باشلاپ تۈركىستان ئۇچۇن ئورۇن بېرىلمىگەنلىكىمۇ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر ھادىسە ئىدى.

4. گروزىيىنىڭ تۈركىيىدىن زېمىن تەلەپ قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك چىققان ماقالە ۋارشاۋادىكى پروگىرامما مەسىلىكىلەر ئارىسىدىمۇ پارتلاش خاراكتېرلىك تەسىر يارىتقان ئىدى. پروگىرامما سوۋېتقا قارشى بىر ئەپكاردا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا تەۋە بىر دۆلەتنىڭ مەنپەئەتىنى قوللايدىغان بىر ماقالىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ھەقىقەتەنمۇ نومۇس قىلغىدەك بىر ئىش بولغان ئىدى.

شۇنىڭدەك يەنە، پروەبتې تەشكىلاتى پولشا تەرىپىدىن قوللاپ قۇۋەتلىنىپ كېلىنگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم بىر ئىش بولغاچقا، بۇ تەشكىلاتنىڭ ئورگان ئەپكارى بولغان بىر ژۇرنالدا تۈركىيە چېگرالىرىنى مۇنازىرىگە قويۇش ئىشى تۈركىيە بىلەن پولشىنى ئۆزئارا زىددىيەتكە سېلىپ قويۇش ھېسابلىناتتى. بۇنداق بىر ئىش پولشا ھۆكۈمىتى ئەڭ كېيىن ئوتتۇرىغا قويۇشى مۇمكىن بولمىدىغان ئىشلارنىڭ بىرىلا بولالىشى مۇمكىن ئىدى.

بۇ جەريانداا، تۈركىستان، ئەزەربەيجان ۋە شىمالىي كاپكازىيە تەشكىلاتلىرى پروەبتې مەركىزىگە خەت يېزىپ ژۇرنال تەھرىراتى بىلەن گۈزاۋاغا نارازىلىق بىلدۈرىشىدۇ؛ شۇنىڭدەك يەنە، ئەگەر رەھبەرلىك ئورنىدا ئۆزگىرىش قىلىنمايدىكەن پروەبتې ھەرىكىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى قايتىدىن كۆزدىن كۆچۈرىشكە مەجبۇر ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. يۇز بەرگەن بۇ ھادىسىلەر سەۋەبىدىن پروەبتې ژۇرنىلىنىڭ نەشرى قىلىنىشى ۋاقىتلىق توختىتىلىپ، بۇ ژۇرنال نەشرى قىلىنىۋاتقان كۈندىن بۇيانقى ژۇرنال تەھرىرلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ كېلىۋاتقان گروزىن گۈزاۋاۋا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنى 1938-يىلى دىكابىردىن باشلاپ ئۇكرائىنانىڭ سابىق تاشقى ئىشلار مىنىستىرى بولغان ۋىتالى شۇلگىن تەھرىرلىكىدە «لا رېۋۇ دې پروەبتې» نامى بىلەن بۇ ژۇرنال قايتىدىن نەشرى قىلىنىشقا باشلىنىدۇ. بۇ چاغدا ژۇرنال تەھرىراتى قايتىدىن رەتكە سېلىنغان بولۇپ، گروزىنلارنى ئاساس قىلغان ژۇرنال رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئۆزگەرتىلىدۇ. ت م ب يېڭىدىن چىققان ژۇرنال بىلەن ئۇنىڭ تەھرىرات گۇرۇپپىسىنىڭ قايتا تەشكىللىنىشىدىن رازى بولۇشقان ئىدى. بۇ يېڭى ژۇرنالنىڭ نەشرى قىلىنغانلىقىنى «ياش تۈركىستان» دا تۆۋەندىكىچە ئۇقتۇرۇپ ئۆتىدۇ:

رۇسىيە ئاسارىتىدىن ئازاد بولۇش ئۈچۈن مىللىي مۇجادىلە بېرىۋاتقان روسلاردىن باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ مىللىي داۋاسى بىلەن مىللىي ھوقۇقلىرىنى قوغداش، بۇ جەھەتتىكى تەشۋىقاتلار بىلەن شۇغۇللىنىشنى مەقسەت قىلىپ نەشرى قىلىنىشقا باشلىغان بۇ فرانسۇزچە مەجمۇئەنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى بىلەن ئۇنىڭ مەزمۇنلىرى ھەر تۈردىكى كىتابخانلارنى رازى قىلالىغىدەك سۈپەتكە ئىگە. ... مەجمۇئەدە تۈركىستان، ئەزەربەيجان ۋە ئۇكرائىناغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار ئاسى

ئورۇننى ئىگىلىمەكتە. ... «لا رېژۇ دې پرومېتې» قوش ئايلىق ژۇرنال بولۇپ نەشرى قىلىنىدۇ.

بۇ يېڭى ژۇرنالدا ھەقىقەتەنمۇ تۈركىستان بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ ئورنى كۈچەيتىلگەنلىكى مەلۇم بولماقتا ئىدى. ژۇرنالنىڭ بىرىنچى سانىدىلا تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچ پارچە ماقالە ۋە ئىككى پارچە خەۋەر بېرىلگەن ئىدى. ژۇرنالنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى سانلىرىدىمۇ تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنىڭ ئېلان قىلىنىپ تۇرۇشى ت م ب بىلەن بۇ يېڭى ژۇرنال ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ خۇشاللىنارلىق دەرىجىدە داۋام قىلغانلىقىنى ئىپادىلىمەكتە ئىدى. ئەسلىدە، تاھىر شاكىرنىڭ «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغىنىدەك، پرومېتې فرونتى ھەقىقەتەنمۇ بىر مەجبۇرىيەتنىڭ مەھسۇلى ئىدى. پرومېتېنى تەشكىل قىلغان تەشكىلاتلار ئۆز ئالدىغا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇپ كېتەلىگىدەك كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ فرونت ئەسلىدە شارائىتىنىڭ تەقەززاسىدىن باشقا بىر ئىش ئەمەس ئىدى.

ت م ب دىكى ئۆزگىرىشلەر

1938-يىلىنىڭ باشلىرىدا شەرقىي تۈركىستاندىن تۈركىيىگە قايتىپ كەلگەن دوكتور مەجىددىن دەلىل قايتىدىن ت م ب باش سېكرېتارلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، بۇ تەشكىلاتنى قايتىدىن جانلاندۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەتكە ئاتلانغان ئىدى. كېيىنكى يىللاردا ئوتتۇرىغا چىققان پايدىسىز ۋەزىيەت تۈپەيلىدىن ت م ب تەشكىلاتى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى. تەشكىلات ئىچكى قىسىمدا ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەن، بۇ گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆزقاراش ئوخشىماسلىقى ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە ئىختىلاپلارنى پەيدا قىلماقتا ئىدى. تەشكىلات رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلى بىلەن تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولغان ئەخمەتجان ئوكاي (ئىبراھىم) ئىككىسى بىرىنچى گۇرۇھتىكىلەرگە يېتەكچىلىك قىلماقتا ئىدى. ت م ب مەركىزى كومىتېت ئەزالىرىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ئىككىنچى گۇرۇھنىڭ بېشىدا بولسا ياۋروپا ۋاكالەتچىسى

مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ت م ب باش سېكرېتارى مەجبۇرىدىن دەلىل ئىككىسى تۇراتتى.

بۇ خىل ئىختىلاپلار ت م ب پائالىيەتلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ باشقا ئورگانلار بىلەن بولغان رەسمىي مۇناسىۋەتلىرىگىمۇ تەسىر كۆرسەتمەكتە ئىدى. ئوسمان غوجا ئوغلى ت م ب نىڭ خەۋىرى بولماي تۇرۇپ ۋە تەستىقىنى ئالماي تۇرۇپ ئۆز ئالدىغا پائالىيەت قىلىۋاتىدۇ دەيدىغان قاراشلار، قالغان ئەزالارنى يېڭىدىن رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەشكىللەش خىيالىغا كەلتۈرگەن ئىدى. بۇ ئەھۋاللار ئۆزئارا يېزىشقان خەت-چەكلەردە تۆۋەندىكىچە ئەكس ئەتمەكتە ئىدى:

مەن بۇندىن ئىككى يىلدەك ئاۋۋال ئۇزاقبايلار بىلەن (ياپونلار كۆزدە تۇتۇلماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) كۆرۈشۈپ ئەنە شۇ مەسىلە ھەققىدە سۆزلىشىۋاتقان ئىدىم. كابولدىكى كىشىلەر بىلەنمۇ مۇناسىۋەت قۇرۇشقا كىرىشكەن ئىدىم. ئەمما دەل شۇ پەيتتە ئالدىمغا رەئىس بىلەن سۇلتانباي مەسىلىسى چىقىپ كەلگەن ئىدى. بىرسىنىڭ ت م ب رەئىسى بۆلىشى، يەنە بىرسىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ۋاكالەتچى دېگەن ناملاردا ئوتتۇرىغا چىقىشى ئىشنى باشقا تەرەپلەرگە بۇرۇۋەتكەن ئىدى. مېنىڭ ھەققىمدە دېگەن گەپلىرى (بۇنى ئۇزاقبايلاردىن ئاڭلىدىم) سەۋەبىدىن ئەسلى دېمەكچى بولغىنىمنى قويۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان ئىدىم. ...

شەرقىي تۈركىستان ئۆز كۈچىگە تايىنىپ غەلىبە قازىنالمايدىغانلىقى ئېنىق. بۇنىڭ ئۈچۇن چوقۇم تاشقى ياردەم بۆلىشى كېرەك. مۇھىدى ئەپەندى (شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن گېنېرال مەھمۇت مۇھىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بىلەن بۇ ھەقتە سۆزلىشىپ باقساق دېمەكچىمەن. ... ئەمما مېنى تۈركىيە تەۋەسىگە كىرىشىمگە رۇخسەت قىلمايدىغانلىقى ئۈچۇن، تۈركىيەدىن باشقا بىر يەردە كۆرىشىشىمىزگە توغرا كەلمەكتە. ...

رەئىس قارار قىلماستىنلا قايتىپ كەتكەچكە، دوستلىرىمىز شۇنچە مۇھىم بىر ئىشنى نېمىشقا بىزگە ئۇختۇرمىدىڭلار دېيىشتى. مەن ئۇلارغا بۇنداق بىر قارار ئېلىنغان ئىش يوق دېگەن بولسام، ئۇلار ت م ب نىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ بار ئىكەن دەپ بۇ تەشكىلىمىزگە ئانچە بەك ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەسلىكى مۇمكىن ئىدى. ئەگەر بۇنداق بىر قارار ئېلىنغان دېسەم، ئۇنىڭدىن خەۋىرىم بولمىدى دېيىشى

مۇمكىن. (مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ مەجبۇرىدىن دەلىللىگە قارىتىپ يازغان خېتى. 1938. 5. 13. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

قۇرۇلتاي چاقىرىش مەسىلىسى ئالدىمىزدا تۇرماقتا. سىزنى ئىستانبۇلدىن قاتناشمايدىغانلار بىلەن كۆرۈشۈپ باقسىڭىز دېمەكچىمەن. ... قاتناشمايدىغانلار بولسا، ئۆزىگە ۋاكالەتچى قىلىپ بېرىسىنى ئۈمىد قىلىمەن. ... مېنىڭچە بولغاندا شەرقىي تۈركىستانلىقلاردىنمۇ 2-3 كىشىنى بۇ قۇرۇلتايغا قاتناشتۇرۇلغان بولسا ياخشى بولاتتى دەپ قارايمەن. شۇنداق بولغاندا شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك بىرەر ھەرىكەت قىلىش مەيدانىنى ئوتتۇرىغا قويالىشىمىز مۇمكىن. بۇ كىشىلەر ئۇچۇن مەھمۇت مۇھىتى بىلەن ئۇنىڭ يېقىنى بولغان خوتەن ئەمىرى قاتارىدىكى دېپلوماتىيىگە يېقىن كىشىلەردىن بولغىنى مۇۋاپىقراق دەپ قارايمەن (مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ مەجبۇرىدىن دەلىللىگە ئۈمىدىكەن خېتى، 1938. 7. 4. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

مەن ۋارشاۋادا بىز بىلەن بىرگە شەرقىي تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر قاتنىشىدىغان بىر قۇرۇلتاي چاقىرىش قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويماقتىمەن. ... ئەگەر بۇ پىكرىم قوبۇل قىلىنسا (بۇ ياز ئاخىرلىرىدا ياكى كېلەر يىلى ئەتىيازلاردا چاقىرىلىدىغان بولسا) سىزگە خەۋەر قىلىمەن (مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ مەجبۇرىدىن دەلىللىگە يازغان خېتى، 1938. 10. 27. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

مۇھاجىر يېتەكچىلىرىنىڭ تۈركىيىدىن چىقىرىلىشى

1938-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، تۈركىيە ھۆكۈمىتى تۈركىيىدە تۇرۇۋاتقان سىرتقى تۈركىي يېتەكچىلىرىگە تۇتقان سىياسىتىنى قايتىدىن چىڭىتىشقا كىرىشكەن ئىدى. دەسلىپىدە، بۇ يېتەكچىلەردىن سىياسىي پائالىيەتلەرگە قەتئىي قىزىقمايمەن دەيدىغان بىر پارچە ۋەدىنامە يېزىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىشقان ئىدى. ئەزەربەيجان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ يېتەكچىسى بولغان مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە، مىرزا بالا ۋە كاپكازىيىلىك يېتەكچى سەئىت شامىللار تۈركىيىدىن خېلى بۇرۇنلا چىقىپ كېتىشكەن بولۇپ، پولشىغا بېرىپ پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. تۈركىيىدە تۇرۇۋاتقان سىرتقى تۈركى يېتەكچىلىرىگە قارىتا يۈرگۈزۈلگەن

بېسىملار پۈتۈن ياز ئايلىرى بويىچە كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىپ داۋام قىلماقتا ئىدى. ئاخىرى، سېنتەبىر ئايلىرىدا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىنىدىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغان مۇساپىر گۇرۇپپىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ قاتتىق سىياسەتنى يولغا قۇيۇشقا كىرىشىدۇ: تۈركىيە ھۆكۈمىتى بىر قىسىم مۇساپىر يېتەكچىلىرىنى تۈركىيە ۋەتەنداشلىقىدىن چىقىرىپ چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىش قارارىنى ئالىدۇ. 1938-يىلىنىڭ 24-سېنتەبىر كۈنىسىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ «مەخسۇس گېزىت» دە (تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇن-قارار ۋە باشقا بەلگىلىمىلىرىنى ئېلان قىلىدىغان بروشۇر شەكلىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ مەخسۇس گېزىتى. – ت) ھۆكۈمەتنىڭ تۆۋەندىكىچە قارارى ئېلان قىلىنىدۇ:

ۋەتىنىمىز تەۋەسىدە باشقا بىر دۆلەت نامى ئۇچۇن، دوستىمىز بولغان بىر دۆلەتكە قارشى تەشۋىقاتلار بىلەن شۇغۇللىنىش، ئىنقىلاۋىي تەشكىلات قۇرۇش، باشقا بىر دۆلەت ئۇچۇن ئىستىخبارات پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش مەقسىتىدە ۋەتىنىمىزنى بىر بازا قىلىپ پايدىلانماقچى بولۇۋاتقانلىقى مەلۇم بولغان ئۆمەر ئوغلى ئەلىخان كانتەمىر، مەھمەت ئوغلى خېلىل گۈنگۆرەن ‹كۈنكۆرگەن›، شەمەندىفەر ‹پويىز› ئىشلىرىدا گۇرۇپپا باشلىقى بولغان مىرئەلى، ئاببباس ئوغلى سەپەر قۇلى، مىرئەلى تالىپ ئوغلى مەھەممەت تۇغاي، تۈركىستان سابىق رەئىس جۇمھۇرى ئوسمان غوجا ئوغلى، كازىم ئوغلى ئاببباس ۋە ئوسمان كۈپالار تۈركىيە ۋەتەنداشلىقىدىن چىقىرىلدى؛ داھىلىيە ‹ئىچكى ئىشلار› ۋەكىللىكىنىڭ 1938.9.5. كۈنكى ۋە 7746-نومۇرلۇق تەكلىۋىگە ئاساسەن 1312-نومۇرلۇق قانۇننىڭ 11-ماددىسىغا بىنائەن ئىجرا ۋەكىللىرى ھەيئىتى تەرىپىدىن 1938.9.6. كۈنى تەستىقلانغان (تۆمۇر غوجا ئوغلى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان «يېڭىلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئىنقىلاب جەريانىدا ئوسمان غوجا» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدە ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ تۈركىيىدىن چىقىرىپ تاشلانغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندىكىچە مۇلاھىزە قىلىنغان: ئوسمان غوجىنىڭ تۈركىيىدىن چىقىرىۋېتىلىشى ھەققىدىكى موسكۋانىڭ بېسىملىرىغا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مۇستاپا كامال ئاتاتۈرك ئىرەن قىلىپ كەتمەس ئىدى. ئەمما ئاتاتۈركنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، يېڭى جۇمھۇرىيەتى ئىسمەت ئىنئۆنۈ دەۋرىدە موسكۋانىڭ سىياسىي بېسىملىرى ئاقىۋىتىدە ئوسمان غوجىدىن تۈركىيىدىن چىقىپ كېتىشى تەلەپ قىلىندى. ئوسمان غوجا 1939-يىلىنىڭ باشلىرىدا ئاۋۋال پولشىغا بېرىۋالىدۇ. ئاندىن ئىرانغا كېتىدۇ. «تۈركىستاندا يېڭىلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئىنقىلابلار، 1900-1924» 29-بەت.

مەيلى رەسمىي ھۆججەتلەرگە ياكى ت م ب يېتەكچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى يېزىشقان خەت-چەكلەرگە ئاساسلانمايلى، تۆمۈر غوجا ئوغلىنىڭ بۇ ھەقتە قىلغان بۇ تۈردىكى مۇلاھىزىسىنىڭ توغرا بولمىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى ئوسمان غوجا ئوغلى بىلەن بىر قاتاردا نۇرغۇنلىغان مۇساپىر يېتەكچىلەر تۈركىيە ۋەتەنداشلىقىدىن چىقىرىلىشقا مۇناسىۋەتلىك قارار، ئاتاتۈرك دەۋرىدە ئېچكى ئىشلار ۋەكىلى شۈكرى قايانىڭ ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىۋىگە ئاساسەن جالال بايار ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېلىنغان بىر قارار ئىدى. قارار ئېلىنغان كۈن 1938-يىلى 6-سېنتەبىر كۈنى ئىدى. ئوسمان غوجا ئوغلى بېرلىندىن مۈستاپا چوقاي ئوغلىغا ئۇۋەرتكەن تۈركىيىدىن باشقا بىر دۆلەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقى ھەققىدە يازغان خېتىدە 1938.9.21 دېگەن چىسلا يېزىقلىق ئىدى. باشقىچە ئېيتقاندا، ھۆكۈمەت قارار قىلا-قىلمايلا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىشىلەر چېگرادىن چىقىرۋېتىلگەن دېيىشكە بولىدۇ. ھۆكۈمەت قارارنامىسى بۇ قارار ئېلىنىشتىن 18 كۈن كېيىن، يەنى 24-سېنتەبىر كۈنى «رەسمىي گېزىت» تا ئېلان قىلىنغان دېمەكتۇر. شۇنىمۇ يوقكى، بۇ قارار ئېلىنغان كۈنلەردە ئاتاتۈرك كېسەل بولۇپ ئاخىرقى كۈنلىرىنى ياشىماقتا ئىدى. شۇڭا بۇ پەيتلەردە ئاتاتۈركنىڭ بۇ تۈردىكى ھۆكۈمەت قارارلىرىدىن قانچىلىكىدىن خەۋىرى بارلىقى ھەققىدە بىرنېمە دېمەك تەس. ئەمما، بۇ قارار ئاتاتۈرك جۈمھۇررەئىسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان دەۋردە ئېلىنغان قارار بولۇپ، بۇ قارارنىڭ ئېلىنىشى بىلەن ئىسمەت ئىنئۆنۈنىڭ قىلچە مۇناسىۋىتى يوق. ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ تۈركىيە تەۋەلىكىدىن چىقىرىلىش كۈنلىرىمۇ 1939-يىلىنىڭ كىرىشلىرىدا بولماستىن، بەلكى 1938-يىلى سېنتەبىر ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

جالال بايار ھۆكۈمىتى باشقا بىر دۆلەت پايدىسىغا پائالىيەت قىلغان دەپ قارىلىغان بۇ مۇساپىر يېتەكچىلىرىنى قولغا ئېلىش، سوتقا بېرىش قاتاردىكى ھەرىكەتلەردە بولماستىن، ئۇلارنى ۋەتەنداشلىقتىن چىقىرىپ چېگرىدىن چىقىرۋېتىش بىلەن كۇپايە قىلىدۇ. مىنىستىرلار مەھكىمىسىنىڭ ئالغان قارارىدا ئىسمى ئاتالمىغان ئەمما شۇلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان دېيىلگەندىكى دۆلەت، پولشا بىلەن ئۇنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇپ ھېسابلىنىۋاتقان ئەنگلىيە بولۇپ، زىيىنىغا پائالىيەت قىلىندى دېيىلگەندىكى دۆلەت بولسا سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىدى. ۋەتەنداشلىقتىن چىقىرىلغان كىشىلەرنىڭ تەشكىلات قۇرۇش بىلەن شۇغۇللاندى دېگىنى بولسا پۈتۈنلەي ئۇيدۇرما گەپ ئىدى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىردىن بىر ئالاھىدىلىك، ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا مۇساپىر تۈركىلەردىن بۆلۈشى ھەمدە

ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتى دائىرىسىدە سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقانلىقى ئىدى. ئۇلار ھەرقانداق بىر دۆلەت پايدىسى ئۈچۈن ئاخبارات توپلاش پائالىيىتى بىلەن قەتئىي شۇغۇللانمىغان ئىدى. ئەگەر بۇنداق بىرەر پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدە قىلچە بىر پاكىت بولسا ئىدى، بۇ كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ سوتقا بېرىشكە توغرا كېلەتتى. ئەمما بۇنىڭ ئورنىغا ئۇلارنى مىنىستىرلار قارارى بويىچە ۋەتەنداشلىقتىن چىقىرىپ چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىش يولى تاللىۋېلىنغان. ھۆكۈمەتنىڭ بۇ قىلغىنىنىڭ ئۆزىلا ئۇلارنىڭ ئارتقان گۇناھلىرىنىڭ ھېچقانداق ئىسپاتقا تايانمىغانلىقىنى، بۇ ھەقتە قوبۇل قىلىنغان قارار پۈتۈنلەي سىياسىي غەرەزلىك بىر قارار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەگەر مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە، زېكى ۋەلىدى تۇغان، ئايباز ئىساقى، جاپپار سىيىت ئەخمەت قىرىمئەر، سىيىت شامىل، مىرزا بالا قاتارىدىكى قالغان مۇساپىر يېتەكچىلىرى ھەر تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خېلى بۇرۇنلا تۈركىيىدىن چىقىپ كەتمىگەن بولسا ئىدى، ئۇلارمۇ چوقۇم بۇ تىزىملىكتە بۆلۈشى مۇمكىن، ئۇلارمۇ ۋەتەنداشلىقتىن چىقىرىلغان، چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئاقىۋەتكە دۇچار بولغان بولاتتى.

خۇلاسىلىگىنىمىزدە، بۇ قارارلار نەتىجىسىدە ت م ب رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇساپىر يېتەكچىلەر يەنە بىر قېتىم تۈركىيىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. بۇ جەريانداا، ئوسمان غوجا ئوغلى بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا بېرىپ پائالىيەت قىلغان سۇلتانبەك بەختىيارمۇ تۈركىيىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ ئەرەبىستانغا يولغا سېلىنغان ئىدى. بۇ ئەھۋاللاردىن كېيىن، بېرلىنگە قاراپ يولغا چىققان ئوسمان غوجا ئوغلى كونا دوستى ۋە رەقىبى بولغان چوقاي ئوغلىغا خەت ئارقىلىق مۇنداق دەيدۇ:

مېنى تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ دولقۇنلىرى ئېقىتىپ-ئېقىتىپ ئاخىرى بېرلىنغا ئەكېلىپ تاشلىدى. مەن ئەسلىدە خېلى ۋاقىتتىن بېرى "ياۋروپا مەركەزلىرىنى زىيارەت قىلغاچ سىز بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈپ ئۆزۈن يىلدىن بېرى ئارىمىزدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان خاپىچىلىقلىرىمىزغا خاتىمە بەرگەن بولسام" دەپ ئويلاپ يۈرەتتىم. مانا بۇگۈن، بۇ ئۇرۇش دولقۇنلىرى مېنى بۇ ئارزۇيىمغا يەتكۈزدى ئەتىمالىم، مانا سىزگىمۇ بارغانسېرى يېقىنلاپ كەلمەكتىمەن. خۇدا بۇيرۇغان بولسا پات ئارىدا كۆرۈشۈش ئۈمىدى بىلەن.

چوقاي ئوغلىنىڭ بەرگەن جاۋابى سەل تىكەنلىكىرەك بولغىنى بىلەن، يەنىلا يارىشىپ قېلىش ئۈچۈن قىزغىن پوزىتسىيە بىلدۈرمەكتە ئىدى:

سىزنىڭ بېرلىنغا قاراپ مەجبورى ساياھەتكە چىققانلىقىڭىز توغرىلىق مەجبۇرىدىن ئەپەندى ماڭا خەۋەر قىلىپ خەت يازغان ئىكەن. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغانلىقىڭىزنىمۇ ماڭا تاھىر ئۇقتۇرغان ئىدى. ... تۈرۈڭاتقان دۆلەت (تۈركىيىنى كۆزدە تۇتماقتا. – ئاپتوردىن) تىن ئايرىلىشىڭىزغا سەۋەب بولغان سىياسىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىككىمىز تولۇق ئالاقىلىشىپ كېتەلمەي قالغان ئىدۇق. ... ئوتتۇرىمىزدىكى جوغراپىيىلىك ئارىلىقنىڭ يىراقلىقى سەۋەبىدىن ئوتتۇرىمىزدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنى ئارزۇ قىلىپ يۇرىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ... خۇدايىم بۇ قېتىمقى ساياھىتىڭىزدىن ياخشى نەتىجىلەرنىڭ قولغا كېلىشى ئۈچۈن ئاسانلىق ئاتا قىلغاي. بۈگۈنكىدەك سىياسىي مۇھىت بارلىققا كەلگەنلىكى ئۈچۈن سىزنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بېرلىنغا قاراپ ئاتلانمىشىم مېنىڭ شەرەپلىك ۋەزىپەم ھېسابلىنىدۇ. ... سىزگە ھەر قانداق بىر ياردەم بېرىش ئۈچۈن ھەر دائىم تەييارمەن.

تەغدىرنىڭ ئاجايىپ كارامىتى زېكى ۋەلىدى توغانىنىمۇ 1932-يىلى ئىيۇل ئېيىدا چاقىرىلغان تۈرك تارىخ قۇرۇلتىيىدا دۆلەتنىڭ ئۇ كۈنلەردىكى رەسمىي تارىخ ئىلمىي قارىشىغا قارشى تۇردۇڭ دېگەن باھانە بىلەن، دارىلفۇنۇن ‹ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بۇرۇنقى شەكلى – ت› دىكى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ تۈركىيىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇرلانغان ئىدى («سىياسىي مەركەز – تۈركىيە» دېگەن بابقا قارالسۇن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). شۇنداق قىلىپ، 1930-يىللار ئاخىرلىشىۋاتقان كۈنلەردە ت م ب نىڭ بۇ داڭلىق تارىخچىسىمۇ ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭكىدەك بىر تەغدىرنى باشتىن كەچۈرگەن ئىدى.

يۈز بەرگەن بۇ ھادىسىلەر شۇنى كۆرسەتمەكتىكى، بۈندىن كېيىن تۈركىيىنى مەركەز قىلغان بىر سىياسىي پائالىيەتنى قانات يايدۇرۇش ئىمكانىيىتى ئەمدى قالمىغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ، ت م ب مەركىزى كومىتېتى ئىستانبۇلدا ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق يىغىنىنى ئېچىپ، تەشكىلات مەركىزىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ياۋروپادا مۇۋاپىق كېلىدىغان بىرەر مەركەزگە كۆچۈرۈپ كېتىش قارا قىلىنىدۇ. ت م ب نىڭ ئاچقوچلۇق ئادىمى بولغان مەجىدىدىن دەلىل 1938-يىلىنىڭ دىكابىرىدا بېرلىنگە يېتىپ بارىدۇ. مەجىدىدىن دەلىل، شارائىتلار

يار بەرگىنىچە بېرلىندا تۈرۈپ قېلىشنى پىلانلىماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، بېرلىن بۇندىن كېيىنكى ت م ب نىڭ يېڭى مەركىزى قىلىپ تاللىۋېلىنغان ئىدى.

1939-يىلقى بېرلىن قۇرۇلتىيى ۋە چوقايئوغلى رەئىسلىك دەۋرى

بۇ ۋاقىتلاردا، ياۋروپا قىتئەسى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا قاراپ تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. ناتسىستلارنىڭ ئاۋۇستىرىيىدىن باشلىغان، كەينىدىنلا چېخسلوۋاكىيىنى بېسىۋېلىش بىلەن داۋاملاشقان ئىشغالىيەت ھەرىكەتلىرى ياۋروپانى قاتتىق ساراسىمە سېلىپ قويماقتا ئىدى. ئەنە شۇنداق جىددىي ئەھۋال ئاستىدا ت م ب رەھبەرلىرى بېرلىندا بىر قۇرۇلتاي چاقىرىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. بۇ قۇرۇلتايغا شۇ ۋاقىتلاردا ئىستانبۇلدا تۇرۇۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىق رەھبەرلەردىن بىرى بولغان گېنېرال مەخمۇت مۇھىدىنىمۇ تەكلىپ قىلىشقان ئىدى. ۋارشاۋادا تۇرۇۋاتقان ئوسمان غوجا ئوغلى بولسا مەركىزى كومىتېتنىڭ ھىمايىسىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقانداق بىر قۇرۇلتاي چاقىرىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىقىنى، ئەگەر قۇرۇلتاي چاقىرىشقا توغرا كەلگىنىدىمۇ بۇ ئىشنى پەقەت ئۆزىنىڭلا قارار قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ يۈرەتتى. ئۇ يەنە چوقاي ئوغلى بىلەن مەجبۇرىن دەللىنى ۋارشاۋاغا كەلسۇن دەپ تەلەپ قىلىپ، ت م ب تۈغى ئاستىدا بىرلىكتە پائالىيەت قىلىمىز، بۇنىڭدىن باشقا يول تۇتۇشىڭلارغا يول قويمايمەن دەپ، ئۆزىدىن باشقا كىشىلەر تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنىدىغان پائالىيەتلەرنى توغرا كۆرمەيدىغانلىقىدا چىڭ تۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. ئەمما چوقاي ئوغلى بىلەن مەجبۇرىن دەللىل ئىككىسى بۇ قۇرۇلتايىنى ئېچىشتا چىڭ تۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇرۇلتايدا ئوسمان غوجا ئوغلىنى تەشكىلدىن چىقىرىپ تاشلاشتىمۇ چىڭ تۇرماقتا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن غوجا ئوغلىنىڭ تەلەپ قىلغىنىغا قارىماي ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ۋارشاۋاغا بارمايدۇ. ئەكسىچە قۇرۇلتايىنى 1939-يىلى ئەتىيازلاردا چاقىرىش ئۈچۈن دەسلەپكى تەييارلىق ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ بولۇپ غوجا ئوغلىنى بېرلىنگە تەكلىپ قىلىشىدۇ. غوجا ئوغلى بولسا، ئۆزى قاتناشمايدىغان بىر قۇرۇلتايىنىڭ قانۇنلۇق ھېسابلانمايدىغانلىقىنى، چوقاي-دەللىل ئىككىسى ئۇنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي تۇرۇپ

بىر قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىشقا ئۇرۇنۇپ يۈرگەنلىكىنى، شۇ سەۋەبتىن بۇنداق بىر قۇرۇلتايغا قاتناشمايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

رەئىس ئوسمان غوجا ئوغلى قاتناشمىغانلىقىغا قارىماي، ت م ب نىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى 1939-يىلى 24-مارت كۈنىسى بېرلىنده چاقىرىلىدۇ. زامانىسىنىڭ قىيىن شارائىتى توسالغۇلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن، بۇ قۇرۇلتايغا بەكلا ئاز ئەزا قاتنىشالىغان بولۇپ، ياۋروپا سىرتىدا تۇرىدىغان ئەزالار ۋاكالەتچىلىرىنىلا قاتناشتۇرالايدۇ (1939-يىللىق بېرلىن قۇرۇلتىيىغا قاتنىشالىغان ئەزالار تۆۋەندىكىلەر ئىدى: مۇستاپا چوقاي ئوغلى، تاھىر چاغاتاي، مەجىددىن دەلىل، سابىر تۇركىستانلىق ۋە ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي. تۇركىيە بىلەن ئافغانىستاندىكى ئەزالار ۋاكالەتچى ئىۋەرتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بىرىنچى قېتىملىق يىغىندا ت م ب نىڭ ئومۇمى ئەھۋالى كۆزدىن كۆچۈرىلگەندىن كېيىن، تەشكىلاتنى قايتىدىن رەتلەپ چىقىش، رەئىس سايلىمى ئۆتكۈزۈش، تۈركىستان تۈركى ياشلار ئىتتىپاقى، يېڭى بايراق مەسىلىسى ۋە شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى قاتارىدىكى مەزمۇنلارنى قۇرۇلتاي كۈنتەرتىپى قىلىش بەلگىلىنىدۇ. 10-ئافرىلغىچە داۋاملاشقان قۇرۇلتاي جەريانىدا 5 قېتىملىق يىغىن ئېچىلغان بولۇپ، بۇ جەريانىدا تۆۋەندىكىچە قارارلار قوبۇل قىلىنىدۇ:

تۈركىيىدىكى سىياسىي شارائىت مۇۋاپىق كەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، بۇندىن كېيىن ئىستانبۇلنى مەركەز قىلىش ئىمكانىيىتى قالمىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئەھۋالغا قاراپ تەشكىلات مەركىزى يا بېرلىندا يا بولمىسا پارىژدا تۇرسۇن دەپ بەلگىلىنىدۇ.

سابىق رەئىسنى، تەشكىلات تۈزۈملىرىگە بوي سۇنمايدىغان ئىش-ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن ت م ب غا بەكلا كۆپ زىيانلارنى كەلتۈردى دەپ تەنقىد قىلىپ، ئۇنى مەركىزى كومىتېتتىن چىقىرىۋېتىشنى ئاۋازغا قويۇپ بىرەك ماقۇللاشتى. قۇرۇلتاي قارارىغا ئاساسەن، ئوسمان ئەپەندىم ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ تەشكىلات نامىدا مۇناسىۋەت باغلاپ، تەشكىلاتىمىز تونۇمايدىغان كىشىلەرنى مەركىزى كومىتېت ئەزاسى دەپ تونۇشتۇرۇپ يۈرگەن، سىياسىي خاراكتېرلىك ساياھەتلەرگە چىققان ھەمدە ئەڭ مۇھىمى كاپكازىيە تەشكىلاتلىرى بىلەن بىرلىكتە باشقا بىر دۆلەت پايدىسى ئۈچۈن پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان دەپ قارارلىنىدۇ (تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار كابىنېتىنىڭ 1938. 9. 6 كۈنىدىكى قارارىنى

كۆزده تۇتماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاهاتى). ئوسمان ئەپەندى بىلەن بىرگە تۈركىيەدىن قوغلاپ چىقىرىلغان باشقا كىشىلەر بۇ قارىلىنىشقا نارازىلىق بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئوسمان ئەپەندى بۇ قارىلىنىشلارغا ھېچقانداق ئىپاده بىلدۈرمەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ت م ب نىڭ ئادەتتىكى بىر ئەزاسى بولۇش سۈپىتىنى ساقلاپ قالالىشى ئۈچۈنمۇ تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قارىلاشلىرىغا جاۋاب بەرگىنىدىن كېيىن ئاندىن مۇمكىن بولىدىغان ھالغا كەلتۈرۈلگەن ئىدى. بۇ قارارلاردىن كېيىن، ئوسمان ئەپەندىنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرىدىن ت م ب مەسئۇل ئەمەس دېگەن قارار قوبۇل قىلىنىدۇ.

يەنە بىر قېتىملىق يىغىنىدا، ت م ب تەشكىلات ئەزالىرىنى قايتىدىن كۆزدىن كۆچۈرۈپ چىقىش قارارى قىلىنىدۇ. رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ھەمكارلىق ئاساسىدا پائالىيەت قىلىشى كېرەك دېگەن پرىنسىپنى بېكىتىشىپ، رەئىسكە پەۋقۇلئاددە ئەھۋاللاردىلا ئالاھىدە ھوقۇق بېرىلىدىغانلىقى بەلگىلىنىدۇ. ت م ب رەئىسلىكىگە مۇستاپا چوقاي ئوغلى تەيىنلىنىدۇ.

شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسى كۆزدىن كۆچۈرۈلگەن يەنە بىر قېتىملىق يىغىندا، ھەر ئىككى تۈركىستان تەۋەسى ئورتاق پائالىيەت قىلىشى كېرەك دېگەن بەلگىلىمىنى چىقىرىشىپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان يېتەكچىلىرىدىن تەشكىل تاپىدىغان بىر ئومۇمىي تۈركىستان مەركىزى قۇرۇپ چىقىش قارارى ئېلىنىدۇ.

ئىستانبۇلدىكى تۈركىستان تۈركىي ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ پائالىيەتلىرىنى پەقەت ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي خاراكتېرىدىكى پائالىيەتلەر بىلەنلا چەكلەش لازىملىقى، سىياسىي پائالىيەتلەرگە قەتئىي ئارىلىشىپ قالماسلىقى ھەمدە ت م ب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ بىر تۈرلۈك ھىمايە ئاستىدا تۇرۇش مۇناسىۋىتى بىلەنلا چەكلىنىشى قوبۇل قىلىنىدۇ.

قۇرۇلتاي يىغىنلىرىدا، ھەر تۈرلۈك مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنىغان مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ بىر ماسون ‹يەھۇدي› تەشكىلاتىغا ئەزا بولغانلىقى ھەققىدىكى گەپ-سۆزلەر مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ شەخسىيىتىگىلا ئەمەس، بەلكى ت م ب گە قارىتىلغان بىر تۈرلۈك تەتۈر تەشۋىقات دەپ بېكىتىلىدۇ.

قۇرۇلتاي، تۈركىستان مىللىي بايرىقىنى بۇگۈنكى شارائىتقا ئاساسەن قايتىدىن لايىھەلىنىشى لازىم دەپ قارار قىلىدۇ. قوبۇل قىلىنغان بايراق بويىنىڭ تەڭ يېرىمى تۆمۇرنىڭ بايرىقىدا بولغان توق قىزىل رەڭلىك، قالغان يېرىمى شەرقىي تۈركىستان

بايرىغىنىڭ ئۇچۇق ھاۋارەڭدە بۆلۈشى لازىم دەپ بەلگىلەنگەن. ئوتتۇرىسىدا تۈركىستانىنىڭ سىمۋولى بولغان ئاي-يۇلتۇز قويۇلغان.

1939-يىلقى قۇرۇلتايىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق يىغىنىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلى، مەجىدىن دەلىل ۋە تاھىر چاغاتاي قاتارلىق ئۇچ كىشىلىك بىر ۋاقىتلىق ئىجرائىيە كومىتېتى سايلىنىپ، بۇ ئورگان شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستان يېتەكچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەپ، ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بىر قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىنىدۇ.

بېرلىن قۇرۇلتىيى بىر تەرەپتىن ت م ب دە تۇپكى ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن نۇرغۇنلىغان مۇجمەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغىمۇ سەۋەبچى بولىدۇ. ئوسمان غوجىغا ئوخشايدىغان تارىخى بىر شەخسنىڭ چەتكە قېقىلىشى ھەمدە مەركەزنىڭ ياۋروپاغا يۆتكىلىشى كېيىنچە تۈركىستانلىقلار زىچ ئولتۇراقلاشقان رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىلەرنىڭ ئازىيىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. شەرقىي تۈركىستان مەسىلىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىر قىسىم قارارلارنىڭ قوبۇل قىلىنغانلىقىغا قارىماي، شەرقىي تۈركىستاندا كۈرەش قىلىۋاتقان يېتەكچىلەر بىلەن يېتەرلىك دەرىجىدە مۇناسىۋەت تىكلەپ كېتەلمىگەنلىكىمۇ مەلۇم. ت م ب ئەزالىرى يېڭىدىن قوبۇل قىلىشقان بايراق ئارقىلىق شەرقىي ۋە غەربى تۈركىستانىنى بىرلەشتۈرىدىغان بىر ئورتاق سىمۋول بارلىققا كەلتۈرۈشنى ئويلىغان ئىدى. ئەمما، ت م ب 1939-يىلقى قۇرۇلتىيىدىن كېيىن خەلق ئاممىسىدىن بارغانسېرى ئايرىلىپ قالىدىغان، كۈندىن كۈنگە كىچىكلەپ كەتكەن بىر چەكلىك كادىرلار تەشكىلاتى ھالىغا ئۆزگىرىشكە باشلايدۇ.

گېرمانىيە-ياپونىيە سېپى ساھەسىدە سوۋېت مۇساپىرلىرى ۋە پروممېتې

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن باشلانغان يىللار بەلكى گېرمانىيە ئۈچۈن تارىختىكى ئەڭ داۋالغۇشلۇق ئۆتكەن يىللار ھېسابلانسا كېرەك، بۇ جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققان ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي بوھرانلار 1933-يىللىرىدا ناتسىستلار پارتىيىسىنى (ن س د ئا پ – مىللىي سوتسىيالىزىم گېرمانىيە ئىشچىلار پارتىيىسى – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقارغان ئىدى. بۇ تۈردىكى بىر ۋەزىيەت سوۋېتقا قارشى كۈرەشلىرىنى بېرلىندا قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان مۇساپىرلار ھەركىتى ئۇچۇن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇرۇنقى باپلاردا بايان قىلىنغىنىدەك، تۈركىستانلىقلارنىڭ «ياش تۈركىستان» مەجمۇئەسى، ئىدىل-ئۇرال تۈركلىرىنىڭ «يېڭى مىللىي يول» ژۇرنىلى، ئەزەربەيجانلىقلارنىڭ «قۇرتۇلۇش» ‹ئازادلىق› ژۇرنىلى ھەمدە ھەيدەر بامات گۇرۇپپىسىنىڭ «كاۋكاز» ژۇرنىلى قاتارلىق ژۇرناللار بېرلىنده نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. ناتىستلار ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ۋاقىتلاردا، سوۋېتقا قارشى خاراكتېردىكى بۇ نەشرى ئەپكارلىرى بىلەن مۇساپىر گۇرۇپپىلىرىغا قارىتا نىسبەتەن بىتەرەپ پوزىتسىيە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ نەشرىيات پرىنسىپلىرىغا قارىتا ھەرقانداق بىر تەسىر كۆرسىتىش ياكى بېسىم قىلىش ھەركىتى بىلەن شۇغۇللانمىغان ئىدى.

ناتىستلار ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىپ ئۇزۇنغا قالماي، سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا مۇناسىۋاتلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورگانلارنى تەسىس قىلىشقا كىرىشكەن ئىدى. دەسلىپىدە، بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىغا قارايدىغان، 1887-يىلى قۇرۇلغان، شەرق تىللىرى دەرسلىرى ئۆتۈلىدىغان سېمىنار فۇر ئوربېنتالىسچ سپراچېن نامىدىكى مەكتەپنىڭ ئىسمىنى ئاۋسلاند-ھوشكول دېگەن ئىسىمغا، يەنى چەت دۆلەتلەرنى ئۆگىنىش ئالىي مەكتىپى دېگەن مەكتەپكە ئۆزگەرتىشىدۇ. بۇ مەكتەپكە قارايدىغان يەنە بىر رۇسسلاند ئىنستىتۇت (رۇسىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتى – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نى قۇرۇپ چىقىشىدۇ. بۇ ئىنستىتۇتقا سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھەققىدە، شۇ سەۋەبلىك بۇ ئىتتىپاق تەۋەسىدىكى بارلىق مىللەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ۋە سىياسىي خاراكتېردىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغان ئىدى. بۇ ئىنستىتۇتنىڭ رەھبەرلىكىگە داڭلىق شەرق ئىشلار ئالىمى پروفېسسور فون مەندې تەيىنلەنگەن ئىدى. بۇ ئىنستىتۇتتا، سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى ئومۇمىي ۋە يەرلىك مەتبۇئاتلارنىڭ ھەممىسى كۈندىلىك كۈزىتىلىپ، مىللەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە دېموگرافىك مەلۇماتلار توپلىنىپ ئارخىپلاشتۇرۇلۇپ ھەپتىلىك دوكلاتلار تەييارلىنىپ تۇرىلاتتى (ئەخمەت تۆمۇر، 1936-يىلى بۇ ئىنستىتۇتتا خىزمەت قىلىۋاتقىنىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ تۈركى خەلقلەر ساھەلىرىدىن كەلگەن «باشقىردىستان» ‹ئۇفا›، «كومۇنىست» ‹باكۇ›، «ئۆزبەكىستان» ‹تاشكەنت›، «سوتسىيالىستىك تاتارىستان» ‹قازان› قاتارىدىكى گېزىت-ژورناللار تەتقىق قىلىنىپ ھەپتىلىك دوكلاتلارنى تەييارلىغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن. –ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ناتسىتلارنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى مىللەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەنە بىر مۇھىم ئورگان – ناتسىتلار پارتىيىسىگە بېۋاستە قارايدىغان تاشقى سىياسەت كابىنىتى، يەنى ئا پ ئا (ئاۋسىبىنپولىتسچىس ئامت – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئىدى. روسېنبېرگ باشقۇرىدىغان بۇ بۆلۈمدە سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر، روسېنبېرگنىڭ يېقىن دوستى لېيبېراندت مەسئۇللىقىدا ئىشلەيتتى.

ئۇ ۋاقىتلاردا گېرمانىيەدىكى مۇساپىرلارغا بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر تەشكىلات – گېرمانىيە بىخەتەرلىك تەشكىلاتى ئىدى. بۇ ئورۇن، گېرمانىيەدىكى مۇساپىر گۇرۇپپىلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرۇش، لازىم بولغىنىدا ئۇلاردىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئالاقىلىشىش بۆلۈملىرى تەسىس قىلىنغان ئىدى.

مۇساپىر نوپۇسىنىڭ كۆپ بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇرۇس، ئۇكرائىن، گروزىن ۋە ئەرمەن مۇساپىرلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئايرىم ئىشخانىلارمۇ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شۇ دۆلەتلەردىن كەلگەن بەزى مۇساپىرلار بۇ ئىشخانىلاردا ئىشقا ئېلىنغان ئىدى. بۇلارغا سېلىشتۇرغاندا، بەلكىم سانى بەكلا ئاز بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك، تۈركىستانلىقلار، تاتارلار ياكى بولمىسا ئەزەربەيجانلارغا مۇناسىۋەتلىك ھېچبىر ئىشخانا تەسىس قىلىنمىغان ئىدى.

بۇ ئىشخانىلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى بىلەن بىرگە، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى بىلىدىغان، سوۋېت مىللەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك تېمىلاردا مۇتەخەسسىسلەشكەن ھەمدە بۇ ھەقتە تىل بىلىدىغان كىشىلەرگىمۇ ئېھتىياجلىق بولماقتا ئىدى. بۇ تەلەپنى پەقەتلا گېرمانىيىدە تۇرۇۋاتقان مۇساپىرلار ئارىسىدىنلا ھەل قىلالىشى مۇمكىن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ناتسىتلار پارتىيىسىگە ئەزا بولغان بەزى گروزىن مۇساپىرلار ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنلارغا ئىشقا ئېلىنغان ئىدى. مەسىلەن 1938-يىلى پروفېسسور فون مەندېنى ن س د ئا پ نىڭ تاشقى سىياسەت بۆلۈمىگە مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا گروزىن مۇساپىرى بولغان پروفېسسور مىخائىل ئەخمەتەلى دېگەن كىشى قويۇلغان. ئۇنىڭ تۇغقانى سابىق گروزىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ گېرمانىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى لادو ئەخمەتەلىمۇ كاپكازىيە ئالاقىلىشىش ئىشخانىسىغا مەسئۇل قىلىنغان ئىدى. يەنە بىر گروزىن مۇساپىر

بولغان ئالكساندىر نىكورادزې دېگەن كىشى روسىيىنىڭ ئا پ ئا سىدىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر ئادىمى بولغان ئىدى.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئورۇنلار ھەر تۈرلۈك تېمىلاردا دوكلاتلار تەييارلاش، تەرجىمە قىلدۇرۇش قاتارلىقى ئىشلار ئۇچۇن نۇرغۇن كەسپى خادىمغا ئېھتىياجلىق ئىدى. بۇ مەقسەتتە سىياسىي ئالاھىدىلىكى يوق نۇرغۇن مۇساپىر، بولۇپمۇ فون مەندې، لېيىبىراندت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇ ئورۇنلاردا خىزمەت قىلماقتا ئىدى. تۈركىستاندا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىدىل-ئۇرال تۈركلىرىدىن بولغان ئىدرىس ئوقۇشىنىڭ بىر قىسمىنى گېرمانىيىدە تاماملىغان بولۇپ، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا بېرلىن ئەتراپىدىكى ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئۇچۇن قۇرۇلغان ۋۇنستورف مۇسۇلمانلار لاگېرىدا دىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلار مەسئولى بولۇپ خىزمەت قىلغان ئىكەن. سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ بارغىنىدىن كېيىن، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى تەرىپىدىن گېرمانىيىگە ئۇەرتىلگەن ئوقۇغۇچىلارغا مەسئۇل قىلىپ قايتا بېرلىنگە ئۇەرتىلگەندىن كېيىن قايتىپ كەتمەي گېرمانىيىدە قېلىپ قالغان ئىكەن. ئورتا ئاسىيا تۈركى شېۋىلىرى، تۈركىيە تۈركچىسى بىلەن بىر قاتاردا نېمىسچە، فرانسۇزچە ۋە ئەرەب تىللىرىنىمۇ بىلىدىكەن. شۇڭا ئۇ، شەرق خەلقلىرىگە مۇناسىۋەتلىك نېمىس ئورگانلىرى ئۇچۇن ئېيتقاندا كەم ئۇچرايدىغان مۇھىم ئادەم ھېسابلىناتتى (ئىدرىس، ھىتلېرنىڭ «كۈرەش يولۇم» دېگەن كىتاۋىنى فارس تىلغا تەرجىمە قىلغان. ئۇرۇش يىللىرىدا م ت ب ك ئۇچۇن ئىشلەش ئارزۇسى بولغان بولسىمۇ ۋەلى قېيۇمخان رۇخسەت قىلمىغان. ئۇرۇش ئاخىرلاشقىنىدا گېرمانىيىدىن قېچىپ چىقىپ سەئۇدى ئەرەبىستانىغا بېرىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ يەردە پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە بولغان. بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن گېرمانىيىگە قايتىپ بېرىپ، ئامېرىكىلىقلار قۇرغان بولشېۋىزمغا قارشى مۇئەسسەلەردە ئىشلەيدۇ. ئۆمرىنىڭ كېيىنكى يىللىرىنى ۋېنگىرىيىدە ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرى شۇ يەردە ۋاپات بولىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ئىدىل-ئۇرالىق تۈركىيە گىراژدانى ئەخمەت تۆمۇر بىلەن تۈركىستانلىق ۋەلى قېيۇمخانغا ئوخشاش بىر قىسىم كىشىلەرمۇ قايسى بىر ئورۇنلاردا خىزمەت قىلىش بىلەن بىرگە، فون مەندې ياكى لېيىبىراندتقا ئوخشاش مەسئۇل كىشىلەرنىڭ تەلىپى بويىچە ئۆز كەسپى ساھەلىرىگە ئالاقىدار ئىشلاردىن دوكلاتلارنى تەييارلاپ بېرىش ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانماقتا ئىدى (مۇھلېن: لېيىبىراندت بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە، ئۇنىڭ ۋەلى قېيۇمخان ماڭا ئاساسلىقى ئورتا ئاسىيادىكى سوۋېتلەرنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك دوكلاتلارنى تەييارلاپ بېرەتتى دەپ كۆرسىتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ناتىستلار ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان يىللاردىن باشلاپ ياۋروپادا پائالىيەت قىلىپ كەلگەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى مۇساپىرلارنى سىياسىي تەرەپپازلىقى ۋە مۇناسىۋەت قىلىش شەكىللىرى بويىچە مۇنداق ئىككى گۇرۇپپا ئايرىش مۇمكىن: بىرىنچى تۈردىكىلەر يەنى شۇبھىسىز ئەڭ كۆچلۈك ئورۇنغا ئىگىلىرى پروگىرىپ گۇرۇپپىسىغا تەۋە كىشىلەر ھېسابلىناتتى. بۇ گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلغان مۇساپىرلار ئاساسەن ئالغاندا لېبرال دېموكراتچى ياكى بولمىسا سوتسىيال دېموكراتچى كىشىلەر ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇ ھەرىكەت پولشىنىڭ ياردىمى بىلەن تەشكىللىنىپ ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقى سەۋەبلىك، ئادەتتە فرانسىيە-ئەنگلىيە سېپىغا يېقىن كېلىدىغان مەيدانىنى ئىپادىلەشمەكتە ئىدى. بولۇپمۇ فرانسىيە، قىسمەنلىكتە ئەنگلىيە 1920-يىللىرى سوۋېتلەردىن كەلگەن بۇ مۇساپىرلارنىڭ قۇرۇپ چىققان مۇساپىردىكى ھۆكۈمەتلىرىگە ياردەم قىلىپ كەلمەكتە ئىدى (گروزىيىلىك سوتسىيالىستلار قۇرۇپ چىققان نويې جوردانىيا رەئىسلىكىدىكى مۇساپىر ھۆكۈمىتى 1930-يىللارغىچە فرانسىيە، ئەنگلىيە ۋە بېلگىيىلىكلەر تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). 1935-يىلىسى سوۋېتلار ئىتتىپاقى جەمىيەتئى ئاكۇامغا قوبۇل قىلىنىشى بىلەن، بۇ گۇرۇپلار قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان بولۇپلا قالماي، سىياسىي جەھەتلەردىمۇ تۈپكى بۇرۇلۇشلارنىڭ كۆرۈلىشىنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، سوۋېت مۇساپىرلىرى ياۋروپادا پائالىيەت قىلىشقا كىرىشكىنىدىن كېيىن، پروگىرىپنى تەشكىل قىلغان گۇرۇپپىلارغا قارشى تۇرىدىغان رەقىب گۇرۇپپىلارمۇ كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى. بۇلار بىر بولسا سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىغا چىقىشتىن بۇرۇنلا ئۆز ۋەتەنلىرىدە ئەسلىدىنلا بار رەقىپلەرنىڭ بۇگۈنكى ئۇزانتىسى ئىدى، ياكى بولمىسا ياۋروپاغا كەلگەندىن كېيىنكى پائالىيەتلەر جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققان ئىختىلاپلار سەۋەبىدىن پەيدا بولغان رەقىپلەر ھېسابلىناتتى. بۇنداق پارچىلىنىش كاپكازىيىلىكلەر ئارىسىدا بەكلا كۆپ كۆزگە چېلىقاتتى. نيو جوردانىيان گۇروھىغا قارشى بىر قىسىم گروزىنلار مىللەتچى سپىرىدون كېدىيا ئېتىراپىغا يىغىلىپ تەشكىل قىلىشقان ئىدى. يەنە بىر رەقىب پېتەكچى بولسا، گروزىيىنىڭ سابىق باشلىقى لادو ئەخمەتەلى گۇرۇھى ئىدى. بۇلارغا ئوخشاش يەنە پروگىرىپنى تەركىبىدىكى شامىل گۇرۇھىغا قارشى تۇرىدىغان شىمالىي كاپكازىيىلىكلەر سابىق شىمالى كاپكازىيىلىك مىنىستىر ھەيدەر باماتنىڭ ئېتىراپىغا يىغىلىشقان ئىدى. مۇساۋاتچىلار ئارىسىدىكى پارچىلىنىشمۇ رەقىب

يېتەكچى قىلىپ يەنە سابىق مىنىستىر بولغان خاس مەھەممەتنى تاللىۋېلىشقان ئىدى.

پروېكتې تەشكىلاتى تەركىبىدە بولغان گۇرۇپپىلارنىڭ سىياسىي ئورنىغا قاراپ، گېرمانىيىدە ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققان ناتسىست دائىرىلىرى بۇلار بىلەن ھېچبىر مۇناسىۋەت قۇرمايلا قالماي، ئۇلارنىڭ رەقىپلىرىگە ياردەم قىلىشتەك بىر سىياسىي يولنى تاللىۋېلىشقان ئىدى. ئەمما ھەيدەر باماتۇر باشچىلىقىدىكى بارلىق رەقىبلەرنىڭ پائالىيەتلىرىگە ياردەمدە بولىدۇ. ئەسلىدىنلا ئۆز ۋەتىنىدىكى چاغلاردا سوۋېتلار ئىتتىپاقى جاھانگىرلىكىگە قارشى جەڭ قىلىپ يۇرۇپ ياۋروپاغا چىقىۋالغان پروېكتېچى يىتەكچىلەرمۇ، كومۇنىزمغا بەكلا ئوخشاپ كېتىۋاتقان يەنە بىر ئىدئولوگىيە ھېسابلانغان فاشىزمغا، ئۇنىڭغا ۋاكالاتلىك قىلىۋاتقان ناتسىستلار بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەشكە پەقەتلا قىزىقمىغان ئىدى. ھەتتا پۇرسەت تاپسىلا ناتسىسىزمنى تەنقىدلەشكە تەييار ئىدى.

باماتۇر، 1934-يىلىدىن باشلاپ گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە ياپونىيە سېپىدىن ئالغان ياردەمگە تايىنىپ «كاۋكاز» دەيدىغان بىر ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. «كاۋكاز»، پرىنسىپ جەھەتتە پروېكتېگە، لىبرالىزمغا ھەمدە دېموكراتىيىگە قارشى ئىدى. كاپكازىيە گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ قارىشى بويىچە، دۇنيانى ئانارخىزم بىلەن قالايماقانچىلىقتىن قۇتقۇزۇپ چىقالايدىغان بىردىن-بىر تۈزۈم – مىللىي سوتسىيالىزم يولى، يەنى فاشىزم يولى دەيدىغان قاراشتا ئىدى. ئۇنىڭ پروېكتېچىلەر بىلەن بولغان بىردىن-بىر ئورتاق نۇقتىسى – سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان ئۆچمەنلىكى ئىدى.

ناتسىست گېرمانىيىسى بىلەن پروېكتېچىلەر گۇرۇپپىسى ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق زىدىلىشىشلارغا قارىماي، نېمىسلار بۇ گۇرۇپتىكى بەزى ئەزالارنى گېرمانىيىدە تۇرۇپ قېلىشىغا، ژۇرنال نەشرى قىلىش ئىشلىرىغا قارشى تۇرمىغان ئىدى. گېرمانىيە دائىرىلىرىنىڭ بۇنداق پوزىتسىيىدە بولۇشىغا ئۇلارنىڭ سوۋېت دۇشمەنلىكى سەۋەب بولماقتا ئىدى. ئەمما ئۇلارغا بۇنداق مۇئامىلە قىلىش بەك ئۇزۇن داۋام قىلالمايدۇ. گېرمانىيە-سوۋېت ئىتتىپاقى دوستلۇق شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى بىلەن بۇ تۇردىكى مۇناسىۋەتلەر پۈتۈنلەي ئاستىن-ئۈستۈن بولۇپ كېتىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن پرومېتې مەركىزى ئورگىنىنىڭ ياۋروپادا پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان دېموكراتىيىگە يېقىن، ئەمما فاشىزمگە ئۆچ ئىپادىلىرى ئاسىيادا ئۆزگەرگەنلىكى، ئەمما بۇ يەردە بولسا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا دۈشمەنلىك قىلىش سېپىدىلا تۇرۇۋاتقانلىقى كۆرۈلىدۇ.

يىراق شەرقنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى بولغان ياپونىيە، 1905-يىلقى روس-ياپون ئۇرۇشىدا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ساخالىن ئارىلىنىڭ جەنوبىنى تارتىۋالغان بولۇپ، شۇ ئارقىلىق چارروسىيە بىلەن بىۋاستە چېگرىداش بولۇپ قالغان ئىدى. 1915-يىلى قوراللىق تەھدىت سېلىپ يۇرۇپ مانجۇرىيىدە ئىمتىيازلىق ئورۇنغا ئېرىشىۋېلىپ، روسىيە بىلەن بولغان چېگرىداشلىقى تېخىمۇ كېڭەيتىلگەن ئىدى. بولشېۋىكلار ئىنقىلابىدا يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇش جەريانىدا، ياپونلار چار پادىشاھنى ھىمايە قىلىدىغان ئاق ئورۇس گېنېرالىرىغا يان بېسىپ، ئۇلارنى ئەسكەر ۋە قورال-ياراق جەھەتتىن يۆلەپ تۇرىدۇ. بۇ جەريانىدا بولشېۋىكلارغا قارشى كۈرەش قىلىپ، كېيىن سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن قېچىپ چىققان بىرمۇنچە مۇساپىر مانجۇرىيىگە كىرىۋالىدۇ. بۇلاردىن خېلى كۆپ كىشى ياپونىيىگە بېرىۋالىدۇ. توكيودا سوۋېتتىن قېچىپ چىققان خېلى كۆپ ئىدىل-ئۇرالىق تۈركىيىلەر تۇراتتى. ئۇلار، مۇساپىرلار ئەترىتىدىن بىرنى قورۇپ چىقىشقان ئىدى. ياپونىيە دائىرىلىرىمۇ بۇ كىشىلەرگە بەكلا قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ كەلمەكتە ئىدى.

1927-يىلى ۋارشاۋاغا ئۆتۈپ، ئىدىل-ئۇرال مۇستەقىللىق كومىتېتىنى تەشكىللەپ چىققان ئايال ئىساقى، 1933-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا توكيوغا بارىدۇ. 1934-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا ياپونىيىدە تۇرۇۋاتقان تاتارلارنىڭ بىرىنچى نۆۋەتلىك كېچىك قۇرۇلتىيىنى چاقىرىدۇ. بۇ جەريانىدا پادىشاھ خىروشىتونىڭ ئىنىلىرىدىن شاھزادە چىچىبۇ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىدىل-ئۇرال مەسىلىسىنى تونۇشتۇرىدۇ. كېيىن يەنە ياپونىيە تىزگىنلەپ تۇرغان مانجۇرىيىگە بارغان ئىساقى، 1935-يىلىنىڭ فېۋرال ئېيىدا ياپونىيە، خىتاي، كورىيە ۋە مانجۇرىيە قاتارلىق جايلاردا ياشايدىغان 17 تاتار جەمئىيىتىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىگىدىكىلەر بىلەن يىراق شەرق پۈتۈن تاتارلار قۇرۇلتىيىنى چاقىرىدۇ. قۇرۇلتايدىن كېيىن مۇكدەن ‹مودەنجاڭنى دېسە كېرەك؟ –ت› شەھىرىدە «مىللىي مەدەنىيەت مەركىزىدىن بىرنى قۇرىدۇ. ئۇ يەردە يەنە «مىللىي بايراق» نامىدا ھەپتىلىك گېزىتىمۇ چىقىرىشقا باشلايدۇ. ياپونىيە ھۆكۈمىتى ئايال ئىساقى ئىشقا ئاشۇرغان بۇ پائالىيەتلەرگە باشتىن تارتىپ قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ يارەدم قىلىدۇ. ئىدىل-ئۇرال تۈركلىرىنىڭ ياپونىيىدىكى يەنە بىر پائالىيىتى بولسا،

«ياپونىيە مۇخبىرى» دېگەن ژۇرنال چىقىرىشى ئىدى. ئابدۇلھەي قۇربانەلى ئىسىملىق ئىدىل-ئۇراللىق بىرسى تەرىپىدىن ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن تۈركىچە چىقىرىلغان بۇ مەجمۇئە، 1931-يىلى ئافرىلدىن باشلاپ نەشرى قىلىنىشقا باشلىغان بولۇپ، نەشرى جەريانىدا ياپونىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ياردەمگە ئېرىشىپ تۇرغان.

ياپونىيە، 1931-يىلى مانجۇرىيە تەۋەسىدىن خىتايغا ھۇجۇم قىلىدۇ، مانجۇرىيىدىمۇ مانجۇگو ‹مانجۇرىيە دۆلىتى – ت› دېگەن بىر قورچاق ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىدۇ. خەلقئارالىق بېسىمنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى سەۋەبىدىن 1933-يىلى مىللەتلەر جەمئىيىتى تەشكىلاتىدىن چىقىپ كېتىدۇ. 1937-يىلىغا كەلگەندە خىتاينىڭ خېلى چوڭ بىر پارچىسىنى بېسىۋالغان ئىدى. بۇ جەرياندا 30-يىللارنىڭ بېشىدىن تارتىپ شەرقىي تۈركىستاندا خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭلار پارتلاشقا باشلايدۇ. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەرىكىتى شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئورتاق دۈشمىنى خىتايغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەم تەلەپ قىلىش ئۈچۈن ياپونىيىگە ئۈمىد باغلاشقا باشلايدۇ. ئۆتكەن بابلاردا تونۇشتۇرۇلغىنىدەك، ياپونىيە ھۆكۈمىتىگە بىر تونۇشتۇرۇش دوكلاتى (مېموراندوم) سۇنىدۇ. پارىژ بىلەن كابولدىكى ياپونىيە باش ئەلچىلىرى ۋاسىتىسى ئارقىلىق بىۋاسىتە ئالاقىلىشىش يوللىرى ئاختۇرۇلىدۇ.

ئەپسۇسكى، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ پارىژدا، غوجا ئوغلى-بەختىيار ئىككىسىنىڭ كابۇلدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى كۈتكەن نەتىجىنى بەرمەي، ياپونىيە تەرەپ شەرقىي تۈركىستاندا قوزغىماقچى بولغان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىگە بىۋاسىتە ياردەم قىلىش ئىشىغا بەك قىزىقىپ كەتمەيدۇ.

1937-يىلى ياپونلار پرومېتې تەشكىلاتى بىلەن بىۋاسىتە رەسمىي مۇناسىۋەت تىكلىگەن يىللىرى ئىدى. پولشىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ ئارخىپلىرىدا بۇ مەسىلە ھەققىدە مۇنداق باھا بېرىلگەن:

1937-يىلى، ياپونلار ئەنئەنىۋى ئېھتىياتكارلىقىنى بىر تەرەپكە چۆرۈپ تاشلاپ، تۇنجى قېتىم، ’ھەرىكەت‘ بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىگەن ئىدى. ھازىرغا كەلگۈچە تاتار (ئىدىل-ئۇرال) ۋە تۈركىستان مىللىي ھەرىكەتلىرىگە بىر قىسىم ياردەملەرنى بەرگەن بولۇشىغا قارىماي، كاپكازىيىلىكلەر بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەت قىلىشمىدى.

يەنە شۇ پولشا ھۆججەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، ياپونلار پرومېتې گۇرۇپپىسىغا تەۋە ئەللەردە قىلىشقا تېگىشلىك پائالىيەتلەرگە ياردەم قىلىش تەكلىۋىدە بولغاندەك قىلسىمۇ، پولشىلىق مەسئۇل كىشى ربدز سمىگلى بۇ تەكلىپنى رەت قىلغان. ئەمما خاربىندا تۇرۇشلۇق پولشا ژاكالەتچىسى ستىنىسلاۋ پېلېگە، ياپونىيە دائىرىلىرىنى رەنجىتىدىغان ئىش قىلماسلىقىنى، مۇناسىۋەتلەرنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى لازىملىقى ھەققىدە يولىورۇق بەرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتلەر نەتىجىسىدە، توكيو بىلەن ۋارشاۋادىكى ئەلچىخانىلاردا پرومېتې ھەرىكىتىگە مەسئۇل بولىدىغان ۋە ھەرىكەتلەرنى ماسلىشىپ ھەرىكەتكە ئاتلاندۇرۇشقا مەسئۇل ھەربىي مەسلىھەتچىلىكلەر قۇرۇلۇشى قارار قىلىندۇ. پولشىنىڭ ھۆججەتلىرىدىن قارىغاندا، ياپونلار سوۋېت ئىتتىپاقىنى 5 جۈمھۇرىيەتكە پارچىلاشقا دائىر بىر لايىھە تۈزۈپ چىققان. بۇ پىلانغا ئاساسەن ئۇكرائىنا جۈمھۇرىيىتى، ئۇلۇغ موڭغۇلىيە (ئىچكى ۋە تاشقى موڭغۇلىيە، بۇريات رايونى ۋە بايقالنىڭ سىرتىدىكى رايونلار)، ياقۇتىستان، ئۇلۇغ تۈركىستان (شەرقى ۋە غەربىي تۈركىستان، ۋولگا تاتار رايونلىرى) ۋە سىبىرىيە ئىتتىپاق جۈمھۇرىيەتلىرى شەكىللىنىشى كېرەك ئىدى. خىتاينى تولۇق ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئىشقا ئاشۇرۇش ئېھتىمالى بولغان بۇ پىلاندىن قارىغاندا، ياپونلار سوۋېتلەردىن بۆلۈنۈپ چىقىدىغان مىللەتلەر مەسىلىسىگە قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. ئەمما ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيە پىلانىنى ئاستا-ئاستا ئۆزگەرتىشكە باشلاپ، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى پارچىلاشنىڭ ئورنىغا شەرقى جەنوبى ئاسىياغا كېڭىيىش يولىنى تاللاپ ئالىدۇ.

پولشىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى ۋە پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ ئاقىۋىتى

1939-يىلىنىڭ 24-ئاۋغۇست كۈنىسى، ناتسىستلار بىلەن بولشېۋىكلار ئوتتۇرىسىدا بىر شەرتنامە تۈزۈلگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەر دۇنيانىڭ ئوستىگە چاقماق چوشكەندەك پۈتۈن دۇنيانى زىل-زىلىگە سېلىۋېتىدۇ. بۇ خەۋەر، پولشىنىڭ يوقىلىش كۈنلىرىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەرمەكتە ئىدى. چۈنكى، گېرمانىيە-سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق شەرتنامىسىنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىدا

قول قۇيۇلغان مەخپىي كېلىشىم بويىچە پولشا، فىنلاندىيە ۋە بالتىق ئەللىرى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدىكى تەسىردائىرىلىرىگە ئاساسەن بۆلۈشۈۋېلىنىدىغان بولغان ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، پىلسۇدسكىنىڭ ئالدىن قىلىنغان پەرىزى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىنىپ پولشا ئىككى كۈچلۈك قوشنىلىرى تەرىپىدىن قايتىدىن بۆلۈشۈۋېلىشنىڭ سىياسىي ئاساسى تىكلەنگەن بولدى. گېرمانىيە-سوۋېت دوستلۇق شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى بىلەن تەڭ، گېرمانىيىدە پائالىيەت قىلىۋاتقان سۆۋېتلەرگە قارشى بارلىق ھەرىكەت ۋە مەتبۇئات پائالىيەتلىرى چەكلىۋېتىلدۇ. شۇنداق قىلىپ، 10 يىلدىن بۇيان بېرلىندا بېسىلىۋاتقان «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى ئەڭ ئاخىرقى 116-117-سانلىق ئاۋغۇست نۇسخىسى بىلەن ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. بۇ چەكلىمە پرومېتې ساھەسىدىكىلەر ئۈچۈنلا چىقىرىلغان بىر چەكلىمە بولۇپ قالماي، قۇرۇلغان كۈنىدىن بۇيان گېرمانىيىنى تەرەپ تۇتۇش نەشرىيات پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ كېلىۋاتقان «كاۋكاز» قاتارلىق ژۇرناللارمۇ بۇ چەكلىمىدىن ئۆز نېسىۋىسىنى ئالغان ئىدى.

1939-يىلى سېنتەبىرنىڭ بېشىدا گېرمانىيە قوشۇنلىرى پولشىغا كىرىدۇ. بۇ ۋەقەدىن ئىككى كۈن كېيىن ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئىككىسى گېرمانىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى رەسمىي باشلانغان ھېسابلاندى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ پولشىنى ئىشغال قىلىش ھەرىكىتىگە ئاتلىنىدۇ. پرومېتې ھەرىكىتىنىڭ يارانقان ۋە بۇ ھەرىكەتنى قوللاپ قۇۋۋەتلەپ كەلگەن پىلسۇدسكىنىڭ ئالدىن پەرەز قىلغىنىدەك، ۋەتىنى گېرمانىيە بىلەن رۇسىيە تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم بېسۋېلىنىپ بۆلۈشۈۋېلىنىدۇ. ناتسىتلار گېرمانىيىسى، بېسىۋالغان باشقا جايلاردا ئىجرا قىلغىنىدەك پولشادىمۇ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى خاراكتېردىكى ھەر قانداق بىر ھەرىكەت ياكى نەشرىياتچىلىق پائالىيەتلەرنى چەكلەش قارارىنى ئىجرا قىلىشقا كىرىشىدۇ.

يۇز بەرگەن بۇ تۇر خەتەرلىك ۋەزىيەت ئاستىدا، پولشا ھۆكۈمىتى پرومېتې يېتەكچىلىرىنى قىلچە كېچىكتۈرمەي چەتكە چىقىرىۋېتىش قارارىنى ئالىدۇ. 6-سېنتەبىر كۈنى بىر يەرگە يىغىلغان پرومېتې ئەزالىرىنى مايور دومبروۋسكى ھەمراھلىقىدا بريست لىتوۋسك تەرەپكە يولغا سالىدۇ. ئۇلارنىڭ پىلانى رۇمىنىيىگە بېرىۋېلىش ئىدى. يولغا چىققان بۇ بىر تۈركۈم كىشىلەر ئىچىدە پرومېتې ئىتتىپاقى رەئىسى ئوكرائىنالىق پروفېسسور رومان سمال ستوتسكى، ئەزەربەيجان مىللىي مەركەز رەئىسى مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە، ئەزالاردىن مىرزا بابا بىلەن ئېلى

ئەزەرتبېكىن، ئىدىل-ئۇرال مىللىي مەركەز رەھبىرى ئايياز ئىسھاقى، شىمالى كاپكازىيە ھەربىكىتىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن سەئىت شامىل بىلەن ئەزا بىلاتتى، قىرىم مىللىي مەركەز رەئىسى ئەدىگە قىرىمال بىلەن گروزىيە مىللىي ھەربىكىتىدىن ئىمناييدىزى قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى ئوسمان غوجا ئوغلى بولسا، ئۇنىڭدىن ئىككى ھەپتىدەك بۇرۇن ئىرانغا يولغا سېلىنىغان ئىدى.

بۇ بىر تۈركۈم كىشىلەر رۇمىنىيە چېگرىسىغا قاراپ يولغا چىققاندىن كېيىن، سىمال ستوتتسكى بىرىست لىتوۋسكىدىكى تۇغقانلىرىنىڭ قېشىغا بېرىۋېلىش ئۈچۇن توپتىن ئايرىلىپ يولدا قېلىپ قالىدۇ. قالغان كىشىلەر نۇرغۇنلىغان خەتەرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ ئاخىرى رۇمىنىيىگە بېرىۋالىدۇ. مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە بۇخارىستا قالىدۇ. ئايياز ئىسھاقى، سەئىت شامىل، مىرزا بابا ۋە ئەدىگە قىرىمال قاتارلىق كىشىلەر تۈركىيە تەرەپكە قاراپ سەپەر قىلىدۇ. شەرق ئىنىستىتۇتىنىڭ مۇدىرى ۋ. بونۇكوۋسكى بولسا ئىسرائىلغا كېتىۋالىدۇ. پولشادا قالغان سىمال ستوتتسكىمۇ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئا ق ش غا كېتىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، پرومېتې ھەربىكىتىنىڭ بارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك يېتەكچىلىرى پولشىدىن ئايرىلىپ بولىدۇ. ئايياز ئىسھاقى پولشىدىن ئايرىلىشىنىڭ شۇ پەيتىدىكى ھېسسىياتلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىگەن ئىدى:

سىلەر بىلەن بىزلەرنىڭ ئەركىنلىكىمىز ئۈچۈن، شۇئارىمىز بىلەن بايرىغىمىز ئەتراپىدا ۋەتىنىمىزدىن ۋە قېرىنداش ئەللەردىن قوغلاندى قىلىنغان بىز تۈركى مىللەتچىلەرنى توپلاپ بىر يەرگە يىغقان لېخىستان، ئوت يالقۇن ئىچىدە يانماقتا، ۋەيران بولماقتا، قانلار ئىچىدە بۇغۇلماقتا، كۆز يېشى ئىچىدە ئىڭىرىماقتا ۋە قان يىغلىماقتا. ... بىز تۈركى ئەللەرنىڭ مىللەتچىلىرى 10-12 يىلدەك بۇ دوستىمىز بولغان دۆلەتتە تىكلىگەن يېڭى مىللىي مەشئەللىرىمىز، قۇرغان مىللىي مۇجادىلە مەركەزلىرىمىز لېخىستان بىلەن بىرگە كۆيۈپ كۇل بولماقتا ئىدى. بىزمۇ لېخ ئەسكەرلىرىدەك، لېخ ئاۋانگارتلىرىدەك ئىككىنچى قېتىم قۇرۇپ چىققان ھاياتلىق ۋە پائالىيەت مەركەزلىرىمىزنى تاشلاپ، يەنە بىر قېتىملىق مۇھاجىر مۇساپىرچىلىقىغا، قاراڭغۇلۇقۇق ئىچىدىكى نامەلۇم بىر يەرلەرگە قاراپ سەپەر قىلدۇق.

پولشا ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋەتىنى ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن پارىژغا بېرىۋېلىپ، ۋلادىسلاۋ سكورسكى رەئىسلىكىدە بىر سۈرگۈندىكى ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىدۇ. گېرمانىيە قوشۇنلىرى پولشا ئىشغالىدىن كېيىن فرانسىيىگە ھۇجۇم باشلىغاندا، بۇ ھۆكۈمەت 1940-يىلى ئىيۇندا ئەنگلىيىگە بېرىۋالىدۇ. پولشا خەزىنىسى بىلەن ئارخىپ ماتېرىياللىرىمۇ بۇ ھۆكۈمەتنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئەنگلىيىگە توشۇپ كېتىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ پرومېتې مەركىزى لوندونغا كۆچۈرۈلگەن ھېسابلاندى (ئىدىل-ئۇراللىق ئېلى ئېقىش، 2002يىلىسى ئېلان قىلغان «ئېسىمدە قالغانلار – ئەسلىمىلەر» ئىسىملىق كىتاۋىدا ‹91-بەت› ئاياز ئىسھاقى ۋارشاۋادىن ئايرىلغاندىن كېيىن پولشا ھۆكۈمەت خادىملىرى بىلەن بىرگە رۇمىنىيە ئارقىلىق ئاۋۋال پارىژغا، ئۇ يەردىن يەنە لوندونغا بېرىۋالغانلىقىنى، 1940-يىلى تۈركىيىگە قايتىپ كەلگەنلىكىنى بايان قىلغان. ئەمما بۇ مەلۇماتلار ئاياز ئىسھاقىنىڭ «لېخىستاندىن ئايرىلىش» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدە ‹ئەمەل مەجمۇئەسى، 1984. 140-سان› بايان قىلغانلىرىغا ئوخشىماي قالغان. ئاياز ئىسھاقى بۇ ماقالىسىدە پولشىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن رۇمىنىيە ئارقىلىق تۈركىيىگە كېلىۋالغانلىقىنى بايان قىلغان ئىدى. تۈركىيىگە كەلگەندىن كېيىن ئەنگلىيىگە بارغان-بارمىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلومات يوق. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

يەنە بىر تەرەپتىن، پرومېتېچىلەر پارىژدا بېسىلغان «لا رېۋۇ دې پرومېتې» ژۇرنىلىدا پولشىنىڭ ئىشغال قىلىنغانلىقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈش ئارقىلىق فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيە تەرىپىدە تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەشكەن ئىدى. بۇ ژۇرنالدا ماقالە ئېلان قىلغان بارلىق مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن ھەر قايسى ئۆز ۋەتەنداشلىرىنى گېرمانىيە-سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ھەمكارلىقىغا قارشى ئىتتىپاقلىشىشقا چاقىرغان ئىدى (نېمىس-ئۇرۇس ئىتتىپاقىغا قارشى بىرلىكسەپ تۈزۈش ھەققىدە چاقىرىق چىقارغان يېتەكچىلەر مۇنۇ كىشىلەر ئىدى: نۆۋ جوردانىيا، مۇستاپا چوقاي ئوغلى، مىر ياقۇپ مەختىيېۋ ۋە ئالېكساندر شۇلگىن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). چەتئەلدىكى گروزىيە ھۆكۈمەت رەئىسى نۆۋ جوردانىيا، 1940-يىلى فىۋرالدا سابىق گروزىيە پارلامېنت ئەزالىرىغا قىلغان بىر نۇتقىدا گېرمانىيىگە بولغان ھېس-تۇيغىلىرىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

مىللەتلەرنىڭ ئەركىنلىكىنى خالىغانچە يوق قىلىۋاتقان بىر نېمىس دۆلىتى، گروزىيىنىڭ ئەركىنلىكىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىغىمۇ ھەرگىز ياردەمچى بولالمايدۇ. بىزنىڭ تەغدىرىمىز، مەيلى بۇرۇن ياكى بۈگۈن بولسۇن،

باشقىلارنىڭ ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىشتا چىڭ تۇرالايدىغان دېموكراتىك كۆچلەرگىلا باغلىق.

جوردانىيانىنىڭ بۇ سۆزى، گىروزىيە دېگەن ئىسىمنىڭ ئورنىغا سوۋېتلەرنىڭ ئاسارىتى ئاستىدا قالغان خالىغان بىر مىللەتنىڭ ئىسمىنى قويۇپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان، سوۋېت مۇساپىرلىرىغا ئورتاق ھېسسىياتلار ئىپادىلەنگەن بىر سۆز ئىدى. يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ژۇرنالنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سانىدا فاشىزىم بىلەن كومۇنىزمنىڭ ھەر ئىككىسىنىلا بىر تۈرلۈك كولېرا ۋاباسى دەپ تونۇشتۇرۇپ كېلىپ، ياۋروپالىقلارنى ھەر ئىككىلا ئەقىدىگە قارشى تۇرۇشقا چاقىرغان ئىدى. 1940-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا فرانسىيىنىڭمۇ ئىشغال قىلىنىشى نەتىجىسىدە بۇ ژۇرنالمۇ ئۆز ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ (بۇ ژۇرنال، 1940-يىلىنىڭ ئافرىل ئېيىدا ئەڭ ئاخىرقى سانى 8-9 سانلىرىنى چىقىرىپ توختايدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

پروېكتې تەشكىلاتىنىڭ بارلىق يېتەكچىلىرى پولشىدىن ئايرىلغىنىدىن كېيىن، نېمىس دائىرىلى ئاجايىپ قىزىق بىر ئىش قىلىدۇ. ناتسىتلار پارتىيىسىنىڭ تاشقى مۇناسىۋەتلەر بۆلۈمىكى پولشادا ئىشغال قىلىنغان رايونلارنىڭ ئومۇمى ۋالىلىقىغا تەيىنلەنگەن فرانكتىن، پروېكتې تەشكىلاتىنى تارقىتىۋەتمەسلىكىنى، ئۇنى سىياسىي جەھەتتە تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن بىرەر جەمئىيەت قاتارىدا قوغداپ قېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. دېگەندەك، نېمىس بىخەتەرلىك تەشكىلاتى بولغان س د نىڭ 1939-يىل 25-ئۆكتەبىردە چىقارغان بىر ئۇقتۇرۇشىدا، بۇ تەشكىلاتنىڭ يەرلىك شۆبىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنمىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان.
ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى، ئېھتىمال گېرمانىيە ئىشغالىيەتچىلەر ھاكىمىيىتى بىلەن پولشا زىيالىيلىرى ھەمدە پروېكتې تەشكىلاتنىڭ تۆۋەندىكى خادىملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ساقلاپ قېلىپ، بۇ تەشكىلاتنى نېمىس غايىلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بىر تەشكىلاتقا ئايلاندۇرۇشنى ئويلىغان بۆلۈشى مۇمكىن.

ئۇرۇش دەۋرىدە تۈركىيىدىكىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ھەر قايسى ئەللەرگە تارقىلىپ كەتكەن پروېكتې ھەربىتىنىڭ بىر قىسىم يېتەكچىلىرى لوندوندىكى پولشا ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. مەسىلەن مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە پولشىدىن ئايرىلغىنىدىن كېيىن بۇخارىس ئارقىلىق

پارىژغا بېرىۋېلىپ، ئۇ يەردىكى سوۋرگۇندىكى ھۆكۈمەت خادىملىرى بىلەن بىرگە فرانسىيە ئىشغال قىلىنغان كۈنلەرگىچە شۇ يەردە تۇرۇپ پائالىيەت قىلىدۇ. فرانسىيە ئىشغال قىلىنىشىدىن كېيىن بۇخارىسقا قايتىپ كېلىدۇ (روسۇلزادە، تا ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگىچە تۈركىيىنىڭ رۇمىنىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ھەمدۇللا سۈپى تەكرىئۆۋۈرنىڭ قېشىدا، يەنى بۇخارىستا تۇرىدۇ. ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا بولشېۋىك قوشۇنلىرى رۇمىنىيىگە يېقىنلاپ كېلىشى بىلەن ئۇ يەردىن گېرمانىيىگە ئۆتۈپ، ئۇ يەردە ئامېرىكا ئىشغالىيەتچى قوشۇنلىرىدىن پاناھلىق تىلەيدۇ. 1947-يىلىسى تۈركىيىگە قايتىپ كېلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ياۋروپادا ياكى تۈركىيىدە قېلىپ قالغان مۇساپىر يېتەكچىلىرى شۇنچە قىيىن شارائىتلارغا قارىماي لوندوندىكى سوۋرگۇندىكى ھۆكۈمەت بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن، ئىدىل-ئۇرال ھەربىتى يېتەكچىلىرىدىن ئېلى ئېقىش، ئايياز ئىسھاقى بىلەن بىرلىكتە پولشا ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى تا 1944-يىللارغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكىنى بايان قىلماقتا. يەنە بىر تەرەپتە، قىرىملىق يېتەكچى جاپپار سېيىد ئەخمەت قىرىمەر گېرمانىيىنىڭ پولشىنى ئىشغال قىلىشىغا ئوچۇق نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى ئۇچۇن، تۈركىيىدىكى گېرمانىيە باش ئەلچىسى فون پاپېن ئۇنى سكورسكى (چەتئەلدە قۇرۇلغان پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۇچۇن جاسۇسلۇق قىلماقتا دەپ قارىلايدۇ.

پولشىنىڭ ئىشغال قىلىنىشىدىن كېيىنكى تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى

ئاۋغۇست ئېيىدا ئىمزالانغان مولوتوپ-رىببېنتروپ شەرتنامىسى پرومېتېنىڭ بارلىق ئەزالىرىنى چۆچىتىۋەتكىنىدەك، تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى خادىملىرىنىمۇ قاتتىق چۆچىتىۋەتكەن ئىدى. چۈنكى، شۇنىڭدىن تېخى يېرىم يىل ئاۋۋالقى مارت ئېيىدا چاقىرىلغان ت م ب قۇرۇلتىيىدا تەشكىلات مەركىزىنى بېرلىنغا يۆتكەش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىنغان، مەجبۇرىن دەللىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر مۇنچە يېتەكچىلەر گېرمانىيىگە بېرىۋالغان ئىدى. 1939-يىلىنىڭ

ئاخىرلىرىغا كەلگۈچە تارىخ چاقى تېخىمۇ تېز ئايلىنىشقا باشلاپ، ياۋروپادا يۈز بەرگەن بۇ جىددىچىلىكلەر تۈپەيلىدىن، ت م ب قۇرۇلتىيىدا قوبۇل قىلىنغان قارارلارنىڭ ھېچقايسىسىنى ئىجرا قىلىش ئىمكانىيىتى بولمايدىغان بىر سىياسىي ژەنىيەت شەكىللەنمەكتە ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
ت م ب چىلار ئۇرۇش پارتلاشنىڭ ئالدىدا گېرمانىيىدە. بېرلىن، 1939. – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

چوقاي ئوغلى، 1939-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا ياۋروپادىكى بۇ ئۇرۇش ئاقىۋىتىدە قىزىل شەيتانلار (ئۇرۇسلار كۆزدە تۇتۇلماقتا. – ئاپتور) كۈچىيىپ كېتىدىغاندەك قىلىدۇ، دېگەن پەرىزىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ئەندىكى ئىش، ت م ب مەركىزىنى كۆچۈرۈپ بارغىدەك باشقا بىر دۆلەت تېپىشقا توغرا كەلمەكتە ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، چوقاي ئوغلى شۇ يىلى ئىيۇن ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەجبۇرىن دەلىلگە قارىتىپ يازغان خېتىدا مۇنۇلارنى دەيدۇ:

سىياسىي ژەنىيەت ئالدىمىزغا يەنە 'كۆچۈش' مەسىلىسىنى تىرەپ قۇيىدىغانلىقى ھەققىدە تاھىر بىلەن ئوكتاي ئىككىسىگە ئېيتقان ئىدىم. ... بىزنى قوبۇل قىلىدىغان بىرەر ياۋروپا دۆلىتى تېپىلارمۇ؟ نېمە بولسا بولسۇن، بۇ ئىش كۈندىن-كۈنگە مۇھىم مەسىلە بولۇپ ئالدىمىزدا تۇرماقتا.

ئاۋغۇستىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوسمان غوجا ئوغلى باغداتقا قاراپ يولغا چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. چوقاي ئوغلىغا يازغان خېتىدە، ئۇ يەرلەردە بەزى ھەربىكەتلەرنى پىلانلاۋاتقانلىقىنى ئىما قىلىپ كۆرسىتىدۇ:

بۇ كېچە تەييارە بىلەن ‹ئايروپىلان بىلەن› باغداتقا قاراپ ئۇچماقچى بولۇۋاتىمەن. ... قونۇپ ئۆتىدىغان بىرىنچى بېكەت گىرتسىيىنىڭ پىرە دېگەن يېرى بولۇپ، ئىككىنچى بېكەت پەلەستىننىڭ سىدا دېگەن يېرى. ئۇ يەردە لېخىستان ‹پولشا› تەييارىسىدىن ئەنگلىيە تەييارىسىغا ئالمىشىدىكەنمىز. شۇنداق قىلىپ باغداتقا قاراپ ئۇچىدىكەنمىز. ... باغداتقا بارغىنىمدا سىزگە خەت يازارمەن. ...

دوستلىرىمدىن ئاڭلىغىنىمغا قارىغاندا نېمىسلار سىزگە ۋىزا بېرىش ئىشىدا مۇشكۈلات چىقارغانكەن. فرانسۇزلار ۋىزا ئۈچۈن ماڭمۇ قىينىچىلىق تۇغدۇردى. شۇنداق قىلىپ بىزنىڭ ياۋروپادا ئۇچرىشىشىمىزغا قىسمەت بولمىدى. ئۇمىدۋارمەنكى، پات يېقىندا مۇبارەك ۋەتىنىمىزدە ياكى بولمىسا ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرالىرىغا يېقىنراق بىرەر يەردە كۆرۈشۈپ قالارمىز.

بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتقان نېمىس خەۋپى ھەمدە سوۋېتلەرنىڭ گېرمانىيە بىلەن يېقىنلىشىپ كېتىۋاتقانلىقى، ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن پولشالىقلارنى زىچ ھەمكارلىشىپ بىر سەپتە تۇرۇش ھالىتىگە كەلتۈرگەن ئىدى. يېقىندا پارتلاش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئوتتۇرا شەرق، ئىران ۋە ئافغانىستان قاتارلىكى ئەللەر قۇدرەتلىك دۇنيا كۈچلىرىنىڭ تۇتۇشۇپ قالىدىغان سەھنىسىگە ئايلىنىپ قالىدىغاندەك كۆرۈنەتتى. شۇڭا ئۇلار، پرومېتې ھەربىكىتىنىڭ مەنسۇپلىرىنى بۇ رايونغا ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلىشماقتا ئىدى. غوجا ئوغلىنىڭ ئىرانغا يولغا سېلىنىشىمۇ شۇ مەقسەت ئۈچۈن ئىدى.

ياۋروپادا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ خىل ۋەزىيەت بىلەن بىر قاتاردا، ت م ب يېتەكچىلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ كۈندىن-كۈنگە قىيىنلاشماقتا ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تۇركىيىگە ئۇرتكەن خەتلىرىدە بۇ ۋەزىيەت ئۈچۈق بايان قىلىنماقتا ئىدى:

گېرمانىيە چېگرا ئېغىزلىرىنى تاقاشقا كىرىشتى. يا بىر خەت، يا بىر ئامانەت ئۇرتەلمەس ھالغا چۈشۈپ قالدىم ... تاھىر، مەجىدىن، باتۇ ۋە ئەخمەتجانلار بىلەن بولغان ئالاقەم ئۈزۈلۈپ قالدى. ... ئوسمان غوجا ئوغلى ۋارشاۋادىن باغداتقا، ئۇ يەردىن يەنە ئىرانغا كېتىپتۇ. بۇ ھەقتە ماڭا خەت يازغان ئىكەن. ... پات يېقىندا ۋەتەندە ياكى ۋەتەنگە يېقىن بىر يەرلەردە كۆرۈشەرمىز دەپ يېزىپتۇ. ... ئايباز ئەپەندىنىڭ توكيودىن يازغان خېتىنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. مۇسا جارۇللا توكيوغا بېرىۋاپتۇ. ... ژۇرنالنى پارىژغا كۆچۈرۈپ بېرىشنى ئويلىشىۋاتىمەن. ئەمما پارىژدا ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن ژۇرنال باستۇرغىلى بولىدىغان بىرەر مەتبەئە يوق. ... تۈركىيە بىز ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق جاي بولغىنى بىلەن، ئۇلار بىزنىڭ ئۇ يەردە پائالىيەت قىلىشىمىزنى چەكلەۋەتتى. ... مىسىرنى ئويلاپ باقتىم، ئەمما ئۇ يەر بىز زادىلا بىلمەيدىغان يات بىر يەر ھېسابلىنىدۇ. دوستلىرىم بىلەن سۆزلىشىپ باقتىم. تېخىچە بىرەر جاۋابقا ئېرىشەلمىدىم.

ياۋروپادا بۇنداق ۋەزىيەت شەكىللىنىۋاتقان بىر مەزگىلدە، ت م ب نىڭ سابىق رەئىسى زېكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ ئەھۋالىدىمۇ ئۆزگىرىش كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. ئاتاتۈركنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ هايات ۋاقىتلىرىدا چەتكە قېقىلغان بىر قىسىم سىياسەتچىلەر بىلەن بەزى رەھبەرلەر قايتىدىن ۋەزىپە ئۆتەشكە تەكلىپ قىلىنغان ئىدى. ئۇزۇنغىچە چەتئەلدە تۇرۇپ قالغان رەقىپلەردىن دوكتور رىزا نۇر تۈركىيىگە قايتىپ بارغان ئىدى. بۇنداق ۋەزىيەتتىن خەۋەر تاپقان زېكى ۋەلىدى، 1939-يىلى 1-ماي كۈنى جۇمھۇرباشقانى ‹پىرىزدېنت› ئىسمەت ئىنئۆنۈ، دۆلەت مۇداپىئە باشقانى فەۋزى چاقماق ۋە مائارىپ ۋەكىلى هاسان ئېلى يۈجەللەرگە ئايرىم-ئايرىم خەت يېزىپ، تۈركىيىگە قايتىپ كېتىش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى، تۈركىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ بىرەرسىدە ئىشلەپ قېلىش ئارزۇسى بارلىقىنى ئېيتقان. ۋەلىدىنىڭ بۇ تەلىپى ئۇزۇنغا قالماي تەستىقلىنىپ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات پاكۇلتېتى تۈرك تارىخ دەرسىگە مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، زېكى ۋەلىدى تۇغان ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغان 1939-يىلىنىڭ 1-سېنتەبىر كۈنىسى گېرمانىيىدىن چىقىۋالىدۇ.

ت م ب نىڭ قالغان ئەزالىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ بۇلاردىن تولا بەك پەرق قىلمايتتى. ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي، ئايالى سەئىدە خانىم، ئەخمەتجان ئوكتاي ۋە باتۇ قاراباي قاتارلىقلار گېرمانىيە پولشىغا هۇجۇم قىلىشتىن سەل ئاۋۋال تۈركىيىگە كېلىۋالغان ئىدى. ئۆز پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا بولىدىغان مۇۋاپىق بىرەر دۆلەت پايتەختى تاپالمىدىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن ت م ب چىلارنىڭ گېرمانىيىدىن چىقىشتا ئەڭ ئارقىدا قالغان ئەزالىرىدىن مەجىدىدىن دەلىل بىلەن تاهىر چاغاتايلارمۇ شۇ يول بىلەن 1940-يىلىنىڭ باشلىرىدا تۈركىيىگە بېرىۋالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، خۇددى 1920-يىللاردىكىگە ئوخشاش، مۇستاپا چوقاي ئوغلى ياۋروپادا يەنە تىكەندەك يالغۇز قالىدۇ. چوقاي ئوغلىنىڭ تۈركىيىدە تۇرۇۋاتقان ت م ب ئەزالىرىغا يازغان ئەڭ ئاخىرقى خەتلىرىنىڭ بىرىسىدە يېزىلغان مۇنۇ قۇرلار ئۇنىڭ ئىنتايىن پەرىشان روهى هالەتتىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرمەكتە:

بۇ دەۋرلەردە بىز تۈركستانلىقلارنىڭ قولىدا قىلچىمۇ بىر دىپلوماتىك پۇرسەت يوقلۇقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ... ئۇزۇندىن بېرى ئىچىمدە ساقلاپ كېلىۋاتقان بەزى سىرلىرىمنى سىزلەرگە ئاشكارىلىماقچىمەن. ئۇزۇندىن بېرى قانات يايدۇروپ

كېلىۋاتقان بۇ ھەربكىتىمىزنىڭ بىر قىسمى تاماملاندى دېيىشكە بولار. ئەتە كۈنگە 13. يەنى خۇراپىي كىشىلەر قەتئىي ياخشى كۆرمەيدىغان بىر كۈن. ... بىزگە ياردەم قىلىدىغانلارنى پەقەتلا يوق دەپمۇ ئېيتالمىسامۇ، ... سەۋر قىلىپ ئۈمىد ئىچىدە كۈتمەكتىمەن. خۇدا بويرىسا، بىرەرپايدىلىق ئەھۋال كۆرۈلگىدەك قىلسا، كۆرۈشۈش ئۈچۈن سىزلەرنى بۇ يەرگە چاقىرىمەن. ... شۇ چاغدا ۋەزىيەتنى باشتىن ئاخىرى بىر قۇر مۇھاكىمە قىلىپ چىقىشىمىز ئۈچۈن پۇرسەت بولۇپ قالار. ... ھازىرچە سىزلەرگە دەيدىغان گەپلىرىم شۇنچىلىك. ... بەش ۋاقىت نامىزىڭلاردا دۇئا قىلغايسىلەر. ... بۇنىڭلىق بىلەنلا شۇنچە ئۇزۇن يىلدىن بېرى شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ھەربكىتىمىزنىڭ چىقىش يولى قالمىدى دەپ قارىساق بولماس.

چوقاي ئوغلى، پارىژدا بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ كېلەچىكى ھەققىدە قاراڭغۇ كۈنلەرگە تەييارلىق قىلىپ تۇرغانلىقىنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن فرانسىيىلىكلەر بىلەن ياپونىيىلىكلەردىن ئۈمىد كۈتۈپ مۇناسىۋەت باغلاشنىڭ يوللىرىنى ئاختۇرۇپمۇ يۈرگەن. بۇ جەريانداا، پولشىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن نورۋېگىيە، دانىيە قاتارلىق ئەللەرنى ئىشغال قىلىشقا ئاتلانغان گېرمانىيە، ماي ئېيىنىڭ بېشىدا يۆلۈنۈشىنى جەنۇب تەرەپكە بۇراپ گوللاندىيە بىلەن بېلگىيىنى قىينالمايلا بېسىپ ئۆتۈپ فرانسىيە تەۋەسىگە ئاياق باسقان ئىدى. 16 ئىيۇن كۈنىسى فرانسىيە تەرەپ ئۇرۇش توختىتىش تەلىپىنى قويۇپ گېرمانىيىگە تەسلىم بولىدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن، چوقاي ئوغلى ئۈچۈن بۇ ۋەزىيەتنى كۆزۈتۈپ بىكار ئولتۇرۇشتىن باشقا قىلىدىغان ئىش قالمىغاندەك كۆرۈنەتتى. رادىئوغا مەقتەك قادىلىپ ئولتۇرۇپ لوندون رادىئوسىدىن قۇلىقىنى ئۇزمەي تاشقى دۇنيا خەۋەرلىرىنى بىلىشكە تىرىشاتتى. يەنە بەزى دوستلىرىنىڭ ۋاستىچىلىقىغا تايىنىپ ت م ب ئەزالىرى بىلەن ئالاقە باغلاشقىمۇ ئۇرۇنماقتا ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ مىللىي كۈتۈپخانا كارتۇشكىسى – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

(رەسىم ئورنى)
ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغان كۈنلەردە چوقاي ئوغلىنىڭ ئائىلىسىگە بېرىلگەن ئاشلىق كىنىشكىسى، 1941-يىلى 30-مارت – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

مۇستاپا چوقاي ئوغلى، 1941-يىلىنىڭ ئافرىل ئېيىدا پروفېسسور مەندېنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن گېرمانىيىگە بېرىپ ئا پ ئا نىڭ بەزى مەسئۇل كىشىلىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ. گېرمانىيە سەپىرىدىن قايتىپ ئايالىغا ئېيتقانلىرىدىن قارىغاندا، نېمىس مەسئۇل خادىملىرى ئۇنىڭدىن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھەققىدە ئۇچۇر تەلەپ قىلغانىكەن. يەنى ئەگەر بىر ئۇرۇش چىقىپ قالغۇدەك بولسا، قىزىل ئارمىيە تەركىبىدىكى تۈركىستانلىق ئەسكەرلەر قانداق قىلىشى مۇمكىنلىكى ھەققىدە چوقاي ئوغلىنىڭ پىكرىنى سورىغانمىش. چوقاي ئوغلى ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ پارتىزىغا قايتىپ كەتكەن. ئەمما ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قايتا گېرمانىيىگە چاقىرتىلىدۇ. ئۇنىڭ شۇ كېلىشى قايتا پارتىزىغا مەڭگۈ قايتالماس بولۇپ كېلىشى بولۇپ قالىدۇ. پۈتۈن جاھاننى قاپلىغان ئۇرۇش بورانلىرى ئۇنى ئەسىرلەر لاگىرلىرىغا، چىن قەلبىدىن سۆيۈدىغان ئانا ۋەتىنىدىن كەلگەن يۇرتداشلىرىدىن تەشكىل تاپقان ئەسىرلەر لاگېرىغا سۆرەپ ماڭماقتا ئىدى.

ئۇچىنچى باب

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىدا

ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىككى ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسىدا ئوينىلىۋاتقان شاھمات ئويۇنىدا پېچكا بولۇپ يەم بولۇش ئىدى. مانا بۇ، ئۇلارنى كۈتۈۋاتقان پاجىئەلىك ئاقىۋەت.

– سىر ئولاف كارويېنىڭ «سوۋېت ئىمپېرىيىسى» دېگەن كىتاۋىدىن

كۈچلۈك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ پېچكىلىرى

باربارووسسا ھەربىيلىكى باشلىنىشى

1941-يىلى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى ئەتىگەن سائەت 3 تىن 15 مىنۇت ئۆتكەندە، ھىتلېر دۈنيا تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ قوراللىق ئۇرۇشلاردىن بىرسى بولغان باربارووسسا ھەربىيلىكى باشلاش بۇيرۇقىنى چۈشۈردۈ. دونياي دەريانىڭ قارا دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان ئېغىزىدىن باشلاپ تا بالتىق دېڭىز قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان 1600 كىلومېتىرلىق ئۇزۇن سەپ بويىچە، 600 مىڭ دانە ماتورلۇق ۋاستە بىلەن 3 مىليون 200 مىڭغا يېقىن ئەسكەردىن تەشكىل تاپقان 146 دىۋىزىيىلىك گېرمانىيە ئارمىيىسى تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ سوۋېتلار ئىتتىپاقى چېگرالىرىدىن بۆسۈپ ئۆتىدۇ. فېلد مارشال رىتتېر فون لېپ قوماندانلىقىدىكى شىمالىي ئۇرۇش سېپى توپكورپۇس ئارمىيىسى بالتىق رايونىدىكى سوۋېت ئارمىيىسىنى تارمار قىلىپ لېنىنگرادنى ئىشغال قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. 400 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئۇرۇش سېپىگە يېيىلغان مەركىزى ئۇرۇش سېپى توپكورپۇس ئارمىيىسىگە فېلد مارشال فون بۆك قوماندانلىق قىلىدۇ. گۇدېرىئاننىڭ ماشىنىلاشقان قىسىملىرى بىلەن كېسىسېرلىكنىڭ ھاۋا ئارمىيە كۈچى ئارقىلىق كۈچەيتىلگەن مەركىزى ئۇرۇش سېپى توپكورپۇس قىسىملىرى بېرېست-ۋىلنا-سمولېنسكلارنى ئىشغال قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. فېلد مارشال فون ئاۋندستېد قوماندانلىقىدىكى جەنۇبىي ئۇرۇش سېپى توپكورپۇس ئارمىيىسى بولسا دنىيېپىر دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ كىيېۋنى ئىشغال قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇ ئۈچ توپكورپۇس قىسىملىرى بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىغاندىن كېيىنكى پىلان بويىچە قىسقۇچ شەكىللىك ھۇجۇم بىلەن ئىلگىرىلەپ، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ يۇرىگى بولغان موسكۋانى ئىگىلىمەكچى بولىدۇ. باربارووسسا ھەربىيلىكىنىڭ ئاخىرقى نىشانى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى شىمالدىن جەنوبقا قاراپ ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدىغان شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ ئاق دېڭىز قىرغىقىدىكى ئارخانگېلسكى شەھىرىدىن تا ۋولگا دەريانىڭ ھەزەر دېڭىزى (كاسپى) غا قۇيۇلۇش ئېغىزىغا جايلاشقان ئاستراخان شەھىرىگىچە سوزۇلغان بىر تۈز سىزىقنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگىلەش ئىدى.

سوۋېت چېگرالىرىدىن چاقماق تىزلىگىدە بۆسۈپ ئۆتكەن گېرمانىيە كورپۇسلىرى ئالدىدا رۇسىيە قوشۇنلىرى پۈت تىرەپ تۇرالماي تىرە-پىرەڭ بولۇپ تارمار بولىدۇ.

ئاۋغۇست بىلەن سېنتەبىر ئايلىرىدا ئىگەللىنىش پىلانلانغان ستالىنگراد بىلەن لېنىنگرادتىن باشقا بارلىق يەرلەر ئاساسى جەھەتتىن بېسىۋېلىنىدۇ. دەل شۇ پەيتتە، گېرمانىيە ئارمىيىسى ئۇشتۇمتۇت پىلانىنى ئۆزگەرتىپ ھۇجۇم قىلىش نىشانىنى موسكۋاغا قارىتىپ، موسكۋانىڭ بوسوغىسىغچە يېتىپ بارىدۇ. ئەمما نويابىر ئېيىدىن باشلاپ 'مارىشال زىمىستان قىش' بىلەن 'گېنېرال پاتقاقلىق' ئوتتۇرىغا چىققاچقا، گېرمانىيە ئارمىيىسى شىمالىي ئۇرۇش سېپىدە لېنىنگراد، مەركىزىي ئۇرۇش سېپىدا موسكۋا ۋە جەنۇبىي ئۇرۇش سېپىدا بولسا ستالىنگراد ئوتتۇرىسىدا سوزۇلغان ئۇزۇن سەپ بويىچە توسۇلۇپ قىممەر قىلالماي تۇرۇپ قالىدۇ. 1942-يىلىغا كىرگەندە، ئۇرۇش سېپى ئاساسەن كاپكازىيە تەرەپلىرىدىكى قىسمەن ئىلگىرىلەشلەر بىلەن چەكلىنىپ، گروزىيىنىڭ شىمالىي چىگرالىرىغچە بولغان جايلار بېسىپ ئېلىنىدۇ.

گېرمانىيىنىڭ ئىرقچىلىق قارىشى ۋە شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

باربارۇسسا ھەربىكىتىنىڭ باشلىنىشىدىن سەل ئاۋۋال، يەنى 17-ئىيۇل كۈنىسى، ئىشغال قىلىش پىلانلانغان يەرلەرنىڭ پۈخرالىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ لايىھىسىنى تۇزۇش مەقسىتىدە شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى (ئوستمىنىستېريۇم) قۇرۇلۇپ، بۇ مىنىستىرلىككە ئافرىد روزېنبېرگ مەسئۇل قىلىپ تەينىلەنگەن ئىدى. بۇ مىنىستىرلىق سىياسىي، مەمۇرىي ۋە ئىقتىسادىي بۆلۈمدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن تەشكىل تاپقان ئىدى. روزېنبېرگنىڭ كونا دوسلىرىدىن لېيبراندت مەسئوللىقىدىكى سىياسىي بۆلۈم، ئۆز ئىچىدە يەنە ئۈچ شۆبە بۆلۈمگە ئايرىلغان ئىدى. ئومۇمىي سىياسىي ئىشلار بۆلۈمى بىۋاستە براۋۇتىگامغا، ئۇكرائىنا بۆلۈمى ۋىلخېلم كىنكېلىنگە، كاپكازىيە بۆلۈمى بولسا پروفېسسور فون مەندېگە تاپشۇرۇلغان ئىدى. تۇركىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەڭ مۇھىم بۆلۈم ئەنە شۇ مەندې مەسئۇل بولغان بۆلۈم ئىدى. بۇ بۆلۈمگە مۇناسىۋەتلىك قوراللىق قىسىم ھەربىكىتىگە ئاساسەن بىر نېمىس گېنېرال سەنمۇجاڭ مەسئۇل قىلىنغان ئىدى. بۇ ساھەلەردە تازىلاشقا تېگىشلىك ئۇنسۇرلارنى تازىلاش ھەمدە بىخەتەرلىككە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ھىملېرنىڭ قول ئاستىدىكى جاسۇسلۇققا قارشى ئاخبارات بۆلۈمىگە، يەنى س س چىلار بىلەن س د چىلار قوشۇنىغا بېرىلگەن ئىدى.

نېمىسلارنىڭ، سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا ئىسلاۋىيانلار بىلەن ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرنى باشقۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلىرىنى ئېنىق چۈشىنىش ئۈچۈن، ناتىستلار بىلەن نېمىس ھاكىمىيىتىنىڭ مىللىي مەسىلىلەر ھەققىدىكى كۆزقاراشلىرىدىن تەپسىلىي خەۋەر تېپىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

ناتىستىزىم ئىدىيىسى بويىچە ئالغاندا، شەرق مەسىلىلىرى مۇنداق ئىككى ئاساسىي پرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ: بىرىنچى پرىنسىپ، بۇ ئەڭ مۇھىم پرىنسىپلاردىن بىرسى بولۇپ، ھىتلېرنىڭ ئەڭ مۇھىم كۆزقاراشلىرىدىن بىرسى بولغان "ھاياتلىق ماكانى" كۆز قارىشى، يەنى لېبېنسراۋمنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىدۇ. گېرمانىيىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان ئۇرۇسلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئالىي نېمىس ئىرقى (!) ئالدىدا تۇرغان ئورنى مانا مۇشۇ كۆز قاراشنىڭ ئىككىنچى مۇھىم مەزمۇنىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ئادولف ھىتلېر، ئۆزىنىڭ «كۈرەش يولۇم» دېگەن كىتابىدا گېرمانىيىنىڭ نوپۇس سانىغا ماس كەلمەيدىغان يەر زېمىنى ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ، بىر مىللەتنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىدىكى ئەڭ مۇھىم شەرت، يېتەرلىك مىقداردا ھاياتلىق ماكانغا ئىگە بولۇش-بولماسلىقىغا باغلىق، دەپ تەكىتلەنگەن. بۇنداق ھاياتلىق ماكان شەرتىنى، پەقەت سوۋېتلار ئىتتىپاقى پارچىلىنىشتىن ئوتتۇرىغا چىقىدىغان ئۇرۇسلار ئىگىلىۋالغان يەرلەرنى گېرمانىيە تارتىۋېلىشى ئارقىلىقلا كاپالەتكە ئىگە قىلىنىشى مۇمكىن دەپ قارالغان.

ناتىستىزمنىڭ ئىرقچىلىق نەزەرىيىسى بويىچە ئالغاندا، بالتىق مىللەتلىرى (ئىستونىيىلىك، لىتۋىيىلىك ۋە لىتۋانىيىلىكلەر) ئالىي نېمىس ئىرقىغا مەنسۇپ بولمىغىنى بىلەن، ئۇلار نېمىسلاشتۇرۇلۇش ئىمكانىغا ئىگە مىللەتلەر كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ خەلق ھېسابلىنىدىكەن؛ ئۇكرائىنا، بىلىرۇسىيە ۋە رۇسىيە قاتارلىق ئەللەردە ياشايدىغان ئىسلاۋىيانلار بولسا پەس ئىرققا مەنسۇپ مىللەتلەر دەپ قارالغان. كاپكازىيە مىللەتلىرىگە باھا بېرىشتە يوقۇرقىغا تۆپتىن ئوخشىمايدىغان باھا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئەرمەنلەر يەھۇدىيلارغا يېقىن مىللەت دەپ باھالانغان. ئۇلارغا سېلىشتۇرغاندا گىروزىنلار ئالىي ئىرققا مەنسۇپ ئادەملەر قاتاردا قارىلىپ، نېمىس ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆتكۈزۈشكە بولىدىغان كاپكازىيىلىكلەر ئىچىدىكى ئەڭ ئەتىۋارلىق مىللەت ھېسابلىنىدىكەن.

ناتىستلارنىڭ ئىرق دەرىجىسىگە ئاساسلانغاندا، ئاسىيالىقلار قاتاردا تۇرکلەرمۇ پەس ئىرقتا مەنسۇپ، يەنى ئۇنتېرمېنش دەپ ھېسابلىناتتى. ناتىستىزم نەزەريىيىلىرى، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدە ياشايدىغان ئىسلاۋىيانلار بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ پەرقلىرىگە بەك ئەھمىيەت بەرمەي، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يېغىپ يۆگەپ موڭغۇل دەپلا قاراۋەرگەن. نېمىسلارنىڭ، تۈركى قەۋملەرگە ئوخشايدىغان سوۋېت سىستېمىسى ئىچىدە ياشايدىغان ئاسىيالىق قەۋملەرگە بولغان قاراشلىرىغا ئەڭ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ئامىل، ھىتلېرنىڭ بولشېۋىزمنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى ھەققىدىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە يۈرگۈزگەن مۇلاھىزىلىرى ئىدى. ھىتلېرنىڭ قارىشىچە، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسى گەۋدىسى ئىسلاۋىيان ۋە موڭغۇللاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ باش قىسمى يەھۇدىيلاردىن تەشكىل تاپىدىكەن. شۇنداق قارالغاچقا، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى يوقۇتۇلۇشقا تېگىشلىك ئاساسلىق دۈشمەن ئۇرۇس مىللىتى بولماستىن، بەلكى بولشېۋىك ئىدىيىسى بۆلۈشى كېرەك ئىكەن. ئۇرۇسلار، يەنى ئىسلاۋىيانلار ئاسىياغا قىستىلىپ قالغان ۋاقىتلاردا، پەس ئىرق ھېسابلىنىدىغان ئاسىيالىقلار سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا قىسمىغا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان ۋاقىتلىرىدا ئۇرۇسلارغا بولشېۋىكچىلىق دۇنيا قارىشىنى سىڭدۈرۈشكە باشلىغانمىش.

قىسقىسى، ھىتلېر بولشېۋىزمنى ئاسىيالىق ئىرقلار پەيدا قىلغان بىر بالايىئاپەت دەپ ھېسابلىغان. ھىتلېر، 1941-يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدا رىچستاگ (گېرمانىيە پارلامېنتى) دا سۆزلىگەن بىر نۇتقىدا "ئەگەر بولشېۋىكلار بۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ قالغۇدەك بولسا، تىنچلىق شەرتلىرىنى ئۇرۇسلار ئەمەس، بەلكى موڭغۇللار بىلەن تاتارلار تۈزۈپ ئوتتۇرىغا قويىدىغانلىقى مۇقەررەر ئىكەن. ئەگەر بۇنداق بىر ئەھۋال يۈز بەرگىنىدە، پۈتكۈل ياۋروپالىق بىلەن ياۋروپا مەدەنىيىتى ئىنتايىن ئېغىر بالاسى ئاپەتكە دۇچار بولىدۇ" دەپ ھۆكۈم چىقارغىدەك دەرىجىدە بۇ خىل كۆزقاراشقا ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئۇنىڭچە بولغاندا، ئىسلاۋىيان ئىرقى ئالدانغان بىر ئىرقمىش. مۇنداق ئېيتقاندا كۆرۈنۈشتە نېمىسلارغا ئوخشايدىغان ئاق سېرىق تەنلىك، كۆك كۆزلۈك ئىسلاۋىيان ئىرقى، قارا چاچلىق ۋە بۇغداي ئۆڭلۈك موڭغۇل ئالۋاستىلىرى تەرىپىدىن قايمۇقتۇرىۋىتىلگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ قېنىنى بۇلغىۋەتكەنمىش.

نەتىجىدە، ھىتلېر ئۆزىنىڭ بىمەنە ئىرق كۆزقاراشلىرىغا ئاساسلىنىپ تروتسكى، كامىنېۋ ۋە زىنوۋىيېۋ قاتارىدىكى يەھۇدىي قېنىدىن بولغان ئىنقىلاب رەھبەرلىرىگە شۇ دەۋرلەردە كومۇنىزم ئىدىيىسى بىلەن مەنداش ھالغا كەلتۈرۈلگەن گروزىن قېنىدىن بولغان ستالىننى، شۇنىڭدەك يەنە ئۆتمۈش يىللاردا ھىتلېر ئارزۇلىغاندىنمۇ كۆچلۈك ئىمپېرىيىلەرنى قۇرۇپ چىقالىغان ئىقتىدارلىق ئاتىللا، چىڭگىزخان قاتارىدىكى ئاسىيالىق داھىلارنىمۇ قوشۇۋالغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇش يېڭى باشلانغان ۋاقىتلاردىلا مەخپىي بۈيرۇق چۈشۈرۈپ كومپارتىيە كومىسسارلىرىنى، يەھۇدىيلارنى ۋە ئاسىيالىقلارنى تازىلاش ھەرىكىتى باشلانغان ئىدى. ئەنە شۇ بۇ بويرۇقتا ئاساسەن، يۈز مىڭلىغان تاتار تۈركلىرى بىلەن تۈركىستانلىقلار پەس ئاسىيالىقلار دەپ قارىلىپ قىرىپ تاشلانغان ئىدى. بۇ بويرۇقنىڭ ئاسىيالىقلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار، مىڭ بىر مۇشكۈلاتلار بىلەن ئۇرۇشنىڭ ئىككىنچى يىلىدا، يەنى 1942-يىلىنىڭ 12-سېنتەبىر كۈنىسىگە كەلگەندىلا ئاندىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى بەزى ھۇججەتلەردىن ئىسپاتلانماقتا. 1942-يىلى س س (ئېس-ئىسچىلار) نىڭ ئۆزگەرتىش-تەربىيىلەش بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ تارقىتىلغان «دېر ئۈنتېرمېنش» دېگەن كىتابچىدا، ئاتىللا بىلەن چىڭگىزخاندەك داھىلار يېتەكچىلىكىدىكى پەس ئىرقلارنىڭ ياۋروپا مىللەتلىرىگە قىلغان ۋەھشىلىكلىرى (!) تونۇشتۇرۇلۇش بىلەنلا قالماي، بۇ خىل ئىرقلارغا مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ساۋاتلارمۇ قوشۇمچە قىلىنغان ئىدى. نېمىس تەشۋىقات ئورگانلىرى تا ئۇرۇش ئاخىرلاشقان كۈنلەرگىچە بولشېۋىكچىلىكنىڭ ئاساسى نەزەرىيە مەنبەسىنى ئاسىيالىقلاردىن كەلگەن، يەنى موڭغۇللاردىن كەلگەن دەيدىغان بىمەنە قارىشىدىن ۋاز كەچمىگەن ئىدى.

ناتسىتلار ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن شەرق مىنىستىرلىكىگە مەسئۇل قىلىنغان ئالفرىد روزېنبېرگ ئەسلىدە ئىستونىيىدە تۇغۇلغان بىر نېمىس ئىدى. ئۇ، ھىتلېر ۋە باشقا ناتسىتلارغا بەك ئوخشاپ كەتمەيدىغان مىللەت كۆزقاراشقا ئىگە بىرسى ئىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، گېرمانىيىنىڭ ئەڭ خەتەرلىك دۈشمىنى رۇسىيە ئىكەن. ئۇنىڭچە بولغاندا، مىللەتلەر ئادەتتە مۇنداق ئۈچ خىل تىپقا بۆلۈنىدىكەن: بىرىنچى تىپتىكىلەر باشقىلارغا يېتەكچىلىك قىلىش ۋە يېڭىلىقلارنى كەشىپ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە يېتەكچى مىللەتلەردىن تەشكىل تاپىدىكەن. بۇنىڭغا تىپىك ۋەكىل قىلىپ نېمىس ئىرقىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئىجادىيەت بىلەن كەشىپ قىلىش ئىقتىدارى بولمىغان، ئەمما بار نەرسىلەرنى ساقلاپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگۈسى نەسىللەرگە مىراس قىلىپ قالدۇرالايدىغان مىللەتلەر بولسا ئىككىنچى تەبىقىدىكى مىللەتلەرگە

كىرىدىكەن. تۈركلەرنى ئەنە شۇ تىپقا مەنسۇپ ئىرق دەپ قارىغان؛ بار نەرسىلەرنى بۇزۇپ ۋەيران قىلىۋېتىدىغان مىللەتلەر بولسا ئۇچىنچى تىپقا مەنسۇپ ئىرق بولۇپ، بۇنداق ئىرقلارغا ئورۇس، يەھۇدىي، سىگان قاتارلىقى مىللەتلەر مىسال قىلىنغان. شۇنداق قىلىپ، نېمىسلار سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۇرۇستىن باشقا مىللەتلەرنىڭ ھەممىنى بىرلا تۈركە ئايرىۋەتمەي، ئۇلارنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ قايتىدىن تۈرلەرگە ئايرىش، شۇنىڭدەك يەنە بۇ مىللەتلەرنىڭ بۇ تۈرلەر ئىچىدىكى مەۋقەسىنى تونۇۋېلىشىغا ياردەم قىلىنىشى كېرەك دەپ قارىغان. شۇ ئارقىلىق رۇسىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدا مەۋرىي جەھەتتە گېرمانىيىگە ئىتتىپاقداش قىلىدىغان بىر باغ قۇرۇپ چىقىش ئىمكانىنى يارىتىشقا ئۇرۇنغان. ئاجايىپ سىرلىق تەقدىر، روزېنبېرگنىڭ گېرمانىيە ئۈچۇن ئۆمىد قىلغان بۇنداق بىر مۇداپىئە قورغىنى قۇرۇش پۈرسىتىنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقىنىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئاتا قىلغان ئىدى.

مىللىي ئىشلار مىنىستىرلىقى يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان ۋاقىتلاردا، كەلگۈسى پىلانلارنى تەييارلاۋاتقان روزېنبېرگ، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى خەرىتە ئۈستىدە ئۈكرائىنا، بىلىرۇسىيە، بالتىق تەۋەسى، قىرىم، كاپكازىيە، دون ۋادىسى ۋە تۈركىستان قاتارلىق 7 پارچىغا بۆلۈش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قالغان يەرلەردە بۇيۇك رۇسىيە قۇرۇشنى پىلانلىنى ئوتتۇرىغا قويغان. دەرۋەقە، بۇ لايىھىدە گېرمانىيىنىڭ بۇ جايلارنىڭ ھەممىسىنىلا ئىشغال قىلىۋېلىشى شەرت دەيدىغان بىر پىلانمۇ يوق ئىدى. روزېنبېرگ، گېرمانىيىنىڭ بىۋاستە ئىشغال قىلىۋېلىشىغا تېگىشلىك يەرلەرنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن رېيچ كومىسسىرىياتى دېگەن ئورگاندا 4 تارماق بۆلۈم قۇرۇپ چىققان ئىدى. بۇ بۆلۈملەر بالتىق ئەللىرى بىلەن بىلىرۇسىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۈستلاند بۆلۈمى بىلەن ئۈكرائىنا، موسكۋا ۋە كاپكازىيە بۆلۈملىرىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. ئەمما ناتسىتلار پارتىيىسى ئىچىدە ئۈنچە بەك تەسىرى بولمىغان روزېنبېرگنىڭ ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە ئايرىم-ئايرىم مۇئامىلە قىلىش كېرەك دەيدىغان بۇ پىلانى، باشقا ناتسىتلارنى بەك قىزىقتۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا، 1941-يىلىسى ئىچىدە ئىشغال قىلىنغان يەرلەردە بەربىر ھىتلېرنىڭ كۆزقاراشلىرى ئاساسىدا سىياسەت بەلگۈلەنمەكتە ئىدى.

ناتسىتلار پارتىيىسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلۇپ ئادەتتىكى مەۋرىي كادىر بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەن يەنە بىر گۇرۇھ كىشىلەر، باشقا بىر تۈرلۈك

كۆزقاراش بويىچە ھەربىر قىلماقتا ئىدى. مىللىي ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك مەمۇرىي خىزمەتچىلىرىدىن تەشكىل تاپقان مەمۇرى خادىملار، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى تەۋەسىدە خىزمەت قىلىدىغان دىپلوماتلار، ئاكادېمىكلار ۋە بىر قىسىم ھەربىلەردىن تەشكىل تاپقان بۇ گۇرۇھ كىشىلەر مىللەت مەسىلىسىدە خىيالىي ئالىي ئىرق سەپسەتىلىرى بويىچە مۇئامىلە قىلماستىن ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلغان ھالدا مۇئامىلە قىلىنىشى كېرەك دەپ قارىشاتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلسۇن، ئۇنىڭ ئورنىغا دېموكراتىك بىر رۇسىيە قۇرۇلسۇن، بۇنداق بىر رۇسىيە بىلەن گېرمانىيەمۇ ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتە تىكلىشى كېرەك دەپ قارىشاتتى. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بولسا گېرمانىيە، ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە ياردەم بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆز مىللىي مەنلىكىگە ئىرىشتۇرۇش لازىم؛ بۇ شەكىلدە يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان دۆلەتلەر بىز ئۈچۈن بىخەتەرلىك قورغان بولۇش رولىنى ئويناىيدىغان، رۇسىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنى چەكلەيدىغان، گېرمانىيە تەرەپكە قاراپ كېڭىيىشىگە توسالغۇ بولالايدىغان ۋەزىيەتنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ دەپ ھىساپلىشاتتى.

روشەنكى، گېرمانىيە ئارمىيىسى كەينى-كەينىدىن غەلىبە قىلىپ چاقماق تېزلىكىدە ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان بىر پەيتتە، بۇ تۈر قاراشتىكى كىشىلەر ئۆز پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش پۇرسىتىگە زادىلا ئېرىشەلمەيدۇ. ئەمما ئۇرۇش بىر ئىزدا توختاپ قالغان ۋەزىيەت شەكىللىنىشكە باشلاپ، گېرمانىيە ئۇرۇش ماشىنىسى تەسىر كۈچىنى يوقىتىشقا باشلىغان كۈنلەردە، يۇقىرىقىدەك قاراشلار رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇ تۈر ئىشلار ئىجرا قىلىنىشقا باشلىنىدۇ. گېرمانىيە ئۇرۇش سەپلىرىدە چېكىنىش ۋەزىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە ياردەم بېرىلىش كېرەك دەيدىغان قاراشلارنى ھىمايە قىلىدىغان پىكىرلەرمۇ كۈچىيىشكە باشلايدۇ. پروفېسسور گېرھاردت فون مەندې، پروفېسسور ھانس كۆچ، پروفېسسور تيودور ئوبېرلاندېر، دېپلومات ئوتتو براۋتىگام ۋە گېنېرال ئوسكار فون نىيدېرمايېر قاتارلىدىكى كىشىلەر ئەنە شۇ خىل پىكىردىكى كىشىلەرنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدىن ئىدى.

رۇسىيە ئالدىنقى سېپىدىن
گېرمانىيە ئەسىرلەر لاگېرىغىچە

سوۋېتلار ئىتتىپاقى قىلچە تەييارلىقسىز بىر پەيتتە ئومۇمىي يۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۇچرىغان كۈنلەردە، ئالدىنقى سەپكە ئالدىراپ-تېنەپ نەچچە مىليون كىشىلىك ئەسكەر يۆتكەشكە كىرىشكەن ئىدى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يېتەرلىك ھەربىي تەلىم-تەربىيە كۆرمىگەن، شۇنىڭدەك قۇرال-ياراق، ئوق-دورا جەھەتتىمۇ بەكلا يېتەرسىز ئەھۋالدا ئىدى. بۇنداق چېچىلاڭغۇ بىر ئارمىيىگە تايىنىپ گېرمانىيە ئارمىيىسىنى يېڭىش تۇرماق، ھەتتا دۈشمەن ھۇجۇمىنى ئاستىلىتىشتىنمۇ ئۈمىد كۈتكىلى بولمايتتى. دېگەندەك، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى ئايلىرىدا رۇسىيە ئۇرۇش سەپلىرى شۇنداق تېز تارمار بولۇپ كەتكەن ئىدىكى، قىسقىغىنە بىر نەچچە ئاي ئىچىدىلا شۇنچە كۆپ دۈشمەن ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالىدىغانلىقىنى نېمىس گېنېرالىلىرى زادىلا پەرەز قىلىشمىغان ئىدى. يالغۇز كىيېۋگە قىلىنغان ھۇجۇمدىلا 5 سوۋېت توپكورپۇسى تارمار قىلىنىپ 665 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر ئەسىرگە ئېلىنغان ئىدى. ھۇجۇم شىددەت بىلەن داۋام قىلىۋاتقان دەسلەپكى 4~5 ئاي ئىچىدە ئەل بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ سانى 3 مىليوندىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ سان شەرق ئۇرۇش سېپىدىكى نېمىس ئەسكەر سانىنىڭ يېغىندىسىغا تەڭ دېگۈدەك ئىدى.

ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۇرۇس بولمىغان باشقا مىللەتلەرگە مەنسۇپ سوۋېت ھەربىلىرىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. بۇ ئەسىرلەر پولشا بىلەن گېرمانىيىدىكى ئەسىرلەر لاگېرىغا ھايداپ كەلتۈرۈلۈپ قامىلىدۇ. بۇ جەريانداۋ يۈز مىڭلىغان ئەسىر يوللاردا ئۆلۈپ-قىرىلىپ تۈگەيدۇ. ئەسىرلەر لاگېرىغا ساق يېتىپ كېلەلىگەنلەر بولسا ئىنتايىن ئېغىر قىيىن-قىستاقلارغا ئېلىنىدۇ. ئالىي ئىرق (!) ۋەكىللىرى ئۇرۇشنىڭ دەسلىپىدە قولغا كەلتۈرگەن بۇنچە زور غالىبىيەتنىڭ مەستلىكىدە پەس ئىرق دەپ قارالغان ئەسىرلەرگە قارىتا ئادەم قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىلىكلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا شۇنچە كۆپ دۈشمەن ئەسكىرى ئەسىرگە چۈشكەن، شۇنىڭدەك بۇنچە كۆپ ئەسىرنى بىر تەرەپ قىلىشقا قىلچىمۇ تەييارلىقى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئەسىرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا بەكلا كۆپ قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ. نېمىسلار ئۈچۈن، ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك جەنىۋە شەرتنامىسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئەسىرلەرنى قىلچە كارى بولماي ئاچ-يالىڭاچلىقتا لاگېرلاردا ئۆلۈپ تۈگەشكە تاشلىۋېتىش – بۇ قىيىنچىلىقلاردىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىن-بىر چارىسى ئىدى.

رەسمىي نېمىس ھۆججەتلىرىدىن قارىغاندا، پۈتۈن ئۇرۇش جەريانىدا شەرقىي ئۇرۇش سېپىدا ئەسىرگە ئېلىنغان سوۋېت ئەسكەرلىرىنىڭ سانى جەمئىي 5 مىليون 162 مىڭ نەپەرگە يەتكەن بولۇپ، بۇ ئەسىرلەرنىڭ 1 مىليون 981 مىڭ نەپىرى ئەسىرلەر لاگېرىدا قىرىلىپ تۈگىگەن؛ ئەسىرلەرنى يۆتكەش جەريانىدا ئۆلگەنلەر بىلەن يوقاپ كەتكەن ئەسكەر سانىنىمۇ قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ئۆلگەن ئەسىرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 3 مىليوندىن ئارتۇق ئىدى. ئۆلىمەي ساق قالغان ئەسىرلەرنىڭ 818 مىڭغا يېقىن قىسمى ھەرخىل ياللانما ئەسكەر پولكلىرىدا لېجيونېر سۈپىتىدە ئالدىنقى سەپلەرگە ئۆەرتىلگەن ياكى ئارقا سەپلەردە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئىشلار ئۈچۇن ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ قالغانلار شەرق ئىشچىلىرى قاتارىدا ئەمگەك لاگىرلىرىدا ئېغىر ئىشلاردا ئىشلىتىلگەن.

1941-يىلى 9-ئاۋغۇست كۈنىسى چۈشكە يېقىن ئەسىرگە چۈشتۈم. ... ئىككى كۈن ئۆتكەندە تەخمىنەن ئىككى يۈزدەك ئۇرۇش ئەسىرى بىلەن بىرگە كروۋگراد لاگېرىغا ئۆەرتىلدىم. ... ئۆكتەبىرنىڭ بىرىنچى ھەپتىسىدە مىڭلىغان ئۇرۇش ئەسىرى قاتارىدا كروۋگرادتىن ئۈمان لاگېرىغا كۆچۈرۈلدۇق. ئۇ يەردىكى ئەسىر سانىنى ئېنىق بىلەلمىسەممۇ، پەرىزىمچە نەچچە مىڭ ئارتۇق ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى. ... ھەممىمىز ئاچ قۇرساق بولۇپلا قالماي، يېرىمىدىن كۆپىرەكىمىزنىڭ ئۆچىسىدا تۈزۈگىرەك كىيىم-كېچەكمۇ يوق يالاڭ كىيىملەردە ئىدۇق. تۆت ئېتىراپىمىز نېمىس قوراللىق ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قورشالغان، يامغۇر ئارىلاش قار-شىۋرىغان ئىچىدە يەرلەردە ئۆملەپ-تىرمىشىپ دېگۈدەك سۆرىلۈپ ئاران ماڭاتتۇق. ... ئون مىڭ ئەسىردىن ئاران ئۈچ مىڭىمىز ئۇمان ئەسىرلەر لاگېرىغا تىرىك بارالىدۇق. ماڭغۇدەك ماجالى قالماي قوشۇننىڭ كەينىدە سۆرىلىپ قالغانلارنى كەينىدىن يالاپ كېلىۋاتقان ئاپتوماتلىق نېمىس ئەسكەرلىرى شۇ يەردىلا دۈمبىسىنى نىشانلاپ تۈرۈپ ئېتىپ تاشلايتتى. ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى بەزىدە تۇپا-داڭگاللىقتا، يەنە بەزىلىرى تىزدىن ئاشقان پاتقاقلىق يوللاردا تاشلىنىپ قالغان ئىدى. ...

ئۆكتەبىر ئېيىنىڭ ئاخىرغىچە تىنماي ياققان قار بارلىق كەپىلىرىمىزنى، چېگرا توسۇقلىرىنى ۋە ئۆتمە-تۆشۈك بولۇپ كەتكەن لاپاسلىرىمىزنى ئاپئاق قار ئاستىغا پۈركىۋەتكەن ئىدى. ... ئۈمىدلىرىنى تېخى تولۇق يوقاتمىغان ئەسىرلەر ئۆلگەن سەبداشلىرىنىڭ جەسەتلىرىنى كەپىلىرىدىن چىقىرىپ چىغىر يولىنىڭ نېرىسىدىكى تۈزلۈككە كۆتەك تىزغاندەك ئۇستى-ئۇستىلەپ تىزىپ چىقاتتى. ئۆلگەنلەر كۈنسايىن كۆپەيمەكتە ئىدى. كېچىلىرى يېنىمدا ياتقان ئەسكەرنىڭ ئۆلۈكمۇ ياكى تىرىك

ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيتتىم. ھەر كۈنى سەھەردە ھېلىقى چىغىر يول بويىدىكى جەسەتتىن كۆتۈرۈلگەن تام يېڭى قوشۇلغان جەسەتلەر بىلەن بارغانسېرى ئېگىزلىمەكتە ئىدى.

ئۇرۇقلاپ كېتىشىمگە ئاچلىق قوشۇلۇپ مېنىمۇ ئۆلۈم ۋەھىمىسى قورقۇتماقتا ئىدى. لاگېردىكى ئەسىرلەر ئارىسىدا پەرق قىلىنغان يەھۇدىيلارنى نېمىس ئەسكەرلىرى سەل نېرىسىدىكى دۆڭنىڭ كەينىگە ئاپىرىپلا ئېتىپ تاشلىشىنى ئاڭلاپ تۇراتتۇق. قورال تۇتقان نېمىس ئەسكەرلىرىنى كۆرسەم شۇ ھامان كۆزلىرىم قاراڭغۇلىشىپ كېتەتتى. ... ئىچىمدىن "مەن يەھۇدي ئەمەس" دەپ ۋارقىرغىم كېلىپ كېتەتتى. ئەمما ئۇنۇمنى چىقىرالىغىدەك كۈچۈم قالمىغاچقا، ئاۋازىم بوغۇزۇمدىلا غىڭىلداپ يوقاپ كېتەتتى.

بۇ ئابزاسلار، ئەسىرلەر لاگېرىغا قامىلىپ ئۇ يەردە بېۋاستە ياشىغان داڭلىق شائىر چىڭگىز تاغچىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدىن ئېلىندى. تۆۋەندىكى ئابزاس بولسا بۇ ئەسىرلەر لاگېرىدا ئەسىرلەرنى تاللاپ ئايرىش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ، پارىژدا تۇرۇۋاتقان ئايالىغا يېزىپ يوشۇرۇن ئۇۋەرتكەن بىر مەكتۇبىدىن ئېلىندى:

ئۇلارغا: چوقۇم ياردەم قىلىمەن، دەپ ۋەدە قىلاتتىم. ئەمما ئۇلارغا تەسەللى بېرىش ئۈچۈنلا شۇنداق يالغان سۆزلىمەكتە ئىدىم. ئەمدى ئۇلارنىڭ كۆرۈۋاتقان بۇ ئازابلىرىغا بەرداشلىق بەرگىدەك كۈچۈمۇ قالمىدى. تۇنىگۈن 35 ئادەمنى ئۆلۈم جازاسىدىن قۇتقۇزۇپ قالغان ئىدىم. ئەمما ئۇلارنى بىر ئازگال ئىچىگە سولاپ قويۇشتى. بۇ كۈنلەر ئۆكتەبىر كىرگەن كۈنلەر بولۇپ، سۇغۇكتىن ئۆتىدىغان قاتتىق سوغۇق، ئۇلارنىڭ ئۈچىسىدا يازلىق كىيىمدىن باشقا ھېچنىمىسى يوقلا ئەمەس، ھەتتا ھەممىسى دېگۈدەك يېرىم يالىڭاچ. ئۇلار ۋۇجۇدىنى قار-يامغۇردىن ساقلىغىدەك كىچىك بىر دالدا ياساش ئۈچۈن تىرناقلىرى بىلەن توپىنى قىزىپ ئورەك كولاشقا تىرىشاتتى. ئۇلارغا خۇددى ئىتقا تاشلىغاندەك نان تاشلاپ بېرەتتى، ئىچىدىغانغا سۇمۇ بەرمەيدۇ. ... بۇ خەق (نېمىسلارنى دېمەكچى – ئاپتور) ھايۋاندىنمۇ ئۆتۈپ كەتكەن ياۋۇز بىرنېمىلەر ئىكەن. ... بۇ كۈنلەردە روھى جەھەتتە قانچىلىك تۆگىشىپ كېتىۋاتقانلىغىمنى پەرەز قىلغانسەن بەلكىم، ... ھەتتا بەزىدە، بۇ ئىشلارنى كۆزۈم كۆرمىسۇن دەپ ئۆزۈمنى ئۆلتۈرۈۋېلىپ بىراقلا قۇتۇلۇپ كېتەيچۇ دېگەندىن باشقىنى ئەقلىمگە كەلتۈرمەي قالىمەن. ...

چوقاي ئوغلى، تەكشۈرۈشتىن ساقلانغىلى بولمايدىغان بۇنداق خەتلەردە، لاگېردىكى ئەھۋاللار بىلەن نېمىسلارنىڭ ئەسىرلەرگە تۇتقان مۇئامىلىلىرى ھەققىدە توختىلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرغان ھالدا تۈركىستانلىق ئەسىرلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنىمۇ بېرىپ ئۆتكەن:

ئاۋغۇست ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئەسىرلەر لاگېرىنى زىيارەت قىلىش ئىشىغا كىرىشكەن ئىدۇق. بىز نويابىرنىڭ باشلىرىغىچە بىر مۇنچە لاگېرنى زىيارەت قىلىپ كەلدۇق. بۇ جەريانىدا ئون مىڭلىغان يۈرتداشلىرىم بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن ئىدىم.

ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىقلار مۇنداق ئىككى تۈرگە ئايرىلاتتى: ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇرۇش ئەسىرى بولغان قىزىل ئارمىيە ئەسكەرلىرى، يەنى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىدى؛ يەنە بىر قىسمى بولسا سوۋېتلەرگە قارشى ھەرىكەت قىلغان ھەمدە بۇ ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەمەلىي ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن سوۋېت سوتچىلىرى تەرىپىدىن مۇستەلزىم (تېگىشلىك) يىلدىن قاماق جازالىرىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئالدىنقى سەپلەردىكى مەجبورى ئەمگەك لاگېرلىرىغا ئۆھرىتىلگەن تۈركىستانلىقلار، يەنى پۇقرا ئەسىرلەر ئىدى. ... بارلىق ئەسىرلەر لاگېرىدا، بولۇپمۇ پروستكىن، سۇۋالكا، دېبكا، دېبىكا، پوپېگىن قاتارلىق تۈركىستانلىق ئەسىرلەر يىغىلغان لاگېرلاردىكى تۈركىستانلىقلار مېنى بىر كۆرۈپلا تونىدى. ... بۇ ئەسىرلەر مەيلى مېنىڭ سەخسى ئەھۋالىم ھەققىدە بولسۇن، مەيلى مەن ۋەكىللىك قىلىۋاتقان ھەمدە ئۇنىڭ مەسئولى بولۇش شەرىپىگە نائىل بولغان مىللىي ھەرىكەت (ت ب م) پائالىيىتىم بىلەن بۇ تەشكىلاتىمىزغا قارشى تۈرۈش ئۈچۈن سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ يۈرگۈزگەن رەھىمسىز قارشى ھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى ئۇنتۇمىغان ئىكەن. ...

تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئۇرۇش باشلىنىشتىن سەل ئاۋۋال قىزىل ئارمىيە قوشۇنلىرىغا ئەسكەرلىككە ئېلىنغان ياشلار ئىكەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەسىرگە چۈشۈشتىن بىر نەچچە ھەپتە ئاۋالىلا بۇ سەپكە ئېلىنغانلار بولغىنىغا ئوخشاش، ئىككى يىل بۇرۇن بۇ سەپكە ئېلىنغانلارمۇ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئومۇمىي يۈزلۈك سەپەرۋەرلىك ئېلانىدىن كېيىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلار ئىدى. ... بۇلارنىڭ ئوندا توققۇزى مىلتىق ئېتىشنىمۇ بىلمەيدىغان

ياشلار ئىدى. تۈركستانلىق قىزىل ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھەربىي ۋەزىپىلىرىنى ھارۋىكەشلىك، يۇگەر-يىتىمچىلىك، ئاشپەزلىك، ئىسكىلاتلاردا خىزمەتچىلىك قىلىش قاتارىدىكى ئىشلار بىلەن ئوتكۈزگەن ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېلى كۆپ كىشىلەر: ”بىزلەر بىر يېرىم يىللىق ۋاقىت ئىچىدە بىر قېتىم بولسىمۇ قولىمىزغا قورال ئېلىپ باقمىغان تۈرساق، بىزنى قانداقمۇ ئەسكەر دېگىلى بولسۇن“، دېيىشەتتى. ... ئۈرۈش باشلىنىشى بىلەن ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك ئېلانى بويىچە ھەربىلىككە ئېلىنغان بۇ ئەسكەرلەر ئورتا ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان ئىدى. ... بىر قىسىم تۈركىستانلىق ئەسىر ئەسكەرلەر ئۆزلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەنلەرنى سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق دېيىشتى: ”پىداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغۇچى بولغان بىر سىنىپ ساۋاقداشلاردىن 15 ئاغىنە بار ئىدۇق. 6-ئاينىڭ 26-كۈنىسى (ئۈرۈش باشلىنىپ 4 كۈن ئۆتكەندە) سىنىپ مەسئۇلىمىز سىنىپقا كىرىپ كەلدى. ئۇ بىزگە قاراپ رەتكە تىزىلىپ ھەربىي ئىدارىنىڭ بۇيرۇقىنى كۆتۈشىمىز كىرەكلىگىنى ئۇقتۇردى. بىر سائەت ئۆتكەندىن كېيىن بىزنى ئۇدۇل پويىز ئىستانسىسىغا ئېلىپ بېرىپ دەرھال ۋاگونلارغا چىقىرىپ ھەربىي تەلىم-تەربىيە بېرىش ئۈچۈن نامەلۇم بىر تەرەپكە قاراپ ئېلىپ مېڭىشتى. بىزنى نەگە ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلەلمىدۇق. ساماراغا شەھىرىگە كەلگىنىمىزدە بىزگە ھەربىي كىيىم ۋە قورال تارقىتىپ بەردى. خاركوۋغا يېتىپ كەلگىنىمىزدە قولىمىزدىكى قوراللارنى يىغىۋېلىشتى. ... بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بىزنى قايتىدىن پويىز بىلەن ئورمانلىق بىر يەرگە ئېلىپ بېرىشتى. بۇ يەردە بىزگە 3 كۈنلۈك ھەربىي تەلىم-تەربىيە بېرىشتى. تۆتىنچى كۈنىسى كومانداىرىمىزنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكى، بىزمۇ نېمىس قىسىملىرىنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالغانلىقىمىزنى بىلدۇق. شۇ يەردە، يولدا بىزگە قوشۇلۇۋالغان ئەسكەرلەر قوشۇلۇپ بىر قانچە يۈز تۈركىستانلىق بىر يەرگە يىغىلىشىپ، ھەممىمىز بىرلىكتە ئەل بولۇش قارارىغا كېلىشتۇق.“ ... نېمىس ئايروپىلانلىرى تارقاتقان ئۇختۇرۇشلاردا تۈركىستانلىقلارنىڭ تەسلىم بۆلۈشى توغرىلىق ئىشەندۈرەرلىك گەپلەر بەكلا كۆپ ئىدى.

ئاسىيالىق ئۈرۈش ئەسىرلىرىنىڭ ئەھۋالى ھەقىقەتەنمۇ ئېغىر ئىدى. ئىرق دەرىجىسى رېتىدە ئىسلاۋىيانلاردىنمۇ تۆۋەنگە تىزىلغانلىقى ھەمدە بولشېۋىزم ئاپىتىنىڭ ئاسىيالىقلار تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى ناتسىست ئېتىقادى سەۋەبىدىن، مۇسۇلمان-تۈرك ئەسىرلەرگە مۇناسىۋەتلىك بۇ خىل كۆز قاراش ئومۇمىي يۈزلۈك قىرغىنچىلىق قىلىش مەنىسىگە ئايلانغان ئىدى. بۇنىڭغا

قوشۇلۇپ، بولۇپمۇ ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا نۇرغۇن ساندىكى مۇسۇلمان ئەسىرلەرنىڭ سۈننەت قىلىنغانلىقىغا قاراپ، ئۇلارنى يەھۇدىي دەپ ئايرىپ قولغا چۈشكەن ھامان دەرھال ئېتىپ ئۆلتۈرىلمەكتە ئىدى. كېيىنكى ئۇرۇش جەريانى بويىچە مىللىي تۈركىستان بىرلىك كومىتېتىنىڭ ئاكتىپ ئەزاسى بولغان دوكتور بايمىرزا ھېيىتنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن ۋاقىتتا بېشىغا كەلگەنلەر، بۇ تۈردىكى ئىشلارنىڭ جەريانىنى ئىنتايىن ئېنىق كۆرسەتمەكتە:

ئۇرۇش باشلىنىپ ئون كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندە، بېلىرۈسىيەدە ياردارلىنىپ نېمىسلارغا ئەسىرگە چۈشتۈم. بىزنى ناھايىتى چوڭ بىر لاگېرغا ئاپىرىپ قاماشتى. بىر قانچە كۈندىن كېيىن س س چىلار ئىكەنلىكى ئېنىق بەزى ئوفىتسېرلار ئەسىرلەرنى تەكشۈرۈش ئىشىنى باشلاپ بىزنى تۈرلەرگە ئايرىشقا كىرىشتى. ئۇلارنىڭ بىزنى نىمىشكە ئايرىۋاتقانلىغىنى چۈشەنمىگەن ئىدۇق. ئەمما بىرىنچى كۈنى ئايرىلغان 150~160 تەك ئادەمنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۈرك قەۋىلىرىدىن بولغان مۇسۇلمان ئەسىرلەر ئىدى. ئۇلار بۇ ئەسىرلەرنى دەرھال لاگىرنىڭ سىرتىغا ئاپىرىپ ئۆزلىرىگە ئورا كولاتقۇزۇپ، شۇ يەردىلا ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ئۆزى قازغان ئورىلارغا كۆمۈۋېتىشتى. ئەتىسى نۆۋەت بىزگە كەلگەن ئىدى. مېنىمۇ شۇ قاتاردىكىلەرگە ئايرىغانلىرىدا ئۆلتۈرىلىدىغانلىقىمنى ھېس قىلدىم. ئۇرۇسچە بىلىدىغان بىر تەرجىمان ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئوفىتسېرلەردىن ئىككى رەكەت نامار ئۆتەۋېلىشنى تەلەپ قىلدىم. ئۇلار دەسلىپىدە مېنىڭ نېمە تەلەپ قىلىۋاتقىنىمنى ئۇقالمىدى. مەن بۇنىڭ بىر دىنى ئىبادەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگىنىمدىن كېيىن ئۇلار ماڭا رۇخسەت قىلىشتى. مەن نامار ئوقۇۋاتقىنىمدا ئۇلار ماڭا قاراپ دەققەت بىلەن كۆزىتىشكە باشلىدى. مەن نامىزىمنى ئۆتەپ بولغىنىمدا ئوفىتسېر يېنىمغا كېلىپ مېنىڭ قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىمنى سورىدى. مەن ئۇنىڭغا مۇسۇلمان تۈركلىرىدىن دەپ جاۋاب بەردىم. يەنى سەن يەھۇدىي ئەمەسمىدىڭ دەپ سورىۋېدى، ياق، بىز يەھۇدىي ئەمەس دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇ مەندىن سىلەر مۇسۇلمان تۈرۈپ يەنە نېمە ئۈچۈن سۈننەت قىلدۇرىسىلەر دەپ سورىۋېدى، مەن ئۇنىڭغا، سۈننەت قىلىنىش مۇسۇلمانلىقنىڭ ئاساسلىق شەرتلىرىدىن بىرسى، شۇ سەۋەبتىن قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بارلىق مۇسۇلمانلار سۈننەت قىلدۇرىدۇ دەپ چۈشەندۈردۈم. ئۇ ئوفىتسېر يېنىدىكى يەنە بىر نېمىس ۋە ھېلىقى تەرجىمان بىلەن بىر ھازا بىر نېمىلەر دەپ سۆزلەشكەندىن كېيىن ماڭا بىر نېمە دېمەيلا قامچىسى بىلەن دۈمبەمگە ئۇرۇپ ئالدىدا تۇرغان ئەسىرلەرنىڭ يېنىغا بېرىپ تۇرۇشۇمنى ئىشارەت قىلدى. شۇ ئىشتىن كېيىن ئۇلار ئەسىرلەرنى ئايرىش ئىشىنى توختاتتى. بىزمۇ بۇ جەريانداا

نېمىسلارنىڭ يەھۇدىيلارنى يوقىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇۋاتقانلىقىنى، يەھۇدىيلارنى ئايرىش ئۈچۈن ئەسىرلەرنىڭ سۈننەت قىلىپ-قىلىنمىغانلىقىغا قاراپ ئايرىيدىغانلىقىنى بىلگەن ئىدۇق. ئەگەر بۇ ئىشنى دەسلەپتىلا بىلەلىگەن بولساق، بەلكىم يەھۇدي دەپ قارىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن شۇنچە ئادەمنىمىز ساق قالالاركەندۇق. شۇ كۈنلەردىن بۇنچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ ئىشنى ئەسلىسەم ھازىرغىچە كۆڭلۈم بۇزۇلىدۇ. ئىككى رەكەت نامازنى قىلىمەن دەپ تەلەپ قىلىشىم ئۆزۈمنىڭ ھايات قېلىشىغىلا سەۋەبچى بولۇپ قالماي، شۇنىڭدىن كېيىن يەھۇدي دەپ ئۆلتۈرۈلىدىغان نۇرغۇنلىغان ئەسىر يۇرتداشلىرىمنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشقا سەۋەب بولغانىدى (دوكتور بايمىرزا ھېيىتى بىلەن ئۆتكۈزگەن شەخسى سۆھبەت – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

پۈتۈن ئالدىنقى سەپ بويىچە نۇرغۇن قېتىم تەكرارلانغان بۇ تۈردىكى ۋەقەلەر، گېرمانىيە ئارمىيە قوماندانلىقى تەرىپىدىن پەرق قىلىنىدۇ، شۇندىن كېيىن شەرق مىستېرلىكى بىلەن بىرگە مۇزاكىرە قىلىنغاندىن كېيىن، يەھۇدىيلاردىن باشقا مۇسۇلمانلارنىڭمۇ سۈننەت قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە چەسنىچە ياسانغان ئىشپىيونلىرى بىلەن ھەربىي ئىستىخبارات بۆلۈملىرى (س د ۋە س س تىكىلەر) گە رەسمىي ئۇقتۇرۇش قىلىنىدۇ. شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلىشلەرگە قارىماي، ئەسىرلەرنىڭ توپ-توپ ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەلىرى يەنىلا توختىماي داۋام قىلىپ تۇرىدۇ. باربارووسسا ھەربىكتىنىڭ دەسلەپكى ئايلىرىدا ئەسىرگە چۈشۈپ پولشىنىڭ چېنستوخاۋ لاگېرىغا يوللىنىپ، قىش مەۋسۇملىرى بويىچە ئۇ لاگىردا تۇتۇپ تۇرىلىۋاتقان 30 مىڭ ئەتراپىدىكى تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرىدىن ئاران ئىككى مىڭدەكلا ئادەم ساق قالغانلىقى، بۇ ۋەقەنىڭ داۋام قىلىپ تۇرغانلىقىغا بىر مىسال بولىدۇ. بۇ لاگىردا ئەسىرلەرنى ئايرىشقا قاتناشقان ۋەلى قېيۇمخان بىلەن، ئۇ ۋاقىتلاردا بۇ لاگىردا ئەسىر قىلىپ تۇتۇلغان دوكتور بايمىرزا ھېيىتىمۇ بۇ سانلىق مەلۇماتلارنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ:

بىز يېڭى كەلگەن ۋاقىتلاردا بۇ لاگىردا 32 مىڭ نەپەر يۇرتدېشىمىز بار ئىدى. بىزنىڭكىلەرنى تاللاپ ئايرىپ بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا (دېكابىر ئېيى بويىچە)، بۇ سانىنىڭ ئاران يېرىمىلا ساق قالغان ئىدى. 1942-يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا بۇ ئادەملىرىمىزدىن ئارانلا ئىككى مىڭدەك كىشى تىرىك قالىدۇ (قېيۇمخان، «مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى ئەسلەيمەن»، «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى ‹1951› 70-71-سان، 22-بەت. دوكتور بايمىرزا ھېيىتى، 1941-يىلىنىڭ ئاخىرلىرى چېنستوخاۋ لاگېرىدا 36 مىڭدەك تۈركىستانلىق ئەسىر يىغىلغانلىقىنى، بۇنىڭ 33 مىڭدەكى 1942-

يىلىنىڭ كىرىشى قىش بويى ئاچلىق، كېسەللىك ۋە سوغوقتىن ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. تىرىك قالغانلار ئارىسىدىن 265 تەك تۈركستانلىق پىدائىلىققا تاللانغان. قالغانلىرى بەكلا ئېغىر كېسەل ياكى ياردار بولغانلىقى ئۈچۈن لاگىردا قالدۇرۇلغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

شەرق ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مىنىستىرى روسىنبېرگ بىر قېتىملىق سۆزىدە بەزى لاگىرلاردا تۈتۈپ تۇرىلىۋاتقان تۈركستانلىق ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان يۇز مىڭدەك ئۇرۇش ئەسىرىدىن ئاران ئالتە مىڭدەك كىشىنىڭلا تىرىك قالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. دېمەك، ئۇرۇش جەريانىدا ئەسىرگە چۈشكەن ھەر يۇز تۈركستانلىق ئەسكەردىن ئاران بەش نەپىرىلا تىرىك قالغان بولۇپ، بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئوپچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈلگەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەرمەكتە ئىدى. ئەمما بۇ نىسبەت ئىسلاۋيانلار بىلەن خرىستىئان كاپكازىيىلىك ئەسىرلەردە يېرىمىدىنمۇ ئاز ئىدى.

ئۇرۇش ئەسىرلىرى كومىسسىيىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى

1941-يىلىنىڭ ئىيۇل ئايلىرىدا ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مىللىتىگە قاراپ ئايرىش قارارى چىقىرىلىدۇ. شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى بۇ ئىشنى ئۈستىگە ئالالايدىغان ئورۇنلارنى سۈرۈشتە قىلىش ۋە مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق بۇ ئىشقا لايىق بىر قىسىم كىشىلەرنى تېپىپ بىر يەرگە يىغىشقا كىرىشىدۇ. بۇ كىشىلەردىن تەشكىللىنىدىغان ئارىلاشما كومىسسىيە ئەسىرلەر لاگىرىنى تەكشۈرۈش، ئەسىرلەرنى ئايرىش ۋە تېخىمۇ مۇۋاپىق لاگىرلارغا يۆتكەش دېگەندەك ئىشلارغا مەسئۇل قىلىنىدۇ. ئەسىرلەر ئىچىدىكى تۈركى ئىرقىدىن بولغان ئەسىرلەر ئاساسەن تۈركستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تەركىب تاپماقتا ئىدى. تۈركستانلىقلارنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ ۋەلى قېيۇمخان چاقىرتىلغان ئىدى. شۇ كۈنلەردە يەنە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى پارىژدىن چاقىرتىپ كېلىش ئۈچۈنمۇ يول مېڭىلىۋاتقان ئىدى. سان جەھەتتە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئىدىل-ئۇرال تۈركلىرىنى ئايرىش ئۈچۈن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تەرىپىدىن گېرمانىيىگە ئۆتۈرتىلىپ تۈركىلوگىيە ۋە پەلسەپە كەسپىدە مۇتەخەسسىسلىك ئۇچۇن بىلىم ئاشۇرغان ئەخمەت تۆمۈر تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئەسلىدە ئۆزىمۇ بىر ئىدىل-ئۇرال تۈركلىرىدىن بولغان تۆمۈر، بۇ ئىشنىڭ

ئۆز مىللىتىدىن بولغان كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ بىر ياخشى پۈرسىتىكەن دەپ تونۇپ بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىدۇ.

ئەزەربەيجانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىش ئىشىغا مەھەممەت توغاي، ئەرمەنلەرنى ئايرىش ئىشىغا خارۇتىنيان ئاكا-ئۇكىلار، گروزىيىلىكلەر ئۇچۇن توگوندزې، ھەمدە شىمالى كاپكازىيىلىكلەر ئۇچۇن ئەلىخان قانتۆمۇر چاقىرتىلغان ئىدى. بۇ كومىسسىيىنىڭ مەسئوللىقىغا ن س د ئا پ دىن، يەنى ناتىستلار پارتىيىسى س ئا باتالىيونىدىن گەيبېل دېگەن بىر نېمىس تاللىنىدۇ. شۇڭا، بۇ ئارىلاشما كومىسسىيە يېڭى قۇرۇلغان ۋاقىتلىرىدا ئوستىمىنىستىريۇمنىڭ گەيبېل كومىسسىيىسى دېگەن نامدا ئاتالغان ئىدى.

بۇ ئارىلاشما كومىسسىيە (تەكشۈرۈش ئۆمىكى ــ ت) ئەزالىرى 1941-يىلى ئاۋغۇست ئېيىدىن ئېتىبارەن ئەسىرلەر لاگىرلىرىنى ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ تىزىملاش ئىشىغا كىرىشىدۇ. ئالدى بىلەن 27- ۋە 28-ئاۋغۇست كۈنلىرى خانىنوۋېر ئەتراپىدىكى بېرگېن-بېلسېن دېگەن لاگېر بىلەن ئويېربكې لاگېرى تەكشۈرۈلىدۇ. تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرى ئۆز مىللىتىدىن بولغان ئەسىرلەرنىڭ تىزىملىكىنى چىقىرىپ رەتكە تىزىپ چىقىدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ۋەلى قېيۇمخان ئىككىسى بارلىق تۈركىستانلىق گۇرۇپپىدىكى ئەسىرلەرنى (ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈركمەن، تاجىك، ئۇيغۇر ۋە قاراقالپاق) ئايرىپ چىقىش ئىشىغا مەسئۇل ئىدى. ئىدىل-ئۇرال تۈركلىلىرىنى ئايرىشقا مەسئۇل بولغان ئەخمەت تۆمۇر بولسا سانى تېخىمۇ ئاز بولغان باشقىرت، چۇۋاش ۋە فىن گۇرۇپپىلىرىدىكىلەرنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ جەدۋەل تۈزۈپ تىزىملاشقا كىرىشكەن ئىدى. تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئىككىنچى قېتىمدا 6-سىنتەبىردىن تارتىپ 25-سىنتەبىرگىچە شەرقى پرۇسسىيە رايونىدىكى 7 لاگىرنى تەكشۈرۈپ چىقىدۇ (بۇلار تورن، پروستكېن، سۇۋالكى، شىرۋىند، مېتزىكېن، پوگەگېن ۋە ئېبېنرودې قاتارلىق لاگىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ئۇچىنچى قېتىمدا تېخىمۇ يىراقتا بولغان پولشا بىلەن ئۇكرائىنىدىكى لاگىرلار تەكشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئىشى 38 كۈن داۋاملىشىدۇ.

بۇ تەكشۈرۈش ئىشى نويابىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگىنىدە جەمئىي 15 لاگېردىكى ئەسىرلەر مىللىتى، يېشى، بىلىم سەۋىيىسى، كەسپى ۋە ئۇنۇملۇق بويىچە مەخسۇس تەكشۈرۈلۈپ جەدۋەللەشتۈرۈلگەن ئىدى.

ئۇچىنچى قېتىمقى تەكشۈرۈشتىن كېيىن، ئىدىل-ئۇرال تۈركىلىرىنى ئايرىش ۋەزىپىسىگە ئەخمەت تۆمۈرنىڭ ئورنىغا ئابدۇراخمان شافى ئالماس تەيىنلىنىدۇ. ئەخمەت تۆمۈر، تۈركىيىدە ھەربىلىككە چاقىرىلغانلىقىنى بۇ ئالمىشىشقا باھانە قىلىپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بۇ ئىشتىن كېيىنكى خېلى ئۇزۇنغىچە ئەخمەت تۆمۈرنىڭ گېرمانىيىدىن كەتمىگەنلىكى ئەسلى سەۋەب ئۇنداق ئەمەسلىكىنى كۆرسەتمەكتە.

بۇ ئارىلاشما تەكشۈرۈش ئۆمكىنىڭ ئەزالىرىنى تەپسىلىي كۆزەتكىنىمىزدە، تۆمۈردىن باشقا بارلىق ئەزالار مۇساپىرلاردىن تەشكىل تاپقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تۆمۈر، ئىدىل-ئۇرالللىق بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋەتەندىشى ھېسابلىناتتى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئالماشتۇرۇش ئىشىنىڭ ئەسلى سەۋەبى، شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ تۈركىيە ۋەتەندىشى بولغان بىر كىشىنىڭ بۇ تەكشۈرۈش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بۆلۈشىدىن ئەنسىرىگەنلىكى ئاساسى سەۋەب بۆلۈشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئۇرۇش ئەسىرلەر كومىسسىيىسى 1941-يىلى سېنتەبىردە، ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى زاۋۇت ياكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئىشچى كۈچى قىلىپ ئىشلىتىش تەكلىۋىنى بېرىدۇ. ئەمما گېرمانىيە دائىرىلىرى بۇنچە كۆپ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدا ئىشلىتىشتە بىخەتەر باشقۇرۇش قىيىن بولىدىغانلىقىنى باھانە قىلىشىپ بۇ تەكلىپنى رەت قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇش ئەسىرلىرى كومىسسىيىلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك پائالىيەت قىلالىشى بىلەن، تۈركىستانلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ تەقدىرى بۇ ئۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق دېيىش مۇمكىن ئىدى. دېگەندەك، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئارقا سەپلەردىلا ئەمەس ھەتتا ئالدىنقى سەپلەردىمۇ پايدىلىنىش قارارى چىقىدۇ. بۇ قارارىدىن كېيىن، ئەسىرلەرنى بىرلا تەكشۈرۈش ئۇمكىگە تاپىنىپ تۇرلەرگە ئايرىپ تۇڭەتكىلى بولمايدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇش ئەسىرلەر تەكشۈرۈش ئۆمكىنىڭ سانىنى 30 غا، بۇ ئۆمەكلەردە ئىشلەيدىغان ئادەم سانىنىمۇ 600 گە كۆپەيتىپ بېرىدۇ.

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتى

ت م ب رەئىسى مۇستاپا چوقاي ئوغلى، باربارۇسسا ھەربكتى باشلىتىلغان كۈنىسى فرانسىيىدە قولغا ئېلىنىپ پارىژ ئەتراپىدىكى كومپىيگن نامىدىكى بىر لاگېرغا قامالغان ئىدى (كومپىيگن دېگەن جاي، پارىژنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بىر مەھەللە. بۇرۇن ھەربىي دوختۇرخانا قىلىپ ئىشلىتىلگەن بۇ يەرنى، نېمىسلار چېگرا سىملىرى بىلەن قورشاپ سىياسىي مەھبۇسلارنى قامايدىغان تۇرمە قىلىۋېلىشقان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بۇ لاگىردا بىر ھەپتىدەك قامىلىپ ياتقان چوقاي ئوغلى، پروفېسسور مەندېنىڭ يول مېڭىشى، بېرلىنغا كېلىپ ئۇرۇش ئەسىرلەر مەسىلىسى بىلەن شۇغۇللىنىسەن دېگەن شەرت بىلەن قويۇپ بېرىلگەن ئىدى. چوقاي ئوغلىنىڭ ئۆزى دېگەن ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، دەسلىپىدە ئۇنىڭدىن ئەسىرلەرگە قارىتىلىدىغان رادىئو نۇتقى سۆزلەش تەلەپ قىلىنغان. ئەمما ئۇ ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن يۈزتۇرانە كۆرۈشۈش، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى بېۋاستە ئىگىلەش لازىملىقىنى ئويلاپ، رادىئودا نۇتۇق سۆزلەش تەكلىۋىنى قوبۇل قىلمىغان ئىدى. چوقاي ئوغلى كېيىن يازغان بىر پارچە ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ۋەتىنىمىزنىڭ بۈگۈنكى ئەمىلى ئەھۋالى بىلەن خەلقىمىزنىڭ روھى ئەھۋالىنى بىلىشىمىز ئۈچۈن ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن بېۋاستە مۇناسىۋەت باغلاش ئەڭ مۇۋاپىق چارە ھېسابلىناتتى. بىزنى غەمگە قويۇۋاتقان، ۋىجدانىمىز چىدىماي بىزنى ھاياجانلاندۇرۇپ كېتىۋاتقان ئالدىنقى سەپ بايانلىرىدا تونۇشتۇرۇلغان يوقۇردىكىدەك ئىشلاردىن تولۇق مەلۇماتقا ئېرىشىشىمىز ئۈچۈنمۇ ئەسىر قېرىنداشلىرىمىز بىلەن بېۋاستە يۈز كۆرۈشۈشىمىزگە توغرا كېلەتتى.

پارىژدىن ئايرىلىش ئالدىدا نېمىس باشقۇمانداناىق شتابىنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ ئۇرۇش ئەسىرى بولۇپ قالغان يۈرتداشلىرىمىز بىلەن كۆرۈشۈپ سۆزلىشىش زۆرۈر دەپ ئېيتقان ئىدىم. بۇ ھەقتىكى تىلىگىمنى كۆزدە تۇتۇپ بىزگە بۇنداق بىر پۇرسەت يارىتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارغا مىننەتدار ئىكەنلىكىمنى بىلدۈرمەكچىمەن.

مۇستاپا چوقاي ئوغلى بۇ ئىش بىرەر ئايدەك ۋاقىت ئىچىدىلا تۈگەيدىغان ئىش بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلىپ بېرلىنغا كېلىدۇ. ئاۋغۇستتىن باشلاپ ۋەلى قېيۇمخان بىلەن بىرگە ئەسىرلەر تەكشۈرۈش ئۆمىگىدە ئىشلەشكە كىرىشىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان ئۇ ۋاقىتلاردا چوقاي ئوغلىنىڭ يارەمچىسى سۈپىتىدە تەرجىمانلىق قىلىپ يۈرمەكتە ئىدى. ئەپسۇسكى، ئىنتايىن قىيىن شارائىتلار ئاستىدا داۋام قىلىۋاتقان ئەسىر

ئايرىش ئىشى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تەغدىرىنى بەلگىلەيدىغان بىر ئىشقا ئايلىنىپ قالىدۇ.

چوقاي ئوغلى، ئەسىرلەر لاگىرىنى تەكشۈرۈش ئىشىغا ئاتلىنىش ئالدىدا ئەسىرلەر نورمال لاگىرلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، مۇۋاپىق مۇئامىلە قىلىنىۋاتسا كېرەك دەپ ئويلىغان ئىدى. شۇڭا تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىر لاگىرلىرىدىكى ئەھۋاللارغا قىزىقىش ئورنىغا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ تۈزۈملىرى ئۈلارنى مىللەتچىلىك ئېڭىدىن قانچىلىك يىراقلاشتۇرالمىغانلىقى، چەت دۆلەتلەردە قانات يايدۇرىلىۋاتقان تۈركىستان مىللىي مۇجادىلىلەر ھەققىدە خەۋىرىنىڭ بار-يوقلۇقى، ئەگەر خەۋىرى بولسا بۇ ھەرىكەتلەرگە قانداق قارايدىغانلىقى قاتارلىقى سوئاللارغا جاۋاب ئېلىشقا ئالدىراپ كېتىۋاتقان ئىدى. ئەمما لاگىرلاردا ئىنتايىن قورقۇنچلۇق مەنزىرىلەرگە دۇچ كېلىدۇ. لاگىرلاردىكى ئەسىرلەر ئادەم قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن ئىنتايىن پاجىئەلىك ھالەتتە باشقۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. ئەسىرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سوغوقتا، ئاچارچىلىقتا ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن قىرىلماقتا ئىدى. تىرىك قالغانلىرىمۇ كىچىككىنە بىر ئىشنى باھانە قىلىپ ئۆلتۈرۈلمەكتە ئىدى. چوقاي ئوغلى، ئەسىرلەر لاگېرى تەكشۈرۈشىدىن كېيىن قېيۇمخان ۋاستىسى بىلەن نېمىس مەسئوللىرىغا يېزىپ تاپشۇرغان دوكلاتىدا بۇ مەنزىرىلەردىن قاتتىق چۆچىگەنلىكىنى، بۇ ئىشلارنى تۈزىتىش ئۈچۈن بېشىغا ھەرقانداق ئېغىر بالا كېلىشىدىن قەتئىي نەزەر جىددىي ھەرىكەتكە كىرىشىدىغانلىقىنى قاتتىق رەنجىگەن ھالدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

سىلەر نېمىسلار، ئۆزۈڭلارنى ياۋروپانىڭ ئەڭ مەدەنىيەتلىك ۋە ئەڭ ئىنسانىي پەزىلەتلىك مىللىتى دەپ تونۇشتۇرۇپ يۈرەتتىڭلار. ئەگەر سىلەرنىڭ پەزىلىتىڭلار مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئاشۇ پاجىئەلىك مەنزىرە بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولسا، مەنمۇ ئەنە شۇ ئەسىرلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئە، ئاپەت ۋە رەھىمسىزلەرچە يوقۇتۇلۇشلارنىڭ سىلەرگىمۇ نېسىپ بولۇشىنى چىن دىلىمدىن تىلەيمەن. سىلەر نېمىسلار 20-ئەسىردە ياشاپ تۇرۇقلۇق، 13-ئەسىردە چىڭگىزخانىنىڭ قىلغانلىرىدىنمۇ ۋەھشىي ئەسكىلىكلەرنى قىلىۋاتىسىلەر. سىلەر نېمىسلار ئۆزۈڭلارنى مەدەنىيەتلىك، پەزىلەتلىك بىر مىللەت دەپ تىلغا ئېلىشىڭلارغا ھەرگىز ھەققىڭلار يوق!

چوقاي ئوغلى يەنە، بۇ يازغان دوكلاتىنىڭ ئىنتايىن جەسۇر مەزمۇنلار بىلەن تولغانلىقىنى ئېيتقان س س ئوفىتسېرىغىمۇ ئىنتايىن كەسكىن قىلىپ: ئەگەر ئۆلۈم جازاسىغا مەھكۇم قىلىپ ئېتىپ ئۆلتۈرمەكچى بولساڭلار ياكى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرمەكچى بولساڭلار مانا مەن تەييارمەن، بۇ تۈردىكى مەدەنىيەتلىك (!) دەپ قارالغان بىر مىللەت ئارىسىدا ياشىغاندىن ئۆلگىنىم ياخشى، دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

مۇستاپا چوقاي ئوغلى، بۇ 3 ئاي جەريانىدا 15 ئەسىرلەر لاگىرىنى تۈكشۈرۈپ چىقىپ ئونمىڭلىغان تۈركىستانلىقنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىنى رەتلەپ چىققان ئىدى. چوقاي ئوغلىنىڭ روھى ھالىتى لاگىرلاردا كۆرگەن پاجىئەلىك مەنزىرىلەردىن ئېغىر زەربە يېگەن بولۇپ، ئۇنىڭ نېرۋىلىرى قاتتىق بۇزۇلۇشقا باشلايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇنىڭ مىجەزىمۇ ئۆزگىرىپ كۈندىن-كۈنگە تىرىككەك بولۇپ كېتىدۇ. ئۇ ئىنتايىن ھارغىن، روھى چۈشكۈن، بەكلا تەرسا بولۇپ قالغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئەزرائىلمۇ ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇ ۋاقىتلارنى چوقاي ئوغلى بىلەن بىرگە بېشىدىن ئۆتكۈزگەن شىمالى كاپكازىيەلىك ئەلخان قانتۆمۇر، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى ئۆلۈمگە قىستاپ كەلگەن ئىشلارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

1941-يىلىنىڭ نويابىر ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇستاپا ئەپەندى بىلەن بىرگە ئوست-مىنىستىرىيۇمغا كىرگىنىمىزدە، چېنىستوخاۋدىكى لاگىرلارغا نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق، كاپكازىيەلىك قاتارلىق ئەسىرلەر كەلتۈرۈلگەنلىكىنى، شۇڭا مىللىي تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرىنىڭ ئۇ جايلارغا دەرھال ئاتلىنىشى لازىملىقىنى بىزگە ھەر ۋاقىت ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىۋاتقان فون مەندې خەۋەردار قىلدى. بۇ گەپنى ئاڭلىغان مۇستاپا ئەپەندىم ماڭا بۇرۇلۇپ "قېنى ئەمىسە، دەرھال يولغا چىقايلى، ئۇ لاگېر مېنى بەكلا قىزىقتۇرۇۋاتىدۇ، ئۇ يەرنىمۇ كۆرۈپ باقمامدۇق، كۆرۈپ كەلگەندىن كېيىن يولىمىزغا راۋان بولارمىز. بىز راستىنلا بەكلا چارچاپ كەتتۇق" دېدى-دە، مېنىمۇ بىرگە بېرىشىمنى چىڭ تۇرۇپ تەلەپ قىلدى. ئەتىسى پويىزغا ئولتۇرۇپ چېنىستوخاۋغا قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق (تەكشۈرۈش ئۆمىگىدىكىلەر ئۆمەك باشلىقى ھـ گەيبىل بىلەن ۋ. زەتىبېر؛ تۈركىستانلىقلاردىن مۇستاپا ئەپەندى چوقاي ئوغلى، ۋەلى قېيۇمخان؛ ئەزەربەيجانلىقلاردىن م. توغاي، تەلەت ئالمامىتى؛ ئەرمەنلەردىن خارۇتىنىيان؛ ئىدىل-ئۇرالىلقلاردىن شافى ئالماس؛ گروزىنلاردىن توگونىدزې بىلەن شىمالى كاپكازىيەلىكلەردىن ئا. قانتۆمۇر، باتۇربەك غازى قاتارلىق ئەزالاردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ئەتىسى، دوختۇرلار چەنستوخاۋ لاگېرىغا كەلگەن تەكشۈرۈش ئۆمىگىدىكىلەرگە، ئەسىرلەر بەدىنىدىن موچىن بىلەن تىرىپ ئەينەك پروبىركىلار ئىچىگە قاچىلانغان پىتىلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئەسىرلەر ئىچىدە تىبلىس بىلەن دىزىنتېرىيە قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى يۇقتۇرۇۋالغان بەكلا كۆپ ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئېھتىيات قىلىشلىرى لازىملىقىنى ئېيتىدۇ. تەكشۈرۈش ئۆمىگىدىكىلەر دەرھال ئىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. بۇ ھەقتە يەنە شۇ قانتۆمۇرنىڭ بايانلىرىغا مۇراجىئەت قىلىمىز:

مۇستاپا ئەپەندى يېنىمدىكى بىر ئۇستەلدە ئولتۇرغان ئىدى. تەييارلىقىمىزنى پۈتتۈرۈپ، قېنى باشلايلى دېيىشىمىز بىلەن تەڭ، نېمىسلار يۈزلەرچە ئەسىرنى زالغا يالاپ ئېلىپ كىرىشتى. مۇستاپا ئەپەندى بېرىلگەن ئاگاھلاندۇرۇش، كېسەللىك يۇقۇپ قېلىشلارغا قىلچە پەرۋا قىلماي تۈركىستانلىق ئەسىر يۈرتداشلىرىنى قوبۇل قىلىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئارىدا دۈەيلىشىپ تۇرغان، پىتلاپ كەتكەن بىرمۇنچە ئەسىر بەدەنلىرىنى گارتىلدىتىپ تاتىلاشقىنىچە قىزغىن نۇتۇق سۆزلەۋاتقان مۇستاپا ئەپەندىنىڭ ئېتىراپىغا ئولىشىۋالغان ئىدى. بۇ ئەھۋالغا قاراپ مەنمۇ نەچچە قېتىم بېرىپ مۇستاپا ئەپەندىگە ئۆزىڭىزگىمۇ دىققەت قىلىڭ، كېسەل يۇقۇپ قالمىسۇن دەپ جىكىلىگەن بولسامۇ قۇلاق سالمىدى.

شۇ كۈنى ئىش تۈگىگەندىن كېيىن، كېسەللىك يۇقۇپ قالغان-قالمىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن تەكشۈرۈش ئۆمىگىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى كارانتىن قىلىپ ئايرىم بىر بىنادا 12 كۈن كۆزىتىپ تۇتتى. ئاخىرقى دىاگنوزدا ھېچ بىرىدە كېسەل يۇقتۇرغانلىق ئالامىتى چىقمىغانلىقى ئۈچۈن بېرلىنگە قايتىشقا رۇخسەت قىلىنىدى. قانتۆمۇر شۇ قېتىملىق بېرلىنگە قايتىش سەپىرىنى بايان قىلىپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئەگەر راست بولسا، مۇستاپا ئەپەندىم بۇ ئىشلاردىن ئىككى كۈن بۇرۇن بېشىم ئاغرىپ بولالمايۋاتىمەن دەپ قاقشاپ بەرگەن ئىدى. بۇ ۋاقىتتا مەنمۇ ئۆزۈمنى دېگەندەك ساق ھېسابلاپ كېتەلمەي تۇراتتىم. شۇنىڭغا قارىماستىن بىز يەنىلا پويىزغا ئولتۇرۇپ بېرلىنغا قاراپ يولغا چىقتۇق. پويىز بۆلۈمىدە مۇستاپا ئەپەندىم ئوتتۇرىدا، مەن قېيۇمخان ئىككىمىز ئىككى يېنىدا ئولتۇردۇق. پويىز قوزغالغاندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي مۇستاپا ئەپەندىم باش ئاغرىقى بىلەن قىزىتمىسى ئۆرلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، سۇ ئىچمەكچى بولىدۇ ... 1941-يىلى 22-دېكابىر كۈنى سەھەردە بېرلىنىڭ سىپانداۋ پويىز ئىستانسىغا يېتىپ كەلدۇق. مۇستاپا ئەپەندىنىڭ

كېسىلى كۈچىيىپ بەكلا ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتاتتى. شۇڭا ۋەلى قېيۇمخان ئۇنى دەرھال دوختۇرخانىغا ئاپىرىپ بالىنسقا ياتقۇزدى. مەنمۇ ئۆيۈمگە بېرىپلا كېسەللىكتىن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدىم. دىزىنتېريىە كېسىلىنى يۇقتۇرۇۋالغان ئىكەنمەن. بۇ ۋەقە 1941-يىلى 22-دىكابىردا يۈز بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدىن بەش كۈن كېيىن، يەنى 1941-يىلى 27-دىكابىردا مۇستاپا ئەپەندىم ۋاپات بولدى. بۇ خەۋەرنى ماڭا قېيۇمخان تېلېپوندا ھۆڭگىرەپ يىغلاپ تۇرۇپ يەتكۈزدى.

ۋەلى قېيۇمخان، چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ت م ب نىڭ قالغان ئەزالىرىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن يازغان خېتىدە، مۇسىبەت خەۋىرىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلغان ئىدى:

مۇستاپا ئەپەندىم 1941-يىلى 27-دېكابىر كۈنى سائەت 18 دىن 20 مىنۇت ئۆتكەندە ۋاپات بولدى. مۇستاپا ئەپەندىنىڭ كۆتۈلمىگەندە ئۇشتۇمتۇت ۋاپات بۆلىشى مېنى ۋە بارلىق دوستلىرىمىزنى ئېغىر مۇسىبەت ئىچىدە قالدۇردى. بىز بۇ چاقماقچە قولىمىزدىن كېلىدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ كەلگەن ئىدۇق. كېچە-كۈندۈز تىنماي ئىشلەپ ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغان بارلىق پىلانلىرىمىزنى تەييارلاپ چىققان ئىدۇق. مەن بۇرۇن ئۇيغۇرتكەن خەتلىرىمدىمۇ سىزلەرگە بىلدۈرگىنىمدەك قىلىدىغان ئىشلىرىمىز تېخى بەكلا كۆپ ئىدى. باشقا ئىشلارغا قارىغاندا تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلەر لاگىرلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۇلارنىڭ كىملىكلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ جەدۋەللەشتۈرۈش، ئۇلار ئۈچۈن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىشلىرىنى ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىش ئىشلىرى بەكلا جاپالىق ئىشلار بولۇپ، بۇ ھەقتە خەت ئارقىلىق تەپسىلىي توختىلىشىم مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ... يالغۇز مەن ئۆزۈملا 70 مىڭدىن ئارتۇق تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلارنى تىزىملاپ چىقتىم. بۇ ئەسىرلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپىرەكى ئوقۇتقۇچى، ئىنژېنېر، دوختۇر ۋە تەتقىقاتچى قاتارىدىكى ئىلغار ئادەملەر ئىكەن. مۇستاپا ئەپەندى شۇنچە كۆپ غۇرۇرلۇق ئىلمى كىشىلىرىمىزنىڭ بارلىقى ۋە ئۇلار بىلەن كۆرۈشەلىگەنلىكىدىن بەكلا خۇشال ئىدى. ...

1941-يىلى 27-نويابىر كۈنى، چېنىستوخاۋغا بېرىپ ئۇ يەردىكى تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن كۆرۈشكەن ئىدۇق. ئۇ يەردىكىلەردە تىنىپ خەۋىپى كۆرۈلگەنلىكى ئۈچۈن ھەممىمىز كارانتىن قىلىنىش ئۈچۈن شۇ يەردە 15 كۈن كۆزىتىش ئاستىغا ئېلىندۇق. 21-دېكابىر كۈنى بېرلىنگە قايتقانىدۇق. بۇ يەرگە

كەلگىنىمىزدە مۇستاپا ئەپەندىنىڭ قىزىتمىسى ئۆرلەشكە باشلىدى. شۇڭا دەرھال دوختۇرخانىغا ئاپاردىم. دوختۇرخانىدا شۇنچە ئەستايىدىل داۋالىغانلىقىغا قارىماي قىزىتمىسى 40 گرادۇستىن چۈشمەي تۇرۇۋالغان ئىدى. پۈتۈن ئىشلىرىمنى بىر چەتكە تاشلاپ قويۇپ ھەر كۈنى ئۈنىڭ يېنىغا بېرىپ ئولتۇراتتىم. سۆھبەتلىشەتتۇق. مۇستاپا ئەپەندىم ماڭا بۇندىن كېيىن تۈركىستانغا دائىر ئىشلارنى قانداق قانات يايدۇرۇش كېرەكلىكى ھەققىدە ئېغىزچە ۋە يازما شەكىلدە ۋەسىيەت قالدۇرۇپ تۇردى. 25-دېكابىر كۈنىسى ئۈنى يوقلاپ بارغىنىمدا كۆرۈنۈشىدە قىلچە بىر خەۋپ يوقتەكلا قىلغان ئىدى. 27-دېكابىر سەھەردىمۇ ئەھۋالى ياخشى كۆرۈنگەن بولسىمۇ قىزىتمىسى يەنە ئۆرلەپ قالغان ئىدى. نېمىس دوستلىرىمىز ۋاستىسى بىلەن ئايالىنى بېرلىنغا چاقىرتىپ كەلگەن ئىدىم. چۈشتىن كېيىن ئەھۋالى ئېغىرلىشىشقا باشلاپ، سائەت 18 دىن 20 مىنۇت ئۆتكەندە تېخى ھوشىنى يوقاتماي تۇرۇپلا مەڭگۈلۈك ئۇيقۇسىغا غەرق بولدى. ...

شۇنداق ئويلايمەنكى، بىزنىڭ تەغدىرىمىز قۇربان بېرىش بىلەنلا ئۆتىدىغان ئوخشايدۇ. مۇشۇ تاپتا ئەڭ مۇھىم بىر ئادىمىمىزدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىمىز بىز ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر پاجىئە ئىدى. ... يەرلىككە قويۇشقا ئائىت تېگىشلىك ئىشلار بىجىرىلىپ، 1942-يىلى 2-يانۋار كۈنىسى مۇستاپا ئەپەندىم لايىق بولغان داغ-دۇغىلار بىلەن مەڭگۈلۈك يېرىگە يولغا سېلىندى.

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتى تۇيۇلىدىن چەتئەللەردە تۇرىكىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان مۇساپىرلار ھەربىتى ئىنتايىن مۇھىم بىر يېتەكچىسىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شەرق ئۇرۇش سېپىدا ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى بېجىرىش ئىشلىرى پۈتۈنلەي ۋەلى قەيۇمخانغا قالغان ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
مۇستاپا چوقاي ئوغلى ۋاپاتىنىڭ ئېلانى. جىنازا نامىزى 1942-يىلى 2-يانۋار كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇش قىلىنغان. – ئەھەت ئەنجان ئارخىپى

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئۆلۈم سەۋەبى كېيىنكى يىللارغا كەلگەندە، بولۇپمۇ سوۋېت تەشۋىقات ساھەلىرىدە تۆھمەت قىلىشتا پايدىلىنىدىغان پاكىت سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان رىۋايەتكە ئايلىنىپ قالدۇ. يەنى مۇستاپا چوقاي ئوغلى كېسەللىك

سەۋەبىدىن ئەمەس بەلكى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن دېگەن گەپلەر تارقىلىپ يۈرۈشكە باشلايدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقى يىمىرىلىپ پارچىلانغاندىن كېيىنمۇ بۇ مەسىلە تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ياكى تۈركىيىدىكى بىر قىسىم ئاپتورلار تەرىپىدىن قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بەزى پاكىتلارنى قايتىدىن مۇھاكىمە قىلىپ چىقىشنىڭ زىيىنى يوق.

ئاۋۋال، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ قايسى كېسەللىكنى يۇقتۇرۇۋالغانلىقى ئۈستىدە توختىلىش كېرەك. نېمىس تىلى بىلەن تۈرك تىلىدا تىفو بىلەن تىفوس (بۇلارنىڭ بىرسى كېزىك، يەنە بىرسى قىزىلمۇ قانداق؟ بىلەلمىدىم. – تەرجىمان) كېسەللىكىنىڭ ئاتىلىشىدا بىر قالايماقانچىلىق ساقلانماقتا (چوقاي ئوغلىنىڭ تەرجىمەھالىغا مۇناسىۋەتلىك بىر كىتابتا، چوقاي ئوغلىنىڭ تىفو كېسىلىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى پەرەز قىلىش ئارقىلىق توغرا بولمىغان مۇھاكىمىلەر يۈرگۈزۈلگەن. ئۇ كىتابتا، چوقاي ئوغلىدا كۆرۈلگەن كېسەللىك ئالامەتلىرىنىڭ تىفو كېسىلىدە كۆرۈلىدىغان ئالامەتلەرگە ماس كەلمەيدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن بۆلۈشى مۇمكىن دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا ئۇرۇنغانلىقى كۆرۈلمەكتە ‹ئابدۇلۋاھاپ قارا، «تۈركىستان يالقۇنى»، 278-279-بەتلەر›. ئەمما مۇستاپا چوقاي ئوغلى تىفوس سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان. بۇ ئىككى تۈرلۈك كېسەللىكنىڭ كلىنىكىلىق ئالامەتلىرى بىر-بىرسىگە پەقەتلا ئوخشىمايدۇ دېگۈدەك. – ئاپتوردىن). تۈركىيىدە تىفو دەپ ئاتىلىۋاتقان، سۇ ياكى ئېغىز ئارقىلىق يېيىلىدىغان پاسكىنا يېمەكلىكلەردىن يۇقتۇرىلغان كېسەللىك نېمىس تىلىدا «تىيېخۇس» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ تەتۈرسىچە پىت ۋاستىسى بىلەن يۇقىدىغان، تۈركچىدە تىفوس دەپ ئاتىلىدىغان داغ شەكىللەندۈرىدىغان كېسەللىكنى نېمىسلار «فلېكتىيېخۇس» ياكى «فلېكفىيېبېر» دەپ ئاتىشىدۇ (تىفوس يەنى داغ پەيدا قىلىدىغان كېسەللىكنىڭ ئىنگلىزچە يەنە بىر خىل ئاتىلىشى ”جايىل فېۋېر“، يەنى تۈرمە قىزىتمىسى بولۇپ، بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغۇچى قاتتىق باش ئاغرىقى، ئىستىمىسى بەكلا ئۆرلەپ كېتىش، ئۇششاق قاناشلار كۆرۈلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ كېسەللىكنىڭ يۇقۇملاندۇرغۇچىسى ۋىرۇسقا ئوخشايدىغان، پىتتىن يۇقىدىغان رىكېتسىا پروۋازىكىدۇر. ئادەتتە 10-14 كۈنلۈك يېتىلىش دەۋرىدىن كېيىن كېسەللىك كۆرۈلۈشكە باشلايدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق كېسەلدىن گۇمان قىلىنغىنىدا 15 كۈنلۈك كارانتىن قىلىپ كۆزىتىشكە ياتقۇزۇلىدۇ. داۋالاش ئۈچۈن بالدۇر پەرق قىلىنغاندا يۇقىرى قۇيۇقلۇقتا تېتراسىكلىن ۋە كلورامفېنىكول قاتارىدىكى ئانتىبىيوتىكلارنى بېرىشكە بولىدۇ. ئەپسۇسكى، مىدىتسىنادا تۇنجى قېتىم كەشپ

بولغان پېنسىلىن دېگەن ئانتى بىيوتىكمۇ خېلى بۇرۇنلا فلېمىڭ تەرىپىدىن بايان قىلىنغان بولۇشىغا قارىماي، 1941-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگىنىدىلا ئاندىن ئى. ب. چاين بىلەن سەبداشلىرى ئايرىپ چىقالىغان. ئاندىن 1944-يىلىغا كەلگىنىدىلا ئومۇمى يۈزلۈك ئىشلىتىشكە باشلانغان. مۇستاپا چوقاي ئوغلى ۋاپات بولغان كۈنلەردە مېدىتسىنا ساھەسىدە تېخى ئانتى بىيوتىلاردىن پايدىلىنىش يولغا قويۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، خۇددى باشقا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردە كۆرۈلگىنىدەك تىفوس يۇقۇملۇق كېسىلىدىمۇ ئۆلۈم نىسبىتى بەكلا يۇقىرى بولۇپ كەلگەن ئىدى. مىدىتسىنادا شۇنچە زور تەرەققىياتلارنىڭ بولۇشىغا قارىماي، 1977-يىللاردىمۇ تىفوس كېسىلى يۇقتۇرغان كېسەللەر ئارىسىدا يېشى 50 تىن ئاشقانلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 60 پىرسەنتىلەرگە يەتكەن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بېرلىندىكى شۆنېبېرگ-ۋىكتورىيە دوختۇرخانىسىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئۆلۈم سەۋەبى فلېكفىبېر (داغلىق خۇما)، يەنى تىفوس ئىدى. مەيلى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئايالىغا ئۇھرتىلگەن خەتتە بولسۇن ياكى ئارىلاشما تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى ئەلىخان قانتۆمۇرنىڭ يۇقىرىدا نەقىل قىلىنغان ئەسلىمىلىرىدە بولسۇن چەنستوخاۋ لاگېرىدا تىفوس ۋاباسى تارقىلىپ كەتكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلمەكتە. ئۇ لاگېرلاردىن ساق قۇتۇلۇپ چىقالىغان ئۇرۇش ئەسىرلىرى يازغان ئەسلىمىلەرگە قارىغاندا، ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان، كارانتىن ئاستىدا تۇتۇلىدىغان كېسەللەرنىڭ تىفوس ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا (مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئايالىغا چېنستوخاۋدىن ئۇھرتكەن ئەڭ ئاخىرقى ئارتكىتكىسىدا لاگېردا داغلىق خۇما ۋاباسى پەيدا بولغانلىقىنى يازغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

(رەسىم ئورنى)

مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئۇچۇن بېرلىن-شۆنېبېرگتىكى ۋىكتورىيە دوختۇرخانىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ئۆلۈم سەۋەبى ھەققىدىكى دوكلات. چوقاي ئوغلىنىڭ تىفوس ‹داغلىق خۇما› سەۋەبىدىن 1941-يىلى 27-دېكابىردا جان ئۈزگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە.

شۇ ۋاقىتلاردىكى ۋەقەلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن، چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتىغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى كۆرۈشكە كۈچى يېتىدىغان ئەلىخان قانتۆمۇر، ئابدۇراخمان شافى ئالماس ۋە مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە قاتارلىقلار ئەسلىمىلىرىدە ياكى يازغان ماقالىلىرىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تىفوس كېسىلى سەۋەبىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە (مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تەرجىمەھالى ھەققىدە

يېزىلغان «تۈركىستان يالقۇنى» دېگەن كىتابتا ”چوقاي ئوغلى بىلەن يېقىن يۇرگەن كىشىلەر ئۇنىڭ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى قاراشلارغا بىردەك قوشۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكى مەسىلىسىدە بىر پىكىرگە كېلەلمىگەن.“ دەپ ئېنىق باھا بېرىلگەن) (281-بەت). بۇنىڭ ئۈچۇن ئۇرۇش ئەسىرى ھەمزە ئابدۇللىن بىلەن ئەلىخان قانتۆمۇرنىڭ ئېيتقانلىرىنى مەنبە قىلىپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن (290-بەت). ئەمما ئەلىخان قانتۆمۇر قاتىرىدىكى ئەينى ۋاقىتتا نەق مەيداندا بولغان بارلىق شاھىتلار چوقاي ئوغلىنىڭ تىفوس سەۋەبىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى تىلغا ئېلىشقان ئىدى (بۇ ھەقتە ئەلىخان قانتۆمۇر يازغان «مىللىي تۈركىستان» نىڭ 99-سانىدىكى ماقالىسىنىڭ 25-26-بەتلىرىگە؛ ئابدىراخمان شافى ئالماس يازغان ئەخمەت تۆمۇردىن ستاتىستىكا كەلتۈرگەن «گېرمانىيىدە 60 يىل» دېگەن كىتاۋنىڭ 160-بەتلىرىگە؛ مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادىنىڭ «مەرھۇم چوقاي ئوغلىغا» «تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتى ۋە مۇستاپا چوقاي» 52-بەتلەرگە قارالسۇن. ھەمزە ئابدۇللىن قاتارىدىكى سۆۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن ئۇرۇش ئەسىرلىرى بولسا ئەينى ۋاقىتتا چوقاي ئوغلىنىڭ يېنىدا بولمىغانلىقىغا ئوخشاش، سوغۇق ئۇرۇش دەۋرلىرىدە چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۇچۇن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەرگە قارىتا قارىلاش خاراكتېرىدىكى تەشۋىقاتلار بىلەن مەشغۇل بولۇشقا مەجبۇر بولغانلار ھېسابلىناتتى. سۆۋېتلار ئىتتىپاقىدا بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك يېزىلغان بارلىق ماقالىلەردە سۆۋېت جاسۇسى مەخمۇت ئايقارلىنىڭ تارقىتىپ يۇرگىنىگە ئوخشاش ك گ ب تەرىپىدىن تارقىتىلغان يالغان ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىلاتتى.). ت م ب نىڭ ئەڭ ئاخىرقى باشلىقى تاھىر چاغاتايىنىڭ 1950-يىللاردا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تىفوس كېسىلىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى ئېيتقان (ئا. ئوكتاي، «تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتى ۋە مۇستاپا چوقاي» 40-بەت. ‹ي. ت. ئىمزاسى تاھىر چاغاتاي ئىشلىتىپ كەلگەن بىر مۇنچە تەخەللۇسلىرىدىن بىرى› مۇ يۇقىرىقىلارنىڭ دېگىنىدەك 1951-1953-يىللىرىدا ۋەلى قېيۇمخان رەئىسلىكىدىكى مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىغا قارشى كۈرەش قىلغان تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ نەشرى ئەپكارى «تۈرك ئېلى» ژۇرنىلىدا چوقاي ئوغلى ھەققىدە ھەر تۈرلۈك ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان بولۇپ، چوقاي ئوغلىغا ئاتاپ مەخسۇس بىر سانمۇ چىقارغان. ئۇ ماقالىلەرنىڭ ھېچ قايسىسىدا چوقاي ئوغلىنىڭ زەھرەلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە بىرەر گەپ يوق.). شۇنىڭغا ئوخشاش، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ رەپىقىسى ماريە ياكوۋلېۋنا چوقاي ئوغلى خانىم تەرىپىدىن تەييارلانغان تۇنجى ئەسلىمىلەر كىتاۋىدىمۇ مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپا كېسىلىدىن ۋاپات بولغانلىقى كۆرسىتىلگەن ئىدى (ماريا چوقاي ئوغلى خانىم:

«چوقاي ئوغلى ھەققىدە رەپىقىسىنىڭ ئېيتقانلىرى»، 115-بەت. ماريا چوقاي ئوغلىنىڭ يەنە ئوخشىمىغان ۋاقىتلاردا يېزىپ چىققان ئىككى پارچە ئەسلىمىلەر كىتاۋىمۇ ئېلان قىلىنغان. بۇ كىتابلارنىڭ بىرىنچىسى 1958-يىلىسى، يەنە بىرسى بولسا 1963-يىلىسى يېزىلغان. كېيىنچە، يەنى 1970-يىلى بۇ ئىككى كىتاب بىرلەشتۈرۈلۈپ «چوقاي ئوغلى ھەققىدە رەپىقىسىنىڭ ئېيتقانلىرى» دېگەن نامدا بىرلا ئەسلىمە كىتابى قىلىپ نەشرى قىلىنغان. ئەستايىدىل ئوقۇيدىغان كىتابخان بۇ كىتابنىڭ 115-بېتىدە "ئەسلىمىلىرىمنىڭ ئاخىرسى" دېگەن تېما بىلەن 120-بەتكىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەسلىمىلىرىنىڭ يېزىلغانلىقىنى، شۇنداق قىلىپ، بىرىنچى كىتاۋىنىڭ تاماملانغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن "1939-يىلقى دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرلىرىدە" دېگەن ماۋزۇ بىلەن قايتىدىن كەينىگە يېنىپ ئەسلەيدىغانلىقىنى پەرق قىلالىشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك 1963-يىلى ئېلان قىلىنغان ئىككىنچى ئەسلىمە كىتاۋىنىڭ نامى «1939~1944 دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىدىكى پارتىز ئەسلىمىلىرىم» بولۇپ، كىتابنىڭ باش تەرەپلىرىدە "مېنىڭ يولدىشىم قانداق بىرسى ئىدى" دېگەن ماۋزۇ بىلەن مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ قىسقىچە تەرجىمەھالى، سىياسەتچى مۇستاپا چوقاي ئوغلى دېگەندەك بىر باب يېزىلغان. بىرىنچى ئەسلىمىسىدىن بەش يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن يېزىلغان ئىككىنچى ئەسلىمىسىنى قوشۇپ ئېلان قىلغان بۇ ئىككى ئەسلىمە كىتابى، بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېلان قىلىنىش ۋاقتىدا يوقۇرىدىكى مەزمۇنلار چىقىرىپ تاشلانغان بولۇپ، 1939-يىلىدىن كېيىنكى ئەسلىمە قىسمى بىرىنچى قىسمىغا قوشۇتىلگەن. بىرىنچى كىتاۋىدا يولدىشىنىڭ ۋابا كېسىلى سەۋەبىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى ‹115-بەت› يازغان ماريا چوقاي ئوغلى خانىمى، ئىككىنچى كىتاۋىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى 1960-يىلىسى ئىسمىنى ئەسلىيەلمىگەن بىر تۈركىستانلىق خەت ئارقىلىق بىلدۈرۈلگەنلىكىنى، بۇ خەۋەرنى تاھىر چاغاتايمۇ بۇ ھەقتە توختالغان كىتاپچىسىدا ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ‹163-بەت›. باشقىچە ئېيتقاندا، ماريا چوقاي ئوغلى خانىم 1958-يىلى يازغان تۇنجى كىتاۋىدا مەيلى يولدىشىنىڭ ئۆلۈمىگە مۇناسىۋەتلىك گەپلەرگە، مەيلى ۋەلى قېيۇمخان ھەققىدىكى ھېچ قانداق بىر گەپكە ئورۇن بەرمەي يازغان بولسا، ئايقارلى باشلاپ بەرگەن سوۋېت تەشۋىقاتلىرى بولۇۋاتقان يىللاردا، يەنى 1963-يىلى يازغان ئىككىنچى كىتاۋىدا بۇ تەشۋىقات مۇھىتىغا ماس كېلىدىغان بىر ۋەزىيەتنى تەسۋىرلىگەن. ئەپسۇسكى، ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي بىلەن تاھىر چاغاتاي ئىككىسى بۇ ئىككى كىتابنى بىر كىتاب قىلىپ بېسىلغان نۇسخىسىنى ماريا چوقاي ئوغلى خانىمى ۋاپات بولغاندىن ئىككى يىل

كېيىن گويا بىرلا ئەسلىمە كىتاب يېزىپ قالدۇرۇلغاندەك ئېلان قىلىشقان ئىدى. بىر مەنىدە بۇ ئەسلىمىلەر ۋەلى قېيۇمخان گۈرۈھى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇنازىرىلەر ئۈچۈن پايدىلىنىلغاندەك كۆرۈنمەكتە. مەندە ھەر ئىككىلا كىتابنىڭ ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي تەرىپىدىن تەييارلانغان ئەسلى ئورىگىنال نۇسخىلىرى ساقلانماقتا – ‹ئەھمەت ئەنجان ئارخىپى› – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

1957-يىلى، سوۋېت تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئىشقا كىرىشىپ مۇستاپا چوقاي ئوغلى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن دەيدىغان گەپلەرنى پەيدا قىلىشقان ئىدى. يېگىرمە ئىككى يىلدەك ئىران، ئافغانىستان ۋە پاكىستان قاتارىدىكى ئەللەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا سوۋېت جاسۇسى بولۇپ ئىشلىگەن مەخمۇت ئايقارالى، 1954-يىلى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكىنىدىن كېيىن «مۇراجىئەت» (1957)، «خائىنلارنىڭ دەسسەلىرى» (1960)، «ۋەتەن ساتقۇچلارنىڭ تۇتقان يوللىرى» (1960) دېگەندەك نامىلاردا كىتابچىلار ۋە نۇرغۇنلىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان ئىدى. ئايقارالى يازغان بۇ كىتابلىرىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋەلى قېيۇمخان تەلىپىگە ئاساسەن نېمىسلار تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى ئۇيدۇرمىلارنى ئوتتۇرىغا چىقارغان ئىدى. مەخمۇت ئايقارالى ئۆزىنىڭ بۇ يالغان گەپلىرىنى يەنە بىر يالغان گەپ بىلەن ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنغان بولۇپ، بۇ ۋەقەنى ئۇنىڭغا 1953-يىلى پاكىستانغا زىيارەتكە كەلگەن دوكتور بايمىرزا ھېيتى ئېيتىپ بەرگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ (دوكتور بايمىرزا ھېيتى، ئايقارالى دېگەن گەپلەرنىڭ بەرسىمۇ راست گەپ ئەمەسلىكىنى، مۇستاپا چوقاي ئوغلى تىنىۋس كېسىلى تۈپەيلىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى، ئايقارالى ئوتتۇرىغا چىقارغان زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن دېگەن گەپلەرنىڭ قىلچە ئاساسى بولمىغان پۈتۈنلەي قۇرۇق گەپ ئىكەنلىكىنى، ئۇ ئايقارالى بىلەن بۇ ھەقتە بىرەر ئېغىزمۇ پاراڭلاشمىغانلىقىنى ئېيتىدۇ ‹بايمىرزا ھېيتى بىلەن سۆھبەتلەر›. بۇنىڭدىن باشقا، ئايقارالى كىتاۋىدا تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ۋەلى قېيۇمخان بىرلىشىپ قۇرۇپ چىققان تەشكىلات دېگەنلىرىمۇ، چوقاي ئوغلىنىڭ 1942-يىلقى ۋاپاتىغا مۇناسىۋەتلىك توقۇلمىلىرىغا ئوخشاش يالغان گەپلەر ئىدى. ‹چاغاتاي، «تۈركىستان ئازادلىق ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەردىن سەھىنىلەر» 18-بەت.› – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

كېشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى، چەتئەللەردىكى تۈركىستان مىللىي كۈرەش ھەرىكەتلىرىنى پارچىلاش مەقسەت قىلىنغان بۇ تۈردىكى ك گ ب تەشۋىقاتلىرى

ھەقىقەتەنمۇ مەقسىتىگە يەتكەن بولۇپ، ت م ب نىڭ ئەڭ ئاخىرقى رەئىسى تاھىر چاغاتاي، ۋەلى قېيۇمخان گۇروھىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تەنقىدلەش مەقسىتىدە 1959-يىلى يازغان «تۈركىستان ئازادلىق ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك ھادىسىلەردىن سەھىنىلەر» ناملىق كىتاۋىدا ئەمەلىيەت بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان بۇ قۇرۇق گەپلەرنى قىلچە تەھلىل قىلماي ئۆز پېتى ئىزاھات قىلىپ بېرىدۇ. ئاردىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندە، ئۇرۇش جەريانىدا م ت ب ك دا ئىشلەپ كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن سۇلتان قارى، موسكۋا رادىيوسىدا سۆزلىگەن سۆزى بىلەن يەنە شۇ ھەقتە توختىلىپ قايتا تەكرارلىغان نۇتۇقىنىڭ بىر قىسمىنى بىر پارچە خەت شەكلىگە ئۆزگەرتىپ چەتئەلدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا ئۈەرتىپ بېرىدۇ. بۇ قۇرۇق گەپلەر كېيىنچە ماريا چوقاي ئوغلى خانىم 1963-يىلى يېزىپ چىققان ئىككىنچى ئەسلىمىلەر كىتاۋىغىمۇ كىرگۈزۈلىدۇ (ماريا چوقاي ئوغلى خانىممۇ يازغان كىتاۋىدا بۇ ھەقتىكى گەپلەرنى ئىسمىنى ئېيىسگە كەلتۈرەلمىگەن بىر تۈركىستانلىق تەرىپىدىن يېزىلغان خەتتە كۆرگەنلىكىنى يازىدۇ. ‹163-بەت› – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). سوۋېت جاسۇسى مەخمۇت ئايقارلى ۋاستىسىدا باشلىتىلغان ك گ ب نىڭ بۇ تۈر پائالىيەتلىرى 1960-يىللار بويىچە ئۇرۇشتىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن نۇرغۇنلىغان ئۇرۇش ئەسىرلى ۋاستىسى ئارقىلىق داۋاملاشتۇرۇلىدۇ (بۇ ھەقتە زىيا سەئىدنىڭ «تارىخ تىلغا كەلدى»، سەئىد كەرىموۋنىڭ «ئۆمۈچۈك»، سۇلتان قارىنىڭ «قەدىرلىك تۈركىستانلىق بۇرادەرلىرىمىز ۋە ياشلىرىمىز»، جۇمابەك ئاقتارغانوۋنىڭ «خائىنلارغا ئىشەنمەڭلار»، ھەمزە ئابدۇللىنىڭ «مۇستاپا بىلەن ماغجان تۇران ئېلىنىڭ دانا سۆزلىرى»، جېرىق شاكىبايېۋنىڭ «بۈيۈك تۈركىستان چۈشى»، رەھىم ھەسەنوۋنىڭ «بۈيۈك تۇران» دېگەندەك نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر، رومانلار يېزىلدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى ۋاپات بولغاندا ئەسىرلەر لاگېرىدا تۇرۇۋاتقان، ھەتتا گېرمانىيىنىمۇ كۆرۈپ باقمىغان بۇ كىشىلەر گويا بۇ ئىشنىڭ نەق ئۇستىدە تۇرغان ئادەمدەك ۋەقەلىكىلەرنى، ئادەم ئىسىملىرىنى ۋە ۋەقە يۈز بەرگەن كۈنلەرنى ئۆزى خالىغانچە توقۇپ چىقىشىپ، چەتئەلدە داۋام قىلغان تۈركىستان ئۇچۇن قانات يايدۇرىلىۋاتقان كۈرەشلەرنى پارچىلاش مەقسەت قىلىنغان سوۋېت تەشۋىقاتىغا ھەمنەپەس بولۇپ بېرىشمەكتە ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ تۈردىكى تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە ئېلان قىلىنغان يالغان-ياۋداق نەرسىلەر چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۇچۇن كۈرەش قىلىۋاتقان كىشىلەر تەرىپىدىنمۇ نەقىل قىلىپ ئىشلىتىلگەن، ھەتتا پاكىت ماتېرىيالى سۈپىدە پايدىلىنىلغان، شۇ ئاساستا ھادىسىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە باھالاشلارمۇ ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

مىللىي لېژيونلارنىڭ قۇرۇلۇشى

ئۇرۇش تېز ئارىدا تاماملىنىدۇ دەپ ئىشەنگەن ھېتلېر، سوۋېتلەرگە قارشى ھەربىكەت قىلىش جەريانىدا ئىشغال قىلىنىدىغان يەرلەردىكى يەرلىك خەلق بىلەن قولغا چۈشۈرىدىغان ئەسىرلەرگە قارىتا مۇنداق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ:

ئىشغال قىلىنغان يەرلەردە نېمىسلاردىن باشقا ھېچقانداق ئادەمگە قورال تۇتقۇزماسلىقىمىز كېرەك. بۇ ئىش ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر ئىش. بۇ تۈردىكى كىشىلەرنىڭ قوراللىق كۈچلىرىدىن پايدىلىنىشىمىز دەسلىپىدە بىزگە بەكلا ياردەمى تېگىدىغان ياخشى ئىشتەك بىلىنىشى مۇمكىن. ئەمما بۇنداق قاراش پۈتۈنلەي خاتا. بۇ كۈچلەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە چوقۇم بىزگە قارشى جەڭ قىلىشى مۇمكىن. شۇڭا، بىز نېمىسلاردىن باشقا ھېچقانداق بىرسىنىڭ قورال تۇتۇشىغا رۇخسەت قىلماسلىقىمىز لازىم. سلاۋيانلار، چېخلار، ئۇرۇس كازاكلىرى ۋەياكى ئۇكرائىنلارنى ھەرگىزمۇ قوراللاندۇرماسلىقىمىز كېرەك.

شۇبھىسىزكى، بۇ گەپلەر ھەرگىز ئالىي ئىرق قاراشىغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۆلۈشى ناتايىن. بۇنىڭ ئەسلى سەۋەبى، ئىشغال قىلىنىدىغان يەرلەرنىڭ بىر بۆلۈمى كەلگۈسىدە يەرلىكلەردىن بوشىتىلىپ نېمىسلارنى يەرلەشتۈرۈش رايونىغا ئايلاندۇرۇش پىلانلانغانلىقى، شۇنىڭدەك ئۇرۇش جەريانىدا نېمىسلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلىدىغان مىللەتلەر ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگىنىدىن كېيىن ئۇلارمۇ كېلىپ دەستىرخانىنىڭ بىر بۇرجىكىگە قىستىلىۋېلىشىنى تەلەپ قىلىش ئېھتىمالىنىڭ تۇغۇلۇشىدىن ئەنسىرىگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ تۈردىكى قاراشتىن باشقا يەنە، گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ قوماندانلىرىمۇ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئالدىنقى سەپلەردە جەڭ قىلىدىغان قىسىملارغا ئۆزگەرتىپ پايدىلىنىش مەسىلىسىگە قاتتىق قارشى تۇرۇپ كەلگەن ئىدى.

1941-يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدىن كېيىن، رۇسىيىگە قارشى قوزغىتىلغان بۇ ئۇرۇش مۆلچەرلەنگىنىدەك ئۇنچە پات تۈگىمەيدىغان ۋەزىيەت كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. گېرمانىيە بۇنىڭدىن باشقا سەپلەردىمۇ ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، كامايغان ئەسكەرلىرىنى

تولۇقلايدىغان مەنبە مەسىلىسىدە ھەقىقەتەنمۇ قىيىن ئەھۋالغا دۇچ كەلمەكتە ئىدى. بۇ جەرياندا شەرق ئىشلار مىنىستىرلىقى تەۋەسىدىكى بىر قىسىم رەھبەرلەر بىلەن پۇقرا ئاخبارات تەشكىلاتى (س د، يەنى سىچېرخېيتسدىينست – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۇرۇس ئەسىرلىرىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى. 1941-يىلىنىڭ ئۆكتەبىرىدە، گېنېرال كەيتېل قىش ئايلىرىدا سوۋېت ئەسىرلىرىدىن يول ياساش ئىشلىرىدا پايدىلىنىش ھەققىدە ھىتلېرنى ماقۇل كەلتۈرىدۇ.

ئەسلىدە، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرىلىرىدە بۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئىش بولغان ئىدى. رۇسىيە ئالدىنقى سېپىدا ئەسىرگە ئېلىنغان مۇسۇلمان تۈركلەرنى بېرلىن ئەتراپىدىكى ۋۈنستورف لاگېرىغا يىغقان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ ئەسىرلەرنى گېرمانىيە بىلەن بىر سەپتە ئۇرۇش قىلىۋاتقان تۈركىيە ئارمىيىسى ئىچىدە جەڭگە سېلىش لايىھىسى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ لايىھە تۈركىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن ماقۇللانغاندىن كېيىن، رۇسىيە تۈركىلىرى ئارىسىدىكى داڭلىق كىشىلەردىن بىرى بولغان قازى ئابدۇرېشىت ئىبراھىمنى گېرمانىيىگە ئىۋەرتىدۇ. قازى، ئۆزى نەشرى قىلغان «ئەل جىھاد» گېزىتى ۋاسىتىسى بىلەن پىدائىلارنى تىزىمغا ئېلىپ ئاسىيا باتاليونى نامىدا بىر ھەربىي قىسىم تەشكىل قىلغان. بىرەر مىڭدەك ئەسكەردىن تەشكىل تاپقان بۇ قىسىم، 1916-يىلىنىڭ ماي ئايلىرىدا ئىستانبۇلغا يۆتكەپ كېلىنىدۇ. ئۇ يەردىن ئىراق ئۇرۇش سېپىغا ئىۋەرتىلگەن بۇ ئاسىيا باتاليونى ئۇرۇش تۈگىگەن كۈنلەرگىچە ئوسمانلى ئارمىيىسى تەركىبىدە ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن ئىدى.

ئاسىيا باتولىيونى ئىشىدىن تولۇق خەۋىرى بار فون مەندې، مۇسۇلمان تۈرك دۇنياسى بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىلا ياخشى بىلىدىغان بىرسى بولۇپلا قالماي، بۇخىل ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تەشكىل قىلىنىدىغان ھەربىي قىسىملارنى ئوڭۇشلۇق تۈردە پايدىلىنىشقا بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغان بىرسى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۈركى ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن سوۋېتلەرگە قارشى ئۇرۇش سەپلىرىدە پايدىلىنىش ئىشىنى تۈركىيە مەسئۇللىرىمۇ پات-پاتلا تىلغا ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى. باش ئەلچى خۈسراۋ گەرەدە، يېڭىدىن ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن مۇستەشار كامال نىجات ئەپەندىنى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن 1941-يىلى 20-ئاۋغۇست كۈنى شەرقى پرۇسىيىدىكى باش قوماندانلىق شتابىغا بېرىپ گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى رىبېنتروپ بىلەن كۆرۈشكىنىدە، تۈركى ئىرقىدىن بولغان رۇسىيە ئەسىرلىرىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

رۇسىيەدىكى بىز بىلەن بىر قاندىن بولغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئازاد قىلىنىشى بىز ئۇچۇن روھى مەدەت بولىدىغانلىقىنى دەپ كېلىپ، گېرمانىيە باشلىغان بۇ ئۇلۇغ ئۇرۇشتا گېرمانىيەدىن ئىبارەت بۇ دوستىمىز قولغا چۈشۈرگەن ئەسىرلەر ئارىسىدىكى تۈركىيەلەرنى روسلاردىن ئايرىپ چىقىش لازىملىقىنى ئالاھىدە مەسلىھەت قىلدىم، بۇ قېرىنداشلىرىمىزدىن خەۋەرچىلىك ۋە يول باشلىغۇچى قاتاردىكى ئىشلارda ئىشلىتەلىشىڭلار مۇمكىن دەپ ئەسكەرتىپ ئۆتتۈم، ياۋروپاغا پاناھلىق تىلەپ كەلگەن رۇسىيە تۈركىلىرىنىڭ سىياسىي جەھەتتە داڭلىق كىشىلىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ بۇ ئەسىرلەر بىلەن ئۇچراشتۇرۇشنىڭ پايدىسى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن ئىدىم.

ئىراندا ئۇزۇن يىللار ۋەزىپە ئۆتىگەن باشئەلچى گەرەدە كاپكازىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىلىرىگە دائىر مەلۇماتى بار بىرسى بولۇپ، بىرقىسىم مۇھاجىر تۈركى يېتەكچىلىرى بىلەنمۇ تونۇشاتتى. خۇسراۋ گەرەدە تاشقى ئىشلار مۇستەشارى ۋېيزساكېر بىلەن ئۆتكەزگەن سۆھبەتتە بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن:

مەن بۇ قان قېرىنداشلىرىمىزنى ئەسىرلەر لاگىرىدىن ئازاد قىلىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىش ئىشىنى مەخسۇس ۋە غەيرىي رەسمىي شەكىلدە قولغا ئېلىپ ئىشلەشنى مىللىي ۋە ۋىجدانى بىر قەرزىم دەپ تونۇغان ئىدىم. ... گېرمانىيەنىڭ، سىياسىي جۇغراپىيە نۇقتىسىدا ئاساسلىق دۈشمىنىمىز ھېسابلىنىدىغان رۇسىيەگە قارشى ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغانلىقى ۋەتىنىمىزدە ئىنتايىن كۈچلۈك ھاياجان پەيدا قىلىۋەتكەنلىكىنى بىلدۈردۈم. رۇسىيەدىكى مۇسۇلمانلار جايلاشقان رايونلارنى خەرىتىدە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئىزاھات بەرگەن ئىدىم. ... بۇ ئەسىرلەردىن پايدىلىنىشلىرى كېرەكلىكىنى شەخسى ناممدا ۋە مەخسۇس يوسۇندا تەۋسىيە قىلغان ئىدىم. ئامېرىكىلىقلار چىقارغان مەخپىي ھۆججەتلەر توپلىمىدىكى ماتېرىياللارنى كۆرۈپ، باش كاتىپىنىڭ بۇ سۆھبىتىمىزنى تەپسىلىي تۈرده ربىبىنتروپقا يەتكۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتىم. ئۇ ۋاقىتلاردا كاپكازىيە خەلقلىرىنى تەڭپۇڭلۇق ساقلايدىغان دۆلەت شەكلىدە بىرلەشتۈرۈش مۇمكىنلىكىنى، ھەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىدە مۇستەقىل تۈركىستان بىلەن موڭغۇلىيە دۆلىتى قۇرۇش مۇمكىنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىكىم بۇ ئەسەرنى ئوقۇغىنىمدىن كېيىنلا ئاندىن ئېسىمگە كەلدى.

باش ئەلچى گەرەدەنىڭ ئۆز ئالدىغا غەيرىي رەسمىي يول بىلەن يەتكۈزدۈم دەپ ئېيتقان بۇ قاراشلارنى گېرمانىيە دائىرىلىرى ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىپ مۇزاكىرە قىلىشقان. بەلكىم بۇ قاراشلارنى تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركى ئىرقىدىن بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدىكى ئۇمىدلىرى دەپ مەخسۇس مۇزاكىرە قىلىشقان. گەرەدە يەنە، گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى كاتىۋغا پايدىلىنىشقا بولىدىغان مۇھىم ئادەملەر قاتارىدا ياۋروپادا مۇساپىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان تۈركىستانلىق مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن گروزىيىلىك چەنكىلى قاتارىدىكى يېتەكچىلەرنىڭ تىزىمىنىمۇ بېرىپ قويغان (ئەسلىدە ئۇ ۋاقىتتا مۇستاپا چوقاي ئوغلى گېرمانىيىگە كەلتۈرۈلگەن ۋاقىتلار بولۇپ، ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىش ئۆمىكىدە ئىشلەۋاتاتتى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

بۇ ئىشلار بولۇۋاتقان سېنتەبىر ئايلىرىغا كەلگەندە، گېرمانىيىگە كەلگەن نۇرى قىللىغىل پاشامۇ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى سىياسىي باشقارما باشلىقى ۋويرمان بىلەن كۆرۈشۈپ سۆھبەتلىشىپ تۇرغان. بۇ كۆرۈشۈشلەردە نۇرى پاشا ئۇنىڭغا گېرمانىيىنىڭ تۈركلەر ياشايدىغان جايلار سىياسىتى بىلەن تۈركى ئىرقىدىن بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك يۇرگۈزۈلىدىغان سىياسەتلىرى ھەققىدە بىر قىسىم مەسلىھەتلەرنى بېرىپ ئۆتكەن. ۋويرماننىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى مۇستەشارىغا سۇنغان دوكلاتىدىن قارىغاندا، قىللىغىل پاشىنىڭ ئارزۇلىرى بىلەن ۋويرماننىڭ بۇ ھەقتىكى باھاسى تۆۋەندىكىچە يېزىلغان:

تۈركى ئىرقىدىكىلەر، بولۇپمۇ بارلىق مۇسۇلمان ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئايرىپ چىقىپ، ئۇلارنى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا ۋۇنستورف ئەتراپىدا قۇرۇلغان لاگېرغا ئوخشاپ كېتىدىغان مەخسۇس لاگېرغا يىغىش لازىم. ئاندىن بۇ ئەسىرلەر ئارىسىدىن پان تۈرانچىلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن مەخسۇس بىر جەڭگىۋار قوشۇن قۇرۇپ چىقىشقا بولامدۇ-بولمامدۇ، تەتقىق قىلىنىشى لازىم.

ئو ك ۋ (گېرمانىيە قوراللىق كۈچلەر باش قوماندانلىق شتاۋى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى باشقۇرۇش باشقارما مۇدىرلىكىدىن ئېلىنغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى روسېنبېرگ بۇ تۈردىكى بىر تەلەپنى ئو ك ۋ غا يوللاپ بولغانكەن. ھازىرقى ئەھۋالدا ئو ك ۋ بۇنداق بىر ئايرىش ئىشىغا يېتىشەلمەيدىغانلىقى ئېنىق. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ قولى سەل بوشىغاندىن

كېيىن رۇسىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مىللىي ۋە ئىرقى تەۋەلىكىگە قاراپ ئايرىش ئىشىنى باشلىماقچىكەن. ئو ك ۋ دائىرىلىرى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ تەلىپىگە ئىمكان قەدەر ئەمەل قىلىشقا تىرىشىپ، ئېتنىك تۈرك ۋە مۇسۇلمان رۇسىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىپ چىقىش ئىشىنى باشلىيالمىشىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. بۇ ئىشنى ئو ك ئې دىكلىلەر بىلەن رەسمىي مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن بۇيرۇق كېلىشىنى كۈتمەكتە. بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر قانچە ئاي ۋاقىت كۈتۈشكە توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىق. ...

نۇرى پاشا، پان تۈرانچىلىك ھەرىكىتىدە بۈاستە رول ئويناشنى تەلەپ قىلماقتا. نۇرى پاشا، مۇسۇلمان ۋە تۈرك ئىرقلىرىدىن بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئۈچۈن قۇرۇلىدىغان لاگىرلار قۇرۇلغىنىدىن كېيىن، بۇ تەرەپتىكى ئادەم كۈچىنى تاللاش ۋە تەشكىللەش ئىشلىرىغا بىر ئامالىنى قىلىپ قاتنىشىشقا تىرىشىدىغانلىقىنى ئويلىماقتا. بۇ ئىشلارنى تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يوشۇرۇنچە بىر شەكىلدە قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ئاساسىدا ئىشقا ئاشۇرۇپ كېتىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىدىكەن. بۇ ئىشتىمۇ ئاۋۋال ئو ك ۋ بىلەن بۈاستە مۇناسىۋىتى بولمىغان بىر تۈر پىكىر ئالماشتۇرۇشقا تۈتۈش قىلىش ئارقىلىق رۇخسەت بېرىلىشىنى كۈتمەكتە. ... شۇنىڭدەك يەنە، نۇرى پاشا بېرلىندا پان تۈرانچىلىق تەشۋىقاتىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن مەركەزدىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش تەكلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. بۇ مەركەزدە ئۆزى ۋە باشقا سەبداشلىرى بىرلىكتە پائالىيەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ ئىش، ھازىرچە قويۇپ تۇرۇلدى.

نۇرى پاشا يەنە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مۇستەشارى بارون ئېرنىست ۋېيزشاكېر بىلەنمۇ كۆرۈشكەن بولۇپ، كاپكازىيىلىكلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ئۇلارغا مەسلىھەتچىلىك قىلىپ بېرەلەيدىغانلىقىنى ئېيتقان.

دەل شۇ پەيتتە، تۈركىيە ئۇۋەرتكەن ئىككى تۈركىيىلىك گېنېرال، يەنى تۈركىيە ھەربىي ئاكادېمىيىسى قوماندانى گېنېرال ئېلى فۇئات ئەردەن بىلەن پېنسىيىگە چىققان گېنېرال ھۈسنۇ ئەركىلەت ئىككىسى شەرق ئۇرۇش سەپلىرىنى زىيارەت قىلىش مەقسىتى بىلەن گېرمانىيىگە يېتىپ كېلىدۇ (ۋەلى قېيۇمخان، بۇ ئىككى گېنېرالنىڭ نېمىسلار تەرىپىدىن زىيارەتكە تەكلىپ قىلىنىشىدا نۇرى قىللىغىل پاشىنىڭ ۋاستىچىلىق رول ئويىنىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئەمما فون پاپېننىڭ يېزىشقان خەتلىرىدە زىيارەت قىلىش تەكلىۋىنى تۈركىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن

ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى، زىيارەت قىلىشقا ئۆزگىرتىلىدىغان كىشىلەرنىمۇ يەنە تۈركىيە ھۆكۈمىتى بېكىتكەنلىكىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ئەركىلەت پاشا، «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىدە ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ۋە تېخنىكىلىق جەھەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ كېلىۋاتقان بىرسى بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە تېپىك نېمىسچىرەس بىرسى قاتارىدا تونۇلماقتا ئىدى. بۇ ئىككى گېنېرال ئۆتكۈزگەن سۆھبەتلەر جەريانىدا، تۈركى ئەسىرلەردىن ھەربىي قوشۇن تەشكىل قىلىپ، سوۋېتلار قولىدىن تارتىپ ئېلىنغان يەرلەردە ئىشقا سېلىشقا بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى نېمىس رەھبەرلىرىگە يەتكۈزىدۇ. شەرقى ئۇرۇش سەپلىرىنى زىيارەت قىلىپ قايتىشىدا، يەنە بېرلىنغا كېلىپ ھىتلېر بىلەنمۇ كۆرۈشىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان، بۇ گېنېرالالار ئوتتۇرىغا قويغان تەۋسىيىلەرگە نېمىس دائىرىلىرى قىزىقىپ قالغانلىقىنى، بۇ ھەقتە قارار قوبۇل قىلىش ئىشىنىڭ تېزلەشتۈرۈلىشىگە تۈرتكە بولۇپ بەرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

نەتىجىدە، 1941-يىلىنىڭ ئۆكتەبىر ئېيىغا كەلگىنىدە قىزىل ئارمىيىدىن ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلەرنى ئالدىنقى سەپلەر بىلەن ئارقا سەپلەردە ئىشلىتىشكە مۇناسىۋەتلىك تەييارلىق ئىشلىرى باشلانغان ئىدى. بۇ پىكىرنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى سىناق قىلىش مەقسىتىدە، 1941-يىلى ئۆكتەبىردە "ئاسىيالىقلار" نامىدا 30~40 تەك تۈركىستانلىقتىن تەشكىل تاپقان كىچىك بىر قوشۇن تەشكىل قىلىندى. بۇ بىر گۇرۇپپا ئەسىردىن پايدىلىنىش سىنىقى نەتىجىلىك تاماملىنىشىدىن كېيىن بۇ لايىھىنى ھىمايە قىلىدىغانلارنى غەيرەتكە كەلتۈرگەندى. فون مەندې باشچىلىقىدىكى شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىدىكى مەسئۇل خادىملار ئەسىرلەرنى مىللەتلەر بويىچە ئايرىم-ئايرىم لېگېون ھالىغا كەلتۈرۈپ تەشكىللەپ چىقىپ، نېمىسلار بىلەن بىرلىكتە سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا سېلىش لازىم دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ پروفېسسور فون مەندېنىڭ بۇ ھەقتىكى تىرىشچانلىقلىرى نەتىجە بېرىپ، شەرق ئىشلىرى مىنىستىرى روسىببېرگنىڭمۇ بۇ ئىشنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشى قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.

روسىنبېرگ، ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن ھەربىي قىسىم تەشكىللەش پىلانىنى 1941-يىلى 22-دېكابىر كۈنىسى ھىتلېرغا سۇنىدۇ. بۇ تەكلىپ لايىھىسى كۆتكىنىدىن بۇرۇن، يەنى شۇ كۈنىسىلا ھىتلېرنىڭ تەستىقلىشى بىلەن كۆچكە ئىگە قىلىندى. گېرمانىيە ئارمىيىسى قوماندانلىقى 1941-يىلى 30-دېكابىر كۈنى ئېلان قىلغان

بويرۇقىغا بىنائەن، سوۋېت ئەسكەرلىرىدىن ھەربىي قىسىم تەشكىل قىلىش ئىشى باشلىنىدۇ. دەسلەپتە ئۇكرائىنالىقلار، بالتىق ئەللىرى، بىلىروسىيە ۋە ئۇرۇسلاردىن تەشكىل قىلىنغان قىسىملارغا «شەرق باتالىيونى» دەپ، قالغان قىسىملارغا بولسا «ئاسىيا باتالىيونلىرى» دەپ نام بېرىلىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، بۇ تۈر قىسىملار تەشكىل قىلغان مىللەتكە قاراپ ئاتىلىشقا باشلىنىدۇ.

30-دېكابىر بويرۇقى بويىچە ئەرمەنلەر بىلەن گروزىيىلىكلەر ئۇچۇن ئايرىم-ئايرىم لېگىون، تۈركىستانلىق ئەسكەر بىلەن كاپكازىيىلىك ئەسكەرگە بىرلا لېگىون قۇرۇلىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى (تۈركىستانىش-كاۋكازىش-مۇھەممەدىنىش لېگىون. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ئەمما ئارىدىن بىرەر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئالغان يەنە بىر قارار بويىچە تۈركىستان-كاپكازىيە-مۇسۇلمان لېگىونى دېگەن بۇ قىسىم تۈركىستان لېگىونى، كاپكازىيە مۇسۇلمان لېگىونى ۋە تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسكەرلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان 450-باتالىيون قاتارىدىكى ئۈچ تۈرلۈك لېگىونغا ئايرىلىدۇ.

450-باتالىيون پەقەتلا ئىستىخبارات مەقسىتىدە قۇرۇلغان بىر قوشۇن ئىدى. ھۆكۈمەت ئىستىخبارات تەشكىلاتىنىڭ ئىشغال قىلىنغان جايلاردا ۋە سوۋېت ئارقا سەپلىرىدە ئىشقا سېلىنىدىغان يەرلىك كىشىلەرگە ئېھتىياجى بولۇپ تۇرماقتا ئىدى. بۇ ئىش ئۇچۇن ئىقتىدارلىق ۋە بىلىملىك ئۇرۇش ئەسكەرلىرىنى تاللاپ مەخسۇس لاگېرلاردا يېتىشتۈرگەندىن كېيىن، ھەر تۈ رلۈك مەقسەتلەر ئۇچۇن پايدىلىنىش پىلانلانغانىدى. شۇڭا، س د تەشكىلاتى ئۆكتەبىر ئايلىرىدىن باشلاپلا بۇ پىلانىنى ئىشقا كىرىشتۈرۈش ئۇچۇن بالتىق ئەللىرى ئەسكەرلىرىدىن مەخسۇس ئىستىخبارات ئەتىرەتلىرىنى تەشكىللەپ چىققان ئىدى. بۇنىڭدەك ئىشنى تۈركى ئەسكەرلەر ئارىسىدىمۇ يولغا قويۇش مەقسىتىدە، پولتاۋا رايونىدىكى ئەسكەرلەر لاگېرىدىن 700 دەك ساغلام ئەسكەر تاللىنىپ، يېتىشتۈرۈش ئۇچۇن سىلېزىياغا ئاپىرىدۇ. ئۇ يەردە مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن بۇ ئەسكەرلەردىن ئىككى باتالىيون تەشكىل قىلىشىدۇ. تۈرك-تاتارلاردىن تەشكىللەنگەن 450-تۈركىلەر باتالىيونى تۈرك دۇنياسىنى پۈختا بىلىدىغان ئاندېرياس مايېر-مادېرنىڭ كاپكازىيىلىكلەردىن تەشكىل قىلىنغان بېرگمان باتالىيونىمۇ تيودور ئۆبېرلاندېرنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇرۇلىدۇ.

بۇ ۋاقىتلاردا يەنە ئىدىل ئۇرالليق ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن "ۋولگا تاتار لېجيونى" تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، بۇ لېجيوندا ئىن ئۇرۇش ئەسىرلىرىمۇ بار ئىدى. 1942-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا ئېلىنغان يېڭى بىر قارار بويىچە كاپكازىيە مۇسۇلمان لېجيونىنى ئەزەربەيجان لېجيونى ۋە شىمالى كاپكازىيىلىكلەر لېجيونى دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بارلىق مىللىي گۇرۇپپىلار ئايرىم-ئايرىم تەشكىللەنگەن ھېسابلاندى. بۇ ۋاقىتتا بۇ لېجيونلارغا پىدائىي يېتىشتۇرۇپ بېرىدىغان ئەسىر ئايرىش ھەيئەتلىرىنىڭ سانىمۇ 30 غا كۆپەيتىلگەنىدى. نېمىسلارنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى خوستلېر مۇنداق باھالايدۇ:

تۈركى ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى سوۋېتلەرگە قارشى پايدىلىنىش ھەققىدىكى پىكىر نېمىس ئارمىيە قوماندانلىق شتابىدىكىلەر تەرىپىدىن بەكلا ئاسان قوبۇل قىلىندى. ... بۇ ئىشنىڭ نېمىس ئارمىيىسىگە پايدىسى بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەشتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قاراشتا بولۇشىغا ناتىستلارمۇ قارشى تۇرمىدى. دېمىسىمۇ تۈركىلەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدە ياشايدىغان جايلار 3-گېرمانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىشغال قىلىنىدىغان پىلان سىرتىدا قالىدىغان جايلار ھېسابلىناتتى. ... ئارمىيىدىكىلەر بولسا بۇ قىسىملار سوۋېت ئۇرۇش سېپىدا جەڭ قىلىۋاتقان تۈركى قىسىملارغا كۈچلۈك تەشۋىقات قىلىش رولىنى ئويناپدۇ دەپ قارىشاتتى. شۇنىڭدەك يەنە ئىشغال قىلىنغان يەرلەردىكى خەلقنى ھەمكارلىق ئورنىتىشى ئۈچۈنمۇ ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدىغان بولدى دەپ قاراشماقتا ئىدى.

جەڭگىۋارلىقى يوق يارەمچى قىسىملارنى تەشكىللەش مەسىلىسى بەك كۆپ تالاش تارتىش قىلىنمايلا ھەل بولغانىدى. "ھىلفشۋىلىج" دەپ نام بېرىلگەن يارەمچى قىسىملار بىۋاستە جەڭگە قاتناشمايدىغان، ئارقا سەپ ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان پىدائىلاردىن تەشكىل تاپاتتى. ئۇلار ئادەتتە ئىشغال قىلىنغان جايلاردىكى خەلق ئارىسىدىن ياكى ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئارىسىدىن تاللىنىدىغان بولىدۇ. بۇ قارار دەرھال ئىشقا كىرىشتۇرۇلىدۇ. يارەمچى قىسىملارنى تەشكىل قىلىدىغان بۇ تۈردىكى گۇرۇپپىغا قاتناشقانلارنىڭ سانى ئېنىق مەلۇم بولمىسىمۇ، بۇنداقلارنىڭ سانى ئۇرۇشنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىنىدە بىرەر مىليون ئېتىراپىغا يەتكەنلىكى مۆلچەرلەنمەكتە.

ھەربىي قىسىملاردا مىللىتىگە قاراپ لېجيونلار تەشكىل قىلىنىشى، بۇ لېجيونلار بىلەن نېمىس قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سالالايدىغان

مىللىي ئورگانلارنى تەشكىللەش زۆرۈرىيىتىنىمۇ ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. ئۇ ۋاقىتقا كەلگۈچە ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىش ئىشىغا مەسئۇل بولۇۋاتقان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىش ئارىلاشما ھەيئەتلىرى بۇنداق بىر ئىشقا ئۇيغۇن كەلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، سوۋېت خەلق كىشىلىرى ۋە پىدائىي لېجيونلارغا مەسئۇل بولىدىغان ئالاقىلىشىش باشقارمىلىرى (مىتتېلىستېللەر – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نى قۇرۇپ چىقىش قارارى ئېلىنىدۇ. بىرىنچى بولۇپ تۈركىستان ئالاقىلىشىش باشقارمىسى قۇرۇلغان ئىدى. نېمىسلار بۇ ئىشنى تۈركىستانلىقلاردىن باشلىغانلىقى تاسادىپەن ئوتتۇرىغا چىققان ئەمەس. بۇنىڭ ئالدىنقى سەۋەبلىرىدىن بىرسى، ئۇرۇش ئەسىرلەر ئارىسىدىكى ئەڭ چوڭ گۇرۇپپىنى تۈركىستانلىقلار تەشكىل قىلاتتى. ئەمما تۈركىستان رايونىنىڭ نېمىسلارنىڭ ئىشغال قىلىدىغان پىلانى تەۋەسىگە كىرمەيدىغانلىقى، بۇنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرى ھېسابلىناتتى. يەنە بىر تەرەپتىن نېمىس دائىرىلىرى ئۇرۇش يېڭى باشلانغان ۋاقىتلاردا ئىشغال قىلىۋالغان قىرىم تەۋەسى ئۈچۈن بۇنىڭدەك بىر باشقارما قۇرۇپ چىقىشقا پەقەتلا قىزىقمىغان ئىدى.

دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ۋاسىتىچى رول ئويناش ۋە ئالاقە ئورنىتىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن بۇ تۈردىكى باشقارمىلار، 1943-يىللىرىدا ئاۋۋال توشۇشقا مەسئۇل باشقارمىلارغا، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە مىللىي ۋاكالەتخانىلارغا ئۆزگەرتىلىدۇ. تۈركىستان ئالاقىلىشىش باشقارمىسىنىڭ مەسئوللىقىغا ۋەلى قېيۇمخان تەيىنلىنىدۇ. ئەزەربەيجان باشقارمىسىغا فەتخالى ئەپەندى، ئىدىل ئۇرال باشقارمىسىغا ئەلىخان قانتۆمۈر ۋە گروزىيە باشقارمىسىغا سىپىرىديون كېدىيا تەيىنلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە بالتىق ئەللىرى بىلەن ئۇكرائىنالار ئۈچۈنمۇ بىرەردىن ئالاقىلىشىش باشقارمىلىرى قۇرۇلىدۇ.

1942-يىلىنىڭ قىش ئايلىرىدىكى رۇسىيىگە ھۇجۇم قىلىش ھەرىكىتى ئەمەلىيىتى، سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىش ئۈچۈن بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن تولۇق پايدىلانماي بولمايدىغانلىقى ئوچۇق ئوتتۇرىغا چىقارماقتا ئىدى. بولۇپمۇ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە قارايدىغان خادىملار بىلەن پروفېسسور مەندې قاتارىدىكى شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى سوۋېت دۈشمىنى بولغان مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىنلا پايدىلىنىپ قالماي، مۇساپىردىكى سىياسىي خادىملاردىنمۇ پايدىلانماي بولمايدىغانلىقىنى ئويلىماقتا ئىدى. بۇ تۈردىكى سىياسىي خادىملار سوۋېت

ئىتتىپاقى تەۋسىدىكى ئۆز تەۋەلىكلىرىدە موسكۋاغا قارشى پائالىيەتلەرنى تەشكىللىيەلىشى مۇمكىن دەپ قارىماقتا ئىدى. بۇنىڭ ئۇچۇن، ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە پرومېتې ھەرىكىتى ئىچىدە ئاكتىپ رول ئوينىغان بولشېۋىكچىلىككە قارشى خادىملار ۋە ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىرى بىلەن سۆزلىشىش چارىسىنى تېپىشقا كىرىشىش بۆلۈشى كېرەكلىكىنىمۇ ھېس قىلىشماقتا ئىدى. مىللىي لېجيونلارنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدىن كېيىنكى پەيتلەردە گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى بىلەن ئوستمىنىستىرىيۇم زاللىرىدا بۇ تۇردىكى قاراشلار بارغانسېرى كۆپەيمەكە باشلايدۇ.

تاشقى تۈركى يېتەكچىلىرى بىلەن ئالاقە ئورنىتىش

ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنىڭ پۇخرالىرىنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل مىنىستىر روسېنبېرگ، ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى جەڭلەردە پايدىلىنىش، بۇنىڭ ئۇچۇن قوراللىق قىسىملارنى قۇرۇپ چىقىش لايىھىسىنى باشتىن تارتىپلا قوللاپ كەلمەكتە ئىدى. ئەمما ئۇ، بېسىۋالغان يەرلەردە سىياسىي مۇئەسسەلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا، شۇنىڭدەك ئۇ يەرلەرنىڭ مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن سىياسىي مەقسەتلەردە كۆرۈشۈشكە قارشى ئىدى. ھەتتا ئۇ، مىللىي لىژيونلار (چەتئەللىك پىدائىي ھەربىي قىسىملىرى) بىلەن نېمىس ئارمىيىسى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت تىكلەشنى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان ئالاقىلىشىش بۆلۈملىرىنىڭمۇ ئالدىنقى سەپكە ئالاقىدار تەشكىلى ئىشلىرىغا بېۋاستە ئارىلىشىۋالماسلىقى كېرەكلىكىنى ئويلايتتى. بۇ بۆلۈملەر، پەقەت ۋەتەنلىرى نېمىسلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغىنىدىن كېيىنلا ئاندىن پائالىيەتكە كىرىشىشى كېرەكلىكىنى، ئۇلار ئۆز پائالىيەتلىرىنى ۋەتىنىدە قۇرۇلىدىغان نېمىس پۇخرالىرىنى باشقۇرۇش ئورگانلىرى بىلەن ھەمكارلىشىش بىلەنلا چەكلىنىشى لازىملىقىنى ئويلايتتى. چۇنكى ئۇ، ئىشغال قىلىنغان سوۋېت تۇپراقلىرىنىڭ تولۇق مۇستەملىكە قىلىنىشىغا تولۇق ئىشىنەتتى. 1917-يىلىدىن بۇيان سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان سىياسىي يېتەكچىلەردىن بۇنداق بىر مەقسەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىشقا رازى بۆلۈشىدىن ئۈمىد كۈتۈش ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىش ئىدى. ھەتتا بۇنىڭ دەل ئەكسىچە، مۇھاجىرەتتىكىلەر ۋەتىنىدە بۇنداق بىر تۇزۇم قۇرۇلۇشقا توسالغۇلۇق قىلىش ئۇچۇن ھەرىكەتكە ئاتلىنىشى مۇمكىن ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبلەر

تۈپەيلىدىن، روسىيىبېرگ بۇ تۈردىكى مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا قارشى تۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. روسىيىبېرگنىڭ ئەكسىچە، گېرمانىيە بىلەن شەرق ئۇرۇش سېپى شارايىتلىرىنى، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ يوشۇرۇن كۈچلىرىنى ئەمەلىي بىر شەكىلدە باھالايدىغان ئوستمىنىستېرىيۇم مۇتەخەسسىسلىرى، شۇنىڭدەك بۇ مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ دىپلوماتلىرى چەتئەلدىكى مۇساپىر يېتەكچىلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا مەجبۇر ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتمەكتە ئىدى. بۇنداق قاراشتىكىلەرنىڭ پىكرى بويىچە ئالغاندا، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىشغال قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە ئۆز يۇرتلىرىدا ئاپتونومىيىلىك هوقۇق بېرىلمىدىغانلىقى، شۇ ئاساستا سوۋېتلار ئىتتىپاقى بۆلۈنۈپ گېرمانىيىنىڭ مۇستەملىكىلەر گەۋدىسى هالىتىگە كەلتۈرۈلۈشىنى توغرا تېپىشاتتى.

بۇ ئىشتا شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ تەشكىلى ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەڭ مۇهىم ئادەم هېسابلىنىدىغان پروفېسسور فون مەندې بۇ ئىشلارنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشلىرىدا هەل قىلغۇچ پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىۋاتقان بىرسى ئىدى. مەندې ناتسىتلار پارتىيىسىگە ئەزا بولمىغىنى بىلەن، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى مىللىي ئىشلار مەسىلىلىرىدە هېچكىم رەت قىلالمايدىغان مۇتەخەسسىس هېسابلىناتتى. پروفېسسور مەندې، شۇ كۈنلەرگىچە چەت دۆلەتلەردە پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان سوۋېتقا قارشى يېتەكچىلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇنى دەسلەپىدە ئوستمىنىستېرىيۇمنىڭ كاپكازىيە-تۈركىستان بۆلۈمىنىڭ بۆلۈم باشلىقلىقىغا تەيىنلەشكەن بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا، 1943-يىلىسى قۇرۇلغان چەتئەللىك قەۋملەر باشقارمىسىنىڭ مەسئۇللۇقىغا تەيىنلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، گېرمانىيىنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى مىللىي ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئېلىنىدىغان قارارلارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتەلىگىدەك، يېتەكچىلىك قىلالىغىدەك سالاهىيەتكە ئېرىشىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، نېمىس تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىمۇ مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن هەمكارلىق ئورنىتىلىشى لازىم دەپ قارايتتى. مىنىستىرلىق، سوۋېت رۇسىيىسىدىن تارتىپ ئېلىنىدىغان جايلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سېلىشنى مەقسەت قىلىپ قول ئاستىدا بىر ئىشخانا قۇرۇپ چىققان ئىدى. باربارووسسا هەربىتى باشلىنىپ بىر هەپتە ۋاقىت ئۆتكەن 1941-يىلىنىڭ 28-ئىيۇن كۈنىسى، مىنىستىرلىق تەۋەسىدە رۇسىيە كومىتېتى دەيدىغان بىر ئورگان

قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ كومىتېتقا گېيورگ گروسكوپف مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. بۇرۇن موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى بولغان كونت شۇلېنبۇرگمۇ بۇ كومىتېتنىڭ ئەزالىرىدىن بىرسى ئىدى. يېقىنغىچە سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا (موسكۋا، تىبلىس قاتارلىق جايلاردا) ئۇزۇن يىل ۋەزىپە ئۆتەش جەريانىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى ياخشى بىلىدىغان باش ئەلچى شۇلېنبۇرگ، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى تەۋسىيە رۇسىيىگە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرنى تەشكىللەش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغان ئىدى. ئوتتو براۋېتىگام دەيدىغان يەنە تەجرىبىلىك دىپلومات بولسا، 1923-يىلىدىن كېيىن باكۇ ۋە تىبلىسلاردا كونسۇل بولۇپ تۇرغان، كاپكازىيە خەلقلىرىنى بىۋاسىتە تونۇيدىغان بىرسى ئىدى. ۋېرنېر ئوتتو فون ھېنتىگ دېگەن كىشى كومىسسىيىنىڭ كاپكازىيە خەلقلىرىگە ۋە تۈركىستان تەۋەسىگە مەسئۇل ئەزاسى ئىدى. ھېنتىگ، دىپلوماتلىق ھاياتىنى ئىستانبۇل، تېھران ۋە پېكىن (بېيجىڭ – ت) قاتارلىق جايلاردا ۋەزىپە ئۆتەش ئارقىلىق باشلىغان، پارس تىلىنى بىلىدىغان بىرسى ئىدى. ئۇ، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغان ۋاقىتلاردا پىدائىي بولۇپ شەرقى ئۇرۇش سېپىدىكى جەڭلەرگە قاتناشقان ئىدى. ئۇندىن كېيىن، ھېنتىگ ئافغانىستاننى گېرمانىيە تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتنىشىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قۇرۇلغان ھەيئەتكە دىپلوماتىك خادىم سۈپىتىدە قاتنىشىپ، مۇشەققەتلىك بىر سەپەردىن كېيىن تۈركىيە بىلەن ئىران ئارقىلىق ئافغانىستانغا بېرىۋالغان ئىدى. شۇڭا ئۇ، بۇ جايلار بىلەن بۇ يەرلەرنىڭ خەلقىنى ياخشى بىلىدىغان بىرسى ھېسابلىناتتى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تاتارلار، كاپكازىيىلىكلەر ۋە تۈركىستانلىقلار مەسلىسىنى تەتقىق قىلىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلىدۇ. ھېنتىگ، ئالمجان ئىدرىسقا قىزىل ئارمىيىدىكى تۈركى قېنىدىن بولغان ھەربىلەرگە خىتاب قىلىش مەقسەت قىلىنغان بروشۇرلارنى يېزىپ چىقىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاۋۋال شەرقى تۈركىلەرگە، ئاندىن كاپكازىيىلىكلەرگە قارىتىلغان بروشورلار تەييارلىنىدۇ. ھېنتىگ يەنە تاشقى تۈركى يېتەكچىلىرى بىلەن، نۇرى قىللىغىل پاشادەك تۈركىيىدىكى تۈركچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ساھەلەرگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان كىشىلەر بىلەنمۇ ئالاقىسى بار ئىدى.

پروفېسسور فون مەندې باشچىلىقىدىكى يۇقىرى مەرتىۋىلىك كىشىلەر ھېسابلىنىدىغان مۇتەخەسسىس ۋە دىپلومات گۇروھىدىكىلەر تۈرك-مۇسۇلمان ئاممىسى بىلەن مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش ئارقىلىق سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى ئاسىيا تەۋەسىدە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولىدۇ دەپ قارىشاتتى. بۇ مەقسەتنى

كۆزده تۈتۈپ مۇساپىر يىتەكچىلەرنىلا ئەمەس بەلكى تۈركىيىنىمۇ بۇ ئىشقا ئارىلاشتۇرۇش لازىم دەپ قارىشاتتى. گېنېرال ئېلى فۇئات ئەردەن بىلەن ھۇسنۇ ئەركىلەت ئىككىسىنى گېرمانىيىگە تەكلىپ قىلىشمۇ بۇ پىلاننىڭ بىر تەركىبى قىسمى ھېسابلىناتتى. ئوتتو فون ھېنتىگ، بۇ ئىككى گېنېرالغا بارلىق زىيارەتلىرىدە ھەمراھ بولۇپ بىرلىكتە ئايلىنىپ ئۇلارنى مېھمان قىلغان ئىدى.

ئادلون يىغىنى

روسېنبېرگ بىلەن ئېس-ئېسچىلار شۇنچە خالىمىغانلىقىغا قارىماي گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى فرانسىيە، رۇمىنىيە ۋە تۈركىيە قاتارلىق ئەللەردە تۇرۇۋاتقان مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەش مەسىلىسىدە يەنىلا ئورتاق پىكىر بىرلىكىگە كېلىدۇ. 1942-يىلىنىڭ باھارىدا، شۇ يىلنىڭ ماي ئېيى ئوتتۇرىلىرىدا بېرلىندا بىر قېتىملىق يىغىن چاقىرىش قارارىغا كېلىشىدۇ. بۇ يىغىننى تەشكىللەشكە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارغا باشئەلچى شۇلېنبۇرگ مەسئۇل قىلىنىدۇ. بۇ يىغىن، بېرلىندىكى ئادلون مېھمانخانىسىدا چاقىرىلىدىغان بولغاچقا، ئادلون يىغىنى دەپ نام ئالىدۇ. بۇ يىغىنغا ئەزەربەيجان ھەربىكىتىدىن مۇساۋات يېتەكچىسى مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە، پرومېتې ژۇرنىلىدا ئۇزۇن يىل شىمالى كاپكازىيە ۋاكالەتچىلىكىنى قىلىپ كەلگەن مىر ياقۇپ مەختىيېۋ، رەسۇلزادىنىڭ رەقىپلىرىدىن سابىق مىنىستىر ھىلال خاس مەھەممەت ۋە سەبداشلىرىدىن فۇئات ئەمىرجان قاتارلىق كىشىلەر تەكلىپ قىلىنغان ئىدى (مۇخلېن كىتاۋىدا "شۇلېنبۇرگ نېمە ئۈچۈن پرومېتېگە تەۋە مۇساۋاتچىلارنى بۇ يىغىنغا تەكلىپ قىلمىغانلىقىنى چۈشىنەلمىدىم" دەپ يازغان. ئەمما، مۇساۋات يېتەكچىسى رەسۇلزادە پرومېتېنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرسى ئىدى. مىر ياقۇپ مەھتىيەۋمۇ داڭلىق پرومېتېچىلەردىن بىرسى ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). شىمالى كاپكازىيىلىكلەردىن سېيىت شامىل (ئۇلكوسال، سېيىت شامىلنىڭ 11-مايدا ئىستانبۇلدىن بېرلىنغا يېتىپ بارغانلىقىنى بايان قىلغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)، كاۋكاز گۇروھىغا ئىككى نەپەر داڭلىق كىشى ھەيدەر باممات بىلەن ئەلىخان قانتۆمۇر ۋاكالەتلىك قىلىپ كەلگەن ئىدى. گروزىيەلىك يېتەكچىلەردىن مىللەتچى دېموكراتلار يېتەكچىسى سېپىندىيون كېدىيا، تېتىرى گىيورگى ھەربىكىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن پروفېسسور مىخايىل تېرېتېلى بىلەن زۇراب ئاۋالاشۇلى قاتارلىق

كىشىلەرمۇ يىغىندا بار ئىدى (ئادلون يىغىنىغا چاقىرىلغان باشقا گروزىيىلىك يېتەكچىلەردىن ۋاچنادزې، شاھزاده باگراتىيون، پولكوۋنىك شالۋا ماگلاكېلىدزې قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بۇ يىغىنغا تۈركستانلىقلارغا ۋاكالىتەن ۋەلى قېيۇمخان قاتناشقان ئىدى. نېمىسلار ئىشغال قىلىۋالغان قىرىم تەۋەسىنىڭ يېتەكچىلىرىنى بۇ يىغىنغا رەسمىي تۈرده تەكلىپ قىلىنمايدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، قىرىملىق يېتەكچى جاپپار سېيىت ئەخمەت قىرىمەر يېقىن سەبداشلىرىدىن ئەدىگە قىرىمال بىلەن مۇستەجىپ ئۇلكۇسال ئىككىسىنى بېرلىنغا ئۇۋەرتىدۇ (نېمىسلارنىڭ بۇ يىغىنغا جاپپار سېيىت ئەخمەت قىرىمەرنى تەكلىپ قىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى، فون پاپېننىڭ قىرىمەرنى "سكورسكىچى" دەپ تونۇيدىغانلىقىدىن بولغان. يەنى، قىرىمەرنى فون پاپېن خالىمىغاچقا بۇ يىغىنغا تەكلىپ قىلمىغان. ئەدىگە قىرىمال بىلەن مۇستەجىپ ئۇلكۇسال 1941-يىلى دىكابىردا بېرلىنغا يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئىككىسى شۇ كېلىشى بىلەن گېرمانىيىده 7 ئايدەك تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇلار ئادلون يىغىنى مەزگىلىده بېرلىنده تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، گېرمانىيە دائىرىلىرى ئۇلارنى يىغىنغا تەكلىپ قىلمايدۇ، ئەمما ئۇلار بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈپ تۇرىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ئىستانبۇلدىن ئادلون يىغىنىغا تەكلىپ قىلىنغانلار ئارىسىدا زېكى ۋەلىدى توغانمۇ بار ئىدى. ئەمما، زېكى ۋەلىدى تۇغان دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى فەۋزى چاقماق بىلەن تاشقى ئىشلار مۇستەشارى نۇمان مەنەمەنچىئوغلى ئىككىسىگە بىۋاستە ئىلتىماس قىلغان بولۇشىغا قارىماي تۈركىيىدىن سىرتقا چىقىش ۋىزىسى ئالالمىغاچقا، ئادلون يىغىنغا قاتنىشالمايدۇ. ئىدىل-ئۇرال ھەربىتى يېتەكچىسى ئايار ئىساقى بولسا گېرمانىيىنىڭ تۈركىيىده تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسى تەرىپىدىن ئادلون يىغىنغا تەكلىپ قىلىنغانلىقىغا قارىماي، ئىدىل-ئۇرال مۇستەقىللىقى مەسىلىسى رەسمىي ئېلان قىلىنمىغىچە بۇنداق بىر يىغىنغا قاتنىشالمايدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان. يىغىن مەزگىللىرىده بېرلىندا يۈرگەن نۇرى كىللىگىل پاشىنىڭ بۇ يىغىنغا رەسمىي يوسۇندا قاتناشقان-قاتناشمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس (ئاپىرىل ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فون مەندېنىڭ مۇستەجىپ ئۇلكۇسالغا "نۇرى پاشا بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتلىرىمىزنى توختاتتۇق. شۇڭا سىزنىمۇ بۇگۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەسلىكىڭىزنى تەكلىپ قىلىمەن" دەپ ئېيتقانلىقى مەلۇم. شۇ سەۋەبتىن نۇرى پاشا بۇ يىغىنغا قاتناشمىغان بۆلىشى مۇمكىن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). شۇنداقتىمۇ يىغىن ئۇچۇن بېرلىنگە كەلگەن يېتەكچىلەر بىلەن ھەر تۈرلۈك ئۇچرىشىشلاردا ئىجرا قىلىنماقچى بولغان ستراتېگىيىلەر ئۇستىده تەكلىپ پىكىرلىرىنى بەرگەنلىكى مەلۇم. ئادلون يىغىنىغا قانچە نەپەر مۇساپىر يېتەكچىسى

تەكلىپ قىلىنغانلىقى، يىغىنغا تەكلىپ قىلىنغانلاردىن قانچە كىشىنىڭ كېلىپ يىغىنغا قاتناشقانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، بۇ يىغىنغا 50 ئەتراپىدا ئادەم قاتناشقانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىدە ئىشلەۋاتقان ئالىمجان ئىدرىسى، شىمالى كاپكازىيىلىك ئەخمەت تۆمۈر ۋە ئەزەربەيجانلىق ھىلال مۇنشىمۇ ئادلون يىغىنىنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا قاتناشقان (ئالىمجان ئىدرىسى، 1922-يىلى بۇخارا ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئىۋەرتىلگەن ئوقۇغۇچىلارغا مەسئۇل بولۇپ گېرمانىيىگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان بىرسى ئىدى. بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار ئالدىنقى باپلاردا بايان قىلىندى. ... ئەخمەت تۆمۈر ئۇ ۋاقىتلاردا گېرمانىيىدە پەلسەپە ۋە تۈركولوگىيە جەھەتتە بىلىم ئېلىۋاتقان تۈركىيە گراجدانلىقىغا ئۆتكەن ئىدىل-ئۇرالىلىق ئىدى. ئۇ، 1941-يىلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگىچە ئەسىر ئايرىش ئۆمىگىدە ئىشلەيدۇ. ھىلال مۇنشى بولسا، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن گېرمانىيىگە بېرىۋېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولۇپ، ئۇ يەردە بىر نېمىس ئايال بىلەن توي قىلىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان ئەزەربەيجان تۈركىلىرىدىن ئىدى. ئۇ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى يىللاردا ئەنگلىيىلىكلەر بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىپ كەلگەن ئەزەربەيجان گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. يەنە بىر مۇددەت ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن گېرمانىيىنىڭ ئەنقەرەدە تۇرۇشلۇق باشئەلچىخانىسىدا خىزمەت قىلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ئادلون يىغىنى نېمىسلار ئالدىنقى سەپتىكى ئۇرۇشتا ئۇستۈنلۈككە ئىگە بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە چاقىرىلغان بىر يىغىن بولۇپ، يىغىنغا قاتناشقان سابىق پروفېسسور يېتەكچىلىرىنىڭ سىياسىي تەلەپلىرى بىلەن گېرمانىيە شەرق سىياسىتىنىڭ تۈپكى پرىنسىپلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زور ئىختىلاپلار مەۋجۇت ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، بۇ يىغىن ھېچ بىر ئەملىي نەتىجىنى قولغا كەلتۈرەلمەي تارقىلىپ كېتىدۇ. گېرمانىيە تاشقى ئىشلار ساھەسىدىكى سۆزلىشىپ مەسىلە ھەل قىلىشقا مايىل كىشىلەرنىڭ تىرىشچانلىقلىرى ناتىستلار يېتەكچىلىرىنىڭ قاتتىق قوللۇق قاراشلىرىنى ئۆزگەرتىشكە قۇرۇبى يەتمەيدۇ. روسىيەنىبۇرگ بىلەن ھىملېر باشچىلىقىدىكى ناتىستلار رەھبەرلىكى مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزمەكچى بولساق، ئۇلارنى ئۆزلىرى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغانلىق بولۇپ قالىدۇ دەپ ئويلايتتى. ئۇ كۈنلەردە ئىنتايىن كۈچىيىپ كەتكەن گېرمانىيە بۇ تۈر سىياسىي تەشكىلاتلارغا ئەمەس بەلكى بويرۇقنا ئىتائەت قىلىدىغان كىشىلەرگە ئېھتىياجلىق ھالەتتە تۇراتتى. رۇسىيە كومىتېتىنىڭ مەسلىھەتچىسى دىتمانىنىڭ تاشقى ئىشلار

مىنىستىرلىقى سىياسىي بۆلۈم كادىرى تېپىلسكىچكە يازغان بىر پارچە خېتىدە، گېرمانىيە تەرەپنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان كۆزقاراشلىرىنى ئىنتايىن ئېنىق ئىپادىلەپ بەرمەكتە. ئۇ خەتنىڭ ئاساسلىق روھى تۆۋەندىكىچە:

1. ئىشغال قىلىنغان شەرق رايون مەسىلىلىرى مىنىستىرلىكىدە سۆزلىگەن نۇتۇقلىرىدىن مىنىستىر روسېنبېرگنىڭ گېرمانىيە ھامىلىقى ئاستىدا مۇستەقىل كافكاز دۆلەتلىرى قۇرۇش پىلانىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. ... ئەمما ئۆتكەن كۈنلەردە مىنىستىر روسېنبېرگ فۈھرېر (ھىتلېر) گە سۆنۈلماقچى بولغان كاپكاز رايونىنىڭ كەلگۈسىدىكى سىياسىي تۈزۈلۈشىگە مۇناسىۋەتلىك كەڭ دائىرىلىك بىر دوكلات تەييارلاپ چىققان، ... بۇ دوكلاتنىڭ كاپكازلاردا گېرمانىيىگە مەنسۇپ پۇقرالار ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقىش تەرەپتارى ئىكەنلىكىدىن خەۋەردار بولدۇم. ئەمما كاپكازلاردىكى نېمىسلارغا مەنسۇپ پۇقرالار تۈزۈمىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ۋاكالەتچىسى، بۇرۇنمۇ مۇھاكىمە قىلىنغىنىدەك، ئىمپېرىيە ھەيئىتى (رەيچ كومىسىيىسى، يەنى گېرمانىيە ھۆكۈمىتى كومىسىيىسى – ئاپتونومىيە ئىزاھاتى) نىڭ نامى ئورنىغا نائىپلىق (ستاتدالتېر – ئاپتونومىيە ئىزاھاتى)، ئۇنىڭ قول ئاستىدا (گروزىيە، ئەزەربەيجان، ئەرمەنىستان ۋە شىمالى كاپكازىيىلەر) ۋاكالەتچىلىرى ئۇچۇن ئومۇمى ئۇمەك (گېنېرال بېۋوللماچتىگتې – ئاپتونومىيە ئىزاھاتى) نامىنى قوللىنىش پىلانلانغان ئىكەن.

2. قىرىم تاتارلىرى مەسىلىسىگە كەلسەك، بىلىشىمچە ئۇلارغا ئەسلىدىنلا مۇستەقىللىق بېرىش نىيەتلىرى يوق ئىكەن. ھەتتا بۇندىن ئۇچ ھەپتە ئاۋالغىچىلا قىرىم تاتارلىرىنى قىرىم تەۋەسىدىن ھايداپ چىقىرىپ بۇ يەرنى پۈتۈنلەي نېمىس يېرىگە ئايلاندۇرۇش پىلانى بار ئىكەندۇق. ئەمما بۇ ئىشنى ئىجرا قىلىش جەھەتتە بىر مۇنچە تېخنىكىلىق قىيىنچىلارنى ھەل قىلىپ كېتىشكە كۆزى يەتمىگەچكە، بۇ پىلان ھازىرچە تاشلاپ قويۇلغانىكەن. پېرېكوپنىڭ شىمالىدا ئۇكرائىنانىڭ بىر قىسىم يەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا قىرىمنى گاۋلېتېيېر فراۋېنفېلدكە قارايدىغان بىر باش سېكرېتار باشقۇرىدىغان بولغان.

3. بېرلىندىكى كاپكاز كۆچمەنلىرىنىڭ داڭلىق ۋەكىللىرىنىڭ رەنجىشلىرى يېقىن كۈنلەردىن بۇيان خېلىلا كۈچىيىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇ رەنجىشنىڭ سەۋەبى، باشئەلچى فون شۇلېنبۇرگنىڭ گاۋلېتېيېر مېيېرگە ئۇيرتكەن، تاشقى ئىشلار

ئىشخانىسىنىڭ ھۈججەتلىرىدىكى كۆچمەنلەردىن تۇرغان يەرلىرىنى مۇۋاپىق پايدىلىنىش كېرەك دېگەن تەلەپلىرى مىنىستىر روسېنبېرگنىڭ رەت قىلىۋېتىشىدىن كۆرۈش كېرەك. ئوفىسسېرلار مەسلىھەتلىرىنىڭ ئەكسىچە، مىنىستىر روسېنبېرگ كۆچمەنلەر ئارىسىدىن بىر نەچچىلا كىشىنى ئىشغال قىلىنغان شەرق رايونلار مەسىلىسى مىنىستىرلىقىدىكى مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىلىرىگە تەيىن قىلىش قارارىنى ئالغان. كۆچمەنلەر، بۇ مەسلىھەتنىڭ ئەمىلى نەتىجىسى قاتارىدا ئىشغال قىلىنغان شەرق رايونلار مەسىلىسى مىنىستىرلىقىنىڭ كادىرلىق دەرىجىسىگە ئېرىشىپ قالىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ بۇ ئىشنى رەت قىلىشىدۇ. ... بولۇپمۇ ئەزەرىلەر بەكلا خاپا. ئۇلار، بۇندىن كېيىن گېرمانىيىدە ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان بىرەر پائالىيەت سورۇنى تاپالمىغانلىقى ئۈچۈن دەرھال تۈركىيىگە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىشتى. ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىنى نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەپ يۈرۈپ ئاران ياندۇرالىدىم. بۇ كۆچمەنلەر بۇنداق جىددىي بىر پەيتتە تۈركىيىگە قايتىپ كېتىشى تۈركىيە خەلقى ئارىسىدا ئېغىر نارازىلىقلارنى پەيدا قىلىۋېتىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى.

بۇلاردىن مەلۇمكى، كاپكازىيىدىكى يەرلەر مەمۇرى جەھەتتىنلا بېكىتىپ بولۇنماي، ھەتتا رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرىنىمۇ ئالىمۇقاچان تەيىنلەپ بولغان روسېنبېرگ ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ يەرلەردىكى خەلقلەرگە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغانلىقى ئېنىق مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىرەر مەنپەئەت پەيدا قىلالمايدىغان كىشىلەرلا بولۇپ قالماستىن، ئەكسىچە مەسىلە چىقىرىدىغان كىشىلەر دەپ قارالغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز مىللىتىنىڭ بىر دەۋرىنى ياراتقان مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە، سېيىت شامىل قاتارىدىكى يېتەكچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا نېمىس رەھبەرلىكى بىلەن كېلىشەلىگىلى بولىدىغان كىلىشىملىرىنىڭ ئالدىنقى شەرتى "ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش" بۆلىشى كېرەك ئىدى. بۇنداق بىر شەرتكە قارىتا ئالفېرد روسېنبېرگ ئۇلارغا ئوستمىنىستىرىيۇمدا مەسلىھەتچىلىك قىلىپ بەرسە كۇپايە دېگەن تەكلىپنىلا بېرەلىشى مۇمكىن ئىدى. تەبىئىيكى، ئۇلار بۇنداق بىر تەكلىپنى دەرھال رەت قىلىۋېتىشتى. روسۇلزادە، بۇ تۈر ۋەقەلەر بىلەن مۇساپىر يېتەكچىلىرىنىڭ مەسىلىگە بولغان قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى مىللىي مەسىلىلەر تالىھى ھارپ (ئۇرۇش تەلىيى) كە تەسىر كۆرسىتەلمىگىدەك بىر كۈچ ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. گېرمانىيە خارجىيىسى

(تاشقى ئىشلار) گە مەنسۇپ بولغان بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ (گراف فون شۇلېنبۇرگ) تەشەببۇسى بويىچە كاپكازىيە مۇساپىرلىرىنىڭ سىياسىي سىمالىرىدىن بىر قىسمى بېرلىنگە تەكلىپ قىلىندى. بۇ كىشىلەرنىڭ كاپكازىيە ھەققىدىكى مۇھاكىمىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىندى.

ئەزەربەيجان، .ئەرمەنىيە، گروزىيە ۋە شىمالى كاپكازىيە جۇمھۇرىيەتلىرىگە مەنسۇپ بولغان بۇ ھەيئەتلەر ۋاكالەتلىك قىلىۋاتقان تەشكىلاتى بىلەن خەلقئارا پىكىر ۋە تەلەپلىرىنى، تاپشۇرغان دوكلاتلىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈشتى. بۇ دوكلادلاردا مىللىي مۇستەقىللىق قاراشلىرىدا قەتئىي چىڭ تۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە، كاپكازىيە ئىتتىپاقى قارىشىنىمۇ ئىسپاتلاپ كۆرسىتىشكەن ئىدى. ... يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان گراف فون شۇلېنبۇرگ ۋاستىسى بىلەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تاپشۇرۇلغان بۇ ۋەسىقىدە كاپكازىيە مىللەتلىرىنىڭ چارىزمغا قارشى تۇرغىنىدەك بولشۇنىزمغىمۇ قارشى ئېلىپ بېرىلغان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ پۈتۈن جەريانلىرى تەسۋىرلىنىپ، كاپكازىيىلىكلەر پرىنسىپ قىلغان مىللىي غايىلەر تولۇق تەپسىلاتلىرى بويىچە بايان قىلىنغاندىن كېيىن مۇنداق دېيىشمەكتە:

”بۇ غايىلەرنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلۇشى، كاپكازىيە ۋەكىللىرىنىڭ ھېس قىلىشچە، سىياسىي جوغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا تۆت جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىتتىپاقداشلىقى شەكلىدە بىرلىشىشگە باغلىق. شۇ سەۋەبتىن كاپكازىيىلىك مىللەتلىرى ئىنتايىن جىددىي ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇر بولماقتا.“

كاپكازىيىلىك ۋەكىللەرنىڭ بۇ تەلەپ ۋە ئارزۇلىرى فۇھرېر قارارگاھى تەرىپىدىن رەت قىلىندى. بۇ مەسىلە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىن ”ئوستمىنىستېرىيۇم“ دەپ ئاتىلىدىغان شەرقتە ئىشغال قىلىنغان دۆلەتلەر مىنىستىرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. روسېنبېرگ مەسئۇل بولۇۋاتقان بۇ مىنىستىرلىق بۇ ئىشنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش ئۈسۈلىغا توغرا كەلمەيدىغان شەكىلدە باشقۇرۇشقا ئۇرۇنغان ئىدى. مۇستەقىللىق ۋە مىللىي ھوقۇق دېگەن نەرسىلەر بۇ مىنىستىرلىق تىلغا ئالمىدىغان ئىشلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئېنىق بىر ۋەدە بېرىش ئەمەس، بەلكى ئەسىرگە چۈشكەن قىزىل ئارمىيە ئەسكەرلىرىدىن مىللىي لېگىيون تەشكىللەپ چىقىپ بۇ قىسىملارنى ۋېرماچت ئۈچۈن تەبىئىي يارەمچى كۈچ قىلىپ پايدىلىنىشتىنلا ئىبارەت ئىدى. بۇ مەقسەتتە لېگىيونلار ئارىسىدىن بۇۋاستە تاللاپ

چىقىلغان بىرسى تەشكىل قىلىنغان لېجيونلار بىلەن ۋېرماچت ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت تىكلەش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىشى كېرەك ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلار مىللىي مۇستەقىللىق ۋە دېموكراتىيە ئىللەتلىرىدىن تازىلانغان بولۇشى پىلانلانغان ئىدى.

ئادلون يىغىنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىگەنلىكىگە قارىماي، گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى روسۇلزادە بىلەن شامىلغا ئوخشاش يېتەكچىلەرنى بېرلىنده يەنە بىر مەزگىل تۇرۇپ بېرىشىگە ماقۇل كەلتۈرۈپ، كۆرۈشۈشلەر يەنە بىر مەزگىل داۋاملاشقان. ئەسلىدە ئۇ ۋاقىتلاردا نېمىس دائىرىلىرى ئادلون يىغىنىغا قاتناشمىغان مۇساپىر يېتەكچىلەر بىلەنمۇ مۇناسىۋەت قىلىشنى توختاتمىغان ئىدى. بولۇپمۇ تۈركىيىده تۈرۈۋاتقان تاشقى تۈركىلەر يېتەكچىلىرىگە قارىتا ئالاھىده يېقىنلىق كۆرسىتىپ كەلمەكته ئىدى. ئىدىل-ئۇرال ھەربىكىتى باشلامچىلىرىدىن ئېلى ئاقىش بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك تۇۋەندىكىلەرنى يازغان ئىدى:

1942-يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا، قايسى كۈنى ئىكەنلىكى ئېنىق ئېسىمده قالماپتۇ، بىر كۈنى ئايباز ئەپەندىم مېنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى. ئۇيىده گېرمانىيىنىڭ ئەنقەرەده تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىنىڭ ئىككى نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇلىمۇ بار ئىكەندۇق. ئايباز ئەپەندىم ئۇلارنىڭ دەيدىغان گەپلىرىنى مېنىمۇ ئاڭلاپ باقسۇن دېمەكچى دېدى. بۇ مەسئۇل كىشىلەر گېرمانىيە ئارمىيىسى بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىدىغان "ئىدىل-ئۇرال لېجيونلىرى" تەشكىللىمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. ئىدىل-ئۇرال مۇستەقىللىق كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان ئايباز ئەپەندىگە بىرلىكته ئىشلىسەك دەپ تەكلىپ قىلدى. ئايباز ئەپەندى بۇ تەكلىپ ئۈچۈن مۇنداق ئۇچ شەرتنى ئوتتۇرىغا قويدى: بىرىنچى شەرت، ئىدىل-ئۇرال دۆلىتى ئۈچۈن ھوقۇقى كاپالەت بېرىلسۇن؛ ئىككىنچى شەرت تەشكىل قىلىنماقچى بولغان لجيوننىڭ ھېچكىمگە بېقىنمايدىغان مۇستەقىل ھەربىي شتابى بولسۇن؛ ئۈچىنچى شەرت، ئىدىل-ئۇرال دۆلىتى ئۈچۈن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ئالىي سوت مەھكىمىسى قۇرۇلسۇن.

نېمىسلار بۇ ئۇچ شەرتنى قوبۇل قىلىشقا ئۇنىمىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار كىلىشەلمىدى.

نەچچە ئاي داۋاملاشقان سۆزلىشىشكە قارىماي، گېرمانىيە ھۆكۈمىتى كاپىكازىيىنىڭ، ياكى بولمىسا ئەزەربەيجانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا

دائىر بىرەر ھۆججەت ئوتتۇرىغا چىقىرىش ئىشىغا يېقىن كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، پرومېتې يېتەكچىلىرى ئۈچۈن گېرمانىيىدىن چىقىپ كېتىشتىن باشقا بىرەر يول قالمىغان ئىدى. مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە بۇخارىستقا (مۇخلېر كىتاۋىدا مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادىنىڭ ئىستانبۇلغا قايتىپ كەتكەنلىكىنى يازغان. ئەمما روسۇلزادە پۈتۈن ئۇرۇش جەريانىدا تۇرۇپ قالماقچى بولغان بۇخارىستقا قايتىپ كەتكەن ئىدى. ئۇرۇش ئاخىرلىشاي دېگەن ۋاقىتلاردا گېرمانىيىگە كىرىدۇ، ئاندىن 1947-يىلى تۈركىيىگە قايتىپ بارىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)، سېيىت شامىل ئىستانبۇلغا، ھەيدەر باممات شۋېتسارىيىگە، سپىرىدون كېدىيا بولسا پارىژغا قايتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قىرىملىق مۇستەجىپ ئۈلكۈسالمۇ نېمىسلار قىرىمغا ئىۋەرتىۋەتمىسۇن دەپ ئەنسىرەپ تۈركىيىگە قايتىپ كېتىدۇ. ئەمما بۇلاردىن پەرقلىق بولغىنى، ئەدىگە قىرىمال، گېرمانىيىدە قېلىپ قىرىملىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئاقىۋەتتە، نېمىسلار ئۈچۈن خۇددى روسۇلزادىنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك ئۆزلىرى تۈزگەن شەرتلەر بويىچە مۇستەقىللىق تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويمايدىغان يېڭى بىر يېتەكچى يارىتىشتىن باشقا چارە قالمىغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا كۆپ قىسمى ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلەردىن تەشكىل تاپقان جامائەتچىلىك ئارىسىدا ھېچكىم بىلمەيدىغان يېڭى خادىملارنى تاللاپ چىقىشىپ، نېمىسلارنىڭ تەلىپىگە ماس كېلىدىغان مىللىي تەشكىلات قۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلىۋېتىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئادلون يىغىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن تارتىپ ئېلىنىدىغان جايلارغا مۇناسىۋەتلىك سىياسىي ئىجرائەت جەھەتلەردە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنى پۈتۈنلەي سەپتىن چىقىرىپ تاشلاشنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالغان ئىدى. ئادلون يىغىنىدىن كېيىن، روسېنبېرگ ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە مەنسۇپ بولغان ئىشلارغا ئارىلىشىۋالدى دېگەننى باھانە قىلىپ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ئۈستىدىن ھىتلېرغا ئەرز قىلىدۇ. بۇ ئەرزدە تاشقى ئىشلار تەۋەلىكىدە قۇرۇلغان رۇسىيە كومىتىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش كېرەكلىكى تەلەپ قىلىنغان ئىدى. ھىتلېر بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلمايلا قالماستىن، ئىشغال قىلىنغان سوۋېت يەرلىرىدىكى بارلىق ھەربىي ئىشلارنى گېرمانىيە ئارمىيىسى بىلەن شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى ھەمكارلىشىپ باشقۇرىدىغانلىقىنى، پۇقرالار ئىشلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى بىلەن ھوقۇقىنىڭ پۈتۈنلەي شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىغا

مەنسۇپ بولىدىغانلىقىنى بېكىتىدۇ. بۇ قارار بىلەن بىرگە يەنە ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنىڭ سىرتقى ۋاكالەتچىلىكىنى قىلىش ۋەزىپىسىدىن باشقا ھوقۇقى قالمىغان تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى، بىر ھېسابتا ھېچقانداق ئىشقا ئارىلاشتۇرۇلماي چەتتە قالدۇرۇلغان ئىدى.

ۋەلى قېيۇمخانىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا تۈركىستان مەسىلىسىنى ئەتراپىدا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر گېرمانىيىگە ئوقۇغۇچى بولۇپ كېلىپ كېيىن يەنە گېرمانىيىدە تۇرۇپ قالغان ۋەلى قېيۇمخان دېگەن بىر تۈركىستانلىقنى ئالدىغا چىقىرىدۇ. 1942-يىلىدىن باشلاپ گېرمانىيە ئۇرۇش سەپلىرىدە جەڭ قىلغان تۈركىستان لېگىيونى بىلەن تۈركىستان مەسىلىسىنىڭ سىياسىي تەرىپىگە يېتەكچىلىك قىلىپ كەلگەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق كومىتېتى (ت م ب ك، يەنى تۈركىستان مىللىي بىرلىك كومىتېتىنىڭ قىسقارتىلمىسى) نى ۋەلى قېيۇمخان قۇرۇپ چىققان ۋە ئۆزى رەھبەرلىك قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. مۇنداق ئېيتقاندا، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بويىچە تۈركىستان نامىدا قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەر بىر مەنبەدە ۋەلى قېيۇمخانىڭ نامى بىلەن ئاتالدى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇ سىياسىي شەخسكە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

قېيۇمخانىڭ، گېرمانىيىگە كېلىشتىن بۇرۇن ۋە گېرمانىيىگە كەلگەندىن كېيىنكى دەۋرلىرىنىڭ قىسقىچە بايانىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاپ باقايلى:

مەن تاشكەنتنىڭ پىچاقچى مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن ئىدىم. بالىلىق چاغلىرىمۇ ئەنە شۇ مەھەللىدە ئۆتكەن ئىدى. كونا تۈزۈمدىكى مەكتەپنى پۈتتۈرگىنىمدىن كېيىن، ناۋايى نامىدىكى مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇدۇم. ئۇ يەردە مېنى يېتىشتۈرگەن ئوقۇتقۇچىلاردىن بىرسى پېترات ئەپەندىم ئىدى. بىلىم ئېلىش ئۈچۈن مېنىڭ بىلەن بىرگە گېرمانىيىگە كېلىپ ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ تاشكەنتكە قايتىپ كېتىپ پروفېسسورلۇق قىلغان، كېيىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن سەتتار جاپپار بىلەن بىر مەكتەپتە ئوقۇغان ئىدىم. كېيىن، ئابدۇراۋوپ پېتراتنىڭ تەلىپىگە بىنائەن تاشكەنتتىن بۇخاراغا باردىم. ئۇنىڭ ئىشخانىسىدا غۇلام ئايۇپ ۋە ئەخمەت شۈكۈر

ئىككىسى بىلەن تونۇشتۇم. پىترات بىزگە ۋەزىپە تاپشۇردى. بۇخارا پاسپورتى چىقارتىپ 1921-يىلى سەئىدئەلى مۇئالىم بىلەن بىرگە يولغا چىقتۇق. ئۇرۇسلار مېنى موسكۋادا تۇتۇپ قالدى. كېيىن پەيزۇللا مۇئالىم گېرمانىيىگە كېتىۋېتىپ مېنىمۇ بىرگە ئېلىپ ماڭدى. گېرمانىيىگە بارغاندىن كېيىن پەيزۇللا مۇئالىم مېنى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا تېخنىكومىغا ئوقۇشقا كىرگۈزۈپ قويدى. 1925-يىلى يېزا ئىگىلىك ئالىي مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇدۇم. ئۇ چاغدىكى مەدەنىيەت مىنىستىرى باتۇدىن بىر تېلېگراما تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئۇ چاغدا سەمەرقەنتتە بىر سوت مەھكىمىسى بىزنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىشقان ئىكەن. تېلېگرامىمدا "ۋەتەنگە قايتما" دېگەن بىرلا ئېغىز گەپ يېزىغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ تۈركىستانغا قايتىپ كەتمەسلىك قارارىغا كەلگەن ئىدىم. بۇ ئارىدا گېرمانىيە دۆلىتىنىڭ قانۇنىغا ئاساسەن ئىككى يىلدەك دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئىشلىدىم. 1928-يىلى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈردۈم. 1930-يىلى سىياسەت ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ ئوقۇدۇم. تىرىشچان بىر ئوقۇغۇچى ھېسابلىناتتىم. مەكتەپنى پۈتتۈرگىنىمدىن كېيىن دوكتورلۇق دېسىرتاتسىيىسى ياقىلىدىم. مەن دېسىرتاتسىيە ماقالەم ئۈچۈن "14-ئەسىردىن بۇگۈنگە كەلگۈچە تۈركىستان مەدەنىيىتى" دېگەن تېمىنى تاللىۋالغان ئىدىم. مەن دېسىرتاتسىيە ماقالەمدە "ئۇ چاغلاردا تۈركىستان مەدەنىيىتىگە ئەرەب ۋە پارس مەدەنىيىتى تەسىر كۆرسىتەلمىگەن ئىكەن، بۇگۈنكى كۈندىكى ئۇرۇس مەدەنىيىتىمۇ ئۆز تەسىرىنى يۈقتۇرالمايدۇ" دەيدىغان ئاساسى قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. بۇ جەريانىدا فون مەندېلىڭ ئالاھىدە ياردىمىگە ئېرىشكەنىدىم. 1936-يىلى دوكتورلۇق دېسىرتاتسىيەم ماقۇللاندى. ئۇنىڭدىن كېيىن كېيىسىر ۋىلھېلم ئىنستىتۇتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە تۈركىستان كۈۋزچىلىكى ھەققىدە ئىلمى تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندىم. بۇ ئىشىم ئىككى يىل داۋام قىلدى. نەتىجىدە، يازغانلىرىم ئىككى قىسىملىق بىر كىتاب قىلىپ نەشرى قىلىندى.

بۇ جەريانىدا خەلقئارالىق مۇخبىرلار جەمئىيىتىگە ئەزا بولدۇم، ھەمدە ئادمىرال تروتتىي مەسئۇللۇقىدا نەشرى قىلىنىۋاتقان "يېقىن شەرق" دېگەن ژۇرنالدا "ئارسلانباي" دېگەن تەخەللۇستا باش تەھرىر بولۇپ ئىشلىدىم. تەھرىراتتا ھەر قايسى ئەللەردىن كەلگەن خادىملار بار بولۇپ، ئۇلار بىلەن يۇمىلاق جوزا مۇنازىرىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇراتتىم. بۇ يىغىلىش، مەدەنىيەت مىنىستىرلىقىنىڭ رۇخسىتى ۋە ياردىمىگە تايىنىپ ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان يىغىلىش ئىدى. ئەسلىدە جورنىلىمىزمۇ ئەنە شۇ يىغىلىشلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان نۇتۇقلارنى ئېلان قىلىشنى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان بىر ژۇرنال ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يازغان ماقالىلىرىم

نېمىسچە گېزىتلاردىمۇ ئېلان قىلىنىپ تۇراتتى (1991-يىلى 17-23 يانۋار كۈنلىرىدە دۈسېلدورفتا ۋەلى قېيۇمخان بىلەن ئۆتكۈزگەن شەخسى سۆھبەت خاتىرىسىدىن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى(.

1922~1933-يىللار ئارىسىدا گېرمانىيىدىكى تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلغان ئىجتىمائىي، مەدەنى ۋە قىسمەن سىياسىي خاراكتېرىدىكى پائالىيەتلەردە ۋەلى قېيۇمخان ئىسمىنىڭ پەقەتلا كۆرۈلمەسلىكى ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالارلىق بىر ئىش. بۇ كىتاب ئاپتورى، بۇنىڭ سەۋەبىنى قېيۇمخانىنىڭ ئۆزىدىن سورىغىنىدا، ئۇ بۇنىڭغا مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن ئىدى:

مەن ئۇ ۋاقىتلاردا تۈركىستانلىقلار تاللىۋالغان سىياسىي يولىغا قوشۇلمايتتىم. ... چەت دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا پائالىيەت قىلىش لازىم دەپ قارايتتىم. ... ئەخمەتجان ئىبراھىم (ئوكاي)، بىز بىلەن بىرگە ئىشلىگەن دېگىنىدە ”مەن ئاۋۋال مەكتەپنى پۈتكۈزۈۋالاي، ئاندىن يەنە سىياسەتنىمۇ ئۆگىنىشىم كېرەك، شۇ چاغدىلا بۇ ئىشلارغا ئارىلىشالىشىم مۇمكىن“ دەپ جاۋاب بەرگەن ئىدىم.

ت م ب نىڭ گېرمانىيە شۆبىسى «ياش تۈركىستان» نىڭ باش كاتىپلىقىنى ئۈستىگە ئالغان ئىبراھىم يارقىن بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ:

ۋەلى قېيۇمخان بولسا، بۇخارادىن كەلگەن بالا ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىكى بىرى ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن سەتتار جاپپار ئىككىسى ئاتاقلىق پىتراتنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىكەن. پىترات، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە تاشقى ئىشلار نازىرى ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگىنىدىن كېيىن، ئۇلار ئىككىسىنى بۇخاراغا چاقىرتىپ كېلىپ گېرمانىيىگە ئۇيۇشتۇرغان ئوقۇغۇچىلار تىزىمىغا كىرگۈزۈپ قويغانىكەن. گېرمانىيىدە تۇرۇۋاتقان ۋاقىتلىرىمىزدا قېيۇمخان بىلەن بەك ئارىلىشىپ كەتمەيتتۇق. ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن دوستى سەتتار جاپپار ئىدى. سەتتار جاپپارنى سۆزۈتلار پايدىلىنىپ يۈرىدۇ دەپ گۇمان قىلىشاتتۇق. شۇڭا بىز سەتتار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشتىن ئۆزىمىزنى چەتكە ئېلىپ يۈرەتتۇق. شۇنىڭغا قارىماي، سەتتار جاپپار بىز بىلەن ئارىلىشىپ ئۆتۈش ئۈچۈن ئۇرۇنۇپ يۈرەتتى. ئەمما ۋەلى قېيۇمدا بۇنداق بىر غەم يوق ئىدى. قېيۇم ھېچ بىر ئوقۇغۇچى بىلەن ئارىلاشمايدۇ دېگۈدەك يالغۇز يۈرەتتى. ئۇ سەتتار جاپپار بىلەن داۋاملىق ئارىلىشىپ ئۆتتىمۇ قانداق،

خەۋىرىم يوق. ۋەلى قېيۇم تۈركىستان مىللىي ھەرىكەت پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ يۈرىدىغانلار بىلەن، يەنى بىزدەكلەر بىلەن زادىلا مۇناسىۋەت قىلمىغان ئىدى. سىزگە مەلۇم، ت م ب دېگەن بىر مەخپىي تەشكىلات، شۇڭا، ت م ب غا ئەزا بولماقچى بولغان بىرسى ئىنتايىن ئىنچىكە تەكشۈرۈلۈشلەردىن ئۆتكۈزىلەتتى. ۋەلى قېيۇم بۇ قاتاردىكى بىرسى ھېسابلانمايتتى. مەن تۈركىيىگە قايتىپ كەتكىنىمدە، تاھىر بىلەن ئابدۇلۋاھاپ ئىككىسى گېرمانىيىدە قېلىپ ژۇرنال چىقىرىش ئىشلىرىنى داۋام قىلدى. ئۇ يىللاردا ۋەلى قېيۇمنىڭ ئۇ دوستلىرىمىز بىلەن بىرەر مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ھەققىدىمۇ ھېچقانداق گەپ ئاڭلىمىدىم. مەن ۋەلى قېيۇمنى كۆرگەن ۋاقتىم ئاردىدىن خېلى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىكى بىر ئىش، يەنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىدا تۈركىيىگە كەلگىنىدە كۆرۈشكەن ئىدىم.

ئۇ يىللىرىدىكى ت م ب دوكلاتلىرى بىلەن ئەزالار ئارا يېزىشقان خەت-چەكلەرنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىقمۇ ئۇنىڭ ھېچكىم بىلەن ئارىلاشماي يالغۇز ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلاش مۇمكىن. «ياش تۈركىستان» جورنىلىنىڭ بېرلىنىدىكى مەسئۇلى ھابدۇۋاھاپ ئوكتاي پارىژدا تۇرۇۋاتقان مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا گېرمانىيىدە ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار بىلەن ھازىرمۇ ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىزىملىكىنى ئۈەرتىپ بەرگەن بولۇپ، بۇ تىزىملىكتىمۇ ۋەلى قېيۇم دېگەن ئىسىم كۆزگە چېلىقمايتتى. بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ۋەلى قېيۇم گېرمانىيىگە كەلگىنىدىن كېيىن باشقا تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار بىلەن پەقەتلا مۇناسىۋەت قىلىشمىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۇنىڭ يېقىن دوستى بولغان سەتتار جاپپارنىڭ ساۋاقداشلىرى ئارىسىدا گۇمانغا قالغانلىقىمۇ، ئەسلىدىنلا بەك كۆپ ئارىلاشماي يۈرگەن قېيۇمنى باشقا تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلاردىن تېخىمۇ يىراقلاشتۇرۇۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

1933-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ياش تۈركىستان ژۇرنىلىنى چىقىرىۋاتقان گۈرۈپپىكى ئوقۇغۇچىلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى گېرمانىيىدىن كېتىپ قالغان بولۇپ، يالغۇز ۋەلى قېيۇمخانلا گېرمانىيىدە قالغان ئوقۇغۇچى ھېسابلىناتتى. قېيۇمخان، ئۆزى مەسئۇل بولغان «يېقىن شەرق» ژۇرنىلى تەۋەسىدە ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان يىغىلىشلارغا ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي بىلەن تاھىر چاغاتاي ئىككىسىنىڭمۇ بىر قېتىمدىن قاتنىشىپ سۆزگە چىققانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئەمما ئىسمى ئاتالغان ت م ب ئەزاسى بولغان بۇ ئىككىيلەن ھەر تۈرلۈك خەت-چەكلىرىدە ياكى بولمىسا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېلان قىلىشقان ماقالىلىرىدىمۇ بۇنداق بىر

گەپنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. شۇنىڭدەك يەنە، ۋەلى قەيۇمخان بىلەن مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئىككىسىنىڭمۇ 1939-يىلىغا كەلگىنىدىلا ئاندىن تونۇشقانلىقى ئېنىق. ھابدۇۋاھاپ ئوكتاي بىلەن تاھىر چاغاتاي قاتارىدىكى يېقىن سەبداشلىرى تەرىپىدىن ياخشى تونۇلغان بىر ئادەمنى ئۇلار بىلەن يېقىن ئۆتىدىغان مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ شۇ چاقىقچە تونۇماسلىقى ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالارلىق بىر ئىش.

ۋەلى قەيۇمخان، ئۆزىنى مىللىي سوتسىيالىزىم پارتىيىسىگە ئەزا بولغانلىقى ئۇچۇن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى ياكى ياش تۈركىستان گۇرۇپپىسى قاتارلىق يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتناشماي كەلگەن، دەيدىغان گەپلەرنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، مەيلى ئۇنىڭ بىلەن ئۆتكەزگەن سۆھبەت جەريانىدا بولۇپ ئۆتكەن گەپلەردىن ياكى ئۇنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۇتقان يولىدىن قارىغاندىمۇ، "خوچشۇلۇي فۇر پولىتىك" ئۇنىۋېرسىتېتىدا سىياسەت كەسپىنى ئوقۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىدا گېرمانىيىدە تەسىرى كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ناتسيونال سوتسىيالىزم ئىدىيىسىدىن خەۋەر تاپقانلىقى ئېنىق. ئىبراھىم يارقىنمۇ ئۇ دەۋرلەردە ۋەلى قەيۇمخان ناتسىتلار تەرەپتارى بولغان بەزى ژۇرناللارغا ماقالە ئۇەرتىپ تۇرغانلىقىنى، ھەتتا شۇنداق ژۇرناللاردىن بىر-ئىككى پارچىنى ئۇنىڭدىن ئېلىپ ساقلاپ يۈرگەنلىكىنى، ئەمما كېيىن ئۇ ژۇرناللارنى يوقىتىپ قويغانلىقىنى ئېيتقانىكەن. شۇنىڭغا قارىماستىن ۋەلى قەيۇمخاننى ناتسيونال سوتسىيالىزم پارتىيىسىگە ئەزا بولغان، بۇ پارتىيە ئىچىدە بۇۋاستە خىزمەت قىلغان دەيدىغان گەپلەرنىڭ ھېچ بىرسى ئىسپاتلانمىدى. بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاغدۇرۇۋېتىلگىنىگە قارىماي يەنىلا بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ پاسپورتى بىلەن يۈرگەن ۋەلى قەيۇمخان، كېيىنچە دۇنيا گراجدانلىقىغا ئۆتۇالغان. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا ئۇنىڭغا دېپلومات دېگەن سالاھىيەت بېرىلىپ مەخسۇس پاسپورتمۇ بېرىلگەن. تا ۋاپات بولغان كۈنگىچە گېرمانىيە گراجدانلىقىغا ئۆتمىگەن بىر ئادەمنى مىللىي سوتسىيالىزم پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى ئىدى دېيىش ئۇنچە بەك مەنتىقىغا ئۇيغۇن بولمىسا كېرەك. شۇنداقتىمۇ بۇ پارتىيە ئىچىدە تەسىرگە ئىگە بولغان فون مەندې بىلەن لېيبراندت قاتارىدىكى كىشىلەر بىلەنمۇ يېقىن ئارىلىشىپ ئۆتكەنلىكى راست. بولۇپمۇ لېيبراندت، ۋەلى قەيۇمخانغا تۈركىستانىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت مەسىلىلەردە ماتېرىيال توپلاش ۋە بۇ ھەقتە دوكلات تەييارلاش ۋەزىپىلىرىنىمۇ تاپشۇرغانىكەن.

(رەسىم ئورنى)

ۋەلى قېيۇمخان، 1942-يىلى

ھىتلېرنىڭ بويرۇقى بويىچە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى قوزغىتىلغان بىر ئۇرۇش، پارتىز مەھەللىلىرىنىڭ نوگېنت دېگەن بىر بۆلۈكىدا ياشاۋاتقان ت م ب رەئىسى مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئۈچۈن ھاياتىنىڭ يېڭى بىر دەۋرىگە ئايلىنىپ قالغىنىغا ئوخشاش، بېرلىندە ياشاۋاتقان ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ ھاياتى ئۈچۈنمۇ بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇرۇش پارتلاش بىلەن تەڭ شەكىللەنگەن ۋەزىيەت بۇ ئىككى ئادەمنىڭ بىر يەردە ئۇچرىشىپ قېلىشىغا، يېقىن ئارىلىشىپ ئۆتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان شۇ ۋاقىتلارنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ:

لېخستان (پولشا) ئۇرۇشى پارتلىغان ۋاقىتتا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئەھۋالى بەكلا ناچار ئىكەندۇق. مەن 1939-يىلى بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۇم. شۇ چاغدا مەن ئۇنى بېرلىندىكى شەرق ئىنستىتۇتىغا ئىشقا كىرگۈزۈپ قويغان ئىدىم. چوقاي ئوغلى بۇ ئىنستىتۇتتا پات-پات ئىلمى دوكلات سۆزلەپ تۇراتتى ياكى ئىلمى تەتقىقات ئىشلىرىغا قاتنىشىپ تۇراتتى. شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭغا ئايلىق مائاش بېكىتىلگەن ئىدى. ماڭىمۇ بىر قىسىم نەرسىلەرنى يېزىپ ئۆھرىتىپ تۇرغانىدى. پروفېسسور فون مەندې ئۇنى بەكلا ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇرۇش پارتلاپ ئەتىسى گېستاپوچىلار مېنى تۇتۇپ تۇرمىگە قاماشتى. گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مەسئۇللىرى مېنى تۇرمىدىن چىقىرىۋالدى. بۇ ۋاقىتلاردا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭمۇ پارتىزدا قولغا ئېلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم. پروفېسسور مەندې بىلەن لېيبرانىدت ئىككىسىنىڭ ياردىمى بىلەن پارتىزغا بېرىپ چوقاي ئوغلىنى تۇرمىدىن چىقىرىۋالدىم. ئۇكرائىنانىڭ سابىق تاشقى ئىشلار مىنىستىرى شۇلگىنمۇ تۇرمىدە ئىكەندۇق. ئۇنىڭغىمۇ ياردەم قىلدىم.

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ رەپىقىسى يازغان ئەسلىمىلەر كىتابىدىنمۇ ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ دېگەنلىرىنىڭ راسلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ماريە چوقاي ئوغلىنىڭ دېيىشىچە، 1939-يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا گېرمانىيىدىكى مەلۇم بىر ژۇرنالدا ئىشلەيدىغان بۇخارالىق بىر ئۆزبېك بالا فرانسىيىدىكى ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا پروفېسسور مەندېنىڭ بىر تەكلىپىنى تاپشۇرغان. شۇندىن كېيىن مۇستاپا چوقاي ئوغلى پات-پات بېرلىنغا بېرىپ تۇرىدىغان بولغان. رۇسىيىگە قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن چوقاي ئوغلىنى گېرمانىيىگە ئېلىپ ماڭغان ۋاقىتىدا ئايالىغا يازغان بىر پارچە خېتىدە مۇنداق جۇملىلەر يېزىلغان:

قېيۇمخان ھەر دائىم مېنىڭ بىلەن بىرگە يۈرمەكتە. قېيۇمخان، بۇ يىل ئەتىيازدا نوگېنتتىكى ئۆيىمىزگە بارغان بالا شۇ. مەن ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن تۈركىستانلىق ئەسىرلەرگە بېرىلىۋاتقان جازالارنى يۇمشىتىشنى تەلەپ قىلىپ نېمىسلارغا مۇراجىئەت قىلدىم.

1941-يىلى ئاۋغۇست ئېيىدىن باشلاپ چوقاي ئوغلى بىلەن قېيۇمخان ئىككىسى، لاگېرلاردىكى ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مىللىتى بويىچە ئايرىشنى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان ئارىلاشما ئەسىر تەكشۈرۈش ئۇمەكلىرىدە ئىشلەشكە كىرىشىدۇ. بۇ لاگېرلاردا ۋاقا بىلەن ئۆلۈم يامىراپ كەتكەن ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى 1941-يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدا تىفوز كېسىلىنى يۇقتۇرۇۋېلىپ ئۇزۇنغا قالماي ۋاپات بولىدۇ. بۇ ھادىسە ۋەلى قېيۇمخاننىڭ سالاھىيىتىنىمۇ ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. ئۇندىن بۇرۇنقى ۋەلى قېيۇمخان، ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان سىياسىي نوپۇزغا ئىگە چوقاي ئوغلىنىڭ يېنىدا ئادەتتىكى بىر تەرجىمان بولۇپ ئىشلەۋاتقان ھەمدە چوقاي ئوغلى بىلەن نېمىس مەسئۇل كىشىلىرى ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىق قىلىپ يۈرگەن بىرسى دەپلا تونىلاتتى. تۇنجى كۆرۈشۈشتە پروفېسسور فون مەندېنىڭ قىرىملىق يېتەكچىلەردىن مۇستەجىپ ئۆلكۈسالغا دېگەنلىرى نېمىس مەسئۇل كىشىلىرىنىڭ چوقاي ئوغلىغا ۋە تۈركىستان مەسىلىلىرىگە بولغان قاراشلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى:

تۈركىستان زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول ۋە نوپۇسىمۇ مىليونلارغا بارغان ئادەمى كۆپ بىر ئەل. سىزلەرنىڭ قىرىمىكىزلار ئۇنىڭغا قارىغاندا يېرى كىچىك، نوپۇسىمۇ ئاز بىر يەر. بىز تۈركىستانغا ئەنە شۇ سەۋەبتىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتىمىز. شۇ سەۋەبتىن سىزنىڭ ئەھۋالىڭىز چوقاي ئوغلىنىڭ ئەھۋالىدىن پەرقلىق بۆلىشى كېرەك. بىزلەر سىزلەرنى پەقەت ھۆرمەت قىلىمىز، خالاس.

بۇ سۆھبەتتە ۋەلى قېيۇمخان ئىسمىنىڭ پەقەتلا تىلغا ئېلىنمىغانلىقى، نېمىس رەھبەرلىرى بىلەن فون مەندېنىڭ تۈركىستان مەسىلىسىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى مۇناسىۋەت قىلىنمىدىغان بىردىن-بىر ھوقۇقلۇق ئادەم دەپ قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بولسا، تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسى پۈتۈنلەي قېيۇمخاننىڭ قولىغا قالغان ئىدى. نەتىجىدە، بۇ مۇسىبەت قېيۇمخاننىڭ يولىنى

پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتكەن بولۇپ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ بىر سىياسىي سالاھىيەتكە ئېرىشكەنىدى.

ۋەلى قېيۇمخان، ئۆزىنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئالدىنقى ئورۇندا بولۇپ كۆرۈنۈشىنى ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئوتتۇرىغا قويۇشقا باشلايدۇ. سۇۋالكى، ئەبەنرودې ۋە شىۋېرېيىن ئەسىرلەر لاگېرىغا بارغان قېيۇمخان، بۇ يەرلەردىكى تۈركىستانلىق ئەسىرلەرنىڭ ناچار ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ شارائىتلىرىنى ياخشىلاش مەقسىتىدە گېرمانىيە دائىرىلىرىگە نارازىلىق تۈسىنى ئالغان دوكلات سۇنۇشقا جاسارەت قىلالىغان تۇنجى كىشى ھېسابلىناتتى. بۇرۇندىن تارتىپ تونۇشىدىغان لېيبراندتنىڭ شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى سىياسىي باشقارما باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكى، يەنە شۇ مىنىستىرلىقنىڭ كاپكازىيە ۋە تۈركىستان باشقارمىسىنىڭ باشقارما باشلىقى بولغان پروفېسسور مەندې بىلەن ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتلەر ۋەلى قېيۇمخاننى باشقا مىللەت ۋاكالەتچىلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئۈستۈن بىر ئورۇنغا ئىگە قىلغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، گېرمانىيىنىڭ ئىشغال قىلىش سىياسىي پىلانى تەركىبىدە تۈركىستان تەۋەسى بولمىغانلىقى، تۈركىستان لېجيونىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك مىللىي ھەيئەت تەشكىل قىلىنىشىنى زور دەرىجىدە ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىدىغان يەنە بىر ئامىل بولۇپ قالغان ئىدى.

ۋەلى قېيۇمخاننىڭ تەسىرىنى ئاشۇرۇپ بېرىدىغان يەنە بىر ئەھۋال، 1942-يىلى ماي ئېيىدا سوۋېت دۈشمىنى بولغان مىللەتلەر يېتەكچىلىرى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئادلون يىغىنىدا ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. بۇ يىغىنغا تەييارلىق قىلىش پەيتلىرىدە ۋەلى قېيۇمخان تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى مەسئۇلى بولغان باش ئەلچى شۇلېنبۇرگنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، سابىق مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. بۇ ئىش ئۈچۈن پارىژغا بارغان ۋەلى قېيۇمخان، پارىژدىكى سابىق پرومېتېچىلار يېتەكچىلىرى بىلەن بىر-بىرلەپ كۆرۈشۈپ ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى بېرلىنگە بېرىشىغا قايىل قىلغان ئىدى. ئادلون يىغىنى مەيلى گېرمانىيە دائىرىلىرىنىڭ ياكى بېرلىنگە چاقىرىلغان مۇساپىر يېتەكچىلىرى كۈتكەندەك نەتىجە بېرەلمىگەن بولسىمۇ، سابىق مۇساپىر يېتەكچىلەرنىڭ نېمىسلار بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشنى خالىماسلىقى، ئوتتۇرىغا چىقىدىغان يېڭى سىياسىي كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت قىلىش ساھەسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىش پۇرسىتىنى تۇغدۇرغان ئىدى. يىغىندىن بۇرۇنقى تەييارلىق

ئىشلىرىدا زور نەتىجە يارىتقان ۋەلى قېيۇمخانغا ئادلون يىغىنى يېڭى بىر يول ئېچىپ بەرگەن ئىدى. ئەمدى ئۇ، نېمىس مەسئۇللىرىمۇ ئېتىراپ قىلىدىغان سىياسىي سالاھىيەتكە ئىگە بىرسى ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭغا دېپلومات سالاھىيەت بېرىلگەن، مەخسۇس بىر تۇرالغۇ بىنا تەقسىم قىلىنغان ئىدى.

تۈركىستان مىللىي ھەيئىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

ۋەلى قېيۇمخان، 1942-يىلىنىڭ كىرىشىدىن تارتىپ ئارىلاشما ئەسىر ئايرىش ھەيئىتى ئورنىغا، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۇچۇن ئايرىم-ئايرىم مىللىي ھەيئەتلەرنى قۇرۇپ چىقىش ئۇچۇن تىرىشىدۇ. ئۇنىڭ تىرىشچانلىقلىرى دەسلەپكى بىر نەچچە ئاي ئىچىدىلا ئۆز مۇئىسىنى بېرىشكە باشلاپ، ماي ئايلىرىدا تۈركىستان ھەيئىتىنى قۇرۇش تەلىپى تەستىقلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تۈركىستان لېجيونى بىلەن، گېرمانىيە ئارمىيىسى ۋە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان سىياسىي تەشكىلدىن بىرسى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. تۈركىستان مىللىي ھەيئىتى كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇرۇلىدىغان تۈركىستان مىللىي كومىتېتىنىڭمۇ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، ئەگەر مۇڭۇپپەقىيەتلىك ئىش ئېلىپ بارالىسا بۇ ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئىشمۇ ئەملگە ئاشۇرۇلۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلىگەن بولاتتى.

تۈركىستان ھەيئىتى، 1942-يىلى 15-ئىيوندىن باشلاپ لېجيوندىكى ئەسكەرلەر ئۇچۇن «مىللىي تۈركىستان» نامىدا بىر ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. چوقاي ئوغلىنىڭ «ياش تۈركىستان» نىغا ئوخشىتىپ باش ماقالىسىگە «بىزنىڭ يولىمىز» دېگەن ئات قويۇلغان بولۇپ، ژۇرنالنىڭ باش بېتىگە "تۈركىستان مىللىي ئازادلىق ئۇچۇن كۈرەش قىلىدىغان ژۇرنال" دېگەن سۆز يېزىلغان ئىدى. ماقالىدا "ماڭىدىغان يولىمىز ئەجدادلارنىڭ يولى، غايىمىز تۈركىستان مۇستەقىللىقى" دەپ ئىزاھات بېرىلگەن ئىدى.

«مىللىي تۈركىستان» جورنىلىنىڭ غوجايىنى بىلەن باش تەھرىرى ۋەلى قېيۇمخان ئىدى. تۈركىستاندىكى ھەر بىر تۈرك قەۋمىدىن ئىككىدىن كىشى تاللىنىپ تەھرىرات گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنىدۇ. ژۇرنال تىلى ئۇچۇن بارلىق

قەۋملار چۈشىنىلەيدىغان بىر تىل سۈپىتىدە چاغاتاي تىلى تاللىنىدۇ. تىل تاللاش ھەققىدە بىر پارچە ماقالە يازغان ھۆكۈمەت ۋاكالەتچىسى، تۈركلوگ جوھانىپس بېنزىك، ئەركىن تۈركىستاننىڭ يېزىق تىلى بىرلا خىل بۆلۈشى كېرەك، بۇ تىل مىللىي تۈركىستاننىڭ يېزىق تىلى بولۇپ كەلگەن چاغاتايچىدور دەپ يازىدۇ. شۇ ئارقىلىق قەۋملەر ئوتتۇرىسىدىكى شېۋە پەرقى سەۋەبىدىن ئىختىلاپ چىقىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تىرىشىلغان. شۇنىڭغا قارىماي، ژۇرنالدا پات-پات قازاق شېۋىسى بىلەن تاجىك تىلىدا ماقالىلەر ئېلان قىلىنىپ تۇرغانلىقى، ئوتتۇر يول دەپ تاللىۋېلىنغان بۇ چارىنى ھەممە كىشى قوبۇل قىلىپ كېتەلمىگەنلىكى كۆرۈلمەكتە ئىدى. 1942-يىلى بويىچە داۋام قىلغان تەشكىللىنىش جەريانىدا ۋەلى قېيۇمخانىڭ بىردىن-بىر مەسئۇل كىشى بولغانلىقى كۆرۈلمەكتە. ئۇنىڭدىن باشقا بارلىق ھەيئەت ئەزالىرى ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىقلاردىن تەشكىل تاپقان ئىدى.

قېيۇمخان، بىر تەرەپتىن نېمىس مەسئوللىرىنى سىياسىي ئورگاندىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن قايىل قىلىشقا تىرىشقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزى ئۈچۈن تەبىئىي بىر لىدېر سىيىماسى يارىتىش ئۈچۈنمۇ تىرىشقان. ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىقلار ئۇنى، نېمىسلار تەرىپىدىن بىر يەرگە يىغىۋېلىنغان كىشىلەر توپىنىڭ يېتەكچىسىلا ئەمەس بەلكى چەتئەلدە تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان كۈچلەرنىڭ ئاكتىپ يېتەكچىسى دەپ تۇنۇشى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش ھېسابلىناتتى. قىسقا مۇددەتلىك بولسىمۇ چوقاي ئوغلىدەك سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئىچى-سىرتىدا ياشايدىغان تۈركىستانلىقلار ياخشى تونۇيدىغان داھىيسى بىلەن بىرگە خىزمەت قىلغان بىرسى بولغانلىقى، ئۇنى بۇ جەھەتتە ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان بىر ئورۇنغا ئىگە قىلغان ئىدى. ئەمما ۋەلى قەيۇمخانغا بۇنچىلىك ئابرۇي يېتەرلىك ھېسابلانمايتتى. ئۇ، بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئابرۇي تەلەپ قىلماقتا ئىدى. «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئۆزى بىۋاستە قەلەمگە ئالغان بىر ماقالىدا مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ:

ئەگەر بۈگۈن تۈركىستانلىقلار شۇنچە ياخشى ئەھۋالغا كېلەلىگەن بولسا، شۇنىڭدەك ئۇلارنى گېرمانىيە ھۆكۈمىتى ھۆرمەت قىلىپ كېلىۋاتقان بولسا، بۇ ئەھۋال بىكاردىنلا پەيدا بولغان ياكى تۈيۈقسىزلا ئوتتۇرىغا چىقىپ قالغان ئەھۋال بولماستىن، بىزنىڭ بۇ يەردە 20 يىللىق كۈرەش قىلغانلىقىمىزنىڭ نەتىجىسىدۇر.

«مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان يەنە بىر ماقالىدا، بۇ ئورنىنى تېخىمۇ پۇختىلاش ئۈچۈن تىرىشقانلىقى كۆرۈلىدۇ:

مۇستاپا چوقاي ئوغلى فرانسىيىدە پائالىيەت قىلىپ يۈرگەن ۋاقىتلاردا ۋەلى قېيۇمخانمۇ تۈركىستان مەسىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار بىلەن گېرمانىيىدە پائالىيەت قىلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بىرلا غايىنى مەقسەت قىلىدۇ: تۈركىستان مۇستەقىللىقى. سوۋېت-گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن ۋەلى قېيۇمخان پارىژغا بېرىپ مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى بېرلىنغا ئېلىپ كېلىپ ئۆز يېنىغا ئېلىۋالدى. ئۇلار بىر-بىرسى بىلەن قول تۇتۇشۇپ ئىشلىدى. ... مۇستاپا چوقاي ئوغلى ساكىراتتا ياتقان ۋاقىتىدا، ۋەلى قېيۇمخانغا: ”ئالدىڭىزدا سىزنى ئىنتايىن ئېغىر كۈنلەر كۈتمەكتە، يالغۇز قالدىڭىز. تۈركىستانىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى سىزگە ئامانەت قىلدىم. ئەسىرلەر لاگېرىدا تۈركىستانلىق ياشلار مەۋجۇتلا بولىدىكەن، تۈركىستان چوقۇم ئازاد بولىدۇ“ دەپ ۋەسىيەت قالدۇرغان ئىدى.

يوقۇرىدىكى قۇرلاردىن شۇنى ئوچۇق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ۋەلى قېيۇمخان باشلىغان بۇ ھەرىكەتنى 1920-يىللىرىدىن بېرى چەتئەلدە قانات يايدۇرۇپ كېلىنگەن تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ داۋامى دەپ تونۇلۇشقا ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. بارلىق ئەزالىرى تۈركىيىدە تۇرۇۋاتقان ت م ب نىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنماسلىقى ۋە ئۇلارنىڭ قوللاپ قۇۋەتلىشىگە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ھەرىكىتىنى ئۇلار يۈرگۈزگەن ھەرىكىتىنىڭ داۋامى دەپ تونۇتۇشتا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئىناۋىتىدىن پايدىلىنىشنى مەقسەت قىلماقتا ئىدى. ئەگەر ۋەلى قېيۇمخان چوقاي ئوغلىنىڭ مىراسچىسى دەپ قوبۇل قىلىنغىنىدا، تەبىئىي ھالدا لىدېر دەپ تونۇلىدىغانلىقى بىر مۇقەررەرلىك ئىدى. بۇنداق بىر دەرىجىگە ئېرىشەلىگىنىدە، يالغۇز ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭلا ئەمەس ئەينى ۋاقىتىدا يەنە چەتئەلدىكى بارلىق تۈركىستانلىقلارنىڭ قوللاپ قۇۋەتلىشىگە ئېرىشەلىشىمۇ ئانچە تەسكە توختىمىغان بولاتتى.

تۈركىستان لېژيونى

ئەسىرلەر تېخى تۇنۇگۈن، بەلكىم بۈگۈن سەھەردە ئەسىرلەر لاگىرىدىن چىقىرىلىپ بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنىشى ئېنىق ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يېرىم يالىڭاچ، يالىڭاياق بولۇپ، ئورنىدىمۇ ئارانلا تۇرالايدىغان ھالەتتە ئىدى. ھېچقايسىدىن سەس-سادا چىقمايتتى. ... سىر ئۇزۇنغا قالماي ئاشكارىلاندى.

تۈركىستان ئارمىيىسى دېگەندەك گەپلەر قۇلىقىمغا كىرگەندەك قىلدى. شۇنداق بىر پەيتتە، ھەتتا ئۆزۈمۇ سەزمەستىن قەلبىمدە ياتقان تۇيغۇلىرىمنى ھېس قىلماقتا ئىدىم، ئەنە شۇ پەيتلەردە، قاراڭغۇلۇقتىن پارىلداپ كۆرۈنۈشكە باشلىغان ئاجايىپ بىر كۆرۈنۈش كۆز ئالدىمدا چاقنىماقتا: تۈركىستان ئارمىيىسى ... ياشلىق ئۆمرۈمدە ھېچقاچان تىلغا ئالالماي كەلگەن ئاتالغۇ، ئۇسسۇزلۇقتىن قۇرۇپ يېرىلىپ كەتكەن لەۋلىرىمدىن ئەتىر گۈلدەك پۇرەكلەپ ئېچىلماقتا ... دەم ئېلىشقا توختىغان يەرلەردە ئاچلىق، ھارغىنلىق ئىچىدە ياتقان باشقا تۈركىستانلىقلارمۇ ئورۇنلىرىدىن ئىرغىپ تۇرۇپ يۈك ماشىنىمىزغا ئاتلاپ چىقماقتا ئىدى. ...

ئېسىمدە قېلىشچە، كۈن پارلىغان ئافرىل سەھەرلىرىدىن بىرىدە بىز ئولتۇرغان قارا ماشىنا ۋارشاۋادىن ئوتتۇز كىلومېتردەك شەرقى جەنۇبىدىكى لېژيونوۋو شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. بىز ۋە كەينىمىزدىن يېتىپ كەلگەن قارا ماشىنىدىكى ئەسىرلەر قاتار كەتكەن ئاكاتسىيە دەرەخلىرى ئىچىدىن كېسىپ ئۆتكەن توپىلىق يولغا چۈشۈپ يىغىلدۇق. ئوتتۇرلۇقتا ئىككى قەۋەتلىك قوماندانلىق شتاب بىناسى، ئۇنىڭ ئەتراپىدا تاختايدىن قۇرۇلغان ياتاق ئۆيلەر كۆرۈندى. بۇ يەر، ئۆز ۋاقتىدا پولشا ئارمىيىسىگە تەۋە قارارگاھلاردىن بىرسى ئىكەندۇق. مانا ئەمدى بۇ يەر تۈركىستان لېژيونېرلىرىنىڭ قارارگاھى ئىدى. ... بۇ بىزنىڭ بۇرۇلۇش نوقتىمىز ئىدى. بۇ يەردە مېنىڭ ئۇچۇن ھاياتىمدىكى يېڭى بىر يول باشلانغان ئىدى. بۇ يولدا مېنى نېمىلەرنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتىم. ... شۇنىڭغا قارىماي بۇ يەردە بولالىغىنىم ئۇچۇن بەكلا رازى ئىدىم. ھېچ بولمىغاندا بۇندىن كېيىن يالغۇز بېشىمغا يول ئاختۇرۇپ يۈرۈشتىن قۇتۇلغان ئىدىم. ... ئەمدى مەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىدىم. ئەمدى مېنىڭ ھاياتىم مەنىلىك ئۆتۈشكە باشلايتتى. ...

بىز ھەممىمىز كىيىملىرىمىزنى سېلىپ پاكىز يۇيۇندۇق، كونا سوۋۇت ھەربىي كىيىملىرىمىزنى ئوتقا تاشلاپ، ئۇچىمىزغا يېڭى نېمىس ھەربىي كىيىملىرىنى كىيىشتۇق. ... ھەممىمىز كېلىپ سەپ بولۇپ تىزىلدۇق. ياش بىر قازاق ساپ رۇس تىلى بىلەن بۇندىن كېيىن ئەسىرلىكتىن قۇتۇلغانلىقىمىزنى، تۈركىستان لېژيونېر

سېپىدا ئىكەنلىكىمىزنى، بۇندىن كېيىن تۈركىستانىنىڭ ئازادلىقى ئۇچۇن جەڭ قىلىدىغانلىقىمىزنى ئۇقتۇردى. ...

”مەن ئۆزۈمنى يەنىلا بىر ئەسىر دەپ ھېس قىلاتتىم.
ئۇمان ئەسىرلەر لاگېرىنىڭ سىرتىدا، قۇرسىقىم توق، شۇنىڭغا قارىماي بەرىبىر بىر ئەسىر ئىدىم.
پەقەت قەلبىملا ھۆر ئىدى.
ھۆر روھۇمنى شاد قىلىشنىڭ يولىنى ئاختۇرۇپ تېپىشتىن باشقا مېنىڭ ئۇچۇن ھېچقانداق بىر ئىشنىڭ قىممىتى يوق ئىدى.“

چېڭگىز تاغچىنىڭ يوقۇردا نەقىل قىلىنغان ئەسلىمىلىرىدە ئېيتىلغىنىدەك، ئون مىڭلىغان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ ئۇمىد نۇرى ھېسابلىنىدىغان تۈركىستان لېژيونلىرى 1942-يىلى يانۋار ئېيىدا قۇرۇلىدۇ. بۇ قوشۇن ئاساسلىقى ئۆزبېك، تۈركمەن، قازاق، قىرغىز، قاراقالپاق ۋە تاجىك قاتارلىق قەۋملەرگە مەنسۇپ ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تەشكىل تاپقان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ئۆز مىللىتىگە تەۋە مىللىي لېژيون تەشكىل قىلىنمىغان قىرىم ۋە ئىدىل-ئۇرالىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىمۇ تۈركىستان لېژيونىغا ئۆھرىتىلمەكتە ئىدى. بۇ قىسىملار، يەنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ مىللىي لېژيونلار دەسلىپىدە گېنېرال ئوسكار فون نېيدېرمايېر قوماندانلىقى ئاستىدىكى 162-دېۋىزىيىنىڭ قارمىقىدا قۇرۇلماقتا ئىدى.

نېيدېرمايېر، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرىدە تۈركىيە بىلەن ئېرانداتۇرغان، ئاندىن ئافغانىستانغا ئۆھرىتىلگەن نېمىس ھەيئىتىنىڭ ھەربىي مەسئوللىقىنى ئۇستىگە ئالغان بىرسى ئىدى. نېيدېرمايېر، شۇ ۋاقىتلاردا ئەنگلىيىلىكلەرگە ئەسىر چۈشۈپ ھەزەر دېڭىزىدىكى نارگىن ئارىلىغا قامالغان، بولشېۋىكلار ئىنقىلابى دەۋرىدە ئۇ يەردىن قويۇۋېتىلىپ يۇرتىغا قايتۇرۇلغان تەجرىبىلىك بىر ئەسكەر ئىدى. ئۇ، شەرق ئەللىرىدە ئىشلىگەن خىزمەتلىرى سەۋەبىدىن كايزېر ۋىلخېلم تەرىپىدىن قەھرىمانلىق ئوردىنى بىلەن تارتۇقلانغان بولۇپ، تۈركى قەۋملىرىنى بىۋاستە تونۇيدىغان بىرسى ھېسابلىناتتى.

ھەرقايسى لاگېرلاردا ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە، ئەگەر خالىساڭلار تۈركىستان لېژيونىغا قاتنىشىڭلار دەپ تەرغىب قىلىنغاچقا، پىدائىي بولىدىغانلار بۇ يەرگە يوللانماقتا ئىدى. لېژيونېرلەردىن ئابدىراخمان كاسانلى (ئابدىراخمان كاسانلى، 1942-يىلى

نېمىسلارغا ئەسىر چۈشكەن. كېيىن تۈركىستان لېژيونىغا قاتنىشىپ پولشا، يوگسلاۋىيە، ۋېنگرىيە ۋە ئاۋۇستىرىيە قاتارلىق ئەللەردە ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. ئۇرۇش ئاخىرلىشىۋاتقان كۈنلەردە ئىتالىيىدە ئەنگلىيىلىكلەرگە ئەسىر چۈشىدۇ. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بىر مۇددەت گېرمانىيىدە تۇرۇپ قالىدۇ. 1949-يىلى تۈركىيىگە كېلىۋېلىپ نازىللىغا ئورۇنلىشىدۇ. 1975-يىلى نازىللى كۇۋەزچىلىك تەتقىقات ئورگىنىدا پېنسىيىگە چىقىدۇ. بۇ كىتاب يېزىلىۋاتقان ۋاقىتلاردىمۇ يەنىلا شۇ نازىللىدا تۇرماقتا ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۆز ئەسلىمىسىدە لېژيونېرلىككە قوشۇلۇش جەريانىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

بىزدىن 120 مىڭ ئەسكەر ئەسىرگە چۈشكەن ئىدى. بىزنى بىر يەرگە يىغدى. سەككىز سوتكا كېچە-كۈندۈز تىزىلىپ يول يۈردۇق. ئىچىدىغانغا سۇ، يەيدىغانغا نان يوق، يامغۇر تىنماي قۇيۇلۇۋاتقان، يامغۇر ئاستىدا يېتىپ، يامغۇردا يول يۈرەتتۇق. ئۆكرائىنا دېگەن بەكلا كەڭرى، پايانسىز كەتكەن بىر يەر ئىكەن. يول بويىدا مال-چارۋىلارنىڭ تىزىكى بىلەن بۇلغىنىپ كەتكەن كۆلچەكلەر ئۇچراپ قالاتتى. بىز ئۇسسىغاندا شۇ سۇلاردىن ئىچەتتۇق. ... ئاخىرى تىكەنلىك سىم تورلىرى بىلەن قورشالغان چوڭ بىر لاگېرغا يېتىپ كەلدۇق. ئۇ يەردە ھەممە مىللەت ئادەملىرى بار ئىدى. ... لاگېردا ئارىمىزدىن يەھۇدىيلارنى ئاختۇرۇشتى. ... بىزنىڭ بالىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى يەھۇدىي ئىكەنسەن دەپ ئۆلتۈرۈۋېتىشتى. ئىچىمىزدە رۇسىيىدە ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇغان ئۆزبېك بالىلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار بېرىپ كوماندىرلارغا بىزنىڭ يەھۇدىي ئەمەسلىكىمىزنى ئېيتتى. شۇنداق قىلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدۇق. ... لاگېردىكى شۇلاردىن بىرسى بولغان ۋەلى قېيۇمخان دەيدىغان بىرسى كېلىپ: مەن سىلەرنى بۇ لاگېردىن قۇتقۇزغىلى كەلدىم، قايسىڭلار بۇ ئەسىرلەر لاگېرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىشنى خالايسىلەر؟ دەپ سورىدى. بىز ئۇنىڭغا، ھەممىمىز خالايمىز دەپ جاۋاب بەردۇق. ئەمدى بىزنىڭ ئالدىمىزدا ئىككىلا يول قالغان ئىدى: يا ئۆلۈپ تۇگىشىمىز كېرەك، يا بولمىسا قۇتۇلۇشىمىز كېرەك. ھەممىمىز جېنىمىزنى ساقلاپ قېلىش يولىنى تاللاشتۇق. ... ئۇلار بىزنى باشقا بىر لاگېرغا ئېلىپ باردى. بىز ئۇ يەردە ئۈچ ئايدەك ۋاقىت تۇرۇپ قالدۇق. نېمىس ئارمىيىسى ئىچىدە تۈركىستان قىسمى قۇرۇلغانىكەن. يەڭلىرىمىزگە "ئاللا بىز بىلەن" دېگەن بەلگىلەرنى تاقىدۇق.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، تۈركىستانلىق ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلەرگە نىسبەتەن ئۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىن-بىر يولى تۈركىستان لېژيونىغا پىدائىي بولۇپ قېتىلىش ئىدى. ئەسىر ھەيئەتلىرى لاگېرلارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ئەسىرلەر بىلەن

سۆزلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئىختىيار قىلغانلارنى تاللاشقا كىرىشكەن ئىدى. ئەمما مىليونلىغان ئەسىر يىغىلغان بىر مۇھىتتا ئەسىرلەر بىلەن بىردىن-بىردىن كۆرۈشۈپ پىدائىلارنى تاللاپ چىقىش ئاسان ئەمەس ئىدى. شۇندىن كېيىن گېرمانىيە ھەربىي قوماندانلىقىنىڭ ئەسىر ھەربىيلەرنى ئالدىنقى سەپلەردە ئۇرۇشقا سېلىش ئىشىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ پىدائىي بولۇشنىڭ شەرتلەر پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدۇ. كىيىۋدىكى بىر ئەسىرلەر لاگېرىدا تۈرغان تۈركىستان لېژيونېرى بولغان ئالىم راباتلىقنىڭ ئەسلىمىلىرى مەجبۇرى ئەسكەرلىككە ئېلىشنىڭ تىپىك ئۇلگىسىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە (تۈركىستان لېژيونېرى بولغان راباتلىق، رۇسىيە، رۇمىنىيە ۋە نورمانديە ئالدىنقى سەپلىرىدە ئۇرۇشقا قاتناشقان. 1949-يىلى تۈركىيىگە كېلىپ ئايدىنغا ئولتۇراقلاشقان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى):

كىيىۋدىكى بىر ئەسىرلەر لاگېرىدا تۇرۇۋاتقىنىمدا ئۇ يەردە 20 مىڭدەك ئەسىر بار ئىدى. ... كۈندە 20-30 كىشى ئاچلىقتىن ئۆلۈپ تۇراتتى. پىتىمۇ بەكلا كۆپ ئىدى. خۇدا ساقلىدى، بىزمۇ ئامان قالدۇق. ...

1942-يىلى 25-فېۋرال كۈنىسى بىر نېمىس ئوفىتسېرى بىلەن بىر پۇقرا تەرجىمان كەلدى. "قايسىڭلار مۇھەممەدى، مۇسۇلمان بولساڭلار قولۇڭلارنى كۆرۈرۈڭلار" دېدى. قورقۇنچلار قولىنى كۆتۈرمىدى. مېنىڭدەك قورمايدىغانلار قولىنى كۆتۈردى. ... بۇ لاگېردىكى 20-25 مىڭدەك ئەسىر ئارىسىدىن ئۈچ مىڭدەك مۇسۇلمان ئايرىلىپ چىقتۇق. بىزنى تۆمۈرىول ئىستانسىغا ئاپىرىپ قىزىل رەڭلىك بىر پويىزغا ئولتۇرغۇزۇپ 400 كىلومېتىر يىراقتىكى راۋلى دەيدىغان بىر شەھەرگە ئېلىپ كېلىشتى. ئۇ يەردە كونا بىر ئۇرۇس قارارگاھىنى تەييارلاشقانىكەن. رۇسىيە ھەربىي كىيىملىرىمىزنى سېلىپ تاشلىدۇق. مونچىغا چۈشۈپ يۇيۇندۇق، نېمىس ھەربىي فورمىلىرىنى، بەتىنكىلىرىنى كىيىشتۇق. شۇنداق قىلىپ نېمىس ھەربىسىگە ئايلاندۇق. ... بىزنى تۈركىستان پىدائىيلىرى دەپ ئاتاشتى. ئوڭ يېڭىمىزغا يۇمىلاق قىلىپ تىكىلگەن "ئاللا بىز بىلەن" دېگەن يەڭ بەلگىسىنى قادىدۇق. شۇ يەردە ھەربىي تەلىم-تەربىيە كۆردۇق. ئاندىن كېيىن بىزنى رۇسىيىنىڭ بىر شەھىرىگە ئاپىرىپ تاشلاشتى. ... شۇنداق قىلىپ ئۇ يەردە جەڭگە كىرىپ كەتتۇق.

تۈركىستان لېژيونى دەسلىپىدە ھەر بىرسىدە 4 تىن ۋوزىۋوت (پەي، – ت) بولغان 5 روتىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. بۇ يەرگە كەلتۈرۈلگەن ئەسىرلەر ئىككى ھەپتىگىچە تويغىچە تاماق يەپ ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن تەلىم تەربىيە باشلىناتتى. بۇنداق

ھەربىي تەلىم تەربىيە مۇددىتى ئادەتتە ئىككى ئايدەك داۋام قىلاتتى. تەلىم تەربىيىسىنى پۈتتۈرگەن ئەسكەرلەر ئايرىم-ئايرىم گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ گېرمانىيە ئالدىنقى سەپلىرىدىكى ھەر قايسى قوماندانلىق شىتاپلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلەتتى. ئاندىن ئۇلارنىڭ ئورنىغا يەنە يېڭىدىن تاللانغان ئەسكەرلەر ھەربىي تەلىم تەربىيىگە كەلتۈرۈلەتتى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا تەلىم-تەربىيە كۆرگەن ئەسكەرلەر كۆپىنچە ھاللاردا تۆمۈر يوللارنى ياكى قورال ئىسكىلاتلىرىنى قوغداشقا ئوخشاش ئامانلىقنى ساقلاشقا دائىر ئىشلىرىغا قويۇلاتتى. 1942-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىغا كەلگەندە ئۇكرائىنا بىلەن پولشادەك ئىشغال قىلىنغان جايلاردا پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرى كۆپىيىپ كېتىپ ئامانلىق ساقلاش كۈچلىرى يېتىشمەي قالغاچقا، تۈركىستان لېژيونېرلىرىنى بۇ جايلارغا يۆتكەپ كېلىپ ئىشلىتىلىشكە باشلايدۇ. ئىككى قېتىملىق بۇاستە جەڭگە سېلىنغان تۈركىستان لېژيونىنىڭ بىرىنچى باتالیونى 1942-يىلى 3-ماي كۈنىسى قىزىل پارتىزانلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن پولشىنىڭ بريانسك ئورمانلىقلىرىغا ئۆھرتىلگەن ئىدى. تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندىغانلىقى ئۈچۈن، شۇ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تۈركىستان لېژيونلىرىنى بارلىق ئالدىنقى سەپلەرگە ئۆھرتىدىغان بولدى.

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تۈركىستان لېژيونلىرىنىڭ تەرەققىياتى

ۋەلى قېيۇمخان، تىرىشىپ يۈرۈپ ئاخىرى تۈركىستان نامىدا پائالىيەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە سىياسىي كومىتېت قۇرۇپ چىقىش ھەققىدە نېمىس دائىرىلىرىنى قايىل قىلىدۇ. قېيۇمخان، بۇ كومىتېتنى قۇرۇش جەريانىدا شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى بىلەن مۇناسىۋەت ئۈچۈن ئاساسى پرىنسىپ ئۇستىدە كېلىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ: بىرىنچىدىن، تۈركىستانغا قارىتىلغان بارلىق سىياسىي پائالىيەتلەر كومىتېتنىڭ تىزگىنىدە بۆلىشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، قۇرۇلۇۋاتقان تۈركىستان لېژيونىمۇ كومىتېتنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىشى، لېژيونېرلار نېمىس ئەسكەرلىرى بىلەن تەڭ ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بۆلىشى كېرەك؛ ئاخىرقى بىر ئىش، ئىقتىسادى جەھەتتە كومىتېت بىلەن لېژيونلارنىڭ بارلىق ئېھتىياجلىرى گېرمانىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەمىنلىنىشى، تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرگىنىدىن كېيىن بۇ قەرزلەر تۆلىنىدىغان بۆلىشى كېرەك.

«مىللىي تۈركىستان» جورنىلىنىڭ 1942-يىل نويابىر سانىدا مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى (م ت ب ك، مىللىي تۈركىستان بىرلىكى كومۇتېتى) قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ. تەشكىلى ئىشلىرىغا بۇ كومىتېت مەسئۇل بولىدىغان تۈركىستان لېژيونىمۇ «تۈركىستان مىللىي كۈرەش ئىتتىپاقى» دەپ ئاتىلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان، ھىملېرگە يازغان بىر پارچە خېتىدە بۇ كومىتېتنىڭ رەسمىي قۇرۇلۇش تارىخىنى 1942-يىلى 14-نويابىر دەپ كۆرسەتكەن. 21 كىشىلىك بۇ كومىتېتتا رەئىستىن باشقا يەنە بىر باش كاتىپ، ھەربىلىك، تەلىم-تەربىيە، بىلىم، ئەدەبىيات، نەشرىيات، ئاخبارات، سەھىيە، دىن قاتارلىق ساھەلەر بويىچە بۆلۈم باشلىقلىرى بىلەن مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. كومىتېتنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىش بىلەن بىرگە، تۆۋەندىكىچە بىر ئۇختۇرۇشمۇ بىرلىكتە ئېلان قىلىنغان ئىدى. بۇ ئۇقتۇرۇش تەپسىلىي كۆزدىن كۆچۈرىلگىنىدە، رەھبەرلىك قىلىش بىلەن لىدېرلىك قىلىش جەھەتتە ئىنتايىن ئېنىق بەلگىمىلەر قويۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

بۇ كومىتېت تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك (بۇگۈنكى ۋە كېلەچەكتىكى) بارلىق سىياسىي ئىشلارغا رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە تۈركىستان مىللىي كۈرەش ئىتتىپاقىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق كومىتېتى، تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. كومىتېتنىڭ قۇرۇلۇشى بىردىن-بىر رەھبەر پېرىنسىپىگە ئاساسلانغان بولۇپ، بۇ رەھبەر، كومىتېت رەئىسى ۋە پۈتۈن تۈركىستانلىقلارنىڭ لىدېرى بولغان ۋەلى قېيۇمخاندۇر. تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك (بۇگۈن ۋە كەلگۈسىدىكى) بارلىق ئىشلار ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.

ئۇختۇرۇشنىڭ ئاخىرىدا بۇ بەلگىلىمىلەر گېرمانىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەستىقلانغانلىقى كۆرسىتىلگەن. كېيىنكى يىللاردا ئېغىر زىددىيەتلەر ۋە تالاش-تارتىشلارغا سەۋەب بولىدىغان بىردىن-بىر رەھبەر – فيۈرېر پرىنسىپى، قېيىمخانىنىڭ دېيىشىدىن قارىغاندا يالغۇز گېرمانىيىدىكى پائالىيەتلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايتتى. «مىللىي تۈركىستان» مەجمۇئەسىدىكى سۇئال-جاۋاپ شەكلىدىكى بىر ماقالىدا بىر لېژيونېرنىڭ ”كېلەچەكتە تۈركىستانىنىڭ تۈزۈمى قانداق بولىدۇ؟“ دېگەن سوئالىغا ”تۈركىستانمۇ بىردىن-بىر رەھبەر پرىنسىپى بويىچە باشقۇرۇلىدۇ. بەلكىم رەھبەرنىڭ ئەتراپىدا مەسلىھەتچىلەر بولىشى مۇمكىن“

دېگەن جاۋاب بېرىلگەن بولۇپ، بىردىن-بىر رەھبەر پرىنسىپىغا قارشى چىققانلارغا قەتئىي يول قويۇلمايدۇ دەپ بايان قىلىنغان.

بۇ كومىتېت بىلەن بىرگە يەنە تۈركىستان مىللىي ئىنئانە توپلاش ساندۇقىمۇ قۇرۇلغان. تۈركىستان لېژيونىغا قاتناشقان ھەر بىر ئەسكەرنىڭ ئايلىق مائاشىدىن 1 مارك، تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېرلەردىن 2 مارك، يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلاردىن بولسا 5-15 مارك (رېيچسمارك) ئەتراپىدا يارىدەم پۇلى بۇ ساندۇق ئۈچۈن تۇتۇپ قېلىناتتى. كومىتېت قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنغان مىللىي تۈركىستان نۇشاسىدا لېژيون قوماندانى مىڭ بېشى (مايور) ئېرنېكنىڭ بۇ ساندۇقنى قوللاپ قۇۋۋەتلەپ يازغان بىر پارچە ماقالىسىمۇ ئېلان قىلىنغان ئىدى. ھەر ئايدا بۇ ئۇسۇل بىلەن يىغىلغان پۇل م ت ب ك نىڭ پائالىيەتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. شۇنداق قىلىپ، گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاستە ياردىمى بولماي تۇرۇپمۇ كومىتېتنىڭ مەۋجۇتلۇقى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان.

1942-يىلى دېكابىر ئېيىدا، ۋەلى قېيۇمخان 4 ھەپتىلىك تۈركىيە زىيارىتىغا ئاتلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ زىيارىتى گېرمانىيىنىڭ تۈركىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فون پاپېننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. پاپېن، باش ئەلچى شۇلېنبۇرگقا قېيۇمخاننىڭ تۈركىيىگە كېلىپ تۈركىيە رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ لېژيون توغرىلىق ئۇلارغا مەلۇمات بېرىشىنىڭ پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئېھتىمال، تۈركىيە سىياسىي ساھەسىگە گېرمانىيىنىڭ شەرق ئىشلار سىياسەتلىرىدە تۈركى قەۋمدىكىلەرگە مۇھىم ئەمىلى پاكىت قاتارىدا كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن. نېمىسلار بۇ ۋاقىتلاردا تۈركىيە يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان بىتەرەپلىك سىياسىتىنى ئۆزلىرىنىڭ پايدىسىغا ئۆزگەرتىش ئۈچۈن پۈتۈن چارىلارنى ئىشقا سېلىشقا كىرىشكەن ئىدى. تۈركىيە تەۋەسىدە پايدىلىق ۋەزىيەت يارىتىش ئۈچۈن ۋەلى قېيۇمخاننىڭ قولىغا لېيبراندتنىڭ ئىمزاسى بار تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىر پارچە ماتېرىيالنىمۇ تۇتقازغان ئىدى. قېيۇمخان، بۇ زىيارەت جەريانىدا تۈركىيە باش قوماندانلىق شتابى ۋە خەۋپسىزلىك ئورگىنى مەسئوللىرى بىلەن كۆرۈشۈپ چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن كونا ت م ب چىلار بىلەنمۇ بىرگە سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان تۈركىيىدىن قايتىشىدا گېرمانىيە رەھبەرلىكى تەرىپىدىن دېپلومات دېگەن ئۇنۋان بېرىلىپ، مۇددەتسىز دېپلومات پاسپورتى بېرىلىدۇ (ۋەلى قېيۇمخان، 1991-يىلىقى شەخسى كۆرۈشۈشتە،

ئادلون يىغىنىغا تەييارلىق قىلىش ۋاقتلىرىدىلا ۋەلى قېيۇمخانغا دېپلومات پاسپورتى بېرىلگەنلىكىنى، ھەر تۈرلۈك ئۇچرۇشۇشلارنىڭ ھەممىسىلا دىپلوماتىيە دەرىجىسىدە بولغانلىقىنى ئېيتىدۇ. تۈركىيە زىيارىتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ مەيلى پاسپورتى بولسۇن، مەيلى دېپلومات ئورنى بولسۇن مۇددەتسىز قىلىپ ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ئالدىنقى سەپلەردە تۈركىستان لېژىيونلىرى

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى (م ت ب ك) رەسمىي قۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ، تۈركىستان لېژىيونىمۇ بۇ كومىتېتنىڭ ھەربىي تارمىقى ھالىغا كەلگەن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، لېژىيوندا يولغا قويۇلغان ئۇسۇللار بىلەن ئىشلىتىلگە بەلگىلەر بۇ قاراشنى گەۋدىلەندۈرگەندەك ھالغا كەلتۈرۈپ قايتا تۈزۈپ چىقىلدۇ. لېژيون قوماندانلىقىغا مەسئۇل مىڭبېشى خوپتمان ئېرنېك، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا تەينىلەنگەن مىڭبېشى ئوبېرست موللېرمۇ كومىتېتنىڭ پائالىيەتلىرىگە كۈچلۈك يارەمچى بولۇپ، م ت ب ك نىڭ لېژيونلارغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى كۈچەيتىش مەقسەت قىلىنغان تەدبىرلەر ئۈستىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى.

لېژيونلارغا ئۈەرتىلىدىغان ئەسكەرلەرنى تاللاش ئىشى م ت ب ك غا باغلىق ئىشلار بولۇپ، پۈتۈنلەي تۈركىستانلىقلاردىن تەشكىل تاپقان بىر مۇنچە ئۇمەكلەر تەرىپىدىن تاللىناتتى. ھەربىي تەلىم-تەربىيىسىنى پۈتتۈرگەن ئۇرۇش ئەسىرلىرى، ئۆز مىللىي بايراقلىرى ئاستىدا، قۇرئان ئالدىدا، قېلىچلىرىنى چاپىراز قىلىپ تۇتقان ھالدا ئىككىدىن-ئىككىدىن بولۇپ قەسەم قىلىشاتتى؛ شۇنداق قىلىپ رەسمىي جەڭچى بولغان ھېسابلىناتتى. كومىتېت تەرىپىدىن لېژيون ئۇچۇن لايىھىلەنگەن بايراق مۇستاپا چوقاي ئوغلى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ت م ب نىڭ 1939-يىلقى قۇرۇلتىيىدا تەستىقلانغان بايراقنىڭ دەل ئۆزى ئىدى. يەنى يېرىمى قىزىل، يېرىمى ھاۋارەڭ كۆكۈش رەڭلىك بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا ئاي-يۇلتۇزى بار ئىدى. ئەمما گروزىيىلىكلەر بىلەن ئەرمەن مىللىي كومىتېتلىرى ئاي-يۇلتۇزنى پان تۈركىسىزمگە كۈشكۈرتكىچى سىمۋوللۇق رولى بار دەپ نارازلىق بىلدۈرۈپ

تۈرۈۋېلىشىدۇ. بۇ تۈردىكى نارازىلىقلارنى نېمىس دائىرىلىرىمۇ قوللاپ بەرگەنلىكى سەۋەبلىك ئاي-يۇلتۇز ئورنىغا ياي بىلەن ئوق رەسىمى ئالماشتۇرۇلغان.

(رەسىم ئورنى)
تۈركستان لېژيونېرلىرى ئىشلەتكەن يەڭ بەلگىسى، ھەربىي بايراق ۋە ئەسكەر بەلگىلىرى

ئۆزبېكلەر بىلەن تۈركمەنلەردىن بولغان ئەسكەرلەرگە تاقىلىدىغان "ئاللا بىز بىلەن" خەتلىك يەڭلىك

قازاق ۋە قىرغىز ئەسكەرلەرگە تاقىلىدىغان "تەڭرى بىز مېنېن" خەتلىك يەڭلىك

قولغا تاقىلىدىغان تۈركستان لېژيونىنىڭ ھەربىي بەلگىسى

تۈركستان لېژيون ھەربىي بايرىقى

تۈركستانلىق داڭلىق شائىر ئابدۇلخەمىت سۇلايمان چولپانىنىڭ «گۈزەل پەرغانە» دېگەن شېئىرى «گۈزەل تۈركستان» دەپ ئۆزگەرتىلىپ مىللىي مارش قىلىپ قوبۇل قىلىنغان (بۇ شېئىرنىڭ مىللىي مارش قىلىپ ئىشلىتىلگەن نۇسخىسى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

گۈزەل تۈركستان سەنگە نە بولدى،
سەبەپ ۋاقىتسىز گۈللەرنىڭ سولدى،
ئاھ گۈللەرنىڭ سولدى.

چىمەنلەر بەرباد، قۇشلار ھەم پەرياد،
ھەممىسى ماخزۇن بولمەسمىدىر شاد،
ئاھ بولمەسمىدىر شاد.

بىلمەم نە ئۇچۇن قۇشلار ئۇچماز باغچەلەرىگدە،
ئاھ باغچەلەرىگدە.

بىرلىكمىزنىڭ تەپرەنمەز تاغى،
ئۈمىدلەرىمىزنىڭ سۆنمەز چىراغى،
ئاھ تۈركستان باغى.

قوزغال خەلقىم يېتەر شۇنچە جەۋرى جەپالار،
ئاھ جەۋرى جەپالار.

ئاھ بايراغىڭنى قەلبىم ئويغانسىن،
قۇللىغ، ئەسارەت بارچەسى يانسىن.

قۇر يېڭى دەۋلەت، ياۋلار ئۈتانسىن،
ئۆسىپ تۈركستان قەدرىڭ كۆتەرسىن،
ئاھ قەدرىڭ كۆتەرسىن.

يايراپ ياشناپ ئۆز ۋەتەننىڭ گۈل باغلارىندە،
ئاھ گۈل باغلارىندە. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

تۈركستانلىق جەڭچىلەرنىڭ ھەربىي فورمىلىرىغا مەخسۇس بەلگىلەرمۇ قادالغان ئىدى. سول يېڭى ئۈستىدە بىر مەسچىت رەسىمى ئەتراپىدا ”ئاللاھ بىز بىلەن“ دېگەن خەتلەر يېزىلغان. قازاق ۋە قىرغىز ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىي كىيىملىرىدە بولسا بۇ خەتلەر ”تەڭرى بىز مېنىن“ دەپ يېزىلغان ئىدى. ياقىسىدىكى رەڭلىك سىزىق ئۈستىدىكى ئاي-يۇلتۇز، بۇ ئەسكەرنىڭ تۈركستان لېژيونىغا تەۋە جەڭچى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيتتى.

«ئۇلۇغ گېرمانىيە رادىئوسى» (گروس دېۇتش رۇندفۇنك – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) تەۋەسىدىمۇ مىللىي لېژيونلار ئۈچۈن مەخسۇس بۆلۈملەر قۇرۇلغان ئىدى. بۇ بۆلۈملەردىن بىرسى تۈركستانغا تەۋە بولۇپ، تۈركستانلىق لېژيونېرلەرگە قارىتىپ ئاڭلىتىش بېرەتتى. رادىئو ئاڭلىتىش تۈركستان مارشى چېلىنىپ باشلىنىدۇ، ئاندىن ھەربىلەرگە مۇناسىۋەتلىك، دىنغا مۇناسىۋەتلىك ۋە مەدەنىيەتكە مۇناسىۋەتلىك تېمىلار بويىچە سۆھبەتلەر ئۇيۇشتۇرىلاتتى. شۇنىڭدەك يەنە ناخشا-مۇزىكىلار بېرىلەتتى، خەۋەرلەر بېرىلەتتى. ئەڭ چوڭ لېژيون قىسمى تۈركستان لېژيونى بولغانلىقى ئۈچۈن ئەڭ ئۇزۇن ئاڭلىتىشمۇ بۇ بۆلۈمنىڭ ئىشى ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە،

گېرمانىيە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارىتا خەلقئارالىق سەۋىيىدە تەشۋىقاتلارنىمۇ قىلاتتى، تۈركىستان كومىتېتىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرىمۇ بۇ بۆلۈمگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. بۇ ئاڭلىتىشلارنىڭ مەزمونلىرىنى گويېبېلسنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى تەشۋىقات تەشكىلاتى بەلگىلەپ بېرەتتى.

(رەسىم ئورنى)
تۈركىستان لېژيون قىسىملىرىدىن بىرىگە بايراق تاپشۇرۇش مۇراسىمىدىن بىر كۆرۈنۈش. 1943

(رەسىم ئورنى)
تۈركىستانلىق لېژيونېرلار ھەربىي پاراتتا

لېژيوندىكى تەلىم-تەربىيە جەريانىدا ئەسكەرلەرگە نېمىس تىلى ئۆگۈتىشمۇ چىڭ تۇتۇلغان ئىدى. نېمىس خەلقىنى تېخىمۇ تولۇق تونۇش، شۇ ئارقىلىق غەيرەتلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ ئەسكەرلەرنى گۇرۇپپىلار بويىچە پات-پات بېرلىن قاتارىدىكى مەركىزى چوڭ شەھەرلەرگە ئاپىرىپ سایاھەت قىلدۇرۇپ كېلەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي كومىتېتلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي مىللىي لېژيونلار دائىرىسىدە چەكلەپ تۇتۇشقىمۇ ئالاھىدە تىرىشىلغان بولۇپ، گېرمانىيە جامائەتچىلىكىگە قارىتا خەۋەر بېرىش ئىشلىرىغا قەتئىي يول قويۇلمايتتى. شۇنىڭغا قارىماي لېژيونېرلەرگە قارىتىلغان سىياسىي تەشۋىقات پائالىيەتلىرى كۈچلۈك يارەمگە ئېرىشىپ تۇراتتى. شۇڭا، مىللىي تۈركىستان كومىتېتى لېژيون قىسىملىرى ئىچىدە ياكى قىسىمدىن ئايرىلىپ ئالدىنقى سەپكە كەتكەن مىللىي لېژيونېرلەر ئارىسىدا تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ تۈر تەشۋىقاتلاردا مىللىي مۇستەقىللىققا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئاساسى تېما قىلىناتتى. يەنى تولۇق مۇستەقىللىققا ئېرىشىش ئۈچۈن سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇشتا يېڭىلىشى، بولشېۋىكچىلىك بىلەن ئۇرۇس شوۋېنىزمىنىڭ گۈمران قىلىنىشى ئارقىلىقلا قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان بىر ئىش دەيدىغان كۆزقاراش ئالاھىدە تەكىتلىنىپ تەشۋىق قىلىناتتى. جەڭچىلەرگە سىڭدۈرۈلىدىغان يەنە بىر ئاساسى ئىدىيە، تۈركىستاننىڭ بۆلۈنمەس پۈتۈنلۈك قارىشى بولۇپ، ھەرقانداق بىر شارائىت ئاستىدا قەۋمچىلىك تەرەپپازلىقىغا قەتئىي يول قويماسلىق ھەققىدە كۈچلۈك تەشۋىقات قانات يايدۇرۇلغان ئىدى. ئاڭلىتىشلاردىمۇ بولشېۋىكچىلىك بىلەن ئۇرۇس شوۋېنىزمىغا قارشى كۈرەش قىلىش

ھەربىرى كۆچلۈك تەشۋىق قىلىنىپ، نېمىسلار بىلەن بىرگە قاتنىشىۋاتقان بۇ ئۇرۇشنىڭ ئەسلى غايىسىنىڭمۇ تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۇچۇن دەيدىغان قاراش گەۋدىلىك تەشۋىق قىلىنماقتا ئىدى:

تۈركىستانلىق يېگىتلىرىمىزنىڭ مىللىي ھېسسىيات كۈچى نېمىس دوستلىرىمىزنىمۇ ھەيران قالدۇرماقتا. بىز تۈركىستان جەڭچىلىرى ئۆزىمىزنىڭ مىللىي ھەربىرى ئارقىلىق سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنى تۈپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاش ئۇچۇن قوراللاندۇق. نېمىس ئاكىلىرىمىز بىلەن بىرگە سوۋېتقا قارشى جەڭ قىلىمىز، تۈركىستاندا مىللىي مۇستەقىللىق بايرىقىمىزنى قاداش غايىسى ئۇچۇن جەڭگە ئاتلاندۇق.

تۈركىستاندىن مەكتۇبلارچە كىلومېتىر يىراقتىكى گېرمانىيە ئۇرۇش سەپلىرىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ ئۇرۇشنىڭ مەقسىتىنى مەنتىقىلىق بىر ئاساسقا ئېرىشتۇرۇشكە مەجبۇر ئىدى. جەڭچىلەر ئۆز-ئۆزىگە "بۇ ئۇرۇشنىڭ تۈركىستان بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بار؟" ياكى "مېنىڭ بۇ يەرلەردە نېمە ئىشىم بار؟" دېگەندەك سوئاللارنىڭ ئىمكان قەدەر ئوتتۇرىغا چىقماسلىقى ئۇچۇن تىرىشچانلىق كۆرسىتىلەتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن، يوقۇردا دېيىلگەندەك قاراشلارنىڭ ئۇرۇش جەريانى بويىچە بارلىق ئاڭلىتىشلاردا قايتا-قايتا تەكرارلىنىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

مىللىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن تۈركىستان لېژيونىنىڭ دائىرىسى بىلەن، بۇ يەردە تەلىم ئالغاندىن كېيىن ئالدىنقى سەپلەرگە يولغا سېلىنغان قىسىملارنىڭ سانىمۇ زور دەرىجىدە ئارتماقتا ئىدى. 1942-يىلىنىڭ ماي ئېيىدىن ئاۋۋال كەلتۇرۇلگەن ئەسكەرلەر ئۇششاق ئەترەتلەرنى ئاساس قىلغان، شۇنىڭدەك ئادەتتە ئارقا سەپ ئامانلىق ساقلاش ئىشلىرىغىلا قويۇپ كېلىنگەن بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە كەلتۇرۇلگەن ئەسكەرلەر چوڭ-چوڭ قىسىم ھالىدا بۇاستە ئالدىنقى سەپلەرگە ئۇرۇش قىلىش ئۇچۇن يولغا سېلىنغان. بۇ ئەترەتلەرنىڭ ھەر بىرسىدە 130~150 تىن ئەسكەر 4 تىن كىچىك ئەترەتلەرگە ئايرىلىپ ئۇرۇشقا سېلىنغان بولۇپ، ئوفىسېرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ مەخسۇس خىزمەتلەرگە تەيىنلەنگەنلەر بىلەن بىرلىكتە 750 كىشىلىك قىسىملار ھالىتىدە يولغا سېلىنماقتا ئىدى. ھەر بىر ئەترەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىسېر شتاتى بىلەن ئەسكەر سانىنىڭ 15 پىرسەنت قىسمىنى نېمىسلار تەشكىل قىلاتتى.

ئۇرۇش جەريانىدا ئالدىنقى سەپلەردە ئۇرۇشقا قاتناشقان تۈركىستان قىسىملىرىنىڭ سانى بىلەن ئۇلارنىڭ قايسى ئۇرۇش سەپلىرىدە جەڭ قىلغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولمىدى. فېلد ماربشال مانستېينىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدىكى جەنوبى يۇلۇنۇش ئارمىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئېلان قىلىنغان بىر بويرۇقتىكى ئارمىيىگە مەنسۇپ شەرق لېژيونلار تىزىملىكىگە قارىغىنىمىزدا، مەركىزى شتاب گۇرۇپپىسىدا 1- ۋە 4-نومۇرلۇق بروۋنىك قىسىملىرىدا، بۇ ئۇرۇش سېپىگە قاراشلىق 6-كورپۇس تەركىبىدە نۇرغۇن ساندا تۈركىستان قىسىملىرى ۋەزىپە ئۆتىگەنلىكى مەلۇم.

دوكتور بايمىرزا ھېيتنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن، 1944-يىلىغا كەلگىنىدە گېرمانىيە سېپىگە ئۆتەرتىلگەن تۈركىستانلىق ئەسكەر سانى 180 مىڭ كىشى ئەتراپىدا دەپ مۆلچەرلەش مۇمكىن (181 مىڭ 402 نەپەر). ئۇندىن باشقا يەنە، نېمىس ھەربىي كىيىمىدە يۈرىدىغان ئەمما ئىشچى قاتاردا ئىشلىتىلگەن 85 مىڭ ئەتراپىدا تۈركىستانلىقنىڭمۇ بارلىقى مەلۇم. 180 مىڭ كىشىلىك ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلغان ئەسكەر ئىچىدە تۈركىستانلىق ئوفىسىر سانى ئاران 87 نەپەر ئىكەن. بۇلارنىڭ 13 نەپىرى مىللىي كومىتېتقا، 51 نەپىرى گېرمانىيە باش قوماندانلىقىغا ۋە 23 نەپىرى بولسا ئېس ئېسچىلار (س س) تەشكىلاتىغا مەنسۇپ كىشىلەر ئىكەن (كاروي: «مۇستەملىكە قىلىنغان زېمىنلار» 346-بەت. ئەمما دوكتور بايمىرزا ھېيتى تۈركىستانلىق ئوفىسىر سانىنىڭ بۇنىڭدىن خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى ئېيتقان بولسىمۇ، بۇ ھەقتە ئېنىق بىر سانلىق مەلۇمات بېرەلمىدى).

تۈركىستان لېژيونىغا كەلتۈرۈلۈپ تەلىم-تەربىيە بېرىلگەندىن كېيىن ئالدىنقى سەپكە ئۆتەرتىلگەن قىسىملار، پۈتكۈل ئۇرۇش جەريانىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقى كۈچلىرىگە قارشى ئىنتايىن قاتتىق جەڭلەرگە قاتناشقان. ستالىنگراد ئۇرۇشىدا ئۈچ تۈركىستان باتالیونى ئەڭ ئاخىرقى بىر ئادەمى قالغىچى جەڭ قىلىپ ئاخىرى ھەممىسى قىرىلىپ تۈگىگەنلىكى مەلۇم. لېژيوننىڭ 450-باتالیونى 1942-يىلىنىڭ ماي ئايلىرىدا ئۈكرائىنانىڭ جامپول رايونىدىكى ئۇرۇشلاردا ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەن قىسىملىرىنى تارمار كەلتۈرىۋەتكەنلىكى ئىدى. بۇ ئۇرۇشتا، بۇ باتالیوندا ئارانلا 2 نەپەر نېمىس ئوفىسىرى بار بولۇپ، جەمئىي ئەسكەر چىقىمىمۇ پەقەت 28 نەپەر بىلەنلا چەكلەنگەنىكەن. خاركوۋ ئەتراپىدىكى يەنە بىر تۈركىستان باتالیونىمۇ ئۇرۇس قىسىملىرىنىڭ قورشاۋى ئىچىدە قالغىنىدا دۈشمەن سېپىنى يېرىپ قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ تۇرۇقلۇق، قورشاۋ يېرىدە قالغان ئىنتايىن

ياخشى كۆرىدىغان نېمىس قۇماندانلىقى جەستىنى قايتۇرۇپ چىقىمىز دەپ قايتا دۇشمەن ئارىسىغا بېرىشقا جاسارەت قىلالىغىدەك قەھرىمانلىقىنى تېپىك ئۇلگىسىنى كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم. شۇ قېتىملىق ئالدىنقى سەپ دوكلاتىنى كۆرگەن ھىتلېرمۇ، مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ جەڭ قىلىش ماھارىتىگە قول قويۇشقا مەجبۇر بولغانىكەن.

(رەسىم ئورنى)
ت م ب ك رەئىسى ۋەلى قېيۇمخان تۈركىستان لېژىيونىدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان تۈركىستانلىق ئوفىتسېرلار بىلەن بىرگە. 1943-يىلى ئۆكتەبىر

نېمىسلار، ئۇرۇش جەريانىدا سوۋېت ئارقا سەپلىرىگە قارىتا بۇزغۇنچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. بۇ پائالىيەتلەرنىڭ مەقسىتى، تۈركىستان لېژىيونىدىن تاللىنىپ جاسۇسلۇققا قارشى رازۋېتچىك قىلىپ يېتىشتۈرۈلگەن ئىشپىيونلىرىنى دۇشمەن ئارقا سەپلىرىگە پاراشۇت ئارقىلىق تاشلاپ پايدىلىنىش ئىدى. بۇ مەقسەتتە، 1941-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا، يەنى باربارووسسا ھەربىكىتى باشلانماي تۇرۇپ، «ۋالى-1» نامىدا مەخسۇس ئاخبارات بۆلۈمى تەشكىل قىلىنغان ئىدى. بۇ بۆلۈمدە يېتىشتۈرۈلگەن مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ئىشپىيونلار سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى ئىچكى قىسمىدا تۇرۇپ يىمىرىپ تاشلاش مەقسىتىدە ئارقا سەپلەردە پائالىيەت قىلىشى، بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشى ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆچمەنلىك قوزغاش ئۈچۈن كۈشكۈرتكۈچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشى پىلانلانغان ئىدى.

1942-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا كاپكازىيە رايونى نېمىسلار قولىغا ئۆتىشى نەتىجىسىدە، بۇ يەردىكى ئايرودرومىلاردىن بۇ مەقسەتلەر ئۈچۈن پايدىلىنىش شارائىتىنى يارىتىلغان ئىدى. شۇڭا قىرىملىق مۇستەجىپ ئۇلكۇسال، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرىگە مۇناسىۋەتلىك كۈندىلىك خاتىرىلىرىدە، بېرلىنده تونۇشۇپ قالغان بىر تۈركىستانلىقنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرىنى تۆۋەندىكىچە نەقىل كەلتۈرىدۇ:

مەن بىر ئۆزبېك. تاشكەنتتىنمەن. ئىسمىم ئوسمانبەگ، 28 ياشقا كىردىم. تۈركىستانىنىڭ داڭلىق كىشىلىرىدىن مۇنەۋۋەر قارىنىڭ ئىنىسى رۇستەم قارىنىڭ ئوغلى بولىمەن. بولشېۋىكلار 1933-يىلى ئاتامنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. قىزىل ئارمىيىدە زاپاس تەغمەن (جۇنۇبىي ياكى جوڭۇبىيغا تەڭ كەلسە كېرەك؟ ئەڭ تۆۋەن ئوفىتسېر

تۈرى. – ت) بولۇپ ئۇرۇشقا ئۆزەرتىلگەن ئىدىم. بىر ھەپتىدىن كېيىن ۋىيازمادا ئاپتوموبىل بىلەن ئىككى نەپەر تۈرك، ئۈچ نەپەر ئۇرۇسنى بىرگە ئېلىپ قېچىپ نېمىسلارغا ئەل بولدۇق. مانا بۇگۈن رەئىسىمىز ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ لېۋىيونىدىكى بىر جەڭچىمەن. بۇ كۈنلەردە، مېنى دۇمبەمگە پاراشۇت ۋە رادىيو-تېلېگراپ پىريومنىكنى باغلاپ ئايروپىلان بىلەن رۇسىيە ھاۋا تەۋەسىگە ئاپىرىپ تاشلىماقچى. مەن بۇ تەرەپكە ئۇ يەردىكى ئەھۋاللاردىن مەلۇمات يوللايمەن، پۇرسەت تاپالىسام ئۆزبەكىستانغا بېرىۋېلىپ بۇزغۇنچىلىق تەشۋىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا تىرىشىمەن.

يەنە شۇ يىللاردا زادى قانچە كىشى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشقا پەقەتلا مۇمكىن بولمىغان، ئەمما 12 دىن ئارتۇق كىشىدىن تەشكىل تاپقانلىقى مۆلچەرلەنگەن بىر ئەترەت، يالغان ھۆججەتلەر بىلەن تۈركىستانىنىڭ ھەر قايسى يەرلىرىگە مەخپىي كىرگۈزۈلگەن ئىكەن. بۇ كىشىلەر تۈركىستاندىكى يەرئاستى تەشكىلاتلار ئىچىگە كىرىپ، تاشكەنت، ئالمۇتا، دۇشەنبە قاتارلىق شەھەرلەردە پائالىيەت قىلىدىكەن. بۇ جاسۇسلار كاپكازىيەدىكى نېمىس مەسئۇل خادىملىرى بىلەن سىمسىز تېلېگراف ئالاقىسى ئورنىتىپ، قىلغان ئىشلىرىدىن ئۇلارنى خەۋەردار قىلىپ يېڭى تاپشۇرۇقلارنى ئېلىپ تۇرىدىكەن. بېلېرۇسىيەدە تۈرىۋاتقا تۈركىستانلىق گېنېرال مىر قاسىم بۇ گۇرۇپتىكىلەرنىڭ پائالىيەتلىرىنى پاش قىلىشنى توسۇپ تۇرۇۋاتقان ئەڭ مۇھىم بىرسى ئىدى. ئۇرۇشتا سوۋېت تەرەپنىڭ ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەنلىكى مۇقىملىشىپ قالغان 1944-يىللىرى، ئارقا سەپتە پائالىيەت قىلىۋاتقان بۇ گۇرۇپلار ئوتتۇرلۇقتىن غايىب بولۇشىدۇ. ئەلىخان ئاغائوغلى يېتەكچىلىكىدىكى بىر گۇرۇپپا قازاقىستان تەۋەسىگە ئۆزەرتىلگەنلىكى، قىزىل ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى بەزى خەۋەرلەر 1960-يىللاردىكى كومۇنىست مەتبۇئاتلىرىدىمۇ ئېلان قىلىنغان ئىدى.

ۋەلى قېيۇمخان، بۇ ھەقتە ئېنىق بىرەر سان ۋە ئىسىم بېرەلمىگەن بولسىمۇ، تۈركىستاندا پائالىيەت قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ساندا گۇرۇپپىلار يېتىشتۈرۈلگەنلىكىنى، كېيىن بۇ گۇرۇپپىلار كاپكازىيەدىكى مەيدانلاردىن ئۇچقان ئايروپىلانلار بىلەن ئارقا سەپلەرگە پاراشۇت بىلەن تاشلانغانلىقىنىڭ راست ئىش ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان يەنە ئۇرۇش ئاخىرلىشىش ۋاقىتلىرىغا كەلگىنىدە بۇ گۇرۇپپىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىگە تۇرۇۋاتقان يەرلىرىگىلاردا ئىزىگىلارنى يوقۇتىۋېتىگىلار دېگەن بۇيرۇق بېرىلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

ئەنە شۇ تۈردىكى داستان خاراكتېرىدىكى ئۇتۇقلىرىغا قارىماي، نېمىسلار مۇسۇلمان تۈركى گۇرۇپپىلارغا نىسبەتەن ئىزچىل ئىشەنمەي كەلگەن. تۈركىستان لېژيونىدا ياكى ئالدىنقى سەپلەردىكى قىسىملاردا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان نېمىس ئەسكەرلىرى تۈركىستانلىق ئوفىسېرلارنىڭ بويرۇقلىرىنى ئاڭلىمايتتى. ئۇلارنى كۆزگە ئىلمايتتى ۋە تەڭ دەرىجىلىك ئۇنۋاندىكىلەر ئىچىدىكى تۈركىستانلىقلارغا قارىتا ئىككى خىل مۇئامىلە قىلىشاتتىكەن. تۈركى قىسىملىرىغا تارقىتىلغان قوراللار ئاساسەن ئالغاندا سوۋېتلەردىن ئولجا ئېلىنغان قوراللار بولۇپ، گېرمانىيىدە ئىشلەنگەن قوراللارغا سېلىشتۇرغاندا سۈپىتى تۆۋەن ئىدى. بۇلاردىنمۇ يامىنى كومۇنىزمنىڭ ئەسلى مەنبەسى ئاسىيالىقلار دەپ قارايدىغان ناتىستلار نەزەرىيىسى ھېلىغىچە ئەمەلدىن قالمىغان بولۇپ، ئېس-ئېس گۇرۇپپىلىرى بۇ نەزەرىيە بويىچە ئىش قىلىشاتتى. بۇ تۈردىكى كەمستىلىشلەر، ئۇرۇشنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا شەرق ئۇرۇش سېپىدىكى ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەسكەرلىرى ئارىسىدا ھەربىلىكتىن قېچىشلارنىڭ ئارتىشىغا سەۋەب بولماقتا ئىدى.

بۇ جەريانداا ئۇرۇشنىڭ غالىپلىرى ئورۇن ئالماشتۇرۇپ، بىرقىسىم ئۇرۇش سەپلىرىدە نېمىسلار چېكىنىشكە باشلايدۇ. نېمىس قوماندانلىرى، سوۋېت سەپلىرىگە ئۆتۈپ كېتىشىدىن قورقۇپ باشقا مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان لېژيونلارنى غەرب ئۇرۇش سەپلىرىگە يۆتكەپ ئىشلىتىشنىڭ تېخىمۇ بىخەتەر بولىدىغانلىقىنى ئويلاشقا باشلايدۇ. دېگەندەك، 1943-يىلىنىڭ ئەتىياز ئايلىرىدا مىللىي لېژيونلارنى فرانسىيە بىلەن ئىتالىيە تەرەپلەرگە يۆتكەش قارارى چىقىرىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق سوۋېت تەشۋىقاتىنىڭ لېژيونلارغا تەسىر كۆرسىتىشىدىن ساقلانماقچى بولغان. ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئالغان لېژيونلارنىڭ غەرب ئۇرۇش سېپىگە يۆتكىۋېتىلىشى، بولشېۋىزم بىلەن سوۋېتلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئارزۇسىدىكى شەرق ئۇرۇش سېپىدا جەڭ قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر ئارىسىدا ئىدىيىۋى قالايماقانچىلىقلار ئوتتۇرىغا چىقىشىغا باشلايدۇ. بۇ ئىدىيىۋى قالايماقانچىلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، گېزىت-ژۇرناللاردا بۇ ھەقتە كۆچلۈك تەشۋىقات قانات يايدۇرۇلىدۇ. مىللىي تۈركىستان جورنىلىنىڭ 1943-يىلى فېۋرال سانىدا قېيۇمخان يازغان بىر باش ماقالىسىدە ئەسكەرلەرگە قارىتا مۇنداق دەپ خىتاب قىلىدۇ:

ئۇرۇسلارنىڭ دوستى ھېسابلانغان جاھانگىر دۆلەتلەر بىزنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلماقتا. بىز بۇنى ياخشى بىلىمىز. ئۇلار يەنە كېلىپ تۈركىستان

دۈشمەنلىرى ھېسابلىنىدۇ. تۈركىستان دۈشمەنلىرىگە قارىتا ئۆچمەنلىكىمىز زەھەردىنمۇ كۈچلۈك، قېلىچتىنمۇ ئۆتكۈر.

بۇ ژۈرنالنىڭ يەنە بىر سانىدا، بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

بىز نەدە بولساق بولايلى، كىم بىلەن ئۇرۇشساق ئۇرۇشايلى، بۇلارنىڭ ھەممىسى تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈندۇر. قەدىرلىك تۈركىستانلىق ئەسكەرلەر، مەيلى فرانسىيىدە، مەيلى ئىتالىيىدە، مەيلى شەرق ئۇرۇش سېپىدا بولغىن، قولۇڭدىكى قۇرالىڭنى مەھكەم تۇت. تۈركىستاننى مۇستەقىل قىلىش ئۈچۈن ھەربىكەتكە ئاتلان. نېمىس دۈشمەنلىرى بىزنىڭمۇ دۈشمىنىمىز، تارىخى دۈشمىنىمىزنى يوقۇتايلى!

كېيىنكى يىللاردا، ۋەلى قېيۇمخان تۈركىستان لېژيونى بىلەن بەزى قىسىملارنىڭ غەرب ئۇرۇش سېپىغا يۆتكەش ئىشى ئۈنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇرۇش سەپلىرىدە ئەسىرگە چۈشىدىغان تۈركىستانلىقلار ئۇرۇسلارنىڭ قولىغا ئەمەس ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر قولىغا ئەسىرگە چۈشسە تېخىمۇ ياخشىراق بولىدۇ دەپ ئويلىغانلىدىن بولغانلىقىنى ئېيتىدۇ. راست دېمىسىمۇ، نېمىس سەپلىرىدە جەڭگە قاتناشقان سوۋېت گىراجدانلىرى ئۇرۇسلار تەرىپىدىن قارا فاشىستلار دەپ قارىلىپ، قولىغا چۈشكەن يېرىدە دەرھال ئېتىپ تاشلانماقتا ئىدى. ۋەلى قېيۇمخاننىڭ بۇنداق ئىزاھلىرىغا قارىماي، مىللىي لېژيونلارنىڭ ئۇرۇش سېپىنى ئالماشتۇرۇشىغا ئوخشاش بۇنداق ئىستراتېگىيىلىك ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇندىن كېلىدىغان بىر قارار، ھەر قانداق بىر مىللىي كومىتېت رەئىسىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە ئېلىنغانلىقىغا ئىشىنىش ھەقىقەتەنمۇ تەس. بۇنداق سەپ ئالماشتۇرۇش ئىشىنىڭ گېرمانىيە ئارمىيىسى رەھبەرلىرىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئەندىشىلىرى سەۋەبىدىن ئوتتۇرىغا چىققانلىقىغا ئىشىنىش تېخىمۇ مەنتىقىلىقتەك بىلىنمەكتە. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە بۆلۈشىدىن قەتئىي نەزەر، بۇنداق بىر قارار ئېلىنىشىدىن كېيىن، تۈركىستان قىسىملىرى ھەر ئىككىلا ئۇرۇش سېپىدا جەڭ قىلىشقا باشلايدۇ.

(رەسىم ئورنى)

م ت ب ك رەئىسى ۋەلى قېيۇمخان شەرق لېژيونلىرى باشقۇمانداني گېنېرال ۋ. ھېيگېندورف بىلەن بىللە

(رەسىم ئورنى)
ۋەلى قېيۇمخان تۆمۈر باتالىيون كوماندىرى مايور خاۋېتمان ئەرنەك بىلەن بىللە

1943-يىلقى ۋەزىيەت

1943-يىلى، م ت ب ك ئۇچۇن ئىنتايىن نەتىجىلىك، ئەمما ئۆز ۋاقتىدا يەنە ھەر تۈرلۈك مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان بىر يىل ئىدى. شەرق ئالدىنقى ئۇرۇش سېپى بۇندىن كېيىن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپ قالغانلىقى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىققانلا بولماي، ھەتتا نۇرغۇن سەپلەردە كەينىگە چېكىنىش ۋەزىيىتىمۇ بارلىققا كەلگەن ئىدى. نەتىجىدە، ئىشغال قىلىش پىلانلانغان رايونلاردا يولغا قويۇلىدىغان ھاكىمىيەت تۈزۈمىنىڭ قايسى شەكىلدە بۆلۈشى لازىملىقى ھەققىدىكى مۇنازىرىلەر گېرمانىيە دائىرىلىرىنىڭ كۈندىلىك مۇزاكىرىلىرىدا ئاساسى جەھەتتىن ئۇنتۇلۇپ قېلىۋاتاتتى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت، ئوستمىنىستىرىيۇم بىلەن مىنىستىر روزېنبېرگنىڭ تەسىرىنىڭ كۈندىن-كۈنگە تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقانلىقىدىنمۇ دېرەك بېرەتتى. دەسلەپىدە مىللىي كومىتېتلارنىڭ سىياسىلىشىشىگە قەتئىي قارشى چىقىپ كەلگەن روزېنبېرگمۇ ئەندىلىكتە فون مەندېنىڭ ئۇلارغا تېخىمۇ كۆپ ئەركىنلىك بېرىلىشى ھەققىدىكى پىكىرلىرىگە قوشۇلىدىغان بىرسىگە ئايلانماقتا ئىدى.

ئۇ ۋاقتىقچە مىللىي كومىتېتلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئۆز لېژيونلىرى دائىرىسى بىلەنلا چەكلىنىپ كېلىنگەن ئىدى. كومىتېتلار ئۆزلىرىگە قارايدىغان ھەيئەتلەر ۋاستىسىغا تايىنىپ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى شەرق ئىشچىلىرى ياكى لېژيون جەڭچىسى دەپ ئايرىپ بېرىشقىلا مەسئۇل بولۇپ كەلگەن ئىدى. كېيىن ئۆز لېژيونلىرى دائىرىسى ئىچىدە ئۇلارغا تەلىم-تەربىيە بېرىپ جەڭگە تەييارلاش ئىشلىرىغىمۇ مەسئۇل بولىدىغان قىلىندى. بۇرۇن ھەربىي تەلىم ئېلىپ بولۇپ ئالدىنقى سەپلەرگە يولغا سېلىنغاندىن كېيىن، بۇ قىسىملار بىلەن مىللىي كومىتېتلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مۇناسىۋەت قالمايتتى. جەڭچىلەر نېمىس قىسىملىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن كۈندىن باشلاپ مىللىي كومىتېتلار بۇ لېژيون قىسىملىرى بىلەن ھەرقانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشىغا قەتئىي يول قويۇلمىغان ئىدى.

شۇ يىلى ياز ئايلىرىدا قوبۇل قىلىنغان بىر قارار بويىچە، مىللىي كومىتىتلارغا قارايدىغان تەشۋىقاتچىلارغا ئالدىنقى سەپلەردىكى قىسىملار ئارىسىغا بېرىپ ئۆز مىللىي قىسىملىرىدا پائالىيەت قىلىشىغا يول قويۇشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، جەڭچىلەرنى روھى جەھەتتىن رىغبەتلەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇرۇشتا تېخىمۇ كۆپ نەتىجە يارىتىشىنى تەلەپ قىلىشقا باشلايدۇ. بۇ قارار بىلەن بىرگە يەنە، مىللىي كومىتىتلار نېمىس ئارمىيىسى ئۇرۇش قىلىۋاتقان بارلىق ئالدىنقى سەپلەردە ئۆز ۋەتەنداشلىرىغا قارىتىلغان پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرگەن ھېسابلاندى.

بۇ قارار ئىجرا قىلىنىشى بىلەن تەڭ، م ت ب ك بۇنىڭ ئۈچۈن لازىملىق بەكلا كۆپ ئادەم كۈچىگە ئېھتىياجى تۇغۇلىدۇ. ئالدىنقى سەپلەردە تارقاق جايلاشقان ئون مىڭلىغان تۈركىستانلىق ئەسكەرلەرگە قارىتىلغان سىياسىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن بەكلا كۆپ تەشۋىقات خادىمىغا ئېھتىياجلىق بولماقتا ئىدى. م ت ب ك بۇنچە كۈپ تەشۋىقات خادىم ئورنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن پوتسدام شەھىرىدە بىر كورۇس ئېچىپ نۇرغۇن مىقداردا تۈركىستانلىق ئەسكەرنى بۇ ئىش ئۈچۈن تەربىيىلەشكە باشلايدۇ. بۇ كۇرس جەريانىدا كورسانتلارغا "گېرمانىيە بىلەن بىز، ئازادلىق دېگەن نېمە، تۈركىستان تارىخى، بۈگۈنكى ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى، تۈركىستان خەلقى ۋە يەھۇدىيلار، گېرمانىيىنىڭ ئىجتىمائىي سىياسەتلىرى، گېرمانىيىنىڭ زېمىن يېتىشمەسلىك مەسىلىلىرى، خەلقىمىزنىڭ ئۆتمۈشتە ۋە بۈگۈن قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان كۈرەشلىرىنىڭ سەۋەبلىرى، لېژيونلاردىكى تەشۋىقاتچىلارنىڭ ۋەزىپىلىرى" دېگەندەك تېمىلار بويىچە ھەر تۈرلۈك لېكسىيىلەر سۆزلىنەتتى. تەشۋىقات تەربىيىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى نېمىسلار يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان سىياسەتلەرنىڭ توغرا ئىكەنلىكى، ئۇرۇش قوزغىغان تەرەپ گېرمانىيە ئەمەسلىكى، يەھۇدىيلارنىڭ بۇ ئۇرۇشنىڭ پارتلىشىدا ئوينىغان رولى، گېرمانىيە-تۈركىستان مۇناسىۋەتلىرى دېگەندەك مەسىلىلەرگە قاراتقان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە تەشۋىقاتچى نامزاتلىرىغا: تۈركىستان لېژيونى ئۈچۈن ئېيتقاندا تۈپكى مەقسەت تۈركىستان مۇستەقىللىق تەشۋىقاتىنى قانات يايدۇرۇش ئىكەنلىكى چۈشەندۈرۈلمەكتە ئىدى. بۇ لېژيونلار كەلگۈسىدە تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسىنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقى كۆزقارىشى تەشۋىق قىلىنماقتا ئىدى.

بۇ جەرياندا، مىللىي كومىتېت ئوستمىنىستىرىيۇمنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ نەشرى قىلىۋاتقان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىغا قوشۇمچە قىلىپ، ئارمىيە ئالىي

قوماندانلىقى (ئو ك ۋ) بىلەن بىرلىكتە ھەپتىلىك بىر گېزىت چىقىرىشقىمۇ كىرىشكەنىدى. بۇ گېزىتقا «يېڭى تۈركستان» دەپ ئات قويۇلغانىدى. قېيۇمخان، تۈركستان مىللىي ئىتتىپاق تەشكىلاتىنىڭ چەتئەلدە (تۈركىيىدە – ئاپتونۇمىيە ئىزاھاتى) چىقارغان تۇنجى ژۇرنىلىنىڭ ئىسمىنى بۇ گېزىتكە قويۇش ئارقىلىق، ئۆز يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان بۇ ھەرىكەتنى – ت م ب ھەرىكىتىنىڭ داۋامى ھېسابلىنىدۇ، دەيدىغان تەسىراتنى پەيدا قىلىش ئويىدا بولغان بۆلۈشى مۇمكىن. بۇ گېزىت جەمئىي تۆت بەتلىك بولۇپ، ئاساسەن ئالغاندا ئۇرۇش خەۋەرلىرىنى بېرىش بىلەن مەشغۇل ئىدى. بۇ گېزىتنىڭ تۇنجى سانى 1943-يىلى 3-مارت كۈنى چىققان بولۇپ، تا ئۇرۇش تۈگىگەن كۈنگىچە نەشرىدىن توختىمايدۇ.

ۋەلى قېيۇمخان، ئەتراپىدىكى 30 دەك ياردەمچىلىرىدىن تەشكىل تاپقان م ت ب ك گە تايىنىپ باشقا مىللىي كومىتېتلارغا قارىغاندا كۆرۈنەرلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىدى. كومىتېت يەنە ئەدەبىيات بۆلۈمى تەرىپىدىن «مىللىي ئەدەبىيات» دەيدىغان، ئاساسلىقى مەدەنىيەت ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر نەشرى ئەپكارىنىمۇ قۇرۇپ چىققان بولۇپ، بۇ ژۇرنال يىلدا 5 سان چىقىرىدۇ. بۆلاردىن باشقا يەنە، ھەرخىل تېمىلاردا كىتاب ۋە بروشۇرلارنىمۇ بېسىپ تارقىتىدۇ (ۋەلى قېيۇمخان بىلەن م ت ب ك تەرىپىدىن ئۇرۇش مەزگىلىدە بىر گېزىت، ئىككى ژۇرنال ۋە 28 كىتاب چىقارغان. «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا: 1942-يىلى 15-ئىيوندىن باشلاپ ھەر ئايدا ئىككى سان چىقىرىپ تۇرغان. ھەر سان 80 مىڭ نۇسخىدىن بېسىلغان. بۇ ژۇرنال ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىنكى بىر مەزگىللەرگىچە داۋاملىق چىقىرىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سانى 1975-يىلى 134-ئا دېگەن سان بىلەن چىققان. «مىللىي ئەدەبىيات» ژۇرنىلى بولسا 1943-يىلى يىل بېشىدىن تارتىپ ئايلىق ژۇرنال بولۇپ چىقىرىلغان. «يېڭى تۈركىستان» گېزىتى 1942-1945-يىللىرى ئىچىدە تۈركىستان لېژىيونى تەرىپىدىن ھەپتىلىك چىقىپ تۇرغان. «تۈركىستان مەسىلىلىرى» ‹ۋەلى قېيۇمخان›، «تۈركىستان تارىخى» ‹بايمىرزا ھېيىتى›، «ھىندىستان ئىنقىلابچىلىرى» ‹ئابدۇراۋۇپ پىتىرات›، «ئاباي»، «ئۇلۇغ تىمۇرى»، «ئابىلەي»، «ماناس»، «جاۋىنگېردىڭ كۈندىلىك دەپتىرى»، «مەختۇم قۇلى»، «يېرىم قالدى» ‹بەت نېمىس›، «مېنىڭ تۇيغۇلارىم» ‹م. روشەن›، «يۇرەك تولقۇنلارى» ‹خوشنۇد، شېر كىتابى›، «ئۆلگەنلەر» ‹ق. قورقۇت›، «تولقۇن جىرى»، «تۇھپە» ‹ماسرۇر، شېرلار كىتابى›، «قېيۇمخان» ‹كوللېكتىپ يازغان›، «قۇربان» ‹م. روشەن، رومان›، «كۆك تېپە» ‹كۇرنان›، «قېيۇمخان كىم؟» ‹ئاھ جان›، «ۋەلى قېيۇمخان ماقالىلەر توپلىمى» ‹2 توم›، «ئۆزبەكىستان گرامماتىكىسى» ‹ئا. فون

گابائىن››، «قان» ‹ئابدۇللا، تارىخى رومان››، «بېلىقچى قىزى» ‹م. روشەن، سەھنە ئەسىرى››، «سايران» ‹نېمىس بەد، رومان› قاتارلىق كىتابلار چىقىرىلغان. بۇ كىتابلار مىللىي بىرلىك كومىتېتىنىڭ ئىلمى-ئەدەبى بۆلۈمى تەرىپىدىن تەييارلانغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ئۇلار بۇ تەشۋىقات قوراللىرىنىڭ ھەممىسىنى بىۋاستە تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە بېغىشلىغان بولۇپ، ئۇرۇشتىن قالسا، خەلقئارالىق سىياسەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك تېمىلار ئوستىدە بەكلا ئاز توختالغان. ئۇرۇش جەريانىدا بېسىلغان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ھەمدە «يېڭى تۈركىستان» گېزىتىدا تۈركىيەگە مۇناسىۋەتلىك پەقەت بىر پارچىلا ماقالە بېسىلغانلىقى مەلۇم. بۇ ماقالىدە تۈركىيەنىڭ ئۇرۇش جەريانىدىكى بىتەرەپلىك سىياسىتى ھىمايە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنى ئا ق ش بىلەن ئەنگلىيەگە ئوخشاش جاھانگىر كۈچلەرنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كەتمەسلىكى تەكىتلەنگەن.

(رەسىم ئورنى)

نېمىس ئۇرۇش سەپلىرىدە جەڭ قىلغان تۈركىستانلىق جەڭچىلەر ئۈچۈن نەشرى قىلىنغان «يېڭى تۈركىستان» گېزىتى، 1944-يىلى 5-يانۋار

ۋەلى قېيۇمخان، بۇ بۇ پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا پروفېسسور فون مەندېنىڭ كۈچلۈك ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئەينى دەۋردىكى شارائىتلار كۆزدە تۇتۇلغىنىدا، قېيۇمخان بىلەن ئۇنىڭ گۇرۇپپىسىدىكى كىشىلەر ھەقىقەتەنمۇ ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. 1943-يىلىدىكى شارائىتلار ئاستىدا ئىككى ژۇرنال ۋە بىر گېزىت چىقىرالمىغانلىقى، ئىشلەتكەن ئادەملىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى تاللىيالمىغانلىقى م ت ب ك دىن باشقا ھېچبىر كومىتېتتا كۆرۈلمىگەن بىر ئەھۋال ئىدى. كومىتېت يولغا قويغان ھەمكارلىق ساندۇقى لايىھىسىگە تايىنىپ خېلى مۇھىم ماددىي ئەركىنلىككە ئېرىشىۋالغان ئىدى. پروفېسسور فون مەندېنىڭمۇ ياردىمى قوشۇلۇپ، ئون بەش ئەتراپىدا تۈركىستانلىق ھەر تۈرلۈك گېرمانىيە ئالىي مەكتەپلىرىگە ئوقۇشقا كىرگۈزۈلگەن. م ت ب ك ئەزاسى بولغان ھۈسەيىن ئىكرامخان ئۆز ئەسلىمىلىرىدە 1944-يىلى كومىتېتقا ئەزا بولۇپ كىرگەن ۋاقتىدا 4 نەپەر ھەر تۈرلۈك كەسىپلەر بويىچە دوتسېنت، 3 نەپەر مېدىتسىنا دوختۇرى، 3 نەپەر شائىر ۋە يەنە بىر قانچە كىشى مۇخپىرلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 34 كىشىنىڭ كومىتېتتا خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ۋەلى قېيۇمخاننىڭ شەخسى تەسىرى بىلەن نېمىسلارنىڭ باشقا يەرلىكلەرگە قارىغاندا تۈركىستانلىقلارغا تېخىمۇ كۆپرەك

بىتەرەپ پوزىتسىيە تۇتقانلىقى تۈپەيلىدىن مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنى پۈتكۈل ئۇرۇش دەۋرى بويىچە گېرمانىيىدە پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان مۇساپىرلار ھەربىتى ئىچىدىكى ئەڭ كۆچلۈك ۋە ئەڭ تەشكىلچان ئورگان دېيىشكە بولىدۇ.

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى ئىچىدە ئۆكتىچىلىك

بۇ ئورگاننىڭ كېڭىيىپ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ بەزى مەسىلىلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. كومىتېت پائالىيەتلىرى بىر-بىرسىدىن يىراق، ئوخشىمىغان ئۇرۇش سەپلىرىگە تارقالغان تۈركىستان قوشۇنلىرى ساھەسى بويىچە قانات يايدۇرۇلۇۋاتقانلىقى، شۇڭا ئۆزئارا ئالاقىلىشىش جەھەتلەردە ھەر تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ قىسىملارنى بىر قوللۇق تىزگىنلەپ تۇتۇشمۇ قىيىنلىشىپ كەتكەن ئىدى. ئەزەربەيجاندىن باشقا تۈركى قەۋملەردىن كەلگەن بارلىق ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى تۈركىستان لېيجونلىرىغا يوللىنىپ تۈرغانلىقىمۇ يۇقىرىقى قىيىنچىلىقلارغا يېڭى قىيىنچىلىقلارنىڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا ئىدى. بولۇپمۇ ئىدىل ئۇرال تۈركىلىرى، قىرىملىقلار ۋە قازاق تۈركىلىرى ئۆز مىللىي كومىتېتلىرىنى قۇرۇپ چىقىشنى تەلەپ قىلىشماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، 1943-يىلىنىڭ بېشىدا قازاق تۈركىلىرىدىن كاربىس قاناتباي ۋە ئىدىل ئۇرال تۈركىلىرىدىن ئەخمەت تۆمۈر قاتارلىق كىشىلەر گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ريببېنتروپقا، شەرق ئىشلىرى مىنىستىرى روسېنبېرگكە ۋە ئېس-ئېسچىلار لىدېرى ھىملېرگە ئىلتىماس سۇنۇپ، قازاقىستان بىلەن ئىدىل ئۇرال رايونلىرىدىن كەلگەنلەرنى بىر يەرگە يىغىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر كومىتېت قۇرۇپ چىقىش كېرەك دەيدىغان تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ (مۇھلېن، «كىرىست بىلەن قىزىل يۇلتۇز ئوتتۇرىسىدا» 95-بەت ۋە يەنە «مىللىي تۈركىستان» نىڭ 79-سان 16-بەتلىرىدە ئەخمەت تۆمۈرنىڭ ئەسلىمىلىرىدە بۇ ھەقتە پەقەتلا توختالمىغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ئۇلار بۇ جەھەتتىكى تەلەپلىرى بىلەن بىرگە، ۋەلى قېيۇمخان توغرىلىقمۇ نۇرغۇنلىغان قارىلاش پىكىرلىرىنى تەڭ ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە مىللىي كومىتېتنىڭ تۈركىستانغا ۋەكىللىك قىلالمايدىغانلىقىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشقان ئىدى. ئۇلار، كومىتېت بىلەن لېيجونلارنى بىردىن-بىر رەھبەر پرىنسىپى بويىچە

باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان ۋەلى قېيۇمخانىڭ ئۆزبېك بولغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ كومىتېت ئۆزبېكلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا چۈشۈپ قېلىۋاتقانلىقى، ئۆزبەكلەرگە ئالاھىدە ئىمتىيازلارنى بېرىۋاتقانلىقىدەك بىر قاتار گۇناھلارنى ئارتىشقان ئىدى. ھۆكۈمۇرانلىق قىلىش بىلەن رەھبەرلىك ئىشلىرىنى بىرلا كىشى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ھەر قانداق بىر سىستېمىدا كۆرۈلگىنىدەك، م ت ب ك تەركىۋىدىمۇ ئۆكتىچىلىك باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، بۇ ئۆكتىچىلەر كۈندىن كۈنگە كۈچىيىپ بارماقتا ئىدى.

ئۇلارنىڭ بۇ تۈردىكى ئۆكتىچىلىك پائالىيەتلىرى ئېس-ئېسىچىلارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىنىشىگە ئېرىشكەنلىكى ئېنىق. ئەمما ئۇ ۋاقىتلاردا يېتەرلىك دەرىجىدە كۈچىنى كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان قېيۇمخانەدەك بىرسىگە قارىتىلغان بىرەر ھەرىكەت چوقۇم نېمىس ئورگانلىرىدىكى بىرەر كىشىنىڭ ياكى بىر قانچە كىشىنىڭ كۈچلۈك ھىمايىسى بولماي تۇرۇپ ئۇنى يېڭىپ چىقىش ھەرگىزمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى بۇ تۈر ئىشلارنىڭ بار-يوقلۇقىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈش، شۇ ئارقىلىق بىرەر قارار چىقىرىش مەقسىتىدە پروفېسسور فون مەندې يېتەكچىلىكىدە بىر تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ئارىدا ئۆكتىچىلەر ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر «مىللىي تۈركىستان» جورنىلىدىمۇ ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان ئىدى. «تۈركلىستان خەلقى ۋە كومۇنىزم» دېگەن تېمىلىق بىر ماقالىدا قېيۇمخان مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بىزلەر بۇ يەردە تۈركىستان ئەركىنلىكى ئۈچۈن قولىغا قورال ئالغان جەڭچىلەر ھېسابلىنىمىز. شۇنداق ئىكەن، ئىچىمىزدىكى پىتنە-پاسات تېرىيدىغان كىشىلەرگە ھەرگىزمۇ يوچۇق قالدۇرماسلىقىمىز كېرەك. ئەگەر بۇنداق پىتنە-پاسات تېرىيدىغان ھەرىكەتلەر كۆرۈلگىنىدەكلا بولىدىكەن، بۇزغۇنچىلار، گەپ تاپچىلار، تۆھمەتخورلار ۋە ئىنىساپسىزلار ئارىمىزدا پەيدا بولىدىغانلا بولىدىكەن، ئىستىقبالىمىز ئېغىر كۈنلەرگە مۇپتالا بولىدۇ دېگەن گەپ. شۇڭا، ھەممە ئادەم ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنى ئورۇنداشتىن باشقا ئىشلارغا ئارىلاشماسلىقى كېرەك. شۇ چاغدىلا خەلقىمىز ئالدىدا نومۇستا قالمىغان بولىمىز.

بۇ بىر ئابزاس سۆز بىلەن بۆلگۈنچىلىك قىلغۇچىلار ھەققىدە لېيجوندىكى ئەسكەرلەر بىلەن سىياسىي كادىرلارغا ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن ۋەلى قېيۇمخان،

ئۆزىنى بۇرۇن جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەن دەيدىغان بوھتانلارغا قارشى تۆۋەندىكىچە جاۋاب بېرىدۇ:

مەن دېموكراتچى، لىبىرالىست ۋە كاپىتالىزم يولىدا ماڭغان دەيدىغان ئۇنداق ئەللەر بىلەن ھېچقاچان مۇناسىۋەت باغلاپ باقمىدىم. ئۇنداق دۆلەتلەرگە ئىزچىل قارشى ئىكەنلىكىمنى بىلدۈرۈپ كەلدىم، شۇنىڭدەك ئۇنداق دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىرەرسى بىلەنمۇ ئارىلىشىپ باقمىدىم. مېنىڭ بۇ دېگەنلىرىمنىڭ راست ئىكەنلىكىنى بۈگۈنكى كۈندىكى ھەممە ئادەم ئېنىق بىلىدۇ دەپ قارايمەن.

يەنە بىر تەرەپتە، تۈركىستان لىجيونىنىڭ كوماندىرى مايور ‹مىڭ بېشى – ت› ھويتمان ئېرنېكمۇ بۇ مۇنازىرىغا قېتىلغان بولۇپ، ئۇ، تۈركىستان كومىتېتىغا قارشى پائالىيەت قىلىۋاتقانلارنى مۇنداق دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ:

مەن سىزنىڭ قانداق بىرسى ئىكەنلىكىڭىزنىمۇ سۈرۈشتە قىلىپ ئولتۇرمايمەن. مەن پەقەت ”سەن تۈركىستان ئۈچۈن نېمە ئىشلارنى قىلىپ بېرەلمىدىڭ“ دەپلا سورايمەن. قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك ۋاھاكازامۇسەن دەپ سوراپ يۈرمەيمەن. مەن پەقەت ”تۈركىستانلىقمۇسەن؟“ دەپلا سورايمەن. تۈركىستانلىقلا بولىدىكەنسەن، سەن مېنىڭ دوستۇم ھېسابلىنىسەن.

بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، گېرمانىيە ئارمىيىسىدە تۈركىستاننى بىر پۈتۈن ئەل دەپ قوبۇل قىلىدىغانلىقى، قەۋملەر بويىچە پائالىيەت قىلىشقا يول قويمايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئۆزىنى تۈركىستانلىقمەن دەپ ئېيتالمايدىغانلارنى دوستىمىز ئەمەس دەپ قارايدىغانلىقى كۆرسىتىلمەكتە. قەۋملار بويىچە سىياسەت بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئويلايدىغانلار دۈشمەن دەپ قارىلىدىغانلىقى ئۈچۈق ئەسكەرتىلگەن. 1943-يىلىنىڭ باشلىرىدا، بېرلىندە ئۇيۇشتۇرۇلغان تۈركىستان كەچلىكى مەزكىسىدە گېرمانىيە ئارمىيىسىگە ۋاكالىتەن ھويتمان ئېرنېك، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى نامىدا باش ئەلچى شۇلېنبۇرگ ھەمدە شەرق ئىشلار مىنىستىرلىقى نامىدا ئىجتىمائىي ئىشلار بۆلۈم باشلىقى لىيبراندت قاتارلىق كىشىلەرنىڭ بولۇشى، بۇ ئورگانلارنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك ۋەلى قېيۇمخان بىلەن تۈركىستان كومىتېتىنى تولۇق يۈلەپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

بۇنداق ئۇچ ئورۇننىڭ ھەمايىسىنى ئارقا تىرەك قىلغان ۋەلى قېيۇمخاندەك بىرسىگە قارشى ئۆكتىچىلىك قىلىدىغانلار مەيلى ئېس-ئېسچىلارنى ئارقا تىرەك قىلىشقان بۆلۈشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلارنىڭ قېيۇمخانىنى يېڭەلمىشىنى پەرەز قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېگەندەك، فون مەندې مەسئۇللۇقىدا قۇرۇلغان تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ۋەلى قېيۇمخانغا ئارتىلغان بارلىق قارىلاشلارنى ئاساسسىز دەپ قاراپ، مەخسۇس 'قازاق-ئىدىل ئۇرال كومىتېتى' دەيدىغان بىر ئورگاننىڭ قۇرۇلۇشىغا ھاجەت يوق دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىدۇ.

1943-يىلى ئۆكتەبىر ئېيىدا ئوستىمىنىستىرىيۇم، گېرمانىيە ئارمىيە باش قوماندانلىقى (ئو ك ۋ)، ئېس-ئېسچىلار، ئېس-د قاتارلىق ئورگانلارنىڭ ئورتاق ماقۇللۇقى بىلەن مىللىي كومىتېتلارنى مىللىي ۋاكالەتچى ئورۇن دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش قارارى قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇنداق بىر قارارنىڭ قوبۇل قىلىنىشى سىياسىي جەھەتتە بەكلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش بولۇپ، بۇندىن كېيىن گېرمانىيە ھۆكۈمىتى بارلىق مىللىي كومىتېتلارنى ئۆز ۋەتىنىنىڭ سىياسىي ۋەكىللىرى دەپ قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. بۇ ئىشلار ئەسلىدە پروفېسسور فون مەندېنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان "ھەر بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ئاپتونومىيىلىك قۇرۇمىغا ئىگە بولۇشى لازىم" دەيدىغان قارىشىغا ئاساسلانغان ئىدى. بۇنداق بىر قارار قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، تۈركىستان مىللىي ۋاكالەتچىلىكىگە ۋەلى قېيۇمخانىنى رەئىس، دوكتور باي مىرزا ھېيىتنى مۇئاۋىن رەئىس دەپ رەسمىي تەستىقلىغان ھېسابلاندى.

ئېس-ئېسچىلارنىڭ تۈرانچىلىق مەيدانى ۋە شەرقى تۈرك قەۋمىلەر قىسمى

1943-يىلى ئەتىياز ئايلىرىنىڭ ئاخىرلىرى بويىچە نېمىسلارنىڭ شەرق سىياسەتلىرىدە روزېنبېرگنىڭ تەسىرى بارغانسېرى ئاجىزلاشقا باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. كۈچلۈك بېسىملار نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ يېقىن دوستى لېيبراندت شەرق ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ سىياسىي بۆلۈم مەسئۇللۇقىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئېس-ئېسچىلار گېنېرالى بەرگېرنى تەينىلەشكە مەجبۇر

بۆلىشىدۇ. مىللىي سىياسەت جەھەتتە گېرمانىيە ئورگانلىرى ئىچىدە زور پىكىر ئىختىلاپلىرى ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان بولۇپ، ئالدىنقى سەپلەردىكى چېكىنىش ۋەقەلىرىنىڭ كۆرۈلۈشىگە ئەگىشىپ ئېس-ئېسچىلار تەشكىلىنىڭ تەسىرى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۈچىيىشكە باشلايدۇ.

ئۇزۇنغا قالماي، ئېس-ئېسچىلار تەشكىلاتى ئۆز تەۋسىدە بىرلەشمە تۈركىي قەۋملەر كۆچى تەشكىللەش لايىھىسىنى تۈزۈپ ئىشقا كىرىشىدۇ. بۇ لايىھە، داڭلىق تۈركولوگ كلېينوۋنىڭ ئاسسىتانتى دوكتور رېينېپېر ئولزشا دېگەن بىرسىنىڭ ئەسىرى ئىدى. ئولزشا، مىللەت مەسىلىسىگە ناتسىتىزم ئىدىيىسىگە تۈپتىن زىت بىر ئۇسلۇب بىلەن قارايدىغان بىرسى بولۇپ، بولشېۋىكچىلىكنى ئاجىزلىتىشنىڭ بىردىن-بىر كۈچى – تۈركىي قەۋملەر كۈچىنى قۇرۇپ چىقىشتۇر، دېگەنگە قەتئىي ئىشىنەتتى. ئۇنىڭچە بولغاندا، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىدىن بۇيان دۆلەت قۇرالايدىغان ۋە بۇ قۇرۇلغان دۆلەتنى ساقلاپ قالالايدىغان قۇدرەتكە ئىگە ئىككىلا ئىرق بار بولۇپ، بۇنىڭ بىرسى نېمىس ئىرقى، يەنە بىرسى تۇرانلاردۇر دەپ قارايتتى. ئولزشا، بولشېۋىكچىلىكنى پەقەت ئەنە شۇ ئىككى ئىرق بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلغىنىدىلا ئاندىن مەغلۇپ قىلغىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلايتتى. ئۇ، ئېس-ئېسچىلار رەھبەرلىرىنى، بولۇپمۇ ھىملېرنى بۇ تۈردىكى قاراشلىرىغا قايىل قىلىۋالغان ئىدى. بۇنداق بىر سىياسىي قاراشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئورگاندىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان بارلىق تەستىقلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئېس-ئېسچىلارنى دېرىسدېنىدىكى مەركىزىگە يىغىپ پائالىيىتىنى باشلىۋېتىدۇ.

نېمىس دائىلىرى، تۈرك ئىتتىپاقى دېگەن بۇنداق قاراشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ھەر ۋاقىت ئېغىر تەھدىت پەيدا قىلىدۇ دەپ قاراپ كېلىۋاتقان بىر ئەھۋالدا، بۇنداق زور بىر ئۆزگىرىش قىلغانلىقى ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالارلىق ئەھۋال ئىدى. ناتسىتلارنىڭ بۇ پىلانىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى ھۇجۇم قىلىش نىشان قىلىپ تۈركىيە تاللاپ ئېلىنغان ئىدى. مۇنداق ئېيتقاندا، ئەگەر پىلانلانغان نىشانلارنى قولغا كىرگۈزۈش ئىشلىرى ئەمەلگە ئېشىپ بولغاندا، كەلگۈسىدە تۈرك دۇنياسىنىڭ بىردىن-بىر مۇستەقىل دۆلىتى بولغان تۈركىيە بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس دېگەنلىك ئىدى. بۇنداق بىر ئەھۋالدا، ئەگەر توقۇنۇش يۈز بەرمىدى دېگەندىمۇ، بىتەرەپ تاشقى سىياسەت يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان تۈركىيە، ئىتتىپاقداشلار سېپىگە قېتىلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئېھتىمالى بەكلا كۆچلۈك ئىدى. بۇنداق بىر ئەھۋالدا، نېمىسلار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىۋاتقان تۈركىي ئەسكەرلەرنىڭ كىم تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسىدە

گېرمانىيە ئېنىق بىر نېمە دېيەلمەيتتى. 1941-1943-يىللار ئىچىدە بۇ گۇرۇپلارنىڭ بىر يەرگە يىغىلىشىغا ياكى بىرلەشكەن سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلماي كەلگەنلىكىنىمۇ، شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىشەنچسىزلىكنىڭ نەتىجىسى دېيىش مۇمكىن ئىدى. ئەمما، 1943-يىلىدا تۈركىيە بىلەن بىۋاستە توقۇنۇشۇپ قېلىش ئېھتىمالى يوقالغان دېيىش مۇمكىن. ھەقىقەتەنمۇ بۇ كۈنلەردە نېمىسلار پۈتۈن سەپ بويىچە چېكىنىشكە ئۆتكەن ۋەزىيەت ئاستىدا تۇرماقتا ئىدى. بۇنداق بىر شارائىتتا، نېمىس ئۇرۇش سېپىدىكى تۈركى قەۋملار ئارىسىدا تۇرانچىلىق ھىلىسىنى ئىشقا سېلىشنىڭ قورقمىدەك يېرى قالمىغان دېيىشكە بولاتتى.

ئۇلۇشا، بۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋۋال بىر ھەربىي قوشۇن قۇرۇپ چىقىش لازىم، دەپ قارايدۇ. بۇ ئىشقا ئەڭ مۇۋاپىق كىشى 450-باتالىيون كوماندىرى مايىر مادېر ئىدى. بۇ پەيتلەردە تۈركىستان لېگىيونىدا تەسىرى كۈچلۈك كوماندىرلاردىن بىرى بولغان مادېر بىلەن ۋەلى قېيۇمخان ئۇزۇندىن بېرى كىلىشىلمەي كەلمەكتە ئىدى. مايىر، تۈركىستان كومىتېتىغا قارشى ئىكەنلىكىنى ھەر پۇرسەتتە تىلغا ئېلىپ كېلىۋاتقان بىرسى ئىدى. ئاقىۋەتتە، تۈركىستان لېگىيونىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قوشۇنلىرىدىن بىرسى ھېسابلىنىدىغان 450-باتالىيون كوماندىرى كاپىتان مايىر مادېر بىلەن بىرگە ۋاففېن ئېس-ئېس (ئېس-ئېسچىلارنىڭ ئەسكىرى قانىتى – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) قا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. بۇ باتالىيون ‹تابۇرنىڭ – ت› قايتا رەتلىنىپ ۋە ئەسكەر سانى كۆپەيتىلىپ پولك ‹ئالاي – ت› دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. بۇنداق ئۆزگەرتىلىش قالغان تۈركى قوۋم قوشۇنلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. يەنى ھەر مىللىي قىسىملار ئۇچۇن ئىككى باتالىيونلۇق پولكلار تەشكىل قىلىنىدۇ. ئاندىن تۈركىستان، ئەزەربەيجان، قىرىم ۋە ئىدىل ئۇرال ‹ۋولگا-ئۇرال – ت› پولكلىرى بىر يەرگە كەلتۈرۈلۈپ نېمىس باش قوماندانلىقىغا بېقىنماي بىۋاستە ئېس-ئېسچىلارغا قارايدىغان شەرق تۈرك قەۋملەر قوشۇنى تەشكىللىنىدۇ. بۇ قىسىمنىڭ ئەسكەر سانى يېتەرلىك بولمىغاچقا، شەرقى تۈرك قەۋملەر قىسىملىرى بىلەن ئۇنىڭغا تەۋە پولكلار، 1944-يىلىغىچە ئۇرۇش قىلىش قىسمى ئورنىدا ئىشلىتىلمەستىن سىياسىي تەشۋىقات قوشۇنى سۈپىتىدە پايدىلىنىلغان ئىدى. بۇ ھەربىي قىسىمغا يارەمچىلىك قىلىش مەقسىتىدە سىياسىي خاراكتېرلىك بىر تەشكىلى ئورگان قۇرۇش زۆرۈرىيىتىمۇ ئوتتۇرىغا چىققانىدى. بۇ مەقسەتتە يەنە بىر تۈركىستان پائالىيەت ئورگىنى تەشكىل قىلىنىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بىلەن چىقىشالمىغانلىقى سەۋەبىدىن تۈركىستان كومىتېتىدىن چىقىرىۋېتىلگەن ئەزالار بۇ ئورگاننىڭ ھۇلىنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلايدۇ.

ئېس-ئېسچىلارنىڭ بۇ تۈر پائالىيەتلىرى ۋەلى قېيۇمخان بىلەن م ت ب ك نىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. قېيۇمخان، نېمىس رەھبەرلىرى ئارىسىدا ۋە «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا بۇنىڭغا قارشى ھەركەت باشلايدۇ:

م ت ب ك، قەبىلىۋازلىققا ھەرگىز يول قويالمايدۇ. ... كىمكى بۇنداق بىر سىياسىي يولدا مېڭىپ قەبىلىۋازلىقنى تەرغىب قىلىشقا ئۇرۇنىدىكەن، ئۇ كىشى تا بۇگۈنگىچە بولشېۋىكچىلىكنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلالمىغان بىرسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ تۈردىكى كىشىلەرنى ئارىمىزدىن تازىلاپ چىقىرىۋېتىشىمىز كېرەك. ئۇنداق كىشىلەر بىزنىڭ مىللىي مەۋجۇدىيىتىمىزنى يىمىرىش، يوقىتىشنى ئۆزلىرىگە مەقسەت قىلىشقان كىشىلەرھېسابلىنىدۇ. ... ئۇنداق كىشىلەرنى تۈركىستانلىقلارغا زىيان كەلتۈرىدىغان مىكروبلار دەپ قارايمىز.

ۋەلى قېيۇمخاننىڭ بۇ ئىشقا قارشى ئېلىپ بارغان بارلىق ھەركەتلىرىگە قارىماي، ئولزشا بىلەن مادىر ئىككىسى بۇ ئىشقا كىرىشىپ خېلى كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەشلەرنى قولغا كەلتۈردۇ. نەتىجىدە، ئېس-ئېسچىلار تەۋەسىدە مۇستەقىل بىر سىياسىي ۋە ئەسكىرى تەشكىلاتلىنىشنى بارلىققا كەلتۈرۈۋالىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار بۇ خىل ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرالمىشى ئۈچۈن تۈركىستان لېجىيونىدەك 180 مىڭ ئەسكەرگە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان كۈچلۈك تەشكىلات ھالىغا كېلىۋېلىش لازىملىقىنى ياخشى بىلەتتى. ھازىرچە ئۇلار تەشكىل قىلغان شەرق قۇۋۋەتلىدىكى ئەسكەر سانى ئاران ئالتە مىڭ نەپەرگە يەتكەن بولۇپ، تەلەپتىن بەكلا يىراق ئىدى. قالغان مىللەتلەرنىڭ كومىتېتلىرى بەكلا ئاجىز، ئۇلارنىڭ لېجىيونىغا قارايدىغان ئەسكەر سانىمۇ بەكلا ئاز ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئىككىسىنىڭ ئالدىدا تۇرغان بىردىن-بىر توسالغۇ – ۋەلى قېيۇمخان ئىدى. ئەگەر بۇ كىشىنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتەلىگىنىدە، كۆڭلىگە پۈككەن سانغا يېتىش بەكلا ئاسان بولاتتى. بۇ مەقسەتتە، تۈركىستان مەسلىسىدە گېپى ئۆتىدىغان بىردىن-بىر ئورگانىنىڭ م ت ب ك لا بۆلىشى توغرا ئەمەس، بۇ ئىشتا شەرق قۇۋۋەتىگىمۇ ئورۇن قالدۇرۇش كېرەكلىكىنى تىلغا ئېلىپ نېمىس مەسئۇللىرى ئارىسىدا بۇ ھەقتە سىياسىي پائالىيەت قىلىشقا كىرىشىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، لېيبىراندتىنىڭ ئورنىغا شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى سىياسىي بۆلۈم مەسئۇللۇقىغا تەينىلەنگەن بەرگېر، بىر ئېس-ئېسچىلار گېنېرالى بولۇشىغا قارىماي يەنىلا ۋەلى قېيۇمخان تەرەپتە تۇرۇپ تۈركىستان مەسلىسىدە بىردىن-بىر مۇراجىئەت قىلىنىدىغان ئورۇن، بۇ ئىشلارغا

مەسئۇل بولۇپ كېلىۋاتقان ۋەلى قېيۇمخانلا بۆلۈشى كېرەك دەيدىغان بىر قارارنى ئېلان قىلىدۇ. شۆبھىسىزكى، بۇنداق بىر قارارنىڭ چىقىرىلىشىدا فون مەندې ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. رەسمىي قارار قىلىنغان بۇ بەلگىلىمە بارلىق ئۆكتىچىلىك ھەرىكەتلىرىنى جىمىتىپلا قويىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇ قارار، ۋەلى قېيۇمخان ۋە ئۇنىڭ تەشكىلى ئۈچۈن تا ئۇرۇش تۈگىگەن كۈنلەرگىچە ئورنىنى ساقلاشتا كۈچلۈك ئاساس بولۇپ بېرىدۇ.

بۇ ئىشلاردىن كېيىن، ئولزشامۇ ۋاقىتنىچە كەينىگە چېكىنىپ تۇرۇش كېرەكلىكىنى ھېس قىلىدۇ. نەتىجىدە، ئۇمۇ قېيۇمخان بىلەن يارىشىشقا مەجبۇرى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئولىزشا گۇرۇھى ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ تۈركىستان مەسىلىلىرىدە بىردىن-بىر مەسئۇل كىشى ھېسابلىنىدىغانلىقىنى قوبۇل قىلىشىدۇ. بۇنىڭغا جاۋابەن ۋەلى قېيۇمخانمۇ ئېس-ئېسچىلار تەركىبىدە قۇرۇلغان تۈركىستان پولكلىرىغا ياردەم قىلىش ۋەدىسىنى بېرىدۇ. ئېس-ئېس تۈركىستان پولكىنىڭ پولك كوماندىرلىقىغا تۈركىستان لېيجونىنىڭ ئەڭ داڭلىق كوماندىرلىرىدىن بىرى غۇلام ئالىمنى تەينىلىشىدۇ. سابىق قىزىل ئارمىيە چاۋۇشى بولغان غولام ئالىم، تۈركىستان لېيجونىغا قېتىلغاندىن كېيىن تۆمۇر كىرىست مىدالىدىن تارتىپ نېمىس ئارمىيىسى تەۋەسىدە بېرىلىدىغان بارلىق مىدالىلارغا ئېرىشكەن بىرسى بولۇپ، پولكوۋنىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن قابىلىيەتلىك جەڭچى ھېسابلىناتتى.

مەيلى ئولىزشا ياكى مادىر بولسۇن، بىرىنچى مەيدان ئېلىشىشتا يېقىلغىنىغا قارىماي ئاسانلىقچە بولدى قىلىدىغان كىشىلەردىن ئەمەس ئىدى. قېيۇمخانمۇ م ت ب ك دە ۋە لېيجوندا پۈتۈن تىزگىنلەرنى ئۆز قولىدا چىڭ تۇتۇپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئالدىنقى سەپلەردە كۆپلىگەن قوماندانلارنىڭ قولىغا چېچىلىپ كەتكەن يۈزلىگەن تۈركىستان ھەربىي قىسىملىرىنى تىزگىنلەپ تۇرالىشىمۇ ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. شۇڭا، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇ ھەربىي قىسىملار ئىچىدە تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتى دېگەن ئىمزا بىلەن م ت ب ك ۋە قېيۇمخانغا قارشى ئۇختۇرۇشلار تارقىلىشقا باشلايدۇ. ئەزەربەيجان تۈركىلىرىدىن سۇلايمانوۋ بىلەن قىرغىز تۈركىلىرىدىن ھاسان ئابدۇللايېۋ يېتەكچىلىكىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر تەشكىللىگەن بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەرگە مايىر مادىرمۇ ئاستىرتىن ياردەم قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. 1944-يىلىنىڭ مارت ئېيىدا بۇ تۈر پائالىيەتلەرنى يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئابدۇللايېۋ-سۇلايمانوۋ گۇرۇھىدىكىلەر قېيۇمخاننى

ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن بېرلىنغا سۈيىقەستچىدىن بىرنى يولغا سېلىشىدۇ. ئەمما ئۇ ۋاقىتلاردا ۋەلى قېيۇمخان بېرلىندا يوق بولۇپلا قالماي، بۇ سۈيىقەست پىلانىدىنمۇ ئالدىن-ئالا خەۋەر تاپقانىدى. «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا بۇ ۋەقە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنغان:

مايېر مادېر، 1942-يىللىردا ئادەتتىكى بىر باتالیون كوماندىرى ئىدى. ئۇ، ئۇخلىماي چۈش كۆرىدىغان بىرسى بولغاچقا، تۈركىستان مەسىلىسىگە دائىر ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىش خىيالىغا كەلگەن ئىدى. ئەمما بىز ئۇنى ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن قوشۇپ دەرھال بۇ ئىشتىن يىراقلاشتۇردۇق. شۇنداق قىلىپ، مادېرمۇ جىم تۇرماي ئېس-ئېسچىلار بىلەن كېلىشىپ مىللىي ھەربىكەتلەر بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان كىشىلەرنى يېنىغا تارتىپ، ئۆزىنىڭ خام خىيالىنى ئەملەگە ئاشۇرۇش يولىغا كىرىشتى. ... مايېر مادېرچىلار ۋەلى قېيۇمخاننى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن نەچچە قېتىملاپ سۈيىقەست پىلانلاشقان ئىدى. 1943-يىلى جىزاقلىق جورابايېۋنى ۋەلى قېيۇمخانغا سۈيىقەست قىلىش ئۈچۈن يولغا سالىدۇ. ئەمما بۇ كىشى ۋەلى قېيۇمخاننى كۆرۈشى بىلەن ھەممىگە ئىقرار بولۇپ تەسلىم بولىدۇ.

بۇ ۋەقە پاش بولغاندىن كېيىن، ئابدۇللايېۋ بىلەن سۆلايمانوۋلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 6 نەپەر سۈيىقەستچى ئو ك ۇ تەرىپىدىن دەرھال قولغا ئېلىنىپ ئېتىپ تاشلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىشتا مادېرنىڭ خام خىيالىغا ئىشىنىپ قالغانلار بۇنىڭ بەدىلىنى جانلىرى بىلەن تۆلەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مايېر مادېرنىڭمۇ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغانلىقى ھەققىدە گەپلەر تارقىلىپ يۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھېچقاچان ئىسپاتلانمايدۇ (مۇھلېن، «كىرىست بىلەن قىزىل يۇلتۇز ئوتتۇرىسىدا»، 97-بەت. ئۇندىن باشقا يەنە، قېيۇمخان بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سۆبەتتە قېيۇمخانمۇ مايېر مادېر قولغا ئېلىنىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغانلىقىنى ئېيتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بۇ ئىككى ئادەمدىن بىرى بولغان رېينىيېر ئولزشامۇ غەلىتە بىر تەقدىرگە دۇچ كەلگەنلىكى مەلۇم: ئولزشا، تا ئۇرۇش تۈگىگەن كۈنلەرگىچە دېرىستېندىكى ئېس-ئېسچىلار مەركىزىدە ئىشلىگەن بولۇپ، كېيىن سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا پاناھلىق تىلەپ كېتىپ قالغان. ئۇنىڭ بۇ قىلغىنى، ئۇ ئەسلىدە بىر سوۋېت جاسۇسىمىدى دەيدىغان گۇماننى پەيدا قىلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ:

1943-يىلىسى كومىتېتىمىزغا بۇرھانوپ دېگەن بىر ئەسىر كېلىدۇ. بۇ كىشى ئۆزىنى 1923-يىلى گېرمانىيىگە ئۆتۈرتىلىپ، 3 يىل ئوقۇپ قايتۇرۇپ كېتىلگەن بالا ئوقۇغۇچىلاردىن بېرىمەن دەپ تونۇتىدۇ. مەن ئۇنى بىر كۆرۈشتىلا دېگەندەك ئىشەنچ قىلىپ قىلىپ كېتەلمىدىم. شۇڭا ئۇنىڭغا ھېچقانداق بىر ۋەزىپە بەرمىدىم. ئەمما ئۇ كىشى دېرسدېنگە بېرىپ ئولزشانىڭ قېشىدا ئىشلەشكە باشلىغان. كېيىن ئۇ يەنە ئولزشانىمۇ ئالداپ يۈرۈپ رۇسىيىگە ئېلىپ كەتكەنىكەن. شۇڭا، ئەسلىدە ئولزشا ئۇرۇس جاسۇسى ئەمەس، ئەمما بەكلا خام خىيال قىلىدىغان بىر ئادەم ئىدى. شۇڭا ئۇ، بورھانوپقا ئالدىنىپ سوۋېت تەرەپكە ئېلىپ كېتىلىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن.

گېنېرال ۋلاسوۋ ۋە رۇسىيە ئازادلىق ئارمىيە لايىھىسى

ھىملېر، شۇ يىللىرى ئېس-ئېسچىلار قول ئاستىدا پائالىيەت قىلىدىغان ئىنتايىن كەڭ دائىرىلىك بىر ھەرىكەت پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۈتۈش قىلىدۇ. ھىملېرنىڭ بۇ پىلانى، ئاساسى جەھەتتىن بولشېۋىكچىلىككە قارشى كۆزقاراشلار ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر ھەرىكەت پىلانى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ پىلانىدا پان ئىسلامچىلىق بىلەن تۈرك ئىتتىپاقى دەيدىغان نەزەرىيىلەرمۇ قوشۇمچە خىزمەت قىلىدىغان ئۇگىلەر قاتاردا ئىشقا كىرىشتۈرىلەتتى. ئۇنىڭ بۇ پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كېرەكلىك بولغان رولچىلارنىمۇ ئاساسى جەھەتتىن تەييار دېيىشكە بولاتتى. بۇ رولچىلاردىن ئەڭ مۇھىم بىرسى، سابىق قىزىل ئارمىيە گېنېرالى ۋلاسوۋ دەيدىغان بىر كىشى ئىدى. ئۇلار بۇ كىشىنى نېمىسلار بىلەن بىرلىشىپ بولشېۋىك رۇسىيىسىگە قارشى جەڭ قىلىشقا ماقۇل قىلىۋالغان. ۋلاسوۋ، ئەسلىدە كونا چار رۇسىيە ئارمىيىسىدە ئوفىتسېر بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن بىر ھەربىي بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى بولشېۋىكلارغا ئۇرۇش قىلىش مەسلىسىدە قايىل قىلىشمۇ ئۇنچە بەك قىيىن ئەمەس ئىدى. شۇنداقتىمۇ، بۇنداق بىر ئىشتا بارلىق سوۋېت ئۇرۇش ئەسىرلىرى مېنىڭ قوماندانلىقىم ئاستىدا بۆلۈشى كېرەك دېگەن تەلەپنى شەرت قىلىپ تۇرۇۋالغان. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋۋال بارلىق گېنېرالالارغا قوماندانلىق قىلىدىغان بىر سىياسىي كومىتېت قۇرۇلۇشى، شۇ ئاساستا رۇسىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تەشكىل تاپقان رۇسىيە ئازادلىق ئارمىيىسىنى قۇرۇپ چىقىشقا توغرا كېلەتتى. ئاندىن ھەر قايسى مىللەتلەرگە تەۋە لېگىيونلار بىلەن مىللىي كومىتېتلار،

بولشېۋىكلەرگە قارشى كۆزقاراش ئاساسىدا ۋلاسوۋ رەئىسلىكىدىكى كومىتېتقا تاپشۇرۇلۇشى لازىم ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇشۇپ داڭ چىقارغان قۇددۇس مۇپتىسى ئەل هاج ئىمىن هۈسەينىنىمۇ گېرمانىيىگە ئېلىپ كېلىشگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا دېرىسدېندا بىر ئىمام يېتىشتۇرۇش مەكتىپى قۇرۇپ بېرىلگەن ئىدى. بۇ ئىمامىلاردىن پايدىلىنىپ، بولشېۋىك رۇسىيىسىگە قارشى ئۇرۇش قىلىدىغان مۇسۇلمان قىسىملار بىلەن هەمكارلىق ئورنىتىش مەقسەت قىلىنغان ئىدى.

بۇ پىلان ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەن تەڭ، مىللىي كومىتېت يېتەكچىلىرى ئارىسىدا قاتتىق نارازىلىق پەيدا بولىدۇ (تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى شەرق ئىشلار بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى ئوتتو براۋتىگام، 1968-يىلىسى ئېلان قىلغان بىر ئەسلىمىسىدە، ئېس-ئېسچېلار بىلەن ۋلاسوۋ ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم تۈزۈلۈشى بىلەن تەڭ، ئۇكرائىنا مىللىي هەربىتىنىڭ يېتەكچىسى خېتمان سكورۇپاتسكى، ئۇرۇس كازاكلىرىنىڭ گېنېرالى كراسنوۋ بىلەن م ت ب ك رەئىسى ۋەلى قېيۇمخان باشچىلىقىدىكى بارلىق مىللىي تەشكىلاتلار بۇ لايىهىگە قەتئىي قارشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەنلىكىنى يازىدۇ. بۇ ئاپتور يەنە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ بۇنداق بىر لايىهىنى قوللىمايدىغانلىقىنىمۇ ئالاهىدە تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. ... – ئاپتورنىڭ ئىزاهاتى). هەرقايسى مىللىي يېتەكچىلەر بىر ئۇرۇس گېنېرالىنىڭ يېتەكچىلىكى ئاستىدا تەشكىل قىلىنىدىغان بىر ئورگانغا بېقىنمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان ئىدى. ۋلاسوۋ پىلانى يېڭىدىن مۇزاكىرە قىلىنىۋاتقان پەيتلەردىلا «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى بۇنىڭغا قارشى بىر جامائەت پىكرى پەيدا قىلىشقا تۇتۇشقان ئىدى:

بىز رۇسىيە-بولشېۋىك جاهانگىرلىكى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ دوستلىرى بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىش دېگەندەك گەپلەرنى قەتئىي قوبۇل قىلالمايمىز. ...ياش تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا بۇنداق بىر هەمكارلىققا ماقۇل دەيدىغان هېچكىم يوق.

ئوتتۇرىغا چىققان بۇ تۈر نارازىلىقلارغا قارىماي، بۇ پىلاننى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقانلار بۇ پىلاننى ئىشقا كىرىشتۇرۇش ئۈچۈن قەتئىي ئىرادىگە كەلگەن ئىدى. ئاردىن ئۆزۈن ئۆتمەي ئۇرۇس بولمىغان مىللەتلەرنىڭ لېيجونلىرى ئىچىدە رۇسىيە ئازادلىق ئارمىيىسى تەركىبىگە قوشۇلۇپ كېتىشلىرى هەققىدە جىددىي تەشۋىقاتلار قانات يايدۇرۇلىدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەتكە قارىتا م ت ب ك دىكلىرىمۇ ئۆز پوزىتسىيىسىنى

ئىپادىلەشكەن بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نەشرىيات ئەپكارىغا تايىنىپ بۇنىڭغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ:

ياۋروپادا ياشايدىغان ياكى ئەسىرگە چۈشكەن ئۇرۇسلار، ئۆز ۋەكىللىرىنى تۈركىستانلىق ياشلار تۈرغان چېدىرلارغا ئۈەرتىپ مىللىي مۇستەقىللىق سىياسىتىمىز بىلەن مىللىي ئىتتىپاقىمىزغا قارشى تۇرىدىغان گەپلەرنى تارقىتىشقا كىرىشمەكتە. بىزنىڭ ئۇلارغا بېرىدىغان جاۋابىمىز: بىز تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۇچۇن جەڭ قىلماقتىمىز. بىزنىڭ گېرمانىيە تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قاتنىشىۋاتقانلىقىمىزنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ مۇستەقىللىق ئۇچۇندۇر.

بىزدە ئىنتېرناتسيونالىزمچىلىق دەيدىغان ئالاھىدىلىك يوق. شۇ سەۋەبتىن بىزدە ئىنتېرناتسيوناللىق جاھانگىرلىك كۆزقارىشى بولمىغانلىقى ئۇچۇن ر ئو ئا نىڭ ئۇرۇس تۈپرىقى ئۇچۇن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرىشىگىمۇ قارشى چىقمايمىز. ئەگەر ۋلاسوۋ ئۆز كۈچىگە، ئۆزىنىڭ ئۇرۇسلىرىغا تايىنىپ ئۆز خەلقىنى ۋە تۈپرىقىنى بولشېۋىكلاردىن ئازاد قىلالىغىنىدا، بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىسا، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز خەلقى ئۇچۇن ياخشى بىر ئىش قىلىپ بەرگىنى ھېسابلىنىدۇ. ... ر ئو ئا نىقاۋى ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن كىشىلەر بار بولغىنىدا ۋە بۇ كىشىلەر تۈركىستان ئەسكەرلىرىنى ئازدۇرۇشقا ئۇرۇنغىنىدا، ھەتتا تۈركىستانلىقلارنىڭ بىلىكىگە تاقالغان «ئاللاھ بىز بىلەن» دېگەن يەڭ بەلگىسىنى چىقارتقۇزۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا ر ئو ئا بەلگىسىنى تاقاتقىلار دەيدىكەن، ... بۇنداق دېگۈچىلەر بولشېۋىك جاسۇسلىرى ھېسابلىنىدۇ.

«مىللىي تۈركىستان» باش ماقالىلىرىدە ئەكس ئەتكەن بۇ تۈر قاراشلار بىلەن م ت ب ك، يالغۇز بولشېۋىكلەرگىلا قارشى تۇرۇپ كەلگەن بولماي، رۇسىيە جاھانگىرلىكىگىمۇ قارشى تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقانلىقىنى كۆرۇۋېلىشقا بولىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە بۇ باش ماقالىلەرنىڭ قۇرلىرىدا بۇنداق بىر سىياسەتنى ھىمايە قىلىدىغان تۈركىستانلىقلارغىمۇ ئەسكەرتىش بېرىلگەن. پروفېسسور مەندېنىڭ كېيىنكى يىللاردا ئىپادىلىگىنىدەك، كومىتېتلارنىڭ ئورتاق ئارزۇلىرى پەقەت بولشېۋىكلاردىنلا ئەمەس بەلكى ئۇرۇس ھاكىمىيىتىدىنمۇ قوتۇلۇشنى تەلەپ قىلىش ئىدى. ئۆز مىللىتىنىڭ تولۇق مۇستەقىللىقى ئۇچۇن ئۇرۇش قىلىۋاتقان بۇ كىشىلەر بىر ئۇرۇس گېنېرالىنىڭ بويرىقى ئاستىغا كىرىپ قالماسلىقى كېرەك ئىدى. ئەسلىدە بۇ مەسىلىدە نېمىس گېنېرالىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ بىرەر ئورتاق كۆزقاراشنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولماقتا ئىدى. جەنوبى

سەپ كورپۇسلار قوماندانى فېلدماريشال ماننستېيىننىڭ دېپلومات دركسېنگە يازغان بىر پارچە خېتىدە بۇ ھەقتىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن ئىدى:

ئۇرۇسلار بىلەن باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ بولشېۋىكلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھەرىكەتكە ئاتلىنىشى نېمە دېگەن ياخشى ئەھۋال. ئەمما ئۇلارغا ئورتاق بىر نىشاننى كۆرسىتىپ بېرىش ئاسان ئىش ئەمەس. ئۇنداقلارنىڭ مەنپەئەت توقۇنۇشى ئۆز ئىچىدىمۇ چىگىشلىشىپ كەتكەن بولۇپ، خېلى ۋاقىتتىن بېرى بىزنىڭ مەنپەئەتلىرىمىزگىمۇ زىت بولۇپ كەلمەكتە. بۆلگۈنچىلىك قىلىشقا ئۇرۇنۇشلىرىنى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇشۇپ، ئەڭ مۇھىمى بېسىۋېلىنغان يەرلەردە ئۆز غايىلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقى ئېنىق.

بۇ ھادىسىلەرنىڭ كۆرۈلۈشىگە قارىماي، ئېس-ئېسچىلار رەھبەرلىكى بۇ ھەقتىكى قارىشىدا چىڭ تۇرىدۇ ۋە بۇ ھەقتە ئۇرۇنۇشلىرىنى توختاتماي داۋام قىلىپ بارىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بۇ لايىھىگە ئەڭ كۈچلۈك قارشى تۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بولغان سىياسىي بېسىمىمۇ كۈندىن كۈنگە كۈچەيمەكتە ئىدى.

تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

1944-يىلى گېرمانىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا يېمىرىلىش يولىغا قاراپ تېزلىكتە ئىلگىرىلەۋاتقانلىقى، ئۇرۇشتا پۈتۈن سەپلەر بويىچە يېڭىلىۋاتقانلىقى مۇقىملىشىپ قالغان بىر يىل ئىدى. شۇندىن باشلاپ نېمىس رەھبەرلىرىنىڭ غالىبلارچە كۆرەڭلىك قىلىشلىرى بىلەن كىلىشىمگە قەتئىي يېقىن يولىماسلىقتەك ئىرادىلىرى يوقۇلۇشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدىغا كەلگەن پۈتۈن پۈرسەتلەردىن پايدىلىنىشنى، يارىشىپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان كۆزقاراشلار دەسسىمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، مىللىي كومىتېتلار تېخىمۇ ئەركىن پائالىيەت قىلالايدىغان پۈرسەتكە ئېرىشىدۇ. بۇنداق بىر مۇھىت ئىچىدە ئۆزىنىڭ سىياسىي ئاساسىنى پۈختىلىۋېلىشنى ئويلىغان م ت ب ك، 8~10-ئىيۇل كۈنلىرى ئۈچ كۈنلۈك بىر قۇرۇلتاي چاقىرىش قارارىنى ئالىدۇ.

قۇرۇلتاي يېرى ئۇچۇن ۋىيېنا تاللىنىدۇ. بۇ قۇرۇلتايغا ئالدىنقى سەپتىكى قىسىملاردىن، تۈركىستان لىجونلىرىدىن ھەمدە م ت ب ك دىن سايلانغان 537 نەپەر ھەيئەت ئەزا قاتناشقان بولۇپ، قۇرۇلتايغا جەمئىي 36 پارچە لايىھە سۇنۇلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان ئېچىلىش نۇتقىدا قۇرۇلتايىنى «مىللىي قۇرۇلتاي» دەپ تەرىپلەيدۇ. قۇرۇلتاي بويىچە ۋلاسوۋ كومىتېتىنى ئېتىراپ قىلماسلىق، ئۇنىڭغا قاتناشقانلارنى ۋەتەن خائىنى دەپ ھېسابلاش ھەمدە رۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ھەرقانداق بىر تۈرىگە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان قارارلار قوبۇل قىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئۇرۇسلارنىڭ تۈركىستانىنى بىر قانچە جۇمھۇرىيەتلەرگە پارچىلۇۋېتىش سىياسىتى رەت قىلىنىپ، پەقەت بىرلا ۋە ئەركىن تۈركىستان بۆلۈشى قوبۇل قىلىنغان، يەنى قۇرۇلغان تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى قوبۇل قىلىنمايدىغانلىقى تەكىتلەنگەن ئىدى. تۈركىستاندا يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان دۆلەت – ئەركىن ئىقتىسادى تۈزۈمنى يولغا قويغان مەدەنىيەتلىك تۈزۈم بىلەن باشقۇرۇلىدىغان ۋە دىنى ئەركىنلىك قاتارىدىكى ئاساسلىق پرىنسىپلارغا ئاساسلىنىدىغان بىر تۈزۈم قوبۇل قىلىنىدۇ. ھاكىمىيەت تارتىپ ئېلىنغاندىن كېيىن تۈركىستاندا كومپارتىيە چەكلىنىدىغان بولىدۇ. قۇرۇلتاي ئۆزىنى قوقان ۋە ئالاش ئوردا ھۆكۈمەتلىرى بىلەن 1922-يىلقى تۈركىستان تۈرك مۇسۇلمانلىرى قۇرۇلتېيىدىن كېيىنكى تۇنجى قېتىملىق قۇرۇلتاي دەپ قوبۇل قىلىشىدۇ.

بىردىن-بىر نامزات كۆرسىتىش پرىنسىپى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان سايلامدىن كېيىن، ۋەلى قېيۇمخان قايتىدىن رەئىسلىككە سايلىنىدۇ. رەئىس تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن 13 كىشى كومىتېت ئەزالىقىغا سايلىنىپ، ئۇلاردىن 7 نەپىرى باشقارما باشلىقى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. بۇ كىشىلەر دوكتور باي مىرزا ھېيتى، دوكتور سەئىت كېرىمى، ئەرگەش شىرمەت، سەتتار ئالمانبەك، ئا. زاۋكىيې، روشەنبەك ۋە ئايتباي قاتارلىقلار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 70 كىشىلىك بىر مىللىي قۇرۇلتاي تەشكىل قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، چەتئەلدە تۇنجى قېتىملىق بىر تۈركىستان ھۆكۈمىتى ۋە تۈركىستان قۇرۇلتېيى قۇرۇلغان ھېسابلاندى. ئادولف ھىتلېرنىڭ قۇرۇلتايىنى تېلېگراف يوللاپ تەبرىكلىگەنلىكى ۋە ۋەلى قېيۇمخانغا بىر مىدالىيون تەغدىم قىلغانلىقى گېرمانىيە رەھبەرلىكىنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىش جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

1945-يىلىنىڭ 24-مارت كۈنىسى ئوستىمىنستېرىيۇم، مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنى «ۋاقىتلىق تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتى» دەپ ئېتىراپ

قىلغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. تۈركىستان لېيجونىمۇ رەسمىي تۈردە «تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسى» دەپ قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ ئاردا، قالغان مىللەتلەرنىڭ ۋاكالەتچىلىرىمۇ مىللىي كومىتېت سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى. مىللىي ھۆكۈمەت سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن م ت ب ك گە يەنە گېرمانىيە ۋە ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت قۇرۇش ھوقۇقىمۇ بېرىلگەن ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بويىچە نېمىسلار بىلەن بىرگە جەڭ قىلغان مىللەتلەردىن پەقەت مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاقى كومىتېتىغلا مىللىي ھۆكۈمەت دەرىجىسى بېرىلگەنلىكى، بۇ قارارنىڭ بەكلا كېچىكىپ قوبۇل قىلىنغانلىقى ئۇچۇن بىرەر ئەمەلىي قىممىتىنىڭ يوقلۇقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، چەتئەلدە رەسمىي قوبۇل قىلىنغان بىردىن-بىر تۈركىستان ھۆكۈمىتى بولۇش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بۇ ھۆكۈمەت ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ھۆكۈمەت ھېسابلىنىدۇ.

مۇقەررەر ئاقىۋەت

1944-يىلىنىڭ 14-نويابىر كۈنىسى، ۋلاسوۋنىڭ رۇسىيە خەلق ئازادلىق كومىتېتى (ك ئو ن ر، كومىتېت ئوسبوۋوزۋېنيا نارودو روسسى) قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەنە بۇ كومىتېتقا قاراشلىق رۇسىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋە شەرق ئىشچىلىرىدىن تەشكىل تاپقان «رۇسىيە ئازادلىق ئارمىيىسى» (ر ئو ئا، رۇسكايا ئوسۋوبدىتېل نېيا ئارمىيا) مۇ قۇرۇلغان ئىدى. ئېس-ئېسچىلار لىدېرى ھىملېر، شەرق ئىشلىرى مىنىستىرى روسىنبېرگنى قىستاپ يۇرۇپ ئۆزىنىڭ لايىھىسىنى قوبۇل قىلدۇرۇۋېلىپ، پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۇن ھەربىكەتكە ئاتلانغانىدى. شۇنداق قىلىپ، ھىملېر بىلەن روسىنبېرگ ئىككىسى ۋلاسوۋ بىلەن كېلىشىپ رەسمىي ھۆججەت شەكلىدە توختامنامە تۈزۈپ چىقىدۇ. ئېلان قىلىنغان بۇ توختامنامىنىڭ ئاساسلىق پىرىنسىپلىرى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

رۇسىيىنى بولشېۋىكلار قولىدىن تارتىپ ئالغاندىن كېيىن رۇسىيە بىر مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، دۆلەت رەھبەرلىرىنى خەلق سايلايدۇ. 1939-يىلىدىن بۇرۇنقى رۇسىيە چېگرىسى كۈچكە ئىگە قىلىنىدۇ، ... قىرىم ئۆزئالدىغا مۇستەقىل بىر رايون ھالىغا كەلتۈرۈلىدۇ، ئۇرۇس كازاكلىرىغىمۇ ئەڭ كامىدا

سىياسىي مۇستەقىللىق بېرىلىدۇ؛ ئۇرۇسلاردىن باشقا خەلقلەرگە ئەڭ كامىدا مەدەنىي ئاپتونومىيە بېرىلىدۇ.

ھىملېرنىڭ بۇ پىلانى بويىچە ئالغاندا، تۈركىستان، ئىدىل ئۇرال ۋە قىرىم كومىتېتلىرى شەرقى تۈرك شۇراسىنى، ئەزەربەيجان، شىمالى كاپكازىيە، گروزىيە ۋە ئەرمەنىيە قاتارىدىكى كومىتىتلار بولسا كاپكاز شۇراسىنى تەشكىل قىلىدىغان، كېيىنچە بۇ ئىككى شۇرا بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر پۈتۈن فىدرال رايون شەكلىدە ك ئو ن ر غا قوشۇۋېتىلمەكچى.

ئەمما، بۇنداق بىر قارارغا ۋەلى قېيۇمخان باشچىلىقىدىكى بارلىق كومىتېت يېتەكچىلىرى قەتئىي قارشى چىقىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان، ۋلاسوۋ كومىتېتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن سۈركىلىشلەرنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئېس-ئېسچىلار يېتەكچىلىرى بىزنى ۋلاسوۋ بىلەن كۆرۈشۈپ سۆزلىشىپ بېقىشىمىز كېرەكلىكىنى ئېيتتى. مەن، گروزىيە ۋاكالەتچىسى كېدىيا ۋە يەنە بىر گېستاپو ئەمەلدارى بىلەن بىرگە ۋلاسوۋلارنىڭ مەركىزىگە باردىم. ئۇ يەردىكى زال ئىچى ئۇرۇسلار بىلەن لىق تولغان ئىكەن. بىز ئىچىگە كىردۇق. كېدىيا بېرىپ ۋىلاسوۋ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. مەن ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشمىدىم. ۋلاسوۋ بىزگە ئۆزىنىڭ پىلانىنى تونۇشتۇرۇپ نۇرغۇن گەپلەرنى قىلدى. ۋلاسوۋغا تەۋە ئەسكەر سانى بەكلا ئاز ئىدى. شۇڭا ئۇ بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزدىنمۇ پايدىلانماقچى بولۇۋاتقانىكەن. مەن ئۇنىڭ گېپى تۈگىگەندىن كېيىن سۆز ئېلىپ دېدىم: ”بىز سىزنىڭ بۇ كومىتىتىڭىزنى ئېتىراپ قىلمايمىز. شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ سىزلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشىمىز مۇمكىن ئەمەس.“ گروزىن كېدىيامۇ مەن دېگەندەك گەپلەرنى قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن قايتىپ چىقتۇق. ... ئەتىسى، مەن يارىدارلار تۇرۇۋاتقان بىر مەركىزى لاگىرنى زىيارەت قىلىپ كېلىشكە كېتىۋاتقىنىمدا، ئۇدۇلىمىزدىن كېلىۋاتقان بىر قاراماشىنا كېلىپ مەن ئولتۇرغان پىكاپنى پەستتىكى ھاڭغا ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋەتتى. مەن بۇ سۈيىقەستتىن ياردارلىنىپ بىر ئاي بالنىستا داۋالاندىم. پەرىزىمچە بۇ ۋەقەنى گېستاپو پىلانلىغان بۆلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇلار، مېنىڭدىن قۇتۇلسىلا ئۆزلىرىنىڭ پىلانىنى توسالغۇسىز ئىشقا ئاشۇرالايمىز دەپ ئويلاشسا كېرەك. لېجيوندىكى جەڭچىلىرىمىز ”ئەگەر بىزنى ۋلاسوۋغا قوشۇلۇپ كېتىڭلار دەپ زورلايدىغان بولساڭلار، ئۇ چاغدا بىزمۇ

سىلەرگە قارشى جەڭ قىلىمىز“ دەپ چىڭ تۇرغاچقا، نېمىسلارمۇ بۇ نىيەتتىدىن ياندى. نېمىسلار، ئوتتۇرلۇقتا ۋلاسوۋ پىلانى يولغا قويۇلۇۋاتقان بولسىمۇ بىزنى ئۆز ئىختىيارىمىزغا قويۇپ بەردى. ئەمما ئېس-ئېسچىلار تەۋەسىدىكى غۇلام ئالىم كومانداىرلىقىدىكى تۈركستان پولكىنى ۋلاسوۋنىڭ تەشكىلاتىغا قارايدىغان قىلىشقان ئىدى. بۇ ئەھۋال ئەسكەرلىرىمىز ئارىسىدا بەكلا قاتتىق غۇل-غۇلا پەيدا قىلىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن ئەسكەرلەر غۇلام ئالىمنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ پارتىزانلىق قىلىشقا كىرىشىدۇ.

راست دېگەندەك، بىر ئۇرۇس گېنېرالنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا تۇرۇپ جەڭ قىلىش، ئۇرۇستىن باشقا مىللەتلەرگە تەۋە ئەسكەرلەر ئۈچۈن بەكلا ئېغىر ئىش ئىدى. ئېس-ئېسچىلار رەھبەرلىكى بۇ تۇردىكى ئەخمىقانە بەلگىلىمىدە چىڭ تۇرۇۋېلىشى سەۋەبىدىن، ئېس-ئېسچىلار تەشكىلاتى تەۋەسىدىكى تۈركستانلىق ئەسكەرلەردىن 900 دەك ئەسكەر سوۋېتلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ تۇردىكى ئۆتۈپ كېتىشلەر ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرى ۋاففېن ئېس-ئېستىكى تۈرك پولكى كومانداىرى بىلەن ئۇرۇش قەھرىمانى غۇلارم ئالىمنىڭ 200 دەك ئەسكىرى بىلەن چېخسلوۋاكىيىدىكى كوممۇنىستلار پارتىزانلىرىغا قوشۇلۇپ كېتىش ۋەقەسى ھېسابلىنىدۇ (كاروي، «ئىشغال قىلىنغان زېمىنلار»، 346-بەت. پاترىك فون مۇھلېن، «كىرىست بىلەن قىزىل يۇلتۇز ئوتتۇرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە بۇ رەقەمنى 400-500 ئەتراپىدا دەپ كۆرسەتكەن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). م ت ب ك رەئىس ۋەكىلى دوكتور بايمىرزا ھېيىتى بۇ ۋەقەنى تۆۋەندىكىچە سۆزلەپ بەردى:

ۋلاسوۋنىڭ رۇسىيە خەلق ئازادلىق كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ، ئېس-ئېسچىلار تەۋەسىدىكى قىسىملارنىمۇ ۋلاسوۋ كومىتېتىغا قارايدىغان قىلغان ئىدى. بۇ ئەھۋال، رۇس بولمىغان مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ تۈركستانلىق ئەسكەرلەرنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغان ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا چېخسلوۋاكىيىدە كوممۇنىستلار پارتىزانلىرىغا قارشى جەڭ قىلىۋاتقان پولكوۋنىك غۇلام ئالىم مېنى يېنىغا چاقىرتتى. دىكابىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يەنى ك ئو ن ر نىڭ قۇرۇلۇشىدىن بىرەر ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەن بىر ۋاقىتلاردا غۇلام ئالىم تۇرغان مىياۋا شەھىرىگە باردىم. سۆزلىشىش جەريانىدا ئۇلار، ئەگەر ۋلاسوۋنىڭ قوماندانلىقىغا ئۆتۈش ھەققىدىكى بۇيرۇق ئەمەلدىن قالدۇرۇلمايدىكەن، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈمىز دېيىشتى. ئاخىرىدا مېنىڭ بېرىپ مەسئۇل كىشىلەر بىلەن ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىم ئۇلارنىڭ تەلىپىنى يەتكۈزۈپ بېقىشىمنى قارار قىلىشتى. بۇنىڭغا ئوخشايدىغان قىيىنچىلىق

ئەزەربەيجانلىق ئەسكەرلەردىمۇ بار ئىدى. ئەزەربەيجان كومىتېتىنىڭ رەئىسى فەتخالى ئەپەندى بىلەن بىرگە شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ مەسئۇلى، ئېس-ئېسچىلار گېنېرالى بەرگېرنىڭ قېشىغا بېرىپ ئەھۋالنى ئېيتتۇق. ئەمما بەرگېر بۇ قارارىدىن ۋاز كەچكىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. بەرگەن پىكىرلىرىنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، غۇلام ئالىم نېمىسلار بىلەن توقۇنۇشۇپ، بىر مۇنچە نېمىس ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قوماندانلىقىدىكى بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ پارتىزانلار قوشۇنىغا بېرىپ قېتىلىدۇ.

بۇ ۋەقە، ئېس-ئېسچىلارنىڭ بارلىق پىلانلىرىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ۋلاسوۋ يېتەكچىلىكىدە بولشېۋىكلارغا قارشى بىر بىرلەشمە ئارمىيە تەشكىل قىلىش لايىھىسى ئېغىر زەربىگە ئۇچرايدۇ (غۇلام ئالىم ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن بولۇپ، ئەنجان شەھىرىدە نېفىت تېخنىكومىنىڭ مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. سوغۇق ئۇرۇش يىللىرىدا رادىئولاردا تەشۋىقات نۇتۇقلىرى سۆزلەپ يۈرىدۇ. بايمىرزا ھېيىتى غۇلام ئالىمنى 1961-يىلىسى لوندوندا ئۇچراتقانلىقىنى ئېيتىدۇ. گېنېرال ۋلاسوۋ بولسا ئۇرۇسلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ موسكۋاغا ئېلىپ كېتىلىپ، ۋەتەن خائىنى دېگەن جىنايەت بىلەن سوتلىنىپ ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ ئېتىپ تاشلىنىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

1945-يىلىنىڭ ئافرىل كۈنلىرى، ئۇرۇش ئاياغلىشىشقا ئاز قالغان كۈنلەردە م ت ب ك ئۈچۈن كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ. قارىس قانات باي (قارىس قانات باي 1911-يىلى قازاقىستاندا تۇغۇلغان. مېنىرالوگىيە ئىنژېنېرى بولۇپ قازاقىستان ۋە تاتارستانلاردا ئىشلىگەن. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرىدە نېمىسلارغا ئەسىرگە چۈشۈپ تۈركىستان لېيجونىغا قېتىلىدۇ. م ت ب ك نىڭ سېكىرتارلىقىنى ئىشلەيدۇ. كېيىنچە كومىتېتنىن چىقىپ كېتىپ تۈرك ئېلى گۇرۇھىنى تەشكىل قىلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) باشچىلىقىدا ئۆكتەچى بىر گۇرۇپپا م ت ب ك دىن چىقىپ كېتىپ تۈركىستان شۇراسىنى قۇرىدۇ. بۇ شۇرانىڭ رەئىسلىكىگە قارىس قانات باي، مۇئاۋىنىغا ئەخمەت ئۆمەرجان تەيىنلىنىدۇ. بۇ گۇرۇپپىنىڭ قالغان ھەيئەتلىرى ھەسەن قايغىن، ئەسمبات غەيرەتى ۋە رەھىم بۇرھانزادە قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقانىدى. بۇ شۇرا قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ۋلاسوۋ يېتەكچىلىكىدىكى رۇسىيە خەلقلىرىنى ئازاد قىلىش تەشكىلاتىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. ئەمما بۇ كۈنلەردە ئۇرۇش ئاخىرلىشىۋاتقان كۈنلەر بولۇپ، نېمىس ھاكىمىيىتى پۈتۈنلەي يىمىرىلىۋاتقان بىر

ۋاقىتلار ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ۋلاسوۋېتلارغا قوشۇلۇپ كېتىش قارارى پۈتۈنلەي ئاتاقتا قوشۇلۇشتىن ئارتۇق بىرەر مەنىگە ئىگە ئەمەس ئىدى.

ئۇرۇش ئاخىرقى كۈنلەرگە كېلىپ قالغانىدى. مىللىي كومىتېتلارنىڭ يېتەكچىلىرى باشقا دۆلەتلەرگە قېچىپ كېتىشنىڭ كويىدا ئىدى. نېمىس دائىرىلىرىمۇ ئۇلارغا قىلچە توسالغۇلۇق قىلمىشمايدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ چەتكە چىقىشلىرى ئۈچۈن لازىم بولغان بارلىق تونۇشتۇرۇشلارنى تەل قىلىپ ياردەمدە بولىدۇ. ئەزەربەيجان كومىتېتىنىڭ رەئىسى فەتخالى ئەپەندى مىسىرغا، شىمالى كاپكاز كومىتېتى يېتەكچىسى ئەلىخان قانتۆمۇر بىلەن گروزىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسى كېدىيا شۆبتسارىيېگە يولغا سېلىۋېتىلگەنىدى. ۋەلى قېيۇمخان بولسا، كومىتېت ھەيئىتىدىكى دوستلىرى بىلەن بىرگە نېمە كۈننى كۆرسە بىرلىكتە كۆرۈش ئىرادىسىغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، گېرمانىيىدىن ھېچ يەرگە كەتمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ، گېرمانىيىدىن چىقىپ كېتىشى ھەققىدىكى بارلىق تەكلىپلەرنى رەت قىلىدۇ.

ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە نۇرنبېرگ سوتىدا

گېرمانىيە تەسلىم بولۇشتىن بىر ئاي ئاۋۋال، يەنى ئۇرۇش بېرلىن كوچىلىرىدا داۋاملىشىۋاتقان كۈنلەردە، بىر قىسىم م ت ب ك ئەزالىرى تۈركىستانلىق لېيجونلار تەرىپىدىن مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقان ماريېنباد بازىرىدا (ئۇ يەر بۈگۈن چېخ چېگرىسى ئىچىدە قالغان بولۇپ، ئۇ يەرگە ماريېنسكا لازنا دەپ نام بېرىلگەن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۇچرىشىش ئۈچۈن بېرلىندىن ئايرىلىدۇ. يەنە بىر گۇرۇپپا كىشىلەر ئىتالىيىگە، 162-تۈركىستان تۈمەنى (دېۋىزىيىسى – ت) تۈرۈۋاتقان جايلارغا ئىۋەرتىلىدۇ (ھۈسەيىن ئىكرام، سەئىد كېرىمى، روزى نەزەرلەر بۇ گۇرۇپتا ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بۇنىڭدىن سەل ئاۋۋال م ت ب ك غا قارشى ئۆكتىچىلىك بايرىقىنى كۆتۈرۈپ تەشكىلدىن چىقىپ كەتكەن، كېيىن تۈركىستان شۇراسىنى قۇرغان ئۆكتىچى گۇرۇپپا ئەزالىرى بولسا شتۇتگارت تەرەپكە قاراپ يولغا چىققانىدى (قارەس قانات باي، ئۆمەر ئەخمەتجان، ئەھمەت سەلىمى قاتارلىقلار). ماريېنباد بازىرىنى مەركەز قىلىپ تاللىۋېلىشتىكى ئاساسلىق سەۋەب، بۇ يەردىكى نېمىس قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى گېنېرال ۋېرنېر ۋە شەھەر قوماندانى مايور ھېيېپېلنىڭ م

ت ب ك بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتى بولغان ھەربىلەردىن بولغانلىقى ئىدى. ۋەلى قېيۇمخان، مۇئاۋىنى دوكتور بايمىرزا ھېيىتى بىلەن بىرگە بۇ شەھەرگە بېرىۋالىدۇ. بۇ شەھەر بازىرى ئامېرىكا بىلەن رۇسىيە ئارمىيىسى ئىشغال قىلغان يەرلەرنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسىغا جايلاشقان يەر ئىدى. ماي ئېيىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە رۇسىيە قوشۇنلىرى بۇ يەرگە 14 كىلومېتردەك يېقىن كېلىپ قالغان بولۇپ، چېخ قىزىللار پارتىزانلىرى ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ تۇرماقتا ئىدى. 5-ماي كۈنىسى ئامېرىكا قوشۇنلىرى بۇ جايىنى ئىشغال قىلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان ئامېرىكا قوشۇنلىرىنىڭ قۇماندانلىغا ۋە س ئى س (كونتېر ئىنتېللىگېنس كورپۇس، جاسۇسلۇققا قارشى ئاخبارات قىسمى) مەسئۇلىنىڭ ئالدىغا بېرىپ م ت ب ك تەشكىلاتى بىلەن ئۇنىڭ سىياسىي ئورنى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. س ئى س مەسئۇلى بولغان كىشىنىڭ كونا كاپكازىيىلىك كۆچمەن بولغان بىر ئامېرىكىلىقنىڭ ئوغلى بۆلىشى قېيۇمخانىنىڭ دوكلاتىغا قۇلاق سېلىشى ئۈچۈن ھەقىقەتەنمۇ بىر تەلەي ھېسابلىناتتى. بۇ جەريانىدا ئۇ‌ھەرتىلگەن كومىتېتقا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار ئامېرىكا ئارمىيىسى قوماندانلىق شتابى تەرىپىدىن مۇھاكىمە قىلىنىپ ئېيىزىنخاۋېرنىڭ ئىمزاسى بىلەن قېيۇمخانىنىڭ قولغا ئېلىنىشى ھەققىدىكى بۇيرۇق چۈشۈرۈلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 22-ماي كۈنى ۋەلى قېيۇمخان م ت ب ك ئەزالىرى ۋە يەنە بىر قىسىم ھەربىي مەسئۇل كىشىلەر (تەخمىنەن 120 دەك كىشى) بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنىدۇ. ماربېنباد شەھەر ئەتراپىدىكى تۈركىستانلىق ئەسكەرلەر بولسا يۈك پويىزلىرىغا ئولتارغۇزۇلۇپ رۇسىيىلىك مەسئۇل كىشىلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىلىش ئۈچۈن سوۋېتلەرنىڭ ئىشغال قىلىۋالغان پراگاغا ئۇ‌ھەرتىلىشكە تەييار قىلىنغان ئىدى. قولغا ئېلىنغان م ت ب ك ئەزالىرىنىڭ قولىدا گېرمانىيە تەستىقلىغان مۇھاجىرلىق تونۇشتۇرۇشلىرى بار بولۇپ، ئۇلار پۈقرا خىزمەتچىلەر دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. شۇڭا ئۇلار ھەققىدە بىۋاسىتە قولغا ئېلىش بويىرىقىمۇ يوق ئىدى. ۋەلى قېيۇمخان قولغا ئېلىنىش ۋاقتىدا ئېھتىيات ئۈچۈن نازارەت ئاستىدا تۇتۇپ تۇرۇلماقتا ئىدى. ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ تەلىپى، شۇنىڭدەك س ئى س مەسئۇلىنىڭ ئىجابىي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە كومىتېت ئەزالىرى گېرمانىيىگە قايتىشى ئۈچۈن رۇخسەت قىلىنىپ قويۇپ بېرىلىدۇ.

كومىتېت ئەزالىرى كېتىشى بىلەن تەڭ، گېنېرال ئەيزىنخاۋېر تەرىپىدىن قول قويۇلغان يەنە بىر بۇيرۇق كېلىپ، ۋەلى قېيۇمخاننى رۇسىيىلىكلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان ئىدى. دەل شۇ پەيتتە، چېخ پارتىزانلىرى ۋەلى قېيۇمخان

نازارەت ئاستىدا تۇتۇپ تۇرۇلغان جايغا بىر قېتىملىق سۈيىقەستلىك ھۇجۇم قوزغايدۇ. مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان بۇ سۈيىقەستلىك ھۇجۇم ئەسلىدە قېيۇمخاننىڭ ئۆلۈمىدىن قۇتۇلۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولغان بىر ۋەقە ئىدى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئامېرىكىلىقلار قېيۇمخاننى ئۇرۇسلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش نىيىتىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇلارنى ئاۋۋال پىلسەن شەھىرىگە، كېيىن يەنە نيۇرېنبېرگ شەھىرىگە ئېلىپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ۋەلى قېيۇمخاننىڭ ئىككى يىلدەك داۋاملاشقان سوراقتا تارتىلىش، سوتلىنىش ۋە تۇرمىدە يېتىش دەۋرى باشلىنىدۇ.

ئىتتىپاقداشلار ئوتتۇرىسىدا تۇزۇلگەن يالتا كېلىشىمىگە ئاساسەن، ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن ھەر بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ ۋەتەنداشلىرىنى قايتۇرۇپ ئالىدىغان بۆلۈشى كېرەك ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، فرانسىيە، ئىتالىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر ئارمىيىسىگە ئەل بولغان بارلىق سوۋېت ۋەتەنداشلىرى تۈركۈم-تۈركۈملەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇلماقتا ئىدى. بۇ قايتۇرۇلغان سوۋېت يۇرتداشلىرى ۋەتىنىگە بارا-بارمايلا ئۈجۈقتۇرىۋېتىلىدۇ. جېنىنى ساقلاپ قالالىغان ئىنتايىن ئاز بىر قىسىملىرى 20-25 يىلدىن كېيىلىپ سىبىرىيىگە سۈرگۈنگە ھەيدىلەتتى. بۇنداق جازالاش بىلەن ئون مىڭلىغان تۈركىستانلىق ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ. داچياۋ ئەتراپىدا قايتۇرۇلۇش ئۇچۇن بىر ئۆيگەغا قامالغان 30 دەك تۈركىستانلىق ئوفىسسېر رۇسىيىلىكلەرنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈپ قالماسلىق ئۈچۇن ئۆزلىرىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلۈۋېلىشىدەك ۋەقەلەر بۇ تۇر تراگىدىيىلەرنىڭ پاجىئەلىك ئۇلگىلىرىنى نامايان قىلماقتا ئىدى. 1943-يىلى شەرقى فرونتتىن ئىتالىيە ئۇرۇش سېپىگە يۆتكەلگەن 162-تۈركىستان دېۋىزىيىسى ئامېرىكا قوشۇنلىرىغا ئەل بولغان ئىدى. تەسلىم بولغان بۇ دېۋىزىيىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پاراخوتلار بىلەن دېڭىز يولى ئارقىلىق توشۇلۇپ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇلىدۇ (بۇ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى توشۇپ ماڭغان پاراخوتلار تۈركىيىنىڭ چاناق قەلئە ۋە ئىستانبۇل بوغازلىرىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىرىدا بىر قىسىم ئەسىرلەر پاراخوتتىن ئاتلاپ قېچىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، تۈركىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن قايتا تۇتۇلۇپ ئۇرۇسلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

چارە ئىشلىتىپ گېرمانىيىدە قويۇپ بېرىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلىگەنلەرنىڭمۇ بېشىدا ھەردائىم ئوۋلىنىش خەۋپى بار ئىدى. بارلىق نېمىس شەھەرلىرىدە ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە رۇسىيە ھەربىلىرىدىن تەشكىل تاپقان تۆتتىن-تۆتتىن تەشكىل قىلىنغان گۇرۇپپىلار ھەربىي ماشىنىلىق شەھەر ئىچىنى قېزىپ

يۈرىشەتتى. ئۇلار قارا چاشلىق شەرق ئادەملىرىنى كۆرگەنلا يېرىدە تۇتۇۋېلىشاتتى. بۇ ئۇسۇل بىلەن قولغا چۈشكەن كونا سوۋېت ۋەتەنداشلىرى دەرھال ئۇرۇس ھەربىلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىلەتتى. ئەنە شۇ يولدا تۇتۇلۇپ قالغان ئەخمەتجان ئۆمەرخان بىلەن سۇلتان مۇراتتىن ئىبارەت ئىككى نەپەر م ت ب ك ئەزاسى ئۆزلىرىنى تۈركىيە تۈركلىرىدىن ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرۈپ يۈرۈپ ئاران جېنىنى ساقلاپ قالالىغانلاردىن ئىدى.

م ت ب ك مۇئاۋىن رەئىسى بايمىرزا ھېيىتى بىلەن بىر قىسىم ئەزالار نيۇرېنبېرگ ئارقىلىق مىيۇنخېنغا، ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ يېنىغا كېلىۋېلىشقان ئىدى. ئۇلار مىيۇنخېنىدىكى ھەربىي قاچقۇنلىرىغا ياردەم قىلىش لاگىرلىرىدا بىر مەزگىل ياشايدۇ. رازاق باقى، بۇرھانىدىن قاسىم ۋە قادىربەك قاتارلىدىكى كومىتېت ئەزالىرى ئۇلاردەك تەلەيلىك ئەمەس ئىدى. ئۇلار سوۋېت ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ ئارىدا م ت ب ك ئەزالىرى تۈركىيە باش قوماندانلىق شىتاۋىنىڭ 8-ئامېرىكا ئارمىيىسى تەۋەسىدە تۇرۇۋاتقان ۋاكالەتچى يۈزبېشى ‹كاپىتان› ئىخسان ئۇنېسان بىلەن ئالاقىلىشىپ تۈركىستان لېيجونى ئوفىسسېر-ئەسكەرلىرىنىڭ تۈركىيە تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىنىشى ئۈچۈن ئىلتىماس سۇنۇلىدۇ. ئۇنېسان بۇ ئىلتىماسنى م ت ب ك تەرىپىدىن بېرىلگەن تىزىملىك بىلەن بىرگە ئەنقەرەگە ئەۋەرتكەن بولسىمۇ، ئەنقەرە ھۆكۈمىتى تەرەپتىن ھېچقانداق بىر تەۋرىش چىقمايدۇ.

ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىشغال قىلىۋالغان ئەللەردە ئۇلارغا بېقىنىدىغان قورچاق ھۆكۈمەتلەر تىكلەيدىغانلىقى ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. دېمەك ئۇرۇسلار كومۇنىزمنى ياۋروپاغا كېڭەيتىش نىيىتىدە ئىدى.

بۇ ۋاقىتتا ئەيزىنخاۋېر ئېلان قىلغان يەنە بىر بۇيرۇق بىلەن تۇتۇلغان سوۋېت ۋەتەنداشلىرىنىڭ سوۋېتلەرگە قايتۇرۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى توختىتىلىدۇ. ئەمما بۇ بۇيرۇق ئېلان قىلىنىشتىن بۇرۇن يۈزمىڭلىغان ئەسىر سوۋېتلار تەرەپكە قايتۇرۇپ بولۇنغان ئىدى. بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، گېرمانىيەنىڭ غەربىلىكلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان قىسىملىرىدا 6-7 مىڭدەك تۈركى ئىرقىدىن بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇلاردىن بىرەر مىڭدەكى تۈركىستانلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا م ت ب ك ئەزالىرىمۇ بار ئىدى.

1941-يىلىدىن باشلاپ قولغا چۈشكەن 400000 مىڭ ئەتراپىدىكى تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ تەغدىرىنى، مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاقى كومىتېت ئەزاسى ئېرگەش شىرمەت رەسمىي تۈرده مۇنداق خۇلاسىلەيدۇ:

ئۇرۇش جەريانىدا نېمىسلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەن ياكى ئۇلارغا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ ئىچىده بىزنىڭ يۇرتداشلىرىمىزدىن 400 مىڭ ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى. ئەسىرلەر لاگېرلىرىدا نېمىسلار تەرىپىدىن ئاچ قالدۇرۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلەر، يەھۇدىكەنسەن، موڭغۇلكەنسەن ياكى كومۇنىستكەنسەن دەپ ئۆلتۈرۈلگەنلەر بىلەن ھەر تۈرلۈك كېسەللىكلەر بىلەن ئۆلگەنلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغىنىمىزدا 90~100 مىڭدەك قېرىندىشىمىز ئۆلۈپ كەتتى. بۇ لاگېرلاردىن چىقىرىلغان بىرەر يۈز مىڭدەك قېرىندىشىمىزنىڭ قولىغا قورال تۇتقۇزۇلۇپ ئەسكەر قىلىندى. قالغان 200 مىڭدەكى ئۇرۇش سەپلىرىده شەرق ئىشچىسى نامىدا ئىشلىتىلدى. غەرب ئۇرۇش سېپى ئېچىلىشىغا كەلگۈچە بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز شەرق ئۇرۇش سەپلىرىده سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى جەڭگە قاتناشتى. غەرب فرونتىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن تەڭ، مىللىي كومىتېت ھەر تۈرلۈك باھانىلارنى كۆرسىتىپ يۇرۇپ ئەسكەرلىرىمىزدىن 70-75 مىڭدەكىنى غەربى سەپلەرگە يۆتكىۋالدۇ. غەربكە يۆتكىۋېلىشىمىزدىكى مەقسەت، ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشىدىغان قېرىنداشلىرىمىز سوۋېتلار قولىغا ئەمەس غەرب ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشىشىنى مەقسەت قىلىش ئىدى. ... بۇ ئەسكەرلىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمى ئىتالىيە ۋە فرانسىيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. ... ئۇرۇش ئاخىرلاشقىنىدا ئۇ قېرىنداشلىرىمىزنى ئۇرۇسلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە باشلىدى. ... بىز بۇنى توسۇپ قالالمىدۇق. شۇنداق قىلىپ غەرب سەپلەردىن 70 مىڭدەك قېرىندىشىمىز مەجبۇرى تۈرده رۇسىيىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن، بىز گېرمانىيىنىڭ بولۇڭ-پۇچقاقلىرىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن قېرىنداشلىرىمىزنى قايتىدىن تېپىپ يىغىشقا كىرىشتۇق. نەتىجىده، پۈتكۈل ياۋروپادا ساق قالغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ سانى ئارانلا بىرەر مىڭدەك بولۇپ چىقتى.

خۇلاسه قىلغىنىمىزدا، ئۇرۇش بويىچه 300 مىڭ ئەتراپىدا تۈركىستانلىق لېيجون ياكى شەرق ئىشچىسى قىلىنىپ نېمىسلار ئۈچۈن ئالدىنقى سەپلەرده ئۇرۇشقا سېلىنغانلىقى ياكى ئىشقا سېلىنغانلىقى مەلۇم. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شەرق ۋە غەرب ئۇرۇش سەپلىرىده جېنىدىن ئايرىلدى. ئۇلاردىن قالغانلار بىرەر مىڭ

كىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھەممىسى دېگۈدەك سوۋېتلەرگە قايتۇرۇلدى. 4 يىل داۋاملاشقان گېرمانىيە-رۇسىيە ئۇرۇشى تۈركستانلىقلارغا يالغۇز نېمىس تەرەپتىلا 400000 جانغا توغرا كەلگەن. رۇسىيە تەرىپىدە قانچىلىك قېرىندىشىمىزنىڭ چېقىم بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، بۇ چېقىمنىڭ يۇقىرىقى ساندىن كۆپ ئۈستۈن ئىكەنلىكى مۇقەررەر. تارىختىن بېرى، بۇ تۈركلەر بەلكىم ئۆزىنىڭ غوجايىنى بولمىغان باشقا بىر غوجايىنلار ئۈچۈن تۇنجى قېتىم جان تىكىپ خىزمەت قىلىشتى. شۇنىڭدەك ئۆزلىرى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان بىر ئۇرۇشنىڭ ھەر ئىككىلا سېپىدە قىرىلىپ تۈگىدى. يازغۇچى ئولاف كارىونىڭ ئېيتقىنىدەك: ئۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرى ئىككى ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسىدا ئوينىلىدىغان شاھمات تاختىسى ئۈستىدە پېچكا بولۇپ بېرىش ئىدى. مانا بۇ – ئۇرۇش سەپلىرىدىكى تۈركستانلىقلارنىڭ پاجىئەلىك تراگىدىسى.

ئۇرۇش دەۋرىدە تۈركىيە

بۇنداق گەپلەر ئۈچۈن مەسئۇلىيەتنى ئۈستۈمگە ئېلىشتىن مەن ھەرگىزمۇ قورقمايمەن. مېنىڭ ئۆز ئۈستۈمگە چۈشكەن مەسئۇلىيەتنى بەجا كەلتۈرۈشۈمگە ھېچكىم توسالغۇلۇق قىلالمايدۇ. مېنىڭ مۇقەددەس ئېتىقاتلىرىمدىن بەرسىمۇ دەل شۇ تۈرك ئىتتىپاقلىقىنى قۇرۇپ چىقىشتۇر. بۇ مەسىلىلەردە مەن پەقەت خەلقىمنىڭ ئەپكارىدىنلا قورقىمەن.

–زېكى ۋەلىدى تۇغان

1944-يىلى 7-سېنتەبىر، تۈركچىلىك-تۈرانچىلىقنى سوتلاش مەھكىمىسىدىكى ئۆزىنى ئاقلاش نۇتقىدىن.

تۈركىيە، ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇنلا ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر ياكى مەھۋەر (ئوق مەركىزى – ت) دۆلەتلەرنىڭ بىز تەرەپتە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قاتناش دەپ سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىن قاتتىق بېسىم قىلىشىغا دۇچ كېلىۋاتقان بىر دۆلەت ئىدى. 1939-يىلى 19- ئۆتەبىر كۈنىسى، فرانسىيە، تۈركىيە ۋە ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا ئۈچ

تەرەپلىك بىر كېلىشىم تۈزۈلىدۇ. ئۇرۇش باشلىنىپ بىر يىلغا قالمايلا نېمىسلار بالقانلارنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. كەينىدىنلا بۇلغارىيە 1941-يىلى مارت ئېيىدا ئوق مەركىزى دۆلەتلەر سېپىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، نېمىس قوشۇنلىرى تۈركىيە چېگراسىغا كېلىپ تاقالغان ھېسابلاندى. بۇ ۋاقىتتا ئىران، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن ئەنگلىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنىدۇ. سۇرىيەدىمۇ نېمىسلار بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىۋاتقان فرانسىيە ۋىسى ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى. ئىراقتا بولسا، نېمىسلارغا مايىل رېشىت ئېلى رەئىسلىكىدىكى بىر ئوفىسېرلار گۇرۇھى ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغان ئىدى. نەتىجىدە، تۈركىيىنىڭ يېرىمى سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن ئەنگلىيە ئىگىلىۋالغان يەرلەرنىڭ قورشاۋىدا، قالغان يېرىمى بولسا نېمىس تەسىرى ئاستىدا قالغان بىر ئوت چەمبىرىكى ئىچىگە قاپسىلىپ قالغان ۋەزىيەت ئاستىدا ئىدى.

1941-يىلىنىڭ ئىيۇن ئايلىرى تۈركىيە ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇرۇشنىڭ كېلەچەك تەقدىرى بەلگىلىنىپ بولغان بىر دەۋر ھېسابلىناتتى. نېمىس تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ريببېنتروپ تۈركىيىنى ئەسكەر ۋە ئۇرۇش ماتېرىياللىرىنى ئۆتكۈزىدىغان كۆۋرۈك سۈپىتىدە پايدىلىنىش نىيىتىدە تۈركىيىگە بېسىم ئىشلىتىشكە كىرىشمەكتە ئىدى. بۇ كۈنلەردە گېرمانىيە مۇنداق ئىككى يول ئېغىزىدا تۇراتتى: ئاۋۋال تۈركىيىنى بېسىۋېلىپ ياۋروپا-ئاسىيا بوغۇزىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش كېرەكمۇ ياكى خېلىدىن بېرى تەييارلىق قىلىپ كېلىۋاتقان باربارووسسا ھەربىكىتىنى باشلاپ سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن كۈچ سىنىشىش كېرەكمۇ؟ ئەگەر ئىككىنچى خىل يول تاللىۋېلىنغىنىدا، تۈركىيىگە قارشى ئۇرۇشنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى مەغلوپ قىلغاندىن كېيىنگە قالدۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. بۇ ھەقتە گېرمانىيە باش قوماندانلىق شىتاۋىنىڭ قوماندانى ھالدېر 1940-يىلى 24-نويابىر كۈنىسى يازغان كۈندىلىك خاتىرىسىگە، ئەگەر تۈركىيە تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەش قارارى ئېلىنغىنىدا، رۇسىيىگە قارىتىلىدىغان ھەربىكەت پىلانىنى ھازىرچە قويۇپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ دەپ يازغان ئىدى.

ھىتلېر بولسا، بۇ مەسىلە ھەققىدىكى قارارىنى خېلى بۇرۇنلا بېكىتىپ بولغاندەك كۆرۈنەتتى. سوۋېت تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپ بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە، سوۋېت تەرەپ ھىتلېرغا ئىستانبۇل بوغۇزى (بوسبورۇس بوغۇزى – ت) بىلەن چاناققەلئە بوغۇزى (داردانېل بوغۇزى – ت) دا سوۋېت ھەربىي بازىسىنى

قۇرۇش، ئوتتۇراشەرقنى سوۋېت تەسىر دائىرىسى قىلىپ بېكىتىش دېگەندەك تەلەپلەرنى قويغانىدى.

ئەمما ھىتلېر بولسا لېببېنستراۋۇم نامىدىكى ھاياتلىق ساھەسى دەپ قارىغان رايونلارنى، ياكى بولمىسا ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە تۈركىيە بوغازلىرىنى ۋە ياكى نېفىت بايلىقى كۆمۈلگەن ئوتتۇرا شەرقنى ھەرگىزمۇ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا تاشلاپ بېرىش نىيىتى يوق ئىدى. بۇنداق بىر خەۋپ ئاستىدا، دەسلەپكى ھۇجۇم نىشانى قىلىپ سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى تاللىۋالىدۇ. بۇ جەريانىدا تۈركىيە نىشانىنى بىر چەتكە قويۇپ تۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. ھىتلېر بولسا، مولوتوپ بېرلىنىدىن ئايرىلىپ 3 ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1941-يىلى يانۋاردا باربارووسسا ھەربىكىتىنىڭ تەييارلىقلىرىنى باشلاش بۇيرۇقىنى چۈشۈرىدۇ.

بۇ ئىشلاردىن كېيىن، گېرمانىيىنىڭ تۈركىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فون پاپېن قاتارىدىكى نېمىس دائىرىلىرى تۈركىيىگە مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىتتىپاقداشلاردىن يىراق تۇتۇش ئارقىلىق تۈركىيىنى ئۇرۇشنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇشتىن ئىبارەت پىلان ئاساسىدا قايتا رەتكە سېلىشقا باشلايدۇ. پاپېن، تۈركىيىنىڭ 50 دىۋىزىيىلىك ھەربىي كۈچىنى بىتەرەپ ھالەتتە تۇتۇپ تۇرۇش زۆرۈر، بۇنىڭ ئۈچۈن دىپلوماتىيىلىك يوللار بىلەن ھەرىكەت قىلىشىمىز كېرەك دەپ قارايتتى. شۇنداق قىلىپ، تۈركىيە بىلەن ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەر 1941-يىلىنىڭ 18-ئىيونىغىچە داۋام قىلىپ، شۇ كۈنى تۈركىيە-گېرمانىيە دوستلۇق ۋە ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى نەتىجىسىدە، تۈركىيە بىلەن بولغان سۆھبەتلەر تاماملانغان ھېسابلاندى. بۇ شەرتنامىغا ئاساسەن ئۇرۇش سېپىنىڭ جەنۇبىي قانىتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىۋالغان ھىتلېر، پۈتۈن دىققىتىنى ھاياتلىق ساھەسى دەپ قارىغان رايونلار ئۈستىدىكى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا مەركەزلەشتۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تۈركىيە بىلەن شەرتنامە ئىمزالىنىپ بىرەر ھەپتىمۇ ئۆتمەي، يەنە 22-ئىيۇن سەھەردە باربارووسسا ھەربىكىتىنى باشلاش بويرۇقى چۈشۈرۈلىدۇ.

تۈركىيە، ئۆزىگە ئىنتايىن ئېغىر تەھدىت سېلىپ كېلىۋاتقان بۇ ئىككى چوڭ كۈچنىڭ بىر-بىرسى بىلەن تۇتۇشۇپ قېلىشى نەتىجىسىدە خېلىلا ئارام تېپىپ قالغان ئىدى. شۇ ۋاقىتلاردا ئەنگلىيە باش ئەلچىسى تەييارلىغان بىر دوكلاتتا، تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ساراجئوغلىنىڭ بۇنىڭدىن بەكلا خۇشال

ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان ئىدى. خۇددى شۇنىڭدەك، ماربشال فەۋزى چاقماقمۇ ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىنىڭ ھەربىي ۋەكىلىگە گېرمانىيە، سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆز كۈچىنى خورىتىپ بولغاي دەپ ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى، ئەگەر گېرمانىيە تەرەپ روسسىيىنى تېز ئاردا مەغلوپ قىلىۋېتىپ قالسا، گېرمانىيىنىڭ كېيىنكى ھۇجۇم قىلىش نىشانى چوقۇم تۈركىيە بولىدۇ دەپ ئېنىق ئەسكەرتىپ ئېيتقانىكەن.

ئۇرۇش دەۋرلىرىدە تۈركچىلۈك ئېقىملىرى ۋە تۈركىيە-گېرمانىيە مۇناسىۋەتلىرى

گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقى تۇپراقلىرىدىكى ھۇجۇملىرىنىڭ تېز ئىلگىرىلەپ مېڭىشى مۇھاجىرەتتىكى تۈركى يېتەكچىلىرى ئارىسىدىلا قاتتىق ھاياجان پەيدا قىلىۋەتكەن بولماي، بەلكى تۈركىيىدىكى تۈركچى ساھەلىرىدىكىلەرنىمۇ كۆچلۈك ھاياجانغا سېلىۋېتىدۇ. ئۇلار بۇ ۋەزىيەتتىن بەكلا خۇشال ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ كەتكەندەكلا بولىدىكەن، ئۇ يەردىكى رۇسىيە مۇستەملىكىسى ئاستىدا قالغان تۈركى رايونلاردا مۇستەقىل دۆلەتلەر قۇرۇلۇشى مۇمكىن دەيدىغان بىر ئۈمىد ھەممىنى ھاياجانلاندۇرماقتا ئىدى. نېمىسلار بىرىنچى يىلىدا قىرىمنى بۆسۈپ ئۆتۈپ كاپكازىيىگە يېتىپ بارىدۇ. نېمىسلار ئىشغال قىلغان رايونلاردا قانداقراق بىر سىياسەت يۈرگۈزۈپ ھاكىمىيەت تىكلەيدىغانلىقى، بۇ رايونلارنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى تۈركىيە دائىرىلىرىنىمۇ قىزىقتۇرماقتا ئىدى. گېرمانىيىدىكى تۈركىيە ئەلچىسى ھۈسەيىن گەرەدە، نېمىس مەسئۇللىرى بىلەن كۆرۈشكىنىدە ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن ئىشغال قىلىنغان تۈركلەر يۈرتلىرىغا قايتا قانداق مۇئامىلە قىلىشلىرى كېرەكلىكى ھەققىدە ئۆز پىكىرلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغانىدى. گەرەدەنىڭ ۋېيزشاكېر ۋە ريبىنتروپ بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەتلىرى نېمىس ھۆججەتلىرىدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى:

(تۈركىيىنىڭ گېرمانىيىدە تۇرۇشلۇق – ت) باش ئەلچى، كاپكازىيە خەلقلىرىنى بىرەر تەڭپوڭلۇق رولىنى ئويناىدىغان دۆلەت شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ بىر يەرگە يىغىش

كېرەك دەپ ئېيتتى. شۇنىڭدەك ھەزەر (كاسپى – ت) دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى يەرلەردىمۇ مۇستەقىل تۈران دۆلىتى قۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى ئىما قىلدى.

باش ئەلچى گەرەدە، 20 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن رىبىنتروپ بىلەن ئۆتكۈزگەن بىر قېتىملىق سۆھبەتتە بولسا، بۇرۇنقىسىدەك ئۇنچىۋالا ئېنىق گەپ قىلمىغانلىقى بىلىنمەكتە:

تۈركىيىنىڭ كاپكازىيە چېگرالىرىغا يېقىن يەرلەردە ھەمدە ھەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان تۈركىلەر ھەققىدە سورىغان سوئالىمغا گەرەدەنىڭ بەرگەن جاۋابىدا، تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئۆز چېگرالىرى سىرتىدىكى يەرلەردىن ھېچقانداق بىر تاماسىنىڭ يوقلۇقىنى، ھېچ بولمىغاندا بۇ بىر ھۆكۈمەت سىياسىتى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ دېيىشىچە، تۈرانچىلىق كۆزقارىشى بۈگۈن تۈركىيىدە بىر ئېقىم ھالىغا كېلەلمىگەن ئەمەس. ... ئەنگلىيە ئەگەر بىر كاپكاز ئۇرۇش سېپى ئېچىش ئارزۇسىدا بولغىنىدا، تۈركىيە ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا قانداق پوزىتسىيىدە بولىدۇ دەپ سورىغىنىمدا، تۈركىيە بۇنداق بىر ھەرىكەتنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشى مۇمكىن دەپ ئايلاندۇرۇپ جاۋابلارنى بېردى. ... بېرلىنگە قايتىشىدا ھېر ۋېيزىشاكىر بىلەن ئۆتكەزگەن ئىككىنچى قېتىملىق سۆھبىتىدىمۇ تۈركىيە بۇ يەرلەردىن ھېچقانداق بىر تەلىپى يوقلۇقىنى قايتىلاپ ئېيتتى.

بۇ ۋاقىتتا باش ئەلچى فون پاپېن، نېمىس تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان بىر پارچە ماتېرىيالىدا، تۈركىيىدىكى تاشقى تۈركىلەر مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر ۋە بۇ ساھەدىكىلەر ھەققىدە كەڭ دائىرىلىك مەلۇماتلارنى بەرگەن ئىدى. بۇ ھەقتە ئىستانبۇل خەلق ۋەكىلى شۇكرى يېڭىباغچە، ئەنۋەر پاشىنىڭ ئىنىسى نۇرى قاللىغىل پاشا، پروفېسسور زېكى ۋەلىدى تۇغان، ئەخمەت سەئىد غاپپار (قىرىمئەر)، كابۇلدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى مەخمۇت شەۋكەت ئەسەندال، مۇساۋاتچىلار لىدېرى مەھەممەت ئىمىن رېسۇلزادە ۋە ئۇنىڭ مۇئاۋىنى مىرزا بالا قاتارىدىكى كىشىلەرنى تىلغا ئالغان. ماتېرىيالىنىڭ ئاخىرىدا پاپېن ئىشەنچلىك ئادەم دەپ كۆرسەتكەن بىر كىشى (ھۈسنۇ ئەمىر ئەركىلەت – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر تەكلىپنىمۇ قوشۇمچە قىلغان:

نېمىسلار شەرقى جەنۇبى تۈركىيىدە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كۈچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقىش، ۋاستىلىك يوللار بىلەن ئۇرۇسلارنى ئىزچىل تۇردە نازارەت قىلىپ

تۈرۈشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. ئۇكرائىنا بۇ ئىش ئۈچۈن مۇۋاپىق ئەمەس. ئۇكرائىنلار سلاۋيان بولۇپ، ھەرقانداق بىر شارائىتتا بۇلغار ياكى سىرپلارغا ئوخشاش رۇسىيە بىلەن ئورتاق بولغان تارىخىنى ئېسىگە ئېلىشلىرى مۇمكىن. شۇڭا تۈركىيە ئۈچۈن بۇنداق بىر ۋەزىيەتنى پەقەتلا پەرەز قىلالمايمىز.

بۇلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، تۈركىيە، مەيلى ھەربىي رەھبەرلەر بولسۇن ياكى باش ئەلچىسى ۋاستىسىغا تايىنىپ بولسۇن، چېگرا سىرتىدىكى ۋەزىيەتتىن ھېچقانداق نەرسىنى ئۈمىد قىلمايدىغانلىقىنى رەسمىي دۆلەت سىياسىتى قىلىپ كەلگەنلىكىنى تەكىتلىگەندەك قىلغىنى بىلەن، غەيرىي رەسمىي شەكىلدە كاپكازىيە بىلەن تۈركىستان رايونلىرىدا نېمىسلار قانداق قىلىشلىرى كېرەكلىكى توغرىلىق مەسلىھەت بېرىپ كېلىۋاتقان ئىدى. نېمىسلار، تۈركىيىنىڭ بۇ تۈردىكى مۇئامىلىلىرىنى ئۇلارنىڭ كاپكازىيە بىلەن تۈركىستاندا تۈركى دۆلەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا دائىر ئىشلارغا بەكلا قىزىقىپ كەلمەكتە دەپ چۈشىنىدىغانلىقى ئېنىق. دېگەندەك بۇ ھادىسىلارنى ئومۇمىي يۈزلۈك مۇھاكىمە قىلىپ چىققان رىببنتروپ، پاپېنغا يوللىغان بىر پارچە تېلېگراممىسىدا تۈركلەرنىڭ خېلىدىن بېرى بېسىقىپ قالغاندەك كۆرۈنگەن جاھانگىرلىك ئارزۇلىرىنى قايتىدىن قوزغاشقا تىرىشىشمىز لازىم دەپ ئېيتىدۇ:

گېرمانىيە-رۇسىيە ئۇرۇشى داۋاملىشىۋاتقان، رۇسىيە كەينىگە چېكىنىپ، نېمىسلار ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىدىكى تۈركىستانلىق تۈركىلەردىن بىر قىسمىنى ئەسىرگە چۈشەرگەن 1941-يىلىدىكى بىر ۋاقىتلار ئىدى. بىر كۈنىسى دوكتور ھاسان فەرىت جانسۈيەر مېنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىرىپتۇ. ئۇ، زېكى ۋەلىدى تۇغان ئىككى نەپەر دوستى بىلەن كېلىپ يارەملىشىش جەمئىيىتىدىن بىرنى قۇرۇش توغرىلىق مېنىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇلار بىلەن كۆرىشىش ئۈچۈن ۋاقىت بەلگىلەپ بەردىم. بەلگىلەنگەن كۈنىسى زېكى ۋەلىدى بىلەن ئەخمەت قاراتاغلىق ئىككىسى يېنىغا بىر ئايال كىشىنىمۇ بىرگە ئېلىپ قېشىمغا كىردى. ... ئۇلارنىڭ ماڭا سۆزنغان ئىلتىماسىدا "نېمىسلارنىڭ قولىغا ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىق ئىرقداشلىرىنىڭ گېرمانىيىدە بەكلا قىيىن ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقانلىقى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ، ئۇلارغا ياردەم قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى؛ بۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە تۇرىدىغان يېقىن تونۇشلىرى ئارىسىدا ياردەم پۇلى توپلاش ئۈچۈن جەمئىيەتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئۇلار بىز تەرەپتىن ئەنە شۇنداق بىر يارەملىشىش جەمئىيىتىدىن بىرنى قۇرۇپ

چىقىشلىرىغا رۇخسەت بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىشتى. مەن ئۇلارنىڭ قۇرماقچى بولۇۋاتقان بۇ جەمئىيىتىنىڭ سىياسەت بىلەن ئاز-تولا چېتىشلىقى بارلىقىنى ھېس قىلغانلىقىم ئۈچۈن، ئۇلارغا بۇ ھەقتە ھۆكۈمىتىمىز بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن جاۋاب بەرسەم دەپ ئېيتتىم. دېگىنىم بويىچە، ئۇلارنىڭ بۇ تۈر تەلىپىنى ھۆكۈمەتكە ئېيتتىم. ھۆكۈمەت ماڭا، ئۇلارنىڭ بۇنداق بىر تەلەپتە بۆلىشى ھەقىقەتەن ئەسىرلەر ئۈچۈن پايدىلىق بولىدىغانلىقى ئېنىق، شۇنداقتىمۇ بىزنىڭ ئىرقداشلىرىمىزغا خەۋپ كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئېھتىمالىنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆزدە تۇتقىنىمىزدا، بۇنداق بىر ياردەم جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا يول قويالمايمىز دېگەن جاۋابنى بېرىشتى.

تېگى قىرىملىق، پېنسىيىگە چىققان گېنېرال ھەم يازغۇچى ھۈسنۈ ئەركىلەت بىلەن ھەربىي مەكتەپلەر قوماندانى ئېلى پۇئات ئەردەن ئىككىسىنىڭ شەرق ئۇرۇش سېپىگە قىلغان زىيارىتىنى ئەنە شۇ نۇقتىدىن مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. 1941-يىلىنىڭ 30-سېنتەبىر كۈنىدىكى فون گروتې ئىمزاسىدىكى بىر مەخپىي دوكلاتتا، بۇ ئىككى گېنېرالنىڭ زىيارەتلىرىنىڭ قانداق پىلانلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ زىيارەت تەكلىپى تۈركىيە تەرەپتىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى:

تۈركلەر خېلى ۋاقىت بۇرۇن ئەلچىخانە ھەربىي مەسلىھەت ۋاكالەتچىمىز ۋاسىتىسى ئارقىلىق رېيچ باش قوماندانلىق شىتاۋىدىن ئىككى نەپەر ھەربىي يازغۇچىنىڭ شەرق ئۇرۇش سېپىنى كۆرۈپ كېلىشىنى تەلەپ قىلغان ئىدى. ... باشقۇماندانلىق شتاب قۇماندانىنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن ھازىرغىچە گېزىت مۇخپىرلىقىنى قىلىپ كېلىۋاتقان، نېمىسلارنى ھىمايە قىلىدىغان خەۋەر ۋە ماقالىلىرى بىلەن تونۇلغان ئىككى نەپەر تۈركىيە گېنېرالى، يەنى ھۈسنۈ ئەركىلەت بىلەن ئېلى ئىخسان سابىس ئىككىسى 1-سىنتەبىردىن ئېتىبارەن شەرق فرونتىنى زىيارەت قىلىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلىنغان ئىدى. بۇ قېتىمقى كۆزدىن كۆچۈرۈش پائالىيىتى شۇ كۈنگە كەلگۈچە باشقۇماندانلىق شتابى تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى نەشرىياتچىلىق بىيرۇسى ھەمكارلىقىدا پۈتۈنلەي نەشرىياتچىلىق ۋە تەشۋىقات تېمىسى سۈپىتىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ئىدى.

ئەمما تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئاخىرقى كۈنلەردە گېنېرال ئېلى ئىخسان سابىسنىڭ ئورنىغا شۇ كۈنلەردە ھەربىي ئاكادېمىيە قوماندانى ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئېلى فۇئات (ئەردەن) نى كۆرسەتتى. گېنېرال فۇئات، ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكا جەھەتتە

تۈركىيەنىڭ ئەڭ مۇھىم گېنېرالى دەپ تونۇلغان بىرسى. بۇنداق ئادەم ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ زىيارەت، بەكلا چوڭ ۋە ئەڭ مۇھىمى سىياسىي مەنىگە ئىگە بىر زىيارەت بولۇشقا قاراپ ئۆزگەرمەكتە ئىدى. 253-قېتىملىق ۋە 29-سېنتەبىر كۈنىدە ئۇيغۇرتىلگەن تېلېگراممىا ئارقىلىق باش ئەلچىمىز فون پاپېنمۇ بۇ ھەقتە توختالغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن باشقۇمانداناىلىق شتاب قوماندانى بىلەن ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى يولى بىلەن فۇھرېرگە بىر تونۇشتۇرۇش دوكلاتى بېرىلىش بىلەن بىرگە، فۇئاتنىڭ زىيارىتى پايدىلىق بىر زىيارەت بولىدۇ دەپ قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

زىيارەت ۋاقتى ھەربىي ئىشلار سەۋەبىدىن بىر ھەپتە ئالدىغا سۈرۈلگەن. باشئەلچى فون پاپېن بۇ تۈركلەرنى باش قوماندانلىق شتاپىتا قوبۇل قىلىش ۋە فرانسىيە ئۇرۇش مەيدانلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش دەيدىغان مەسىلە مۇجۇت ئەمەسلىكىنى، بۇ ئىشتىن ئەلچىمىز رىتتېرنى خەۋەردار قىلىپ قويساق دەپ تەلەپ قىلغان.

ئېلى ئىخسان سابىس بۇرۇن گېرمانىيىدە ئوقۇغان بولۇپ، بىرىنچى ئارمىيە قوماندانى ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىسمەت ئىنۆنۈ بىلەن كىلىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن پېنسىيىگە چىقىۋالغان بىر گېنېرال ئىدى. ئۇ، «تەسۋىرى ئەفكار» گېزىتىنىڭ ئىختىيارى مۇخبىرى، شۇنىڭدەك يەنە نېمىس تىلىدا چىقىدىغان «تۈركىش پوست» گېزىتىنىڭ باش تەھرىرى بولۇپ ئىشلىمەكتە ئىدى. دەسلىپىدە ئەركىلەت پاشا بىلەن بىرلىكتە گېرمانىيە ئۇرۇش فرونتىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش سایاھىتىگە چىقىش تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ، كېيىن ئورنىغا ئەردەن پاشا بەلگىلەنگەن. ئەردەن پاشا، ھەربىي مەكتەپلەر قوماندانى ۋەزىپىسىدىكى بىرسى بولۇپ، ئەمىلى ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىۋاتقان بىر گېنېرال ئىدى. بۇ كىشىنىڭ سابىس ئورنىغا ئالماشتۇرۇلغانلىقى، گېرمانىيە-روسىيە فرونتى زىيارىتىنى گېزىتلەردە ئىختىيارى مۇخبىرلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئىككى نەپەر پېنسىيىگە چىقىۋالغان ھەربىنىڭ سایاھىتى بولۇشتىن ھالقىپ، تۈركىيە ئارمىيىسى بىلەن گېرمانىيە ئارمىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىي مۇناسىۋەت سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. گېنېرال ئەردەن، 1941-يىلى ئۆكتەبىر ئېيىدىكى گېرمانىيە زىيارىتىدىن خېلى ۋاقىت بۇرۇن بارباروسسا ھەربىكىتىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە گېرمانىيە باش ئەلچىسى فون پاپېنغا كاپكازىيىدە تۈركى خەلقلىرى ياشايدىغان يەرلەردە تەڭپوڭلۇق رولىنى ئويناىدىغان بىر مۇنچە تۈركى دۆلەتلەرنى قۇرۇپ چىقىشنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان بىر كىشى ئىدى.

گېنېرال ئەردەن، شەرق ئۇرۇش فرونتى زىيارىتىدىن كېيىن بېرلىنده گېرمانىيه رەھبەرلىرى بىلەن ئىلىپ بارغان كۆرۈشۈش جەريانىدىمۇ بۇ پىكرىنى قايتا تەكرارلىغان. گېرمانىيه تاشقى ئىشلار مۇستەشارى (ياردەمچىسى – ت) ۋېيزىشاكېرنىڭ رىببىنتروپقا سۆنغان دوكلاتىدا بۇ كۆرۈشۈشكه مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا بۇ گېنېرالنىڭ زىيارەتلىرىنى، نېمىس مەسئۇللىرى بىلەن ئۇچرۇشۇشلاردا تۈركى ئىرقىدىكى ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن پايدىلىنىش هەققىدىكى پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن كاپكازىيەنىڭ كەلگۈسى تەغدىرىگه مۇناسىۋەتلىك مەسىلىھەتلەرنىڭ، تۈركىيه هۆكۈمىتىنىڭ خەۋىرى بولماي ۋە ئۇنىڭ ماقۇللۇقى بولماي تۇرۇپ شەكىللەنگەن دەپ قاراش ئەمەلىيەتكه ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. دېگەندەك ئۇلار تۈركىيىگه قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن گېنېرال ئەردەن، تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ساراجئوغى ۋە باشقۇمانداڭ فەۋزى چاقماقمۇ قاتناشقان بىر قېتىملىق يىغىندا، جۇمھۇر رەئىس ئىسمەت ئىنۆنۈگه تەپسىلىي مەلۇمات بېرىشكەن. گېرمانىيه باشئەلچىسى پاپېن بەرگەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ يىغىن جەمئىي 6 سائەت داۋام قىلغان بولۇپ، شۇنىڭدىن قارىغاندا ئىسمەت ئىنۆنۈ بۇ قېتىمقى زىيارەتكه هەقىقەتەنمۇ ئالاهىده ئەهمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

گېنېرال ئەركىلەت تۈركىيىگه قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قىرىملىق لىدېر جاپپار سىيىت ئەخمەت قىرىمەرنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، قىرىم مىللىي هەربىكىتىنىڭ داڭلىق كىشىلىرىدىن ئەدىگەر قىرىمال بىلەن مۇستەجىپ ئۇلكۇسال ئىككىسىنى گېرمانىيىگه يولغا سېلىشنىڭ يولىنى قىلىشقا كىرىشىدۇ. بۇ ئىككى داڭلىق قىرىملىق تۈركنى گېرمانىيىگه ئۆەرتىش ئىشىغا تۈركچى ساهەدىكىلەرلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماستىن، هەتتا تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ساراجئوغلىمۇ بىۋاستە كۆڭۈل بۆلۈشكه باشلىغان. 1941-يىلى سېنتەبىر ئېيىنىڭ بېشىدا ئەنقەرەگه كەلگەن قىرىملىق لىدېر جاپپار سىيىت ئەخمەتنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىنى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يۇز بەرگەن ئىشلارنى مۇستەجىپ ئۇلكۇسال تۆۋەندىكىچه بايان قىلىدۇ:

جاپپار قىرىمەر سېنتەبىرنىڭ باشلىرىدا ئەنقەرەگه كېلىدۇ. قىرىمەر، تاشقى ئىشلار مىنىستىرى شۈكۈر ساراجئوغلى ۋە گېرمانىيه باش ئەلچىسى فون پاپېن ئىككىسى بىلەن كۆرۈشۈپ بىزنىڭ بېرلىنغا بېرىشىمىز هەققىده سۆزلىشىپ ئاساسى

جەھەتتىن ئورتاق پىكىرگە كېلىشىدۇ. ... گېرمانىيە كونسۇلخانىسىغا بېرىپ كېلىشىمىز ئۈچۈن 25 كۈندەك ۋاقىت كەتتى. بۇ جەريانىدا جاپپار قىرىمەر ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ سەبداشلىرى بىلەن ئۈچۈرۈشۈپ تۇرغان ئىدۇق. ئەنۋەر پاشىنىڭ ئىنىسى نۇرى پاشا بىلەن ھ. ھۈسنۈ ئەركىلەت پاشا بىلەنمۇ ئارىلاپ كۆرۈشۈپ تۇراتتۇق. سۆھبەتلىرىمىز ئاساسلىقى بېرلىندىكى ھەربىكەت ساھىلىرىمىز، پائالىيەتلىرىمىز ئۈستىدە بولغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، ئەگەر قىرىمغا بارالىغىنىمىزدا ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىمىز بىلەن بىرگە قىلىدىغان ئىشلار بىلەن پروگراممىلىرىمىز ھەققىدىمۇ كۆپ توختالغان ئىدۇق.

بۇ ۋاقىتتا، ئەركىلەت پاشا، گېرمانىيىدىكى زىيارىتى جەريانىدا ئۇلارنى كۈتۈۋالغان باش ئەلچى فون خېنتىگ بىلەن سۆزلەشكىنىدە بۇ ئىككى كىشىدىن قىرىمدا پايدىلىنىشقا بولىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن:

يېقىندا ۋىزا ئالغان مۇستەجىپ فازىل بىلەن ئەدىگە كامال (قىرىمال) دىن ئىبارەت ئىككى ئەپەندى سىزنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىدۇ. ئۇلار قىرىمدا نېمىسلارغا ياردەملىشىپ ئىشلەيدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئۇلار قىرىم تۈركلىرىگە ياردەملىشىش ئىشلىرىغىمۇ مەسئۇل قىلىنلغان. پروفېسسور ئىدرىس (ئالىمجان ئىدرىس – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) قا بۇ ھەقتە خەت يازدىم، شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا يازغانلىرىمنىڭ ھەممىسىنى سىزگە تەرجىمە قىلىپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىلدىم. مۇستەجىپ دېگەن كىشى ئادۇوكات ھەم يازغۇچى بىرسى. بۇرۇن بىر سوتچى ئىدى. ئەدىگەرمۇ يۇقىرى مەلۇماتلىق ياش بىرسى. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىلا قىرىمدا (ئەسلى قىرىملىق دېمەكچى بولسا كېرەك – ئاپتوردىن). ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا ئىشەنچلىك كىشىلەر. مەن سىزدىن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىلا قىرىمغا ئۆزىرتىشىڭىزنى، ئۇلاردىن قىرىمدا تۈرك-نېمىس ئورتاق مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىشىڭىزنى تەلەپ قىلىمەن. ئۇلار نېمىسچە بىلمىگىنى بىلەن، رۇسچىنى ياخشى سۆزلىشەلەيدۇ. ئۇلارمۇ ئۇزۇنغا قالمايلا نېمىسچىنى ئۆگىنىۋېلىشى مۇمكىن.

بۇ تىرىشچانلىقلار نەتىجىسىدە، ئەدىگە قىرىمال بىلەن مۇستەجىپ ئۇلكۇسال ئىككىسى 1941-يىلى نويابىردا گېرمانىيىگە بېرىپ قىرىمغا مۇناسىۋەتلىك ئۈچۈرۈشۈش ۋە پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلايدۇ. بۇ جەريانىدا فون پاپېن گېرمانىيىگە يوللىغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۈركىيە رەھبەرلىكى بىلەن

گېرمانىيە باش ئەلچىخانىسى ئوتتۇرىسىدا تاشقى تۈركىلەر لىدېرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرۇشۇشلارنىڭ داۋام قىلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

بۈگۈن مۈرسەل باكۇ مېنىڭ يېنىمغا زىيارەتكە كېلىپ مارىشال چاقماق بىلەن كەڭ دائىرىلىك بىر سۆھبەت ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئېيتتى. مارېشال، ئۇنىڭغا بۇ مەسىلىگە چېتىلىدىغان پۇخرالارغا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنى ۋاقىتنى ئۇزاتماستىن گېرمانىيىگە ساياھەت قىلىش ئۈچۈن رۇخسەت بېرىلگەنلىكىنى ئېيتقان. ئوفىسسېرلار مەسىلىسىدە ھازىرچە تۇرۇپ تۇرساق دەيدىغان قاراشتا ئىكەن. تۈركىيە ئارمىيىسىدە ئۇ يەرنى ياخشى بىلىدىغان نۇرغۇنلىغان كونا كاپكازىيىلىك، بولۇپمۇ ئەزەرى ئوفىسسېرلار مەۋجۇت. ئەگەر پائالىيەتلەر ياخشى يولغا سېلىنغىدەك بولسا، زۆرۈر تېپىلسا ئۇلارنىمۇ يۇرتىغا بېرىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلماقچىكەن.

بۇ خەتتە كۆرسىتىلگەن پۇقرا كىشىلەر دېگىنى گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى رۇسىيە كومىسىيىسىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن بېرلىندە مۇساپىر لىدېرلىرىنى بىر يەرگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە چاقىرىلغان ئادلون يىغىنى ئۈچۈن چاقىرتىلغان كىشىلەر كۆزدە تۇتۇلغان بۆلىشى مۇمكىن. چۈنكى، باش ئەلچى شۇلېنبۇرگ مۇساپىر يېتەكچىلىرىنىڭ تەكلىپنامىلىرىنى 1942-يىلىنىڭ ئاپىرىل ئايلىرىدا ئىۋەرتكەن. ئەمما يىغىنغا قاتنىشىشلىرىنى ئارزۇ قىلىشقان ھەربىي كىشىلەرنىڭ كىملەر ئىكەنلىكى ھەققىدە ئېنىق بىر ئىزاھات بېرىلمىگەن.

ساراچئوغلى ۋە دۆلەت تۈركچۈلۈك

تۈركىيە باش مىنىستىرى رەپىق سايدام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، 1942-يىلى ئىيۇل ئېيىدا شۈكرۈ ساراجئوغلى ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىپ، 5-ئاۋغۇست كۈنىسى تۈركىيە ئالىي خەلق قۇرۇلتىيى (تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى – ت) دا يېڭى ھۆكۈمەت ئۈچۈن ماقۇللاش ئاۋازىغا قويۇلىدۇ. باش مىنىستىر ساراجئوغلى سۇنغان ھۆكۈمەت پروگراممىسىدا شۇ كۈنگىچە پەقەتلا كۆرۈلمىگەن كىشىنى جەلپ قىلارلىق يېڭىچە چۈشەندۈرۈشلەر ئىدى. ساراجئوغلى قۇرۇلتاي سەھنىسىدىن تۈركچۈلۈك ھەققىدە ئىزاھات بېرىپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى بۇ ئۇقۇمنى قانداق

چۈشەندىغانلىقىنى، يەنە خاتىرىسىگە خاتىرىلىنىش شەكلى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىدۇ:

دوستلار،
نۆۋەتتە دۇچ كېلىۋاتقان ئۆتكۈنچى قىيىنچىلىقلار ئۈستىدە توختالغىنىمىزدىن كېيىن، ئەمدى ھەر دائىم كۈچلىنىۋاتقان ۋە ھېچقاچان ئۆزگەرمەيدىغان ئىمانىمىز، مەۋجۇتلۇقىمىز ئۈستىدىمۇ ئازراق توختىلىپ ئۆتىشىمىز كېرەك دەپ قارايمەن.

دوستلار،
بىزنىڭ ئىرقىمىز تۈرك. بىز تۈركچۈلەرمىز، بىز مەڭگۈ تۈركچىلەردىن بولۇپ قالىمىز. (قۇرۇلتاي زالىدا ئاپىرىن ساڭا! دېگەن سادالار بىلەن تەڭ گۈلدۈراس ئالقىشلار ياڭرايدۇ). بىزنىڭ ئۇچۇن تۈرۈكچۈلۈك ئۇقۇمى قېنىمىزغىلا مۇناسىۋەتلىك ئىش بولۇپ قالماي، ئەڭ كامىدا شۇنىڭچىلىك ۋىجدانى ۋە مەدەنىيەت مەسىلىسى بۆلىشى كېرەك دەپ قارايمەن (ئاپىرىن دېگەن سادالار بىلەن تەڭ گۈلدۈراس ئالقىشلار ياڭرىدى). بىز ئاجىزلاپ باردىغان ياكى ئاجىزلاشتۇرىدىغان تۈركچۈلەردىن ئەمەسمىز. بىز كۈچىيىپ باردىغان ۋە كۆچەيتىدىغان تۈركچۈلەردىنمىز. بىز ھەر زامان مانا بۇ يۆنىلىش بويىچە ھەرىكەت قىلىشىمىز كېرەك.

ئۇرۇش ھېلىغىچە نېمىسلارنىڭ غالىبىيىتى بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقان، سوۋېتلار تېزگىنى ئاستىدىكى بىر قىسىم تۈركىلەر رايونى نېمىسلارنىڭ قولىغا ئۆتۈۋاتقان بىر دەۋرده، بۇنداق بىر نوتۇقنىڭ ئىچكى-تاشقى جامائەتچىلىك ئارىسىدا قايسى خىل ئىنكاسلارنى قوزغايدىغانلىقىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس ئىدى. بۇ ۋاقىتتا تۈركىيە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى 1930-يىللاردا تۈركچۈلۈك ژۇرنالىرىنى تاقىۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى سەلبىي مۇئامىلىرىنىمۇ بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، داڭلىق تۈركچۈلەر تەرىپىدىن قوزغىتىلغان ژۇرنالنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەھەتتىكى ھەرىكەتلەرگىمۇ يول قويماقتا ئىدى.

بۇنداق بىر سىياسەتنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى سۈپىتىدە 1940~1942-يىللىرى ئارىسىدا «چىنار تۈۋىدە»، «كۆك بۆرە»، «تەڭرى تاغ»، «بوزقۇرت»، «ئەرگەنەقون»، «تۈرك يۇرتى»، «ئورخۇن»، «قوپۇز»، «تۈرك سازى» ۋە «تۈرك غايىسى» دېگەندەك تۈركچۈلۈك ژۇرنالىلار چىقىشقا باشلايدۇ. بۇ دەۋر بويىچە بۇ ژۇرنالىلاردىن پەقەت بەرسىلا، يەنى «بوزقۇرت» جورنىلىنىڭ بىرلا سانى چەكلىنىپ يېغىۋېلىندى. بۇ ژۇرنالنىڭ

11-سانىنى يىغىۋېلىشتا، تۈركىيە بىلەن بىر قاتاردا سوۋېتلار ئىتتىپاقى، خىتاي، ئافغانىستان، ئىران ۋە ئىراقتىكى تۈركىيىلەر ياشايدىغان يەرلەرنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدىغان خەرىتىدىن بىرسىنىڭ مۇقاۋا رەسىمى قىلىپ بېسىلغانلىقى باھانە قىلىپ كۆرسىتىلگەنىدى.

ئەڭ مۇھىمى، ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ داڭلىق كىشىلىرىدىن سابىق ئادالەت مىنىستىرى مەخمۇت ئەسەت بوزقۇرت بىلەن كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېزائىگىلىك مىنىستىرلىكىگە تەيىنلىنىدىغان شەۋكەت رېشىت خاتىپئوغلى قاتارىدىكى سىياسەتچىلەر «بوزقۇرت»، «چىنار تۇۋىدە» ۋە «كۆك بۆرە» قاتارىدىكى ژۇرناللاردا ماقالىلەر ئېلان قىلغانلىقىمۇ، بۇنىڭ مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرى ئىدى. تۈركچە مەتبۇئاتلاردا تەسىرى كۈچلۈك، ھەمدە تىراژىمۇ يۇقىرى بولغان «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىنىڭ باش تەھرىرى نادىر نادى دېگەن كىشى نېمىسىپەرەس كىشى دەپ تونۇلغان بىرسى ئىدى. يەنە بىر تەسىرى كەڭ گېزىت «تەسۋىرى ئەفكار» مۇ نېمىسىپەرەس ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. ھۆسنۈ ئېمىر ئەركىلەت بىلەن ئېلى ئېھسان سابىسقا ئوخشاش بىر قىسىم پېنسىيىگە چىققان گېنېرالار، كۈندىلىك مەتبۇئاتلاردا گېرمانىيىنىڭ ئۇرۇش ستراتېگىيىلىرىنى ماختايدىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. سابىس يەنە گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ چىقىرىلۇاتقان «تۈركىش پوست» گېزىتىنىڭمۇ باش تەھرىرلىكىنى قىلماقتا ئىدى. بىرلا پارتىيە ھاكىمىيەت سوراپ كېلىۋاتقان بىر دۆلەتتە يوقۇرىقىدەك ئەھۋاللارغا يول قويۇپ كېلىۋاتقانلىقى، ھۆكۈمەتنىڭ ۋاستىلىك شەكىلدە بۇ تۈردىكى ئىشلارنى قوللاپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا تۈركىيە باش مىنىستىرىنىڭ قۇرۇلتاي ئېچىلىش نۇتقىدا بۇ تۈردىكى سۆزلەرنى سۆزلىشى، تۈركچىلۈك ساھەلەردە قەلبىدىكى ئارزۇ-ئۇمىتلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان بىر ھۆكۈمەت سىياسىتى يولغا قويۇلماقتا دېگەن تەسىراتنى پەيدا قىلغان ئىدى.

فون پاپېن، شۇنىڭدىن 20 كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يېڭى تۈركىيە باش مىنىستىرىنى تۇنجى قېتىم زىيارەت قىلدى. ساراجئوغلى بۇندىن ئاۋۋال تاشقى ئىشلار مىنىستىرى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن بىرسى بولغانلىقى ئۈچۈن، پاپېن ياخشى تونۇيتتى. پاپېن، يېڭى باش مىنىستىر بىلەن كۆرۈشۇشتىن كېيىن، گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە « تۈركىيە يېڭى باش مىنىستىرىنىڭ تۈركىيە ئازسانلىق مىللەتلىرى بىلەن رۇسىيىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ھەققىدىكى

قاراشلىرى» دېگەن تېمىلىق بىر دوكلات يوللايدۇ. بۇ دوكلات، ھەقىقەتەنمۇ قىزىقارلىق بىر دوكلات ئىدى:

يېڭىدىن باش مىنىستىرلىققا تەيىنلەنگەن ساراجئوغلى ئەپەندىگە بۈگۈن تۇنجى قېتىملىق زىيارىتىمنى قىلدىم. تۈركىيىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى ھەققىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ قاراشلىرىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن، كۆرۈشۈشتە مەن ئۇنىڭدىن تۇنۇگۈن نۇماندىن تەلەپ قىلغىنىمدەك رۇسىيە مەسىلىسى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى سورىدىم. باش مىنىستىر ماڭا بۇ مەسىلىدە بىر تۈرك ۋە بىر باش مىنىستىر بولۇش سۈپىتى بىلەن جاۋاب بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

بىر تۈرك بولۇش سۈپىتى بىلەن رۇسىيىنىڭ يىمىرىلىشىنى بەكلا ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى، بۇ ئارزۇنىڭ تۈركلەر نەچچە ئەسىردىن بېرى خىيال قىلىپ كەلگەن بىر ئارزۇ ئىكەنلىكىنى، ئەگەر بۇ ئىشنى فۇھرېر ئىشقا ئاشۇرالمىسا ئىنتايىن چوڭ بىر دەۋر يارىتالمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ھېچقانداق بىر تۈركىيىلىك، ھەتتا ئەنگلىيەپەرەس بولغان يالچىن (تاشقى ئىشلار مىنىستىرى نۇمان مەنەمەنچىئوغلىنى دېمەكچى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) مۇ بۇ ھەقتە ئۇنىڭدىن باشقىچە پىكىرده بولمايدىغانلىقى ئېنىق. تۈركىيىنىڭ ئىرقى كۈرىشىگە سادىق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋاقتىدىمۇ بۇ ئارزۇسىنى ئەگىتىپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ...

بۇ يېڭى باش مىنىستىر، فۇھرېرنىڭ ئازسانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ كەلگۈسىدىكى ئورنى ھەققىدىكى پىلانىدىن خەۋىرى يوق ئىدى. بۇ رايونلارنىڭ نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۈركى ئىرقىغا مەنسۇپ كىشىلەردىن تەشكىل تاپقانلىقى ئۈچۈن، تۈركىيىنىڭ بۇ رايوندىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىنىش ئەھۋالىغا ئالاھىدە قىزىقىپ كېلىۋاتقانلىقى ھەقلىق بىر قىزىقىش دەپ قارىلىشى كېرەك. باش مىنىستىر، سۆھبەت ئارىسىدا مېنىڭ بۇرۇن ئېيتقان فۇھرېرىمىزنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن باش جۇمھۇر (پىرىزدېنت) غا يېڭى ياۋروپادا تۈركىيىنىڭ شەرقى جەنۇبتا قۇدرەتلىك قورغانلىق رول ئوينايدىغانلىقىنى، بۇنىڭغا ئاساسەن رۇسلاشتۇرۇلغان يەرلەردىكى تۈركى ئىرقى ئاممىلىرىنىڭ ئېتىبارغا ئېلىنىشى كېرەكلىكى ھەققىده ئېيتقانلىرىمنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى. ئۇ جايلاردىكى زىيالىيلار – ئەگەر ئۇ يەرلەردە شۇنداق زىيالىيلار ھېلىمۇ بار دەپ قارالغىنىدا – ئۇلار بىر بولسا بولشۇپكىلەرگە باش ئېگىپ بولغانلىقى ياكى بولمىسا بولشېۋىكلار تەرىپىدىن

يوقۇتۇلغانلىقى مۇقەررەر ئىدى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەللەردىكى ياش ئەۋلادلارنىڭ بىر قىسمىنى گېرمانىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىغا، يەنە بىر قىسمىنى بولسا تۈركىيىدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا ئۆزىرتىش؛ شۇنداق قىلغاندا بۇ ياش ئەۋلادلار كېلەچەكتە بۇ ئىككى ئامىل ئارىسىدا كۆچلۈك تەسىرگە ئىگە ھەمكارلىق ئورنىتىشقا كاپالەتلىك قىلىدىغان كۆچكە ئايلىنالايدۇ.

گېرمانىيە، بۇ ئەللەردىن بەلگىلىك مىقداردا كۆچمەنلەرنى ئۆلارنىڭ پىكىرلىرىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ۋە خىزمەتلىرىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئىمپېرىيىگە چاقىرىپ كەلگەن ئىدى (مۇساپىر لىدېرلىرى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئادلون يىغىنىنى كۆزدە تۇتماقتا. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بۇ كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى تۈركى ئازسانلىق مىللەتلىرى تۇرىدىغان ئەللەرگە مۇستەقىللىق بېرىلمەيدىغانلىقى، بۇ يەرلەر نېمىس دائىرىلىرى بىلەن نېمىس ساقچىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى دۆلەتلەرگە ئايرىلىدىغان بولدى دەپ ئىشەنچى بىلەن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشقان ئىدى. تۈركىيە باش مىنىستىرى، بۇ ھەقتە فۇھرېرنىڭ ئەنە شۇنداق بىر پىلانى بارلىقىغا ئىشىنەتتى. ئەگەر رۇسىيە پات يېقىندا پۈتۈنلەي مەغلوپ قىلىنغىدەك بولسا، ئۇرۇس بولمىغان ئازسانلىقلار جايلاشقان بۇ ئەللەر بىزنىڭدىن ئەركىنلىك ۋە قايتىدىن قۇرۇشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى كۆرەلەيتتۇق. بىز ئۆلارنىڭ بۇنداق بىر ئۈمىتتە بۆلۈشىنى ھەقىقەتەنمۇ قۇرۇق قالدۇرماسلىقىمىز كېرەك ئىدى. ئۇنداق بولمىغاندا، بۇ ئازسانلىق مىللەتلەر بىزنى ئارماندا قويۇشى مۇمكىن دەپ ئېيتتى. بۇ يەرگە كەلگۈچە باش مىنىستىر بىر تۈرك بولۇش سۈپىتى بىلەن سۆزلىدى. ئۇ بىر باش مىنىستىر سۈپىتىدە رۇسىيىدىكى ئازسانلىق مىللەتلىرىگە قارىتىلىدىغان قىرغىنچىلىق ئۈچۈن ھەرقانداق بىر ئۇشتاق ئىشلارنى باھانە قىلىۋېلىشلارغىمۇ يول قويماسلىقى، ئۆزىنىڭ بىر ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتى. ...

سۆھبەت جەريانىدا باش مىنىستىرنىڭ يۇقىرىقىدەك پىكىرلىرىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئۈچۈن مەن ئۇنىڭغا رەھمىتىمنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە، قولغا كەلتۈرگەن جايلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن ئۇ يەرلەرنى باشقۇرۇش ئىشلىرىدا تۈركىيە بىلەن بولغان ھەمكارلىقلارنى قانداق يولغا قويۇشىمىز كېرەكلىكىنى، ياكى بولمىسا تۈركىيە مەنپەئەتلىرىگە قايسى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلىشى كېرەك دەپ سورىدىم. خۇددى تۇنۇگۈن نۇمانىنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، ساراجئوغلىمۇ زۆرۈر تېپىلغىنىدا ئەمەلىي مەسىلىلەرنى مەخپىي شەكىلدە مېنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرۇش ياكى بولمىسا بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە

كۆرۈشۈشىدىغان ئۇچىنچى بىر ئادەمنى بەلگىلەشكە بولىدىغانلىقىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتى. باش مىنىستىرنىڭ بۇ دېگەنلىرىدىن شۇنى چۈشەندىمكى، ئۇ، رۇسىيىدىكى، بولۇپمۇ كاپكازىيىدىكى ۋەزىيەتنى بىرمۇ-بىر كۆزىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، بۇ جەھەتلەردە گېرمانىيە بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلاشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

پاپېن بۇ ئۇچرۇشۇشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرنى شۇ ۋاقىتلاردا تۈركىيىدە زىيارەت قىلىۋاتقان پروفېسسور مەندېرە گۈرۈپپىسىدىكىلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر نېمىس مەسئۇلى بولغان زىممېرمان بىلەن بىرگە ئولتۇرۇپ تەھلىل قىلىشقان. ئاندىن مۇنداق خۇلاسىغا كەلگەن:

تۈركىيىلىكلەر، ئەگەر نېمىس دۆلىتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاكتىپ ھەمكارلىقى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغىنىدا ۋە بۇ جەھەتتە يېتىشتۈرۈلگىنىدە، – تەبىئىيكى بۇنداق بىر نېمىس روھى، ئىقتىسادى ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئاۋانگارتلىق قېلىپى تەۋسىدە بۆلىشى كېرەك – ئۇرۇس مەسىلىلىرى ئۇچۇن ھەل قىلغۇچ تەدبىر بولالايدىغانلىقىغا ئىشىنىشكە بولىدۇكى، مەنمۇ بۇنىڭغا پۈتۈنلەي قوشۇلىمەن. بۇ ھەقتە ئالدىمىزدىكى ئۇلگىلەرگە ئاساسلىنىپ (بۇ يەردە ياپونىيە ئۇلگىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كاپكازىيە ۋە كاسپى ‹ئېزەر› دېڭىزىنىڭ نېرىسىدىكى ئەللەرنىڭ ھەرقايىسىسىدا كۆرۈنۈشتە ھوقۇق يەرلىككە ۋەكىللىك قىلىدىغان كىشىلەرنى تېپىشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز كېرەك. سايلانغان بۇ ئاۋانگارت كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالالايدىغان نېمىس رەھبەرلىكىمۇ بولغىنى ياخشى. ئۇلار كەينىدە تۇرۇپ مەسلىھەتچىلەردەك كۆرۈنۈش بىلەن بىرگە، ئەمەلىيەتتە باشلامچىلىق قىلىدىغان، قارار قىلىدىغان مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان ئادەم ئورنىدا ۋەزىپە ئۆتىشى كېرەك. بۇ بۆلۈمنىڭ تەركىبىدە يەرلىك كىشىلەرنىڭمۇ يېتەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورۇنغا ئىگە قىلىنىشى لازىم. ھازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئازسانلىق مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان لېجيونلار، بۇ ئەتراپتىكى ھەرخىل جايلاردىكى قوراللىق كۈچلەرنى تەشكىل قىلىدىغان قابىلىيەتلىك يادرو كۈچ بولالايدۇ. كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ قوراللىق كۈچلەر بىلەن ساقچى تەشكىلاتلىرى مۇمكىن بولغان جايلاردا يەرلىكلەر تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنىشى كېرەك.

ھەر يەر ئۇچۇن باشلامچى بولالايدىغان يەرلىك كىشىلەرنى تاللاش مەسىلىسىدە نۇمان ۋە ساراجئوغلى ھەققىدە دېگەنلىرىمدىن كېيىن ئېيتقىنىمدەك، ھەر دائىم تەسىر قىلالايدىغان تۈركىيە دائىرىسىدىكى كىشىلەرنىڭ پىكىرلىرىنى تاپالايمەن. بۇ ئۇسۇل بىلەن يېڭى سىياسىي ئورگانلار ھەققىدە ئورتاق مەنپەتدارلىق نۇقتىلىرىنى تېپىپ چىقالىشىمىز مۇمكىن.

بۇ تەكلىپ بويىچە، ئۇ يەرلەردە رۇسىيىنىڭ ئۇكرائىنا ۋە ئىشغال قىلىنغان باشقا رايونلىرىدا تەشكىل قىلىنىدىغان نېمىس ھۆكۈمەت ۋە ھاكىمىيەت شەكلىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان بىر شەكىل ئالىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداقتىمۇ كاپكازىيىنىڭ نېرىسىدىكى يەرلەر بىلەن ھەزەر دېڭىزى نېرىسىدىكى ئەللەرگە مۇناسىۋەتلىك تەكلىپىمگە قوشۇمچە قىلىپ، بۇ جايلاردا دىققەت قىلىشىمىزغا تېگىشلىك بىرىنچى دەرىجىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان تاشقى سىياسەت مەسىلىسىمۇ بارلىقىنى تەكىتلەپ ئۆتمەكچىمەن. تۈركىيىنىڭ ياردىمى بولماي، ئۇلارغا ئورتاق بولغان مۇھەممەد دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىلارنىڭ ھەممىسىنى بىر يەرگە كەلتۈرۈپ ھەمكارلاشماي تۇرۇپ، بۇ دۆلەتلەرنى نېمىس ساقچىلىرىنىڭ كۈچىگىلا تايىنىپ قولدا تۇتۇپ تۇرالىشىمىز ۋە ئۇ يەرلەرنى باشقۇرالىشىمىزمۇ مۇمكىن. بولمىسا، تۈركىيە يېڭى ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلغان ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق بىر كەمتۈك تۈزۈلمە، ئۆزىنىڭ يېتەرسىزلىكىنى دەرھال ئوتتۇرىغا چىقىرىدىغانلىقى ئېنىق. غالىپ نېمىس قوشۇنلىرى كاپكازىيىدىن پەسكە قاراپ يۇرۇش قىلىشى بىلەن تەڭ، بۇ ئەللەردە يېڭى ھاكىمىيەت ئاممىللىرى دەرھال ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈشى شەرت بولغانلىقى ئۈچۈن، فۇھرېرىمىز بۇ مەسىلىدە بۇرۇن بەلگىلىگەن سىياسىي قاراشلىرى دائىرىسىدە بىر قارارغا كېلىشى لازىم بولماقتا.

پاپېننىڭ بۇ يازغانلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ ئۆزىنى ھىتلېرنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراش ۋە پىلانلىرىغا تەسىر كۆرسىتەلىشى مۇمكىنلىكىنى ئويلايدىغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. ناتسىست ھۆكۈمىتى بولسا، ئىشغال قىلىۋالغان رايونلارنى مۇستەملىكىسى قىلىۋېلىش قارارىغا ئاللىمۇ قاچان كېلىپ بولغان ئىدى. ئۇلار سوۋېتلەرگە قۇل بولۇپ قالغان مىللەتلەرگە ئەركىنلىك ئاتا قىلىش ياكى تۈركىيىنى بۇ تۈر ئىشلارغا بىرلىكتە ئارىلاشتۇرۇش دەيدىغان گەپلەر ئۇلارنىڭ خىيالىغمۇ كىرىپ چىقمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، رۇسىيە فرونتى يېڭى باشلانغىنىدىلا نېمىس مەسئۇل كىشىلىرى ئىچىدە ئۆزئارا يېزىشقان خەت-چەكلىرىدە بۇ ھالەت بەكلا ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

ئەنۋەر پاشىنىڭ ئىنىسى، كارخانا غوجايىنى نۇرى قىللىغىل پاشا 1941-يىلى سېنتەبىر ئايلىرىدا لېيپزىگ سودا يەرمەنكىسىگە قاتنىشىشنى باھانە قىلىپ گېرمانىيىگە بارغىنىدا، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى مەسلىھەتچىسى ۋېيزشاكېر بىلەن ھەمدە سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى ۋويېرمانلار بىلەن كۆرۈشىدۇ. نۇرى پاشا ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈشنىڭ تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ خەۋىرى بار بىر كۆرۈشۈش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ كېلىپ، گېرمانىيىگە كېلىشتىن بۇرۇن باش مىنىستىر رەفىق سايدام بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇنىڭغا مەلۇمات بەرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ كۆرۈشۈشتىن كېيىن ۋويېرمان تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ربىنتېروپقا بىر دوكلات سۇنۇپ، بۇ كۆرۈشۈش ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ دوكلاتتا گېرمانىيە ئىشغال قىلغان رايونلار، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بىرقىسىم تەلەپلىرى ۋە تۈركى ئىرقىدىن بولغان ئەسىرلەرگە مۇناسىۋەتلىك كۆزقاراش-ئارزۇلىرى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

ۋويېرمانىنىڭ دېيىشىچە، نۇرى پاشا تۈركى ئىرقىدىكى ئەسىرلەرنى ئايرىم لاگېرلارغا توپلاپ تەشكىللەپ چىقىش لازىملىقى، ئۇلارغا تەلىم-تەربىيە بېرىپ سوۋېتلەرگە قارشى پايدىلىنىش لازىملىقى، تۈركي خەلقلەر ياشايدىغان رايونلاردىكى ھاكىمىيەت (قىرىم، كاپكازىيە قاتارىدىكى جايلارنى دېمەكچى) يەرلىك تۈركى خەلقلەرگە ياكى مۇسۇلمانلارغا تاپشۇرۇپ بېرىلىشى، بېرلىنده ئۆزىنىڭمۇ يارەمده بولۇش خىيالىدا بولغان بىر تەشۋىقات مەركىزى قۇرۇپ چىقماقچى بولۇۋاتقانلىقى دېگەندەك بىر قاتار تەكلىپ-تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىكەن. ۋويېرمان يەنە تۈركىيىدىكى تۈركچىلەر تۈركىيە چېگرىسى سىرتىدا ياشايدىغان تۈركى خەلقلىرى ئۈچۈن مۇستەقىل دۆلەتلەر قۇرۇپ چىقىلسا دەيدىغان تەلەپلىرى بارلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ، بولۇپمۇ ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدىغان سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئۈستىگە قۇرۇلىدىغان بۇ دۆلەتلەر تۈركىيە تەرىپىدىن دەخلى-تەرەرۇزغا ئۇچرىمايدىغانلىقىنى، ئەمما تۈركىيىدىن سىياسىي يوليورۇق ئېلىشنى تەلەپ قىلىش ئارزۇلىرىنىڭ بارلىقى ھەققىدە تەھلىل قىلىنغان. بۇ دېيىلگەن جايلار ئەزەربەيجان، داغىستان، تاتارىستان، تۈركىستان، ئەينى ۋاقىتىدا خىتاي ئىشغالىيىتى ئاستىدا تۇرۇپ سوۋېتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان شەرقى تۈركىستان قاتارلىق يەرلەرنى كۆزدە تۇتماقتا ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ئىراندىكى، مۇسۇل بىلەن كەركۈك قاتارلىق جايلاردىكى تۈركىلەر ياشايدىغان جايلارمۇ تەسىر دائىرىسى تەۋەسىگە كىرىش ئېھتىماللىقى تونۇشتۇرۇلغان. ئاتاتۈركنىڭ بىر قىسىم چېگرالارنى قايتا رەتكە سېلىنىش ئارزۇسىدا

بولغىنىدىن تاشقىرى، تۈركىيىنىڭ بۈگۈنكى چېگرالىرى ئىچىدە قېلىشى كېرەك دەپ قارالغان تاشقى سىياسەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ۋويىرمان ئوتتۇرىغا قويغان نارازىلىققا قارىتا، نۇرى پاشا ئاتاتۈركنىڭ بۇنداق بىر سىياسەتنى سۈپەت ئىتتىپاقى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئەھۋالغا قاراپ ئەنسىرەپ ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى بايان قىلغان. سۈپەتلار ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگىنىدە بۇنداق بىر ئەنسىرەشنىڭمۇ ئەمەلدىن قالمىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك يەنە تۈركىيە ئەسلىدىنلا يېڭى زېمىن قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى يېڭى تۈركى دۆلەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئارزۇ قىلمىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ۋويىرمان تىلغا ئالغان بۇ جايلار بىلەن رۇسىيىنىڭ 19-ئەسىرلەردە تۈركىستان ۋە كاپكازىيە ئىشغالىيىتىنى كۆرسىتىدىغان ئىككى پارچە خەرىتىمۇ تەييارلانغان بولۇپ، بۇ خەرىتىلەر دوكلاتقا قوشۇمچە قىلىنغان. بۇ دوكلاتتا، مۇھىم بولغان نۇقتا سىياسىي بۆلۈم مۇدىرىنىڭ بۇ مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك يۈرگۈزگەن تەھلىللىرى ئىدى. دوكلاتتا ۋويىرمان مۇنداق دەيدۇ:

تۈركىيىنىڭ ھەمراھى بولۇپ قالمىغان يېڭى تۈركى ئىرقىدىن تەشكىل قىلىنغان دۆلەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى باشقا تۈرده باھالاشقىمۇ بولىدۇ. ... تۈركىيىنىڭ مۇسۇل رايونىنى قولغا كەلتۈرۈش پىلانىنى توغرا چۈشەنسەكمۇ، ئۆزىمىزنىڭ نېفىت مەنپەئەتىمىزنى كۆزده تۇتقىنىمىزدا، ئۇلارنىڭ بۇ خىيالىنى ھەرگىزمۇ غەيرەتلەندۈرۈپ قويماسلىقىمىز شەرت. شۇنىڭدەك، بۇنىڭ ئورنىغا باتۇم بىلەن باكۇنى تۈركلەرگە تۇتقۇزۇپ قويۇشنى ھەرگىزمۇ خىيال قىلىشقا بولمايدۇ.

قالغان نوقتىلارغا كەلسەك، پەرەز قىلىشىمچە كاپكازىيە تەۋەسى ۋە تۈركى خەلقلىرى ئارىلاش ياشايدىغان ۋولگا-ئۇرال ئوتتۇرىسىدىكى يەرلەر بىلەن ھەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان تۈركىستان تەۋەسى ئوتتۇرىسىدا ئېنىق پەرقلەر بارده‌ك قىلىدۇ. سۈپەتلار ئىتتىپاقى ئۇرۇشتا يېڭىلىغاندىن كېيىن، كونا رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىپايان زېمىنلىرى چەتئەل تەسىرى ئاستىدا قالماستىن نېمىس تەسىر دائىرىسى ئىچىگە قوشۇۋېتىلىشى لازىم بولىدۇ. كاپكازىيە سىرتىدىكى ھەمده ۋولگا بىلەن ئۇرالالار ئوتتۇرىسىدىكى جايلاردا تۈركىيە بىلەن سىياسىي ئىتتىپاق قۇرۇشقا مۇمكىن بولسىمۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىده ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى شۇبھىسىزكى پۈتكۈل يەرلەرگە ئاھالە كۆچۈرۈش ۋە ئۇ يەرلەرنى ئۆز يېنىغا تارتىشقا ئۇرۇنىدىغان تۈركىيە سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە قاراپ ھەرىكەت قىلىدىغان

دۆلەتلەرنى شەكىللەندۈرۈش بىزنىڭ مەنپەئەتلىرىمىزگە زىت كېلىدىغانلىقى ئېنىق. ئەمما تۈركىستانىنىڭ ئەھۋالى بۈلارغا پەقەتلا ئوخشىمايدىكەن.

ئەگەر رۇسىيە تلۇق ئاجىزلاشتۇرۇلغىنىدا ئەنگلىيىلىكلەر ھىندىستاندا داۋاملىق تۇرىۋەرگىدەك بولسا، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى تۈركىستان-سىبىرىيە تۆمۈريولى ئارقىلىق سىرتقا قىسمەن بولسىمۇ ئېچىۋېتىشكە بولىدىغان، ئىقتىسادى جەھەتتە ئىستىقبالى پارلاق (كۆۋزچىلىك) بۇ رايونلارنى چوقۇم قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدىغانلىقى ئېنىق. بۇ رايونلار جوغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىنمۇ كەلگۈسىدە گېرمانىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرەلمەي قېلىشى مۇمكىن. شۇ سەۋەبتىن، پەرىزىمچە بۇ جايلاردا تۈركىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزىشىدىغان ئېتنىك تۈركي دۆلەتلەر قۇرۇشنى تەشۋىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ مۇلاھىزىلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك، گېرمانىيە، ئىشغال قىلىدىغان بۇ جايلارغا مۇستەقىللىق ياكى بولمىسا ئاپتونومىيە بېرىشنى پەقەتلا خىيالىغا كەلتۈرۈشمىگەن ئىدى. ئەسلىدىنلا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى ئاخىرلاشقىدەك بولسا، ئىشغال قىلىنىش نۆۋىتى تۈركىيىگە كېلەتتى. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن پاپېنىنىڭ بۇ مەسىلىگە تۇتقان پوزىتسىيىسى بېرلىن دائىرىلىرى ئارىسىدا قاتتىق ئەكس تەسىر پەيدا قىلىۋېتىدۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ريبېنتروپ، پاپېنگە مۇنداق بىر بويرۇقنى ئۆھرىتىدۇ:

26-ۋە 28-ئاۋغۇست كۈنلىرى ئۆھرتكەن دوكلاتىڭىزدىن مەلۇم بولۇشىچە، تۈركىيە دۆلەت رەھبەرلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن ئەڭ ئاخىرقى ئۇچرۇشۇشىڭىزدا كاپكازىيە بىلەن سابىق سوۋېت رۇسىيىسى تەۋەلىكىدە ياشايدىغان تۈركى قەۋملاردىن بولغان خەلقلەر ھەققىدىكى تۈركىيە مەنپەئەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر قايتا-قايتا مۇزاكىرە قىلىنغانىكەن، تۈركىيە بۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشىغا قارىتا قانداقراق يارەمچى بۆلۈشى مەسىلىلىرى تالاش-تارتىش قىلىنغانىكەن. مەيلى نۇمان ئەپەندى ياكى ساراجئوغلى بولمىسۇن، بۇ ئىش سەۋەبىدىن بۇ ھەقتە تۈركىيىنىڭ مەنپەئەتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەيلى يوشۇرۇن بولسۇن ياكى ئۇچىنچى بىر كىشىنى ۋاستە قىلىش يولى بىلەن بولسۇن بىزگە بۇ جەھەتتە يارەم قىلالايدىغانلىقى ھەققىدىكى تەكلىپلىرىدىن بېشارەت بەرگەن ئىكەن، تۈركىيە ئاشكارا بىتەرەپلىكىنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن بىرگە، ئۆزلىرىنىڭ تەلەپلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشقان ئىكەن.

ھازىرچە تۈركىيە ھۆكۈمىتى بىلەن بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆزلىشىشنىڭ قىلچە پايدىسى يوق. دەل ئەكسىچە، بۇ تۈردىكى كۆرۈشۈشلەر بۇنداق مەسىلىلەرنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىغا ياماق تەسىر كۆرسىتىپ قويۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك يەنە، تۈركىيەگە بۇ ھەقتىكى ئارزۇ ۋە تەلەپلىرىنى بىزگە يەتكۈزۈش پۇرسىتىنى يارىتىپ بېرىشىڭىزغىمۇ ئېھتىياجلىق ئەمەسمىز. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ جەھەتتىكى تۈركىيە مەنپەئەتلىرى، تۈركىيىنىڭ ئۇرۇشقاق دۆلەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئاساسى سىياسىي پوزىتسىيىلىرىنى بىزنىڭ پايدىمىزغا ئۆزگەرتەلىگىدەك كۈچكە ئىگە ئەمەس.

شۇنداق بولغاچقا، بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ يۇرمەسلىكىڭىزنى، ئەگەر تۈركىيىلىكلەر ئۆزلىرى بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغىدەك بولسا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئېھتىياتچانلىق بىلەن جاۋاب بېرىشكە تىرىشىشىڭىزنى ئۈتۈنىمەن.

بۇ بۈيرۇق، پاپېنىنىڭ سوۋېتلەردىكى تۈركى رايونلىرىغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلىرىنى توختىتىشقا سەۋەب بولغان. ئەسلىدە، ريبېنتروپ بۇ مەسىلىلەرنىڭ تۈركىيە تاشقى سىياسىتىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئۈستىدە قىلغان تەھلىللىرى ھەقىقەتەنمۇ توغرا ئىدى. تۈركىيە ھۆكۈمىتى نېمىسلارنىڭ تۈرك رايونلىرىدا يولغا قويماقچى بولۇۋاتقان سىياسەتلىرىگە قاراپ ئۆزىنىڭ سىياسىي پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپمۇ كەتمەيتتى. دېمىسىمۇ تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسلىق سىياسىتى، نېمىلا بولسا بولسۇن ئۆزلىرىنىڭ بىتەرەپلىك سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇش ھەمدە بۇ ئۇرۇشقا قاتناشماسلىق پرىنسىپى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىدى. تۈركىيىدە تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە باش ئەلچىخانىسى تەرىپىدىن تەييارلانغان، فورېيگن ئوفىسنىڭ جەنوبى ئىشخانا مەسئۇلى گ. ل. كلۇتتۇن تەھلىل قىلىپ چىققان 1942-يىلى 22-ئىيۇن كۈنىدىكى «تۈركىيىنىڭ زېمىن تەلەپلىرى» ماۋزۇلۇق دوكلاتىدا، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ھەقتىكى سىياسەتلىرىنى ناھايىتى ئىخچام خۇلاسىلەپ چىققان:

تۈركىيىدە تۇرانچىلىق بەكلا ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ ئىدىيىگە ئەڭ يېقىن كىشىلەر ئىران بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا بۇ قاراشنى كېڭەيتىش روھىدا يېتىشتۇرۇلمەكتە. ئەمما بۇ ھەرىكەت ئاساسى جەھەتتىن يەرئاستى پائالىيەت تۈسىنى ئالغان بولۇپ، مەخسۇس دائىرىلەرنىڭ يارەمگە ئېرىشەلمىگەندەك كۆرۈنىدۇ.

شۇنىڭغا قارىماي يەنىلا ھۆكۈمەت بۇ ھەربىكەتنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن تولۇق تىرىشچانلىق كۆرسەتمەيۋاتقانلىقى ئېنىق.

تۈركىيە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى، تاشقى سىياسەتتە بولغىنىدەك ئىچكى سىياسەتلىرىدىمۇ مۆتىدىل سىياسەت يۈرگىزىشكە تىرىشقان بولۇپ، چېكىدىن ئاشقان سىياسەت قوللىنىشقا يول قويماي كەلمەكتە ئىدى. مەسىلەن، نېمىسىپەرەسلىكى بىلەن تونۇلغان تۈركىيىنىڭ گېرمانىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى خۇسراۋ گەرەدە، 1942-يىلىنىڭ 23-ئاپرىل كۈنىسى تۈركلەر كلوبىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق يىغىلىشتا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا تۈركلەرنىڭ ۋەھشىي تارىخى دۈشمەنلىكى ئاقىۋىتىتە مەغلۇبىيەتكە يۈز تۇتۇۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ بىر نۇتۇق سۆزلەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ باھاسىغا ھۆكۈمەت تەرەپ قاتتىق نارازىلىقىنى ئېيتىپ بىلدۈرگەن. يەنى تۈركىيە-گېرمانىيە مۇناسىۋەتلىرىدە شۇنچە مۇۋەپپەقىيەتلىك دىپلوماتىيە يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان گەرەدەنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ساففەت ئېرىقان (ئارىقان) نى باش ئەلچى قىلىپ تەيىنلىشىدۇ. ئەسلىدە تۈركىيە دائىرىلىرى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ئىچىدىن خۇشال بولۇپ يۈرگەن بولسىمۇ، بۇنىڭدەك ھېسسىياتلىرىنى يوشۇرۇن تۇتۇپ كەلمەكتە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىيىنى ئۇرۇشقا سۆرەپ كېلىش جەھەتتىكى نېمىسلارنىڭ بېسىمىنى يەڭگىللىتىش، سوۋېتلەردىن كېيىن ھۇجۇم قىلىش نۆۋىتىنىڭ تۈركىيىگە كېلىشى ئېھتىمالىنى ئەڭ ئازغا چۈشۈرۈش ئۈچۈنمۇ نېمىسلارنى كۈشكۈرتمەيدىغان بىر سىياسەت يۈرگۈزۈشكە تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكتە ئىدى. تۈركىيە تاشقى سىياسەتلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئىچكى سىياسەتلىرىدىمۇ ئۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا چىڭ باغلىنىپ ھەربىكەت قېلىۋاتقان ئىدى.

ۋەلى قېيۇمخاننىڭ تۈركىيە زىيارىتى

ۋەلى قېيۇمخان، 1942-يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدا گېرمانىيىنىڭ تۈركىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فون پاپېننىڭ تەلىپىگە بىنائەن تۈركىيىگە كېلىدۇ. ئۇ يىللاردا نېمىس قوشۇنلىرى دون ۋادىسى بىلەن شىمالى كاپكازىيىنى ئىشغال

قىلىپ، گىروزىيە بىلەن ئەزەربەيجان چېگرىسىغا كېلىپ تاقاشقان ئىدى. نېمىسلار نۆۋەتتە، ئەزەربەيجان نېفىت مەنبەلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلماقتا ئىدى. فون پاپېن، ۋەلى قېيۇمخاندىن تۈركىيە مەسئۇللىرى بىلەن كۆرۈشۈپ چىقىشىنى ھەمدە ئۇلارغا م ت ب ك بىلەن لېيجيونلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىشىنى تەلەپ قىلماقتا ئىدى. ئەمما ۋەلى قېيۇمخان بولسا، تۈركىيە يېتەكچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن پايدىلىنىش نىيىتىدە ئىدى. ئۇ يەنە تۈركىيىدىكى ت م ب ئەزالىرى ۋە باشقا تاشقى تۈرك قەۋملىرى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەشنىمۇ مەقسەت قىلماقتا ئىدى. ۋەلى قېيۇمخان، شۇ ۋاقىتتىكى تۈركىيە زىيارىتى ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئىستانبۇلغا كېلىپ ئاۋۋال مىللىي بىخەتەرلىك تەشكىلات مەسئۇللىرى بىلەن كۆرۈشتۇم. نېمىسلار پۇقراچە كىيىنگەن مىللىي لېجيون ئەسكەرلىرىنى تۈركىيە ئارقىلىق كاپكازىيە تەرەپلەرگە كىرگۈزۈۋېتىشنى نىيەت قىلىشۇاتقانلىقىنى ئېيتتىم. ئەمما بۇنداق بىر ئىشقا تۈركىيە مەسئۇللىرى بەك قىزىقمايدىغاندەك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، بۇ ئىش ئاشكارلىنىپ قالسا تۈركىيە ئۇرۇشقا قاتنىشىش خەۋپى تۇغۇلىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەيدىكەن. ئەمما مەن نېمىس قوشۇنلىرىنىڭ شەرق ئۇرۇش سېپىدە، بولۇپمۇ ستالىنگراد ئالدىدا توختاپ قالغانلىقىغا قاراپ نېمىسلار بۇ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالارمۇ قانداق دەپ ئەنسىرەشكە باشلىغان ئىدىم. ئۇ ۋاقىتلاردا لېجيوندا 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈركىستانلىق ئەسكەر، 70 مىڭدەك ئىشچى بار ئىدى. مەن ئەسلىدە، نېمىسلار بۇ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغۇدەك بولسام بۇ ئەسكەر ۋە ئىشچىلارنى تۈركىيىگە كەلتۈرۈۋېلىش ئىمكانىيىتىنىڭ بار-يوقلۇقىنى بىلمەكچى ئىدىم. مەن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈش جەريانىدا تۈركىيە دائىرىلىرىنىڭ بۇنداق بىر ئىشقا قانداق قارايدىغانلىقىنى بىلىشكە تىرىشتىم. بۇ ئىشقا تۈركىيە دائىرىلىرى ئېنىق بىر نېمە دېمەي گەپ يورغىلىتىپ تۇرۇۋېلىشتى. يەنە بىر ئىشنىمۇ ئۇلارغا ئۇچۇق ئېيتتىم: ئەگەر نېمىسلار تۈركىيىگە قارشى بىۋاسىتە ئۇرۇش قىلماقچى بولىدىكەن، تۈركىستانلىق ئەسكەرلەر ھەرگىز گېرمانىيە تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇرۇش قىلمايدۇ.

تۈركىيە مەسئۇللىرى نېمە ئۈچۈندۇ ئۇكرائىنا تەشكىلاتلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ تەلەپكە بىنائەن مەنمۇ دەرھال گېرمانىيىگە تېلېفون قىلىپ ستېچكونى تۈركىيىگە ئۇچرىتىڭلار دەپ تەلەپ قىلدىم. ستېچكو بىلەن گېنېرال بېندېرې چەتئەلدە ئۇكرائىنا مىللىي ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ

چىقىشقان ئىدى. ستېچكو ئىستانبۇلغا يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ، دەرھال ئۇنى ئەنقەرەگە ئېلىپ باردىم. ئەنقەرەگە بېرىپلا ستېچكونى مىللىي بىخەتەرلىك تەشكىلاتىغا ئاپىرىپ مۇدىر ئىشخانىسىغا كىرگۈزۈپ قويۇپ چىقىپ كەتتىم. ئۇلار نېمىلەر دېيىشكەنلىكىنى بىلمىدىم. كېيىن ستېچكودىن نېمە ھەققىدە سۆزلەشكەنلىكىنىمۇ سورىمىدىم. تۈركىيە، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن قۇرۇلغان ئۇكرائىنا ھۆكۈمىتىنى بىرىنچى بولۇپ ئېتىراپ قىلغان دۆلەت بولغاچقا، ئۇلار بەكلا ئاسان دوستانە شەكىلدە سۆھبەتكە كىرىشىپ كەتكەنىدى. فون پاپېن بىزنىڭ بۇ تۇردىكى مۇناسىۋەتلىرىمىز ھەققىدە بەك زىنغىرلاپ سوراپ يۈرمىدى. بىزنىڭ دېگەنلىرىمىزنى تولۇق قوبۇل قىلىپ، بەك چۈقچىلاپ يۈرمىدى. پەرىزىمچە، پاپېن تۈركىيىنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشىنى بەك خالاپ كەتمەيدىغاندەك قىلاتتى. ...

ئىستانبۇلدا تۈركىستانلىق زىيالىيلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۇم. ئۇلار بىلەن نۇرى پاشىنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەنىدىم. ئۇ يەردە زېكى ۋەلىدى، ئوسمان غوجا ئوغلى، ھەيدەربەگ، ئەخمەتجان ئوكاي، تاھىر چاغاتاي، ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلار، سابىق ت م ب چىلار سىياسىي مەركىزى تۈركىيىدە تۇرۇۋەرسۇن، بۇ ھەربىرىنىڭ يادرۇسىنى بىز تەشكىل قىلايلى دەپ تەلەپ قىلىشتى. مەن ئۇلارغا بۇنداق بىر ئىمكانىيەتنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتتىم. ... بىر-ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن «تۈركى مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى» دېگەن بىر يەردە يىغىن ئېچىلىدىغان بولۇپ، يىغىندا مەندىن بىر نۇتۇق سۆزلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشتى. نۇرى پاشاغا "مەن پان تۈركىسىزم دېگەندەك قاراشلارنى قوللىمايمەن" دېدىم، "ئۇنداق بولسا ئۇ يىغىنغا سەن قاتناشمىساڭمۇ بولغۇدەك" دېدى.

ۋەلى قېيۇمخان، تۈركىيىدىكى رەسمىي ياكى غەيرىي رەسمىي كۆرۈشۈشلەردە كۈتكەن مەقسىتىگە يېتەلمەي گېرمانىيىگە قايتىپ كېتىدۇ. قېيۇمخان، تۈركىيىدىكى كۆرۈشۈشلەردە ت م ب گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىلەن يولغا قۇيۇلىدىغان ستراتېگىيىلەر مەسىلىسىدە بىر پىكىرگە كېلەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇلار بىلەن داۋاملىق مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرۇشنى نىيەت قىلغان ئىدى. دېگەندەك، كېيىنكى ۋاقىتلاردا «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان بەزى ماقالىلىرى ۋە ئۆزىنىڭ بىۋاستە ئېيتىپ بەرگەنلىرىدىن قارىغاندا، كونا ت م ب چىلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى تا ئۇرۇش توگىگىچە ئۈزمىگەن. ئۇنىڭ ئۈچۈن م ت ب ك باستۇرغان گېزىت-ژورناللارنىڭ تۈركىيىدىكى تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا تونۇشتۇرۇلۇشى، تارقىتىلىشى بەك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ھېسابلىناتتى. ۋەلى قېيۇمخان بۇ

جەھەتتە ت م ب چىلارنىڭ كۆرسەتكەن ياردەملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلەرنى توختىتىپ قويماي داۋاملاشتۇرغانلىقىنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

م ت ب ك تەرىپىدىن نەشرى قىلدۇرىلىۋاتقان «مىللىي تۈركىستان» بىلەن قالغان ژۇرناللار گېرمانىيە دېپلوماتىيىلىك پاسولكىلىرى بىلەن بىرگە تۈركىيىگە ئىۋەرتىلەتتى. ئۇ يەردە بۇ ژۇرناللارنى ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي تاپشۇرۇۋېلىپ تارقىتاتتى.

ۋەلى قېيۇمخان، ت م ب ئەزالىردىن ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي ۋاپات بولغىنىدا «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان بىر ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئۇرۇش مەزگىللىرىدىمۇ مۇناسىۋەتلىرىمىز ئىنتايىن سەمىمىي ئىدى ۋە زىچ ئالاقە قىلىپ تۇراتتۇق. ... رەھمەتلىك ئۇرۇش دەۋرلىرىدە بېرلىنغا كېلىپ مۇستەقىللىق يولىدا بىرگە پائالىيەت قىلىشنى بەكلا ئارزۇ قىلغان ئىدى. ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن تاھىر چاغاتاي ئىككىسىنىڭ رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەپ بۇ ئىشنى ئەملگە ئاشۇرۇشنى پىلانلاشقانىدۇق. نېمىشقىدۇر ئۇلار بېرلىنگە كېلىپ پائالىيەت قىلىشقا پۇرسەت چىقىرالمىدى.

سابىق ت م ب چىلاردىن ئىبراھىم يارقىن بولسا، بۇ ئىشلارنى پۈتۈنلەي باشقىچە بىر شەكىلدە بايان قىلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بىلەن ئوتتۇرىسىدىكى كىلىشەلمەسلىكلەر پرىنسىپال مەسىلىلەر ئۈستىدە روي بەرگەن بولۇپ، ئۇرۇش ئاخىرلاشقان كۈنلەرگىچە بۇنداق كىلىشەلمەسلىكلەر داۋام قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ:

ۋەلى قېيۇمخان تۈركىيىگە كەلگىنىدە بىز بىلەن كۆرۈشۈپ، بىزنىمۇ مىللىي ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىشىمىزنى تەلەپ قىلدى. ئەمما بىز ۋە تاھىر چاغاتاي قاتارىدىكى ت م ب ئەزالىرى، گېرمانىيىنىڭ سوۋېت تەسىر دائىرىسى ئاستىدا تۇرغان تۈركى قەۋملار ياشايدىغان جايلار ھەققىدىكى سىياسەتلىرىنى توغرا كۆرمىگەن ئىدۇق. ئۇ ۋاقىتلاردا گېرمانىيە قىرىمنى تارتىپ ئالغىنى بىلەن ئۇ يەردىكى تۈركىلەرگە مۇستەقىللىقنى بەرمىگەن ئىدى. ئۇكرائىنانى، بالتىق ئەللىرىنىمۇ تارتىپ ئېلىپ ئۇ يەرلەرنىمۇ ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرىۋېلىشقانىدى. تاھىر بۇلارنى ئوتتۇرىغا قويۇۋېدى قېيۇمخان نېمىسلارنىڭ تۈركىستانغا ئازادلىق (ئەركىنلىك) بېرىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۇن نېمىسلار ۋەدە بېرىشكەنلىكىنى

ئېيتتى. دېمىسىمۇ ئۇنىڭ قولىدا نېمىسلار تۈركىستاننى مۇستەقىل دۆلەت دەپ تونۇغانلىقى ھەققىدە، بىلمىدىم قايسى بىرسى تەرىپىدىن ئىمزالانغان بىر قەغىزىمۇ بارەكى قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ بىز يەنىلا قايىل بولمىدۇق. قېيۇمخاننىڭ بۇ تەلىپىنى قوبۇل قىلىشمىدۇق. زېكى ۋەلىدى بۇ ئىشلارغا بەكلا ھەۋەس قىلغان ئىدى. ئەمما سەۋىبىنى بىلمىدىم، ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسى ئىشقا ئاشمىدى (ئىبراھىم يارقىن بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن شەخسى سۆھبەتتىن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ۋەلى قېيۇمخانمۇ، زېكى ۋەلىدى تۇغان بۇ ئىشقا ھەقىقەتەنمۇ بەكلا قىزىققانلىقىنى ئېيتىمدۇ:

زېكى ۋەلىدى م ت ب ك بىلەن لېجيون مەسىلىسىگە بەكلا قىزىققانىدى. تۈركىستان مەسىلىسىدە بىز بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى. مەن گېرمانىيىگە قايتقىنىمدىن كېيىن، يەنى 1943-يىلىسى، ۋەلىدىمۇ نۇرى پاشىنىڭ ياردىمى بىلەن بېرلىنگە كەلدى. بۇ ئاردا ئىتتىپاقداش كۈچلىرىنىڭ بومبارداىمانى باشلىنىپ كەتكەنىدى. ۋەزىيەت بەكلا خەتەرلىك ئىدى. شۇڭا ئۇزۇن تۇرمايلا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇرۇش تۈگىگەندە مېنىڭ بىلەن بىرگە ھەربىكەت قىلىشنى تەكلىپ قىلغانىدى. ئەمما مەن ئۇنىمىدىم. مېنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىش ئىشى پۈتمىگەچكە، ئاخىرى بىزدىن ئايرىلىپ تۇرك ئېلى دېگەن گۇرۇپپىدىكى قاناتباي بىلەن قايغۇنلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە ياردەمچى بولدى.

ئەسلىدە، زېكى ۋەلىدى تۇغان ئەسىرلەرگە ياردەم قىلىش جەمئىيىتىنى قۇرۇش ئىشىغا رۇخسەت قىلىنمىغان پەيتلەردە، يەنى 1941-يىلىسى، گېرمانىيىگە بېرىۋېلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالالمىغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنى 1943-يىلىسى، گېرمانىيىگە بېرىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ. گېرمانىيە باش ئەلچىسى فون پاپېن بىلەن نۇرى قىللىغىل پاشا ئىككىسىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ قولغا كەلتۈرگەن زىيارەت پۇرسىتى بىلەن ساھىپخانلىقنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى رۇسىيە شۆبىسى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. مېھمان كۈتۈۋالغۇچىسى يەنىلا شۇ فون خېنتىنىڭ دېگەن كىشى ئىدى. بۇ ھەقتە تۇغان ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرىدە، پۈتۈنلەي باشقا بىر سەۋەبتىن ناتىستلارنىڭ مېھمىنى بولۇپ بېرلىنگە بارغانلىقىنى ئېيتىمدۇ:

ئۇرۇشتىن كېيىن، بېرلىنده ئادلون مېهمانخانىسىدا ناتىستلارنىڭ مېهمىنى بولۇپ تۇرۇۋاتقىنىمدا نەرسه-كېرەكلىرىم بىلەن يازغان نەرسىلىرىمنىڭ ياتاقتىن چىقىپ كەتكەن ۋاقىتلىرىمدا ئاختۇرۇلغانلىقىنى سەزدىم. شۇڭا بارلىق هۇججەتلىرىمنى شۇ ۋاقىتلاردا بېرلىندا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىمىز بولغان ساففەت ئېرىقان ئەپەندىگە تاپشۇرۇپ، "بۇ نەرسىلەرنى ئىستانبۇلغا ئۆزۈڭ يولغا سېلىۋىتەرسەن" دەپ تاشلاپ كەتكەن ئىدىم.

ۋەلىدى يەنه ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرىده بۇ دۆلەت هەققىده هەمده گېرمانىيىدىكى ئۇچرۇشۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك باشقا هېچقانداق مەلۇمات بەرمىگەن. ۋەلىدى بۇ قېتىمقى زىيارىتى جەريانىدا، ۋەلى قېيۇمخان بىلەن قايتىدىن ئۇچراشقان بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا بىرەر پىكىر بىرلىكىگه كېلەلمىگەچكه تۇركىيىگه قايتىپ كېتىشكه مەجبۇر بولغانىكەن.

قېيۇمخان تۇركىيىگه كەلگەن ۋاقىتلاردا تۇركستان مىللىي ئىتتىپاق (ت م ب) ئەزالىرى 10-دېكابىر كۈنىده ئىستانبۇلدا يىغىلىپ، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى رەهبەرلىك گۇرۇپپىسىنى قايتىدىن تەشكىللەپ چىقىشقان. ئابدۇۋاهاپ ئوكتاي، چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتى ۋه ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىيەتنى چوقاي ئوغلىنىڭ رەپىقىسىگه يازغان بىر پارچه خېتىده تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىدۇ:

مۇستاپا ئەپەندىنىڭ ۋاپاتى رەسمىي يوللاردىن سەل كېچىكىپ بولسىمۇ بىزگه يېتىپ كەلدى. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بارلىق ت م ب ئەزالىرىنى چاقىردىم. شۇ ۋاقىتلارنىڭ تۇركىيىسىدىكى نازۇك ۋەزىيەتكه قارىماي 3 كۈن ئىچىده ئىستانبۇلغا يىغىلىپ بولدۇق. هەممىمىزنى قاتتىق چۆچىتىۋەتكەن ۋه ئېغىر قايغۇغا چۆمدۇرگەن بۇ شۇم خەۋەر، شۇ كۈنلەردە ئىنتايىن مۇهىم بىر ئوپېراتسىيه ئۇستىده ياتقان مەجبۇرىن ئەپەندىنىلا سىر تۇتۇلغانىدى. بۇ تەزىيه خەۋىرى بىر مەزگىل بۇ يەردىكى تۇركستانلىقلارغىمۇ ئۇختۇرۇلمىغىنىدەك، مەتبۇئاتقىمۇ ئېلان بېرىلمىدى. ...

1942-يىلىنىڭ 10-دېكابىر كۈنىسى ئېچىلغان ئومۇمىي يىغىندا مۇستاپا چوقاينىڭ ۋاپاتى سەۋەبىدىن ئوتتۇرىغا چىققان بوشلۇق مۇزاكىره قىلىنىپ، ئاخىرىدا مەرهۇمنىڭ ئوڭ قولى هېسابلىنىدىغان دوكتور تاهىر چاغاتاينىڭ رياسەتچىلىكىده

بەش كىشىلىك مەركىزى ھەيئەت سايلاندى. شۇنىڭدەك، بۇندىن كېيىن ئىشلار بۇرۇنقى يولى بويىچە داۋاملاشتۇرۇلىدىغانلىقى قارار قىلىندى.

1943-يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا، ئۇزۇن يىل ت م ب باش سېكرىتارلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كېلىۋاتقان مەجىدىن دەلىل، داۋالىنىۋاتقان ھەيۋەلى ئارىلى ساناتوريىسىدە ۋاپات بولىدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىرادىلىك، كۈرەش شىجائىتى ئۇرغۇپ تۇرغان بۇ كىشىدىنمۇ ئايرىلىپ قېلىش نەتىجىسىدە، ت م ب پائالىيەتلىرى زور دەرىجىدە ئاقساشقا باشلاپ، تەشكىلاتمۇ جىمجىتلىق ئىچىگە چۆكۈپ قالىدۇ.

تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىدىن ئېمىنئۆنۈ خەلق ھۇجرىسىغىچە

تۈركستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ تۈرك مەدەنىيەت جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتىلىش ئىشلىرى، ھۆكۈمەتنىڭ يېڭى چىقارغان جەمئىيەت قۇرۇش قانۇنىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ 1940-يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا پۈتتۈرۈلىدۇ. 7-ئىيولدا چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا ت ت ي ئى نىڭ ئەڭ ئاخىرقى باشلىقى ئەخمەتجان ئوقۇي، گېرمانىيەدىن تۈركىيىگە قايتىپ كەلگەن ت م ب گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىلەن قاتتىق زىتلىشىپ قالىدۇ. بۇ يەردە، ئاتاتۈركنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تۈركىيىگە قايتىپ كەلگەن زېكى ۋەلىدى تۇغان بۇ قۇرۇلتاي ئەسناسىدا ئۇزۇندىن بۇيان ئۆزى قارشى تۇرۇپ كېلىۋاتقان ت م ب گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە ھەرىكەت قىلغىنى قىزىق ئىش ئىدى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن قاتتىق تالاش-تارتىشلار نەتىجىسىدە، سايلام ئېلىپ بېرىش توختۇتۇلۇپ، قۇرۇلتايمۇ كېيىنگە قالدۇرۇلىدۇ.

21-ئىيۇل كۈنىسى ئۆتكۈزۈلگەن ئىككىنچى قېتىملىق يىغىندا، تاھىر چاغاتاي بىلەن زېكى ۋەلىدى تۇغان ئىككىسى ھىمايە قىلغان گۇرۇپپا يېڭىلىپ، ت ت ي ئى نىڭ سابىق باشلىقى ئەخمەتجان ئوقۇي تۈرك مەدەنىيەت جەمئىيىتىگە باشلىق بولۇپ سايلىنىدۇ. ئىجرائىيە كومىتېتى ئىلھام ئالغۇ، مۇھەددىن سارت، ئەخمەت پاختا ۋە ئەخمەت ئىچمەكلى قاتارلىقى كىشىلەردىن تەشكىل تاپىدۇ. قۇرۇلتايدىن 5 ئاي ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەخمەت ئىچمەكلىنىڭ ئىستېپا بېرىشى سەۋەبىدىن بوشىغان ئورۇنغا تولۇقلاپ سايلىنىدىغان نامزاتلاردىن مەجىدىن دەلىل بىلەن ياقۇپ

ئەلبېك ئىككىسى بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتىدۇ. بۇ ئەھۋال، ت ب م چىلار بىلەن تۈركستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. بۇ قۇرۇلتاي بىلەن بىر قاتاردا 1927-يىلىدىن بۇيان مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ت ت ي ئى نىڭ قانۇنى مەۋجۇتلۇقىغىمۇ خاتىمە بېرىلگەن ھېسابلاندى.

يېڭىدىن قۇرۇلغان تۈرك مەدەنىيەت ئىتتىپاقىنىڭ 43 ماددىلىق نىزامنامىسىدە جەمئىيەتنىڭ مەقسەتلىرى تۆۋەندىكىچە بەلگىلەنگەن ئىدى:

(رەسىم ئورنى)
تۈرك مەدەنىيەت ئىتتىپاقىنىڭ 1940-يىلقى قۇرۇلتىيىدىن كېيىن تارتىلغان رەسىم. سولدىن بىرىنچى كىشى مەجىدىدىن دەلىل، تۆتىنچى كىشى زېكى ۋەلىدى تۇغان ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكىسى ئەخمەتجان ئوقۇي.
ئىستانبۇل 1940. 07. 07

تۈركى ئىرقىدىن بولغان، يىراق ۋىلايەتلىرىدىن كەلگەن، يارەمگە موھتاج بولغان بەكلا نامرات، يېتىم ۋە كېسەلچان كىشىلەرگە، ئوقۇغۇچى ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغانلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى يارەم قىلىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش بىلەن بىرگە، بۈيۈك تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ كېڭەيتىلىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن پائالىيەت كۆرسىتىدۇ. (2-ماددا) ... ئىتتىپاق ئىچىدە مىللىي ھەمكارلىق ۋە خەيرخاھلىق ئاساس قىلىنىدۇ. (3-ماددا) ... ئىتتىپاق قەتئىي تۈردە سىياسىي ئىشلارغا ئارىلاشمايدۇ ۋە سىياسەتكە ۋاسىتە بولمايدۇ. (4-ماددا) 5-ماددىدا، تۈرك ئىرقىدىن بولغان، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بىرەرسى ھېچقانداق بىر رەۋىشتە يات ئىرقتىكىلەر بىلەن باغلانمىغان 18 يېشىنى تولدۇرغان ھەرقايسى تۈرك قەۋمىدىن بولغان كىشى بۇ ئىتتىپاققا ئەزا بولالايدۇ دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن. دۆلەتنىڭ قاتتىق تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەن نىزامنامىنىڭ بۇ ماددىسى شۇ كۈنلەردىكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئىرقلار مەسىلىسىدىكى ئىنچىكىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرگەن دېيىشكىمۇ بولاتتى. ئۇ ۋاقىتلاردا، ئىتتىپاق خۇددى بۇرۇنقىدەك مەدىنى خاراكتېردىكى پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ كېلىدۇ. بۇ تۈردىكى ئىشلەنگەن پائالىيەتلەردىن پەقەت بىرلا ھۆججەت بار بولۇپ، دوكتور ئابدۇللا زېھنى سويسال تەرىپىدىن «خانلىق دەۋرىدە قىرىم تۈرك مەدەنىيىتى» دېگەن تېمىدىكى ئىلمىي دوكلات يىغىندا تارقىتىلغان بروشوردىن ئىبارەت ئىدى. بۇرۇن، ت ت ي ئى مەركىزى بولغان سۇلتان ئەخمەت بۇخارا تەككە بىناسىدا پائالىيەت

قىلىپ كەلگەن ئىتتىپاق، 1941-يىلى 30-نويابىر كۈنىسى ئىككىنچى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىنى چاقىرغان بولۇپ، ئەخمەتجان ئوقۇي قايتىدىن رەئىسلىككە سايلىنىدۇ.

1942-يىلىسى تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى تەشكىلىدە يېڭىدىن ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. تۈرك دۇنياسىغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق كىشىلەر بىلەن ئورگانلار تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى ئېتىراپىغا توپلىنىشى نەتىجىسىدە، بۇ ئىتتىپاق بىر مەنىدە بىر پۈتۈن مەركىزى ئورگان هالىغا ئۆزگەرتىلگەن ئىدى. شۇنداقتىمۇ بۇنداق بىرلىشىش راستىنلا چىن يۈرەكتىن تەشكىل قىلىنغان بىر بىرلىشىش ئىكەنلىكىگە بىر نېمە دېمەك قىيىن. ئىدىل-ئۇرال هەربىكتى يېتەكچىلىرىدىن بولغان ئېلى ئېقىش، تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى هەققىدە تۆۋەندىكىدەك مەلۇماتلارنى بەرمەكتە:

1927-يىلىسى ئىستانبۇلدا قۇرۇلغان تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى تەشكىلاتى، هۆكۈمەتنىڭ ئاگاهلاندۇرۇشىغا ئاساسەن 1940-يىلى چاقىرغان قۇرۇلتىيىنىڭ نامىنى «تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى» دېگەنگە ئۆزگەرتىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تۈزۈلمىسى ئىتتىپاقداش تەشكىلات شەكلىدە بولۇپ، ئىدىل ئۇرال، تۈركىستان، كاپكازىيە ئىتتىپاقى، ئەزەربەيجان ۋە قىرىم جەمئىيەتلىرىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدىن شەكىللەنگەن بۇ مەركەز، بىز ياشلارنىڭ مىللىي روھ بىلەن يېتىشتۈرۈلۈشىمىزگە ئالاهىدە زور تۆھپىسى بولغانىدى. بۇ مەركەزدە هەر يىلى 3 قېتىم چوڭ كەچلىك پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، هەر تۈرلۈك ئىلمى دوكلات ۋە يىغىنلار ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى. ئايار ئىساقى بۇ مەركەز قۇرۇلمىسى ئاستىدا ئۈچ ئاي مۇددەت ئىچىدە هەر قېتىم 75 مىنوتتىن 9 قېتىم ئىلمى دوكلات بەرگەن ئىدى.

تۈرك دۇنياسىدىن كەلگەن كىشىلەر بىلەن ئۇلاردىن تەشكىللەنگەن ئورگانلارنىڭ بىرلا مەركەزگە قارايدىغان هالدا باشقۇرۇلۇشى، هۆكۈمەت تەرەپنىڭ هەرقايسى گۇرۇپپىدىكى كىشىلەرنى تىزگىنلىشىنى بەكلا ئاسانلاشتۇرۇپ بەرمەكتە ئىدى. ئەنۋەر پاشىنىڭ ئىنىسى نۇرى پاشا (قىللىغىل) نىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، چاغالئوغلى دېگەن يەردىكى كونا بىر مېهمانساراي تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىغا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ هەر بىر هۇجرىسىغا بىردىن جەمئىيەتنى ئورۇنلاشتۇرۇش شەكلىدە جايلاشتۇرۇلغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىلى،

ئىتتىپاق مەركىزى ت ت ي ئى نىڭ بۇرۇنقى بىناسىغا، يەنى سۇلتان ئەخمەت جامىسى يېنىدىكى بۇخارا تەككەسىگە كۆچۈرۈلدۇ.

تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى، 1942-يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدىن باشلاپ «تۈرك غايىسى» نامىدا بىر ئايلىق ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. مەسئۇل مۇھەررىرلىكىگە داڭلىق ئالىم ئەخمەت جاپپار ئوغلى تەيىنلەنگەن بۇ ژۇرنالنىڭ كىرىش سۆزىدە «تۈرك غايىسى» نىڭ ئەڭ چوڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرسى، ھەر تۈرلۈك رايونلارغا بۆلۈنگەن بارلىق ئىرقداشلارنى ئۆزئارا تونۇشتۇرۇش ۋە ئۆز ئارا تونۇشۇشتىن ئىبارەت بۆلۈشى كېرەك دەپ يېزىلغان ئىدى. پروفېسسور فۇئات كۆپرۈلۈ (كۆڭۈرۈكلۈك –ت)، ئەخمەت جافەر ئوغلى (جاپپار ئوغلى)، مۇھەررەم فەيزى توغاي، قادىرجان قافلى قاتارلىقلار تۈرك دۇنياسىنىڭ داڭلىق كىشىلىرى بۇ ژۇرنالدا ماقالىلەر ئېلان قىلماقتا ئىدى. كۈندىلىك سىياسىي ۋەزىيەتكە قىلچە يېقىن يولىماي، پۈتۈنلەي ئىلمى خاراكتېرلىكى ماقالىلەر بېسىلىپ تۇراتتى. ھەر سانىغا تۈرك دۇنياسىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بىر پارچە ماقالە بېسىلىدىغان شەكىلدە رەتكە سېلىنغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ تۈرك دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى كۆزقارىشىغا تايانغان نەشرىياتچىلىق قائىدىسى ئوتتۇرىغا قۇيۇلغانىدى. يەنى بىر مەنىدە ئىسمائىل گاسپىرالىنىڭ "تىلدا، پىكىردە، ئىشتا بىرلىك" دېگەن داڭلىق شۇئارىنىڭ پىكىر بىرلىكى ساھەسى ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ھېسابلىناتتى.

ئەپسۇسكى، تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ بۇ تۇر پائالىيەتلىرىنىڭ ئۇمرى ئۇزۇنغا بارالمايدۇ. ئۇرۇشتا سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ كۈچەيگەنلىكى سەۋەبىدىن، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركچىلىك گېزىت-ژورناللىرىغا، تۈركچىلىك تەشكىلاتلىرىغا ۋە بۇ تۈردىكى ئېقىملارغا بولغان كۆزقارىشىمۇ ئۆزگىرىشكە، بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەرگە بولغان قىزغىنلىقىمۇ ئازىيىشقا باشلايدۇ. بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت تەرەپتىن بىۋاستە شەكىللەنگەن تۈركچىلىك-تۇرانچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن بىر قاتاردا تۈرك مەدەنىيەتلىرى ئىتتىپاقىمۇ تارقىتىۋېتىلىدۇ. ئىتتىپاقنىڭ تارقىتىۋېتىلىشى ھەققىدە ئېلى ئاقش ئەسلىمىلىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئۇ ۋاقىتلاردا، بىزنىڭ تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى مەركىزىمىزدە تۈركىستان ۋە ئىدىل-ئۇرال شۆبىلىرىنىڭ بەكلا ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كەتكەنلىكى سەۋەبلىك، ئەنقەرەدىكى سوۋېت باش ئەلچىخانىسىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ

قىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە ماي ئېيىدا دەۋرنىڭ جۇمھۇر رەئىسى ئىسمەت ئىنۆنۈگە قارىتىلغان بېسىملارنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىدە پىچەتلىۋېتىلدى. شۇنداق قىلىپ، 3 يىل جەريانىدا ئاكتىپ پائالىيەت كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان ئىتتىپاقداشلىق تۈسىنى ئالغان مەركىزىمىزدىن مەھرۇم بولۇپ قالدۇق. ئۇ دەۋرلەردە زېكى ۋەلىدىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرانچىلار قولغا ئېلىندى.

تارقىتىۋېتىلگەن تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ بارلىق مال-مۈلكى ئېمىنۈنۈ خەلق ھۆجرىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان تۈركىيىدىكى تۈركستانلىقلارنىڭ مىللىي پائالىيەتلىرىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپ كېلىۋاتقان تۈركستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىمۇ مەۋجۇتلۇقىغا رەسمىي خاتىمە بېرىدۇ.

تۈركىيە ئىچكى سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە تۈركچىلىك ژۇرنالىلىرىنىڭ پىچەتلىنىشى

1942-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئېتىبارەن گېرمانىيە قوشۇنلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ھەربىكەتلىرى ئاساسەن بىر ئىزدا توختاپ قالغان ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، نېمىس قوشۇنلىرى ستالىنگراد ئالدىدا ئىنتايىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. ئۇرۇشنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا پايدىلىق بولۇپ ئۆزگىرىش ئىشارەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىشى بىلەن تەڭ، شۇ كۈنلەرگىچە مىللەتچى ئېقىمدىكىلەرگە قارىتا نىسبەتەن يول قويۇش پوزىتسىيىسىدە بولۇپ كېلىۋاتقان تۈركىيە ھۆكۈمىتى بۇ پوزىتسىيىسىنى ئاستا-ئاستا ئۆزگەرتىشكە باشلايدۇ. 1943-يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا، سەل ئاۋۋال ھاسان فەرىت جانسۇيەر مەسئۇللىقىدا قايتىدىن بېسىلىشقا باشلانغان «تۈرك يۇرتى» دېگەن ژۇرنال پىچەتلىنىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىنلا پىچەتلىنىش نۆۋىتى تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى بولغان «تۈرك غايىسى» جورنىلىغا كېلىدۇ. تۈركچىلىك ئېقىمىنىڭ داڭلىق يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان نىھال ئاتسىزنىڭ «تۈرك سازلىرى» دېگەن سىناق ژۇرنىلى تېخى ئەندىلا ئىككى سان چىقىرىلىشى بىلەن پىچەتلىنىشكە دۇچ كېلىدۇ. يەنە بىر تۈركچى ژۇرنال «كۆك بۆرە» مۇ پىچەتلىنىش ئاقىۋىتىگە مۇپتالا بولىدۇ. رىزا نۇر تەرىپىدىن 1942-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا نەشرى قىلىنىشقا باشلانغان «تەڭرى تاغ» ژۇرنىلى بولسا، نۇرنىڭ سېنتەبىر

ئېيىدا ۋاپات بۆلىشى بىلەن تەڭ ئۆزلۈكىدىن مەتبۇئات ساھەسىدىن چېكىنگەن ھېسابلاندى. شۇنداق قىلىپ، 1941-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدىن بېرى ئورخان سەيفى ئورخۇن تەرىپىدىن ھەپتىلىك نەشرى قىلىنىۋاتقان «چىنار تۈۈدە» دېگەن جورنىلىدىن باشقا بارلىق تۈركچىلىك ژۇرناللىرى پېچەتلەنگەن ھېسابلاندى.

يۇز بەرگەن بۇ ۋەقەلەرگە قارىماي، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركچىلىك مەتبۇئاتلىرى بىلەن تۈركچىلىك ئېقىملىرىغا قارشى بۇ تۈردىكى پوزىتسىيىسىنى ئىنتايىن خۇشاللىق بىلەن قارشى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇ جەھەتتىكى ھەر بىر ۋەقەنى رەسمىي ۋە غەيرىي رەسمىي يوللاردىن پايدىلىنىپ نارازىلىق بىلدۈرۈشنىمۇ ھەرگىز توختاتمايدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ قارىشىچە، پان تۈرانچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان بۇ تۈردىكى بارلىق پائالىيەتلەر ئۇلارغا قارشى پائالىيەت ھېسابلىنىدىكەن، بۇ تۈردىكى ھەرىكەتلەرگە نېمىس ھۆكۈمىتى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك شەكىلدە ياردەم قىلىپ كەلمەكتىمىشكەن. سوۋېتلار ئىتتىپاقى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشى بىلەن بۇ تۈردىكى ئاگاھلاندۇرۇشلار تۈركىيە دائىرىلىرىغىمۇ تەسىر قىلىشقا باشلىغان ئىدى. ئىدىل-ئۇرال مىللىي مەركىزىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن ئېلى ئېقىشنىڭ ئەسلىمىلىرىدە خاتىرىلەنگەن تۆۆەندىكى سۆزلەر سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىن كېلىۋاتقان نارازىلىق ۋە بۇ نارازىلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك تۈركىيە دائىرىلىرىنىڭ ئىپادىلىرى ھەققىدە كۆرسىتىشكە بولىدىغان تىپىك مىسال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ:

تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى پېچەتلىنىشتىن بىر قانچە ئاي ئاۋۋال، بىر قېتىملىق تانسا كېچىلىكى ئورۇنلاشتۇرماقچى بولغان ئىدۇق. بىر پارتىيە ھاكىمىيەت ئۈستىدە بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ساقچى ئىدارىسىدىن رۇخسەت ئېلىش ئورنىغا پارتىيە مۇپەتتىشلىرىدىن رۇخسەت ئېلىشقا مەجبۇر ئىدۇق. بىر دوستۇم بىلەن بىرگە خەلق پارتىيىسى مۇپەتتىشى سۈئات خەيرى ئۈگۈيلۈنىڭ يېنىغا كىردۇق. ئۇمۇ بۇ تانسا كېچىلىكىگە رۇخسەت قىلمىدى. بۇنىڭغا "رۇسىيە باش ئەلچىسى بىزنى چاقىرىپ ئازارلايدىكەن، بۇنداق بىر خەۋپىكە كۆز يۇمالمايمەن، بىز ئۇلاردىن ئېھتىيات قىلىشىمىز كېرەك" دەپ باھانە كۆرسەتتى.

ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى سوۋېتلەرنىڭ پايدىسىغا بولۇپ نەتىجىلىنىدىغانلىقى كۆرۈلۈشكە باشلىشى بىلەن، تۈركىيىدىكى سولچىلار جانلىنىشقا باشلايدۇ. ئىيۇل ئايلىرىدا ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوتتۇرىسىدا «ئەڭ چوڭ

خەتەر» ماۋزۇلۇق بىر بىروشۇر تارقىلىدۇ. بۇ بروشۇردا پان تۈركچىلىك ئېقىملىرى تەنقىد قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ كەينىدە چەتئەل كۈچلىرى بارلىقى يېزىلغان ئىدى. بۇ بروشۇردا يېزىلىشىچە، پان تۈركچىلىك ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرى تۈركىيىنى ئىشغال قىلىشقا تەييارلانغان نېمىس فاشىستلىرى بىلەن ھەمكارلىق ئورناتقانمىش؛ ئەنگلىيە-سوۋېت رۇسىيىسىگە قارشى سىياسەت يۈرگۈزمەكتىمىش؛ ئۇلارنىڭ غەربىي تۈركىيىنىڭ بىتەرەپلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش، تۈركىيىنى گېرمانىيە تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرىش ئىكەنمىش. بروشۇردا يەنە، بۇ تۈر ھەربىكەتلەرنىڭ باشلامچىلىرى دەپ قارالغان زېكى ۋەلىدى تۇغان، ئايباز ئىساقى، مەمتىمىن ربسۇلزادە، مۇھەررەم فەيزى توغاي ۋە ئەخمەت جاپپار ئوغلى قارتارلىق تاشقى تۈرك لىدېرلىرى باشلىغان پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە تۈركىيە تاشقى سىياسىتى زىيانغا ئۇچراپ كېلىۋاتقانمىش. بروشۇردا، بۇ تۈر ھەربىكەتلەرنى قوللاپ قۇۋۋەتلەپ كەلگەن ئېلى ئېھسان سابىس بىلەن ھۈسەيىن ھۈسنۇ ئەركىلەت قاتارىدىكى ياشلار، مېيامى سافا، نىھال ئاتسىز، يۈسۇف زىيا ئورتاچ ۋە ئورخان سەيفى ئورخۇن قاتارىدىكى تۈركچىلىك يازغۇچىلىرىمۇ تەنقىدلەنگەن. بۇ يازغۇچىلار تەرىپىدىن چىقىرىلىۋاتقان «بوزقۇرت»، «كۆك بۆرە»، «چىنار تۇۋىدە» قاتارىدىكى ژۇرناللار زىيانلىق مەتبۇئاتلار دەپ تونۇشتۇرۇلغان.

سىياسىي ساقچىلار، ئۇزۇنغا قالماي «ئەڭ چوڭ خەتەر» ماۋزۇلۇق بۇ بروشۇرنىڭ ئاپتورىنى تېپىپ چىققان. بۇ بروشۇرنى ئىستانبۇل شەھەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ كادىرلىرىدىن فارىس ئەركمەن يېزىپ تارقاتقانلىقى ھەققىدە گەپلەر تارقىلىدۇ. بۇ ۋەقە خېلىلا كۈچلۈك داۋراڭ پەيدا قىلىۋېتىدۇ. بولۇپمۇ بۇ بروشۇرنىڭ ئۇرۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ رەسمىي ئورگان گېزىتى «پراۋدا» گېزىتىدا بېسىلىشى، بۇ ۋەقەنىڭ خاراكتېرىنى خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. نەتىجىدە بىر قەدەر شىددەتلىك مۇنازىرىلەرنىڭ قوزغىلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. بۇ بروشۇر بىلەن، ئۇنىڭدا يېزىلغان مەزمۇنلار ت ب م م (تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى، يەنى تۈركىيە ئالىي خەلق قۇرۇلتىيى – ت) دىكى مۇزاكىرىلەردىمۇ ئوتتۇرىغا چۈشىدۇ. ج خ پ (جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسى – ت) باش سېكرېتارى جەۋات كېرىم ئىنجەدايى، قۇرۇلتاي سەھنىسىدە بۇ بروشۇردا تىلغا ئېلىنغان قاراشلارنى قاتتىق تەنقىدلەپ كېلىپ، ھۆكۈمەت ئازالىرىدىن بۇ دېيىلگەن خەتەر ئەمەلىيەتتە بارمۇ-يوق دەپ سورايدۇ.

ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن سەھنىگە چىققان تاشقى ئىشلار مىنىستىرى نۇمان مەنەمەنچى ئوغلى، تۈركچىلىكنىڭ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھازىرقى چېگرالىرى سىرتىدا ياشايدىغان تۈركلەرگە پەقەت بەخت ۋە پاراۋانلىق تىلەش بىلەنلا چەكلىنىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسەتتىدۇ. تۈركىيىدە پان تۈركىست دەيدىغان بىر ئېقىم مەۋجۇت ئەمەسلىكىنىمۇ تىلغا ئالغان مەنەمەنچى ئوغلى، باش مىنىستىر ساراج ئوغلىنىڭ ئېيتقىنىدەك، بىز تۈركلەردىنمىز، تۈركچىلەردىنمىز دېگەن سۆزلەر بىلەن نۇتقىنى تاماملايدۇ.

شۆبھىسىزكى، بۇ تۈر ھادىسىلەر تۈركىيىدىكى چەتئەللىك دىپلوماتلارنىڭمۇ ئالاھىدە دىققىتىنى جەلپ قىلغان ئىدى. تۈركچىلىك ئېقىملار ۋە فارىس ئەركەمەن تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلغان بروشۇرغا قارىتا ئەينى ۋاقىتتىكى ئا ق ش نىڭ تۈركىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى لاۋېرىنس ستېينخارد ۋەزىيەتنى خېلى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرگەن باھادا بولىدۇ:

پان تۈركىسىزم بىلەن چېكىدىن ئاشقان ناتسىتىزم ھەربىكەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى زوراۋانچىلىق كۆزقاراشلىرىغا جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇپ ئىشىنىدىغان ئوق مەركىزى كۈچلىرىنىڭ ھىمايىچىلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ تەسىرىنىمۇ ئۇنچىۋالا بەك مۇبالىغە قىلىۋېتىشنىڭمۇ ھاجىتى يوق. چۈنكى تۈركىيە جامائەتچىلىكى ئارىسىدا باشقا ئەللەردە ياشاۋاتقان تۈركىي ئىرقىدىن بولغانلارغا قارىتا نورمال بىر ھەۋەس بارەك قىلغىنى بىلەن، مەيلى ھۆكۈمەت تەۋسىيە بولسۇن ياكى جامائەتچىلىك ئارىسىدا بولسۇن، كىشىيىمچىلىك قاراشلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان ئەھۋاللارنى ئۈچراتقىلى بولمايدۇ. سىرتتا ياشايدىغان تۈركلەرنىڭ خالىسا تۈركىيىگە كېلىۋېلىپ تۈركىيە ۋەتەنداشلىقىغا ئۆتىۋېلىشىنى قوللاپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇلار چېگرالىرىنى كېچىيتىش تۇرىدىكى بىر ئىستەكنىڭ ئىپادىسى ھېسابلانمايدۇ.

ئەنقەرەدە ھۆكۈمەت بىلەن تەشۋىقات ساھەلىرىدە شۇنچىۋالا كۈچلۈك نارازىلىق قوزغىغان، ھەتتا تاشقى ئىشلار مىنىستىرىنىڭ قۇرۇلتاي سەھنىسىگە چىقىپ سۆزلىشىگە سەۋەب بولغان بۇ بروشۇر، سولچى تەرەپلەردىن، بولۇپمۇ ئۇلار تەرىپىدىن ئىقتىسادى يارەم قىلىنمىغان دەپ قارالغاندىمۇ، بۇ تۈر بىر بروشۇرنى سوۋېت دائىرىلىرى تەرىپىدىن يازغۇزغانلىقى ھەققىدىكى گەپلەر ئوتتۇرلۇقتا تارقىلىپ يۈرمەكتە. بۇنىڭ ئىسپاتى قىلىپ بۇ كىتاپچىنىڭ راۋان بىر تىلدا ئورۇسچىغا

تەرجىمە قىلىنىپ پراۋدا گېزىتىگە كۆچۈرۈپ بېسىلغانلىقىنى دەلىل قىلىپ كۆرسىتىشمەكتە. مەتبۇئات تەھرىراتىدىكى بىر مەسئۇل كىشىنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغىنىمىزدا، بۇ بروشۇرنىڭ ئاپتورى باھالاشلاردا كۆرسىتىلگىنىدەك زەكېرىيا سەرتئەل بولماستىن، بەلكى، يەنە شۇ كىشىنىڭ قابىلىيەتلىك ۋە سولچىلارغا تېخىمۇ يېقىن بولغان خانىمى سەبىخە سەرتئەل (قاتتىققول – ت) ئىكەنلىكى مەلۇم. شۇنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۇ بروشۇرنى كەڭ دائىرىدە تارقىتىپ جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان ئورۇن، ئەسلىدە سەرتئەل خانىم نەشرى قىلىپ كېلىۋاتقان «تاڭ» گېزىتىدۇر.

بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئاقىۋىتىدە فارس ئەركىمەن قولغا ئېلىنىدۇ، تۈركچىلەر بىلەن كوممۇنىزم تەرەپتارلىرى ئوتتۇرىسىدا كەلگۈسىدە باشلىنىدىغان كەڭ كۆلەملىك كۈرەشنىڭ دەسلەپكى ئىشارەتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدىغان بۇ ھادىسە، شۇنىڭدىن كېيىن بىر بۆلۈكىگا تاشلاپ قويۇلىدۇ (فارىس ئەركىمەن، 1946-يىلىي ت ك پ باش سېكرېتارى دوكتور شەفىق ھۈسنۈ دەغمەر بىلەن بىرگە قايتىدىن قولغا ئېلىنىپ 3 يىللىق قاماق جازاسىغا ھكۇم قىلىنىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

1944-يىلىغا كەلگىنىدە، نېمىسلارنىڭ ئۇرۇشتا مەغلوپ بولىدىغانلىقى ئېنىقلىشىپ قالغان، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇرۇشتىن كېيىنكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا سوۋېتلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ھەل قىلغۇچ كۈچ بولۇپ قالىدىغانلىقى كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇرۇش جەريانىدا تاشقى كۈچ تەڭپوڭلۇق ۋەزىيىتىگە مۇۋاپىق يول تاللاپ كەلگەن، شۇنىڭغا ماس ئىچكى سىياسەت بەلگىلەپ كېلىۋاتقان تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئۈچۈن، مۇناسىۋەت جەھەتتە يېڭى مەسىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىن ساقلىنالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ھۆكۈمەت، ئۇرۇش قايسى يۈزلىنىشكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقى بەلگىلىنىپ بولغان 1943-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ تاشقى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك تەشكىلاتلار پائالىيەتلىرىنى چەكلەش ۋە تۈركچىلىك ژۇرنالىرىنى پىيچەتلەشكە تۇتۇش قىلىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇرۇش يېڭى باشلانغان ۋاقىتلاردىكى گېرمانىيىگە يېقىنچىلىق قىلغانلىق سىياسەتلىرىنىڭ ئىزلىرىنى تولۇق سۈپۈرۈپ تاشلىيالمىشى ئۈچۈن كەسكىن بۇرۇلۇش ياساپ، نۇرغۇن خىزمەت ئىشلىشىگە توغرا كېلەتتى.

3-ماي ۋەقەسى، زەكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ قولغا ئېلىنىشى

1944-يىلىنىڭ مارت ئېيىدا، نىھال ئاتسىزنىڭ «ئورخۇن» ژۇرنىلىدا باش مىنىستىر ساراج ئوغلىغا قارىتىپ يېزىلغان بىر پارچە خېتى ۋاستىسىدا باشلىغان بىر قاتار ھادىسىلەر، ئاتسىز ۋە ساباھىدىن ئېلىنىڭ شەخسىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك مىللەتچىلەر-كومۇنىستلار زىددىيىتى ھالىغا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ساباھىدىن ئېلى، ئاتسىزنى سوتقا ئەرز قىلىدۇ، 3-ماي كۈنى سوت كۈنى قىلىپ بېكىتىلگەن بولسىمۇ، سوتتىن بۇرۇن كومۇنىزمغا قارشى نامايىشلار بولۇپ ئۆتىدۇ. بۇنىڭ كەينىدىنلا قولغا ئېلىنىش باشلىنىدۇ. قولغا ئېلىنغانلار ئىچىدە زېكى ۋەلىدى توغانمۇ بار ئىدى. 14-ماي كۈنىسى زېكى ۋەلىدىنىڭ ئۆيىگە كەلگەن 1-شۆبە مۇدىرى زېكى ئەپەندى بىلەن ئامانلىق ئىشلار مەسئۇلى خەمىت ئوزان، زېكى ۋەلىدىدىن بىر كىلىشىمنامىنىڭ ئورىگىنالىنى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ. بۇنداق بىر كىلىشىمنامىدىن خەۋىرى يوقلۇقىنى بىلدۈرگەن زېكى ۋەلىدىنىڭ ئۆيى ئاختۇرۇلىدۇ. ساقچىلار ئۇنىڭ ئۆيىدىن ھېچنەرسە تاپالمىغانلىقىغا قارىماي، ۋەلىدىنى يەنىلا قولغا ئېلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، تۈركچىلەرنىڭ داڭلىق كىشىلىرى ئۆز ئىچىدە بىر كېلىشىم تۈزۈشكەنمىش.

بۇ قېتىمقى قولغا ئېلىنىشنىڭ دائىرىسى بىلەن بۇ قولغا ئېلىنىشنىڭ خاراكتېرىنى، ھاسان ئېلى يۈجەل رەئىسلىكىدىكى بىر كومىسسىيە قارار قىلىشقان ئىدى. 3-ماي ھادىسىلىرىدىن كېيىن تەشكىل قىلىنغان بۇ كومىسسىيە، جامائەت تەرتىۋىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش مەقسەت قىلىنغان بۇ ۋەقەلەر پان تۈركچى ئىدىيىسىنى ھىمايە قىلىدىغان بەزى كىشىلەر تەرىپىدىن كۈشكۈرتىلگەنلىكى مۆلچەرلەنگەن ئىدى. بۇ كومىسسىيە تەرىپىدىن تەييارلانغان مەخسۇس دوكلاتلاردا، بۇ كىشىلەر تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھەر تۈرلۈك گېزىت-ژورناللارنى پېچەتلەش، چىقارغۇچىلارنى قولغا ئېلىش تەكلىپى بېرىلگەن ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، قولغا ئېلىنىشى لازىم دەپ قارالغان 47 كىشىلىك بىر تىزىملىك تۈزۈپ چىقىرىلغانىدى. بۇ تىزىملىكتە زېكى ۋەلىدى تۇغان، جاپپار سىيىت ئەخمەت قىرىمئەر، ئابدۇقادىر ئىنان، ئەخمەت جاپپار ئوغلى قاتارىدىكى تاشقى تۈرك ئىرقىدىن بولغان ئالىملار، نىھال ئاتسىز، پەيامى سافا، قادىرجان كاپلىق، ئورخان شايىق كۆكياي، رەمزى ئوغۇز ئەرق، رەخا ئوغۇز تۈركقان، ھۈسەيىن نامىق ئورقۇن، ھاسان فەرىت جانسەۋەر، نۇرۇللا بارىمەن، مۇزاپپەر ئېرىش، سېيىت بىلگىچ قاتارىدىكى داڭلىق تۈركچىلەر، ھۈسنۈ ئەركىلەت، ئالپارسلان تۈركەش، فەتھى تەۋەت ئوغلى قاتارىدىكى پېنسىيىگە چىققان

ياكى ۋەزىپە ئۈستىدىكى ئەسكەرلەرمۇ بار ئىدى. بۇ دوكلات ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن ئىستانبۇل ھەربىي ھالەت قوماندانلىقىغا ئۈەرتىلگەن بولۇپ، بۇ تىزىملىكتە ئىسمى يېزىلغانلاردىن 23 نەپىرى قولغا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا ھاسان ئېلى يۈجەل رەئىسلىكىدە ئەنقەرە ۋالىسى نەۋزات تاڭدوغان، فاتىح رىفقى ئاتاي ۋە ۋە يەنە بەزى دۆلەت كادىرلىرى تەرىپىدىن تەييارلانغان تىزىملىكتىكى 47 نەپەر كىشىنىڭ ھەممىسىنىڭلا قولغا ئېلىنماسلىقىدا، جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ باش سېكرېتارى مەخمۇت شەۋكەت ئەسەندالنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى رول ئوينىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ مەسىلىدە سەمەت ئاغا ئوغلى مۇنۇلارنى يازىدۇ:

نىھال ئاتسىزنىڭ ماقالىلىرى بىلەن باشلانغان 19-ماي تىنىتىشلىرى ھەقىقەتەنمۇ تېررورلۇق تۈسىنى ياراتقان ئىدى. شۇ دەۋرنىڭ سودىيىلىرى "بۇ كىشىلەرنىڭ ئەسلى غايىسى بىزنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش" دەپ قارىشىپ، ئاز-تولا مىللەتچى دەپ تونۇلغان ھەممە ئادەمنى تۇرمىگە قاماش نىيىتىگە كەلگەن كۈنى، ئەسەندال بۇنىڭغا قارشى سەكرەپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. "مەنمۇ بىر مىللەتچىمەن، قولغا ئېلىشنى قارار قىلىشقان بولساڭلار ئاۋۋال مېنى قولغا ئېلىڭلار" دەيدۇ. ئۇنىڭ دەرۋىشلەرچە مىجەزىدىن، روھانىي مىڭسىدىن، تەجرىبىلىك بولۇپ پىشىپ كەتكەن تەمتىرىمەسلىكىدىن بۇنداق سەكرەپ چىقىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشمىغانلار دەسلىپىدە ھەيران قېلىشقان، ئاندىن ئاقىۋىتى ۋەتەن مەنپەئەتى ئۈچۈنلا ئەمەس بەلكى ئۆزلىرى ئۈچۈنمۇ زىيانلىق بولىدىغان بۇ تۇردىكى قارارلىردىن يېنىۋېلىشقان.

شۇنداق قىلىپ، بىردىن بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى، تۈركچى ژۇرناللارغا ماقالە يازغانلىق، تۈرك تارىخى بىلەن تۈرك مەدەنىيىتى ساھەسىدە ئىلمى دوكلاتلار بەرگەنلىك ۋە بۇ ھەقتە كىتابلار يازغانلىقى ئۈچۈنلا قولغا ئېلىنماقچى بولغان ئابدۇقادىر ئىنان، پەيمى سافا، سەمەت ئاغا ئوغلى، ئەخمەت جاپپار ئوغلى، مۇھەررەم فەيزى توغاي، نىغمەت ئاقدەس قۇرئات، زىيايىدىن فەخرى فىندىك ئوغلى، نىھات سەمى بانارلى، ئوسمان تۇران، مۇكرىمىن خېلىل يىنانچ قاتارلىق ئالىم ۋە ئەدەبىياتچىلار ئەسەندالنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە قولغا ئېلىنىشتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. تىزىملىكتە ئىسمى يوقلۇقىغا قارىماي قولغا ئېلىنغانلارمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، پېنسىيىگە چىققان گېنېرال ئېلى ئېھسان سابىسنى ھۆكۈمەتنىڭ تاشقى سىياسىتىنى تەنقىد قىلىش خاراكتېرىدىكى ئىمزاسىز

خەتلەرنى ئۆزىتكەن بىر گۇرۇپپا ئوفىتسېرلارنىڭ ۋاكالەتچىسى دەپ كۆرسىتىشىپ، ھۆكۈمەتنى تەنقىتلىگۈچىلەر قاتارىدا قولغا ئېلىشقان ئىدى.

(رەسىم ئورنى)

ئىرقچىلىق ۋە تۈرانچىلىق قىلدى دېگەن جىنايەتلەر بىلەن قولغا ئېلىنغانلىق خەۋىرى بېسىلغان 1944-يىلى 19-ماي كۈنكى «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىدىن بىر بەت

(«ھۈرىيەت» 1944-يىلى 19-ماي باش بەت پادۋال ئۇستى سەرلەۋھە:

«شەھىرىمىزدە ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان مەخپىي جەمئىيەت»

«ئىرقچىلىق ۋە تۈرانچىلىق غايىسى ئۈچۈن تۈزۈمگە خىلاپ ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلار: نىھال ئاتسىز، زېكى ۋەلىدى، دوكتور ھاسان فەرىد جانسەۋەرلەر بىلەن رەخا ئوغۇزنىڭ ئىستانبۇلدىكى ئۆيلىرىدە تېپىلغان ھۆججەتلەر، بۇ ۋەتەندە زىيانلىق پائالىيەتلەرنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى»

(بۇ بەتتە زېكى ۋەلىدى، نىھال ئاتسىز ۋە دوكتور فەرىد جانسەۋەرنىڭ ئايرىم-ئايرىم رەسىملىرىمۇ بېسىلغان –ت)

18-ماي كۈنى نەشرى قىلىنغان ھۆكۈمەت ئۇقتۇرۇشىدا، ھۆكۈمەتنىڭ ھاسان ئېلى يۈجەل رەئىسلىكىدە تەييارلانغان دوكلاتقا پۈتۈنلەي قوشۇلىدىغانلىقىنى، 3-ماي ۋەقەلىرىنى ئادەتتىكى بىر نامايىش دەپ ھېسابلىمايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ دەل ئەكسىچە بۇ نامايىشلارنىڭ دۆلەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەقسەت قىلغان بىر بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى ھەرىكەت دەپ باھالاشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان:

نىھال ئاتسىزنى ھىمايە قىلىپ ئوتتۇرىغا چىققان قالايماقانچىلىقلار سەۋەبىدىن نازارەت ئاستىغا ئېلىنىشى زۆرۈر بەزى كىشىلەر ئۈستىدە چىقىرىلغان ماتېرىياللار پەيدا قىلغان گۇمانلار سەۋەبىدىن، نىھال ئاتسىز، رەخا ئوغۇز تۈركقان ۋە زېكى ۋەلىدى بىلەن دوكتور ھاسان فەرىت جانسۆيەرنىڭ ئىستانبۇلدىكى ئۆيى، ھەمدە بىر قىسىم يېقىن دوستلىرىنىڭمۇ ئۆيلىرى ئىستانبۇل ئۆرفى ئىدارە قوماندانلىقى تەرىپىدىن ئاختۇرلغان بولۇپ، قولغا چۈشكەن ھۆججەتلەر تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈلدى.

بۇ ھۆججەتلەرنىڭ تەكشۈرۈلۈشى نەتىجىسى ۋە پاكىتلاردىن قارىغاندا تەشكىلاتى ئاساسىيە قانۇنىمىزدا بەلگىلەنگەن ئاساسلارغا خىلاپ ھالدا، ئىرقچىلىق ۋە تۈرانچىلىق غايىلىرىنى ئۈمىد قىلىشقانلىقى؛ كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ جەھەتتىكى

پائالىيەتلىرىنى جەدىيلەشتۈرگەنلىكى، بۇ يولدا تەشكىلاتلانغانلىقى، شەرتنامىلار ئىمزالاشقانلىقى ئىسپاتلانغان بۇ كىشىلەرنىڭ تەشكىلاتى ئاساسىيە قانۇنى بىلەن مۇئەسسەس بۇگۈنكى تۈزۈمىمىزگە ۋە يۈرتداشلىرىمىزنىڭ ھېقىقى مىللەتچىلىك تۇيغۇلىرىغا خىلاپ ئۇمدەلەرى ۋە بۇ ئۇمدەلەرگە ئېرىشىش ئۈچۈن مەخپىي جەمئىيەتلەر، پائالىيەت پروگراممىلىرى، تەشكىلات ۋە تەشۋىقات ئورگانلىرى، ھەتتا ھەربىكەتلىرىنى مەخپىي تۈتۈشقا مەخسۇس شىفىر ۋە پارولىلىرىمۇ چىققان.

ئەمما ھېقىقى زەربە، ئەتىسى كۈنى ئىجرا قىلىنىدۇ. مىللىي غوجايىن (تۈركىيە مىللىتىنىڭ مۇستەبىتى، بىردىن-بىر غوجايىنى دېگەنگە يېقىن مەنىلەردە – ت) ئىنۆنۈ بۇ مەسىلىنى ئۆزى بىۋاستە قولغا ئېلىپ خۇلاسە چىقارماقچى بولىدۇ. ئىنۆنۈ، 19-ماي بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن سۆزلىگەن نۇتقىنى ئاساسەن دېگۈدەك تۇرانچىلىق مەسىلىسى ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرگەنىدى. ئۇ نۇتقىنى "بىز بىر تۈرك مىللەتچىسى بولساقمۇ، ۋەتەنىمىز تەۋەسىدە ئىرقچىلىق پرىنسىپلىرىغا دۇشمەن ھېسابلىنىمىز" دېگەن سۆزلەر بىلەن باشلايدۇ. ئاندىن، بۇرۇن زىيان كەلتۈرگەن بىر قانچە ۋەقەلەرنى مىسال قىلىپ كېلىپ، جۇمھۇرىيەتكە ۋەتەنپەرۋەر گىراجدان يېتىشتۈرۈپ چىقىش پرىنسىپلىرى ئۈستىدە توختىلىدۇ. نۇتقىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەنە تۇرانچىلىق مەسىلىسىگە قايتىپ، ئۇنى سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرگە باغلاپ بەكلا قىزىق بىر مۇناسىۋەت قۇرۇپ چىقىدۇ:

تۇرانچىلىق قاراشلارمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئوتتۇرىغا چىققان زىيانلىق ۋە كېسەللىك ئالامەتلىرىنىڭ بىر ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن جۇمھۇرىيىتىمىزنى ياخشى چۈشىنىشىمىزگە توغرا كەلمەكتە. مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمىز ئاخىرلاشقان كۈنلەردە، بىز پەقەت سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەنلا دوست ئىدۇق. ئۇ كۈنلەردە بارلىق قوشنىلىرىمىز بۇرۇنقى دۇشمەنلىك خاتىرىلىرىنىڭ ھېچقايسىنى پەقەتلا ئېسىدىن چىقىرىشمىغان ئىدى. قوشنىلىرىمىزنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، ئەگەر تۈركىيە ئازىراقلا كۈچلىنىۋالغىدەك بولسا جاھانكەزدى، ئۇرۇش-ماجىراچى سىياسەت ئىچىگە پېتىپ قالىدۇ دېگەن قاراشنى ئەقلىدىن زادىلا چىقارمىغان ئىدى. ... ئىمپېرىيىدىن ئاخىرقى دەۋرلەردە بۆلۈنۈپ چىققان قوشنىلىرىمىز بىلەن دوستانە ۋە سەممىي قوشنىدارچىلىق شەرتلىرىگە كاپالەتلىك قىلىشىمىز، خەلقىمىزنىڭ بەخت-سائادىتىنىڭ زۆرۈرى شەرتى دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، مىللىي سىياسىتىمىز ۋەتەن سىرتىدا تەۋەككۈلچىلىك ساياھەت يوللىرىنى ئاختۇرۇش خىيالىدىن پۈتۈنلەي يىراقتا. ئەسلى مۇھىم بولغىنىمۇ بۇنداق بىر سىياسەت مەجبۇرىيەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بىر سىياسەت بولماستىن، بەلكى بۇ بىر چۈشەنچە، بىر ئېتىقاد دەپ تونۇلۇشى لازىم. ...

تۈرانچىلار، تۈركىيە خەلقىنى بارلىق قوشنىلىرى بىلەن قۇتۇلغۇسىز دۈشمەنلەشتۈرۈشنىڭ بىر تىلسىمى ھالىغا كېلىشتى. شۇڭا، بۇنچە ئەقىلسىز، بۇنچە ۋىجدانسىز پىتنىچىلارنىڭ تەزۋىرلىرىگە تۈركىيە خەلقىنىڭ مۇقەددىراتىنى تارتقۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ئەلۋەتتىكى جۇمھۇرىيەتنىڭ بارلىق تەدبىرلىرىنى ئىشقا سېلىشىمىزقا مەجبۇرمىز.

شۇنداق قىلىپ، ئىسمەت ئىنۆنۈ تۈركىيە چېگرالىرى سىرتىدىكى تۈركىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قىزىقمايدىغانلىقىنى، بۇ جايلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىزدىنىشلەرنىڭ تۈرانچىلار پەيدا قىلىۋاتقان ئىشلار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە، تۈركىيە-سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشنى مەقسەت قىلىشقان تۈركچى-تۈرانچىلارنى قەتئىي تازىلاش ئىرادىسىغا كەلگەنلىكىنى تەكىتلىمەكتە ئىدى. نۇتۇقىنىڭ كېيىنكى قىسمىلىرى بولسا، تۈركىيە جامائەتچىلىكىگە قارىتىلغانىدى. تۈرانچىلار، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن تەشكىللەنگەنلىكى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن سۈيىقەست پىلانلىغانلىقلىرى ھەققىدىكى پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ:

ئەمدى مەن ۋەتەنداشلىرىمدىن مۇنداق ئىككى مەسىلە ئۈستىدە ئەقىللىرىدە جاۋاب تەييارلىشىنى تەلەپ قىلىمەن: ئىرقچىلار بىلەن تۈرانچىلار مەخپىي پىلان ۋە مەخپىي تەشكىلاتلىرىغا تايىنىپ ھەرىكەت قىلماقچى بولغان. نېمە ئۈچۈن؟ قان قېرىنداشلىرى ئوتتۇرىسىدا ھىلىمىكىر پىلانلاش خىيالىرى ۋەتىنىمىز تەۋەسىدە ئىشقا ئاشارمۇ؟ يەنە كېلىپ شەرق ۋە غەربتىكى دۆلەتلەرنى يوشۇرۇن تۇران جەمئىيەتلىرىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ تارمار كەلتۈرەلىشى مۇمكىنمۇ؟ بۇنداق ئىشلار پەقەت دۆلەتنىڭ قانۇنلىرى، ئاساسى ئورگانلىرى دەپسەندە قىلىنغاندىن كېيىنلا ئاندىن باشلىنىدىغان ئىشلاردۇر. مانا ھازىر، بىز شېرىن سۆزلەر بىلەن نىقابلانغان قاراشلار ئاستىدا بۇ ئاستە جۇمھۇرىيىتىمىز، ئالىي خەلق قۇرۇلتىيىمىزنىڭ مەۋجۇدلۇقىغا قارشى تەشەببۇسلار ئوتتۇرىغا چىقىرىلىۋاتقانلىقىنى كۆرمەكتىمىز.

ۋەتەنداشلاردىن سورىغان ئىككىنچى سوئالىغا بېرىلگەن جاۋابتا، تۈرانچىلار بىلەن تاشقى غەيرىي كۈچلەر ئارىسىدا مۇناسىۋەت بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولۇپ، تۈرانچىلار بىلەن بىر قاتاردا پۈتۈن سەپلەر بويىچە يىمىرىلىۋاتقان گېرمانىيىنى ۋاستىلىك بىر شەكىلدە بۇ ئىشنىڭ جاۋابكارى دەپ كۆرسەتمەكتە:

ۋەتەنداشلىرىمدىن ئىككىنچى سۇئالىمنى سورايمەن: دۇنيادىكى ھادىسىلەرنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالىدىن قارىغىنىمىزدا، تۈركىيىنىڭ ئىرقچى ۋە تۈرانچى بۆلۈشى كېرەك دەپ داۋا قىلىدىغانلار قايسى مىللەتكە پايدا كەلتۈرمەكچى، كىملەرنىڭ مەقسىتىگە پايدىلىق؟ تۈركىيە خەلقىگە بالا-قازا ۋە ئاپەت تېرىيدىغان بۇ تۈردىكى قاراشلارنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىنى ئۈمىد قىلغانلار تۈركىيە خەلقىگە قىلچە پايدا كەلتۈرمەيدىغانلىقى ئېنىق. بۇنداق ھەرىكەتلەر پەقەت چەتئەللىكلەرگىلا پايدا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن. سۈيىقەستچىلەر چەتئەللىكلەرگە بىلىپ تۇرۇپ خىزمەت قىلىپ بېرىۋاتامدۇ-قانداق؟ چەتئەللىكلەر بۇ سۈيىقەستچىلەرنى تىزگىنلەش ئۈچۈن ئۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت تىكلىگەنمۇ قانداق؟ بۇ سوئاللارغا بۈگۈنچە ئېنىق جاۋاب بېرەلمەيمىز.

مىللىي غوجايىن، نۇتقىنى سوت مەھكىمىلىرىنى باشقۇرىدىغان سودىيە ۋە پىركىراتورلارغا بەرگەن ئۇچۇر ھېساۋىدىكى سۆزلەر بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئىسپاتلاش ئىمكانىيىتى بولمىغاندىمۇ، بۇ كىشىلەر بەربىر زىيانلىق كىشىلەر، سوتلىنىپ جازاغا تارتىلىشقا تېگىشلىك كىشىلەر دەپ جىنايەتچى قاتاردا ئالدىن ھۆكۈم چىقىرىلغان ئىدى:

ئەمما چەتئەللىك ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىش غەرىزى ۋە بۇ ھەقتىكى چەتئەللىكلەرگە يېقىنلىقىنى ھەرگىز پاش قىلالمىغىنىمىزدىمۇ، ئۇلارنىڭ قىلماقچى بولغان ھەرىكەتلىرىنىڭ تۈركىيە خەلقىگە، تۈركىيە دۆلىتىگە زىيان كەلتۈرىدىغانلىقى، بۇنىڭدىن پەقەت چەتئەللىكلەرلا پايدىلىنالايدىغانلىقىنىڭ ئۆزىلا قىلچە پاكىت تەلەپ قىلمايدىغان بىر ھەقىقەتتۇر. ... شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىڭلاركى، ۋەتىنىمىز بۇنداق يېڭى سۈيىقەستچىلەرگە قارشى ئۆزىنى تولۇق مۇداپىئە قىلالايدىغان كۈچكە ئىگە.

مىللىي غوجايىن پەيدا قىلغان بۇ تۈردىكى سىياسىي كېلىمات تۈپەيلىدىن، قولغا ئېلىنغانلار خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە سوراقتا تارتىلىپ، نەچچە ئايلاپ قامىن-

قىستاقتا ئېلىندى. ساقچىلار ئېلىپ بارغان سوراقلاردا ”تاۋۇتلۇق“ جازا ئۇسۇلىدىن پايدىلانغانلىقى بۇدەۋردىكى جازالاشلارنىڭ تىپىك بىر مىسالى بولۇپ تارىخقا يېزىلغان ئىدى. بۇ جەريانداً ئىنۋانۇنىڭ نۇتقىدا ئىپادىلەنگەن قاراشلار بارلىق دۆلەت ئورگانلىرىغا رەسمىي ماتېرىيال سۈپىتىدە تارقىتىلغان. بۇ ماتېرىياللارنى 1944~1945-يىلىدىن ئىتتىۋارەن مەكتەپلەرنىڭ دەرس پروگراممىلىرىغىمۇ كىرگۈزۈلۈش تەلەپ قىلىنغان ئىدى. بۇ ھادىسىلەر يۈز بەرگەندىن كېيىن، گۇماندارلار پۈتۈن جەمئىيەت ئالدىدا سوتقا بېرىلمەي تۇرۇپلا جىنايەتچىلەر قاتارىدا مۇئامىلىگە ئۇچرايدۇ.

تۈركچىلىك- تۇرانچىلىق ئۇچۇن ئېچىلغان سوتلار

سوراق ئىشلىرى سېنتەبىر ئېيىغىچە داۋاملىشىپ، گۇماندارلار 7-سېنتەبىر كۈنىسى تۈنجى قېتىملىق سوتقا چىقىرىلىدۇ. تەييارلانغان دېلو، زېكى ۋەلىدى تۇغانىنى گۇماندارلار ئارىسىدا بىرىنچى نومۇرلۇق جىنايەت بىلەن سوتلىنىدىغان بۇ دېلونىڭ ئاچقۇچلۇق ئۇنسۇرى قىلىپ كۆرسىتىلگەنىدى. گۇماندارلاردىن زېكى ۋەلىدى تۇغان بىلەن رەخا ئوغۇز تۈركقان ئىككىسى ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇش ئۈچۇن سۇيىقەست پىلانلىغۇچىلار قاتارىدا ئەيىبلىنىدۇ. قارىلىغۇچىنىڭ دېيىشىچە ۋەلىدى تۈركىيە قانۇنىدا تەرىپ بېرىلگەن، چېگرالىرى بەلگىلەنگەن مىللەت ئۇقۇمى بىلەن مىللەتچىلىك ئېنىقلىمىسىنى رەت قىلماقتا ئىكەن. 1941-يىلى باشلانغان رۇسىيە-گېرمانىيە ئۇرۇشى جەريانىدا چېكىدىن ئاشقان قىزغىنلىقتىن ئەقلىنى يوقاتقان ۋە ئۆز مەۋقەسىنىمۇ ئېسىدىن چىقىرىپ گېرمانىيىگە بېرىپ پائالىيەتلىرىنى باشلاش ئۈچۇن كېرەكلىك رۇخسەتنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە ئەنقەرەگە بارغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ پائالىيىتى رەت قىلىنغان. بۇنداق بىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندىن كېيىن ئەخمەت قاراتاغلىق ۋە ئايالى نۇرىمان قاراتاغلىقلار بىلەن ئۇچراشقان، بۇ شىكايەتنامىدا ئۇلار شۇ چاغدا مۇنداق ئىشلارنى قىلغان دەپ يېزىلغان:

گېرمانىيە بىلەن بىرلىكتە رۇسىيىگە قارشى دەرھال ھۇجۇمغا ئاتلانماي، ئۇلۇغ تۇرك ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۇن خىزمەت قىلمىدىغان تارىخى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدى دەپ تەنقىتلەشكەن ھۆكۈمىتىمىزنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىتىدە مەخپىي جەمئىيەتتىن بىرنى قۇرۇش قارارى ئېلىشقان. نۇرىمان

قاراتاغلىقنىڭ تەقسىم (تاكسىم، ئىستانبۇلدىكى بىر ئاۋات مەيدان، تارىختا شەھەر ئىچىگە سۇ تەقسىملەش نۇقتىسى بولغاچقا شۇ ئىسىم بېرىلگەن بىر يەر – ت) دىكى ئائىلىلىك بىناسىدا رەئىس پروفېسسور زېكى ۋەلىدى تۇغان، ئەخمەت قاراتاغلىق، نۇرىمان قاراتاغلىق، رەخا ئوغۇز تۈركقان، جىھات ساۋاشۇەر، نۇرۇللا بارىمەن ۋە ھەيۋىتۇللالار بىلەن يىغىن ئېچىپ، يامان غەرەزلىك غايىلىرىنى يوقۇرىقىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈرك ئىتتىپاقىغا توسالغۇلۇق قىلدى، تارىخى پۈرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدى دەپ باھالاشقان ھۆكۈمىتىمىزنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن بىرلەشكەنلىكى، ئەڭ ئاخىرقى بىر ئادىمى قالغۇچە بۇ غايىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا دائىر زېكى ۋەلىدى تۇغان ئالدىدا تۈركىستان بايرىقى، تۈركىيە بايرىقى، قۇرئان ۋە تاپانچا تۇتۇپ قەسەم بېرىشكەنلىكى، ... مەلۇم بولدى. مەخپىي جەمئىيەتنىڭ تۇنجى پائالىيەت ئەسىرى سۈپىتىدە ئەمەلىيەتتە گېرمانىيەدىكى تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى تەشكىللەش، پائالىيەتكە ئاتلاندۇرۇش ئىشلىرىدىن ئۇلارغا خەۋەر يەتكۈزۈش مەقسىتىدە، زاھىرەن ئىستانبۇلدا تۈركىستانلىقلارغا ياردەم جەمئىيىتى نامىدا بىر جەمئىيەت قۇرۇشنى قارار قىلىشقان، بۇ مەقسەتلەر ئۈچۈن مۇتەئەتادىت نۇرغۇن قېتىم يىغىن ئاچقانلىقى ئىسپاتلاندى.

قارىلىغۇچى قازىم ئالۇچ، بۇ شىكايەتلەر بىلەن رازى بولۇپ قالماي، سوت مەھكىمىسىنىڭ بىرىنچى سوت كۈنىدىلا بىز بۇلارنى سوتقا خائىنلار ۋە قاتىللار دەپ سۈنماقتىمىز دىيەلىگىدەك ئالدىن ھۆكۈم چىقىرىش دەرىجىسىگىچە بارغان. دۆلەت رەئىسى بىۋاستە باشلاپ بەرگەن بۇ ئېغىر بېسىم قىلىش سىياسەتلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا قارىماي زېكى ۋەلىدى توغانمۇ ھېچقانداق بىر بېسىم ئۈنى باش ئەگدۈرەلمەيدۇ دەپ ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويغىدەك جاسارىتىنى نامايان قىلماقتا ئىدى. قارىلىغۇچى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان بارلىق ئەيىبلەش ۋە سۈراقلىرىغا قارىتا تارىخى كىشىلىكى ۋە سالاھىيىتىگە ئۇيغۇن جاۋابلارنى بېرىدۇ:

مەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن خىتاي جاھانگىرلىكىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ تۈركىيىگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەن تاشقى تۈرك قەۋىم كىشىلىرى ئارىسىدا ئورتاق بىر پىكىر بىرلىكى تىكلەنمىگەنلىكىنى ئۇزۇندىن بېرى كۆزىتىپ كەلگەنىدىم. بېزىلەر ھەزەر دېگىزىنىڭ نېرىسىدىن تارتىپ سەددىچىن سېپىلىگىچە بولغان جايلاردىكى تۈركى قېرىنداشلىرىمىزنى قەبىلە پەرقىگە قارىماستىن قوغداپ كەلمەكتىمىز دېيىشسە، يەنە بېزىلەر ئۇرالاردا، كاپكازلاردا ۋە ئەزەربەيجاندا ياشايدىغان

ئىرقداشلىرىمىزغىلا ئېتىبار بىلەن قارىشىمىز كېرەك دەپ قارىماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ جايلارغا مۇناسىۋەتلىك يۇرتۇزلىقتەك بىر بۆلگۈنچىلىكىمۇ ئېنىق باش كۆتۈرۈپ چىقماقتا. مەن بۇ تۈردىكى كۆزقاراشلارنىڭ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كەلدىم.

يەنە بىر كۈنى شۇ نۇرمان خانىمنىڭ يولدىشى ۋە بالىلىرى تۇرۇۋاتقان ساراي ئۆيلىرىدىن بىرىدە تۇيۇقسىز ئۇ يەرگە كېلىپ قالغان رەخا ئوغۇز تۈركقان، نۇرۇللا بارىمەن ۋە دوستلىرىنىڭ قېشىدا يەنە بۇ گەپلەر تىشىلدى. بۇ ھېچقاچان مەخپىي جەمئىيەت يىغىنى ئەمەس ئىدى. ھەردائىم نارازى بولۇپ كېلىۋاتقان پىكىرلىرىمىزنى مۇزاكىرە قىلىپ ئولتۇراتتۇق. بىز ھەممىمىز سوۋېتلار بىلەن خىتايلارنىڭ چاڭگىلىدا قالغان ئىرقداشلىرىمىز ئوتتۇرىسىدا بىرلىك ئەقىدىسى پەيدا بولسىكەن دەپ ئارزۇ قىلىشاتتۇق.

بۇ ئارزۇيۇمنى ھەممىلا يەردە سۆزلەپ يۈردۈم. ئەگەر خالىسىڭىز سىزگىمۇ بۇ ھەقتىكى ئارزۇلىرىمنى قايتا سۆزلەپ بېرەي. بۇنداق گەپلەر ئۈچۇن مەسئۇلىيەتنى ئۈستۈمگە ئېلىشتىن مەن ھەرگىزمۇ قورقمايمەن. ئۈستۈمگە چۈشكەن بۇ مەسئۇلىيەتنى بەجا كەلتۈرۈشۈمگە ھېچكىم توسالغۇلۇق قىلالمايدۇ. مېنىڭ مۇقەددەس ئېتىقاتلىرىمدىن بەرسىمۇ دەل شۇ تۈرك ئىتتىپاقلىقىنى قۇرۇپ چىقىشتۇر. بۇ مەسىلىلەردە مەن پەقەت خەلقىمنىڭ ئەپكارىدىنلا قورقىمەن. مەن قارىلىغۇچى ئېيتقاندەك ئۇنداق مەخپىي پائالىيەتلەرگە ھېچقاچان يېقىن يولىمىدىم. ... گېرمانىيىدىكى تۈركىستانلىقلارغا ياردەم قىلىش غايىمىزدىنمۇ ۋالىنىڭ خەۋىرى بار. بۇ ئىشتىمۇ ھېچقانداق يامان نىيىتىمىز يوق.

بىز تۈركىستانلىق ئەسىر تۈرك قېرىنداشلىرىمىزغا ياردەم بېرىش ۋەدىسىنى بەرگەنىدۇق. ھۆكۈمىتىمىزنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن مەقسىتىمىزنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇن مەسئۇللىرىغا ئوچۇق ئېيتقانىدۇق. بۇ قىلغانلىرىمىزنىڭ نېرى مەخپىي ھەرىكەت قىلغانلىق بولىدىكەن؟ دۆلەت بىلەن ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا نىيەت قىلغان دېيىلدى. بۇ تۈر بوھتانلارنىڭ ھەممىسىنى قەتئىي رەت قىلىمەن.

سوت، 1945-يىلى 29-مارتقىچە داۋام قىلدى. نەتىجىدە پروفېسسور زېكى ۋەلىدى تۇغان بىلەن يازغۇچى نىھال ئاتسىز ئىككىسىنى 10 يىلدىن قاماق جازاسىغا ھۆكۈم

قىلىشتى. قالغان قولغا ئېلىنغان كىشىلەرمۇ ھەر خىل يىللار بويىچە قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. جاۋابكارلار ئىچىدىن پەقەت زېكى ۋەلىدى توغانغىلا ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇش سۇيىقەستى بىلەن شۇغۇللانغان دېگەن جىنايەت ئارتىلغانىدى. قالغان جاۋابكارلار بولسا مەخپىي تەشكىلات قۇرۇغان (رەخا ئوغۇز تۈركقان بىلەن يېقىنلىرى)، ۋەيرانچىلىق پەيدا قىلغان تەشۋىقاتلار بىلەن شۇغۇللانغان (نىھال ئاتسىز ۋە يېقىنلىرى) ھەمدە 3-ماي ۋەقەسىگە قاتناشقان دېگەندەك جىنايەتلەر ئارتىلىدۇ. بۇ گۇرۇپپىكىلەردىن باشقىلارغا، يەنى شۇنىڭغا ئوخشاش جىنايەتتىن قارىلىنىپ قولغا ئېلىنغان پىنسيونېر گېنېرال ئېلى ئېھسان سابىسقىمۇ ئىككى يىل سەككىز ئايلىق قاماق جازاسى بېرىلدى. سوتقا تارتىلغان جاۋابكارلار ھۆكۈمنامىغا نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن، دېلو ھەربىي سوتقا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

ئورگېنېرال (تۈركىيە دېڭىز-ھاۋا ئارمىيىسىدە بىر يۇلتۇزلۇق گېنېرالنى تۇغ گېنېرال، بىزدىكى گېنېرال مايور، شاۋجاڭ؛ ئىككى يۇلتۇزلۇق گېنېرالنى تۇم گېنېرال، يەنى تۇمەن گېنېرالى، ياكى دېۋىزىيە گېنېرالى، گېنېرال لىتىنانت، جوڭجاڭ؛ ئۈچ يۇلتۇزلۇقنى كورگېنېرال، يەنى كولئوردۇ گېنېرالى، ياكى كورپۇس گېنېرالى، گېنېرال پولكوۋنىك، شاڭجاڭ؛ تۆت يۇلتۇزلۇقنى ئورگېنېرال، يەنى ئوردۇ ياكى ئارمىيە گېنېرالى، داجاڭ دەپ ئاتايدۇ. دېڭىز ئارمىيىسىدە بارلىق گېنېرال ئىسمى ئادمىرالغا ئۆزگىرەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەردە، ئالباي – ئالاي كوماندىرلىق دەرىجىسى، يەنى پولكوۋنىك، شاڭشاۋ؛ ياربای – يارده‌مچى پولكوۋنىك مەنسىدە، پودپولكوۋنىك، جوڭشاۋ؛ مىڭباشى – مىڭبېشى، مايور، شاۋشاۋ –ت) ئېلى فۇئات ئەردەن رەئىسلىكىدىكى ھەربىي سوت مەھكىمىسى، 1-نومۇرلۇق ھەربىي ھالەت سوت مەھكىمىسى بىتەرەپ بولمىدى دەپ قاراپ ھۆكۈمنى رەت قىلىپ، 2-ھەربىي ھالەت سوت مەھكىمىسى بۇ دېلونى قايتىدىن كۆرۈپ چىقسۇن دەپ قارار چىقىرىدۇ. بۇ جەريانداا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى تۈگىگەن بولۇپ، شۇ كۈنگىچە قاماقتا تۇرۇۋاتقان جاۋابكارلار 1945-يىلى 26-نويابىردا، يەنى تەخمىنەن 15 ئايدىن كېيىن قويۇپ بېرىلدۇ.

1946-يىلى قايتىدىن باشلىغان سوت، 8 ئايدىن كېيىن قارىلاشلار ئاساسسىز دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ. سوت مەھكىمىلىرى مەيلى ۋەلىدىنىڭ ياكى تۈركىستان زىيىنىغا ئىشلەنگەن قارىلاشلارنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق بىر دەلىل يوقلۇقى، ۋەلىدىنىڭ پائالىيەتلىرى سۈپىتىلەرنىڭ يىمىرىلىشى ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ مۇستەقىل

بولغىنىدا ئۇلارغا قايسى جەھەتلەردە ياردەم بېرىلىشى كېرەكلىكىنى تەتقىق قىلىش بىلەن چەكلەنگەن دەپ ھۆكۈم چىقىرىلغانىدى. ئىرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى دەپ قارىلانغان قالغان جاۋابكارلارغا بولسا ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىپادىلىرى ئاساسى قانۇندا بەلگىلەنگەن ۋەتەنداشلىق ئۇقۇملىرىغا زىت كەلمەيدۇ دېگەن ھۆكۈم چىقىرىلدى. مۇنداقسىغا ئېيتقاندا، سوت مەھكىمىسى قارىلانغۇچىلار سوتلىنىش جەريانىدا چىڭ تۇرۇپ ئۆزىنى ئاقلاشلىرى، تۈركچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ئاساسى قانۇنغا زىت كەلمەيدىغانلىقى، تۈركچىلىك ئۇچۇن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرى كۈنسايىن كۈچىيىپ كېتىۋاتقان كوممۇنىزم خەۋپىگە قارشى بىر ئىپادە دەپ ئۆزىنى ئاقلاشلىرى ھىمايە قىلىنغان ھېسابلاندى. سوت مەھكىمىسىنىڭ ھۆكۈمىدىكى تۆۋەندىكى جۈملىلەر ھەقىقەتەنمۇ قىزىق ئىدى:

ئۇزۇنغا سوزۇلغان تەھلىللەردىن كېيىن، ئۆزىنى ئاقلاشتا دېيىلگىنىدەك ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش نىيەتلىرىنىڭ يوقلۇقى، مەنتىقى جەھەتتىنمۇ بۇنداق بىر ئىمكانىيەتنىڭ يوقلۇقى ھەققىدىكى پاكىتلار، ۋالىي دوكتور لۇتپى قىردارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان شاھىتلارنىڭ ئىسپات سۆزلىرىدىن ۋە مەكتۇپلاردىن مەلۇم بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مىللىي غايە ئۇچۇن كۈرەش قىلىنغان دېگەندەك مۇجمەل سەۋەبلەر كۆرسىتىلىپ زېكى ۋەلىدى بىلەن ئۇنىڭ دوستلىرىنى قويۇپ بېرىش ھۆكۈمى چىقىرىلدى.

شۇنداق قىلىپ، بىۋاستە ھۆكۈمەت تەرەپ مەخسۇس سەھنىگە ئېلىپ چىققان بۇ ئويۇن مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان ھېسابلاندى.

سىياسىي تارىخىمىزدا تۈركچىلىك-تۈرانچىلىق دېلوسى دەپ نام بېرىلگەن بۇ ۋەقەدە، تارىختا تۇنجى قېتىم بىر دۆلەت ئۆز مىللىتى ھەققىدىكى بىر كۆزقاراشنى سوتقا بېرىپ جازالاشقا ئۇرۇنغان ئىدى. «تۈركچىلىك» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى بىر ماتېرىيال ئورنىدا پايدىلىنىشقا ئۇرۇنمىغان بولسا ئىدى، بەلكى بۇ دېلو ئادەتتىكى بىر ۋەقە قاتارىدىن ئورۇن ئالغان، بەلكى ھېچقانداق بىر ئىز قالدۇرماستىن تېزلا ئۇنتۇلۇپ كېتىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما مىللىي غوجايىن رەھبەرلىكى، سوۋېتلەرنىڭ كۆڭلىگە يېقىشنى مەقسەت قىلىپ ئىچكى جەھەتتە يالغان گۇناھكار پەيدا قىلىش ئويۇنى ۋاستىسىدا تۈركچىلىك ئۇقۇمىدىن پايدىلانغان، شۇنىڭدەك بۇ تۈر دېلولار خەلقئارالىق تۈسكە كەلتۈرۈلگەن، تېخىمۇ مۇھىمى، جاۋابكارلار بىلەن بىرگە تۈركچىلىك ئۇقۇملىرىنىمۇ قوشۇپ سوتلاپ جازالىماقچى بولۇنغان ئىدى.

تۈركچىلىكنى سوتلاشتىن كېلىپ چىققان بۇ دېلو سەۋەبىدىن، تۈركىيىدىكى ئىجتىمائىي ئۇقۇم ۋە ئېنىقلىمىلارمۇ ئېغىر تەسىرگە ئۇچرايدۇ. بۇ تۈر سىياسىي ۋە ئىدىيىۋى كېسەللىكنىڭ تەسىرىدە تۈركىيە زىيالىيلىرى، تۈركىيە دۆلەت كادىرلىرى ۋە يېڭىدىن يېتىلىۋاتقان ئەۋلادلار بۇ كېسەللىكتىن ئۇزۇنغىچە قۇتۇلالمايدۇ. ھەتتا (كومۇنىزمنىڭ – ت) شەرقى لاگېرى تارقىلىپ كەتكەن كۈنلەرگىچمۇ تۈرك مىللەتچىلىكى بىلەن تۈرك ئىرقچىلىقى تەڭ مەنىدىكى ئۇقۇم دەپ قارالدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئىشنىڭ ئەڭ ئېچىنىشلىق تەرىپى، بەلكىم سوۋېتتىن ئۇركۇش تەسىرلىرىنى ئازايتىش مەقسىتىدە مىللىي غوجايىن تەرىپىدىن سىياسىيلەشتۈرۈلگەن بۇ دېلو نەتىجىسىدە، سوۋېتلار، تۈركىيىگە بولغان مۇئامىلىسىدە ئازراق بولسىمۇ يۇمشاق مۇئامىلىدە بولمىغانلىقى بولسا كېرەك. ئەسلىدىنلا سوۋېت تەشۋىقات ئورۇنلىرى تا باشتىن تارتىپلا تۈركچىلىك-تۈرانچىلىق داۋالغۇنى پۈتۈنلەي كۆز بويامچىلىق دەپ باھالاشقانىدى. تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوپ، 1945-يىلى 19-مارت كۈنىسى 1925-يىلقى تۈركىيە-سوۋېت شەرتنامىسىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ۋاقتىنى قايتا ئۇزارتمايدىغانلىقىنى ئېيتقان ئىدى. 3 ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1945-يىلى 7-ئىيۇن كۈنىسى سېلىم ساريېر بىلەن كۆرۈشكەن مولوتوپ، ئېغىزچە بىر نوتا تاپشۇرىدۇ. بۇ نوتا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى قارش بىلەن ئارداخاننى (تۈركىيىنىڭ شەرقى شىمالىدىكى ئىككى ۋىلايىتى – ت) ئۆزلىرىگە تاشلاپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلغان بولۇپ، تۈركىيە بوغازلىرىنى تۈركىيىلىكلەر ئۆز ئالدىغا مۇداپىئە قىلىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى باھانە قىلىپ، بوغازلاردا ئورتاق ھەربىي بازا قۇرۇشنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ. مىللىي غوجايىن بىۋاستە رول ئالغان تۈركچىلەرگە زەربە بېرىش جەھەتتە ئوينالغان بۇ ئويۇن، ئەپسۇسكى، سوۋېتلەرگە قىلچىمۇ كار قىلمىغان ئىدى. نەتىجىدە، تۈركلۈك-تۈرانچىلىق دېلوسى ئارقىلىق تۈركچىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ تەرەپتارلىرى ھەمدە تۈركچىلىك قاراشلار، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن چوڭ كۆچلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۆچ تەڭپۇڭلۇقى ئويۇنىدا بوزەك ئورنىدا ئوينىتىلغان ھېسابلاندى. بىر مەنىدە، ئۇلار قىلچە بەدەلسىز قۇربانلىق قىلىپ رۇسىيىلىكلەرگە تۈتۈپ بېرىلگەن ھېسابلىناتتى.

سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن سىياسىي مۇساپىرلار

ئىسمەت ئىنۆنۈ دەۋرىدىكى تاشقى تۈرك سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر تېخى ئاخىرلاشمىغان بىر ۋاقىتلار ئىدى. 1945-يىلىنىڭ ئىيۇن ئېيىدا ھۆكۈمەت ئالغان بىر قارارغا ئاساسەن، ئۇرۇش جەريانىدا ھەر تۈرلۈك يوللار بىلەن تۈركىيىگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەن 195 نەپەر ئورتا ئاسىيالىق مۇساپىر تۈرك سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ. بۇ پاجىئەنىڭ ھېساۋىنى سوراش مەقسىتىدە تېكىرتاغ خەلق ۋەكىلى شاۋكەت موجان 1951-يىلىسى ئەينى ۋاقىتتىكى باش مىنىستىردىن ئېغىزچە تەپسىلىي چۈشەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ يىغىنغا سۇنغان تەكلىپ لايىھىسى، تۈركىيە ئالىي خەلق قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىدا ئوقۇپ ئۆتۈلگەن ھەمدە رەسمىي يىغىن خاتىرىسىدىمۇ خاتىرىلەنگەن. شاۋكەت ئەپەندىنىڭ باش مىنىستىرگە قارىتىپ سورىغان "تۈركىيىگە پاناھلىق تىلەپ كىرگەن تۈرك ئىرقىدىن بولغان مۇساپىرلار سوۋېتلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىلگەنمۇ-بېرىلمىگەن؟ ئەگەر تاپشۇرۇپ بېرىلگەن بولسا بۇ ۋەقە قانداق شارائىت ئاستىدا يۈز بەرگەن؟" دەپ سورىغان سوئالىغا، ئۆز ۋاقتىدىكى ئادالەت مىنىستىرى رۇقنەددىن ناسۇ ئوغلى مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن:

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ۋەتىنىمىزگە ھەر قايسى دۆلەت مۇھاجىرلىرىدىن تەشكىل تاپقان ھەربىلەر پاناھلىق تىلەپ كەلگەن، بىتەرەپ دۆلەت بولغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ ئەسكەرلەر ئۇرۇش ئاخىرلاشقانغا قەدەر يوزغاتتا قۇرۇلغان لاگىردا تۇتۇپ تۇرۇلغانىدى.

1945-يىلى 23-فېۋرال كۈنى گېرمانىيە بىلەن ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىشىمىز سەۋەبىدىن، ئىتتىپاقداشلىرىمىزدىن بىرى بولغان سوۋېت رۇسىيىسى ئۆز تەۋەلىكىدىن بولغان بۇ ئەسكەر مۇساپىرلارنى قايتۇرۇپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلدى. شۇ سەۋەبتىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى باش مىنىستىرلىككە يازغان 1945.05.22 كۈنكى تەزكىرىسىدە گېرمانىيە بىلەن ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلغانلىقىمىزدىن كېيىن ۋەتىنىمىزگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەن ئىتتىپاقداشلىرىمىز تەۋەلىكىدىكى ئەسكەرلەر نازارەت ئاستىدا قايتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى تەكلىپ قىلدى. بۇ ئەھۋال مىنىستىرلىقىمىز تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ، ئىتتىخاز بولغان 1945-يىلى ماي ۋە 3-2563 نومۇرلۇق قارارى بويىچە "گېرمانىيە ياكى ياپونىيە ۋە ياكى ھەر ئىككىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان دۆلەتلەر گىراجدانى بولغان، ۋەتىنىمىزدە تۇرۇۋاتقان مۇساپىرلاردىن پەقەت ھەربىي بولغان كىشىلەر كۆزىتىش ئاستىدا قايتۇرۇپ بېرىلىشى كېرەك" لىكى قارار قىلىنىدى. بۇ

قارار بويىچە، ئەنقەرەدىكى سوۋېت باش ئەلچىخانىسى بىلەن بىرگە كۆزدىن كەچۈرۈلگەندىن كېيىن تاپشۇرۇلغان بىر نوتا بويىچە، 237 سوۋېت ھەربىي مۇساپىرى ئىچىدىن 195 نەپىرى تۇنجى قېتىمدا 1945.08.06 كۈنىسى تىخمىس ئېغىزىدىن سۈبۈتلەرگە قايتۇرۇپ بېرىلگەن ئىدى. ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ، رۇسىيەگە پاناھلىق تىلەپ بارغان بىر ئوفىسېرمىز بىلەن ئىككى نەپەر ئەسكىرىمىزنى، نەدىلىكىنى تاپالمىدۇق دېگەن باھانە بىلەن قايتۇرۇپ بەرمىگەنلىكى، شۇ سەۋەبتىن شەرتنامىغا خىلاپلىق قىلغانلىقى سەۋەبىدىن يولغا سېلىنغان بىرىنچى تۈركۈم ئەسكەرلەرنىڭ يولدا قېچىپ كەتكەن بىر قانچىسىنىمۇ قوشۇپ قالغانلارنى قايتۇرۇپ بېرىش پىلانىدىن ۋاز كەچكەن ئىدۇق.

شۇندىن كېيىن باش مىنىستىرلىقنىڭ تەنسىبى بىلەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرى، ئىچكى ئىشلار ۋە مىللىي مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەشكىل قىلىنغان كومىسسىيە تەييارلانغان دوكلات، مىنىستىرلار مەھكىمىسىنىڭ 1947.09.01 كۈنكى يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ، كومىسسىيە دوكلاتىغا ئاساسەن ئىش قىلىش مۇۋاپىق دەپ كۆرۈلدى. شۇنداق قىلىپ يوزغات لاگىرىنى تارقىتىۋېتىپ، پاناھلىق تىلىگۈچىلەرنىڭ ۋەتىنىمىزدە تۇرۇپ قېلىشنى تەلەپ قىلغانلاردىن تۈركى ئىرقىدىن بولغانلارنى ۋەتەنداشلىققا ئۆتكۈزۈش پرىنسىپى ماقۇل كۆرۈلدى.

كېيىن، ئەنۋەر ئانار (ئەنۋەر قازىيېۋ) بىلەن قادىر باشارغان (ئادەم قېرىنداشبەيلى) نامىدىكى قىزىل ئارمىيە سابىق ئوفىتسېرلىرىدىن ئىككىسىنىڭمۇ سوۋېت رۇسىيىسىگە قايتۇرۇپ بېرىلگەن يۇقىرىدا دېيىلگەن 195 كىشىلىك تىزىملىكتە بارلىقى مەلۇم بولىدۇ.

ئادالەت مىنىستىرى بەرگەن بۇ ھۆكۈمەت تەرەپ جاۋابى، سوئال سورۇغۇچى خەلق ۋەكىلىنى تولۇق قايىل قىلالمايدۇ. تېكىرتاغ خەلق ۋەكىلى موجان قۇرۇلتايدا سۆز ئېلىپ قىلغان سۆزىدە، بۇ ۋەقەنىڭ باشقا تەرەپلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ھۆرمەتلىك دوستلار، مەن ھۆزۈرۈڭىزلاردا ئوتتۇرىغا قويغان بۇ ۋەقەلەر ۋاقتى ئۆتكەن ئادەتتىكى ئىشلاردىن ئەمەس. زىيىنى بۇگۈنگىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان تارىخىي مەسئۇلىيەتلىرىمىزدىن بىرى بولغان بۇ ئىشنى 9-نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ھۆزۈرىدا ئوتتۇرىغا قويىمساق بەكلا ئېغىر جىنايەت ئىشلىگەن

ھېسابلىنىمىز. شۇڭا بۇ مەسىلىنى بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويماقتىمەن. ئەپسۇسكى، ئۇ قېتىمقى ۋەقە ھېچقاچان ئادالەت مىنىستىرى يۈقىرىدا بايان قىلغىنىدەك ئۇنداق يۈز بەرگەن ئەمەس. مېنى بەكلا ئەپسۇسلاندۇرغان نوقتىمۇ دەل شۇ ئىدى. ...

ئۇلار ھەرگىزمۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك ئۇنداق نازارەت ئاستىدا تۇتۇلۇۋاتقان ئەسكەرلەردىن ئەمەس ئىدى. بىز بۇ نۇقتىغا يەنە بىر قېتىم كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىشىمىز زۆرۈر دەپ تەلەپ قىلىمەن: ئۇ كىشىلەر ھەربىمىدى، نازارەت ئاستىدا تۇتۇلۇۋاتقان كىشىلەرمىدى ياكى سىياسىي مۇساپىرمىدى؟ بىزنىڭ بىلىشىمىزچە ھەربىي مۇساپىر دېگەنگە ئايروپىلانلىرى بۇزۇلۇپ قېلىپ دۆلىتىمىز تەۋەسىگە قونغان ياكى بىرەر مۇساداەمدە چېگرالىرىمىز ئىچىگە كىرىشكە مەجبۇر بولغان، ھەربىي ئورۇنلىرىمىز تەرىپىدىن نازارەت ئاستىغا ئېلىنغان كىشىلەرنىلا ھەربىي مۇساپىر دەپ قارايمىز. ئەمما بىرەر ئەقىدە سەۋەبىدىن جېنىنى ئېلىپ قېچىپ چېگرايىمىزغا كېلىپ پاناھلىق تىلىگەن كىشىلەرنى بولسا سىياسىي مۇساپىر دەپ قارىشىمىز لازىم ئىدى.

بۇ كىشىلەر ئارىسىدا دۆلىتىمىز بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان، فرانسىيىدىكى لاگىرلاردىن پاراخوتقا قاچىلىنىپ ئېلىپ مېڭىلغان، ئارناۋۇت كۆيى (ئىستانبۇل بوغۇزى بويىدىكى ھەشەمەتلىك بىر مەھەللە، ئالبان كەنتى دېگەن مەنىدە – ت) ئۇدۇلىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىدا جېنىنى تىكىپ پاراخوتتىن سەكرىگەندىن كېيىن بېلىقچىلىرىمىز تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنغان، ئاندىن بىزدىن پاناھلىق تىلىگەن كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇ كىشىلەر سىياسىي مۇساپىر بولماي نېمە؟

ھۆرمەتلىك دوستۇم سۆزىدە، ئەنۋەر بىلەن ئادەم دېگەن ئىككى نەپەر ئەزەرى زىيالىيىسىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتى. ئۇ ئىككىسى ئەسلىدە بىزگە ياخشى تونۇش بولغان كونىا (تۈركىيىنىڭ كىچىك ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا جايلاشقان بىر شەھەر – ت) خەلق ۋەكىلى زىيات ئەپەندىنىڭ قېرىنداشلىرى ئىدى. خېلى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا رۇسىيە ئارمىيىسىدە ئوفىتسىر بولۇپ خىزمەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئىككىسى ئۆز خەلقىنى ئېسىدىن چىقارمىغان، كوممۇنىزم ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلىشماي گېرمانىيىگە قېچىپ كەتكەن، گېرمانىيىگە بېرىپ ئۇ يەردە ئۇزۇن يىل تۇرۇپ قېلىشقان. كېيىن دۆلىتىمىزگە كېلىپ يۇرتلۇقلىرىنىڭ يېنىغا، يەنى زىيات ئەپەندىنىڭ ئۆيى ئېتىراپىغا بېرىپ پانالانغان كىشىلەر ئىدى. ئەمما نومۇس قىلىنغىدەك بىر ۋەقە، ئۇلار بىر كۈنى تۇرۇۋاتقان ئۆيلىرىدىن قولغا ئېلىنىپ،

سىلەرنى ئەنقەرەگە ئاپىرىمىز دەپ ئالداپ ساقچى مەسئولى ئېلى رىزا چېگرا بويىغا يالاپ ئاپىرىپ، روسلارغا قۇربانلىق قىلىپ تۇتۇپ بەرگەن.

بۇ خەلقنىڭ تارىخىدا، پەقەت بىرلا مۇساپىر قايتۇرۇلغان. شۆبتىسىيە پادىشاھى شارل ئۇچۇن جەڭ قىلغان شەرەپلىك بىر قەھرىمان ۋەقەسىدەك ھادىسىلەر بەكلا كۆپ. ئەمما سىياسىي مۇساپىرلارنى بىر قۇشخانىغا يوللىغاندەك تاپشۇرۇپ بېرىدىغان نومۇس قىلمىشارلىق، كۆڭۈل يېرىم قىلىدىغان نومۇسلۇق ھادىسە زادىلا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىدى (باركاللا! دېگەن سادالار ياڭرىدى).

ئىبنى سەئۇد بوي ئەگمىگەن، مۇساپىرلارنى بەرمىگەن ئىدى. ئەمما بىزدىكى بىر دەۋر كىشىلەر تارىخىمىزغا بۇ داغنى قالدۇردى. بىزنىڭكىلەر مۇساپىرلارنى تاپشۇرۇپ بېرىشتى يولداشلار (توغرا دېدىڭ! دېگەن سادالار ياڭرىدى).

مىللىي غوجايىن ھۆكۈمىتى سوۋېتلار تەرەپكە تاپشۇرۇپ بەرگەن تۈركى ئىرقىدىكى مۇساپىرلارنىڭ ئاقىۋىتلىرى، گېرمانىيىدە ئىتتىپاقداش كۈچلەر تەرىپىدىن سوۋېتلەرگە تاپشۇرۇپ بەرگەن كىشىلەرنىڭ تەغدىرىدىن قىلچە پەرقسىز ئىدى.

يەنە ئافغانىستاندا

ئافغانىستاندىكى سوۋېتقا قارشى پائالىيەتلەر

گېرمانىيە-رۇسىيە ئۇرۇشى باشلانغان باربارووسسا ھەربىكتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا، رۇسلارنىڭ كەينى-كەينىدىن مەغلوب بولۇپ كەينىگە چېكىنىۋاتقانلىقى ئافغانىستاندىكى تۈركىستانلىقلارنى قاتتىق خۇشال قىلىۋەتكەن ئىدى. ئۇلاردىكى كۆمۈلۈپ قالغان ئۈمىدلەر قايتىدىن جانلىنىپ، سوۋېتلار چوقۇم يىمىرىلىدىغان بولدى، تۈركىستان مۇستەقىللىقىنىڭ ئېھتىمالى قايتىدىن تۇغۇلىدىغان بولدى دەپ ئويلىماقتا ئىدى. دەسلەپىدە شىرمۇھەممەدبەگ قارتارىدىكى باسمىچىلار يېتەكچىلىرى شىمالى ئافغانىستانىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە قىشلىق ئۇيقۇسىغا كىرىپ قالغان تەشكىلاتلارنى قايتىدىن ئۇيغۇتۇشقا كىرىشىدۇ.

ئۇ يىللىرى ئۆزبېك مۇھاجىرلىرى ئافغانىستاننىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىگە چېچىلىپ كەتكەن ئىدى.

تۈركمەنلەر بولسا كۆپىنچە چوڭ-چوڭ گۇرۇپپىلار بويىچە بىرگە تۇراتتى. كابۇلدا تۇرۇشلۇق گېرمانىيە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچىسى پىلگېرنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، شىمالى ئافغانىستاننىڭ تۈركمەنلەر تۇرغان يەرلىرىدە 11 مىڭدەك قوراللىق تۈركمەن بارلىقى مەلۇم. ھېچ بىر ھۆكۈمەت تىزگىنلىيەلمەي كېلىۋاتقان پامىر رايونىدا قانچىلىك تۈركىستانلىق ياشاۋاتقانلىقىنى ئېنىقلاش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى.

باربارۇسسا ھەرىكىتى باشلىنىپ 6 ھەپتىدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بېرلىن دائىرىلىرى كابولدىكى گېرمانىيىنىڭ ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچىسى پىلگېرگە سوۋېتقا قارشى گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرىدۇ. ئەسلىدە كابۇلدا تۇرۇشلۇق گېرمانىيە دىپلوماتىك ئەمەلدارى، ئەلچىخانا ھەربىي مۇتەخەسسىسى مايور (مىڭ بېشى) شچېنك، 1936-يىلىدىن بۇيان شىمالى ئافغانىستاندىكى گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ئىدى. بولۇپمۇ سوۋېت-ئافغانىستان چېگراسىغا يېقىن جايلاردا تۇرۇۋاتقان تۈركمەنلەر، ئۆزبېكلەر ۋە بىر قىسىم ئاق ئۇرۇسلار ئارىسىدا پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقانىدى. ئۇ يىللىرى، ئافغانىستاندا سوۋېتقا قارشى گۇرۇپپا دەپ ئاساسلىقى تۈركىستانلىق گۇرۇپپىلار كۆزدە تۇتۇلاتتى.

تۈركىيە بىلەن ياپونىيىنىڭ دىپلوماتىك ئەمەلدارلىرى تۈركىستانلىق گۇرۇپپىلار بىلەن بەكلا قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشقان ئىدى. پىلگېر، 1941-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا بېرلىنغا يوللىغان بىر دوكلاتىدا، ئەمىر تەرەپپازلىرى، باسمىچىلار بېتەكچىلىرى ھەمدە بىر قىسىم سودىگەرلەر يوشۇرۇن تەشكىللىنىۋاتقانلىقى، بۇ تۈردىكى گۇرۇپپىلار سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدە يۈز بەرگەن قالايماقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ تۈركىستان تەۋەسىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقانلىقى بايان قىلىنغان بولۇپ، گېرمانىيىنىڭ بەشىنچى قول پائالىيەتلىرى ئۈچۈن بۇ تۈردىكى گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش پايدىلىق بولىدىغانلىقى ئوستىدە توختالغان ئىدى. پىلگېر تەكىتلەپ ئۆتكەن يەنە بىر ئىش، بۇ جايلاردا پائالىيەت قىلىۋاتقان گۇرۇپپىلارنىڭ تۈركىيىدىكى سوۋېتقا قارشى ساھەلەرگە بېقىنماستىن پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى ئىدى. شۇنداق قىلىپ،

ئۇلار كابولدىكى تۈركستانلىقلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش يوللىرىنى ئاختۇرۇشقا كىرىشكەنىدى.

ئەسلىدە، گېرمانىيە بىلەن ياپونىيە، ئىتالىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان 1940-يىل 27-سېنتەبىر كۈنكى بېرلىن شەرتنامىسىغا ئاساسەن، گېرمانىيە بىلەن ئىتالىيە ئىككىسى شەرقى ئاسىيادىكى ئىشلاردا ھەر تۈرلۈك پائالىيەتلەرگە ياپونىيە مەسئۇل بولىدۇ دەپ بېكىتىشكەنىدى. بۇنىڭ ئۇچۇن ياپونىيەمۇ ياۋروپادىكى ئىشلارنى بۇ ئىككى دۆلەت ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغانلىقىغا ماقۇل كەلگەن ئىدى. بۇ شەرتنامىغا ئاساسەن بارلىق ئاسىيا ئەللىرى تەۋەسىدە 3 ئوق مەركىزى دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر ئاخبارات ھەمكارلىقى ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغان بولغانىدى. شۇنىڭغا قارىماي، شەرتنامە ئىمزالىنىپ ئارىدىن بىر يىلمۇ ۋاقىت ئۆتمەستىن، يەنى 1941-يىلىنىڭ ئاپرىل ئېيىدا ياپونىيە تەرەپ سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن بىتەرەپلىك شەرتنامىسىنى ئىمزالىغانلىقى بېرلىن دائىرىلىرىنى قاتتىق رەنجىتكەنىدى. ئەمدى ياپونىيىنى ئالاقزادە قىلىش نۆۋىتى ھىتلېردا ئىدى. باربارووسسا ھەربىكىتىنى ياپونلار زادىلا كۈتمىگەن بولۇپ، بۇندىن كېيىن سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن تۈزۈشكەن شەرتنامىغا سادىق قېلىش-قالماسلىق مەسىلىدە ياپونلار ئۇزۇنغىچە ئىككىلىنىپ قالىدۇ. ھۆكۈمەت تەشكىل قىلغان كونويې كابىنىتى سىبىرىيە پىلانىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، جەنوبى ئاسىياغا يۈرۈش قىلىش قارارىنى ئالىدۇ. نەتىجىدە، ئوق مەركىزى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقمۇ ئاستا-ئاستا ئاجىزلىشىشقا باشلايىدۇ.

شۇنداق بولغاچقا، ئافغانىستاندىكى گېرمانىيە دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ ياپونىيىلىكلەر ئاچقان يولدا مېڭىشنى خالىماسلىقىنىمۇ چۈشىنىش قىيىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ بۇ ئەتراپتا پىلانلىغان پىلانلىرىمۇ بىر-بىرسىدىن پەرقلىنىشقا باشلىغان ئىدى. ياپونىيىلىكلەر شەرقى تۈركستان ۋەزىيىتىگە بەكرەك قىزىقماقتا ئىدى. مانجۇرىيىدە قۇرغان قورچاق مانچۇ كۇ دۆلىتى (مانجۇرىيە دۆلىتىنى دېمەكچى –ت) نى مۇداپىئە قىلىش ئارقىلىق خىتايغا يۈرگۈزۈۋاتقان بېسىملارنى كۈچەيتىش نىيىتىدە ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قىزىقىدىغىنى مۇنداق ئىككى يۆنىلىشكە قارىتىلغانىدى: جەنۇبىي ئافغانىستان چېگرا بويلىرىدىكى قەبىلىلەرنى تەشكىللەپ ئەنگلىيە-ھىندىستان ھاكىمىيىتىگە قارشى توپىلاڭ قوزغاشنى مەقسەت قىلغان ئىدى؛ شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدە بولسا ئاساسلىق نىشان ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىسىدا، يەنى تۈركىستاندا قالايماقانچىلىق پەيدا قىلىپ سوۋېتلار كۈچىنىڭ بىر قىسمىنى بۇ

تەرەپلەرگە قايدۇرۇشنى مەقسەت قىلىش ئىدى. گېرمانىيىنىڭ ئىشغالىيەت پىلانىغا ئاساسلانغاندا، كاپكازىيە بىلەن قىرىمغا ئوخشايدىغان تۈركى ئىرقىغا تەۋە رايونلارنى تولۇق تۈردە گېرمانىيىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىغا ئېلىپ، ئۇ جايلارنى گېرمانىيە مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلماقتا ئىدى.

شۇ سەۋەبتىن، گېرمانىيە ئۇچۇن تۈركىستان تەۋەسى ئۇنچە بەك مۇھىم ھېسابلانمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مەيلى تۈركىستان تەۋەسىدە ياكى ئەتراپتىكى جايلاردا تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۇچۇن پائالىيەت قىلىۋاتقان گۇرۇپپىلارغا ياردەم قىلىش مەسىلىسىدە ھېچقانداق بىر پىلانى يوق ئىدى. ئۇندىن باشقا يەنە گېرمانىيە دائىرىلىرى كەلگۈسىدە سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىدا بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەت تەشكىللەشنى مەقسەت قىلىۋاتقانلىقى ئۇچۇن، بۇنداق ئىشلار ئۇچۇن بۇ تۈر گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشتا تۈركىيە ياكى ياپونىيە قاتارلىقلارنىڭ تەييار ئىمكانىيەتلىرىدىن پايدىلىنىشنىمۇ خالىماي كەلگەن بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم يول تۇتۇشنى ئەڭ بىخەتەر يول دەپ قارىشاتتى.

پىلگېرنىڭ دوكلاتىدىن قارىغاندا، شىمالى ئافغانىستاننى ئاساس قىلىدىغان پائالىيەتلەردە مۇنداق ئاساسلىق ئىككى قىينىچىلىق بار ئىدى: ئۇنىڭ بىرسى، 1930-يىللىرىدىن بۇيانقى ئون يىل مابەينىدە چېگرانىڭ سوۋېت تەرىپى قاتتىق تېزگىنلىنىلگەنلىكى ئىدى. بۇ ئەھۋال، سوۋېتلار تەرەپكە سىڭىپ كىرىش ئىشىنى بەكلا قىينىلاشتۇرىۋېتەتتى. يەنە بىر قىين مەسىلە، ئافغانىستان ھۆكۈمىتى پەيدا قىلغان مۇشكۈلچىلىكلەر ئىدى. ئافغانىستان دائىرىلىرى چېگرا بويلىرىدىن تارتىپ بارلىق شەھەرلەردىكى سوۋېتقا قارشى پائالىيەتلەرنى ئىزچىل نازارەت ئاستىغا ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى. ئەسلىدە بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىشلار ئەنگلىيەگە قارشى كۈچلەرنى تىزگىنلەش جەھەتتىمۇ كۆرۈلمەكتە ئىدى. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى ئۆزىنى مەيلى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولسۇن ياكى ئەنگلىيە بىلەن بولسۇن زىتلاشتۇرۇپ قويۇشقا سەۋەب بولىدىغان ھەرقانداق بىر ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا يول قويماسلىق ئۈچۇن قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن چارىلارنى ئىشقا سېلىش ئىرادىسىگە كەلگەن ئىدى. پىلگېر، شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدىكى ۋەزىيەتنىڭ تېخىمۇ نازۇك ئىكەنلىكىنى، بۇ جايلاردىكى تۈركىلەر ئوتتۇرىسىدا ئافغانىستاندىن بۆلۈنۈپ چىقىش ئارزۇلىرىنى كۈشكۈرتۈشكە يارايدىغان ئېقىملار ئوتتۇرىغا چىققىنىدىلا ئاندىن ئۇلاردىن ئۈمىد كۈتۈشكە بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا

قويغان. 18-ئىيۇل كۈنىسى يوللىغان دوكلاتىدا ئافغانىستاندا ياشايدىغان تۈركىلەر (ئۆزبېك ۋە تۈركمەنلەر) نىڭ ئافغانىستان ساقچىلىرى تەرىپىدىن قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىنغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتكەن.

سوۋېت ئىشپىيونى ئايقارلى يەنە سەھنىدە

ئافغانىستاندا گېرمانىيە ئەلچىخانا مەسئۇللىرى بىرىنچى بولۇپ مۇناسىۋەت باغلىغان كىشىسى يەنە شۇ مەخمۇت ئايقارلى ئىدى. ئايقارلى ئەسلىمىلىرىدە، ئۇنىڭ بىلەن گېرمانىيە ئەلچىخانىسى نامىدىن تۇنجى قېتىم مۇناسىۋەت باغلىغان كىشى ئىنگې بەركە دېگەن بىرسى ئىدى دەپ يازىدۇ. ئىنگې بەركەنىڭ يولدىشى كابۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدە باكتېرىيولوگىيە مۇتەخەسسىسى بولغان زۇھتۇ بەركې ئىسىملىك بىر پروفېسسور تۈرك دوختۇرى ئىدى؛ بۇ ۋاستىچى ئارقىلىق تۇنجى قېتىملىق مۇناسىۋەت باغلانغىنىدىن كېيىن، رەسمىي ئالاقىلىشىش ئۈچۈن ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق گېرمانىيە ئەلچىخانىسىدا 20 يىلدەك دىپلوماتىيە ئەمەلدارى بولۇپ ئىشلىگەن ستېرن ئىسىملىك بىر ھەربىي دىپلومات بىلەن يۈز بېشى (كاپىتان، شاڭۈي) دېيىتز دېگەن يەنە بىر مەسئۇل كىشىمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى، دەپ يازىدۇ. گېرمانىيە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچى پىلگېرنىڭ دوكلاتى بىلەن مەخمۇت ئايقارلىنىڭ ئەسلىمىلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغىنىمىزدا، مىڭ بېشى (مايور، شاۋشاۋ) شچېنك بىلەن ستېرن نامىدىكى ئوفىسېرلارنىڭ ئەسلىدە بىر كىشى ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شچېنك، ۋەزىپىسىنىڭ مەخپىيەتلىكى ئۈچۈن ئۆزىگە ستېرن دەپ ئات قويۇۋالغان.

1941-يىلى سېنتەبىردە ئايقارلى بىلەن گېرمانىيە ئەلچىخانىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر رەسمىي باشلىنىدۇ. ئايقارلىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلەردە تۇرىدىغان مۇناسىۋەت باغلۇغۇچى كىشىلىرىدىن تەشكىل تاپقان بىر تەشكىلاتى بار بولۇپ، گېرمانىيە ئەلچىخانىسىغا سوۋېت ئىتتىپاقى، شىمالى ئافغانىستان ۋە شەرقى تۈركىستان ھەققىدە مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەشنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇنىڭ ھېسابىغا گېرمانىيە ئەلچىخانىسى ئايقارلىنى ئافغانىستان ساقچىلىرىدىن قوغداش ۋە ماددىي ياردەم قىلىدىغانغا كېلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سوۋېت ئىشپىيونى بولغان ئايقارلى ھىتلېر گېرمانىيىسىنىڭ ئافغانىستانىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ۋە ئەڭ

ئىشەنچلىك ئىشپىيونى بۆلۈۋالىدۇ. ئەمما، ئاردىدىن بىرەر ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بەزى ئىشلاردا گېرمانىيە ئەلچىخانىسىنىڭ پائالىيەتلىرى ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىشكە باشلايدۇ.

1941-يىلىنىڭ كۈز ۋاقىتلىرىدا ئەنگلىيە بىلەن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىرانىنى ئىككى تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ ئىشغال قىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە، ئىتتىپاقداش كۈچلەر بىۋاستە قوشنا هالغا كېلىۋالىدۇ. بۇ ئىككى ئىتتىپاقداش دۆلەت، ئافغانىستاندا گېرمانىيە بىلەن ئىتتالىيىنىڭ تەسىرىنى تولۇق سۈپۈرۈپ تاشلاشقا بەل باغلايدۇ. چۈنكى ئۇ ۋاقىتلاردا ئۇلارنىڭ هەر ئىككىسىلا باشقا-باشقا فرونتلاردا نېمىسلار بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان دۆلەتلەر بولغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركىستاندا، ئەنگلىيىلىكلەر بولسا هىندىستاندا بىرەر مەسىلە پەيدا بۆلۈشىنى هەرگىزمۇ خالىمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار 1941-يىلى 11-ئۆكتەبىر كۈنىسى ئورتاق بىر قارار قوبۇل قىلىپ ئوق مەركىزى دۆلەتلىرىنىڭ ئافغانىستاندا تۇرۇۋاتقان دىپلوماتىك ئەمەلدارلاردىن باشقا بارلىق گراجدانلىرىنى ئافغانىستاندىن دەرهال چىقىپ كېتىشلىرىنى، بولمىسا تېگىشلىك تەدبىر قوللىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. ئافغانىستان هۆكۈمىتى بولسا، ئەنئەنىۋى بىتەرەپلىكىدە قەتئىي چىڭ تۇرۇش نىيىتىدە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئەتىسى ئافغانىستان مىنىستىرلار كابىنىتى يىغىن ئېچىپ بۇ هەقتىكى مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىشىدۇ. يىغىندا ئېلىنغان هۆكۈمەت قارارى 18-ئۆكتەبىر كۈنىسى ئېلان قىلىنىدۇ. نەتىجىدە، ئافغانىستان هۆكۈمىتى گېرمانىيە بىلەن ئىتتالىيىدەك يىراقتىكى دوسلىرىنى خوش قىلىش ئورنىغا، ئەنگلىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدەك كۈچلۈك تامخوشنىلىرىنى رازى قىلىشنىڭ ئافغانىستان مەنپەئەتلىرىگە تېخىمۇ ئۇيغۇن بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەنىدى. شۇنداق قىلىپ، ئەلچىخانا خادىملىرىدىن باشقا بارلىق نېمىس ۋە ئىتالىيان مەسلىھەتچىلىرى، تېخنىك خادىملىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار ئىككى هەپتە ئىچىدە ئافغانىستاندىن چىقىپ كەتسۇن دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. بۇنداق بىر قارار ئېلىنغاندىن كېيىن، ئافغانىستان تەۋەسىدە ئەلچىخانىدا ئىشلەيدىغان 10 نەپەر ئادەمدىن باشقا بىرمۇ گېرمانىيىلىك قالمايدۇ. بۇنىڭغا قارىماي، گېرمانىيە بىلەن ئىتالىيە دىپلوماتىك ئەمەلدارلىرى ئۇرۇش ۋەزىيىتى ئوق مەركىزى دۆلەتلەرگە پايدىسىز بولۇپ ئۆزگىرىۋاتقانلىقى مۇقىملىشىپ قالغان ۋاقىتلارغىچە ئافغانىستاندىكى سوۋېت بىلەن ئەنگلىيىگە قارشى پائالىيەتلىرىنى بىر كۈنمۇ توختاتماي داۋاملاشتۇرىدۇ.

مەخمۇت ئايقارلى، 1942-يىلىنىڭ ئەتىياز ئايلىرىغىچە گېرمانىيە ئەلچىخانىسىدىكىلەرگە سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن شەرقى تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىپ تۇرىدۇ. ئەمما بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، گېرمانىيە ئەلچىخانىسىدىكىلەر ئايقارلىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈنلا ئىشلەيدىغان بىرسى ئەمەس، بەلكى يەنە تۈركىيە بىلەن سوۋېتلەرگىمۇ خىزمەت قىلىپ يۈرىدىغان بىرسى ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلىشقا باشلىغان ئىدى. شۇڭا، 1942-يىلىنىڭ ماي ئېيىدىن باشلاپ باشقا مۇناسىۋەت باغلاش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشىدۇ. دەل شۇ پەيتلەردە، يەنى شۇ يىلىنىڭ ئىيۇن ئېيىدا مەخمۇت ئايقارلى ئافغانىستان دائىرىلىرى تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم قولغا ئېلىنىدۇ. ئافغان ھۆكۈمىتى، ئايقارلىنى تۈركىيە بىلەن گېرمانىيە ئۈچۈن جاسۇسلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان دېگەن جىنايەت بىلەن قولغا ئالىدۇ. ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئايقارلىنى قولغا ئېلىنىشتىن قۇتقۇزۇپ قېلىش ھەققىدە ھېچقانداق ھەرىكەت قىلماي جىم تۇرۇۋالغانلىقى قىزىق ئىدى. بولمىسا ئەينى شۇ ئايقارلى 1936-يىلى تۇنجى قېتىم قولغا ئېلىنغىنىدا، بولشېۋىكلار ئافغانىستان ھۆكۈمىتى تەركىبىدىكى سوۋېتپەرەس كىشىلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، ئايقارلى خاتا قولغا ئېلىنىپ قالغان دېگەن بىر ھۆكۈمەت بايانىاتى ئېلان قىلىپ قويۇپ بېرىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىشقانىدى. ئەمما بۇ قېتىمقىسىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقى قىزىق بىر تاكتىك ئىشلىتىپ، ئۆزىنىڭ جاسۇسى بولغان ئايقارلىنى باشقا دۆلەتلەر ئۈچۈن جاسۇسلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان دەپ قولغا ئېلىنىشىغا ۋە سوتلىنىپ قاماق جازەسىغا مەھكۇم قىلىنىشىغا قارىتا قىلچە ھەرىكەت قىلماي جىم يېتىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئايقارلى ئۇرۇش ئاخىرلاشقان كۈنىگىچە ئافغانىستان تۇرمىسىدە ئۇرۇش تۈگىگەندە قايتىدىن سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۈچۈن جاسۇسلۇق قىلىش پۇرسىتىنى كۈتۈپ يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ.

مەخپىي ھەرىكەت پارولى ـ خانسا

باربارۇسسا ھەرىكىتى باشلانغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ كەينى-كەينىدىن غەلىبە قىلىپ ئالغا ئىلگىرىلىشى، بارلىق سوۋېت فرونتلىرىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن يىمىرىلىشى ئافغانىستاندىكى تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر ئارىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىدىغانلىقىغا بولغان

ئىشەنچلىرىنى كۈچەيتىۋەتكەندى. بۇنداق ۋەزىيەت، تۈركىستانلىقلار پات يېقىندا مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ دەيدىغان ئۈمىدنى پەيدا قىلغانىدى. بولۇپمۇ مۇبەششىرخان تارازا، تېزلىكتە بىر سىياسىي تەشكىلاتقا ئۇيۇشۇپ دەرھال پائالىيەت باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. 1941-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا يېقىن، مۇبەششىرخان يېتەكچىلىكىدە باسمىچىلار يېتەكچىلىرى بىلەن ئەمىر تەرەپتارلىرى بىر يەرگە كېلىپ مەخپىي بىر سىياسىي تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش قارارىنى ئېلىشىدۇ. بۇ تەشكىلاتقا «لا مەركەزىيەتچى ھۆكۈمەتچى تۈركىستان» دېگەن نام بېرىلىدۇ. بىر ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىشنى مەقسەت قىلغان بۇ تەشكىلاتقا ئاخىرقى بۇخارا ئەمىرى بولغان سەئىد ئالىمخانىنىڭ ئوغلى شاھزادە ئۆمەرخان رەئىس قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. ۋەزىرلىك ئورنى مۇبەششىرخان تارازىنىڭ ئوغلى، سابىق بۇخارا ئەمىرىنىڭ كۈيوغلى نەسرۇللاخانغا بېرىلىدۇ. سابىق باسمىچىلار يېتەكچىسى بولغان شىر مۇھەممەتبەگ بولسا، ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلىپ بېكىتىلىدۇ. مالىيە ۋەزىرلىك ۋەزىپىسى ئەكرەم قارىغا، مائارىپ نازارىتى بولسا ھەببۇللاخان تۆرەگە تاپشۇرۇلىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەسلى قۇرغۇچىسى بولغان مۇبەششىرخان تارازا ئافغانىستان ھۆكۈمىتى تەۋەسىدە ئىشلەۋاتقان بىرسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھېچقانداق بىر ۋەزىپىگە تەيىنلەنمەي پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ يېتەكچىلىك قىلىش يۇلىنى تۇتىدۇ. ھۆكۈمەت تەركىبىدە تاغاخان، قۇدرىتۇللاخان قاتارىدىكى تونۇلغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. داڭلىق باسمىچىلار يېتەكچىسى ئىبراھىم لاقاينىڭ ئورۇنباسارى شەمشىدىن ۋەكىلمۇ رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەركىۋىدىن ئورۇن ئالغان ئىدى. پامىرىدىكى قىرغىز تۈركلىرىنىڭ يېتەكچىسى قامچابەگ، پامىر تەۋەسىنىڭ مەسئۇلى قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى. شىمالى ئافغانىستان تۈركمەنلىرىنىڭ رەئىسى قىزىلئاياق خەلىپىمۇ بۇ تەشكىلات تەركىبىدە ۋەزىپە ئالغانىدى. مازارى شەرىپ باشچىلىقىدىكى ئەندىخوي، خانابات، قۇندۇز ۋە باغلان قاتارىدىكى شىمالى ئافغانىستان شەھەرلىرىدە تېزلىكتە تەشكىللىنىشكە باشلىغان بۇ تەشكىلات، كونا باسمىچىلارنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستاندا ت م ب دىن باشقا بارلىق تۈركىستانلىق گۇرۇپپىكىلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، بىر سىياسىي تەشكىلات ئاستىدا بىرلىككە كەلگەن ئىدى.

ئايقارلى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، نېمىسلار ئافغانىستان باش ۋەزىرلىكتە ئىشلەيدىغان سەئىت مۇبەششىرخان تارازا بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. كۆرۈشۈش جەريانىدا شىمالى ئافغانىستانىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە قايتىدىن جانلانغان تەشكىلاتلارغا ياردەم مەسلىسىدە ئۆزئارا كېلىشىدۇ. مۇبەششىرخان تارازا

يېتەكچىلىكىدىكى بۇ ھەربىكەت، «خانسا» دېگەن پارول بىلەن باشلىتىلماقچى بولىدۇ. نېمىسلار تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ئىككى تەرەپلىمە پىلان ئىجرا قىلىشنى مەقسەت قىلماقتا ئىدى. بۇنىڭ بىرىنچىسى گېرمانىيىنى ئاساس قىلىدىغان ھەربىكەت بولۇپ، تۈركىستان لېجيونلىرى ئارىسىدىن تاللىنىپ جاسۇسلۇققا قارشى تەشكىلاتتا يېتىشتۈرۈلگەن جاسۇسلار پاراشۇت بىلەن تۈركىستانىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىغا تاشلىنىش مەقسىتىدە تەييارلىق قىلىناتتى. نېمىسلار پىلانىنىڭ يەنە بىر قىسمى بولسا ئافغانىستانىدىكى تۈركىستانلىقلارنى تەشكىللەپ تۈركىستان ئىچكى قىسمىدىكى گۇرۇپپىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ساقلاش ئارقىلىق، ئارقا سەپلەردە ھەر تۈرلۈك قوزغىلاڭلارنى چىقىرىپ سوۋېتلەرنىڭ ئارقا سېپىنى قالايماقان قىلىش ئىدى. گېرمانىيە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچىسى خانس پىلگېر، بۇ مەقسەتلەر ئۈچۈن مۇبەششىرخان تارازا رەئىسلىكىدىكى تەشكىلاتنىڭ ھېقىقى دائىرىسىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن ئالاھىدە تىرىشىپ كۆرىدۇ. بۇ ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچىنىڭ دوكلاتىدىن قارىغاندا، بۇ تەشكىلاتنىڭ يالغۇز باغلانىدىكى شۆبىسىدىلا 800 ئاتلىق ۋە يېرىمى قورالانغان 1000 دەك جەڭچىسى بارلىقى مەلۇم. قالغان شەھەرلەردىكى تەشكىلات تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان ئادەم سانى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات بولمىسىمۇ، ئۇ يەرلەردىكى ئادەم سانىنىڭمۇ 15~10 مىڭدىن كەم ئەمەسلىكى كۆرسىتىلگەن. چېگرا تەكشۈرۈش ئىشلىرى بەكلا قىيىن بولغان پامىر رايونىدىمۇ دۇنيا ئۇرۇشى سەۋەبىدىن قايتا جانلىنىشقا باشلىغان نۇرغۇنلىغان قوراللىق گۇرۇپپىلار مەۋجۇت ئىدى.

بېرلىندىكىلەر، تۈركىستان تەشكىلاتى قول ئاستىدا نۇرغۇن ساندا قوراللىق قوشۇنلىرىنىڭ بارلىقىنى گېرمانىيە ئەلچىخانىسىدىكىلەر تەرىپىدىن بىۋاستە تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاپ چىققىنىدىن كېيىن، پىلگېرگە لازىملىق ماددىي ياردەملەرنى بېرىپ، ئۇ يەردە كەڭ دائىرىدە بىر پائالىيەت باشلىتىش ئۈچۈن رۇخسەت بېرىدۇ. تارازا بىلەن ئۇنىڭ تەشكىلاتى نېمىسلاردىن كىچىك رادىيولار بىلەن قورال تەلەپ قىلىدۇ. پۇللا بولىدىكەن، ئافغانىستاندا قورال سېتىۋېلىشتا بىرەر قىيىنچىلىق بولمايتتى. شۇنداق قىلىپ، «لا مەركەزىيە تۈركىستان» تەشكىلاتى دەسلىپىدە چېگرا بويلىرىدا ئۆزئارا ئالاقە باغلىۋېلىش، ئاندىن ئۇششاق قوشۇنلار بويىچە قوراللىق كۈچلەرنى سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرەپكە يوشۇرۇن ماڭدۇرۇش ئۈچۈن پائالىيەتلەرگە كىرىشىدۇ. مەركەزنىڭ ھەربىي مەسئولى شىر مۇھەممەتبەگ بىر تەرەپتىن ياپونلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا كىرىشىپ ئۇلارنىڭمۇ ياردىمىدىن پايدىلىنىشنى ئارزۇ قىلماقتا ئىدى. بۇ پائالىيەتلەردىن تۈركىيە باش ئەلچىسىنىڭ خەۋرىسىز قېلىشى مۇمكىن

ئەمەس ئىدى. دېگەندەك، تۈركىيە باش ئەلچىسى كامال كۆپرۈلۈ تەشكىلاتنىڭ بېشىكى يېتەكچىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، گېرمانىيىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ قانات يايدۇرىلىۋاتقان پائالىيەتلەرنى مۇزاكىرە قارىمايدىغانلىقىنى، بۇ تۈردىكى ئۇرۇنۇشلارغا تايىنىپ يېتەرلىك نەتىجىگە ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، بۇ ئۇرۇشتا گېرمانىيىنىڭ تەسىرى كۈنسايىن ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى (ئابدۇخەمىت كۆچا، تۈركىيە باش ئەلچىخانىسىدا مۇئاۋىن بولغانلىقىنى پەرەز قىلىدىغان ئەمما ئىسمى ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن بىر كىشىنىڭ تۈركستانلىق يېتەكچىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) . بۇ جەريانىدا، گېرمانىيىلىك مەسئۇل خادىملار گېرمانىيە ئۇرۇش ئايروپىلانلىرىنىڭ ئۇزۇنغا قالماي ئافغانىستانغا يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى، كەڭ كۆلەملىك پاراشوتچىلار قىسمىنىڭ ھەربىي ئارقىلىق تۈركستان تەۋەسىگە نۇرغۇنلىغان پاراشوتچىلار تاشلىنىدىغانلىقى ھەققىدە تەشۋىقاتلارنى كەڭ كۆلەمدە تارقىتىشقا كىرىشىدۇ. بۇ تۇر ئىشلاردىن كېيىن، 1941~1942-يىللىرى ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ئادەم تۈركستان تەۋەسىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەنىدى. ئەپسۇسكى، سوۋېتلار تەۋەسىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەن بۇ تۇر كىشىلەرنىڭ سانى، نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقى ۋە قانداق ئاقىۋەتلەرگە دۇچار بولغانلىقى ھەققىدە كوچىدىكى ھەر تۇرلۇك قۇرۇق گەپلەردىن باشقا ھېچقانداق بىر مەلۇمات تېپىلمىدى.

ستالىنگرات ئالدىدىكى جەڭدە گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ يېڭىلىشى، ئافغانىستانىدىكى تۈركستانلىقلار تەشكىلاتلىرى ئۈچۈنمۇ زاۋاللىققا يۈزلىنىشنىڭ سېگنالى بولۇپ قالىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدىكى تۈركلەر زىچ (ئۆزبېكلەر بىلەن تۈركمەنلەر) ئولتۇراقلاشقانلىقى سەۋەبىدىن، بۇ يەردىكى پائالىيەتلەرنى ئافغان دائىرىلىرى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىپ تىزگىنلەپ تۇرماقتا ئىدى. بولۇپمۇ ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى قىرغىقىدىن كەلگەن مۇھاجىر تۈركستانلىقلار مەسلىسى ئۈستىدە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بەكلا سەزگۈر بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىرىنى ھەر دائىم نازارەت ئاستىدا تۇتۇپ كۆزىتىپ كەلمەكتە ئىدى. گېرمانىيىنىڭ ستالىنگرات مەغلۇبىيىتى ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ كەسكىن بىر قارارغا كېلىشى ئۈچۈن تۈرتكە بولىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپ ئاۋۋال مۇبەششىرخان تارازا، شىرمۇھەممەتبەگ ۋە قۇدرىتۇللاخان تۆرە قاتارلىقى بارلىق تەشكىلات يېتەكچىلىرىنى بىرلا كۈندە قولغا ئالىدۇ. ئافغان تۈركستانىنىڭ قالغان شەھەرلىرىدە تۇرۇۋاتقان تەشكىلات رەھبەرلىرى چەمبەرچەس زىنجىرلىنىپ

ئۇستى ئوچۇق قاراماشىنىلاردا سازايى قىلىنىپ ئېلىپ كېلىنىدۇ. كەڭ كۆلەملىك بۇ قولغا ئېلىش ھەرىكىتى جەريانىدا 700 دىن ئارتۇق تۈركىستانلىق قولغا ئېلىنىپ، كابۇلنىڭ داڭلىق دەمازاڭ تۈرمىسىنىڭ كامىرلىرىغا قامىۋېتىلىدۇ. تۈركىستان نامى ئاستىدا قانات يايدۇرۇلغان بىر ھەرىكەت، يەنە بىر قېتىم نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىقنىڭ ھاياتىدىن ئايرىلىشىغا، سۈرگۈن قىلىنىشىغا ۋە تۈرمىلەرگە قامىلىشىغا سەۋەب بولۇپ ئاخىرلىشىدۇ. سوراق قىلىپ سوتقا تارتىلغاندىن كېيىن، قولغا ئېلىنغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىغا ھۆكۈم ئېلان قىلىنىپ، تا ئۇرۇش تۈگىگەن يىللارغىچە تۈرمىلەرگە قامىۋېتىلىدۇ.

تۆتىنچى باب

ئىدىيولوگىيىلىك سوغۇق ئۇرۇش يىللىرىدا

كومۇنىزم چاڭگىلى ئاستىدىكى بىچارە خەلق ئازاد قىلىنمىغىچە، روسلارمۇ كونا چېگرالىرىغا چېكىنىپ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئىنىگە كىرىپ خەۋپ كەلتۈرىدىغان ھالى ئۆزگەرمىگىچە، ئامېرىكا بىلەن دۇنيا ھەرگىز خاتىرجەم بولالمايدۇ.

– ئا ق ش پرېزىدېنتى ئەيزىنخاۋېر

سوغۇق ئۇرۇش يىللىرى

ۋەلى قېيۇمخان، ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىنكى ئىككى يىل بويىچە قاماقتا ياتىدۇ. ئاندىن ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر تەرىپىدىن نيۇرېنبېرگ شەھىرىدە قۇرۇلغان خەلقئارا ئۇرۇش جىنايەتچىلىرى سوت مەھكىمىسىدە سوتقا تارتىلىدۇ. قارىلىغۇچىلار ۋەلى قېيۇمخان ئۆستىدە ناتسىتلار پارتىيىسى بىلەن ناتسىيونال سوتسىيالىزم قاراشلىرى

ئوتتۇرىسىدا بىرەر مۇناسىۋەتنىڭ بار-يوقلۇقىنى نۇقتىلىق هالدا تەكشۈرىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە م ت ب ك نىڭ ۋە تۈركىستان لېجيونىنىڭ يەھۇدىي ئىرقى قىرغىنچىلىقىغا قارىتا تۇتقان پوزىتسىيەسىنىڭ قانداقلىقى، بۇ ئورگانىنىڭ ئۇرۇش جەريانىدىكى ئىشلىرىنىڭ ماھىيىتى قانداق ئىدى دېگەندەك مەسىلىلەر تەكشۈرۈلمەكتە ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ۋاكالىتەن سوتقا قاتناشقان قارىلىغۇچى رودېنكو، بىرىنچى كۇنىسىدىلا ۋەلى قېيۇمخان بىر ئۇرۇش جىنايەتچىسى، شۇڭا ئۇنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇپ بېرىش كېرەك دەپ تەلەپ قىلىدۇ. رودېنكونىڭ دېيىشىچە، ۋەلى قېيۇمخان "ئۆزبېك، تاجىك، قازاق ۋە تۈركمەن دەيدىغان مىللەتلەر يوق، ئۇلارنىڭ هەممىسى تۈركىستان خەلقىدۇر" دەپ كىشىلەرنى ئالداپ كەلگەنمىش. ئۇ ئۆزىنىڭ رەزىل مەپكورىسى ئۈچۈن م ت ب ك بىلەن تۈركىستان لېجيونىنى قۇرۇپ چىقىپ، ئىتتىپاقداش كۈچلەرگە قارشى هەرىكەت قىلىپ كەلگەنمىش. ۋەلى قېيۇمخان سوت ئۇستىدىكى بارلىق سوراقلارغا جاۋاب بەرگىنىدە، م ت ب ك بىلەن تۈركىستان لېجيونى ئۇرۇش قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان ئاساستا تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بولشېۋىكلارغىلا قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى؛ بۇ ئىككى ئورگاننىڭ هېچقايسىسى ئۇرۇش جىنايىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك هېچقانداق بىر ئىشقا ئارىلاشمىغانلىقىنى، هەتتا پات-پات نېمىسلارنىڭ بۇنداق هەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ناتىستلار پارتىيىسى ئەزاسى ئەمەسلىكى ئىسپاتلىنىدۇ. ئەسىرلەر لاگېرىنىڭ شارائىتلىرىنى ياخشىلاش توغرىلىق يازغان دوكلاتىمۇ تېپىلغان، پۈخرالارغا قارىتا تېررورلۇق هەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان ئېس-ئېسچىلار يېتەكچىلىرىگە قارشى قانات يايدۇرغان كۈرەشلەر بىلەن ئېس-ئېسچىلار تەرىپىدىن ئۇنىڭغا سۇيىقەست پىلانلاپ ئىشلەنگەنلىكلىرىمۇ ئېنىقلىنىپ ئىسپاتلىنىدۇ. بۇخارا يەھۇدىيلىرىدىن بولغان ئىككى ئادەمنىڭ پۈتۈن ئۇرۇش جەريانىدا م ت ب ك تەۋەسىدە ئاشپەز ۋە شوپۇر قىلىپ ئىشلىتىپ كېلىنگەنلىكى مەلۇم بولغىنىدىن كېيىن، ۋەلى قېيۇمخانغا مۇناسىۋەتلىك قارىلىنىشلار ئاساسى جەهەتتىن رەت قىلىنىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان، غەرپلىك رەهبەرلەرنى قاتتىق تەسىرلەندۈرگەن بىر قېتىملىق سوت جەريانىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئامېرىكىلىق هەربىي قارىلىغۇچىلاردىن بىرسى: "ئۇرۇش جەريانىدا گېنېرال ۋلاسوۋ بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىشنى رەت قىلغانىكەنسىز. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىپ بېرەلەمسىز؟" دەپ سورىدى. مەهكىمە زالىدا هەر تۈرلۈك مىللەت ۋەكىللىرىدىن بولۇپ نۇرغۇن كىشىلەر بار ئىدى.

ۋلاسوۋ دېگەن بىر مىللىي خائىن. چۈنكى ئۇ ئۆز مىللىتىگە، يەنى ئۇرۇس خەلقىگە قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئەمما مەن ئۆز خەلقىمگە ھەرگىز قارشى چىقمىدىم، دەل ئەكسىچە ئۆز خەلقىمنىڭ، تۈركىستانىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن، ۋەتىنىمنى مۇستەملىكە قىلىۋالغان سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ۋە بولشېۋىكلەرگە قارشى جەڭ قىلدىم، دەپ جاۋاب بەردىم. شۇ كۈنى ئاخشىمى ئامېرىكىلىقلار كېلىپ مېنى تۈرمىدىن چىقىرىپ، شارائىتى تېخىمۇ ياخشى باشقا بىر يەرگە يۆتكەپ قويۇشتى. بىر ھەپتىدىن كېيىن سوت مەھكىمىسىنىڭ قارارى بىلەن گۇناسىز دەپ قويۇپ بېرىلدىم.

كومىتېتنىڭ قالغان ئەزالىرى گېرمانىيە ئىچىگە تارقىلىپ كېتىپ ئىزىنى يوقىتىپ يوشۇرۇنۇپ يۈرىدۇ. ئۇلار، ئۇرۇشتىن كېيىنكى قالايماقانچىلىق ۋەزىيەت قىسمەن تىنجىغان بىر ۋاقىتلاردا، يەنى 1945-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا مىللىي كومىتېتنىڭ تەغدىرىنى بەلگىلەش مەقسىتىدە قايتا يىغىلىشىدۇ. 26-دېكابىر كۈنى 16 ئەزا قاتناشقان يىغىلىشتا پائالىيەت گۇرۇپپىلىرى قايتىدىن رەتكە سېلىنىپ، ۋاقىتلىق رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، يەنى 1947-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا كومىتېت ئەزالىرى ئۈچ كۈن داۋاملاشقان ئومۇمى يىغىن چاقىرىشىدۇ. بۇ يىغىنىنىڭ تەييارلىق ئىشلىرى كېتىۋاتقان كۈنلەردە بۇرۇنقى كۆڭۈلسىزلىكلەرنى تولۇق ئۇنتۇپ، بارلىق ئەزالار مىللىي كومىتېت ئاستىدا قايتىدىن بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلىشى كېرەكلىكى مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇرۇش تۈگەيدىغانغا بىر ئاي قالغان ۋاقىتتا م ت ب ك دىن ئايرىلىپ تۈركىستان شۇراسىنى قۇرۇپ چىققان، ئاندىن ۋلاسوۋ كومىتېتىغا قوشۇلۇپ كەتكەن قارەس قاناتباينۇ بىلەن ئۇنىڭ ھەمراللىرىمۇ بۇ يىغىنغا قاتنىشىدۇ. شۇنداقتىمۇ بۇ تۈر يارىشىش مۇھىتى ئاران بىرەر ئايدەكلا داۋام قىلالىغان بولۇپ، ئۇندىن كېيىن قاناتبايۇ مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاقىدا بىرلىكتە پائالىيەت قىلالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئىتتىپاقتىن يەنە چىقىپ كېتىدۇ.

1948-يىلىسى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى گېرمانىيە قاتارىدىكى ياۋروپا ئەللىرىدە مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان مۇسۇلمان تۈركى قەۋمىدىكىلەر خالىسا تۈركىيىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشسا بولىدۇ دەيدىغان بىر قارار قوبۇل قىلىدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، ئىيۇل ئېيىدا مىۇنخېن شەھىرىدە ۋەلى قېيۇمخان رەئىسلىكىدە 300 كىشىلىك بىر يىغىن چاقىرىلىدۇ. قېيۇمخان، تۈركىستانلىقلار بۇ پۇرسەتنى قولدىن

بەرمەسلىكى كېرەك دەپ ئېيادە بىلدۈرىدۇ. نەتىجىدە 1948-يىلى ئىچىدە يۈزلىگەن سابىق ئۇرۇش ئەسىر تۈركىستانلىق تۈركىيىگە كېتىۋالىدۇ.

ئامېرىكىنىڭ سەھنىگە چىقىشى

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە دۇنيا خەرىتىسى قايتىدىن سىزىلىۋاتقان ئىدى. ياۋروپا بىلەن ئاسىيادا ئىنتايىن ئېغىر كۈچ تەڭپۇڭسىزلىقلىرى ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. ئۇرۇشتىن كۈچلىنىپ چىققان سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئالدىدا، مەنبەلىرىنى ئۇرۇشتا خورىتىپ تۈگەتكەن ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيەدەك دۆلەتلەر كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلىيالمىغدەك ھالى يوق ئىدى. ئىككىلا دۇنيا ئۇرۇشىدا ئۆز قىتئەسىدىن سىرتقا چىقماسلىققا تىرىشىپ باققان ئا ق ش، ئەنئەنىۋى بىتەرەپلىك سىياسىتىنى بىر چەتكە چۆرۈپ تاشلاش-تاشلىماسلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس ئىدى. بۇنداق بىر كۈچ بوشلۇقىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئالدىن پەرەز قىلغان سوۋېتلار ئىتتىپاقى يالتا يىغىنىدا زۆرۈر بولغان ئاساسقا ئېرىشىۋالغان بولغاچقا، تارىخ بەرگەن بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئۇچ تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە كىرىشكەنىدى.

سوۋېتلار ئىتتىپاقى ياۋروپادا ئىشغال قىلىۋالغان پولشا، چېخسلوۋاكىيە، ماجارىستان (ۋېنگىرىيە – ت) ، رۇمىنىيە ۋە بۇلغارىيە قاتارىدىكى ئەللەردە كوممۇنىستىك پارتىيىلەرنى تېزلىكتە قۇرۇپ چىقىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتلەرنىڭ پائال ھەرىكەت قىلىش شارائىتىنى يارىتىۋالىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە گېرمانىيىدە باشلانغان ئىچكى ئۇرۇشتا كوممۇنىست پارتىزانلىرىغمۇ سوۋېتلار ئىتتىپاقى ياردەم قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ كېيىنكى نىشانى ئوتتۇرا شەرق ئىدى. بۇنداق بىر سىياسەتنى ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئەنگلىيە بىلەن بىرلىكتە ئىشغال قىلىۋالغان ئىراندا يۈرگۈزگەنىدى. ئىشغال قىلىۋالغان جەنۇبى ئەزەربەيجان تەۋەسىدە (شىمالى ئىراندا) ئۆزلىرىنىڭ سىزىقىدىن چىقمايدىغان قورچاق ھۆكۈمەتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشىدۇ. بۇ جەرياندا تۈركىيىگىمۇ بېسىم ئىشلىتىپ يۈرۈپ تۈركىيە بوغۇزلىرىدا ھەربىي بازا قۇرۇش ھوقۇقى بىلەن بىرگە يەنە قارس، ئاردادانلارنى تەلەپ قىلماقتا ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ ئاسىيادىكى نىشانى خىتاي بولۇپ، ماۋ تسې تۇڭ (ماۋ زەيدۇڭنى دېمەكچى –ت) رەھبەرلىكىدىكى كوممۇنىستلارنى خىتايدا ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىرىش ئۈچۈن ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردە

ياردەم قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقى شەرقى ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئاسىيا تەۋەلىرىدە يولغا قويۇۋاتقان بۇنچە كەڭ دائىرىلىك ھەرىكەتلىرى ئامېرىكىنى ئارىلاشماي جىم تۇرۇۋېلىش سىياسىتى يۈرگۈزۈشتىن ۋاز كەچتۈرۈپ، سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارىتا كۈچ تەڭپوڭلۇقى سىياسىتى يۈرگۈزمىسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئا ق ش دائىرىلىرى 1947-يىلىنىڭ مارت ئېيىدا، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىۋاتقان دۆلەتلەرگە قارىتا «تروۇمان تەلىماتى» نى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇ يىل ئىيولدا ياۋروپا ئەللىرىنى ئىقتىسادى جەھەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان «مارشال پىلانى» نىنى ئىشقا كىرىشتۈرىدۇ. بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سوۋېتلار ئىتتىپاقىمۇ يۇگسلاۋىيە، بۇلغارىيە، رۇمىنىيە، چېخسلوۋاكىيە، فرانسىيە ۋە ئىتالىيە كومپارتىيە داھىلىرىنى پولشىنىڭ سىزكلارسكا پورېبا شەھىرىگە چاقىرىپ، 1947-يىلى 5-ئۆكتەبىردە «كومىنفورم» (كوممۇنىستىك ئاخبارات بىيرۇسى، كوممۇنىست ئىنفورماتسون بېرۇ) نى قۇرۇپ چىقىدۇ. ئۇرۇشتىن بۇرۇن قۇرۇلغان كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسيونال (كومىنتېرن) نىڭ داۋامى ھېساۋىدىكى بۇ تەشكىلات ئالغان قارارلاردا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىردىن-بىر ۋەتىنى سوۋېتلار ئىتتىپاقىدۇر؛ ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ۋەكىللىكىدىكى جاھانگىرلىككە قارشى ئەڭ ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىپ، كەلگۈسىدە پۈتۈن دۇنيانى بىر پۈتۈن سوۋېتلار دۆلىتى قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى ئۆزىنىڭ غايىسى قىلىدۇ دەپ بەلگىلىگەن ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئا ق ش ھۆكۈمىتى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى چەكلەشتە قەتئىي ئىرادىگە كەلگەن ئىدى. ئا ق ش، 1947-يىلى 22-ئۆكتەبىردە ئېلان قىلغان بىر بايانات ئارقىلىق ئىرانىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئېرانغا قىلىنىدىغان ھەرقانداق بىر مۇداخىلىنى ئۇرۇش ئېلان قىلغانلىق دەپ قارايدىغانلىقىنى ئوچۇق ئېلان قىلغان ھېسابلاندى. بۇ جەريانداً پارتلىغان بېرلىن كىرىزى بۇ ئىككى چوڭ كۈچنىڭ بىر-بىرسىدىن كەسكىن ئايرىلغانلىقىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، بۇ ئىككى كۈچ ئەتراپىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادى قۇتۇپلىنىش مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئىككى قۇتۇپ ئېنىق بىر-بىرىدىن ئايرىلغان ھالەت شەكىللەنگەن بولۇپ، سوغۇق ئۇرۇش تېز سۈرئەت بىلەن باشلىنىپ كېتىدۇ. پىرىزدېنت ئېزىنخاۋېر ئېيتقاندەك، كوممۇنىزم چاڭگىلى ئاستىدىكى ئىزىلگەن خەلقلەر ئازادلىقىغا ئېرىشتۈرۈلمىگىچە، رۇسلار بۇرۇنقى چېگرالىرى ئىچىگە ۋە ئۆز ئىنىگە قايتۇرۇلۇپ ئاپەت مەنبەسى بولۇشتىن

قالدۇرۇلمىغىچە ئامېرىكا بىلەن دۇنيا خەلقىگە ئامانلىق بولمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى، رۇسىيىلىكلەرنى ئىشغال قىلىۋالغان ھەمدە تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان ئەللەردىن قوغلاپ چىقىرىشنى مەقسەت قىلىپ بۇزۇك قىلىنىۋاتقان ئەللەرگە ھەر تۈرلۈك ياردەم قىلىشنى پىلانلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئېلان قىلىنمىغان، قانۇنلىرى يېزىلمىغان ھەمدە چېگرالىرى ئېنىق بەلگىلەنمىگەن بىر ئۇرۇش باشلانغان ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۇرۇشنىڭ تەرەپلىرى ھەممە ساھەدە دېگۈدەك قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن ئىمكانىيەتلەرنى تولۇق ئىشقا سېلىپ دۇشمىنى ئالدىدا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىشكە جان-جەھلى بىلەن ئۇرۇنىشىدۇ. بۇ ئۇرۇش – سوغۇق ئۇرۇش دەپ ئاتالدى.

ئامېرىكىلىقلار كۈنسايىن كۈچىيىپ كېتىۋاتقان كوممۇنىزم تەھدىتىگە قارىتا ئەستايىدىللىق بىلەن ئومۇمىي يۈزلۈك تەدبىر ئېلىش نىيىتىگە كېلىدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقى لاگېرى ئىچىدە قالغان مىللەتلەرنىڭ تاشقى ئالەمدىكى ئۆكتىچى كۈچلىرىنى تەشكىللەپ بىر سەپ ھالىغا كەلتۈرۈش پىكرى، بۇ تۈردىكى تەدبىرلەردىن بىرى ھېسابلىناتتى. تارىخ يەنە بىر قېتىم تەكرارلانماقتا ئىدى. 1920-يىللاردا مارىشال پىلسۇدسكى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى سوۋېت قوللىرى ھالىغا كەلتۈرۈلگەن مىللىتلەرنىڭ خادىملىرىنى بىر يەرگە جەم قىلىپ پرومېتې سېپىنى تەشكىل قىلغانىدى. گېرمانىيە-سوۋېت ئىتتىپاقداشلىقىدىن كېيىن پرومېتې سېپىنى يوقاتقان گېرمانىيە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا ئۇلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىر سەپ تەشكىل قىلىپ، سوۋېتلەرگە قارشى مىللىي لېگىيونلارنى قۇرۇپ چىقىشقانىدى. سوغۇق ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بولسا، بۇ ئىشلارنى قىلىش نۆۋىتى ئامېرىكىغا كېلىدۇ. بۇ قېتىمقىسىدا، ئا ق ش سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئورتاق سەپ تەشكىل قىلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. ئامېرىكىلىقلار مىللەت، مەدەنىيەت ۋە جۇغرافىيە ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىماستىن سوۋېتقا قارشى بارلىق كۈچلەرنى بىر نۇقتىغا توپلاشنى نىيەت قىلماقتا ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا ۋاشىنگتوندىن ئاڭلىتىش بېرىۋاتقان «ئامېرىكا ئاۋازى» رادىئوسى سوۋېتلار قولىدا قالغان مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئاڭلىتىشنى باشلىۋېتىدۇ. ئامېرىكىلىقلار 1948-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ مىللەتلەرنىڭ چەتئەللەردىكى يېتەكچىلىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە كىرىشىدۇ. م ت ب ك گە ۋاكالىتەن ۋەلى قېيۇمخان بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. ۋەلى قېيۇمخان، ئۇ كۈنلەرنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

1947-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كومىتېت پائالىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالغانىدۇق. بۇ چاغدا ئامېرىكىلىقلار بىزنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى. دېمىسىمۇ، نيۇرېنبېرگ سوتىدىن كېيىن ئۇلار بىلەن يېقىن ئالاقىلىشىپ تۇراتتۇق. ئامېرىكىلىقلار كومۇنىزمگە قارشى بىر سەپ تەشكىل قىلىشنى تەلەپ قىلىشتى. ئۇلار، بۇ تۈردىكى بىر سەپتە تۈرۈپ پائالىيەت قىلىدىغان مۇھىم تەشكىلاتلارغا ياردەم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. مەن ئۇلارغا، تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش، م ت ب ك نى ئۇنىڭ بىردىن بىر ۋاكالەتچىسى دەپ قوبۇل قىلىشقا ماقۇل بولغىنىڭلاردىلا سىلەر بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشىمىز مۇمكىن دەپ ئېيتتىم. ئۇلار، بۇ پىكرىمىزنى ئاۋۋال بىر مۇزاكىرە قىلىپ چىقىدىغانلىقىنى، ئەمما بۇنىڭغا ۋاقىت جىق كېتىدىغانلىقىنى قوشۇپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىلەن بىرەر يىلدەك بىرگە پائالىيەت قىلىشتۇق. ئامېرىكىلىقلار ياۋروپادىكى كۈچ تەڭپوڭلۇقى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى تۈزۈلمىسىنى ياخشى بىلىپ كەتمەيتتى. كېيىن ئۇلار ماڭا بەرگەن جاۋابىدا شۇ ۋاقىتتىكى خەلقئارالىق كۈچ تەڭپوڭلۇقى نۇقتىسىدىن تەلۈمنى قوبۇل قىلالمايدىغانلىقىنى ئېيتىشتى. نەتىجىدە، ئۇلار بىلەن بولغان ھەمكارلىقىمىزغا خاتىمە بەردۇق.

1949-يىلىنىڭ سىنتەبىرىدىن باشلاپ «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى چىقىشقا باشلايدۇ. دەسلىپىدە بىرلا خىل تىل بىلەن بېسىلغان بۇ ژۇرنال، 1950-يىلىدىن باشلاپ ئىنگلىزچە بىلەن ئۆزبېك تۈركچىسى بولۇپ ئىككى خىل تىلدا بېسىلىشقا باشلايدۇ. بىر يىلدىن كېيىن ئەرەب ئەللىرىدە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان ئەرەبچە بىلەن ئەرەب ھەرپلىرىدىكى تۈركچە بولۇپ ئۇچىنچى خىل يېزىقتىكىسىمۇ قوشۇپ بېسىلىشقا باشلايدۇ.

رۇسىيە خەلق ئازادلىق كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇشى

ئامېرىكا ھۆكۈمىتى سوۋېتقا قارشى كۈچلەرنى بىر نۇقتىغا توپلاش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش مەقسىتىدە «رۇسىيە خەلقلىرىنى ئازاد قىلىش ئۇچۇن ئامېرىكا كومىتېتى» نامىدا بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ كومىتېت، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەركىبىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ مۇساپىرلىرىنى بىر نۇقتىغا يىغىپ كەڭ دائىرىلىق بىرلىكسەپ تەشكىللەش ئىشىدا ئاچقۇچلۇق رول ئېلىش پىلانلانغان

ئىدى. تەشكىل قىلىنىدىغان بۇ لاگېرغا مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىنىدىغان نامزاتلىققا، 1917-يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى دەۋرىدە رۇسىيىگە رەھبەر بولغان سوتسىيال دېموكراتلار داھىيىسى كرېنىسكى ئەڭ مۇۋاپىق نامزات قىلىپ تاللاپ ئېلىنىدۇ. نېمىسلارنىڭ ئۇرۇش شارائىتى ئاستىدا گېنېرال ۋلاسوۋ ۋاستىسىغا تايىنىپ ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان پائالىيەتلەرنى بۇ نۆۋەت ئامېرىكىلىقلار، شۇنىڭدەك تىنچ شارائىت ئاستىدا كرېنسكى بىلەن قانات يايدۇرۇشنى پىلانلىماقتا ئىدى.

كرېنسكى، بىرىنچى قەدەمدە ياۋروپادا كومۇنىزمغا قارشى پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان رۇس تەشكىلاتلىرىنى رۇس خەلقىنى ئازاد قىلىش كومىتېتى نامىدىكى بىر تەشكىلات يېتەكچىلىكىدە بىر نۇقتىغا يىغىشقا كىرىشىدۇ. بۇ تەشكىلات، مېلگۇنوۋ گۇرۇپپىسى (رۇسىيە ئەركىنلىكى ئۇچۇن كۈرەش ئىتتىپاقى)، بايدالاكوۋ گۇرۇپپىسى (مىللىي ئەمگەكچىلەر ئىتتىپاقى)، كرېنسكى گۇرۇپپىسى (خەلق ئەركىنلىكى ئۇچۇن كۈرەش جەمئىيىتى)، ياكوۋلوۋ گۇرۇپپىسى (رۇسىيە خەلق ئازادلىقى ئۇچۇن كۈرەش ئىتتىپاقى) ۋە ۋلاسوۋنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا قانات يايدۇرغان كۇرىشىنىڭ داۋامى بولغان ۋلاسوۋچىلار گۇرۇپپىسى قاتارلىق 5 گۇرۇپپىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. بۇ كومىتېت، بىرىنچى قېتىملىق يىغىلىشىدا قانات يايدۇرۇلىدىغان ھەربىكەتنىڭ پرىنسىپلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم قارارلارنىمۇ قوبۇل قىلىشىدۇ. ئېلىنغان بۇ قارارلار بىلەن بۇنىڭ كەينىدىن بارلىققا كەلگەن ۋەزىيەت مۇساپىر تۇركى قەۋىم مەتبۇئاتلىرىدا تۆۋەندىكىچە ئەكس ئەتتۇرۇلدى:

بەش خىل ئۇرۇس تەشكىلاتى بىرلىشىپ قوبۇل قىلىشقان قارارلارغا ئاساسەن، مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرگە، "رۇسىيىنىڭ بۆلۈنۈشى بۇ مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتلىرىگە مۇۋاپىق ئەمەس دەپ قارالغانلىقى ئۇچۇن، فېدېراتسىيە ۋە مىللىي مەدەنىي ئاپتونومىيىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلىدىغان رۇسىيە مىللەتلىرى ئىتتىپاقىنى ساقلاپ قېلىشتا چىڭ تۇرغانلىقى" ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شتۇتگارت لايىھىسىگە ئاساسلانغاندا، بىر تۇرلۇك ئوچۇق پارلامېنت ماھىيىتىدىكى «رۇسىيە خەلقلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش شۇراسى» ئاتمىش نەپەر ۋەكىلدىن تەشكىل تاپىدىكەن. ئۇرۇسلار بىلەن ئۇرۇستىن باشقا مىللەتلەر 20 دىن ۋەكىل چىقىرىشىدىكەن، قالغان 20 نەپەر ۋەكىلنى مىللەت ئايرىماستىن ئىلمى ۋە سەنئەت خادىملىرى تەشكىل قىلىدىكەن. ...

گويا ئۆتكەن 35 يىل مابەينىدە ھېچقانداق بىر ۋەقە يۈز بەرمىگەندەك، ئۇرۇس سىياسىي تەشكىلاتلىرىنىڭ ئورتاق پائالىيەتلىرىگە "رۇسىيىدە 1917-يىلقى فېۋرال ئىنقىلابى ئېلان قىلغان خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ تەشكىللىنىش پرىنسىپلىرىدىن – يەنى كرېنسكىچىلىكتىن – ئىش باشلاشنى تەكلىپ قىلىشقانلىقى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە" ئىكەنمىش. ئۇلار، ئىنقىلاب جەريانىدا سابىق چارروسىيە تېرتورىيىسى ئۈستىدە قۇرۇلغان بىر قاتار دۆلەتلەرنى، بۇ جەريانداً 1918-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلغان، ئىككى يىلدىن كېيىن سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان ئەزەربەيجان، ئەرمەنىيە، گروزىيە ۋە شىمالى كاپكازىيىنى قىلچە كۆزگە ئىلمىشمىغان. ئۇلار يەنە كاپكازىيىدە مۇستەقىللىق ئۈچۈن قوزغالغان قوزغىلاڭلاردا ئاققان دەريا-دەريا قانلارنىمۇ قىلچە كۆزدە تۇتمىغان.

دېگەندەك، بۇ ئۇرۇس گۇرۇپپىلىرىنىڭ يىغىندا قوبۇل قىلىنغان قارارلاردىن بىرسىدە پېلان قىلىنغان بىرلەشمە سەپ ئاساسەن ئىشلىيەلمەس ھالغا كەلتۈرۈلگەن:

رۇسىيىدىكى 1917-يىلقى فېۋرال ئىنقىلابى (كرېنسكى يېتەكچىلىكىدە بارلىققا كەلگەن سوتسىيال دېموكراتچىلار ئىنقىلابى كۆزدە تۇتۇلماقتا. يەنە شۇ يىلىنىڭ ئۆكتەبىر ئېيىدا بولشېۋىكلار ئىنقىلابىمۇ يۈز بەرگەن ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغىنىغا ئوخشاش، بۇ قېتىمقۇ خەلق ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ رۇسىيىنىڭ بارلىق خەلقلىرىگە تەڭ-باراۋەرلىك ھوقۇق بېرىلىدۇ، بۇ ھوقۇقلاردىن پايدىلىنىپ بارلىق مىللەت خەلقى ئەركىن ئاۋاز بېرىش ئاساسىدا ئۆز تەغدىرلىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەيدۇ. ئەمما رۇسىيىنىڭ بۆلۈنۈشى، يەنى "بالكانىزاتسىيە" رۇسىيىنى ئاپەت دېڭىزىغا پاتۇرۇپتىدىغانلىقى مۇقەررەر.

ھۆكۈمەت، بۇ قارارغا ئاساسەن سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان ئۇرۇستىن باشقا مىللەتلەرنىڭ بۇ ئىتتىپاقتىن بۆلۈنۈپ چىقىشىنى بىر ئاپەت دەپ باھالىغان. بۇنداق بىر بۆلۈنۈپ چىقىش قارارى پەقەت ئومۇمى قۇرۇلتاي تەستىقى ئارقىلىقلا مۇمكىن بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. نەتىجىدە، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش ھوقۇقى بولشېۋىكلارنىڭ يولغا قويۇپ كەلگىنىگە ئوخشاش قەغەز ئۈستىدە قېلىشقا مەھكۇم قىلىنغان ئىدى. بۇ تۇردىكى بىر كومىتېت، ئۆز مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان ئۇرۇس بولمىغان

مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشىنى قىياس قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېگەندەك، كومىتېت قارارلىرىنىڭ ئېلان قىلىنىشىدىن كېيىن م ت ب ك تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان بايانىتا تۆۋەندىكىدەك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ:

كرېنسكىنىڭ 1951-يىلى 20-ئاۋغۇست كۈنىسى قۇرۇپ چىققان «ئۇرۇس خەلقىنىڭ ئازادلىق شۇراسى» تەشكىلاتى بىلەن «مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى» نىڭ (م ت ب ك) ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. كومىتېتىمىز بۇنداق بىر تەشكىلاتنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. بۇ تەشكىلات پەقەت ئۇرۇسلارغىلا مۇناسىۋەتلىك بىر تەشكىلات بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈركىستانلىقلار ھەققىدە پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقى يوق. تۈركىستان خەلقى ئۇرۇس ئەمەس. كرېنسكىنىڭ غايىسى ئۇرۇس جاھانگىرلىكىنى قۇرۇپ چىقىشنى مەقسەت قىلماقتا. بىزنىڭ مەقسىتىمىز بولسا، بىر مىللىي تۈركىستان دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشتۇر.

قارشى ئىنكاس بىلدۈرگەنلەر يالغۇز مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئۇكرائىنالىق مىللەتچىلەر قۇرۇپ چىققان ئا ب ن (ئانتى بولشېۋىك ناتسيونس) تەشكىلاتىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر نارازىلىق بايانىتىنى ئېلان قىلىدۇ. ئەمما ئامېرىكىلىقلار سوۋېتقا قارشى مىللەتلەرنىڭ بۇ ئىشلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدىغانلىقىغا قۇلاق سالمايلا قالماي، بۇنداق نارازىلىقلارغا بەك ئەھمىيەت بېرىپمۇ كېتىشمەيدۇ. ئامېرىكىلىقلارغا نىسبەتەن رۇسىيەدىكى ئاساسلىق مەسىلە تۈزۈم مەسىلىسى بولۇپ، يوقۇتۇلۇشقا تېگىشلىك بولغان دۈشمەن بولشېۋىكلارلا بولۇشى كېرەكمىش؛ ئامېرىكىلىقلارنىڭ نەزىرىدە، رۇسىيە بىلەن ئۇرۇسلارنىڭ چاڭگىلى ئاستىدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى بولشېۋىكلار ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ھەل قىلىنمۇ بولىدىغان مەسىلىلەر ھېسابلىناتتى. ئامېرىكا كومىتېتى، ئۇ ۋاقىتلاردا ئېلان قىلغان ئانالىزلىرىدا بۇ تۈر قاراشلىرىنى ئوچۇق ئىپادىلەشكەنىدى:

ئامېرىكا كومىتېتى بۈگۈنكى كۈندە سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلىۋاتقان زېمىنلاردىكى دۆلەت شەكلى بىلەن مۇستەقبەل دۆلەت تۈزۈلۈش مەسىلىلىرىنى ئەركىن سايلام ئۆتكۈزۈش ئىمكانىيىتىنى قولغا كەلتۈرگىنىدىن كېيىنلا ئاندىن بۇ زېمىنلارنىڭ پۇقرالىرى تەرىپىدىن ھەل قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ؛ شۇنداق

بولغاچقا، ھەر قايسى گۇرۇپپا ياكى بىر قىسىم مۇھاجىرلار تەكلىپ قىلىشقان ھەل قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەش مەيدانىدا تۇرمايدۇ.

«تۈركلەر ئېلى كومىتېتى» نىڭ قۇرۇلۇشى

ئا ق ش دائىرىلىرى ئوتتۇرلۇقتىكى شۇنچە نارازىلىقلارغا قارىماي، مەسىلىلەرنى ئۆز خاھىشى بويىچە ھەل قىلىشتا چىڭ تۇرماقتا ئىدى. ئوتتۇرلۇقتا مەۋجۇت تەشكىلاتلار ئامېرىكا پىلانىغا قارشى تۇرۇۋاتقان بىر ئەھۋالدا، كرېنسكى يېتەكچىلىكىدە قۇرۇلغان بۇ تەشكىلاتقا قوشۇلىدىغان يېڭى تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىقىشتىن باشقا چارە يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇروسلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ يېتەكچىلىرى ئارىسىدىكى ئۆكتىچى كىشىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىنىپ، ئۇلارغا ياردەم قىلىش كاپالىتى بىلەن ئايرىم تەشكىل قۇرۇشىغا قىزىقتۇرۇلىدۇ.

ئا ق ش نىڭ بۇ تۇر تەشۋىقاتى نەتىجىسىدە، بارلىق مىللىي تەشكىلاتلاردا كۆرۈلگىنىدەك م ت ب ك ئىچىدىمۇ بۆلۈنۈشلەر كېلىپ چىقىشقا باشلايدۇ. ئامېرىكا يارىدەمگە تايانغان قارەس قاناتىاي رەئىسلىكىدىكى بىر گۇرۇپپا سابىق م ت ب ك ئەزالىرى باشقا بىر تەشكىلات قۇرۇشقا كىرىشىدۇ. ئا. بەردىمۇرات، تاجىمۇرات ۋە ۋەلى زۇنۇن قاتارلىدىكى بىر قىسىم كومىتېت ئەزالىرىمۇ بۇ گۇرۇپقا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. نەتىجىدە، 1951-يىلىسى «تۈرك ئېلى كومىتېتى» نامىدا بىر تەشكىلات قۇرۇلىدۇ. بۇ يېڭى تەشكىلاتنىڭ قۇرغۇچىلىرى بۇ ھەرىكەتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى مۇنداق تونۇشتۇرىدۇ:

بۇ يەردە بىز شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىزكى، تۈركىستان مىللىي ئازادلىق كومىتېتى – تۈرك ئېلى – تەشكىلاتىنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئامېرىكان كومىتېتى ۋاستىسىدا ۋە يۈرتداشلىرىمىزدىن بەكلا ئاز قىسمىنىڭ تەشەببۇسى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا چىققان.

بۇ گۇرۇپپىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئامېرىكان كومىتېتى بىلەن بىر قاتاردا زېكى ۋەلىدى توغانمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ۋەلىدى، تۈرك ئېلى قۇرغۇچىلىرىنىڭ 1950-يىلى 18-سېنتەبىر كۈنىسى گېرمانىيەنىڭ مىيۇنخېن

شەھىرىدە چاقىرغان تەييارلىق يىغىنىغا قاتنىشىپ ئۇلارنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. زېكى ۋەلىدى تۇغان، شۇ چۈغدا يازغان «تۈركىستانلىقلارنىڭ بىرلەشمە داۋالىرى» ماۋزۇلۇق بىر پارچە ماقالىسىدە تۈرك ئېلى بىلەن م ت ب ك ھەققىدىكى قاراشلىرى، شۇنىڭدەك شۇ قېتىمقى بۆلۈنۈشنىڭ ئەسلى سەۋەبلىرى ئۈستىدە تۆۋەندىكىچە يىپ ئۇچىلىرىنى بېرىپ ئۆتىدۇ:

بۈگۈنكى كۈندە بىرلا بۈيۈك تۈركىستان شەكلىدە بىرلىشىشنى ئارزۇ قىلىدىغان شەرقى تۈرك قەۋىملىرى ئوتتۇرىسىدا بىر تەرەپتە ئۆزبېكلەر، يەنە بىر تەرەپتە قازان تۈركىي قەۋىملىرى (ئىدىل-ئۇرال تۈركى قەۋىملىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ – ئاپتور) ئۆزئارا قازاق-قىرغىز تەۋەلىرىنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە تەۋە يەرلەر دەپ ئىككىگە ئايرىش ئارزۇسى ياتماقتا. ...

ئۆزى بىر قازاق بولغان مۇستاپا چوقاي ئوغلى ھايات بولسا ئىدى، روسىيە-گېرمانىيە ئۇرۇشى جەريانىدا تۈركىستانلىقلار بەك ئىناق ئىتتىپاقلىق ئىچىدە ياشىغان بولار ئىدى. ئەمما رۇسىيە مەھكۈمى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋىرى بولمىغان نېمىسلار ئەسىرگە چۈشكەن تۈركى ئۇرۇغلىرى (قەۋىمى) ئوتتۇرىسىدا ئۆزبېكلەر بىلەن قازانلىقلارنى رەھبەرلىك ئورنىغا چىقىرىش، يەنى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىن بۇ ئىككىسىنى مەخسۇس تاللىۋېلىشتەك خاتا سىياسەت يۈرگۈزگەنىدى. شۇنداق قىلىپ بۇلار ئوتتۇرىسىدا رىقابەت پەيدا بولدى. ئۆزبېك رەھبەرلىكىگە رازى بولمىغان قازاقلار ياكى بولمىسا تاتار رەھبەرلىكىنى خالىمىغان باشقىرتلار قارشى تەرەپتىكىلەر تەرىپىدىن بولشېۋىك دېيىلىشى نەتىجىسىدە، ھىتلېر ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇلارنىڭ پېيىغا چۈشىۋېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ...

بۈگۈنكى كۈندە مىيۇنخېندىكى قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك ۋە تۈركمەن شىۋىلىرىدە تۈرك ئېلى مەجمۇئەسىنى چىقىرىۋاتقان قارەس قاناتبايغا قارشى مىللىي تۈركىستان جورنىلىنى چىقىرىۋاتقان ۋەلى قېيۇم، قارشى تەرەپنى "ئاق ئۇرۇس" دەپ ماقالىلەر ئېلان قىلماقتىكى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىدە كونا ئاداۋەتلىرىنىڭ داۋامىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

شۇنداق قىلىپ، زېكى ۋەلىدى تۇغان «تۈرك ئېلى كومىتېتى» ۋاسىتىسى ئارقىلىق قايتىدىن سىياسىي سەھنىگە چىققان دېيىشكە بولاتتى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ

سىياسىي سەھنىگە چىققان يېرى گېرمانىيە بولۇپ، دۇچ كەلگەن سىياسىي رەقىبى م ت ب ك بىلەن ئۇنىڭ رەئىسى بولغان ۋەلى قېيۇمخان ئىدى. ھەرقانداق بىر سەۋەب كۆرسىتىلىشىدىن قەتئىي نەزەر، تۈرك ئېلى تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، 1920-يىللاردىن بېرى ياۋروپادا قانات يايدۇرۇلغان تۈركستان مىللىي ھەرىكىتى تۈنجى قېتىم ئېغىر بۆلۈنۈش ھالىتىگە دۇچ كەلمەكتە ئىدى.

قاناتباي يېتەكچىلىكىدىكى بۇ گۇرۇپپا 1951-يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدىن باشلاپ "تۈركستان ئازادلىق كومىتېتى" نامى بىلەن قۇرۇلۇپ، «تۈرك ئېلى» دېگەن بىر نەشرىيات ئەپكارىنىمۇ چىقىرىشقا كىرىشىدۇ. ئىككى فورمات چوڭلۇقىدىكى بۇ ژۇرنال، تۈركچە ۋە ئۇرۇسچە ئىككى خىل تىلدا بېسىلماقتا ئىدى. بۇ ژۇرنالدا، تۈركستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان بارلىق تۈركى شۇبلەردە ماقالىلەر ئېلان قىلىنىشىغا ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلگەن ئىدى. ژۇرنالدا، سىياسىي ۋە ئىلمى خاراكتېردىكى ماقالىلارغا قوشۇمچە قىلىنىپ يەنە بىر ئەدەبىي بۆلۈم بىلەن خەۋەر بۆلۈمىمۇ بار ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ كرېنسكى رەئىسلىكىدىكى ئۇرۇس مۇھاجىر تەشكىلاتلىرى بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىش ھەققىدىكى تىرىشچانلىقلىرى، م ت ب ك باشچىلىقىدىكى تۈركستان دىياسپوراسى تەرىپىدىن قاتتىق تەنقىتلەنمەكتە ئىدى. تەنقىدتە ئۇلارغا خائىنلىق ۋە بۆلگۈنچىلىك قىلدى دېگەن گۇناھ ئارتىلغان ئىدى. بۇ تەنقىدلەرگە قارىتا تۈرك ئېلى كومىتېتى ئۆزىنى مۇنۇ گەپلەر بىلەن ئاقلىماقتا ئىدى:

بۈگۈن بارلىق مۇھاجىرلار ئارىسىدىكى دېموكراتىك كۈچلەر بولشېۋىكچىلىككە قارشى كۈرەشتە بىر مەركەزگە يىغىلىشى، سىياسىي مۇھاجىرلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ... تۈركىستاندا بولشېۋىكلار ھۆكۈمرانلىقى بولمىغان مۇستەقىل بىر مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن چاقىرىق چىقارغان تۈرك ئېلى كومىتېتى، ئامېرىكان كومىتېتى رەئىسى دون لېۋىننىڭ سىياسىي مۇھاجىرلار ئىچىدىكى بارلىق دېموكراتىك كۈچلەرنى بىر نۇقتىغا يىغىش جەھەتتىكى تىرىشچانلىقىغا يارەم قىلالايدۇ. ...

بۇنىڭغا ئوخشاش، شتۇتگارت شەھىرىدە چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا بىرلىككە كەلگەن 5 ئۇرۇس تەشكىلاتىنىڭ مىللىي مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك قارارلىرىنى تۈركستان

كومىتېتى تولۇق قوبۇل قىلمىغان بولسىمۇ، بولشېۋىكچىلىككە قارشى بىرلەشكەن كۈچ تەشكىل قىلغانلىقى ئۈچۈن تۈرك ئېلى كومىتېتى ئۇلارنى قوللايدۇ.

كرېنىسكى رەھبەرلىكىدە قۇرۇلغان رۇسىيە مىللەتلىرىنى ئازاد قىلىش شۇراسى، تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي يىغىنىنى 1951-يىلىنىڭ 3~7-نويابىر كۈنلىرى ۋېيېسبادېندە چاقىرىدۇ. بۇ يىغىندا بەشى ئۇرۇس، جەمئىي 11 بولشېۋىكچىلىككە قارشى مۇھاجىر گۇرۇپپىلىرى بار ئىدى. بۇ يىغىنغا تۈركىستانغا ۋاكالىتەن تۈرك ئېلى – ئازادلىق كومىتېتىنىڭ رەئىسى قارەس قاناتباي بىلەن دۆلەت تاغىبەرلى قاتناشقانىدى. يىغىن جەريانىدا ئۇرۇس گۇرۇپپىسىدىكىلەر ئۆز كۆزقاراشلىرىنى ئۇرۇس بولمىغان مۇھاجىر گۇرۇپپىسىدىكىلەرگە قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن خېلى بەك تىركىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ تۇردىكى كۆچلۈك بېسىملىرى دېموكراتىك تەشكىلاتلار بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشقا رازى ئىكەنلىكىنى ھەر نۇقتىدا ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان تۈرك ئېلى ۋەكىللىرىنىمۇ قاتتىق رەنجىتكەنىدى:

ۋېيېسبادېن قۇرۇلتىيىدا ئۇرۇس تەشكىلاتلىرى (ن ت س، ناتسيۇنالنى تروداوۋوي، سويۇز، مېلگۇنوۋ بىلەن كرېنسكى گۇرۇپپىسىدىكىلەر) ئۆز پرىنسىپلىرىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن پۈتۈن چارىلارنى ئىشقا سالغانىدى. ... تۈرك ئېلى كومىتېتى ھېچقاچان باشقا بىرسىنىڭ ياكى باشقا بىرەر تەشكىلاتنىڭ قويرۇقى بولۇشنى خالىمايدۇ ھەمدە خالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ... تۈرك ئېلى كومىتېتى ھېچ بىر ۋاقىت كرېنسكى ئەپەندىنىڭ، مېلگۇنوۋنىڭ ياكى بولمىسا سولىدارىتېچى ن ت س ئەپەندىلىرىنىڭ يول كۆرسىتىشى ئاستىدا ھەرىكەت قىلىشنى خالىماي كەلمەكتە. ... بىز بولشېۋىكچىلىككە قارشى ئىتتىپاقداشلىق تەشكىل قىلىش قارىشىنى قوللاش بىلەن بىرگە، رۇسىيە ناملىنى بىزگىمۇ تېڭىشقا ئۇرۇنغان ئۇرۇس جاھانگىرلىكىنى قوبۇل قىلالمايمىز. ... تۈركىستان، ھېچقاچان رۇسىيىنىڭ بىر پارچىسى بولمايدۇ، ھېچقاچان بولۇپ باققان ئەمەس. ... بىزنىڭ كومىتېتىمىز كەلگۈسىدە قۇرۇلىدىغان ئورتاق ھەمكارلىق مەركەزىگە قاتنىشىشقا تەييار بولسىمۇ، ئەمما بىزنىڭ ئىشلىرىمىزغا ئۇرۇسلارنىڭ ئارىلىشىۋالماسلىقىنى تەلەپ قىلىمىز.

قۇرۇلتاي داۋام قىلىۋاتقان كۈنلەردە، كرېنسكىنىڭ ھەمكارلىق مەركىزىگە قاتناشمىغان، ئامېرىكىلىقلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلىرىنى مۇۋاپىق كۆرمىگەن باشقا گۇرۇپتىكىلەر بىرلىكتە بىر پارچە بايانات ئېلان قىلىپ، ئامېرىكان رەھبەرلىكى بىلەن كرېنسكىگە بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلەشتى. خېلى كۆپ

مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى بىرلىشىپ قول قويغان بۇ دوكلاتقا م ت ب ك نامىدا ۋەلى قېيۇمخان، ئەزەربەيجان مىللىي تەشكىلاتلىرى نامىدا بولسا مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە قول قويغانىدى.

م ت ب ك بىلەن تۈرك ئېلىنىڭ بۆلۈنۈشى

بۇ تۈردىكى مۇنازىرىلەر داۋام قىلىۋاتقان بىر ۋاقىتلاردا، تۈرك ئېلى كومىتېتى 1952-يىلىنىڭ 29~30-ئاۋغۇست كۈنلىرى مىيۇنخېن شەھىرىدە «تۈركىستان مۇھاجىرلىرى بىرىنچى قۇرۇلتىيى» دېگەن نامدا بىر يىغىن چاقىرىدۇ. 70 تەك تۈركىستانلىق قاتناشقان بۇ يىغىندا تۈركىستان مىللىي ئازادلىق كومىتېتى – تۈرك ئېلىنىڭ نىزامنامىسى قوبۇل قىلىنىپ، كەلگۈسى توغرىلىق بىر مۇنچە قارارلار قوبۇل قىلىنىدۇ ۋە رەھبەرلىك ھەيئەتلىرى سايلاپ چىقىلىدۇ.

نىزامنامىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا كومىتېتنىڭ نامى "تۈركىستان مىللىي ئازادلىق كومىتېتى – تۈرك ئېلى" دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، بۇ تەشكىلاتنىڭ مەقسىتى تۈركىستاننى بولشېۋىك-كومۇنىستلار زۇلۇمىدىن ئازاد قىلىش، تۈركىستاندا مىللىي ئىتتىپاقلىق ئاساسىدا مۇستەقىل بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقىش دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك يەنە بۇ تەشكىلات تۈركىستاندا ياشايدىغان ھەر قوۋمدىن 3 نەپەردىن ۋەكىل قاتناشتۇرۇلغان بىر كومىتېت تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغانلىقىمۇ بەلگىلەنگەن. بۇ كومىتېت بىر نەپەر رەئىس ۋە 6 نەپەر بۆلۈم باشلىقى تەيىنلەپ ۋەزىپىگە تەيىنلەيدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. سايلام نەتىجىسىدە رەئىسلىككە قارىس قانات باي، مۇئاۋىنلىققا ئو. ئەخمەتجان، بۆلۈم باشلىقلىرىغا بولسا ئا. كو (سىياسىي ئىشلار مەسئولى)، ك. قوشوي (مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرى مەسئۇلى)، ئاقبەرگەن (ھەربىي ئىشلار مەسئۇلى)، م. ئەركىن (مالىيە ئىشلىرى مەسئۇلى) ۋە دوكتور ئا. كەسكىن (ئىلمى ئىشلار مەسئۇلى) قاتارلىق كىشىلەر تەيىنلەنگەن. قۇرۇلتاي جەريانىدا تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ تۈرك ئېلى كومىتېتى ئەتراپىدا ئىتتىپاقلىشىشقا كاپالەتلىك قىلىش، بولشېۋىكچىلىككە قارشى كۈرەشنى دېموكراتىك كۆچلەر بىلەن بىرلىكتە قانات يايدۇرۇش، ئۇرۇشتىن كېيىن گېرمانىيىدە تۇرۇپ قالالىغان تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا تەشكىللىنىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە بىر مەزگىل لاتىن ۋە ئىسلاۋيان ھەرپلىرى بىلەن چىقىرىلىۋاتقان تۈرك ئېلى جورنىلىنى ئەرەب ھەرپلىرى

بىلەنمۇ چىقىرىش قاتارىدىكى قارارلار قوبۇل قىلىنغان ئىدى. قۇرۇلتاي جەريانىدا سۆزلەنگەن نۇتۇقلاردا تاشقى دۇنيادىكى سىياسىي كلۇرەشلەرنىڭ ئاساسى سەۋۈلى قىلىپ مۇستاپا چوقاي ئوغلى تەرىپلەپ كۆرسىتىلگەنىدى. كومىتېت ئەزاسى دوكتور كەسكىننىڭ نۇتۇقىدىكى بەزى قىسىملار بۇنداق بىر ئىپادىنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇراتتى:

تۈركىستاننىڭ تەغدىرىنى مەيلى قېيۇمخان ياكى قانات بايىنىڭ ھېچقايسى بەلگىلىيەلمەيدۇ. تۈركىستان تەغدىرىنى بەلگىلەيدىغان كىشىلەر بۇ قۇرۇلتايدا ئولتۇرغانلاردۇر. ئەگەر بىز بۈگۈن تۈركىستاننىڭ سىياسىي داھىسىنى تىلغا ئالماقچى بولىدىكەنمىز، ئۇنىڭ ئۈچۈن پەقەت بىرلا تۈركىستانلىقنى داھىمىز قاتارىدا خاتىرىلىشىمىز مۇمكىن: ئۇ كىشى – مەرھۇم مۇستاپا چوقاي ئوغلىدىن باشقا بىرسى ئەمەس. بىزنىڭ تۇتقان يولىمىز چوقاي يولىدۇر. ئۇ يول – بۆلۈنمەس، پارچىلانماس بىرلا تۈركىستان قۇرۇش يولىدۇر. ئەگەر بۇ يولدا مېڭىشنى خالىمايدىغان بىرسى ئارىمىزدا بار بولسا، ۋەتەن-خەلق نامىدا ئۇنداق ئادەمنى ئارىمىزدىن قوغلاپ چىقىرىشىمىز كېرەك. تۈرك ئېلى كومىتېتى چوقاي بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن مىللىي يولىدا مېڭىۋاتقان، تۈركىستاننى جاھانگىرلاردىن قۇتقۇزۇشنىڭ مۇستەقىللىق كۈرىشىنى قانات يايدۇرىدىغان بىر كومىتېتتۇر. شۇڭا بۇ كومىتېتنى چوقاي كومىتېتى دەپ ئاتايمىز. شۇنداق بولغاچقا، چوقاينىڭ كونا دۇشمەنلىرى بىزگە قارشى ھەر تۈرلۈك قارىلاش تەشۋىقاتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىدى. بىز ئۇنداقلارنى ئارىمىزدىن تازىلاپ چىقاردۇق.

شۇنداق قىلىپ، قېيۇمخان باشچىلىقىدىكى ۋە م ت ب ك نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرك ئېلى كومىتېتىغا قارشى ھەرىكەت قىلىدىغان باشقا گۇرۇھتىكى كىشىلەر بۇزغۇنچىلىق سالغۇچىلار دەپ قارالدى.

قۇرۇلتايدىن كېيىن قارەس قاناتباي تۈركىيىگە بېرىپ ئۇ يەردىكى تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار بىلەن ئۇچرۇشىدۇ. تۈركىيىدىكى تۈركىستانلىق زىيالىيلار ئىچىدىن تۈرك ئېلى كومىتېتىغا ئەڭ مۇھىم يارەم زېكى ۋەلىدى تۇغان بىلەن ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن كېلىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە تاھىر چاغاتاي باشچىلىقىدىكى سابىق م ت ب ئەزالىرى گېرمانىيىدە پائالىيەت قىلىۋاتقان ھەر ئىككىلا كومىتېتقا قارشى چىقماقتا ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلاردا تۈرك ئېلى كومىتېتىنى ھىمايە قىلىش دەيدىغان بىر خىيال يوق ئىدى. بۇ ۋاقىتتا تۈرك ئېلى كومىتېتى بىلەن ۋەلى

قېيۇمخان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش شىددەت بىلەن دەۋام قىلىدۇ. تۈرك ئېلى رەھبەرلىكى ۋەلى قېيۇمخاننى تۈركىستان مەسىلىلىرىنى ئۆز قولىدا تۇتۇش، ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلاردىن باشقا ئوتتۇرىغا چىققان ئىدىيىۋى ھەرىكەتلەرنى بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى دەپ باھالاشماقتا ئىدى. تۈرك ئېلىچىلارنىڭ قارىشى بويىچە ئۇرۇش جەريانىدا قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر ئەسلىدە تۈركىستان ئۇچۇن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەش ھېسابلانمايدىكەن. چۈنكى، مۇستەقىللىقنى ئاساس قىلىدىغان بىر كۈرەشكە ھېتلېرنىڭ پەسكەش ئىرق دەيدىغان سىياسىتى ھەرگىز يول قويمايتتى. م ت ب ك تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بىردىن-بىر رەھبەر پرىنسىپى دېموكراتىك دۇنيا شارائىتى ئاستىدا توغرا يول تۇتقانلىق ھېسابلانمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن تۈرك ئېلى گۇروھىدىكىلەر، بۇنداق بىر پرىنسىپنىڭ تۈركىستان مەسىلىسىنى تۇيۇق يولغا باشلاپ كېتىدۇ دەپ ھېسابلىشاتتى.

بۇ ئىككى تەشكىلات ئارىسىدىكى بۇ تۇر سۈركىلىشلەر تەبىئىي ھالدا سىرتتىكى تۈركىستانلىقلارغىمۇ تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان بولۇپ، بىر قاتار بۆلۈنۈشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولماقتا ئىدى. نەتىجىدە، سەئۇدى ئەرەبىستان، ھىندىستان ۋە پاكىستان قاتارىدىكى ئەللەردە ياشايدىغان بىر قىسىم تۈركىستانلىقلارنى كرېنسكى كومىتېتى بىلەن ئۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان تۈرك ئېلى كومىتېتىغا ئۆكتىچى بولغان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان نارازىلىقلار، بۇ تۇردىكى بۆلۈنۈشلەرنىڭ ئېنىق ئىشارەتلىرى قاتارىدا ئوتتۇرىغا چىققان دېيىشكە بولىدۇ.

بۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئەمما تېخىمۇ كۈچلۈك كۈرەشلەر كاپكازىيىلىك گۇرۇپپىلار ئىچىدىمۇ روي بەرمەكتە ئىدى. ئەلخان قانتۆمۈرنىڭ «كاپكازىيە » ژۇرنىلىدا، كرېنسكى گۇرۇھى بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلغانلار، كيۇسلىكلار (كيۇسلىكلار – ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا ۋەتىنىنى ئىشغال قىلىۋالغان نېمىس ئارمىيىسى بىلەن ھەمكارلىق ئورناتقان نورۋېگىيە باش مىنىستىرىنىڭ ئىسمى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، كيۇسلىكلار دېگەن بۇ ئاتالغۇ، ئىشالىيەتچى كۈچلەر بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىدىغان سىياسەتچىلەرگە بېرىلىدىغان ئومۇمى سىياسىي لەقەمگە ئايلىنىپ قالدى. ‹ئۇيغۇرچە كىتابلاردا ۋەتەن خائىنلىقىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ ئىسىم "كىسلىڭ" دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەنلىكى مەلۇم –ت› – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) دەپ ئاتىلىپ، ئۇلارغا قارشى كەسكىن كۈرەش قانات يايدۇرۇلماقتا ئىدى:

دۆنەك «سۋوبودنىي كاۋكاز» بىلەن «ئەزەربەيجان» ژۇرناللىرى ئاساسىدا بىرلەشكەن كاپكازىيە كيۇسلىڭلىرى ھامىيلىرىغا – كرېنسكىلەرگە، مەلگۇنوۋلارغا، نىكولايىۋىسكىلارغا ۋە باشقىلىرىغا – ھەر تۈرلۈك ئىشلارغا غالچىلىق قىلىشقا ئۇرۇنماقتا. بۇلار بىلەن ھەمكارلىق ئورناتقانلار ۋە شىمالى كاپكازىيە دېگەننى ئۇرۇس بۇگدانوۋ نامى بىلەن نىقابلىۋالغان بىر قورقۇنچاقمۇ، نيو-يوركتا چىقىدىغان «نوۋويې رۇسكويې سلوۋو» گېزىتىنىڭ سەھىپىلىرىدە ئۇرۇسلارغا يالاقچىلىق قىلىپ يۈرمەكتە.

بۇ تۈردىكى ئەپەندىلەرنىڭ ھەممىسى غوجايىنلىرىنىڭ ئارزۇسىغا ماسلىشىپ، كاپكازىيىلىكلەرنى ئۇرۇسلار تەرىپىگە ئۆتۈشكە قايىل قىلىش يولىنى تۇتقان. بۇنداقلار بۇ تۈردىكى ئۇرۇنۇشلىرىدا ئالدى بىلەن مازىمىزنى ۋە غەيرىي ئۇرۇس مىللەتلىرىنىڭ زۇلۇم ئاستىدا ياشاۋاتقانلىرىنى، بۈگۈنكى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ھېقىقى ئەھۋالىنى ئىنكار قىلىشىپ، ھەر تۈرلۈك يىرگىنچلىك چارىلارنى ئىشقا سېلىشتىنمۇ باش تارتماي كەلمەكتە. بۇ تۈردىكىلەرنىڭ رۇسىيە جاھانگىرلىكىگە قارشى پوزىتسىيىلىرى بەكلا بىر تەرەپلىمە بولۇپ كەلمەكتە. رۇسىيىنىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغان ئەپەندىلەرنىڭ نەزەرىيىلىرىنى بىۋاسىتە ھەم تولۇق تەكرارلاشتا چىڭ تۇرۇشماقتا.

بولشېۋىكلارغا قارشى ھەمكارلىق مەركىزى

سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتلىرىغا بەك ئېتىبار قىلىپ كەتمەيدىغان ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى دائىرىلىرى، تۇنجى تەشكىللەشنى باشلاتقان ۋاقتىدا رۇسىيە مىللەتلىرىنى ئازاد قىلىش ئامېرىكان كومىتېتى دېگەن نامنى ئىشلەتكەن ئىدى. يەنى بىر مەنىدە ئامېرىكىلىقلار رۇسىيىگە قۇل قىلىنغان بارلىق مىللەتلەرنى رۇسىيە مىللەتلىرى دەپ قوبۇل قىلغان ھېسابلىناتتى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى رۇسىيە بىلەن "تەڭ" مەنىدە كۆرۈش، سوۋېت تەۋەسىدىكى ئوخشىمىغان مىللەتلەرنى "رۇسىيە خەلقى" دەپ قوبۇل قىلىش، پەقەتلا ئامېرىكىلىقلارلا سادىر قىلالايدىغان خاتالىقلاردىن بىرى ھېسابلىناتتى. بۇ مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق تەلەپلىرىنىمۇ كۆزدە تۇتمايدىغان ئا ق ش ھۆكۈمىتى،

سوۋېتلار ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن بۇ تۈردىكى تەلەپلەرنى قايتىدىن ئويلىشىدىغانلىقىنى، ۋاقتى كەلگەندە خەلقلەرنىڭ ئۆز تەقدىرى ھەققىدىكى قارارىنى ئۆزلىرى بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بىر مەنبە مۇجمەل، گېپىدە تۇرمايدىغان سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويۇشقانىدى. بۇ كومىتېت قۇرۇلۇشى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا چىققان تەنقىدلەر بىلەن نارازىلىقلار، ئا ق ش دائىرىلىرىنى بۇ مەسىلىنى قايتىدىن مۇھاكىمە قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. مۇھاكىمە ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەل قىلىش چارىسى، چارروسىيە دەۋرىنى ئەسلىتىدىغان رۇسىيە مىللەتلىرى ئۇقۇمىنىڭ ئورنىغا بولشېۋىكچىلىك ئاتالغۇسىنىڭ دەسسىتىلىشى، مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىنى ئىدىيولوگىيىلىك ئاساس ئۇستىگە تىكلەپ كۆرسىتىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. يەنى، بولشېۋىزىمگە قارشى ئىدىيىنى بىر كۈنلۈك قىلىپ پايدىلىنىشنى مەقسەت قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئامېرىكا كومىتېتىنىڭ ناممۇ "بولشېۋىكچىلىكتىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن ئامېرىكان كومىتېتى" دەپ ئۆزگەرتىلدۇ.

1952-يىلى ئۆتەبىرنىڭ 16-كۈنىسى ئۇرۇس پارتىيىلىرىنىڭ ۋېيسبادېنىدا ئاۋۋال چاقىرغان قۇرۇلتىيىدىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۇن "ۋېيسبادېنچىلار" دەپ نام بېرىلگەن 5 غەيرىي ئۇرۇس گۇرۇپپىسى يىغىلىپ بىر قېتىم قۇرۇلتاي چاقىرىشىدۇ. ئۇكرائىنا بىلەن بېلىروسىيەلىك گۇرۇپپىلار بۇ يىغىنغا قاتناشمايدىغانلىقلىرىنى ئۇقتۇرىدۇ. يىغىندىن كېيىن قايتىدىن بىر كېلىشىم ئىمزالىنىپ، "بولشېۋىكچىلىككە قارشى كۈرەش قىلىش ھەمكارلىق مەركىزى" قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ. ھەمكارلىق مەركىزىنىڭ پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش مەقسىتىدە پروفېسسور مېلگۇنوۋ رەئىسلىكىدىكى 10 كىشىلىك بىر مەركىزى بىيرو تەشكىل قىلىنىدۇ (بۇ مەركىزى بىيرو تۆۋەندىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپىدۇ: سېرگېي پېتروۋىچ مېلگۇنوۋ، ۋاسىلى فيودوروۋىچ بۇتېنكوۋ، ئىۋان ئالېكسېيېۋىچ كۇرگانوۋ، گيورگى ئىلئىچ ئانتونوۋ، نوي كونىستانتىنوۋىچ سىسادژ ‹گروزىيە مىللىي شۇراسىدىن›، جەيھۇن ھاجىبەيلى ‹ئەزەربەيجان مىللىي ئىتتىپاق كومىتېتىدىن›، ئېلبېرت ئىسمايىلوۋىچ خۇداروۋ ‹شىمالى كاپكازىيە مىللىي ئىتتىپاقىدىن›، گىرىگورى ساخاروۋنى ‹ئەرمەنىيە ئىتتىپاقىدىن› ۋە قارەس قاناتباي ‹تۈرك ئېلى كومىتېتىدىن› – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

بۇنىڭدىن باشقا 20 نەپەر ئۇرۇس، 20 نەپەر غەيرىي ئۇرۇس ۋە 20 نەپەر ئالىم بولۇپ جەمئىي 60 كىشىلىك بىر ھەمكارلىق شۇراسىمۇ تەشكىل قىلىنىدىغان بولىدۇ.

ئەمما رۇسىيە خەلقلىرى كومىتېتنىڭ رەت قىلىنىشىغا سەۋەبچى بولغان مەسىلىلەر ئۆز پىتىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە ئىدى. سوۋېت تەۋەسىدىكى مىللەتلەرنىڭ تەقدىرى مەسىلىسى كەلگۈسىدە قۇرۇلىدىغان خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ھەل قىلىشىغا قالدۇرۇلغانىدى. يەنە بىر ئىش، بولشېۋىكلار تۈزۈمى ئاغدۇرۇلۇش جەريانىدا ھېچقانداق بىر مىللەت مۇستەقىللىق ئېلان قىلالمايدۇ دەپ بەلگىلەنگەنىدى. بۇنداق بىر ھوقۇق پەقەتلا بالتىق ئەللىرى ئۈچۈنلا تونۇلىدۇ دەپ بېكىتىلگەنىدى.

مىللەتلەر مەسىلىسى ئۈستىدىكى بۇ تۈر مۇجمەللىكلەر يېڭىدىن قۇرۇلغان بۇ ھەمكارلىق كومىتېتىنىمۇ قاتتىق تەنقىد ئوبىكتىۋىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. بۇ ئورگاننىڭ سىرتىدا قالغان مىللىي تەشكىلاتلار بۇ يېڭى تەشكىلاتنىڭ رۇسىيە پۈتۈنلۈكىنى قوغداپ قالىدىغان بىر ئورگانغا ئايلانغانلىقىنى، ئىنقىلاب دەۋرلىرىدە قۇرۇلغان مۇستەقىل دۆلەتلەرنىڭ ھەقلىرىنى تارتىپ ئېلىشقانلىقىنى، روستىن باشقا مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىقىنىڭ ئومۇمى رۇسىيە قۇرغۇچىلار قۇرۇلتىيى بىلەن يەرلىك قۇرغۇچىلار قۇرۇلتاي قارارلىرىغا قالدۇرۇلغانلىقىنىڭ قوبۇل قىلىش مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىش ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىشىپ، بۇ ھەقتە كۈچلۈك نارازىلىق پائالىيەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ.

بولشېۋىكلارغا قارشى مەركەز پائالىيەتلىرى ئۇرۇس مىللەتلىرىنى ئازاد قىلىش ئامېرىكان كومىتېتىغا ئوخشاش، ئاۋىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا يار لىۋىگە كېلىپ توختاپ قالىدۇ. ئىككى يىلدىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن زىددىيەتلەر ئامېرىكان كومىتېتىنىڭ ئۇمىدلىرىنى يوققا چىقارغان بولۇپ، ھەرقايسى گۇرۇپپىلارغا بېرىلىدىغان ياردەملەرمۇ ئازىيىشقا باشلايدۇ. ئامېرىكا ياردىمىنىڭ كامىيىشىغا ئەگىشىپ، بۇ ياردەملەرگە تايىنىپ قۇرۇلغان تەشكىلاتلاردا كەينى كەينىدىن يېڭى مەسىلىلەر كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. دېگەندەك، 1952-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ ئەسلىدىلا سانى ئاز بولغان خادىملىرى ئاۋىسىدىمۇ زىددىيەت ۋە شەخسى سۈركۈلۈشلەر باش كۆتۈرۈشكە باشلايدۇ. يىل ئاخىرغا كەلگىنىدە قارەس قاناتباي رەئىسلىكىتىن ۋە ھەيئەتلىكتىن ئىستېپا بېرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۆلەت تاغىبەرلى سايلىنىدۇ. ئەمما ئاۋىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇمۇ ئورنىنى ك. قۇدايبەرگەنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. 1953-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئا ق ش دائىرىلىرى بولشېۋىكچىلىككە قارشى كۈرەش سىياسىتىدە زور ئۆزگىرىش ياساش قارارىغا كېلىدۇ. بۇ تۈر سىياسىي ئۆزگىرىش، قالغان

ۋېيسبادېنچىلار كومىتېتلىرىگە ئوخشاش، تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭمۇ مەغلوبىيەتلىك ئاقىۋىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئامېرىكان كومىتېتىنىڭ ئاقىۋىتى ۋە يېڭى ئىزدىنىشلەر

سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئورگانلىرىنىڭ ئىچكى پائالىيەتچانلىقى بىلەن ئۇرۇسلارغا قۇل قىلىنغان مىللەتلەرنىڭ سوتسىيال سىياسىي تۈزۈلۈشلىرىنى تولۇق كۆزدە تۇتۇلماي ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولشېۋىكچىلىككە قارشى ھەمكارلىق مەركىزى دەيدىغان بۇ لايىھە، ئاخىرىدا ئوڭۇشسىزلىق بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. بۇ مەركەز ئوخشىمايدىغان مىللەتلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر مەركەز بولغانلىقى ئۈچۈن، نۇرغۇنلىغان ساھەلەر بويىچە كۈتكەن ئۈمىدلىرىنى، يەتمەكچى بولغان نىشانلىرىغا ماس كەلمىگەن ھەر تۈردىكى گۇرۇپپىلارنى بىر سەپتە تۇتۇش، ئۇلارنى پائالىيەتكە يېتەكلەش بەكلا مۇشكۇل بىر ئىش ھېسابلىناتتى. دېگەندەك، بۇ ئورگان قۇرۇلغان دەسلەپكى يىلىسى، ھەمكارلىق مەركىزىنىڭ ئىچىدىمۇ بۆلۈنۈش كۆرۈلىدۇ. بۇ جەريانداا ئامېرىكان لايىھىسىگە قارشى چىققان سابىق پروۋېتېچى گۇرۇپپىلار يەنە شۇ مىيونخېندا يىغىلىپ "پارتىز بلوكى" نامىدا بىر سىياسىي تەشكىلات قۇرۇشقا كىرىشىدۇ (پارتىز بلوكى 1953-يىلىسى مىيونخېندا ئۇكرائىنا، ئەزەربەيجان، تۈركىستان، قىرىم، شىمالى كاپكازىيە، ئىدىل-ئۇرال، ئەرمەنىيە، بلوروسىيە، گروزىيە ۋە ئۇرۇس كازاكلىرى مىللىي تەشكىلاتلىرىنىڭ قاتنىشىشى نەتىجىسىدە قۇرۇلغانىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). خۇددى پروۋېتىي ھەرىكىتىدە بولغىنىدەك، بۇ بلوكتىمۇ ئۇكرائىنالىق مىللەتچىلەر يېتەكچى ئورۇندا ئىدى. گروزىيىلىكلەر، ئەزەربەيجان مىللىي ھەرىكىتى، شىمالى كاپكازىيىلىكلەر، ئىدىل-ئۇرال مىللىي مەركىزى، قىرىم مىللىي مەركىزى، تاھىر چاغاتاي باشچىلىقىدىكى تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەرىكىتى قاتارلىكلەر بۇ سەپنىڭ قالغان ھەيئەتلىرىنى تەشكىل قىلماقتا ئىدى. پارتىز بلوكى يېڭى قۇرۇلغان ۋاقىتلاردا ئا ق ش تەرىپىدىن قىسمەنلىكتە بولسىمۇ يارەم قىلىنىشى بىلەن بىرگە، بولشېۋىكچىلىككە قارشى ھەمكارلىق مەركىزى دائىرىسى ئىچىدىكى ئۇرۇس گۇرۇپپىلىرىغا قارشى تەرەپتە تۇرۇپ پائالىيەت قىلىشى سەۋەبىدىن، بۇنداق يارەمىمۇ بەكلا چەكلىك ھالەتتە قالىدۇ.

1953-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىنىدە، ئا ق ش دائىرىلىرى بولشېۋىكچىلىككە قارشى ھەمكارلىق مەركىزى جەھەتتىكى ئوڭۇشسىزلىقلىرىنى رەسمىي تۈردە ئېتىراپ قىلىشىپ، بۇ لايىھە ئۇچۇن ئىقتىسادى جەھەتتىكى ياردەمنى توختىتىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولدۇ:

ئىنتايىن مۇھىم بىر دەۋر ئىچىدە ئامېرىكان كومىتېتىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەشەببۇسلىرى ئىزچىل تۈردە مەغلۇبىيەتكە دۇچ كېلىپ تۇرغانلىقى ئۇچۇن، ئامېرىكان كومىتېتى يېقىن كەلگۈسىدە بىرلا مۇھاجىر سېپىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ئۈمىد يوقلۇقىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باشقا ئامال يوقلۇقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ... بۇگۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا دېموكراتىك كۈچلەرنىڭ ھەمكارلىقىنى ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىش مەقسىتىدە ئامېرىكان كومىتېتىنىڭ قىلغان يارەملىرى 1953-يىلى 31-ئاۋغۇستتىن باشلاپ پۈتۈنلەي توختىتىلىدۇ.

بۇ قارار بىلەن تەڭ، ميونخېن شەھىرىدە ھەمكارلىق مەركىزى ئۇچۇن ئايرىلغان بىنانىڭ بىكار قىلىنىشى تەلەپ قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، پۈتۈنلەي ئامېرىكا ياردەمى ئاساسىغا قۇرۇلغان تۈرك ئېلى كومىتېتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق سۇنئى مىللىي مەركەزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پائالىيەتلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدۇ. بولشېۋىكچىلىككە قارشى كۈرەشنى مۇھاجىرداكى گۇرۇپپىلار ۋاستىسىغا تايىنىپ قانات يايدۇرۇش جەھەتتە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان ئامېرىكا دائىرىلىرى، قايتىدىن بىر سىياسەت بەلگىلەپ چىقىشقان ئىدى. بۇندىن كېيىن كۈرەشنى بىۋاستە ئا ق ش دائىرىلىرى باشقۇرىدىغان قىلىپ تەشكىللىنىدىغان تەشكىلاتلار ۋاستىسى ئارقىلىق قانات يايدۇرۇشنى پىلانلىشىدۇ. بۇنداق بىر ئۆزگىرىش جەريانىدا، ميونخېن مەركەز قىلىنغان ھالدا «ئەركىنلىك رادىئوسى» ۋە «سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى ئۆگىنىش تەتقىقات يۇرتى» قۇرۇلىدۇ. «رادىئو لىبېرتي» (ئەركىنلىك رادىئوسى) سوۋېت ئىشغالى ئاستىدىكى مىللەتلەر تىلىدا ئاڭلىتىش بېرىدىغان، تەتقىقات يۇرتى بولسا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا مۇناسىۋەتلىك ئىلمى خاراكتېردىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ مەتبۇئاتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن بولدۇ (سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى ئۆگىنىش تەتقىقات يۇرتى – ئىنستىتۇت فور دې ستۇدي ئوف دې ئۇ س س ر – 1950-يىلىنىڭ 8-ئىيۇل كۇنىسى ميونخېندا قۇرۇلغان بولۇشىغا قارىماي، ئاكتىپ پائالىيەت قىلىشقا باشلىغان ۋاقتى بىر قانچە يىل كەينىگە سۈرىلىپ كېتىدۇ. بۇ تەتقىقات يۇرتى قارمىقىدا ئامېرىكىلىقلار بىلەن بىرگە 50 نەپەردەك سوۋېت مۇساپىرىمۇ خىزمەت قىلاتتى. بۇ

تەتقىقات يۈرتى 1955-يىلىدىن باشلاپ ھەر ئۇچ ئايدا بىر تۈركىيە تۈركچىسىدە ژۇرنال، ئىنگلىز تىلىدا ئايلىق بىر خەۋەرلەر توپلىمى چىقىرىشقا باشلايدۇ. ژۇرنال تەھرىرلىكىنى ئەدىگە مۇستاپا قىرىمال، خەۋەرلەر توپلىمىنىڭ تەھرىرلىكىنى بولسا نىكولاي گالاي قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. ژۇرنال، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى بارلىق مىللەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلارنى ئېلان قىلىپ تۇراتتى. 1958-يىلىدىن باشلاپ تۆمۈرىبەك دەۋلەتشىن رىياسەتچىلىكىدە پەقەت تۈركى قەۋملەر رايونىغا مۇناسىۋەتلىك ئىنگلىز تىلىدا «دې ئەست تۈركىس رېۋىيېۋ» ئىسىملىك بىر يىللىق ژۇرنال نەشرى قىلىنىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تەتقىقات يۈرتى تەۋەسىدە نۇرغۇن ساندا كىتابلار بېسىلغان بولۇپ، نۇرغۇن قېتىم ئىلمىي يىغىنلار ئۆيۈشتۈرۈلغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بۇ پائالىيەتلەرگە قوشۇمچە قىلىپ يەنە 1942-يىلىدىن بېرى ئا ق ش پايتەختىدە ئاڭلىتىش بېرىۋاتقان «ئامېرىكا ئاۋازى» رادىئوسىمۇ كۈچەيتىلگەن بولۇپ، ئۇرۇسچە، ئۇكرائىنچە، پولەكچە، ۋېنگرچە قاتارلىدىكى تىللارغا قوشۇمچە قىلىپ گروزىنچە، تاتارچە، ئەزەربەيجانچە ۋە تۈركىستان شېۋىسىدە ئاڭلىتىشلارنى بېرىشكە باشلايدۇ.

بۇ جەريانداا گېرمانىيە دائىرىلىرىمۇ مۇھاجىر گۇرۇپپىلىرىغا قارىتىلغان مۇناسىۋەتلەرنى تەدرىجىي تۈردە باشلىماقتا ئىدى. ئا ق ش تېزگىنى ئاستىدا قانات يايدۇرۇلۇۋاتقانلىقى ئېھتىمال بولغان بۇ پائالىيەتلەر، ئۇرۇشتىن كېيىنكى گېرمانىيىدە قالغان لېجيونلارنى مەقسەت قىلىپ ئۆيۈشتۈرۈلغان يىغىنلار ۋاستىسىدە باشلانغان ئىدى. بۇ يىغىنلاردا، ئۇرۇش دەۋرىدە لېجيونلارغا قوماندانلىق قىلغان گېنېرال خېيگىندورف بىلەن يەنە شۇ ۋاقىتلاردا بۇ لېجيونلارغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى مەسئوللىرىدىن بىرى، دىپلومات براۋتىگامنۇ قاتناشىپ كەلگەن ئىدى. ھەر تۈرلۈك مىللەتتىلەرگە ئائىت سابىق لېجيونچىلارنىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىجرا قىلىنغان ئىشلار سەۋەبىدىن گېرمانىيە رەھبەرلىكىنى نۇرغۇن قېتىم قاتتىق تەنقىدلەپ كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمى بىلەن يولغا قويۇلۇۋاتقان بۇ پائالىيەتلەر ئۇزۇن داۋام قىلالمىغان ئىدى.

تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى، «تۈرك ئېلى» جورنىلىنىڭمۇ مەتبۇئات ساھەسىدىن چېكىنىپ چىققىنىدىن كېيىن ئەزالىرىنىڭ بىر قىسمى م ت ب ك غا قايتا كىرىۋالغان بولسا، يەنە بەزى ئەزالار ئامېرىكىلىقلار قۇرۇپ چىققان ئورگانلاردا ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.

م ت ب ك نىڭ شەرق ئەللىرىگە قاراپ ئېچىلىشى

مىللىي تۈركىستان بىرلىك كومىتېتى، 1952-يىلىنىڭ 9-ئافرىل كۈنىسى بىر قېتىملىق پەۋقۇلئاددە قۇرۇلتاي چاقىرىدۇ. سىياسىي ئىشلار بىلەن تەشكىلات ئىشلىرىغا مەسئۇل رەئىسى بايمىرزا ھېيىتى، ئىلمى ئىشلار بۆلۈم باشلىقى ئەرگەش بۇلاقبېشى ۋە مەتبۇئات ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ۋەلى زۇنۇن قاتارلىق كىشىلەر خىزمەت دوكلاتى بەرگەن بۇ قۇرۇلتايدا كومىتېتنىڭ سىياسىي يولى ماقۇللىنىپ، كەلگۈسى مېڭىشقا تېگىشلىك بىر نىشان كۆرسىتىلگەن ئىدى:

تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار بىر بايراق ئاستىغا جەم بولۇشقا مەجبۇردۇر. ... بۇ كومىتېت ھەرگىزمۇ بىر سىياسىي پارتىيە ئەمەس، بەلكى مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان بىر ئورگاندۇر. شۇنداق بولغاچقا، تۈركىستانلىقلار ئىچىدە ئۇششاق-ئۇششاق تەشكىلاتلارغا بۆلۈنۈۋېلىشى مىللىي ھەرىكىتىمىزگە پايدا ئەمەس زىيان كەلتۈرىدۇ. ... بۇ كومىتېت ھېچقانداق بىر دۆلەتنىڭ ئىچكى-تاشقى ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغىنىغا ئوخشاش، ھېچقانداق بىر دۆلەتمۇ تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىنى خالىمايدۇ.

(رەسىم ئورنى)

بايمىرزا ھېيىتى، ئەرەبىستان زىيارىتى جەريانىدا تايىف ۋالىسى بىلەن بىرگە. سول تەرەپ باشتىكىسى م ت ب ك نىڭ ئەرەبىستاندىكى ۋاكالەتچىسى زۇھىرىدىن تۈركىستانى. تايىف، 1953.

م ت ب ك، يۇقىرىقى قارارىغا ئاساسەن تۈركىستانلىقلار ئەتراپىغا جەم بولىدىغان بىردىن بىر مەركەز ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭدىن باشقا قۇرۇلىدىغان تەشكىلاتلار رەت قىلىنىدىغانلىقىنى، ئا ق ش قاتارىدىكى ئەللەرنىڭ مىللىي ھەرىكەتلەرگە ئارىلىشىۋېلىشىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن ھېسابلاندى. دوكتور بايمىرزا ھېيىتى، كومىتېت قارارىغا ئاساسەن شەرق ئەللىرىدە تەشكىلاتلىنىشلارغا مەسئۇل قىلىپ بەلگىلىنىدۇ.

دوكتور ھېيتى، 1953-يىلى ماي ئېيىدىن باشلاپ 5 ئاي داۋام قىلىدىغان بىر ساياھەتكە چىقىدۇ؛ ئۇ نۆۋەت بىلەن تۈركىيە، سۈرىيە، ئىوردانىيە، مىسىر، ئەرەبىستان ۋە پاكىستان قاتارىدىكى ئەللەرنى زىيارەت قىلىپ، بۇ رايونلاردا تارقىلىپ ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ چىقىدۇ؛ ئۇ يەرلەردە ئۇيۇشتۇرۇلغان يىغىنلاردا تۈركىستان جەمئىيەتلىرى قۇرۇلمىغان ئەللەردە م ت ب ك شۆبىلىرىنى ئاچىدۇ؛ شۆبە ئېچىشقا ئىمكانىيەت بولمىغان يەرلەردە بولسا ۋاكالەتچىلەرنى تەيىن قىلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە م ت ب ك بىلەن تۈركىستان مۇھاجىرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن شۇ ئەللەردە ۋاكالەتچىلەرنىمۇ تاللاپ چىقىدۇ. 1953-يىلىدىن باشلاپ ئىتالىيىدە م. سەئىت كېرىمى، تۈركىيىدە دوكتور سالىھ ئەركىنقول، ئىوردانىيىدە مەھەممەت مۇراتخان، ئىراقتا مۇھەممەت ئېلى، ئەرەبىستاندا زۇھىرىدىن تۈركىستانى ۋە پاكىستاندا بولسا مەخمۇت ئايقارلى شۇ دۆلەتلەردىكى ۋاكالەتچىلەر قىلىپ تاللىنىپ ۋەزىپىگە قويۇلغانىدى.

دوكتور ھېيتىنىڭ يەنە بىر ۋەزىپىسى، چوقاي ئوغلى ۋاپاتىدىن كېيىن ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك تۈركىيىدە ياشايدىغان تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى (ت م ب) بىلەن كېلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش، شۇ ئارقىلىق بۇ ئەزالارنى م ت ب ك غا ئەزا قىلىۋېلىش ئىدى. ئەسلىدە ئامېرىكان كومىتېتى پائالىيىتىنى باشلىغان ۋاقىتلاردا چوقاي ئوغلىنىڭ ئورنىغا ت م ب رەئىسى سايلانغان پروفېسسور تاھىر چاغاتاي گېرمانىيىگە تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ جەھەتتە سۆزلىشىشلەر جەريانىدا كىلىشەلىگىدەك ئورتاق بىرەر ئاساس تېپىشالمىغان ئىدى. يەنە بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر ت م ب ئەزاسى بولغان پروفېسسور ئىبراھىم يارقىن، م ت ب ك تەرىپىدىن گېرمانىيىگە تەكلىپ قىلىنىپ بىرەر ئايدەك مېھمان بولۇپ تۇرىدۇ. ئەسلىدە ئۇنىڭدىن تۈركىيىدىكى ت ب م ئەزالىرىنىڭ م ت ب ك غا ئەزا بولۇش ياكى ياردىمىنى تەلەپ قىلىشنى ئۈمىد قىلىشقان ئىدى. ئەمما تۈركىيىدىن كەلگەنلەر ئۆزلىرىنى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ مىراسچىلىرى، بۇ ھەرىكەتنىڭ بىردىن-بىر ۋەكىللىرى دەپ قارايدىغان بۇنداق بىر گۇروھنىڭ ئادەملىرى بىلەن ھېچ بىر پىكىر بىرلىكىگە كېلىشەلمەيدۇ. ت م ب رەئىسى تاھىر چاغاتاي، ئۇلار بىلەن يارىشىشنى رەت قىلىپلا قالماي، 1952-يىلى ئىچىدە باستۇرغان «تۈركىستانغا دائىر بەزى جەرىيانلار ھەققىدە كۆزقاراشلىرىمىز» دېگەن كىتابى ئارقىلىق ئۇلاردىن بىر قېتىملىق ھېساب ئېلىش ھەرىكىتىنى باشلىتىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتە، 1953-يىلىسى ئامېرىكىلىقلار تەرىپىدىن قانات يايدۇرىلىۋاتقان بولشېۋىكچىلىككە قارشى ھەمكارلىق مەركىزىنىڭ پائالىيەتلىرى ئوڭۇشسىزلىق بىلەن ئاخىرلىشىشىدىن كېيىن، بۇ مەركەز تەرىپىدىن ياردەم توختىغانلىقى سەۋىبىدىن تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، م ت ب ك مۇ ئەڭ مۇھىم رەقىبلىرىنىڭ بىرسىدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. شۇنداق قىلىپ، تاشقى دۇنيادا تۈركىستانغا ۋاكالەتلىك قىلىدىغان بىردىن بىر سىياسىي مەركەزگە ئايلىنىش جەھەتتە ئۇلار تېخىمۇ ئىشەنچلىك ۋەزىيەتكە كېلىۋالغانىدى.

1953-يىلى م ت ب ك ئۈچۈن ئېيتقاندا بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى ھېسابلىناتتى. شۇ كۈنلەرگە كەلگۈچە نەشرىيات ۋە مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرىغا مۇھىم ياردەملەردە بولۇپ كېلىۋاتقان ئەنگلىيە، بۇ ياردىمىنى توختىتىش نىيىتىگە كېلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بۇ ئەھۋالنى ئامېرىكان كومىتېتىنىڭ تەشكىل قىلىنىۋاتقان دەۋرلىرىدە ھەمكارلىشىپ پائالىيەت قىلىش جەھەتتە ئۇلارغا يېقىن يولىمىغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئامېرىكا دائىرىلىرى ئەنگلىيىگە بېسىم ئىشلىتىپ ياردەمنى توختىتىشقا سەۋەب بولدى دەپ ئىزاھلىشىغا سەۋەب بولىدۇ (ھۈسەيىن ئىكرام، ئۆز ئەسلىمىلىرىدە بۇ مەسىلىنى "ئەنگىلىيىلىكلەر ئىشغال قىلىش ئورگانلىرىدىن بىر قىسمىدىن چېكىنىپ چىقىش سەۋەبىدىن بىزگە ياردەم قىلالمايدىغانلىقىنى ئېيتتى" دەپ بايان قىلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

شۇنداق قىلىپ، م ت ب ك تەشكىلاتى بۇندىن كېيىن ئۆز ئىمكانلىرىغا تايىنىپ پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا مەجبۇر بولماقتا ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا، 3 خىل تىلدا ئايرىم-ئايرىم ژۇرنال چىقىرىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. شۇ كۈنلەردە مىندېندىكى مەركەز، دۈسېلدورف يېنىدىكى ئېركرات دەيدىغان كىچىك بىر شەھەرگە كۆچۈرۈلىدۇ. م ت ب ك مەركىزىدىكى ئەزالاردىن بىر قىسمى ميونخېندىكى ئەركىنلىك رادىئوسىدىكى ئىشقا كىرىۋالىدۇ. يەنە بىر قىسىملار بولسا باشقا ھەر تۈرلۈك ساھەلەردە ئىشلەش مەقسىتىدە مەركەزدىن ئايرىلغانىدى. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، م ت ب ك تەرىپىدىن چىقىرىلىۋاتقان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى قەرەلسىز نەشرى قىلىشىنى داۋاملاشتۇرۇلۇپ، ئاخىرى 1957-يىلىسى، 134-سانى بىلەن نەشرى ھاياتىنى توختىتىدۇ.

1955-يىلى ئافرىل ئېيىدا باندوڭدا چاقىرىلغان ئاسىيا-ئافرىقا كونفرانسىسىغا ۋەلى قېيۇمخان تەرىپىدىن تۈركىستاننىڭ ئورنى، تارىخى تەرەققىيات جەريانى ۋە

سىياسىي ۋەزىيىتى تونۇشتۇرۇلغان بىر دوكلات يوللىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۈركىستان لېجيون ئوفىسسېرلىرىدىن سابىق م ت ب ك ئەزاسى روزى نەزەر دېگەن كىشى بۇ كونگىرەگە قاتنىشىپ، تۈركىستان توغرىسىدا بىر دوكلات سۇنىدۇ. ئاسىيا-ئافرىقا كونفرانسىنىڭ خۇلاسە دوكلاتىدا مۇستەملىكىچىلىكنىڭ ھەرقاندىقى ئەيىبلىنىشى كېرەكلىكى توغرىلىق قارار چىقىرىلىپ، قۇل قىلىنغان ئەللەرگە مۇستەقىللىق بېرىلىش تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ يىغىندىن كېيىن، يەنى 1957-يىلىنىڭ ئەتىياز ئايلىرىدا ھىندىنوزىيىدە تۈركىستان ئازادلىق جەمئىيىتىدىن بىرسى قۇرۇلىدۇ. شۇنىسى قىزىقكى، رەئىسلىكىنى سابىق باش مىنىستىرلاردىن بىرى بولغان مۇھەممەت ناسىر باشقۇرۇۋاتقان بۇ جەمئىيەتنىڭ مەيلى قۇرغۇچىلىرى ئارىسىدا بولسۇن ياكى ئەزالىرى ئارىسىدا بولسۇن بىرمۇ تۈركىستانلىق يوق ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ پائالىيەت مەقسىتى ھىندونېزىيە بىلەن مالايادا تەھدىت ھالىغا كەلگەن كومۇنىزمگە قارشى كۈرەش قىلىش، تۈركىستاننى سوۋېت چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇش دەپ بايان قىلىنغان (بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى: مۇھەممەت ناسىر ‹سابىق باش مىنىستىر، مەسجۇمى پارتىيىسىنىڭ رەئىسى›، ئەنۋەر جاكرو ‹پ س ئى پارتىيىسىنىڭ يېتەكچىسى، خەلق قۇرۇلتاي ۋەكىلى›، ئىسا ئەنسەرى ‹خەلق قۇرۇلتاي ۋەكىلى، كوممۇنىستلارغا قارشى فرونت رەئىسى›، نەسىردىن لاتىف ‹ئالىم›، راخمان ساھىب ‹سۇلاۋېسى خەلق ۋەكىلى›؛ بۇ جەمئىيەتنىڭ دەسلەپتە تاللانغان قۇرغۇچىلىرى: غارىيىپ راۋوف ‹مالايا ياشلار ھەرىكىتى رەئىسى›، ئىسمائىل ھاسان، ھاجى فىردەۋس ‹مۇخپىر›، ھاجى ئەئەت، م. ھاتالاھ، ئاناسباي. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

تاشقى ياردەمنىڭ ئۈزۈلۈشى، م ت ب ك نىڭ ئاكتىپ پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانلىرىنى زور دەرىجىدە قىسىۋېتىدۇ. شۇڭا، كومىتېت تاشقى دۇنيادىكى تۈركىستان كۈچلىرىدىن ياردەم ئېلىش ئۈچۈن دەرھال پائالىيەت باشلاشقا مەجبۇر بولماقتا ئىدى. بۇ مەقسەتتە ۋەلى قېيۇمخان تۈركىستانلىقلار ياشايدىغان ئەللەرنى زىيارەت قىلىپ چىقىش قارارىغا كېلىدۇ. 1956-يىلىسى تۈركىيىگە كېلىپ تۈركىستانلىقلار ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەرنى زىيارەت قىلىدۇ.

(رەسىم ئورنى)

ۋەلى قېيۇمخان (سولدىن ئىككىنچىسى) سەئۇدى ئەرەبىستان زىيارىتى جەريانىدا پادىشاھ سەئۇد بىن ئابدۇلئەزىز بىلەن بىرگە – مىنا-مەككە. 1957

قېيۇمخان، تۈركىستان جەمئىيەتلىرى ۋە ئامما تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىنغان بولسىمۇ، تۈركىيە ھۆكۈمەت دائىرىلىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ بارغان كۆرۈشۈشلىرىدە كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئاردىدىن بىرەر يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەرەبىستانغا قىلغان زىيارىتى بولسا، تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا تەسىرى نەچچە يىلغىچە يوقالمايدىغان بەزى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئەسلىدە، ئەرەبىستان دائىرىلىرى قېيۇمخانغا زىيارىتى جەريانىدا ئىنتايىن چىرايلىق مۇئامىلە قىلغان بولسىمۇ، زىيارىتىنى تۈگىتىپ قايتىپ كېتىپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، م ت ب ك غا مۇناسىۋەتلىك ئوندەك تۈركىستانلىق ئەرەبىستان دائىرىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ. مەدىنە، تايىف ۋە جەددە شەھەرلىرىدە قولغا ئېلىنغان تۈركىستانلىقلار ئىككى ئايدەك تۇرمىدە ياتىدۇ. م ت ب ك نىڭ ئەرەبىستان ۋاكالەتچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنغان زۇھرىدىن تۈركىستانى، بۇ ۋەقە ۋەلى قېيۇمخان ئەنگلىيە بىلەن يەھۇدىيلار ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت باغلاپ يۈرگەن دەيدىغان بىر ئەرز سەۋەبىدىن يۈز بەرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. تۈركىستانىنىڭ گېپىدىن قارىغاندا، بۇ ۋەقە بىر قېتىملىق سوۋېت ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى بولۇش ئېھتىمال ئىكەن. سەئۇدى ھۆكۈمىتى ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە، بۇ ئەرزنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىشىپ، قولغا ئېلىنغان ئون نەپەر تۈركىستانلىقنى قويۇپ بەرگەن (زۇھرىدىن تۈركىستانى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن شەخسى سۆھبەت خاتىرىسىدىن. قولغا ئېلىنغان تۈركىستانلىقلار زۇھىردىن مىرزا تۈركىستانى، شاھ ئىلھام تاشكەندى، زىياۋۇدۇن قارى ئەنجانى، ھاجى سابىر ئەنجانى، سېيىت مۇزەپپەرخان مەرغۇلانى، مۇبارەك غوجا قاسانى، ئەخمەت ئېلى دولقۇن تۈركىستانى، ئابدۇقادىربەگ، مەۋلىۋى سېيىت قاسىم داملا ۋە نائىم مەخدۇم تۈركىستانى قاتارلىقلار. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

مەسىلىنىڭ بۇ تۈرده نەتىجىلەنگەنلىكىگە قارىماي، قولغا ئېلىنىشقا نېمە سەۋەبچى بولغانلىقى ھەققىده ئېنىق بىر جاۋاب ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ. سوغۇق ئۇرۇش شىددەتلىك قانات يېيىۋاتقان ئۇ يىللىرى، سەئۇدى ئەرەبىستان دائىرىلىرى ئۆز زېمىنىدا سوۋېتلەرگە قارشى بىر تەشكىلات بولغان م ت ب ك نىڭ تەشكىلات قۇرۇش ئېھتىمالىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىده بۇنداق بىر ئويۇن ئويناپ چىققانلىقى ئېھتىمالغا بەكلا يېقىن. سەۋەبى نېمە بولسا بولسۇن، سەئۇدى دائىرىلىرىنىڭ بۇ تۈردىكى ھەرىكىتى ھەقىقەتەنمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن ئىدى. بولۇپمۇ سەئۇدى ئەرەبىستاندا ياشايدىغان تۈركىستانلىقلارنى سىياسىي خاراكتېردىكى پائالىيەتلەر سىرتىدا تۇتۇش جەھەتتە ھەقىقەتەنمۇ كۇچلۇك رولى بولدى دېيىش مۇمكىن.

گېرمانىيىگە قايتىپ كەتكەن ۋەلى قېيۇمخان، ماددىي قىينىچىلىقلار ئۈستىدىن غالىپ كېلىش، شۇ ئارقىلىق م ت ب ك نى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىقىنى زادىلا توختاتمايدۇ. تۈرك ئېلى ۋەقەسى جەريانىدا كومىتېتنىن چىقىپ كەتكەن ۋەلى زۇنۇن، بەردى مۇرات تاچمۇرات قاتارىدىكى كىشىلەرنىڭ م ت ب ك غا قايتىپ كېلىشىمۇ ئاكتىپلىقنى قوزغاشقا تۈرتكە پايدىسى بولمايدۇ. بۇ جەريانداۋ ئامېرىكىلىقلار م ت ب ك بىلەن قايتىدىن مۇناسىۋەت تىكلەشكە كىرىشىدۇ. بايىمرزا ھېيتى بۇ ھەقتىكى ھەربىكەتلەر ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

1956-يىلىدا ۋەلىم قېيۇمخان بىلەن ئىككىمىز ھەيدەلىپېرگدىكى ئا ق ش ھەربىي قوماندانلىق شىتاۋىغا چاقىرتىلدۇق. ئۇ يەردە ئا ق ش دىن كەلگەن بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇل كىشىلەر بىلەن ھەربىي ئەمەلدارلار چىقىپ بىزنى كۈتۈۋالدى. ئۇلار بىزدىن م ت ب ك ھەققىدە مەلۇمات بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىشتى. مەقسىتىمىزنى سورىدى. خېلى ئۇزۇن سۆھبەتلەشتۇق. ۋەلى قېيۇمخان ئۇلارغا پروگراممىمىزنى تونۇشتۇردى. شۇنىڭدەك، ئەگەر ئامېرىكىلىقلار بۇ پروگراممىمىزغا قوشۇلمايدىكەن، ئۇ ھالدا ئۇلار بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتالمايمىز دەپ تەكىتلەپ كۆرسەتتى. ۋەلى قېيۇمخان مىللىي مەسىلىمىزگە بېرىپ تاقىشىدىغان مەسىلىدە ھەرگىزمۇ مۇرەسسەچىلىككە يول قويمايدىغان بىر كىشى ئىدى. پەرەز قىلىشىمچە، ئۇلار بىزنىڭ مەقسىتىمىزگە قوشۇلمىدى بولغاي. ئۇلار گېرمانىيىدىن سۇۋېتلەرگە قارشى «رېئاس» دەيدىغان بىر ژۇرنال چىقىرىپ تارقاتماقتا ئىدى. ئۇلار بىزدىن بۇ ئىشقا ياردەملەشسەڭلار دەپ تەلەپ قىلىشتى. بىزمۇ ئۇلارغا ھۇسەيىن ئىكرام، ئەلىجان ۋە قادىر ئوسمان قاتارىدىكى بەزى دوستلىرىمىزنى تەۋسىيە قىلىشتۇق. بۇ پائالىيەت 1959-يىللىرىغىچە داۋام قىلدى.

يەنە بىر جەھەتتە، ئا ق ش كونگىرىسى 1959-يىلى 17-ئىيۇلدا ئا ق ش پىرىزدېنتىغا سۇۋېتلار قۇل قىلغان مىللەتلەرنىڭ كەلگۈسى تەغدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر دوكلات ئېلان قىلىش ھوقۇقىنى بېرىدۇ. پىرىزدېنت ئېيزېنخاۋېيېر بۇ كونگىرە قارارىغا ئاساسەن، 19-ئىيۇل كۈنىنى بىر ھۆججەت ئېلان قىلىدۇ. بۇ ھۆججەتنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى خەلقى بىلەن ئامېرىكا دۆلىتى سۇۋېتلار بىسىۋالغان مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە بولغان قىزىقىش ۋە ئۇنىڭغا ھەيرانلىق تونۇشتۇرۇلۇپ كېلىپ، ئىيۇن ئېيىنىڭ 3-ھەپتىسىنى ”قۇل قىلىنغان مىللەتلەر ھەپتىسى“ قىلىپ بېكىتىپ، بۇ ھەپتىدە

ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەسلىمە مۇراسىملىرى سوۋېتقا قۇل بولۇپ قالغان مىللەتلەر ئۆز تەغدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلىيەلەيدىغان كۈنلەر كەلگۈچە داۋام قىلىپ بارىدىغانلىقى ئۇختۇرۇلدى.

1960-يىللارنىڭ ئاخىرلىرى م ت ب ك تەشكىلاتى ئۈزۈندىن بېرى ئەزا بولۇپ كېلىۋاتقان، ئاساسلىقى ئۆكرائىنا مىللەتچى خادىملىرى تەرىپىدىن يىتەكلىنىپ كېلىنگەن ئا ب ن (بولشېۋىكچىلىككە قارشى مىللەتلەر – ئاپتونومنىڭ ئىزاھاتى) تەشكىلاتىدىنمۇ چېكىنىپ چىقىدۇ. م ت ب ك نىڭ بۇ تەشكىلاتتىن نېمە سەۋەبتىن چېكىنىپ چىققانلىقى ئېنىق ئەمەس. 1970-يىللارغا كەلگەندە، م ت ب ك نىڭ ئەزالىرى ئاساسەن تارقىلىپ كەتكەن، كۆپىنچە ۋاقىتلاردا ژۇرنال چىقىرىشتىن باشقا تۈزۈكىرەك بىرەر پائالىيەت بىلەن شوغۇللىنالمىغىدەك ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ. يېڭى ئەزا مەنبەلىرىنىڭ يوقلۇقى تەشكىلات خادىملىرىنى بەكلا ئاجىزلاشتۇرىۋەتكەنىدى. خەلق بىلەن بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلىيالماسلىق، ماددىي مەنبەلەردىن مەھرۇم بولۇش قاتارلىقى سەۋەبلەر بۇ تەشكىلاتنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامىللار ئىدى. تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە «مىللىي تۈركىستان» جورنىلىمۇ 1975-يىلقى ئەڭ ئاخىرقى سانىدىن كېيىن تاقىلىپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، م ت ب ك مۇ ئۆزىنىڭ تارىخى ۋەزىپىسىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ نامىدىكى بىر شەخسى تەشكىلات ھالىتىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

ئىدىيىۋى سوغۇق ئۇرۇش دەۋرىدە تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان سوۋېت تەشۋىقاتلىرى

سوغۇق ئۇرۇش يىللىرى بىلەن بىرگە، سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ تاشقى دۇنيادىكى تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان ئاخبارات توپلاش ۋە تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتىدۇ. ئەندىلىكتە، ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكىدەك ئۇنداق جاسۇس ئۆھرىتىپ ئاخبارات توپلاش، تۈركىستانلىقلار ئارىسىغا زىددىيەت سېلىش سىياسىتىدىن پايدىلىنىشنىلا مەقسەت قىلىدىغان پائالىيەتلەر ئۇلارغا ئازلىق قىلماقتا ئىدى. تاشكەنت بىلەن موسكۋا رادىئولىرى 1947-يىلىدىن تارتىپ تاشقى دۇنيادا ياشايدىغان تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان ئۇرۇسچە ۋە تۈركىستان شۇنىڭدەك ئاڭلىتىش بېرىشكە كىرىشىدۇ. چەت دۆلەتلەردە مىللىي تۈركىستان كۈرىشى بىلەن

شۇغۇللىنىۋاتقان خادىملارغا قارشى قانات يايدۇرۇلغان ئاڭلىتىشلاردا، ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋردە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن كىشىلەر سۆزلىتىلەتتى. ئۇرۇش جەريانىدا مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى تەۋەسىدە پائالىيەت قىلغان، كېيىن سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن ساتتار ئالمانبېتوۋ، سۇلتانقارى، نازىر سەپەر، سىيىت قارىموۋ، غۇلام ئابباس قاتارىدىكى كىشىلەر، مەخمۇت ئايقارلىغا ئوخشاش ئۇزۇن يىل تۈركىستانلىقلار ئىچىدە جاسۇسلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن كىشىلەر بىلەن ھەر تۈردىكى كوممۇنىست يازغۇچىلار تاشكەنت رادىئوسىنىڭ دائىملىق ناتىقلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالماقتا ئىدى. بۇ كىشىلەر، پات-پاتلا موسكۋادىن ئاڭلىتىش بېرىدىغان «گولوس رودىنى» ۋاسىتىچىلىكىدە قانات يايدۇرۇلغان تەشۋىقات پائالىيەتلىرىگىمۇ قاتنىشىپ تۇراتتى.

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ پۈتۈن ئۇرۇش جەريانىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى قوراللىق كۈرەش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكى، ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىنمۇ سىياسىي پائالىيەت ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ كۈرىشىنى توختاتماي داۋام قىلىپ كېلىشى سوۋېتلار ئىتتىپاقى دائىرىلىرىگە نىسبەتەن بەكلا ئېغىر مەسىلە ھېسابلانماقتا ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەر يالغۇز تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى تەۋەسىدىلا سوۋېتلەرگە قارشى ھېسسىياتلارنىڭ ئۇلغۇيىپ كېتىشىگە سەۋەب بولۇپ قالماستىن، تاشقى دۇنيادا سوۋېتلار تەرىپىدىن قانات يايدۇرىلىۋاتقان كوممۇنىستىك تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى خۇنۈكلەشتۈرۈش رولىنىمۇ ئوينىماقتا ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، سوۋېتلار ئىتتىپاقى سوغۇق ئۇرۇش دەۋرى بويىچە بارلىق ئاماللارنى ئىشقا سېلىپ م ت ب ك نىڭ پائالىيەتلىرىگە توسالغۇلۇق قىلىشقا، تەسىر كۆرسىتەلمەس قىلىۋېتىشكە، كومىتېت ئىچىگە زىددىيەت تېرىۋېتىپ پارچىلاپ تاشلاشقا، تۈركىستان جامائەتچىلىكى ئالدىدا ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈشكە تىرىشىپ كەلمەكتە ئىدى.

سوۋېتلەرنىڭ بۇ تۈر ھەرىكەتلەرگە قارىتا ئېلىپ بارغان تەشۋىقاتلىرى ئاساسەن ئالغاندا رادىئو ئاڭلىتىشلىرى، تەشۋىقات ئەپكارلىرىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر، ئاتالمىش ئىلمى كىتابلار، سەھنە ئەسەرلىرى ۋە شۇنىڭدەك يالغان خەت ئىۋەرتىش دېگەندەك چارىلارنى ئىشقا سېلىش ۋاسىتىلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلماقتا ئىدى. ۋەلى قېيۇمخاننىڭ تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلىشى بىلەن تەڭ، سوۋېت موسكۋا رادىئوسى «خائىن ۋەلى قېيۇمخان تۈرمىدىن چىقتى» تېمىلىق بىر مۇلاھىزە خەۋىرى ئاڭلىتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ تۈردىكى ئاڭلىتىشلار تاشكەنت رادىئوسى

باشچىلىقىدا موسكۋادىن ئاڭلىتىش بېرىدىغان ھەر تۈردىكى رادىئولار ۋاستىچىلىكىدە يىللار بويىچە داۋام قىلدۇ. «قىزىل ئۆزبەكىستان»، «ئۆزبەكىستان مەدەنىيىتى»، «ئۆزبەكىستان كوممۇنىستلىرى»، «ياش لېنىنچىلار»، «پراۋدا ۋوستوۋكا»، «سوۋېت تۈركمەنىستانى»، «قىرغىزىستان كوممۇنىستلىرى»، «تۈركمەنىستان كوممۇنىستلىرى» قاتارلىق تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە چىقىدىغان گېزىتلەردە پات-پات ئېلان قىلىنىپ تۈرىدىغان ماقالىلەر ۋاستىسىدا چەتئەلدىكى مىللىي ھەرىكەتلەر قارىلىناتتى ۋە مىللەتچى خادىملارغا مۇناسىۋەتلىك ھاقارەتلەر بىلەن تولغان تەشۋىقاتلار قانات يايدۇرۇلماقتا ئىدى.

سوۋېتلار ئىتتىپاقى دائىرىلىرى، چەتئەللەردە تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىق ئۇچۇن قانات يايدۇرىلىۋاتقان كۈرەشلەرنى تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ياشايدىغان خەلق ئاممىسى ئالدىدا پەس كۆرسىتىش ۋە تەسىر كۆرسىتەلمەس ھالغا كەلتۈرۈۋېتىش مەقسىتىدە، 1950-يىللاردىن ئېتىبارەن تەشۋىقات خاراكتېرىدە نۇرغۇنلىغان كىتاب نەشرى قىلدۇرغانىدى. مەسىلەن، «تۈركىستان مىللىي ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا»، «مۇراجىئەت»، «خىتابنامە»، «مىللىي ئىناقلىق ۋە سوتسىيالىزم»، «كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسيونالىزم قۇرۇشتىكى تەڭداشسىز كۈچ»، «سوۋېت ئورتا ئاسىياسى ۋە قازاقىستان يالغان تارىخىنى ئۇيدۇرغۇچىلارغا جاۋاب»، «ئورتا ئاسىيا تارىخىنى بۇرژۇئازىيە ئىدىيىسى بىلەن ئۇيدۇرۇپ چىققانلارغا قارشى»، «تۈركىستاننى ئازاد قىلىمىز دېگۈچىلەرنىڭ ئەسلى قىياپىتى»، «ئورتا ئاسىيادا مىللىي مەسىلىلەر قانداق ھەل قىلىندى – يالغانچىلارغا جاۋابلار» دېگەندەك كىتابلار سوۋېت تەشۋىقات ماشىنىلىرى ئىشلەپ چىقارغان ئاتالمىش ئىلمى كىتاب تىزىملىكىدىكى بىر قىسىم كىتابلاردۇر (بۇ كىتابلارنىڭ ئەسلى نامىلىرى، ئاپتورلىرى ۋە نەشرى قىلىنغان جايلىرى بىلەن بىسىلغان ئاي-كۈنلىرى تۆۋەندىكىچە: «تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتى توغرىسىدا»، ئاپتور ئىسمى كۆرسىتىلمىگەن، تاشكەنت، 1957؛ «مۇراجىئەت»، مەخمۇت ئايقارلى، تاشكەنت، 1957؛ «خىتاپنامىلار»، ئاپتور ئىسمى كۆرسىتىلمىگەن، تاشكەنت، 1957؛ «خەلقلەر دوستلۇقى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنتېرناتسيونالىزم – كوممۇنىزم قۇرۇشنىڭ بۇيۇك كۈچى»، ئاپتورى يوق، تاشكەنت، 1961؛ «سوۋېت ئورتا ئاسىياسى ۋە قازاقىستان تارىخىنى ئۇيدۇرغۇچىلارغا قارشى»، ك. ئا. نوۋوسىبلوۋ، ئاشخابات، 1962؛ «تۈركىستاننى ئازاد قىلماقچى بولغانلارنىڭ ھېقىقى قىياپىتى»، ئاپتورى كۆرسىتىلمىگەن، تاشكەنت، 1963؛ ... – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

1955-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئىستانبۇلدا تۇرىدىغان تۈركىستانلىقلارنىڭ بىر قىسمىغا تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە بېسىلغان سوۋېت گېزىتلىرى ئۈەرتىلىشكە باشلايدۇ. بۇ گېزىتلار بېرلىندىن، يەنى شەرقىي گېرمانىيىدىن پوچتا ئارقىلىق ئۈەرتىلمەكتە بولۇپ، كىم ئۈەرتكەنلىكىنىمۇ بىلگىلى بولمايتتى. بۇ گېزىتلەرنى تاپشۇرۇۋالغۇچىلار بەكلا ئالاقزادە بولۇپ كېتىشىدۇ. چۈنكى، ئۇ يىللار سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن غەرب لاگېرى ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇق ئۇرۇش ئەڭ كەسكىن داۋاملىشۋاتقان بىر يىللار بولۇپ، ئىسلاۋيان ھەرپلىرى بىلەن بېسىلغان بۇ گېزىتلار تۈركىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن بىلىنىپلا قالمىدىكەن، نازارەت ئاستىغا ئېلىنىشتىن ھەرگىز قۇتۇلغىلى بولمايتتى. تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى ۋە تۇنجى رەئىسى بولغان كامىل چوقاي بۇ ئەھۋاللارنى خەۋپسىزلىك تەشكىلاتلىرىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، بۇ ھەقتە جەمئىيەت مەسئۇللىرىنىمۇ ئاگاھلاندۇرىدۇ.

پوچتىدىن كەلگەن سوۋېت گېزىتلىرى، ئادرېسى جەمئىيەت تىزىمىدا يېزىلغان كىشىلەرگىلا ئۈەرتىلگەن بولغاچقا، جەمئىيەت ئىچىدە سوۋېتلار بىلەن مۇناسىۋىتى بار كىشىلەرنىڭ بارلىقىدىن گۇمانلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. جەمئىيەت تەرىپىدىن شۇنچە كۆپ تەدبىر ئېلىنغانلىقىغا قارىماي، سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا بېسىلغان گېزىت-ژۇرنال ۋە تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنىڭ ئۈەرتىلىشى توختىماي داۋاملىشىدۇ.

1950-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا چەتئەللەردە قانات يايدۇرىلىۋاتقان تۈركىستان ھەربىكەتلىرى بىلەن بۇ ھەربىكەتلەرنى قوزغاۋاتقان خادىملىرىغا قارىتىلغان سوۋېت تەشۋىقاتلىرى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك سوۋېت مەسئۇل ئورگانلىرىغا ۋەزىپە قىلىنغان بولۇپ، ئۆزبېكىستان كومپارتىيىسى باش سېكرېتارى شەرەپ رەشىدوۋغا ئوخشىغان رەھبەرلەرنىڭ نۇتۇقلىرىدىمۇ بۇ تۇر مەسىلىلەر ئورۇن ئېلىشقا باشلىغان ئىدى (شەرەپ رەشىدوۋنىڭ متېك رەئىسى ۋەلى قېيۇمخاننى ۋە ئۇنىڭ مۇئاۋىنى بايمىرزا ھېيىتنى بوھتانچى، خائىن، سوۋېت دۈشمىنى ۋە جاھانگىرلارنىڭ يالاقچىسى دېگەندەك تىللاردا ھاقارەت قىلىپ سۆزلىگەن تۇنجى نۇتقى 1958-يىلى 27-سېنتەبىر كۈنى سۆزلەنگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا بۇنىڭدەك ھۇجۇم قىلىنمىشلار قالغان سوۋېت رەھبەرلىرىنىڭ ئېغىزىدىن داۋاملىق چىقىپ تۇرىدىغان بولىدۇ. دوكتور بايمىرزا ھېيىتى بىلەن شەخسى سۆھبەت خاتىرىسىدىن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، سوۋېت دائىرىلىرى بۇ تۇردىكى

كۈرەشلەرنى تېخىمۇ مۇنتىزىم قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار ئېلىپ، 1958-يىلىسى تاشكەنتتە چەت دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتلەرنى تىكلەش جەمئىيىتىنى، يەنى قىسقارتىلغان ئىسمى بىلەن «دوستلۇق جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ چىقىشىدۇ. بۇ جەمئىيەت تەركىبىدە چەتئەلدە ياشايدىغان مۇھاجىرلار بىلەن ئالاقىلىشىش بۆلۈمى نامىدا بىر بۆلۈمنى قۇرۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تۈنجى بولۇپ تاشقى دۇنيادا ياشايدىغان تۈركىستانلىقلار بىلەن ئاشكارا تۈردە مۇناسىۋەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلىدىغان رەسمىي بىر دۆلەت سىياسىتىنى باشلايدۇ.

1960-يىلىدىن باشلاپ، بۇ ئورگان بىلەن ھەمكارلىق ئاساسىدا پائالىيەت قىلىدىغان «ۋەتەنداشلار رادىئوسى» نامىدا يېڭىدىن بىر پروگراممىا باشلىتىدۇ. تۈركىيىنى ئاساس قىلغان تۈركىستانلىقلار كۆپ جايلاشقان ئەللەرگە قارىتىپ ئاڭلىتىش بېرىدىغان بۇ رادىئو ئىستانسىسى، ھەرقايسى تۈرك تىل شۇئىلىرىدا سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىلەن سوۋېت ئىدىيىسىنى ماختايدىغان، تاشقى دۇنيادىكى مىللىي پائالىيەتلەرنى قارىلايدىغان ئاڭلىتىشلارنى بېرىشكە باشلايدۇ.

سوۋېت دائىرىلىرى، چەتئەللەردە قانات يايدۇرىلىۋاتقان مىللىي تۈركىستان ھەرىكەتلىرىنىڭ تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ياشايدىغان خەلق ئاممىسىغا كۆرسىتىش ئېھتىمالى بولغان تەسىرلىرىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن چارىلارنى ئىشقا سېلىشقا كىرىشىدۇ. كوممۇنىستىك يازغۇچىلارغا تۈركىستان مىللىي ھەرىكەتلىرىنى قارىلاپ، سوۋېت تۈزۈمىنى ۋە سوۋېت ئىدېئولوگىيىسىنى مۇبالىغىلەشتۈرىدىغان تېياتىر ئەسەرلىرىنى يازغۇزۇپ، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ۋە موسكۋادا سەھنىلەشتۈرۈپ كەڭ كۆلەمدە قويۇشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ تېياتىرلار ھەققىدە ھەر تۈرلۈك ماقالىلەر يازغۇزۇپ كۈچلۈك تەشۋىقات مۇھىتى يارىتىشقا تىرىشىدۇ. مىللىي تۈركىستان ھەرىكىتىگە قارشى سەھنىلەشتۈرۈلگەن بۇ ئەسەرلەردىن ئەڭ داڭلىقلىرى زىيا سەئىد بىلەن نازىر سەفەر بىرلىكتە يېزىپ چىققان «تارىخقا تىل كىردى» (بۇ ئويۇن 1957-يىلىدىن باشلاپ سەھنىلەشتۈرۈلىدۇ – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بىلەن سەرۋەر ئاسىموۋنىڭ «قانلىق سەراپ» (بۇ ئويۇن تۈنجى قېتىم 1964-يىلى سەھنىگە چىقىرىلغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) دېگەن ئويۇنلار ئىدى. ئاسىموۋنىڭ «قانلىق سەراپ» دېگەن تېياتىرى بارلىق تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ پايتەختلىرىدە قويۇلغاندىن كېيىن، 1964.4.3 كۈنىدىن باشلاپ

كرېمل ساريېدىكى كرېمل تىياتىرخانىسىدا موسكۋالىقلارغا كۆرسىتىلىدۇ. ئاخىرى، 1965-يىلىسى ئاخبارات تەشكىلاتى گ پ ئۇ نىڭ بىۋاستە تاپشۇرۇقى بىلەن، ئې. ئاربېنوۋ بىلەن ل. نېكولايېۋ دېگەن ئىككى ئۈرۈس بۇ تىياتىرنى سىناريىلەشتۈرۈپ «فىنىكس» نامىدا بىر كىنو فىلىمى ئىشلەپ چىقىدۇ.

سوۋېت ئىستىخباراتى بىر تەرەپتىن تاشقى دۇنيادىكى تۈركىستانلىقلارغا قارىتا بۇزغۇنچىلىق پائالىيەتلىرىنى جىددىيلەشتۈرىدۇ. تۈركىستانلىقلارنىڭ ئۆيلىرىگە ۋە ئىش ئورنىلىرىغا سوۋېتقا قارشى مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن يېتەكچىلەر بىلەن ھەربىكەت قاتناشقۇچىلىرى ئۈستىدە توقۇلغان قىلچە ئاساسى بولمىغان يالغان ياۋداق تۆھمەت-بوھتانلار بىلەن تولغان نامسىز خەتلەرنى تىنماي ئۆرتىشكە كىرىشىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن بۇ تۈردىكى يېتەكچىلەر ئۈستىدە يالغان جىنايەتلەرنى توقۇپ چىقىپ ئۇلار تۇرۇۋاتقان دۆلەتنىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە ئۆرتىپ، ئۇلارنى ھۆكۈمەتكە نىسبەتەن گۇمانلىق كىشىلەر دەيدىغان تەسىر پەيدا قىلىشقىمۇ كۈچەپ ئۇرۇنماقتا ئىدى.

1968-يىلى كىرىشى بىلەن، سوۋېت دائىرىلىرى چەتئەلدىكى تۈركىستانلىقلارغا قارشى مەتبۇئاتتىن بىرنى قۇرۇش قارارىنى ئېلىشىدۇ. بۇرۇن قۇرۇلغان دوستلۇق جەمئىيىتى تەۋەسىدە لاتىنچە ۋە ئەرەب ھەرپلىرىدە ئايلىق گېزىت چىقىرىشقا كىرىشىدۇ. «زىيالىيلار» (ئايدىن) ناملىق بۇ گېزىت، تۈركىيە، گېرمانىيە، سۇرىيە، ئا ق ش، مىسىر، ئەرەبىستان، ئىئوردانىيە، ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ھىندىستان قاتارىدىكى تۈركىستانلىقلار تۇرۇۋاتقان ئەللەرنىڭ ھەممىسىگە ئەۋەتىلىدۇ. «زىيالىيلار» گېزىتى 1970-يىللاردا 15 مىڭ نۇسخا تىراژ بىلەن تارقىتىلماقتا ئىدى. 1975-يىلىغا كەلگەندە، چەتئەللەردىكى يۇرتداشلار بىلەن ئالاقە تىكلەش ئۈچۈن جۇمھۇرىيەت مەركىزى كومىتېتلىرىنىڭ ئالغان قارارى بويىچە «ۋەتەن» جەمئىيەتلىرى قۇرۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغان كۈنلەرگىچە پائالىيەتلىرىنى توختاتماي داۋام قىلىپ باردۇ.

تۈركىستان ئۇقۇمىنى ياشاتقان كىشى ـ
دوكتور بايمىرزا ھېيىتى

ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى دەۋرلەردە، دوكتور بايمىرزا ھېيتى چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۈچۈن قاناي تايدۇرۇلغان كۈرەشلەرنىڭ ئەڭ داڭلىق ئادىمىگە ئايلانغان ئىدى. مەيلى م ت ب ك تەۋەسىدىكى پائالىيەتلىرى بىلەن بولسۇن، ياكى تۈركىستان ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرى بىلەن بولسۇن، ئومۇمىي يۈزلۈك خەلقئارالىق شۆھرەتكە ئېرىشكەن بولۇپ، بىر مەنىدە تۈركىستان ئۇقۇمىنى ياشاتقان، بۇ ئۇقۇمنى يېڭى ئەۋلادلارغا يەتكۈزگەن بىرسى ھېسابلىناتتى.

دوكتور ھېيتى، بولشېۋىكلار ئىنقىلابىدىن كېيىن، يەنى 1917-يىلى 17-دىكابىردا نەمەنگاندا تۇغۇلىدۇ. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تۇغۇلغان شەھىرى نەمەنگاندا پۈتتۈرگەن ھېيتى، 1937-يىلى تاشكەنت ئۇنىۋېرسىتېتى ئومۇمى تارىخ كەسىپىنى پۈتتۈرۈپ ئوقۇتقۇچىلىق ھاتاتىنى باشلايدۇ؛ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى باشلىنىشى بىلەن ئەسكەرلىككە ئېلىنىدۇ؛ گېرمانىيە-سوۋېت ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدىلا يارىدار بولۇپ نېمىسلارغا ئەسىرگە چۈشىدۇ؛ بىر مەزگىل ئەسىرلەر لاگىرلىرىدا ياتقاندىن كېيىن، گېرمانىيە ئارمىيىسى تەۋەسىدە تەشكىللەنگەن تۈركىستان لېجيونىغا قاتنىشىدۇ. 1942-يىلىدا م ت ب ك رەئىسى ۋەلى قېيۇمخان تەرىپىدىن بېرلىنگە ئېلىپ بېرىلىپ مىللىي كومىتېت ئەزاسى قىلىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي كاپىتان (يۈزبېشى، شاڭۋىي) ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ كومىتېتنىڭ ھەربىي بۆلۈم مۇدىرلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. ئۇرۇش جەريانى بويىچە م ت ب ك تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلغان بارلىق مەتبۇئات-نەشرىياتچىلىق پائالىيەتلىرىدە ئاكتىپ رول ئويناپ كەلگەن بايمىرزا ھېيتى، 1944-يىلى چاقىرىلغان پراگا قۇرۇلتىيىدا مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا سايلىنىدۇ.

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە بىر تەرەپتىن م ت ب ك نى قايتىدىن جانلاندۇرۇش پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مۇنستېر ئۇنىۋېرسىتېتىدا پەلسەپە كەسىپىنى ئوقۇيدۇ. داڭلىق تۈركلوگلاردىن فون مەندې بىلەن جېيشىكنىڭ ياردەملىرى بىلەن «قوقان ۋە ئالاش ئوردا مىللىي ھۆكۈمەتلىرى» دېگەن ئىلمى ماقالىسىنى پۈتتۈرگەن ھېيتى، 1950-يىلى پەلسەپە كەسپى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ.

دوكتور ھېيتىنىڭ تۇنجى ئىلمى ئىشى گېرمانىيە تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئوقۇش پۇلىغا تايىنىپ يېزىپ چىققان «20-ئەسىردىكى تۈركىستان» دېگەن ئەسەردۇر. دوكتور ھېيتى، بۇ ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن يالغۇز كىشىلىك

تۈركىستان تەتقىقات يۇرتىغا ئوخشاش پائالىيەت قىلىپ كەلگەن بولۇپ، 30 يىلغا يېقىن ۋاقىت جەريانىدا نېمىسچە، تۈركچە ۋە ئىنگلىزچە بولۇپ جەمئىي 8 ئاساسى بىلىم كىتابى ۋە 13 پارچە رىسالە، يۈزلەرچە ماقالە ئېلان قىلىدۇ. بۇ پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە دۇنياۋى شۆھرەتكە ئېرىشكەن باي مىرزا ھېيتى، خارۋاد (1966)، ھاجىتۆپە (1974) ۋە مەرمەر (1986) ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا تەكلىپ قىلىنغان پروفېسسور سۈپىتىدە دەرس بېرىدۇ ھەمدە نۇرغۇنلىغان خەلقئارالىق يىغىنلاردا دوكلاتلارنى بېرىپ، ھەر تۈرلۈك تۈركىستان مەسىلىلىرىنى، تۈركىستان ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇپ چىقىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
دوكتور بايمىرزا ھېيتى (1990-يىللىرى)

م ت ب ك تەشكىلاتى ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان يىللاردا، دوكتور ھېيتى ئىلمى پائالىيەتلىرى بىلەن بىر قاتاردا سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەنمۇ شۇغۇللانغان ئىدى. 1953- ۋە 1960-يىللار ئىچىدە تۈركىيە، مىسىر، ئەرەبىستان، ئىئوردانىيە، سۈرىيە ۋە پاكىستان قاتارىدىكى ئەللەردە ياشايدىغان تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنى م ت ب ك تەۋەسىدە تەشكىللەش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. م ت ب ك نىڭ سىياسىي تەسىرى ئاجىزلاشقان يىللاردا بولسا، مۇھاجىرلارغا قارىتىلغان پائالىيەتلىرىنى شەخسى ھەرىكەت قاتارىدا داۋاملاشتۇرىدۇ. دوكتور ھېيتىنىڭ سىياسىي ۋە ئىلمى پائالىيەتلىرى باشتىن تارتىپ سوۋېت دائىرىلىرىنى ۋە ئىلمى خادىملارنى بەكلا ئۆركىتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ شەخسىيىتى ۋە پائالىيەتلىرىگە قارشى بەكلا كۆپ ھۇجۇملار ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

سوغۇق ئۇرۇش دەۋرىدىكى تۈركىيە

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە تۈركىيىدىكى تۈركىستانلىقلار، تۈركىيىدە كۆپ پارتىيىلىك تۈزۈم يولغا قويۇلغىنىدىن كېيىنلا ئاندىن پائالىيەت قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيدۇ. شۇڭا، 1950-يىللارغا كەلگۈچە تۈركىيىدە ئاشكارا پائالىيەت قىلالايدىغان بىرمۇ تەشكىلات يوق ئىدى. تاھىر چاغاتاي رەئىسلىكىدىكى ت م ب ئەزالىرى ئىستانبۇل بىلەن ئەنقەرەدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا تارقىلىپ كەتكەن ئىدى.

ت م ب، 1953-يىلىسى مىيونخېندا قۇرۇلغان پارىژ گۇروھىغا ئەزا بولغانىدى. ئەمما بۇ گۇرۇھ، پرومېتې ھەرىكىتىچىلىك كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان تەشكىلات ھالىغا كېلەلمەيدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە م ت ب ك نى ۋەلى قېيۇمخان بىلەن ئۇنىڭ سەبداشلىرى قايتىدىن ئاكتىپ ھالغا كەلتۈرىشىھەمدە مىللىي تۈركىستان مەجمۇئەسىنى نەشرى قىلىش نەتىجىسىدە، تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرنىڭ مەركىزى ئاساسەن ئالغاندا گېرمانىيىگە كۆچكەن ھېسابلىناتتى. بۇ جەرياندا م ت ب ك بىلەن تۈرك ئېلى كومىتېتى ئوتتۇرىسىدا كېتىۋاتقان كۈرەشنىڭ تەسىرى تۈركىيىدىكىلەرگىمۇ ئۆز تەسىرىنى يۇقتۇرۇشى نەتىجىسىدە، ئۇلارنى ھىمايە قىلىدىغان گۇرۇپپىلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ.

ت م ب نى قايتىدىن ئاكتىپ پائالىيەت قىلىدىغان بىر ئورگان ھالىغا كەلتۈرۈشنى ئويلىغان تاھىر چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى، تۈركىستانلىقلارنىڭ گېرمانىيىدىكى تەشكىلاتلارغا ئەگىشىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن بەكلا ئىچى پۇشاتتى. پروفېسسور چاغاتاي، 1952-يىلىسى ئېلان قىلغان بىر كىتابى ئارقىلىق ھەر ئىككىلا تەشكىلاتقا قارشى پائالىيەت قوزۇۋىتىدۇ. «تۈركىستانغا دائىر بەزى ھادىسىلەر ھەققىدە قاراشلىرىمىز» نامى بىلەن ئېلان قىلىنغان بۇ كىتاب، قايتىدىن مۇنازىرە ۋە زىددىيەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. «تۈركىستان ياشلىرى» نەشرىياتى نامىدا چىقىرىلغان بۇ كىتابتا تاھىر چاغاتاي ئۆز ئىسمىنى ئىشلەتمىگەن بولۇپ، ”ئىستىقلالچى مۇستېئار“ دېگەن تەخەللۇس ئىشلىتىشنى توغرا كۆرگەن.

ت م ب رەئىسى تاھىر چاغاتاينىڭ قارىشىچە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەر، تۈركىستان مىللىي كۈرەشلىرىدە بۇرۇندىن ئاكتىپ رول ئويناپ كەلگەن تەشكىلاتلار (ت م ب نى كۆزدە تۇتماقتا. – ئاپتوردىن) نىڭ قاتنىشىشى بولماي تۇرۇپ ئەينى ۋاقىتنىڭ سىياسىي مۇھىت تەسىرى ئاستىدىلا ئوتتۇرىغا چىققان ھادىسە ھېسابلىنىدىكەن؛ ئۇ ۋاقىتلاردا ت م ب ئەزالىرى تۈركىيىگە يىغىلىۋېلىپ ۋەزىيەت كۆزىتىش بىلەنلا چەكلەنگەن ئىكەن. پروفېسسور چاغاتاي، بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنى گېرمانىيىدىكى تەشكىلاتلاردىن بىرسى بىلەن مۇناسىۋىتى بار ئىدى دېمەكچى بولغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ تۈردىكى بايانات بېرىش زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ كىتاۋىدا، ئەينى ۋاقتىدا ۋەلى قېيۇمخان چىقىرىۋاتقان ژۇرناللاردا ئۆزبېك شىۋىسىدىن پايدىلانغانلىقىنى تەنقىدلەپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ھەقىقەتەنمۇ بارلىق تۈركىستانلىقلار چۈشىنىلەيدىغان بىر يېزىق تىلى تۈزۈپ چىقىش ئىشى ئىستىقبالىمىزنى ئويلايدىغان ھەربىر بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ مۇقەددەس غايىسىق بۆلىشى كېرەك ئىدى. ... بارلىق تۈركىستانلىقلار ئۇچۇن ئورتاق بولغان بىر يېزىق تەييارلاپ چىقماي تۇرۇپ، ئوتتۇرىدا بار بىر تىلنى تۈركىستانىنىڭ ئورتاق تىلى دەپ، ئۇ تىلنى خەلقىمىزگە تېڭىشقا ئۇرۇنۇشنىڭ مىللىي ھەرىكىتىمىزگە قىلچە پايدىسى يوق. ... ئەسلىدە، مۇھاجىرەتتىكىلەرنىڭ ئايرىم شۇئىلەر بويىچە ماقالە يېزىشى ئازادلىق ھەرىكىتىمىزگە تەسىر كۆرسىتىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا پايدىلىق بىر ئىش دەپ قاراشقا بولاتتى.

ۋەلى قېيۇمخان ئوتتۇرىغا قويغان تۈركىستاندا رەئىسلىك تۈزۈمىنى ئورنىتىش مەسىلىسى بىلەن، تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ غەربى تۈركىستاننى رايونلارغا بۆلۈپ فېدېراتسىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىش پىلانلىرىنىمۇ تەنقىدلەپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

تۈركىستاندا مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن دۆلىتىمىزنىڭ قۇرۇلۇشى، ھۆكۈمەت تەشكىلى ۋە مەمۇرى ئورگانلار جەھەتتە قايسى شەكىل تاللاپ ئېلىنىدىغانلىقىنى ھازىردىن تارتىپ كېسىپ ئېيتىش تەس. ... بۇ جەھەتتىكى ئىشلاردا خەلق نېمىنى ئارزۇ قىلىدىغان بولسا شۇنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىدىغانلىقىمىز ئېنىق. ... غەربى تۈركىستاننى ئورتا، غەربى ۋە جەنۇبى تۈركىستان دەپ 5 قىسمغا پارچىلاش پىكرى قىلچە ئاساسى بولمىغان سۆزنى، مەنىسى يوق پىكىر ئىكەنلىكى ئۇستىدە توختالماي تۇرالمايمىز.

ھەر ئىككىلا تەرەپنىڭ بىر بولسا ت م ب نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلماسلىقى، ياكى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قالغانلىرىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى كۈنلۈك قىلىۋېلىشىنى، تاھىر چاغاتاي بىر-بىرسىنى ئىنكار قىلىدىغان پۈتۈنلەي زىت قاراش دەپ باھالايدۇ:

ئۇلار قىلغاندەك، ت م ب تەشكىلاتىنى يوق ھېسابلاپ باشقىدىن تەشكىلات قۇرۇپ چىققانلىقى، گويا بۇ ئىشلار ئەندىلا باشلانغان ئىشلاردەك ھەربىرىكە ئاتلانغانلىقى، ياتلارغا، تۈركىستاندا يۇز بېرىۋاتقان مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى ياخشى بىلمەيدىغان يۇرتداشلىرىمىزغا، مىللىي ئازادلىق كۈرىشىمىز غايىسى بولمىغان، يۇرت تەۋسىدە ئاساسى بولمىغان بىر ھەرىكەت قىلىپ كۆرۈنۈشىگە سەۋەبچى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا، تۈركىستانلىقلارغا مۇنداق بىر ئومۇمى چاقىرىق چىقىرىدۇ:

مۇساپىر ۋە مۇھاجىر يۇرتداشلار ئارىسىدا بۈگۈنكى كۈنده قولىدا بار شارائىتلار بىلەن دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ كەسكىنلىشىپ كېتىشى بىزنى باشقىدىن رەتكە سېلىنىپ قايتا كۈچىيىشىمىزنى، پائالىيەتلىرىمىزنى مۇقەددەس بىر كۈرەش ئەتراپىغا توپلاش، بىر تۇتاش هەرىكەت قىلىدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈش زۆرۈرىيىتى بارلىقىنى كۆرسەتمەكتە. بۇ تۈردىكى بىرلىشىش ۋەتەن ئىچىده (تۈركىستان كۆزده تۇتۇلماقتا. – ئاپتور) مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزنىڭ هۇلىنى سالغان ت م ب نامى ئاستىدا بۇلىشى، بىزنىڭچه ئەڭ مۇۋاپىق هەرىكەت قىلغانلىق هېسابلىنىدۇ.

تاهىر چاغاتاي بىلەن ئۇنىڭ سەبداشلىرى بىر تەرەپتىن تۈركىيىدىكى قالغان تۈركى گۇرۇپپىلارنىڭ مىللىي تەشكىلاتلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىرىنى بىر نوختىغا كەلتۈرۈش ئۈچۇن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكه كىرىشىدۇ. 1952-يىلى ئافىرىل ئېيىدا ئەزەربەيجان، ئىدىل-ئۇرال، قىرىم، شىمالى كاپكازىيه ۋە تۈركىستان تەشكىلاتلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى بىر يەرگه كېلىپ، «رۇسىيىگه قۇل قىلىنغان مۇستەقىلچى تۈركىلەر سېپى» نامىدا مەخپىي تەشكىلاتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش قارارىنى ئېلىشىدۇ. ئىمزالانغان كېلىشىمنىڭ كىرىش سۆزىده تۆۋەندىكىلەر تىلغا ئېلىنغان:

ئەزەربەيجان، ئىدىل-ئۇرال، قىرىم، شىمالى كاپكازىيه ۋە تۈركىستان مىللىي مەركەزلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ ئورتاق يىغىندا، ئىمزالانغان بىرلەشكەن مىللەتلەر كىلىشىمنامىسىنىڭ مەزمۇنى ۋە مەقادىغا ئاساسلانغان هالدا ۋەكىللىك قىلىۋاتقان مىللەتلەرنىڭ "مەدەنىيەت ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىده بىرەر سۇلھ ۋە پاراۋانلىق ئاساسىدا ياشىشى ئۈچۇن تەبىئىي چېگرالار ئىچىده تولۇق مۇستەقىللىققا ئېرىشتۇرۇلۇشى مۇتلەق ئېهتىياج بولىدىغانلىقىغا ئورتاق پىكىر بىرلىكىگه كېلىشتى. بۇ غايىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۇن ئومۇمى ۋە تارىخىي دۇشمەنلىرى بولغان رۇسىيه جاهانگىرلىكىگه قارشى كۈرەشلەردە هەممىدىن بۇرۇن ئۆزلىرى تەۋە بولغان خەلقلەر ئارىسىدا تىل، دىن، تارىخ ۋە مىللىي مەدەنىيەت جەهەتلەردە مەۋجۇت بولغان ئورتاقلىق ۋە يېقىنلىق ئالاهىدىلىكلىرىنى، بۇلاردىن كېلىپ چىققان سىياسىي

مەنپەئەت ئورتاقلىقىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، 1936-يىلى 26-ئافرىل پارتىز قۇرۇلتىيىدا كۆرسىتىلگەن تۆۋەندىكى ئاساسلار بويىچە ئورتاق پائالىيەت كۆرسىتىشنى باش تارتىپ بولمايدىغان بىر قەرزىمىز دەپ تونۇيدۇ.

بۇ تەشكىلاتنىڭ شەكىللىنىش ۋە پائالىيەت پرىنسىپلىرى 1936-يىلى پارتىزدا شەكىللەندۈرۈلگەن تۈركىلەر سېپى پرىنسىپلىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى. مىللىي مەركەزلەر تەرىپىدىن سايلانغان ۋەكىللەر پىلانلىق بىر شەكىلدە يىغىنلار ئېچىپ، قارارلار قوبۇل قىلىپ تۇرىدىغان بولىدۇ. بۇ سىستېمىنىڭ پائالىيەتلىرى بىر باش كاتىپ ۋاستىسىغا تايىنىپ قانات يايدۇرۇلىدىغان بولىدۇ. بۇ فرونت، دەسلىپىدە ئايلىق ژۇرنالدىن بىرنى چىقىرىدىغان بولىدۇ. ئاندىن كېيىن يەنە قۇل قىلىنغان تۈرك ئەللەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىن بىرنى قۇرۇپ چىقىدۇ. كېيىنكى ئەھۋالدىن قارىغىنىمىزدا، بۇ فرونتنىڭ قۇرۇلۇشى قەغەز يۈزىدىلا قالغان بىر ئىش ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. يەنى بەلگىلىمىدە بېكىتىلگەن ژۇرنال چىقىرىش ئىشىمۇ ئىشقا ئاشماي قالغان. بۇ فرونتنىڭ قايسى تۈردىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ھېچقانداق بىر ھۆججەت تېپىلمىدى.

1952-يىلى ئوتتۇرىلىرىدا ت م ب ئەزالىرى شەرقى تۈركىستان يېتەكچىلىرىدىن مەمتىمىن بۇغرا (م. بۇغرا 1901-يىلى خوتەنده تۇغۇلغان. 1924~31-يىللىرىدا مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى بولغان. 1933-يىلى خوتەن ۋە ياركەنت ۋىلايەتلىرىدە قۇرۇلغان ۋاقىتلىق مۇستەقىل ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ۋە باش قوماندانى بولغان. بىر يىلدىن كېيىن ھىندىستان ئارقىلىق ئافغانىستانغا پاناھلىق تىلەپ چىقىپ كەتكەن. 1943-يىلى قايتىدىن شەرقى تۈركىستانغا قايتىپ بېرىپ ‹خىتايغا بارغانلىقىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. – ت› مۇستەقىللىق كۈرىشىگە قاتنىشىدۇ. شەرقى تۈركىستاندا قۇرۇلغان ھۆكۈمەتتە دەسلىپىدە نافىيە ۋەكىلى بولىدۇ، كېيىن يەنە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1949-يىلى كوممۇنىستلار ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغاندىن كېيىن ھىندىستانغا پاناھلىق تىلەپ چىقىپ كەتكەن. كېيىن ئۇ يەردىن تۈركىيىگە كېلىۋالغان. تۈركىيىدە «تۈركىستان»، «تۈركىستان ئاۋازى» ژۇرناللىرىنى چىقىرىدۇ. شەرقى تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يېزىپ ئېلان قىلىدۇ. 1965-يىلى 14-ئىيۇن كۈنىسى ئەنقەرەدە ۋاپات بولىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) بىلەن بىرلىشىپ بىر ژۇرنال چىقىرىشنى سىناق قىلىدۇ. بۇ جەريانداغا يەنە بىر جەمئىيەت قۇرۇش لايىھىسىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىشىدۇ.

تاھىر چاغاتاي بىلەن سەبداشلىرى شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، تۈركىيىدە ئەڭ پائال ھەرىكەت قىلغان ۋاقىتلاردىكى مەخپىي پائالىيەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان ت م ب تەشكىلاتى، مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن مەجبۇرىي دەلىل قاتارىدىكى كۈچلۈك يېتەكچىلەردىن ئايرىلىپ قالغانلىقى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئىچىدە شەكىللەنگەن ۋەزىيەت قاتارلىقلار سەۋەبىدىن، ئاساسەن جانلىق پائالىيەت قىلىش ۋەزىيىتىنى يارىتالمايدۇ. نەتىجىدە، 1950-يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ت م ب، سابىق تۈركىستان ياشلىرى گۇرۇپپىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى ئاز بىر قىسىم كىشىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان بىر تەشكىلات ھالىغا كېلىپ قالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ت م ب نىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان چاقىرقلىرى تۈركىيىدىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا ئاساسەن بىرەر قىزىقىش قوزغىيالمايدۇ دېيىشكە بولاتتى. ت م ب ئەزالىرىدىن تەشكىل تاپقان پارتىز گۇروھىدىكىلەرمۇ ئەنە شۇنداق بىر چېكىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرمەكتە ئىدى. 1966-يىلىدىن باشلاپ بۇ تەشكىلاتلار ئاساسەن ئالغاندا پەقەت ئاتاقتا بار بىر تەشكىلات ھالىغا كېلىپ قالىدۇ. 1986-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگىنىدە تارقىلىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ (پارتىز گۇروھىدىكىلەردە 1969-يىلى مىيونخېن قۇرۇلتىيىدا ئۇكرائىنا ۋاكالەتچىسى لۇتسكتى رەئىس، بىلىروسىيە ۋاكالەتچىسى بورتنىك مۇئاۋىن رەئىس ۋە ئىدىل-ئۇرالىلىق ئېلى ئېقىش باش كاتىپ بولۇپ سايلىنىدۇ. 1973-يىلقى قۇرۇلتايدا يەنە بۇ رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى داۋاملىق ئورنىدا قالىدۇ. 1986-يىلى سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا باشلانغان گلاستنوست ۋە پېرېسترويكا سىياسىتى بىلەن تەڭ پارتىز گۇرۇھى تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ژۇرنال چىقىرىش ۋە جەمئىيەت قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىپ باققان بولسىمۇ، ئۇزۇنغىچە بەرداشلىق بېرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، 50-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ت م ب تەشكىلاتى تاھىر چاغاتاي بىلەن ئابدۇۋاھاپ ئوقتاينىڭ شەخسى تىرىشچانلىقلىرى بىلەنلا چەكلەنگەن بىر تەشكىلاتقا ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇ ئىككى كىشى، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە «تۈركىستان ياشلىرى نەشرىياتى» نامىدا نۇرغۇنلىغان كىتاب، بروشۇر ۋە ماقالىلارغا ئاپتورلۇق قىلىدۇ.

تۈركستان جەمئىيەتلىرى ۋە قايتىدىن تەشكىللىنىش جەريانى

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە تۈركىيىدىكى رەسمىي تۈرده تەشكىلاتلىنىش ئۇچۇن كۆرسىتىلگەن تىرىشچانلىقلار، يەنه شۇ كونا يېتەكچىلەر باشچىلىقىدا باشلىتىلىدۇ. تەڭ باشلانغان بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەردىن بىرسىنى پروفېسسور زېكى ۋەلىدى تۇغان باشلاتقان بولۇپ، يەنه بىرسىنى سابىق ياش تۈركستانچىلاردىن بولغان پروفېسسور ئىبراھىم يارقىن باشلاپ بېرىدۇ.

زېكى ۋەلىدى تۇغان، گېرمانىيىدىكى تۈرك ئېلى كومىتېتى قۇرۇلۇشىغا ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىگه كۇچلۇك ياردەم قىلىپ باققان بولسىمۇ، بۇ ئورگان بەك ئۇزۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. گېرمانىيىده تۇرۇۋاتقان تۈركستانلىقلار سانىنىڭ بەكلا ئازلىقى، ئۇ يەرده پائالىيەت قىلىۋاتقان سىياسىي تەشكىلاتلارنىڭ تۈركستان جامائەتچىلىكى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىشىنى بەكلا تەسلەشتۇرىۋەتكەنىدى. يەنه بىر تەرەپتىن تۈركىيىده دېموكرات پارتىيىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىگه چىقىشى بىلەن بىرگه سىياسىي ۋەزىيەت خېلىلا ياخشىلانغان، تاشقى تۈركىلەرنىڭ بىرەر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىشى جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلار خېلىلا ئازايغان بىر ۋەزىيەت شەكىللەنمەكته ئىدى. بۇ تۈردىكى ۋەزىيەتنى مۇھاكىمە قىلغان زېكى ۋەلىدى تۇغان، جەمئىيەتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش ئۇچۇن لازىملىق بولغان تەييارلىقلارنى باشلىتىپ، 1952.3.28 كۇنىسى تۈركستان مەدەنىيەت جەمئىيىتىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىچىده 1920-يىللاردا تۈركستاندىكى سىياسىي تەشكىلات قۇرۇش ئىشلىرىغا ياردەلەشكەن سابىق خەلق ۋەكىلى ئىسمائىل ھەققى سويسىاللىئوغلىمۇ بار ئىدى (بۇ جەمئىيەتنىڭ قالغان قۇرغۇچى ئەزالىرى تۆۋەندىكى كىشىلەردىن تەركىب تاپماقتا ئىدى: مۇرات خېلىل ئوغلى، ئەرئەلى سۇندىباي، ئادنان ئۆزبېك، ئەھمەت بەكقۇل ۋە سابىرجان ئۆزتۇرك. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بۇ جەمئىيەتنىڭ ھەربىكەت پىلانىدىكى مۇنۇ نوقتىلار ھەقىقەتەنمۇ قىزىق ئىدى:

ۋەتىنىدىن ئايرىلغان تۈركستانلىقلار مەركەزلەشكەن ھالدا ھەر قايسى ئەللەردە ياشىماقتا. بۇلاردىن شەرقى تۈركستانلىقلارنىڭ مىللىي كۈرەشلىرى ھازىرمۇ بار بولغان ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ يېتەكچىلىكىده قانات يايدۇرۇلماقتا.

جەمئىيىتىمىزنىڭ كۈرىشى بولسا ۋولگىغا قەدەر سوزۇلغان تۈرك ئېلى دەپ نام بېرىلگەن ئۇلۇغ تۈركستاننىڭ مەدەنىيەت كۈرىشىدۇر. ...

ئومۇمى تۈركستانلىقلارنىڭ يەنە بىر چوڭ مەسلىسى ئەدەبىي تىل مەسلىسى ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇلۇغ تۈركستان ساھەسىدە ئۇرۇسلار تەرىپىدىن قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز، تۈركمەن، قاراقالپاق، ئۇيغۇر، باشقىرت ۋە تاتار شۇئىلىرىدە بولۇپ جەمئىي 8 مۇستەقىل ئەدەبىي تىل يارىتىلغان. ...

مۇھاجىرداىكى تۈركستانلىقلارغا يارداەم قىلىش مەسلىسىگە كەلسەك، ... بىلىم ئېلىش ياكى مۇھاجىر سۈپىتى بىلەن كەلگەن تۈركستانلىقلارغا يارداەم قىلىش ئىشلىرى تۈركىيىنىڭ مەدەنىيەت ۋە يارداەملىشىش مۇئەسسەلىرىدىن پايدىلىنىشنى ئاساس قىلغان ھالدا پىلانلانغان ئىدى. يەنى، جەمئىيىتىمىز بىۋاستە ھالدا بىر يارداەم بېرىش جەمئىيىتى ھېسابلانمايدۇ. ... جەمئىيىتىمىز سىياسەت ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنالمايدىغان بىر جەمئىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋەتىنى، ياكى بولمىسا ھەر بىر قەۋملەر، ۋە ياكى ئۇلارنىڭ بىرلىكىگە ۋاكالىتەن كۈرەش قىلىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنالمايدۇ. ... جەمئىيىتىمىز ئەزا كۆپەيتىمىز دەپمۇ ئۇرۇنمايدۇ.

جەمئىيەت نىزامنامىسىدە يەنە، تۈركستانلىقلارنىڭ تىللىرىنى، مەدەنى ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقىتىپ قويماسلىقى ئۈچۈن پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى، بۇ مەقسەتتە مەتبۇئاتچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن يېغىن-دوكلاتلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن.

زېكى ۋەلىدى تۇغان، شەرق تۈركلىرى يېتىشتۇرگەن نادىر ئالىم ۋە سىياسەتچىلىرىدىن بىرى ھېسابلىناتتى. ئەمما ئۇ چەت دۆلەتلەردە يېتەرلىك دەرىجىدە خەلق ھىمايىسىگە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئارزۇ قىلغىنىدەك ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتەلىگىدەك سىياسىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش پۇرسىتىگە يەقەتلا ئېرىشەلمەي كەلدى. تاشقى تۈرك مۇھىتى ئىچىدە ئومۇملاشتۇرۇشنى پىلانلىغان "باشقىردىستان، تاتارىستاندىن ئايرىم بىر جاي بولۇش بىلەن بىرگە، تۈركستاننىڭ بىر تەركىبى قىسمى ھېسابلىنىدۇ، شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئىككى جاي بىرلىكتە تۈرك ئېلى تەۋەسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى تەشكىل قىلىشى كېرەك" دەيدىغان كۆزقاراشنى تۈركستانلىقلار ئارىسىدا قايىل قىلغىدەك قوبۇل

قىلدۇرالماي، بۇ جەھەتتە چەتئەلدە مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن تۈركستانلىقلارنىڭ ھىمايىسىنىمۇ قولغا كەلتۈرەلمەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن چارروسىيە دەۋرىدە روسىيەگە قۇل قىلىنغان تۈركلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتقا ئېرىشتۈرۈلۈشى جەھەتتە مۇھىم رول ئويناغان ئىدىل-ئۇرال تۈركلىرى بۇنداق بىر قاراشنى بۆلگۈنچىلىك قىلغانلىق دەپ ھېساپلىشىپ، زېكى ۋەلىدىنى باشقىرتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ تۈركى قەۋملەرنى پارچىلاشقا ئۇرۇندى دەپ ئەيىبلەپ كېلىشتى.

زېكى ۋەلىدى تۇغان بۇ قېتىمقى ئەڭ ئاخىرقى تىرىشچانلىقلىرىدىمۇ بارلىق شەرق تۈركلىرىنى بىرلەشتۈرىدىغان «ئۇلۇغ تۈركستان» ياكى «بۈيۈك تۈرك ئېلى» دەيدىغان قاراش بويىچە ھەرىكەت باشلىغان ئىدى. ئەمما 1928-يىللىرى «تۈركستان ۋە ئەزەربەيجانىنى ئۆگىنىش تەتقىقات يۇرتى» نى قۇرۇشقا تىرىشقان ۋاقىتلىرىدىكىگە ئوخشاش خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرەلمەيدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەنلىكى ئۈچۈن، قۇرماقچى بولغان جەمئىيەتنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە ئەزا سانىنى كۆپەيتىش دەيدىغان بىر ئەندىشىمىز يوق دەيدىغان قارىشىنى جەمئىيەتنىڭ نىزامنامىسىگە مەخسۇس قىستۇرۇپ قويغانىدى. ۋەلىدى ئۆزى بىر ئۇنىۋېرسىتېت پروفېسورى بولغانلىقى ئۈچۈن، جەمئىيەت رەئىسلىكىنى مۇرات خېلىل ئوغلىغا بېرىدۇ. تۈركستان مەدەنىيەتلىرى جەمئىيىتىنىڭ پائالىيەت قىلغانلىقى توغرىلىق بىردىن-بىر ئىسپاتى ئورنىدا بىر قېتىملىق ئىلمى دوكلات باغىقلا ساقلىنىپ قالغان ئىدى. زېكى ۋەلىدى تۇغان دوكلاتچى بولۇپ ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان بۇ ئىلمى دوكلاتنىڭ تېمىسى «تۈركستان بىلەن رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىغا دائىر كېيىنكى يىللاردىكى غەلىتى نەشرىيات پائالىيەتلىرى» بولۇپ، جەمئىيەت ئىشخانىسى بەكلا تار بولغاچقا، بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ئىنتايىن ئاز كىشىلەرنى بۇ دوكلاتقا تەكلىپ قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقى ئەسكەرتىلگەن. ئەپسۇسكى، بۇ جەمئىيەت پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرالماي ئۆزۈنغا قالماي تاقىلىپ قالىدۇ. بۇ ئىشلار زېكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ تاشقى تۈركىلەرگە مۇناسىۋەتلىك سىياسىي سەھنىلەردە ئېلىپ بارغان ئەڭ ئاخىرقى پائالىيەت ئۇرۇنۇشلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ.

زېكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ بۇ تۈردىكى پائالىيەتلىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان پائالىيەتلەردىن بىرىنى، يەنە شۇ دەۋرلەردىكى سابىق ت م ب ئەزالىرىمۇ قانات يايدۇرۇشقا تىرىشىپ كۆرىدۇ. پروفېسسور تاھىر چاغاتاي، پروفېسسور ئىبراھىم يارقىن، ئەخمەت نايىم ئۆكتەم، تىمور ئۆزبېك ۋە ئىبراھىم مۇتلۇ قاتارىدىكى ت م ب

ئەزالىرى مەركىزى ئورگىنىنى ئەنقەرەدە قۇرۇش ئارقىلىق «تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى» نامىدا بىر جەمئىيەت قۇرۇپ چىققانىدى. 1952-يىلى 24-مارىدا چاقىرىلغان قۇرۇلتىيىدا رەئىسلىككە ئىبراھىم يارقىن تەيىنلەنگەن ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ ئىستانبۇلدىكى شۆبىسىگە ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي يېتەكچىلىك قىلىدىغان قىلىپ پىلانلاشقانىدى. نىزامنامىغا ئاساسەن، بۇ جەمئىيەتنىڭ غايىسى تۈركىستاننى تونۇشتۇرۇش، تۈركىستان تارىخى بىلەن تۈركىستان مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش، تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش مەقسەت قىلىنىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى. جەمئىيەت قۇرۇلۇپ ئۇزۇنغا قالماي تۈركىستانلىق زىيالىيلار ئوتتۇرىسىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان بىر قاتار يىغىنلار نەتىجىسىدە، بىر نەشرىيات ئەپكارى چىقىرىش زۆرۈرلۈكى ماقۇل كۆرۈلىدۇ. ۋەلى قەيۇمخان يېتەكچىلىكىدىكى م ت ب ك نىڭ ئەپكار ئورگىنى بولغان «مىللىي تۈركىستان» غا تاقابىل تۇرالايدىغان بىر ژۇرنال دەپ قارالغان بۇ ژۇرنالغا دائىر پائالىيەتلەرگە، «ياش تۈركىستان» دەۋرىدە مول تەجرىبىگە ئىرىشكەن ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي بىلەن شەرقى تۈركىستانلىق يېتەكچىلەردىن مەمتىمىن بۇغرا ئىككىسى مەسئۇل بولىدىغان بولىدۇ.

چىقارماقچى بولغان بۇ ژۇرنال كەڭ دائىرىلىك جامائەتچىلىكنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئىرىشىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۈركىيىدىكى زىيالىلارغىلا تايىنىش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، مىسىر، پاكىستان، ئەرەبىستان، ئىئوردانىيە، ئافغانىستان قاتارلىق ئەللەردە تۇرۇۋاتقان نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەيدۇ (ژۇرنال مەسلىسىدە مۇناسىۋەت تىكلەنگەن كىشىلەر ئۇ دەۋرلەردە تۈركىيىدە ۋە شەرق ئەللىرىدە تۇرىدىغان، ت م ب بىلەن ئالاقىسى بولغان تۈركىستانلىق زىيالىيلارنىڭ ئىسمى ئوتتۇرىغا چىققانلىقى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بۇ پائالىيەتكە تۈركىيىدىن ئەنقەرە گۇرۇپپىسى تەۋەسىدىن بولۇپ پروفېسسور دوكتور تاھىر چاغاتاي، پروفېسسور دوكتور ئىبراھىم يارقىن، دوكتور سالىھ ئەركىنقول، پروفېسسور دوكتور مەجىت ئوكتاي، ئىبراھىم مۇتلۇ، تۇمور ئۆزبېك، پروفېسسور دوكتور سەئىد ئېلى ئەنقەرە؛ ئىستانبۇل گۇرۇپپىسىدىكىلەردىن بولۇپ دوكتور ئەخمەت نائىم ئۆكتەم، ئەفدال ۋېنسۇرەل، ياقۇپ ئېلىبەك، پروفېسسور دوكتور ئەخمەتجان ئوكاي، ئىلھام مۇساباي، ئابدۇللا رەجەپ بايسۇن، دوكتور مەقسۇت تارىم؛ تۈركىيىنىڭ قالغان شەھەرلىدىكىلەردىن سابىر تۈركىستانلى ‹ئالپۇلدىن›، دوكتور راسىھ ئۆزگەن ‹ئادانادىن›، پودپولكوۋنىك ‹يەنى يارباي، جوڭشياۋ – ت› دوكتور ۋاسى مىرزىتاش ‹ساربقامىشتىن›، نادىر رىجال ئوغلى ‹بۇرسادىن›، دوكتور زاھىت ئۆزبۇلاق

‹سلىفكەدىن›، ئەخمەت شۈكۈرى ئاتامان ‹ئاقسەكىدىن› قاتارلىقلار تىزىملانغان. چەت دۆلەتلەردىن قاتناشتۇرۇلغانلار ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ‹كەشمىرىدىن›، سەتتار چولپان ‹كەشمىرىدىن›، پولات قادىرى ‹كەشمىرىدىن›، ئىبراھىم ۋاسىلى ‹مىسىرىدىن›، مەمتىمىن ئىسلامى ‹مىسىرىدىن›، ئەزەم ھاشىمى ‹كاراچىدىن›، سېيىت قاسىم ئەنجانلىق ‹كاراچىدىن›، مەخمۇت ئايقارلى ‹پىشاۋۇردىن›، ھەمدۇللا مەھەممەدى ‹مەككىدىن›. تۈركىيىدىن بۇ تىزىملىكتە بار بولغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سابىق ت م ب گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرىغا مەنسۇپ كىشىلەردىن تەركىب تېپىشى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا. شۇنىڭدەك يەنە پىشاۋۇردىن مەخمۇت ئايقارلىنىڭ بۇ تىزىملىككە ئېلىنغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىدىكى گۇمانلارنىڭ خېلىلا ئازايغانلىقىنى، تۈركىستانلىق زىيالىيلار ئارىسىدا قايتىدىن ئىشەنچىكە ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سوۋېت ئاخبارات ئورۇنلىرىنىڭ ”مەخمۇت ئايقارلى تۈركىيە جاسۇسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئافغانىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قاماقتا ئېلىنغان. سوۋېت جاسۇسى بولغان بولسا ئىدى، سوۋېتلار ئۇنى دەرھال تۇرمىدىن چىقىرىۋالغان بولاتتى“ دېگەندەك تەشۋىق قىلىشلىرى تۈركىستانلىقلار ئىچىدە ماقۇل كۆرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). 5~6 ئاي داۋام قىلغان تەييارلىق باسقۇچىدىن كېيىن، 1953-يىلىنىڭ ئافرىل ئېيىدا «تۈركىستان» دېگەن نامدا ئايلىق بىر ژۇرنال چىقىرىلدى. ژۇرنالنىڭ باش تەھرىرلىكىنى شەرقى تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ داڭلىق پېتەكچىسى مەمتىمىن بۇغرا ئۇستىگە ئالىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، بۇ ژۇرنالنىڭ تەھرىر ھەيئىتى ئاساسەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ئەزالىرى تەرىپىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. 30-يىللاردا «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بولسا «ياش تۈركىستان» مەتبۇئاتلىرىنىڭ تېخنىك مەسئوللىقىنى ئۇستىگە ئېلىپ كەلگەن ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي، بۇ ژۇرنالنى سىناق قىلىپ چىقىرىشتا مەمتىمىن بۇغرا بىلەن بىرگە ئىشلەيدۇ. بۇندىن باشقا يەنە ژۇرنالنىڭ تەھرىر بۆلۈمىدە تاھىر چاغاتاي بىلەن ئىبراھىم يارقىنغا ئوخشاش سابىق ت م ب چىلارمۇ بار ئىدى. بۇ تۇردىكى تەركىپكە ئاساسەن ژۇرنالنىڭ ئومۇمەن ئالغاندا ت م ب نىڭ مەتبۇئات ئورگىنى ھالىدا ئىشلەيدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى.

ژۇرنالنىڭ باش بېتىدىكى «تۈركىستان جورنىلىنىڭ چىقىرىلىشى» ماۋزۇلۇق ماقالىدا تۈركىستانلىق ئاكتىپلارنىڭ 30-يىللاردىن بۇيان ھەر قايسى ئەللەردە نۇرغۇنلىغان ژۇرناللارنى چىقىرىپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇ ژۇرناللار ئاساسەن سىياسىي

خاراكتېرده چىقىرىلغانلىقىنى، ئەمما بۇ قېتىمقىسى بولسا مەدەنىي خاراكتېرلىك بىر ژۇرنال بولىدىغانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. ئۇلارنىڭ بۇ تۈردىكى مەزمۇن ئۆزگىرىش قىلىشىغا تۈركىيىدىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىده ئۆزگەرتىش قىلغانلىقىنى كۆزده تۇتۇپ بۇ تۈر ئۆزگىرىش قىلغان بۆلىشى مۇمكىن. دېگەندەك، ژۇرنال غايىسى بايان قىلىنغان ئابزاسلاردا مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بېشىمىزدىن ئۆتكەن ئىشلار بىلەن كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىمىزنى ئېلان قىلىپ تۇرىمىز دەپ كۆرسەتكەن. بۇ سۆزلەر، ژۇرنالنىڭ سىياسىي خاراكتېردىكى مەسىلىلەرنى كەڭ دائىرىده مۇھاكىمە قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكته ئىدى.

«تۈركىستان» ژۇرنىلى، مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا خېلىلا سەۋىيىلىك چىقىرىلغان ئىدى. كېيىنكى سانلىرىدا بېسىلغان «تۈركىستاندا جەدىتچىلىك» (ئەخمەتجان ئوقۇي)، «تۈركىستان قانداق بېسىۋېلىنغان؟» (تاھىر چاغاتاي) دېگەندەك چاتما ماقالىلەر، مەتتىمىن بۇغرانىڭ باشماقالىلىرى ۋە ئىبراھىم يارقىنىنىڭ «تۈركىستاندىكى سۇغاقچىلىق ۋە دېھقانچىلىق پائالىيەتلىرى» دېگەن ماقالىلەر بۇ جەھەتته كۆزگە چېلىقىدىغان ماقالىلەر ھېسابلىناتتى. شۇنىڭغا قارىماي، بۇ ژۇرنالمۇ ماددىي قىيىنچىلىقلار سەۋەبىدىن ئۇزۇن داۋاملىشالماي، 1953-يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا چىقىرىلغان 6-سانى بىلەن نەشرىيات ساھەسىدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. «تۈركىستان» ژۇرنىلى شۇنچە قىسقا ئۆمۈرلۈك بولۇشىغا قارىماي، شەرق ۋە غەرب تۈركىستانلىق زىيالىيلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تەڭ ھەمنەپەس بولۇپ بىرلىشىپ چىقارغان تۇنجى ۋە ئاخىرقى ژۇرنال بولۇش جەھەتتىن ئالغاندا ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بىر پائالىيەت ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا شەرقى تۈركىستانلىقلار ئۆز تەشكىللىرىنى قۇرۇپ چىقىشقا باشلاپ، نۇرغۇن ساندا كىتاپ-ژورنال بېسىپ تارقاتىدۇ.

ت م ب چىلار قۇرۇپ چىققان تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى مەركىزىنىڭ ئەنقەرەده بولۇپ قېلىشى بەكلا ئەپسىز ئەھۋال ئىدى. چۈنكى، تۈركىيىده ئولتۇراقلاشقان تۈركىستانلىقلار ئاساسەن ئالغاندا ئىستانبۇل بىلەن ئادانادەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەنىدى. شۇنىڭدەك يەنە جەمئىيەت رەھبەرلىرىدىن بولغان ت م ب چىلارمۇ ئادەتتىكى يۇرتداشلارغا سېلىشتۇرغاندا بەكرەك مەدەنى كىشىلەردىن بولغاچقا، ئادەتتىكى پۇقرالار بىلەن بەك ئىچقويۇن-تاشقويۇن بولۇپمۇ كېتەلمەيتتى.

بۇنىڭ نەتىجىسىدە، بۇ جەمئىيەتنىڭ خۇددى زېكى ۋەلىدى تۇغان قۇرۇپ چىققان تۈركستان مەدەنىيەتلەر جەمىيىتىدىكىگە ئوخشاش كەڭ يۇرتداشلارنىڭ ھىمايىسىغا ئېرىشەلمىگەچكە، ئۇزۇنغا قالماي تاقىلىپ قالىدۇ.

تۈركىيىدە، دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىشى بىلەن تەڭ، تۈركىيىنىڭ تاشقى تۈركىلەر سىياسىتىدە ئالاھىدە زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىپ، تۈركىيىگە كۆچمەن قوبۇل قىلىش مەسىلىلىرىدىكى چەكلىمىلەر زور دەرىجىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بىر ۋەزىيەت شەكىللەنمەكتە ئىدى. بۇ تۈر ئۆزگىرىشلەرگە ئاساسەن، ئافغانىستاندىن تۈركىيىگە مۇھاجىر بولۇپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدىغان تۈركستانلىقلارنىڭ مەيلى ئۇرۇش ۋەزىيىتى دەۋرلىرىدىكى شارائىتلار سەۋەبىدىن بولسۇن ياكى بولمىسا ئىنۇنۇ ھۆكۈمىتىدىكىلەرنىڭ تۈركستانلىق مۇھاجىرلارغا قىزغىن مۇئامىلىدە بولماي كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن كىلەلمەي يۇرگەن تۈركستانلىق مۇھاجىرلار ئەركىن كۆچمەن ھېساۋىدا تۈركىيىگە كېلىشىگە رۇخسەت قىلىنغانىدى. بۇ قارار چىققاندىن كېيىن، 1952-يىلىدىن 1954-يىلىغا كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا بىر قانچە تۈركستانلىق مۇساپىرلار گۇرۇپپىسى تۈركىيىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئادانانى ئاساس قىلغان ھالدا جەيلانپىنار (جەرەنبۇلاق – ت)، نازىللى، ئاقشەھەر قاتارىدىكى جايلارغا كېلىپ ئورۇنلىشىشقا باشلايدۇ. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ بىر قىسمى يەنە ئىستانبۇلغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. 1952-يىلىنىڭ 14-ماي كۈنىدىكى «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىنىڭ خەۋىرىگە ئاساسلانغاندا 1805 نەپەر تۈركستانلىق مۇھاجىرنى تۈركىيىگە كەلتۈرۈش ھەققىدە مىنىستىرلار مەھكىمىسى قارار قوبۇل قىلغان. ئەمما بۇ تۈركۈمدىكى كۆچمەنلەر ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يەر تەقسىم قىلىنىپ ئولتۇراق جاي بېرىلگەن كۈچمەنلەردىن ئىدى. بۇندىن باشقا ئۆز ئالدىغا ئېقىپ كەلگەن كۆچمەنلەر سانى توغرىلىق ھېچ بىر مەلۇمات يوق. بۇ ئەھۋاللار تۈركىيىدىكى تۈركستانلىقلار ئارىسىدا يېڭىدىن بىر جانلىنىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ بېرىدۇ.

1952-يىلىسى باشلىنىلغان ئىككى قېتىملىق جەمئىيەت تەشكىل قىلىش سىناقلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ھېچقانداق ئىلمى ياكى سىياسىي ئۇنۇۋانى بولمىغان 20 نەپەردەك تۈركستانلىق يىغىلىپ 1954-يىلى 27-يانۋار كۈنىسى ئىستانبۇلدا «تۈركستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى» نامىدا يېڭى بىر جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىشىدۇ. قۇرۇلغان بۇ جەمئىيەتنىڭ نىزامنامىلىرىدا كۆرسىتىلگەن مەقسەت ۋە پائالىيەت شەكىللىرىمۇ خۇددى بۇرۇن قۇرۇلغان

جەمئىيەتلەرنىڭ نىزامنامىلىرىدا كۆرسىتىلگەن مەزمۇنلارغا ئوخشاپ كېتەتتى. 21-فېۋرال كۈنىسى چاقىرىلغان قۇرۇلتىيىدا رەئىسلىككە كامىلجان ئوكاي تەيىنلىنىدۇ. بۇ جەمئىيەت، ئىستانبۇلدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ ئومۇمى تىزىملىكىنى تۈرغۇزۇش، ئىستانبۇلدىن باشقا شەھەرلەردە ياشايدىغان تۈركىستانلىقلار بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەش قاتارىدىكى مەقسەتلەر بويىچە پائالىيەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە بۇرۇن پېچەتلىۋېتىلگەن تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مىراسلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ئۈچۈنمۇ بىر قاتار تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى. جەمئىيەت رەئىسى سالىھ ئەركىنقول، 1955-يىلى ئىيۇندا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى باش مىنىستىرىغا مۇراجىئەت قىلىپ، 1943-يىلىسى پېچەتلىۋېتىلگەن تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئېمىنۆنۇ خەلق ھۇجرىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بارلىق نەرسىلىرى بىلەن كۈتۈپخانىسىنى جەمئىيەتكە بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپكە ئەينى ۋاقىتتىكى مالىيە مىنىستىرى تەرىپىدىن 1955.6.25 كۈنىسى، تۆۋەندىكىدەك جاۋاب بېرىلىدۇ:

1928-يىلىسى ئىستانبۇلدا قۇرۇلغان تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ 1938-يىلىسى تۈرك مەدەنىيەتلەر جەمئىيىتى نامىغا ئۆزگەرتىلىپ 1943-يىلى پېچەتلىگەنلىكىنى، جەمئىيەت نەرسە-كېرەكلىرىنىڭ ئېمىنۆنۇ خەلق ھۇجرىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلىكىنى، يېڭىدىن قۇرۇلغان جەمىيىتىڭلارنىڭ پېچەتلەنگەن بۇ جەمئىيەتنىڭ ۋارىسى ھېسابلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، 1943-يىلى پېچەتلەنگەن جەمئىيەتكە تەۋە نەرسە-كېرەكلەر سىلەرگە قايتۇرۇلىدۇ.

ئېمىنۆنۇ خەلق ھۇجرىسىدىكى نەرسە-كېرەكلەر 5830-نومۇرلۇق قانۇنغا ئاساسەن دۆلەت خەزىنىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بولۇپ، خەزىنە مال-مۈلۈكلىرىنى ھەرقانداق بىر جەمئىيەتكە بېرىلىشىنى قانۇنىمىز توغرا كۆرمەيدىغانلىقى سەۋەبىدىن تەكلىۋىڭىزنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىمكانى يوق.

تۈركىيىگە يېڭىدىن كەلگەن مۇھاجىر تۈركىستانلىقلارنىڭ ھەر تۈرلۈك قىيىنچىلىقلىرى بار ئىدى. جەمئىيەت بۇ قىيىنچىلىقلارغا قارىتا بىرەر چارە تېپىش مەقسىتىدە جىددىي پائالىيەت كۆرسەتمەكتە ئىدى. 1955-يىلقى قۇرۇلتىيىدا جەمئىيەت رەئىسلىكىگە سايلانغان دوكتور سالىھ ئەركىنقول، جەيلانپىنار رايونىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان تۈركىستانلىقلارنىڭ يەر-زېمىن مەسىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك

جىددىي پائالىيەتكە كىرىشىدۇ. جەيلانپىنار رايونىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان 92 ئائىلىلىك تۈركىستانلىق يىغىلىشىپ جەمىيەتنىڭمۇ يارىدىمى بىلەن ئابلەي تۈركىستانلى يېتەكچىلىكىدىكى «جەيلانپىنار تۈركىستانلىقلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەت ئىتتىپاقى» نامىدا بىر شىركەت قۇرۇپ چىقىشىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشايدىغان شىركەتلىشىش پائالىيىتى ئاقشەھەردىكى تۈركىستانلىقلاردىمۇ ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئەپسۇسكى، تۈركىيىدىكى بازار شارائىتلىرىغا ماسلىشالمىغان بۇ شىركەتلەر ئۇزۇنغار قالماي ئىقتىسادى قىينىچىلىقلار ئىچىگە پېتىپ قېلىپ، تارقىلىپ كېتىدۇ.

(رەسىم ئورنى)
1952-يىلى تۈركىيىگە كەلگەن تۈركىستانلىق كۆچمەنلەردىن بىر قىسمى ئادانادا، 1953 – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن.

بۇ ئارىدا، خىتاي كومۇنىستلار ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەش قىلىپ يۈرتىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان شەرقى تۈركىستانلىقلاردىن بىر قىسمى ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن بىلەن مەتتىمىن بۇغرا قاتارىدىكى يېتەكچىلەرنىڭ تىرىشچانلىقىدا، 1955-يىلى تۈركىيىگە كۆچۈپ كېلىۋالىدۇ. بۇ كۆچمەنلەر ئىستانبۇل قاتارىدىكى بىر قانچە شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى بىلەن بۇ گۇرۇپپىنىڭ يېتەكچىلىرى 1955-يىلى 7-ئاۋغۇست كۈنى يىغىلىشىپ، ئومۇمى يۈزلۈك ۋەزىيەت مۇھاكىمىسى قىلىشىدۇ. بۇ يىغىندا جەمئىيەت رەئىسى سالىھ ئەركىنقول، بارلىق تۈركىستانلىقلارنىڭ ھازىرقى بۇ جەمئىيەتكە يارەم قىلىشلىرى كېرەكلىكىنى، يۈرتۇزلىق قىلىشماسلىقىنى، تۈركىستانلىقلار جامائىتى ئارىسىدا بۆلگۈنچىلىك قىلمىغان قاراشلارغا قارشى تۇرۇلۇشى كېرەكلىكى قاتارىدىكى بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇنىڭدەك شەرقى تۈركىستان مەسىلىسىنىمۇ تۈركىستان ھەمكارلىق جەمئىيىتى تەۋسىيە تۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەمما بۇ ئىشتا شەرقى تۈركىستان مەسىلىلىرىنى ئۇزۇندىن بېرى خەلقئارا سەھنىگە چىقىرىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان جەڭچى ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن، شەرقى تۈركىستان كۇرىشى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، بۇ ئىشنى ئايرىم بىر تەشكىلاتقا تاپىنىپ قانات يايدۇرۇش لازىملىقىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلمەكتە ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، سالىھ ئەركىنقولنىڭ يۇقىرىقىدەك تەكلىپى قوبۇل قىلىنمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇزۇنغا قالماي ئالىپتېكىن بىلەن سەبداشلىرى شەرقى تۈركىستان كۆچمەنلەر جەمئىيىتى نامىدا تەشكىلات قۇرۇپ پائالىيەتكە كىرىشىدۇ.

1956-يىلىقى قۇرۇلتايدا ئۇ يىللار ئۇچۇن بەكلا يېڭىلىق بولغان بىر ئىش كۆرۈلدۇ. تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى رەئىسلىكىگە تۇنجى قېتىم بىر ئايال كىشى – خالىدە ئاخىسكا سايلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى سايلاملاردا نۆۋەت بىلەن نەشەت تاھىرئوغلى، باھادىر ئوتۇ سايلانغان بولسا، 1960-يىلى يەنە قايتىدىن دوكتور سالىھ ئەركىنقول، 1964-يىلىدا بولسا زىياۋۇدىن باباقۇربان رەئىس بولىدۇ. بۇ يىللاردا جەمئىيەت پائالىيەتلىرى ئاساسلىقى ئاخشىمى پائالىيەت ئۇيۇشتۇرۇش، ساياھەتلەرگە تەشكىللەش ۋە سەنئەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش دېگەندەك باشقا ساھەلەردىكى پائالىيەتلەر بىلەن چەكلەنگەنلىكى مەلۇم. يېڭىدىن بىر مەجمۇئە نەشرى قىلىش جەھەتتە قارار قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىمكانى بولماي قالغان.

ئىستانبۇل سىرتىدىكى پائالىيەتلەر

ئافغانىستاندىن كۆچۈشلەر نەتىجىسىدە، ئادانا شەھىرى تۈركىستانلىقلار مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردىن بىرسىگە ئايلىنىشقا باشلايدۇ. ئادانا، تۈركىيىگە كۆچۈپ كەلگەن تۈركىستانلىقلار ئۇچۇن تۇنجى بىكەتلىك ۋەزىپىسىنى ئوينىماقتا ئىدى. يېڭىدىن كەلگەن مۇھاجىرلار ئۆزئارا ھەمكارلىقلارنى داۋاملاشتۇرۇش تەلەپلىرى بىلەن ئۆي تېپىش، ئىش تېپىش قاتارىدىكى قىينىچىلىقلىرىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن چارە تېپىش قاتارلىق ئېھتىياجلار جەمئىيەتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش تەلىپىنى تەقەززا قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، 1952-يىلى ئادانا تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى قۇرۇلدۇ. بۇ جەمئىيەت، مۇھاجىردىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ تۈركىيىگە كۆنۈۋېلىشىغا ئاسانلىق يارىتىپ بەرگەن بولۇپ، كېيىن كەلگەن مۇساپىرلار ئۇچۇنمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇھىت يارىتىپ بېرىلدى. بىر قانچە يىل جەريانىدا يىغىن سالونى ۋە كۈتۈپخانىسى بىلەن ئۆزلىرىگە تەۋە بىر بىناسىمۇ بولغان جەمئىيەت، 1955~70-يىللار ئارىسىدا تۈركىيىدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ ئەڭ ئاكتىپ پائالىيەت كۆرسىتىدىغان ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرسىگە ئايلىنىپ ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىدۇ.

ئادانا جەمئىيىتى، 1959-يىلىدىن باشلاپ «بۇلاق» نامىدا بىر ژۇرنال چىقىرىشقا باشلىغان ئىدى. بەدرى خوجەنت بىلەن ئەخمەت تۈركئەلى تەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇ ژۇرنالنىڭ مەقسىتى تۆمۈر قورغان ئارقىسىدا قالغان ئورتا ئاسىيادا ئۇرۇس زوراۋانلىق ھاكىمىيىتى، كومۇنىزم دەپ ئاتالغان دىنسىز، ئەخلاقسىز ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ زۇلۇمىدىن قېچىپ ھەر تۈرلۈك دۆلەتلەرگە پاناھلىق تىلەپ قېچىپ چىققان تۈركىستانلىق تۈركىلەرنىڭ ھېسسىياتلىرىغا تەرجىمانلىق قىلىش دەپ تونۇشتۇرۇلغان ئىدى. بۇ ژۇرنال سەۋىيىلىك تەھرىرات گۇرۇپپىسىغا ئىگە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ژۇرنال مەزمۇنلىرى بىلەن ماقالىلەر يېڭىدىن قىزىققۇچىلار تەرىپىدىن تەييارلانماقتا ئىدى. بۇ ژۇرنال ئاران 7 سانلا چىقىرىلغان بولۇپ، شۇ يىلىنىڭ ئۆزىدىلا تاقىلىپ قالدى. 1960-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئىقتىسادى قىينىچىلىق ۋە ئىشسىزلىق قاتارىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ يەردىكى تۈركىستانلىقلار ئىستانبۇل شەھىرى بىلەن ئا ق ش قاتارىدىكى ھەر قايسى ئەللەرگە كۆچۈشكە باشلايدۇ. بۇلارنىڭ نەتىجىسىدە ياردەم قىلىدىغانلار ئازىيىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئادانا جەمئىيىتى بارغانسېرى كۈچسىزلىشىپ، 1970-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە كۈچىيىپ كېتىۋاتقان ئانارخىست ۋە تېررورچىلىق مۇھىتى ئىچىدە جەمئىيەت بىناسى سولچىل ئېقىمغا مەنسۇپ خۇلىگەرلەر تەرىپىدىن ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، جەمئىيەتمۇ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن پىچەتلىنىپ پائالىيەتلىرىمۇ توختاپ قالدى (1980-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا جەمئىيەتنى قايتىدىن يەنە شۇ نامدا ئېچىش تەلىپى سۇنۇلغىنىدا، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى رۇخسەت قىلمايدۇ. ئۇ جەمئىيەت ھازىر «ئەلىشىر ناۋايى جەمئىيىتى» نامىدا پائالىيەت كۆرسىتىپ كەلمەكتە. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

تۈركىستانلىقلار زىچراق ئولتۇراقلاشقان يەنە بىر يەر سالمىلىدىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلغانىدى. شەرقى تۈركىستانلىق يېتەكچىلەردىن ئەلىبەگ ھاكىم (ئەلىبەگ ھاكىم ۋە ئۇنىڭ شەرقى تۈركىستان مىللىي كۈرىشىدىكى رولى ھەققىدە مەلۇمات ئېلىش ئۈچۈن گودفرېي لياسنىڭ «كازاك ئېكسودۇس»، ھاسان ئورئالتاينىڭ «ئەركىنلىك ئۈچۈن شەرقى تۈركىستان قازاق تۈركلىرى ۋە بۇيۇك تۈرك ئېلى1985~86» دېگەن كىتابلارغا قارالسۇن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) نىڭ مەنىۋى يېتەكچىلىكى، ھەمزە ئۇچار رەئىسلىكىدە قۇرۇلغان تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ھەمكارلىق جەمئىيىتى، بۇ جايدىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى كۈچەيتىش ۋە مەدەنى ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قېلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان بولماستىن، ئۇ نەشرى

قىلغان «كومۇنىزمگە قارشى جەڭ ۋە تۈركئىلى» دېگەن جورنىلىغا تايىنىپ سۆزبىتلار بىلەن كومۇنىزمغا قارشى قانات يېيىۋاتقان كۈرەشكىمۇ كۈچلۈك تۆھپە قوشقان ھېسابلىنىدۇ. 1962-يىلىدىن باشلاپ ئەلىبەگ ھاكىمنىڭ ئوغلى ھاسان ئورئالتاينىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن چىقىرىلغان «بۈيۈك تۈركئىلى» ژۇرنىلى 10-سانغىچە نەشرى قىلىنالغان. 1965-يىلىسى چىقىرىشقا باشلانغان «كومۇنىزمگە قارشى جەڭ» دېگەن گېزىت، ئايلىق بولۇپ 10 سان چىقىرىلغاندىن كېيىن ژۇرنالغا ئۆزگەرتىلىپ 4 سان نەشرى قىلىنغان. بۇ ژۇرناللار تاقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ھاسان ئورئالتاي ئاساسلىقى شەرقى تۈركىستان بىلەن قازاق تۈركلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل يازغۇچىلار يېزىپ چىققان كىتابلارنى مۇددەت بويىچە «بۈيۈك تۈركئىلى نەشرىياتى» نامىدا نەشرى قىلىشنى داۋام قىلدۇ (1990-يىللارغا كەلگۈچە بۇ چاتما ئەسەرلەردىن بېسىلغان كىتابلار مۇنۇلار ئىدى: 1. «ئەركىنلىك ئۈچۈن شەرقى تۈركىستان قازاق تۈركلىرى»؛ 2. «ئۇلۇغ تۈركچى ماغجان جۇمابايئوغلى»؛ 3. «ئابىلايخان داستانى»؛ 4. «ئالاش – تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مىللىي پارولى»؛ 5. «قازاق تۈركلىرىنىڭ ئىستانبۇلدىكى يېڭى شەھىرى ۋە بىر قىسىم سەرگۈزەشتىلىرى»؛ 6. «شەرقى تۈركىستان تارىخىدىكى بەزى مەسىلىلەر ۋە تۆھمەتلەرگە رەددىيە»؛ 7. «كۆچۈشتىن كېيىن». ... – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ت م ب نىڭ ئاقىۋىتى

1959-يىلى ئىچىدە، ت م ب بىلەن م ت ب ك ئوتتۇرىسىدا تاشقى دۇنيادىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا بۆلۈنۈشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدىغان يېڭى سۈركىلىشلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. ت م ب رەئىسى تاھىر چاغاتاي يازغان «تۈركىستان مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە دائىر ۋەقەلەر» ئىسىملىك كىتابىدا، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئوستىدە مۇلاھىزە قىلىنغان بولۇپ، بۇ كىتابتىكى مۇلاھىزىسىدە ۋەلى قېيۇمخان بىلەن م ت ب ك قاتتىق تەنقىد قىلىنغان ئىدى:

سۆزبىت رۇسىيىسى ئۆز گىراجدانلىرى ھېسابلىغان تۈركىستانلىقلارنى ھەربىي تەلىم-تەربىيە بەرمەستىنلا تۈركۈم-تۈركۈملەپ ئۇرۇش مەيدانلىرىغا ھايدايدۇ. بۇ ئەھۋالنى ئۆز مىللىي مەنپەئەتلىرىگە زىت دەپ قاراشقان ياشلار تۈركۈم-تۈركۈملەپ

دۈشمەن سېپىگە ئۆتۈپ كېتىش يولىنى تاللىۋېلىشقانىدى. شۇنداق قىلىپ تۈركىستانلىق ياشلار بۇنىڭ بەدىلىگە يەنە جەڭگە قاتنىشىشقا مەجبۇرلىنىدۇ. بىر تەرەپتە ئۇلارنى ئۇرۇش مەيدانلىرىغا مەجبۇرى ھەيدەپ ئاپارغان بولسا، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قوشۇلغان قارشى تەرەپتىكىلەرمۇ ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنى يامان نىيەت بىلەن پايدىلىنىپ كېتىدۇ. ... بۇ ۋەقەلەر تۈركىستان ياشلىرىنىڭ مىللىي غايىلىرىگە نەقەدەر سادىق ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىشقا ھەردائىم تەييار ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. بېزىلەر بولسا، بۇ ياشلىرىمىزنىڭ ئاق نىيەتلىكلىكىدىن پايدىلىنىپ كەتكەن، ئۇلاردىن يامان غەرەزلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىشقا كىرىشكەن بولسا، ئۇ ھالدا بۇ يەردىكى مەسئۇلىيەت ئەنە شۇ ئالدامچىلار ئۈستىگە ئارتىلىشى كېرەك.

... ئۇرۇش ئاقىۋىتىدە، ئۈمىدلىرىگە خىلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغىنىدىن كېيىن، ھېچ بولمىغاندا دۈشمەنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماسلىق ئۈچۈن بولسىمۇ يول ئاختۇرۇشقا كىرىشكەن تۈركىستانلىق جەڭچىلەر، كۆچىنىڭ زور بىر قىسمىنى غەرب سېپىگە يۆتكىۋېلىش ئىمكانىيىتىنى قولغا كەلتۈرگەن، مەدەنىيەتلىك ھېسابلانغان غەرپلىكلەرنىڭ ئىنسانپەرۋەر، ئەخلاقلىق ھېسسىياتلىرى ۋە ئىدىيىلىرى سايىسىدە قوغدىلىنىشىنى خىيال قىلىشقان بولسىمۇ، بۇ ئۈمىدلىرىمۇ يوققا چىققان. چۈنكى، ئۇلار توپ-توپى بىلەن سوۋېتلار رۇسىيىسى جاللاتلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. ...

تۈركىستانلىقلار چوڭ ئۈمىدلەر بىلەن قاتناشقان ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدا يېگەن ئەڭ ئېغىر زەربە، شۇبھىسىزكى، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتى ھېسابلىنىدۇ. ... بۇنداق ۋاقتىسىز كەلگەن ئۆلۈم، بىرمۇنچە غايىلىرىنىڭمۇ گۈمران بولۇشىنى، بىر مۇنچە ئۈمىدلىرىنىڭمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەبچى بولۇشى مۇمكىن ئىدى ...

يۇقىرىقىدەك خاتىرىلەردىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك، تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن پەقەتلا قىممىتى بولمىغان ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشى ۋەقەلىرىدىكى زىيانىنىڭ ھېساۋىنى قىلىش بەكلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش ھېسابلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، ئاردىدىن شۇنچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەن بولۇشىغا قارىماي، بۈگۈن بىز بۇ ھېساپ-كىتاپنى قىسمەن بولسىمۇ قايىل بولغۇدەك ئوتتۇرىغا قويۇش ئىمكانىغا ئىگە بولالمايمىز. بەلكىم بۇ ھېساپ-كىتاپنى تولۇق قىلالىشىمىز

ئۇچۇن تۈركىستانلىقلارغا مەڭگۈ پۈرسەت كەلمەسلىكىمۇ مۇمكىن. چۈنكى، مەسلىنىڭ ئىچىگە ئالدامچىلىق، نومۇسسىزلىق، كىرەكسىز ئابرۇي ۋە باشقۇرۇش جەھەتتىكى قابىلىيەتسىزلىك قاتارلىقى بىر مۇنچە توسالغۇلار ئارىلىشىپ كەتكەن.

تاھىر چاغاتاي، بۇ مۇلاھىزىلىرىدىن كېيىن مۇستاپا چوقايئوغلىنىڭ ۋاپاتىغا مۇناسىۋەتلىك سوۋېت تەشۋىقاتچىلىرى تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغان بىر قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىپ، ئۇنى ھاشىيىدە بايان قىلىپ ئۆتىدۇ. ئۇزۇن يىللار ئىران، ئافغانىستان ۋە پاكىستانلاردا تۈركىستانلىقلار ئىچىگە كىرىۋېلىپ جاسۇسلۇق قىلىپ كەلگەن مەخمۇت ئايقارلى، سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكىنىدىن كېيىن مۇستاپا چوقاي ئوغلى كىزىكتىن ئۆلگەن بولماي، بەلكى زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن دەپ يازغانىدى. سوۋېت تەشۋىقات ماشىنىلىرى بۇ يالغان خەۋەرنى ۋەلى قەيۇمخان بىلەن م ت ب ك گە قارشى پايدىلىنىپ كەلگەنىدى. تاھىر چاغاتايىنىڭ بۇ تەشۋىقات ماتېرىيالىنى خۇددى توغرا خەۋەر مەنبەسى سۈپىتىدە ھاشىيىدە بەرگەنلىكى تۈركىيە بىلەن گېرمانىيىدە تۇرىدىغان تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا كۈچلۈك نارازىلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تۈركىستان ياشلىرى نامىدا زىياۋۇدىن باباقۇربان ئېلان قىلغان بىر نارازىلىق ماقالىسىدە مۇنۇلارنى يازىدۇ:

سوۋېتلەرنىڭ جاھانگىرلىك تاكتىكىلىرىنىڭ مەقسىتى تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىقى ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلىۋاتقان كىشىلەرنى قايسىلا ئۇسۇلدىن پايدىلىنىشىدىن قەتئىي نەزەر پۈتۈن سەپلەر بويىچە ۋەيران قىلىش، قارىلاش ۋە بوھتان چاپلاشتۇر. تاھىر چاغاتاي بۇنى ئىنتايىن ياخشى بىلىپ تۇرۇقلۇق ...

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋاقتىدا گېرمانىيە ئارمىيىسى سېپىدە تۇرۇپ مىللىي بايراقلىرى ئاستىدا رۇسىيە ئىمپېرىيالىزمىگە قارشى جەڭ قىلغان تۈركىستان قوشۇنلىرى بىلەن ئۇنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شەرەپلىك كۈرەش تارىخىدا ئىسمىنىڭ يوقلۇقى سەۋەبىدىن پەيدا بولغان ئۆچمەنلىك ۋە يامان نىيىتى بىلەن،

تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق كومىتېتى يېتەكچىسى ۋەلى قەيۇمخانىنىڭ نۈرنبېرگ تۈرمىسىدە قامىلىپ تۇرغان بىر ۋاقىتتا، قەھرىمان ۋە مۇجاھىت

تۈركىستان ئەۋلادلىرىنىڭ ئازادلىقى جەھەتتە ھېچقانداق پائالىيەتكە كىرىشمىگەنلىكتىن ئىبارەت مىللىي مەسئۇلىيىتىدىن قېچىش مەقسىتىدە،

مەرھۇم مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئەپەندىنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە ... تېببىي ۋە ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىگە ئەھمىيەت بېرىلمىگەن بىر بوھتاننى يېزىش ئارقىلىق، دۈشمەننىڭ بۆلۈش تاكتىكىسىغا ئەگىشىپ كەتكەن ... تۈركىستان ياشلىرى نامىدا بۇ كىتاپچىغا نارازىلىقىمىزنى بىلدۈرىمىز.

بۇنداق قالايماقانچىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىش غەرىزىدە يۈرگەن سوۋېت تەشۋىقاتچىلىرى بۇ تۈر مۇنازىرىلەرنى كۆزىتىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، «مىيونخېندا تۈرۈشلۇق ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ سابىق قوغدىغۇچىسى سۇلتان قارىنىڭ خېتى» تېمىلىق يەنە بىر پارچە تەشۋىقات ماتېرىيالىنى تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا تارقىتىشقا كىرىشىدۇ. بۇ خەتتە چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتىغا مۇناسىۋەتلىك پەرەزلەر قايتا تىلغا ئېلىنىپلا قالماي، ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ ئىناۋىتىنى تۆكۈش مەقسەت قىلغان ھەر تۈرلۈك قوشۇمچە پەرەزلەرمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. بۇ تۈردىكى ئاساسسىز پەرەزلەرنىڭ تاھىر چاغاتايدەك مۇھىم بىر ئالىم تەرىپىدىن پايدىلىنىشى، بۇ ئاتالمىش جىنايەتنىڭ ئۇزۇن يىلغىچە م ت ب ك بىلەن قېيۇمخان رەقىپلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇپ بېرىدۇ. بۇ تۈردىكى پەرەزلەرنى رەت قىلىدىغان ھۆججەتلەر بىلەن ۋەقەنىڭ گۇۋاچىلىرى يازغان ئەسلىمىلەر كومىتېت تەرىپىدىن مىللىي تۈركىستان ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغانلىقىغا قارىماستىن، بۇ مەسىلىدىن تولۇق خەۋىرى بولمىغان خەلق ئاممىسىغا كۆرسىتىدىغان ئەكسى تەسىرلەر تولۇق تازىلانمىغان ئىدى. بۇ ھادىسىلار تۈپەيلىدىن، تاھىر چاغاتايىنىڭ شەخسى تەسىرىگە ئۇچرىغان ت م ب، خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئەسلىدىنلا ئاجىزلىشىپ كەتكەن ھىمايىسىدىن تولۇق مەھرۇم بولۇپ، تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ مۇھاجىرلار ئاممىسى بىلەن ئەسلىدىنلا زەئىپ بولغان مۇناسىۋىتىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قېلىش دەرىجىسىگە كېلىدۇ.

بۇ تۈردىكى مۇنازىرە مۇھىتىنىڭ يۇز بېرىشىگە قارىماي، ئىستانبۇلنى مەركەز قىلغان تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى پائالىيەتلىرىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن پۈتۈن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. 1966-يىلى 20-دېكابىر كۈنىسى رۇسىيە باش مىنىستىرى كوسىگىن تۈركىيىنى زىيارەت قىلىشقا كېلىدۇ. كوسىگىن بىلەن سۆھبەتلار ئىتتىپاقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈش مەقسىتىدە

ئىستانبۇل بىلەن ئادانادىكى جەمئىيەتلەر يۇزلىگەن تۈركستانلىقنى ئەنقەرەگە يىغىدۇ. ئەمما تۈركىيە، سوۋېتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، نارازلىق بىلدۈرمەكچى بولغان ئاممىنىڭ نارازلىق تەلەپلىرىنى رۇسىيە زىيارەت ئۆمىگىدىكىلەرنىڭ ئاڭلاپ قېلىشىغا پەقەتلا يول قويمايدۇ.

(رەسىم ئورنى)
ت م ب نىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەسئۇللىرى
تاھىر چاغاتاي، ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي، رەپىقلىرى سائادەت چاغاتاي ۋە سائىدە ئوكتايلار بىلەن بىرگە. ئىستانبۇل، 1967-يىلى فېۋرال

1967-يىلقى سايلامدا جەمئىيەت رەئىسلىكىگە دېپوكتور ئەخمەت نائىم ئۆكتەم سايلىنىدۇ. ئۆكتەم، سابىق ت م ب ئەزالىرىدىن بىرسى بولۇش بىلەن بىرگە يەنە، «تۈركى كۆچمەنلەر ۋە مۇساپىرلار ئىتتىپاقى» نىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنىمۇ ئۈستىگە ئالغان بىرسى ئىدى. بۇ ئىتتىپاق، دېموكراتلار پارتىيىسى ھۆكۈمەتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن تۈركىيىدە قۇرۇلغان بارلىق تاشقى تۈركىلەر جەمىيەتلىرىنى بىر مەركەزگە يىغىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن بىر ئورگان ئىدى. تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭمۇ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشكەن بۇ تەشكىلات، تاشقى تۈركىلەرگە مۇناسىۋەتلىك قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بۇ مەركەز رىياسەتچىلىكىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلماقتا ئىدى. بۇ تەشكىلات 1954-يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، چاغالئوغلى تەۋەسىدە ئۇلارغا ئايرىلغان بىر بىنادا پائالىيەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ ئىتتىپاق قۇرۇلۇپ تۇنجى قېتىملىق قۇرۇلتىيىدا رەئىسلىككە تەينىلەنگەن دوكتور ئەخمەت نائىم ئۆكتەم، 1970-يىللارغىچە بۇ ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتەپ كېلىدۇ. بۇ ئىتتىپاق، 1966-يىلىدىن باشلاپ بۇرۇن بېسىلغان بىر ژۇرنالنىڭ ئىسمىنى ئېلىپ تەستىقلىتۇالغان بولۇپ، «تۈرك دۇنياسى» نامىدا ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. ئەخمەت نائىم ئۆكتەم بۇ ئىككى تەشكىلاتقا بىرلا ۋاقىتتا رەئىس بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىۋاتقان دەۋرلەردە، تۈركستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتىمۇ بۇ ئىتتىپاققا قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، بۇ جەمئىيەتمۇ بۇ ئىتتىپاق تەركىبىدە تۇرۇپ پائالىيەت قىلماقتا ئىدى.

1971-يىلىنىڭ 7-دېكابىر كۈنىسى ئۆتكۈزۈلگەن سايلامدا دوكتور سالىھ ئەركىنقول يەنە بىر قېتىم رەئىسلىككە سايلىنىدۇ. ئەمما بۇ مەزگىلدە ئىتتىپاق بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش يۈز بېرىپ تۈرغانلىقى ئۈچۈن، مەركىزى ئىتتىپاقىقا تەۋە بىنادا تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت بۇ بىنادىن كۆچۈپ چىقىپ، تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ياتاق قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان كونا بۇخارا تەككە بىناسىغا يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. تۈركىستان تۈركى ياشلار ئىتتىپاقى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن يىل پائالىيەت قىلىپ كېلىنگەن بۇ بىنا، ئەينى ۋاقىتىدا ئاتاتۈركنىڭ تەستىقى بىلەن سىرتتىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئايرىپ بېرىلگەن بىر بىنا ئىدى. بۇ بىنانىڭ مۇلك ئىگىسى تۈرك ھۈجرىسىغا تەۋە ۋاقىتىدا تۈرك ھۈجرىسى تەشكىلاتى پېچەتلەنگەن مەزگىللەردە بىنانىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى ۋەقپىلەر بۆلۈمىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنىكەن. 1960-يىللىرى بىر قېتىملىق ئوت كېتىشى بىلەن ئۈستۈنكى قەۋەتلىرى كۆيۈپ ۋەيران بولۇپ كەتكەن بولۇپ، ئاستىنقى قەۋەتلىرى ئوقۇش ئۈچۈن ئىستانبۇلغا كەلگەن تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن قايتىدىن رېمونت قىلىنىپ ئېچىپ بېرىلگەن. سالىھ ئەركىنقول تەشكىللىگەن بىر قېتىملىق يارەم يىغىش ھەرىكىتى نەتىجىسىدە، بۇ تارىخىي بىنا قايتىدىن رېمونت قىلىنىپ ئاساسەن ئىشلەتكىلى بولىدىغان ھالغا كەلتۈرۈلگەنىدى. 1974-يىلى ئەركىنقول ۋاپات بولغىنىدىن كېيىن جەمئىيەت رەئىسلىكىگە دوكتور ھېكمەجان قاينار سايلىنىدۇ. بۇ مەزگىللەردە ئۈسۈل-سەنئەت پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ، ئۆزىمۇ بىر سەنئەت ئوقۇتقۇچىسى بولغان ھېكمەجان قاينارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاكتىپ پائالىيەت گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنغانىدى. قاينارنىڭ كېسەل كۆرۈش ئىشخانىسىمۇ جەمئىيەتنىڭ مەركىزى جايلاشقان ئىشخانا بولۇپ خىزمەت قىلاتتى.

بۇ دەۋردە تىلغا ئالغىدەك پائالىيەتلەردىن بىرسى قاتاردا جەمئىيەت يېتەكچىلىرىنىڭمۇ ياردىمى بىلەن زىياۋۇدىن باباقۇربان باشلىغان «ئەركىن تۈركىستان ئۈچۈن» ناملىق ئايلىق گېزىت چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن. 1975-يىلى بېسىلىشقا باشلىغان بۇ گېزىت، تۇنجى سانىدا «نېمىشقا نەشرى قىلدۇق» دېگەن باشماقالىسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئۇزۇن يىل كۈتۈپ باقتۇق. تۈركىيىدە تۈركىستان مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمىز ئۈچۈن بىر ئەپكارغا ئېھتىياجىمىز بارمۇ-يوق دەپ ئويلىنىشقا باشلىدۇق. نەتىجىدە، كېيىنكى مەزگىللەردە بۇنداق بىر ئېھتىياجىمىزنىڭ تېخىمۇ

كۈچىيىپ بارغانلىقىنى ھېس قىلدۇق. ... بۇ گېزىت، تۈركىستان ئازادلىق يولىدا چىقىرىلغان تۇنجى گېزىت ھېسابلانمىغىنىدەك، ئاخىرقىسىمۇ ئەمەس. ... بىز بۆلۈنمەس بىر پۈتۈن تۈركىستان ئۇچۇن كۈرەش قىلىشقا خىزمەت قىلىش ئۇچۇن بۇ گېزىتنى چىقارماقتىمىز.

چوڭ ھەرپلەر بىلەن تۆت بەت قىلىپ چىقىرىلغان بۇ گېزىت خەۋەرلەر، ئەسلىمىلەر ۋە ئىلمى خاراكتېردىكى ماقالىلەر بىلەن توشقۇزۇلغانىدى. ئەپسۇسكى، بۇ گېزىتمۇ ئىزچىل چىقىرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىنماي، ئاران 12 سان چىقىرىلىپلا تاقىلىپ قالغان. گېزىتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سانىدىكى ۋىدالىشىش ماقالىسىدە مۇنۇلار دېيىلگەن:

بۇگۈنگىچە شارائىتىمىزنىڭ يار بېرىشىچە گېزىت چىقىرىشقا تىرىشىپ كەلگەنىدۇق. ئەمما بۇگۈنكى شارائىتلاردا گېزىتىمىزنىڭ داۋاملىق چىقىرىلىشىنى توختىتىپ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىكەنلىكىمىزنى ئەپسۇس ئىچىدە ئامالسىز ئۇختۇرۇشقا مەجبۇر بولماقتىمىز. ... كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۈچىيىدىغانلىقىمىزغا ۋە تېخىمۇ زىچ ئىتتىپاق بولۇپ ئۈيۇشىشىمىزنى ئۈمىد قىلىمىز.

1970-يىللىرى تۈركىيە ئانارخىزم بىلەن تېررورلۇق پاتقىقىغا پېتىپ قېلىۋاتقان بىر يىللار ئىدى. بۇنداق قالايماقان ۋەزىيەت ئاستىدا ئاكتىپ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتى يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا، 1975-يىلىدىن باشلاپ جەمئىيەت پائالىيەتلىرىنى ئاساسەن توختىتىپ دېيىشكىمۇ بولاتتى. 1980-يىلى 12-سىنتەبىردىكى ھەربىلەرنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشى نەتىجىسىدە، تۈركىيىدىكى باشقا جەمئىيەتلەر بىلەن بىر قاتاردا تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتىمۇ پېچەتلەندى. شۇنداق قىلىپ، 1954-يىلىدىن بېرى تۈركىيىدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ مىللىي كىملىكلىرىنى ۋە مەدەنىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۇچۇن ۋاستىچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان بىردىن بىر تەشكىلاتمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ھېسابلاندى.

شەرق ئەللىرىدىكى پائالىيەتلەر

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ئاسىيانىڭ سىياسىي تەڭپوڭلىقى ئاساسەن ئۆزگىرىپ كەتكەن بولۇپ، ئەنگلىيە ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقان پەيتلەردىلا، يەنى 1942-يىلىدا ھىندىستانغا مۇستەقىللىق بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغانىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندىن ئايرىلىشى بىلەن تەڭ، چېگرالار قايتىدىن بېكىتىلىشكە باشلاندى. 1947-يىلىسى ھىندىستان بىلەن پاكىستان دۆلەتلىرى قۇرۇلدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ياپونىيە تەسلىم بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي خىتايدا ماۋ زەيدوڭ يېتەكچىلىكىدىكى كوممۇنىستلار بىلەن جاڭ كاي شەك (جاڭ كەيشىنى دېمەكچى – ت) يېتەكچىلىكىدىكى مىللەتچى خىتايلار ئوتتۇرىسىدا ئىچكى ئۇرۇش باشلىنىدۇ. بىر قانچە يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەن خىتاي كوممۇنىستلىرى 1949-يىلىنىڭ 1-ئۆكتەبىر كۈنىسى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا شەرقى تۈركىستاندا قايتىدىن باشلانغان مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىمۇ كوممۇنىستلار تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلىپ، قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى تارقىتىۋېتىلىدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا، پاكىستان بىلەن ھىندىستان زور كۆلەملىك شەرقى تۈركىستانلىق مۇساپىرلار ئېقىنىغا دۇچ كېلىدۇ. پاكىستان مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغىنىدىن كېيىن، بۇرۇن ئەنگلىيە ھۆكۈرانلىقىدىكى ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىشىگە يول قويۇلمىغان سابىق باسمىچىلار يېتەكچىسىمۇ ئافغانىستاندىن چېقىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئۇرۇش ئاخىرلاشقان يىللاردا، ئافغانىستان دائىرىلىرى 1942-يىلى جازالىغان تۈركىستانلىقلاردىن تىرىك قالغانلارنى قويۇپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شىر مۇھەممەدبەي بىلەن مۇبەشىرخان تارازا قاتارىدىكى «لا مەركەزىيەئى ھۆكۈمەتئى تۈركىستان» تەشكىلاتىنىڭ سابىق رەھبەرلىرىمۇ 1950-يىللىرى ئافغانىستاندىن باشقا دۆلەتلەرگە قاراپ كۆچۈشكە باشلىغان كۆچمەنلەر كارۋىنىغا قوشۇلىدۇ.

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئافغانىستانىدىكى تۈركىستانلىقلار ئىچىدىمۇ كۆچلۈك ھەرىكەتلىنىشلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىغان ئىدى. 1950-يىللىرى تۈركىيىدە ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىققان دېموكراتلار پارتىيىسى، تۈركىيە سىرتىدىكى ئىرقداشلىرىنىڭ ئەركىن كۆچمەن ھېساۋىدا تۈركىيىگە كېلىشىگە يول قويىدىغان بىر سىياسەت ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئافغانىستانىدىكى ئېغىر بېسىمدىن

زېرىككەن تۈركىستانلىقلارنىڭ بىر قىسمى تۈركىيىگە كۆچۈپ بېرىۋېلىش ئۇچۇن مۇراجىئەت قىلىشىدۇ. ئىككى يىلدەك داۋاملاشقان رەسمىيەت بېجىرىش ئىشلىرىدىن كېيىن، ئىككى چوڭ گۇرۇپپا بولۇپ پاكىستان ئارقىلىق تۈركىيىگە كۆچۈپ كېلىۋالىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، بىر قىسىم تۈركىستانلىقلار سەئۇدى ئەرەبىستان قاتاردىكى بىر قىسىم ئەرەب ئەللىرىگە چىقىپ كېتىشكەنىدى. 1955-يىللىرىغا كەلگەندە شەرقى تۈركىستاندىن پاكىستان ياكى ھىندىستان تەرەپلەرگە ئۆتۈپ كەتكەن گۇرۇپپىلارنىڭ بىر قىسمى داۋاملىق كۆچۈپ تۈركىيىگە قاراپ يولغا چىقىشقا باشلايدۇ.

كاراچىدىكى تۈركىستانلىقلار 1948-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يىغىلىشىپ، مەۋلانە سىيىت قاسىم ئەنجانى رەئىسلىكىدە تۈركىستانلىقلار ئىتتىپاقى تەشكىلاتىنى قۇرۇپ چىقىشىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ نامى «تۈركىستان تۈركى مۇھاجىرلىرى ئىتتىپاقى» بولۇپ، بۇ ئىتتىپاق نەشرى قىلغان بىر بروشۇردىن مەلۇم بولۇشچە، كاراچىدىن باشقا ئەللەرگە قاراپ كۆچۈپ چىقىپ كەتكەن تۈركىستانلىقلارغا ياردەم قىلىش، نامراتلارنى يەرلەشتۈرۈش قاتارىدىكى پائالىيەتلەر بىلەن بىر قاتاردا يالغانچى سوۋېت نەشرىياتىغا قارشى تۇرۇش، تۈركىستان مەسىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك يىغىلىش، ئىلمى دوكلات تەشكىللەش قاتارىدىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. بۇ جەمئىيەت يەنە، «تۈركىستان تۈركى قەۋىم مۇھاجىرلىرى ئىلىم ئوتاغى» نامىدا بىر مەركەزنىمۇ قۇرۇپ چىقىشقان. بۇ مەركەز يەنە مەخسۇس تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان ھەرخىل سەۋىيىلەردىكى ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ كەلگەن.

1949-يىلىسى بۇ جەمئىيەتنىڭ رەئىسلىكىگە تۈركىستان باسمىچىلىق ھەربىكتىنىڭ ئىلغار كىشىلىرىدىن بىرى بولغان ھاجى پارپى (ئۆزگەن) سايلىنىدۇ. جەمئىيەت يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان ئەزىم ھاشىمىنىڭ باشچىلىقىدا، 1951-يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدىن باشلاپ «تەرجىمانئى ئەفكار» نامىلىق بىر ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. بۇ ژۇرنال، دېھلىدىكى «ئەنجۇمەنئى ئىتتىھادئى مۇھاجىرىن» نامىدىكى تۈركىستان تەشكىلاتى تەرىپىدىن 1938-يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان، جاھان ئۇرۇشى سەۋەبىدىن 11-سانىغا كەلگەندە تاقىلىپ قالغان «تەرجىمان» جورنىلىنىڭ داۋامى دەپ تونۇشتۇرۇلىدۇ. بۇ ژۇرنالنى نەشرى قىلدۇرغان كىشىمۇ ئەزىم ھاشىمى ئىدى. بۇ ژۇرنالنىڭ تىلى ئوردۇچە بىلەن تۈركچە ئىدى. ژۇرنالدا تۈركىستان ۋە تۈركىستانلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەر، كومۇنىزمغا قارشى

ماقالىلەر ھەمدە ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ. دەسلىپىدە ئايلىق بولۇپ چىقىرىلغان بۇ ژۇرنال، كېيىنكى يىللاردا پەسىللىك ژۇرنال قىلىپ چىقىرىلغان. 1960-يىللارغا كەلگۈچە ئۇزۇلۇپ-ئۇزۇلۇپ چىقىپ تۇرغان بۇ ژۇرنالنىڭ جەمئىي قانچە سان چىقىرىلغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولمىدى. بۇ ژۇرنال ۋاقىتنىڭ ئۆتىشىگە ئەگىشىپ ئەزىم ھاشىمى بىلەن پۈتۈنلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ژۇرنالنىڭ نەشرى تا ھاشىمى ۋاپاتىغىچە داۋاملىشىپ تۇرغان.

(رەسىم ئورنى)
ئەزىم ھاشىمى چىقارغان «تەرجىمانئى ئەفكار» جورنىلىنىڭ مۇقاۋىسى

‹مۇقاۋىدىكى يېزىقلار: ئالىلىق مجمۇئە
ترجمان ئافكار
كراچى
مسئول مرتب: ئازم ھاشمى›

ئافغانىستاندىن كەلگەن تۈركستانلىقلارنىڭ ئازىيىپ كېتىشى، پاكىستاندىكىلەرنىڭ باشقا دۆلەتلەرگە قاراپ كۆچۈشلىرى قاتارىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ۋاقىت ئۆتكەنسېرى پاكىستاندىكى تۈركستانلىقلار سانى ئازىيىپ، بۇ يەردە پائالىيەتلەرنى ئاكتىپلىق بىلەن داۋاملاشتۇرۇش ئىمكانى بارغانسېرى قىيىنلىشىپ كېتىدۇ. كاراچى شەھىرىدىكى بۇ جەمئىيەت، ھەيۋىتۇللا ئىشان رەئىسلىكىدە 1964-يىلىغا كەلگۈچە پائالىيەتلىرىنى داۋام قىلدۇرۇپ كېلىدۇ. پىشاۋۇردىكى جەمئىيەت بولسا، ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنىراق پائالىيەت قىلالىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى شۇ ئەتراپتىكى تۈركستانلىقلار دائىرىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاقىۋىتى

1948-يىلى ئافغانىستاننىڭ ھەرقايسى تۈرمىلىرىدىن قويۇپ بېرىلگەن كىشىلەر ئارىسىدا مەخپىي ئايقارلىمۇ بار ئىدى. سوۋېت ك گ ب سى ئايقارلىنى تۈرمىدىن شۇنچە ئاسان قۇتقۇزۇپ چىقالايدىغان كۈچكە ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىشقا ئۇرۇنمايدۇ، نەتىجىدە سوۋېت تەرەپ ئايقارلىنىڭ يەتتە يىل داۋاملىشىدىغان قاماق جازاسىغا قىلچە پىسەنت قىلماي تاشلىۋېتىشىدۇ. شۇ ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ گۇمان قىلىشقىنىدەك مەخپىي ئايقارلى ئەگەر راستىنلا سوۋېت جاسۇسى بولسا ئىدى، سوۋېت تەرەپ ئۇنى چوقۇم دەرھال تۈرمىدىن بوشىتىپ چىقىرىۋالالىغان بولاتتى، ئۇنى تۈرمىدىن قۇتقۇزۇۋالمىغىنىغا قارىغاندا، ئايقارلى راستىنلا سوۋېت جاسۇسى ئەمەس ئىكەن دەيدىغان قاراشلارنىڭ تارقىلىشى، ئۇنىڭدىن گۇمان قىلىشلارنىڭ يوقۇلىشىغا شارائىت ياراتقان ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ بۇ تەۋەدە ئەڭ ئۇزۇن مۇددەت يوشۇرۇنۇپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا جاسۇسلۇق قىلىپ كەلگەن بۇ ئادەمىمۇ بۇ پۈرسەتتىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، تۈرمىدىن بوشىتىلغان كۈن كەلگىنىدە قايتىدىن كونا مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ:

مەن بۇ 7 يىللىق تۈرمە ھاياتىمنىڭ 5 يىلىنى كامىردا قامىلىپ ئۆتكەزدىم. بۇ جەريانداا سالامەتلىكىم بەكلا ناچارلىشىپ كەتكەنىدى. مانا ھازىر دوكتور خېلىل گۈرۈن مېنى داۋالاش بىلەن مەشغۇل بولماقتا. ... مەن تۈركىيىگە كەتسەم ياخشى بولارمۇ ياكى بۇ يەرلەردە تۇرۇۋەرگىنىم ياخشىمىدۇ؟ بۇنىڭغا سىزلەر قارار قىلغايسىزلەر. ئەمما بۇ يەردىكى سىياسىي پائالىيەتلەر كۈنسايىن كۆپىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنىمۇ ئۇنتۇمىغايسىزلەر. شۇ سەۋەبتىن بۇ تەرەپلەردىمۇ بىر ئادەمىمىز بولغىنى تۈزۈك.

(رەسىم ئۈرنى)

تۈركىستانلىق تۈركى مۇھاجىرلار ئىتتىپاقىنىڭ كاراچىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئېچىلغان يىغىنغا قاتناشقان تۈركىستانلىقلاردىن بىر گۇرۇپپا. ئىككىنچى قاتارنىڭ ‹سولدىن› بېشىدا ئولتۇرغان قالپاقلىق ساقال قويۇۋالغان كىشى ئەزىم ھاشىمى. بۇ كىشىلەرنىڭ كەينىدىكى تامدا تۈركىيە،

تۈركىستان ۋە پاكىستان بايراقلىرىنىڭ ئېسىلغانلىقىغا دىققەت قىلىڭ. 1949-يىلى 27-دېكابىر – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

ئايقارلى تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن «ياش تۈركىستان» گۇرۇپپىسىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان دوكتور ئابدۇلۋاھاپ ئوكتايغا يازغان بۇ تۇنجى خېتىدىن قارىغاندا، سوۋېت جاسۇسلۇق ئورگانلىرى ئايقارلىنى بۇ تەۋەدە تۈرۈپ قېلىشىنى تەلەپ قىلىۋاتقانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. دوكتور خېلىل گۇرۇن، تۈركىيىگە كۆچۈپ كېتىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان تۈركىستانلىقلار بىلەن بىرگە ئافغانىستاندىكى تۈركىيە باش ئەلچىخانىسى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت تىكلەش يولىنى باشلىتىپ بەرگەن، ئۇلارغا ھەر تەرەپتىن ياردەم قىلىپ كەلگەن تۈركىيىلىك بىر دوختۇر ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەت باغلىۋالغان ئايقارلى، تۈركىيە باش ئەلچىخانىسىدىكىلەر بىلەن قايتىدىن مۇناسىۋەتلىرىنى يولغا سېلىۋېلىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلماقتا ئىدى. ئايقارلى تۈركىيە ئەلچىخانىسىغا ئىلتىماس قىلىپ تۈركىيە گراجدانلىق تونۇشتۇرۇشىنى يېڭىلىۋېلىش تەلىۋىدە بولغانىدى. ئەمما تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىكىلەر بۇ مەسىلىدە بەكلا سەگەك مۇئامىلە قىلىشىدۇ. ئايقارلىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق خېتىدە يازغانلىرىدىن ئەلچىخانىدىكىلەر بۇ جەھەتتە ئۇنىڭغا رەت قىلىش جاۋابى بەرگەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ:

مېنىڭ بۇ ئىشلىرىمنىڭ قانداق پۈتىدىغانلىقى، مېنىڭ بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىش-قالالماسلىقىم تۈركىيە باش ئەلچىخانىسىنىڭ پوزىتسىيىسىگە باغلىق بولۇپ قالدى. كىچىككىنە بولسىمۇ بىرەر تايانچىم بولسىلا بۇ جايدا تۇرۇپ قالالىشىم مۇمكىن. ... تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىن كەلگەن خەت بىلەن ئەلچىخانىنىڭ بۇ ئىشقا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى ئايرىم خەت ئارقىلىق سىزگە يوللىۋەتتىم. ... ئەگەر مېنى تونۇيدىغان 2~3 ئىناۋەتلىك ئادەم ماڭا كاپالەتلىك قىلالىسىلا تۈركىيە ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى ماڭا نوپۇس كىنىشكىسى ئۈەرتىپ بېرىشى مۇمكىن.

ئەمما ئىشلار ئۇنىڭ كۈتكىنىدەك بولمايدۇ. ئافغانىستاندا تۇرالمايدىغانلىقىنى سەزگەن ئايقارلى، 1950-يىلىنىڭ نويابىر ئېيىدا تۈركىستانلىقلارنىڭ پاكىستاندىكى ئەڭ مۇھىم مەركىزىگە ئايلىنىۋاتقان پېشاۋۇر شەھىرىگە بېرىۋېلىپ، شۇ يەردىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا ئىش باشلايدۇ. پېشاۋۇر شەھىرى ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى

ۋاقىتلاردىكىدەك تۈركىستانلىقلارغا نىسبەتەن ئاكتىپ پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇشقا بولىدىغان مەركىزى رايون خاراكتېرىنى ساقلاپ قالغانىدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى كۆچلەر سەۋەبىدىن دېڭىز ساھىلى بولغان كاراچى شەھىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر شەھەرگە ئايلانماقتا ئىدى. پىشاۋۇردىكى تۈركىستان مۇھاجىرلار ئىتتىپاقى ئۇرۇش ئاخىرلىشىشى بىلەن تەڭ قايتىدىن پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتكەنىدى. ت م ب نىڭ سابىق رەئىسى ئوسمان غوجا، ئۇرۇشتىن كېيىن پاكىستانغا كېلىپ پىشاۋۇردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. تۈركىستان باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ داڭلىق كىشىلىرىدىن بىرى بولغان شىر مۇھەممەتبەگ بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى تۈرمىدىن قويۇۋېتىلىشى بىلەن تەڭ ئافغانىستاندىن ئايرىلىپ پىشاۋۇرغا كېلىۋالغانىدى. شۇنىڭدەك يەنە سابىق بۇخارا ئەمىرىنىڭ بالا-چاقىلىرى، ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئافغانىستاندا قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەرنىڭ يېتەكچىلىرى بىلەن شەرقى تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ بىر قىسىم رەھبەرلىرىمۇ بۇ شەھەرگە كېلىۋالغانىدى. شۇنداق بولغاچقا، پىشاۋۇر شەھىرى ئايقارلى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇۋاپىق پائالىيەت سورۇنى بولۇش شارائىتىغا ئىگە بىر يەر ھېسابلىناتتى. بۇ ۋاقىتلاردا چەت دۆلەتلەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر بىلەن، بولۇپمۇ گېرمانىيىدىكى مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق ھەرىكىتى بىلەن تۈركئېلى ھەرىكىتى ئەزالىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەت باغلاش ئۈچۈن يول ئاختۇرۇپ يۈرمەكتە ئىدى.

تۈركىيىدىكى ت م ب ئەزالىرى تاھىر چاغاتاي بىلەن ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي ئوتتۇرىسىدا بولغان خەت-ئالاقىلاردىن قارىغاندا، 1952-يىلىسى ت م ب چىلار باشلاتقان ژۇرنال چىقىرىش پائالىيەتلىرىگىمۇ قاتناشقانلىقى مەلۇم. شۇ يىلىنىڭ دىكابىرىدا 'ئاۋارە' تەخەللۇسىنى ئىشلىتىپ چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەشلەرنى قانداق قىلغاندا ئوڭۇشلۇق قانات يايدۇرۇشقا بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئۇزۇن بىر ماقالە يېزىپ چىققان بولۇپ، ھەر قايسى ئەللەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ داڭلىق كىشىلىرىگە بىرەر نۇسخىدىن ئىۋەرتىپ بەرگەن. 1953-يىلىسى م ت ب ك نىڭ ۋاكالەتچىسى بولۇپ پاكىستانغا كەلگەن دوكتور بايمىرزا ھېيتى بىلەنمۇ تونۇشۇۋالغان بولۇپ، م ت ب ك نىڭ پاكىستاندىكى ۋاكالەتچىسى بولۇپ بېرىشى ئۈچۈن ئۇنى قايىل قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ كەسپى سوۋېت جاسۇسى يەنە بىر قېتىم بۇ تەۋەدىكى سىياسىي پائالىيەتلەرنىڭ مەركىزىگە سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ.

دوكتور ھېيتى، ئۇ يىللاردا چىقىرىۋاتقان «مىللىي تۈركىستان» جورنىلىغا ئايقارلىنىشىمۇ ماقالە يېزىپ ئۆزىتىپ تۈرغانلىقىنى، ئۇ جايلاردىكى ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار بىلەن خەۋەرلەندۈرۈپ تۈرغانلىقىنى ئېيتتى. كېيىنكى يىللاردا، ئايقارلى ئاۋۋال تۈركىيىگە بېرىۋېلىشنى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە گېرمانىيىگە كېلىۋېلىشنىڭ يوللىرىنى ئاختۇرۇشقا باشلايدۇ. دوكتور ھېيتىنىڭ دېيىشىدىن قارىغاندا، 1955-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئائىلىسى بىلەن بىرگە تۈركىيىگە كېتىش ئۈچۈن يولغا چىققان بولۇپ، ئىرانغا كەلگىنىدە تۈيۈقسىزلا بۇ نىيىتىدىن يېنىپ سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن پىلانىنى ئۆزگەرتكەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق بىر مەلۇمات يوق. شۇنداق قىلىپ، 1931-يىلىسى سوۋېتلار تەرىپىدىن ئىراندا باشلانغان بۇ جاسۇسلۇق ھەرىكىتى يەنە شۇ ئىراندا ئاخىرلىشىدۇ. ئايقارلى، سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتىپ بارغىنىدىن كېيىن، ئۆزى ھەققىدە يازغان «مەخسۇس تاپشۇرۇق» (ئالاھىدە ۋەزىپە) دېگەن كىتاۋىنى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن باشلايدۇ:

مېنىڭ ۋەزىپەم سەدىرىدىنخانىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ پائالىيەت قىلىش، تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر ئارىسىغا زىددىيەت سېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. سەزگۈر دۈشمەن مېنى ئۇ يەردە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ دەپ ھەرگىز خىيالىغا كەلتۈرۈشمىگەن ئىدى. مەنمۇ ئۇ ۋاقىتلاردا ئەندىلا 24 ياشقا كىرگەن ياشلىق باھىرىم ئۇرغۇپ تۇرغان بىر يىگىت ئىدىم.

ئايقارلى ھەقىقەتەنمۇ ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئورۇندىغان، نەق 24 يىل بويىچە زىددىيەت ئۇرۇغلىرىنى تېرىپ يۇرگەن، يۇزلىگەن تۈركىستانلىقنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بولغان بىر جاسۇس ئىدى. سوۋېتلەرگە قايتىپ كەتكىنىدىن كېيىن مەخمۇتجان سادىقۇۋ دېگەن ئىسىم بىلەن ك گ ب نىڭ ئورتا ئاسىيا بۆلۈمىدە مۇھىم ۋەزىپىگە تەيىنلىنىدۇ. ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشىنىڭ 20 يىللىق خاتىرە كۈنىدە لېنىن ئوردىنى بىلەن مۇكاپاتلانغان ئايقارلى، چەت دۆلەتلەردىكى تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان پائالىيەتلىرىنى رادىئو ئاڭلىتىشلىرى ۋە يالغان تەشۋىقات قىلىش ئۈچۈن يالغان خەۋەر ئۇيدۇرۇپ چىقىش ئىشلىرى بىلەن داۋام قىلىدۇ.

ئوتتۇر شەرق ئەللىرىدىكى پائالىيەتلەر

ئىككى قۇتۇپلۇق سوغۇق ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەن تەڭ، ئەرەب ئەللىرىدە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرىدىمۇ كۆرۈنەرلىك يۆكسىلىش كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى. 1950-يىلىسى، تايىپىتا تۈركىستانلىق بالىلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى يوقىتىپ قويماسلىقى ئۈچۈن ئېچىلغان مەكتەپ، تۈركىستانلىقلار مۇھاجىرەتتە ئاچقان ئەڭ مۇكەممەل ئوقۇتۇش نۇقتىلىرىنىڭ بىرسى ھېسابلىناتتى.

ئېتىقاتلىق بىر مىللەتچى بولغان پارسى ھاجىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن سېلىنغان مەكتەپ بىناسىنىڭ ئاستىنقى قەۋەتىدە 6~14 ياش ئارىسىدىكى 60 تەك ئوغۇل، ئۇستۇنكى قەۋەتىدە بولسا 30 دەك قىز ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. بۇ بالىلارغا تۈركىستان بىلەن تۈركلەر تارىخى ھەققىدە دەرسلەر بېرىلگەن، ئانا تىللىرى ئوقۇتۇلغان بۇ مەكتەپكە 1952-يىلىسى «مىللىي تۈركىستان مەكتىپى» دېگەن نام بېرىلگەنىدى.

ئۇ يىللىرى ئىئوردانىيەنىڭ ئومان شەھىرىدە «تۈركىستان جەمىيەتى خەيرىيە» تەشكىلاتى، سۈرىيەنىڭ پايتەختى دەمەشق (شام) تىكى «تۈركىستان ياردەم جەمئىيىتى» ۋە شۇنىڭدەك مىسىرنىڭ پايتەختى قاھىرەدىكى «تۈركىستان خەيرىيە جەمئىيىتى» قاتارلىق تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان ئورۇنلار پائالىيەت قىلماقتا ئىدى. مىسىردا قۇرۇلغان «ئىسلام خەلقلىرىنى ئازاد قىلىش جەمئىيىتى»، كوممۇنىستلار ئىشغال قىلىۋالغان مۇسۇلمان ئەللىرىنى ئازاد قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ رەئىسىمۇ مۇبەششىرخان تارازا ئىدى. مۇبەششىرخان، ئافغانىستاندىكى قاماق جازاسىنى تۈگەتكاندىن كېيىن پاكىستان ئارقىلىق مىسىرغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. سەئۇدى ئەرەبىستان دائىرىلىرى ھەرقانداق بىر جەمئىيەت ياكى تەشكىلات قۇرۇشلارغا رۇخسەت بەرمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن سەئۇدىيەدىكى تۈركلىستانلىقلار پائالىيەتلىرىنى غەيرى-رەسمى يوللار بىلەن قانات يايدۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى.

1949-يىلىدىن باشلاپ يېڭىدىن نەشرى قىلىنىشقا باشلىغان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى بىلەن بۇ ژۇرنالنى نەشرى قىلىپ كېلىۋاتقان «مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى» نىڭ پائالىيەتلىرى ئەرەب ئەللىرىدە ياشايدىغان تۈركىستانلىقلارغا كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان بولۇپ، مىللىي خاراكتېرىدىكى ھەربىكەتلىرىنىڭ كۈچلىنىشىگە سەۋەب بولماقتا ئىدى. بۇ كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دوكتور بايمىرزا ھېيىتنىڭ بۇ ئەللەرنىڭ پايتەختلىرىگە قىلغان زىيارەتلىرى جەريانىدا، م ت ب ك نىڭ دەمەشىق ۋە ئامىمان شۆبىلىرى ئېچىلغان بولۇپ، شۆبە قۇرۇشقا بولمىغان يەرلەردە بولسا ۋاكالەتچىلەر بەلگىلەنگەنىدى. ھەتتا رەسمىي تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇشقا يول قويۇلمايدىغان سەئۇدى ئەرەبىستانىدىمۇ دوكتور ھېيىتى ئۇيۇشتۇرغان يىغىنلارغا نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىقلار ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقانىدى.

(رەسىم ئورنى)

«ساۋۇت ئەل تۈركىستان» جورنىلىنىڭ مۇقاۋىسى. مۇقاۋىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە شەرقىي تۈركىستان بىلەن غەربى تۈركىستاننى بىر پۈتۈن قىلىپ كۆرسەتكەن بىر خەرىتە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئۇ يىللاردا، مىسىر سىياسىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولىدىغان مەركەز بولالايدىغان بىر يەر ھېسابلىناتتى. 1953-يىلى قەشقەرلىك ئىبراھىم ۋاسىل رەھبەرلىكىدە «تۈركىستان ئاۋازى» (ساۋۇت ئەل تۈركىستان) نامىدىكى بىر ئايلىق ژۇرنال نەشرى قىلىنىشقا باشلايدۇ. بۇ ژۇرنال ئەرەب تىلىدا چىقىرىلغان بولۇپ، تەھرىرات بۆلۈم مۇدىرلىكىنى سەدرىدىن ئەل ۋەكىلى ئۈستىگە ئالغانىدى. بۇ ژۇرنالنىڭ مۇقاۋىسىنىڭ ئۈستى تەرىپىگە چېگرالىرى بىر تۇتاش ھالغا كەلتۈرۈلگەن، خىتايدىن ھەزەر (كاسپى) دېڭىزىغىچە سوزۇلغان ئۇلۇغ تۈركىستان خەرىتىسى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىغا قوللىرى زىنجىرلىنىپ قۇرئان ئوقۇشى چەكلىۋېتىلگەن بىر تۈركىستانلىقنىڭ رەسىمى سىزىلغانىدى. تۇنجى سانىنىڭ كەينى مۇقاۋىسىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ رەسىمى بېسىلغانىدى. بۇ ژۇرنالدا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى، شەرقى تۈركىستاندىكى ئازادلىق كۈرەشلىرى ۋە غەربىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر بىلەن خەۋەرلەر بېرىلگەنىدى. ئەپسۇسكى، بۇ ژۇرنالمۇ ئۇزۇن داۋاملىشالماي، 10-سانىدىن كېيىن توختاپ كېتىدۇ.

1954-يىلىسى، مىسىر ھۆكۈمىتى ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن تۈركىستان تۈركچىسىدە نەشرىياتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا رۇخسەت قىلىشى نەتىجىسىدە، «ئازاد تۈركىستان» ناملىق يەنە بىر ژۇرنال چىقىشقا باشلىنىدۇ. مەمتىمىن ئىسلامى تەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇ ژۇرنالدا، تۈركىستان تەككىسىنىڭ شەيخى يۈنۈس ئەپەندى بىلەن مۇبەششىرخان تارازا قاتارىدىكى دىنى يېتەكچىلەرمۇ ماقالە يېزىپ تۇرماقتا ئىدى. سىياسىي، دىنى، ئەدەبىي تېمىلار بىلەن خەۋەرلەردىن تەشكىل تاپقان 4 بۆلۈمگە ئايرىلغان بۇ ژۇرنال، ئۇزۇلۇپ-ئۇزۇلۇپ دېگەندەك 3 يىلدەك نەشرى قىلىنىدۇ. 1950-يىللىردا مىسىردا تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ سانى مىڭدەك كىشىگە يەتكەندى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا سەئۇدى ئەرەبىستاندا نەچچە يۈز مىڭ تۈركىستانلىق بار ئىدى. مىسىردىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ بىر قىسمى سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، يەنە بىر قىسمى ئەل ئەزھەرگە ئوخشاش ئۇنىۋېرسىتېتلاردا بىلىم ئالماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ سانى شۇنچە ئازلىقىغا قارىماي ئىجتىمائىي-مەدەنى جەھەتلەردە كۈچلۈك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىلىگەنلىكى ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالارلىق بىر ئىش ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
«ئازاد تۈركىستان» جورنىلىنىڭ مۇقاۋىسى
(مۇقاۋىدا،
ئازاد تۈركستان
(ئەرەبچە نامى)
ئىلمى، دينى، ئادبى، تارىخىي، ئاجتمائى، توجيهى، ئايلىق مجله دور.
ساهبى ئو ناشرى: مهمد ئامين ئاسلامى. ئو ريس تهريرى: مهمد سادق ئافندى ئاشوردور
ئاهل فزل تۈركستانليق لردين بىر نچه زات لر هيت تهرير ئازا لردور

ييل (ئا) مهرم ئو سفر 1364 هخرى. سبتمبر ئو ئاوكتوبر 1954 برنجى سان

ئازاد تۈركستان چيقيشى مناسبتى بيله ئاداره 1
تۈركستان تاريخى (باش سوز) مهمد ئامين ئاسلامى 3
جلالتاو مللك سئود هزرتلرينه تهيه « » « 5
ئاسلام نزرنيده ئاستقلال سماهتاو سيد مبشر ترازى 6
ئاله ده خاتون فوزيه خانيم نافز 7

دينى تارىخيميز نه ئاوچون هخرى؟ م. ئا. ئاسلامى 9
هەديس شريف قسمى (دينى بولوم) فتيلتاو شيخ مهمد يونس 13
قوتاتقو بيلمك ئو مئولفى يوسف خاس هاجب. م. ئا. ئاسلامى 14
قورچاق هاجى لر. « « 16
ملى شئېر ئو ئاتالر سۆزى ئو قسقه هكايه لر ئادبيات بولومى « « 21
ئاخبار بولومى ـ ئاسلام دنياسى ئو تورکستان خبر لرى دين ئاداره 24
مسرده كى تارىخيى ئاسر لر دين ئەامرو بن ئاس جامئى م. ئا. ئاسلامى 30
قايغولوق خبر (غياس بگ ئاسهاقى ئوفاتى) ئاداره 32
مسرده تورکستان مهلەسى هاليدين ئاداره 33

1957ـيىلىسى ۋەلى قېيۇمخانىڭ سەئۇدى ئەرەبىستان زىيارىتىدىن كېيىن، 10 دەك تۈركىستانلىقنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقى، بۇ يەرلەردىكى سىياسىي خاراكتېرلىك پائالىيەتلەرگە ئېغىر بىر زەربە بولۇپ تەككەنىدى. رازۋېدكا قىلىش نەتىجىسىدە قولغا ئېلىنغانلار ئىجتىمائىي تۈزۈمگە قارشى ھېچقانداق بىر پائالىيەتكە قاتناشمىغانلىقى مەلۇم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قويۇپ بېرىلىدۇ. ئەمما بۇ ۋەقە سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۈرۈۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا بەكلا قاتتىق تەسىر قىلىدۇ. نەتىجىدە، شۇ يىللاردىن كېيىن چەتئەلدىكى مىللىي تۈركىستان ھەرىكەتلىرىگە بېۋاستە قاتنىشىش مەسىلىسىدە كىشىلەردە قىزغىنلىق ئازىيىپ، پەقەت ماددىي جەھەتلەردىلا ياردەم قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالىدۇ.

بەشىنچى باب

مۇستەقىللىق يولىدا

بايمىرزا ھېيىتى بىلەن ئەھمەت ئەنجان، تۈركىستان مىللىتىنىڭ پەرياتلىرى تېخى موسكىۋادىن نېرىسىغا ئاڭلانمايۋاتقان بىر دەۋرده، بۇ خەلقنىڭ دەردىنى قىتئەدىن قىتئەگە يەتكۈزۈپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىنى شاد قىلغانىدى ...

چولپان مۇكاپاتى مۇراسىمىدىكى سۆز. ئۆزبەكستان «ئەدەبىيات ۋە سەنئەت» ژۇرنىلى 1992-يىلى 20-مارت

مۇستەقىللىق يولىدا

تۈركىيە، ئىران ۋە ئافغانىستان سېپىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىشلەر ۋە ئىنقىلابلار

20-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن شەكىللەنگەن دۇنيا كۈچ تەڭپوڭلۇقى زور دەرىجىدە ئۆزگىرىش ياسىغان بىر دەۋر بولغانىدى. 1970-يىللاردىن كېيىن شەرق بىلەن غەرب لاگېرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر كۈنسايىن يېرىكلىشىپ داۋام قىلغان بولۇپ، سوۋېتلەرنىڭ ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىدە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇشلىرى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان بىر ئەھۋالدا، ئا ق ش نىڭ كومۇنىزمغا چەكلىمە قويۇش جەھەتتىكى سىياسەتلىرىمۇ رەسمىي كۈچەيتىلمەكتە ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ جەنوبى قانىتىغا جايلاشقان ئۈچ دۆلەت – تۈركىيە، ئىران ۋە ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بۇ رىقابەتنىڭ ئەڭ كۈچلۈك تەسىرگە ئۇچراپ كېلىۋاتقان ئەللەر ھېسابلىناتتى. بۇ ئۈچ دۆلەتنىڭ ھەر بىرسى خاراكتېرى بىلەن سەۋەبلىرى ھەر خىل بولۇش بىلەن بىرگە، ئېغىر سىياسىي قالايماقانچىلىق تەھدىتى ئىچىگە پېتىپ قالماقتا ئىدى.

تۈركىيىدە 1968-يىللىرىدىن باشلاپ ئوتتۇرىغا چىققان ئوڭچىل-سولچىللىق توقۇنۇشلىرى بىلەن سىياسىي ۋەزىيەتتىكى مۇقىمسىزلىقلار 70-يىللار بويىچە بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، دۆلەت ئىچى ئاساسەن "ئىچكى ئۇرۇش" قاينىمىغا پېتىپ قالدى دېگۈدەك سىياسىي توقۇنۇشلار ئىچىگە پېتىپ قېلىۋاتاتتى. ئىراندا خەلق ئاممىسىنىڭ نارازىلىقى خانلىق تۈزۈمگە قارشى يۈزلەنگەن بولۇپ، 1925-يىلىدىن بېرى ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان پەھلىۋى خانىدانلىقىغا قارشى كۈچلۈك

ئۆكتەچىلىك ھەربىتى ئوتتۇرىغا چىققاندى. كومپارتىيە، لىبارلىستلار ۋە ئايتۇللاھچىلار، پادىشاھلىق تۈزۈمىگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈپ بىرلا سەپ بولۇپ شەكىللەنمەكتە ئىدى. ئافغانىستاندا بولسا كومۇنىستالارنىڭمۇ ھەمكارلىشىشى نەتىجىسىدە 1973-يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغان گېنېرال داۋۇتخاننىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كەلمەكتە ئىدى. 1960-يىللاردىن باشلاپ ئافغانىستاندا كۈنسايىن كۈچىيىپ بېرىۋاتقان كومۇنىست گۇرۇپپىسىدىكىلەر ئۇچۇن بىر ئۆتكۈنچى دەۋر ھاكىمىيىتى، يەنى مۇنداق ئېيتقاندا بىر قېتىملىق 'كرېنسكى دەۋرى' گە ئېھتىياجلىق بولۇپ قالغاندەك قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن گېنېرال داۋاتقا كومۇنىستلار ياردەمچى بولغان دېيىش مۇمكىن ئىدى. 80-يىللارغا يېقىنلاشقىنىدا، بۇ گۇروھلار دۆلەتنى ئۆزىمىز يالغۇز باشقۇرۇپ كېتەلەيمىز دەيدىغان قاراشتا ئىدى.

1970-يىللارنىڭ ئاخىرسىدىن باشلاپ زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىي قانىتىدىكى ئەللەرده سىياسىي داۋالغۇشلار كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. ئالدى بىلەن ئافغانىستاندا بۇنداق بىر داۋالغۇش ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. يەنى، 1978-يىلىنىڭ ئاپرىل ئېيىدا گېنېرال ئابدۇقادىر ھەمايىسىدىكى كومۇنىستلار گۇرۇھى ئافغانىستاندا ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ، نۇرمۇھەممەت تەرەققىي رەئىسلىكىدە دېموكراتىك ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتى ئېلان قىلىنىدۇ. بۇ يېڭى ھۆكۈمەتنى ئەڭ ئاۋۋال ئېتىراپ قىلغان دۆلەت شۆبھىسىزكى سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئىدى. ئاردىدىن بىرەر يىلمۇ ۋاقىت ئۆتمەي، ئىران شاھى ۋەتىنىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئىنقىلابنىڭ دىنى داھىيسى بولغان ئايتۇللاھ ھۇمەينى ئىران زېمىنىغا ئاياق باسقىنىدا ئىران ئىسلام ئىنقىلابىنى پەيدا قىلغان گۇروھلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلار ئاللىمۇقاچان باشلانغان ئىدى. ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان بۇ توقۇنۇشلاردىن كېيىن كومپارتىيە، يەنى «تۇدەھ»، ئافغانىستانىنىڭ پايتەختى كابۇلغا، لىبرالىس گۇروھتىكىلەرنىڭ داھىلىرى بولسا فرانسىيىنى ئاساس قىلغان ھەر قايسى ياۋروپا ئەللىرىگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ زىنجىرلەنمە رېئاكسىيىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھالقىسى تۈركىيە ئىدى. ئەمما تۈركىيىدىكى ئۆزگىرىشلەر بۇ ئىككى دۆلەتتىكىدەك ئۇنچە داغ-دۇغلىق بولمىدى. 1980-يىلىنىڭ 12-سېنتەبىر كۈنىسى، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى كەنان ئەۋرەن رەھبەرلىكىدىكى 5 نەپەر گېنېرال ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىشى نەتىجىسىدە، تۈركىيىدىكى ئوڭچىل-سولچىل توقۇنۇشى ئاساسى جەھەتتىن تىنجىغان ھېسابلاندى. بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى دەۋرده ھەربىي ھالەت ھاكىمىيىتى كونا سىياسىي

خادىملاردىن ھېساب ئېلىش ھەرىكىتىنى باشلىتىپ، پۇقرالار سىياسىي پائالىيەتلىرىنى ھەربىلەر ئۆز ئارزۇسىغا لايىق شەكىللەندۈرۈشكە تىرىشىدۇ.

ئافغانىستاندا تەرەققىي ھۆكۈمەت دائىرىلىرى دۆلەتنى تىزگىنلەشتە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بۇ دۆلەتكە بىۋاستا مۇداخىلە قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. ئەمما ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، برېجنېۋ بىلەن ئۇنىڭ سەبداشلىرى سوۋېتلار ئىتتىپاقى تارىخىدىن بۇيانقى ئەڭ خاتا تاشقى سىياسەت قارارلىرىدىن بىرسىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلايدۇ. يەنى، ئافغانىستان، سوۋېت ئىتتىپاقىنى پاتقاققا پاتۇرۇپ قويغان يەنە بىر ۋېتنامغا ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇ پاتقاقلىق، ئەسلىدىنلا قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئىقتىسادى ئەھۋالىنى كۈنسايىن قىيىنلاشتۇرىۋېتىدۇ. بۇ ئارىدا برېجنېۋ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان چېرنېنكوۋ بىلەن ئاندروپوۋغا ئوخشىغان قېرى ۋە كېسەلچان داھىيلارنىڭ ھاكىمىيىتى بەك ئۇزۇن داۋام قىلىپ كېتەلمەيدۇ. ئۇلاردىن كېيىن ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىرىلغان گورباچوۋ، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرى، شەرقى ياۋروپا ۋە ئافغانىستاندىكى كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتلىرىگە ياردەم قىلىشقا ئۇرۇنۇشلار داۋاملاشتۇرۇلغىنىدا، قۇتۇلغۇسىز بىر بوھران ئىچىگە پېتىپ قالىدىغانلىقىنى سېزىشكە باشلايدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقى باش قوماندانى مارېشال ئورگاكوۋنىڭ ”ئەگەر سوۋېتلار ئىتتىپاقى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىنمىغىنىدا 2000-يىلىغا بارغىچە بەكلا كەينىدە سۆرىلىپ يۈرىدىغان دۆلەت ھالىغا چۈشۈپ قالىدۇ، ئالدىمىزدىكى يېڭى ئەسىردە سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرەققىي قىلماي كەينىدە قالغان ئەللەرنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغانلىرىدىن بىرى ئورنىغا چۈشۈپ قالىدۇ“ دېگەن سۆزلىرى، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ نۆۋەتتىكى بوھرانلىق ۋەزىيىتىنى ئىنتايىن مۇكەممەل ئىپادىلىشى ھېسابلىناتتى.

گورباچيېۋ تەختكە چىقىپ ئۇزۇنغا قالماي «گلاستنوست ۋە پېرېسترويكا» لايىھىسىنى، يەنى ئېچىۋېتىش، يېڭىدىن قۇرۇش دېگەن سۆزلەر بىلەن ئىزاھلانغان بۈيۈك بۇرۇلۇش لايىھىسىنى ئېلان قىلىدۇ. ئىنتايىن كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ لايىھە، كوممۇنىزم ئىدىيىسىدىن تارتىپ سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي ساھەلەردىكى سوۋېتلەرنى قايتا قۇرۇپ چىقىش پىلانلىرىنىڭ مۇنازىرىسىنى باشلىتىدۇ. بۇنداق بىر ھەرىكەت قىلىشتىكى مەقسەت، سوۋېتلار تۈزۈمىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تۈزىتىش ئىدى. يولغا قويماقچى بولغان ئىسلاھاتلار

ئارقىلىق سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى قايتىدىن دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك چوڭ دۆلەت ھالىتىگە كەلتۈرۈشكە بولىدىغانلىقى، غەرب دۇنياسىغا قارىتا قولدىن بېرىپ قويۇۋاتقان بىلىم ۋە تېخنىك كۈچ مۇسابىقىسىدە قايتىدىن يېڭىپ چىقىش پۈرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغانلىقى مۆلچەرلەنگەنىدى.

يىللارنىڭ ئۆتىشىگە ئەگىشىپ، گورباچېۋنىڭ ئارزۇلىرى بارغانسېرى يوققا چىقىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئېچىۋېتىش قارىشىنىڭ تەسىرى ئالاھىدە زور رول ئويناش بىلەن تەڭ، ئۇنىڭ يەنە بىر قارىشى بولغان قايتا قۇرۇش پرىنسىپى پۈتۈنلەي مەغلۇبىيەت بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. 1990-يىللار كىرىۋاتقان كۈنلەردە، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ 70 يىللىق مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت سىستېمىسى پۈتۈنلەي تۇراقسىز بىر لاگېر ھالىغا كېلىپ بولغانىدى. شەرقى ياۋروپا ئەللىرى بىر-بىرلەپ بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلىشقا باشلايدۇ. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان چەتتىكى رىسپوپلىكىلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا دېگۈدەك مۇستەقىللىق ئارزۇسىدىكى خەلق ھەرىكەتلىرى بارلىققا كەلمەكتە ئىدى. 1989-يىلىدىن باشلىغان پارچىلىنىش جەريانى ئالدى بىلەن ۋارشاۋا شەرتنامىسىغا قول قويغان ئەللەرنىڭ ئايرىلىشى، ئۇنىڭ كەينىدىن سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن نەتىجىلىنىدۇ.

كالېندار 1991-يىلى 18-دىكابىرنى كۆرسىتۈاتقان كۈنى سوۋېتلار ئىتتىپاقى يېتەكچىلىرى ماقۇللىغان ئالمۇتا خىتابنامىسى ئارقىلىق، كېلەچەكنى باھانە قىلىپ بۈگۈننى قۇربان قىلىۋەتكەن بىر خىيالى غايە ـ ئوتوپىيە، 70 يىلدىن بۇيان مىليونلىغان ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغان يىرتقۇچ بىر تۈزۈمنىڭ ئۆلگەنلىكى رەسمىي ئېلان قىلىنغان ھېسابلاندى. بۇ كۈن، ئۆز ۋاقتىدا يەنە تۈركى قەۋملەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان يۇز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى قوللارغا ئايلاندۇرۇلغان، مۇستەملىكە قىلىنغان 15 تەك جۇمھۇرىيەتنىڭ قايتىدىن دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭمۇ سىمۋولى ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلانغانلىقى، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى مۇستەقىللىقلىرىنى قولغا كەلتۈرگەنلىكى، چەت دۆلەتلەردىكى تۈركىستان ھەرىكىتىنىڭ يېپىيېڭى بىر دەۋرگە كىرگەنلىكىدىن بېشارەت بەرمەكتە ئىدى.

مۇستەقىللىق يولىغا قەدەم قويۇۋاتقان 1980-يىللار بويىچە چەتئەللەردىكى مىللىي تۈركىستان كۈرىشى بۇرۇن بولغىنىدەك، يەنە 3 مەركەزدە، يەنى تۈركىيە، ئافغانىستان ۋە گېرمانىيىگە مەركەزلەشكەنىدى. شۇنىڭدەك يەنە، ئا ق ش غا كۆچۈپ

چىقىپ كەتكەن تۈركىستانلىقلارنىڭ قاتنىشىشىدا بۇ دۆلەتنىمۇ يېڭى پائالىيەتلەر باشلىغان ئىدى. 90-يىللارنىڭ يېقىنلىشىشىغا ئەگىشىپ سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا بارلىققا كەلگەن سىياسىي مۇھىتنىڭ يۇمشىشى نەتىجىسىدە، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى زىيالىيلار بىلەن چەتئەللەردىكى مىللىي ھەرىكەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ باشلانغانلىقى، بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى.

تۈركىستانلىقلار قايتا سەھنىدە

تۈركىيىدە 12-سېنتەبىر ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىشىدە بارلىق جەمئىيەتلەرنىڭ بېشىغا كەلگىنىدەك تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتى (ت ك س ي د) نىڭمۇ پائالىيەتلىرى چەكلىنىپ جەمئىيەت پىچەتلىۋېتىلدى. 1982-يىلىسى دۆلەت باشلىقى بولغان كەنان ئەۋرەن پاكىستانغا رەسمىي دۆلەت زىيارىتىگە باردۇ. بۇ زىيارەت جەريانىدا 4500 دەك تۈركىستانلىق مۇھاجىرنى تۈركىيىگە كۆچمەن قىلىپ قوبۇل قىلىش قارارى ئېلىنىدۇ. شۇ قېتىم تۈركىيىگە قوبۇل قىلىنغان تۈركىستانلىقلار ئاساسەن مۇنداق ئۈچ گۇرۇپپىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى: 310 ئائىلىدىن تەشكىل قىلغان ھاجى راخمانقۇلخان يېتەكچىلىكىدىكى قىرغىز گۇرۇپپىسى (تەخمىنەن 1137 نەپەر ئادەم. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ۋان ۋىلايىتىنىڭ ئەرجىش ناھىيىسىگە قاراشلىق ئۇلۇغپامىر يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇ. ئافغانىستان تۈركمەنلىرىنىڭ داڭلىق ئادىمى بولغان قىزىلئاياق خەلپىنىڭ ئوغلى ئابدۇكېرىم مەخدۇمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مىڭ كىشىلىك تۈركمەن گۇرۇپپىسى توكات ۋىلايىتىگە، ئۆزبېكلەرنى ئاساس قىلغان گۇرۇپتىكىلەر بولسا خاتاي، غازى ئانتەپ ۋە شانلىق ئۇرفا رايونلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ گۇرۇپتىكىلەرنىڭ نوپۇسى ئىككى مىڭ كىشى ئەتراپىدا ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە 300 كىشىلىك بىر قازاق گۇرۇپپىسىمۇ قەيسەرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى كۆچمەنلەر قاتارىدا كۆچۈرۈپ كەلگەن بۇ 4500 نەپەر مۇھاجىردىن باشقا يەنە، مىڭلىغان تۈركىستانلىق ھەر تۈرلۈك يوللاردىن پايدىلىنىپ ئىران، پاكىستان ياكى ئەرەب ئەللىرىدىن ئىختىيارى كۆچمەن قاتارىدا تۈركىيىگە كۆچۈپ كەلگەن ئىدى. ئەركىن كۆچمەنلەر ئىستانبۇلنى ئاساس قىلغان تۈركىستانلىقلار تۈرۈۋاتقان

ياكى ئۇرۇغ-تۇققانلىرى تۈرۈۋاتقان ھەر قايسى شەھەرلەرگە قاراپ كۆچۈپ كېلىشمەكتە ئىدى.

(رەسىم ئورنى)
تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتى ئەزالىرىدىن بىر قىسمى. ئىستانبۇل، 1987-يىلى. – ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن

تۈركىيىدە 1983-يىلىسى ئومۇمى سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ، 12-سېنتەبىر ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى جىددىي سىياسىي مۇھىت بارغانسېرى يۇمشاشقا باشلايدۇ. پارلامېنتتا قوبۇل قىلىنغان جەمئىيەت قۇرۇش ھەققىدىكى يېڭى قانۇنلار نەتىجىسىدە، قايتىدىن ئاممىۋى تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلمەكتە ئىدى. 1977-يىلىدىن بېرى تاقىلىپ قالغان تۈركىستان جەمئىيىتىنى قايتىدىن ئېچىپ جانلاندۇرۇلۇش زۆرۈرىيىتى ھېس قىلىنماقتا ئىدى. بۇنداق بىر تەلەپلەرنى سەزگەن دوكتور ئەھەت ئەنجان بىلەن ئۇنىڭ سەبداشلىرى 1984-يىلىسى تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىدۇ. جەمئىيەت رەئىسلىكىگە سايلانغان ئەھەت ئەنجان، ئۆزگىرىۋاتقان تۈركىيە ۋە دۇنيا ۋەزىيىتى ئاستىدا ئەنئەنىۋى جەمئىيەت شەكلىنىڭ يېتەرلىك بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. ئەنجان، جەمئىيەتنىڭ تۇنجى قۇرۇلتىيىدا رەئىس بولۇپ سايلانغىنىدا سۆزگە چىقىپ، كەلگۈسىدىكى پائالىيەتلەرنى قايسى چۈشەنچىگە ئاساسلىنىپ يولغا قويۇش كېرەكلىكىنى ۋە بۇ جەھەتتىكي ۋەزىپىلەرنى تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ:

جەمئىيىتىمىز قۇرۇلغان 1954-يىلىدىن بۇيان نەق 30 يىل ۋاقىت ئۆتتى. جەمئىيىتىمىز بۇ جەريانداا تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا ھەمكارلىق ۋە ئۆزئارا چۈشىنىش جەھەتلەردە ئىجابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، سایاھەت ۋە سەنئەت كەچلىكلىرىنى تەشكىللەش ۋە ئۇسۇل-سەنئەت پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈنگەنىدى. 1925-يىللاردىن باشلاپ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا كەلگۈچە بولغان دەۋرلەردە تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى (ت ت گ ب) تەۋەسىدە ئاشكارا، تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى (ت م ب) تەۋەسىدە مەخپىي شەكىلدە قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەرگە سېلىشتۇرغىنىمىزدا، تۈركىستانلىقلار ياردەملىشىش جەمئىيىتى تەۋەسىدە قانات يايدۇرۇلغان 30 يىللىق بۇ تۇر پائالىيەتلەرنى يېتەرلىك بولدى دەپ ئېيتالمايمىز.

1952-يىللاردا تۈركىيىگە كۆچمەن بولۇپ كەلگەن گۇرۇپپىلار ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلىپ ساياھەتلەرگە تەشكىللەش ۋە كەچلىك كۆڭۈل ئېچىشلارنى ئۇيۇشتۇرۇش بەلكىم زۆرۈر ۋە يېتەرلىك بىر پائالىيەت ھېسابلىنىشى مۇمكىن. ئەمما بۇ ئاردا 30 يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە ھەتتا ئۇچىنچى ئەۋلاد تۈركىستانلىقلارمۇ يېتىشىپ چىقتى دېيەلەيمىز. شۇنداق ئىكەن، بۈگۈنكىدەك تېز ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان بىر مۇھىتتا ئۇنداق ئەنئەنىۋى جەمئىيەت پائالىيەت شەكلىنى ھەرگىزمۇ يېتەرلىك دەپ قارىيالمايمىز.

دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ بىردىن-بىر غايىسى، ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىلا ساقلاپ قېلىش، بىر لاگېر ئىچىگە قاپسىلىۋېلىپ ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۆزئارا ھەمكارلىقلارغىلا ئەھمىيەت بېرىش بىلەن چەكلىنىش بولماسلىقى كېرەك. شۇبھىسىزكى، بۇ تۇردىكى پائالىيەتلەرنىڭمۇ پايدىسى يوق ئەمەس. ئەمما بىزنىڭ مەقسەت قىلغىنىمىز، تۈركىستانلىقلار ياشايدىغان ئەللەردە كۇچلۇك ۋە ئۆنۈملۈك ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي بېسىم پەيدا قىلالايدىغان گۇرۇپپىلارنى شەكىللەندۇرۇش ئىمكانلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش بۆلۈشى كېرەك. بۇنداق بىر بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولى – ئىلمى خاراكتېردىكى مەدىنى پائالىيەتلەر بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىش، ئۆنۈملۈك سىياسىي پىكىر ئالماشتۇرۇش شارائىتىنى يارىتىش بۆلۈشى كېرەك. تۈركىستانلىقلار، پەقەت ئۆز كەسىپلىرى بىلەنلا شۇغۇللىنىپ، بېشىمىزغا بىرەر ئىش تېپىۋالمايلى دەپ ئەنسىرەپ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي خاراكتېردىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئۆزىنى چەتكە ئالىدىغان كىشىلەرگە ئايلىنىپ قېلىشىمىزدىن دەرھال قۇتۇلۇشىمىز لازىم.

سوۋېتلار ئىتتىپاقىدا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرمەكتە. ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى توسۇقنى ئۇرۇپ تاشلاش ياكى بولمىسا بۇنداق بىر ئېھتىماللىق ئۇچۇن ئىزدىنىش كۈنسايىن كېڭىيىپ بارماقتا. بۇنداق بىر ئەھۋال ئاستىدا، بىز چەتئەلدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ ئۇستىمىزدىكى ۋەزىپە تۈركىستاندا ياشاۋاتقان خەلقىمىزنىڭ ئارزۇلىرى ۋە دەرتلىرىنى "كومۇنىستلار ئۇنداق قىلمۇاتىدۇ، بۇنداق قىلمۇاتىدۇ" دېگەندەك يىغلاپ دەرد تۆكۈش ئەدەبىياتى ئۇسۇلىغا چىڭ ئېسىلمۇالماي، مۇستەھكەم ئىلمى پائالىيەتلەرگە تايىنىپ دۇنيا جامائەتچىلىكىگە يەتكۈزۈش

بۆلىشى كېرەك. بۇ جەھەتتە دوكتور بايمىرزا ھېيتىدەكلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە تىرىشىشىمىزغا توغرا كەلمەكتە. مۇستەقىللىق كۈنىمىز يېتىپ كەلگىنىدە بۇ جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن ئۆزىمىز تۈرۈۋاتقان ئەللەر ئوتتۇرىسىدا تېزلىكتە پىكىر ئالماشتۇرۇش، مۇناسىۋەت تىكلەش ئىشلىرىغا ياردەمچى بولۇشىمىز، چەتئەلدە تۈرۈۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ ئەسلى غايىمىز بۆلىشى لازىم.

مەن بۇ جەمئىيەتنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستۈمگە ئالغان مەزگىل ئىچىدە مېنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپەم ئەنە شۇنداق بىر ۋەزىيەتنى پەيدا قىلىش ئۈچۇن تىرىشچانلىق كۆرسىتىش بولىدۇ. ھېچكىم مەندىن ئۇنداق كلاسسىكلاشقان جەمئىيەت پائالىيىتىنى ئىشقا سالسۇن دەپ تاما قىلىشمىسۇن. بىز ئەڭ ئالدى بىلەن بۇ جەمئىيەت تەشكىلىمىزنى تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق بىر ئىشلاردا بىزنى ئىستەيدىغان مەركەز ھالىتىگە كەلتۈرۈشكە مەجبۇرمىز. بۇنداق بىر غايىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىمىز ئۈچۇن ئاۋۋال بىر بىناغا ۋە سەۋىيىلىك خادىملارغا ئىگە بۆلىشىمىز كېرەك. تۈركىستان بىلەن تۈرك دۇنياسى ھەققىدىكى تېمىلارغا ماتېرىيال مەنبەسى بولالىغىدەك ئىلمىي ئەپكارىمىز، خەلقئارا سەۋىيىدىكى پائالىيەتلىرىمىز بىزنى مەقسىدىمىزگە ئاساسەن يەتكۈزەلەيدۇ. قەيەردە تۈركىستان ھەققىدە گەپ بولىدىكەن، بىزنىڭ بۇ جەمىيىتىمىزمۇ شۇ يەردە تەييار تۇرۇشى لازىم، بۇنداق بىر ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈشكە مەجبۇرمىز.

يۇقىرىقىدەك پائالىيەت قىلىش كۆزقارىشىغا تايىنىپ، قايتا تەشكىللىنىشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىنى تېزلىكتە بېسىپ ئۆتكەن بۇ جەمئىيەت، 1986-يىلىنىڭ باشلىرىدا، قۇرۇلغان كۈندىن بۇيان تۇنجى قېتىم ئۆزىنىڭ بىناسىغا ئېرىشىدۇ. يەنى جەمئىيەت ئاقساراي (ئىستانبۇلنىڭ ياۋروپا تەرىپىدىكى مەركىزى مەھەللىلەردىن بىرسى. – ت) ئەتراپىدىكى بىر يەردە 3 قەۋەتلىك بىر بىنانى رەسمىي سېتىۋالىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا، بىر تەرەپتىن تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي مۇناسىۋەتلەر كۈچەيتىلىشكە باشلانغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىيىدىكى ئىلمىي ۋە سىياسىي ساھەلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت تىكلەشكە تىرىشىلىدۇ. بۇ يىللاردا ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ئەڭ مۇھىم ئىشلاردىن بىرسى، خەلق مائارىپ مىنىستىرلىقى خادىملىرىغا دوكلات سۇنۇش ئارقىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپىدا دەرسلىك قىلىنغان مىللىي تارىخ ۋە مىللىي جۇغراپىيە دېگەن دەرسلىك كىتابلىرىغا «غەربىي تۈركىستان» دېگەن ماۋزۇدا بىر قانچە دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئىدى. تۈركىيىدىكى تېلېۋىزىيە قانالىلىرىدا 1986-يىلىسى تۇنجى بولۇپ تۈركىستان

مۇھاجىرلىرى ھەققىدىكى بىر پروگرام تەييارلانغاندى. بۇ تېلېۋىزىيە پروگراممىسىدا تۈركىيىدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىي تۇرمۇشى، ئۇلارنىڭ تۈركىيە ئىگىلىكىگە قوشقان تۆھپىلىرى، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى تەرەققىيات قاتارلىقلار تۈركىيە جامائەتچىلىكىگە يەتكۈزۈلدى (بۇ پروگرامما، 1986-يىلى 12-ماي كۈنىسى «ت ر ت 1» دە بېرىلدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

(رەسىم ئورنى)
ئەھمەت ئەنجان نۇتۇق سۆزلىمەكتە. 1997-يىلىنىڭ باشلىرى

سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن بىر قاتاردا تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە بولغان قىزىقىشلارمۇ ئارتىپ بېرىشقا باشلىغانلىقى ئۈچۈن، جەمئىيەت تەشكىلى بۇ جەھەتتە ئىلمى خادىملار قاتناشقان نۇرغۇن قېتىم ئىلمى دوكلات يىغىنلىرى ئۆيۈشتۈرۈلدى. شۇنىڭدەك يەنە جەمئىيەت رەئىسى ئەھمەت ئەنجان ئۇنىۋېرسىتېتلاردا، ۋەقىپلەردە ياكى باشقا جەمئىيەتلەردە ئۆيۈشتۈرۈلغان ئىلمى دوكلات يىغىنلىرىغا قاتنىشىپ سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى ۋەقەلەر، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ۋەزىيەت قاتارلىق تېمىلاردا ئىلمىي دوكلاتلار بېرىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، تۈركىيىدە نەشرى قىلىنىۋاتقان ھەر تۈرلۈك مەتبۇئات ئورۇنلىرىدىمۇ توختىماي ماقالىلىرى ئېلان قىلىنىدۇ، ب ب س، ھۆرىيەت رادىيوسى (ئەركىنلىك رادىيوسى، رادىئو لىبېرتي) ۋە ئامېرىكا ئاۋازى (ۋويس ئوف ئامېرىكا) قاتارىدىكى خەلقئارالىق تەشۋىقات ئورگانلىرىدىمۇ سۆھبەتلەرگە قاتنىشىپ تۇردى.

«تۈركىستان» جورنىلىنىڭ نەشرى قىلىنىشى ۋە «تۈركىستان تەتقىقات ۋەقپىسى» نىڭ قۇرۇلۇشى

شەرق لاگېرى بىلەن تۈرك دۇنياسىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنى تۈركىيە ۋە دۇنيا جامائەتچىلىكىگە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىپ، 1988-يىلىنىڭ كىرىشىدىن باشلاپ دوكتور ئەھمەت ئەنجان «تۈركىستان» ناملىق بىر ژۇرنال چىقىرىشقا كىرىشىدۇ. پەسىللىك چىقىرىش پىلانلانغان بۇ سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىي خاراكتېردىكى بۇ ژۇرنالنىڭ مەقسىتى باشماقالىسىدا تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنىدۇ:

1927-يىلىسى «يېڭى تۈركىستان» بىلەن باشلانغان مەتبۇئات جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلار «تۈركىستان ئاۋازى» دېگەندەك ژۇرناللار بىلەن 1955-يىللىرىغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن ئىدى. ... ئەپسۇسكى، تۈركىستان مەسىلىسى ئۇچۇن خىزمەت قىلىش مەقسىتىدە باشلانغان بۇ تۈر تىرىشچانلىقلارنىڭ ھېچقايسى كۈنىمىزگە يېتىپ كېلەلىگۈدەك ئۈزۈن ئۆمۈرلۈك بولالمىغان ئىدى. ... بۈگۈنكى كۈندىكى ۋەزىيەت پۈتۈنلەي باشقىچە ئۆزگىش ياسىغان بولۇپ، ... تۈركىستانغا، چەتئەللەردە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا، ۋەياكى تۈرك دۇنياسىغا مۇناسىۋەتلىك ۋەزىيەت، ۋەقەلىك، مەلۇماتلار ۋە كۆزقاراشلارنى يەتكۈزۈپ تۇرىدىغان، بىر مەنىدە بۇنىڭ ئۇچۇن رۇجەكلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ژۇرنالدىن بىرسىگە ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان ئىدۇق. «تۈركىستان» ژۇرنىلى، ئەنە شۇنداق بىر ئېھتىياج تۇپەيلىدىن دۇنياغا كەلدى.

بۇ ژۇرنالنىڭ 10 كىشىلىك تەھرىرات گۇرۇپپىسىدىكى 7 نەپەر ئادەم تۈركىستانلىق ئىلمى خادىم ۋە ئالىملاردىن تەشكىل تاپقان ئىدى (دوكتور ئەھمەت ئەنجان يېتەكچىلىكىدە چىقىرىلغان بۇ ژۇرنالنىڭ غوجايىنلىقىنى «تۈركىستان نەشرىياتچىلىق مەركىزى» نامىدا دوكتور ئېمىن مىندان ئۈستىگە ئالغانىدى. ژۇرنال تەھرىراتىدا بولسا دوكتور بايمىرزا ھېيىتى، دوتسېنت دوكتور ئەھمەت ئەنجان، دوتسېنت دوكتور تىمۇر غوجائوغلى، پروفېسسور ئەخمەت بىجان ئەرجىلاسۇن، دوتسېنت دوكتور قىيامەتتىن بارلاس، دوتسېنت دوكتور ئورخان قاۋۇنجۇ ۋە رېشىت شاشى ھۇسېيىن ئوغلى قاتارلىدىكى كىشىلەر بار ئىدى. ژۇرنال 1994-يىلىغىچە 22 سان چىقىرىلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). «تۈركىستان» ژۇرنىلى سىياسىي ۋە ئىلمىي ساھەدىكىلەر تەرىپىدىن تېزلا سۆيۈپ ئوقۇلىدىغان ژۇرنالغا ئايلىنىدۇ. بېسىلغان ماقالىلەر بىر مۇنچە تەتقىقاتچى تەرىپىدىن ماتېرىيال مەنبەسى سۈپىتىدە پايدىلىنىلدى. بولۇپمۇ ئافغانىستاندا سوۋېتلەرگە قارشى قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەردە تۈركلەرنىڭ ئويىنىغان رولى، تۈرك دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن خەلق ھەرىكەتلىرىنىڭ (ئەزەربەيجان خەلق فرونتى ۋە ئىتتىپاق ھەرىكىتى دېگەندەك) چەتئەللەردە تونىتىلىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تۈركىيە جامائەتچىلىكىگە ئەڭ بالدۇر ۋە تەپسىلىي شەكىلدە تونۇشتۇرغان ماتېرىيال مەنبەسى «تۈركىستان» ژۇرنىلى بولغان ئىدى. پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ كۆچلۈك قانات يايدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، 1990-يىلىسى دوكتور ئەھمەت ئەنجان باشچىلىقىدا «تۈركىستان تەتقىقات ۋەقپىسى» قۇرۇلغان بولۇپ، ژۇرنالنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى بۇ ۋەقپىكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنىدى («تۈركىستان تەتقىقات ۋەقپىسى» 1990-يىلى 9-ئاۋغۇست كۈنكى

20600-نومۇرلۇق ھۆكۈمەت گېزىتىدە ئېلان قىلىنىشى ۋە فاتىخ بىرىنچى ئاسلىيە ھوقۇق مەھكىمىسىنىڭ 1990-يىلى 13-سېنتەبىر كۈنىدىكى 499-نومۇرلۇق قارارىغا ئاساسەن قۇرۇلىدۇ. بۇ ۋەقىپىنىڭ قۇرغۇچىلىرى تۆۋەندىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپىدۇ: پروفېسسور دوكتور ئەھمەت ئەنجان، دوكتور ئېمىن مىندان، دوتسېنت دوكتور تىمۇر غوجائوغلى، پروفېسسور دوكتور شابان قاراتاش، پروفېسسور دوكتور ئابدۇقادىر دونۇق، پروفېسسور دوكتور مۇستاپا ئەرقال، ئەكپەر ياسسا، زاھىر غوجا، مۇھەممەت يۇلتۇز، شاۋكەت ئاينۇرال، ھۈسامىدىن سابىرى، فەتخۇللا تۆرە، شاۋكەت ئۆزئۇلۇغ، قابىل جەينەك، جالالىدىن ئېلى ئوغلى، ئەكپەر دولقۇن، سابىر قارگەر، ئەرئول قايماق. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ئافغانىستان ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر

ئىشغالىيەتچى سوۋېت ئارمىيىسىگە، سوۋېتلار ھىمايىسىدىكى كوممۇنىست كابۇل ھۆكۈمەت قوراللىق كۈچلىرىگە قارشى قانات يايدۇرۇلغان ئافغانىستان جىھاتىدا، تۈركىستانلىقلارنىڭ قۇرۇپ چىققان بىر سىياسىي پارتىيىسى بار ئىدى. شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلامى ئىتتىھاد نامىدىكى بۇ پارتىيىگە پاكىستاندىكى تۈركىستانلىقلاردىن ئازاتبەگ يېتەكچىلىك قىلماقتا ئىدى. ئەپسۇسكى، رەھبەرلىك مەركىزى پىشاۋۇردا بولغان بۇ پارتىيىنى چەتئەل دۆلەتلىرى تولۇق ئېتىراپ قىلماي كەلمەكتە ئىدى. بۇ تۈرك پارتىيىسى پاكىستاندا سىياسىي پارتىيە سانىنى 7 بىلەن چەكلەپ تۇتۇش بەلگىلىمىسى چىقىرىلغاندىن كېيىن قۇرۇلغان بىر پارتىيە بولغاچقا، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلمىگەن، شۇ سەۋەبتىن پاكىستان ھۆكۈمىتى ۋاستىسى ئارقىلىق بېرىلىۋاتقان ئا ق ش يارەملىرىدىنمۇ مەھرۇم قالغان ئىدى. شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدە ئۆزبېك ۋە تۈركمەن قاتارىدىكى تۈرك ئىرقى ياشايدىغانلىقى، ئۇ يەردىكى كۈرەشلەرنى تۈرك قەۋىمىدىكىلەر قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقى مەلۇماتلاردىن ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوق، يوشۇرۇن تۇتۇپ كېلىنمەكتە ئىدى. رادىكال دىنچى ساھەدىكىلەرنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە ئافغانىستاندا قانات يايدۇرىلىۋاتقان كۈرەشلەر پەقەت پەشتۇلار بىلەن تاجىكلار تەرىپىدىنلا قانات يايدۇرۇلماقتا دەيدىغان قاراشلار ئومۇمى يۈزلۈك تارقىلىپ يۈرەتتى. ئەسەبى پەشتۇ مىللەتچىسى گۇلبەددىن ھېكمەتيار بىلەن تاجىك

يېتەكچىسى بۇرھانىدىن رابباني تۈركىيىدە ئەڭ كۆپ تونۇلغان جىھاد يېتەكچىلىرى ھېسابلىناتتى.

شۇنداق بولغاچقا، ئازاتبەگنى، شىمالىي ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھاد ھەربكىتىنى ھەمدە ئافغانىستان تۈركلىرىنى تونۇتۇش مەقسىتىدە تۈركىيىدە كۇچلۇك پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلمەكتە ئىدى. دوكتور ئەھمەت ئەنجانىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن، ئازاتبەگ بىلەن بىرگە بىر قىسىم قوماندانلار 1988-يىلى ئافرىلدا تۈركىيىگە كېلىدۇ. ئىستانبۇلدا، ئىككى كۈنلۈك تەشۋىقات ساھەلىرىگە تونۇشتۇرۇش پائالىيىتى قاناي يايدۇرۇلىدۇ. كېيىن يەنە ئازاتبەگ بىلەن سەبداشلىرى ئەنقەرەگە ئېلىپ بېرىلىپ نۆۋەت بىلەن خەلق مائارىپ مىنىستىرى ھاسان جالال گۈزەل، تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مەسۇت يىلماز، دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى جەمىل چېچەك ۋە باش مىنىستىر تۈرغۇت ئۆزال قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستان مەسىلىسى، ئافغانىستان تۈركلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئافغانىستان جىھات ھەربكىتىدىكى ئورنى قاتارلىقلار تۈركىيە ھۆكۈمىتى مەسئوللىرىغا تۇنجى قېتىم كەڭ كۆلەمدە تونۇشتۇرۇلدى. بۇ ئۇچرىشىشلار جەريانىدا تۈركىيە مەسئوللىرى ئافغانىستان تۈركلىرىگە ۋە بۇ تۈركى قەۋىملىرى قۇرۇپ چىققان تەشكىلاتلارغا ياردەم قىلىش ھەققىدە ھەر تۈرلۈك ۋەدىلەرنى بېرىدۇ. بۇ كۆرۈشۈش ۋە سۆھبەتلەر تۈركىيە تەشۋىقات ئورگانلىرى تەرىپىدىن تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلۇشى، تۈركىيە جامائەتچىلىكىنىڭ ئافغانىستان جىھادى بىلەن ئۇ يەردىكى تۈركى قەۋىملەر ھەققىدە خەۋەردار بولۇشى كاپالەتلەندۈرۈلدى.

كېيىن يەنە، بۇ مەسىلىنى ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى مەسئۇللىرىغا يەتكۈزۈش مەقسىتىدە ئازاتبەگ ۋە ئۇنىڭ ئىككى نەپەر ياردەمچىسى بىلەن بىرگە دوكتور ئەھمەت ئەنجان ئا ق ش غا يۇرۇپ كەتتى. ۋاشىنگتونغا بېرىپ ئا ق ش مەسئۇللىرى بىلەن ئۇچۇرۇشۇشلاردا، ئافغانىستان جىھاتىدا تۈركى قەۋىملىرىنىڭ رولى تونۇشتۇرۇلدى. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم خەلقئارالىق ئىستراتېگىيە ئورۇنلىرىغىمۇ تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە دوكلاتلار سۇنۇلدى. بۇ تۇر پائالىيەتلەرگە شۇ ۋاقىتلاردا تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولغان ئابدۇللا غوجىمۇ قاتنىشىپ نۇرغۇن ياردەملەردە بولىدۇ.

ئا ق ش زىيارىتىدىن كېيىن، دوكتور ئەھمەت ئەنجان رەئىسلىكىدىكى تۈركىستان جەمئىيىتى ئافغانىستاندا قانات يايدۇرىلىۋاتقان كۈرەشلەرگە ياردەم قىلىش

مەقستىدە بىر ياردەم توپلاش پائالىيىتى باشلىتىش قارارىنى ئالىدۇ. ئەمما تۈركىيە تەۋەسىدە بۇنداق بىر پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئۇچۇن تۈركىيىنىڭ بارلىق شەھەرلىرىدە تەشكىلاتلىرى بار بىر ئورۇنغا ئىگە بولۇش زۆرۈر ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، بۇ تەكلىپ لايىھىسى پۈتۈن تۈركىيە تەۋەسىدە تەشكىلاتلىنىپ ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان تۈرك ھۇجرىلىرى (تۈرك ئوچاقلىرى، ياكى تۈرك ئۆيلىرى) تەشكىلاتىغا بۇ ئىش ھەققىدە مەسلىھەت قىلىندى. تۈرك ھۇجرىلىرى مەسئۇللىرى بۇ تەكلىپ لايىھىسىنى قوبۇل قىلىپ، 1988-يىلى ئىيۇل ئېيىدا «مۇستەملىكە قىلىنغان مىللەتلەر ھەپتىسى» بىلەن بىر قاتاردا ياردەم يىغىش پائالىيىتىنىمۇ باشلىتىدۇ. تۈرك ھۇجرىلىرى تەشكىلاتىنىڭ رەئىسى پروفېسسور دوكتور ئورخان دۇزگۈنەش، 1988-يىلى 16-ئىيۇلدا ئۆتكۈزگەن بىر قېتىملىق مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنىدا بۇ پائالىيەتنى تۈركىيە جامائەتچىلىكىگە ئېلان قىلىدۇ. بۇ پائالىيەتنى قانات يايدۇرۇش ئۇچۇن تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتى رەئىسى ئەھمەت ئەنجان بىلەن تۈرك ھۇجرىلىرى تەشكىلاتىدىن دوتسېنت دوكتور ئورخان قوغۇنچى، جالال ئەر ۋە دوكتور مەمەت شاھىنكۆزلەردىن تەشكىللەنگەن 4 كىشىلىك بىر ئۇمەك قۇرۇلىدۇ.

بۇ ئۇمەك، 1988-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدىن باشلاپ ھەر ھەپتىدە كامىدا ئىككى ۋىلايەتكە بېرىپ دوكلات ئۇيۇشتۇرۇش يولى بىلەن پۈتۈن تۈركىيىنى ئايلىنىپ ئافغانىستان مەسىلىسىنى تونۇتۇپ چىقىدۇ. تونۇشتۇرۇش ۋە ياردەم تەلەپ قىلىشنى مەقسەت قىلىپ قانات يايدۇرۇلغان بۇ پائالىيەت، دىكابىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە 5 ئاي توختىماي داۋام قىلىپ، 50 تەك ۋىلايەتتە يىغىلىشلار ئۆتكىزىلىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر جەريانىدا تۈرك دۇشمەنلىك قارىشىدىكى بىر قىسىم گۇرۇھلار جىھاتىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنماقتا دەپ غاۋغا چىقىرىشىپ، ئەھمەت ئەنجانىنىڭ شەخسىيىتىگە قارىتا كۈچلۈك ھۇجۇم قىلىش ھەرىكىتىنى باشلايدۇ. ئەمما تۈركىيە جامائەتچىلىكى بۇ مەسىلىنى توغرا چۇشەنگەنلىكى ئۇچۇن، بۇ تۈردىكى ھۇجۇم قىلىش ھەرىكەتلىرى قىلچە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. تۈركىستانلىقلار جەمئىيىتى بىلەن تۈرك ھۇجرىلىرى تەشكىلى تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلغان بۇ مەلۇمات بېرىش ۋە ياردەم توپلاش پائالىيىتى قىزىلئاي ياكى دىنى ئىشلار مۇدىرىيىتى قاتارىدىكى دۆلەت ئورگانلىرىدىن قالسا، بىر ئاممىۋى تەشكىلات تەرىپىدىن رەسمىي ئىشقا ئاشۇرۇلغان تۇنجى قېتىملىق چېگرا ھالقىغان ياردەم توپلاش پائالىيىتى بولۇش جەھەتتىن تارىخىي ئەھمىيەتلىك بىر ھەرىكەت بولغان ئىدى.

يىغىلغان ئىقتىسادى ياردەم مەبلىغى بىلەن بىر قاتاردا ھەر تۈرلۈك سەھىيە ۋە ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى 1989-يىلىنىڭ كىرىشلىرىدە 7 كىشىلىك بىر ھەيئەت تەرىپىدىن پاكىستان پېشاۋۇر شەھىرىدىكى تۈركلەر مەركىزىگە يەتكۈزۈلۈپ تاپشۇرۇپ بېرىلدى (بۇ ھەيئەت ت ك س ي د رەئىسى دوتسېنت دوكتور ئەھمەت ئەنجان، تۈرك ھۇجرىلىرى ئەنقەرە شۆبىسى رەئىسى دوتسېنت دوكتور ئورخان قوغۇنچى، لېكتور دوكتور مەھەممەت شاھىنكۆز، تىجارەتچى ئوغۇز ياياق، مۇخپىر ئېمىن بازارچى ۋە مۇخپىر مۇستاپا كۆكەر قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ئافغانىستان جەھات ھەربىتىنىڭ پاكىستان ۋە ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق ھەربىي لاگىرلىرى ھەيئەت تەرىپىدىن زىيارەت قىلىنىپ، مۇجاھىت يېتەكچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەر ئۆتكۈزۈلدۇ. شۇنىڭدەك يەنە پاكىستانىدىكى تۈرك قەۋملىرىنىڭ مۇساپىرلار لاگىرلىرىمۇ زىيارەت قىلىنىدۇ. بۇ زىيارەتلەردىن كېيىن، ئافغانىستان مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك ۋەزىيەت، پاكىستانىدىكى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار، ئافغانىستان مەسىلىسىدە كېلەچەكتە تۈركىيىنىڭ ئويناىدىغان رولى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر دوكلات تەييارلىنىپ تۈركىيە ھۆكۈمەت مەسئۇللىرىغا سۇنۇلدۇ. يەنە شۇ يىلىسى دوكتور ئەھمەت ئەنجانىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئازاتبەگ تەشكىلاتى تاللاپ چىققان 7 نەپەر تۈركىستانلىق ياش تۈركىيىگە ئۇقۇتۇلۇپ ھەر قايسى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا ئوقۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇ (بۇ ياشلار باھاۋۇددىن ئابدۇلئالىم ئوغلى، ئابدىرېشىت چارىقۇل ئوغلى، ئابدۇقۇددۇس سۇلتانقۇل ئوغلى، خۇدايىنەزەر ئابدۇراخمان ئوغلى، رەھمۇللا ھاجىھاسان ئوغلى قاتارلىقلاردىن تەشكىل قىلغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

1992-يىلى ئەتىيازدا ئارمىيىسى بىلەن بىرگە مۇجاھىتلار تەرىپىگە ئۆتكەن گېنېرال رېشىت دوستۇم، ماي ئېيىدا ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى (ج م ئى ئا) تەشكىلاتىنى قۇرۇپ رەئىسلىككە سايلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئافغانىستان كۈرىشىدە تۈركىستانلىقلاردىن تەشكىل تاپقان ئىككىنچى بىر مەركەزمۇ بارلىققا كېلىدۇ. گېنېرال دوستۇم ھەرىكىتى، تۈركىيە بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىشى لازىم ئىدى. دوكتور ئەھمەت ئەنجانىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىش نەتىجىسىدە، دوستۇم تەرىپىدىن تۈركىيىگە ئۇقۇرتىلغان ۋەكىللەر 1993-يىلى فېۋرالدا تۈركىيە پىرىزدېنتى تۈرغۇت ئۆزال تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ.

بۇ كۆرۈشۈش 1993-يىلى 17-فېۋرال كۈنى ئىستانبۇلدا ھۆرمەتلىك پىرىزدېنتتىمىزنىڭ ئارمىيە ھۈجرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ، سۆھبەت ئىككى سائەتتەك داۋام قىلىدۇ. بۇ سۆھبەت يېغىنىغا دوستۇمنىڭ ۋەكىللىرىدىن ھاشىم زارى، گېنېرال ئابدۇمالىكلار بىلەن بىر قاتاردا دوكتور ئەھمەت ئەنجانمۇ قاتنىشىدۇ. بۇ كۆرۈشۈش جەريانىدا پىرىزدېنتتىمىزغا ئافغانىستان ۋەزىيىتى ھەققىدە كەڭ دائىرىلىك مەلۇمات بېرىلىپ، مازارى شەرىفتىكى گېنېرال دوستۇم رەھبەرلىكى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت تىكلەش، مازارى شەرىفتە بىر كونسۇلخانا ئېچىش قاتارىدىكى تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ ئۇچرىشىشتىن كېيىن دوستۇم بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدا يېقىن مۇناسىۋەت تىكلىنىدۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن گېنېرال دوستۇم تۈركىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي تۈردە تۈركىيىگە تەكلىپ قىلىنىدۇ.

خەلقئارا تۈركىستان قۇرۇلتايلىرى

سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى ۋەزىيەت تەرەققىياتى، پات يېقىندا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرمەكتە ئىدى. ئۇ كۈنلەردە موسكۋانىڭ تەسىرىمۇ كۈندىن-كۈنگە ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە ئىدى. شەرقى ياۋروپا بىلەن سوۋېت جۇمھۇرىيەتلىرىدە نۇرغۇنلىغان خەلق ھەرىكەتلىرى باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا چەت دۆلەتلەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ قانداق يول تۇتۇش مەسىلىسىنىڭ ئەھمىيىتىمۇ ئارتىپ بارماقتا ئىدى. بۇ مەقسەتتە، 1989-يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا دوكتور ئەھمەت ئەنجان رەئىسلىكىدە تۈركىيىدىكى بارلىق تۈركىستان تەشكىلاتلىرى ۋاكالەتچىلىرى قاتناشقان دۇنيا تۈركىستانلىقلار قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ. تۈرك دۇنياسى تەتقىقات ۋەقپىسىنىڭ يېغىن زالىدا ئېچىلغان ئىككى كۈنلۈك قۇرۇلتايدا، چەت دۆلەتلەردىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ ئەھۋالى بىلەن كەلگۈسىدە يۈز بېرىش ئېھتىمال بولغان ۋەزىيەت مۇھاكىمە قىلىنىپ، كەلگۈسى پائالىيەتلەرنىڭ پرىنسىپلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

سوۋېت مەتبۇئاتلىرى بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنى قاتتىق تەنقىد قىلغان بولۇپ، قۇرۇلتاي تەشكىللىگۈچىلىرىنى قارىلاش ھەرىكىتىنى باشلايدۇ. «سوۋېت ئۆزبەكىستانى» دېگەن گېزىتتا چىققان «موردىنى تىرىلدۈرۈشكە ئۇرۇنغۇچىلار»

دېگەن سەرلەۋھەلىك ماقالىسىدە دوكتور بايمىرزا ھېيىتى بىلەن ئەھەت ئەنجان ئىككىسى ئۇستىدە يالغان-ياۋداق تۆھمەتلەر بىلەن تولغان قارىلاشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. ك گ ب تەرىپىدىن يازدۇرۇلغانلىقى چىقىپ تۇرغان بۇ ماقالىدا، دوكتور ئەھەت ئەنجان، ئەڭ ئاخىرقى قوقان خانىنىڭ نەۋرىسى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ كېلىپ، ئەھەت ئەنجاننىڭ غەربىي تۈركىستاننى بىرلا دۆلەت ھالىغا كەلتۈرۈش، ئاندىن بۇ دۆلەتكە خان بولۇپ تەختتە ئولتۇرۇش دەپ بوھتان قىلىنغان ئىدى.

1990-يىلى سوۋېتلەردە پارچىلىنىش شەپىسى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان بىر يىل ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، يالغۇز چەت دۆلەتلەردە يۈرگەن مۇھاجىر تۈركىستانلىقلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، تۈركىستاندا ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارمۇ قاتنىشىدىغان خەلقئارالىق بىر قۇرۇلتاي چاقىرىشنىڭ ۋاقتى پىشىپ يېتىلگەنىدى. دوكتور ئەھەت ئەنجان رەئىسلىكىدە تۈركىستان تەتقىقات ۋەقپىسى بىلەن تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي يارەم جەمئىيىتى بىرلىكتە بۇ قۇرۇلتاينىڭ تەييارلىق پائالىيىتىنى باشلىۋېتىدۇ. 1990-يىلى 3~5-دېكابىر كۈنلىرى ئىستانبۇلدىكى ئاتاتۈرك مەدەنىيەت مەركىزى زالىدا چاقىرىلغان قۇرۇلتاي، مۇنداق 3 جەھەتتە تۈنجى بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى.

70 يىللىق مۇساپىرلىق ھايات جەريانىدا ئامېرىكا، گېرمانىيە، ئافغانىستان، پاكىستان، ئەرەب ئەللىرى ۋە تۈركىيىدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ ۋەكىللىرى تۈنجى قېتىم بۇنداق چوڭ بىر قۇرۇلتاي باھانىسىدە بىر يەرگە يىغىلماقتا ئىدى. ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى بولسا، سوۋېتلار ئىتتىپاقى قۇرۇلغىنىدىن بېرى تۈنجى قېتىم، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىن كەلگەن ۋەكىللەر بىلەن چەتئەلدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلار بىر يەرگە يىغىلالىغان بىر يىغىن بولغانىدى (تۈركىستاندىن كېلىپ يىغىنغا قاتناشقانلار ئۆزبەكىستان دۆلەت مەھكىمىسى ئەزاسى شۈكرۈللا ئىبراھىم، يازغۇچىلار ئىتتىپاقى رەئىسى ئادىل ياقۇبوۋ، يازغۇچىلاردىن جامال كامال ۋە تاھىر قاھارلار بار ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ئۇچىنچى ئالاھىدىلىكى، تۈركىستانلىقلار چاقىرغان بىر يىغىندا تۈركىيە ھۆكۈمىتى، تۈنجى قېتىم رەسمىي تۈردە مىنىستىر دەرىجىسى بويىچە تۈركىيىگە ۋاكالىتەن يىغىنغا قاتناشماقتا ئىدى (دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى ئەرجۇمەنت قونۇقمان، ياۋروپا كومىسسىيىسى رەئىسى بۇلەنت ئاقارجالى، قەيسەرى خەلق ۋەكىلى خېلىل ئۆزسوي، پىرىزدېنت باش مەسلىھەتچىسى ئەرتاڭ يۈلەك قاتارلىق كىشىلەر قۇرۇلتايغا قاتنىشىپ، سۆزگە چىققانىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

3 كۈن داۋام قىلغان خەلقئارا تۈركىستانلىقلار بىرىنچى قۇرۇلتىيى يېپىلىشى ۋاقتىدا، يىغىنغا قاتناشقان ئۈمەكلەرنىڭ پىكىرلىرىدىن رەتلەنگەن 13 ماددىلىق بىر خۇلاسە دوكلات ئېلان قىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە، دۇنياۋى خاراكتېرلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش، بۇ جەھەتتە لازىم بولغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىگە كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە، دائىملىق پائالىيەت قىلىدىغان بىر دۇنيا تۈركىستانلىقلار قۇرۇلتىيى دائىمىي ئورگىنى تەشكىل قىلىش قارارى قوبۇل قىلىنىدى. ھەر بىر دۆلەتتىن بىر ۋەكىل قاتناشتۇرۇلۇپ تەشكىل قىلىنغان دۇنيا تۈركىستانلىقلار قۇرۇلتىيى رەئىسلىكىگە دوكتور ئەھەت ئەنجان، پەخرى رەئىسلىكىگە دوكتور بايمىرزا ھېيتى سايلىنىدۇ. قۇرۇلتاي يېپىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆزبەكىستان مەتبۇئات مىنىستىرى بىلەن قىرغىزىستان مەدەنىيەت مىنىستىرى قاتارىدىكى مەسئۇل كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىپ باشلىتىلغان دۆلەتلەر ئارا سۆزلىشىش پائالىيەتلىرى 1991-يىلى ئىچىدە كۈنسايىن كۆپەيمەي، ئۇزۇنغا قالماي دۆلەت رەئىسلىرى دەرىجىسىدىكى سۆھبەتكە ئايلىنىدۇ.

جەمئىيەتنىڭ جامائەتكە خىزمەت قىلىدىغان بىر جەمئىيەت ھالىغا ئۆزگەرتىلىشى ۋە ئاۋراسىيا فېدېراتسىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ ئاكتىپ قانات يايدۇرۇش، لازىم بولغىنىدا دۆلەت ياردىمىگىمۇ ئېرىشىش ئۈچۈن جامائەتكە خىزمەت قىلالايدىغان جەمئىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە بۆلىشى لازىم ئىدى.

بۇ مەقسەتتە، 1984-يىلىدىن بۇيانقى پائالىيەتلەر ئارخىپ ھالىغا كەلتۈرۈلۈپ، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ تەھلىل قىلىشىغا سۇنۇلىدۇ. مۇناسىۋەتلىك مىنىستىرلىكلەر تەرىپىدىن 4 ئايدەك تەتقىق قىلىنىش نەتىجىسىدە تەلەپ مۇۋاپىق كۆرۈلۈپ، ت ك س ي د نى مىنىستىرلار مەھكىمىسىنىڭ قارارى ئارقىلىق جەمئىيەتكە خىزمەت قىلىدىغان جەمئىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ بېرىدۇ (تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار مەھكىمىسىنىڭ 1995.3.2 ۋە 95-6683 نومۇرلۇق قارارى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

(رەسىم ئورنى)

دوكتور بايمىرزا ھېيىتى بىلەن دوكتور ئا. ئەھمەت ئەنجان ئىككىسى، دوكتور ھېيىتى تۈغۇلغانلىقىنىڭ 75 يىللىق خاتىرە كۇنىسى ئۈچۇن ئۆتكۈزۈلگەن تەبرىكلەش مۇراسىملىرىدىن بىر كۆرۈنۈش. ئىستانبۇل، 1993-يىلى 27-يانۋار.

كېيىن يەنە قالغان تاشقى تۈرك جەمئىيەتلىرى بىلەن سۆزلىشىش ئارقىلىق جەمئىيەتلەر فىدراتسىيىسى تەشكىل قىلىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇنىڭ ئۈچۇن پائالىيەتلەر باشلىتىلىدۇ. دوكتور ئەھمەت ئەنجان باشلاپ بەرگەن تەييارلىقلار نەتىجىسىدە، شەرقى تۈركىستان جەمئىيىتى ۋە ئىراق مەدەنىيەتلەر جەمئىيىتى بىلەن كېلىشىپ ئاۋراسيا جەمئىيەتلەر فېدېراتسىيىسى قورۇلىدۇ. تۇنجى قېتىملىق قۇرۇلتىيىنى 1995-يىلىسى چاقىرغان فىدېراتسىيە نۆۋەتلىشىپ رەئىس بولۇش سىستېمىسىنى قوبۇل قىلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ فىدىراتسىيە رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ھەر يىلى بىر جەمئىيەت ئۈستىگە ئېلىپ كېلىدۇ.

1984-يىلىسى جەمئىيەت قايتىدىن قۇرۇلغىنىدىن تارتىپ مۇستەقىللىق باسقۇچىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتى بىلەن تۈركىستان تەتقىقات ۋەقپىسى بويىچە ئۆنۈملۈك ئەمىلى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىدۇ. ئامېرىكىلىق تەتقىقاتچى لوۋېل بىزانىس، «تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى سوۋېت مۇسۇلمان مۇھاجىرلىرى» ماۋزۇلۇق تەتقىقات ماتېرىيالىنىڭ غەربى تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارغا دائىر بايدا دوكتور ئەھمەت ئەنجان رەئىسلىك قىلغان دەۋردە ئىشلەنگەن ئىشلار تۆۋەندىكىچە باھالانغان:

تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتىنىڭ بۈگۈنكى يېتەكچىسى، نەچچە ئون يىلدىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن قاراڭغۇلۇق بىر دەۋردىن كېيىن تۈركىستانلىقلارنى تۈركىيىدە كۆزگە چېلىقىدىغان ھالغا كەلتۈرىدۇ.

ئۆزبەكىستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقى 1991-يىلىسى، خەلقئارالىق «چولپان» مۇكاپاتىنى دوكتور بايمىرزا ھېيىتى، دوكتور ئەھمەت ئەنجان ۋە مەمەتئەلى مەخمۇتوۋلارغا بېرىدۇ. يازغۇچىلار ئىتتىپاقى بۇنىڭ ئۈچۇن بۇنداق بىر قارار ئالغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتمەكتە:

1991-يىلى تەشكىلاتىمىز تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇلغان بىر يىل بولدى. جۇمھۇرىيىتىمىز ئۆز مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلدى. مۇستەقىللىق كۈرىشى ئۈچۈن ۋەتىنىمىز تەۋەسىدە ھەمدە چەت دۆلەتلەردە جان پىدالىق بىلەن پائالىيەت كۆرسەتكەن سەپداشلىرىمىزنىڭ تارتقان جاپالىرىنى ئالاھىدە قەدىرلەيدۇ.

بايىرزا ھېيتى بىلەن ئەھەت ئەنجان، تۈركىستان مىللىتىنىڭ دەرد سادالىرى مۇسكۇانىڭ سىرتىغا ئۆتەلمەي تۈرغان بىر ۋاقىتلاردا، بۇ خەلقنىڭ دەردىنى قىتئەمۇقىتئە ئاڭلىتىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىنى شاد قىلدى (”1991-يىلى جۇمھۇرىيىتىمىز تارىخىدا ئۆچمەز ئىز قالدۇرۇلدى. جۇمھۇرىيىتىمىز مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلدى. مۇستەقىللىق كۈرىشى ئۈچۈن يۈرتىمىزدا ۋە چەتئەللەردە ئۆزىنى بېغىشلاۋاتقان ئەرباپلىرىمىز خېلى كۆپ قەدىرلىنىدۇ. بايىرزا ھېيتى بىلەن ئەھەت ئەنجان تۈركىستان ئەھلىنىڭ دەرت-شىكايەتلىرىنى مۇسكۇادىن نېرىغا ئۆتمەي تۈرغان پەيتتە بۇ خەلقنىڭ زارىنى قىتئەلەردىن قىتئەلەرگە يەتكۈزۈپ، ئەجدادلىرىمىز روھىنى شاد ئەيلەدىلەر.“ «ئۆزبەكىستان ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى»، 1992.3.20. 7-بەت. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى مۇستەقىللىقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشى بىلەن بىرگە چەتئەلدىكى تۈركىستان پائالىيەتلىرى يېڭى بىر سەۋىيىگە يۈكسىلىدۇ (دوكتور ئەھەت ئەنجان، 1995-يىلى ئومۇمى سايلامدا «ئانا ۋەتەن» پارتىيىسى ئىستانبۇل خەلق ۋەكىلى بولۇپ سايلىنىپ، جەمئىيەت رەئىسلىكىدىن ئىستېپا بېرىدۇ. 1996-يىلقى قۇرۇلتايدا جەمئىيەت رەئىسلىكىگە تۇران ئاقىن سايلىنىدۇ. بۇ كىتاب بېسىلۇاتقان كۈنلەردە خاقان دېمىر جەمئىيەت رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلىمەكتە ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ئامېرىكىدىكى پائالىيەتلەر

تۈركىستانلىقلارنىڭ ئا ق ش غا بېرىپ ماكانلىشىشى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن باشلىنىدۇ. تۈركىستان لېجيونىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن، ئۇرۇشتىن ئۆلمەي ساق قۇتۇلغان سابىق ھەربىلەردىن بىر قىسمى ئا ق ش غا كۆچۈپ بارغان

ئىدى. بۇ تۈركىستانلىقلار 1959-يىلىنىڭ نويابىر ئېيىدا يىغىلىشىپ تۈركىستانلىقلار ئامېرىكا جەمئىيىتى (تۈركىستان ئامېرىكان ئاسسوكاتسيون) نى قۇرۇشنى قارار قىلىشىدۇ. 33 نەپەر تۈركىستانلىق بىۋاستە قاتناشقان، 22 نەپىرى ۋاكالەتچىسى ئارقىلىق قاتناشقان بۇ بۇ يىغىندا 41 ماددىلىق بىر نىزامنامە قوبۇل قىلىنىدۇ. جەمئىيەت رەئىسلىكىگە ئىساقجان نازىرقۇل، ئىجرائىيە كومۇتىتى ئەزالىقىغا بولسا ھۈسەيىن ئىكرام، دوكتور مەمەت گۆكلەن، نارىم ئۇراز ۋە ئەلىجان ئارىپخان قاتارلىق كىشىلەر تەيىنلىنىدۇ.

بۇ جەمئىيەتنىڭ ئاساسى غايىسى ئا ق ش دە ياشايدىغان تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش، تۈركىستانلىقلارنىڭ مەدەنىي ئالاھىدىلىكلىرىنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئا ق ش غا كۆچمەن بولۇپ كەلگەن تۈركىستانلىقلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەم قىلىش دېگەندەكلەردىن ئىبارەت ئىدى. شۇنداق قىلىپ تۈركىستان ئامېرىكان جەمئىيىتىنىڭ بۇ يىللاردا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى سايىسىدە ياۋروپا ئەللىرىدە ھەمدە تۈركىيىدە ياشايدىغان نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق ئائىلە كۆچمەن سۈپىتىدە ئا ق ش غا بېرىش پۈرسىتىگە ئېرىشىدۇ. 1961-يىلىسى ئىساقجان نازىرقۇل رەئىسلىكتىن قالدۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا تەيىنلەنگەن ھۈسەيىن ئىكرام 1968-يىلىغىچە رەئىس بولىدۇ. بۇ جەمئىيەت، ئامېرىكا كونگرېسى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان قۇل قىلىنغان مىللەتلەر ھەپتىلىكى ئاساسىدا تۈركىستان مۇستەقىللىق مەسىلىسىنى ئا ق ش سىياسەتچىلىرىگە سۇنۇشنى ئۆزلىرىگە ۋەزىپە قىلغان ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ يەنە بىر پائالىيىتى بولسا، ئا ق ش كونگرېسى تەرىپىدىن پىچەتلىنىش قارارى ئېلىنغان ئامېرىكا ئاۋازى رادىئوسىنىڭ ئۆزبېكچە ئاڭلىتىشىنى قايتا باشلاتقۇزۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش پائالىيىتى ئىدى. دەسلەپكى يىللىرى ئاكتىپ پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇپ كەلگەن بۇ جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى يىللاردا ئاكتىپچانلىقىنى جارى قىلدۇرالمىغانلىقى كۆرۈلمەكتە.

1970-يىللار، تۈركىيىدىن ئا ق ش غا كەڭ كۆلەملىك كۆچمەن كۆچكەن بىر يىللار ئىدى. كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتلەر ئىشغال قىلىۋالغان ئەللەردىن كەلگەن مۇھاجىرلارغا ئېتىبار بېرىش سىياسىتىدىن پايدىلىنىپ نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق ئائىلىلەر ئادانا، ئىستانبۇل قاتارىدىكى مەركەزلەردىن نيو جېرسى ۋە نيويورك قاتارلىق شەھەرلەرنى ئاساس قىلغان ھەر قايسى ئامېرىكا شەھەرلىرىگە كۆچۈپ بارىدۇ. 1979-يىلىسى ئافغانىستاندا باشلانغان سوۋېت ئىشغالىيەتچىلىكى ۋە

ئىچكى ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن يەنە بىر قېتىملىق ئامېرىكىغا كۆچۈش دولقۇنى بارلىققا كېلىدۇ. ئامېرىكىدا بۇ شەكىلدە تۈركىستانلىق نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتىنى قايتىدىن ئاكتىپ پائالىيەت قىلىشقا زورلايدۇ.

1984-يىلىسى ئېچىلغان ئومۇمى يىغىن نەتىجىسىدە، تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتى نىزامنامىسى قايتىدىن تۈزۈپ چىقىلىپ، ئابدۇللا غوجا رەئىسلىكىدە يېڭى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى سايلىنىدۇ. بۇ دەۋردىن باشلاپ، جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر بىلەن ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەنگەنلىكى كۆرۈلمەكتە. تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتى يەنە ئامېرىكىدىكى تۈركى جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاكتىپ ئەزالىرىدىن بىرى بولۇپ، تۈركىستان ئامىدا ھەر تۈرلۈك خەلقئارالىق يىغىنلارغا قاتنىشىپ دوكلاتلار سۇنۇپ تۇردى.

(رەسىم ئورنى)
تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى تۈركىلەر كۈنى نامايىشىدا. نيويورك، 1991-يىلى ماي.

مۇۋەپپەقىيەتلىك پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرغان جەمئىيەت رەئىسى ئابدۇللا غوجا، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن كومۇنىزمغا قۇل قىلىنغان مىللەتلەر ۋاكالەتچىلىكى تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن «ئەسىر مىللەتلەر كومىتېتى» رەئىسلىكىگە سايلىنىپ، بۇ كومۇتىت تەركىبىدە ئاكتىپلىق بىلەن ئىشلەيدۇ. بۇ كومىتېت، 1959-يىلىسى پىرىزدېنت ئېزىنخاۋېرنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق كۈچكە ئىگە بولغان ئەسىر مىللەتلەر خىتاپنامىسىغا ئاساسەن قۇرۇلغان بولۇپ، ھەر يىلى قۇل قىلىنغان مىللەتلەر ھەپتىسى پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇراتتى. تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتى 1985-يىلىدىن باشلاپ «تۈركىستان ئىتتىپاق ئاۋازى» ناملىق بىر خەۋەرلەر ژۇرنىلى چىقىرىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن نىمەتۇللا بېغىش رەئىس بولغان يىللارغا كەلگىنىدە «ئۇمىد – خوپې» ناملىق ئىنگلىزچە بىر ژۇرنال چىقىرىپ كۆرىدۇ (1992-يىلىنىڭ باھار ئايلىرىدا چىقىرىلىشقا باشلانغان بۇ ژۇرنال ئىككى يىل جەريانىدا جەمئىي 4 سان بېسىلىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بۇگۈنكى كۈندە، تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتى نۇمان ئوقۇغان رەئىسلىكىدە پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە.

گېرمانىيەدىكى پائالىيەتلەر

گېرمانىيە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇرۇن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولغىنىدەك، 1970-يىللاردىمۇ تۈركىستانلىقلارغا ۋە تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرگە ساھىپخانلىق قىلىش ئەۋزەللىكىنى داۋاملىق ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى. سوغۇق ئۇرۇش ستراتېگىيىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئا ق ش باشچىلىقىدىكى كومىنىزمغا قارشى ئەللەرنىڭ ئۆز تەشكىلاتلىرىنى بەرپا قىلىپ پائالىيەت قىلىش ئارزۇلىرى 1950-يىللاردا پائالىيەت قىلىپ كەلگەن م ت ب ك بىلەن تۈرك ئېلىگە ئوخشىغان تەشكىلاتلارنىڭ تەسىرىنى تېز سۈرئەتتە ئاجىزلاشتۇرىۋەتكەنىدى. ۋېتنام ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن شەرق لاگېرى بىلەن غەرب لاگېرى ئوتتۇرىسىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان سىلىق مۇناسىۋەت جەريانى، ئۇنىڭدى كېيىن رۇسىيىلىكلەرنىڭ ئافغانىستانغا بېسىپ كىرىشى قاتارىدىكى ۋەقەلەر ئا ق ش دائىرىلىرىنى، ۋاشىنگتوندىكى «ئامېرىكا ئاۋازى» ياكى گېرمانىيەنىڭ مىيونخېن شەھىرىدىكى «ئازادلىق رادىئوسى» قاتارلىق ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۇرۇس بولمىغان مىللەتلەرگە قارىتا كەڭ كۆلەملىك ئاڭلىتىش بېرىش سىياسىتىگە دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرگەن ئىدى. بۇ مىللەتلەر تىلىدىكى مەيلى ئاڭلىتىشلار بولسۇن ياكى مەتبۇئات تەشۋىقاتلىرى بولسۇن، بۇ تۈر پائالىيەتلەر رۇسىيىدە باشلىغان يوشۇرۇن ئۆكتىچىلەر ھەرىكىتىگە كۈچلۈك ياردەمى بولغان ئىدى.

ئەركىنلىك رادىئوسى سوۋېت ئىشغالىيىتى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ ھەر بىرسى ئۈچۈن ئايرىم-ئايرىم بۆلۈملەر تەسىس قىلىنىپ پائالىيەت قىلاتتى. ئۆزبېك بۆلۈمى، قازاق بۆلۈمى، تۈركمەن بۆلۈمى قاتارىدىكى بۆلۈملەر تەۋەسىدە نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق ئىشلىمەكتە ئىدى. بۇ بۆلۈملەرنىڭ مەسئۇللىرى بولسا، بۇ تەشكىلات تەۋەسىدە ئىزچىل پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان كىشىلەر ئارىسىدىن تاللانغان ئىدى. 1980-يىللىرىغا كەلگىنىدە بۇ بۆلۈملەر ئارىسىدا تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ۋە تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە قارىتىلغان پائالىيەتلەر كۆپەيتىلگەن ئىدى.

1984-يىلى مارت ئېيىدا، ميونخېن شەھىرىدە قۇرۇلغان ئۇلۇغ تۈرك ئېلى جەمئىيىتى ئەنە شۇ تۈردىكى پائالىيەتلەردىن بىرى ھېسابلىناتتى. ئىسمائىل پىنار مەسئۇللىغىدا قۇرۇلغان بۇ جەمئىيەت، ئۆزلىرىنى 1950-يىلى 20-مارتتا يەنە شۇ ميونخېن شەھىرىدە قارىس قاناتباي بىلەن سەبداشلىرى بىرلىكتە قۇرۇپ چىققان تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ مىراسچىلىرى دەپ تونۇماقتا ئىدى. يېڭىدىن قۇرۇلغان بۇ جەمئىيەتنىڭ غايىسى، تۈركىستان مەدەنىيىتىنى تونۇشتۇرۇش ۋە تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن پائالىيەت قىلىش دەپ كۆرسىتىلمەكتە ئىدى. بۇ جەمئىيەت كېيىنكى يىللاردا تارىخى كۈنلەر بىلەن تارىخىي كىشىلەرنى خاتىرىلەش يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش ئارقىلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

يەنە شۇ يىلىسى ميونخېندا «تۈركىستان ئاۋازى» ناملىق بىر خەۋەرلەر ژۇرنىلى چىقىرىلىشقا باشلىنىدۇ. بۇ ژۇرنال، چاغاتاي كوچار، تىمور كوجائوغلى ۋە مەمەت ئەيسا ئارال قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان 3 كىشىلىك بىر گۇرۇپپا تەرىپىدىن نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. بۇ ژۇرنال، ئۆزىنى تۈركىستانلىقلارنىڭ خەلقئارالىق خەۋەر ژۇرنىلى دەپ تونۇشتۇرغان بولۇپ، ھەر قايسى ئەللەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلار بىلەن تۈركىستان تەشكىلاتلىرىغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەرنى بېسىپ تۇراتتى. شۇنىڭدەك يەنە، مەتبۇئاتلاردا تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ئېلان قىلىنغان خەۋەر ۋە مۇلاھىزىلەرنىمۇ كۆچۈرۈپ بېسىپ تۇراتتى. ئەپسۇسكى، پەسىللىك ياكى مەۋسۇملۇق بولۇپ بېسىلىدىغان بۇ ژۇرنال، ئاران 6 سانغىچە داۋاملىشالايدۇ.

1990-يىللاردا، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى نەتىجىسىدە، ئەركىنلىك رادىئوسىنىڭ ھەر قايسى بۆلۈملىرىدە ئىشلەيدىغان كىشىلەر بىر قىسىم خەۋەر بروشورلىرىنى بېسىپ تارقىتىدۇ. تىمور كوجائوغلى تەييارلاپ باسمىغا بەرگەن «بۈگۈنكى تۈركىستان» بىلەن ھارۇن ئۆزگەن چىقارغان «بارلىق تۈرك ۋىلايەتلىرىدىن» دېگەن خەۋەرلەر ژۇرنىلى ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇللىرى ئىدى. تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى مۇستەقىللىقىنى قولغا ئالغان دەۋرلەردە چىقىرىلغان بۇ ژۇرناللارنىڭ بۇرۇنقى ژۇرناللارغا ئوخشىمايدىغان يېرى، بۇ ژۇرناللاردا تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن رۇسىيە فېدېراتسىيىسى تەۋەسىدىكى تۈركى قەۋملارغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار كۆپرەك تونۇشتۇرۇلماقتا ئىدى.

1992-يىلىدىن باشلاپ تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەر پەۋقۇلئاددە كۆپىيىپ كەتكەن بولۇپ، دۇنياۋى خاراكتېردىكى نۇرغۇنلىغان ئاخبارات ماتېرىياللىرى تارقىتىلىشقا باشلانغان ئىدى.

ئافغان تۈركىستانىدىكى ئۇرۇشلار

ئافغانىستاندا 1979-يىلىسىدىكى نۇر مۇھەممەت تەرەققىي قوزغىغان كوممۇنىستلار سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بارلىق جايلاردا قارشىلىق كۆرسىتىش گۇرۇپپىلىرى ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلاپ، ئافغانىستان تەۋەسى بىر ئىچكى ئۇرۇش قاينىمىغا پېتىپ قالغان ئىدى. كوممۇنىستلار ئافغانىستانىنى تېزگىنلىيەلمەسلىگى، شۇنىڭدەك يەنە رەھبەرلىك ئارىسىدىكى ئەمەل تالىشىش كۈرەشلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى سەۋەبىدىن، سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىۋاستە مۇداخىلە قىلىش نىيىتىگە كېلىدۇ. موسكۋادا بىرېجنېۋ رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىكىلەر چاقماق تېزلىكىدىكى قوراللىق ھەرىكەتكە تايىنىپ ئافغانىستانىدىكى توقۇنۇشلارنى دەرھال باستۇرۇپ تاشلاشقا ئىشەنچلىرى كامىل ئىدى. شۇنداق بولغاندا ئافغانىستانمۇ موسكۋانىڭ گېپىدىن چىقمايدىغان سوۋېت ھامىيلىقىدىكى بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ، چارروسىيە پادىشاھى بىرىنچى پېتىردىن بېرى روسىيىنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇسى بولۇپ كېلىۋاتقان ئىسسىق دېڭىزلارغا ئېچىلىش غايىسىغا يەنە بىر قەدەم يېقىنلاشقان بولاتتى.

ئەسلىدە، ئا ق ش نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئەللەر بۇ ئىشقا ئەنە شۇ نۇقتا بويىچە قاراپ كېلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردىكى كوممۇنىست ئافغانىستان ۋەزىيىتىگە قاراپ ھەرىكەت پىلانلاشماقتا ئىدى. ئەمما ۋەزىيەت تەرەققىياتى ئۇلارنىڭ كۈتكىنىدەك بولماي قالدۇ. قىلچىمۇ قاتناش-تىرانسپورت ئاساسى بولمىغان بۇ تاغلىق دۆلەتتىكى مۇرەككەپ ئېتنىك تەركىپلەر ھەر قايسى ئۆزىگە تەۋە يەرلىرىنى بىر غېرىچىنىمۇ قولدىن بەرمەي جان تىكىپ تالىشىشتەك ئۇرۇش مۇھىتىنى پەيدا قىلىۋەتكەنىدى. مۇجاھىت گۇرۇپپىلىرى پۈتۈن كۈچى بىلەن تىركىشىش نەتىجىسىدە، 150 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق سوۋېت قوراللىق قىسىملىرى چوڭ

شەھەرلەر بىلەن بىر قىسىم مۇھىم قاتناش تۈگۈنلىرىنىلا تىزگىنلىيەلەيدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى.

ئۇرۇش ئىككىنچى يىلىغا قەدەم قويۇشى بىلەن، ئافغانىستان ۋەزىيىتى خۇددى ئا ق ش نىڭ پېتىپ قالغان ۋېتنام ۋەزىيىتىنىڭ نەق ئۆزىگە ئايلانماقتا ئىدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى پاكىستاننى ۋاستىسىدا ئارىغا كىرىپ مۇجاھىت گۇرۇپپىلارغا ياردەم قىلىشقا كىرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئا ق ش تەرىپىدىن تەمىنلەنگەن ستىڭگىر راكېتا بومبىلىرى سوۋېت ھاۋا ئارمىيىسىنى ھەممىدىن بەك قورقىدىغان بالايىئاپەت بولۇپ قالىدۇ. ئاقىۋەتتە بۇ راكېتالار سوۋېت ھاۋا ئارمىيىسىنى ئافغانىستان ھاۋا ساھەسىنى تېزگىنلىيەلمەس ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

بۇ جەريانداا پاكىستان بىلەن ئىراندا قارشىلىق كۆرسەتكۈچى كۈچلەرنىڭ سىياسىي مەركەزلىرى شەكىللىنىشكە باشلايدۇ. پەشتۇلار، تاجىكلار ۋە تۈركىلەر ئاساسلىقى پاكىستانغا مەركەزلەشكەن بولسا، شىيە مەزھىبىدىكى ھازارالار ئىرانغا يۈزلەنمەكتە ئىدى. 1980-يىلىسى پاكىستاننىڭ پىشاۋور شەھىرىدە پاكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان 7 پارتىيە قۇرۇلىدۇ. بۇ پارتىيىلەرنىڭ 6 سى پەشتۇ داھىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى پەشتۇ پارتىيىسى ئىدى (بۇ پارتىيىلەر تۈۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: ھىزبى ئىسلام پارتىيىسىنىڭ يۇنۇس خالىس گۇرۇپپىسى؛ ھىزبى ئىسلامنىڭ گۈلبەتتىن ھىكمەتيار گۇرۇپپىسىدىكىلەر؛ ئابدۇروسول سەييافنىڭ ئىتتىھادى ئىسلامى پارتىيىسى؛ سېيىت ئەخمەت جەيلانى باشچىلىقىدىكى مەھازى مىللىي پارتىيىسى؛ سىبغېتۇللا مۇجەددىدى باشچىلىقىدىكى جەبھەئى مىللىيەئى نىجاتى ئافغانىستان پارتىيىسى؛ مەۋلەۋى مۇھەممەد نەبىنىڭ ھەرەكەتى ئىنقىلابى ئىسلام پارتىيىسى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). تاجىك يېتەكچىسى بۇرھانىدىن رابباننىڭ جەمىيەتى ئىسلام پارتىيىسى بولسا كۆپ قىسمىنى تاجىكلار بىلەن تۈركىلەر تەشكىل قىلىدىغان بىر پارتىيە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتە ھازارالار ئىراندا سەككىز مۇستەقىل پارتىيە قۇرۇپ چىققانىدى. ئىرانىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن بۇ پارتىيىلەر ئورتاق ھەمكارلىق ئۇچۇن ھىزبى ۋاھدەت نامىدا بىر باش ئورگان تەسىس قىلغانىدى.

بۇ پارتىيىلەر ئافغانىستان تەۋەسىدە كۈرەشنى داۋام قىلىۋاتقان مۇجاھىت گۇرۇپپىلارغا قۇرال-ياراق، ماددىي ئەشيالار ۋە پۇل جەھەتتە ياردەم قىلىپ تۇرۇۋاتقان

بولۇپ، بىر مەنىدە ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋاكالەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر پارتىيە، ئۆزىگە قانچىكى كۆپ قوماندانىنى قارىتىۋالالىغان بولسا ئۇ پارتىيىنىڭ سىياسىي ساھەدىكى تەسىرىمۇ شۇنچە كۈچىيىپ باراتتى. پاكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىنىشى، بىر پارتىيىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش ھېسابلىناتتى. يەنى، ئا ق ش نى ئاساس قىلغان دۇنيا ئەللىرىدىن كېلىدىغان ياردەملەر ئاساسەن پاكىستان ھۆكۈمىتى ۋاسىتىسى ئارقىلىق تەقسىم قىلىنىدىغان بولغاچقا، بىۋاسىتە ياردەمگە ئېرىشەلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتىمۇ پاكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تونۇلغان بۆلىشى كېرەك ئىدى.

ئافغان تۈركىستانى، ئاساسەن سوۋېت چېگرىسى بويلىرىغا جايلاشقانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇرۇش تەسىرگە ئەڭ ئېغىر ئۇچرايدىغان رايون ھېسابلىناتتى. بۇ تەۋەدىكى سوۋېت قوشۇنلىرى ئارقا سەپ تەمىناتىغا بەكلا ئاسان ئېرىشەلەيدىغان ۋەزىيەتتە تۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بۇ جايلارغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك، ئايروپىلان بومباردىمانىغا دۇچ كېلىش خەۋىپىمۇ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق بولۇپ تۇرماقتا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ جايلاردىكى مۇجاھىتلار ئامالسىز قالغان ۋاقىتلىرىدا پاناھلىق تىلەپ قېچىپ بارالىغىدەك بىردىن-بىر دۆلەت بولغان پاكىستانغا يېتىپ بارالىشى ئۈچۈن ئافغانىستاننى ئۇ باشتىن بۇ باشقا بېسىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولاتتى. بۇ دېمەك، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق قېچىش يوللىرى پەقەت يوق دېگەنلىك ئىدى.

خۇددى شۇنىڭدەك، بۇ جايلارغا پاكىستاندىن كېلىدىغان ياردەملەرنىڭ يېتىپ كېلەلىشىمۇ ئۇرۇش مۇھىتى ئاستىدا، بولۇپمۇ قىش مەۋسۈملىرىدە بىر-ئىككى ئاي ۋاقىت سەرپ بولىدىغان قىيىن ئىش ھېسابلىناتتى. بۇ تۈردىكى قىيىن شارائىتلار سەۋەبىدىن ئۇرۇشتا ئەڭ زور چىقىمدار بولغان رايون ئافغان تۈركىستانى دەپ نام بېرىلگەن شىمالى ئافغانىستان ھېسابلىناتتى. دېگەندەك 1988-يىلىسى جەنىۋە ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن مىللىي تەركىپلەر ھەققىدىكى بىر تەتقىقاتتا بۇ ئەھۋال ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

«ئافغانىستان 1978~87: ئۇرۇش، مىللىي تەركىب ۋە خەلق ئاممىسى» تېمىلىق بۇ تەكشۈرۈش دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ 10 يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا سەمەنگان، فارياپ، قۇندۇز، بەلخ، جۇزجان قاتارلىق تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان ۋىلايەتلەردە ھەر مىڭ

كىشىدىن 130 ئادەم ئۇرۇشتا ئۆلگەن؛ بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا جەنۇبتىكى پەشتۇ رايونلىرىدا بۇ نىسبەت ئاران مىڭدە ئوتتۇز بولغان. يەنە شۇ تەكشۈرۈش دوكلاتىدا ئافغانىستاندىن چەت دۆلەتلەرگە قاراپ مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتكەنلەر سانىمۇ تەكشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ تەكشۈرۈشتىمۇ تۈركى قەۋملارغا نىسبەتەن يەنە بىر قىزىق خۇلاسە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ: ئافغانىستان نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىرىنى دېگۈدەك تەشكىل قىلىۋاتقان بولۇشىغا قارىماي، پاكىستانغا كۆچۈپ چىققان مۇساپىرلار ئارىسىدىكى تۈركلەر (ئۆزبېك، تۈركمەن قاتارلىقلەر) نىڭ نىسبىتى بەكلا ئاز ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. بۇ تەكشۈرۈش ماتېرىيالىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا پاكىستانغا 4 مىليون ئەتراپىدا مۇساپىر قېچىپ چىققان بولۇپ، بۇ سانىنىڭ 85 پىرسەنت قىسمىنى پەشتۇلار، 6 پىرسەنت قىسمىنى تاجىكلار، 3.6 پىرسەنت قىسمىنى بەلۇجلار ۋە 1.5 پىرسەنتتەك قىسمىنى نۇرىستانلار تەشكىل قىلغان. بۇلارغا سېلىشتۇرغاندا پاكىستانغا قېچىپ بېرىۋالالىغان مۇساپىرلار ئارىسىدىكى تۈركمەنلەرنىڭ نىسبىتى 1 پىرسەنت، ئۆزبېكلەرنىڭ نىسبىتى ئاران 0.5 پىرسەنتلا بولغان.

بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئافغانىستاندىكى كۈرەشكە تۈركىلەرنىڭ قانچىلىك كۆپ قاتناشقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرمەكتە. دېگەندەك شىمالدا قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر ئافغانىستان مەنبەلىرىنىڭ ئۆزىدىمۇ ھەر تۈرلۈك مەلۇماتلار ئارقىلىق ئىسپاتلانماقتا. جەمىيەتى ئىسلام يېتەكچىسى رابباننىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى مەسئۇت خېلىلنىڭ 1986-يىلىسى بىر ژۇرنالغا يېزىپ بەرگەن ماقالىسىدىكى مۇنۇ جۈملىلەر ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى ئويغا سالىدۇ:

شىمال تەرەپ ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر رايون. نوپۇسىنىڭ 90 پىرسەنت قىسمى تا بۈگۈنگىچە يۇرتىدىن ئايرىلمىغان. ئۇ يەردىكى كىشىلەر سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ ئورتا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن ئوخشاش تىلدا سۆزلىشىدۇ؛ مەدەنىيەتلىرى بىلەن دىنى ئېتىقادلىرىمۇ ئوخشاش (ئۆزبېك، تۈركمەن، تاجىك قاتارلىقلارنى دېمەكچى). شۇڭا، سوۋېتلەردە پەنەتراسيون ئەندىشىسى باش كۆتەرمەكتە. بۇ جايلاردا نۇرغۇن ساندا مۇجاھىت بار بولۇپ، ئۇلار ھېچ بولمىغاندا 6 يىللىق جىھات قىلىش تەجرىبىسىگە ئىگە.

ئەپسۇسكى، شىمالدىكى 8 ۋىلايەتتە قانات يايدۇرلغان كۈرەشنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تەشكىل قىلىۋاتقان تۈركى گۇرۇپپىلار ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە

ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ چىقالمىغان بولغاچقا، تۈركى گۇرۇپپىكىلەرنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىتالايدىغان بىرەر پارتىيىمۇ يوق ئىدى. تۈرك قوماندانلىرىنىڭ كۆپى رابباننىڭ جەمىيىتى ئىسلامىغا، ئاز بىر قىسمى ھىزبى ئىسلامنى ئاساس قىلغان باشقا پارتىيىلەرگە باغلىنىپ كۈرەشنى قانات يايدۇرماقتا ئىدى. ئەمما ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، مەيلى يارەملەرنى تەقسىم قىلىش ئىشىدا بولسۇن ياكى رەھبەرلىك ئورۇنلىرىدا ۋەزىپىگە تەيىن قىلىنىشلاردا بولسۇن تۈركىي گۇرۇپپىدىكىلەرگە قارىتا ئېغىر ئايرىمچىلىق قىلىنىۋاتقانلىقى مەلۇم بولۇشقا باشلايدۇ. مانا بۇ مەسىلىدە بىر تۈركى پارتىيىسىنىڭ تەشكىل قىلىنىشىنىڭ نەقەدەر مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلۇشقا باشلاندى.

شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھادى ۋە ئازاتبەگ ھەرىكىتى

1981-يىلىنىڭ باشلىرىدا پاكىستانىنىڭ پېشاۋۇر شەھىرىدە تۈركىستان مۇجاھىتلىرى قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي چاقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلغان كىشىلەر تاھىر مۇتاھھار، ئابدۇل مەننان، ئابدۇلكېرىم مەخدۇم (ئابدۇكېرىم مەخدۇم 1942-يىلىسى شىبىرغان ئۆلكىسىنىڭ قىزىلئاياق كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. بوۋىسى ئافغانىستان تۈركمەنلىرىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى ئىدى. 13-نۆۋەتلىك ئافغان پارلامېنتىدا جۇزجان ئۆلكىسىدىن خەلق ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان. مۇھەممەت داۋۇتخان ھاكىمىيىتى دەۋرىدە سىياسىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ 14 ئاي تۈرمىدە ياتقان. بابراك قارمال ئېلان قىلغان كەچۈرۈم ئېلانى تۈپەيلىدىن تۈرمىدىن ئازاد بولىدۇ. كېيىن پاكىستانغا بېرىۋالغان مەخدۇم، پېشاۋۇردا تۈركىلەر پارتىيىسىنى قۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1981-يىلى تۈركىيىگە كۆچۈپ كېلىپ، توكاتقا ئورۇنلاشقان. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ۋە نۇرىددىن تالقانى قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. يانۋار ئېيىدا چاقىرىلغان بۇ يىغىنغا پاكىستانغا كۆچۈپ كەلگەن تۈركى ئىرقىدىكى سىياسىي كىشىلەر بىلەن ئافغانىستان تەۋەسىدە كۆرەش قىلىپ كېلىۋاتقان قوماندانلارنىڭ ۋاكالەتچىلىرى قاتناشقانىدى. بۇ قۇرۇلتايدا مۇزاكىرە قىلىنغان ئەڭ مۇھىم مەسىلە تۈركلەرگە تەۋە ئايرىم بىر پارتىيە قۇرۇش زۆرۈرىيىتىنىڭ بار-يوقلۇقىنى بەلگىلەش ئىدى. چۈنكى، بۇ مەسىلىدە يىغىن قاتناشقۇچىلىرى ئارىسىدا ئىككىلىنىشلەر ساقلانماقتا ئىدى.

ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ بىر قىسمى ئايرىم بىر تۈركىلەر پارتىيىسى قۇرۇپ چىقىش تەرىپىدە تۇرغان بولسا، يەنە بىر قىسمى بۇنداق بىر تەشكىلات بارلىق ئېتنىك قەۋملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدىغان بۆلۈشى كېرەك دەپ قارىشاتتى. ئازسانلىق بولۇپ قالغان يەنە بىر قىسمىلار بولسا ئايرىم بىر تۈركىلەر پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ھاجەتسىز دەپ قارىشاتتى. ئۇلار كۈرەشنى بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان شەكلى بويىچە باشقا پارتىيىلەر ئىچىدە تۇرۇپ داۋاملاشتۇرۇشنىڭ تېخىمۇ ئاسان بولىدىغانلىقى تەرىپىدە ئىدى. ئازسانلىقنى تەشكىل قىلىۋاتقان بۇ گۇرۇپپىكىلەر پاكىستان ھۆكۈمىتىنىڭ يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان بىر پارتىيىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرۇۋېلىشى سەۋەبىدىن ئۇرۇش ئۈچۈن ياردەمدىن مەھرۇم بولۇپ قالىدىغان بىر پارتىيە مەۋجۇتلۇقىنى داۋام قىلدۇرالماي قېلىشى مۇمكىن دەپ ئەنسىرىشەتتى. ئەسلىنى سۈرۈشتە قىلغاندا، بۇ قۇرۇلتايغا قاتناشقان بارلىق ۋەكىللەر بۇنداق ياردەمگە ئېرىشەلمەي قېلىشىدىن بەكلا ئەنسىرىشەتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي ئېنىق بىر نەتىجىگە كىلەلمەي، بۇ ئىشنى يەنە بىر قېتىملىق قۇرۇلتايدا ھەل قىلىش قارارىنى ئېلىپ تارقىلىشىدۇ.

ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىلىدۇ. بۇ قېتىملىق قۇرۇلتاي يىغىنىدا شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھادى نامىدا بىر تۈركىلەر پارتىيىسى قۇرۇپ چىقىش قارارى ئېلىنىدۇ. قۇرۇلىدىغان پارتىيىنىڭ ۋاقتىلىق رەئىسلىكىگە ئازاتبەگ (ئازاتبەگ كېرىمى 1952-يىلى ئىستانبۇلدا تۇغۇلغان. ئاتىسى دوكتور ۋارىس كېرىمى، ئاپىسى بولسا ئاخىرقى قوقان خانلىقىنىڭ پادىشاھى خۇدايارخانىنىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئازادبەگ قانۇن پاكولتېتىنى پۈتتۈرگەن بولۇپ، ئافغانىستان ۋەقەسى ئوتتۇرىغا چىققىنىدىن كېيىن شىمالى ئافغانىستاندىكى تۈركىلەرنىڭ سىياسىي ۋە قوراللىق قوشۇن تەشكىللەش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) سايلىنىدۇ. ئەينى ۋاقتىدىكى ئەھۋاللارنى ئازادبەگ مۇنداق بايان قىلىدۇ:

1981-يىلىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە ئىبراھىم پاختا ئا ق ش دىن ماڭا تېلىپون قىلىپ، ئەتىسى پىشاۋۇردا بىر "تۈركىستان مۇجاھىتلىرى يىغىنى" ئېچىلىدىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىپ بۇ يىغىنغا مېنىمۇ قاتناشساڭ دەپ مەسلىھەت قىلىدۇ. مەن ئۇنىڭغا، يىغىن تەشكىل قىلغۇچىلىرىدىن ماڭا ھېلىغىچە بىرەر تەكلىپ كەلمىگەنلىكىنى ئېيتتىم. مەن ئۇ كۈنلەردە ئافغانىستان گىراجدانى بولغانلارغىلا تەكلىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدىم. شۇنداق قىلىپ تۇنجى

قۇرۇلتايغا قاتناشمىغان ئىدىم. ئەمما ئۇ قېتىملىق قۇرۇلتاي ھېچقانداق بىر نەتىجىسى بولمايلا تارقالغانىكەن. پاكىستان ھۆكۈمىتى بۇنداق بىر پارتىيىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ، دەيدىغان قاراش ھەممىگە ھاكىم ئىكەندۇق. شۇنداق بولغاچقا، پارتىيە قۇرۇش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىشنى قىيىنلاشتۇرۇپ قويغانىدى.

ئەسلىدە، پىشاۋۇردا ئافغان پارتىيىلىرى قۇرۇلۇۋاتقان دەسلەپكى كۈنلەردە رابباني مېنىڭ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت قىلىپ كېلىۋاتقانىدى. ئۇ، مېنىمۇ پارتىيىسىدە مۇھىم ۋەزىپە ئېلىشىمنى تەلەپ قىلغانىدى. رابباني، پاكىستان ئارمىيىسىدە پولكوۋنىك بولغان، دائىم شاھزادە كامال ئەپەندىنىڭ يېقىن دوستى ئىدى. دائىم دېگەن بۇ كىشى يەنە كېلىپ ئۆز ۋاقتىدا ھەربىي مەكتەپ مۇئالىمى، پاكىستان ئارمىيە باش قوماندانلىقى بىلەن ئارمىيە ئىستىخبارات تەشكىلاتىدا مۇھىم ئورۇندىكى بىرسى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، رابباننىڭ پارتىيىسىگە ياردەم قىلىش مەسلىسىدە بۇ پولكوۋنىك ياردەم قىلغانىدى. رابباني بۇ ئەھۋاللارنى بىلگىنى ئۈچۈن مېنىمۇ يېنىغا تارماقچى بولغانىدى. ئەمما مەن ئۇ ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ بۇ مەسلىھەتىگە قىزىقمىغان ئىدىم.

تۈركىستان مۇجاھىتلىرى قۇرۇلتىيى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىگىنىدىن كېيىن دائىمىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، ئايرىم بىر پارتىيە قۇرساق ياردەم قىلالارسەنمۇ دەپ سورىدىم. دائىم ماڭا بۇ جەھەتتە قولىدىن كېلىشچە ياردەم قىلىدىغانلىقىنى، تېگىشلىك ئورۇنلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلىنىشىغا ياردەمدە بولىدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن، تۇنجى قېتىملىق مۇجاھىتلار قۇرۇلتىيىنى چاقىرغان كىشىلەر بىلەن ئالاقىلەشتىم. 20 كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئىككىنچى قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىلدى. بۇ قۇرۇلتايدا "شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلامى ئىتتىھاتى" نامىدا بىر پارتىيە قۇرۇپ چىقتۇق. ئابدۇكېرىم مەخدۇم بۇ پارتىيىنىڭ رەئىسى بولدى. تاھىر مۇتاھھار باش سېكرېتار، قارى ھۈسەين مالىيە ئىشلىرى مەسئۇلى بولۇپ تەيىنلەندى. دوكتور ئەزەم دادفەرمۇ رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىچىدە ئىدى. مەن سىياسىي بۆلۈم باشلىقى بولغانىدىم. قوراللىق قوشۇن تەشكىلاتىنى رەتكە سېلىش، قورال ۋە پۇل ھەل قىلىش قاتارىدىكى ئىشلار ماڭا يۈكلەنگەنىدى. تۇنجى قېتىملىق ماددىي ياردەمنى راۋالپىندىدە زاۋۇتى بولغان ئەكبەر ئەپەندىدىن ئالدۇق. ئۇ بىزگە 3 مىڭ روپىيە ئەتراپىدا پۇل بەرگەنىدى. بۇ پۇل، قوراللىق ئۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتقان بىر مۇجاھىتلار ھەرىكىتى ئۈچۈن تۆگىنىڭ قۇلىقىچىلىكىمۇ كەلمەيدىغان بەكلا ئاز پۇل ھېسابلىناتتى. ...

بىرەر ھەپتىدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى فېۋرال ئېيىنىڭ باشلىرىدا ئابدۇكېرىم مەخدۇم بىلەن بىرلىكتە ئىستانبۇلغا باردىم. دايىمىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىگەن ئىدۇق. ئى س ئى (پاكىستان مەخپىي ئاخبارات تەشكىلاتى – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) تەۋسىيە ئافغانىستان جىھاد ھەرىكىتىگە ياردەم قىلىش كومىتېتى قۇرۇلغانىدى. كېرەكلىك بارلىق قۇرال-ياراغ، ماددىي ئەشيالار ۋە يېمەك-ئىچمەكلەر تەقسىماتى بۇ كومىتېت ۋاستىسى بىلەن بىجىرىلمەكتە ئىدى. 8-فېۋرال كۈنىسى 350 تال كالاشنىكوف ۋە ماددىي ئەشيالاردىن تەشكىل تاپقان تۇنجى قورال ياردىمىنى تاپشۇرۇپ ئالغانىدۇق. ئافغانىستانداىكى تۈركىيىلىك قوماندانلار بىلەن ئالاقىلەشتۇق. ئۇندىن باشقا يەنە پاكىستانداىكى مۇجاھىتلار ئىچىدىن ئۇرۇشقا بارالايدىغان مۇجاھىت گۇرۇپپىلارنى تەشكىللەپ چىقىش ئۈچۈن ئىشقا كىرىشتۇق.

ئەپسۇسكى، ياردەملەر كېلىشكە باشلىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىچىدىمۇ مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان ئىدى. 3 ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندە دوكتور كېرىم زارىنىڭ ئۆكىسى نەبىجان ۋە ئۇنىڭ سەبداشلىرى تەرىپىدىن پارتىيە سېكرېتارى تاھىر مۇتاھھار سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بىز بۇ ۋەقەدىن كېيىن ھەرىكىتىمىزنى ئىمكان بار زىيانغا ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن قولىمىزدىن كېلىشىچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولساقمۇ، ئىشەنچسىزلىك ئۇرۇقلىرى تېرىلىپ بولغانىدى. ئەسلىدىنلا بىزنىڭ پارتىيە قۇرۇشىمىزدىن رازى بولمىغان باشقا ئاساسى پەشتۇ پارتىيىلىرى بىزگە قارشى كەڭ كۆلەملىك تەشۋىقاتقا كىرىشكەنىدى. ئۇلار، بۇ پارتىيىدىكىلەر مىللەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانماقتا، ئىسلام دىنىغا زىت ھەرىكەت قىلىشماقتا دېگەندەك بوھتانلار بىلەن بىزگە قارايدىغان بىر قىسىم مۇجاھىتلارنىڭ بېشىنى قايدۇرۇشقا، ئارىمىزدا زىددىيەت ئۇرۇغلىرىنى تېرىشقا كىرىشكەنىدى.

بۇ گۇرۇپپىكى كىشىلەرنىڭ كۈشكۈرتۈشى نەتىجىسىدە، تاھىرنىڭ بېشىغا كەلگەننى ماڭمۇ راۋا كۆرۈشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلدىم. سىياسىي ۋە قورالىق قوشۇن بۆلۈمىنىڭ رەھبىرى بولغانلىقىم، پاكىستان ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن مېنىڭ ۋاستىچىلىقىمدا پارتىيىمىزنىڭ مۇناسىۋەت قۇرغانلىقى سەۋەبلىك، رەئىس مەخدۇمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق رەھبەرلەر ئارىسىدا ئېغىر نارازىلىقلار كۆرۈلۈشىگە سەۋەب بولۇۋاتقاندەك كۆرۈلمەكتە ئىدى. پاكىستان گىراجدانى بولغان بىر

تۈركستانلىق بولغانلىقىم سەۋەبىدىن، ئافغان جىھات سىستېمىسى تەۋسىيە مېنىشكەك بىرسىنىڭ بۇنچە تەسىرگە ئىگە ئورۇندىكى بىرسى بولۇشۇمنى ھەرگىز خالىمايتتى.

بۇ يەردە، تۈركىلەر پارتىيىسى رەئىسى ئابدۇلكېرىم مەخدۇم بىلەن ئۇنىڭ مۇئاۋىنى بولغان ئازاتبەگ ئوتتۇرىسىدا بىر كۆرەش كېتىۋاتقانلىقى مەلۇم. مەخدۇمنىڭ تۈركىلەر پارتىيىسىنى پىر سىيىت ئەخمەت جەرەنىڭ (جەيلانىنىڭ) پارتىيىسى بىلەن باغلاشتۇرۇش ئىشى بۇ سۈركىلىشنى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. مەخدۇم، ئازاتبەگ بولماي تۇرۇپ بۇ پارتىيىنى باشقۇرۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. شۇڭا ئۇ، باشقا بىر پارتىيە قۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ بىرەر نەتىجە چىقىرالمايدۇ. بۇ ۋاقىتتا تۈركىيە دۆلەت باشلىقى كەنان ئەۋرەنىنىڭ پاكىستانغا قىلغان زىيارىتىدىن كېيىن تۈركىيىگە 4500 دەك تۈركى ئىرقىدىن بولغان كۆچمەن قوبۇل قىلىش ئىشى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. مەخدۇم، تۈركىيىگە كۆچمەن بولۇپ كېتىش نىيىتىگە كېلىپ، 1982-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆزىگە تەۋە بىر گۇرۇپپا كىشىلەر بىلەن بىرگە تۈركىيىگە كېتىۋالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئازاتبەگ شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھادى پارتىيىسىنىڭ بىردىن-بىر مەسئۇلىغا ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەھۋاللارنى ئازاتبەگ مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئۇرۇش، بەكلا قىممەت بىر ھەرىكەت. گەرچە پاكىستان ھۆكۈمىتىدىن بەلگىلىك مىقداردا قورال-ياراغ بىلەن باشقا نەرسىلەرنى ئېلىپ تۇرۇۋاتقان بولساقمۇ، بىزگە قارايدىغان قوماندان (كوماندىر – ت) ۋە جەڭچىلەرنىڭ چىقىملىرىنىمۇ ئۈستىمىزگە ئېلىشقا مەجبۇر ئىدۇق. بۇ جەھەتتە بەكلا كۆپ قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلدىم. قولىمىزدا پۇل بولمىغاچقا، ئافغانىستاندا سۈرۇش قىلىپ يۈرگەنلەر بىزگە يېقىن يولاشمىدى. شۇنچە زور قىينىچىلىقلارغا قارىماي، پىشاۋۇردا كۆچلۈك بىر مەركەز قۇرۇپ چىقىۋالغانىدۇق. شۇنىڭدەك يەنە قالغان پارتىيىلەرنىڭ ئۇرۇش ماتېرىياللىرى ساقلانغان ئىسكىلاتلار جايلاشقان مىرانشاھ شەھىرىدە بىزمۇ بىر ئىسكىلات بىلەن بىر قارارگاھ قورىۋالغانىدۇق. پاكىستاندىكى لاگېرلاردا تۇرۇۋاتقان مۇساپىرلار ئىچىدىن جىھاتقا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلغان كىشىلەرنى بۇ لاگېرلاردا تەربىيىلەپ ئافغانىستادىكى تۈركىلەر رايونلىرىغا، بىزگە تەۋە كوماندىرلارنىڭ يېنىغا يوللاشقا باشلىدۇق. ئۇرۇشتا ياردار بولغان تۈركىلەر بۇ مەركەزلەرگە ئۆرتىلىپ، ئۇ

يەردىكى سەھىيە خادىملىرىمىز تەرىپىدىن داۋالىناتتى. پاكىستان ھۆكۈمىتىدىن ياكى بولمىسا پۇل تاپالىساق بىتەرەپ قورال ئەتكەسچىلىرىدىن سېتىۋالغان قورال ۋە ئۇرۇش ماتېرىياللىرىنىمۇ شىمالى ئافغانىستانغا ئۆزىمىز تۇراتتۇق. ئاشۇر پالۋان قاتارىدىكى نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك تۈركى كوماندىر پارتىيىمىز قول ئاستىدا تۇرۇپ كۈرەشنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھادى پارتىيىسى، 80-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ شىمالى ئافغانىستاندىكى جەڭلەردە ئەڭ كۈچلۈك تەشكىلات ھالىغا كېلەلىگەن ئىدى.

تۈركىلەر پارتىيىسى، دەسلەپتە سەمەنگان رايونىنىڭ تاتار ئۇرۇش سېپىدا بىر قارارگاھ قۇرۇپ چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن باريمان رايونىنىڭ يېقىنلىرىدىكى كۆھى مەردتىمۇ ئىككىنچى قارارگاھىنى، ئايبەك رايونىدا ئۈچىنچى قارارگاھىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. فارياب، جۈزجان، بەلخ ۋە سەمەنگان قاتارىدىكى تۈركىلەر مەركەزلەشكەن رايونلاردا قانات يايدۇرۇلغان جەڭلەر بۇ مەركەزلەرنىڭ بىرتۇتاش يېتەكچىلىكىدە قانات يايدۇرلماقتا ئىدى. ئىمام بۇخارى بىلەن تىرمىزى نامىدا ئىككى كورپۇس قۇرۇلغانىدى. سەمەنگان رايونىدا مەۋلەۋى ئابدۇلقۇددۇس بىلەن تاتار مەۋلىۋى ئىسلام، قۇندۇزدا ئەپسانە ھالىغا كەلگەن باسمىچىلار يېتەكچىسى ئىبراھىم لاقاينىڭ ئىنىسىنىڭ نەۋرىسى بولغان خالىددىن، باغلان رايونىدا ئايىت مۇرات، جۈزجان رايونىدا بولسا ھاشىر پالۋان قاتارلىقلار تۈركىلەر پارتىيىسىگە تەۋە جەڭ قىلىۋاتقان قوماندانلار ئىدى. بولۇپمۇ ھاشىر پالۋان (ئاشۇر پەھلىۋان) بىلەن مەۋلەۋى ئابدۇلقۇددۇس ئىنتايىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بىر قانچە جەڭگە قوماندانلىق قىلغانىدى. بۇ كۈرەشلەر، ئەزەلى تۈرك دۈشمىنى بولغان پەشتۇ مىللەتچىسى ھىكمەتيارنىڭمۇ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەنلىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك قانات يايدۇرۇلغانىدى. 1988-يىللاردا بىر تۈركىيە تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ مۇخبىرلار ئۆمىكى زىيارەت قىلىش ۋاقتىدا ھىزبى ئىسلام يېتەكچىسى ھىكمەتيار، "تۈركىلەرنىڭ جىھاتتىكى ئورنى قانچىلىك؟" دېگەن سوئالىغا مۇنداق جاۋاب بەرگەنىدى:

تۈركىلەر شىمالى ۋىلايەتلەردە ئىنتايىن كۈچلۈك تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ ئىنتايىن مۇھىم قارشىلىق كۆرسىتىش پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانماقتا. مەن سىلەرگە بىردىن-بىردىن ئىسمىنى ئاتاپ كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بىر مۇنچە تۈركى قوماندانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە جەڭ قىلماقتا.

يەنە بىر يېتەكچى جەيلانىنىڭ يەنە شۇ سوئالغا بەرگەن جاۋابى تۆۋەندىكىدەك ئىدى:

ئازاتبەگ، تۈركمەن ۋە ئۆزبېك قېرىنداشلىرىمىزنىڭ يېتەكچىسى ھېسابلىنىدۇ. بىز ئۇنىڭ بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ بىرلىكتە جەڭ قىلماقتىمىز.

(رەسىم ئورنى)
شىمالى ۋىلايەتلەر ئىسلام ئىتتىھادى پارتىيىسىنىڭ يېتەكچىسى ئازاتبەگ بىلەن دوكتور ئەھمەت ئەنجان ئافغانىستان-پاكىستان چېگرا بويىدىكى بىر قارارگاھتا. مىرانشاھ، 1989-يىلى يانۋار

ئازاتبەگنىڭ پارتىيىسىگە ئەزا بولماقچى بولغان كىشى چوقۇم تۈرك قەۋمىلەردىن كەلگەن بىرسى بولۇشى شەرت ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئازاتبەگ بىلەن شىمالى ۋىلايەتلەر ئىسلام ئىتتىھادى پارتىيىسى مىللەتچى، جىھاتقا بۆلگۈنچىلىك قىلغۇچى دېگەن قارىلىنىشلارغا دۇچ كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئازاتبەگنىڭ شىمالى ئافغانىستان تۈركىلىرىنى بىر نۇقتىغا كەلتۈرۈش جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلىرى بۇ تەۋەدىكى تەسىر كۈچىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورققان پەشتۇ مىللەتچى پارتىيىلەرنى قاتتىق بىئارام قىلماقتا ئىدى. ئازاتبەگ پات-پات ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىۋاتقان ئافغانىستان ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن ئازاد قىلىنىش نۆۋىتى تۈركىستانغا كېلىدۇ دېگەن چاقىرىقلىرى، سۆزىتلار ئىتتىپاقىنىمۇ قاتتىق ئۈركىتىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇڭا، سۆزىت تەشۋىقاتچىلىرى ئازاتبەگنى پانتۈركىست دەپ قارىشىپ، ئۇنىڭ پارتىيىسىنى چەكلەش ئۈچۈن ئازاتبەگنى غەرب كۈچلىرى بىلەن پاكىستانىنىڭ ئىشپىيونى دەپ تەشۋىق قىلىشقا كىرىشكەنىدى (فرانسۇز تەتقىقاتچى ئولىۋېر روي، «شىمالى ئافغانىستاندا ئېتنىك كىملىك ۋە سىياسىي قۇرۇلما» دېگەن تەتقىقات ماقالىسىدە، تۈركى پارتىيىسىگە قارىتىلغان پاكىتى بولمىغان بارلىق بوھتانلارنى قاتارغا تىزىپ كېلىپ، ”ئازاتبەگنىڭ پارتىيىسى كابولدىكى نەجىبۇللا ھاكىمىيىتىنىڭ قارشىلىق كۈرسىتىش ھەرىكەتلەرنى پارچىلاش ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېلىۋاتقان بىر تروۋا ياغاچ ئېتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس“ دەيدىغان پۈتۈنلەي نامەرتلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان باھانى سۆزىدۇ. يەنە شۇ ئاپتور، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېلان قىلغان «ئافغانىستاندىكى قارشىلىق كۈرسىتىش ھەرىكىتى ۋە ئىسلام» دېگەن كىتاۋىدىمۇ ئىران ياردەم قىلىپ كېلىۋاتقان ئەڭ كۈچلۈك شىيە پارتىيىلىرىگىچە بولغان بارلىق سىياسىي ھەرىكەتلەر ئۈستىدە توختالغان بولۇپ، بۇلارغا نىسبەتەن ئازاتبەگ بىلەن ئۇنىڭ تۈركىلەر پارتىيىسى توغرىلىق بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي ئۆتۈپ كەتكەن. بۇ رايونغا مۇناسىۋەتلىك

مەسىلىلەر مۇتەخەسسىسى بولغان روينىڭ ئافغانستان جەھاتىدا پەشتۇ پارتىيىلىرى بىلەن ئەخمەت شاھ مەسۇدنى ئالاھىدە كۆككە كۆتۈرۈپ تونۇشتۇرۇش بىلەن، شىمالى ئافغانستان تۈركىلىرىنىڭ بۇ جەھاتتىكى تۆھپىلىرى ھەققىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي ئۆتۈپ كېتىشكە ئۇرۇنغانلىقى، ئىلمىلىككە پۈتۈنلەي زىت، قارىغۇلارچە ھۆكۈم قىلىشتەك بىر ئۇسلۇب بىلەن ھەركەت قىلىدىغان بىرسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

1987-يىلىسى، ئافغانستان ئۇرۇشى نۇقتىسىدىن تۈپكى بۇرۇلۇش بولغان بىر يىل ئىدى. موسكۋا دائىرىلىرى ئافغانستانىدىكى ھەربىكتىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، بۇ يەردىكى پاتقاقلىقتىن دەرھال چېقىپ قۇتۇلۇش نىيىتىگە كەلگەنىدى. نەتىجىدە، موسكۋا دائىرىلىرى سوۋېت ئارمىيىسىنى باسقۇچلار بويىچە چېكىنىدۇرۇپ چىقىدىغانلىقىنى، ئەمما نەجىبۇللا ھۆكۈمىتىگە ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋە ئارقا سەپ تەمىناتى جەھەتتە ياردەم بېرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇ يىلىنىڭ يانۋارىدا موسكۋا بىلەن كابۇل ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق شەرتنامىسى ئىمزالىنىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي نەجىبۇللا ھۆكۈمىتى 150 مىڭدىن ئارتۇق سوۋېت قوشۇنلىرىنىڭ ئافغانستاندا تۇرۇۋاتقانلىقىغا قارىماي يالغۇز ئىقتىسادى ۋە تېخنىكىلىق ياردەملەرگىلا تايىنىپ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالالمايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. بۇنداق بىر قۇورچاق ھۆكۈمەت چوقۇم بىر كۈنىسى ئاغدۇرىلىدىغانلىقى، بۇنىڭدىن كېيىن ئافغانستاندا قانداق بىر ھاكىمىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشى لازىملىقى مۇھاكىمە تېمىسىغا ئايلانغان ئىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر يىل، ئۇرۇش-توقۇنۇشلار ۋە مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەردە بولغان دىپلوماتىك چارە ئاختۇرۇشلار بىلەن ئۆتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بوز ھۆكۈمىتى ئافغان جەھاتچىلىرىغا 500 مىليون دوللارلىق ياردەم ئاجرىتىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ كۈرەشنىڭ سىرتىدا قالغان پارتىيىلەر بۇ ياردەم سوممىسىدىن بەھرىلىنەلمەيدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئامېرىكا ياردەمى پاكىستان ۋاستىچىلىقى بىلەن تارقىتىلماقتا بولۇپ، پاكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىغان مۇجاھىت پارتىيىلىرىگىلا ياردەم تەمىنلىنىدىغان بولىدۇ. ياردەمنىڭ يەنە بىر قىسمىنى سەئۇدى ئەرەبىستان ھۆكۈمىتى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. 1989-يىلى 15-فېۋرال كۈنىدىن باشلاپ سوۋېت ھەربىي قىسىملىرى قولىدىكى قۇرال-ياراغ، ئۇرۇش

ماتېرىياللىرى ۋە ھەربىي قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئافغانىستان ئارمىيىسىگە تاشلاپ بېرىپ، چېكىنىش ئىشلىرىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

ئۇرۇسلار چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئافغانىستاندىكى ئۇرۇش كومۇنىست نەجىبۇللا ھۆكۈمىتى بىلەن قارشىلىق كۈرسەتكۈچى پارتىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشىغا ئايلىنىدۇ. پاكىستاندا تۇرۇۋاتقان پارتىيىلەر سوۋېت قوشۇنلىرى چېكىنىپ تۆتىنچى كۈنىسى راۋالپىندى شەھىرىدە 437 ۋەكىل قاتناشقان بىر قۇرۇلتاي چاقىرىدۇ. ئەمما بۇنىڭ ئۈچۇن ۋەكىل تالىلىنىشتا ئافغانىستاندىكى مىللەتلەرنىڭ نوپۇس نىسبىتى كۆزدە تۇتۇلماستىن، تۈركىلەر بىلەن ھازارالارغا بەكلا ئاز ۋەكىل سايلاش تەكلىپى بېرىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئازاتبەگنىڭ تۈركىلەر پارتىيىسى بىلەن ھازارا پارتىيىلىرى بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ يىغىنغا قاتناشمايدۇ.

پەشتۇلارنىڭ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكى ئاساسىدا ئېچىلغان بۇ قۇرۇلتايدا دۆلەت رەئىسلىكىگە مۇجەددىدى، باش مىنىستىرلىككە سايياف سايلىنىدۇ. ھېكىماتيار تاشقى ئىشلار مىنىستىرى، يۇنۇس خالىس دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى ۋە رابباني بولسا ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. بۇ ھۆكۈمەتتە يالغۇز رابباننلا پەشتۇ ئەمەس باشقا مىللەتتىن ئىدى.

ۋەزىيەت بۇ ھالغا كەلگىنىدىن كېيىن، 1989-يىلىنىڭ يانۋاردا ئازاتبەگ، قوماندانلىرى ۋە ئىككى مىڭدەك ئەسكىرى بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا قاراپ يولغا چىقىپ، سەمەنگان رايونىدىكى قارارگاھىغا بېرىپ ئورۇنلىشىدۇ. ئازاتبەگ، بۇندىن كېيىن كۈرەشنى ئافغانىستان ئىچىدە تۇرۇپ قوماندانلىق قىلماقچى بولىدۇ.

سوۋېتلار چېكىنىپ چىقىپ كەتكىنىدىن كېيىن قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە قارايدىغان ھەربىي قىسىملار پاكىستان چېگرىسىغا يېقىن بولغان، كابۇل يولى ئۈستىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك بىر شەھەر ھېسابلىنىدىغان جالالئاۋاتقا ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇھاسىرە قىلىنىشلارغا قارىماي، مەركىزى ھۆكۈمەتكە تەۋە ھەربىي قىسىملار كابولدىن كېلىۋاتقان زور كۆلەملىك ھاۋا ئارمىيە ياردىمىگە تايىنىپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ مەغلۇبىيەت، مۇجاھىتلارغا ياردەم قىلىپ كېلىۋاتقان ئەللەر ئىچىدىمۇ كۆچلۈك ئۈمىتسىزلىكلەرنىڭ توغۇلىشىغا سەۋەب بولىدۇ. مۇجاھىتلارغا

ئەڭ كۈچلۈك ياردەم قىلىپ كېلىۋاتقان پاكىستان بىلەن ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ھۆكۈمەتلىرى ۋاقىتلىق مۇجاھىتلار ھۆكۈمىتىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلغىلى ئۇنىمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېتلار ئىتتىپاقى ھەر كۈنىسى لىق 25 ئىلىيۇشىن قۇرال-ياراغ، ئۇرۇش ماتېرىياللىرى، يېمەك-ئىچمەك ۋە يېقىلغۇ يەتكۈزۈپ تۇرۇش ئارقىلىق نەجبۇللا ھاكىمىيىتىگە بېرىۋاتقان ئارقا سەپ تەمىناتىنى ئۈزمەي بېرىپ كەلمەكتە ئىدى.

سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ چېكىنىپ چىقىپ كېتىشىدىن كېيىن كابۇل ھۆكۈمىتىنىڭ تېزلىكتە يىمىرىلىپ كېتىدىغانلىقىنى ئويلىغان مۇجاھىتلار بىرلەشمە ھۆكۈمىتى بۇنداق بىر ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلغان كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىشلەر باش كۆتۈرۈشكە باشلايدۇ. بولۇپمۇ ئەخمەت شاھمەسئۇد قوشۇنلىرى بىلەن ھېكىمەتيارغا قارايدىغان قىسىملار ئوتتۇرىسىدا كۈچلۈك توقۇنۇشلار يۈز بەرمەكتە ئىدى. 1989-يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا، تەركىبىدە تۈركى ئىرقىدىن بولغان قۇماندانلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان 30 نەپەردەك يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارنى ھېكىمەتيارغا قاراشلىق قوراللىق كۈچلەر قاپقانغا چۈشۈرۈپ قىرىپ تاشلايدۇ. بۇ ۋەقە، مۇجاھىتلار بىرلەشمە ھۆكۈمىتى ئىچىدىكى بۆلۈنۈشنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، ئەخمەت شاھمەخسۇد پەشتۇ تەۋەسىنىڭ سىرتىدىكى قوماندانلارنى ئاساس قىلغان ھالدا مۇجاھىت قوماندانلىرىنى بىر نۇقتىغا توپلاپ ئىسلامى جىھات ھەيئىتى نامىدا بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىدۇ. شاھ مەخسۇد بۇ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئا ق ش بىلەن پاكىستانغا ئوخشىغان جىھاتقا ئارقا سەپ تەمىنات ياردىمى بېرىپ كېلىۋاتقان ئەللەر بىلەن بىۋاسىتە سۆزلىشىش شارائىتىنى يارىتىپ، پەشتۇلارنى ئاساس قىلغان ۋاقىتلىق بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى چەتتە قالدۇرۇش پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى. بۇنداق بىر تەشكىلات قۇرۇلۇش جەريانىدا شاھمەسئۇد بىلەن ئازاتبەگ ھەر تۈرلۈك سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ تۇرغانىدى. شۇنىڭغا قارىماي، ئازاتبەگ بۇ تەشكىلاتقا قاتنىشىش نىيىتىدە ئەمەس ئىدى.

مۇجاھىتلار سېپىدا بۇ تۈردىكى ۋەقەلەر يۈز بېرىۋاتقان مەزگىللەردە، كابولدىكى نەجبۇللا ھۆكۈمىتى مۇجاھىتلار بىلەن يارىشىش يولىنى ئاختۇرۇشقا كىرىشىدۇ. سوۋېت لاگېرىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن، نەجبۇللامۇ ئافغانىستان خەلق دېموكراتىك پارتىيىسىنىڭ نامىنى ۋەتەن پارتىيىسى دەپ ئۆزگەرتىدۇ. شۇنداق

قىلىپ، پائالىيەتلىرىنى مىللەتچى كۆرۈنۈشىگە كەلتۈرۈش، موسكۋانىڭ قورچىقى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغانىدى.

پەشتۇلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ كابۇل ھۆكۈمىتىنى ھىمايە قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە تۈركىلەر بىلەن ھازارلارغا تۈرغان يەرلىرىگە ئاپتونومىيە بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە، سابىق پادىشاھ زاھىر شاھ ۋە مۇتىدىل مۇجاھىت گۇروھتىكىلەر بىلەن جەنۇبىدە بىر قېتىملىق يىغىن چاقىرىپ، ئۆزىنىڭ پارتىيىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان كەڭ دائىرىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلايدۇ.

1991-يىلىسى، ئافغانىستاندا چارە ئىزدىنىشلەر بىلەن ئۆتىدۇ. يىل ئاخىرىسىغا كەلگىنىدە، مۇجاھىتلارنىڭ شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىگە قارىماي، نەجىبۇللا ھۆكۈمىتى كابولنى ئاساس قىلغان ھالدا مازارى شەرىپ، جالالئاۋات، قەندىھار ۋە ھېرات قاتارلىدىكى چوڭ شەھەرلەر بىلەن ئۇلارنى بىر-بىرسى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان ئاساسلىق يوللارنى قولدىن چىقارماي چىڭ ئىگىلەپ تۇرماقتا ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي، 1991-يىلىنىڭ 18-يانۋار كۈنىسى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ رەسمىي پارچىلانغانلىقى نەجىبۇللا ھۆكۈمىتىنىڭ تەغدىرىنىمۇ بەلگىلەپ بېرىدۇ.

نەجىبۇللا ھۆكۈمىتىنىڭ ئاقىۋىتى ۋە گېنېرال دوستۇم سەھنىدە

سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت ھالىغا كېلىشى بۇ رايوندىكى كۈچ تەڭپوڭلۇقىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. ئافغانىستان بىلەن جەمئىي 1500 كىلومېتىرلىق چېگرىسى بولغان تۈركمەنىستان، ئۆزبەكىستان ۋە تاجىكىستان قاتارلىدىكى ئۇچ جۇمھۇرىيەت، ئافغانىستاندا يۈز بېرىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش تەسىرىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشنى بەكلا ئارزۇ قىلىشاتتى. بولۇپمۇ ھېكىمەتيارغا ئوخشىغان چېكىدىن ئاشقان ئەقىدىپەرەسلەرنىڭ ئىسلامى جىھات قاراشلىرىنى يېيىش ئېھتىماللىقلىرىدىن بەكلا ئەنسىرەشمەكتە ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ پارچىلىنىشى، ئا ق ش باشچىلىقىدىكى پاكىستان ۋە ئىرانغا ئوخشىغان ئەللەرنىڭ بۇ رايونغا مۇناسىۋەتلىك ھېسابلىرىنىمۇ

زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋەتكەنىدى. ئىران بىلەن پاكىستان ئىككىسى ئورتا ئاسىياغا قارىتا تەسىرىنى كۈچەيتىش سىياسىتىنى ئىشقا كىرىشتۈرۈشكە باشلايدۇ. ئا ق ش ئۇچۇن بولسا، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى ئافغانىستان پاتقاقلىقىدا ھالىدىن كەتكۈزۈۋېتىش سىياسىتىنى داۋاملىق يۈرگۈزۈشىنىڭ ھاجىتى قالمىغانىدى. ئەندىكى مەقسەت، ئاساسەن ئالغاندا بۇ رايوننىڭ ئىقتىسادى مەنبەلىرىنى ئا ق ش نىڭ مىللىي مەنپەئەتىگە مۇۋاپىق قايتىدىن قۇرۇشقا يۈزلەندۈرۈش ئۇچۇن تىرىشىش ئىدى.

1992-يىلىنىڭ باشلىرىدا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، ھەرقايسى تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىر ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىش پائالىيىتى باشلىتىلىدۇ. نەجبۇللا بولسا، تۈركى جۇمھۇرىيەتلىرىدىن ئارقا سەپ تەمىناتىغا ئېرىشىش ئۇچۇن ھەرىكەت قىلماقتا ئىدى. ئەمما ئۆزلىرى تېخى ئەندىلا يېڭىدىن دۆلەت شەكىللەندۈرۈش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بۇ دۆلەتلەر سوۋېتلار ئىتتىپاقى دەۋرىدىكىگە ئوخشايدىغان ئۇنداق بىر يارەمنى ئۈستىگە ئالالىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلاردا بۇنداق يارەم قىلىش خىيالىمۇ يوق ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، كابۇل ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي ئاساسىنى تەشكىل قىلغان ۋەتەن پارتىيىسى تەركىبىدە كەلگۈسى ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك يۈرگۈزۈلىدىغان سىياسەت ھەققىدە پىكىر ئىختىلاپلىرىمۇ ئېغىر ئىدى. مەركىزى ھۆكۈمەتكە قارايدىغان قوراللىق قىسىملار بىلەن مۇجاھىتلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىشلەرمۇ كۆپىيىپ، توپ-توپ مۇجاھىتلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشلەر كۆرۈلمەكتە ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا، ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇرۇش توختىتىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئۇچۇن كۈچ چىقىرىپ كېلىۋاتقان بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ۋاكالەتچىسى بېنون سېۋان، نەجبۇللا بىلەن كۆرۈشىدۇ. بۇ كۆرۈشۈشتە، نەجبۇللا كەڭ ساھەلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن قۇرۇلىدىغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت لايىھىسىگە ماقۇل كېلىپ، بۇ ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشى ھامان بارلىق ھوقۇقلارنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ.

18-مارت كۈنىسى ئېلىنغان بۇ قارار، كابۇل ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋەتتى بولغان بارلىق تەرەپلەر ئۇچۇن ئالغاندا، ئۆزلىرىنىڭ مەۋقەسىنى قايتىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنىڭ بىر ئېلانى ھېسابلىناتتى. بۇ ئەھۋاللاردىن كېيىن، مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ كۈچلۈك ھەربىي قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان ئۆزبېك گېنېرال رېشىت دوستۇم، تاجىك گېنېرال ئابدۇمۇمۇن ۋە ئىسمائىلچىلار گۇروھىدىن

گېنېرال سېيىت مەنسۇر نادىرلار بىر يەرگە كېلىپ نەجبۇللا ھۆكۈمىتىگە قارشى كۈرەشكا ئاتلىنىش قارارى ئېلىشىدۇ. گېنېرال دوستۇم يېتەكچىلىكىدە تەشكىللەنگەن بۇ يېڭى ھەربىي بىرلەشمىنىڭ بىرىنچى نىشانى 18-ئافغانىستان كورپۇسى تەرىپىدىن مۇداپىئە قىلىنىۋاتقان مازارى شەرىپ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش ئىدى. مارت ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى شەھەرنى تارتىپ ئالغان بىرلەشمە ئارمىيە تېزلىكتە جەنوپقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئافرىل ئېيىنىڭ بېشىدا كابولغا يېتىپ بارىدۇ. 15-ئافرىل كۈنىسى كابۇل ئايرودرومى دوستۇمنىڭ قىسىملىرى تەرىپىدىن تارتىپ ئېلىنىدۇ. نەجبۇللا، كابولدىكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئورگىنىغا كىرىپ پاناللىنىدۇ. بۇ ئەھۋاللار روي بېرىۋاتقان بۇ بىر ھەپتىدە، نەجبۇللانىڭ مۇئاۋىنى بولغان خاتىپ، كابۇل شەھىرىنى ئەخمەت شاھمەخسۇد بىلەن گېنېرال دوستۇم ئارمىيىسىگە شەرتسىز ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

مۇجاھىتلار ھۆكۈمىتى ۋە كابولدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى

پايتەختىنىڭ دوستۇم قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە ئارمىيە كۈچلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىلگەنلىكى، ئۆز قوشۇنى كابۇل سىرتىدا قالغان ھېكمەتيارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. ئۇزۇنغا قالماي، پىشاۋۇردىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت رەئىسى بولغان مۇجەددىدى كابولغا كىرىپ دۆلەت رەئىسلىكىنى ئۆتكۈزۈپ ئالىدۇ ۋە 51 ئەزالىق مەركىزى ھۆكۈمەت كابىنىتىنى تەشكىللەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستاندا يېڭى بىر دەۋر باشلانغان ھېسابلاندى.

يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلغان قارارى، دۆلەت نامىنىڭ ئافغانىستان ئىسلام دۆلىتى دېگەنگە ئۆزگەرتىلىش ھەققىدىكى قارار ئىدى. ھاكىمىيەت شەرىئەت قانۇنلىرى بويىچە باشقۇرۇلىدىغان بولىدۇ. ئاياللارغا لېچەك كىيىش مەجبۇر قىلىنىدۇ. قىزلار-ئوغۇل ئارىلاش ئوقۇيدىغان مەكتەپلەر چەكلىنىدۇ. ھاراق-شاراب بىلەن قىمار قاتارىدىكى دىندا گۇناھ دەپ بەلگىلەنگەن ئىشلار پۈتۈنلەي چەكلىنىدۇ. ئافغانىستاندا بارلىققا كەلگەن بۇ يېڭى سىياسىي ۋەزىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان كۆچ تەڭپوڭلىقى رادىكال قاراشتىكى ھېكمەتيارنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. كابۇلنىڭ ئۆزبېك، تاجىك ۋە ھازار كۈچلىرى تەرىپىدىن تارتىپ

ئېلىنغانلىقى پەشتۇ تەسىرىنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇلۇشىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەتنى قوبۇل قىلالمىغان ھېكمەتيار، قوشۇنلىرىنى كابۇل ئەتراپىغا توپلاپ شەھەر ئىچىنى توپقا تۇتۇشقا كىرىشىدۇ. ھېكمەتيار، گېنېرال دوستۇمنى "نەجبۇللا ھۆكۈمىتىگە ياردەم قىلغان، كوممۇنىستلار بىلەن ھەمكارلاشقان بىرسى" دەپ قارىلاپ، دوستۇم قوراللىق قىسىملىرىنى كابولدىن چىقىپ كەتسۇن دەپ تەلەپ قىلىدۇ. ماي ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا دوستۇم، قىسىملىرىنى كابۇل سىرتىغا چىقىرىۋېتىدۇ، 6 ئاي ئىچىدە دۆلەت رەئىسى سايلىمى ئۆتكۈزۈلۈشى ۋە ھېكمەتيار نامزات قىلىپ كۆرسەتكەن بىرسى رەئىسلىككە سايلىنىشى كېرەك دېگەندەك مەزمۇنلار بويىچە كېلىشىمگە كېلىپ شەرتنامە تۈزۈلگەنلىكىگە قارىماي، بۇنداق بىر شەرتنامىنى ئىجرا قىلىش ئىمكانىيىتى پەقەتلا يوق ئىدى. بۇ ۋاقىتتا دوستۇمنى رەئىس مۇجەددىدى تۆت يۈلتۇزلۇق گېنېرالللىققا (ئورگېنېرال، دا جياڭ، ؟) ئۆستۈرگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئارتىپ كەتكەنىدى. مۇجەددىدىنىدن ۋەزىپە ئۆتكۈزۈپ ئالغان راببانىمۇ دوستۇمنى قاتتىق ھىمايە قىلماقتا ئىدى. دۆلەت رەئىسى بىلەن دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى (شاھ مەسۇت) نىڭ بىرلا مىللەت كىشىلىرىدىن بۆلۈشى، ئافغانىستان ھۆكۈمىتىدە تاجىك تەسىرى كۆرۈنەرلىك كۈچەيىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە ئىيۇننىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ھېكمەتيارنىڭ پەشتۇ قوراللىق قىسىملىرى بىلەن كابولدىكى ئۆزبېك، تۈركمەن، تاجىك ۋە ھازارا قوراللىق بىرلەشمىسى ئوتتۇرىسىدا قايتىدىن ئۇرۇش پارتلايدۇ.

ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

گېنېرال دوستۇم "شىمالى ئافغانىستان ھەربىي شۇراسىنىڭ باش قوماندانى" دەرىجىسىدىكى بىرسى ھېسابلانسىمۇ، ئافغانىستاندىكى قوراللىق قىسىملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئايرىم-ئايرىم بىرەر سىياسىي تەۋەلىكى بولغان كۈچلەر ھېسابلىناتتى. ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقىنى تولدۇرۇش زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلغان دوستۇم، 1992-يىلى ماي ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا مازارى شەرىپ شەھىرىدە شىمالى ئافغانىستاندا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان ھەربىي قوماندانلىرى بىلەن داڭلىق ئۇلېمالار قاتناشقان بىر قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىدۇ. بۇ سىياسىي ھەرىكەت پارتىيىسىنىڭ نامىنى «ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى» (جۇمبۇشى مىللىي) دەپ بېكىتىدۇ. گېنېرال دوستۇم، يىغىنىنىڭ ئېچىلىش نۇتقىدا

بۇ سىياسىي تەشكىلاتنى قۇرۇپ چىقىشنىڭ سەۋەبلىرىنى، پارتىيىنىڭ سىياسىي غايىلىرىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىدۇ:

بەلخ ۋىلايىتىمىزدە قوراللىق قىسىملىرىمىزغا قارايدىغان قەھرىمان جەڭچىلىرىمىز بىلەن قەھرىمان مۇجاھىتلىرىمىز كومۇنىست نەجبۇللا بىلەن ئۇنىڭ غالچىلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن باشلاتقان قوراللىق كۈرەشنى غەلىبىلىك تاماملىدى. بۇ غەلىبە، ئىسلامى بىر قۇۋۋەتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئىسلام ئىنقىلابىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا بۈيۈك رول ئويناندى. ... مىللىي قوراللىق كۈچلەر بىلەن مۇجاھىتلار ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالى قىسمىدىكى مەزلۇم خەلقىمىزنىڭ تەلەپلىرى ھەققىدە ئورتاق نۇقتىغا كېلىشتى ۋە ... كابۇلنى قولغا كەلتۈرگەنگە قەدەر ئىزچىل ئالغا ئىلگىرىلىدى. ... بىزنىڭ بۇ ھەرىكىتىمىز قوراللىق كۈچلەر بىلەن ھېچقىقى مۇجاھىتلارنىڭ ھىمايىسىغا ئېرىشتى. خەلقىمىزنىڭ بۇ ھەرىكىتى بۈگۈن "ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكەت" تۈسىگە كىردى دېيەلەيمىز. ... مىللىي ئىسلامى ھەرىكەت پارتىيىسى قوراللىق كۈچلەر، پارتىيىلەر، مۇجاھىت تەشكىلاتلىرى بىلەن مىللىي ۋە مەزھەپلەرنىڭ تونۇلغان كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا. بۇ ھەرىكەت قىسقا مۇددەت ئىچىدە ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالى قىسمىدىكى ئۇرۇشلارغا خاتىمە بېرىپ تىنچلىق ۋەزىيەت يارىتىپ، قېرىنداش قېرىنداشنى ئۆلتۈرىدىغان ۋەقەلەرگە يول قويمىدى، كىشىلەرنىڭ شەخسىيىتىگە ۋە ئابرۇيىغا ھۆرمەت قىلىشنى ئىشقا ئاشۇردى، كىشىلىك ھەق-ھوقۇقلىرىغا رىئايە قىلىش ۋە جەمئىيەتتە ئادالەتنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. شۇنىڭدەك يەنە شۇرائى نازاي ۋە ھىزبى ۋاھدەت بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ كابولنى تارتىپ ئېلىش ۋە ئىسلامى بىر ھۆكۈمەت قۇرۇشتا زور رول ئويناندى. ...

ئافغانىستان كۆپ مىللەتلىك بىر دۆلەت بولۇپ، بۇ ئەلدە ياشايدىغان خەلقلەر مىللەت ۋە مەزھەپ جەھەتلەردە ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئەمما يېقىنقى دەۋرلەرگىچە بۇ تۇر ھوقۇقلىرى ئىرقچى بىر قەبىلىنىڭ ھۆكۈرانلىقى ئاستىدا قالغانىدى. شۇنىڭدەك بۇ ئىرقچى قەبىلە، ھۆكۈرانلىقىنى داۋام قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ چەتئەل كۈچلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ مۇسۇلمان خەلقىمىزنى ئۆزئارا قىرغىن قىلىش يولىغا باشلاپ، بۇ قىرغىنچىلىقنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. ... خەلقىمىزنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى بىلەن، قانات يايدۇرغان كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە ئىشغالىيەتچى ئۇرۇس قوشۇنلىرى چېكىنىپ چىقىپ

كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەمما، بۇ ئەھۋال ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرالمىدى. چۈنكى، ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىرىقچى كۈچلەر تۈزۈپ چىققان ئاساسى قانۇن، سىياسىي پارتىيە قانۇنلىرى بىلەن سىياسىي پارتىيە سانىنى قەغەز يۈزىدىلا ئېتىراپ قىلماقتا ئىدى. چەتئەلدە قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭمۇ قىلچە رولى بولمىغانلىقى ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقتى. ... ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتىنىڭ ئاساسى غايىسىدىن بىرسى، ۋەتىنىمىزدە ئىجتىمائىي ھەققانىيەتنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، ۋەتىنىمىزدە ياشايدىغان بارلىق مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقتا باراۋەر ئىكەنلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش. بۇنىڭ بىردىن بىر يولى، ئىتتىپاقداش (فېدېراتسىيىلىك) دۆلەت تۈزۈمىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىقلا مۇمكىن بولىدۇ. ...

مىللىي ئىسلامى ھەرىكەت، ۋەتەنداشلىرىمىزغا مۇنداق ۋەدە قىلىدۇ: ئافغانىستانىنىڭ دىنى، مۇقەددەس ئىسلام دىنىدۇر. ۋەتىنىمىز شەرىئەت قانۇنلىرى بويىچە باشقۇرۇلىدۇ. شەرىئەت ھۆكۈملىرى سۈننى ۋە شىيە مەزھەپلىرى بويىچە يولغا قويۇلىدۇ. ئىسلام دىنىدىن باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار دىنى ئېتىقادى بىلەن دىنى ئىبادەت جەھەتتە ئەركىن پائالىيەت قىلالايدۇ. ... خەلق ئىختىيارى بىلەن سايلانغان ھەمدە شەرىئەت قانۇنلىرى ئاساسىغا تايىنىپ باشقۇرۇلىدىغان ئىتتىپاقداش دۆلەت تۈزۈمى تەشكىل قىلىنىدۇ. دۆلەت باشقۇرۇشتا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نوپۇس سانىغا قاراپ ۋەكىل قاتناشتۇرۇشى كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ. ھەممە كىشى ئەركىن قاتنىشالايدىغان تىنچ ئومۇمخەلق سايلام مۇھىتى بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ. ... ئىسلامى ۋە مىللىي ئىتتىپاقلىققا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ھەرقايسى مىللەت ۋە قەبىلىلەرگە باراۋەر سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنى ھوقۇقلار بېرىلىدۇ. كىشىلىك ھوقۇق بايانىتى بىلەن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرىنىڭ بەلگىلىمىلىرى ئىسلام دىنى ئاساسلىرىغا تايانغان ھالدا ھىمايە قىلىنىدۇ.

دوستۇم بۇ نۇقتىدا مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى تۈزۈپ چىققان ئاساسى نۇقتىلارنى كۆرسىتىپ كېلىپ، ئۆزىنى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەرىكەت قىلىپ كەلگەن باشقا كۈچلەرنى، قوراللىق كۈچلەر دەپ تونۇشتۇرىدۇ. شۇ ئارقىلىق ھېكمەتيارنىڭ "بۇلار نەجىبۇللا بىلەن بىرگە ھەرىكەت قىلغان كىشىلەر بولغاچقا، ئۇلار جىھاتقا قاتناشمىغانلار. شۇنداق بولغاچقا ئۇلارنى ھېقىقى جىھاتچى دەپ تونۇشقا بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار بۇ يېڭى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەركىبىدە بولالمايدۇ" دەيدىغان قارىلىشىغا رەددىيە بەرگەن ھېسابلاندى. كابۇلنىڭ تارتىپ ئېلىنىشى بىلەن

نەجبۇللا ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بەرگۈزگەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىش ئارقىلىق، مۇجاھىتلارنىڭ ئۇزۇندىن بېرى ئەملگە ئاشۇرالماي كەلگەن بىر ئىشنى ئىشقا ئاشۇرغانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئافغانىستاندا تېنچلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۇچۇن لازىم بولغان ئالدىنقى شەرت – مىللەتلەر نوپۇس سانىغا ئاساسەن ۋەكىل قاتناشتۇرۇش ئارقىلىق قۇرۇلىدىغان ھاكىمىيەت بولىدىغانلىقىنى، بۇندىن كېيىن ئافغانىستاندا بۇرۇنقىدەك ئۇنداق بىرلا مىللەت، يەنى پەشتۇلارنىڭ ھاكىم بولىدىغان بىر ھاكىمىيەت تۈزۈمىگە يول قويۇلمايدىغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

31-ماي كۈنىدىن 1-ئىيۇن كۈنىگىچە داۋام قىلغان ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەربىكىتى قۇرۇلتاي يىغىنى، ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق يىغىندا ئالغان قارار بويىچە گېنېرال دوستۇم ئېچىلىنىش نۇتقىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن پرىنسىپلار بىلەن ۋەزىپىلەرنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە بۇ ھەربىكەتنىڭ غايىسىنى، تەشكىلات ئاساسلىرىنى ۋە ئىجرائىتىنى رەتكە سالىدىغان نىزامنامىدىن بىرسى قوبۇل قىلىندى. بۇ نىزامنامىدا كۆرسىتىلگەن پرىنسىپلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت ئىدى:

ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەربىكەت پارتىيىسى، مۇستەقىل بىر سىياسىي تەشكىلات. ئالىي شۇرا (مەركىزى ئورگان) پارتىيىنىڭ ھەربىكىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىدىغان قارارلارنى چىقىرىدىغان ئەڭ يۇقىرى ئورگان بولۇپ، 313 نەپەر كىشىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ھەر 3 ئايدا بىر قېتىم يىغىلىدىغان بۇ ئورگاننىڭ تۆتتە ئۇچ قىسمى قوراللىق كۈچلەر بىلەن مۇجاھىت گۇرۇپپىلىرىنىڭ ۋاكالەتچىلىرىدىن، قالغان تۆتتە بىر قىسمى بولسا بىتەرەپ مىللىي ۋە دىنى ۋاكالەتچىلەردىن تەشكىل تاپىدىغان بولىدۇ. رەئىس بۇ ئورگاندا سايلىنىدۇ. بۇ شۇرا يەنە ئۆز ھەيئەتلىرى ئارىسىدىن دائىملىق ئىشلەيدىغان 32 كىشىلىك ئىجرائىيە ھەيئىتىدىن بىرنى سايلاپ چىقىدۇ. بۇ ئىجرائىيەت ھەيئىتى مەملىكەتنىڭ شىمالى قىسىملىرىنى باشقۇرىدىغان ھەر تۇرلۇك ساھەلەر بويىچە ئىككىلەمچى ھەيئەتلەرنى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ ئىككى ئورگان قارار ئېلىشتا ئاۋاز سانىنىڭ كۆپسانلىقىغا بوي سۇنۇش پىرىنسىپىگە ئەمەل قىلىدۇ.

بۇ ھەيئەتلەردە قوبۇل قىلىنغان قارارلار تەپسىلىي تەھلىل قىلىنغىنىدا، گېنېرال دوستۇمنىڭ ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەربىكىتى پارتىيىسى شىمالى

ئافغانىستاندىكى بىردىن-بىر ھوقۇقلۇق ئورگان دەپ قوبۇل قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بۇ مەسىلە مەركىزى ئورگان قارارلىرىدا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، قالغان پارتىيىلەرگە ھەر تۈرده چاقىرىقلار چىقىرىلغان:

مەلىكەت بويىچە ئىسلام ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلالىشى ۋە قورچاق ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشىدا "ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى پارتىيىسىنىڭ ئويناىدىغان رولىنى ھەرگىز ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. شۇنداق ئىكەن، مەركىزى ھۆكۈمەت ۋە شۇنىڭدەك باشقا ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا بۇ پارتىيىمۇ ئۆز كۈچىگە ماس ھالدا ئورۇنغا ئىگە قىلىنىشى لازىم. ... پارتىيىمىز ئىسلام ھۆكۈمىتىنىڭ، ۋەتىنىمىزده ياشاۋاتقان بارلىق مىللەتلەرنىڭ ۋە قەبىلىلەرنىڭ ھوقۇقلىرىنى قوغدايدىغانلىقىغا، شۇنىڭدەك ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالى رايونلىرىدا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ باشقا يەرلىرىدىكى خەلقلەر بىلەن ھوقۇقتا باراۋەر قىلىنىشىغا ئىشىنىدۇ. ... ئۆتكەن زامانلاردا ھۆكۈمەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا بۇ قانۇنلارغا ئەمەل قىلىنماي كېلىنگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەر قايتىدىن كۆزدىن كەچۈرىلىشى زۆرۈر بولماقتا. ... ئافغانىستان بولسا كۆپ مىللەتلىك بىر دۆلەت. شۇ سەۋەبتىن بۇ مىللەتلەرگە تەڭ ھوقۇقلار بېرىلىشى ئۈچۈن ۋەتىنىمىزنىڭ فىدىراتسىيىلىك بىر تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇلۇشى زۆرۈر. ... مىللىي ئىسلام ھاكىمىيىتىنى، تولۇق مۇستەقىللىقىنى ۋە ئافغانىستانىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ھىمايە قىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتىمۇ شىمالى ئافغانىستاندا تەشكىل قىلىنغان بۇ بىرلەشمە ئارمىيە، شۇ ۋاقىتلاردار دۆلەت ئىچىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ئورگان ھېسابلىناتتى. ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكەت پارتىيىسى ئۇزۇنغا قالمايلا بۇ رايونىنى تېزگىنىگە ئېلىپ بولۇپ، شىمالى ئافغانىستانغا تىنچلىق ۋە مۇقىملىقنى ئېلىپ كەلگەنىدى. بۇ رايونىنى ياخشى بىلىدىغان بىر يازغۇچى مۇخبىر، يەنى دىلىپ ھىرو دېگەن ئادەم بىتەرەپ كۆزەتكۈچى سۈپىتىده شىمالى ئىتتىپاقى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتكە مۇناسىۋەتلىك ماقالىسىده تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

كابولدىكى ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى گۇرۇپپىلارنىڭ كېلىشەلمەيدىغان مۇناسىۋەتلىرى ئۆزىنى مىللىي ئىسلام ھەرىكەت پارتىيىسىنىڭ رەئىسى ھەمدە شىمالى ئىتتىپاق كۈچىنىڭ قوماندانى دەپ قارايدىغان گېنېرال دوستۇمنىڭ ئىناۋىتىگە ئاساسەن تەسىر كۆرسىتەلمىگەن. مىللىي ئىسلامى ھەرىكەت پارتىيىسى

مەملىكەتنىڭ جەمئىي 29 ۋىلايىتىنىڭ ئورتا ئاسىيا جۇمھۇرىيىت بويلىرىدىن تارتىپ كابۇل بويلىرىغا قەدەر سوزۇلغان رايوندىكى 9 ۋىلايەتتە ھاكىمىيەت تېزگىنىنى قولغا ئېلىپ بولغان ئىدى. بۇ رايوندا باج يىغىش، تاموژنا ئىشلىرى قاتارىدىكى پائالىيەتلەرگە مەسئۇل كۈچلۈك كادىرلىرىغا تايىنىپ ئافغانىستان تەۋەسىدە ئۆز ئالدىغا بىر دۆلەتتەك پائالىيەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. شىمالى ئىتتىپاق، پايتەخت قىلغان مازارى شەرىپتە توك، ۋودىپروۋوت سۈيى ۋە قاتناش-تىرانسپورت قاتارىدىكى جامائەت خىزمەتلىرىنى پۈختا ئورۇنلاشتۇرۇپ باشقۇرۇپ كەلگەن. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، پايتەخت كابۇلدا ھەممىلا يەرنى قاپلىغان قالايماقانچىلىق، نوپۇس سانى يېرىم مىليوندىنمۇ كامىيىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان ئېغىر يوقسۇزلۇق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. ئافغانىستاندىكى ئەڭ كۈچلۈك ھەربىي كۈچلەرمۇ بۇ ئىتتىپاققا قارايتتى. 1993-يىلىنىڭ باھار ئايلىرىدىن باشلاپ شىمالى ئىتتىپاق، 120 مىڭ نەپەردەك ئەسكەر، بىر-ئىككى مىڭدەك تانكا، يۈزدىن ئارتۇق ئۇرۇش ئايروپىلانى، تىك ئۇچار ۋە تىرانسپورت ئايرىپىلانى قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان بىر ھاۋا ئارمىيە كۈچىگىمۇ ئىگە ئىدى.

شىمالى ئىتتىپاقنىڭ ئارمىيىسى ئاساسلىقى ئۆزبېك، تۈركمەن ۋە تاجىكلاردىن تەشكىل تېپىش بىلەن بىرگە، يەنە سابىق كومۇنىست پەشتۇ ئوفىسېرلىرىمۇ ۋەزىپىگە قويۇلغانىدى (گېنېرال دوستۇم بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن شەخسى سۆھبەت جەريانىدا، بۇ سانلىق مەلۇماتلارنىڭ توغرا رەقەملەر ئىكەنلىكىنى، ئەمما كۈچ جەھەتتە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن گەپ قىلمىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ژاندارما قوشۇنلىرى بىلەن ھەر تۈردىكى مۇجاھىت قوماندانلارغا قارايدىغان قوشۇنلارنىڭ مازارى شەرىپتىكى ھۆكۈمەتكە بولغان ساداقىتىنىڭ بەكلا ئاجىز ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ پۈرسەت كەلگەن ھامان سەپ ئۆزگەرتىشكە تەييار كىشىلەر ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ھەر قانداق بىر شارائىتتا دوستۇمنىڭ باشقۇرالايدىغان ئەسكەر سانىنىڭ 55~60 مىڭ ئەتراپىدىلا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە سانى كۆپ كۆرۈنگەن تانكا، ئايروپىلان ۋە تىك ئۇچارلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى زاپچاس بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن ئىشلەتكىلى بولمايدىغان ئەھۋالدا ئىكەنلىكىنمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ئىسلام جۇمھۇرىيىتى شەكىلگە كىرگەن ۋاقىتلاردىكى ئافغانىستاندا ھەر بىر مىللەت ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايلاردا ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئېلان قىلىۋالغان سىياسىي ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. پەنشىر ۋادىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا بەدەخشان

بىلەن تاھھار قاتاردىكى ۋىلايەتلەر جايلاشقان شەرقى شىمال ئافغانىستان تەۋەسى تاجىك گېنېرال ئەخمەت شاھمەسۇدنىڭ تېزگىنى ئاستىدا ئىدى. ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى كابۇلغا 40 كىلومېتىر كېلىدىغان شەرقى شىمالدىكى چارىقار رايونىغىچە كېڭىيىپ بارماقتا ئىدى. مەسۇد، سىياسىي جەھەتتە بۇرھانىدىن رابباننىڭ جەمىيەتى ئىسلامغا قارايدىغان بىرسى ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ھېرات رايونىنىڭ ھاكىمى بولغان ئىسمايىلخانمۇ بۇ جەمئىيەتكە تەۋە بىرسى ئىدى. ئافغانىستاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاغلىق رايون بولغان ھازاراجات تەۋەسى ھازارا پارتىيىسى بولغان ھىزبى ۋاھدەتنىڭ مۇتلەق تېزگىنى ئاستىدا ئىدى. بىر مۇنچە شىيەلىك پارتىيىلىرىدىن تەشكىل تاپقان بۇ تۆپلىكنىڭ يېتەكچىلىكىنى مازارى ئۇستىگە ئالغان ئىدى. جەنۇبتىكى پەشتۇ رايونلىرىدا بولسا، مۇتەدىل پەشتۇ پارتىيىلىرى ئاساسى جەھەتتىن كۈچىدىن ئايرىلىپ قالغان بولۇپ، ھېكمەتيارنىڭ ھىزبى ئىسسلامى پارتىيىسى بۇ تەۋەلەرنى تىزگىنلىۋالغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ پايتەخت كابۇل بۇ ئۈچ خىل كۈچلەرنىڭ تەسىر دائىرىسى ئوتتۇرىسىغا قىسىلىپ قالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ ھەر بىر تەرىپى ھەر تۈردىكى گۇرۇھلار تەرىپىدىن تېزگىنلەنگەن ۋەزىيەتتە ئىدى. تېخىمۇ كىچىك گۇرۇپتىكىلەردىن بولغان نۇرىستانلار، ئىسمائىللىلار ۋە باشقىلار ئۆز رايونلىرىغا ھۆكمرانلىق قىلىدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈۋالغان ئىدى. شىمالى ئىتتىپاقتا قارايدىغان كۈچلەر ئايرودرومنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا كابۇلنىڭ بەزى يەرلىرىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، شىمالدىكى تۈركىلەر رايونى بىلەن كابۇل ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق بەكلا يىراق قالغانىدى. بۇ ئارىلىقتا يەنە ئۆتۈش تەس ھىندىقۇش تاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ سوزۇلغانىدى. گېنېرال دوستۇم تەشكىللەپ چىققان بۇ ئىتتىپاقنىڭ باشقا گۇرۇھتىكىلەرگە ئوخشىمايدىغان تەرىپى، بارلىق ئېتنىك تەركىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈزۈلۈشكە ئىگە ئىكەنلىكى ئىدى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا دوستۇمغا كۈچلۈك پۈرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن بۇ ۋەزىيەت، بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلىقىنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ.

ئافغانىستاندىكى كۈرەش، بۇندىن كېيىن مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش سەۋىيىسىگە چۈشۈپ قالغان بولۇپ، ھەر خىل مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ۋاقىتلىق ھەمكارلىقلارلا بولالىشى مۇمكىن ئىدى. بارلىق مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئورگاندىن بىرنى قۇرۇپ چىققان، بۇ ئورگاننى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن بارلىق تەدبىرلەرنى ئىشقا سېلىپ باققان گېنېرال دوستۇم، بۇنداق بىر ئورگاننىڭ

ئاجىزلىقىدىن ئىبارەت بۇ رىياللىقنى بەكلا پاجىئەلىك ئەھمىيەت ئارقىلىقلا تونۇپ يېتىدۇ.

1993-يىلى ئىچىدە گېنېرال دوستۇم، تۈركىيە باشچىلىقىدىكى ھەر قايسى ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت قۇرۇشقا كىرىشىپ، خەلقئارالىق سىياسىي ياردەم تېپىشقا كىرىشىدۇ. شىمالى ئافغانىستاننىڭ مەركىزى بولغان مازارى شەرىپىتە ئىراننىڭ، ئۇنىڭ كەينىدىنلا تۈركىيىنىڭ كونسۇلخانىلىرى ئېچىلغانلىقى، دوستۇم ھۆكۈمىتىنى ئالاھىدە ئابرۇيغا ئېرىشتۈرگەندەك قىلغانىدى. دوستۇم ھۆكۈمىتى، قوشنا تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى تەرىپىدىن، ئافغانىستاندىكى قالاق ئىسلام پارتىيىلەرنى چەكلەپ تۇرىدىغان بىر ئامىل دەپ قارالماقتا ئىدى. دېگەندەك بۇ ۋاقىتلاردا تاجىكىستاندا ھۆكۈمەت بىلەن دىنى ئۆكتىچى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشلار كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى. ئافغانىستاندىن قالاق دىنچى ئىنقىلاب تەسىرى يامىراپ كىرىپ كېلىش خەۋپى ئۆزبەكىستان دائىرىلىرىنىمۇ ئەنسىرىتىپ كەلمەكتە ئىدى.

نۆۋەتلىشىپ دۆلەت رەئىسى بولۇش نۆۋىتى 1993-يىلى ئوتتۇرىلىرىدا توشقاندىن كېيىن ئورنىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە توغرا كەلگەن بۇرھانىدىن رابباني، ئافغانىستاندا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان قالايماقانچىلىقلارنى باھانە قىلىپ، ۋەزىيەت ئوڭشالغان كۈنگىچە دۆلەت رەئىسلىكىنى داۋاملىق ئۇستىگە ئېلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. نەتىجىدە ئافغانىستاندىكى سىياسىي كۈچ تەڭپوڭلۇقى قايتىدىن ئۆزگەرتىلىدۇ. قالغان گۇرۇھتىكىلەر بۇ ئەھۋاللارغا ئامالسىز بويتۇلا دەپ قاراپ تۇرىشىدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا، يەنى مارت ئېيىنىڭ ئاخىرىدا پاكىستان پىرىزدېنتى ناۋاز شەرىپىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئىسلامئاۋاتتا بىر قېتىملىق يىغىن چاقىرىلىدۇ. بۇ يىغىنغا 6 پەشتۇ پارتىيىسى، رابباني يېتەكچىلىكىدىكى تاجىك پارتىيىسى ۋە شىيەلەرنىڭ ھىزبى ۋاھدەت پارتىيىسى قاتارلىق پارتىيىلەر چاقىرىلىپ، ھېكمەت يار باشچىلىقىدىكى قالغان رادىكال پەشتۇ پارتىيىلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىق كۆرسىتىشى سەۋەبىدىن، شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدە ۋەزىيەتنى تىزگىنلەپ كېلىۋاتقان دوستۇمنىڭ مىللىي ئىسلام ھەرىكىتى پارتىيىسى بۇ يىغىنغا چاقىرىلمىغانىدى. 6 كۈنلۈك مۇزاكىرىدىن كېيىن، پاكىستان، ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان مەسئۇل كىشىلىرى ئالدىدا بىر شەرتنامە ئىمزالىنىدۇ.

بۇ شەرتنامىغا ئاساسەن، گۈلبەددىن ھېكمەتيارغا رەئىسلىك ۋەزىپىسى بىلەن ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىش ھوقۇقى بېرىلىدۇ. ھۆكۈمەتتە 8 پارتىيىگە تەڭ دەرىجىدە ئورۇن بېرىلىدىغان بولىدۇ. يەنە بىر يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە چوقۇم ئومۇمى سايلام ئۆتكۈزۈلۈشى شەرت قىلىنىدۇ. ھېكمەتيارنىڭ قاتتىق نارازىلىق قىلىشى سەۋەبىدىن گېنېرال دوستۇمغا ھۆكۈمەت كابىنىتىدا ۋە ئىجرائىيە كومۇتىتىدا ھېچقانداق بىر ۋەزىپە بېرىلمەيدۇ. شۆبھىسىزكى، ئافغانىستان ئەمەلىيىتىگە پەقەتلا ماس كەلمەيدىغان بۇ شەرتنامىنىڭ ئەمەلىلەشتۈرۈلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئەخمەت شاھ مەسۇد، ھېكمەتيارنىڭ بۇنچە مۇھىم ئورۇنغا تەيىنلەنگەنلىكىدىن پەقەتلا رازى ئەمەس ئىدى. گېنېرال دوستۇم بولسا، ھەممە ئىشتىن چەتتە قالدۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشكە تىرىشماقتا ئىدى. يەنە بىر تەرەپتە ھازارالار ھۆكۈمەتنىڭ تەسىر كۈچىگە ئاساسلانماستىن پارتىيىلەر ئاساسىدا تەشكىل قىلىنغانلىقىغا رازى ئەمەس ئىدى. چۈنكى، پارتىيىنى ئاساس قىلىپ ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن 6 پارتىيىسى بولغان پەشتۇلار ھۆكۈمەت ئىچىدە ئىنتايىن كۈچلۈك ئورۇنغا ئېرىشىۋالغانىدى. شۇنىڭدەك يەنە، بىر قىسىم پەشتۇ پارتىيىلىرى ئاساسى قانۇنغا شىيە مەزھىپىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ماددىلارنىڭ كىرگۈزۈلۈشىگە قارشى چىققانىدى. نەتىجىدە، كابولدىكى ھىزبى ۋاھدەت قوراللىق كۈچلىرى ئۇلاردىن ئايرىلىش قارارىنى ئېلىپ، دۆلەت باشلىقى رابباني تۇرىدىغان يەرلەرگە قارىتا ھۇجۇم باشلاشقا كىرىشىدۇ. بۇ خىل ۋەزىيەت شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئەخمەتشاھ مەخسۇد بىر تەرەپتىن ھازارا كۈچلىرى بىلەن يەنە بىر تەرەپتىن ھېكمەتيار كۈچلىرى بىلەن ئۇرۇشۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. دوستۇم بولسا، ئايرودرومنى ساقلاپ قالالىغىدەك ئەسكەر قالدۇرۇپ قوشۇنلىرىنى كابۇل سىرتىغا چېكىنىدۇرۇپ چىقىپ، ۋەزىيەت كۆزىتىش بىلەن جىم ئولتۇرىدۇ.

1993-يىلى دىكابىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بارلىققا كەلگەن بىر ۋەقە، ئافغانىستان ئىچكى ئۇرۇشىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. دوستۇمنىڭ مازارى شەرىپىدىكى يارەمچىلىرىدىن بىرسى بولغان تاجىك گېنېرال ئۇستات ئاتا، بىر قىسىم تۈركى قوماندانلىرى بىلەن بىرلىشىپ دوستۇم ھاكىمىيىتە كۈچلىرىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. بىرەر ھەپتىدىڭ داۋاملاشقان قوراللىق توقۇنۇشتىن كېيىن ئىسيان كۆتۈرگەن قوماندانلار ئەل بولىدۇ. بۇ قېتىمقى ۋەقەدىكى مۇھىم بىر ئىش شۇكى، بۇ قېتىملىق دوستۇمنى يوقىتىش ئىسيانىدىن ئەخمەت شاھ

مەخسۇدنىڭ خەۋىرى بارلىقىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ئىدى. بۇ ۋەقە يېڭى بىر بوھراننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. نەتىجىدە، 1994-يىلى يانۋار ئېيىدا كابۇلدا كەڭ كۆلەملىك بىر توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىككى يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن دوستۇم-مەسۇد ئىتتىپاقىغا خاتىمە بېرىلىپ، ئافغانىستاندىكى ئېتنىك گۇروھلار بىر-بىرسى بىلەن قوراللىق جەڭگە كىرىشىپ كېتىدۇ.

تالىبانلار ھەربىتىنىڭ پەيدا بولۇشى

ئافغانىستاندىكى ئىچكى ئۇرۇشلار بۇ ئېتىراپتىكى دۆلەتلەرنىمۇ ھەربىكەتكە كەلتۈرۈۋېتىدۇ. پاكىستان، پەشتۇ كۆچلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بىر ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش ئۈستىدە باش قاتۇرماقتا ئىدى. ئافغانىستاندا بارلىققا كېلىدىغان بىر ھاكىمىيەت تۈزۈمى پاكىستاننىڭ گېپىدىن چىقمايدىغان، پاكىستان بىلەن پاراللېل سىياسەت يۈرگۈزىدىغان بىر ھۆكۈمەت بولۇشى، ۋە ئەڭ مۇھىمى، ئورتا ئاسىيا تۈركى جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدا ئالاقە ئورنىتىشقا توسالغۇلۇق قىلمايدىغان، راۋان قاتناش تۈگۈنى بولالايدىغان بىر ئافغانىستان بارلىققا كېلىشى لازىم ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىكى ئىران بولسا، ھازارالار كۆچلۈك ئورۇنغا ئېرىشتۈرۈلگەن بىر ئافغانىستاننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. پەشتۇ ياكى تۈركلەرنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلىدىغان ئافغانىستان ھاكىمىيىتى ئىران ئۈچۈن قىلچە پايدىسى يوق ھېسابلىناتتى. فارىس مەدەنىيەت تەۋەسىگە مەنسۇپ تاجىكلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىر ھاكىمىيەت قۇرۇلغىنىدا، ئوخشاش تىلدا سۆزلىشىدىغان، بىر-بىرسىگە يېقىن سىياسىي قاراشتىكى ئىران، ئافغانىستان ۋە تاجىكستان چەمبىرىنى شەكىللەندۈرۈش پۈرسىتى بارلىققا كەلگەن بولاتتى. تۈركمەنستان بىلەن ئۆزبەكستان بولسا، چېگرالىرىنىڭ نېرىقى تەرىپىدە ياشايدىغان ئوخشاش قاندىكى قېرىنداشلىرىنىڭ ئافغانىستان ھاكىمىيىتى تەركىبىدە گېپىنى ئۆتىدىغان كۆچلۈك ئورۇنغا ئىگە بولۇشىنى، شۇنداقتىمۇ ئافغان ئۇرۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان ئىسلامى جەمئىيەت قاراشلىرىنىڭ ئۆز تەۋەلىرىگە يۇقۇپ قېلىشىنىمۇ ھەرگىز خالىمايتتى. بولۇپمۇ ئۆزبەكستان دائىرىلىرى پەرغانە ۋادىسىدا باشلانغان دىنى خاراكتېردىكى ئىجتىمائىي ھەربىكەتلەردىن بەكلا ئەنسىرەيتتى. شۇنىڭدەك، ئۆزبېكىستاننىڭ ئىككى تام

قوشنىسى بولغان تاجىكىستان بىلەن ئافغانىستاندا داۋاملىشىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ ئۆزبەكىستاندىمۇ ئېغىر داۋالغۇشلارنى پەيدا قىلىۋەتمىسۇن دەپ بەكلا قورقاتتى. ئۆزبەكىستاندا ئىسلامى ھاكىمىيەت تىكلىنىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان رادىكال دىنچىلارغا مەنسۇپ ئۆكتىچىلەر ئافغانىستانغا جايلىشىۋالغان بولۇپ، سىياسىي پائالىيەتلىرىنى ئافغانىستان تەۋەسىدە تۈرۈپ قانات يايدۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. گەرچە ئۆزبەكىستان ئۆزىنىڭ ئافغانىستان بىلەن بولغان چېگرالىرىنى قاتتىق تىزگىنلەپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، تاجىكىستان تەرەپتىن كېلىدىغانلارنى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرۈپ كېتەلمەيۋاتاتتى. ئافغانىستانىنىڭ يەنە بىر تام قوشنىسى بولغان تاجىكىستان بولسا، مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلغىلا ئىچكى ئۇرۇش قاينىمى ئىچىگە پېتىپ قالغانىدى. ئۇ يەردە مەركىزى ھۆكۈمەتكە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئۆكتىچىلىك ھەربىتى ئىسلامى خاراكتېردىكى كۈچلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئەزالىرىنى ئاساسى جەھەتتىن چەت دۆلەتلەردە، يەنى ئافغانىستانىنىڭ تاجىكلار زىچ ئولتۇراقلاشقان جايلىرىدا تەربىيىلەپ يېتىشتۈرمەكتە ئىدى. بۇ كۈچلەر، ئافغانىستاندا جەڭ قىلىۋاتقان مۇجاھىت گۇرۇھلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ كەلمەكتە ئىدى.

بۇ رايوننىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى غوجايىنى بولغان رۇسىيە بولسا، بۇ ماجىرالارنىڭ ئۆزىگە زىيان كېلىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن بىرگە، بۇ قالايماقانچىلىق ۋەزىيەتتىن تۇغۇلىدىغان رۇسىيىگە پايدىلىق پۇرسەتلىرىدىن پايدىلىنىشىمۇ ھەرگىز ئۇنتۇمىغان ئىدى. تۈركى جۇمھۇرىيەتلىرىدە ئىسلامچى خاراكتېردىكى رادىكال تۈزۈملەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى رۇسىيىلىكلەر ئەلۋەتتە خالىمايتتى. ئەمما، مۇستەقىللىقىنى تېخى يېڭىدىن قولغا كەلتۈرگەن بۇ دۆلەتلەر ئۆز چېگرالىرىنى تەكشۈرۈپ تىزگىنلىيەلىگىدەك، ياكى بولمىسا يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بىرەر توقۇنۇشنى يېڭەلىگىدەك مۇداپىئە ئاساسلىرىنىڭ يوقلۇقى، رۇسىيىنى بۇ جايلارغا ژاندارما كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، تاجىكىستان ھۆكۈمىتى چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى بىلەن دۆلەت ئامانلىق ئىشلىرىنى ئاساسى جەھەتتىن رۇسىيىگە تاشلاپ بەرگەن ئىدى. قالغان دۆلەتلەرمۇ مۇداپىئە ۋە ئامانلىق ساھەلىرىدە رۇسىيە بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىش شەرتنامىلىرىنى تۈزۈشكە مەجبۇر بولغان ئىدى.

ئافغانىستاندىكى بۇ تۈر قالايماقان ۋەزىيەت، رۇسىيىگە يەنە باشقا بىر پۇرسەتنىمۇ يارىتىپ بەرمەكتە ئىدى. تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ نېفىت ۋە تەبىئىي گاز

قاتاردىكى بايلىقلىرىنى ئافغانستان ئارقىلىق ھىندى ئوكيانغا يەتكۈزۈش ئارزۇلىرى ئافغانستاندا تىنچلىق تۇرغۇزۇلمىغىچە ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، بۇ تۈردىكى بايلىقلارنى دۇنيا بازىرىغا چىقىرىشتا رۇسىيىنى ۋاستە قىلماي ئامالى يوق ئىدى. بۇ تۈردىكى مەسىلىلەر ئا ق ش نىمۇ ئافغانستانغا قىزىقتۇرماقتا ئىدى. ئۇنوسالنى ئاساس قىلغان نۇرغۇنلىغان ئامېرىكا ئېنېرگىيە شىركەتلىرى ئورتا ئاسىيا نېفتىنى ئافغانستان بىلەن پاكىستاندىن ئۆتكۈزۈپ ھىندى ئوكيانغا يەتكۈزۈش، ئۇ يەردىن يەنە يىراق شەرققە توشۇشقا مۇناسىۋەتلىك لايىھىلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ پېشىغا چۈشكەنىدى. يەنە شۇ شىركەتلەر تۈركمەنىستان تەبىئىي گازىنىمۇ يەنە شۇ يول بىلەن پاكىستان ۋە ھىندىستان بازارلىرىغا يەتكۈزۈشنى ئارزۇ قىلىشماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئامېرىكىلىقلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، قانداقلا بىر ھۆكۈمەت تىكلەنگەن بۆلۈشىدىن قەتئىي نەزەر، ئافغانستاندا مۇقىملىقنى كاپالەتلىك قىلالىغىدەك بىر كۈچكە ئېھتىياج تۈغۇلۇۋاتقان بولۇپ، بۇنداق بىر كۈچ ئوتتۇرىغا چىقىشى ھامان ئۇنىڭغا ئىككىلەنمەي قەتئىي ياردەم قىلىشقا تەييار ئىدى. ئافغانستان ئۇرۇشى، يوقۇرىدىكى دۆلەتلەردىن باشقا ئەللەرنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا ئىدى. بۇ يەردىكى ئۇرۇش دەسلىپىدە سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى بىر ئۇرۇش بولۇپ باشلانغانلىقى ئۈچۇن، سەئۇدى ئەرەبىستان باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ئەرەب ئەللىرى بۇ يەردىكى ۋەقەلەرگە بىۋاستە ئارىلىشىپ كەتكەن ئىدى. شىمالى ئافغانستاندا ياشايدىغان تۈركلەر سەۋەبىدىن تۈركىيەمۇ بۇ يەردىكى ۋەقەلەرگە يېقىنىدىن دىققەت قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بىرسىگە ئايلانغانىدى. يەنە بىر چوڭ قوشنىسى بولغان خىتاي بولسا، جىھات ھادىسىلىرى شەرقى تۈركىستانغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغانلا بولىدىكەن، بۇ يەردىكى ۋەزىيەتتىن بەك ئەنسىرەپمۇ كەتمەيتتى. ھەتتا ئۇرۇشۇۋاتقان ھەرقايسى گۇرۇھلارغا قورال سېتىپ ئوتتۇرلۇقتىن پايدا ئۇندۇرۇپ يۈرمەكتە ئىدى. بىر-بىرسى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان گۇرۇھلارمۇ بۇنداق ئۇن تۇشۇش چىقارمايدىغان شەرتنامىغا ماقۇل دېيىشكەن بولۇپ، خىتاينى بىئارام قىلىدىغان ھەرقانداق بىر ھەرىكەت قىلىشتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ يۈرمەكتە ئىدى.

1994-يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگىنىدە ھېچ بىر گۇرۇھ بىر-بىرسىدىن ئۈستۈن كېلەلمەيدىغان تۇرغۇنلۇق ھالەت شەكىللىنىپ قالغان ئىدى. شۇ كۈنگىچە پاكىستانىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ كېلىۋاتقان بىرمۇ پەشتۇ پارتىيىسى ئافغانستاندا ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزەلمىگەننى ئاز دەپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى سۈركىلىشىلەرمۇ كۈچىيىشكە باشلايدۇ. بولۇپمۇ ھېكمەتيار بۇ ساھەدە بەكلا باش

ئاغرىقى تېپىپ بېرىۋاتقان بىر كۈچكە ئايلانماقتا ئىدى. بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلگەندىن كېيىن، پاكىستان ھۆكۈمىتى ئافغانىستاندا ئۆز خاھىشىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر كۈچ يارىتىشقا تۆتۈش قىلىدۇ. پاكىستان ھۆكۈمىتى ئالدى بىلەن دۆلىتى ئىچىدە دىنى بىلىم ئالغان ئافغان تالىپلىرىنى ئاساس قىلىدىغان يېڭىچە بىر ھەرىكەت قوزغىتىدۇ. تالىبان دەپ ئاتالغان بۇ بىر تۈركۈم كىشىلەر پاكىستان ئارمىيىسى، پاكىستان ئىستىخبارات تەشكىلاتى (ئى س ئى) ۋە س ئى ئا (ئا ق ش) تەرىپىدىن تەربىيىلىنىپ يۈلەپ چىقىرىلىدۇ. بۇ ھەرىكەتنىڭ يېتەكچىلىرىنى ئافغانىستاندا تېخى ھېچكىم تونۇمايتتى.

ئا ق ش نىڭ ياردىمى ۋە پاكىستان ئارمىيىسىنىڭ ئوفىسىرلىرى تەرىپىدىن يېتەكلەنگەن بۇ ھەرىكەت، تېز ئارىدا ئافغانىستانىنىڭ پەشتۇلار مەركەزلەشكەن يەرلىرىنى تارتىپ ئېلىشقا باشلايدۇ. بۇ جايلارنى ئىگىلەپ ياتقان پەشتۇ پارتىيىلىرى، پاكىستانىنىڭ ياردىمى بولماي تۇرۇپ ھېچقانداق بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغانلىقىنى بىلگىنى ئۈچۈن تالىبان كۈچلىرى بىلەن تىركىشىشتىن ۋاز كېچىدۇ. ھېكىمەتيار گۇرۇھىدىكىلەر، ئاز-تولا قارشىلىق كۆرسىتىپ باققاندەك قىلسىمۇ بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئەسلىدىنلا ھېكىمەتيارنىڭ ھىزبى ئىسلام پارتىيىسىمۇ قۇرال-ياراق ۋە پول جەھەتلەردە پاكىستانىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇرۇن بۇ گۇرۇھلارغا ياردەم قىلىپ كەلگەن ئەرەب ئەللىرى پاكىستاندىن ئايرىم بۇ تۇردىكى ياردەملىرىنى داۋاملاشتۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تالىبانلار 1996-يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگىنىدە پايتەخت كابۇلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئافغانىستانىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەك قىسمىنى ئىگىلىۋالىدۇ. كابۇلنى تارتىپ ئالغان ۋاقتىدا، شەھەر مۇداپىئەسىدە تۇرغان تۇرك قەۋملىرىنى (ئۆزبەك-تۇركمەن)، ھازارالار ۋە تاجىك قوراللىق كۈچلىرىنى قىرىپ تاشلىغان بولۇپ، بۇ جەريانداا سابىق دۆلەت رەئىسى نەجىبۇللانىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. نۆۋەتتىكى نىشانىنى تاجىك، تۇركلەر ۋە ھازارالار ئىگىلەپ تۇرغان يەرلەرگە، يەنى شىمالى ئافغانىستان بىلەن پەشتۇلار ۋادىسىنى تارتىپ ئېلىشقا قاراتقانىدى.

ئافغانىستاننى جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككى قىسمىغا ئايرىپ تۇرغان ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ پەقەت ئىككىلا يېرىدا چىقىش ئېغىزى بار ئىدى. بۇ ئېغىزلاردىن بىرسى، يەنە كېلىپ سۇنئى چىقىش ئېغىزى بولغان سالاڭ ئېغىزى ئىدى. بۇ ئېغىزنىڭ كابۇل تەرىپىنى تالىبانلار ئىگىلىۋالغان بولۇپ، نېرىقى تەرىپى شىمالى ئىتتىپاقداش كۈچلەر تەرىپىدىن تېزگىنلەنگەن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، تالىبان كۈچلىرى

تارىختىن بۇيان شىمالى ئافغانىستانغا ئۆتۈش ئېغىزى بولۇپ كېلىۋاتقان ھېرات-باغدىس تەرىپىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئەگەر باغدىس تەرەپنى ساقلاۋاتقان شىمالى ئىتتىپاقداش كۈچلىرىنى يېڭىۋالالىسلا شىمالى ئافغانىستانغا ئۆتىدىغان يولنى ئېچىۋالالىغان بولاتتى.

ئازاتلىق گۇرۇپپىسى ۋاپاتى

1989-يىلىسى ئافغانىستانغا بېرىۋالغان ئازاتلىق، دەسلىپىدە تاتار رايونىدىكى قارارگاھىغا، كېيىن يەنە سەمەنگانىنىڭ ئايبەك تەۋەسىدىكى قارارگاھىغا جايلىشىۋېلىپ ئۇرۇسلارغا قارشى قانات يايدۇرۇۋاتقان كۈرەشكە بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. نەجبۇللا ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە گېنېرال دوستۇم بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەپ، ئۇنىڭ مۇجاھىتلار سېپىگە ئۆتىشى جەھەتتە يول كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتقان ئىدى. ئازاتلىق بىلەن دوستۇم ئوتتۇرىسىدىكى بۇ تۇر يېقىنلىشىشنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن نەجبۇللا دائىرىلىرى پەقەتلا خاتىرجەم بولالمايدۇ. شىمالى رايون خەۋپسىزلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل گېنېرال تاج مۇھەممەت، گېنېرال دوستۇمنى ئازاتلىقنىڭ ئادىمى دەپ ماتېرىيال تەييارلاپ، دوستۇمنى قولغا ئېلىش كېرەكلىكى ھەققىدە قارار چىقىرىدۇ.

ئازاتلىق، شىمالى ئىتتىپاقنىڭ قۇرۇلۇش پەيتلىرىدە گېنېرال دوستۇم تەرىپىدىن مازارى شەرىپكە تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئازاتلىق ئافغانىستان گىراجدانى بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن ج م ئى ئا نىڭ قۇرغۇچىلىرى كومىتېتىغا رەسمىي ئەزا بولالمىغان بولسىمۇ، قول ئاستىدىكى بىر قىسىم قوماندانلىرى بىلەن بىرگە ئۇزۇندىن بېرى يارەمچىسى بولۇپ كەلگەن دوكتور ئەلمۇرات ئارگۇنغا مەركىزى كومىتېتتا ۋەزىپە بەرگەنىدى (م ئى خ نىزامنامىسىنىڭ ئەزالىققا دائىر باپىنىڭ 1-ماددىسىغا ئاساسەن، بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولۇش ئۈچۇن ئافغانىستان گىراجدانى بۆلۈشى شەرت دەيدىغان بەلگىلىمە قويۇلغان ئىدى. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). ئۇنىڭ ئۈستىگە، گېنېرال دوستۇم جۇمبۇشى مىللىيگە قاتناشقان ھەربىر گۇرۇپپىنىڭ يېتەكچىسىنى ئۆزىگە يارەمچى (مۇئاۋىنى) قىلىپ تەيىنلىمەكتە ئىدى. بۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن شىمالى ۋىلايەتلەر ئىسلام ئىتتىھادىنىڭ رەئىسى بولغان ئازاتلىقنىمۇ مۇئاۋىن رەئىس قىلىپ ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، گېنېرال دوستۇم بىلەن ئازاتلىق

ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ھەمكارلىق ئۇزۇن داۋام قىلالمايۋ، ئاخىرى ئازاتبەگ مازارى شەرىپتىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئازاتبەگ، بۇ زىددىيەتنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ج م ئى ئا تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىك ئورۇنلىرىدا ھەرقايسى ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ كىشىلىرىگە، ھەتتا سابىق كوممۇنىستلارغىمۇ ئۇرۇرۇن بېرىلگەنىدى. رەقىب پارتىيىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بولغان قوماندانلارمۇ بار بولۇپ، بۇنداق ھالەت، بۇ تەشكىلاتنىڭ ئىستىقبالىغا ئېغىر يوشۇرۇن تەھدىت بولۇپ قالغان ئىدى. مەن بۇ مەسىلىنى گېنېرال دوستۇمغا ئېيتىپ، ئورگان كادىرلىرى ئارىسىدىكى تۈركىلەرنىڭ سالمىقىنى كۆچەيتىش كېرەكلىكىنى، بولمىسا ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىشى مۇمكىنلىكىنى ئېيتتىم. نېمە ئىش بولغىنىنى بىلمەيلا قالدىم: بۇ ھەقتىكى پىكرىم تۈركىلەردىن باشقا ئىرقتىكى گۇروھلار بىلەن ئۇلارنىڭ قوماندانلىرىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ بارغانىكەن. شۇندىن باشلاپ ماڭا قارشى كۆچلۈك ھەربىكەتلەر باشلىنىپ كەتتى. بۇ جەريانداۋ ماڭا قارشى بۇ تۈردىكى ھەربىكەتلەرنىڭ ھاياتىمغا تەھدىت يەتكۈدەك دۈشمەنلىكلەرگە بېرىپ يېتىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئۇ يەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدۇم (1994-يىلىسى تۈركىيە زىيارىتى جەريانىدا ئازاتبەگ بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن خۇسۇسى سۆھبەت خاتىرىسىدىن. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى يىللاردا تۈركىيە تەشۋىقات ئوگانلىرىغا بەرگەن مەلۇماتلىرىدا مىللىي ئىسلامى ھەربىكەت تەشكىلاتى تەركىبىدە ھەر تۈرلۈك گۇروھلارنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن بولۇپ، بۇ گېپىمۇ ئۇلارنى خاپا قىلىپ قويغانلىقىنى ئېيتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

گېنېرال دوستۇم مازارى شەرىپتە كۆچلۈك ھاكىمىيەت تىكلەپ ئالغىنىدىن كېيىن، ئازاتبەگگە قارايدىغان قوماندانلارنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك دوستۇم تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشكەنىدى. ئافغانىستان شارائىتى ئاستىدا، ھەربىي ياردەمگە ئېرىشەلمەيدىغان بىر يېتەكچىنىڭ سىياسىي ساھىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ تۈردىكى ھادىسىلەر سەۋەبىدىن، ئازاتبەگ ئۆز تەسىر كۆچىدىن ئاستا-ئاستا ئايرىلىپ قالىدۇ. دوستۇم سېپىدىكىلەر بولسا، بۇ مەسىلىنى باشقىچە بىر تۈردە چۈشەندۈرمەكتە ئىدى:

دوستۇم تۈركىيە زىيارىتىگە بارغىنىدا ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغان ئازاتبەگ، بۇ زىيارەتنى ئۆز تەشكىلاتىنىڭ (شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلامى

ئىتتىھادىنىڭ) پايدىسىغا بۇراش ئۈچۈن جۇمبۇشى ھەرىكەت تەشكىلاتىنى تىزگىنلىمەكچى بولغان، ئەمما بۇ ئەھۋالنى شۇ ھامان سېزىپ قالغان دوستۇم دەرھال ئاتاكىغا ئۆتۈپ ئازاتبەگنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشىغا يول قويمايدۇ.

ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە ئىش يۈز بەرگەن بۆلىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئىككى يېتەكچى ئوتتۇرىسىغا سوغۇقچىلىق چۈشۈشكە باشلىغان ئىدى. ئاخىردا، ئازاتبەگ كۆڭلى يېرىم ھالدا مازارى شەرىپتىن ئايرىلىپ پاكىستانغا قايتىپ كېتىدۇ. راببانى پىرىزدېنت بولغان دەۋرلەردە كابۇل ھۆكۈمىتى بىلەن ھازارالار ئارىسىدا باشلانغان توقۇنۇشلاردا ياراشتۇرغۇچىلىق قىلىش ئۈچۈن قايتا ئافغانىستانغا كىرىپ، راببانى بىلەن بىرگە بىر مەزگىل ئىشلەيدۇ. كېيىن يەنە ئافغانىستان ئىچكى ئۇرۇشى جەريانىدا بىھۇدە قان تۈكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بىرەر پايدىلىق ئىش قىلىشنى مەقسەت قىلىپ ھازارالار رايونىنىڭ مەركىزى باميانغا بارىدۇ. 1997-يىلىدا گېنېرال دوستۇم ئافغانىستاندىن ئايرىلغان ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان گېنېرال مالىكنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن يېڭى تەشكىللەنگەن بۇ ھۆكۈمەت بىلەن ھەمكارلىشىشنى ئويلىغان ئازاتبەگ، باميانىدىن ئايرىلىپ مازارى شەرىپكە بارماقچى بولىدۇ. ئەپسۇسكى، ئازاتبەگ بۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدۇ: ئۇ ئولتۇرغان تىك ئۇچار مازارى شەرىپكە قاراپ كېتىۋاتقىنىدا شولگار ناھىيىسى ئەتراپىدا چۈشۈپ كېتىپ، مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ئافغانىستان تۇپراقلىرىدا شېھىت بولىدۇ. بۇ ھادىسىدە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىسى زەيىندىن بىلەن مەسلىھەتچىسى خالىدىمۇ بىرگە ۋاپات بولىدۇ. بۇ تىك ئۇچاردا بىرگە ئۇچقان قالغان 12 نەپەر كىشىنىڭ ئۆلمەي ساق قالغانلىقى، كېيىنكى يىللاردا بۇ ھادىسە توغرىلىق بەزى كىشىلەرنىڭ بەرگەن شاھىتلىقى، بۇ ۋەقەنىڭ ھادىسىگە ئۇچراش ۋەقەسى بولماستىن، بەلكى ئىران ئىستىخبارات تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر قېتىملىق سۇيىقەست ۋەقەسى ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدىغان قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. دېمىسىمۇ، ئازاتبەگنىڭ بۇ يەرلەردە بىر تۈركىلەر دۆلىتى قۇرۇپ چىقىش ئارزۇسىدا بولغانلىقى بۇ جايلارغا قىزىقىدىغان ئىران قاتارىدىكى بارلىق ئەللەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى پەيدا قىلغانىدى (راۋوپبەگنىڭ ئەسلىمىلىرىدە ‹322~323-بەتلەر› ئازاتبەگنىڭ دوستۇمدىن ئايرىلغىنىدىن كېيىن پاكىستانغا قايتىپ كېتىپ دوستۇمغا قارشى ئۆكتىچىلىك ھەرىكىتىنى باشلىغانلىقى، مالىك ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققىنىدىن كېيىن پاكىستاننىڭ ئازاتبەگنى ئۇنىڭ يېنىغا مۇشاۋىرلىق قىلىش ئۈچۈن يولغا سالماقچى بولغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتىدۇ. نەتىجىدە تالىبانلارغا يول ئېچىش، شىمالى رايونلاردىكى ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە

مازارى شەرىپكە قاراپ كېتىۋاتقىنىدا، ئۇ ئولتۇرغان تىك ئۇچار يەرگە چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئازاتبەگنىڭ سىياسىي كۆرەش قاراشلىرىدىكى تۈركلۈك ۋە تۈركىستان مۇستەقىللىقى مەسىلىسىگە بەكلا ئەھمىيەت بېرىدىغان بىرسى ئىكەنلىكىنى بىلىدىغانلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇنداق باھالاش، ئۇنىڭ مەقسىتىنى بۇرمىلىغانلىق ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق باھا بېرىلىشى، بىر مەنىدە ئۇنىڭغا رەقىب بىرسى بولغانلىقى، بۇرۇنقى توقۇنۇشلار تەسىرى ئاستىدا قالغانلىقى سەۋەبىدىن قىلىنغان بىر مۇلاھىزە بۇلىشى مۇمكىن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ئىتتىپاقداشلارنىڭ تارقىلىپ كېتىشى ۋە شىمالى ئافغانستانىدىكى قارشىلىق كۈرسىتىشلەرنىڭ ئاقىۋىتى

1997-يىلىسى يۇز بەرگەن ۋەقەلەر، ئىسلامى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن بۇيان شىمالى ئافغانستاننى تېزگىنىدە تۇتۇپ كېلىۋاتقان رېشىت دوستۇم ھاكىمىيىتى ئۇچۇن بەكلا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلىدۇ. 1992-يىلىدىن كېيىنكى ۋاقىتلار بويىچە، گېنېرال دوستۇم مازارى شەرىپ شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئافغانىستان تەۋەسىدە ئايرىم بىر دۆلەت قۇرۇپ چىققاندەك بىر تۈزۈم ئورناتقان ھېسابلىنىدى. مازارى شەرىپتە تۈركىيە، ئىران، رۇسىيە ۋە ياپونىيىگە ئوخشاش دۆلەتلەرنىڭ كونسۇلخانىلىرى ئېچىلغانىدى. شۇنىڭدەك، دوستۇم ھاكىمىيىتىمۇ ھەرقايسى ئەللەرگە ئۆزىنىڭ ۋاكالەتچىلىرىنى ئەۋەرتكەن ئىدى. بۇ ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ پۇلىنى چىقارغان، باج يىغىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان ۋە شەھەرلەردە پاراۋانلىق ئىشلىرىنى يولغا قويغان ئىدى.

تالىبانلار كابولنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، قانۇنى ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولغان بۇرھانىدىن راببانىمۇ شىمالى ئافغانىستان تەرەپكە كېتىۋالغان ئىدى. بۇ ھادىسىلەر مازارى شەرىپ ھاكىمىيىتىنى خەلقئارالىق سەھنىلەردە تېخىمۇ كۈچلۈك ئورۇنغا ئىگە قىلغان ئىدى. بۇ تۈردىكى ئىجابىي ۋەزىيەتكە قارىماي، يۇقىرىدا تەكىتلەنگىنىدەك، شىمالى ئىتتىپاقداشلار، ھەر خىل ئېتنىك گۇرۇھلاردىن تەشكىل تاپقان، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ھەر دائىم ئۆزئارا توقۇنۇشۇپ تۇرغان كۈچلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. تۈركىلەر، تاجىكلار ۋە ھازارالار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ تۈر ئىتتىپاقداشلىق ئاساسەن ئالغاندا ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتنىڭ تەقەززاسى

نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن بىر ئىتتىپاقداشلىق ھېسابلىناتتى. يەنە بىر جەھەتتە، بۇ ئىتتىپاقداشلىقنىڭ ئاساسلىق ئاملى ھېسابلىنىدىغان رېشىت دوستۇمنىڭ ج م ئى ئا تەشكىلاتى تۈركىلەرنى ئاساس قىلىش بىلەن بىرگە، ھەرقايسى مىللەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالماقتا ئىدى. يەنى، مەيلى پارتىيە رەھبەرلىكى بولسۇن ياكى ھەربىي ئورگانلار بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ھەرقايسى جايلار ئۆز يېرىدىكىلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا تەشكىللەنمەكتە ئىدى. بۇ ھالەت ئۆزئارا سۈركىلىشىلەردىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدىغان، ھەتتا پات-پات توقۇنۇشلارنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارغىدەك ئېغىر كىلىشەلمەسلىكلەرنىمۇ پەيدا قىلىپ تۇراتتى. بۇ تۈردىكى پەرقلەر قالغان پارتىيىلەرنىڭ، تالىبان ۋە پاكىستان ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتى بولغان ئى س ئى (پاكىستان ئىستىخپارات تەشكىلاتى) قاتارىدىكىلەرنىڭ پايدىلىنىپ كېتىشى ئۈچۈن بەكلا مۇۋاپىق شارائىت يارىتىپ بەرمەكتە ئىدى. رېشىت دوستۇم، يېنىدىكى دۈشمەنلىكلەرگە پەرۋا قىلمايدىغان (سىياسىي مۇناسىۋەتلەردىكى ئويۇنلارغا بەك دىققەت قىلىپ كەتمەيدىغان)، ئەمما ئىنتايىن جاسارەتلىك ۋە ماھىر بىر ھەربىي ئادەم ئىدى. يەنى ۋەزىيەتنىڭ تەلىپىگە ماس سىياسىي تەجرىبىگە ئىگە كادىرلار قوشۇنىدىن مەھرۇم ئىدى. رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىچىدە ئىختىلاپلار ساقلانماقتا، بىر قىسىم گېنېرالىرى دوستۇمنىڭ رەھبەرلىكىدىن ئايرىلىشنىڭ غېمىدە يۈرەتتى.

1997-يىلىنىڭ ماي ئېيىدا كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ. ج م ئى ئا قوماندانلىرىدىن بولغان گېنېرال ئابدۇلمالىك، تالىبانلار بىلەن مەخپىي كېلىشىپ باغدىش ئالدىنقى سېپىدا رېشىت دوستۇمغا قارايدىغان قوماندانلارنى بىر باھانە بىلەن يېغىپ دەرھال قولغا ئالىدۇ. ئارقىدىنلا تالىبان قوشۇنلىرىنى ئارقا سەپكە ئۆتكۈزۈلۈش ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىدۇ. تالىبان قوراللىق كۈچلىرى مازارى شەرىپكە قاراپ تېزلىكتە ئىلگىرىلەيدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا، گېنېرال دوستۇم مازارى شەرىپتىن چېقىپ تاشكەنت ئارقىلىق تۈركىيىگە كېلىۋېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ (گېنېرال دوستۇم، تۈركىيە ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى ‹دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى؟› ئەھمەت ئەنجان بىلەن ئەنقەرەدە ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە، يەنە بىر تۈركى قوۋمدىن بولغان گېنېرالنىڭ قوزغىغان سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشىغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلغىدەك بولسام، بەكلا كۆپ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قېرىلىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدىكەنمەن؛ شۇ سەۋەبتىن ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلماي ۋەتەندىن ئايرىلىشنى توغرا تاپتىم، دەپ ئېيتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

(رەسىم ئورنى)
گېنېرال دوستۇم بىلەن تۈركىيە دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى ئەھمەت ئەنجان بىرلىكتە. 1998-يىلى 4-نويابىر، ئەنقەرە.

تالىبان كۈچلىرى مازارى شەرىپكە كىرىشى بىلەن تەڭ، بۇ تەۋەدىكى ئىتتىپاقلا قارايدىغان بارلىق قوراللىق كۈچلەرنى قۇرالسىزلاشتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. بۇ جەريانداً گېنېرال مۇھەققىق يېتەكچىلىكىدىكى ھىزبى ۋاھدەت قوماندانلىرى تالىبان قوراللىق كۈچلىرىگە قارشى تىركىشىشنى داۋام قىلماقتا ئىدى. گېنېرال ئابدۇلمالىك، تالىبانلارنىڭ بۇ رايوننى تېزگىنىگە ئېلىپ بولغان ھامان ئۇنىمۇ قوشۇپ يوقىتىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقىنىدىن كېيىن، بىرگە ھەرىكەت قىلىۋاتقان تالىبانلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغاپ، قوماندانلىرى بىلەن بىرگە نۇرغۇن ساندا تالىبان ئەسكىرىنى ئەسىرگە چۈشۈرىدۇ (گېنېرال ئابدۇلمالىك كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ خائىنلىق قىلغانلىقى ھەققىدىكى قارىلاشلارغا رەددىيە بېرىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ تالىبانلار بىلەن ھەمكارلىشىپ ھەرىكەت قىلغانلىقىنى "تالىبانلارنى قاپقانغا چۈشۈرۈشنى مەقسەت قىلغان بىر تاكتىكام ئىدى" دەپ ئۆزىنى ئاقلىماقچى بولغان. گېنېرال ئابدۇلمالىك، ئافغانىستاننى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ۋاقىتلاردا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ باش كاتىۋغا يازغان بىر پارچە خېتىدە 1997-يىلىدىكى ماي ۋەقەسىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىدۇ:

1997-يىلى ماي ئېيىنىڭ باشلىرىدا ئۇرۇشنى توختىتىش ۋە بارلىق ئافغانىستان خەلقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمى يۈزلۈك بىر ھۆكۈمەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ تالىبان ۋەكىللىرىگە مازارى شەرىپكە كىرىش ئۈچۈن رۇخسەت قىلغان. ئەمما تالىبانلار بۇ شەرتنامىغا بوي سۇنماي مىڭلىغان قوراللىق كۈچى ۋە پاكىستانلىق ئەسكەرلەر بىلەن بىرگە قۇرۇغلۇقتىن ۋە ئايروپىلان بىلەن ھۇجۇم قىلغان. ... خەلق تالىبانلارغا قارشى ئىسيان كۆتەرگەن بولۇپ، ۋەقە قانلىق ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. ... بىر مۇنچە تالىبان يېتەكچىلىرى بىلەن پاكىستانلىق ئوفىسېرلار يەرلىك خەلقىنى ئەسىرگە چۈشكەن.

گېنېرال مالىكنىڭ بۇ بايانىتى س م ئى ئا رەئىسى گېنېرال ربشىت دوستۇمنىڭ، تاجىك يېتەكچىسى ئەخمەتشاھ مەسۇدنىڭ، ھازارا گۇرۇپپىسىنىڭ يېتەكچىسى كېربىم خېلىلنىڭ ۋە ئەڭ مۇھىمى ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇنى رەئىس جۇمھۇرى رابباننىڭ تالىبانلار بىلەن كەڭ دائىرىلىك ھۆكۈمەت تەشكىل قىلماقچى

ئىدى دېيىلگەن بۇ ھەرىكىتىگە نېمىشقا قېتىلمىغانلىقىغا بىرەر جاۋاب تاپالمايدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى).

ماي ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگىنىدە ج م ئى ئا نىڭ رەئىسلىكىگە گېنېرال ئابدۇلمالىك تەيىنلىنىدۇ، ئاندىن مازارى شەرىپنى ئاساس قىلغان ئاھالە زىچ جايلاردىكى تالىبان كۈچلىرىنى توسۇپ قالغان ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي، قۇندۇز شەھىرىدە ۋە مازارى شەرىپنىڭ سەھرالىرىدىكى تالىبان كۈچلىرى قايتىدىن بازا تەشكىل قىلىۋالغانىدى. نەتىجىدە، تالىبانلار، ئۇزۇندىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان شىمالى ئافغانىستانغا كىرىۋېلىش مەقسىتىگە يەتكەن ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن گېنېرال مالىكنىڭ بۇ ھەرىكىتى شىمالى ئافغانىستانىدىكى ئىتتىپاقداشلار ئىچىدىكى تۈركلەرنى ئاساس قىلىدىغان كۈچلەرنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، مالىكى بۇ يەردىكى خەلق ئارىسىدا كۈچلۈك تەسىرى يوقلۇقىغا ئوخشاش، ئەخمەتشاھ مەسۇد بىلەن ئۇستات مۇھەققىقتەك ئىتتىپاقداشلارنىڭ قالغان قوراللىق كۈچ يېتەكچىلىرىنىڭ نەزىرىدىمۇ دوستۇمچىلىك ھۆرمەتكە سازاۋەر ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن مازارى شەرىپتە ھازارا گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ تەسىر كۈچى ئۇلغىيىپ، شەھەرنىڭ تىزگىنى ئاساسەن ئۇستات مۇھەققىقنىڭ قولىغا ئۆتىپ كېتىدۇ.

گېنېرال دوستۇم 1997-يىلى سېنتەبىردە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىدۇ. ئاندىن ئۆز قول ئاستىدىكى قوماندانلىرى بىلەن بىرلىكتە شىبىرغان شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا قايتىدىن كۈرەشكە ئاتلىنىدۇ. ئۆكتەبىر ئېيىدا پۈلى قۇمرى شەھىردە ئىتتىپاقداش يېتەكچىلىرى دۆلەت رەئىسى بۇرھانىدىن رابباني باشچىلىقىدا بىر قېتىملىق يىغىن چاقىرىدۇ. بۇ يىغىندا گېنېرال دوستۇم بىلەن گېنېرال مالىك بىر-بىرسى بىلەن قايتىدىن يارىشىپ دوستۇم مۇئاۋىن جۇمھۇر باشلىقى، ئابدۇلمالىك بولسا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. دوستۇم يەنە شىمالى ئافغانىستان رايونىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. ئابدۇلمالىك ۋاقتىنچە ج م ئى ئا رەئىسلىكىدە تۇرۇۋېرىدىغان، تالىبان مەسلىسىنى ھەل قىلىپ بولغاندىن كېيىن رەئىسنى خەلق قايتىدىن سايلايدىغان قىلىپ بېكىتىشىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتە، تالىبان قوراللىق كۈچلىرى پاكىستان ھۆكۈمىتى بىلەن پاكىستان ئارمىيىسىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ شىمالى ئافغانىستاندا قولغا

كەلتۈرگەن يەرلەرنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئىشىنى داۋاملاشتۇردۇ. ئىتتىپاقداشلار ئىچىدىكى قالايماقانچىلىقلار بىر قىسىم يەردىكى رەھبەرلەرنىڭ تالىبانلار سېپىگە ئۆتۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. شۇڭا، ئىتتىپاقداشلار قوراللىق كۈچلىرى باغدىز ئالدىنقى سېپىدىلا ئەمەس، شىمالى ئافغانىستانىنىڭ ھەر بىر يېرىدە ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. پەقەت 1997-يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدىلا مازارى شەرىپ ئىككى قېتىم قولدىن چىقىپ كەتكەن ئىدى. گېنېرال ئابدۇلمالىك، نويابىر ئېيىدا بىرگە جەڭ قىلىۋاتقان قوماندانلىرىنىڭ گېنېرال دوستۇم تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشى ھەمدە تۇرۇۋاتقان يېرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇنىڭغا ئۆچ بولۇپ قېلىشى سەۋەبىدىن، ئىنىسى گېنېرال لېنىنات گۈلمۇھەممەت پالۋان ۋە فارياب تەۋەسىنىڭ ۋالىسى بىلەن بىرگە تۈركمەنىستان ئارقىلىق ئىران تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ جەريانىدا ئافغانىستاندا سىياسىي مۇقىملىق تىكلىنىپ، ھەممە تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىش مەقسىتىدە، سېنتەبىر ئېيىدا گېرمانىيىدە، دېكابىر ئېيىدا ئىستانبۇلدا يىغىنلار چاقىرىلغانىدى. سابىق پادىشاھ زاھىر شاھنىڭ ۋەكىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا بارلىق تەرەپلەردىن ۋەكىل قاتناشتۇرۇلغان بۇ يىغىنلارغا تالىبانلار ۋەكىل ئەۋەرتمىگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ يىغىنلار نەتىجىسىز تارقىلىدۇ.

1998-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگۈچە شىمالى ئافغانىستاندا تالىبانلارنىڭ تەسىر كۈچى خېلىلا كۈچەيگەن ئىدى. قۇندۇز ۋالىسىنىڭ تالىبانلار سېپىغا ئۆتۈپ كېتىشى نەتىجىسىدە ئىنتايىن مۇھىم بىر ئايرودرومغا ئېرىشكەن تالىبانلار، بۇ يەرنى مۇھىم ئارقا سەپ تەمىنات مەركىزى ھالىغا ئايلاندۇرۇۋالغانىدى. ئىيۇل ئايلىرىدا بەلخ شەھىرىنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان پەشتۇ گېنېرال لېنىنات جۇماخان بىلەن ئەرەب گېنېرال لېنىنات شىرئەرەپنىڭ ئەمىرىدىكى قوراللىق كۈچلەر بىلەن بىرلىكتە تالىبانلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشى، شىمالدىكى كۈچ تەڭپوڭلۇقىنى يەنە بىر قېتىم ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىدۇ. تالىبانلار ئاۋغۇست ئېيىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مازارى شەرىپنى تارتىپ ئالىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىنلا باغلان، سەمەنگان ۋە بەدەخشان رايونلىرىنىمۇ ئىگىلىۋالىدۇ. سېنتەبىر ئېيىدا ھازاراجاتنىڭ مەركىزى بولغان بامىيان قولدىن كېتىپ، ھازارالارنىڭ قارشىلىق كۈرسىتىشىمۇ تىنجىتىلغان ھېسابلاندى. بۇ تۇردىكى ۋەزىيەت ئاستىدا، ئىرانلىقلار ئافغانىستان چېگرالىرىغا يېقىن جايلاردا زۇلۇپقار دەپ نام بېرىلگەن ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزۈپ باققان بولسىمۇ ۋەزىيەتتە قىلچە ئۆزگىرىش كۆرۈلمەيدۇ. 1998-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا

كەلگىنىدە ئافغانىستاننىڭ ئەخمەتشاھ مەسۇد تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان پەنشىر ۋادىسىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى تالىبانلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى يىل جەريانىدا بۇ خىل ۋەزىيەتتە قىلچە ئۆزگىرىش كۆرۈلمەيدۇ. مەسۇد رەھبەرلىكىدىكى قارشىلىق كۈرسىتىش ھەرىكىتى پەنشىر ۋادىسىدا داۋاملاشماقتا ئىدى. گېنېرال رېشىت دوستۇم، ئۇستات خەلىلى ۋە ئۇستات مۇھەققىق قاتارلىقلار تاغلىق رايونلاردا تىركىشىپ يۈرمەكتە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن خەلقئارالىق سەھنىلەردە ئافغانىستان مەسىلىسىنى ھەل قىلىش چارىسى ئۈچۈن تەشكىل قىلىنغان 6 لىقلار بىلەن 2 لىك گۇرۇپپىكى دۆلەتلەرمۇ بۇ ھەقتە ھەرىكەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى (بۇ يەردە پاكىستان، ئىران، تاجىكىستان، ئۆزبەكىستان ۋە تۈركمەنىستان قاتارلىقلىكى ئافغانىستان بىلەن بىۋاستە چېگرىداش ئەللەر ئالتىلىقلارنى، ئا ق ش بىلەن رۇسىيە ئىككىسىدىن تەشكىل قىلغان گۇرۇپپا ئىككىلىكلەرنى كۆرسىتىدۇ. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى). بۇ ۋاقىتتىكى تالىبانلارنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدىكى ئافغانىستان، خەلقئارالىق زەھەرلىك چېكىملىكلەر سودىسىنىڭ مەركىزىگە، ھەمدە ئۇسامە بىن لادىننىڭ ئەلقائىدە گۇرۇپپىسىنى ئاساس قىلغان نۇرغۇنلىغان رادىكال دىنچى تېررورچىلار تەشكىلاتلىرىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىشقا باشلايدۇ.

11-سېنتەبىر ۋەقەسى ۋە ئا ق ش نىڭ ئافغانىستانغا مۇداخىلىسى

2001-يىلى سېنتەبىر ئېيىدا ئەلقائىدەنىڭ دۇنيا سودا مەركىزىنىڭ قوشكىزەك بىناسىغا ھەمدە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى بىناسى بولغان بەشبۇرجەك بىناغا قىلغان ھۇجۇملىرى، ئا ق ش باشچىلىقىدىكى پۈتۈن دۇنيا ئەللىرىنىڭ بىخەتەرلىك ۋە تېررور قاراشلىرىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتكىنىگە ئوخشاش، ئەلقائىدە تەشكىلاتىنى باغرىغا ئالغان تالىبانلار ھەرىكىتىنىڭ تەغدىرىنى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئافغانىستاننىڭ تەغدىرىنى بەلگىلىگەن بىر ۋەقە ھېسابلاندى. تېررورلۇق ھۇجۇمى يۈز بېرىپ مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئا ق ش باشچىلىقىدا باشلىتىلغان ھەرىكەت، شىمالى ئافغانىستاندا قۇرۇلغان شىمالى ئىتتىپاقداشلىق ھەرىكىتىنىڭمۇ ياردىمى بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا نەتىجىلىك تامامىلىنىپ

تالىبانلار ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدۇ. قوراللىق ھەرىكەت مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغىنىدىن كېيىن، ئەنئەنىۋى يېتەكچىلەر بىلەن ھەرقايسى گۇروھلار تالىبان دەۋرىدىن بۇرۇن كۆرۈلگىنىدەك ئۆز تەۋەسىنىڭ غوجايىنلىرىغا ئايلىنىدۇ. گېنېرال دوستۇم يېتەكچىلىكىدىكى ئۆزبەك-تۈركمەن گۇرۇپپىسى مازارى شەرىپنى مەركەز قىلغان تۈركلەر ياشايدىغان جايلارنى، گېنېرال ئۇستات ئاتا بىلەن گېنېرال فەھىم رەھبەرلىكىدىكى تاجىك قوراللىق كۈچلىرى بەدەخشاننى ئاساس قىلغان تاجىك رايونلىرىنى، كېرىم خېلىل يېتەكچىلىكىدىكى ھازارا قوراللىق كۈچلىرى بامياننى مەركەز قىلغان ئاساستا ئۆز يەرلىرىنى تىزگىنلەپ تۇتۇشقا باشلايدۇ. ئافغانىستاننىڭ پەشتۇ رايونلىرىدىمۇ ئەنئەنىۋى يېتەكچىلەر يەرلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرماقتا ئىدى. كابۇلدا بولسا، دەسلەپتە ئا ق ش نىڭ ياردىمى بىلەن خەمىت كارزائى يېتەكچىلىكىدە قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت 2002-يىلى ئىيۇلدا چاقىرىلغان لويا جىرغا تەرىپىدىن قايتىدىن تەستىقلىنىپ، كارزائى يەنە بىر قېتىم پىرىزدېنتلىققا سايلىنىدۇ. بۇ ھۆكۈمەت، ئافغانىستاندا كىشىلىك ھوقۇقلارغا ھۆرمەت قىلىدىغان، دېموكراتىك تۈزۈمدىكى سىياسىي سىستېمىنى بەرپا قىلىش مەقسەت قىلىنغان، ئەڭ كېچىككىنىدە 2004-يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئومۇمى سايلام تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

خاتىمە

ئۇلۇغ بېرتانىيە ئىمپېرىيىسى دەۋرىنىڭ داڭلىق سىياسەتچىلىرىدىن بىرى بولغان لورد كۈرزون، دۇنيا سىياسىتىگە دائىر كىتاۋىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دەيدۇ:

تۈركىستان، ئافغانىستان، كاپكازلار ۋە ئىران قاتارلىق ئەللەر نۇرغۇن كىشىلەرگە بەكلا يىراقلاردا قالغان ياكى بەكلا كونا ئۆتمۈشلەردىكى داستانلارنىڭ خاتىرىسى بولۇپ بىلىنىشى مۇمكىن. شۇنى ئېتىراپ قىلىمەنكى، بۇ يەرلەر شاھمات تاختىسىدىكى دۇنياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇچۇن ئويىنلىۋاتقان بىر مەيدان ئۇيۇندا ئاددىي پېچكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

راست دېمىسەمۇ، تۈركىستان 19-ئەسىر بويىچە ئەينى ۋاقىتتىكى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ كۈچنىڭ ئويناۋاتقان شاھمات ئويۇنىدىكى "پېچكا" قىلىنغان يەرلەردىن بىرسى ئىدى. 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگىنىدە بۇ يەر ئويۇن سىرتىدا قالدۇرۇلغان بولۇپ، چارروسىيىنىڭ تەركىبىدىكى مۇستەملىكە ھالىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

بولشېۋىك ئىنقىلابى، تۈركىستان خەلقىنىڭ قايتا سەھنىگە چىقىش شارائىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى. تۈركىستاننى مۇستەقىل قىلىشنى ئارزۇ قىلىپ يولغا چىققان خادىملار، بولشېۋىكلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك كۈرەشنى قانات يايدۇرغان ئىدى. باسمىچىلىق ھەرىكىتى دېگەن نام بىلەن تارىخقا يېزىلغان بۇ كۈرەش، سىر ئولاق كارويىنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئورتا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ ئۆلگەن بىر مىللەت ھېسابلانمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئىدى. ئەمما دۇچ كەلگەن دۈشمەن، دۇنيا تارىخىدا كامدىن-كام كۆرۈلىدىغان ۋەھشىيلىك ئەقىدىسىنى رەھىمسىزلەرچە ئىجرا قىلغان بىر كۈچ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار بۇ كۈرەشتە غەلىبە قازىنالمايدۇ.

تۈركىستان تەۋەسى تولۇق سوۋېتلەشتۈرۈلگەن 1920-يىللارغا كەلگىنىدە، تۈركىستانلىق رەھبىرى خادىملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تازىلىۋېتىلگەن بولۇپ، قالغان قىسمىمۇ سوۋېتلار بىلەن كېلىشىپ ياشاشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. شۇنداقتىمۇ، رىملىقلار ھەققىدە ئېيتىلغانلاردەك، سوۋېتلار ئورتىغا قويۇۋاتقان تىنچلىق، ئۇلار قوزغىغان ئۇرۇشتىنمۇ بەتتەر پاجىئەلىك ئىدى. يەنى، بولشېۋىكلار تۈزۈمى بىلەن يارىشالمىغان كادىرلارمۇ كېيىنچە رەھىمسىزلەرچە تازىلىۋېتىلگەنىدى.

چەتكە قېچىپ كېتەلىگەن خادىملار بولسا، ئافغانىستاندىن تارتىپ تا ياۋروپاغىچە سوزۇلغان بىپايان جوغراپىيىلەرگە چېچىلىپ كەتكەنىدى. مۇساپىردىكى خادىملارنىڭ تاللىيالايدىغان بىردىن-بىر يولى، چەتئەللەردە تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەشنى قانات يايدۇرۇشلا بولاتتى. دېگەندەك، ئۇلار تۈرۈۋاتقان ئەللەردە قولغا كەلتۈرەلىگىدەك بارلىق ئامىللاردىن تولۇق پايدىلىنىپ ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشىدۇ.

دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، چەتئەلدە تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان خادىملار ئاساسلىقى مۇنداق تۆت گۇرۇپپا كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى:

بۇلارنىڭ بىرىنچىسىگە، يەنە كېلىپ ئەڭ مۇھىم دېيىشكە بولىدىغان قىسمىغا تۈركىستان تەۋەسىدە قوقان مۇختارىيىتى، ئالاش ئوردا ئاپتونومىيىسى، تۈركىستان ئاپتونومىيىسى، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋە خىۋە خەلق جۇمھۇرىيىتى قاتارلىقى سىياسىي تۈزۈملەرنى قۇرۇپ چىققان سىياسىي داھىلار بىلەن ئۇلارنىڭ سەبداشلىرى كىرىدۇ. ئۇلار چەتئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ياۋروپا ئەللىرى بىلەن تۈركىيىگە يۈزلىنىپ، پارىژ، بېرلىن ۋە ئىستانبۇل قاتارلىق مەركەزلەردە تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق تەشكىلاتى تەۋەسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

1920-يىللاردا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىشىلەر تەرىپىدىن گېرمانىيە بىلەن تۈركىيىنى ئاساس قىلغان ھالدا ھەرقايسى ئەللەرگە بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئەۋەرتىلگەن ئوقۇغۇچىلار بولسا، بۇ تۈردىكى كىشىلەرنىڭ ئىككىنچى تۈردىكى گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. بۇ تۈر ياشلار ئارىسىدىكى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قايتماي چەتئەلدە تۇرۇپ قالغانلىرى، سىياسىي پېتەكچىلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى ھەربىتىنىڭ ئىزچىللىقىغا كاپالەتلىك قىلىشقان ئىدى.

تۈركىستان تەۋەسىدە ئۇرۇشتا مەغلوم بولغاندىن كېيىن بىر قىسىم جەڭچىلەر بىلەن بىرگە ئافغانىستان بىلەن شەرقى تۈركىستان تەرەپلەرگە كېتىپ قالغان باسمىچىلار پېتەكچىلىرى، چەتئەلدە تۈركىستان مىللىي كۈرىشىنى شەكىللەندۈرگەن ئۇچىنچى تۈرگە مەنسۇپ كىشىلەرنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

بۇ تۈردىكى مۇجاھىتلار ئافغانىستاندىكى شارائىتلار يول قويغان دەرىجىدە ئامۇ دەريالىسىنىڭ نېرىقى قىرغىقىغا، يەنى تۈركىستانغا كىرىپ قوراللىق كۈرىشىنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىرىشقان. ئەمما 30-يىللارنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ سىياسىي شارائىت ئۇلارنى يەرئاستى پائالىيەت قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئىلاجسىز بىر جەمجىتلىق ئىچىگە چۆكۈپ قالىدۇ.

تۈركىستان مىللىي كۈرىشىدە بەلكىم ئەڭ ئېغىر ناھەقچىلىكلەرگە ئۇچرىغان دېيىشكە بولىدىغان، باشقىلار تەرىپىدىن ئىزچىل چەتكە قېقىلىپ كېلىنگەن تۆتىنچى گۇرۇپپىنى بولسا سابىق بۇخارا ئەمىرى سەئىت ئالىمخان بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى كىشىلەر تەشكىل قىلماقتا ئىدى. بۇ تۈردىكى كىشىلەر ئافغانىستاندىكى سوۋگۇن يىللىرى بويىچە تۈركىستانىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ئۈچۈن دېمىسىمۇ، ئۆز

يۇرتىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۇچۇن دەپ خەلقئارا خاراكتېرىدىكى تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن ئىدى.

1920-يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ سىياسىي پائالىيەتلىرىنى پارىژ، بېرلىن، ۋارشاۋا ۋە ئىستانبۇل قاتارلىق شەھەرلەرگە مەركەزلەشتۈرگەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەربىكتى، داھىلىرى ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنۈش كۆرۈلۈپ تۇرۇلۇشىغا قارىماي، كۆچلۈك تەسىر قوزغىيالىغىدەك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان باشقا مىللەتلەرنىڭ سىياسىي خادىملىرى بىلەن ۋە شۇنىڭدەك پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ پرومېتې سېپىنى تەشكىللەيدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا دېموكراتىيە دۇنياسىغا تەۋە ئەللەر سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تېخى ئېتىراپ قىلىشمىغان، بارلىق مۇساپىردىكى پائالىيەتچىلەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ تۈزۈم ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدۇ دەپ ئىشىنەتتى.

پرومېتې ھەربىكتى، مەجبورىيەتلەرنىڭ تەقەززاسى ئوتتۇرىغا چىقارغان بىر ھەربىكەت، مۇستەقىللىق يولىدىكى بىر ئۇمىد نۇرى ئىدى. «يېڭى تۈركىستان» بىلەن «ياش تۈركىستان» ژۇرناللىرى ئەتراپىدا شەكىللەنگەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەربىكتى ياۋروپادىن يىراق شەرقىچە سوزۇلغان ئىنتايىن كەڭ بىر دائىرە ئىچىدە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتەلىگەن ئىدى. بىر قىسىم ياۋروپا پايتەختلىرى تەرىپىدىنمۇ ھىمايە قىلىنغان بۇ سىياسىي ھەربىكەت، سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن بىرىنچى نومۇرلۇق دۈشمەن دەپ ئېلان قىلىنغان ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، چەتئەللەردە تۈركىستان مىللىي كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇپ كەلگەن گۇرۇپپىلار ئوتتۇرىسىدا يۇز بەرگەن زىددىيەتلەر بىلەن سۈركىلىشلەر بۇ ھەربىكەتلەرنىڭ ئەڭ پاسسىپ تەرەپلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. تۈركىستان مىللىي گۇرۇپپىسىدىكىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئەمىر سەئىت ئالىم، ئۆزبېكنىڭ تەختىدىن باشقىنى خىيالىغا كەلتۈرمەيدىغان تىپىك ۋەتەن خائىنى ھېسابلىناتتى. باسمىچى يىتەكچىلەرمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا كۆرۈنۈپ تۇرغانلىقى ئۇچۇن، ئۇلار بىلەنمۇ كىلىشىش ئىمكانى يوق كىشىلەر قاتارىدا مۇئامىلە قىلىشقانىدى.

خۇددى شۇنىڭدەك، ئەمىر ئۇچۇن ئېيتقاندا تۈركىستان مىللىي گۇرۇپپىسىدىكىلەر ئۇنى تەختتىن چۈشەرگەن جەدىتچىلىك ھەربىكتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەشكىل

تاپقانلار ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئەمىر تەرەپتارلىرىمۇ مىللىي تۈركىستان گۈرۇپپىسىغا مەنسۇپ كىشىلەرنى دۈشمەن ھېسابلىشاتتى. باسمىچىلار يېتەكچىلىرىنىڭ كۆزىدە تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق تەشكىلاتى بىسمىللا بىلەن باشلىمىغان ژۇرنالىنىڭ ئېتىراپىغا يىغىلىۋالغان، دىنى ھېسسىياتلىرى بەكلا تۆۋەن كىشىلەر گۈرۈھى ھېسابلىناتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى كۈرەشلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئايرىم-ئايرىم گۈرۇھلار بويىچە قانات يايدۇرۇپ كەلگەن ئىدى.

تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق گۈرۇھىدىكىلەر دېموكراتىيە دۇنياسى ئەتراپىدا مەتبۇئات پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلغان سىياسىي كۈرەش يولىنى تالالىشىشقان ئىدى. ئەمىر، ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنى جەمىيەتى ئاقۋام ‹ئانتانتا؟ – ت›غا سۇندى ۋە تۈركىستان تەۋەسىدە بۇنى ھىمايە قىلىدىغان كۈچلەرنى تەشكىل قىلىشقا تىرىشتى. باسمىچىلار يېتەكچىلىرى بولسا، ئەڭ كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدىغان يول دەپ تالالىشالغان ئۆزلىرى بىلىدىغان يولنى، يەنى قورالالىق كۈرەش يولىنى تالالىشىشقان ئىدى. ئافغانىستاندا يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇشتا ھامان تەرەپ تۇتۇپ كېلىشتى، شۇنىڭدەك پۈرسەت تۇغۇلغان ھامان ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ تۈركىستانىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىغا قورالالىق ھۇجۇملارنى پەيدا قىلىپ تۇردى.

1930-يىللار، دۇنيا كۈچ تەڭپوڭلۇقى ئاستىن-ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن يىللار ئىدى. ئوتتۇرالۇقتا يېڭى بىر دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ خەۋىرچىسى بولغان شامالالار ئۇچۇپ يۈرەتتى. سوۋېتلار ئىتتىپاقى يۈرگۈزۈۋاتقان ئىجتىمائىي تۈزۈم مىللەتلەر جەمئىيىتى ‹ئانتانتا؟ – ت› تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغانلىقى، سوۋېتقا قارشى بارلىق مۇساپىرلار ھەرىكىتىگە، شۇ قاتاردا تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىغا ئېغىر تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋر، ت ب م ئەزاسى بولغان بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ”قايسى ئۇمىد، قايسى غايىلار بىلەن بۇ يەرلەرگە كەلگەن ئىدۇق. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خامخىيال، ياكى بىر ئوتوپىيەمىدى؟ بىز تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى نەدە قالدۇق، نېمە قىلىپ يۈردۇق؟“ دەپ ئېيتقىنىدەك سوئاللار دائىم ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرىدىغان بىر يىللار بولغان ئىدى.

تۈركىيىدە قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەرنىڭ چەكلىنىشى، ئۇنىڭدىن كېيىن ياۋروپادا چىقارغان گېزىت-ژورناللىرىنىڭ تۈركىيىگە كىرىشىنىڭ چەكلىۋېتىلىشى، ئۇلارنىڭ ئۇمىدسىزلىكىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. پولشىنىڭ ئىشغال

قىلىنغانلىقى، نەتىجىدە پرومېتې سېپىنىڭ ئاخىرلىشىشى، بولشېۋىكلار ئىنقىلابىدىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان سىياسىي كۈرەشلەرنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بەرمەكتە ئىدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى، سەھنىگە يېڭى باش قەھرىمانلارنى ئېلىپ چىقىدۇ. بۇ كىشىلەر 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان سوۋېت تۇزۇمى ئاستىدا ياشاپ كەلگەن تۈركىستانلىق ھەربىلەر ئىدى. ئۇلار قىلچە تەلىم-تەربىيە كۆرمەستىن، تۇزۇك قورالمۇ يوق نېمىس ئارمىيىسىگە قارشى جەڭگە ھايدالغان، بۇ ئۇرۇشتا يۈز مىڭلىغان تۈركىستانلىق ئەسكەر قىرىلىپ كەتكەن، يەنە يۈزمىڭلىغان ئەسكەر نېمىسلارغا ئەسىرگە چۈشكەن ئىدى. ئەزرائىل كېزىپ يۈرگەن ئەسىرلەر لاگېرىغا يوللانغانلىرىدا، ئۇلارنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغانغا پەقەت ئىككىلا يول قالغان ئىدى. يا ئاچلىق، ۋابادىن ئۆلۈپ تۈگىشىش، يا بولمىسا گېرمانىيە ئارمىيىسى تەركىبىدە تەشكىل قىلىنغان تۈركىستان قىسىملىرىغا قېتىلىپ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش.

تەشكىل قىلىنغان تۈركىستان قوشۇنلىرىنىڭ سىياسىي قانىتىغا مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومۇتېتى ۋەكىللىك قىلماقتا ئىدى. بىردىن-بىر داھى پىرىنسىپىگە ئاساسەن تەشكىل قىلىنغان بۇ سىياسىي خادىملارنىڭ تۈركىستان قوشۇنلىرىغا تاپشۇرغان ۋەزىپىسى بەكلا ئېنىق ۋە كەسكىن ئىدى. بۇ ۋەزىپە سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى مەغلوپ قىلىش ۋە تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش ئىدى. ئەجەبا، بۇ ۋەزىپە ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغان بىر ۋەزىپىمىدى؟ دېموكراتىيە دۈشمىنى بولغان بىر گېرمانىيە بىلەن ھەمكارلىشىپ بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىغىلى بولارمىدى؟ گېرمانىيە ئارمىيىسى پۈتۈن ئالدىنقى سەپلەردە زەپەر بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقان بىر دەۋردە، بۇ سوئاللارغا بېرىلىدىغان جاۋابلار ھېچ بولمىغاندا "بەلكى مۇمكىن بولۇپ قالار" ياكى "نېمىشقا مۇمكىن بولمايدىكەن" دېگەندەك بۆلۈشى تەبىئىي ئىدى.

ئاقىۋەتتە، تۈركىستان لېژىيونلىرى سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇشقا سېلىنىدۇ. ئۆزىگە مۇناسىۋەتسى بولمىغان ھەر ئىككىلا ئۇرۇش سېپىدە قىرىلىشقا باشلايدۇ. ئۇرۇش ئاخىرلاشقىنىدا ئامان قالغان تۈركىستانلىق ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سوۋېتلار تەرەپكە قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. غەرپلىكلەرنىڭ قولىدا قالالىغانلىرىنىڭ سانى ئارانلا مىڭدەك ئادەم ئىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا مۇساپىردىكى خادىملار بىلەن ھەربىلەرنىڭ ناتىستلار سېپىدە ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقى ھەققىدە باشقا بارلىق مىللەتلەردە كۆرۈلگىنىدەك، تۈركىستانلىقلار ئۇچۇنمۇ ھەر تۈرلۈك تەنقىدلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. سوۋېتلەردىكى شەرق مىللەتلىرىنىڭ مىللەتچىلىكى ئۈستىدە كەڭ دائىرىلىك تەتقىقات ئېلىپ بارغان پاتىرىك فون زۇر مۇھلېن ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزلەر بۇ تۈردىكى تەنقىدلەرگە بېرىلگەن ئەڭ مۇۋاپىق جاۋاب ھېسابلانسا كېرەك:

بۇ تۈردىكى ئېغىر تەنقىدلەر ئايرىم كىشىلەر ئۈچۇن مۇۋاپىقتەك كۆرۈنسىمۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا بۇنداق تەنقىتلەشلەر ئۇلارغا قىلىنغان بىر ناھەقچىلىك ھېسابلىنىشى كېرەك. بۇرۇندىن كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، لېژىيونېرلارنىڭ لېژىيونلارغا تىزىملاتقانلىقى نومۇسسىزلارچە پۇرسەتپەرەستلىكىنىڭ ئىپادىسى ئەمەس، بەلكى جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئىچكى تۇيغۇ تۇرتكىسىنىڭ بىر ئىپادىسى دېيىش كېرەك. ... مۇساپىرلارنىڭ ناتىستلار ھاكىمىيىتى بىلەن ھەمكارلىشىشنى رەت قىلىش-قىلماسلىقى ھەققىدىكى سوئاللار ئۇرۇش ئەسىرى بولغان يۇرتداشلىرىغا ھەر تۈرلۈك ياردەم قىلىش پۇرسەتلىرىدىن پايدىلىنىش كېرەكمۇ ياكى يۇرتداشلىرىنى قاراپ تۇرۇپ قىرىلىپ تۇگىشىگە سۈكۈت قىلىش كېرەكمۇ دېگەن بىلەن تەڭ مەنىدىكى گەپ ھېسابلىناتتى. مىللىي ۋاكالەتچىلارنىڭ ئادۋوكاتلىق رولى پەقەتلا مەۋجۇت شارائىتلارغا بەلگىلىك دەرىجىدە كۆنۈش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولىدىغان بىر رول ئىدى. ... باش قەھرىمانلىق رولىنى ئالغان رولچىلارنىڭ سىياسىي ياكى شەخسى خاتالىشىشلىرىنى تەنقىد قىلىشتا، ئادەمنىڭ تەبىئىي مەجەز ئىپادىلىرىنىڭ قانداق بولۇشىنىمۇ ئېتىبارغا ئالغان ئاساستا بولغىنى ئەڭ مۇۋاپىق.

بۇ دەۋردە، چەتئەللەردە قانات يايدۇرۇلغان تۈركىستان ئۇچۇن كۈرەش قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار يالغۇز گېرمانىيە بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس ئىدى. تۈركىيىدە 1944-يىلىسى ئوتتۇرىغا چىققان تۈركچىلىك-تۇرانچىلىق ھەققىدىكى سوتلاردا، تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەرىكىتىنى قوزغىغان كىشىلەردىن بىرسى بولغان زېكى ۋەلىدى تۇغاننى بىرىنچى دەرىجىلىك گۇناھكار قىلىپ سوتقا تارتىشقان ئىدى. سوۋېتلار ئىتتىپاقىغا ياخشىچاق بولۇش مەقسىتىدە چېكىدىن ئاشۇرۇپ سىياسىلەشتۈرۈلگەن بۇ سوتلار، مۇساپىر تۈرك خادىملىرى قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان پائالىيەتلەرنى ئېغىر دەرىجىدە پائالىيەت سورۇنىدىن مەھرۇم بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

ئافغانستاندا بولسا، ئۇرۇش پۈرسەتلىرىدىن پايدىلىنىپ تۈركىستانغا قارىتا ھەربىكەت قىلىشنى مەقسەت قىلىشقان تۈركىستانلىقلار يەنە بىر قېتىم ئېغىر ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچراپ، قولغا ئېلىنىش خەۋپىدىن قۇتۇلالمىدى. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن تۈرمىدىن تىرىك قۇتۇلۇپ چىقالمىغانلارنىڭ كۆپ قىسمى ئافغانستاندىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى تاماملىنىشى بىلەن بىرلىكتە، ئىدىيولوگىيە جەھەتتە گۇرۇھلارغا ئايرىلىش، ئىدىيىۋى لاگىرلارغا بۆلۈنۈش ئاساسى ئورۇنغا ئۆتكەن بىر دەۋر باشلانغان ئىدى. بۇ دەۋردە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۈرەشنىڭ بايراقتارلىقىنى ئا ق ش ئۇستىگە ئالغان ئىدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە، گېرمانىيىنى مەركەز قىلىپ قايتىدىن شەكىللەنگەن تۈركىستان مىللىي ھەربىكتى ئۇزۇنغا قالماي تۈركىيە بىلەن شەرق ئەللىرىدىمۇ باشلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتىكى كۈرەش، ئاساسلىقى تەشۋىقات ئۇرۇشى شەكلىدە قانات يايدۇرۇلغان ئىدى.

1980-يىللاردا چەت دۆلەتلەردە تۈركىستان ئۇچۇن كۈرەشنى قاناي يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان خادىملار ئاساسەن چەتئەلدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. كونا يېتەكچىلەر ئاساسى جەھەتتىن سەھنىنى بوشىتىپ بەرگەن دېيىشكە بولاتتى. يېڭى پائالىيەتچىلەر پەقەتلا كۆرۈپ باقمىغان يۇرتلىرىنىڭ ئەركىنلىكىنى غايە قىلىشىپ كۈرەشنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئافغانستانىنىڭ سوۋېتلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنىشى، باسمىچىلارنىڭ نەۋرىلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنى يەنە بىر قېتىم توقۇنۇشقا سۆرەپ كىرىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ ئۇرۇش، يەنە بىر قېتىملىق كۆچ-كۆچ دولقۇنىغىمۇ سەۋەب بولىدۇ.

گورباچېيۇ باشلاتقان سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى يېڭى زامانغا ماسلاشتۇرۇش ۋە قايتا قۇرۇپ چىقىشنى مەقسەت قىلغان ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش سىياسىتى، سوۋېتلار ئىتتىپاقىنى كۆتكەندىن تۆپتىن ئوخشىمايدىغان باشقا بىر يولغا باشلاپ كېتىدۇ. بۇ سىياسەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشى بىلەن بىرگە، ۋەھشىيلىك بىلەن رەھىمسىزلىكنى ئاساس قىلغان بۇ ئىمپېرىيە قۇرۇلغان كۈندىن بۇيان توڭلىتىش ساندۇقىغا سولاپ

قويۇلغان مىللىي مەسىلىلەر تېز سۈرئەت بىلەن قايتىدىن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مەركىزى ھۆكۈمەت ھاكىمىيەتىنى تېزگىنلىيەلمەس ھالغا كېلىدۇ.

بۇ دەۋردە، چەتئەلدىكى تۈركىستانلىق مۇساپىر پائالىيەتچىلەر تۈركىستاندا بارلىققا كەلگەن خەلق ئاممىسىنىڭ ھەربىكەتلىرى بىلەن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش خەۋەرلىرىنى تاشقى دۇنياغا يەتكۈزۈش، تونۇشتۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا تىرىشتى.

1990-يىللار كىرىشى بىلەن، سوۋېتلار ئىتتىپاقى ئاغدۇرۇلۇپ، تۈركىستان تەۋەسىدە مۇستەقىل 5 جۇمھۇرىيەت بارلىققا كەلگەن بىر ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 70 يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن چەتئەللەردىكى تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر ئاخىرلاشقان ھېسابلاندى.

بۈگۈنكى كۈندە بىز دۇچ كېلىۋاتقان ئەڭ مۇھىم مەسىلە شۇكى، رۇسىيە فېدراتسىيىسى بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا قىستىلىپ قالغان يېڭى تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى قانداق بولىدۇ دېگەن مەسىلىدۇر.

بۇندىن كېيىن، ئۇلار ھەرقايسى ئۆز بېشىغا ھەربىكەت قىلىپ كۈچلۈك ئىككى قوشنىسىنىڭ ئارقا ھويلىسى بولۇش ياكى ئالدى قوراسى بولۇش بىلەنلا كۈپايىلىنەمدۇ ياكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادى قۇۋۋەتلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قۇدرەتلىك تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلەر گۇرۇھىغا ئايلىنامدۇ؟
21-ئەسىر كىرىۋاتقان بۇ كۈنلەردە ئوتتۇرىغا چىققان بۇ مەسىلە، تۈركىستان تەۋەسىدە ياشاۋاتقانلارنىلا ئەمەس بەلكى تاشقى دۇنيادىكى تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان كىشىلەرنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلىدۇر.

بۇ مەسىلە، ئۆز ۋاقتىدا يەنە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن دەۋرلەردىن تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان تۈركىستان ئۇقۇمىنىڭ كەلگۈسى تەغدىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بىر مەسىلىدۇر.

تارىخىنىڭ بۇ سوئالغا بېرىدىغان جاۋابى، چەت دۆلەتلەردىكى تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلىدىغان كۈرەشلەرنىڭ داۋام قىلىش-قىلماسلىقىنىمۇ بەلگىلەپ بېرىدۇ.

قوشۇمچىلار ‹مۇنەررىجىسىلا تەرجىمە قىلىندى›:

ھۆججەتلەر:

1. قوقان ئاپتونومىيىسى بايانات
2. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنىڭ نىزامنامىسى
3. زېكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان خېتى
4. ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىنقىلابى جەمئىيەتلەر قۇرۇلتىيىنىڭ ھۆججىتى
5. تۈركىستان تالىپلىرىنىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەتى
6. ھەيدېلبېرگ يىغىنىنىڭ دوكلاتى
7. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنىڭ پروگراممىسى
8. زېكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ ئابدۇلۋاھاپ مۇرادىغا يازغان مەكتۇبى
9. ت م ب نىڭ پرومېتې ژاكالەتچىسىغا بەرگەن يوليورۇقى
10. تۈركىستان-ئەزەربەيجان ياشلار ئىتتىپاقى فېدېراتسىيىسىنىڭ دوكلاتى
11. ت ت گ ب غا بىنا تەقسىم قىلىش ھۆججىتى
12. زېكى ۋەلىدى تۇغانىنىڭ ئىستېپانامىسى
13. ت ب م نىڭ ئۆزگەرتىلگەن ئىچكى نىزامنامىسى
14. مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ياۋروپا ژاكالەتچىلىكى كىنىشكىسى
15. تۈركىستان-ئىدىل ئۇرال تەشكىلاتلار فرونت ئىتتىپاقى دوكلاتى
16. ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان مەكتۇبى
17. ت م ب ئوتتۇرا شەرق ژاكالەتچىسى كىنىشكىسى
18. ت م ب نىڭ ياپونىيە ھۆكۈمىتىگە سۇنغان دوكلاتى
19. ت م ب نىڭ ئەنگلىيە پادىشاھىغا ئۇھرتكەن مەكتۇبى
20. رۇسىيىگە قارام تۇرك ۋىلايەتلىرى فرونتى ئىتتىپاقى يىغىن خاتىرىسى
21. مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ت م ب رەئىسلىك تۇنۇشتۇرىشى
22. ت ت گ ب مۇلك تەلەپ قىلىش ئىلتىماسى
23. ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ باندوك يىغىنىغا سۇنغان دوكلاتى
24. خەلقئارا تۈركىستان قۇرۇلتىيىنىڭ خۇلاسە دوكلاتى

... ...

1- ھۆججەت:

قۇقان مۇختارىيىتىنىڭ باياناتى

ياشاسۇن تركستان مختاريتى

تركستان مسلمانلارنڭ دورتونچى فوقلئاده قورولتايى تاركستان ئاولكەسيده بولغان خلقلارنڭ خوانشلرى بويىچه بيوك روسيه ئانقلابى ترفيدن برليگان ئاساسلرگه بنائەن فيديراتسيه ئاساسيگه قورولغان روسيه جمهوريتى ئايله برليكده قالغانى هالده تركستاننى يرليك مختاريتلى ينى «تيريتويالنى ئافتانوميەلك» ئالان قيلادور.
بۇ مختاريت نڭ نه سورتده ئوجودگه قويولماغينى ياقن ئاراده يغيلادورغان موم تركستان خلقى نڭ ئاوچريدتيلنى سابرانيەسيگه (تكستان مجلس مۇسسانى) گه تابشورادور.

شونڭ ئايله برابر تركستان ئاولكەسيده ئاقللليت تتشككيل قيلغان مللت لرنڭ هقوقلرى نڭ هر جهتدن ساقلانيلماغينى هم تنتنەلى سورتده بيان ئايتەدور.

«شهر خوقند»
هجريه 1336 سنه 25 سفرالخير
ميلاديه 1917 27 نويابر

هازىرقى زامان تىلىغا ئۆزگەرتىلىشى:

ياشىسۇن تۈركىستان مۇختارىيىتى!

تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ تۆتىنچى پەۋقۇلئاددە قۇرۇلتىيى تۈركىستان ئېلىدە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ تەلەپلىرىگە ئاساسەن بۇيۇك رۇسىيە ئىنقىلابى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئاساسلارغا بىنائەن، فېدراتسىيە ئاساسىدا قۇرۇلغان رۇسىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن بىرگە قالمىدىغان بولغىنىدا، تۈركىستانىنىڭ يەرلىك مۇختارىيىتى، يەنى "تېرىتورىيال ئاپتونومىيە" (تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە) نى ئېلان قىلىدۇ.

بۇ مۇختارىيەتنىڭ تېزلىك بىلەن قۇرۇلۇشىنى يېقىندا چاقىرىلىدىغان ئومۇمى تۈركىستان خەلق ئۇجرەتىلىنى سابرانىيە "تۈركىستان مەجلىسى مۇئەسسەسانى (قۇرغۇچىلار قۇرۇلتىيى) غا تاپشۇرۇلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە تۈركىستان ئېلىدە ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقلىرىنى ھەر تەرەپتىن قوغداشنىمۇ تەنتەنىلىك بىلەن ئېلان قىلىدۇ.

قوقان شەھىرى
ھىجرىيە 1336-يىلى 25-سەفەرى خەيىر
مىلادىيە 1917-يىلى 27-نويابىر

... ...

19-ھۆججەت:

شەرقى تۈركىستانغا دائىر ت م ب بىلەن ياقۇپ خانزادە مۇستاپانىڭ ئەنگلىيە پادىشاھىغا ئۆتكەن خېتى:

(كوپىيە نۇسخىسىدىكى ئەسلى ئورىگىنال قولىيازما سۈرىتى قىسقارتىلىپ ھازىرقى زامان تىلىغا ئۆزگەرتىلىشىلا بېرىلمەكتە)

ھاشىمەتلىك ئەنگلىيە پادىشاھى ۋە ھىندىستان ئىمپىراتورى گېيورگ ھەزرەتلىرىگە:
... ... ‹قىسقارتىلدى – ت›

بايراقلار:

(رەسىم ئورنى)
بۇخارا خەلق شۇرالىرى جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان 1920-يىلىدىن 1922-يىلىغىچە ئىشلىتىلگەن بايراق. قىزىل رەڭ قېدىمقى تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ بايراقلىرىنى ئاساس قىلغان. يېشىل رەڭ بولسا ئىسلامىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. تۈركلۈكنىڭ

سىمۋولى بولغان ئاي-يۇلتۇز، بۇ ئىككى ئالاھىدىلىكنى بىرلەشتۈرگەن سېرىق رەڭ بىلەن ئىپادىلەنگەن.

(رەسىم ئورنى)
بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە يەرلىك جەدىتچىلار تازىلىۋېتىلگەن 1923-يىلىدىن باشلاپ دۆلەتنىڭ نامى بۇخارا خەلق سوۋېتلار رېسپوپلىكىسى دېگەنگە ئۆزگەرتىلىدۇ. بۇ جەريانداا بايرىقىمۇ ئۆزگەرتىلىپ، ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ ئورنىغا ئۇرۇسچە ھېرىپ ئالماشتۇرۇلغان. يىلتىزىنىڭ ئىچىگە قىزىل رەڭدە ئوغاق-بولغا سىزىلغان.

(رەسىم ئورنى)
ئورتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىختىلال جەمئىيەتلىرى ئىتتىپاقىنىڭ 1922-يىلقى سەمەرقەنت قۇرۇلتىيىدا ئاساسى شەكلى قوبۇل قىلىنغان، چەتئەلدىكى سىياسىي كۈرەشلەر بويىچە ئىشلىتىلگەن مىللىي تۈركىستان بايرىقى. قىزىل رەڭ قېدىمقى تۈرك دۆلەتلىرىدە ئومۇملاشقان بىر رەڭ. ئاي-يۇلتۇز، تارىختىن بېرى تۈركلۈكنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. ساپ چوققىسىدىكى بۆرە بېشى بولسا كۆك تۈركلەردىن قالغان بىر سىمۋول.

(رەسىم ئورنى)
ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىدا م ت ب ك ۋە تۈركىستان لېجيونلىرى ئىشلەتكەن مىللىي تۈركىستان بايرىقى. بايراقتا ئىشلىتىلگەن رەڭلەر تۈركىستان بىرلەشمىسى بايرىقىدىكىگە ئوخشايدۇ.

چەتئەلدىكى تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك نەشرى قىلغان مەتبۇئات تىزىملىكى

(كىتاب ۋە مۇددەتلىك مەتبۇئاتلار) (كىتابىمىزنىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، چەتئەلدىكى شەرقىي تۈركىستان مىللىي كۈرەشلىرى بۇ كىتابنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ساھەدە ئېلان قىلىنغان مەتبۇئاتلار بۇ تىزىملىككە كىرگۈزۈلمىدى. بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللار ئۈچۈن ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن بىلەن مەمتىمىن بۇغرانىڭ ئەسەرلىرىگە قارالسۇن. – ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى)

... ... ‹قىسقارتىلدى – ت›

ۋەقەلەر كالېندارى:

(2001~1915)

... ... ‹قىسقارتىلدى –ت›

كىتابتا ئىشلىتىلگەن قىسقارتىلغان ھەرپلەر تىزىملىكى:

... ... ‹قىسقارتىلدى – ت›

خەرىتە ۋە رەسىم تىزىملىكى:

... ... ‹قىسقارتىلدى – ت›

پايدىلىنىش ماتېرىياللار تىزىملىكى:

... ... ‹قىسقارتىلدى – ت›

ئىندېكسلەر:

... ... ‹قىسقارتىلدى – ت›

كەينى مۇقاۋىسىدا:

چارروسىيە، ئەينى ۋاقتىدا تۈركىستانىنى مۇستەملىكىسى ھالىغا كەلتۈرۈۋالغان ئىدى. كېيىن يەنە سوۋېتلار ئىتتىپاقى تۈرك قەۋملىرىدىن مىللەت ياساپ چىقىپ، تۈركىستان دېگەن بۇ ئۇقۇمنى تارىختىن سىقىپ چىقىرىۋەتكەنىدى.

تۈركىستانلىق جەدىتچىلار بىلەن باسمىچىلار بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، تارىختىن بۇيان ئوتتۇرىغا چىققان ئەڭ ۋەھشىي بىر ئىدىيولوگىيىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدىغان كومۇنىزم ئالدىدا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشنىڭ قىلچىمۇ پۇرسەتلىرىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. نەتىجىدە، يېڭىلىپ چەت دۆلەتلەرگە تارقىلىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ پەقەت بىرلا غايىلىرى قالغانىدى: چەت دۆلەتلەردە يۇرۇپ مۇستەقىل تۈركىستان قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلىدىغان كۈرىشىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇش.

ئەپسۇسكى، ئۇلار بۇنداق ئۇلۇغۋار بىر غايە ئۈچۈن ئاتىلانغان يولدا ئىنتايىن زور بەدەللەرنى تۆلەيدىغانلىقلىرىدىن قىلچە خەۋرلىرى يوق ئىدى. ئۇلار بۇنداق بىر تەقدىرگە قالىدىغانلىقىنى پاجىئەلىك ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىقلا بىلەلىگەن ئىدى. ئۇلار تۆلەشكە توغرا كەلگەن بۇ ئېغىر بەدەل، دۇنيا كۈچ تەڭپوڭلۇقىنى بەلگىلەيدىغان كۈچلۈك دۆلەتلەر ئوينايدىغان شاھمات تاختىلىرىدا "پېچكا" بولۇپ بېرىش ئىكەنىدۇق.

ئامۇ دەرياسىنىڭ ۋادىلىرىدا، پامىر تاغلىرى ئېتەكلىرىدە، نېمىس ۋە ئۇرۇس ئالدىنقى سەپلىرىدە ئۆلۈپ تۈگىدى. تۇرۇۋاتقان ئەللەردە سىياسىي بېسىملارغا دۇچ كېلىپ تۇردى. باشقىلارنىڭ جىنايەتلىرى ئۈچۈن گۇناھكار سۈپىتىدە جازاغا تارتىلدى. بەزىدە تۇرمىلەرگە قامالدى ۋە بەزىدە سۇرگۈن قىلىندى.

ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سوۋېتلار ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشىنى، تۈركىستان توپراقلىرىدا يېڭى تۈركى جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ تۇغۇلۇشىنى كۆرەلمەي بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشتى. شۇنىڭغا قارىماي، 20-ئەسىر تامامىلانماي تۇرۇپ ئۇلارنىڭ غايىلىرى ئەمەلگە ئاشقان، ۋەتىنى قايتىدىن دۇنيا سەھنىسىدە كۆرۈلگەن ئىدى.

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب، ئۇزۇنغا سوزۇلغان جاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن تولغان بۇ كۈرەشنى ھەممە تەرەپتىن تەسۋىرلەپ سىزلەرگە سۇنماقتا. دوكتور ئەھەت ئەنجان، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەسلى قوليازما ھۆججەتلەر بىلەن ھەر تۇردىكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغان بۇ ئومۇمىيۈزلۈك تارىخى بايانىنى، بۈگۈنگىچە سىر بولۇپ كېلىۋاتقان "چەتئەللەردە تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر" جەريانىنى بىتەرەپ مۇئامىلە قىلىشتەك مۇتەخەسسىسلەرچە ئالاھىدىلىكىگە تايىنىپ تارىخنىڭ

باھالىشىغا سۇنۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئىنتايىن مۇھىم بولغان يەنە بىر مەسىلىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ.

دوكتور ئەھمەت ئەنجانىنىڭ قارىشىدا بۈگۈنكى كۈندە ئالدىمىزدا تۇرغان ئەڭ مۇھىم مەسىلە، رۇسىيە فېدېراتسىيىسى بىلەن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ قالغان ئورتا ئاسىيا تۈركى جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ كەلگۈسى تەغدىرىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى مەسىلىسىدۇر.

ئۇلار ھەر بىرسى ئۆز ئالدىغا ھەربىكەت قىلىپ يۇرۇپ قوشنىسى بولغان چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئارقا ھويلىسى بولۇشتەك پاجىئەلىك ھالىتىنى داۋاملاشتۇرۇشى كېرەكمۇ ياكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادى كۈچلىرىنى بىر نۇقتىغا يىغىپ تەسىر كۆرسىتەلىگىدەك قۇدرەتلىك تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇشلىرى كېرەكمۇ؟

21-ئەسىرنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ مەسىلە يالغۇز تۈركىستان جوغراپىيىسىدە ياشاۋاتقانلارنىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق تۈرك دۇنيا ئەللىرىنىمۇ ئالاھىدە قىزىقتۇرىدىغان مەسىلىدۇر.

بۇ مەسىلە، ئۆز ۋاقتىدا يەنە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەندىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان "تۈركىستان" ئۇقۇمىنىڭ تەغدىرىگىمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك بىر مەسىلىدۇر.

تارىخنىڭ بۇ مۇھىم مەسىلىگە بېرىدىغان جاۋابىنى، چەت دۆلەتلەردە تۈركىستان ئۇچۇن قانات يايدۇرۇلىدىغان كۈرەشلەرنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ-داۋاملاشتۇرالماسلىقىمىز بەلگىلىيەلەيدۇ.

تامام

تەرجىمانىڭ كىتاب سىرتى ئىزاھاتى:

پۈتۈن كىتاب تەرجىمىسى تۈگىدى. بىرەر خالىس خەلق خىزمەتچىسىنىڭ بۇ كىتاب تەرجىمىسىنى ئەسلى نۇسخىسىغا قايتا سېلىشتۇرۇپ چىقىشىنى نەقەدەر ئارزۇ قىلار ئىدىم. بۇ ئەسەرنى رەسمىي كىتاب شەكلىدە بېسىپ تارقىتىش ئۈچۈن مۇھاجىر ئۇيغۇرلىرىمىز كەلگۈسىدە كۈچ چىقارسا ئەجەب ئەمەس.

ـ ئا. بوران.

2010.05.15 ~2006.05.15